

E. 41.

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1957.

9.



053/4

130h

12+1

1. SZÁM

TARTALMÁBÓL

ZOLNAI BÉLA : Megjegyzések a Rákóczi-kérdéshez

PÉTER LÁSZLÓ : József Attila Makón

VARGHA KÁLMÁN : Török Gyula arcképéhez

RÁBA GYÖRGY : Sárközi Györgyről

VITA

ADATOK ÉS ADALÉKOK

SZEMLE

TÁRSASÁGI HÍREK

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, JULOW VIKTOR,
KIRÁLY ISTVÁN, KOCKÁS SÁNDOR, TÓTH DEZSŐ

Felélő szerkesztő:

BÓKA LÁSZLÓ

Segédszerkesztő:

VARGHA KÁLMÁN

E szám munkatársai: Zolnai Béla ny. egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora, Péter László tudományos kutató (Szeged), Vargha Kálmán, az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Rába György író, műfordító, az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Végh Ferenc, az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Nagy Miklós egyetemi adjunktus, Bisztrai Gyula ny. egyetemi tanár, Lengyel Géza író, újságíró, Sinor Dénes egyetemi tanár (Cambridge), Peéry Rezső gimnáziumi igazgató (Sopron), Basch Lóránt író, jogi szakíró, Bohus Magda középiskolai tanár, Bohuniczky Szei író, Kiss József könyvtáros, Németh G. Béla, az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Rónay György író, műfordító, középiskolai tanár, Oltványi Ambrus, az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Makay Gusztáv gimnáziumi vezetőtanár, Kovalovszky Miklós, a Nyelvtudományi Intézet tudományos munkatársa, Koczogh Ákos egyetemi docens (Debrecen), Varga József aspiráns.

A következő számok tartalmából: F. Ambrus Gizella: Ambrus Zoltán, a színikritikus, Belia György: Mórícz Zsigmond Nagybányán, Gelei Dezső: Egy nagyszalontai kortárs két levele Arany Jánosról, Kiss Ferenc: Jókai Mór: „Az új földesúr”, Rónay György: A telező tizenkettes Gyöngyösi-től Csokonaiig, Scheiber Sándor: Arany János ismeretlen szatírája: A nemzet napszámossai, Vita. Károly Sándor: Régi szövegek közlésmódja, Mezősi Károly: Petőfi születésének kérdése, Hatvany Lajos: Így élt Petőfi c. könyvében, *Adatok és adalékok.* Adamová, Zuzana: Magyar drámák a cseh színpadon a múlt század második felében, Basch Loránt: Ambrus Zoltán és a Baumgarten-alapítvány, Benedek Marcell: Benedek Elek és Ady Endre, Benedek Marcell: Benedek Elek és a Habsburgok, Bródy Árpád: Tóth Árpád gyermekkoráról, Busa Margit: Tompa Mihály ismeretlen versei, Csekey István: Liszt Ferenc Baranyában, Dénes Szilárd: Mit beszélnek Mórícz Zsigmond tanulóveiről az iskolai értesítő-könyvek, Dobai János: Eötvös József három levele Székely Bertalanhoz, Dümmerth Dezső: Schwartner Márton és a nyelvi gondolat, Fenyő István: Kihagyott részesetek Kisfaludy Károly naplójából, Győffy Miklós: Madách novelláinak kronológiájához, Grezsa Ferenc: Egy Juhász Gyula-vers története, Hegedűs Nándor: Juhász Gyula ismeretlen bókversei, Komlós Aladár: Az új magyar verselés és verstan történetéhez, Kovács Győző: Anyos és Ady „piros szekere”, V. Kovács Sándor: Grell János irodalmi munkássága, Kunszery Gyula: „Csokonai-nak egy ismeretlen költeménye”, Kunszery Gyula: A Himfy-vers nyomában, Nagyrevi György: A Vörösmarty-árvák javára fordított gyűjtés története, Pándi Pál: Tallozások erdélyi levéltárakban, Szabadi Sándor: Adalékok Arany János nagykőrösi működéséhez, Szabó György: Benedetto Croce megjegyzései József Attila egy verséhez, Vincze Géza: Jókait követnek jelölik Komáromban, Zoványi Jenő: Javítások Pilcius Gáspár életrajzi adataiban, D. Zöldhelyi Zsuzsa—Köllő Miklósné: Vörösmarty Szózatának első orosz fordításai. *Szemle.* Bán Imre: Bethlen Szabó Miklós Önéletírása I—II., Benedek Marcell: Kárpáti Aurél: Főpróba után, Dobossy László: Magyar költők franciául, Füsi József: Bródy Sándor: A sas Pesten, Gergely Gergely: Tolnai Lajos: Az új főispán, Görgey Gábor: Gáspár Endre válogatott műfordításai, Kovalovszky Miklós: Dutka Ákos: A Holnap városa, Kovács Győző: Gálos Rezső: Szentjóni Szabó László, Lavotha Ödön: Petőfi-antológia észt nyelven, Makay Gusztáv: Nagy magyar elbeszélők, Poszler György: Bölöni György: Az igazi Ady, Rónay György: Molière válogatott vígjátékai. Süpek Ottó: Mihályi Gábor: Molière, Ruttkay Kálmán: Thomas Hardy: Egy tiszta nő, Salyámosy Miklós: Gozdu Elek: Nemes rozsa, Szalay Károly: Karinthy Frigyes: Tanár úr kérem, Vargha Balázs: Gulyás Pál: Magyar írók alnévlexikona.

Szerkesztőség: Budapest, XI. Ménesi út 11—13.

ZOLNAI BÉLA

MEGJEGYZÉSEK A RÁKÓCZI-KÉRDÉSHEZ

Rákóczi Ferencről, az íróról, a szabadságharc 250-ik évfordulója alkalmából több írás jelent meg. Kiemelkednek közülük Esze Tamás kuruckori tanulmányai és kutatásai, valamint Tolnai Gábornak *Rákóczi Ferenc, az író* című dolgozata, amely az Akadémia I. osztályának Közleményeiben jelent meg (V. köt., másodszor Tolnai Gábor, *Vázlatok és Tanulmányok*, 1956, 68—87 és 179—181). Esze Tamás Rákóczi-kutatásainak eredményeit egy készülő Rákóczi-kiadás fogja közkinccsé tenni. Tolnai Gábor a régebbi Rákóczi-irodalommal szemben annyi új szempontot vetett föl, hogy indítatva érzem magamat néhány kérdéshez hozzászólni.

1. *Szellemtörténet és janzenizmus.* Tolnai Gábor pozitív értékeléssel szól a szellemtörténeti iránynak Rákóczival kapcsolatos megállapításairól. Ezt írja: „A huszas évek eleji irodalomtörténetírás képviselői ismerik föl Rákócziban az író... a szellemtörténet, minden bizonnyal a francia irodalomtörténetírás példája nyomán, fölismeri az emlékirat jellegű művekben az irodalmi alkotást.” (I. sz. 69.) E sorok nyilvánvalóan elismerik — gondolom először a főlzabadulás óta —, bármily csekély is önmagában ez az említett érdem, hogy a „korábbi” irodalomtörténetírással szemben a szellemtörténet haladást jelentett a kutatást an.

Hasonlót állapít meg Tolnai Gábor (i. h.) az eszmetörténeti kutatásokról is: „Nagy érdeme a főlzabadulás előtti Rákóczi-kutatásnak, hogy a száműzött fejedelem jórészt kiadatlan írásait fölkutatta és részben földolgozta, értékelte Rákóczi emigrációbeli könyvtárának jegyzéke alapján írói munkásságának olvasmányokra visszamenő eszmevilágát s kielemezte a száműzött Rákóczinak a vatikánellenes nemzeti egyház megvalósítására törekvő janzenizmussal való összefüggéseit.”

Ami a janzenizmust illeti, Tolnai Gábor egy új szempontra hívta föl a figyelmet (i. m. 87 és 181), arra a társadalomtörténeti beállításra, amelyben Paul Bénichou tárgyalja a francia janzenizmus XVII. századi szerepét *Morales du grand siècle* című könyvében (Paris, NRF, 1948, 77—96, 112—130). Tolnai Gábor (87) ebben a mondatban foglalja össze Bénichou szemléletének jelentőségét: a janzenizmus „polgári oppozícióban volt a feudális-jezsuita-monarchista világgal”.

Már Sainte-Beuve megmondotta *Port-Royal* című műve hat kötetének bevezetésében, hogy a francia protestantizmus a nemesség lázadása volt, a Port-Royal kolostor pedig a középosztály arisztokráciájának vallási mozgalma („Port-Royal fut l'entreprise religieuse de l'aristocratie de la classe moyenne en France”).¹ A janzenista egyházreform első propagálója Jean Duvergier de Hauranne (Saint-Cyran abbé) volt. A Port-Royal körének és a janzenizmusnak

¹ Nem érdektelen tény, amit maga Sainte-Beuve (*Port-Royal*, II. 513) regisztrál önmagáról, hogy a janzenizmus történetírója életének egy szakaszában a saint-simonizmus és La Mennais körével került kapcsolatba.

főbb harcosai — Arnauld, Nicole, Pascal, Le Maître de Saci — a polgárság előkelő rétegéből származtak. A Port-Royal iskoláinak növendékei részben nemesi, de nagy részben nagypolgári származásúak voltak (Sainte-Beuve, III, 497).²

Kétségtelen, hogy a janzenizmus — dogmatikus tételével, a predestináció tanával összefüggésben és rigorista szellemben — a hitélet, a katolikus életforma és az egyházi szervezet reformját óhajtotta kezdetől, a XVII. század húszas éveitől kezdve.

Bénichou fölveti a kérdést, vajon a janzenizmus csupán gondolati jelenség volt-e, egy eszme logikai kifejtése, — vagy több ennél. Nyilvánvalóan több, hiszen a janzenista érzület és eszme aktív, propagandisztikus módon szervezkedett a Port-Royal-des-Champs kolostorban, ahol világi növendékek számára iskolát tartottak fenn; szembehelyezkedtek a pápai átokkal (1653, 1713 stb.); a világi hatalom a pápaival egyetértésben földig romboltatta ötszázéves kolostorukat (1710), apácáikat széthelyezte különböző zárdákba.

Maga a dogma nincs helyhez és időhöz kötve. A XVI. századi német és francia protestantizmus, a XVI. századi belgiumi Bañus, a XVIII. századi francia janzenisták: valamennyien az ókori társadalomban élő Augustinusra hivatkoznak. A janzenista „ige” azonban mindig valami konkrét eretnek vagy eretnekséggel vádolt mozgalomban ölt testet és végül is politikai, nemzeti, Rómával szemben függetlenségre törekvő, a kurialista államhatalom ellen lázadó vagy (a jozefinista időkben) a regalista kormányzattal szövetséges sokágú reformtörekvés lesz. A kérdés sokkal bonyolultabb, semhogy egzaktsággal előttünk álljon minden szövevényében.

Tolnai Gábor utal arra (87), hogy Rákóczi kiábrándult XIV. Lajos feudális udvarából, és 1715 tavaszán Grosbois-ba vonult vissza. Grosbois-ban való maradásának a janzenistákkal való rokonszenv mellett a refugium-keresés is oka volt. XIV. Lajos halála után (1715. szept. 10.) megváltozott Versailles-ban a diplomáciai helyzet. Rákóczi nemkívánatos teher lett az udvarra, és a fejedelem Grosbois-t is nemsokára otthagyja a több reményt ígérő Törökország kedvéért.

Rákóczi remeteségbe-vonulásában szerepet játszhatott az ő őszinte, egyenes, szókimondó természete is, bár túlzott, hipochonder önkritikával vádolja magát azzal, hogy az udvarban hazugan alkalmazkodó, mindenkivel a maga nyelvén beszélő szerepet játszott. Molière Misanthrope-jában (1666, III., 7) az embergyűlölő Alceste önjellemzése Rákóczira is alkalmazható:

Az ég nem oly kedélyt adott belém,
Minőt az udvar lége megkíván
Megállni ott, előre menni tán,
Kellő erények bennem nincsenek.
Őszinteség első tulajdonom,
Hízelné és ámitni nem tudok.

(Szász Károly ford.)

Molière darabja bizonyítéknak fogadható el, hogy ilyen udvargyűlölő emberek nagy számban éltek éppen az udvar bűvkörében.

Egyébként nem ez az első kiábrándulása Rákóczinak az udvari életből. A francia udvari élet megismerése előtt — amelyről Szekfű Gyula írta, hogy „az udvar botrányos családi élete a valláson alapuló erkölcsnek minden hitelét elvette” (*A száműzött Rákóczi*, 1913, 2) —

² Vö. A. Gazier, Port-Royal-des-Champs, Paris, 1924. — Rákóczi vadászatai folyamán bizonyára megfordult a lerombolt kolostor helyén és talán beszélgetett is a Napkirállyal a janzenistákról. Sainte-Beuve leírja (VI. 230), hogy az apácák letartóztatása és elszállítása idején Toulouse grófja, Rákóczi benső barátja, éppen a Chevreuse-völgyben vadászott és nagyon csodálkozott a katonaság jelenlétén.

alkalma volt Rákóczinak a bécsi udvari életből kiábrándulni. Maga ítéli el *Vallomásaiban* Bécsben töltött életének léhaságát és *Emlékirataiban* a Habsburgok magyar politikáját. Hogy ez a Bécsből való kiábrándulás nem csupán erkölcsi volt, hanem politikai is, azt bizonyítja Magyarországra költözése utáni tevékenysége és a szabadságharc vezetésének vállalása.

Egyébként az udvar politikájával a maga módján a francia nemesség is elégedetlen volt. Részben rossz szemmel nézte a polgári elem befurakodását, részben nemesi hatalmát féltette a királyi abszolutizmustól. Corneille Cléopâtre szavaival kifejtí *Pompée* című darabjában, hogy az alacsony sorsból fölemelkedett miniszterek tirannizmust sugalmaznak a királyoknak (IV. 2): a szolgaságra született lélek nem tud helyesen parancsolni és a király gyakran rosszul választja ki a mirisztereit... Bénichou (67) utal arra, hogy Corneille *Suréna* című tragédiájában (1674) a parthusok generálisát, akit a királyi család üldöz, nagy szimpátiával rajzolja. Corneille drámái tele vannak szerencsés kimenetelű, a jó király dicséretével végződő összeesküvésekkel és legitim, üdvös rebelliókkal (65). Rákóczi maga is azok közé a fejedelmek közé tartozik, akik az alkotmányos és népbarát monarchizmus fönntartását célozzák és a törvényesség alapján és védelmében indítanak szabadságharcot.

Bénichou igyekszik a janzenizmus dogmatikáját mélyebb keretekbe ágyazni. Itt már a hittételek világnézeti, politikai jelleget öltenek. Corneille feudális világa, amely a szabadakaratnak, sőt az akarat heroizmusának jegyében áll, szemben a jenzenista Racine érzelmedominálta alakjaival: eddig is tudott dolog volt a francia irodalomtörténetben. Köz hely, hogy a század második felében megváltozott a francia társadalom jellege: a hősi korból gálansprécieus, érzelmes, női világ lett, ami tükröződik a janzenista Racine tragédiáiban.³

Bénichou az akarathívők individualizmusát, a Corneille-i jezsuita-római-monarchikus világrend ideológiáját az arisztokratikus optimizmusból magyarázza (81). Ezzel szemben — amint Bénichou kifejti — a janzenizmus nem hisz többé a győztes akarathősb en, a lovagiheroikus eszményben, a nemesi életideálban, az arisztokratikus szellemben, sőt magában a tisztán-emberi értékben sem és az Ember erkölcsiségét illetően pesszimista: minden az isteni akarat műve és az emberiség bűnre született, nagy tömegében kárhozatra predesztinált. Íme a hittétel és a társadalomfölfogás egyik kapcsolata.

A szabadakarat tagadásából és ezzel összefüggően az ember pesszimista fölfogásából, az emberi méltóság megalázásából, az én, az arisztokratikus, gőgös én ledöntéséből következik a nemességgel szemben való demokratikus állásfoglalás: Pascal (*Opuscules*, Brunschvicgkiadás, 235) az emberek teljes egyenlőségéről (*parfaite égalité*) beszél és kritizálja a népet, amely azt hiszi, hogy a nemesség valódi, természettől való nagyság. Bénichou (104) idézi d'Ailly abbét, aki szerint (*Pensées diverses*, 82) a nemesek nagy része abban az illúzióban él, hogy a nemesség természetes tulajdonságuk.

Bénichou kifejti (115), hogy a janzenizmus heretikus volta legfőképpen a lelkiismereti függetlenségben nyilvánul: A janzenizmus az isteni kegyelem birtokában érezve magát, támadja az erkölcs lazulását, az Egyház kormányzatát, a római abszolutizmust. A predesztinációs hit nem tétlen fatalizmushoz vezetett, hanem a világi dolgok megvetéséhez, a kiválasztott lelkek felsőbbrendűségének tudatához. Innen a rebellis attitűd világi és egyházi hatalommal szemben. Magatartás, amely a politikus és vallásos Rákóczira is egyaránt jellemző. A janzenizmus közvetlenül fordul Istenhez, a földi tekintélyektől függetlenül magát... Érthető, hogy a „szent szabadságot” követelő janzenisták (v. ö. Széphalom, 1927, 181) szembe kerültek a Rómát támogató abszolút monarchiával és a római abszolutizmussal. A hívő Pascal, aki a *Lettres à un Provincial* című munkájában a jezsuiták vallási és morális gyakor-

³ A *Lettres Françaises* című irodalmi hetilap 1956 elején sorozatos ankétet közölt Racine aktualitásáról és a mai korban lehetséges szerepéről. Az egyik hozzászóló (Jean-Louis Curtis) azt a kijelentést kockáztatta meg, hogy Racine műveinek semmi szociális jelentősége nincs: tisztán pszichológiai jellegűek. Ez a fölfogás természetesen nem fogadható el.

latát támadta : ezzel a trón és a Vatikán legfőbb támaszának tekintélyét kisebbitette és így politikai téren is szembehelyezkedett a főnálló társadalmi renddel. Rákóczi janzenizmusa, dogmáin és morálon túlmenően, sőt éppen ezek alapján, mindenképpen politikumot jelentett.

A dogmai eltérés megbontja a földi intézmények harmóniáját . . . A hitbeli konformizmus megtagadása a janzenizmus részéről : a világi hatalom elleni lázadásnak is minősíthető, bár a janzenisták makacs, de igen szelíd és passzív lázadók voltak.⁴ A janzenisták — köztük Rákóczi, vallás- és állambölcseleti elmélkedéseiben — egy szigorúbb morál nevében elítélték a *világiaságot* is és az udvari erkölcsöket. Világi politikumnak minősíthető a janzenistáknak az a törekvése is, amely elítélte az Egyháznak abszolút-monarchia módjára való centrális-hatalmi szervezését. Ez szükségképpen a jezsuitákkal, a pápai és királyi tekintély őreivel állította szembe őket. Pascal írja, hogy Európában csak franciáknál szabad arról beszélni, hogy a zsinat a pápa fölött áll (*Pensées*, 871). . . Pascal két aspektusáról szemléli a problémát. Egyház egységes vezetése nélkül : konfúzió. Egyszemélyes vezetés, amely nem függ az Egyháztól : tirannizmus. A dolgoknak ez a dialektikus szemlélete azt eredményezte, hogy a janzenisták az ellentétes pártok között magukra maradtak. De éppen ez az izoláltságuk adott a kisded csapatnak benső acélosságot, terjeszkedő erőt. Bénichou (127) a janzenizmus makacs perszisztálását annak tulajdonítja, hogy hivatástudatuk elevenül élt és a nagypolgárság ellenállott az abszolút kormányzat szellemének (les résistances du patriciat bourgeois à l'esprit du gouvernement absolu). Ez a makacs ellenállási habitus és a meggyőződés öntudata Rákóczi egész életét betölti. De ő tovább megy a tagadásnál : a szabadságharca hősi gesztus, lovagi cselekedet a nép és az ország fölszabadítása érdekében.

A szabadság janzenista értelmezése komplikált kettősséget takar. Egyrészt szabadságot követel magának, másrészt elvonatkozik az élettől. Szabadságot igényel arra, hogy erkölcsi szigorúságával az élet ellen forduljon. A reformáció fölszabadulást hozott a középkor aszkézise alól, a rigorista vallásreform eszménye a kolostori diszciplína (Bénichou, 127). Modern francia írók — Marcelle Tinayre, André Thérive, Mauriac — ábrázolják regényeikben, miképpen tesz tönkre családi boldogságokat a Franciaországban még ma is élő janzenista erkölcsi szigorúság.

A janzenizmus vallási eszménye és gyakorlata mindenképpen messzemenő politikai és társadalmi következményekkel van összeshővődve. A fentiekben csupán néhány töredékes gondolatot vetettünk föl a janzenizmus társadalmi kapcsolataira vonatkozólag. Még egy mozzanatra utaljunk, a janzenista Racine-nal kapcsolatban. Heine írja róla a *Romantische Schule* II. könyvének első fejezetében (1836) : Corneille-ban még érezni a középkort, a régi lovagi világot. Racine-ban már semmi középkori sincs. Ő egy új társadalmat fejez ki.⁵ Ilyenformán a janzenizmus, sok más tényezővel együtt, a szellemi és társadalmi vízváltástón innen fekszik.

Janzenizmus és társadalom viszonya Bénichou szellemes, új szempontokban gazdag és nagy dokumentációra támaszkodó könyve után sem tekinthető véglegesen megállapított-nak (ha egyáltalán véglegesen megállapított-nak tekinthető a folyton haladó történelemszemlélet mellett egy történelmi kérdés). Lukács György ismételtén föl hívta és saját példaadásával ösztönözte az irodalomtörténészeket, hogy egy-egy probléma kapcsán maguk is

⁴ Bénichou (126) idézi Racine Port-Royal-történetének azt a helyét, ahol a Port-Royal nagy védelmezője kijelenti, hogy alattvaló sohasem lázadhat jogosan uralkodója ellen. Rákóczi egész életműve azon a politikai és morális tételen alapszik, hogy a törvényszegő király ellen való lázadás kötelessége az alattvalónak.

⁵ „In Corneille atmet noch das Mittelalter. In ihm und in der Fronde röchelt noch das alte Rittertum . . . In Racine ist aber die Denkweise des Mittelalters ganz erloschen . . . er ist das Organ einer neuen Gesellschaft.” — Sämtl. W., VII, Insel-Verlag, 1910, 73. — Heine egyébként ugyanebben a munkájában (I. könyv) igyekszik másutt is világnézet és politikai rendszer kapcsolataira rámutatni. A keresztény világ megvetésben a despotizmus kész eszközét látja, a keresztény spiritualizmusban gyógyító kúrát a pogány világ epikureizmusával szemben.

folytassanak történelmi kutatásokat. Ez az üdvös kívánság és szabály sokszor szinte lehetetlen feladatot ró az irodalomtörténészekre. De fordítsuk meg a dolgot. A történelem bonyolultabb szövevény, mint az irodalom története. A történészek figyelembe vehetnék az irodalomtörténeti kutatásokat (szintetikus munkák eddig is figyelembe vették).⁶ Az alapvetés birtokában könnyebben lehet az irodalmi tényeket beágyazni a történelmi alapba, mint megfordítva: irodalmi tények esetleg prekoncepiált és hiányos magyarázatához keresni az esetleg tendenciózusan és hiányos indukcióval megtalált történelmi föltételeket.

Történelemnéző irodalomtörténet és irodalmat, művészetet magába olvasztó történetírás magasabb egységben egyesülnek. Ilyen értelemben a janzenizmus története nem pusztán vallástörténet, még kevésbé pusztán irodalmi művek története, hanem azonosul az ezerféle — anyagi, földrajzi, társadalmi, szellemi, művészi — tényezők eredőjeként föltároló történelemmel.

2. *Rákóczi iratai az emigrációból.* — A régebbi Rákóczi-kutatásoknak újabban több helyről is (pl. Magyar Nemzet, 1956. május 8.) két tételt tulajdonítanak, véleményem szerint tévesen. A kettő összefügg egymással. Az egyik így szól: „(rég) szokás), amely főleg a száműzetésben élt Rákóczi irodalmi alkotásait helyezte előtérbe”. A másik pedig: „... irodalomtudósaink jelentékeny része úgy tűntette föl, mintha Rákóczi csupán hazájától távol fejlődött volna íróvá.”

Az első tétel megfelel a valóságnak, de semmi bűnösséget nem leplez le. Mai és negyven év előtti kutatók megegyeznek abban, hogy Rákóczi a főműveit — *Emlékiratait* és *Vallomásait* — emigrációban írta. (Ezekhez járul még két emigrációs munkája, a társadalomból-cselelti *Testament* és a teológiai *Meditationes*.) Ez történelmi tény és ennek semmi köze Rákóczi helyes vagy helytelen értékeléséhez. Nyilvánvaló, hogy emlékiratokat, visszaemlékezéseket csak pályájuk végén írnak az írók. Rákóczi Magyarországon gyermekéjét tölti (1676—1688), 18 éves, mikor visszakerül Magyarországra, ahol 26 éves koráig marad (1694—1702). A szabadságharc alatt (1703—1711) ismét Magyarországon él és 35 éves korában örökre el kell hagynia hazáját. Mikor írta volna emlékezéseit, ha nem 1711 után? A szabadságharc alatt, amikor az ország ügyeivel volt elfoglalva, országgyűléseket hívott össze és a hadakat vezérelte?

Nem akarom irodalomtörténetírásunk szerencsésen túlhaladott hibáit védeni, de maga az a tény, hogy egy író emigrációban alkotja főműveit, nem írható a kitűnő vagy közepes, netán maradi irodalomtörténészek bűnlistájára. Dante száműzetésben írta a *Divina Comédiát*. Nyilvánvaló, hogy az irodalomtörténetírás ettől a ténnytől függetlenül a Flórencben máglyahalálra ítélt költő főművének tekinti ezt a vallásos eposzt. Byron legszebb műveit — *Childe Harold*, *Manfred*, *Mazeppa*, *Don Juan* — a Földközi-tenger vidékén és Itáliában írta. Heine kiemelkedő *Romanzero*-ja a költő önkéntes párizsi száműzetésének tragikus-ironikus terméke. Turgyev külföldön írta az *Apák és fiúk*-at, a *Füstöt*. Ovidius *Tristiai* éppen a száműzetés élményének remekművei. Kossuth, Marx, Lenin külföldi műveit-értékeljük le, mert külföldön készültek? Szélmalomharc volna ezzel a vulgáris nézettel szembeszállani, mintha az írónak hazájában keletkezett művei vagy hazájában történt íróvá fejlődése érték-többletet, az ellenkezője értékcsökkenést jelentene.

Az a tétel is megdőlt, mintha az irodalomtörténetírás csupán Rákóczi emigrációs irataival foglalkozott volna. Rákóczi-könyvemben (1942, 38) utaltam arra, hogy „Rákóczi szónoki tehetsége már tizenöt éves korában kitűnt”.⁷ Hat lapot (38—39, 66—69) szenteltem

⁶ Baróti Dezső a fölvilágosodással kapcsolatban rámutatott arra (Irod. Közl. 1956, 173), hogy Szekfű Gyula ezen a ponton Bessenyeiről többet tud mondani, mint az irodalomtörténészek.

⁷ Az a tény, hogy valamely író életének mely korszakában írja műveit, szintén irreleváns. A legtöbb író zsöngé ifjúkorától haláláig alkot. Rákóczi is ezek közé tartozik. De Rimbaud 18 éves korában írja utolsó verseit és még 17 évet élt! Pirandello 55-ik évében (1918) kezdi írni azokat a műveit, amelyek világhírt szereznek neki.

Rákóczi szónoklatainak (sajnos, ezek ma is úgyszólván kiadatlanok) és a következő sorokban jellemeztem a „hazai” Rákóczit: „Érthetetlen, hogy a magyar irodalomtörténet nem vette föl Rákóczit — Pázmány, Kossuth, Deák mellé — a magyar szónoklás mesterei közé. Pedig beszédeiből iskolai olvasmányokat kellene válogatni, a XVII—XVIII. századi magyar gondolat dokumentálására.” Tehát megfelelően, sőt a közfelfogáson túlmenően méltattam azokat a műveit, amelyek száműzetése előtt Magyarországon keletkeztek, Tolnai írja (83) Rákóczi egy-egy beszédének hatásáról: „Igaza van Zolnai Bélának, midőn Shakespeare tragédiáinak légkörét ismeri föl ezekben a jelenetekben.” (Vö. még Tolnai, i. m. 181.)

A többi, azóta előkerült opusculumok értékben és jelentőségben nem érnek föl a beszédekkel és főleg az *Emlékiratokkal*, a *Vallomásokkal*. Az emigrációban készült *Emlékiratok*ról Tolnai Gábor írja (84), hogy „irodalmunk klasszikus remeke”.

3. *Szabadságharcos vagy száműzött Rákóczi?* — Nyilvánvaló, hogy Rákóczi értékelése szempontjából irreleváns, vajon geográfiaiilag itthon vagy külföldön írta-e munkáit. Rámutattam föntebb, hogy itthoni szónoklatait megfelelően figyelembe vettem Rákóczi-könyvemben. Nagy fontossága van azonban annak a kérdésnek, amit Tolnai Gábor vetett föl (70—71): a száműzött, „szerepvesztett” (Szekfű szava) Rákóczit állítsuk-e a történelmi megvilágítás előterébe, vagy a szabadságharcos Rákóczit értékeljük mindenekfölött? Más szóval, nem a „hazai” vagy „külföldi” Rákóczi szembeállítás a helyes, hanem az, hogy (barbárul kifejezve): a *hungarocentrikus* fejedelmet nézzük-e, avagy a teológiában és filozófiában lelki refugiumot találó Rákóczit? Nyilvánvaló, hogy a „magyarcélú” Rákóczit illeti az elsőség, ha lelki portréjához hozzátartozik is — sokszor magyar tárgyú művein belül — a bölcselkedő. Tolnai Gábor ezt így összegezi, tömören és találóan, tanulmánya végén (87): „Nem teljesen negatív a Törökországban élő bujdosó Rákóczi műve, vannak előre mutató vonásai. Azonban ennek ellenére a mi eszményképünk nem a bujdosó, magányos fejedelem, hanem a nemzeti függetlenségünk nagy harcosa, régi történelmünk legnagyobb arányú függetlenségi mozgalmának vezetője, s irodalmi műveinek élen az a mű, amely ennek a harcnak klasszikus emléket állít, — *Emlékiratai*.” (Nem teljesen negatív, mert janzenizmusa révén különleges vallásosságában is politikum Rákóczi irodalmi munkássága.)

Mikor 1939-ben hozzáfogtam ahhoz, hogy mások és a magam kutatásai alapján egy-egy képet rajzolok Rákócziról, ez Szekfű Gyula fölszólítására és egy általa szerkesztett sorozat részére történt, vele megbeszélve a könyv tervét — abból a célból, hogy az egész Rákóczi szerepeljen benne. Így történt, hogy külön részt szenteltem a szabadságharc Rákóczi körüli irodalmának a *Magyar kultúra* című fejezetben (20—25), — ezt a részt azóta Esze Tamás szerencsésen kiegészítette (Irod. Közl. 1953). Céлом itt nem is lehetett kimeríteni a témát. A *Nemzeti önismeret* című fejezetben (145—161) részletesen tárgyalom Rákóczi *Emlékiratait*, tehát azt a munkát, amelynek a *Vallomások* mellett centrális problémája a „hazai” Rákóczi. Nem vádolható könyvem azzal, hogy a szabadságharcos Rákóczit nem méltatom kellő figyelemre. Ilyen szándékot föltételezni sem lehet rólam, aki — Tolnai állítása szerint (69) — fölismertem Rákóczi „emlékirat jellegű műveiben az irodalmi alkotást”. Ez a fejezetem így kezdődik: „Nagy volt Rákóczi abban is,⁸ hogy a nemzeti önismeret első nagyobb opuszát hagyta ránk francia nyelven megjelent poszthumusz *Mémoires*-jaiban (La Haye 1739). Bátor kritikája Zrínyi kiáltó szavának méltó utóda, Széchenyi életművének dicső előképe.” Legyen szabad ebből az *Emlékiratok*ról szóló, az újabb vitákban elsikkadt fejezetből néhány kritikus mondatot idézni annak igazolására, hogy mennyire értékelem az aktív szabadsághős Rákóczit. — „Az osztrák katonaság kegyetlen adóbehajtási, a szegény nép megszarolása,

⁸ Az is a *Vallomásoknak* az előző fejezetben tárgyalt magyarcélú részeire vonatkozik. Íme egy mondat ebből a fejezetből (141), az 1711-ik évre vonatkozólag: „Lírai költő vateszi jövőbelátása nyilatkozik meg Rákóczinak abban a mondatában, amit életének erre a tragikus válaszüti korszakára visszavetítve ír le a *Vallomásaiban*...”

a jobbágyok végső insége és erdőbe bujdosása : mindezt talán túlzott színekkel is festi vásznára Rákóczi, hogy igazolja a fölkelés szociális okait. De az igazságot nem szépíti, nem vonja be az illúziók aranyos felhőtakarójával, mint a Fejedelem rajongói tették a múlt század közepén” (145). (Ez Thaly kritikálanságára vonatkozik.) — „Királyaink között annyszor találkoztak pásztorok, akik juhaik gyapjával idegeneket akartak ruházni, zsírjával idegeneket hizlalni! — állapítja meg keserű történetbölcseességgel a nemzet sorsában öngazolást kereső Rákóczi” (147). — „A szabadság általános, jogos és törvényes védelme... a közveszedelem elhárítására... az egész nemzet háborúja —, deklarálja Rákóczi, aki cselekedetében a magyar történelem tudata mozgat” (uo.). — „A történetíró lélektani belátásával szemléli és magyarázza Rákóczi a körülötte élő hősök és nép mozgalmasságát” (149). — „Szinte félve kell kérdenünk Rákóczi memoárjait olvasva, hogy igazságosan ítéli-e meg a Fejedelem a körülötte lezajló sorstragédiát, amely még szomorúságában is oly hatással tudott lenni az utókorra, hogy emlékét diadalról-diadalra hordozott zászlóknak, győztesen robogó harci paripáknak képei szimbolizálják” (151). — „Szinte egy modern regényírónak történelmi rekonstrukcióját véljük hallani, mikor Rákóczi a saját kortársait jellemzi” (uo.). — „A taci-tusi tabló a főemberek rajzával még nincs befejezve” (152). — „Rákóczi föl tudta emelni (nemzetét) olyan erő kifejtésre, amelynek erkölcsi hatását csak növelhetik a késő századok” (uo.). — „Julius Caesar *Commentarij*ait olvasva, a humanista-hadvezér-fejedelem Rákóczi a gallok szellemét a magyarokban látja föléledni... A közösségi, alkotmányos szellemre is gondolhatott...” (160).

Íme néhány példa arra, miképpen értékeltém a hazai, szabadságharcos mivoltának örök emléket állító Rákóczit.

4. *Vallásos író, teológiai író?* — Van a fölhozott kifogások között egy, amely körültekintő megfontolást igényel. Tolnai Gábor idézi könyvemből (9—10) a „harmadik” Rákóczi kifejezést és ezt az ominózus mondatot: „Azok közé tartozott, akiket a vallásos kultúra élménye íróvá tett; akik lírai inspirációt merítettek a hit belső harcaiból”. Mind a két részlet a Rákóczi-könyv lírai színezésű előhangjában van, amely egyébként már 1927-ben megjelent (Széphalom).

Ami mindenekelőtt a „harmadik” Rákóczit illeti, a *harmadik* szót idézőjelben írtam, tehát inkább csak kuriózumképpen és nem vállalva teljesen magaménak a szót, Ha van olyan fölfogás — erről írtam (8) —, amely Rákócziban csak a bujdosót látja és van, amely csak a legendák hőjét, akkor jogosult egy bölcseledő és teológus Rákóczit is meglátni. Ezt írtam róla (10): „ez a lélek hajlékony és termékeny volt mindama gondolatok végig-gondolására, amik a Véges és a Végtelen körzetében a reformáció és a katolikus fölüljulás korát mozgatták”. Végül azzal a kívánsággal zárom le könyvem előhangját, hogy előttünk legyen „Rákóczi alakja a maga teljességében: a lovasszobrok, a fejedelmi korona és kard mellé odaállíthatjuk emlékjelül az ő spirituális munkáit”.

Itt van még ez az említett fontos mondat: „Azok közé tartozott, akiket a vallás, kultúra élménye íróvá tett”. Emlékszem, sokat meditáltam ezen a mondaton. Elismerem, hogy — sztiláris okokból — nem sikerült olyan precíznek, amint szerettem volna. Elismerem, hogy a mondat másképpen is magyarázható, mint ahogy én gondoltam.

Nyilvánvaló, hogy nem azt akartam kifejezni, hogy Rákóczi kizárólag vallásos író volt. Amint Tolnai utalt is rá (79), a vallásosság régi irodalmunkban és történelmünkben mindenivel közös jelenség. Ezt nem kell külön hangsúlyozni. A lényeg éppen abban van, hogy *vallási kultúra élményét* írtam, nem pedig egyszerűen *vallásosságot*, vagy *vallási élményt*. Ha csupán egyszerű vallásosságra gondoltam volna, minden régi magyar író emlékét fölidézhettem volna. És nem lett volna szükség arra, hogy rögtön utána tegyem (10) ezt a mondatot: „Sokkal számosabban voltak ilyen magyarok, mint amennyire nyilvánartjuk őket”. Ez a mondat nem vonatkozhatik az egyszerű vallásos írókra, mert azoknak a száma nyilvánartott és nem vitás. De a vallási kultúra inspirációja több, mint egyszerű, jámbor hívőség.

A teológiára gondoltam, a vallási kultúra minden ágára, Rákóczi bámulatos elmélettel kiépített és teológusokat gyönyörködtető kegyelemtanára, misztikus frazeológiájára, biblia-magyarázataira, történetbölcsletére és szociológiájára. Nem akartam a prózai *theologia* szót használni és ezért tettem helyébe a *vallási kultúra* terminust, amely, alismerem, első pillanatra könnyen azonosítható a vallásossággal. De Rákócziban a ritka teológiai élmény — Augustinus, Luther, Kálvin, Szalézi Ferenc, Pascal, La Mennais, Verlaine⁹ élménye — mellett megvolt az a plusz is, amely csak éppen a legritkább teológusoknak adatott meg: az önmagával való küszködés, a belső harc, a meg nem ismert igazságokért való tusakodás. közhiedelmek és tekintély-dogmák elvetése, egyéni lázongás. Ezért nem mondtam, hogy *vallásos* író volt — a vallásos írók problémátlan, egyenes, kitaposott úton járnak —, hanem azt, hogy „lírai inspirációt merített a hit belső harcaiból”. A hit vakon hisz, nem harcol önmagával. De Rákóczi éppen a vitatott (in hoc saeculo tam agitata materia) hit-kérdéseket teszi elmélkedése tárgyává. Az ilyen teológusokra utalva arra gondoltam, hogy a magyar irodalom-történet nem asszimilálta magáévá a XVI—XVIII. századi teológiai íróit, bár szerencsés kísérletek történtek ilyen irányban. A vallási kultúra harcos élményének legnagyobb költői ereje Madáchnál és főleg Adynál fog fölcsapni...

Az ominózus mondatban kifejezhettem volna magamat úgy is, hogy Rákóczi teológiai tanulmányaiból *inspirációt merített*. De ezt az *inspiráció* szót föntartottam — a mondat végén — a hit belső harcaiból való lírai inspiráció-merítésre. Ezért kellett másképp mondanom a mondat elején az inspirációt. Így mondtam: „akiket a vallási kultúra élménye íróvá tett”.

Elismerem, hogy itt nem gondoltam a félreértés lehetőségére. Nem gondolhattam arra, hogy azzal fognak vádolni: Rákóczi íróvá-lételét *egyedül* a vallási kultúra hatásának tulajdonítom. Elképzelhető ilyen író, de ez Rákóczira nem érvényes. Magam mutatok rá fiatalkori rétori tehetségére, politikai beszédeire, amik már a vallási kultúra inspirációja előtt íróvá formálták a fejedelmet. Magam tárgyalom az *Emlékiratokat*, amelyek nemzeti-társadalmi élményből fakadnak és klasszikus-pogány írók hatását is mutatják.

Szövegkritikai szempontból nézve a fogalmazást, mondatom csak azt mondja, hogy a vallási kultúra élménye is *íróvá tette* Rákóczit. Olvasáson túlmenőleg íróvá, és pedig ott, ahol ez az élmény érvényesült. Ez az élmény nem mindenkién váltott ki alkotó inspirációt. Nem azt mondom, hogy a vallási kultúra *tette* íróvá, hanem azt, hogy *íróvá tette*. Két emlékiratára ez nem is vonatkozhatik, bár mindkettőben szerepet játszik a vallásosság is és a vallási kultúra is.

Egyébként vallási kultúra nem inspirál okvetlenül vallásosságra. Példa rá a teológiában járatos Voltaire, aki élményét és vallási erudícióját a vallási kultúra ellen használja föl (pl. éppen a janzenizmussal, a predesztinációval kapcsolatban).

*

Azt hiszem, nem fölösleges, hogy a föntieket elmondtam. Tolnai Gábor és Esze Tamás Rákóczi-tanulmányai hozzájárulnak a Rákóczi-portré minél sokoldalúbb szempontból való megvilágításához és előkészítik az apparátust össze műveinek az Akadémia által elhatározott kiadásához.

⁹ Verlaine-t — komplikáltan bűnös és alázatos vallásossága mellett — a vallási kultúra élménye is inspirálta a *Sagesse*-ben (III, IX, X): Louis Racine-t dicséri és a janzenizmus-gallikanizmust elhárítva a középkorba menekül, de úgy, hogy szonettje végén ezeket mondja: „Haute théologie . . . folie unique . . . ô folle Cathédrale!”. Charles Morice írja (P. V. 1888, 80): „La Théologie a moins de part, dans l'Amour, que l'Amour; dans Sagesse c'était tout au contraire. Mais ici et là Théologie et Amour font tout le livre”. — A *Sagesse* XIX. szonettje Szent Terézről és a szabadakaratról szól...

PÉTER LÁSZLÓ

JÓZSEF ATTILA MAKÓN

— Életrajzi részlet —

1

József Attila makói éveivel immár szépszámu írás foglalkozik, s mégis azt kell mondanunk, hogy a költő életének e szakaszával kapcsolatosan — mind az események tárgyi tényeit illetően, mind pedig költői, világnézeti fejlődését tekintve — számos tévedés, meglehetősen zűrzavar uralkodik. A József Jolán¹ és Galamb Ödön² könyvei óta fölgyűlt ismeretanyag éppen ezért arra vár, hogy az időrend szigorú és egyedül logikus rendjébe illesztve össze-foglaljuk, s ezzel próbáljuk meg kerekké tenni a makói évek mindeddig mozaikokból össze-tévedő történetét.

Munkánk során gyakran kellett éreznünk a kisértést, hogy az idevonatkozó eddigi életrajzi irodalom tévedéseit, fölületességeit, nem egyszer felelőtlen pontatlanságait kiigazítsuk, s e helyesbítésekre a figyelmet rendre fölhívjuk. Néhány helyen — elsősorban a hitelt érdemlő kortársak jóhiszemű tévedéseinél, József Jolán könyvének botlásainál — szükségesnek is mutatkozott ez. Ám nem lett volna értelme e korrekció következetes végigvitelének: számos sajtóközlemény,³ a szakértelem és kritikai érzék nélkül egybeszerkesztett „József Attila és Csongrád megye” című füzet például tucatjával kínálná a cáfolnivalókat. Mindez azonban külön tanulmányt, fölösleges munkát igényelne, eltérítene az előbbrevívó tudományos megismeréstől. E negatív, időt és helyet rabló módszer helyett tehát a pozitív helyesbítés módszerét választottuk. A makói évekre vonatkozó irodalom minden érdemleges adatát fölhasználtuk; amit mellőztünk, tudatosan tettük.

Tanulmányunk egy része *Espersit János* című könyvünk,⁴ *József Attila Szegeden* címmel megjelent dolgozatunk⁵ és *József Attila, a makói diák* című cikkünk⁶ anyagán alap-

¹ *József Jolán*: József Attila élete. (4. kiad.) Bp. 1955. Vö. *Tiszatáj*, 1955: 395—402. 1.

² *Galamb Ödön*: Makói évek. Bp. 1941. József Attila élete nyomában. 1.

³ *Péter László*: Sok téves adat, egyetlen esemény körül. Szemelvények a József Attila évforduló cikkeiből. *Magyar Sajtó*, 1955. május, 1. évf. 5. sz. 206—207. 1.

⁴ József Attila és Csongrád megye. Összeállította Szabolcsi Gábor. Szeged, 1955. Csongrád megyei füzetek 11. sz.

⁵ *Péter László*: *Espersit János*. Ismeretlen adatok Juhász Gyula és József Attila életéhez, költészetéhez. Bp. 1955. Akadémiai Kiadó. Irodalomtörténeti Füzetek 1. sz.

⁶ *Péter László*: József Attila Szegeden. *Irodalomtörténet*, 1955: 115—163. 1. Külön nyomatként: Szeged, 1955. A Szegedi Egyetemi Könyvtár Kiadványai 34. sz. (A folyóiratbeli közlésben számos értelemzavaró sajtóhiba maradt, így helyesebbnek tartom itt a hiteles változatot jelentő különnyomat idézését.) Vitáját *Oltványi Ambrus* foglalta össze (*Irodalomtörténet*, 1956: 466. 1.)

⁷ *Péter László*: József Attila, a makói diák. *Köznevelés*, 1955. április 1. 11. évf. 7. sz. 166—167. 1.

szik. Az életrajz időrendje ezért szükségessé tett néhány ismétlést, bár itt csak utalunk ezekre az idézett munkáinkban bővebben kifejtett mozzanatokra.

2

1920. egy őszi napján kis utazókosárral a kezében, kimustrált gumiköponnyeggel a karján egy 15 éves gyerek szállt le a vonatról a makó-újvárosi állomáson. József Attila volt ez a szegényesen öltözött fiú, a budapesti külvárosok, Ferencváros küldötte, az egyik legsajátosabb magyar mezővárosban. Makón. Új, eddigi lakóhelyeihez — a külvároshoz, nagyszülei és nevelői faluihoz, Szabadszálláshoz, Öcsödhez — képest lényegesen más világ, más környezet, más levegő fogadta itt, „hagymaország fővárosában”.

Hogyan került ide? Sógora és gyámja, Makai Ödön budapesti ügyvéd rokoni kapcsolatban állott a makói Makai-Fischer családdal, amelynek egyébként tagja volt a tragikus sorsú dekadens költő, Makai Emil is. Miután József Attila 1920. július 17-én magánúton levizsgázott a negyedik polgári anyagából,⁸ gyámja a tehetséges fiú továbbtanulása mellett döntött. Rokoni kapcsolatait is nyilván fölhasználta — bár erről egyelőre mitsem tudunk, amint hogy arról sem, a Makóra került József Attila kapcsolatban állott-e Makai rokonaival — amikor helyet biztosított a makói DMKE internátusban a gondjaira bízott Attilának. „Mint teljesen árva gyermek — szól a gimnáziumi különbözeti vizsgát kérő beadvány a Makóra kerülés körülményeiről⁹ — gyámomnak intézkedése s Mán Rózsa alapítványi hölgy ömértóságának közbenjárása folytán a makói internátusban helyeztettem el, hogy itt a gimnáziumot végezve, majdan hajlamomnak s pártfogóim óhajának megfelelő gazdasági pályára mehessek : ...”

A Makóra kerülő kisdíák családi körülményei még közvetlen környezetében is meglehetősen homályban maradtak. Tudtak róla általában, hogy árva, s hogy pesti gyámja helyeztette el a makói internátusban ; ám, hogy gyámja egyben sógora is, s hogy gyámjának felesége — „Lucie asszony”, a „nagyságos asszony” — voltaképpen a szegény kisdíák nénje, ezt — mint a később idézendő levélbeli utalásokból jól látszik — még oly közvetlen barátai, mint Galamb Ödön vagy Espersit János sem tudták, még évekkel később sem. Egyedül Etusról, a másik árva testvéréről tudott a makói környezet. Ez a bonyolult, titkolózásra és képmutatásra kényszerítő sajátos helyzet nem kevésbé járult hozzá az érzékeny s a család melegtől nélkülöző kisdíák lelki szenvedéseihöz.

Az „új fiú” betegen érkezett Makóra. Október 7-én kelt, nénjéhez írott első makói leveléből tudjuk,¹⁰ hogy Pestről indultában fáj a feje, s ez kínozza egész úton. Az internátusba érve, pénteken (talán szeptember 3-án?)¹¹ este eleredt az orrávére, szombaton a láztól hidegrázást kapott. „Meghőmérőztek — írja — 40,2 C, ennyi a lázam. Ott az internátusban feküdtem szerda délig folyton 40 fokalázban. Szerda délután behoztak

⁸ József Jolán : i. m. 135. l.

⁹ Uo. 136. l.

¹⁰ Uo.

¹¹ Az Oklevéltani Naptár (szerk. Szentpétery Imre. Bp. 1912.) szerint szeptemberben pénteki nap volt 3-a, majd 10-e ; minthogy azonban az iskolaév történetének adatai szerint (Lásd : A makói m. kir. állami főgimnázium XXVI. értesítője. Összeállította : dr. Gedeon Alajos igazgató. 1920—21. iskolaév. Makó, 1921. 3. l.) a beiratkozások szeptember 1—3. között voltak, a Veni Sancte 4-én, s a tanítás hétfőn, 6-án kezdődött, nem tételezhettük föl, hogy József Attila csak 10-én érkezett volna Makóra. Így viszont alig érthető, hogy szeptember 8-tól egy hónapon át a kórházban feküdt. Ha adatunk lenne arra nézve, hogy csak később (szeptember 17-én, 24-én, sőt esetleg október 1-én) érkezett Makóra, a dolog könnyebben magyarázható lenne. Föltűnő mindenesetre, hogy a Petőfi-múzeumban levő fölvételi kérvényének kelte : 1920. okt. 2. (!)

a kórházba. Azóta itt vagyok. A főorvos¹² azt mondta, hogy tüdőcsúcsshurutom van. Köhögök mintegy szünet nélkül. De a főorvos azt mondta, hogy még egy pár napig benn kell maradnom a kórházban.”

A betegeskedés után tehát csak október közepe táján csatlakozott József Attila a makói gimnázium ötödik osztályának többi tanulójához. De a tanuláshoz már előbb hozzá-
látott. Ugyanebben a levélben írja: ¹³ „Rémes, el sem hiszed, mennyit magolok. Még egy perc szabad időm sincs. Vasárnap sem. Mert — majd elfelejtettem mondani, hogy már van egy tanár, aki előkészít¹⁴ — akkor is kapok órákat.” A következő sorokból kiderül, hogy a költészettel, versírással már ekkor foglalkozik (aminthogy lehetséges, „A szolnoki hídon” című versét Makóra jövet írja): „Most nem érek rá verseket írni, mert levelet is csak vasárnap szabad. De leckét azt írhatok bőven: pl. magyar órán a tanár azt mondta (mikor kijavították a dolgozatokat):¹⁵ »a következő dolgozat címe *A vagonlakók*¹⁶ 7 oldal, október 26-ra.« És erről kell írni valamilyen hazafias dolgot. Éppen most fogalmazom. Ma őrlött munkát végeztem. 120 szót kikeresni a nagy szótárból, leírni a magyar jelentésekkel együtt — és egy szónak több jelentése van — nem gyerekjáték. Aztán a fogalmazás a »Vagonlakókról« 7 oldal. Már sokkal szebben írok, de most sem tudok, mert már görcs van a kezemben, és még Ovidiusból be kell vágni 16 sort.” A hivatkozás, büszkélkedés a sok tanulnivalóval, s azzal, hogy ő a nehézségekkel megbirkózik, ettől kezdve sokáig minden levelének visszatérő témája. Mindjárt idéz is egy sort Ovidiusból, hadd lássák testvérei, milyen nehéz dolgokat tanul ő! S hozzáteszi: „Latin van minden nap (nekem kétszer).”

„Minden betűjéből — írja József Jolán —, fontoskodásából sugárzik az öröm: mennyi tanulnivalója van. Itt Pesten, polgárista korában ritkán láttam, hogy iskoláskönyveit bújtatja volna. Csak néha ír olyan levelet, amelyben ne az iskolával, leckével, bokros tanulnivalóval foglalkozna.”¹⁷ Október 24-i levelében¹⁸ napirendjéről számol be. Reggel 6-kor fölkelés, fél 7-től 7-ig tanulás, utána reggeli, hét óra húsz perckor indulás iskolába. Ebéd után fél kettőtől 3-ig szünet (közbeszúrja: „nekem nem!! csak a többieknek, én csak akkor készülhetek a különbözetire”), 3-tól fél 5-ig a külön tanár „kihallgatása”, fél 5-től negyed 8-ig készülés másnapra, 8-ig vacsora, 9-ig ismét tanulás, majd: „9-től reggel 6-ig alvás (édesen).” Ugyanitt újabb föladataival dicsekszik: „Képzeld csak még a vagonlakókon kívül mit kell írni: Pázmány Péter 4 ünnepi beszédének a tartalmát — a beszéd maga 62 nyomtatott oldal. És Mikes Kelemen törökországi leveleiből 7 = azaz hetet. Rémes, ugye? Ez 32 old.”

¹² Minden bizonnyal dr. Diósszilágyi Sámuel, Móra Ferenc barátja és makói vendég-látója, akit Móra néhány írásában a makói népetimológia alapján, ad analogiam „alorvos” „főlorvosnak” titulál. Valószínűleg erre a betegségre emlékezik írásában. (József Attila és Csongrád megye, 15. l.) (E kézirat olvastán Diósszilágyi Sámuel hozzám írt 1955. június 15-
levelében igazat adott e megállapításomnak.)

¹³ Vö. *József Jolán*: i. m. 136—138. l. Az eredetiről idézem, mely a budapesti Petőfi Sándor Irodalmi Múzeum (= Petőfi múzeum) gyűjteményében van. Ennek, valamint a többi ugyanott őrzött kiadatlan levélnek fölhasználásáért a múzeum munkatársának, József Attila feleségének, *Szántó Juditnak* tartozom köszönettel.

¹⁴ Jirkovszky Sándor tanította eleinte a latin különbözetire (l. *Galamb Ödön*: i. m. 10—11. l.), de ő a tél folyamán nyugalomba vonult (Értesítő, i. h.) és Szegedre költözött. Akkor vette át tanítását Galamb Ödön.

¹⁵ Ebből sejthető, hogy valaki — tán az internátusi „családfő” — eljárhatott hozzá a kórházba, tájékoztatni őt a naponta föladott leckéről, hogy el ne maradjon a többiektől.

¹⁶ Vagonlakókon a lakás híján vasúti kocsikban meghúzóódó erdélyi menekültek érten-dők. Erdélyi menekült volt Galamb Ödön is (vö. i. m. 9. l.)

¹⁷ *József Jolán*: i. m. 139. l.

¹⁸ Uo. 137. l.

Legközelebbi levele november 2-án kelt.¹⁹ Ebből értesülünk viszonyairól, problémáiról. Kiadták a szénszünetet, bizonytalan időre.²⁰ Az internátusban sem fűtenek. „Olyan hideg van, hogy a két dézsába, ami a folyosókon van is a reggeli mosáshoz szükséges vizet tartalmazza : befagyott a víz.” Nagy csomagolás van : majdnem mindenki hazamegy, kívül csak hárman maradnak még ott. „A tanár aki engem tanít az is haza utazik Szegedre,²¹ és azt az ajánlatot tette, hogy én is menjek vele őhozzájuk Szegedre. De ez két, azaz kettő ezer koronába jönne havonként. És azt mondta még, hogy írjam meg azt, hogy már csak négy hét szükséges a tanuláshoz, úgy, hogy becsületesen az egész anyagot elvégezzük. Én persze nem mondtam neki, de mivel ő azt mondta, hogy írjam meg haza az ajánlatát és én ezt megígértem neki, csak azért említtem. És ha eddig olvastad, nehogy azt hidd, hogy talán követelő lettem, vagy nem volnék megelégedve valamivel, mert igenis, én mindennel meg vagyok elégedve és mindenért nagyon hálás vagyok, amit kérlek szeretettel, hogy — hozd, Dr. Ödön tudomására. Ámbár — és ezért hálás lennék az Etának — küldhetnétek egy ici-pici sült tésztát. (Majd azt írtam, hogy kenyeret.) De nem muszáj meg vagyok én vígan anélkül is.”

„Kérlek szépen — folytatja — írd meg, hogy ha a tanár is elutazott, akkor én hazalátogathatok-e egy-két napra. Azalatt tanulok majd otthon is. De ha nem akkor is, és minden esetre írd, kérlek.”

„Ja igaz — fejezi be levelét — az iskolában az ötödikes anyagból — magyarból jelesre és latinból kettesnél jobbra feleltem. Ki van elégitve az önérzetem, mert a latin, is történelem tanára, különösen osztályfőnököm,²² mint követendő példát állított a többiek elé.”

Pár nappal későbbi, november 13-án keltezett leveléből²³ kitűnik, hogy sem Szegedre, sem Budapestre nem mehetett, ott tölti a szünetet az internátusban : „A tanár úr²⁴ elutazott haza, és már egy másik²⁵ tanít, egy menekült, különben a gimnáziumban rendes tanár. Rémes milyen nehéz a mondattan Ajaj! De megy! Itt fűtünk mégpedig esténként. Kapunk egy pár drb fát és mi megtoldjuk ágydeszkával. Csak hárman vagyunk, de azért semmivel sem kapunk jobbat, mint máskor, pedig akik elmentek csak fizetik az internátust.” „A csomagnak amit feladtál nagyon örülök, és folyton azt sóhajtom : Bár már itt volna!”

„Pénzre égető szükségem ugyan nincs, de hálásan venném, ha küldenél, és nem kellene róla elszámolni.”

Időközben, november 5-én engedélyt kap a különbözeti letételére.²⁶ November 30-án latin nyelvű levelet ír húgának, Etának, latintudásának fitogtatására, jó magyaros mondat-szerkesztéssel, s persze nyelvtani hibákkal. Német szótárt kér tőle otthonról, s kéri húgát, hogy ő meg németül válaszoljon.²⁷ December 4-én ismét magyarul, hosszabb levélben számol be sorsáról²⁸ :

Kedves Jócó !

Ma van édesanyánk születés és nevenapja. Hálás vagyok azért, hogy az én nevemben is vittetek virágot sírjára. Én legalább is azt remélem.

¹⁹ Patyi Sándor : József Attila leveleiből. Irodalomtörténeti Közlemények, 1955 : 205. l.

²⁰ A szénszünet november 2-tól 20-áig, majd december 11-től 1921. február 1-éig tartott. Lásd : Értesítő, 3. l.

²¹ Jirkovszky Sándor, vö. 14. jegyz.

²² Eperjessy Kálmán. Lásd : Értesítő, 5. l.

²³ Patyi : i. m. : 205—206. l.

²⁴ Jirkovszky Sándor.

²⁵ Galamb Ödön.

²⁶ Kérvénye a Petőfi-múzeumban.

²⁷ Patyi : i. m. 204. l. (A közlő — nyilván nem jól fejtette meg a latin keltezt — időrendben az előbb idézett két levél elé helyezte!)

²⁸ Petőfi-múzeum.

Hogy vagytok otthon? Ödön meggyógyult-e már? Légy szíves tolmácsold néki hálátomat. Karácsonyra majd küldök valamit, aminek én örülök a legjobban.

Hát én mit kapok karácsonyra? (Evvel a kérdéssel tulajdonképpen hálátlan vagyok, mert én már sok-sok karácsonyra való ajándékot kaptam!) Ha lesz karácsony-játok tegyék az én jénypémem is alája, hogy látszatra is ott legyek, mert hisz lélekben úgyszólván otthon leszek.

Most hozzád fordulok azzal a kéréssel, hogy légy szíves küld [!] azt a német szótárt ami otthon van, ha ugyan nélkülözhetitek.

Nagyon sokszor csókol

Attila

Etának:

Kedves Etus,

légy szíves küld [!] el azt a nagy tisztalapú könyvet, amelyet a Gabi hagyott nálunk, és neked adott. Neked az úgy sem kell, és nekem szükségem volna rája, kivonatokhoz. Ugyanis itt az összes házi olvasmányokból kivonatokat kell készíteniünk — bő tartalommal és ha füzetekbe írnám úgy az drága multság volna, mert egy füzet itt 20 K. kerül. Éppen ma adtak fel Jókai művei közül három regényt és b. Eötvös egy művét, Petőfi, Gyulai összes költeményeit kivonatolni, bő tartalommal, és úgy, hogy ezeket elteszik érettségire, illetőleg mi tesszük el. És ez nagyon fontos, mert csupa érettségi tételeket kapunk fel.

Ötlet Írját!

Attila

1. i.

Légy szíves küldjétek levelező lapokat is, mert a Tibinek is, a Fricinek is akarok írni. Adjátok át mindkettőnek üdvözlömetem.

2. u. i.

Kedves Etus, küld [!] el légy szíves a legépebb darabomat. Nagyon fontos!!! Csókol mindnyájatokat

Attila

3. u. i.

Az én kis sakkomat is kérem szépen elküldeni. Azt, amelyiknek a táblája vászonból (viaszos) van.

Csókol mindnyájatokat

Attila

Eltelt a karácsony, újév, Attila nem utazott haza. Január 13-án Gebe Mihály, az internátus igazgatója levelében számol be Attila helyzetéről, viseletéről:²⁹

Nagyságos Asszonyom!

B. sorainak s a 3000 K-nak vételét igazolom, tiszt. kérem szíves jóváhagyását azon intézkedésemnek, hogy Attila mellé 20 napra egy korrepetitort állítottam, ki az V. o. eddig végzett anyagát vele átveszi. Bár a fiú átvette az anyagot, azonban szükségesnek tartom, hogy azt egy arra való egyénnek elrejezdje. Mert a hit, hogy az anyagot tudja, még nem jelenti a tudást. A díj lesz 200 K.

A téli ruhát meglehetősen elnyűtte, most javíttatjuk.

Viselet ellen semmi kifogás nincs.

Makó, 921. 1/13.

Készséges tiszt.

Gebe Mihály
int. ig.

²⁹ Petőfi-múzeum.

Attila január 31-én a különbözetit sikeresen letette.³⁰ Valószínűleg ettől kezdve kapott ingyenes helyet az internátusban, amint arról Curriculum vitae-jében megemlékezik.³¹ A szünet befejezése, a második félév megkezdése után ismét lendülettel veti magát a tanulásnak. Február 9-én német nyelvű levelet ír Etusnak,³² majd 20-án hosszabb magyar nyelvű³³ Jolánnak, melyben nehézségeit, problémáit tárja föl. Nem tud rajzolni, s a rajztanár, Hoffmann János azt tanácsolta, menjen át görögre, mert rajzból elbukik. Nővére írásbeli engedélyét kéri, hogy átmelessen görögre. Jellemzően már eddig is megmutatkozott és később, egyetemi éveit alatti szinte mértéktelenné nőtt nyelvi érdeklődésére ezt írja: „Nem kell félni, mert görögül, magánszorgalomból, tanultam annyit, amennyit végeztek, egy osztálytársam jóvoltából.” Anyagi helyzetét, szűkös viszonyait is elárulják a következő tréfás-keserű sorok: „Azt mondják, hogy a szükség a legnagyobb úr, ergo, én vagyok a legnagyobb úr, mert szükségem volna ruhára, mert több folt nem fér el a kabátomom.” Ugyanakkor egyre öntudatosabban, büszkébben számol be testvéreinek költői tevékenységéről, sikereiről. „Ím itt egész költő leszek” — írja, s elmondja, hogy dolgozatot kellett írniuk „Beszéd a háború ellen” címmel s osztálytársai az övét ítélték a legjobbnak. „Ugyancsak írtam egy verset (többek között) — folytatja — amit a magyar tanárom³⁴ nagyon jónak talált, mondván: »Van benne érzés, gondolat és igazán dicséretre szolgál.« Ő maga adta át az önképzőkörnek, s ott maga a tanárelnök³⁵ fogja felolvasni 27-én.” Közli is a levélben a *Homály borult az erdőre* kezdetű zsenigéjét, testvérei kritikáját is kérve. Levelét tréfásan, de kialakuló költői öntudatára jellemző versikével zárja: „Csókol Attila, a hírneves költő, melyet nem szül kettő, sőt három emberöltő.”

Valóban, egyre szaporodnak ebből az időből költeményei: márciusból és áprilisból már egész sor — hol halállal vívódó, hol szerelmi vággyal eltölt — verse maradt fenn. Március 28-án *Összetört szívem*. 29-én *A szív és a szem* című verseit írja; alig dönthető el, vajon idegen költői hatások vagy a tavasszal zsendülő első szerelem jelei? E versek Pesten keltezett kéziratai³⁶ egyébként arról tanúskodnak, hogy Attila a húsvéti szünetre végre — féléves távollét után — fölment Pestre, s az ünnepeket testvérei, gyámja körében töltötte. Március utolsó napjaiban térhetett vissza Makóra; április 10-én már ismét Makón kelt *Hozzá* című, 11-én *Amióta* című szerelmi zsenigéje. Ugyancsak 11-én, 16. születésnapján írta *A halálról* és a *Csókolj, csókolj...* című költeményeit (később is gyakran írt születésnapján verseket: az élet e határmezsgyéje újra és újra verse ihlette; 1923-ban *Elköszönő szelíd szavak*; 1925-ben *Április 11*; s a leghíresebb: 1937-ben, *Születésnapomra*), másnap, 12-én a *Szeretném, ha vad-almaja lennék*, s 15-én a *Jelen, múlt, jövő* című versek kerültek ki tolla alól.³⁷ E kettőben már szociális látásmódja, egyéni sorsának általánossá emelése, a sorson való változtatás kollektív érvénye kap hangot: az árvák könnyeit főlzártító, melegítő tűz követelése — a jövő programjává lesz, azé a jövőé, amelyben „megdicsőül a szenvedő”, s amely „mutatja az utat” a fiatal, szegény, árva proletárfiú előtt! Egy év múltán ez a hang válik keményebbé, harcosabbá a *Fiatal életek indulója* program-adó kiáltványában! Erre az időre tehetők a Szilágyi Katóhoz írott, még kétes hitelű, bár szerintem valószínűen a költőtől származó, gyermekes szerelmes versek is, melyeket Schloss Zoltánné emlékezete nyomán tett közzé

³⁰ Saitos Gyula: „Íme a költő, aki indul magasba és mélybe...” A tragikus sorsú József Attila makói és szegedi éveit. *Délmagyarország*, 1937. december 25.

³¹ József Attila válogatott művei. Szerk. Szabolcsi Miklós. Bp. 1952. 423. l.

³² *Patyi*: i. m. 206. l.

³³ *József Jolán*: i. m. 139—140. l.

³⁴ Kovács Károly.

³⁵ Hencz Antal. L. Értésítő, 4—5. l.

³⁶ Vö. József Attila összes művei. Sajtó alá rendezte Waldapfel József és Szabolcsi Miklós. Bp. 1955. 2. köt. 460. l.

³⁷ Ez utóbbit *József Jolán* jóval korábbinak mutatja. (József Attila élete, 100. l.) A kritikai kiadás azonban hiteles kézirat alapján állapította meg keltét. (l. h.)

Kopré József az *Irodalmi Újság* 1956. április 14-i számában. Adatainak pontossága, a verseknek — kezdetlegességük ellenére is érezhető — üdésége valószínűsítik az egyébként szokatlan forrás elfogadhatóságát. Sem korábban, sem később: csak 1921 tavaszán-nyarán képzelhető el, hogy e zsenéket (két cím nélküli, 10, illetve 8 soros vers; *Ábrándozás*; *Leánykérés*) József Attila írta. Előtte az új környezetbe illeszkedés, különböző vizsgák gondja kötötte le, utóbb pedig, őszől kezdve Ady hatása nyomoztatóan érzik kísérletein.

Most meggyérülnek a költő diákoskodásának eddig ismert adatai, ezután írott versei is csak elvétve maradtak meg.

Május 22-i levelében³⁸ újabb nehézségeiről, az osztályközönséggel ambíciói, tehetsége, kiváló szereplése miatt támadt ellentétéről panaszkodik. Jó eszéről, tehetségéről egykori tanárai egyöntetű elismeréssel szólnak,³⁹ s érthető, ha az eszes, értelmes diák, mihelyt pótolta az elmaradást, hamarosan az első tanulók közé küzdötte magát. Természetes viszont, hogy ezzel fölkelte egyes osztálytársai irigységét. A konfliktust, melyet nővére életrajzi regényében színesen megrajzolt,⁴⁰ ő maga levelében így adja elő:

„Kezembe került egy régi levele, melyben kitartásra int, úgymond, erős akarattal mindent le lehet küzdeni! Azt hiszem, hogy már az óhajtott úton vagyok, legalább is azt következtetem abból, hogy „Stéber”-nek [így!] neveznek! Egy másik levele is, amit rég Bécsben írt — talán a sors szeszélyéből —, kezembe jött, s ebben arra int, hogy csiszoljam magam, legyek mindenkihez simuló és udvarias, ne keltsem fel senkinek az ellenséges érzületét. Kérem legyen szíves, írja meg, hogy hogyan egyeztessem össze a két tanácsot. Mert úgy vélem, hogy ez két homlokegyenest ellenkező, de egyenként jóakaratú tanács. Mind a kettőt nem vehetem magamra. Erre bizonyos az, hogy az első tanuló ugyan még Brommer⁴¹, második Gerzanits⁴², de én már majdnem túlszárnyaltam Gerzanits-t, de legalább is véle egy fokon állok. Most előáll az a helyzet, hogy nemcsak hogy nem kedves minden társam az osztályban, hanem sok egyenesen gyűlöl, illetőleg irigyel. A múltkor, pl.: algebra óra alatt a háromszögek egybevágóságának tételét bizonyította egy fiú a táblánál. Levezeti a tételt és bebizonyítja, két szög [!] és az alap egybevágóságának kimutatásával; ezután azt mondja »hogy mivel a két háromszög congruens, azért a megfelelő oldalak egyenlők!« A tanár azt kérdi — megjegyzem új tanár, akkor volt első órája⁴³ —, hogy melyek a megfelelő oldalak? A fiú hallgat. A tanár az osztályra néz. Méla csend. A tanár kifakad: »Szé-

³⁸ Patyi: i. m. 207. l. Vö. még Németh Andor: József Attila élete. Csillag, 1948. január, 13. l. Patyi márciusnak olvassa az eredeti kézirat halvány keltezését (*mái* vagy *már* olvasható), helyesebb azonban Németh Andor olvasása, egyrészt, mert a március rövidítése négy betűs lenne, másrészt, mert márc. 22-én József Attila föltétlenül említést tett volna húsvéti (márc. 27.) fölutazásáról; sőt: talán már márc. 22-én, nagykedden Pesten is volt!

³⁹ Például: Galamb: i. m. 11–12. l. Vö. József Jolán: A város peremén, 130. l. Hasonlóan Márton György (A makói József Attila múzeum adattára 57. sz.), Eperjessy Kálmán (József Attila és Csongrád megye, 4–11. l.) és Tettamanti Béla (Emlékezés József Attilára, ITK. 1955: 197–198. l.).

⁴⁰ József Jolán: A város peremén, 131–135. l. — József Attilának az osztály közönségében elfoglalt helyéről, társaihoz való viszonyáról jó képet kapunk H. Kovács Mihály novellisztikus visszaemlékezéséből (József Attilával az iskolapadban. Széphalom, 1955. június, 3. évf. 2. sz. 68–78. l.) is.

⁴¹ Brommer Andor. Év végén egyedül ő lett jeles az osztályból. Értesítő, 8. l.

⁴² Gerzanits József. Mint Attila is, jörendű lett. Értesítő, i. h. Patyi (i. m. 207. l.) közlésében hibásan szerepel a neve mind a két helyen!

⁴³ Falábú Jenő, aki évközben jött a nagyszalontai főgimnáziumtól. (Engedtessek meg ennyi szubjektívizmus: Falábú Jenő e sorok írójának is kedves öreg tanárja volt Szege-den. A háború utáni inflációs nyomorúság idején, a hiányos táplálkozástól legyöngülten halt meg. Melegszívú, kiváló pedagógus volt!) Leányának, Falábú Theácskának ajánlotta később a költő a „Nyolcesztendő lányok” c. versét. Vö. Irodalomtörténet, 1954: 356. l.)

gyen és gyalázat egy osztályból senki sem tud ily elemi dolgot. Pedig az előző tanár⁴⁴ sok jót mondott az osztályról!« Ebben a pillanatban én jelentkeztem. Felszólít: József! (T. i. engem már ismert, mert azon az órán már többször jelentkeztem!) Felállok. Azok a megfélelő oldalak, melyek egyenlő szögekkel fekszenek szemközt! — A tanár ezután még össze-szidta az osztályt, hogy csak egy fiú tudta egyedül. Óra után, midőn kimegyek, odajön hozzám az osztály díszé, Bleyer⁴⁵, és azt mondja, miközben öklét felemeli: »Ha megegyeszer jelentkezel, majd meglátod mi lesz!« Megjegyzem, a jövő hóban már húsz éves lesz egy híján. Nagy, robustusi alak!

És most? »Stréber« vagyok! Mindenki annak hív!

Írjon⁴⁶ kérem, tovább is olyan leveleket, milyen az a kettő, melyet felem-lítettem.«

Így jött el az év vége. A tanítás június 27-én ért véget, s Péter-Pál napján, 29-én meg-volt az évváró ünnepély is.⁴⁷ Attila jórendű lett: jelese történelemből, természetrajzból, mennyiségtanból, görögpótló irodalomból, valamint magaviseletből; jó osztályzata hittan-ból, magyarból, latinból, németből és testnevelésből, valamint dolgozatainak külalakjából; végül egyetlen elégsége „görögpótló rajzból” volt.⁴⁸ (Eszert év közben mégsem tért át görögre; hatodik osztályba lépve azonban görögöt tanul!) Jelesrendű egyetlen volt az osz-tályban: Brommer Andor; jórendű sem sok, vele együtt is csak öt: Gerzanits József, Dégi János, Kiss János és Kocka Károly. Az osztálytársak java elégséges (Abaffy László, Apjok János, Balog József, Bedő Lajos, Danczkay Dezső, Fodor József, H. Kovács Mihály, Keller Gyula, Kulás Béla, Lányi Aladár, Leipnik Zoltán, Lusztig Sándor, Márton Endre, Sipos, József, Stern László, Schwarz Izsó, Szabó Andor, Sznagyik István, Szűcs László, Tóth György, Wéber Sándor), jó néhány pedig egy vagy több tárgyból elégtelen (Böhm László, Hajdú István, Marcika László, Raffay Szilárd) osztályzatot kapott. Mindez mutatja, hogy József Attila jórendűsége az osztály egészéhez viszonyítva és a különbözőzeti nehézségeit, az új kör-nyezethez való alkalmazkodás gondjait, valamint az árva, magányos serdülő fiú lelki zava-raiit is figyelembe véve: szép teljesítmény.⁴⁹ Ugyanekkor önképzőköri szerepléséért 50 korona jutalmat is kapott.⁵⁰

„Nyáron lakásért és ellátásért tanítottam Mezőhegyesen” — írja önéletrajzában.⁵¹ „Vizsga után — mondja József Jolán is — a nyarat Attila Mezőhegyesen osztálytársánál — a tanítványánál — töltötte. Szeptemberben visszament az internátusba.”⁵² Ennyi mind-össze, amit erről az időszakról tudunk; hogy ki volt a mezőhegyesi tanítványa, akinél e nyáron szállást talált, nem tudjuk. H. Kovács Mihály úgy véli, hogy Szabó Andor és az öccse lehe-tett. Olgyai (Brommer) Andor a Szabó-testvérekre is gondol, de még valószínűbbnek tartja, hogy a mezőhegyesi uradalom egyik intézőjének a makói gimnáziumban addig magánúton tanuló bukdácsoló, sőt később ki is maradt gyerekeit — Kürthy Ferencet és Olivért — tanította. Bizonyára e két család valamelyikénél lakhatott.

⁴⁴ Járay (Jaeger) Imre. (*H. Kovács Mihály* levélbeli közlése.)

⁴⁵ Bleier Endre. Az értesítő szerint (8. l.) év végén „vizsgálatlan” maradt.

⁴⁶ Eredetileg „írjál” volt; úgy javította át! A makóiak — mint említettem — sokáig nem tudták, hogy „Lucie asszony” József Attila nénye; Attilának titkolnia kellett: a magázás is ennek következménye. Vö. *Galamb*: i. m. 15—16. l. Mi sem jellemzőbb, mint hogy Espersit még 1923-ban sem tudta, hogy Jolán — Attila nénye, s következetesen csak Etust említi nővérének; Jolánt, a „nagyságos asszonyt”, szemmel láthatóan csak gyámja feleségének véli. (*Péter László*: Espersit János, 55—56. l.)

⁴⁷ Értesítő: 3. l.

⁴⁸ Vö. *Galamb*: i. m. 32. l.

⁴⁹ Osztálytársainak névsorát, eredményeit l. Értesítő, 8. l.

⁵⁰ Uo. 9. l.

⁵¹ József Attila válogatott művei, 423. l.

⁵² *József Jolán*: József Attila élete, 141. l.

Az új tanévben a tanítás szeptember 5-én kezdődött. Tanárai néhány kivétellel ugyanazok, mint az előző évben: osztályfőnöke, egyben a latin és történelem tanára most is Eperjessy Kálmán, németre Fülöp Béla, magyarra Kovács Károly, természetrajzra Oravecz Lajos tanította. A mennyiségtan tanítását Falábú Jenőtől az internátus volt igazgatója, Gebe Mihály vette át. Görögpótló irodalmat Altmann Jakabtól tanult; most Matusik István tanította görögre — és gyorsírára. Az önképzőkör vezetését ősztől Tettamanti Béla vette át: kapcsolatuk, későbbi barátságuk bizonyára ekkor kezdődik.⁵³ A változások közt van egy kellemetlen is: a DMKE-internátust a tanév elején átvette az állam, s ennek folytán a kedves, jó Gebe Mihály helyét az internátus igazgatásában a rideg, szigorú Kályáni Ferenc töltötte be. Az intézet egyébként tatarozás miatt csak szeptember 19-én nyílt meg. A három nevelőtanár: Galamb Ödön, Falábú Jenő és Márton György.⁵⁴

József Attila osztálytársai természetesen jórészt a régiék. Néhány ismétlős és az elmúlt év folyamán kimaradt híján ősre újból együtt volt az osztály, sőt néhány „új fiú” is csatlakozott hozzájuk. Közöttük a legjelentősebb, Attila vetélytársa tanulásban és szerelemben: Petrásovics Endre.⁵⁵

Szeptember 3-i kelettel Makai Ödön kérvényét ismerjük,⁵⁶ melyben Attila számára tandíjmentesség céljaira szegénységi bizonyítványt kér a budapesti hatóságoktól. Az új tanév problémáiról, helyzetéről két levele⁵⁷ tájékoztat. Az első így:

Makó, 1921. szept. 24.

Kedves Lucie!

Igaz szeretettel köszönöm az irántami gondoskodásodat.

Hogy vagytok? Én, köszönöm, kitűnően. Új, friss erővel, reménnyel fogtam a tanuláshoz. Mindent kaptam a gimnáziumtól. Könyveket, füzeteket, rajzlapokat, vonalzókat, rajztáblát, körzőt, buzditást és elismerést. Kaptam egy kitűnő-eszes tanítványt, egy gyártulajdonos fiát. Apja gyáros, főhadnagy — francia származású; a nagybátyja báró. Van egy nevelőnője is, egy csinos angol-francia miss. Nagyon megtetszettem én és a verseim a missnek, ezért és mert az Igazgató úr erős-melegen ajánlott: konstruktor [így!] lettem. — A tanári kar egyhangúan ajánlott a Főigazgatónak, hogy adja [!] meg a tandíjmentességet. — Kedvezményt kapok az Internátusban, de, hogy mennyit, azt nem tudom. — Megígértem, hogy a félévben megszerzem a teljes-ingyenes helyet magamnak — azt pedig csak jeles bizonyítvánnyal kaphatom meg!

A múltkor ígértem, hogy küldök új verseket, de nem küldtem. Most kipótolom a túlóladalon.

⁵³ A makói m. kir. állami Csanád vezér főgimnázium XXVII. értesítője. Összeállította dr. Gedeon Alajos igazgató. 1921—22. iskolai év. Szeged, 1922. 6. l. A tanári kar kimutatása jelzi, hogy évközi csere folytán Tettamanti Béla is tanított a VI. osztályban németet, hasonlóan, hogy Fülöp Béla a német mellett a magyart is tanította a hatodikban. Tettamanti azt állítja, hogy nem tanította József Attilát (i. m. 197. l.). H. Kovács Mihály levélbeli közlésében úgy emlékszik, hogy Tettamanti németet tanított Fülöp után a VI. osztályban; míg a magyart végig Kovács Károly tanította.

⁵⁴ Értesítő, 1921/22. 11. l.

⁵⁵ Uo. 9. l. — Vö. Márton György: i. m.

⁵⁶ Petőfi-múzeum.

⁵⁷ A szept. 24-i levél (háttulján a *Bolyongok, Ülünk egymás mellett, Egyedül és Mámor* című versekkel): Petőfi-múzeum; az okt. 23-i *Patyi*: i. m. 208. l.

Ödönt nagyon sokszor üdvözlöm! (Bocsáss meg, hogy úgy írom „Ödönt”, de igazán a szívem igaz forró üdvözlése így könnyebben jő ajkaimra!)

Ethát [!?] milliószor csókolom!

Néked nem írok semmit, hisz úgys tudod mennyire szeretlek!

Attila

Egy hónappal később, október 23-án így ír: „Ne haragudj, hogy nem írtam eddig, de megmondom az okát. El voltam foglalva tanulmányaimmal, három tanítványommal és különösen annak a lapnak a szervezésével, amelyről már otthon tettem említést, de ami, sajnos, nem valósult meg, mert bár a kézi-sajtó már megvolt, papírt is kötött le az internátus olcsó árban — az igazgatóság, a főigazgató⁵⁸ nem adott engedélyt a megjelenéshez, és az egész dolgot vissza kellett csinálni. Írni ezalatt azért nem írtam, mert föltettem magamban — önuralom edzésére —, hogy addig, amíg bizonyosat nem írhatok, nem írok; avval akartam beköszönteni, hogy: győztem! A sors akarata folytán azt írom: legyőztem. »Roma locuta, res finita!«

Mint följebb említettem, van három negyedikes tanítványom á h. 200.— tanításukért kapok havonta össz. 600.— azaz hatszáz koronát. Evvel is csökken az intézeti számlám.

A német tanár megengedte, hogy hallgatónak följárjak a különórákra, ahol én nem felelhetek, mert a fizetők négyes csoportokban járják, mivel többel nem tudna a tanár foglalkozni, és így az egyik négyes csoportban én vagyok az ötödik kerék, aki csak akkor számít, ha egy másik hiányzik. De így is megyek annyira, mint a többiek, mert az egész óra társalgásból áll, már amennyire a fiúk beszélnek németül — egy se tud annyit mint én, a dolgoztaim kettősnél jobbak.

Most jut eszembe, hogyha én nem is írtam, azért Ti, pláne Etus! írhattatok volna, mert én igazán vártam a postát. Igaz, hogy még nem érdemeltem ki, no de azért igazán jólesett, hogy nem írtam és mégis kaptam Tőled egy lapot. Van egy egész csomó új meg újabb versem, az internátus igazgatója evvel kapcsolatban azt mondta, hogy szűletett nyugatista vagyok. Közülük küldök most egy kettőt.

Hogy vagytok? Gondoltok-e rám? Ödönnek is írnék, de látod ily rettenetes írást nem merek néki küldeni, máshogyan pedig nem tudok írni, mert nincs időm.

Félévben jeles akarok lenni!

Nagyon köszönöm Adyt — már adybb vagyok Adynál.

De keserves dolog: be kell már fejezni a levelet és újra bocsánatot kérni regényes hallgatásomért.”

A levélben említett verseit aligha ismerjük, legalábbis nem tudjuk az ismertekről, melyiket írhatta ez idő tájt. November 26-i kelettel maradt fenn a *Vágymagam a hold alatt* című, valóban erős Ady-hatásról tanúskodó költeménye.⁵⁹ Ady iránti érdeklődésének nyomát előbb idézett, *okát* egy későbbi, december 2-án ugyancsak nénjéhez írott levele árulja el.⁶⁰ Ebben egyrészt megköszöni nővérének a csomagban küldött télikabátot, majd beszámol arról, hogy versei „ötven főre növekedtek”. Bizonyára már előzően küldött belőlük haza is, mert faggatta nénjét, vajon hogy tetszettek nekik! Újabb verseiről öntudattal nyilatkoztatja ki: „Merem állítani — jók, sokkal jobbak és szebbek, mint az előbbiek.” Majd így büszkélkedik: „Apropos, tegnapelőtt írtam egy verset, ez a legutóbbi — egyik tanár, aki

⁵⁸ Lippay György dr. tankerületi főigazgató. Vö. Értesítő, 3. l.

⁵⁹ L. Péter László: A makói múzeum József Attila-kéziratai. Szeged, 1952. 6. l.

⁶⁰ József Jolán: i. m. 141—142. l. Minden ok nélkül újraközi *Patyi* is (i. m. 208—209. l.). Legalább fölhasználta volna az alkalmat József Jolán közlésének szövegkritikájára!

különben igen művelt és mégis szerény ember,⁶¹ azt mondta rá, hogy ebből az egy versemből látja először azt a szellemet, amely érvényesülni fog. S erre föladott három kötet Adyt, ezek : A magunk szerelmé, Új versek és a Halottak élén." Levele végén így kiált föl : „Karácsonyra csakis Adyt kérek!" Valószínűleg ekkoriban írhatta A gyerekszemű élet-tavon, Útrakészség, Prédikáció, Pogányos hitvallás magyarul, Baál, Himnusz az élethez, Az örök elmúlás, Akkor, Lovas a temetőben s még néhány más ismert fiatalkori, Ady költészetének formai-tartalmi elemeit erősen magán hordó költeményét.

Sajnos, a gimnázium önképzőköreinek jegyzőkönyve ma már ismeretlen helyen rejlik, így a fiatal költő önképzőkori szerepléséről csak egy régebbi, a keltezés följegyzését elmulasztó, 1940-ben készült másolatból kaphatunk képet.⁶² Ebben a tanévben történt szerepléséről ez a következőket mondja : „József Attila VI. o. t. nagy érdeklődés mellett felolvasta három költeményét : A szolnoki hidon, Két szív [ezt nem ismerjük! — PL], Keresek valakit. A bíráló, Horváth Ferenc VIII. o. t. kissé erős kritikát mond a költeményről, de elismerésre ajánlja . . . A tanárelnök a költeményeket kiadja Politzer Dezső VIII. o. t.-nak, hosszabb bírálatra." Később meg egy mondat szól róla : Meissner László V. osztályos Petőfi Falu végén kurtakocsmá című versét szavalta ; „József Attila VI-os a szavalatot elismerésre méltatja." A Keresek valakit című vers önképzőkori fölolvása után lehetett, hogy — amint Márton György visszaemlékszik — egyes iskolatársai fölkapták a vers számukra groteszk sorát, és azzal gúnyolták a fiatal diákköltőt : „Loholok egyre . . ."

A karácsonyt — előbbi leveléből, készülődéséből kitetszően — Pesten töltötte. Fél-évkor vajon sikerült-e nagy tervét megvalósítania, jelesrendű lett-e? Makai Ödönnek február 18-án írott levelében⁶³ eredményeiről így számol be : „Bizonyítványom jobb mint tavaly volt, de még mindig elég gyenge — nem színjeles. Talán az év végére már az lesz. Hármasmot nincs. Görög jó, német és gyorsírás jeles.

Az indexemet mellékelem az ingyenességet kérő folyamodványomhoz, amelyre különben még választ nem kaptam.

Valószínűleg kapok egy pár cipőt a Segítőegyesülettől".

A cipőt említi már néhány nappal előbb február 13-án Etushoz írott levelében⁶⁴ is, írván, hogy az Ifjúsági Segítőegyesület elnöke — az értesítők sem közlik, ki volt — meglátta rossz cipőjét s megkérdezte, miért nem kért segítyt? „Kérjen, költőnek adatik" — írja tréfás hangon József Attila. „És én mondtam : kéretik és elfogadtatik. S lőn szörnyű folyamodásírázat."

Az új tavasz — új szerelemmel köszönt be. Lehet, hogy már az elmúlt évben, 1921 tavaszán írott szerelmes verseknek is Ő volt a tárgya, lehet, hogy csak mostanára feslett ki kislányos szépsége, s lobbantotta lángra a 17 éves fiú szívét : a „bronzajkú" Gebe Márta, az internátus volt igazgatójának, a kedves Miska bácsinak leánya. Április 2-án egy ibolyát ábrázoló képeslap hátulján vall először szemérmesen, költői módon a komolyodó fiatalember „Tusikának" : „Mint ibolyák, a férfikebelben a szív kivirágzik, — S mint ibolyák rejtve este magába susog." Aztán sorra születnek a szép szerelmes versek, immár a zsengeket meghaladó, érett líra remek alkotásai, a magyar szerelmi költészet örök értékei : Távol, zongora mellett, Tavaszi ének, Csókkérés tavasszal . . .

Most már a költészet foglalja el lelkét, egybefonódottan a szerelemmel, s egyre kevesebb helyet hagyva az eddigi lelkes, öncélú tanulásnak, szorgalomnak. Egyszerre unalmassá, fárasztóvá, elkedvetlenítővé válik a napról napra való készülés : „a betűk sivatagában" „ver-

⁶¹ Minden bizonnyal Galamb Ödönről van szó, aminthogy ő is elmondja, hogyan adta Attila kezébe Ady versesköteteit. Galamb : i. m. 14. l.

⁶² Németh Ferenc : Az önképzőkör aljegyzője. Néhány ismeretlen adat József Attila diákkoráról. Délmagyarország, 1955. május 5.

⁶³ Patyi : I. m. 209. l.

⁶⁴ József Attila ismeretlen levele és verse. Művelt Nép, 1955. ápr. 10. 6. évf. 15. sz. 3. l.

gődik” a „szegény diák”. (*A vergődő diák, A betűk sivatagában.*) De közeledik is az év vége : június 14-én, szerdán befejeződik a tanítás, másnap, úrnapján Attila Mezőhegyesre megy néhány napra,⁶⁵ majd a hét elején visszatér az összefoglalók, vizsgák idejére. Valószínűleg ekkor következett be a csalódás, mégpedig — állítólag⁶⁶ — az iskolai vetélytárs, Petrásovics Endre közbejöttével. Attila együtt látta őt Mártával nevetgélgni — s ez elég volt neki, hogy a számára viszonzatlanul maradt szerelem kétségbeesjtse. A magányos, árva, szeretetre vágyó, a családi élet állandó melegét nélkülöző, érzékeny serdülő fiú öngyilkosságra határozta el magát. „A gimnázium VI. osztályát — emlékezett vissza később, 1937 tavaszán önéletrajzában⁶⁷ — színjelesen végeztem, jóllehet, pubertáskori zavarok miatt több ízben öngyilkosságot kíséreltem meg, hiszen valójában sem akkor, sem előzőleg nem állott fölvilágosító barátként mellettem senki sem.” Kétségtelen, hogy magányosságát, árvaságát ekkor még nem enyhítette néhány kedves tanárjának, pártfogójának szeretete, támogatása, s még később is, kedvezőbb körülmények közepette is időnként erőt vett rajta a kétségbeesés, elkeseredés. Megírta „végkérését”, majd bevett 60 db félgrammos aszpirint, s készült a halálra. „Végkérését” még elvitte Galamb Ödönnek : átadta egy borítékban, melyen ez állt : *Június 29-én bontható fel!* Galamb Ödön, internátusi felügyelőtanára, költészet legelsők közötti megbecsülője egyszeriben megértette, miről van szó. Azonnal segítségről akart gondoskodni, de Attila eleinte vonakodott. „Ragaszkodott elhatározásához — emlékezik Galamb Ödön⁶⁸. — Nincs értelme életnek, nemcsak a szerelem adta kezébe a mérget, hiábavaló az egész élete. Nincs miért élnie, nem szereti őt senki. Hivatkozhattam arra, hogy ő máris drága nekünk, társainak és minden ismerősének, mindenkinek, aki sokat vár tőle s megbecsüli benne a kezdő poétát . . . Nem sokat használt. Csak amikor magamhoz öleltem s megcsókoltam mint szegény, elhagyott gyermeket, akkor zokogott fel s akkor adta belegyezését, hogy igen : segítsünk rajta. Egy szó tarthatta csak vissza, melyet kora ifjúságától nélkülözött : a szereteté.”

A gyomormosás megmentette az életnek. Néhány napig feküdni kellett, hogy kiheverje a mérgezés ártalmait. Végrendelet roppant jellemző lelkületére. „Mindenem azé — írja a június 26-án kelt »végkérésében«⁶⁹ — akinél van, kivéve az internátusban lévő fehérműmet és ruhámat, melyek osztassanak ki szegénysorsú tanulók között.” Azokban a napokban kaphatta meg az azévi önképzőköri jutalmat : a tavalyi összeg kétszeresét, 100 koronát.⁷⁰ Erről az összegről úgy rendelkezik : adják oda Kiss Károly ügyvédnek, pártfogói egyikének, kitől éppen annyit kapott kölcsön. Hátralevő instruktori követelését, másik 100 koronát Fülöp Béla tanárjánál fönálló tartozása törlesztésére szánja, s még másoknál mutatkozó tartozásainak kifizetésére gyámját kéri. Mindez mutatja anyagi gondjait, nehézségeit, de azt is, hogy mindig akadt segítőtje, támogatója. Tőlük is búcsúzik „végkérésében” : „Olyan sokan vannak, akik közel állanak szívemhez, hogy lehetetlen most Tőlük külön-külön elbúcsúznom : köszönöm jó szavukat, érdeklődésüket, pártfogásukat s üdvözlök, köszöntök mindenkit!”

Pártfogóinak egyike, Espersit János, a lelkes irodalom- és művészetpártoló ügyvéd, különös jelentőségre tett szert életében.⁷¹ Galamb Ödön mutatta be neki a fiatal diákköltőt, mint a makói liberális, ellenzéki lap, a *Makói Reggeli Ujság* szerkesztőjének. Ő ismertette

⁶⁵ Értesítő, 2. l. — Mezőhegyesi tartózkodására egyetlen adatunk a „*Tavaszi ének*” c. vers kéziratán szereplő keltezés : *Mezőhegyes, 1922. jún. 18.* Vö. József Attila összes művei, 1. köt. 365. l.

⁶⁶ Márton György visszaemlékezései. Vö. 39. jegyz.

⁶⁷ József Attila válogatott művei, 423. l.

⁶⁸ *Galamb* : i. m. 22. l.

⁶⁹ Uo. 23. l.

⁷⁰ Értesítő, 10. l.

⁷¹ Vö. Péter László : Espersit János, 49. sk. 1.

viszont meg a 17 éves poétát Juhász Gyulával, a nagy szegedi költővel, aki régi tanárkodása színhelyére, legkedvesebb barátjához, Esperit Jánoshoz gyakran kilátogatott. Egy ilyen látogatás alkalmával, valószínűleg 1922 húsvétján, áprilisban találkozhatott először Esperit társaságában a két költő: a Mester és a Tanítvány. Mire a nyár eljött, már levelezésben állanak egymással.

Június 29-én bizonyítványosztás. József Attila megvalósította tervét: jelesrendű lett. Egyetlen kettese van csupán, írásbeli dolgozatainak külső alakja.⁷² Kívüle jeles még az osztályból a két vetélytárs: Brommer Andor és Petrásovics Endre. Legjobb barátai közül Dégi János most is jó, Balog József változatlanul elégséges, Kovács Mihály elégségesből jórendűre küzdötte magát.⁷³ Attilát osztályfőnöke, Eperjessy Kálmán így jellemezte az indexében: „Tehetséges, kötelességtudó, bátor fellépésű.”⁷⁴ S bár öngyilkossági kísérlete miatt a tanári kar egy része ellene fordult, pártfogóinak kezdeményezésére, mint egy későbbi leveléből megtudjuk,⁷⁵ a tanári testület megajándékozta őt egy nyári vászonruhával. Vizsga után állítólag néhány napra fölment Pestre. Erre mutat a *Nyári délután a szobában* és esetleg a *Napszonett* c. verseinek keltezése és szövegutalása;⁷⁶ ellene mond viszont, hogy későbbi, Kiszomborról Etushoz írt levelében olyan utalásokat találunk (pl. az, hogy bizonyítványát postán küldte föl gyámjának, amire semmi szükség sem volt, ha személyesen is fönt járt!), amelyek kétségbevonják ezt. Mindenesetre július elején elszegődött kukoricacsősznek Kiszomborra. Hogy mi készítette erre, s hogyan jutott éppen Kiszomborra, erről mit sem tudunk: Hiszen anyagi nehézségein segíthetett volna, kosztját, szállását talán ezen a nyáron is biztosíthatta volna nyári instruktorkodással, mint a megelőző év vakációján. Vagy tán ezen a nyáron már ilyen alkalom sem adódott? Időközben, 1956 szeptemberében Waldapfel Józseffel bejártuk a költő szegedi, makói, kiszombori, és vásárhelyi emlékhelyeit, s az ő lelkes faggatózása nyomán kiderült, hogy voltaképpen Kiszomboron is házitanítószkodott a költő, és csak mellékesen, tanítványaival együtt, házigazdájánál csőszkődött. Az emlékezés morzsáiból összeálló zombori nyárról Waldapfel József ír az útjáról készített cikkében.

Mindenesetre használt neki és költészetének a kiszombori csőszködés. „Sokat beszélt később a Kiszomborban eltöltött hetekről — írja Galamb Ödön.⁷⁷ — Rossz bádogganna fenekén ütötte ki legjobb rímeit — mondotta.” Erről szól a *Nyugatnak* elküldött, Osvát Ernőnek ajánlott szép verse, a *Kukoricaföld* is. Érdekes, de élményeivel alig sejthető összefüggést eláruló — valószínűleg csupán a kiszombori nyárral rokonhangulatú *déjà vu*-ból fakadt — verset írt évekkel később is *Kiszombori dal* címmel. Ám legjelentősebb itt írt verseiben: a nép, a parasztság életének, nehéz munkájának művészi visszatükrözése. Amikor Kiszomborra megy, a falu népe a legnagyobb munkában van: leghosszabbak a napok, legrövidebbek az éjszakák, s a Rónay-uradalom cselédei, béresei, részesei, meg a kiszombori kisparasztkok hajnaltól vakulásig izzadnak: aratnak, csépelnek. S a költő, aki Márta-napkor, július 27-én, a *Névnapi dícséret* zengő soraival köszönti szerelmét, a hajlíthatatlan Gebe Mártát — ugyanakkor figyelő szemmel és mélyen együttérző, azonosult szívvel látja meg, és fogalmazza meg szép versek egész sorában a paraszti sorsot. (*Aratás előtt, Aratásban, Éhség, A gép elkapta, Holttest az utcán.*) Innen, a Zöldfa utca 404/a alól ír augusztus 17-én levelet⁷⁸ Etus húgának. Életvidám, tréfálkozó, derűs hangon számol be öngyilkossági kísérletéről: „A vizsga felé haladó napokban, valami dekadens pillanat hatása alatt, »megettem« hatvan

⁷² *Galamb*: i. m. 32. l.

⁷³ Értesítő, 9. l.

⁷⁴ Hiteles bizonyítványmásolat a makói József Attila-múzeumban.

⁷⁵ *József Jolán*: i. m. 151. l.

⁷⁶ Vö. József Attila összes versei, 1. köt. 365—366. l.

⁷⁷ *Galamb*: i. m. 24. l. Vö. Péter László: József Attila Kiszomboron. *Fényszóró* [Makó], 1955. április, 5. sz. 2—5. l.

⁷⁸ *József Jolán*: i. m. 144—147. l.

darab aszpirint, este fél 9-kor, egy óra múlva végigvágódtam a folyosón. Tíz órakor gyomormosás, elég kellemetlen valami, istentudja hány napi fekvés, azután a színjeles bizonyítvány. Klasszikus, mi?” A bizonyítványra büszkén hivatkozik: gyámja egy tavalyi lapjában kételkedett tehetségében, szorgalmában. „Igazán elveszett hitem szellemi képességeidben, ha még azt sem tudod elérni, hogy az első eminens légy és tiszta egyes kalkulusod legyen”. Most már gyámja se becsülheti le tudását: „Az osztályunkban most én vagyok a legjobb diák, az első eminens, lévén tiszta egyes kalkulusom. Még tornából is jelesem van, életemben először.”

„Nem akarok még gondolni sem arra — folytatja e levelében —, hogy visszamenjek az internátusba. Ha kapok nevelői állást Makón, jó, ha nem, úgy is jó, mert akkor valami foglalkozás után nézek és magántanuló leszek.”

„Valami 1500 koronáért vettem könyveket. Ha parancsolod, küldök belőlük Neked is, legalább a prózákat, mert többnyire verses kötetek. A verselés és költészet terén igazán szép haladást tettem. Meglehet, hogy egy hónapon belül ott leszek a beérkezettek között. Lám, Ti nem írtatok és Magyarország most élő költőinek legnagyobbikától — olvasd csak el! — kaptam levelet.”

Mellékeli Juhász Gyula levelének másolatát, melyből kiténik, hogy Attila már előzőleg levéllel kereste föl őt, s elküldötte neki néhány újabb versét. „Sok gondom és bajom mellett nem feledem — írja neki buzdítóan Juhász Gyula⁷⁹ — és azon tűnődöm, hogyan kellene magát okosan és szépen fölfedezni. A Szegedben akartam először, de kiöltték alólam ezt a lovat azóta...⁸⁰ Higgye el, hogy ha van ma hazai költő, aki magát szívből szereti és becsüli, első sorban Juhász Gyula az. Bizzék, ne lankadjon, írjon tovább, tanuljon tovább, magának nem szabad és ha akarja, nem lehet elkallódnia! Durate et vosmet rebus servate secundis! Ez a horáci sor legyen jelige és győzni fog!”

Másnap, 18-án választ ír Juhász Gyulának és elküldi néhány újabb versét (*Szeged alatt, A Szent Jób ünnepén*).⁸¹ „Igazi nagy szeretettel köszönöm szívből-fakadt meleg levelét! Jaj, nemis tudom az én nagy örömet, hálámat, szeretetemet sehogysé kifejezni. Én magamat igazán sohase értékeltem annyira, hogy ilyen szeretetet megérdemeljek...” „forró karokból öleli újfent életre-fakadt öccse...”

A levél elmegy Szegedre, de a választ nincs türelme megvárni: egy augusztus végi vagy tán szeptember eleji forró nyári napon begyalogolt Szegedre Juhász Gyulához. Újból verset vitt, s ezek közül kettő megjelent a kis színházi műsorújság, a *Színház és Társaság* szeptemberi számában. Ezek voltak az első nyomtatásban megjelent József Attila-versek...⁸²

A kapcsolatok láncolata alakul ki: Galamb Ödön ismertette meg Espersittel, Espersit Juhász Gyulával, Juhász Gyula Koroknay Józseffel, a lelkes, irodalompartoló s írogató nyomdász-mesterrel. Koroknay kis szegedi nyomdájában találkozott össze Kormányos Istvánnal, későbbi legjobb szegedi barátjával. Ő viszont megismertette a szegedi fiatal költők egy kis csoportjával, egy avantgardista, merészen újat kereső költői körrel. Elhatározó jelentőségű lett ez a kapcsolat életében, költészetében: szegedi társasága döntően befolyásolja az

⁷⁹ *József Jolán*: i. m. 147. l. Vö. Juhász Gyula és József Attila levélváltása. *Szép Szó*, 1938. április, 6. köt. 3. füz. 320. l.

⁸⁰ A *Szeged*, a liberális ellenzék szegedi napilapja, a *Délmagyarország* folytatása, betiltása miatt ekkor (1922. aug. 6-tól okt. 22-ig) éppen szünetelt.

⁸¹ *Szép Szó*, i. h.

⁸² Ez a két első nyomtatott vers az *Ősapám* és a *Távol, zongora mellett* című volt. A „József Attila nyomtatásban megjelent első verse” című cikkemnek (*Délmagyarország*, 1954. ápr. 11.) és nyomában a „József Attila-textológia” megfelelő helyének (*Irodalomtörténet*, 1954: 358—359. l.) föltevését az időközben előkerült és a jubileumi József Attila-emlékkiállításán bemutatott kitépelt lap nem igazolta. A „Sivatagban” című vers tehát nem József Attila verse. — Novellisztikusan megírta az első versek megjelenésének történetét a *Színház és Társaság* akkori szerkesztője, *Úr György*: Egy költő indulása. *Pesti Hírlap*, 1942. dec. 15. — (Indulás. *Délmagyarország*, 1955. febr. 24.)

ezután következő években költészetének fejlődését, világnézetének alakulását, sőt életének eseményeit is, hiszen barátai révén jut el Makó és Szeged után Bécsbe, így ismerkedik meg — számos zűrzavaros eszmerendszer után — a kommunista világszemlélettel is.⁸³

4

Ősszel megkezdte a hetedik osztályt, de az internátusba valóban nem ment már vissza; lehetséges, hogy egy ideig ekkor Kesztnér Zoltánnál kapott hajlékot.⁸⁴ Barátai — elsősorban Espersit és Kesztnér, valamint Saitos Gyula és Gyenge Miklós — előfizetőket gyűjtöttek könyvére, amelynek kiadását Juhász Gyula kezdeményezésére és javaslatára Koroknay József vállalta. Október 10-én örömmel újságolta nénjének írott levelében,⁸⁵ hogy már 150 előfizetője van, s kérte, ő is szerezzen néhányat. Október 14-én Réti Ödönnek, a szegedi írónak, a *Nyugat* neves novellistájának ír, s tanácsot kér tőle, hogyan bírhatná válasza a *Nyugat* szerkesztőit: egyúttal elküldi neki dedikált kiszombori versét, az *Aratás előtt* címűt.⁸⁶ Írói ambíciói megnőttek: hírért vette, hogy a szegedi írók valami egyesületet készülnek csinálni; érdeklődik, mi lesz ez, mert ő is be szeretne oda jutni!

November 4-én már örömmel, lelkesedve írja Makai Ödönnek: „Most már nyakig vagyok az életben és csak úgy fuldoklom a gyönyörűségtől.”⁸⁷ Aztán beszámol életének újabb alakulásáról: „Iritz Miksa bornagykereskedőnél vagyok nevelő. Havonta 5000 és egy-néhány K fizetést kapok. Ebből 5000 K-t fizetek lakás és ellátásért... A Segítő Egyesület ad pár ezer K ruhasegélyt. Júniusban a tanári kar vett egy vászon nyári ruhát.” Ennyit ír életkörülményeiről. A többi — költői sikereiről szól: „A Parnasszusra is elindultam (!). A szegedi *Színház és Társaság* közölte két versem és olyan dicsériádat zengett rólam, hogy szinte belekábultam. Versekért eddig vagy 500 K-t kaptam. Decemberben jelen meg első verseskönyvem: *Szépség koldusa*, Juhász Gyula előszavával, Szegeden. A kiadó a tiszta bevétel 50 százalékát adja nekem. 300 pldon nem sok nyereség lesz a 150 K. Esetleg el se fogy mind. 5-én megjelent 5 versem egy antológiában. A szegedi lapok közül vagy négy, a *Szeged*, a *Szegedi Híradó* a *Színház és Társaság* és a *Színházi Újság* kér verset. Nagyon keveset fizetnek. Még a *Színház és Társaság* fizet legjobban, szeptemberben adott két versért 200 K-t.”

Valóban, másnap, november 5-én megjelenik Szegeden a Koroknay nyomdában, Keck József szerkesztésében a szegedi fiatal költők lírai antológiája, benne József Attila — nem ugyan őt, csupán négy — versével, köztük a *Fiatal életek indulójával*. A többi fiatal lírikus is lázad az adott világ ellen, új utakat keres, modernista — azonban egyedül az ő hangja egyértelmű: „Megmozdulunk, hejh, összeroppan alattunk ez a régi világ!” Honnan ez a tiszta, forradalmi hang, amely később — hiszen annyi szellemi áramlat hat még rá — sokáig elbizonytalanodik, s csak évek múltán, a munkásmozgalomban való tevékeny részvétel idején kapja vissza újból, magasabb eszmei és művészi szinten, tisztaságát, forradalmi csendjét? Része lenne benne talán az öreg makói szocialista szabómesternek, Murvai Józsefnek, akinek alakját, szerepét József Jolán a kortársak szájhagyománya alapján rajzolta meg?⁸⁸ A *Népszavának*, melyet Márton György szerint⁸⁹ naponta rendszeresen olvasott már az internátusban is? Esetleg Mohos Ágostonnak, a szocialista meggyőződésű tanítónak, Espersit újságja munkatársának, akiről gyanítjuk, hogy szerepe volt József Attila és a *Népszava*

⁸³ Vö. Péter László: József Attila Szegeden, 22. l.

⁸⁴ Vö. József Jolán: i. m. 148. l.

⁸⁵ Uo. 150. l.

⁸⁶ Vö. Péter László: József Attila Szegeden, 23. l.

⁸⁷ József Jolán: i. m. 151—152. l.

⁸⁸ József Jolán: A város peremén, 137—140., 145. l.

⁸⁹ Vö. a 39. jegyzettel.

későbbi kapcsolatának megteremtésében?⁹⁰ Mindenesetre, ha túlzás is, amit József Jolán állít⁹¹, hogy Lenin „Állam és forradalom” című könyvét már magával hozta volna Makóra a 15 éves kisdíák — kétségtelen, hogy a szocializmussal, a munkásság és a parasztság osztályharcával már ekkor, 1922-ben, legalábbis közvetett kapcsolata támadt.

A lírai antológia megjelenése napján a *Szegedi Híradó*ban is napvilágot lát két verse (*Szeged alatt, A bánat*) s ettől kezdve egyre-másra jelennek meg versei a makói és szegedi lapokban... Ugyanezen a napon a *Makói Reggeli Újság* mellékleteként megjelenő *Dongó* közli kedves, keserű versikéjét: *A hit boldogít*... November 12-én a *Makói Friss Újságban* megjelenik egy kis hír, „József Attila VII. o. főgimnáziumi tanuló”-nak — „kinek versei irodalmi körökben általános feltűnést keltettek” — készülõ verseskötetérõl.

S a versek egyre gyûlnek. A Márta iránti rajongás még nem szûnt meg, Márta-versek még ezután is születnek (*Őszi alkonyat, Üdvözlés, Ó, zordon szépség, Az én ajándékom, Vártak, Álomban enyém vagy, Egyszerû vers, Szerelem ez?*).

Ebben a tanévben is szerepelt az önképzõkörben, sõt õ lett az önképzõkör aljegyzõje.⁹² Saját kézírásával írott jegyzõkönyvi bejegyzések őrzik ekkori tevékenységét. Az elsõ gyûlésen három szavallattal lép fel. Egy Ady-vers: *Harc a Nagyúrral*. A két bíráló egyhangúan megállapítja, hogy nem jó a költemény megválasztása, a szavallás kissé monoton, nem kísérté mimikával. »Mindazonáltal a szorgalmáért« megdicsérik. A másik két vers az õ műve: *A bánat, Koldus*. Errõl ugyancsak sajátkezû írásával ezt írta a költõ: „Balog József VII. o. t. bírálataiban tehetséges fiatal költõnek nevezi József Attilát [a saját nevét aláhúzta!], elismeri verseinek jóságát, szépségét, nyelvének zengzetességét, s dicséret mellett a jegyzõkönyvben egész terjedelmükben való megõrökítést kéri a körtõl. — Tekintve, hogy ennek a jegyzõkönyvben helye nincs, a tanárelnök, amennyiben a kör kívánja, az aranykönyvben való megõrökítést javasolja. — Ezután Nagy László VIII. o. t. szólal fel, s kéri József Attilát, hogy inkább hazafias költeményeket írjon, ha ír, s ne kövesse a modern költõk túlságba vitt egoizmusát. Hasonlóképpen Szabados László és Gerzanits Imre VIII. o. tanulók ajánlják József Attilának, hogy inkább hazafias költeményeket írjon, mert erre inkább szüksége van hazánkknak, mostani állapotában. Goltner Dénes VIII. o. t. a költemény egyes kifejezéseit, amiket a bíráló zengzeteseknek mond, kifogásolja. — A kör többsége a költeménynek az aranykönyvbe való megõrökítést határozza el.”⁹³

A következõ ülésen a tanárelnök, Tettamanti Béla kijelenti: „A tárgysorozat utolsó pontja, József Attila VII. o. t. *Boros keserûség* címû költeménye (szavallja: Petrásovits Endre VII. o. t.) nem kerül sorra. József Attila verseivel szívesen foglalkozunk, de azt szavallni egyelőre nem fogjuk.”⁹⁴

Érdekes adat ez, s ismervén Tettamanti baráti jóindulatát a fiatal költõ iránt, csak úgy magyarázhatjuk, hogy a tanári kar és értetlen iskolatársai egy részének támadásaitól, gúnyolódásaitól akarta ezzel az érzékeny lelkû és önérzetes költõt megkímélni.

December 12-én a Diósszilágyi Sámuel vezetése alatt mûködõ Stefánia Szövetség irodalmi estjén Juhász Gyula Petõfirõl beszél — a nagy költõ közelgõ centenáriuma alkalmából; Móra Ferenc fölolvassa „Az aranyszörû bárányt”; Espersit János három Juhász Gyula-verset

⁹⁰ Vö. Péter László: Espersit János, 66—67. l. 215. jegyz.

⁹¹ *József Jolán*: utóbb i. m. 128. l. — Bár ez kétségtelen — erre Szántó Judit József Attila diafilmjének az eddigieknél élesebb filmkockája bizonyíték — a könyv 1919-ben a 14 éves gyermek kezében forgott; mégsem hinném, hogy ennek túlzott jelentõsége lehetne tulajdonítanunk.

⁹² *Németh Ferenc*: i. m.

⁹³ Uo.

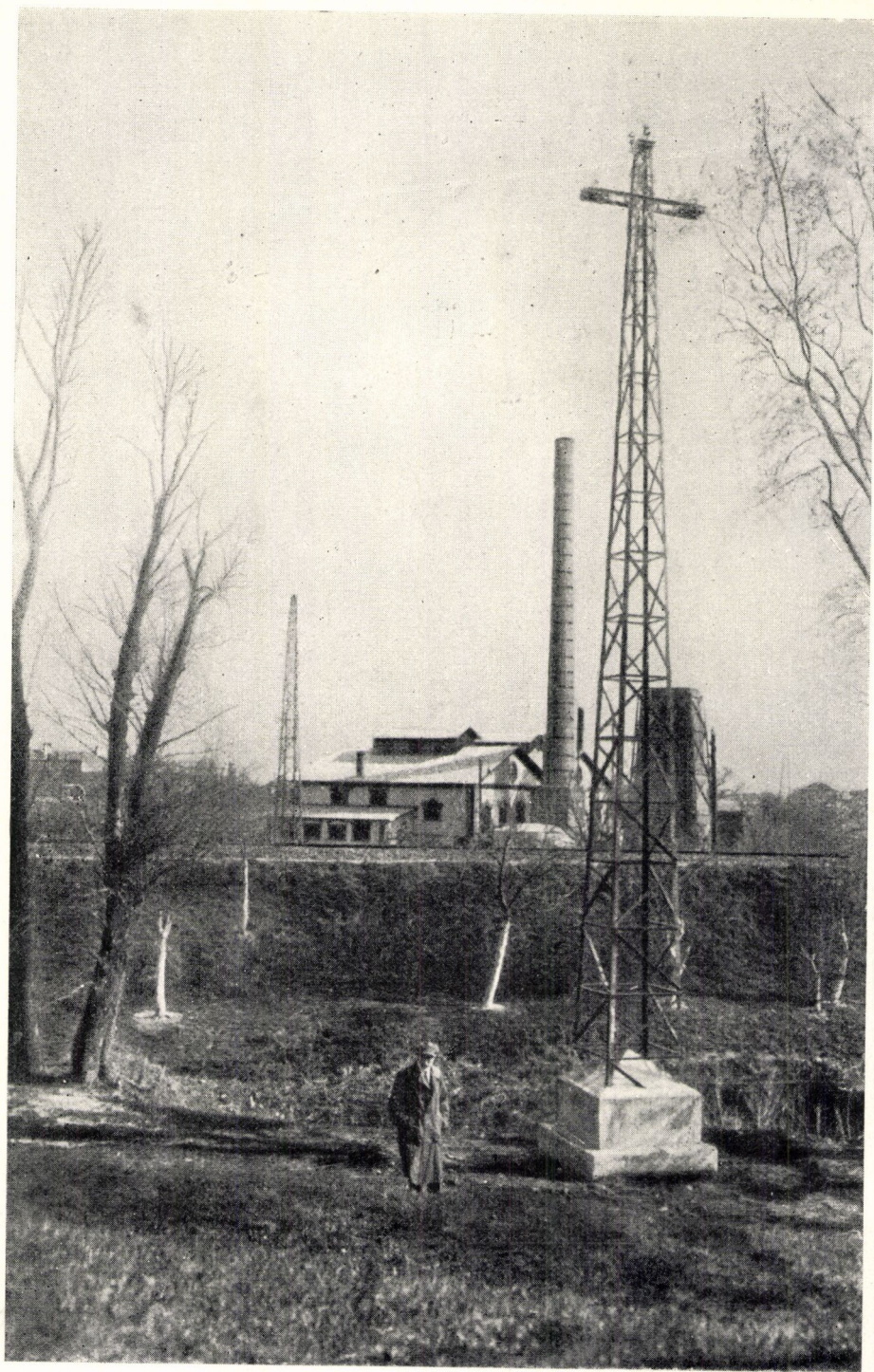
⁹⁴ Uo.

Ebből a könyvből készült 100
számozott és a szerző által
aláírt példány piros címnyo-
mással merített papíron, I—
XXV. és 26—100-ig, amelyek
könyvárusi forgalomba nem
kerültek

szám

Espersit Jánosnak az én János
brosimnak, a ki. "Kövek" és
"Kövek" melletti ültetve
mindent és mindig mindenütt
megszokott helyet és szomszéd
megyát; a Kivétel galamb borsok
általán egy nagy vállain ha
megyát az egész világ.
Már 1911. febr. 4.

József Attila ajánlása Espersit Jánosnak a „Nem én kiállok” című kötete
most előkerült példányán



József Attila a 20-as évek közepén ; háttérben a makói villanytelep



József Attila és Etus (1923)

1) József Attila
 2) Beőő Sajtó
 3) Kuliné Béla
 4) Típus József
 5) Béla József
 6) Fekovács Mihály
 7) Hubert József

József Attila és néhány osztálytársának aláírása (1922)

Tettamanti Béla
 fg. László
 Mako
 Villanytelep mellett
 Béla Tettamanti
 szíveskedve
 Budapest, 1923. március
 József Attila

Üdvözlőlap Tettamanti Bélának (1923)

szavalt, majd — mint a *Makói Reggeli Újság* írta — „József Attila főgimnáziumi tanulónak egy Juhászhoz írt szonettjét is előadta.” Kell-e nagyobb öröm a hetedikes gimnazistának, mint együtt szerepelni Juhász Gyulával, Móra Ferencel?

Karácsony előtt pár nappal megjelenik a *Szépség koldusa*. A legkorábbi ajánlás december 17-én kelt: bizonyára nincs jelentőség nélkül, hogy ezen napon, legelsőkül, Juhász Gyulának és Móra Ferencnek nyújtotta át a nyomdafestékszagú versesfüzetet. A Kilényi-féle Juhász Gyula-gyűjteményben van meg a Juhász Gyulának szóló ajánlás: „Juhász Gyula bátyámnak nagy-nagy szeretettel. Szeged, 1922. dec. 17. József Attila.” A Somogyi-könyvtár őrzi Móra Ferenc példányát: „Móra Ferencnek szeretettel. Szeged, 1922. dec. 17. József Attila.” Valószínűleg ez után kapták meg tiszteletpéldányaikat a makóiak; itt a legkorábbi dedikáció december 19-én kelt: „Kesztnér Zoltán bátyám fogadja szeretetem jeléül. Makó, 1922. dec. 19. József Attila.”⁹⁶ A máig fennmaradt néhány ismert példány dedikációi — sajnos, Espersit Jánosé nem maradt meg — szintén a meleg baráti kapcsolatokról tanúskodnak; így a Gebel Mihálynak szóló is: „Miska bácsinak meleg fiúi szeretettel. Makón, 1922. dec. 20. József Attila.”⁹⁸ „Dr. Galamb Ödönnek — atyám helyett — ölelő szeretettel. Makón, 1922. dec. 21. József Attila.”⁹⁷ Eperjessy Kálmánnak: „Dr. Eperjessy Kálmán tanár úrnak szeretettel küldöm könyvem, volt diákja. Makón, 1922. XII. 21. József Attila.”⁹⁸ Tettamantinak: „Kedves tanáromnak, Tettamanti Bélának, aki mindig szidott ezekkel együtt, de azért mégis tudom, hogy szeret egy kicsikét, küldöm meleg szeretettel.”⁹⁹

December 24-én, karácsony este átadja Mártának is a versesfüzet egy példányát, beleírva sajátkezűleg az ajánló-vers néhány sorát: „Versemmel hogyha megelégszel, — Kínáltam úgyis már elégszer — fogadd el: véres, könnyes ékszer.”¹⁰⁰

A karácsonyi makói lapokban a két barát — Espersit János és Saitos Gyula — ismerteti meleg, pártfogó szeretettel a fiatal költő első verseskötetét.¹⁰¹

Az ünnepekre vagy tán inkább az ünnepek utáni vakációs napokra Attila ismét fölment Budapestre. Pesten írta két szerelmes versét (*Vers a szemedről, Szerelmes kiszólás*), melyekről még nem tudjuk eldönteni,¹⁰² kihez, kiről íródtak?

1923 első napjaiban József Attila visszatért Pestről, de nem Makóra, hanem néhány napra Szegedre, új, fiatal barátai közé. Ott írt néhány verset (*Petőfi tüze, Önarckép, Igaz, őszinte búcsú, Sacrilegium* stb.), s ezek keltezéseinek tanúsága szerint kb. 8-ág tartózkodott Szegeden. 1923. január 10-én kilépett a gimnáziumi rendes tanulók közül, és magán-tanuló lett.¹⁰³

Valószínű, hogy ez a dátum már csak a kilépés hivatalos aktusát jelzi, s a diákköltő már előbb, karácsony előtt abbahagyta az iskolába járást. Novemberben (készülő kötetéről hírt adva) és december elején (a Stefánia Szövetség irodalmi estjéről szóló beszámolóban)

⁹⁶ Vö. Péter László: József Attila ismeretlen verssora. *Irodalmi Újság*, 1955. május 28.

⁹⁷ Koncsek Lászlóné, Gebe Márta birtokában (Győr, Munkácsy u. 10.).

⁹⁸ József Attila összes művei, 1. köt. 56–57. l. közötti hasonmás.

⁹⁹ József Attila és Csongrád megye, 9. l.

¹⁰⁰ Tettamanti: i. m. 197. l.

¹⁰¹ Koncsek Lászlóné birtokában.

¹⁰² Vö. Péter László: Espersit János, 50. l.

¹⁰³ A Márta-szerelmem még tart; a kritikai kiadás első kiadása (József Attila összes művei, Bp. 1952. 1. köt. 369. l.) tévesen tulajdonította az Espersit Cécával kezdődő új szerelmem „nyitányának” (vö. *Irodalomtörténet*, 1954: 353. l.). Saitos Valéria — akire egyszerű azonosítással (Nagy mély szemed réamragyog sötétben...) joggal gondolhatunk, de akivel való kapcsolatait későbbinek tudjuk — magának vindikálja e verset. (Kézírtos visszaemlékezése. A szegedi Egyetemi Könyvtár gyűjteményében.) Lehet, hogy pesti leány e versek ihletője?

¹⁰⁴ Saitos Gyula: „Íme a költő, aki indul magasba és mélybe...” A tragikus sorsú József Attila makói és szegedi éve. *Délmagyarország*, 1937. december 25.

a lapok is még gimnáziumi tanulónak mondják,¹⁰⁴ de az Eperjessynek írott dedikációban már „volt diákjának” nevezi magát. Ha ez a jelző nem arra vonatkozik, hogy Eperjessy ideiglenesen elkerült Makóról, elszakadt az osztályától,¹⁰⁵ akkor kétségtelen jele annak, hogy a költő már elhagyta az iskolát. Önéletrajzában ő maga is téved, mikor azt írja: „A VI. osztály elvégzése után *otthagytam a gimnáziumot*, meg az internátust, mert elhagyatottságomban nagyon tétlennek éreztem magamat . . .”¹⁰⁶ József Jolán sem tud erről pontosabbat: „Nem tudom, meddig nevelősködött Attila Iritzéknél. Hallgatott és ritkán írt levelet. Azt sem tudtuk, hogy otthagya a gimnáziumot és abbahagyta a tanulást. És nem tudtuk azt sem, mi készítette erre.”¹⁰⁷

Ekkor került Espersit Jánoshoz. A kiváló ember, aki a nagy korkülönbség ellenére is barátjaként becsülte a szegény diákot, magához vette őt, hajlékott adott neki. „Két kedves tanárom kérésére mégis elhatároztam, hogy érettségizem” — olvassuk önéletrajzában,¹⁰⁸ A „két kedves tanár” nyilván Galamb és Tettamanti, akikkel később is legtovább tartotta a kapcsolatot, levelezést. De bizonyos, hogy mellettük Espersit volt az, aki rábeszélte, hogy tovább tanuljon, vizsgáit magánúton letegye. József Attila napjai ezután hónapokon át egészen a vizsgákig „szeretett János bácsija” mellett teltek el: eleinte versírással, olvasással, később főlváltva írással és tanulással. Innen levelez Szegedre barátaival: az újonnan megindított folyóirat, a *Csönd* kiadójával,¹⁰⁹ eldicsekedvén, hogy a folyóirat első számáról ismertette írt a *Makói Friss Újság*ba,¹¹⁰ majd a *Szegedi Híradó* szerkesztőjével, Sz. Szigethy Vilmos-sal, újabb verseket ígérvén neki.¹¹¹ Ekkor ír, február 18-án, fízetett verset emigráns oroszok hangversenye számára,¹¹² ami részint az ő világnézeti tisztázatlanságát mutatja, részint azt, hogy Espersit, bár szilárdan szembenállt az ellenforradalommal, fasizmus-sal, szintén nem tartotta elítélendőnek a bolsevizmus „áldozatainak” erkölcsi és anyagi pártolását. Ő — és bizonyára ekkor még József Attila is — a hazájukból száműzött „hazafiakat” látta a kegyelemkenyéren élő emigránsokban, így érthető, hogy engedett a nyilván megtisztelőnek föltüntetett kívánságnak, kérésnek, és megírta ezt a verset.

Március 1-én ismerkedett meg Espersit leányával, a „hamvas arcú” Cacával,¹¹³ aki Espersit elváltan élő feleségétől, édesanyjától Hódmezővásárhelyről járt át időnként apja meglátogatására. A találkozás gyümölcse egy szép vers: *Leányszeűség dícsérete*, amely most már valóban „nyitánya egy új szerelemnek”. Sok szép szerelmes verset köszönhet ennek a találkozásnak is a magyar irodalom. (*Rög a röghez*, *Útrahívás* stb.)

Március 9-én a *Szeged* vezércikke — minden bizonnyal Móra Ferenc tollából — „Beteg a föld” címmel ilyeneket ír: „Beteg a föld? Verstéma ez vagy vezércikketéma? . . . A Föld nyugtalankodik, a Földet valami leli . . . nem halljuk felénk dűbörögni a Föld végzetét . . . A Föld beteg, a Föld lázas, a Föld remeg a forrongó emberiség alatt . . .” Espersitnél vagy a *Reggeli Újság* szerkesztőségében olvashatta József Attila e cikket, s bizonyára fölhívást érzett a „verstéma” emlegetésében, költői képet a Föld megszemélyesítésében. Bár másfél és múlva jelent meg nyomtatásban, nagyon valószínű, hogy ekkor írta *Nem én kiáltok* című, később kötetcímmé, sőt költői korszakot is szimbolizáló idézetté lett versét:

¹⁰⁴ *Makói Friss Újság*, 1922. nov. 12. — *Makói Reggeli Újság*, 1922. dec. 12.

¹⁰⁵ *Eperjessy*: i. m. 9. l.

¹⁰⁶ József Attila válogatott művei, 423. l.

¹⁰⁷ *József Jolán*: József Attila élete, 155. l.

¹⁰⁸ József Attila válogatott művei, 423. l.

¹⁰⁹ Péter László: A makói múzeum József Attila-kéziratai, 6. l.

¹¹⁰ Új szépirodalmi folyóirat indult meg Szegeden. *Makói Friss Újság*, 1923. február 7.

¹¹¹ Péter László: József Attila Szegeden, 27—28. l.

¹¹² Vö. Péter László: József Attila-textológia. *Irodalomtörténet*, 1954: 349. l.

¹¹³ Péter László: Espersit János, 51—52. l.

„Nem én kiáltok, a föld dübörög,
Vigyázz, vigyázz, mert megőrült a sátán...¹¹⁴

Április 5-én édesanyja fényképét meleg dedikációval Espersitnek ajándékozza. Április 11-én, 18. születésnapján *Elköszönő szelíd szavak* című versével búcsúzik a szeretett kisvárostól, Makótól, az iskolától és öreg barátaitól. Miért búcsúzott? Bizonyára ekkor még mindig nem szánta rá magát végleg a magánvizsgákra, s úgy számította, itthagytja Makót, fölmegy testvéreihez, munkát keres. Néhány versszakot föltétlenül idéznünk kell, mert megannyi fontos vallomás a városról, szeretteiről:

*Már elhagyom tizennyolc évemet,
már elhagyom e kis vidéki várost
s a születésnap kurtakocsmájában
mint búcsúzó cigány a faluvégén
még egy nótát is muzsikálok már most,
hogy elhagyom tizennyolc évemet.*

Az első búcsúszó az iskoláé, az alma materé:

*Utas fiúnak szép, komoly anyám,
az iskola is ad talán pogácsát.
Hisz tudja, majd a legjobb fia voltam,
csak szőke szeretőm, a Lira rosszá
bódított, és hogy mámorából váltsák,
nincsen szebb csók — ugy-e komoly anyám?*

Nincsen szebb csók: a költészet immár magasztosabb hivatást ad a tanulásnál, az átlagos tudásnál — ez a gondolat ugyanaz, mint amit másfél évtized múlva fogalmaz meg a költő: „Én egész népemet fogom — nem középiskolás fokon — tanítani!”

„Új és paraszti füttyként indulok” — vallja a következő versszak első és utolsó sorában, s e kétszer is hangoztatott program, főadatvállalás első, nagyon tudatos jelentkezése a pár héttel későbbi megfogalmazású gondolatnak: „az utca és a föld fia vagyok...”

Aztán öreg barátaitól, pártfogóitól búcsúzik:

*Van itt még néhány jó idős komám,
ölelő csöndje néhány öreg háznak;
szeretlek, mint az álmodó a méhest.
Ó, itt a nyugalom zenél fülünkben,
ha esténként békák harmonikáznak.
Nagyon szeretlek, néhány jó komám.*

¹¹⁴ Vö. Madácsy László: József Attila „Nem én kiáltok” c. verse és egy Móra-vezércikk. *Délmagyarország*, 1955. ápr. 14. — A cikkben említett másik vezércikknek semmi összefüggése nem lehet a verssel, mert megjelenésekor — 1923. szept. 14-e körül — a költő Budapesten volt. Egyébként e vers és a vezércikk képzettörténeti háttérre vonatkozóan érdekes megfigyelni, hogy mennyire a kor levegőjében élt: Ady 1902-ben Zoláról írva mondja: „Sokan hallják a föld dübörgését s hirdetik, hogy jön az új világ, a világosság világa.” (Ady Endre válogatott cikkei és tanulmányai. Sajtó alá rendezte Földessy Gyula. Bp. 1954. 48. l.)

S már elhagyom tizennyolc évetem,
e kis vidéki várost elhagyom már,
mert menni kell, és én már meg se kértem,
hogy többet ér-e a rideg Öröklét,
az egész világ kicsi városomnál.
Csak elhagyom tizennyolc évetem.

A *Makói Friss Újság* április 24-i száma hírei közt közli, hogy József Attilának három verse megjelent a *Nyugatban*; — egyúttal idéz a *Világból*, a *Szépség koldusa* ismertetéséből;

Április 26-án Espersit levelezőlapján ír Attila Etusnak:¹¹⁵ ismét Mezőhegyesre készül, valamiféle csipkeverő-orsók iránt érdeklődik, kéziratot ígér, s érdeklődik, hogy a *Csönd* új számát — melyben versei jelentek meg — megkapták-e? A következő napok két fontos és híres versének szülői: április 17-én kelt *A legutolsó harcok* című versének legelső változata. s benne — ki röviddel ezelőtt „új paraszti füttyként” indult a Parnasszusra — mots „az utca és a föld fiának” vallja magát. Két napra rá, 29-én megírja a *Lázadó Krisztus* című versét, amely egy év múlva először állítja őt szembe a fönnálló társadalmi renddel: bíróság elé kerül, és első, majd másodfokon elítélik.¹¹⁶

Május 14-én Jolánhoz írt leveléből¹¹⁷ értesülünk újabb öngyilkossági kísérletéről. „Különbön vonat alatt is feküdtem azóta, de engem fölszedtek, mert előttem valakit elgázolt. Így megvagyok és most félig meddig búcsúszom is, mert az élet útalt és unott, az emberek meg gonoszak, buták és rosszakaratúak, minden szép és jó szándék hullá lesz az ostobaságuk temetőjében.” Panaszodik, hogy a *Világ* nem közli verseit, nem küld pénzt. „Holnap kocsi jön értem Mezőhegyesről, ott leszek szombatig, onnan Szegedre megyek a Juhász-jubileumra.” „Azt hiszem, 27-én vagy jún. 5-én fölolvastát tart rólam Móra Verenc a szegedi Dugonics Társaságban.” „Ha megleszek, nyáron Szegeden leszek, mégpedig nem a Szt. Mihály-u.-ban, mint mondtam Pesten, hanem Kormányos Benő ügyvédnél, Takaréktár-u. 6. kapok egy szobát a fia révén, aki jó barátom. Már meg is beszéltek a dolgot. Nekem azonban semmi kedvem sincs a tanuláshoz, fásult vagyok már, nem törődöm semmivel. A ti kedvetekért mégis neki megyek az érettséginek, ami azt hiszem, fog is sikerülni.”

Valóban, mezőhegyesi kirándulása (május 15—19) után, 20-án, pünkösd vasárnapján ő is részt vett Juhász Gyula szegedi költői jubileumán: a fénykép együtt örökíti meg őt is az ünneplőkkel: Juhással, Mórával, Babbitssal, Kosztolányival, Szabó Lőrincel...¹¹⁸ A Mester ünnepére Attila *A kozmosz éneke* című szonettkoszorúját hozta magával: előtte való napokban, 18-án fejezte be, Juhász Gyulának szóló ajánlással. Május 24-én levelet ír Mikes Lajosnak, *Az Est* szerkesztőjének:¹¹⁹ Szabó Lőrinc biztatására verseket küld. Május 27-én a *Makói Reggeli Újság* új sikeréről számol be: a francia nyelvű magyar újság, a *L'Écho du Danube*, „József Attila: egy új magyar költő” címmel ismerteti a *Szépség koldusát*. A sikerek okozta öröm szeszélyesen váltakozik lelkében pesszimizmussal, elkeseredéssel. Nem nagy idő-

¹¹⁵ Petőfi-múzeum.

¹¹⁶ Vö. *Rejtő István*: József Attila pereit. *Irodalomtörténet*, 1952: 455—458. l.

¹¹⁷ *József Jolán*: i. m. 156—157. l. — Eredeti a Petőfi-múzeumban. Jolán a levél elejét megváltoztatta, és kihagyott egy kétségtelenül nem túlságosan fontos, de szegedi vonatkozásánál fogva minket mégis érdeklő és további kutatást igénylő mondatot. Vö. *Péter László*: József Attila Szegeden, 28. l. 65. jegyz. — Azóta (1956-ban) egy szegedi kiadvány (Szegedi évkönyv. Szerk. Tonelli Sándor. 1921. 80. l.) nyomra vezetett: Böhm Sándor gabonakereskedő lakott a Szent Mihály utca 6. sz. alatt. Eperjessy Kálmán szerint Makai Ödönnek nagybátyja volt Löwenstein József makói gabonakereskedő (József Attila és Csongrád megye, 5. l.); föltehető, hogy Böhm vagy felesége szintén a Fischer-családdal volt rokon, s így József Attila sógora vagy nénye megbízásából fordulhatott meg náluk.

¹¹⁸ *Péter László*: József Attila Szegeden, 28. l.

¹¹⁹ Uo. 29. l.

különbséggel írott két versében is megismétli a groteszk, keserű képet : „Nagyon utálkozhatott az isten, hogy ilyen csúnya plánétát köpött.” (*A világ megokolt utálata, El innen.*) Érdekes, hogy egy évvel később is megismétli ezt a két sort a *Mindent hagyok* kezdősoraiban.

Valószínűleg egy elkeseredett percében menesztett valami kétségbeesett levelet nővéreinek, amire József Jolán kétszer is táviratban küldött buzdítást, majd hogy ezekre válasz nem jött, Espersithez fordult sürgető szóval : mi van Attilával, s ha nem érzi jól magát, küldje azonnal. Espersit megértő hangú, szép levélben válaszolt június 8-án Jolánnak.¹²⁰ Megnyugtatja Makainét : Attilát túlzott érzékenysége ragadtatta el. „Én úgy látom — írja — hogy Attilának ez idő szerint sokkal, de sokkal kevesebb baja van, mint ezelőtt még hónapokkal is volt és panaszra nincs semmi oka . . . Attilát mindenki szereti. Korához képest olyan elismerést vívott ki magának iránytadó helyeken s olyan férfiak rokonszenvét és figyelmét vívta ki, hogy erre ő is és minden hozzátartozója büszke lehet . . . Szeretetlenységéről sem panaszkodhatik Attila . . . Egyetlen egy eset volt, amikor megszomorított és amikor szemrehányást tettem neki, amire talán egyik odaírt levelében célzott is. Állítólag egy komor pillanatában, valami kis számárságért kiszaladt a vasúti sínekre, ráfeküdt, de idejében meggondolta magát s hazajött s rögtön elmondta nekem, mert őszinte, jó fiu volt s azóta bizonyára megbánta százszor, mit tervezett, mert igazán semmi, de semmi oka sem volt reá, poétás érzékeny rémlátás volt s engem még most is azért bánt, mert az a kiruccanása isten tudja milyen világításba helyez engem, aki immáron öt hónap óta közvetlen közelemben tartom, azóta ügyelek reá s mindig jobban szeretem, akár csak a saját fiam volna.” Vigyáz környezetére is, nem javasolja, hogy nyáron Szegedre menjen Kormányosékhoz, mert szegedi barátai könnyelműek, borisszák. „Most neki tanulni kell, hogy letehesse az érettségét . . . ez a nézete éppen ez okból Juhász Gyulának is.” „Attila most szorgalmasan tanul és a hó végén vizsgáznia kell, én tanácsoltam neki, hogy a távirati hívást köszönje meg, de ne menjen fel Pestre, mert most minden percért kár, amit nem könyveinek szentel . . . régebben ezt a dolgot egy kissé könnyebben vette s inkább verseket írt, de legalább szépeket s így idejét nem haszontalanul töltötte. Most azonban teljes erővel neki feködt a tanulásnak, s miután jó fejű, nyílt eszű fiú, hiszem, hogy az esetleges mulasztást e rövid idő alatt helyreépítolja és az összevont vizsgát sikeresen kiállja. Tanárai is szeretik. Állandóan jár hozzájuk s vannak megértői és kedves patrónusai és hívei köztük. Szóval minden út és mód meg van adva, hogy boldoguljon s most minden ő rajta áll.” A levél bizonyára valóban megnyugtatja nővérét és gyámját, s nem is hívják többet haza Attilát.

Június 15-én Makón ünneplik Juhász Gyula negyedszázados költői jubileumát : erre az alkalomra írja a *Juhász Gyuláról való nótát*.

Június 25-én egyszerre teszi le a magánvizsgát a gimnázium VII. és VIII. osztályának követelményeiből.¹²¹ Eredményei ugyan nem a legfényesebbek, de figyelembe véve, hogy csak az utolsó hónapokban tanult, s hogy egyszerre két év anyagából kellett készülnie, és így tulajdonképpen egy évvel megelőzte egykori osztálytársait — kétségtelenül derekas munkát végzett. A hetedik osztály vizsgái végig kettes osztályzatot hoztak, egyedül latinból kapott hármast. A nyolcadiké — a hittan kettes kivételével — egyöntetűen elégségesek.¹²² „Élénken emlékezem még — írja ugyanott Galamb Ödön — nyolcadik osztályos vizsgálatára. Éppen a magyar irodalmi írásbelin majdnem baj történt. Tételül a forradalom utáni kor lírájának ismertetését kapta. Attila elemében volt. Kitűnően ismerte a korszak nagy szellemeit s kitűnően megírta dolgozatát. Megfeledezett azonban a kisebb írókról. Vizsgáztató kollégám¹²³

¹²⁰ Péter László : Espersit János, 54—56. l.

¹²¹ Saitos Gyula : i. h.

¹²² Galamb : i. m. 32. l.

¹²³ H. Kovács Mihály szerint Kovács Károly lehetett : „Ő igen kacifántos ember volt néha!”

— bár egyébként jóindulatú ember volt — belekötött ezekbe a kicsiségekbe. Elégtelen osztályzatot akart írni a dolgozatra. Tettamanti barátommal együtt elővettük a dolgozatot s a kollégát, s addig harcoltunk vele, míg megadta a dolgozatra az — elégséges osztályzatot. Más tárgyból nem volt baj.”

Attila ezekben a napokban, keltezetlen levelezőlapján¹²⁴ Ausztriában nyaraló nővérének így számolt be :

Kedves Lucie, a vizsgák sikerültek : VII. jó ; VIII. elégséges, de egészséges. Az Esttől egy versért 5000 K-t kaptam. Etus már itt van, Rieszéknél¹²⁵ marad, én meg most keresek szállást. Míg más címet nem trok, levelet Espersithez, aki melegen üdvözl, kérek.

Sokszor csókollak

Attila

Etus húga is lejött Makóra egy kis nyaralásra, s Attila is lent maradt. Minthogy Espersithez a szünetben megérkezett leánya, Attilának másutt kellett szállást keresnie. „Attila itt a közelemben lakik a Rozi néninél, egy kofánál — írja Etus, néniének július 16-án¹²⁶ — ami azért is a legjobb, mert igazán ennivalóban nem szűkölködik. Ehet gyümölcsöt is. Nagymama szerezte neki ezt a helyet. Ne aggódj az Attila miatt, él mint hal a vízben, igaz hogy nehezen kapott lakást, de hál' Istennek, azért mindig elég jókedvű. Minden délután lemegyünk a strandra, ami talán tíz percnnyire van tőlünk s igazán nagyon szép út vezet odáig. A vize nagyszerű, egy kicsit igaz hogy iszapos, de nagyon egészséges.” E levélhez fűzi hozzá Attila is a maga mondanivalóit : jól van, de mostani lakásán nincs villany, ennek hiányában nem tud dolgozni, ez búsítja. „Már megest szorgalmasan tanulok, de azt hiszem, lekéstem az érettségire való jelentkezésről. Ha így van a dolog, akkor beiratkozom rendkívüli hallgatónak és karácsonykor érettségizem.” Hozzáteszi még : „Megyünk a strandra már.” S utóiratként : „Az Esttől összevisza 60.000 K-t kaptam.”

Eredetileg tehát szeptemberben akart érettségizni, hogy már 1923 őszén egyetemre járhasson. Mégsem így történt : ősszel Pestre ment, abbahagyta a tanulást, a „Kékmadár” című folyóirat szerkesztésében, kiadásában bábáskodott, irodalmi kapcsolatokat keresett, szervezett. November 25-én Szegedre jött, barátainak, az „Igen” írócsoportnak matinéjára, s itt verseivel szerepelt ; nem tudunk arról, hogy Makóra is átrándult volna ekkor, de nem lehetetlen. December első napjaiban levelet írt Pestről Espersitnek,¹²⁷ s ebből kiderült, hogy Espersit megbízásából számos ügyben eljár, egyebek közt Juhász Gyula nyugdíjának folyósítása dolgában is, anélkül, hogy Juhász Gyula tudott volna kettejük — egyébként sikertelen — kísérletéről. E levél hátulján küldi a *Megjárt ember* című versét „A jó makóiaknak” szóló ajánlással ; így is jelent meg a *Makói Friss Újság* karácsonyi számában. December 8-án Galamb Ödönnek ír hosszú levelet,¹²⁸ melyben az ekkoriban írott *Tanítások* című versciklusának világnézetét fejtegeti. December 13-án érettségizik, ami egy újabb afférral, a sokat emlegetett „Pintér-üggyel”¹²⁹ jár. Ugyanaznap Tettamantinak küld levelet, egyebek közt

¹²⁴ Petőfi-múzeum.

¹²⁵ Rieszék Makai Ödön rokonságához tartoztak. Riesz néninek — akit Etus ezután idézendő levelében „nagymamának” hív — unokája volt Riesz Teri tanítónő, később az újságíró Vermes Ernő felesége. Házuk a Szegedi utcán volt. (H. Kovács Mihály közléséből.) (Ma Szegedi u. 41.)

¹²⁶ József Jolán : i. m. 159. l. Eredetije : Petőfi-múzeum.

¹²⁷ Péter László : Espersit János, 57—58. l.

¹²⁸ Galamb : i. m. 33—37. l.

¹²⁹ Péter László : Adatok József Attila életéhez, költészetéhez. Szeged, 1954. 5—6. l.

beszámolva benne az érettségiről, Pintér rosszindulatáról is.¹³⁰ Tőle is a *Tanítások* verseire vonatkozó véleményt kéri, mikorra karácsony után lemegy Makóra. Úgy is történt. „Alig várta — írja József Jolán¹³¹ — hogy elmúljon karácsony ünnepe, sietett vissza János bátyjához.”

5

1924. január 29-i levelében¹³⁴ számol be nénjének az Espersit mellett eltöltött egy hónapról. A levél eleje szabadvers, ritmikus próza: „Nagy idő volt az a hónap, amióta elváltunk; de nagy idő kell ahhoz is, hogy a vizek »felszálladjanak«, hogy azután bő, meleg csöppekben hulljanak az őket váró földekre. Így találkoztunk megint most mi is, akármit mondtál, akármit mondsz és akármit fogsz mondani, mert az eső akkor is lehull, ha a föld nem veszi magába. Nem tudok elég meleg szavakat találni, nem bírom önmagamot megvetni vagy csak össze is szidni, mert azóta férfibb férfi vagyok és a férfibb férfiaknak az a tulajdonságuk, hogy hallgatnak és tűrnek, akkor is, ha nincs igazuk, mert van erejük és akaratuk elviselni a nem-igazság rongy-ruháját, ha már felvették magukra. Bocsánatot sem kérek, mert a bocsánat vagy adódik vagy nem adódik, és a legyőzöttek különben sem szoktak bocsánatot kérni legyőzőiktől.”

E homályos értelmű képes beszéd után napjai mulásáról számol be: „Szilveszter éjszaka fölléptem, kerestem 175 000 koronát, ebben ugyan benne van két ott rögtönzött vers árverési díja is. Nyugodtan, szépen elmúltak a napok az én szerető János Bácsim mellett. Dolgoztam sokat, tíz egyénhány jó verset és egy egyfelvonásos drámát írtam, többek között félig már elolvastam Nietzsche Zarathusztráját és mondom, mindenben ellentmondok néki, csak a felsőbbrendű ember jövetelében értek vele egyet.”

Espersittel meglátogatták Szegeden Juhász Gyulát, kritikát írt Réti Ödön *Zorka* című regényéről, a makói lányok emlékkönyveibe verseket rögtönzött, köztük Espersit hűgáéba, Sonkovics Miska barátjának menyasszonyáéba is. Beszámol arról is, hogy beidéztek a rendőrségre a *Lázadó Krisztus* miatt, de Espersit biztatta: nem szégyen a börtön, az a fontos, hogy ne lopásért vagy csalásért üljön az ember.¹³³

E napokban írott versei közül a következőket ismerjük: *Kövek* (megjelent 6-án), *Karácsony, És keressük az igazságot* (keltjük: 4-e), *Az örök Polyphémós* (9-én), *A spenót* (minden bizonnyal ugyanaznap), *Mancinak és Miskának* (22-én), *Miért mondtottál rosszat nekem* (23-án), *Lázadó szentek* (28-án kelt, állítólag Lenin halálhírére), *Villámok szeretője* (ugyanekkor).

Január végén ment vissza Pestre. Gyámja újból állást szerzett neki a Fővárosi Könyvkiadónál.¹³⁴ Mint az ősszel a Mauthner-bankháznál, itt sem érzi jól magát, hamarosan ott is hagyja. Nem nyugodt családi életük sem: állandó a nézeteltérés, szóváltás közte és gyámja között. Júliusban lezajlik a *Lázadó Krisztus* pöre a büntető törvényszéken — erről Galamb Ödönnek számol be június 17-én elkezdett, de csak július 13-án befejezett levelében¹³⁵ — s ez is elkészeríti. Fáradtnak, üresnek érzi magát, kínozza gyámjának, testvéreinek tekintete: „mért nem mész már, mit lopod a napot!” Espersitnek is ír július 5-én, panaszkodik, kiönti

¹³⁰ *Galamb*: i. m. 48—50. l.

¹³¹ *József Jolán*: i. m. 162. l.

¹³² *Uo.* 162—164. l.

¹³³ *Vö. Péter László*: Espersit János, 59—62. l.

¹³⁴ József Jo'án fölcseréli a két állást: szerinte 1923 őszén volt könyvügynök és 1924 tavaszán, nyarán banktisztviselő (161., 164. l.). Ezzel szemben a Fővárosi Könyvkiadó Petőfi-múzeumban őrzött igazolványának 1924. május a kelte, s Attila már 1923. dec. 13-án Tetta-mantihoz írott levelében (*Galamb*: i. m. 48. l.) arról ír, hogy gyámja megint bankba akarja tenni, pedig már egyszer volt ott s láthatta, milyen kedvetlenül csinálta. A könyvügynökkösködés után — igaz — rövid időre (július 15-ig) mégis ismét a gyámja bankjában dolgozott.

Vö. Péter László: Espersit János, 63. l.

¹³⁵ *Galamb*: i. m. 51—53. l.

szívét; Espersit válaszában¹³⁶ vigasztalja, és hívja Makóra. Le is jön, s bár Caca ott tartózkodása miatt nem János bátyjánál, hanem bizonyára Kesztnéréknél száll meg, ekkor határozzák el — Juhász Gyulát is bevonva a tanakodásba —, hogy Attila ősszel a szegedi egyetemre iratkozzék.¹³⁷ A makói barátok és lányok, Szegeden Juhász Gyula és a költőtársak — mindezek természetesen határozták meg ezt a döntést.

József Attila „makói” korszaka ezzel tulajdonképpen lezártnak tekinthető. Nem mintha többé nem járt volna Makón, vagy kivált mintha megszakadtak volna kapcsolatai makói barátaival. Sőt: szegedi egyetemi évei idején évfolyamtársai inkább makóinak tekintették, mint szegedinek, hiszen hetenként, kéthetenként szombaton „hazautazott” Makóra, s a vakációs napokat is rendszerint Makón, Espersit, Kesztnér, Galamb és mások vendégszerető házában töltötte. 1924. szeptember 18-án is Makón van, amikor a makói Hollósy Kornélia színházban Juhász Gyula, Móra Ferenc és Réti Ödön egyfőlvonásosait mutatják be: ő is ott van a színház előtt készült híres fényképen, az „aradi tizenhármak” csoportjában. Október végén, november elején, a több ünnepből összeadódó néhánynapos vakációját is Makón tölti, mégpedig Galamb Ödönnél, rendezgetve a következő verseskötet, a *Nem én kiáltok* anyagát egykori tanára, immár jóbarátja segítségével.¹³⁸ November 24-én levelezőlapot mentest Espersithez Makóra,¹³⁹ hogy segítsen némi kölcsön-pénzzel, amin a kötethez szükséges papírt megvehetik. Amikor 1925. február első napjaiban elkészülnek a *Nem én kiáltok* piros bőrkötésű példányai, az első darabokat a makóiak kapják: Espersit, Galamb, Kiss Károly, Kesztnér, Saitos, Kemény Sándor...¹⁴⁰ Február 15-én a *Marosvidéken* Galamb Ödön, a *Friss Újságban* Saitos Gyula ismerteti meleg szeretettel Attila új kötetét. Galamb Ödön többek közt így ír: „József Attila neve ma már gyakrabban cseng fel Budapesten, mint Makón; azért Makóra mindig szívesen tér meg. Megjelennek most újabb versei is: közülük is nem egy talán Makóra is hazatalál.” Majd a kötet jelentőségét előrelátóan ebben határozza meg: „Igen értékes dokumentuma lesz valamikor a kötet József Attila költészete kialakulásának. A költemények önmagukban is értékesek, de itt a fejlődés eleveenségét tárják eléünk.”

Olvassuk a *Szeged* című lap január 18-i számában, hogy február elsejétől kezdődően az ACSEV — az arad—csanádi vasúttársaság — két motorost állít forgalomba. A motorosok megrövidítik a Szeged és Makó közötti távolságot: József Attila nyilván még ekkor is „hazajár” Makóra vasárnapozni. Március 8-án Espersithez írott leveléből — melyben egyébként a munkásmozgalomban végzett tevékenységéről először kapunk hiteles dokumentumot kezünkbe —¹⁴¹ szintén megtudjuk, hogy vasárnap, 15-én Makóra megy.

De májusban vége szakad a szegedi tartózkodásnak; nyáron Budapesten, őszől már Bécsben van József Attila. Barátait, Espersitet,¹⁴² Galamb Ödönt,¹⁴³ Tettamanti Bélát¹⁴⁴ gyakran fölkeresi még Bécsből, Párizsból, majd ismét Budapestről is leveleivel, lapjaival.

A Petőfi-múzeum őrzi a *Nincsen apám* kötet egyik előfizetési ívét: Tettamanti Béla gyűjtötte az előfizetőket rajta. Csak három név szerepel ezen: Barna János, Galamb Ödön, Falábú Jenő. A jó barátok szűkös tanári fizetésükből — nem fizethettek elő az amatőrkiadásra (15 pengő), csak az egyszerű változatra (2.20 P).

¹³⁶ Péter László: Espersit János, 62—65. l.

¹³⁷ Galamb: i. m. 54. l.

¹³⁸ Galamb: i. m. 56—57. l.

¹³⁹ Péter László: A makói múzeum József Attila-kéziratai, 5. l.

¹⁴⁰ Péter László: József Attila Szegeden, 42—43. l.

¹⁴¹ Péter László: Espersit János, 67—68. l.

¹⁴² Uo. 68—70. l.

¹⁴³ Galamb: i. m. 65—90. l. Galamb egyik, 1926. jan. 1-én írott válaszát l. *Patyi*: i. m. 223. l.

¹⁴⁴ Petőfi-múzeum. (Tettamanti válaszlevelei.)

1929-ben írja róla Espersit János:¹⁴⁵ „Makóra mindig visszatér. A múlt évben is nálam töltött két hetet s az idén a szomszédos Hódmezővásárhelyről, ahol nővérénél nyaralt, sűrűn meglátogatott.” Ezekről a látogatásokról a költő másik sógora, Bányai László is megemlékezett,¹⁴⁶ és egyikről, a Bartha Miklós Társaság makói szervezési kísérletéről 1930 nyarán, a résztvevő kortárs is beszámolt.¹⁴⁷ Fábíán Dániellel együtt akkor írták a *Ki a faluba!* című röpiratukat: annak szellemében kívánta megmozgatni Attila a vidék értelmiségét.

Valószínűleg ez volt utolsó makói látogatása.¹⁴⁸ S bár írásos bizonyítékunk nincs, bizonyosra vesszük, hogy Espersitel, Kesztnerrel tovább is levelezett. Megmaradt a *Döntsd a tőkét* kötet Kesztnernek dedikált példánya ezzel az ajánlással: „Kesztner Zoltánnak a régi szeretettel. Bp. 1931. márc. 24. József Attila.”¹⁴⁹

Ez az utolsó dokumentuma József Attila makói kapcsolatainak.

6

Mit adott Makó József Attilának? Nem könnyű megvonni a makói évek mérlegét költészetében, hiszen kétségtelen, hogy a későbbi József Attila önálló hangja alig hozható közvetlen kapcsolatba zsenjeinek kezdeti, útkereső, hatások mozaikjaiból összeálló tartalmi formai vonásaival. De tán éppen ebben: az útnak indításban, bátorításban, Ady és a Nyugat költőinek, majd Juhász Gyula és Kassák Lajos költészetének korai elétárássában, az önálló költői fejlődés előföltételeként: az irodalmi hatások szükséges magábaszívásában, e hatásokon való átjutás meggyorsításában volt szerepe Makónak. Mintha e makói környezet eleve tudta volna, hogy e költői pályának rövid másfél évtized alatt a világirodalom csúcsára kell érkeznie: siettetete őt, keresztülhajtotta a fiatal gyermekköltőt kora minden irodalmi áramlatán, hogy mihamarabb megtalálja a maga hangját, sajátos költői mondanivalóját.

Makón ismerkedett meg a serdülő, az élet és a társadalom problémáira fölfigyelő fiatal költő az ellenforradalmi Magyarországgal: az osztálytársai, majd barátai és pártfogói által képviselt társadalmi rétegeken, általában egy jellegzetes magyar mezőváros társadalmán keresztül. Itt és a szomszédos Kiszomboron, Mezőhegyesen látta meg a paraszti élet, a paraszti munka nehéz terheit, s minden bizonnyal itt kapott — a gyermekkori öcsödi, szabadszállási öntudatlan élmények után — először tudatosan befogadott ízelítőt a népköltészet kincseiből.

E világnézeti és irodalmi jellegű funkcion kívül kétségtelenül még nagyon gyakorlati hivatást is teljesített Makó a költő életében: otthont adott a hiányzó helyett, apát az elveszett helyébe, szeretetet a magányosság, árvaság ridegségében.

S Makó adta a legnagyobb barátot is: Juhász Gyulát.

(1955)

¹⁴⁵ Espersit János: Három költő. (Makai Emil, Juhász Gyula, József Attila.) = Csanád vármegye tíz évvel Trianon után. (Gyula, 1929.) 132. l.

¹⁴⁶ Bányai László: Négyszemközt József Attilával. Bp. 1943. 51—52. l.

¹⁴⁷ [H. Szabó Imre] Délvidéki Független Hírlap Naplója az 1947. évről. (Makó), 49—52. l.

¹⁴⁸ Saitos Gyula (i. h.) utolsó makói látogatásának az 1929. január 27-én lezajlott Ady-estet tartotta (amely Juhász Gyula számára valóban az utolsó makói út lett). Állítólag itt nyilvánosan úgy vallott József Attila, hogy „eddigi életének s talán mindannak az időnek, ami még hátra van, legboldogabb esztendeje a makói villanytelep cseresznyefáinak árnyékában telt el”.

¹⁴⁹ Birtokomban.

VARGHA KÁLMÁN

TÖRÖK GYULA ARCKÉPÉHEZ

Az „ismeretlen” író

„Ki volt Török Gyula?” — ezzel a kérdőmonddal kezdődik *A zöldkőves gyűrű* új kiadásának bevezetője.¹ Sajnos, ez nem afféle szónoki kérdés csupán. Közeli barátja és élet-rajzírója, Harsányi Zsolt, szintén mint elfelejtett írókat mutatja be Törököt már 1922-ben a *Nyugat* hasábjain:² „Most négy esztendeje, hogy meghalt. De már úgy elfelejtődött, mintha negyven esztendeje meghalt volna.” Két remek regénye. *A porban* és *A zöldkőves gyűrű* pedig elégséges ok lehetne arra, hogy irodalmi köztudatunk egy pillanatra se feledje Török Gyulát, hogy műveit ne csak az irodalmi igénycek ismerjék, hanem az iskolában is tanítsák. Hányan ismerik vajon Török Gyula életművét a legfiatalabb mai tanárok vagy irodalomszakos egyetemi hallgatók közül?

Az irodalomtörténetírás és a kritika ebben az esetben nem vádolható nagyobb mulasztással. Török Gyula emberi-írói arcvonásait az utókor számára Harsányi Zsolt rajzolta meg. Török Gyuláról, az *emberről* Harsányi tanulmánya nélkül sokkal kevesebbet tudnánk. Török életének, egyéniségének sok élénk színét őrizte meg Harsányi Zsolt szép írása. De némi elrajzolás is van ebben a tanulmányban, bizonyára nem éppen tudatos ferdítés, de kiütköznek Harsányi írásából azok a pontok, éppen a dzsentrí-problémák kapcsán, ahol Harsányi valójában nem érti meg Törököt, ahol mögötte marad szemléletben, látókörben. Töröknek a polgári fejlődés iránti illúzióiból és a személyes barátság élményeiből táplálkozó filozemitizmusát pedig olymódon próbálja Harsányi az 1922-es olvasó számára megmagyarázni, „menthetővé” tenni, hogy egy különös logikai csúsztatással, fonák dialektikával antiszemitának vallja Törököt, olyan antiszemitának, aki faji különbség nélkül ellene van azoknak a tulajdonságoknak, amelyeket a közvélemény mint a zsidó mentalitás vonásait könyvelte el. A közel-múltban Gellért Oszkár egy rosszízű anekdotával újra felelevenítette Török Gyula állítólagos antiszemitizmusát, *Kortársaim* c. 1954-ben megjelent kötetében. E kérdésben is az író műveiben kifejezésre jutó megnyilatkozásokat tekintjük perdöntő és elsődleges valománynak.

Harsányi tanulmánya nyomán kezdi meg adatgyűjtését egy több mint negyedszázaddal ezelőtt megjelent kolozsvári disszertáció szerzője, Kováts József.³ A szerző példásan gondos anyagyűjtéssel szedte össze Török Gyula életrajzi adatait. Ahol a disszertáció vállalt fel-

¹ *Török Gyula* : A zöldkőves gyűrű, 1956. Sajtó alá rendezte és az előszót írta Domokos Mátyás.

² *Harsányi Zsolt* : Egy fertálmágnás és költő. *Nyugat*, 1922. 20. szám.

³ *Kováts József* : Török Gyula élete. Doktori értekezés. Kolozsvár, 1930.

adata határait átlépi és a művekről is nyilatkozik, nyomban kiderül a szerző kritikai ízlésének ingatag volta, esztétikai kultúrájának szegényessége.

A negyvenes évek elején mintha némi Török Gyula-reneszánsz kezdődne. Ezekben az években különböző írói csoportosulások — „népiek” és „urbánusok” — kísérletet tesznek arra, hogy tisztázzák irodalomtörténeti háttérüket, irodalmi hagyományukat. Elfeledett íróelődöket támasztanak fel, a népiek tábora programszerűen hirdeti a magyar irodalomtörténet revízióját, elég Féja Géza háromkötetes irodalomtörténetét említenünk példaként. Más nézőpontból, de feltétlenül az elvi tisztázódás és az íróelődök kiválasztása jellemzi az „urbánusok” olyan kísérletét is, mint a *Ködlövagok* c. esszékötet. 1941-ben az Irodalomtörténet hasábjain jelenik meg Lovass Gyula rövid esszéje Török Gyuláról.⁴ A már korábban felszínre hozott és elrendezett életrajzi adatokból az összefüggő lelki motívumokat keresi Lovass Gyula, és az életrajz rideg adataiból az író lélekrajzát vázolja fel. Ugyanabban az évben jelenik meg a *Ködlövagok* című tanulmánygyűjteményben Thurzó Gábor esszéje Törökről.⁵ „... Ha a magyar félműlt íróit a 'tegnapok ködlövagjainak' nevezzük el, alig van kortársai között valaki, aki a feledettségnek mélyebb ködrétegéből lépne elénk, amikor alakját idézzük. Pedig a felejtés — ha jogtalan és méltánytalan — az ő esetében szívet-szorongatóan fájdalmas is: irodalmunk egyik legjobbjáról nem tud az utókor, és ha a magyar irodalom XX. századának nagy alakjairól esik szó, az ő nevét soha meg nem említik” — írja Thurzó Gábor. Tanulmánya Justh Zsigmond és Török Gyula írói arcképeinek egyező vonásait kutatja. 1943-ban új kiadásban jelenik meg *A porban* Harsányi Zsolt bevezetőjével; a következő évben *A zöldköves gyűrűt* adják ki újra és egy füzetnyi Török Gyula novellát Féja Géza bevezetőjével.⁶ Féja Géza nagy feltűnést keltett és sokat vitatott irodalomtörténetének harmadik kötetében⁷ külön fejezet foglalkozik Török Gyulával. Féja Géza tanulmánya az első, amely a magyar irodalomtörténet folyamatában próbálja kijelölni Török Gyula helyét. Ebben a tanulmányban is érvényesül a Féja egész művére jellemző történelemszemlélet, amely sokszor elsősorban nem is tétéleivel, hanem megállapításainak nem-konkretizált, nem-bizonyított, „kinyilatkoztatásszerű” jellegével váltja ki ellenérzésünket. Ilyen általánosítás Féja tanulmányának utolsó mondata is: (Török Gyula) „Helyét sem jelölték meg, holott ott van Ady Endre közvetlen közelében.” Török Gyula történelemszemlélete igen fontos pontokban elválik Adyétól, legélesebben a polgári fejlődés, a polgári társadalom értékelésében. A konkrétabb, közvetlenebbül irodalmi részlet-kérdésekben azonban már sokkal könnyebb egyetérténünk Féja Géza megállapításaival.

Az 1945-ös történelmi forduló óta méltatlan és érthetetlen némaság vette körül Török Gyula írói örökségét *A zöldköves gyűrű* idei új kiadásáig. Néhány zsurnalisztikus apróságon kívül csupán két jelentős regényelemzés jelent meg Török Gyulával kapcsolatban. Mindkettőt Rónay György írta.⁸ Rónay György két tanulmánya elsősorban didaktikai jellegű elemzésnek készült, de eredményeiben: értékes történelmi, irodalomtörténeti és esztétikai megállapításaiban mindkét elemzés fölébe emelkedik a pusztán didaktikus jellegű tanulmányok átlagának. Különösen azok az észrevételek igen termékenyek, ahol Rónay azokat a hajszálereket mutatja ki, amelyek Török Gyula két regényét a korabeli magyar irodalom egyéb alkotásaival összekötik.

⁴ Lovass Gyula: Török Gyula It, 1941, 97—105. l.

⁵ Thurzó Gábor: Török Gyula: *Ködlövagok*, Budapest, 1941.

⁶ *Török Gyula: A Rozál lánya*. Novellák. Összeállította és előszóval ellátta Féja Géza. Nemzeti Könyvtár, 1944.

⁷ Féja Géza: Nagy vállalkozások kora. 1943. 200—205. l.

⁸ Rónay György: A regény és az élet, Budapest, 1947. Török Gyula: *A porban*. Török Gyula: *A zöldköves gyűrű*. 302—314. l.

Ki is volt hát Török Gyula? Rövid életet élt, az is pár sorban elmondható, de élete és származása szoros összefüggésben van regényeinek és számos novellájának cselekményével és hangulatával. Apai-anyai ágon egyaránt gazdag múltú és jómódú erdélyi dzsentricsalád gyermeke volt, 1888-ban született az Arad melletti Simándon. Apja már csak gazdatiszt, de igen jól élnek a Nyírbátor melletti Kerekhalmi pusztán. A korai gyerekkor ködbevesző éveire mint az elveszett aranykorra gondolhat vissza, mert kilencéves, amikor meghal az apja, a birtokról el kell költözniük, minden bizonytalanná válik. Életének ez az első nagy fordulója, a szemetnyitő nagy *változás*. Négyen maradnak félárvak, az egyik fivérből gyógyszerész lesz, a másikkól festő, leánytestvérük meghal. Török Gyula történelem-földrajz szakra iratkozik be a kolozsvári egyetemre. Egyetemi tanulmányait nem fejezi be, újságíró lesz. Tizennyolcéves korában a kolozsvári Újság történelmi elbeszélésre hirdetett pályázatának egyik nyertese. Ugyanebben az évben egy kolozsvári paplankészítő mester *Előre* című napilapjának, a szerkesztő Harsányi Zsolt mellett egyetlen munkatársa. Az ügyesebb, életrevalóbb Harsányi innen két év múlva, 1908-ban a kolozsvári Újsághoz is magával viszi Törököt. Első tárcái, elbeszélései ennél a lapnál jelennek meg. A kolozsvári Újság szerkesztőségétől 1909 decemberében már Nagyváradra kerül, a jövő irodalmától vemhes, nyugtalan városba. Itt ismerkedik meg a holnaposokkal: Juhász Gyulával, Dutka Ákossal, Emőd Tamással. „Tíz év előtt egy nagyváradai redakcióban dolgoztam Török Gyulával — írja Juhász Gyula Törökről szóló nekrológiájában.⁹ — Az első novelláit, amelyek harmatosan üdék voltak, mint az első gyöngyvirágok, nekem olvasta el a kávéház füstjében és zajában, amelyből arisztokratikusan és egyedülvalóan kiemelkedett előkelő karcsú alakja, démonikusan szép fiatal arca, egy szegény magyar irodalmi dandy, magyar urak gögös, gúnyos, fájdalmas unokája.” Azt is följegyezték, ha Ady Nagyváradra érkezett, mindig üzent neki: — mondjátok meg Töröknek, hogy itt vagyok.

1910 őszén már Pesten újságíró. A Magyar Hírlap munkatársa, még Nagyváradon írt első regényét, *A porbant* folytatásokban közlik, de könyvalakban csak 1917-ben adja ki a Toltás-kiadó. Ekkor kezdik felfedezni, a világháborús évek vége felé. Addig pénztelen, robotoló újságíró. Most már a Magyarország parlamenti tudósítója, novellásköteteire is szerződést kötnek vele, *A zöldköves gyűrűt* folytatásokban közli az Élet. Az apja halála óta hurcolt nyomor is megszűnik végre, de mintha nem hinne a siker tartósságában, még jobban beleveti magát a munkába. Sokszor éjszaka is dolgozik, gyakran virraszt íróasztala mellett vagy még gyakrabban az ivótársak között. A meglódult életet azonban nem bírja el beteg szíve. Egy átvirrasztott éjszaka és átrobotolt félnap után egy délután rosszul lett a Császárfürdőben, ahol beteg menyasszonyát látogatta meg, és másnap este, 1918. október 20-án meghalt. Úgy mondják, ezek voltak utolsó szavai: „... akinek tele van a lelke, az beleénekel az erdőbe és nem törődik vele, hogy az erdő érti-e.”

Mindössze harmincéves volt, amikor meghalt. Tragikus, hirtelen halála egy nap múlva már költészetté lényegül Krúdy soraiban: „Az őzvegy, ősz Margitszigetről, ahol az októberi boldogtalan fák alatt meghallottam a szakállas Török halálát, a sárga lombok alól, a nagy vízen át, a reszkető, öreges ködben hosszant átnézek a Császárfürdőre, ahol Török Gyula a halállal kezét fogott. A régi fürdőépület és emlékkönyves környéke most úgy tűnik fel, mint az a hely, ahol romantikus magyar írónak méltóan befejezni lehet életét. A fehér-rámás, apró ablakok, az oszlopos kastélyos falak, bíborpiros szőnyegek, tágas folyosók, emlékezetesen csendes szobák, ahol a falakból régi, múlt századi asszonyok zokogása hangzik, a csörgő, száradó kertek, ahol már annyi regényes fiatal szív várta a halált: látták a magyar

⁹ Juhász Gyula: Török Gyula, Délmagyarország, 1918. X. 22.

írók meghalni. A sárga falaknak mindegy, hogy ötven, vagy tíz esztendővel hosszabb, vagy rövidebb az idő...¹⁰

*

Barátai, kortársai feljegyezték legkedvesebb olvasmányainak címeit. Nem érdektelen jegyzék. Fiatalon Balzacért rajongott, később inkább Flaubert-ért. Állítólag Flaubert kedvéért tanult meg franciául, és hozzáfogott a *L'éducation sentimentale* fordításához. Kedvelte Gauguin Noa-Noa című könyvét. (A képzőművészet erősen érdekelte, maga is rajzolt és batikolt, számos művészeti tárgyú kritikája jelent meg. Ezek művészettörténeti értékelése és feldolgozása még megoldásra váró feladat.) Kedvelt olvasmánya volt Gottfried Keller Zöld Henrikje. Az oroszok közül Goncsarov, Gogoly és Dosztojevszkij műveit szerette elsősorban, az Oblomovot még Kolozsvárott olvasta. A lírikusok közül Verlaine érdekelte, Ady verseit állandóan figyelemmel kísérte és rajongott Arany költészetéért. A magyar próza-irodalomból Kemény Zsigmondot szerette, felfigyelt Peteleire és Tolnai Lajosra, Tömörkényről nekrológot írt. Kortársai közül Ady mellett Krúdyt szerette, később Móriczot és Babitsot.

A porban

Mint írók mindennekfelett a magyar dzsentri sorsa érdekelte. Ismerte, átélte, szinte minden idegszálával *érezte* azt a nagy történelmi változást, amely a magyar birtokososztály életében végbement a századforduló évtizedeiben.

A regény hőse egy gazdag dzsentrifíú, Kender Pál, aki Pesten nemcsak jogi doktorátust szerez, de teljes mértékben beilleszkedik a polgárosodó főváros szabadabb, emberibb, a hagyományos társadalmi konvenciókkal nem sokat törődő, pezsgő kultúrájú életébe. „Itt vannak könyvek, színházak, itt szabad egy-egy szabad szót ejteni ebben a szegény országban és itt élhet az ember úgy, hogy nem vesz tudomást a többi kilencszázezer társáról...” A szerelem is a fővároshoz köti, megszerette Spángli Katót, a terézvárosi suszter leányát, aki fiatal volt, szép volt, és énekelni tanult a zeneakadémián. „A leány azok közül való volt, akik egyszerre virulnak ki a szegénységből és a gyenge ruhadarabokból. Párizson kívül csak Pest tudja ezeket a leányokat teremteni. Tizennégyesztendős korukig csúfak, szeplősek, vészesegények és sápadtan futkároznak a poros utcán, a szűk udvarok alján, a szomorú és megindító lakásokban. Aztán elkezdene fejlődni. Nagy lábuk formát kap, gyönyörű bokájuk lakktopán után sir, és kigömbölyödik az arcuk is. Pedig még mindig lehetetlen kosszon élnék. Talán lipitai túrót vacsorálnak és kávéét ebédelnek, de azért a fogaik ragyognak fehéren és éhesebb a jó, a finom, a nagyúri kosztra.” De hiába köti már Kender Pált szerelem is a fővároshoz, öregedő anyja, az erőskező, makacs Kender Kelemenné haza rendeli a „porvárosba”, mert azt szeretné, ha a fia is beletanulna végre a gazdagság vezetésébe, ha otthon nőszülne meg és gyökeret verne a családi kúriában. Kender Pál azzal az érzéssel megy haza, hogy nemsokára visszajön Pestre, ahol szerelme és a nagyváros ízei és fényei várják. Az idejétmúlt falusi magyar élet nem tudja már magához visszarántani, de nem is engedi ki a kezéből. Csak vágyakozik Pest után, de cselekvésre képtelen, sohasem tér vissza a fővárosba, boldogtalan, furcsa „falusi Hamlet”, magyar Oblomov lesz belőle. Anyja rábeszélésére valóban meg-nőszül, egy dzsentrilányt vesz el a távoli Ágotai-rokonságból, de gyermeke megszületése órájában megöli magát.

¹⁰ Krúdy Gyula: Szakállas Török, Magyar Hírlap, 1918. X. 22.

Nincs a magyar irodalomban még egy regény, amelyben az Ady-megfogalmazta „városos Magyarországot”¹¹ ilyen mély és áthághatatlan szakadék választaná el az anakronisztikus, falusi magyar társadalmi élettől, mint Török Gyula művében. Ady már a mérgező baktériumokat is látja a polgári fejlődésben, Török Gyula még feltétlen bizalommal tekint a „városos Magyarország”, a polgári átalakulás, a származási jogokat felváltó új értékmérő, a munka felé. „Így van ez jól, polgárosodunk. Szép lassan, lemondunk minden hiú cifraságról és megtanuljuk, hogy egy szép dolog van: a munka.” A „porváros”, a falusias, elmaradt dzsentri-Magyarország szimbóluma kultúrátlan, külsőségeskedő, romlott és korlátolt. A kisvárosi dzsentriket és a dzsentrivel vegyülő kispolgárokat és polgár-parasztoakat átható gúnnyal ábrázolja: elsősorban a beszélgetés eszközeivel. A kaszinói kompániától elkülönülő Kender Pált ugyanazzal a szóval bélyegzik meg, mint egykor az apját, a Verlaine-t olvasó Kender Keleмент: *Schönggeist*. „Ide dugja az orrát Pestről és azt hiszi, hogy ő csinálja a csokoládét” — mondja Kender Pálról a féltékeny Bakos Pista, a dzsentrihez asszimilálódott parasztfiú. A szerelmes fiatal lány így önti ki szíve érzését: „Kint a szabad mezőn a temetőnél csupa virág az egész rét. Pipacs, búzavirág... Reggel ott olyan gyönyörű. Harmatcseppek ülnek a virágszálakon... És a nyárfák susognak... És a temetőből intenek a szelíd virágok”. Zenekultúrájuk határát a Lehullott a rezgő nyárfa jelzi: „isten veled édes, isten veled kedves”. Így szellemeskednek a kaszinóban: „Baj van Kőpecen” és a kikopott kifejezési formulák nemzedékről nemzedékre változatlanul tovább élnek náluk. A nyolcvanas években felkapott szólás-mondásokat a fiatalok éppúgy átveszik az öregektől, mint a lányok az anyjuktól maradt krinolint. „Mindenki ugyanazt a kétszáztizentöt szót használja az érzelmei kifejezésére”, kicsi a szókincsük, mert érzelmi világuk is sekély.

Kender Pál idegenként és magányosan él ebben az ellenséges környezetben, ugyanúgy, mint Móricz regényeinek magasbatörő, de tehetetlen, szárnyszegett figurái, a Matolcsy Miklóso, a Szakmáry Zoltánok. Kender Pál is gyötrődik az idegen környezetben, céltalanul múlnak hónapjai és évei, el-el sétál a vasútállomás felé, azzal a kísértő gondolattal, hogy felszáll a legközelebbi vonatra és szó nélkül elutazik az áhított fővárosba. Már indulna is, de egyszer anyja váratlan balesete, másszor a Spángli Kató hűtlenségéről érkező hírek bénítják meg akaraterejét. Passzivitását ilyen reális mozzanatok növelik végzetes tehetetlenségé, de Kender Pál tragikus sorsának kialakulásában mégis döntő szerepük van az egyéniségében rejlő patológikus vonásoknak. Móricz elbukó hősei is összetörnek a tegnapi törvényei és erkölcsi szerint élő alantas környezet fojtó szorításában, akaraterejük is rokkant, de Kender Lál bukásában nagyobb szerep jut a szubjektív, lélektani, sőt biológiai tényezőknek. A *porban* elsősorban „Kender Pál regénye”, nem balzaci széles társadalomrajz (még porvárosi keretek között sem), egy ember vergődésének és tragédiájának a története, akárcsak Móricz Fáklyája. A társadalom életének problémái úgy kerülnek be a regény világába, ahogy ezek a problémák a regény egyetlen hősének életét keresztezik. Kender Pál a regény legteljesebben kidolgozott alakja, akinek egyéniségét az olvasó nemcsak a cselekményből ismeri meg, hanem sűrű belső monológjaiból is. Török Gyula társadalomszemlélete, a dzsentri dekadenciájáról kialakult elképzelése és történelemszemlélete a korszak elterjedt biológiai, „fajbiológiai” tanításaival keveredik. „Önben pihen a familia vagy talán az ön fiában fog újra felemelkedni — magyarázza Kender Pálnak Weissenberg doktor, a porvárosi zsidó orvos, az egyetlen ember, aki némileg megérti Kender töprengéseit, kínlóadásait. — A régi történelmi középosztály mai ivadéka nem mindig pezsgőpohárral pogtatód dzsentrik, hanem igen sokan vannak

¹¹ „... Ma Magyarország: a városok, a készek és a leendő, ők a kultúra, ők a magyarság... A városos Magyarország, talán utolsó lehetősége és kerete egy lehető Magyarországnak, ébredjen, eszméljen egy kicsit... A városos Magyarország döntse el, mert csak ő döntheti el, a demokrácia, a kultúra s ha úgy tetszik — a magyarság sorsát.” Ady: Városos Magyarország, Világ, 1911. II. 7.

köztük olyanok is, mint ön. Csöndes emberek, akik minden szépben tudnak gyönyörködni, a legintelligensebb és legértékesebb elemei ezek az országnak... Ezek az urak leginkább csak az egészen szegény családok gyermekei közül kerülnek ki, tehát a fáradt nemzetségekből, amelynek már-már csaknem teljesen leáldozott." De ez a „biologizmus" inkább csak színezi Török Gyula társadalomszemléletét és a „fáradt fajták" teóriáját nem vonatkoztatja az egész magyarságra, a fáradt nemzetségekkel szemben nemcsak a fejlődő kapitalizmusban nagyobb szerephez jutó „zsidóságot" ábrázolja mint feltörekvő, a jövőt hatalmába kerítő erőt, hanem a parasztságot is. Tehát determináló módszere inkább társadalmi, mint faji jellegű. Bakos Pista a dzsentrihez hozzánőtt polgár-paraszt brutális erejével, erőszakosságával a regény egyik legellentenzesebb figurája, de ebből helytelen lenne valami parasztkellenes álláspontot gyanítani Török Gyula társadalomszemléletében. „Ha az ön földjei, a Bakos Pista tagja, az Ágotaiak kiskirálysága apró darabokra lenne osztva, minden parasztnak jutna belőle. Akkor próbálnának nekik öt pengőket és szódával feleresztett bort, meg bűdös gulyást adni, majd megmutatnák, hogy ki az úr ebben a faluban." Weissenberg doktorral mondatja az író ezeket a mondatokat a követválasztás herce-hurcáival kapcsolatban, amelyek erősen emlékeztetik az olvasót a Falu jegyzője és Az elveszett alkotmány választási jeleneteire. De a parasztkérdés is csak így a regény peremén, ebben a néhány mondatban merül fel. Török Gyula regényeinek igazi hősei a dzsentrik, központi problémája a dzsentrikérdés.

A Kender Pállal szembenálló dzsentri-kispolgár réteg szűklátókörű, szellemileg igénytelen, sokban korrupt világának, a porvárosi kaszinó társadalmának rajza a regényben igen meggyőző, de bizonyos mértékig felszínes, kitaposott úton járó, már kész irodalmi mintákat követő ábrázolás is egyben. Amit az író erről a rétegről mond, azt nem sűríti egy (vagy több) részletesen kidolgozott figurába, típusba, csak (egyébként nagyszerű) karcolatszerű arcképeket sorakoztat fel ebből a rétegből. Bakos Pista kiválóan megrajzolt alakja lenne az egyetlen kivétel, de ő jövevény a dzsentrik között, nem igazi dzsentri. Az író típusalkotó erejét dicséri, hogy ezt a félig polgárrá, félig úrrá fejlődött parasztfigurát ilyen hitelesen ragadta meg. A távoli rokonok, az Ágotai dzsentrik világa (ahonnan Kender Pál anyja feleséget szerez fiának) már egészen más, mint a porvárosi dzsentrik társadalma. Az Ágotaiakról írva enyhe anekdotikus derű vezeti az író tollát, és Mikszáth remekének, a Gavalléroknek a hangulata kíséri az olvasót ezeken a lapokon.

Kender Pál egyetlen barátja a művelt, feltörekvő, liberálisan gondolkozó zsidó orvos, Weissenberg doktor. A fajtájához kiölt, de elbukó dzsentrivel, Kender Pállal szemben ő a jövő képviselője, a holnap embere. Utolsó találkozásukkor közli Kenderrel, hogy tudományos pályaművét kinyomatták Pesten és meghívták a fővárosba. Török Gyula életrajzírói buzgón kinyomozták, hogy az író ifjúkori barátai közül kik voltak zsidók, és melyik lehetett közülük Weissenberg modellje, és nevet is találva megállapítják, hogy ez a baráti vonatkozás magyarázza Weissenberg rokonszenves figurájának létrejöttét a regényben. Egy-egy regényalak modelljének felkutatása irodalomtörténeti szempontból sohasem közömbös feladat, de Török Gyula filoszemitizmusát nem elsősorban ezek a szubjektív vonatkozások határozták meg. A polgári fejlődés iránti erős illúzióiból következik, hogy az 1910-es években érdeklődéssel, rokonszenvvel, *várakozással* fordul a feltörekvő zsidó származású elemek, elsősorban az értelmiség felé. A magyar dzsentri számára is a „zsidó példát" szeretné felmutatni: „A példa, amelyre ön hivatkozik, azt bizonyítja, hogy ön visszafelé él, a múltban keresi a barátait, a példaképeit — vitázik Weissenberg Kender Pállal. — Pedig én azt is mondtam, hogy vegyen példát rólunk zsidókról, nálunk minden tizedik család tudja csak, hogy ki volt a szépapja, de azért bátran nekivág a munkának." (Hasonló megoldást keres Ady is, és gyakran visszatér ez a gondolat 1919 előtt a polgári publicisztikában. „A kultúra és továbbmenés... a Balkánfajták közé ékelte korcsmagyarság számára: a nem éppen tökéletes, de hasznos zsidóság" — írja Ady egyik 17-es cikkében, a Korroboriban.)

Az a gondolat, hogy a dzsentr-i-süllyedésből a feltörekvő zsidó rétegek (kispolgárok, értelmiségiek) példája mutatja a kivezető utat, ad abszurdum vitt változatban visszatér Török Gyula egyik újságfolytatásokban maradt, és egyébként nem jó regényében, az *Egon*-ban. A regény hőse, Talpass Egon, a korábban zsidó-kecekekben résztvevő huszárhadnagy, rangjáról lemondva zsidó lányt vesz feleségül, áttér a zsidó vallásra és százhusz korona fizetéssel kereskedősegéd lesz Pesten.

A *porban* mindkét zsidó származású értelmiségi figurájában, Weissenberg doktor és a primitívebb Zala Mór ügyvéd alakjában kétféle ábrázolásbeli fogyatékoság is érezhető. Egyrészt egy idealizáló-absztrakt irányzat, különösen Weissenberg megformálásában. Inkább eszmék szócsöve az orvos, nem teljes ember. Zala Mór alakjában pedig egy akkor már idejétmúlt, erősen XIX. századi, anekdotikus-etnográfikus zsidó-ábrázolás érvényesül. Móricz Zsigmond 1913-ból való kritikai megjegyzése a korabeli magyar színpad zsáneralakjairól, némileg Török Gyula egyes figuráira is vonatkoztatható: „Elhullanak az összes zsáneralakok, eltűnnek a vidéki élet megszokott víg vitézei. Hol van a részeges kántor, a zsidózó kocsmáros, a nyávogó cigány, a talpraesett paraszt. A mai zsidó, az többé nem zsidó; mi az, hogy zsidó? Raffináltan művelt kultúrember —, akinek az apját rosszul nézték meg a mi jó, öreg komédiásaink, mikor azt hitték, hogy egy ragasztott pajesszel és hehentéssel végig karak-terizálták.”¹²

Török Gyula emberábrázolásának egyébként is gyenge pontja a polgár-alakok rajza. A *zöldkőves gyűrű* (nem zsidó) boltosa, Burger bácsi szintén felszínes-anekdotikus, néhol már a karikatúra határán mozgó figura. Az egész nagyvárosi, polgári élet rajza erősen idealizált Török Gyulánál (a nagyvárosi élet árnyoldalaiból csak a szerelmi prostitúciót ábrázolja), de tekintve, hogy a nagyvárosi világ a regényben többnyire csak Kender Pál álmaiban, vágyaiban él, nem sérti a regény realitását. Életrajzírói szerint *A porban* még Nagyváradon írta: a fővárosi élettől örökre elszakadt fiatalember tragédiáját tehát egy olyan fiatalember írja meg, aki még csak ezután indul el, hogy eljusson Budapestre, a nagy lehetőség városába.

Társadalmi regényről lévén szó, hosszabban kellett foglalkoznunk az író társadalom-szemléletével és társadalomábrázolásának jellemzésével, már csak azért is, mert Török Gyula szemléletében ellentétes tendenciák találkoznak (pl. a dzsentr-i életforma éles kritikája és a dzsentr-i sorsának feltétele).

A társadalmi problémák éles látása a lélekrajz elmélyült ábrázolásával párosul. A regény legmegrázóbb részei azok a lapok, amelyek Kender Pál házasságát írják le, két becsületes, de egymástól végzetesen idegen ember vergődését

Kender Pál Spángli Katóhoz fűződő szerelme mint egy visszatérő vezérszólam vonul végig az egész regényen és Kender Pál vágyaiban már több is, mint pusztán szerelem: a teljes élet, az abszolút érzések szimbóluma, önmaga emberi értékének fokmérője. „Tudnak-e mindazokról az örömeiről, amelyeket ő megismert, mikor felülemelkedett az egészen közönséges emberekben? — kérdezi önmagától Kender Pál. — Tudnak-e a keserűségeiről és olthatatlan fájdalomokról, amelyeket átél minden emelkedettebb ember éppen azért, mert gondolkodik és sablonos megállapításokon nyugvó és vigasztaló pontokon messze túllát a megfeythetetlen és vigasztaló dolgokig? Tudnak-e úgy szeretni: mint ő, akit mérföldeken, erdőkön, mezőkön, kanyargó folyókon át is összeköt egy fájdalmas és szorongató érzés egy nővel, akinek barackgyümölcséhez hasonlatos az arca.” Minden sorson, bukáson, megzápult házasságon és zátonyra futott életen is felmagasodó makacs és reménytelen érzelm Kender Pál szerelme. Nem az élet izesítője és színesítője ez a szerelem, hanem vérre menő, végzetes ügy, akár csak Ady költészetében és minden reménytelenségével mégis a szerelem ad fényt az egész regénynek: az élet buktatóin is töretlenül megőrzött *abszolút igény* időtlen ragyogása.

¹² Móricz Zsigmond: Ujházi. Nyugat, 1913.

A *zöldköves gyűrű* egy család történetében mutatja be a dzsentri-világ széthullását. A regény cselekményének ideje nem azonos az első regény, *A porban* történeti idejével. A *zöldköves gyűrű* a korábbi nemzedékek életét mutatja be. A *porban* a megírás jelen idejében játszódik, A *zöldköves gyűrű* a 49 utáni évtizedekben. Mindkét mű írói programja lényegében azonos, mindkettő a „polgárosodás”, a polgári átalakulás nézőpontjáról látja és ítéli meg a dzsentri sorsát, de a két regény közelebbi mondanivalója már elválík egymástól. Török Gyula, miközben a dzsentri dekadenciáját (pl. a porvárosi kaszinó társadalmának rajzában) épp olyan élesen ábrázolja, mint Mikszáth, iger. nagy érdeklődéssel szemléli a réteg értékes elemeinek a sorsát: hogyan küzdenek a régimódi, keménykötésű, konzervatív férfiak és becsületes asszonyaik a dzsentri anyagi s márális süllyedésével. Ez már A *zöldköves gyűrű* problémája. A regény hőse Őz József, a bárói címről önként lemondó férfi, aki hivatalt vállal, becsületes polgárember akar lenni, nem éppen lelkesedésből, de előrelátó józanságból és gyermekei jövőjére gondolva. Kissé kesernyésen, de bölcs nyugalommal berendezett élete egy napon felesége öngyilkossága miatt felborult. Az asszony, Józsa Antónia, nem a férjét szerette, hanem Putnoky Kamillót, a táncos, lakkszímás gavallért, és nem tudott már tovább így élni, rejtett, de nem rejthető titkával. Három kis gyerek marad az asszony után. Őz József újra megnősül, nem a maga boldogságát várja a házasságtól, hanem anyát keres a gyermekeinek: az öreg boltos iskolázott, vénkisasszony lányát, Burger Deborahát veszi feleségül. A dzsentri rokonság, első feleségének családja, megdöbbenve és némi tiltakozással fogadja az új házasság híret. „Mert magam is úgy vélekedek — vallja Józsa Gyuri, az első asszony fivére —, hogy megnézem, honnan ered a forrás, amelyikből iszom.” Nemsokára Őz József is meghal, mert megbetegedett a nemes ellenfél, Putnoky Kamilló temetésén és nem tudják már megmenteni. A két nagyobb gyereket, Lujzát és Linát a dzsentri rokonság viszi el az özvegytől, de a legkisebbet, a fiút nem engedi az asszony: embert akar belőle nevelni, életrevalót, művelt férfit. Józan ítéleteit azonban férje halála után sorra elveszti, öskutató szenvedély tébolyába sodródik. Az egykori boltoslány vissza akarja szerezni Őz József három árvájának a régi főrangú család elveszett dicsőségét és nagy vagyonát. Az évek során felnövő három gyerek boldogulását azonban nem az ősök birtokainak visszaperlése hozza meg, hanem a becsületes, józan munka, a polgári életben való érvényesülés, ami Őz Józsefnek is álma volt és amit maga az író is kivezető útnak jelöl a dzsentri számára. A regénynek ebben a végső kicsengésében minden becsületes szándék mellett sok utópisztikus vonás is van. De ez már csak mintegy útjelzője a regényhősök további pályájának. A *zöldköves gyűrű* igazi értéke magának a bomlási folyamatnak a mesteri rajza, ahogy egy család életének ábrázolásában hiteles és elmélyült társadalmi képet ad arról, hogy a zárt dzsentrivilágon belül mit jelentett a nagy társadalmi megrázkódtatás. Miként tették próbára ezek az esztendőök az erős embereket, és miként sodorta el az erejétvesztett, csak külsőségekben, gesztusokban élő többséget. Teljes intenzitásában mutatja be ezt a haldokló világot fellobbanó, nagylángú szerelmeivel, sírig tartó szenvedélyeivel. A *porban* kemény kompozíciójában még felfedezhető valami kimértség, a mondanivaló, a *tétel* levezetésének belső kényszere, ott még kitapinthatók az írói műhely állványai és segédeszközei. A *zöldköves gyűrű*ben már az élet nagy áradása érezhető. Lára hatja át a regény minden sorát, mert ha ítéleteiben; erkölcsében a holnap Magyarország, a polgári átalakulás oldalán áll is az író, érzelmeinek ezer szála a hajótöröttekhez köti. Megbontthatatlan lírai egység ez a regény, amelyet nemcsak a kompozíció tart össze, a cselekmények szálai és a zöldköves gyűrű szimbóluma, hanem a minden részletet átjáró elégikus hangulat harmóniája is. De ez a líra nem szakad érzelmességbe, a valóság törvényeinek kérlelhetetlenségét ismerő író realizmusa összefogja a feltörő érzelmi hullámokat. Az anya, Józsa Antónia öngyilkossága a regény cselekményideje előtt történt, az olvasó Őz József emlékeiből ismeri meg a részleteket: „Egy éjszaka megnyílt mögöttem az ajtó. Az asz-

szony jött be, tetőtől talpig felöltözve. Szembeálltak egymással és farkasszemet néztek. Szótlanul és bátran vizsgálgatták egymás arcát, végre is a férfi könnyeket látott a büszke szemekben. A szeméhez kapott és érezte, hogy ő is könnyezik. Ekkor a szőnyegre nézett és mert már mindent tudott, lassan mondta:

— Valamelyikünknek el kell menni. Én elviszem a gyermekeket.

Felnézett és az asszony tekintete még mindig rajta függött. Összeszorította ismét az ajkait és igent intett, mint akkor, az esküvő előtt.

De mégsem váltak el, sőt bálba mentek és a bálon azzal a férfival táncolt az asszony. Senki se hallotta, hogy mit beszéltek. De Putnoky úr, az örökké vidám Kamilló úr halott-halványan vált el a táncosnőjétől és azóta nem is látta senki se nevetni. A bál után nevetett a drága teremtsé, amint vékony szatincpellejével csuszkált a jégen hazafelé. Belekarolt és asztrakánbundáját összehúzta a keblén. És két óra múlva itt feküdt a pamlag ijesztően vékony karfáján.

— Uram — súgta a férjének, aki könnytelen arccal, némán hajolt föléje — uram, semmi se volt...

Őz József régebben se kételkedett abban, hogy a hitvese hű-e hozzá. Ebben a pillanatban csak annyit tudott meg egészen bizonyosan: azt, hogy nem őt szerette."

Ez az öngyilkosság indítja meg az Őz-család tragédiáját, ez siettetti a nagy, megállíthatatlan széthullást, és az a mód, ahogy az író tömören, fegyelmezetten, néhány mondatban elmondja a tragédiát, az egész regényre jellemző. Ehhez hasonló, felejtethetetlen jelenet a regényben Putnoky Kamilló és Őz József utolsó beszélgetése, vagy Őz József „lányszerője” Burgerkénl. A fegyelmezett mondatok és higgadt gesztusok mögött fojtó szenvedélyek rejtőznek a regény minden lapján. „Mindig nyugodtnak, csöndesnek, szédület-mentesnek látszott. Holott belül úgy égett, mint egy falu” — írja Krúdy Törökről.¹³

A *zöldkőves gyűrűben* a hagyományos-konvencionális dzsentriábrázolás még olyan mértékben sem érvényesül, mint *A porban* lapjain, ebben a regényben már nyoma sincs semmi sémának. Őz József is társtalan, magányos férfi, akárcsak Kender Pál, de nála még nem éleződik ki konfliktussá az a különbség, ami őt életformában, morálban elválasztja a tegnapi törvényei és szokásai szerint élő dzsentriktól, akiket *A zöldkőves gyűrűben* a Józsa-család képvisel. Őz József polgárenbernek vallja magát, de puritán érényeiben, tisztább, józanabb életfelfogásában egy korábbi korszak konzervatív tartása is érezhető. Egyszerre modern és konzervatív jelenség a dzsentri átlagemberek környezetében. Keményerkölcsű férfi, aki messzebbre is lát, mint a többiek, de mintha még a reformkor örökségét hordozná magában. Másrészt a dzsentri környezet, a Józsa-család sem azonos még a porvárosi kaszinó züllött dzsentri-kispolgár népségével. Összefogja még őket a család, egy konzervatív erkölcs, és valami idejétmúlt kultusz, a romantikus magyar gavalléria kohéziója és ez némi erkölcsi tartást is ad nekik. *A zöldkőves gyűrű* — Rónay György tanulmánya figyelmeztet erre — *A porban* történelmi előzményeit tárja elének és ha így szemléljük a két regényt, tehát *A porban* mint *A zöldkőves gyűrű* folytatását, akkor válik nyilvánvalóvá Török Gyula történelem-szemléletének, társadalomábrázolásának egyszerű realitása. *A zöldkőves gyűrű* nem állókép, hanem több nemzedék története, és a cselekmény sodrának iránya jelzi mindazt, ami *A porban* korában majd mint züllés és tragédia bekövetkezik. Maga az író is ilyen értelemben jelzi a két regény kapcsolatát. Balzacr emlékeztető módon egy pillanatra. *A zöldkőves gyűrűben* felvillan a másik regényből jólismert név: Kender Kelemen neve. Egyszer Őz Józ anyósának a tekintete megakad a veje arcán, és olyan gondolatokat, emlékeket indít meg benne ez a pillanat, mintha most lett volna először figyelmes erre az arcra: „Rejtélyes volt előtte a leánya férje kezdetétől fogva... Milyen mások voltak azok az emberek, akik között ő felnőtt. Vidámak és kitűnő étvágyúak, sokat és kedvesen beszéltek. És a fiatal emberek

¹³ Krúdy Gyula: Szakállas Török, Magyar Hirlap, 1918. X. 22.

mennyi bolondságra voltak készek minduntalan. Hogy udvaroltak, búsultak boros asztalnál és mekkora mulatságokat csaptak. Hanemhát másképpen is néztek ki: csinos bajszuk, fényes lakkcsizmájuk, ah és milyen kicsattanó piros arcuk volt. Ilyenfajta ember mint Őz József, csak egy volt közöttük. Az is csak látogatóba, jött. Bizonyos Kender Kelemen nevű ifjú ember volt, aki innen nősült.” Józsa Gyuri útja már világosan a dzsentri züllésbe vezet és a regény peremén feltűnő mellékalakok sorsa már jelzi a teljes felbomlást, a *válságot*. A *zöldkőves gyűrű* egyik nagyszerű bravúrja, hogy az író Burger Deborah sorsában saját programjának, a polgárosodásnak fonákját is megmegrázza. Burger Deborah a regény egyik legfurcsább, de egyben igen hiteles és felejtethetetlen figurája, Török Gyula legsikerültebb polgáralakja. Taszít és vonz egyszerre, életének háttérében apja fűszeresboltja és az előkelő nevelőintézet, ahol ifjúságát töltötte, ahonnan féltve őrzött emlékeket és egy valódi grófkisasszony távoli barátságát hozta magával. Mikor Őz József házába kerül, már egy kissé torz vénkisasszony — macskával és az elmaradhatatlan Jókai-regényekkel. De nem is lehet más: a harmóniát teremtő igazi műveltséget nem szerezte meg (nem is szerezhette meg a zárdában), csak teljesületlen igényeket és sznob hajlamokat hozott az iskolából. Tudása, valójában félműveltsége, csak felesleges teherként a parlagi környezetben. Őz József és Burger Deborah házassága épp olyan reménytelen, mit Kender Pál házassága, ez is két becsületlen ember reménytelen vegetálása.

Az új kiadás előszóírója helyesen állapítja meg, hogy Török Gyula a dzsentriélet súlygyedését *belülről* szemlélte és ábrázolta. Ez így igaz, de ez nem azt jelenti, amit néhány régebbi, Török Gyuláról szóló cikkben és nekrológban olvashatunk, hogy a dzsentri apoteózisát írta meg Török Gyula. Az együttérzés vagy a szánalom nem zavarta Török Gyula szemléletének realitását, a történelmi valóságot írta meg nagy érzelmi átéléssel. Még legvonzóbb, legbecsületesebb alakjai az Őz Józsefek és Kender Pálok se „nagy emberek”, az író mindvégig tisztán látja figuráinak arányait; amint egy új világ, egy új társadalmi rend szövevényébe kerülnek, kitűnik tehetetlenségük, gyenge voltak. A belülről való ábrázolásmód a *Zöldkőves gyűrű* esetében az átéltebb ábrázolást eredményezte. Török Gyula regényéből a magyar társadalom fejlődésének egyik fontos történelmi folyamatát olyan gazdagságban és mélységben ismerhetjük meg és élhetjük át, amely már a remekmű intenzitása.

A novellista

Novelláiról nem sokat írtak méltatói. Inkább egy-egy írói vonásának illusztrálására idézik egyes novelláit. Féja mint novellistát is nagyra értékeli, szerinte „Török Gyula a novella nagy mestere volt”.¹⁴

Török Gyulának az 1944-es kis válogatást nem számítva, három elbeszéléskötete jelent meg, de ebből is kettő a halála utáni esztendőben.¹⁵ Ezek közül a legszebb kötet az 1919-ben megjelent Fehér Virág.

Irodalomtörténeti közhely ma már, hogy a magyar irodalomban több a jó novellista, mint a regényíró, több remek novelláskötettel büszkélkedhetik irodalmunk, mint igazán nagyszerű regénnyel. Nem páratlan jelenség nálunk Tömörkény, aki kiváló novellista volt és gyenge regényíró, Török Gyulánál mindez ordítva érvényes. Novellái, elbeszélései mögötte maradnak nagyszerű regényeinek. Mintha nem is azonos irodalmi korszakban születtek volna. Regényeivel egyenrangú társa a kor legjobbjainak, a Nyugat gárdájának (A *zöldkőves gyűrűt* méltán állíthatjuk belső írói szemléletbeli rokonságuk alapján is Kaffka Margit remekműve, a *Színec és évek* mellé), mint novellista erősen századvégi jelenség, talán A Hét

¹⁴ Féja Géza, I. m. 204. l.

¹⁵ Szerelmes szívünk, 1917., Halszemű három fia, 1919, Fehér Virág, 1919.

körének elbeszélés-modorához áll közel. Regényeiben egy romantikusan mély, gazdag érzelem- és hangulatvilágot zár magába realista előadásmódja, elbeszéléseiben csak a hangulatok, és az érzelmi tónus jelzi Török Gyula sajátos gazdag világát, a megformálásban, a cselekmények fordulataiban, kidolgozásában sok a másodlagos, elköptatott, „irodalmias?” sablon. Elbeszéléseiben gyakran kereste a meglepőt, az olvasót megdöbbenő fordulatokat és megoldásokat, a „regényes” befejezéseket és így gyakran az írói megalkuvás vágányára futott. *Fehér Virág* című novellája például addig hiteles és nagyszerű, amíg a kis törvénytelen gyerek-lány nyomorúságáról, hányattatásáról és gyerekes vonzalmairól ír, de elrontja a remeknek induló elbeszélést a hiteltelen „regényes” befejezéssel. Gyakran egy artisztikus jellegű stilizálási igény vagy mesterkélt, „irodalmias” szerkesztésmód rontja el a realista kidolgozást igénylő életanyagot. Ilyen például a *Rozika* című elbeszélése, amely egy fiatal nő három szerelmének és ké⁴ házasságának a történetét mondja el hiteles (Móricz fiatalházas témájú írásaira emlékeztető) részletekkel, de a három szerelem visszatérő szimmetrikus és aszimmetrikus motívumai előtérbe kerülnek és mint kompozicionális elemek hiteltelenné teszik az egész történet realitását. Mint minden nem-realista műben, Török Gyula novelláiban is, nagy problémateremtő és megoldó szerepe van a véletlennek. Életrajzírói említik, hogy Török Gyula sok tárcát és elbeszélést írt sietve, pénzért. Különösen a Halszemű három fia című kötet elbeszéléseivel kapcsolatban gyanakodhatunk ilyen okokra.

Az elköptatott irodalmi kellékektől azokban a novellákban szabadul meg tökéletesen, amelyek önéletrajzi vonatkozásúak. Tiszta, mindenféle megalkuvástól és hamis hagyománytól mentes, szinte eszköztelen remek novellája a *Hugom* és a *Mostoha*. Ez utóbbi *A zöldköves gyűrű* csirája, Burger Deborah története. Ez a két novella azt is jelzi, hogy Török Gyula mint elbeszélő is csak azzal a módszerrel és írói kifejezésmóddal tudott időtálló alkotást teremteni, amellyel mint regényíró is élt: realista eszközökkel.

Állítólag több mint száz azoknak a Török-novelláknak a száma, amelyek elszórva maradtak napilapokban és hírlapokban. Ezeket mostanában kezdik összegyűjteni és rendezni. Érdeklődéssel várjuk az eredményt: vajon hány értékes, megőrzésre és új kiadásra méltó elbeszélés akad köztük.

RÁBA GYÖRGY

SÁRKÖZI GYÖRGYRŐL

Elérkezett a költő utókora. Mélyedjünk könyvébe, ismerjük meg költői hagyatékát, művészetének tanulságát —, a fény felé tartva lapjait, lássuk meg rejtett vízjelét, ahogy ő kívánta.

Első kötete, az *Angyalok harca* (1926), szinte egy csapásra biztosította költői rangját. Babitsnak a Nyugatban megjelent kritikája sokat megértet ebből az akadálytalan sikerből. A formabontás divatja, az önálló költői út keresésének parancsa idején a verseskönyv új, a kortársakétól élesen elhatárolható lírai magatartás ígérete volt. Babitsra nem a kötet egyes darabjai hatottak — a költő hangját, magatartását és élményanyagát dicséri. Valóban, a kor száz költőjének verseiből is azonnal ráismernénk Sárközi hangjára.

Győztes életem kivirágzó bodza ágai szétcsapódtak,
Dús ernyővel, édes illatozással
Szédítik a szédülni vágyót, takarják a takaródzni akarókat.

(Példa a bodzabokorról)

Szakadatlanul áradnak a jelzők, az önkifejezés csillapíthatatlan vágya megnyújtja a mondatokat. Szélessodrú sorokban énekli meg a természet sokszínű gazdagságát. Versmondatait nem egyszer pontos mértékre veszi — „Vad sugarak, sugarak zuhatagja özönlik a réten, — Forr a világ a tüzes zápor nyelve alatt” — néha csak az ünnepélyesség kedvéért érezzük az időmérték kötését: „Mikor a föld fáradt gerincét éj vize öntözi már...” Hömpölygő soraira épp olyan jellemző a szigorú ritmus vállalása, mint az élőbeszéd szabad lélegzetvétele. Nyelvében semmi lazaság, — ha érzésnek, gondolatnak nincs is gátja, a képek önmagukban kerekednek és kifejezők:

Elmúlt március is, tisztul a medve-álmok hályoga, újra érzem
A hazatért utazónak fölzokogó örömét,
Ki leszállva sokveszélyjárt, kalandor hajóról, csókkal köszönti
A párosan sokszor taposott, felejtett s most ismét oly ismerős homokot.

(Húsvét után)

Költői fejlődése szempontjából jelentős ez a kötet, elsősorban nyelvi teremtő ereje miatt. A gáttalanul áradó s ezért felfokozott érzéseket merészen kapcsolt, új összetett szavak érzékeltetik. Muzsikája „gerincbezugó”, venyigéi „rozsdautótttek” és „fickószél” fúj verseiben. Megszemélyesítései, hasonlatai érzelmileg annyira telítettek, hogy feledhetetlenek, idézni valók.

..... Hiszen oly félve megyek utánad,
Mint ahogy a puszták utasa indul
Nyomán a tündöklő kibomló délibábnak.

(A távoli kedveshöz)

Mivel azonban képeinek szépségét, élességét nem a közvetlen látvány adja, néha a kelleténél több bennük a hamisan csengő pátoz : „Vérembe sajdukt a férfivá-levés” vagy : „Vas szárnyak dörögnek, ezüst szárnyak dalolnak”.

Sárközi az *Angyalok harcában* kirekeszti a külső világot és kialakítja a maga birodalmát, ahol minden korláttól mentesen óriásra nőhetnek a vágy és képzelet virágai. Az *Angyalok harca* kötetnek a darabjai nem különülnek el élesen egymástól, alig akad meghatározható tárgyuk ; egy telthangú líra más-más húrja szól hozzánk az egyes versekből. Általában a legtöbb lírai vers témája világos, mert egy-egy belső drámának a kifejezése. Sárközi azonban, ahogy Babits is látja, „önmagában uralkodik és nincs, amivel összeütközzön”. Érzéseit nem fejezi ki, hanem kivetíti, — lírai mítoszokat ír. Szabó Lőrinc írja, hogy számos zsenijének volt „Önéletrajz” a címe. Sárközi menekül az első világháború utáni kiábrándító korból ; a „Tiszta szívvel” a húszas évek fiatalságának reménytelenségét mintegy riadóként fejezi ki, Sárközi a maga világát építi, ahol legfeljebb az angyalok harcolnak. Nincs szava a munkásosztály vagy a parasztság sorsára, — a boldogság, a szépség és öröm himnuszát énekli, művészetét „szépségek és fájdalom anyasága”-nak nevezi. Költészetében azonban több a szépség, mint a fájdalom, éppen a szenvedés vagy a kiküzdött öröm hitele, az embernek a természet, a társadalom ellentétes erőin szerzett diadala hiányzik belőle.

Már az Összes Verseket megjelenésekor rámutatott Szabó Lőrinc, hogy Sárközi első kötetének publikálása saját fejlődéséhez viszonyítva elkésett. Úgy látja, az *Angyalok harcában* a versek keletkezési sorrendje mind realiztikusabb igényt sejtet. „Már évek óta sok reális tapasztalat és csalódás üzte, füstölgette kifelé a képzelet angyalait” — írja. Amikor Sárközi a „lélekváltás” problémájára gondol — *Váltott lélekkel* a címe második, egy évvel az első után, megjelent versgyűjteményének — akkor lényegében tudatosítja addigi kötői magatartásának tarthatatlanságát.

Első kötetének egyik verse, a Bénuló szárnyal nála addig szokatlan önvizsgálattal mutatja be magát az eszmélési folyamatot. Hallgasson el a dal : senki se hallja az egész világot átfogó éneket, — önámítássá válik álomvilágban élni, amikor rádöbbenünk az igaz nyomorúságára. Hasztalan menekülünk, a képzelet nem ad nyugalmat — „az égi vetések búvója egyre kevesebb s kevesebb”. A költő a valóság „rekedt szavá”-ban hazája hangjára ismer. A mindennapok világa hazája elesettségét tárja elé, a haza fájdalmas szeretete szab új irányt költészetének :

Hát így lesz vége a hazának? előbb a nyelv, aztán a többi tagok
Bénulnak meg, szárnyunk a porban ver végsőt s már a szív se dobog...

Az *Angyalok harcában* a kötet végén akadnak versek, melyeknek témaköre is kézzelfoghatóbb ; ilyen pl. a Capriban írt Idegen sugarak, a honvágy egyik legszebb kifejezése anyanyelvünkön.

S én itt remegek idegen sugarak közt... mint rossz fiú, ki csillogó örömtanya
Borát pazalja, míg otthon zokog érte a megöszült, didergő édesanya.

A Tán jó s tán rossz formájában is, tartalmában is jelzi költészetének változását. A burjánzó képek azúttal az élmény légkörét teremtik meg s éppen ebből az élményből alkotja a költő ítéletét önnön magányáról :

December foga csattog... a havas föld derengve világít,
 De a csillagtalán ég kopaszon s feketén didereg, —
 Cigány ujjaim szerteválva bolyongnak a nagyhasú kályha
 Falán s mint jóízű bor árad begyűkben a meleg.
 Tán jó s tán rossz, hogy magam mindig szobámba temettem.
 S a szobámnak mindig egy, csak egy ablaka volt.
 Melyen a fekete ég, mint álmosfejű, lomha medve
 Magányos lelkem keseredő mézéért behajolt...

Sárközi valóságosabb akarja tenni költészetét, de a *Váltott lélekkel* úttévesztés. Adys benne az erős énközpontosság, s ez már klasszikus költőknek is gyöngéje volt; vérbő és gyöngéd színeket váltogató lírája elsűrűk, anélkül, hogy gondolatai, érzelmei élesebb kontúrokat kapnának. Mondatfűzése, stílusának képzettársítása Ady gyöngébb kiadása: „A szememet én nagyon befogtam: — Semmi, semmi jó úgy, ahogy van. — Nyelvem elszáradt a hallgatásban, — Tört oszlop lettem a halogatásban. (Váltott lélekkel); „... elborult szemmel nekirohanok a tilosnak. — Valamikor nagy bika voltam...” (Elborult szemmel); „Megáldok apaként minden elmaradó évet...” (Elmaradó évek). Illyés Gyula finom érzékkel hagyta el válogatásából az ilyen verseket, így a két utóbb említettet is. Sárközi talajtalan lélekelemzéseinél sikerültebbek hétköznapi eseményből induló versei: az Ütitársak és főként a Kisvárosi fogadóban. Poézisüket éppen az adja, hogy a külvilág élménye fölszáll a költő tudatában és magával emeli a környezet terheit sokalló gondolatokat. Humanista versek ezek. A fogadói ágyban álmatlanul hánykódik a test s a szárnyaló gondolat minden magára maradt sorsára téved:

Egy ágy a világ..... kegyetlen matrácokon fetrengünk öntudatlan,
 S azt álmodjuk, hogy élünk... s a halál lesz ébredésünk...
 Vánkosunk gyűrt a kintől s dideregve húzzuk fülünkig a paplant.

A *Váltott lélekkel* kötetben azonban leggyönyörűbb a Sírvers. Nincs benne semmi filozófiai igény, mégis gondolati líránk legjavához tartozik.

Szabó Lőrinc három korszakot különböztet meg Sárközi fejlődésében. Ő azonban ritmikai szempontból elemzi költészetének tanulságát. — Költői magatartása szempontjából pályáját két szakaszra oszthatjuk. Egy Victor Hugóra alkalmazott korszakolást véve kölcsön, az első nagy — színes — korszaka után a második nagy — fekete-fehér — korszakáról beszélhetünk. Valóban, mintha életfelfogásának változása a verseiben festett tájban is tükröződnék. Az *Angyalok harca* tájain sárga almák érnek ragyogó kék ég vörös felhőinek rozsdája alatt, sugarak arany kése hasítja az éj foszladozó fátylát és még szeptember szele is szőke avarban kotorász. Ahol nem beszél szó szerint színekről, ott is derűs, „tarka” képzeteket ébreszt. A *Higgy a csodában* (1942) kötetben ridegebb vidékre értünk, már az új korszakot előlegező versekben kialakul az új, fekete-fehér szemlélet. A Tán jó s tán rossz idézett két szakasza csupa sötét ecsetvonás, ugyanebben fekete csillagnak festi a farkasláb nyomát a havon. Sárközi a tájat belülről színezi: amikor a magyar szegényparasztság helyzetét megismeri, keserű élményekkel töltődik s ezek közvetve-közvetlenül jelentkeznek verseiben. A cigányokra táborhelyük koromfoltjáról emlékezik s még allegorikus jég-országának leírását is így kezdi: „Van egy ország a jég alatt, — Nem él sötétben, csak homályban...” A kötet verseiből hiányzik a fény motívuma, a legtöbb közülük esti, éjszakai élményről vall. Elhalált a „Vágyak vizesése”, kilobbant „a Képzlet tűzvésze”, a valóság, saját kora nem ébresztetett derűsebb képzeteket benne.

Higgy a csodában... Vajon milyen csodában hisz? A címadó költemény szövegének tanúsága szerint a refrén tulajdonképpen ezt fejezi ki: itt már a csoda nem segít! Megrendül a föld, elpusztul az emberi kéz munkája, és a halál szomszédságába kerül minden élő.

Mikor baljós üstökös gyúl az égen s ránkmutat,
 A küzdők kettétörik és eldobják kardjukat,
 Ürgelyukba súgja a költő utolsó dalát
 És nyögi a régi nép új urak diadalát,
 Higgy a csodában!

Félelmetes, az egész emberiség végétét éreztető látomás, a második világháború légkörében fogant. És milyen bátran csap magasra a befejezése! Éppen a megfogalmazás váratlan prózaisága hat: az igazság pörén megrendítőbb, mint szép szavak ruhájában. Sárközi gondolkodása földibb lett, stílusa cicomátlanabb, szívhezszerűbb. A Közeledő léptek stílusa, ritmusa emlékezett leginkább első korszakára, mégis ezen lehet legjobban lemérni fejlődését. „Dobd el a villát, testvér, mellyel a füstölő, nehézszagú trágyát — Teregeted földedre, fázós magoknak vetvén meleg ágyát . . .” A sorok jelzőkkel záporoznak, épp úgy mint himnikus verseiben, de kitágult egyszám első személyű világa, „testvér”, kiált föl: az emberiség sorsa, a háború mind nyilvánvalóbban világméretű pusztítása fáj neki. A költő maga is megjelenik a versben, de ezúttal már úgy, mint az emberiség sorsának részese: „Soká már én sem nyugtathatom fejemet kebléd kicsi halmán . . .” Halála szívemarkoló hitelt ad a strófának! A Közeledő léptek-ből kitűnik ars poetikájának szerencsés fordulata. Leszűrte saját Sturm und Drang korszakának eredményeit, erős képszerűsége, meglepő nyelvi asszociációja, ritmusigénye megmaradt, de az ihlet lázát többé nem önnön felfokozott kedélyéből meríti, hanem a kor egyre feszültebb drámájából. Megtalálta a megfelelő költői eszközt is, a látomást, amellyel humánus tartalmat a maga sodró stílusában beszélhet el. Fekete-fehér korszak, humanista korszak, mert az ember sorsát a világháború idején a boldogság és pusztulás fény-árnyék ellentétében kifejezve látja. Modora kissé leegyszerűsödött, de ezt élményanyaga határozza meg. Aki hajdan a természetből a százemiőjű Diánaként dúsan dagadó almafa képét idézte elénk, most ilyen sorokkal üt szíven:

Hol van fiam? Hol feleségem?
 Hol hazám? Hol vannak a jobbak?
 Kőd ül, sűrű kőd, földön-égen.

(Kőd)

A Gerlék és varjak jelképében önmaga jellemzi művészi fordulatát. Versei ihletének új forrásairól így ír:

Egy kicsi vért, egy kicsi piszkot
 Kell falniok s tolluk kiserken,
 S torkuk megismeri a titkot.

A kötetben soron következő verse, Ha unod zordon verseimet . . ., a változás világ-szemléleti okára ébreszt:

Valamikor, készülő-félben,
 Egy rózsaszín kagylóban éltem,
 Hallgattam a tenger zúgását,
 Másvilági szelek fúvását, —
 Amíg egy nagy talp meg nem gázolt . . .

A „nagy talp” nyomát először a magyar szegényparasztság életében pillantotta meg, de éppen a *Higgy a csodában* paraszti tárgyú verseinek egyikét-másikát érezzük torzónak. A Balogh András üresen cseng, mert beállított fénykép, a kapás alakját szinte néprajzi furcsaságnak rajzolja. A Balogh András-téma érett változata megvan a *Mindhaláltig* c. (1947) post-

humus kötetében is Országúti szent címen. Az országúti szent a falusi koldus, — az ő alakjában tipizálja a paraszti nincstelenek sorsát. Mindkét vers egy ballagó paraszt alakját ábrázolja, de a *Balogh András*-ban Sárközi leírja, amit lát és ítéletet mond róla, itt-ott csakugyan expresszionista formanyelven — „A fehér por — Szelíd csókkal sebes lábára lebben...” — az Országúti szentben viszont nincs már ilyen szemlélethasadás: ironikus ábratolás fogja egységbe az agrárproletár sorsát. Tömjénként az út pora lengi körül, muslicahad a dicsfénye, pogány helyett harapós kutyával száll szemben és a tarisznyájában lapuló morzsákból vendégeli az éhes madarakat. Az eszmei tartalmat kitűnően mélyíti el az az ötlet, hogy a szegény-paraszt elesettségét az evangéliumi szentek életével állítja párhuzamba. Sorsuk azonos: „Majd a másvilágon rákerül a sor”.

A *Mindhalál*igot ugyanaz a látás- és versalkotási mód jellemzi, mint a *Higgy a csodában* verseit. Leszűrtebb, klasszikusabb folytatás, több is benne a feledhetetlenül szép darab: Mint Gulliver, November, Az igazi halál, Őszirozsa, Békátónál, Koratavasz, Esőcseppek — szinte az egész tartalomjegyzék idekiváncsozik. XX. századi legjobbaink méltó társaként, egy nagy költő egyénisége bontakozik ki a kötetből.

Több már a fák alján a lomb,
mint fönn a görbe ágakon.
Mintha bíbor-arany ruhájuk
ledobnák haldokló királyok
s állnának csontra-bőrre vált
tagokkal, várván a halált.

(November)

„Csontra-bőrre vált” költészet ez, lefoszlott róla minden barokkos pompa, csak annyi rajta a művészi szépség, amennyinek belső igazsága van. A régi, buja szépségű hasonlatok helyett most is gazdag, de szinte dantei módon minden szavával humánus célzatú képeket használ. „Mint aki gázolva szembeszáll az árral,” és a költőnek a korral való erkölcsi szembeszállását érezzük: „Mint a porszem, mely sivatagba hull” — és átéljük csüggedését, halálközelségét. A magatartást ismerjük már a *Higgy a csodában* lapjairól, formája: stílusa és metrikai változatossága emelkedik most humanizmusának magasságába. Saját szenvedése és aggodalma hazája romlása miatt, ez a két forrás táplálja legérettebb költészetét. Posthumus kötetének formái zártabbak, az élmény szigorúsága megköti a szabadvers hullámmozgását, viszont a kötött — magyaros és nyugat-európai — formák számos változatát alkalmazza. Élménye sokszínű, immár ember és világ drámájának sok, sok összeütközése, ezért más-más ruhába is öltözteti. Szabó Lőrinc Sárközi pályájából azt a tanulságot vonta le, hogy nincs értelmük a modernista formai törekvéseknek, — de azért, mert a humánus líra egyén és közösség örömeinek-gondjainak hol dűr, hol moll visszhangja, és olyan versformai változatosságot kíván, melyet a szabadversnél inkább biztosít az ún. kötött formák sokfélesége.

Nem volt forradalmár. Egy forradalmárhoz c. verséből kiderül, hogy a társadalmi átalakulásnál sürgetőbbnek érezte az erkölcsit. De egész művészi fejlődése tanulságosan példázza mai irodalmunknak is, hogy aki az élet teljes gazdagságát szereti és óhajta ábrázolni, annak el kell jutnia az ember és a legtágabb emberi közösség, haza és emberiség sorsának átéléséhez. Sárközi joggal érezte magát Gullivernek: kicsinynek ugyan a parancsuralmi endszer hatalmasainak talpa alatt, de óriásnak, akit humanizmusa törpe kora fölé emelt.

VITA A MAGYAR IRODALMI BAROKK KÉRDÉSEIRŐL

1

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete a budapesti, debreceni és a szegedi tudományegyetemek közös rendezésében 1956. május 24-én Sárospatakon vita zajlott le a magyar irodalmi barokk kérdéseiről. A vita alapja a Bán Imre, Klaniczay Tibor és Komlószi Tibor által összeállított tézisek voltak, melyekben hét kérdésre adták meg feleletüket a vitaindítók. A kérdések s az egyes tézisek a következők voltak:

1. A „barokk” egy korszak meghatározója-e — mint a renaissance —, vagy pedig csak egy adott kor stílusirányzata?

Bán Imre a barokkot nem tartja egy kor meghatározó stílusának, hanem csak a XVII—XVIII. század egyik stílusirányzatának. A barokk mellett ugyanis, tőle elválaszthatólag, ott él a magyar irodalomban a késői humanizmus manierista stílusa (Rimay) és a polgári realizmus néhány stílusváltozata (Szenczi Molnár, Apáczai). Itt főleg a prózára gondol. Azonban él a barokk a XVIII. században is!

Klaniczay Tibor szerint téves az az álláspont, mely a barokk-ban az emberi művelődésnek egy, a renaissance-hoz hasonló nagy korszakát látja. A barokk csak művészeti stílus kategória, s nem terjesztendő ki a kultúra és a társadalom egyéb jelenségeire, ellentétben a renaissance-szal. Sőt a barokk korának nem egyedüli, a renaissance-ot felváltó stílusa, tehát nem korstílus, hanem kora (a XVI. század végétől a XVIII. század közepéig) egyik — több országban uralkodó — stílusa. Vele csaknem egyidőben — a renaissance vívmányait más irányban továbbfejlesztve — kibontakozik már a klasszicizmus (pl. Franciaországban) vagy a korai polgári realizmus (pl. Hollandiában).

Komlószi Tibor azt vallja, hogy a barokk elsősorban képzőművészeti stílus kategória s csak másodsorban irodalmi. Az irodalomban másodlagos jelentőségű is. A barokk semmiképpen nem lehet egy korszak általános meghatározója, hiszen nálunk pl. a XVII. századi irodalmunkban éppen a legjelentősebb alkotások (a Szigeti Veszedelem, a kéziratok költészet és az erdélyi próza) lényegében mentesek a barokkos ízléstől. Ugyanakkor a renaissance-korszakkal szemben, sem a tudományok, sem a művészetek, sem az állami élet területén nem hozott létre egyetemesebb, tehát egy egész korszakot meghatározni képes művészeti stb. elméletet. Ezért a barokkban inkább stílust, vagy Horváth János nyomán „ízlést” kell látnunk, de nem az adott kor legfontosabb, hanem csak az egyik stílusirányzatát. Curtius helyettesítő „manierizmus” kategóriáját nem érzi elfogadhatónak, mert a manierizmussal a barokknak mint történeti stílusjelenségnek a szerepét homályosítanók el.

2. A magyar irodalomban mikor, mely írónál kezdődik az irodalmi barokk?

Bán Imre a magyar irodalmi barokkot Pázmánnyal kezdené, akinek *Kalauz*-a (1613) már fejlett pompájában mutatja ezt a stílust.

Klaniczay Tibor is arra hivatkozik, hogy a barokk elemek legkorábban a XVII. század elejének katolikus ellenreformációs íróinál jelennek meg. A világi költészetben a barokk stílusjelenségek az 1640-es évektől kezdve tűnnek fel katolikus főúri, nemesi költők műveiben.

Komlószi Tibor elismeri, hogy a barokk ízlés nyomait viszonylag elég korán megtalálhatjuk irodalmunkban is, bár igen alapos vizsgálat szükséges éppen a kezdetek meghatározásához. A szellemtörténeti módszer egy-két stílusajátosság, egy-két tartalmi motívum alapján már a XVI. század végén kereste a magyar irodalmi barokk nyomait (Bornemisza és Balassi műveiben). Az irodalmi barokk-ízlés nyomait felismerhetőbben Rimaynál lehet

megtalálni, de nála sem egész munkásságára jellemzően, hanem csak bizonyos részletekkel, motívumokkal kapcsolatban. Ha a barokk stílusirányzat, akkor Pázmányt sem lehet a magyar ellenreformációban betöltött vezető szerepe és politikai nézetei ellenére sem egyértelműen a barokk-ízlés követői közé sorolni. A magyar barokk-ízlés hívei elsősorban a főúri költők és köztük is Gyöngyösi. Az ízlés kisebb mértékben érezhető csak azonban a kéziratos költészet kis rétegén.

3. Barokk alkotás-e a Szigeti Veszedelem?

Bán Imre — bár elismeri, hogy a Szigeti Veszedelemnek van egy-két eleme (pl. az *Athleta Christi* s néhány kisebb formai mozzanat vagy motívum), amely a barokk irodalomból ismerős — egészében nem tartja barokk alkotásnak.

Klaniczay Tibornak az a véleménye, hogy a Szigeti Veszedelem nem barokk műalkotás, de vannak barokk elemei. Zrínyi eposzában különböző stílusok egyes jegyeinek együttes jelenléte mutatható ki. Sok benne a renaissance elem, egyes sajátosságai pedig a klasszicizmussal is összefüggésbe hozhatók.

Komlövski Tibor nem érzi barokk alkotásnak a Szigeti Veszedelmet. Alapkonceptiója, szerkezete, jellemábrázolása éppen ellentéte a barokknak. Az égi és a földi cselekmény összefonódása egymagában nem teheti barokk ízlésűvé a Szigeti Veszedelmet. Az *Athleta Christi* fogalmának tisztázását is szükségesnek tartja, mert a fogalom számos összetevő tulajdonsága már a XVI. századi magyar (reformációs) irodalomban is megtalálható.

4. A XVII. században a barokk az irodalom mely rétegeiben jelentkezik? A társadalom mely osztályainak, politikai, vallási csoportjainak írói fogadják be a barokkot?

Bán Imre úgy véli, hogy a barokk első renden a katolikus ellenreformáció irodalmi stílusa: Pázmány nagy prózája, Nyéki Vörös Mátyás költészete, a XVII—XVIII. századi katolikus prédikációs irodalom (Lépes Bálint, Illyés András, Illyés István, Landovics István, Csúzy Zsigmond, Padányi Bíró Márton) képviseli. A fejedelmi abszolutizmussal összekapcsolható világi írótypus, udvari költő a magyar viszonyok között igazán csak Bethlen Gábor körül található; Gyöngyösi is hasonlóan némileg hozzá, művészetének magyarázatához azonban *alig* kell a barokk. A *Rózsakoszorú* azonban valóban barokk.

Klaniczay Tibor szerint a barokk a XVII. században, annak is elsősorban csak a második felében, a katolikus egyházi és főúri, nemesi írókra jellemző. Nagymértékben jelen van a főúri osztály környezetében élő Gyöngyösinél. A protestáns nemesek és prédikátorok költészetében csak a század vége felé és csak szórványosan, vagy csak bizonyos elemeivel jelenik meg.

Komlövski Tibor e kérdésre vonatkozó véleménye megegyezik a második kérdésre adott válaszával.

5. Mivel gazdagította irodalmunk — különösen költészetünk — fejlődését a barokk a XVII. században?

Bán Imre nézete szerint a XVII. századi barokk kevéssel gazdagította költészetünk XVII. századi fejlődését, legfeljebb a katolikus énekköltészetet. Jelentékeny hatása volt azonban a magyar próza fejlődésére.

Klaniczay Tibor rávilágít arra, hogy a barokk a XVII. században a prózastílus és a költészet terén is gazdagította értékes elemekkel irodalmunkat. A költészet területén a barokk a formák nagyobb változatosságát, a verselés technikájának finomodását, újszerű, merész és hatásos képalkotást eredményezett. E pozitív eredmények azonban együtt jártak olyan sajátosságokkal (pl. a kompozíció területén), melyek a renaissance-irodalomhoz képest visszaesésre vezettek.

Komlövski Tibor úgy véli, hogy a magyar irodalmi barokk stílus-irányzat értékelésénél valószínűleg közelednünk kell a XIX. század barokkal kapcsolatos nézeteihez. A barokk — mint már jeleztük — a magyar irodalomban csak másodlagos jelentőségű stílusirányzat, s mint ilyen, nem a magyar irodalom fő fejlődési irányába halad. A renaissance, a reformáció, Balassi, Zrínyi stb. alkotásaival szemben a barokk stílusirányzat egy részben határozottan antirealista jellegű; egész valóságábrázolása is egyoldalú. Gyöngyösi műveiben pl. éppen azok a részek a legértékesebbek (a lírája), amelyekhez nemigen lehet köze egyébként tagadhatatlan barokk ízlésének. A barokk bizonyos értelemben ellenlábasa a nemzetinek is, hiszen a XVII. századi irodalmunk legértékesebb részét a magyar nemzeti abszolutizmus megteremtésének a vágya hozta létre, míg a barokk ízlésnek hódoló alkotások zöme nem képviseli ezt az igényt. Ezért a barokk ízlés irodalmunkat a stílus, a nyelv, a verselés területén gazdagította, bizonyos részletjelenségek művészi ábrázolását is plasztikusabbá tette, de egészében nem mélyítette el a XVII. századi irodalmunk általános fejlődési irányát.

6. Mik a magyar barokk-kutatások módszertani tanulságai? Mit lehet felhasználni a barokk-kultusz szakirodalmából?

Bán Imre arra figyelmeztet, hogy a legfontosabb módszertani tanulság az óvatosság. Nem mind barokk az, ami *retorika* (a cicoma, díszítés, diszparát elemek összeillesztése stb.). A fogalmat jól körül kell határolni, s feltétlenül óvakodnunk kell a formai jegyek felületes felsorolása alapján történő kitérítéstől. A magyar barokk-irodalomból érték Horváth János alapvető értékező, Turóczy-Trostler József néhány tanulmánya (pl. Gerő: Keresztény Herkules-ének mélyreható elemzése) és Koltay-Kastner Jenő 1944-ben megjelent alapos tanulmánya. Jóformán minden más bátran mellőzhető, bár kisebb adalékokban lehet hasznos.

Klaniczay Tibor szerint a legfőbb módszertani tanulság az, hogy tévútra vezette a kutatást a barokk-fogalom szellemtörténeti jellegű indokolatlan kibővítése, a legkülönbözőbb jelenségeknek a barokk körébe való bevonása. A magyar barokk szakirodalomból elsősorban Horváth János tanulmányára kell támaszkodni, amely megmaradt a barokknak stílus- (ízlés)jelenséggként való felfogásánál. Emellett természetesen fel kell használni a polgári barokk-irodalom minden olyan alkotását, mely konkrét, pozitív eredményekre vezet, vagy melynek részleteiben a XVII–XVIII. századi irodalmunk barokk jelenségeiről konkrét, találó megállapítások vannak.

Komlószi Tibor a magyar irodalmi barokk kérdéseivel foglalkozó szakirodalomban a szigorú különválasztást ajánlja a mérlegelőbb, az óvatosabb, az elmélyült kutatásokon alapuló tanulmányok és a barokk-láz ígézetében fogant közlemények között. Ugyanakkor úgy érzi, hogy az egész magyar irodalmi barokk szakirodalma revízióra vagy legalábbis bírálatra vár, hiszen még a legértékesebb tanulmányok sem mentesek teljesen a szellem-történeti módszertől. A szellemtörténet szintézis-igénye azonban, amely az irodalmi-barokk fogalmát is létrehozta, nem egyértelműen elvetendő módszertani törekvés. Irodalmi alkotások művészi elemzésénél — sőt nemcsak annál — hasznos lehet bizonyos művészettörténeti összehasonlítás is, de természetesen csak olyan mértékben, ami nem sértheti az egyes művészetek belső törvényszerűségeit. Ezt a lehetőséget hajtotta a végtékig a barokk-kultusz, mert az adott szintézis képzőművészeti alapvetésének a kategóriáival közeledett az irodalmi művekhez is. [Lásd ennek cáfolatát: Turóczy-Trostler József: Realizmus és irodalom-történet. Bp. 1946.] A filozófiailag gyenge alapvetésű magyar irodalomtudomány általános helyzete is megkönnyítette, hogy a barokk-kultusz szakirodalmának jelentős része a germán szellem-történet barokk-lázanak a nyomába lépjen. Kész kategóriákat alkalmaztak a kor íróira és sokszor egy-két motívum meglétével határozták meg az irodalmi művek jellegét. Így egyrészt a kor klasszikusait barokkizálták, másrészt jelentéktelen művek értékét növelték érthetetlenül nagyra. [Ezekre már 1946-ban rámutatott Turóczy-Trostler József idézett füzetében.]

7. Melyek az újonnan megindítandó marxista kutatások legfontosabb teendői a XVII. századi magyar irodalmi-barokk vizsgálatában?

Bán Imre az új kutatás feladatául elsősorban a retorika szerepének tisztázását jelölte ki a XVII–XVIII. század prózastílusának részletekbe menő vizsgálatával. Szerinte Gyöngyösi is megérdemelné egy alapos összefoglaló tanulmányt.

Klaniczay Tibor a legfontosabb feladatokat a következőkben foglalja össze:

a) Az utolsó tíz évben külföldön fellendült barokk kutatások áttekintése, bírálata és tanulságainak hasznosítása.

b) A magyar polgári barokk-kutatás módszeres bírálata.

c) A XVII. századi magyar barokk próza stílusajáságainak elemzése és rendszerezése.

d) Pázmány, Zrínyi és Gyöngyösi barokk elemeinek tisztázása.

e) A XVII. századi magyar költészet barokk stílus-sajátosságainak elemzése és rendszerezése.

Komlószi Tibor első teendőnek a magyar irodalmi barokk szakirodalmának bírálatát látja, esetleg vita formájában is. A szakirodalomban való pontos eligazodás nélkül lehetetlen a magyar barokk ízlés vizsgálatát helyes alapokra építeni. A francia, az olasz, a német irodalmi barokk-kutatások jelenlegi állapotáról is legalább egy részletes, tanulmányyszerű ismertetést kellene készíteni. Ennek az ismertetésnek elsősorban a külföldi barokk kutatások módszertani tanulságait kellene összefoglalnia. Csak ezután lehetne elkezdni a legfontosabb feladat, a XVII. századi irodalmunk beható stílusvizsgálatát.

A fenti tézisek alapján meginduló vitát Baróti Dezső nyitotta meg és sorban átadta a szót a tézisek készítőinek, hogy egészítsék ki tételeiket.

Bán Imre a tézisekből kiindulva tette meg észrevételeit.

Elsőnek a barokk értelmezéséről beszélt. Elutasította a barokknak örök kategóriaként való kezelését. Szerinte nem igaz az a nézet, hogy mindig is volt és mindig is van barokk stílus; az olyan kifejezés pedig, mint a „barokk ember” vagy a „barokk tudomány” — voltaképpen csak játék a szavakkal.

A barokk meghatározhatóan egy kor stílusiránya. Eredete az ellenreformációban keresendő — s ennyiben Bán Imre véleménye megegyezett a nyugati barokk kutatókéival. Szerinte is a barokk valamilyen metafizikai nyugtalanság művészi kifejezése a renaissance és a katolikus askézis között: a nagy probléma tudomány és a hit viszonya abban a korban, amikor a renaissance-szal modern tudományosság betört a hit világába is és ott megütközésre kényszerítette a megújuló katolicizmust. A barokk ezzel a feszültséggel volt egyenlő. Éppen ezért érezte ellentmondásnak a „protestáns barokk” kifejezést és figyelmeztetett arra is, hogy a szavakban megnyilvánuló cicoma még itt nem barokk.

Ezután Bán Imre óvott a barokk általános kategóriaként való használatától, már csak azért is, mert a barokk nem érvényesült a szellemi élet minden területén. A barokknak pl. szinte semmi szava sem volt a XVII. század nagy magyar kérdéseire: a honvédelemhez vagy a felszabadító harcokhoz.

Szembeszállt Bán Imre azzal a nézettel, melyet a tézisekben Komlövski Tibor képviselt, s mely szerint a manierizmust nem lehet elválasztani a barokktól. Szerinte a manierizmust igenis el lehet, sőt el kell választani a barokktól, mert a manierizmus csak átmenet a renaissance és a barokk között. Azt viszont helyeselte, hogy Komlövski nem értett egyet Curtius meghatározásával, mert az valóban nem volt szabatos és helytálló. Ezután Bán Imre — állítása igazolására — Rimay példáját említette, aki szerinte feltétlenül leválasztandó lenne a magyar barokktól, mert tipikusan manierista művész; mint ahogy érzése szerint nem lehetne igazán barokknak nevezni még Marinot sem, mert hiányoztak belőle a barokk tipikus tartalmi jegyei. A formai ügyeskedés még nem barokk, jóllehet a barokk átveszi a manierizmus formai eszközeit. Itt Bán Imre Rimay Balassi-előszavára hivatkozott, mint a legjobb hazai manierista alkotásra.

A fentiekhez kapcsolódva visszautasította Bán Imre Komlövski azon tételét, hogy Balassiban és Bornemiszában már feltalálhatók a barokk stílus elemei. Szerinte ezekben a művekben, a XVII. század negyvenes éveit főúri lírájának majd minden darabjában jelentkező új stílusirány nem a barokk, hanem a manierizmus.

Szembeszállt azokkal a polgári véleményekkel, melyek szerint a Szigeti Veszedelem egészében barokk alkotás. Ezt csak abban az esetben lehetne elfogadni, ha a nyugati kutatók álláspontjára helyezkedve azt vallanók, hogy a barokk voltaképpen egyenlő az ún. klasszicizmussal. Ha a barokk jellemző sajátja éppen a klasszikus kiegyenlítődés lenne, mint Corneille, Racine, Lope de Vega, Calderon vagy Tasso műveiben, akkor a Szigeti Veszedelem is barokk alkotás lenne. Bán Imre itt nem kezdett vitát a nyugati megállapításokkal, de nyomatékosan kijelentette, hogy a Szigeti Veszedelem a benne fellelhető kétségtelen barokk vonások ellenére sem barokk alkotás.

Ezek után Bán Imre arról beszélt, hogy a magyar barokk történetében igen jelentős szerepe volt a katolikus vallásos prózának. Ennek lényege minden művelőjénél a képek zuhataga, a retorikus stílus volt, melyben igen nagy szerepet kapott a hatásvadászat. Mindez egyben jezsuita vonás is volt.

A magyar barokk egyik kiemelkedő alakja az eddig eléggé nem méltányolt Lépes Bálint. Műveiben mindaz benne van, amit a barokk próza stíljegyének ismerünk: a vizionárius képek tobzódása és a gondolatok világosan átgondolt pontos szerkesztése. A magyar barokk „fejedelmének” Bán Imre Pázmányt tartja, de igen jellegzetes Nyéki Vörös Mátyás költészet is, melyben ugyan középkori témák elevenednek fel, de barokk stílusban.

Viszont feltétlenül vitathatónak tartotta Bán Imre a magyar udvari költészet barokk voltát, már azért is, mert udvari költészetünk voltaképpen nem is volt. Madách Gáspár, Koháry, Petőczy Kata Szidónia nem „udvari” költők! Magyar fejedelmi udvar csak Erdélyben volt, de a Bethlen Gábor körül virágzó irodalom nem barokk, hanem inkább manierista volt. Figyelmet érdemelnek még a Bojthi Veres és Keserői-Dajka-féle latin versek, melyek ugyan nem barokk alkotások, de már erősen érvényesül bennük a manierista retorika.

Kijelentette ezután Bán Imre, hogy Gyöngyösi udvari költőnek tartja ugyan, de nem feltétlenül barokk költőnek. Gyöngyösi művei közül csak a Rózsakoszorú viseli magán az igazi barokk stílusjegyeit, a többiben inkább ellaposodott retorika található. Ovidius utánzása, tematikájának közhelyes szegénysége, kompozíciójának zilált volta nem igazi barokk jelenség, hiszen a barokk kiválóan komponált — példa erre Pázmány.

A barokk eredményeinek vizsgálatakor Bán Imre úgy találta, hogy azok legjobban a prózában mérhetők le. Itt sem elsősorban a külsődleges hatásvadászó cícomázó stílusjegyek-

ben, hanem a tartalmi gazdagodásban. Éppen ezért nagyon fontosnak tartotta azt, hogy irodalomtörténészeink végre eldöntsék: hol is végződik tulajdonképpen a magyar barokk. Csúzy Zsigmond, Padányi-Bíró Márton s ezenkívül még jónehányan a XVIII. században is képviselik a barokkot. Bán Imre véleménye az volt, hogy a magyar barokk felső határát a XVIII. század hatvanas éveiben kell megállapítani.

A magyar barokk múltbeli kutatóinak eredményeire kitérve Bán Imre egyetértett tézis-szerkesztő társaival abban, hogy csak a legnagyobb óvatossággal lehet kezelni azokat, s hangsúlyozta: a szellemtörténeti általánosításokat határozottan ki kell utasítani irodalomtörténetírásunkból.

Az újonnan megindítandó marxista barokk-kutatások legfontosabb feladatait elemezve, Bán Imre hangsúlyozta a próza-kutatások fontosságát és a múltbeli magyar és egyidejű külföldi kutatások felhasználása során óvott attól, hogy a külföldi barokk és a magyar barokk közé egyenlőséget tegyenek kutatóink: nagy eltérés tapasztalható ugyanis a nyugati és a magyar fejlődés között.

Klaniczay Tibor nem kívánt a tézisek egészéhez hozzászólni, csupán néhány szempontot emelt ki. Azzal kezdte, hogy a barokk-megfogalmazásokban észlelhető zűrzavarra hívta fel a figyelmet. A nyugati barokk-kutatások jól lemérhető két kiadványon: az egyik: *Retiroca e Barocco*. (Atti del III. Congresso Internazionale de Studi Umanistici. Venezia 15—18 giugno 1954 a cura di Enrico Castelli. Roma 1955.) és *Die Kunstformen des Barockzeitalters*. (Vierzehn Vorträge. Herausgegeben von Rudolf Stamm. Bern 1956.) E kötetek tanulsága szerint a kutatók nyugaton sem értik meg egymást e kérdésben s ez feltétlenül nehezíti az előrehaladást.

A vélemények néhány típusát ismertetve először azokról beszélt, akik szerint a barokk örök kategória. Ezt a szellemtörténeti nézetét elsősorban Eugenio D'Ors képviselte nyugaton, aki szerint a barokk olyan állandó kategória, amelyet bármelyik korban és bárhol fel lehet fedezni: a keleti művészetekben és Európában, a XIX. század romantikájában éppen úgy mint a Fin de Siècle periódusában. Ez az „örök barokk” — elmélet azonban ködösítés, történelmietlen szemlélet.

A másik nézet ugyan a barokkot a maga korára korlátozza, de ott egy nagy korszak meghatározójaként emlegeti. Eszerint a barokk egy nemű lenne a renaissance-szal, s minthogy a renaissance-t a kor minden területén megtalálhatjuk, a XVII—XVIII. században is beszélhetünk ehhez hasonlóan barokk filozófiáról, barokk tudományról, barokk művészetről stb. Klaniczay Tibor szerint ez képtelenség, mert a barokkot nem lehet kiterjeszteni a művészeti kérdésekről a szellemi élet egyéb területeire. A barokk ugyanis művészeti stílus kategóriaként jött létre, szemben a renaissance-szal, mely a kultúra minden területét átfogó jelenség s így is tudatosult. De elfogadhatatlan ez a nézet azért is, mert a XVII. századnak korántsem csak egyfajta stílusa van. Európai és magyar viszonylatban a társadalmi fejlődés nagyon is differenciált. A XVII. századig ugyan megfigyelhető — természetesen bizonyos eltérésekkel, eltérésekkel — a társadalmi fejlődés párhuzamossága, de a XVII. században már komoly eltérések állnak elő. Az európaizáció eltérő társadalmi struktúrák különböző művészeteket hoznak létre, s míg Hollandiában a polgári fejlődés indul meg, a Habsburgoknál tobzódik a jezsuitizmus, a reakció. Ezért nem beszélhetünk egységes, egész Európára jellemző és egész Európában uralkodó barokkról. A barokk csak ott jön létre igazában, ahol a klerikalizmus jezsuita formája uralkodik s ezért a franciaországi stílusirány nem a barokk, hanem a klasszicizmus, a hollandiai pedig a polgári realizmus. Tehát Klaniczay Tibor lényegében elfogadja a szovjet enciklopédia értelmezését, amely szerint a feudális reakció megerősödésével magyarázható a barokk létrejötte.

Ezután Klaniczay elmondta, hogy helyesnek tartja azt a gyakorlatot, amely a barokk fogalmát a képzőművészetről átviszi a művészet egy másik ágára, az irodalomra is. Ez indokolt, hiszen ha beszélhetünk barokk festészetről, építészetről, akkor kell beszélünk barokk irodalomról is. Ebben az esetben a képzőművészet hat az irodalomra, szemben a XIX. századi gyakorlattal, ahol az irodalom lesz a képzőművészet ösztönzőjévé. De ez a példa is mutatja, hogy a képzőművészetek egyidejű vizsgálata a barokk esetében is igen fontos.

Klaniczay feltétlenül szükségesnek és lehetségesnek látja a barokk elhatárolását a renaissance-tól és a manierizmustól. De figyelmeztet arra, hogy tisztán formai jegyek alapján nem lehet eredményre jutni, mert a barokknak és a renaissance-nak igen sok közös stílusjegye van. Balassi költészetének vitatott stílus sajátosságai pl. sohasem a barokk, hanem még a renaissance vonásai. Ezért fontos, hogy elsősorban a renaissance-tól elütő kizárólagosan barokk stílusjegyeket vegyük vizsgálat alá. Ebben teljesen egyetért Bán Imrével. Szerinte sem barokk költő Rimay, hanem manierista. Ha a magyar művészettörténészek legújabb eredményeit vizsgáljuk, pl. Garas Klára könyvét (Magyarországi festészet a XVII. században, Bp. 1953.), akkor meg kell erősödnünk abban a nézetünkben, hogy Magyarországon csak a XVII. század negyvenes éveiben kezd kialakulni a sajátosan barokk művészeti stílus.

Viszont nem tud egyetérteni Bán Imrével annak Koháry és Gyöngyösi értékelését illetően. Azt ugyan elismeri, hogy a retorikai elem meglelte még nem kizárólagosan barokk sajátosság, de hangsúlyozni kívánja, hogy igenis *van barokk retorika*. A Gyöngyösi-kérdésben különben is hajlik Horváth János álláspontjának elismerése felé. Sőt, úgy érzi, hogy Koháryt és Beniczkit is barokknak lehet venni.

Különbséget érez az egyházi és a világi barokk stílusa között Klaniczay. Míg az egyházi barokkbar a monumentalitás és a pátoos nagy szerepet kapott, a világi barokk ellaposodott.

Ezután Marinoról beszélve Klaniczay kijelentette, hogy ebben a kérdésben Benedetto Croce véleményén van, aki Marinot barokknak tartotta és vele együtt az egész barokkban valami dekadenciát látott. Ez ugyan nem igaz minden nép barokk művészetére, de az olasz barokk irodalomra és művészetre feltétlenül. A korrupt osztályok udvari élete korrupt művészetet hozott létre. A manierizmust viszont úgy határozná meg, hogy az a kései humanizmus stílusa.

A „barokk ember”, „barokk filozófia” stb. fogalmakról beszélve azt az álláspontot képviselte, hogy ezeket a fogalmakat tagadnunk kell. Ennek ellenére szükségesnek látszik a párhuzamos szellemi jelenségek felkutatása. Meg kell vizsgálnunk, hogy a barokk művészettel párhuzamosan milyen filozófiai, államelméleti stb. irányok tűntek fel. Ez utóbbi kérdés különösen Zrínyi esetében lehet perdöntő: ugyanis az olasz politikai elméletben a barokkkal egyidőben a tacitizmus kapott lábra, melytől Zrínyi egyre inkább eltávolodik Machiavellihez kanyarodva vissza.

Zrínyivel kapcsolatosan a Szigeti Veszedelem kérdésére tért rá ezután Klaniczay Tibor. Hangsúlyozta, hogy ő határozottan azon az állásponton van, melyet a tézisekben is kifejezésre juttatott, hogy a Szigeti Veszedelemben vannak barokk elemek, de egészében *nem barokk* alkotás. Horváth János annak tartja, de maga is érzi azt az ellentmondást, mely a Szigeti Veszedelem állítólagos barokk volta és azon teljes meg nem értés között áll fenn, mellyel a kortársak fogadták Zrínyi művét. Ezt Horváth úgy próbálta magyarázni, hogy Zrínyi minden előzmény nélkül érkezett a magyar irodalomba — innen a meg nem értés. De ha elfogadjuk azt a véleményt, hogy a barokk a katolikus ellenhatás szülötte, s a Szigeti Veszedelem is barokk alkotás: akkor ezt a művet éppen meg kellett volna érteni! Nem lehet véletlen, hogy a Szigeti Veszedelem felfedezése és értékelése éppen akkor következett be, amikor a barokkot felszámolták a magyar irodalomban.

A múltban Zrínyi egyik jelentős méltatója volt Sik Sándor, aki Zrínyi-könyvében (Zrínyi Miklós. Magyar Írók sorozat, é. n.) úgy írt a Szigeti Veszedelemről, mint egy „nagy barokk vízió”-ról. S ebben kétségtelenül van is valami: elég, ha a feszület lehajlására vagy a 15. ének mennyei jelenetére gondolunk. Ezekben a jelenetekben feltétlenül van valami a barokk templom-képek lendületéből. De nem helyes az az egyoldalúság, amellyel Sik Sándor *csak ezt látja* meg a Sziget Veszedelemben. Sik Sándor érvelése bizonyítékeként a Zrínyiász szerkezetét is említi, amely szerinte tipikusan barokk-alkotás. Kétségtelen, hogy vannak benne barokk vonások, de ugyanakkor sok benne az ellentmondás is. Sik a szerkezetben helyenként zűrzavart lát, holott abban szigorú tervezettség, szinte pedantéria látható. — Viszont az igaz, hogy a Szigeti Veszedelem képalkotásában szintén fellelhetők barokkos elemek. De még ezek alapján sem lehet Zrínyi stílusát *egyértelműen* barokknak minősíteni, hiszen a képek naiv jellege vagy a stereotípiák egyáltalán nem barokk vonás!

Azon állítása mellett, hogy a Szigeti Veszedelem nem barokk alkotás, Klaniczay azt is megemlítette, hogy még a katolikus egyházi és főúri körök sem ismerték el magukénak a művet. A Szigeti Veszedelem nagyon érdekes jelenség a magyar irodalomban, mert több stílusirányzat keveréke.

Ezután Klaniczay Tibor analógiaként a sárvári Nádasdy-kastély freskóját említette, melyen Nádasdy Ferenc hősi tetteit örökítette meg a festő. Ebben a műben a renaissance elemek a manierizmus stílusjegyeivel és a barokkéval keverednek és ezekből az elemekből csakúgy egy új stílus kezd kialakulni, mint irodalmi síkon a Szigeti Veszedelemben. Klaniczay szerint ez a stílus lehetett volna a magyar klasszicizmus.

Komlowszki Tibor azzal kezdte felszólalását, hogy a barokk fogalmának tisztázása során a Szovjet Enciklopédia „barokk” címszava alatti ismertetést bírálta. Sajnálatosnak tartotta azt a tényt, hogy ebben nem említik az enciklopédia szerzői az irodalmi barokk kérdését, és a barokkról csupán mint képzőművészeti stílusról beszélnek. Nem tekinti az enciklopédia a barokkot egy egész korszak uralkodó stílusának s a barokk virágzásának alapját kizárólag a nemesi osztály uralmában látja. Ezért a nemesség csak azokban az országokban lehetett egyúttal a barokk stílus képviselője is — a képzőművészetben —, amely országokban uralkodó osztály volt.

Komlowszki kijelentette, hogy ezt a tételt erősen vitathatónak érzi. Kétségtelen, hogy a barokknak a nemességhez és az abszolutizmushoz való kapcsolata jelentős tényező,

de legalább annyira jelentős az ellenreformációhoz való kapcsolódása is. Itt Komlowszki szerint inkább Bán Imre nézete látszik helyesnek.

Komlowszki szerint jelentős az a tény, hogy a polgárságnak kevés köze volt nálunk a barokkhoz, különösen nálunk, és különösen a XVII. században, amikor is azért sem lehetne a barokk egyetemes korszak-meghatározó, mert irodalmunk legfontosabb alkotásai: a XVII. századi költészetünk — kéziratos énekeink — fő fejlődési iránya, Zrínyi munkássága és az erdélyi próza jelentős része egyáltalán nem nevezhető barokknak.

Természetesen azt Komlowszki is elismeri, hogy a XVII—XVIII. századi irodalmunknak nem éppen a klasszikusai közé sorolható műveiben, a költészetben és a prózában egyaránt számos, a barokk ízlésnek hódoló művet találhatunk. Így elsősorban az ellenreformációs szemléletű íróknál és kisebb mértékben főúri lírikusainknál. Komlowszki Tibor még Gyöngyösi munkásságának is egy részét ide sorolta. Úgy gondolta, hogy az irodalmi-barokk fogalma nem csupán stílus-kérdés, nem egyszerűen bizonyos meghatározott stílus-elemek vagy motívumok együttese, nem is manierizmus, mert határozottabb tartalmi elemek is tartoznak hozzá.

Ezután W. Weisbach és Wölfflin barokk-elméletével vitázott Komlowszki Tibor: azzal az elmélettel, hogy a renaissance virágzása és e virágzás elmúlása nem egy úgynevezett későrenaissance időszakban fejeződött be, hanem a legnagyobb virágzásból *közvetlenül* vezetett át a barokk művészetéhez. A magyar irodalomban azonban nem lehet érvényes ez a megállapítás, jóllehet hatott nálunk is és elősegítette a renaissance-korszakkal szinte egyenértékűnek vélt magyar barokk kategóriájának megszületését. Pedig a magyar irodalmi barokk kialakulásának feltétele más volt. Nálunk kevésbé volt olyan fontos szerepe és ösztönző ereje a barokk stílus igényének, mint külföldön, nálunk a renaissance-korszak virágzása és a barokk jelentkezése között nem lehet olyan közeli összefüggés. És ez befolyásolja a magyar irodalmi barokk értékelésének szempontjait is.

A barokk értékelésében található végletes ellentétekről beszélve Komlowszki Tibor a következőkben a barokk-kutatás marxista kísérletére is utalt. E szerint a barokk nemcsak a hanyatló feudalizmusnak, hanem a hanyatló feudalizmusnak és a keletkező abszolutizmusnak stílusa a képzőművészetekben. S az irodalomban, ha nem is azonos, de hasonló szerepének kellett lenni az olaszoknál, spanyoloknál vagy az osztrákoknál. Nálunk azonban a nemzeti abszolutizmusnak csak a vágya volt meg; a nemzeti abszolutizmusért vívott sikertelen küzdelem jellemezte az egész XVII. századunkat. Ezért, bár az irodalmi barokkot egyébként is csak másodlagosnak érzi a képzőművészeti barokk mögött, nálunk méginkább az lehetett.

Elfogadja Bán Imre tézisbeli névsorát az egyértelműen barokk-követőkre vonatkozóan, de ő még a főúri lírikusokkal is kiegészíteni a sort. Ehhez kapcsolva hívta fel a figyelmet arra a tényre is, hogy nálunk a barokk nagyobb részében nemcsak antirealista, arisztokratikus jellegű, ellenreformációs stílusirányzat volt, hanem egyben a nemzeti törekvések ellenlábasa is — bizonyos értelemben — az irodalomban.

A továbbiakban Komlowszki Tibor Curtius könyvével foglalkozva megállapította, hogy a manierizmusnak a barokk helyetti használata, melyet a nyugatnémet professzor azzal indokolt, hogy ennek kevés történeti íze van, Komlowszki szerint már azért sem lenne helyesítható, mert így a barokk fogalmát egy olyan tág kategóriával pótolnánk, amibe minden olyan irodalmi jelenséget bátran belesorolhatnánk, amely valamilyen formában magán hordoz bizonyos túlhajtott klasszicista stílusjegyeket. Lemondanánk ekkor ugyan a barokk bonyolult és tisztázatlan fogalmáról, de a helyébe állított manierizmus is magába tudná fogadni mindezt, amit régebben barokknak tartottak. Összegezve a fentebb mondottakat Komlowszki kifejtette, hogy nálunk a XVII., de főleg a XVIII. században meglevő egyik stílusirányzatnak látja, de olyannak, amely nem tölthetett be korszak-szerpet. Míg külföldön — egyes országokban — ahol a nemzeti fejlődés alakulása jobban kedvezett a barokknak, uralkodó stílus is lehetett egy ideig a képzőművészetben és az irodalomban egyaránt, addig nálunk a XVII. századi történelmünk alakulása és irodalmunk erős reformációs színezete, ill. örökség nem tette lehetővé ezt.

A XVII. századi és a XVIII. századeleji próza kérdésében Komlowszki Tibor azt a nézetet vallotta, hogy Szepsi Csombor Márton, Szenci Molnár Albert, Apáczai Cseri János, Zrínyi Miklós és Tótfalusi Kis Miklós, továbbá az emlékirók prózáját nem jellemezhetette a barokk stílusirányzat. Kétségesnek látja, számos szerkezeti megoldása ellenére is, Bethlen Miklós barokkos jellegét, hiszen nála a XVI. századi magyar reformáció hagyománya, ennek stílus-hatása nagyon is erős.

A magyar irodalmi barokk kezdeteinek vizsgálatát nagyon megnehezíti egyébként az a körülmény, hogy nincs még megközelítően sem feldolgozva a magyar humanista irodalom stílusa. Ez a tisztázatlanság teszi rendkívül nehézé az olyan határjelenségek elbírálását, mint pl. Rimay prózastílusa. Ennek a stílusnak keresett körülményessége, tudatos és hirdetett

arisztokratikus jellege, valamint kétségtelen nemesi szemléletmódja Komlovszki Tibor szerint érzetet már barokkos ízeket is, de jelentős része még jól magyarázható a manierizmussal is.

A felszabadulás utáni magyar barokk-kutatás kritikáját adva Komlovszki Tibor Turóczi-Trostler József Realizmus és Irodalomtörténet című munkájára hivatkozott, amelyet kitűnően lehet használni a szellemtörténeti barokk-kutatások bírálatához.

A feladatok elemzésénél annak a véleményének adott kifejezést Komlovszki, hogy a magyar irodalmi barokk stílusirányzat értékeinek a meghatározása mellett a barokk stílus-elemek újonnan megindítandó vizsgálata lenne a legfontosabb feladat, mellyel párhuzamosan haladhatna az 1945 előtti kutatások módszertani kritikája is.

Ezeket azért érezte fontosnak Komlovszki Tibor, mert egyrészt a magyar irodalmi barokk szakirodalma hátrahagyott egy jelentős részében áttekinthetetlen stilisztikai vizsgá-lódási anyagot, de hátra hagyott néhány kitűnő stíluselemzést is (Horváth János Gyöngyösi-elemzése vagy Turóczi-Trostler József Keresztény Herkulese) — másrészt pedig azért is, mert igen fontos kategóriák még megközelítően sincsenek tisztázva. A stílusirányzat és a stílus értelemben is használt *ízlés* fogalmának legalább érezhetőbb elhatárolására feltétlenül szükség lenne éppen az irodalmi barokk vizsgálatánál.

Ezért Komlovszki az első feladatnak mégis a meglevő szakirodalom mélyreható bírála-tát ajánlana.

Angyal Endre hozzászólása nyitotta meg a vitát. Már bevezetőjében hangsúlyozta, hogy szinte egyetlen pontban sem ért egyet a tézisek készítőinek véleményével. Elsősorban azért nem, mert ő a barokkot a kor meghatározó elemének tartja. Az 1600 és 1750 közötti kor képzőművészetében, irodalmában, zenéjében, sőt filozófiájában is van — véleménye szerint — párhuzam, s minthogy a látszólag legkülönbözőbb jelenségeket is megpróbálhatjuk egységben látni, meg kell kísérelnünk a szintézis megalkotását ebben a kérdésben is. A „kor-szellem” fogalmát sem kell elvetni, hanem a „fejéről a talpára kell állítani”: azaz megmutatni annak társadalmi és történelmi gyökereit. Angyal Endre itt Hans Tintelnot megállapítását érezte igaznak és a marxisták által is elfogadhatónak, aki a Klaniczay által már említett tanulmánygyűjteményében azt állítja: „Wir sehen die Probleme des Barockbegriffens sind nach 1918 vieldeutig geworden, und die Gewinnung unserer Barockbegriffe ist in den Status nicht nur der begrifflichen Differenzierung und der zunehmenden Materialrevision sondern auch der Problemausweitung geraten.” (Die Kunstformen ... 69. old.)

Annak a véleményének adott ezután kifejezést Angyal Endre, hogy a túlságosan szűk keretek megszállása veszélyesebb, mint a bő keretek megvonása. Minthogy ő a tézis-készítőknél „szűkkeblűséget” tapasztalt, ezért maga próbálja képviselni a szélesebb körű szemlélet jogosultságát.

Ezután Wylie Sypher amerikai anglista téziseire hivatkozott, aki *Four Stages of Renaissance Style* (Doubleday, 1955.) című könyvében a renaissance-szót egyetlen nagy történelmi korszaknak veszi, kb. 1400 és 1700 között. Szerinte a „tulajdonképpen renaissance”, a „manierizmus”, a „barokk” és a „klasszicizmus” (saját kifejezésével: late-baroque) csak variánsai az irodalmi, művészeti renaissance-folyamatnak. Angyal Endre ezután hivatkozott — Klaniczay-val ellentétben — arra, hogy volt holland, orosz és francia barokk is, s hogy ezeknek az országoknak XVII—XVIII. századi művészeti és irodalmi fejlődését nem lehet csupán „klassziciz-musnak” minősíteni, hiszen Vondel, a XVII. századi Hollandia legnagyobb költőjét a kritiku-sok általában barokk írónak tartják s a holland tájképfestészetet is a barokkhoz szokták sorolni (Ruysdael). Nagy Péter kora kétségtelenül az „orosz barokk” az irodalomban is (Feofán Prokopovics); — s ugyancsak vitathatatlanul barokknak ítéli Angyal XIV. Lajos udvari kultúrájának jellegét.

Angyal Endre a továbbiakban rámutatott arra a nehézségre, amely a XVII. századi realista törekvések keresésében rejlik. Figyelmeztetett arra a veszélyre, hogy az „örök barokk”, „örök romantika” stb. helytelen fogalmak helyében így megszülethetnek az „örök realizmus” ugyancsak helytelen fogalma. Ez annál kevésbé helyes, mivel a barokkon belül is megtalálható az elég nagyfokú realista törekvés (pl. Caravaggio vagy Jordaens műveiben), a manierizmust pedig egyáltalán nem tartja — éppen Hatzfeld kutatásaira hivatkozva (The Baroque from the Viewpoint of the Literary Historian. — The Journal of Aesthetics and Art Criticism, 1955. évf., 156—164. o.) — teljesen önálló stílusnak, hanem részben átmenetnek a renaissance és a barokk között, részben pedig olyan stílusnak, mely a barokk-kor esztétikailag kevésbé értékes alkotásait jellemzi. A XVIII. századi „rokoko” is valamiféle visszakanyarodás lehetett a manierizmushoz.

Angyal Endre szerint Rimay a barokkhoz tartozik és Rimay verseiből vett idézetekkel bizonygatta, hogy a barokk stílus azon vonásai, melyeket a tézis-készítők jellemzőeknek találtak e kor alkotásaira, sorra fellelhetők Rimaynál. Nem csupán Rimay verseiben vélte

felfedezni Angyal a barokk stílusjegyeket, hanem prózájában is, ahol már egyenesen „páz-mányi” hangvételt figyelt meg.

A manierizmus kérdésének tárgyalásakor Angyal kimutatta, hogy annak jelei már a *Stauromachiában* jelentkeznek, s különösen erősen Tinódi csata-leírásaiban, melyeket hasznos lenne összevetni a manierista csatakép-festéssel alkotásaival.

Nem értett egyet Angyal Endre azokkal a nézetekkel sem, amelyek szerint a Szigeti Veszedelem nem barokk alkotás. Szerinte feltétlenül az. Néhány — a 6. és 15. énekből vett — idézettel bizonyította, hogy Zrínyi szemlélete itt teljesen azonos a XVII. századi barokk festményekével: Zrínyi ezekben a sorokban mindenütt a barokk angyal-ábrázolások attribútumaival élt. De Angyal szerint számos más példát is lehetne felsorolni a Szigeti Veszedelem-ből annak barokk „naturalizmusa”, illetve „festőisége” bizonyítására. Komlowszki Tiborral ellentétben Angyal Endre az eposz szerkezetében is lát barokk vonásokat, mert szerinte a „fuziónak” és a „perspektivikus ábrázolásnak” azokat a jegyeit, amelyeket Hatzfeld a barokk epikára — így Tassora és Cervantesre is — annyira jellemzőnek tart (A Clarification of the Baroque Problem in the Romance Literatures. — Comparative Literaturé, 1949. évf. 123—132. o.), a Szigeti Veszedelemben is ki lehetne mutatni. Ha pedig a barokkot mint a nagy ellentéteket egységbe foglaló stílust jellemezzük, akkor egyéniségével, művével Zrínyi is barokk ember.

Angyal Endre Klaniczaynak a sárvári Nádasdy-vár XVII. századi csataképeivel kapcsolatos megállapításában csak saját állításainak megerősítését látva kifejtette, hogy Zrínyi, Nádasdy és Frangepán Ferenc egy sajátos dunavölgyi-délkelet-európai fejlődés képviselői voltak, a nemzeti abszolútizmus képviselői, de éppen ezért jellegzetesen barokk egyéniségek. Ez a barokk szerinte is gazdagodik bizonyos délszláv—magyar színekkel, bizonyos „végvári” atmoszférával: ez adja szerinte az olasz vagy a német barokktól eltérő jellegét.

A következőkben Angyal Endre kifejtette azon nézetét, hogy a barokk és az ellenreformáció közé nem lehet egyenlőségjelet tenni, mert az ellenreformáció a barokknak csak mintegy a „jobbszárnya” volt. Volt azonban a barokknak „közepe” is: az udvari-nemesi kultúra; „balszárnya” pedig az 1600 körüli igen erős panteizmus. A magyar barokkot csak annyiban lehet összekapcsolni a katolicizmussal, hogy a katolikus magyarság közelebből, mintegy „első kézből” kaphatta a román formavilágot, a barokkot kialakító olasz—spanyol kultúrát. De a protestánsok is egy-kettőre átvették (pl. Rimay, a mecénás Thököly István stb.).

A tézisek ötödik pontjában sem tud egyetérteni a szerzőkkel Angyal Endre. Szerinte ugyanis, amennyiben Zrínyit és Gyöngyösit is barokk költőnek vesszük — s ő ezt az álláspontot képviseli —, a barokk egyik nagy korszaka volt a magyar irodalomnak. Sőt: a szerb vagy a lengyel és a cseh irodalmi barokk alkotásait tekintve (Twardowski, Lubomirski, Komensky) ezt a megállapítást kelet-európai távlatokra is kiterjesztette. Külön kívánt foglalkozni Komlowszki Tibornak azon megállapításával, hogy a barokk állítólag „nemzetietlen” volt. Itt Garas Klára könyvére hivatkozva bizonyította, hogy Rákóczi és Bercsényi már a XVII. század végén milyen buzgó mecénásai voltak a barokk művészetnek, s megköckáztatta azt a feltevést is, hogy ha Rákóczinak sikerült volna a magyar nemzeti abszolútizmus kialakítása, ennek stílusa is a barokk lett volna.

Bán Imre óvatosságát túlzottnak tartja a barokk és a retorika kérdésében, mert szerinte a két fogalom nem választható el: a nyelv a barokk dekorativitást csak a retorikával tudja ugyanis kifejezni.

Hozzászólása befejezéseként Angyal Endre helyeselte a nemzetközi barokk-kutatások számbavételét, de ebben a kérdésben a teljesség igényére utalt. Ezért felhívta a figyelmet a korán megindult lengyel barokk-kutatás eredményeire (Edward Porembowicz Morsztyn monográfiájára), továbbá a horvát Dragutin Prohaska és az amerikai — Hitler elől Amerikába emigrált német — barokk kutatók eredményeire.

Karácsonyi Béla bevezetőül leszögezte, hogy a magyar barokkot csak úgy nem szereti, mint a külföldit, mert a barokkot nem tartja eredeti művészeti iránynak, hanem csak eklektikus irányzatnak. Azonban ezen ellenszenve sem gátolhatta meg abban, hogy most a barokk védelmére keljen. Úgy érzi ugyanis, hogy az értekezlet hozzászólói és a tézisek maguk is egyaránt a vulgarizálás hibájába esvén, nagyon leegyszerűsítették a magyar barokk kérdését. Így sietve kijelenti, hogy véleménye szerint igenis volt irodalmunknak egy egész korszaka, amelyet ma — jobb kifejezés híján — barokknak nevezünk és melynek tágabb lehetőséget kell a fentebbieknél biztosítani. Nem helyes ugyanis szerinte az álláspont, hogy ha a barokk szoros kapcsolatban állt az ellenreformációval, akkor minden valamirevaló írórt „ki kell mosdatni” a barokkság vádjából. Nem lehet Karácsonyi szerint Zrínyit és Gyöngyösit kiemelni a magyar barokkból.

A magyarországi ellenreformáció eddigi értékelése senkit se tévesszen meg: ugyanis a magyar protestantizmus a XVII. században már nem töltött be korántsem olyan egyértelmű haladó szerepet, mint a XVI. században. A protestantizmus ekkor már ugyanúgy elfogadta a „cuius regio, eius religio” elvét, mint a katolikus egyház.

Karácsonyi Béla ezután arra figyelmeztetett, hogy a magyar rendek nemzeti voltának problémája sem egyértelmű. Igaz, hogy a rendek nagy része ellene volt a bécsi abszolutizmusnak, de ez még nem jelentette a *magyar nemzeti* abszolutizmus igényését! Mátyás halála óta a köznemesség is elfordult a centralizációtól. Ezért — szerinte — Zrínyi elképzelése a nemzeti királyságról feltétlenül utópia volt!

Nem ért egyet Karácsonyi Béla abban sem Klaniczayval, hogy a magyar barokkot nálunk a renaissance után következő reakciónak tartja. A renaissance után mindenütt — nyugaton is — a barokk következett, tehát ez jelenti a fejlődés következő szakaszát. Karácsonyi Béla szerint e kérdés megvilágításához szükséges volna az idegen és a nemzeti abszolutizmus viszonyának teljes feltárása. Kétségtelen, hogy az elnyomó abszolutizmussal szemben egy idegenellenes nemzeti törekvés indult meg, de míg az idegen abszolutizmus egy kidolgozott nemzetellenes programra támaszkodott, addig a magyar nemzeti törekvések programja — a megoldandó nagy feladatok ellenére — kiforratlan és gyakorlatilag erőtlén volt. Ez magyarázza a barokk hőskultuszát és az igen gazdag érzelmi motiválást, vagy a teológiai moralizálását. Karácsonyi szerint kétségtelen, hogy a barokk legkiemelkedőbb alakja a fentiek szerint és szellemében Zrínyi Miklós; sajnos történetileg ő is visszanéz, Mátyás felé, és nem előre.

Karácsonyi Béla végezetül összegezte kételyeit. Szerinte kérdéses az, hogy a barokk és az ellenreformáció közé lehet-e egyenlőségi jelet tenni; nem ért egyet azzal, hogy a XVII. század magyar protestantizmusát egyértelműleg haladónak lehet felfogni; és helyteleníti azt a tendenciát, mely a nagy alakokat (Zrínyi és Gyöngyösi) ki akarja iktatni a barokkból.

Jenei Ferenc kifejtette, hogy a barokk jezsuita környezetben indult meg. Prága, Znióvárálja és Nagyszombat voltak fontosabb állomásai. A kancellária volt elindítóhelye: itt dolgozott ekkoriban Istvánffy, Nyéki Vörös Mátyás és Pázmány Péter is. A két utóbbi már korábban, Znióvárálján kapcsolatban állt Szántai Istvánnal és a Dobokai Istvánnal, aki — a Balassi-fordítás előszavában — először lesz megfogalmazójává az Athleta Christi eszményének. Amikor a továbbiakban Nagyszombat lesz a magyar barokk következő állomása, Pázmány Péter és Esterházy Miklós együtt, egy időben élnek ott. Éppen Esterházy Miklós az, aki az első magyarországi barokk diplomot — a nagyszombatit — felépítteti.

Jenei Ferenc szerint nem beszélhetünk a barokról úgy, mintha az egy kor kimerítő stíluskategóriája volna. Erre például a győri Szent Ignác-templom belső kiképzését hozza fel: az oldalkápolnában a XVII. századi barokk mintegy lépésben fejlődött ki, formálta az életet. Ennek az életnek a hordozói a XVII. század polgárai voltak, nem főurai. A barokkot Jenei Ferenc nem a főuri ízlés kifejezőjének tartja, mert pl. a XVII. század barokk írói a maguk tevékenységét a polgárság életében élték le. A főuri mecénások ugyan segítették őket, de a templomok, kolostorok építésein a polgárok közé helyezték tevékenységüket. A könyvek olvasói is a polgárságból kerültek ki. — Ezzel kapcsolatosan említette meg Jenei Ferenc, hogy sajnálatosan hiányoznak eddigi kutatásainkból a polgári hagyatékok — sok esetben fennmaradt — könyvrajstromainak vizsgálatai.

A továbbiakban Nyéki Vörös Mátyás művészetét elemezte Jenei s figyelmeztetett arra, hogy Nyéki Vörösben fel kell végre fedeznünk a barokk íróit. *A lélek és a test beszélgetésében* monumentális barokk művet alkotott: nem csupán egy alakját adta a gazdagnak, hanem megteremtette benne az ördögi hőst, Rudolf császár gyűlölt alakját, akit Bocskai környezetében, Prágában jártában, bizonyára ismert.

A győri barokról szólva megjegyezte, hogy itt a barokkal együtt születik újjá a miszticizmus is. Felújították a ferences zárdát, s ennek priorja az a Kopcsányi Márton lett, aki szoros kapcsolatban állt Nyéki Vörössel.

Nem értett azonban egyet Jenei Ferenc azokkal, akik nem méltányolják érdemeinek megfelelően a barokk magyarságát. Bár Pázmány királyválasztási beszéde, melyben szembe fordult a Mátyás-eszménnyel, történelmi tény, nem lehet ezzel kimeríteni a barokk hazafiságának fogalmát. Ez egyoldalú és igazságtalan lenne már csak azért is, mert pl. Nyéki Vörös Mátyás mindenkor előtérbe helyezte Mátyás király alakját.

Figyelemre méltó az a határozatsor is, melyet a győri székeskáptalan ebben az időben hozott: a kanonokok közé csak magyar származású vehető fel, és a bírói tisztelet is csak magyar polgárra lehet ruházni. De bizonyítóerejű az a császári leirat is, mely arról intézkedik, hogy a győri céheket vizsgálat alá kell venni, mert a Wesselényi-féle összeesküvés során diszkreditálódtak.

A továbbiakban feltétlenül szükségesnek véli Jenei Ferenc azt is, hogy a vizsgálódások során foglalkozunk a XVII. századi barokk utóéletével is. Pázmány még a XVIII. századi prózára is rányomta bélyegét. Ekkor jelentek meg gyors egymásutánban új kiadásban Pázmány művei. De ponyvai kiadás sorsára jut Nyéki Vörös Mátyás is, éppúgy, mint Balassi: a nép olvasni kezdi őket. Persze a nép itt és ekkor még a városi polgársággal egyenlő.

Oltványi Ambrus hiányolta, hogy a tézisek a barokk fogalmát, e fogalom tartalmát nem világították meg kellőképpen. A barokk, mint irodalmi áramlat még nincs kellőképpen definiálva pusztán azáltal, hogy elhelyezzük a történelmi fejlődés menetében és elutasítjuk jogosulatlan kitágítását. Mindezen túl szükséges lenne a barokkot, mint esztétikai kategóriát, mint művészi ábrázoló-módszert is szemügyre venni s megvizsgálni viszonyát ahhoz a valósághoz, melyből kinőtt. Komlowszki Tibor szerint a barokk antirealista irányzat. Am az antirealizmusnak, akárcsak a realizmusnak, igen sokféle megjelenési formája van. A kérdés éppen az, hogy a barokk az antirealizmusnak mikéfé változatát képviseli, s ha eltorzítja a valóságot, milyen módon, milyen irányban torzítja el. Csak ha ezeket a kérdéseket tisztáztuk, akkor lehet majd a barokkot egyértelműen elhatárolni pl. a manierizmustól, és csak akkor jelölhetjük ki a barokk valódi helyét irodalmunkban.

Oltványi Ambrus határozott állásfoglalást sürget a magyar barokk időbeli határait illetően. Ismeretes — mondta —, hogy Szekfű Gyula a XVIII., Mátyusz Elemér pedig a XVII. századot tekintette kultúránk sajátos barokk korszakának. A tézisek ezzel szemben azt a helyes felfogást képviselik, hogy irodalmunk egyetlen korszakát sem minősíthetjük egészében barokk jellegűnek. Mégis el kellene döntenie, hogy a barokk mint stílusirány nálunk a XVII. vagy a XVIII. századra jellemzőbb-e. Az a tény, hogy a barokk, amely Európá leg-több országában a XVII. századhoz rögzíthető, nálunk a XVIII. század folyamán is tovább élt és az irodalom mennyiségileg jelentős rétegét hatotta át, valószínűleg a magyar társadalmi fejlődés meglekésztésével, a haladó törekvések 1711 utáni időleges elakadásával függ össze.

A következő hozzászóló Baróti Dezső volt. Szerinte sok szempont szól amellett, hogy szkeptikusan nézzük az olyan fogalmak irodalomtörténeti alkalmazásának lehetőségeit, mint a renaissance, barokk, rokokó stb., de mellőzésük elszakítana bennünket az európa kultúrtörténet kialakult hagyományaitól, épp ezért, bár a fogalmak mögött levő jelenség esetleg szabatosabb terminológiával is kifejezhető lenne, a marxista—leninista irodalomtörténet-írásnak sem lehet mellőzni pl. a barokk fogalmát. Ha viszont ezt elfogadjuk, teljes mértékben indokolatlan elsőrendű és másodrendű kategóriákról beszélni. Az előttünk levő tézisek szerzői a renaissance-ot pl. egy egész korszakot átfogó, általános tendenciának tekintik, a barokkot pedig egy korszak többé-kevésbé periferikus stílusirányzatának. Könnyű volna megmutatni, hogy az általában renaissance-nak nevezett korszakok belül is sok minden van, ami csak a fogalom végtelen kiszélesítésével nevezhető renaissance-nak, viszont a barokk sem látszik annyira periferikus jelenségnek, amint ezt a tézisek szerzői hiszik. Felfogásunkban mintha még kísértene az a hagyomány, hogy a barokk mindössze valami eltévelyedés, másodlagos jelenség s ezt a Szovjet Enciklopédia barokk címszavával is alátámasztják. Úgy gondolom, hogy a Szovjet Enciklopédia megfelelő címszava sok vonatkozásban elavult már, mindenestre vannak olyan szovjet kutatók, akik hajlamosak a barokkot az Enciklopédiánál jóval pozitívabban értékelni, így pl. Alpatov, a kitűnő műtörténész, aki a barokkot nem a renaissance eltorzulásának, hanem természetes továbbfejlődésének és gazdagodásának tekinti. — Mindez arra figyelmeztet, hogy a barokkal kapcsolatban a marxista—leninista tudomány-nak is van további kutátnivalója, s nem elégedhetünk meg a rég elavult barokk definíció marxista átfestésével.

A következőkben a barokk társadalmi gyökereiről szólt Baróti Dezső. A kérdés fontosságát újabban a nyugati polgári kutatók is kezdik érezni, itt Baróti Tapier, Bénichou, Francastel és mások újabban megjelent tanulmányaira utalt. Már maga az újabb nyugati barokk-kutatás is figyelmeztet arra, hogy tarthatatlan az a régebbi álláspont, melyet pl. Weisbach képvisel s mely a barokkot egyszerűen az ellenreformáció irodalmával, művészetével azonosítja s a barokkra jellemző sajátos feszültséget, dinamikát, sajátos „dialektikát” az aszketikus vallásosság és a renaissance életöröm sajátos harcának tekinti.

Végsofokon úgy látszik, hogy ezt a sajátos dinamikát a feudális nemesi anarchia és a központosító királyi hatalom harcának, természetesen bonyolult áttételeken keresztül megjelenő, tükröződésének foghatjuk fel: a feudális nemesi gőg, a nemesség önmagáról alkotott heroikus illúziói, egy sokszor még vad, félig barbár világ harcolt itt a központosító abszolút udvar olyan törekvéseivel, mely meg akarja fejelemezni a nemesség hagyományos viselkedési formáit. A francia irodalomban mindez az ún. preklasszicizmusban, Corneille pályájának első szakaszában, a heroikus regényben jelenik meg, a jezsuita iskoladramák mellett ez látszik leginkább barokknak a francia irodalomban. Magát a tulajdonképpeni francia klasszicizmust

pl. a Racine-t nem tartja Baróti Dezső barokknak, bár jól ismeri azokat a felfogásokat is, melyek a francia klasszicizmus jórészt hajlamosak a barokkal azonosítani.

Altalában, úgy látszik, hogy a barokk nemzeti jellegét mindenütt a feudális nemesség és a központosító, abszolutisztikus törekvések harcának állása határozza meg, ezen belül a barokk tendenciák ott a legerősebbek, ott válnak leginkább uralkodóvá, ahol a királyi hatalom még nem olyan erős, mint Franciaországban, ott ahol a központosító szándékokat még nagymértékben akadályozza a feudális arisztokrácia meglevő hatalma. Nem véletlen tehát, hogy a barokk sokkal inkább jellemző az egykori Habsburg-birodalom irodalmára és művészetére, mint pl. a francia vagy az angol fejlődésre. E különbségek természetesen tartalmi és formai szempontból egyaránt könnyen megmutathatók.

Hogyan állunk vajon a magyar barokk társadalmi gyökerével?

E probléma fejtegetésekor Baróti Dezső elsősorban azt világította meg: a kérdés nagyfokú leegyszerűsítésének tartja azt, hogy egyesek a magyar barokkot pusztán az ellenreformáció irodalmának és művészetének vélik. Maga a barokk kérdés egyébként a magyarországi ellenreformáció helyes történeti értékelésével is összefügg. A kor barokk irodalma nem látszik olyan magától értetődően a Habsburg-gyarmatosítás ideológiájának, ahogy ezt a régi magyar irodalomtörténet újabb kutatóinak többsége hiszi, s talán Pázmány sem közönséges „Habsburg-ügynök”. Ha egyszer valaki újra közelebbről megnézi ezt a gazdag világot, bizonyára észre fogja venni, hogy Pázmány életművében ott vannak a kor magyar politikájának nem egyszer mélyen átértett tragikus konfliktusai, csak éppen le kell fejtetni róla azt a vallásos köntösöt, ami Pázmány gazdag világának megértését, legalábbis egy sematikus szemlélet számára oly nehezé teszi. A főpapi és jezsuita vonások mellett Pázmányban sok sajátos magyar vonás, sok magyar nemesi vonás is van, bár vallásos köntösbe áttéve. Bonyolult és ellentmondásos módon, az ő sajátos magyar barokkján is átszillan a bécsi abszolutisztikus törekvések és magyar rendi ellenállás viszonya.

Ezután Baróti Dezső kijelentette: hajlamos arra is, hogy Zrínyiben szintén barokk írótl lásson, sőt a magyar barokk legnagyobb alakját. Egy bizonyos: Zrínyi aligha tekinthető egy, a francia klasszicizmushoz hasonló, tizenhetedik századi magyar klasszicizmus képviselőjének vagy akárcsak megálmódójának. Egy ilyen klasszicizmus társadalmi előfeltételei nálunk ekkor még hiányoztak. Azzal a hovatovább általánossá váló felfogással sem ért egyet Baróti, hogy Zrínyi a nemzeti abszolutizmus magyar ideológusa, ő még szükségképp nem mehetett tovább a magyar rendiség valamelyes megfegyelmezésének szándékán, ekkor már halódó hősi erényeinek ébresztésén. Ugyanekkor látja a „két pogány közt” vergődő magyar nép tragikus történeti helyzetét, sőt valamiképp ennek művészi kivetítése adja meg műveinek tragikus pátoszt, melyben ott van a magyar feudális anarchia züllött viszonyai felett érzett kétségbeesés is. Mindezzel nem akarja azt mondani, hogy Zrínyi világából teljesen hiányzik az abszolutizmussal kapcsolatos problémák felvetése, megsejtése, ez a probléma azonban végtelenül bonyolult és aligha szorítható bele a nyugati fejlődés skémáiba. Mind ezt persze részletesebben kellene elemeznünk, főképp azt keresve, hogy milyen művészi eszközök jellemzik Zrínyi barokkját, ezt a kétségtelenül mértéktartó barokkot, amelynek realizisztikus vonásait a végvári élet irodalmi hagyományai is befolyásolják.

Külön kérdés Gyöngyösi és a századvégi főúri költészet barokkjának kérdése. Erről egyelőre annyit, hogy mindezt szintén alaposabban kell elemeznünk, mint ahogy eddig tettük. Újabb Gyöngyösi képünk egyoldalú.

Szó esett a polgári realizmusról is a XVII. század irodalmában, pl. Szenczinél és néhány erdélyi írónál. A polgári realizmus ebben a korszakban Molière, a kialakulóban levő regény néhány megnyilatkozása, általában az egyre növekvő világias tendenciák. Túlzásnak tartja Baróti a kor magyar irodalmával kapcsolatban polgári realista törekvésekről beszélni, ilyesmi létrehozásához a magyar polgárság még fejletlen, bár a kor irodalmában kétségtelenül találunk realizisztikus jegyeket.

Bóta László felszólalásában bár teljesen egyetértett a tézisek készítőinek azzal a nézetével, hogy a barokk az emberi művelődésnek nem egy olyan nagy, kormeghatározó jelensége, mint pl. a renaissance, de ugyanakkor kételyeit fejezte ki aziránt, hogy a barokk pusztán csak művészeti stílus kategória, korának egy ugyanolyan stílusirányzata lenne, mint pl. a klasszicizmus, vagy a polgári realizmus. Szerinte a barokk több ennél. A klasszicizmussal, polgári realizmussal szemben a barokkban valamiféle, tartalmában is eléggé körvonalazható érzés-komplexum, életérzés fejeződik ki, amelynek gyökerei, mint ismeretes, a tridentinum ellenreformációs, restaurációs szelleméből táplálkoznak. Úgy látja, hogy bár a barokkban is, mint minden stílusformának, izlésjelenségnek megvan a maga társadalmi és osztályalapja — amely jelen esetben a Habsburg-ház és a katolicizmus védelmében előretörő egyházi és világi arisztokráciában határozható meg — mégis ez az izlés, ez a magatartásban,

eszményekben kifejezésre jutó lelki forma idővel divattá válik, konvencionális jelleget ölt, elterjed, a művészetek, irodalom révén megfogalmazást nyer ott is, ahol társadalmi indítékai kevésbé vagy egyáltalán nincsenek megadva. S ha emellett figyelembe vesszük, hogy a barokk minden más stílusirányzatnál inkább magán viseli a vallásos ihletettség jegyeit, hogy a katolikus egyház ellenreformációs működésének nyomában terjed el, úgy egyetemesebb jellege stílusirányzatokkal szemben kézenfekvő, s jelenléte területileg és történelmileg is kevésbé meghatározható, mint pl. a klasszicizmusé, polgári realizmusé.

A Szigeti Veszedelmet, szemben a tézisek készítőivel, Bóta is barokk alkotásnak tartja. Az eposz barokk-jellege és sokat emlegetett realizmusa nézete szerint nem egymást kizáró kategóriák. A Szigeti Veszedelem szemléletmódját, stílusformáját tekintve nem realista mű, de nagy barokk-alkotás, amely mint minden klasszikus értéke irodalmunknak, ez is azáltal vált éppen naggyá, mert írója egyénien és bőven tudott élni a realista ábrázolás lehetőségeivel.

A következő felszólaló, *B. Egey Klára* foglalkozott Szekfü Gyula barokkelméletével. Szekfü a magyar barokk virágkorát a XVIII. század első felében látja. Arra, hogy ez erős túlzás, már Mályusz Elemér nagyjából helyesen rámutatott. Mályusszal szemben — aki a XVIII. század uralkodó jegyének a rokokót tartja — a felszólaló hangsúlyozni kívánja azt, hogy a barokknak a XVIII. században is komoly talaja van nálunk. Nem vetette el Szekfünek azt a felfogását, hogy a magyar barokk egyik sajátos vonása a rendi, nemesi jelleg. A további feladatot ezzel a kérdéssel kapcsolatban abban látja, hogy meg kell vizsgálni, nem tartalmaz-e ez a rendi jelleg olyan vonásokat, amelyek a Habsburg abszolutisztikus törekvésekkel szemben nemzeti célokat szolgálnak. A felszólaló a kérdést a XVIII. századi iskolajátékokon keresztül közelítette meg. A barokk iskolajátékokban, mondotta, többek között, eleinte, ha nemzeti témához nyúltak, a szent királyaink életét dolgozták fel és a hangsúly a „szent”-en volt. A XVIII. század elejétől a világias alakok, hősök kerülnek előtérbe (pl. Endre, Béla, Imre, András, Salamon, Géza, Mátyás, Kemény Simon, Zrínyi, Dobó stb.). A heroizmus, mely a darabokban előkerül, a magyar nemesség öntudatát fokozza, olyan erkölcsi tulajdonságokat mélyít el, melyek szerves részei voltak a mindenkori nemesi ellenállásnak, s ha tudjuk, hogy a magyar nemességre ekkor még történeti szerep vár, ez nem egészen közömbös. Érdekes, hogy a darabok igen gyakran forognak a királyi hatalom kérdése körül és ezekben néha a hatalom szemléletében is vannak olyan vonások, melyek az uralkodó kötelességeit a Habsburg abszolutizmus teoretikusaitól eltérően, bizonyos mértékig a magyar alkotmány jegyében magyarázzák.

Figyelemre méltó vonásnak tartotta a felszólaló azt is, hogy a XVIII. század első felében a szerelmi problematika kezd szerepet kapni az iskola-drámáinkban, s így női szerepek is előfordulnak. A továbbiakban az iskolajátékok balettjeiről emlékezett meg a felszólaló, melyet Jean Rousset francia barokk-spezialistával egyetértően, mint sajátos barokk műfajt emel ki, s melynek szerinte szerepe volt az iskolajátékok elvilágiasodásában is.

Gyenis Vilmos a felszabadulás utáni irodalomtörténetírásunk hibáitól róttá fel azt a tényt, hogy sokáig megkerülte a barokk problemáját, sok esetben pedig egyszerűen kihagyta a tárgyalását. A mostani feladat szerinte az is lenne, hogy előre nézve megállapítsák: mennyiben hatott a barokk a későbbi korok irodalmára, a költészetén kívül a prózára is.

A továbbiakban Bethlen Miklós alakjával foglalkozva kijelentette, hogy nem lehet Bethlent egyértelműen barokk stílusú művésznek nevezni, mint ahogyan más stílusirányt sem tett magáévá teljesen: rá éppen a sokféle hatás és a magyar hagyományokhoz való kapcsolódás jellemző. Ki kell emelni a puritanizmus szerepét Bethlen alkotásaiban. De figyelmet érdemel az a tény is, hogy az erdélyi próza mentes a barokktól.

Az iskoladramák kérdésében ő is feltétlenül előremutató szerepet tulajdonít a barokknak — ebben *B. Egey Klára* véleményéhez csatlakozik. De kiemelendőnek véli még a kor színjátszásából a vígjátékokat is, az ún. közjátékokat. Ezek nagyrészt egész felépítésükben és mondanivalójukban népi alkotások, és csak kevés barokkos vonás található bennük. Az „*Erdély siralmas állapotjáról*” szóló például sokkal közelebb áll a kor magyarországi problémáihoz, mint a jezsuita repertoárból táplálkozó drámák sora.

A reformáció XVII. századbeli szerepét illetően nagyjából egyetért *Gyenis Karácsonyi Bélával*, de szükségesnek látja e kérdés eldöntésénél a puritanizmus szerepének gondos tisztázását.

A hozzászólások befejeztével *Bán Imre* és *Klaniczay Tibor* válaszolt az észrevételekre.

Bán Imre válaszában bevezetőjében kívánta leszögezni, hogy a tézisek rövidsége egyáltalán nem jelentette azt, mintha a tézisek szerkesztői a barokkot szimplifikálni akarták volna. Ezt maga sem tette. Szerinte a barokk nem az a „szörnyű katlan”, aminek — *Karácsonyi Béla* szerint — a tézisekből kitűnik. Nem érezte jogosnak azt a vádat, hogy a tézisek készítői balról bírálták volna a magyar barokkot, s általában a barokk kérdéseit.

Ezután Bán Imre örömeinek adott kifejezést, hogy a téziseit támadó vagy kiegészítő ellenérvek mégis csak megmutatták: az ellenreformáció összefügg a barokkal. Kijelentette, hogy nem látja szükségesnek tézisei visszavonását. Természetesen az is világos, hogy a magyar ellenreformáció értékelése egyre fejlődik. Maga is úgy véli —, hogy helytelen lenne egyértelmű elítélése. Pázmány szerinte is nagy író, akinek számos művét rendkívüli élvezettel, gyönyörűséggel lehet olvasni.

Rimayt azonban nem hajlandó barokknak elismerni, minthogy szerinte egyes barokk vonások nem jelentik még feltétlenül a tiszta barokk meglétét, s minthogy a manierizmus szerinte igenis meglevő stílus kategória, Rimayt ide kell sorolnunk. Hibáztatta azt a módszert, melyet Angyal Endre követett, amikor pusztán kiragadott stílusjegyek alapján ítélték meg Rimay ügyében a tartalmi jegyek teljes figyelembevétele nélkül.

Bán Imre ezután kifejtette, hogy bár örömmel kell méltányolnunk irodalomtörténészeinknek a nyugati barokk kutatás legújabb eredményeiben való jártasságát —, mégsem tudja elnyomni azt a meggyőződését, hogy kutatóink túlságosan a nyugati eredmények igazétében élnek, amikor a magyar barokkról nyilatkoznak. Magyar talajon kell maradnunk és feltétlenül Horváth János nyomán kell elindulnunk a kutatásban.

Szerinte az ellenreformáció és a protestantizmus viszonyának vizsgálata nem álprobléma. Valóban igen erősen haladó motívumokat lehet felfedezni, még a XVII. század protestantizmusában is (puritánok, Apáczai Cserel): viszont az ellenreformáció irodalmi jelentőségét sem lehet teljes egészében tagadni.

Ezután Angyal Endrével vitázva annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy a barokkot és a retoricizmust teljesen külön kell választani egymástól. Ezt Curtius alaposan bebizonyította. Kétségtelen, hogy a barokkban van retorika, s nem is lebecsülhető mértékben, azonban hangsúlyozni kívánja, hogy ami formai jegyek alapján retorika, az — a tartalmi jegyek egyezése nélkül — magában még nem barokk. Azt azonban készségesen elismeri, hogy a barokk felhasználta a retorika minden eszközét. Baróti Dezső hozzászólásának egészével egyetért, de kijelenti, hogy Gyöngyösit továbbra sem tartja annyira tipikusan barokk jelenségnek, mint Baróti Dezső. Távol áll persze tőle az a szándék, hogy lebecsülje Gyöngyösit és egyszerűen „lakáj”-nak minősítse.

Ami a barokk hatását illeti, Bán Imre azt vallja, hogy a barokk nem prózánk egészére, hanem jórészt csak az ellenreformációs prózára hatott.

Klaniczay Tibor válaszában hangsúlyozta, hogy a vita arról győzte meg: nem szükséges tételein lényeges változtatást eszközölnie, csupán árnyalatokban kell módosítania azokat.

Az első fontos feladat a barokk fogalmi tisztázása lenne, mert kétségtelen tény, hogy a területen — mint Oltványi Ambrus erre rá is világított — tisztázatlanok a problémák. Nem melegség, de feltétlenül enyhítő körülmény, hogy még a terminológia körül is zűrzavar van. Itt döntő változást hozhat majd az, ha a kutatók azonos nyelvhasználatra jutnak, csakúgy, mint a realizmus kérdésében. Ehhez segítenek közelebb a viták minket, ez a vita is. Fontos feladat, hogy a barokk jegyeit összegezze és így egy félreérthetetlen formai rendszerezést lehetne létrehozni. De már itt óv attól, hogy egyik-másik vonást felnagyítsuk. Ez feltétlenül szellemtörténeti vonás lenne. Figyelmeztet arra is, hogy nem szabad nagyon megbolygatnunk a régi kategóriákat; a régi stílus kategóriák egészükben megfelelőek és elfogadhatók lesznek számunkra is, csak a maguk történeti kialakulásukban kell vizsgálnunk azokat. Természetesen számolnunk kell azzal, hogy vannak egymásrahatások, árnyalások egyes kategóriákon belül is.

Szembeszállt ezután Klaniczay Tibor azzal a nézettel, hogy a barokk korszellem volt. Nem kell okvetlenül uralkodó szellemet keresnünk egy-egy korszakban. Ez csak akkor volt többé-kevésbé lehetséges, amikor a történeti-társadalmi fejlődés körülbelül azonos fázisban volt. De éppen a XVII. századra ez nem érvényes. Végtelenül bonyolult volt a helyzet: Róma és Hollandia, Franciaország és a Habsburg-birodalom eltérő társadalmi helyzete megakadályozta azt, hogy egységes jellemet keressünk bennük. Erőszak lenne a barokk fogalom alá kényszeríteni minden jelenséget.

Ezután a Zrínyi-kérdésre válaszolt Klaniczay Tibor. Nem tekinti Zrínyit klasszicista írónak, de érez benne olyan tendenciákat, melyek nem a barokk, hanem inkább a klasszicitás felé mutatnak. Ezt pedig azért hangsúlyozta, mert szerinte ezek a vonások nemcsak a Szigeti Veszedelemben lelhetők fel, hanem többi munkáiban is. S az a tény, hogy Zrínyi nagy szeretettel foglalkozott a francia abszolútista teoretikusokkal és politikusokkal (Richelieu), azt bizonyítja, hogy Zrínyi igenis a magyar abszolútizmus harcosa volt. Karácsonyi Bélával szemben fenntartotta azt a korábbi nézetét, hogy Zrínyinek Mátyás királyról írott munkája korántsem volt utópia. Igaz, hogy Zrínyi sok mindent korán vett észre, de ez csak az ő személyes tragédiája volt; a történelmi változások irányát helyesen ismerte fel.

A retorika kérdésében nem ért Klaniczay Tibor teljesen egyet Bán Imrével. Szerinte a barokknak igen lényeges eleme a retorika. Kétségtelen, hogy a retorika szerepet kap már a renaissance-ban is, de a barokk szónokiasságával szemben sokkal poetikusabb művészet.

Azokra a vádakra, mely szerint egy vulgáris irányzat szöszlői lettek volna a tézisek készítői, amiért nem értékelték elég nagyra a magyar barokk irodalmat azt válaszolja, hogy a barokk másutt sem hozott létre a művészetek minden ágában nagy alkotásokat. Ez persze áll más stílusokra is: a romantika pl. az építészetben alig alkotott jelentőset. A barokk viszont éppen ebben volt nagy. A barokk irodalom azonban a megelőző korok irodalmához képest kétségtelenül visszaesést jelentett. Az olasz barokkból is csak akkor lehet nagyot csinálni, ha Tassot barokk írónak vesszük.

Mint hogy hazánkban a barokk a képzőművészetekben érhető leginkább tetten, Magyarországon ott érdemes kezdeni a barokk-kutatásokat. Garas Klára könyvére ismét nyomatékosan felhívta Klaniczay Tibor a figyelmet. Ebből jó tanulásként vonható le az a tény, hogy pl. a magyar barokk hazai építéseinél alig vannak hazai mesterek. Vannak ugyan kiváló magyar származású művészek, de ezek kénytelenek kivándorolni külföldre, mert hazai megélhetésük nem biztosított. A Jenei Ferenc által említett polgári barokk valóban megvolt hazánkban, de az nem a XVII. századra esik, hanem a XVIII. századra.

Végezetül összegezte Klaniczay Tibor azt, hogy miért nem lát nagy magyar barokk irodalmat: azért, mert amikor a XVII. században van nagy irodalmunk, az még nem barokk irodalom, mikor pedig a XVIII. század első felében a barokk uralkodó stílus lesz nálunk az irodalomban, nincsenek nagy alkotások.

Baróti Dezső zárta be a vitát. Zárószavában összegezte a vita tanulságait és megállapította, hogy a három Tudományegyetem és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság közös kezdeményezése helyesnek bizonyult és követendő utat jelölt meg irodalomtörténeti kutatómunkánkban. A viták értékét csak emelte az a tény, hogy a vitán jelen volt a sárospataki II. Rákóczi Ferenc gimnázium tanári kara és a diákok népes tábora is. Ezzel irodalomtörténetseink munkájukkal a szélesebb tömegek elé léptek ki.

(Összeállította: *Végh Ferenc*)

NAGY MIKLÓS

VÁLASZ ILLÉS ENDRÉNEK

Őszintén szólva meghökkentett Illés Endre szenvedélyes és keserű párhuzama a Möricz Zsigmond novella s a kritikusok eljárása között. Az Irodalomtörténet olvasói elbírálnak kritikám egésze „könnyed kardsuhintás volt-e”, „igazi ellenőrzés és kutató munka helyett”. Ami azonban ezt a részletkérdést illeti, készséggel elismerem Illés Endre igazát. Jókai eredetileg valóban március 15-re tette az elbeszélés kezdőpontját, csak később változtatta ezt meg április 4-re, majd március 18-ra. A kérdés csak az, hogy az áprilisi dátum beiktatása a cenzor megtévesztésére történt, mint Illés gondolja, vagy más okból. Mert ha kényszer nélkül jött létre, akkor az akadémiai szabályzat értelmében tiszteletben kell tartanunk. Megvan a lehetősége annak, hogy Jókai önként írt április 4-ét azért, hogy a fogoly elkeseredettségét és szökési vágyát még érthetőbbé tegye. Hisz céloz arra, hogy a hős már egyedüli rab az épületben, társai „még a márciusi ünnepnapokban” megszabadultak, most már majd egy hónapja nem hallja fogolytársait „láncokkal zörögni, énekelni”. Ez a későbbi időpont jobban indokolja a város és főúri társaság feszült hangulatát is: április elején forró volt a légkör, hisz az uralkodó még nem szentesítette a márciusi törvényeket. István nádor lelkes ünneplése is jobban illik április elejére, mint március közepére: április elején valóban nagy lelkesedés övezte e kétszínű politikust, mert sikerült a közvéleménnyel elhitetnie, hogy ő az alkotmányosság szószólója az udvarban a kamarillával szemben. Lehetséges, hogy érvelésem nem helytálló, de a kiadónak akkor is céloznia kellett volna a jegyzetben arra; van olyan szövegváltozat is — sőt kéziratban csak ez maradt fenn —, amely előttünk ismeretlen okból április 4-ét ír. Ezzel azután magyarázatot nyert volna az olvasó arra a kis következtetésre is, amely szükségképpen bent maradt a Szépirodalmi Kiadó szövegében a két időpont keveredése következtében.

Illés Endre válasza tartalmát tekintve öröndetes számomra: azt bizonyítja, hogy kiadónk vezetői egyre növekvő gonddal foglalkoznak klasszikusaink publikálásának filológiai részletkérdéseivel is.

„KÖZELLENSÉG” VAGY „KÖZ ELLENSÉG”?

— Megjegyzés Gáldi László egy jegyzetére, egy elvi kérdés tisztázása céljából —

Az „Irodalomtörténet” 1956. évi 2. számának 184. lapján Gáldi László „A magyar vers a szabadságharc korában” című tanulmányához egy sajátos jegyzetet fűz. Dolgozatában felhasználja Sárosi Gyula „Aranytrombitája”-nak és Kisebb költeményeinek általam sajtó alá rendezett szövegeit, s a *Lengyel légió dala* című vers első strófáját idézve, e sorral kapcsolatosan: „Menjünk a közellenségre”, (melyet Gáldi így közöl: „Menjünk a köz ellenségre”), 47. sz. lábjegyzetében ezt mondja:

„Bisztray kiadásában (a jegyzet szerint: az 1. nyomtatott szöveg nyomán, vö. Jövő 1848. dec. 22.): *közellenségre*, de a ritmus sokkal jobb, ha feltételezzük, hogy Sárosi a *köz* szót jelzőnek fogta fel és nem összetétel első tagjának. A nagyszótári gyűjtésben 1848-ig csakis a *köz ellenség* változatot tanúsító adatokat találtunk.”

Ennek a jegyzetnek — ha nyelvérzékem nem csal! — az a hangsúlya, hogy Sárosi eredetileg alighanem különírva használta e kifejezést, s a „közellenség” csak „Bisztray kiadásában” szerepel egybeírva...

Ezt feltételezván, Gáldi László nem késik „sokkal jobb ritmussal” kicsinosítani Sárosi versét. A tények azonban erre egyáltalán nem jogosítják föl, miért is kénytelen vagyok jegyzetét a következő, szabatosabb formára átírni:

„A kifejezés egybeírva fordul elő első megjelenési helyén: a Jövő 1848. dec. 22-i számában; így közölte Abafi Lajos (Sárosi Gyula munkái, I. k. 193. l., 1881) és Bisztray Gyula is (Sárosi Gyula kisebb költeményei, 188. l., 1954). A szerkesztésben készülő Nagyszótár cédulái szerint e kifejezés egybeírására Sárosy Gyula idézett verse szolgáltatja az első adatot.”

Igen sajnálatos, hogy saját adatom ellenőrzését és Gáldi László jegyzetének helyesbítését nekem kellett elvégezni. S föl kell vetnem a kérdést: *szabad-e a tudományos munka terén — pontosan megjelölt adatok s tények ellenében — „feltételezésekre” alapítani nézeteket?*

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1956. évi 4. számának tartalma

Kiss Ferenc: József Attila ritmikája I.
W. Petrolay Margit: Mikszáth Kálmán elfelejtett ifjúsági írásai II.
Bisztray Gyula: Babits fogarasi éve I.
Dénes Szilárd: Móricz Zsigmond kislányzállási diákemlékei írói alkotásaiban
B. Ungár Yvette: Halász Gáborról

Kisebb közlemények

Rónay György: Bogumulizmus Magyarországon a XI. század elején Gellért püspök „Deliberatio”-jának tükrében
Kanyar József: Berzsenyi és a Somogy Megyei Olvasótársaság

Vita

Baróti Dezső: A felvilágosodás korának magyar irodalma újabb irodalomtörténetírásunk tükrében II.
Nacsády József: Adalék a „Kozmopolita költészet” vitájához
Pásztor József: Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső és az irigység

Adattár

Módis László: Adalék Szenczi Molnár Albert életéhez
Csapódi Csaba: Kiadatlan Zrínyi-levelek az Eszterházy-levéltárból
Kollá Ferenc: Garay János három szerelmes verse
Ficzay Dénes: Benedek Elek levelei Halmágyi Samuhoz
Ur György: Juhász Gyula diákkori rajzos verse

Szemle

György János: A János vitéz francia foglalatban
Busa Margit: Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete
Gyenis Vilmos: Laczkó Géza: Rákóczi
Péter László: Kozocsa Sándor: A magyar irodalom bibliográfiája 1954
Nagy Miklós: A váli Vajda János-Múzeum

Az Irodalomtörténeti Intézet Hírei

Szauder József: Beszámoló az MTA Irodalomtörténeti Intézete magyar osztályának munkaértekezleteiről

Az IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK: kapható az Akadémiai Kiadónál (Budapest V. Alkotmány utca 21.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V. Váci utca 22.)

LENGYEL GÉZA

ADY A BUDAPESTI NAPLÓNÁL

A Budapesti Napló története a Pesti Naplónál kezdődik. Régi, komoly és tekintélyes lap volt ez utóbbi. Mindjárt a forradalom után, 1850-ben indult meg s 1855-ben Kemény Zsigmond, a regényíró és forradalomellenes publicista lett a szerkesztője. A Pesti Naplóban jelent meg 1865. április 16-án Deák Ferenc nevezetes „Húsvéti cikke”. Ennek egyenes következménye volt az 1861-ben megszakadt tárgyalások újakezdése a császár és a magyar politikusok között s végül a hatvanhetes kiegyezés.

A nagytekintélyű Kemény Zsigmond 1872-ig állt a lap élén. Utána egymást váltották fel a szerkesztők; olykor a lap politikai iránya is megváltozott.

Az 1896-os millenniumi év forgalmas, zajos, üzletes idejében egy Weissenbacher nevű meggazdagodott vállalkozó a lap tulajdonosa. Megbízottja, a vállalat vezetője „Baumann kapitány”, volt katonatiszt, aki igyekszik katonás rendet tartani a „hivatalnokok”, vagyis a fégyelmegtelen munkatársak között. Megszámlálja a ceruzákat, takarékoskodik a kézirat-papírral, nyilvántartja, ki jött be későn a szerkesztőségbe.

A lap főszerkesztője most Vészi József, felelős szerkesztője Braun Sándor, aki később megteremtette a magyar bulvárlap típusát (A Nap). A munkatársak nagy része szerepet játszott a kor irodalmi életében. A „rég” Pesti Napló egyetlen élő tanúja Lyka Károly, a kitűnő művészettörténész. Megkérdeztem — ő sem emlékszik már arra, mi volt közvetlen oka annak a konfliktusnak, amely az irodalmi életben alighanem páratlanul álló szecesszióhoz vezetett: az összes munkatársak kivonultak a szerkesztőségből s végül megindították a Budapesti Naplót.

A Pesti Napló 1896. július 30-i számán már nem szerepel Vészi és Braun Sándor neve. A hírovatnak megfelelő „Különfélék” élen olvasható az „Olvasóinkhoz” című közlemény, amely elmondja, hogy a „... régi szerkesztőség helyébe egy új gárda lépett, amely az eddigi társszerkesztővel, Hevesi Józseffel, mint a lap ezentúli felelős szerkesztőjével együtt, hiven a P. N. nagy tradícióihoz” fogja a Pesti Naplót tovább vinni.

Ez az „új gárda” egyelőre alig állott másból, mint magából a felelős szerkesztőből.

Lojálisan közölte ugyanez a szám a barátaival együtt távozó főszerkesztő nyilatkozatát is: „A Pesti Napló tisztelt olvasóközönségéhez! Az a keserű kötelesség hárul reánk, a Pesti Napló szerkesztőire és dolgozótársaira, hogy búcsút vegyünk a közönségtől, amellyel hosszú idő óta napról-napra élénk szellemi és erkölcsi érintkezésben voltunk. A mai napon tisztelt barátaim, Braun Soma felelős szerkesztő és a lap összes dolgozótársai velem együtt kivonulnak a Pesti Napló kötelékéből.”

A befejező köszönő mondat után az aláírás: „Vészi József a Pesti Napló eddigi szerkesztősége nevében”.

A millenniumi évében, augusztus 20-án, Szent István napján jelent meg a Budapesti Napló első száma; (az utolsó 1918-ban, amikor a lap már tíz éve nem volt Vésziék kezében). Az ezeréves ünnepségek sorozatának éve volt ez, derűs jelen és zavartalannak látszó jövő, rendíthetetlen optimizmus. Ez az optimizmus segített létrehozni a Budapesti Naplót is, töke nélkül, érdekcsoportok vagy pártok támogatása nélkül. Talán a szabadkőművesektől származhatott valami segítségre; körükben Vészi, úgy tudom, már akkor szerepet játszott.

„Mi tízenyolcan” adja ki a jelszót a Budapesti Napló augusztus 23-i számának cikke. A tízenyolc aláíró elhagyta régi műhelyét és új, független napilapot alapított. Azután következik a felhívás előfizetésre s ez a tízenyolc név: Vészi József, a Budapesti Napló főszerkesztője, Braun Sándor, a Budapesti Napló felelős szerkesztője, Clair Vilmos, Erős Gyula, Fáti

Béla, Gergely István, Holló Márton, Horváth Elemér, Janovics Pal, dr. Kovács Jenő, Lyka Károly, Márkus József, Merkl Adolf, Papp Dániel, dr. Soltész Adolf, Sváb Tihamér, Tury Zoltán.

A nevek közül már sok csak azok előtt ismerős, akik a magyar újságírás történetével foglalkoznak. Ez nem jelenti azt, mintha ne lenne közöttük — ha elfeledték is — időálló tehetség. Ilyen például Papp Dániel, kitűnő novellairó, aki jóízű cikkeit „Dániel pap” aláírással jegyezte. Gergely István költőnek is tehetséges. Merkl Adolf egy-két év múlva a pesti egyetem liberális ifjúságának vezére. Thury Zoltán stb. S a mai nemzedék is nagyrabecsüli Lyka Károlyt, a magyar művészet történetének oly kiváló krónikását.

Az első számban „Hitvallás” címen jelent meg „(v.)” (Vézi József) vezércikke. A hitvallás a liberalizmusnak szól, s a vezércikkek „(v.)” jegye több mint egy évtizeden át kíséri a Budapesti Napló pályafutását. A tizennyolcak kivonulásának történetét Papp Dániel írja meg „Magunk között” címen s bizony nem titkolja, hogy el voltak szomorodva, mikor otthagyták a régi íróasztalokat s megálltak, mintegy hajléktalanul a Teréz körút (ma Lenin körút) 21. számú ház előtt.

Eredeti magyar regény kezdődött mindjárt az új lap első számában „Jó szerencsét” — vagyis a bányász-jelszó — címe alatt. Szerzője Kupa Árpád, elfelejtett író, „őstehetség”, ma már az irodalmi lexikonok sem tudnak róla. Foglalkozására nézve asztalosmester volt.

Azok a munkatársak is, akiknek nem jutott hely a magyar irodalomtörténetben, mind igen jó újságírók. Ezek kiválasztásában Vézi általában jószeműnek bizonyult, kezdetben épp úgy, mint a Budapesti Napló pályafutásának vége felé, amikor (1905—1907) Kabos Edével, Ady Endrével, Bíró Lajossal, majd Kosztolányi Dezsővel, Hegedüs-Bite Gyulával, Csáth Gézával s ezek más kortársaival dolgoztunk együtt.

Hogyan került Ady a Budapesti Napló szerkesztőségébe? A kaput, mint mondtam, a Somló Bódog ügyéről szóló cikk nyitotta ki. Kiss Dezső elbeszélése szerint Vézi később, mint a Pester Lloyd főszerkesztője, előtte úgy emlékezett meg erről az első kapcsolatáról, hogy: kapott egy cikket kockás papírra írva, minden oldalon négy-öt sor s erre azt mondta: — Ez nem lehet közönséges ember!

Feltehető, hogy Vézi ezt mondotta, de inkább csak a cikk elolvasása után. Ez a cikk elég volt arra, hogy Ady tárcákat írjon, verseket küldjön s később párizsi leveleket, de még nem jelentett íróasztalt a Budapesti Napló szerkesztőségében.

Révész Béla „Ady Endre összes levelei Lédához és a nagy regény teljes története” című könyvében (301. stb. lap) részleteket közöl Vézi Margit naplójából, abból az időből, mikor Vézi két lányával, Margittal (később Molnár Ferencné) és Jolánnal (Bíró Lajosné) 1904 nyár végén Párizsban volt s itt a lányok személyesen is megismerkedtek a költővel.

— „Egész párizsi tartózkodásunk alatt — írja Vézi Margit — Ady azon könyörgött, vigyük keresztül apánknál, hogy hazajöhessen a „Budapesti Napló”-hoz. Vágyódik haza, nem bírja tovább Párizst. Én majdnem megvettem ezért, hiszen nekem a Párizsban élés volt a legfőbb vágyam.”

Ugyanekkor Lédá naplójában is szerepelnek Vésziék. (Ugyanott, 302. stb. lap): „Vézi József Párizsban járt a két lányával. Vészi rábeszélte Adyt, hogy jöjjön a lapjához Budapestre. Többször együtt voltunk, nagyon bántott engem, nem akartam, hogy Ady Pestre menjen.”

A két változat ellentmondásának nagyon egyszerű és meggyőző magyarázatát adja Bíró Lajosné 1955. január 21-i hozzáma írt levelében: „Amit Révész Béla írt Margit naplójáról, az igaz. De igaz az is, amit Révész Lédá naplójából idéz. Ady valóban megkért minket, hassunk oda papánál, hogy hívja őt haza a Budapesti Naplóhoz. De viszont, aki Lédát ismerte és főképpen Adyt, az tudja, hogy ha nem akart vihart felidézni, kénytelen volt Lédá előtt úgy beállítani ezt a hazahívást, mintha akarata ellenére és mindenestre gusztusa ellenére lenne.”

Párizsban Lédával is találkozott a Vészi-család. Bíró Lajosné így írja le a találkozást: „Mi rövid párizsi tartózkodásunk alatt Adyval úgyszólván egész nap együtt voltunk. De Lédát csak egyszer láttuk; férjével többször is találkoztunk. Lédával való találkozásunk balsiker volt. Ha jól emlékszem az Hôtel des Invalides udvarán történt. (Nem ott, hanem a Panthéon előtt.) Mi már ott voltunk Adyval és a freskókat nézegettük, mikor megláttunk egy nőt, egy nála fiatalabb másik nő kíséretében belépni az árkádok alá. Mi Olaszországból és Svájcból jöttünk, elég sok külföldi nőt láttunk és hozzászórtunk ahhoz a Párizsban általános — nálunk még nem általános — módhoz, ahogyan az asszonyok akkor kifestették magukat. De ez a nő — Lédá — egészen más volt. Feltűnően és ijesztően nézett ki. Fekete haja alatt arca fehérre volt festve; világos nagy szemei alatt mély kék aláfestés. Szája sötétlila volt és a rúzs messze túl volt húzva a szájánál. Ránk ijesztően hatott. Berta, a nővére, aki vele volt, sokkal diszkrétebben volt kifestve. Mint később hallottam, Lédá ítélete rólunk viszont ez volt: két kis szürke veréb. — Vagy egy negyedórát voltunk együtt és soha többé nem találkoztunk.”

Ady tehát „...könyörgött, hogy haza jöhessen a Budapesti Naplóhoz” s ha Léda szerint Vészi beszélte is rá, hogy jöjjön a lapjához, nem kétséges, hogy vágyódott haza. Ez augusztus végén volt. Mikor vágya teljesült, 1905. újév után, legszívesebben azonnal visszafordult volna Párizshoz és a szeretett asszonyhoz. Budapestről írt első levelei ezt a határozatlan, kétségektől gyötört, szélsőséges kedélyállapotú Adyt — egyszóval Ady Andrást — jellemzik.

A Budapesti Napló-nál barátsággal, szeretettel fogadták. Mégis társalannak, elhagyottnak érzi magát. Neuraszténiája az új környezetben teljesen hatalmába keríti. Hiányzik nagyvárosi barátja, Bíró Lajos. Úgy számított, hogy vele egy időben már ő is Budapesten lesz. A legnagyobb baj kétségen kívül az, hogy Léda Párizsból nem ír, vagy nem ír eleget, vagy nem úgy, ahogyan Ady szeretné. Egymás után küldi tehát Nagyváradra Brüll Bertának (Léda nővére) idegességtől tomboló keserű s beteges állapotát már külsejükkal, szokatlan írásmódjukkal is eláruló leveleit.

Nyilvánvalóan az 1905. év legelejéről való az itt következő, Nagyváradra írt eddig kiadatlan levél, amelyben úgy látszik először közli Brüll Bertáékkal, hogy Párizsból Budapestre érkezett :

„Édes Bertuskám,

ne légy meglepve s ne ítélj el. Bizony én Budapestről írom ezt a levelet. Meg kellett lenni s jobb így. Keresek összeköttetéseket s talán már nemsokára úgy lehetek szegény édes Adél mellett, hogy nem bántanak piszkos kenyérgondok. A Budapesti Naplónál vagyok. Sirtam, zokogtam, mikor vonatra ültem, undor, düh és keserűség lepett el, mikor megérkeztem ebbe a pocskék, lehetetlen városba. Ha nem lenne most annyi dolog e csúnya választási időben, már lennteremnék nálatok. Úgy vágyom erre. Talán három hét múlva ott leszek. Mert rettenetes itt s enyhülne a keserűségem, ha legalább titeket láthatnálak. Nem kívántam nektek a régi úzus szerint B. U. É. K. De édes mamádnak s neked is — tudod te — senki sem óhajt szívéből többet mint én, jót, kellemest, boldogságosat. Add át ezt valami formában s nem különben Margitnak. Ha írsz, a Naplóhoz írd és — írd... Igaz baráti szívvel gondolok mindig rád s üdvözöllek szeretettel

Ady”

(Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratára.)

Kelet nincs a levélen, de a választások említése elegendő mond: 1905. január. Az itt következő levelet azonban a postabélyegző szerint 1905. február 5-én adta fel. A Budapesti Napló (akkor Honvéd utca 10. szám) levélpapírján írta. Sebtében odavetett szavak, görbe sorok — mondanivalójával és külsejével egyaránt kétségbeesett idegességről számol be :

„Édes Bertuskám,

nem tudom én itt megszokni, nem tudok én itt élni, nem tudom én mi lesz itt velem. Adéltól nem jött egy sor sem még. Talán örült is hogy eljöttem. Dodó írt egy levelet. Akkor is künnjárt valahol Adél. Nagyon szerencsétlennek érzem magam. Nekem ellenségem az élet. Csak már leszaladhatnék hozzátok. Bíró még nem jött meg. Talán elsejére jön ha jön. Még mindig az Adriában lakom ; eddig Bíróra vártam, hogy vele vegyek ki lakást. Dolgozom s kesergek — néha a megőrülésig. Nem lehet ezeket papírra írni. Isten veled, írd, vidámit egy kicsit.

Ölél igaz barátsággal, Mamádnak s Margitnak kézcsókot küld

Ady”

Talán csak néhány nappal később következik ez a szintén idegességtől reszkető kézzel odafirkantott levél :

„Kedves Bertuskám,

nagyon beteg vagyok. Tíz nap óta egy éjjel sem aludtam két óránál többet. A teljes idegrendszer-omlás útján vagyok. Már az altató por sem használ. Párizsból Dodótól kaptam végre egy levelet. Haza talán vasárnap utazom, Sem lakásom, sem kedvem, sem tervem. Nem tudom, mi lesz.

(Folytatom, de másnap. Beteg voltam.) Jött Adéltól egy levél. Olyan erőltetett, üres. Csak épen, hogy írjon. Leszámolok mindennel. Most reggel utazom haza, az anyámmal beszéllek, kimegyek Szentpétervárra. De nem untatlak a magam ügyeivel. Lehet, hogy beszámíthatatlan vagyok... Még mindig szállodában lakom. Robotolok végleg megfeszített idegekkel. Mindenki mar, bánt. Nem akarok itt maradni. Majd leszaladok hozzátok egy nap. Talán búcsúzni. Csókolja a kezeidet, mamádét, Margitét. Igaz barátod
 Ady.
 Éjjel ½ 2 óra."

(Révész i. m. 170.)

Újra felbukkant tehát a szentpétervári út terve. Ez már szerepelt egyszer a nagyváradi korszakban, a Lédá-szerelem előtt, amikor Ady Biróval összeült s együtt építették a legfantasztikusabb légvárakat: Japánba utazni, Szentpétervárra utazni...

„Felelőtlen” tervezgetés. Csakhamar — úgy hittük, hogy nyomtalanul — eltörölte a Lédával való megismerkedés után csakugyan megvalósított párizsi út. S mert utána volt már ennek az első párizsi útnak s mert saját tapasztalatából oly jól tudhatta, mily nehéz az ábrándokat valóra váltani; mily keserves az élet, a megélhetés idegenben: — éppen ezért meglehetősen érthetetlen, hogy újra felbukkan „Szentpétervár”. Nincs reá magyarázat. Csak önmagunknak tesszük fel tehát a kérdést: vajon hogyan képzelte el ezt az utazást, életének miféle alapot tudott volna építeni leglángolóbb fantáziája segítségével is a cári Oroszország fővárosában?

Közben valamivel nyugodtabb hangú levelet írt, január 15-én Párizsba, Lédáékhoz:

„Édes Nagyságos Asszonyom és Dodóm,

már várok tőletek valami hírt. Élek. Kezdek beletörődni a dolgokba, amennyire illik s kezdek dolgozni. Lakásom még mindig nincs. A Budapesti Hirlaphoz is ma megyek csak s ma már föl is adom a pénzt, Dodóm. Olyan érthetetlen még mindig, hogy nem veletek vagyok. Biró még mindig nincs a lapnál. Most újra halasztást kért február elsejéig. Azt hiszem, nem is fog jönni. Írtam Bubinak is, mihelyt megérkeztem és haza is írtam. Várom nagyon-nagyon a leveleteket. Most megyek el Sándorhoz is. Érthető, hogy eddig lélekzeni sem volt időm s erőm. Nagyságos Asszonyom kezeit csókolja, ölel édes Dodóm
 Ady"

(Országos Széchényi Könyvtár).

A következő hónapban (február 23.) talán sürgető levélre feelve, külön írt Diósy Ödönnek. A levélből azt tűnik ki, hogy Párizsból nyomasztó gondokat is cipelt magával.

„Édes Dodóm — írja — ... Ne haragudj rám. Éjjel nappal bánt a hanyagságom. Nemcsak azt a száz frankot akarnám küldeni, de törleszteni is szeretnék nálad. Eddig nem lehetett. Március elején újra kapok. Bíztnak, nagyobb előleget és első-sorban te miattad és terád gondolva kérem ezt. Azután a másik hibám is helyrehozom. ... Egy-két hét múlva talán kezdik szedni a verskötetemet, később egy novellás kötetet is próbálok kiadni. Kedvetlenül vágok bele mindenbe. Ez a piros-fehér-zöld özönvíz még azt a kevés kultúrát is megemészti, ami volt ebben az országban. Szomorú itt élni, hol a Nessi Pálok a hatalmon s Pósa Lajosok az írók."

(Országos Széchényi Könyvtár).

Hamarosan Biró Lajos is megérkezett Budapestre. (A nagyváradi „Szabadság” csak jóval később, június 21-i számában közölte nagy sajnálkozással, hogy Biró Lajos, az eddigi felelős szerkesztő, megvált a laptól és utóda Lengyel Géza, aki eddig a lap segédszerkesztője volt.)

Ady otthagyta az Adria szállodát, Biró Lajossal együtt vett lakást, albérleti „hónapos” szobát, a Vilmos császár út (most Bajcsy-Zsilinszky út) 74. számú ház földszintjén, Stern fűszeresnél.

Hamarosan megismerkedtek Vészi családjával. Mind a ketten — Ady sokkal gyakrabban — jártak Kabos Edéékhez is. Kislány volt Kabos Ilonka, a későbbi nagy híré zongoraművésznő, aki a Horthy-korszak idején Londonba költözött. Kabos tehetséges regény- és novelláíró, fegyvermezzett publicista és újságíró. Nem könnyen melegegett fel valamiért vagy

valakiért, de Adyt a legrövidebb idő alatt kegyeibe fogadta, teljes hódolattal volt zsenije iránt. Talán ez tévesztette meg azokat, kik később Kabosban Ady egyik „felfedezőjét” látták. Kabos azonban még nem is volt a Budapesti Naplónál az Adyra döntő Somló-affér idején. A lap felelős szerkesztője 1903 végén még nem Kabos, hanem Braun Sándor. Vészi mellett ő is segítette kapacitálni Adyt, hogy ne menjen Párizsba, hanem maradjon a lapnál.

Kabos, ez az inkább száraznak, mint hevüleenynek mondható férfiú fenntartás nélkül állott Ady mellé. Összekapcsolta őket az is, hogy Kabos szintén éjszakázni szerető ember volt s már a Három Holló-idők előtt gyakran naponként vele töltötte az éjszakai órákat az Andrássy út környékének kávéházaiban. A későbbi években, ha nem voltak együtt, szinte rajongó hangú leveleket írt Adynak.

Kabos Ede jóval idősebb volt a mi nemzedékünkénél (1864-ben született, 1923-ban, az emigrációban halt meg). A Budapesti Naplóba napról napra igen jó összefoglaló és amellett színes politikai tudósításokat írt, elsősorban a képviselőházi ülésekről, a parlamenti eseményeket beleépítve az akkor oly viharos politikai eseményeknek napi krónikájába. Írt vezércikkeket; novellákat ekkor már ritkán.

A belső szerkesztőségi munka délután öt óra tájban kezdődött s vacsoraszünettel, amelyet néha színházban kellett eltölteni, éjfél utánig is elhúzódott. Valahányszor képviselőházi ülés volt, délelőtt is be kellett menni az országházba. Bár a képviselőházi tudósítás technikája az volt, hogy megvártuk a Magyarország délután megjelenő számát s a beszédek kivonatának egy részét onnan vágtuk és ragasztottuk át, de az ülésen mégis jelen kellett lenni, azért, hogy többé-kevésbé mérlegelni tudjuk azt, mi volt az egyes felszólalások jelentősége s ennek megfelelően mennyi hely illeti meg a „részletesben”.

Ha fontos miniszteri nyilatkozatok hangzottak el, vagy ha a lap főszerkesztője beszélt, aki (1905-ben) szintén országgyűlési képviselő volt, akkor a délelőtti folyamán meg kellett rendelni és az ülés után megvárni a „kéket”, vagyis azt a szövszerinti gépirásos indigó-átütést, amelyet a gyorsírók diktáltak le már az ülés közben az országgyűlési napló számára. Az ilyen országos vagy a lap szempontjából fontos beszédek aztán teljes szöveggel jelentek meg.

A lap technikai összeállítás, betördelésének megállapítása s a késő éjjeli inspekció a segédszerkesztőre, Erős Gyulára volt bízva. Régi fajta, nagyon megbízható s csak az újságnak élő zsurnaliszta, örökösen náthás, rendkívül szórakozott. Bejött este a szerkesztőségbe és minden bevezetés nélkül folytatta, amiről talán hangosan gondolkodott:

— ...erre én azt mondtam Apponyinak ...

Sem eleje, sem vége nem volt azután a történetnek. Erős Gyula egyébként arról volt nevezetes, hogy ő vetelte fel először a Vörösmarty-szobor gondolatát, ő indította el a mozgalmat.

Az Ady-időkben — de már nem tudnám megmondani, hogy 1905—1908 közül melyik években — dolgozott a Naplónál: Rózsa Miklós, temperamentumos, elmés újságíró, képzőművészeti kritikus, több, a modern magyar festőművészetről szóló könyv szerzője: Szini Gyula, talán egy évig. Rövid ideig belső munkatárs volt Osvát Ernő is. A gyors és felületes szerkesztőségi munkát nem tudta megszokni ő, aki flaubert-i gonddal és lassúsággal igyekezett csiszolni mondatait. Pfeifer Sándor, régi szocialista párttag, előbb korrektor volt, azután szorgalmas és sok mindenről jól tájékozott újságíró; Szabó „tanár úr”; a fiatal Kun Béla és bizonyára még mások is, akikre már nem tudok visszaemlékezni. — Kosztolányi és Hegedüs emlékezetem szerint 1906 nyarán került a laphoz.

Ady, Kabos, Bíró, magam s a szerkesztőség más tagjai is rendszerint Vészivel feketézünk a szerkesztőségi órák előtt a Szabadság téri Szabadság-kávéházban. Akiknek délelőtt a képviselőházban volt dolgunk, azok többnyire együtt is ebédeltünk az Alkotmány utca és a Vilmos-császár út sarkán volt Förster-vendéglőben. A Szabadságbeli törzsasztalhoz gyakran csatlakoztak kívülállók. Két népszerű főpincér, „Géza” és „Béla” különös figyelemmel ügyelt rá, hogy ki-ki megkapja kávéját és cigarettáját, vagy regália-média szivarját. Évek múlva, mikor a szerkesztőség rég elkerült a Honvéd utcából s Adyék is a szerkesztőségből, változó tagokkal még mindig látogatott volt — egészen az első világháború végéig — a Szabadság törzsasztala. Többnyire Bíró Lajos volt az asztalfőn. Nagy időkben megjelent Molnár Ferenc, Szántó Imre zongoraművész és Andor testvére, Jakobi Viktor, Kálmán Imre, mind a kettő hírneves zeneszerző és sokan mások. Évekig rendszeresen eljött Keszler József, különböző lapoknak nagytekintélyű színikritikusa, a Színiakadémia tanára. Rendkívül művelt ember volt, tökéletes francia, aki a legszebb hangsúlyval előadott francia szójátékokról szokott áttérni a zsargon-adomákra. Emellett magyar, sőt osztrák-magyar nacionalista.

Az első világháború kitörése után mint kiképzett póttartalékos mindjárt a mozgósítás első napjaiban bevonultam s az orosz frontra kerültem. Jó hosszú hónapok múlva, 1915

tavaszan jelentem meg újra a Szabadság-kávéházban. Nagy örömmel fogadtak s Keszler bácsi azt kérdezte tőlem:

— No, mi újság odafönn? Milyennek látják a helyzetet?

— Hát, feleltem jámborul az „odafönn” megszokott őszinteséggel — a bakák már szívesen oadadnak Galíciát, csak vége lenne a háborúnak.

Nem sejtettem, hogy ezzel a kijelentéssel halálosan megsértem a lojális s mint mondtam, hazafias Keszler bácsit. Eljárt ugyan az asztalhoz, de nem vett többé tudomást rólam, aki kész lenne Galíciát feláldozni.

Ady és Bíró a budapesti Vészi-házon kívül csakhamar bejáratos lett Vésziék dunavarsányi nyaraló-házába is. Két nagylány volt akkor Vésziéknél, Margit és Jolán s két serdülő lány, Lenke és Edit. Külön fejezetben számolok be a varsányi nyári napokról, itt csak azt említem meg, hogy mind a ketten hamarosan összebarátkoztak a család minden tagjával.

Bíró Lajosné közlése szerint egyik év — szerinte 1905. — május elsején az egész szerkesztőség kirándult Varsányra Kabos vezetésével: Ady, Bíró, Kosztolányi, Hegedüs-Bite stb. Én már nem emlékszem erre a kirándulásra, de azt hiszem, inkább 1907-ben lehetett, mert 1905-ben Kosztolányi még nem volt a Budapesti Naplónál, hiszen csak 1906. június 24-én írta Babitsnak Bajára: „Ady Endre helyére, ki Párizsba ment, a Budapesti Naplóhoz szerződtem”. 1907. május elsején viszont Ady nem lehetett Varsányon: ekkor Párizsban volt.

Nem egészen másfél évet töltött Ady első ízben a Budapesti Naplónál, 1905. januártól 1906. májusig. Ez az időszak a háború előtti, századeleji Magyarország politikai életének legviharosabb kora. Az egyik viharok kétségein kívül a Budapesti Napló szerkesztősége.

A főszerkesztő, Vészi József, maga is mint költő kezdte — negyvenhét éves — most hosszú évek óta csak publicista, mint ilyen nagytehetségű, nagy munkabírási, szenvedélyes, ötletes. Mint ember impresszívnlátható, jószemű a lap munkatársai megválogatásában, de távolról sem ilyen szerencsés a lap kiadóhivatali emberei tekintetében. Nagyműveltségű, a világirodalom jeles szerzőit német, francia, angol, olasz nyelven eredetiben olvassa. Világirodalmi mértékkel mérte s találta nagyra Adyt s bitzósított neki helyet és teret. Mint Bölöni György mondja, ezzel az egy cselekedetével kiérdemelte az utókor háláját. Nem kétséges: Ady már költő volt, költő lett volna Vészi nélkül is, helyet találhatott volna máshol is. De figyelembe véve a kort, annak sajtó- és irodalmi viszonyait, mondhatjuk, hogy olyat aligha, ahol hasonló szeretettel és megbecsüléssel fogadták volna mindjárt kezdetben s emberi gyöngéi iránt annyi elnézéssel —, amiből időnkint nagy adagot kellett igénybevennie.

Ez a megbecsülés annál méltánylandóbb, mert Vészi a publicisztikai részt, tehát lényegileg a vezércikket s a politikai rovatokat tartotta az újság magvának, igazi értékének. Valóban a lap népszerűségét ellenzéki korában, Széll Kálmán miniszterelnöksége (1899) előtt s az után (1903) Vészi magvas, izes, fordultatos, éleshangú vezércikkeinek köszönhette. Mindazonáltal megbecsülte munkatársait s igyekezett irodalmilag is értékes újságírókkal dolgozni.

A Budapesti Napló típusa, szerkezete egyáltalában nem felel meg annak a képnek, amelyet a kapitalista világ nagy napilapjairól alkothatunk. Mint egyébként a legtöbb más magyar napilapé, hírszolgálat felettébb fogyatékos. A külföldi híryanag — másodkézből — a távirati ügynökségektől származik, a Magyar Távirati Iroda közvetítésével. Rendszeres külpolitikai tájékoztatás hiányzik, még a magyar vidék eseményeiről is alig vannak saját értesülései. A „Pester Lloyd” estilapja és a bécsi „Neue Freie Presse” nélkülözhetetlen segéd-eszköze a mindennapi szerkesztőségi munkának. Tárcarovatában azonban akárhányszor kitűnő novellák és tanulmányok jelentek meg, színház, zene, irodalom, művészet nagy figyelemben részesült. Molnár Ferenc kritikáinak a Budapesti Napló olvasói kacagtak először; Lyka Károly ezeken a hasábkon harcolt a modern magyar művészetért.

Mindennél fontosabb azonban a vezércikk. A megindulás után, Bánffy Dezső miniszterelnök politikájával szemben nap-nap után egymást követik a kezdetüknél „(v.)” betűvel jelzett vezércikkek. Néha felváltja Kabos Ede, néha más munkatárs, a későbbi időben Bíró Lajos, olykor Ady Endre, de ha mozgalmas idők következtek, alig volt nap, amikor a „(v.)” vezércikk elmaradt volna.

A lap vasárnapi számaiban 1905 elejétől kezdve rendszerint Bíró Lajos novellája jelent meg a tárcarovatban, előtte Ady Endre verse. Az „Új versek” jelentékeny része ennek az 1905. évnek terméke s a Budapesti Napló-ban látott először napvilágot. Itt jelent meg az 1905 karácsonyi számban ennek az első igazi Ady-kötetnek programadó verse: „Góg és Magóg fia vagyok én...” Ha idézzük némely sorát s próbáljuk megeleveníteni keletkezésének korát, a közönséget, írókat s főként költőket, kik — többnyire idősebb — kortársai voltak, robbantónak és döbbenetesnek kell vélni hatását. Vargha Gyula, Kozma Andor, Bárd Miklós, Kiss József, Szabolcska Mihály, Palágyi Lajos s az azóta nyomtalanul elmerültek, ha olvas-

ták — s nem kétséges, hogy olvasták —, hogyan fogadhatták azt, aki így tette fel a nagy kérdést :

Szabad-e Dévénynél betörnöm
Új időknek új dalaival?

S felel rá hamisítatlan Ady-göggel: akár ha forró ólmot öntenek fülembe, akár ha rám tipornak durván gazul;

Mégis csak száll új szárnyakon a dal
S ha elátkozza százszor Pusztaszer,
Mégis győztes, mégis új és magyar.

Felidézve a félszázad előtti Magyarországot, újságjait, íróit és költőit; úgy vélem, úgy emlékszem, hogy a sokat és joggal emlegetett „királyi gög”, a magában való biztonság, rendületlen hit, zsenijének és küldetésének ez a harsány megvallása volt az, amire kortársai temperamentumuk szerint elhallgatással, visszautasítással, felháborodással reagáltak.

Az új költőnek a nem egészen másfél esztendő alatt, melyet első ízben a Budapesti Naplónál töltött, a lap megszerezte a kissé csalóka publicitást. Az újság ugyan elég elterjedt és elég népszerű is volt, különösen addig, míg offenzívában hadakozott és nem vált Fejérváryék alatt a kormány védőjévé: — mindazonáltal ez a publicitás nem jelentett sokkal többet, mint azt, hogy Ady nevét ismerte minden írástudó, minden professzionista — ezen a körön kívül a közönségnek csak egy kis rétege. A nagy tömeg nem a versek miatt olvasott újságot, azokat rendszerint átlapozta.

Ady költői érvényesülését eléggé talán nem méltatott módon segítette az, hogy szerkesztői, Vészi, Biró Lajos, Kabos Ede mind a költő s a költészet tisztelői s Ady zsenijéről mélyen meggyőződöttek. Nem kérdezték a kiadóhivatalt — mint általában szokásos volt —, vajon a közönségnek kellene-e versek és különösképpen Ady-versek, hanem biztosították az új költő számára a lap legelőkelőbbnek tartott helyét.

Ady versei ma már közkinccsé váltak, a nagy magyar tömegek kincsévé. Prózaírói munkájának folyamatban levő teljes kiadásából ugyancsak nagy tömegek számára nyilvánvaló lesz, hogy milyen kiváló, szorgalmas, nap-nap után megújuló újságírói munkát végzett a szóbanlevő időben a Budapesti Napló szerkesztőségében, a „műhelyben”.

Élénken reagált a legkülönbözőbb, a föld legtávolabbi helyein végbement furcsa és különös eseményekre. Olykor bámulatos megértéssel az 1905-ös orosz forradalom jelenségeire és jelentőségére. Természetesen a magyar politika eseményeire is.

A cikkíró, az újságíró Ady azonban nem választható el a költőtől. „Ady minden porci-kájában költő volt és a társadalom, a politika, a történelem minden eseményére és jelenségeire lírikusként reagált. De éppen ezért, a „szakember”-korlátoltság nélkül és anélkül, hogy a társadalmi élet felületének részletkérdéseire tapadt volna, nemcsak ösztönösen érezte, hanem világosan látta és tudta, hogy a magyar társadalmi harcoknak mik az igazi mozgató erői. Tudta, hogy az a forradalom, melynek vihardarává szegődött: polgári forradalom. „Demokrata, tudatos, erős, magyar polgári Magyarország lehetséges itt vagy semmi” — írja a Budapesti Napló-ban 1908-ban” — (Révai József: Ady, Budapest, Szikra 1952., 6. lap.)

Ady e lírikusan felfogandó prózájának talán legdúsabb gyűjteménye a Budapesti Napló 1905—1906. évi kötete. Szorgalmasan, napról napra írt a legkülönbözőbb eseményekről, távoliakról s belföldiekéről. Írt párizsi emlékeket és politikai cikkeket. Írt Wesselényiről s arról, hogy találkozik Kossuth Ferenc és Apponyi a reakcióban: — Rakovszkynál, a klerikális néppárt vezérének. Témája tekintetében meglehetősen elszigetelten áll az a cikk, amelyben a Huszadik Század köréhez tartozó Rácz Gyula könyvéről számol be. Vélénk, ez a könyv igen messze esik Ady világától. Címe: „Gazdasági önállóság nemzeti és világgazdasági függetlenségünk megalkotója”. Később „Jegyzetek a napról” címen foglalja össze rövid glosszáit. Újra meg újra rátér az orosz forradalom eseményeire.

Csak valamennyire is teljes beszámolót adni — messze túlterjedne ennek a munkának határain. Hogy egyebet ne mondjak, az első naptól kezdve színházi referens is volt, rendszeresen írt a Nemzeti Színház és a Vigaszínház bemutató előadásairól. Színi kritikái — még külön is szó lesz róluk — sokszor pompásan jellemzik a darabot, a szerzőt, a színészeket és a színházat; sokszor szeszélyesek és nagyon is líraiak: szubjektívek — enyhén szólva.

Politikai cikkeiben alig van ingadozás. Adyt, a reakció és a klerikalizmus ellenségét még a Budapesti Hirlapnak Párizsból névtelenül küldött apró tudósításaiban (1904) is fel lehetni. A Budapesti Naplónál természetesen szinte korlátlan szabadságot élvezett a reakció minden jelenségével szemben. „... A szabadgondolkodó polgári radikalizmusban találkozott

a magyar szabadkőműves „progresszióval”, Somló Bódogtól Jászai Oszkárig. Ady a magyar burzsoáprogresszió fegyverbarátja lett és maradt élete végéig.” (Révai József: „Ady” Budapest, Szikra 1952., 8. lap). . . „Ady híven kitartott a polgári radikalizmus mellett. És egy pillanatra sem állított, hogy ez a kitartás kényszeredett lett volna, amit Ady csak kellett-lenül vállalt. Beszédei és versei a Galilei-kör márciusi ünnepségein, versei elé írt ajánlásai Jászai Oszkárnak, Ignótusnak, Szende Pálnak, a magyar szociáldemokrácia vezéreinek, Hatvanyhoz írt levelei a „magyar progresszióról” — mindez őszinte és igaz volt és azt mutatta, hogy Ady vállalta a fegyverbarátságot”. (Uo. 19. l.).

Ady szorgalmasan írt novellákat is. Novellatárcái megjelentek már 1903 őszén a Budapesti Hírlapban és a Budapesti Naplóban, folytatta ezeket 1904-ben Párizsban s most a Napló szerkesztőségében igen sűrűn. Gyakran előfordult, hogy egy héten két tárcája is látott napvilágot. Az egyik saját neve alatt, a másik „Lellei András” írói néven. A tárcák írása — mint a verseké — szerkesztőségi kötelezettségei közé tartozott; a Lellei-tárcákért azonban, mintha csak külső munkatárs lett volna, külön s a kézirat leadása után azonnal kapott 20 korona honoráriumot.

Bölni György szerint „fanyalogva készült el” a novellákkal, „... kényszerszermunkának érezte...” (Az igazi Ady, 29. l.).

A Budapesti Napló 1905. március 30-i számában jelent meg „Lellei András” novellája „Tíz forint vőlegénye” furcsa címen. (Sok a furcsa Ady-cikk- és novellacím: „Tóth Gaston rúg”. „A tízmillió Kleopatra”, „Levél egy Ilonához” stb.) Ebben a novellában Ady pontosan, könyörtelen realizmussal írja le a „kényszerszermunka” menetét. A történet hőse az író, ő a vőlegény s a tíz forint, amelyet megírandó tárcájáért fog kapni, az áhitott menyasszony. Miatta azonban tíz forintos tárcákban el kell fecsérelnie legjobb témáit.

„Szomorú volt kissé Tíz Forint vőlegénye. Dohos a kávéház, hol az író az asztalt megtalálta. És mert szeretett magában hangosan beszélni Tíz Forint vőlegénye, így prédikált a papirosához

— Ha én ma tárcát nem írok, onnan is ki fogok kopni, ahol ezt a tárcát ma délbe várják... De hidd el papiros, nincs mit adjak neked. Ma nincs. Hol szedjem én a meséket?...” Hajnalodik, reggel nyolc felé jár, jönnek pihent, boldog emberkéik a kávéházba. Tíz, forint lovagjának nem szántott a tolla... mégis oda kell adni, tárcába szorítani Zenóbiát régi regénytémáját.

„... nincs semmi mese út, csupán a Zenóbia-mese útja. Ezen kell elindulni... Sies-sünk, siessünk. Szaladgált tollával a papiroslapokon Tíz Forint vőlegénye. Csak azt érezte, hogy ágyba kell rohanni mindjárt s aludni avval a bizonyossággal, hogy megvan már a Tíz Forint. És hogy sohasem fogja most már idézni lelkében Zenóbiát, az igazit. Mert csömmörölni fog most már magától mindig, hogy Zenóbiát is oda kellett dobni a többi után, megcsúfolva, megtagadva, hazugságba mártva, hitványan...”

Később visszatért Zenóbia. A nagy regénytémából rövid novellácska lett, a Budapesti Napló 1906. június 14-i számában.

A maga neve alatt megjelent novellákat sem lehet mind a prózaírás remekei közé sorolni s verseivel együtt említeni. Csaknem mindegyikben megmutatkozik a tehetség s egyes lírai részek egyenesen versebe kíváncsoznak, de nem teszik Adyt jeles novelláiróvá. Jellemző erre nézve Révész Béla ítélete. Révész Ady föltétlen hódolói közé tartozott. Több könyvet írt Adyról, Lédáról s a maga, ma már egészen furán ható szövegeivel ünnepelte a költőt minden erényével és minden hibájával együtt. Csak a novelláival tett kivételt. (Maga is novella-író volt.) Ezekről „Ady Endre életéről, verseiről, jelleméről” című könyvének 39. lapján így ír: „... Ady a novelláit, amelyek az „Így is történhetik” könyvében vannak összefoglalva, kizáróan pénzügyi okokból írta meg... az elvetélt ötletek fölsugárzanak ezekből a novel-lisztikus írásokból is... pedig: kegyelőd, mindent számontartó jólelkű! — Dühös ingerült-ség, cinikus móka (s nem az a lebegő, sügdoso valami: ihlet) vezette Ady ceruzáját, amikor ezeket a történeteket leírogatta. Majdnem valamennyi a Három Holló titokzatos fülkéjében készült, amikor Adyt szorította a gond... ha tárcát ír, másnak új koronákat kaphat... Útálta ezt a munkáját... Hetykesége is az utálkozás volt, hogy a pénzért ilyesmit kell művel-nie, mert ha csak verset ír, éhenhal.”

Látni való, hogy Révész egy kalapba dobálja az Ady- és a Lellei-tárcákat, ami nem egészen indokolt. Az Ady-tárcák több gonddal készültek. Ismeretes, hogy van közöttük kiváló is, mint például mélyen és megrendítően átélt motívumokból felépült: „Mihályi Rozália csókja”. Amit Révész mond, az általánosságban csak a Lellei-tárcákra, a „Tíz forint vőlegénye”-módon készültre jellemző.

Hatvany Lajos Ady prózáját („Ady a kortársak közt” 66. l.) villanásokra berendezett, majd fellelegekbe borult, „Bródy-as” prózának mondja. Más helyen (Huszadik Század 1908. I. 238.) ugyancsak ő az, aki Ady zsenijének jellegzetességét látja abban, hogy írt rossz

verseket is. „Rossz verset írni igazi költő privilégiuma.” S mintegy elfogadva Ady ítéletét, egy fokkal Petőfi alá helyezi Arany Jánost, mert szinte minden verse remekbe készült.

Ady állásfoglalása Arannal szemben ismeretes. Nem egy, hanem sok fokkal Petőfi alá teszi, el sem ismeri költőnek: „versfaragó falusi nótárius”. Ignótus „Olvasás közben” című kötetéről ír a Budapesti Napló 1906. január 25-i tárcájában s ebben Arany Jánosról. „És ha ezerszer kiátkoznak, én még sem tartom másnak Aranyt, mint a kádenciázó magyar falusi nótárius fejlett típusának. És mégis gyönyörködöm Ignótus Aranyértésében és köszönöm neki, hogy már a magam ítéletében kételkedem. Biztosan ő lát jobban, mert őt csak egy finom ború gátolja a látásban. A kételkedésnek és a nagy törvények megérzésének borúja. Engem, a kicsit, a békétlent düh is gyakorta gátol. És még mennyi minden.”

Ha már most elfogadjuk — s el kell fogadni —, hogy Ady mint prózaíró is lírikus, akkor tudomásul kell venni, hogy írt rossz verseket s kétes prózát is. Zsenijének értéke, jelentősége ezáltal semmivel sem lesz kisebb.

Ady első pesti éveiben fokozatosan honosodik meg a Budapesti Naplónál az a szokás, hogy verseit rendszerint a vasárnapi tárcarovat élén hozzák. Így jelent meg az „Új versek” nagyobb része; így jött több Léda-vers, például 1905. március 7-én a „Léda hajója”:

Hurráh, jön az Öröm hajója,
És hozza Lédát már felém.

„Találkozás az erdőn” (1905. február 19.), „Vén faun üzenete” (március 12.), „Új vizeken” (március 25.), „Jőjj Léda” (július 29.) és így tovább.

Eleinte azonban a vasárnap még nem volt kizárólagos birodalma. Jöttek teljesen elfelejtett költőcskék művei vasárnap. De olykor Juhász Gyula, Kosztolányi, Dutka Ákos, Hegedüs-Bite Gyula. Adynak egy szép Baudelaire-fordítása (Pusztulás) jelent meg az 1905. március 17-i számban — a „Különfélék” rovat élén. S ugyanitt, május 19-én „eredeti” Ady-vers: „Hazugság nélkül” — a „Még egyszer” nagyváradi verskötetéből. Ki tudná, miért.

A jelentéktelen költők vasárnapi szereplését Ady eltűrte, de már például Kiss József ellen szót emelt. Az öreg költő egyik vasárnapi verse miatt nagy botrányt rendezett. Nem tudom már biztosan, melyik volt ez a vers. Azt hiszem, a „Knyáz Potemkin”, az 1906. január 21-i számban.

A következő, 1906. év elején egészen második párizsi útjáig, csak akkor engedte át másnak ezt a helyet, ha ő volt a vasárnapi tárcá írója.

Az egész 1905. év mozgalmas és színes volt a Budapesti Naplónál. Első hónapjaiban tulajdonképpen még Tisza-zászló alatt nagy lendülettel csatázott a lap januári választásokból győzelmesen kikerült koalíció ellen. Megmaradva a demokrácia vonalán, az év második felében az általános választójog és a szociális reformok mellett szállt síkra, élesen szembe fordulva Tisza Istvánnal, ki ekkor mutatta meg magát egészen mint a választójogi és a társadalmi reform esküdt ellensége.

A Budapesti Napló és Vészi Fejérváry kísérlete mellé áll, s mondhatni, vele bukik nemcsak a sajtófőnök, hanem a lap is.

A következő fejezetek részletesebb — bár természetesen csak vázlatos — képet adnak a régi Magyarország legújabb történetének erről az izgalmas korszakáról. A Budapesti Napló „darabont” újság, a koalíció újabb győzelmével együtt (1906. április) egyszerre elveszti népszerűségét. Kísérletezik a harcosan progresszív „Szabadgondolat” napi mellékletének kiadásával — eredmény nélkül.

Ady kedveszegetten dolgozik. Nincs még másfél éve, hogy Vészinék „könyörög” Párizsban, vigye haza a Naplóhoz. 1905 újév után megérkezik Pestre s kétségbeesett levelekben tárja ki vágyódását Párizs felé.

S az év folyamán állandó idegessége, valódi vagy képzelt betegsége által befolyásolt hangulata miatt legmegbízhatóbb jóakaróiban és barátáiban is kételkedik. A szerkesztőségben ezt alig venni észre, de leveleiben gatlás nélkül nyilatkozik. (Igaz, hogy leveleit nem szabad szószertint venni. Hiszen Lédának írt levelei csaknem kivétel nélkül halálos betegségeknek leírásával kezdődnek.)

Így 1905. augusztus 30-án azt írja Lédának Nagyváradra, hogy „... tegnap egy keserű jelenetet játszottam el a szerkesztőségben s kijelenttem, hogy távoزم innen még elsején. Sok okból, melyről még beszélni fogok”. (Révész, 419. lap). Persze nem távozott. A tavasszal „Még Biró Lajos társasága nyújt valami kárpótlást” (Diósy Ödönhöz, február 23., Orsz. Széchényi Könyvtár.) a nyáron „Búsan élünk, mert Biró Olyan, mint egy siralomházi lény”; (Lédához, július 12., Orsz. Széchényi Könyvtár) s ősszel: „Biróval visszavonhatatlanul elhűltünk” (Lédához, november 5., Orsz. Széchényi Könyvtár).

Ekkor, az év végén már egyre gyakrabban beszél újabb párizsi útjáról; 1906 elejétől, a „darabont-kormány” bukásától kezdve energikusan készül Lédát viszontlátni. Energiájára nagy szükség volt. A Fejérváryék bukása után rossz anyagi viszonyok között vegetáló Budapesti Napló számára a párizsi levelező eltartása tisztán fényűzés. Újra sokat kellett könyörögni, ígérgetni, hogy a költő kedvéért — s csakis azért — a lap meghozza ezt az áldozatot. Úgy emlékszem, az volt a feltétel, hogy az (1906) év végén hazajön. Ebből aztán 1907 eleje lett, majd nagyon sok s igen komoly sürgetésre nyár eleje, június vége.

Ady második párizsi útja idején került a Budapesti Naplóhoz Kosztolányi Dezső. Versei, novellái és fordításai — gyakran a „Különféle” rovat élén — 1906 első hónapjaiban elég sűrűn jelentek meg. Június 11-én látom „A gyáva király” című cikkét „K. D.” aláírással. Ez az Alfonz spanyol király ellen elkövetett bombamerényletről szól. A következő napokban egymást követik ilyen kis cikkei, hol „K. D.”, hol „Lehotai” aláírással. Megerősíthetem tehát emlékezésemet azzal, hogy minden valószínűség szerint június elsején, vagy talán a hónap következő első napjaiban lett belső munkatársa a Budapesti Naplónak.

Belépésének közvetlen előzményeit nem ismerem, nem emlékszem rá. Kosztolányi Dezsőné „Kosztolányi” életrajzában (103. lap) közli a Budapesti Napló 1901. október 26-i számában, hátul a „Különfélék” rovatban megjelent „Egy sir” című versecskéjét. Itt szokták közölni azokat a verseket, amelyeket még nem tartottak méltónak arra a megtiszteltetésre, hogy a tárcarovatba kerüljenek. Az is előfordult azonban, hogy Erős Gyula, a segédszerkesztő, vidéki lapból vágott át verset laptöltelék gyanánt a „Különfélék” számára.

A huszonegy éves Kosztolányi nem volt a Budapesti Napló legfiatalabb munkatársa. Vele talán egyszerre, mindenestre körülbelül azonos időben lépett be Hegedüs Gyula, még egy-két évvel fiatalabb. Friss arcszínű, szőke hajú, rokonszenvesen szép fiú volt. Kosztolányi arcán, különösen ha olykor hizásnak indult, volt valami téstaszzerű; Hegedüs abban az időben karcsú, kellemes jelenség. Ha valaki csak évtizedek múlva, befolyásos, vagyonos, nagyjövedelmű kiadó-szerkesztő korában látta újra, megváltozott, betegesen duzzadt arcán hiába kereste a hajdani szépség és fiatalság nyomait.

Novellái és tárca-élei versei jelentek meg, csakúgy mint Kosztolányi versei és novellái. Egy-két kötete is megjelent, de hamarosan elhagyta a Budapesti Naplót és az irodalmat, fővárosi dolgokkal foglalkozott s rövidesen a legnagyobb jövedelmű újságírók és szerkesztők közé tartozott. A Budapesti Naplónál Hegedüs-Bite Gyula aláírással jelentek meg írásai; tiszteletteljes megkülönböztetés volt ez a Vígsház érdemes művészeivel szemben, aki akkor állt népszerűségének tetőpontján.

Kosztolányi és Hegedüs nagyon jó barátságban volt; összekapcsolta őket a kor, az együttes indulás, vers, novella. Harmadik tagja volt a baráti körnek Csaáth Géza, családi nevén Brenner József, akkor orvosnövendék, később feleségével együtt tragikus véget ért orvos, Kosztolányi unokatestvére s mint ő, szabadkai fiú, Kosztolányinál valamivel fiatalabb. Nem volt tagja a szerkesztőségnek, de gyakran írt igen eredeti tárcanovellákat s a zenekritikát rendszeresen ellátta. Így hát nagyon gyakran járt be, azt hiszem 1906 nyaratól az akkor már Eötvös utcai szerkesztőségbe, sokszor fiatal zenekedvelő barátaival. Ilyenkor azután többnyire együtt távoztak el Kosztolányival és Hegedüssel. Ugyanekkor kezdődött Kosztolányi meleg barátsága a nála két-három évvel fiatalabb Karinthyval. Ha jól emlékszem, ő is gyakran megjelent a Budapesti Napló szerkesztőségében.

Ady versei már hosszabb idő óta rendszeresen megjelentek a Budapesti Naplónak; Kosztolányinak, a leendő poétának s szorgalmas olvasónak módjában volt véleményét alkotni róluk. Meg is tette, meg is írta leplezetlenül Babits Mihályhoz intézett baráti leveleiben. Évtizedekig senki nem tudott ezekről a levelekről, erről a véleményről.

Az irodalmi világ úgy tudta, hogy Ady Kosztolányi szemében is a kor legnagyobb magyar költője. Földessy Gyula „Ady értékelése” című könyvében (13. lap) pontosan beszámol róla, hogy Kosztolányi Ady életében kétszer írt róla, halála után pedig nyolc ízben mindannyiszor az elragadtatás s a legnagyobb megbecsülés hangján. Kosztolányi másik, igen régi, titkolt fiatalkori véleménye „A Toll” című folyóirat 1929. július 14-i számában bukkant fel. „Az írástudatlanok árulása” című cikkben.

E különvélemény régi gyökereire világot vet Kosztolányi és Babits Mihály fiatalkori levelezésének Kosztolányi Dezsőné könyvében (157. lap) közölt része.

A fiatal Adyról e levelekben lesújtó véleményt mond a nyolc évvel fiatalabb huszonegy éves Kosztolányi. — „A modern irodalom trónusába — írja többek közt — egy kiállhatatlan és ügyetlen poseurt ültettek: Ady Endrét s nem mások, kedves barátom, mint azon szintén modern szellemű fiatalemberek, kik arra aspirálnak, hogy rossz, modoros és affektáltan zűrzavaros verseiket a B. N. tárcarovatában közöljék.

„Sok hasonlót írhatnék az émelyítő Adyról” — közli azután s ír is és még egyszer kiadja mérget, elküldvén Babitsnak „Az Ady új — hülye — kötetét (az Új Verseket), olvassa el s rögtön írja meg róla a véleményét”. A magam véleménye az, hogy neki „viszket a tenyere”...

Ez a levél Szabadkán 1906. február 19-én kelt.

Megírásakor aligha sejtette, hogy néhány hónap múlva be fog lépni a Napló szerkesztőségébe, szűkebb kartársa lesz Adynak; ki ebben az időben már nyilván Párizsban volt. Valami kevéssel helyreigazítandó tehát Földessy idézett művének az a megjegyzése, hogy „Adyval... az időtájt már régóta együtt dolgozott a Budapesti Napló szerkesztőségében”. Kosztolányi munkássága ott ugyanis jóval február után kezdődött. Ady 1906. június 20-án már — második útján — Párizsban volt, honnan csak 1907. júniusban tért vissza Budapestre.

Kosztolányi június 24-én munkája megkezdése után azt írja Bajára Babitsnak, hogy „Én, édesem, Pesten ragadtam” (Kosztolányi Dezsőné: Kosztolányi Dezső 158. lap). A szerkesztőségben semmiestre sem melegedhetek össze — ami természetesen mit sem változtat a dolgon s Földessy igazán. Valószínű azonban, hogy már személyesen ismerték egymást, amikor az Új versek megjelentek.

Ugyanezt a levelet így folytatja: „Ady Endre helyére, ki Párizsba ment, a Budapesti Naplóhoz szerződtem belmunkatársnak. Szépirodalmi cikkeket, verseket, tárcacikkeket írok bele s a versrovat vezetője vagyok...”

Fiatalos túlzás, ártatlan dicsekvés. Érthető (Ady is a Budapesti Napló „főmunkatársának” mondja magát párizsi névjegyein). Ha egyáltalában nem is „Ady Endre” helyére, de a lap szerkesztőségébe került fiatalon, minden újságírói vagy írói múlt nélkül; Ady Endrének, Bíró Lajosnak — s magamnak is — évekig kellett előbb vidéken mindeneskedni, míg ezt a rangot elérhették. Ady helyét pedig sok okból nem kellett „betölteni”. Az egyik ok az, hogy a lap vezető triumvirátusa, Vészi József, a lap tulajdonosa és szellemi vezére, Kabos Ede főszerkesztő s Bíró Lajos felelős szerkesztő — s ez hervadhatatlan, irodalomtörténeti (történeti) érdemük — tökéletesen tisztában volt Ady költői jelentőségével, küldetésével, nagyságával. Kosztolányinak, Hegedűsnek s akár más fiataloknak is — mindnyájuk számára jó ajánlólevél volt a fiatalság — adhattak írásszállt — no nézzük meg mit tudsz —, de hogy velük Adyt pótolják, az álmukban sem jutott eszükbe. A másik ok, amiért senkit sem kellett Ady helyére ültetni, az, hogy Ady párizsi tartózkodása alatt épp oly rendszeresen küldte vasárnapi verseit, tárcáit, a napi eseményekről szóló cikkeket, mintha csak a szerkesztőségben ült volna. Szorgalma, termékenysége ismeretes. Párizsban még jobban vigyázott rá, mint itthon, hogy folyamatosan életjelt adjon, szerepeljen a lapban, el ne felejtse.

Ami a „versrovat vezetését” illeti, ez sem várt Kosztolányira. Kabos, Bíró — s maga Vészi még a legnagyobb politikai izgalmak közben is — alaposan megnézte, hogy milyen verset adjon a tárcarovat élére, akár hétköznapról, akár vasárnapról volt szó. „Kosztolányi Dezsőné azt írja róla, hogy a Budapesti Napló „belső munkatársa, vasárnapi vers- és tárcáírója”. A Budapesti Napló vasárnapi tárcáírója Bíró Lajos volt, verset többnyire Ady küldött abban az időben Párizsból. Előfordult, hogy Ady novelláját adták vasárnap, például az „Eszter csókokat küld” címűt; ugyanekkor a tárcavers — „Chrysis” — szerzője Hegedűs-Bite Gyula. Július 22-én Dutka Ákos „Krisztus éjszakája” című versét közlik elől, utána Miklós Jutka tárcáját. 29-én Ady három Léda-verse jelent meg és a Papp Mariska tárcája. Kosztolányi verseit novelláit adták pénteken, kedden, ahogyan éppen jött; s vasárnap is.

Kétségtelen azonban, hogy Kosztolányi igen jól indult. Vészi Adyban a lángelmét látta meg igen korán; Kosztolányiban, mikor még keveset tudott róla, a fiatalon megszerzett műveltséget, a máris sokoldalú nyelvtudást becsülte.

Ady — említettem már — Párizsból is szorgalmasan dolgozik. Néha nap-nap után jönnek a híreket megelőző kisebb-nagyobb cikkei. „A Szajna mellől”, vagy „Magyar figurák Párizsban” címen foglal össze három-négy kisebb glosszát, vagy egy témáról szóló cikket küld. Tökéletes pontossággal érkeznek meg vasárnapi tárcái és versei.

A Budapesti Napló megelégedett a Magyar Távirati Iroda híryanagával s külön tudósítót még Bécsben sem tartott — szegénysége gátolta ebben —, pedig abban az időben Bécs rendkívül fontos hírforrás volt a magyar politika számára s a Budapesti Napló par excellence politikai lap. Ady párizsi pozíciója az ő személyéhez volt kötve. A szó igazi értelmében vett „tudósítást” nem vártak tőle; egész működése alatt aligha küldött más táviratot, mint pénzkérőt. Párizsban — mint Budapestben — kivette az események közül azt, ami jelentőségénél vagy furcsaságánál fogva figyelmét megragadta, sokszor élesen megvilágító, elég gyakran fáradt s erőszakolt megjegyzést, glosszát fűzött hozzá s készen volt a „Szajna mellől” egy strófája. Egészen szubjektív megjegyzések, sajátos, lüktető formába öntve. Szereti az exotikumot. Például nem is egyszer ír „Pnom-Pöh kis táncosnőiről”. Az olvasók száz

százalékának természetesen sejtelmük sem volt erről a helynévről s ma is csak az indokainai háború miatt sejtünk valamit róla. (1906. júl. 6.) Magyarázattal Ady nem szolgált. Nem szeret magyarázni. Mint a világ legismertebb dolgáról úgy beszél például a „Dolet szobránál szokásos ünnepről” (augusztus 9.), pedig a Budapesti Napló olvasóinak — a lap július elseje óta állandó napi mellékletként hozza a „Szabad Gondolat” cikkeit, — hasznos lett volna a lexikonnál bővebben megmagyarázni, hogy Étienne Dolet francia nyomdász és humanista éppen a szabad gondolatért került többször börtönbe s végül 1544-ben máglyára.

Cikket ír a Magyar Boshido-ról. Boshido? Ki hallott valaha erről? Ady szerint ez a „japán gavallér kodex” (B. N. 1905. jan. 13.). Pusztá véletlen juttatta kezembe a Budapesti Hírlap (ennek Ady párizsi tartózkodása alatt is szorgalmas olvasója volt) 1904. szeptember 11-i számát; ebben Bognár Máttyás ír Busido-ról „A japán harcoló rend kodexéről”.

Ady e második párizsi útja idejében kezdte meg Kosztolányi szerkesztőségi munkáját. Nem lévén együtt egy szerkesztőségben s állandó napi érintkezésben Adyval, Kosztolányinak nem eshetett nehezére elhallgatni Babbitshoz intézett levelében oly markánsan kifejezett nézeteit. Lehet, hogy elmondotta egészen szűk baráti körben. Mi, a szerkesztőségnek „idősebb” tagjai — 25—26 éven alul —, nem tudtunk róla semmit. Egyikünk sem sejtette, hogy „már gyúlik a seb, amely ettől a kérdéstől most (1929-ben) „felfakad” (Kosztolányi Dezsőné: Kosztolányi Dezső 279. lap).

Míg Ady második párizsi útjáról 1907 nyár elején haza nem jött, addig személyesen legfeljebb igen kevésszer találkozhattak, 1906 tavaszán, mielőtt Ady erre a második párizsi útjára elutazott volt.

Marad, mint csendben elviselt, de fájdalmas és nyilvánvalóan Kosztolányi haláláig sajgó seb: Ady kritikája a Budapesti Napló 1907. június 1-i számában, Kosztolányi első, „Négy fal között” című verskötetéről. Ady nem takarékoskodik a dicséretekkel fiatal költőtársaival szemben. E „dicséretnek” azonban valóban alkalmasak arra, hogy soha nem gyógyuló sebeket üssenek. — „Ő irodalmi óir” mondja s valóban csak a gyöngébbek kedvéért kik közé Kosztolányi nem tartozott, teszi hozzá: „Bevallom, hogy az én számból nem éppen dicséret ez ma...” Azután: „A szerelme is halálos álom s fogadok bármi pénzbe, hogy hűv-
vör asszony nincs egyetlen szerelmes verse mögött sem. Ha olcsó emberrel volna dolgunk, majdnem ráfoghatnánk, hogy az eggyel több ciklus kedvéért írt szerelmes verseket.”

Azután az összehasonlítás „néhai főtiszteltetű és méltóságos” Szász Károly költészetével és így tovább, olyannyira, hogy maga Ady szerint ezért Kosztolányi „késél volna köteles mindenki másnak válaszolni”.

Mindenki másnak? miért éppen csak Ady-nak nem? Mert korban, költői rangsorban — szeszélyes értékelés — talán előbb van? Ady jól ítélte meg a helyzetet. Tagadásában rejlő állításának megfelelően Kosztolányi Ady-nak is késél válaszolt, — de több mint két évtizedes késéssel.

Kétségtelen, hogy Ady Kosztolányit ekkor versenytársának érezte. Önbizalma, a maga zsenijébe vetett hite nem ingott meg. De — tudhatta — a közönség szeszélyes. Akkor még forralhatta Ady vérét, ha rágondolt, hogy talán Kosztolányi verseinek megjelenését fogják ünnep gyanánt várni. S ezt nehezebb lenne elviselni, mint azt, hogy „egy némely versét az iskolában is tanítják. A Kisfaludy-Társaságban van egy fenntartott helye...”

Változatos, válogatott megnyilvánulásai a kicsinylésnek, olcsó semmibevevésnek. Ki értette volna meg jobban s ki érezhette volna fájóbban, mint Kosztolányi, aki Ady szerint is „...rendkívül gyöngé, finom, vibráló, hallucináló lélek”?

Meg is értette s egy Adyhoz intézett — nyilvánosságra hozott — levélben úgy reagált rá, ahogyan Ady várhatta: sértődötten, keserűen.

Nem tudom megállapítani pontosan, mikor ment el Kosztolányi a Budapesti Naplótól. Mikor átköltöztünk az Eötvös utcába és Ady visszaérkezett második párizsi útjáról, még ott volt s a legfiatalabb nemzedék tagjaival együtt jó kedéllyel vett részt sok vidám tréfában. Bizonyára a Pálya-időkből (1907 november) sietett el. A Budapesti Napló teret és nevet adott neki s ő nem is volt haláttalan. Mikor évekkel később a lap volt munkatársai Vészi Józsefet jubileuma alkalmával ünnepeltük, Kosztolányi igazi melegséggel, szinte megindultan s kitűnő jellemzéssel írt róla (megjelent „Kortársak” című kötetében is). Néhány mondatával zárom a Budapesti Naplóról szóló fejezetet:

— „Egy bűvös véralkat sistergett itten, feleselt önmagával és a világgal, ellágyult és felfortyant carlylei fesztelenséggel finom és vaskos szóképeket halmozott egymásra, rőzsát és záptojást hajigált... Úgy rémlett, tintája meggyullad a tollán s kéziratpapíra ellobog írás közben.”

„...a környezete bátorított. Költők, regényírók és novellisták dolgoztak itt, Ady Endre, Szép Ernő, Kabos Ede, Biró Lajos, Lengyel Géza, Hegedűs Gyula. Egyik asztalnál

Csáth Géza Wagnert és Puccinét füttyüreszte, a másikon tudósok vitatkoztak Herbert Spenzer-ről és Nietzsche-ről. Fölöttünk nagy apai szigorral trónolt a szerkesztő. De hogy kijött közénk, azzal a rokonszenves szeleburdiságával, mely csupa céltudat és biztonság, azt vettük észre, hogy nem sokat különbözik tőlünk. Dantét idézte olaszul, Shakespeare-t angolul s hagyta, hogy kiki mulasson a maga rigolyájával.

„Ő nem „szakember” hanem költő... az az irodalmi nemzedék, mely oldalánál nőtt fel, el-nem múltó hálával tartozik neki...”

SINOR DÉNES

GÓG ÉS MAGÓG FIA

Az „Új versek” megjelenése új korszak kezdetét jelenti a magyar költészet történetében. Fél évszázad távlatából talán még Adynál is tisztábban látjuk, hogy ezek a versek valóban „új időknék új dalai”. A kötet bekezdő sorai:

„Góg és Magóg fia vagyok én,
Hiába dőngetek kaput, falat”

minden művelt magyar előtt ismereteseek és immár évtizedek óta szerepel a vers középiskolai tankönyvekben.

Ilyen körülmények között eléggé meglepő, hogy az eddigi kutatás nem adott e soroknak kielégítő magyarázatot. Az egyszerűség kedvéért itt csak Földessy Gyula kitűnő könyvéből¹ idézem a szokványos magyarázatot, amely lényegében összefoglalja mindazt, amit ezekről a sorokról mondtak: „Góg és Magóg mondai nevek, a bibliában is többször van szó róluk (Mózes I, Ezekiel és János jelenései): Istentől elhagyott pogány népek fejedelmek. Anonymus szerint Jáfet fiáról, Magógról nevezték el a magyar népet.” Földessy minden szava helytálló, csak a magyarázat nem magyaráz meg semmit, nem vet fényt arra, hogy miért szerepeltette Ady e két nevet új verseinek előhangjában, miért vallotta magát Góg és Magóg fiának? Elvégre is költők nem szoktak a mitológiából találmányra kikapott nevekkel dogálozni. Nyilvánvalóan Zrínyi azért éneklí Sziget ostromát „Mársnak hangosabb versével”, mert Mars hadisten, és a sor értelmére nem vetne világos magyarázat, hogy: „Mars: római isten”.

Ady sorainak tényleges magyarázata kézenfekvő. Önként adódik a Góg és Magóg legendakörből.

A Góg és Magógról szóló irodalom igen gazdag, még vázlatos ismertetése is túlnőne e cikk keretein. Felesleges is lenne itten. Egyedül A. R. Anderson könyvét szeretném megemlíteni, amely a kérdés megbízható és modern összefoglalását adja.²

Góg és Magóg mondája elsősorban a közel-keleti kultúrákban terjedt el és alakulása főleg szír, ormény, arab, héber és görög forrásokból követhető. A monda igen korán kapcsolatba került a Nagy Sándor-regényekkel és a nagy világhódító a téma főszereplőjévé vált. A Nagy Sándor személyével kibővült Góg és Magóg mondakör lényege a következő:

Hódító útján Nagy Sándor eljut a világ északi végére, ahol általánosan elterjedt mítikus-földrajzi elképzelések szerint áthághatatlan, magas hegyek emelkednek. E hegyek mögött élnek Góg és Magóg, a tisztátalan népek, amelyek betöréseikkel állandóan veszélyeztetik a civilizált világ rendjét. Nagy Sándor a hegység hágoit hatalmas ércapukkal lezárja, más variánsok szerint, érckapuval ellátott óriási falat épít, hogy így megóvja a világot a tisztátalan népek támadásaitól. Ezek állandóan igyekeznek börtönükből kitörni, de „hiába dőngetnek kaput, falat”, kísérletük nem jár sikerrel. Csak a világ végén tudnak majd előtörni, halált és pusztulást hozva a művelt világra. Eljövételük az eschatologikus elképzelések állandó tartozéka.

A témának természetesen számos változata van. Érdekes azt is megemlíteni, hogy a századok során, Góg és Magóg népeit majdnem valamennyi északi nomád néppel azonosították: szkíták, hunok, törkök, magyarok, tatárok stb. mind, mint a civilizált világ vesztere törő „tisztátlan” népek szerepelnek a korabeli forrásokban. Nyugat-Európa horizontján való felbukkanásukkor a magyarokat is Góg és Magóg népének tekintették és ez a nyugati véle-

¹ *Ady minden titkai.* Budapest 1949, 25. l.

² *Alexander's Gate, Gog and Magog and the enclosed Nations* Cambridge (Mass.) 1932.

mény tükröződik Anonymusnál és más magyar krónikákban. Az északi hegységet, amely mögül Góg és Magóg előtörnek, vagy a másik változatban, a Nagy Sándor építette falat is hol ide, hol oda helyezték. Még a modern kutatás sem sokkal kritikusabb ebben a kérdésben, mint a középkori krónikások. A Kaukázus, az Urál, a Himalaya, a kínai nagy fal, mind mind talált fogadatlan prókátort, aki az egyik vagy másik a mögé akarta zárni Góg és Magóg népét. Persze ezek a megoldások annyi értékkel bírnak, mintha a velencei Doge-palotában vagy a lübecki városházában akarnók felismerni Jancsi és Juliska mézeskalács kunyhóját.

Minket, jelenleg, a kérdés nem is érdekel. Ady sorainak helyes megértéséhez elég annyit tudnunk, hogy Góg és Magóg népei hiába próbáltak kitörni abból a börtönből, amelybe őket az úgynevezett „művelt” világ zárta. Más helyen alkalmam volt érzékeltetni³ azokat az indokokat, amelyek a „civilizált” és „barbár”, azaz „tisztátlan” népek ellentétes fogalmainak kialakulására vezettek, persze elsősorban az előbbieket, a birtokon-belüliek érdekeinek védelmében.

Amikor Ady Góg és Magóg népeivel azonosítja magát, akkor tudatosan az északi barbárok, specifikusabban, az ősmagyarok leszármazottjának tekinti magát, akinek „fülébe még ősmagyar dal rivall” és aki új honfoglalásra készül Dévénynél betörni. A kitaszított, tisztátalanná bélyegzett Góg és Magóg népeinek kiszabadulása pedig a jelenlegi világrend végét, egy új világ hajnalát jelenti Ady sorai csak a Góg és Magóg mondakör ismeretével. kapnak teljes értelmet, csak ennek világánál bontakozik ki teljes szépségében a költői kép.

Persze érdekes volna megállapítani, hol ismerkedett meg Ady ezzel a mondakörrel. Tudjuk, hogy a Biblia és elsősorban az Ószövetség prófétai könyvei meg János jelenései nem egy költeményének szolgáltak alapul. Elég lesz itt az „Esaías könyvének margójára” című ciklusára gondolnunk. De ha az ószövetségi könyvek olvasása közben Ady találkozott is Góg és Magóg neveivel, a „kapu és fal” motívumát ott meg nem lelhetné. Erre csak egyéb olvasmányai között bukkanhatott. Ady életének nálam tapasztaltabb ismerői talán majd kiderítik az „Új versek” előhangjának közvetlen forrását.

PEÉRY REZSŐ

A „BEATUS ILLE” SOPRONI MAGYAR FORDÍTÁSA

A Soproni Magyar Társaság érdemkönyvének második kötetében (Erdem-Könyv, melyben az ifjú társaktól készített érdemes b munkák foglaltatnak; Sopronban 1816 eszt. B. I. 3. levéltári jelzésű kötet) bukkantam rá Horatius Epodon liber Carmen II. ódájának egy magyar fordítására, mely úgy vélem eredeti és ismeretlen a magyar Horatius-irodalomban.

A fordítás a soproni líceum diákjának önképzőkori munkája, a dukai születésű Takács Jánosé. „A Soproni Magyar Társaság neveit felmutató könyv” (A. I. 1. levéltári jelzésű kötet) tanulsága szerint Takács Jánost 1819. március 27-én vették fel a Magyar Társaság kötelékébe. Az „Időre-társak” sorából a következő iskolai évben, 1819. szeptember 25-én léptették át a „Munkás-társak” sorába. Minden bizonnyal ez volt soproni stúdiumának utolsó esztendeje. Takács János nevét Szinnyei írói lexikona nem említi. Csupán annyit tudunk róla, hogy a Vas megyei Dukán született, akár névrokona, a költőnő: Dukai Takács Judit, akiről viszont ismeretes, hogy szüleinek egyetlen gyermeke volt. Nagy Iván családi monográfiája a dukai Takácsoknak János nevű sarjáról nem emlékezik meg. Valószínű tehát, hogy Takács János nem nemes szülők gyermekeként került fel a soproni líceumba. A Horatius-fordításon kívül két versét írta be az érdemkönyvbe („Egy Ijúnak görjedd öröme, midőn látja Honnya egét derülni”; „A Farsang”). Érdekes mindenesetre, hogy „A Farsang” című tréfás, soproni vonatkozású diákkódaja néhány sornyi breugheli hangulatú, kitűnően sikerült zsánerképet rajzol, a nagy hóban szánkón rőszéző paraszt téli munkájáról és kunyhójáról.

E sorok lírai realizmusa és a „Beatus ille” nyilván eredeti, mert diákos magyar szövegének nagyszerű népnyelvi leleménye, képeinek hangulata, ereje, plaszticitása megérdemli, hogy felfigyeljünk a diákköltő kiemelkedő teljesítményére és sajnáljuk, hogy Takács János hűtlen lett az íráshoz.

Takács János Horatius-fordítása, úgy érzem, mindenképpen számot tarthat a Horatius-filológusok és irodalomtörténészeink érdeklődésére.

³ *The Barbarians*. Proceedings of the British Academy, 1956.

A szöveget eredeti helyesírásban közlöm :

A' paraszti élet ditsérete. Hor. szerint

Boldog óh! boldog ki szüleirül rá
Szált kövér földét miveli, s tulajdon
Barmain szánt: ő usorát sem ad sem
Vész soha ő el.

Ötet a' hadra 's viadalra hajtó
Kürtök ordított szava nem hevitti;
Vére nem fagy meg, ha ki duzzad a' nagy
Éjszaki tenger.

Nem kell oh! nem kell soha néki várni
A' hatalmasnak palotája mellett,
Hogy mikor lesz már valahára vége
Régi ügyének.

Vagy lugosát a' sudaras fa mellé
Nyujtja, — meg nyesvén terebélyes ágát;
Vagy ki metzvéen jobb tsemetékét olt a'
Rosz fa helyébe.

Avagy a' böggő gulya, vagy kopászó
Csorda mellé megy ki miképp' legelnek,
Vagy miképp' déleltetik őket a' bő
Torku gulyások.

Avagy a' mézet teszi már ki tisztult
Hordójába, — vagy nyiri a veszendő
Gyáva szép kondor juhait, s megin ki
Hajtja legelni.

Majd ha a' szépen koszorúzott ősz is
Jó gyümölcsökkel teli telt kosárral
El jön, oh! melly vig örömek közt éli
Drága világát:

A' mikor körtvélyt szedeget le, oltott
Fáiról 's bársony színü már meg éredt
Szőlőt is, — néked Priapus' hogy őrzéd
Áldozik azzal.

Bé következvén pedig a' komor tél,
Most kutyáit vad-kan utám huszítja,
Nagy vadász hálóba be fogja, mellyet
Meg vete néki.

Majd allattomba ki-feszitti fával
Ritka törét a' ragadozva élő
Hur-madár; majd bele ejti ezt a'
Szép danolót is.

Majd nyulat less, vagy darut a' kopár föld
Mély barázdájába, ha ezt pedig meg
Ejti, vigan megy haza, hogy ma nem hij
jába vadászott.

Oh! ki nem töltené idejét örömel
Oh! midőn nem jut soha ő eszébe
A' gond ; — a' mit szül neki a' szerelme. —
Boldog az ilyen.

Hát szemérmes szűz felesége, a' ki
Háza táját, és fiait felessen
Őrzi, — vén fával tüzet élleszt a' mig
Ő haza érhet.

'S bé rekesztvén a' teli tölgyű barmot ;
Fej, vagy a' hordót üti tsapra ; és hoz
Fel bort, — a' Gazdát, hogy itassa a' jó
Kész vatsoránál.

Nem kell énnékem ha be tölti is mind
Hallal a' tengert, zavaros szemével
A' komor tél, — hasamat ne töltse
Strutz husa nékem.

Jobban kedvellem 's szeretem ha édes
Zöld olaj fáról le szedett gyümölsőt,
És ha friss mályvát ehetem, 's mezőn szed't
Jó izű sóskát ;

Végy le metztett jó ürű hust, az őrző
Istenekk tiszteletére mellyet
Áldozott, avagy pedig a' gödölye
Hust észem én meg.

Melly ditső és szép dolog ilyen élet
Nem közt : a' tölgyes juhakat ha látja
Háza tájához haza menni lassan
A' legelőről.

Nézni melly szép a' mikor a' ki fáradt
Ökrök a' jármat nyakaikba tartván
Bögre hozzák ujj eke-lóra fel tett
Terheket is már.

Bóldog Oh! Bóldog! bizonyára hát az
Kit tsak a' rétek, ligetek, mezők ; — és
A' vidám Természet öröme hajthat. —
Boldog az ilyen;

Takács János 819 eszt. 23 dec.

ADALÉK NAGY LAJOS BAUMGARTEN-DÍJÁHOZ

Nagy Lajos, a Nyugat-nemzedék kitűnő és minden esetre legpuritánabb prózaírója, önéletregényében „A menekülő ember”-ben ismételtelen foglalkozik az ő Baumgarten-díjával is. Hogy ez a díj, mely a meg nem alkuvó írói magatartást volt hivatva jutalmazni, nem utolsósorban őt kellett illesse, joggal gondolhatta. Akik a Baumgarten-alapítvány tanácsadó testületében Nagy Lajos művét ismerték, mint Osvát és Schöpfung, ugyanígy vélekedtek, amikor már az első alkalommal jelölték a díjra. És Schöpfung azután is, amíg csak el nem nyerte. Majd utóbb Elek Artúr, Osvát kritikái ítéleteinek hű követője, soha el nem mulasztotta volna őt figyelmünkbe ajánlani. Mindezekről azonban Nagy Lajos, úgy látszik, nem szerzett tudomást, mert könyvében (242. o.) azt írja, hogy Ambrus Zoltán, a testület elnöke volt az egyetlen, aki az ő díjazását kívánta. Ebben ugyanúgy tévedett, mint Babits szándékainak és magatartásának megítélésében. Babits őt kezdettől fogva, mint a díjra esélyes jelöltet tartotta számon. És magam is, mint aki írásait régtől fogva, személyes ismeretségünk okán is figyelemmel kísértem. Ismeretségünk arra az időre, 1908-ra nyúlt vissza, amikor együtt voltunk patvaristák apám ügyvédi irodájában. Róla „A lázadó ember”-ben feltűnően elismerő szavakkal emlékezik meg. Ebből az időből emlékezetemben maradtak még izesen elmondott történetei, melyekkel később elbeszélései között találkoztam. Tőle hallottam először egy Svedlőren tüdőbaját gyógyítgató, akkor még ismeretlen költőnek nevét — Tóth Árpádot. Nagy Lajos így első támogatottjaink közé tartozott. De jószándékunkat eleinte csak segélynyújtással tudtuk kimutatni. Nála idősebb jeles prózaíróknak, mint Szininek, a nagybeteg Krudynak, Révész Bélának díjazása sürgetőbbnek látszott. A fiatalabb prózaíróknak szánt díjat pedig az első három évben, épp Ambrus javaslatára, Tersánszky élvezte. Így Nagy Lajosra csak 1932-ben került a sor. Ezt követően még kétszer részesült a díjban: 1935-ben az „1919 május” című novellájának elismeréséül, amit Babits remekműnek tartott. (Egy „Könyvről-könyvre” cikkben így írt róla: Nagy Lajos a művészet teljes fölényével és elfogulatlanságával nyúl a kényes tárgyhoz... Miliórajza és figurái egyformán meggyőzőek, tökéletes mérséklettel, realitással és elevenséggel, gazdag megfigyelésekből „főlépítve”. A novella kitűnő a maga nemében s oly képességeket árul el, melyek egy elsőrangú korrajzoló regényíróhoz volnának méltóak. Nyugat 1933. I. 128. o.) Majd 1938-ban a „Kiskunhalom” megjelenése után. De nem volt esztendő, hogy ne segítettünk volna rajta ahogy tudtunk, akin igazán nem segített senki más.

Az első díj elnyerésének történetét Nagy Lajos fent idézett művében (270. o.) a következőképp mondja el:

Volt egy Ambrus Zoltánnal közös nőismerőse, kit nem nevez ugyan meg, de a körülról felismerhető. Ez vállalta, hogy „megszerzi részére a díjat”. Tanácsára felkereste Ambrust, ki megígérte támogatását. Ambrustól tudom, hogy ez így igaz. Jelölte is 1931. november 24-i ülésünkön, melynek jegyzőkönyvét őrzöm. Babits a testület jelöléseit fel szokta jegyezni a maga számára, de azokra soha észrevételt nem tett. Nagy Lajos jelölése, látni fogjuk, eredeti tervünkkel is egyezett. Az ő elbeszélése szerint azonban a jelölés a december 15-i ülésen (az nap ülésünk nem volt, csak a következő napon, 16-án, melynek jegyzőkönyvét szintén őrzöm) úgy játszódott le, hogy amikor Ambrus azt kívánta, hogy adjanak díjat Nagy Lajosnak, „ez Babitsot meglepte, kinosan vonaglott az arca és azt ismételte: „nem lehet, most nem adhatunk! A testület tagjai némán hallgattak.” Ambrus méltatlankodott hogy mint elnöknek nincs szava. Tavaly Palágyi Lajost ajánlotta eredménytelenül (Palágyit is ugyanabban az évben jelölte díjra, mint Nagy Lajost; az előző évbe csak segélyt kért részére, amit a szokottnál magasabb összegben ki is adottunk). „Erre levonta a konzekvenciát, lemondott az elnökségről és a tagságról is, felállt, felvette a télikabátját, fogta a kalapját és elhagyta a testületet, Babits igen ideges volt, hogy ő nem akarta, hogy Ambrus lemondjon.” „Mire az egyik testületi tag elment Ambrus lakására, hogy a lemondás visszavonására bírja. Így jutott Nagy Lajos a Baumgarten-díjhoz, amit még azon az éjjelen, 1931. december 15-én” megtudott közös nőismerősüktől.

Ez a történet elejétől végig képzelet terméke. Nagy Lajos jóhiszeműségében nem kételkedünk. Tudjuk, hogy ő soha nem írt le olyant, amiben ne hitt volna. De hogyan hihette el ezt a mesét? Nem is Babitsról, aki iránt érzett indokolatlan ellenszenvét — halála után — szóbeszédben és életregényében sem titkolta. Ám hogy hihette el Ambrusról, akit sokra „értékelt és szeretett”, s akinek szigorú erkölcsé és diszkrét lényé közmert volt. És akit a tanácsadótestület dolgaiban épp a kívánságára elhatárczott titoktartás is kötött?

Reám csupán a valóság felderítése tartozik. Ha cáfolatlanul maradna Nagy Lajos életregényének az a részlete, az tényként átmenné az irodalmi köztudatba. Már Gellért Oszkár

1932 (Hö'kr)

Erdélyi József

Füst Miklós

Nagy Lajos

Mészáros Gyula



Hatalom Gábor

Mészáros Endre



1) Galt 5 dij is ne'ly vepnald dregly.
 2) Neen kempstakto mag stekke.

A. J. van der Linden d'neet men is fiedel iet alid mag men
 vepnald dregly
 3) vepnald dregly het vepnald neegun alid dregly, is
 vepnald dregly o'ite bekealden met.

4) Fijf m'len
 Spilist m'len
 vepnald dregly
 bekealden met
 fepnald dregly

Baigri kornel
 Schuyld m'len
 Reue k'it f'rank
 f'rank f'rank

putalamben vepnald dregly

egyik könyvében is („Levelezéseim kortársaimmal” 19. o.) olvasható, hogy Nagy Lajos első Baumgarten-díját Ambrusnak és asszonyi közbenjárásnak köszönhette. Évek múltán különös képzele lehet majd „A menekülő ember” olvasójának a Baumgarten-díj dolgairól és Babitsról, a kurátorról. Cáfolatul nemcsak emlékezetemre hivatkozom, ki a kérdéses ülés egyetlen még élő résztvevője voltam, de két döntő írásos dokumentumra is.

Az egyik Babits sajátkezü feljegyzése „1932 (első terv)” megjelöléssel, mely tanácskozási ülésszakunk megkezdése előtt készült. (Lásd 1. facsimile.)

Nagy Lajos tehát már ekkor szerepelt a következő évi díjazandók között, Gellérttel és Füst Milánnal együtt, akik ugyanez alkalommal részesültek először a Baumgarten-díjból.

A másik dokumentum Babits sajátkezü feljegyzése az 1931. december 16-i ülésen előterjesztendő döntésünkről és annak indokairól. Az öt díjazott között Nagy Lajos is szerepelt eredettől fogva. Babits indoklása nyilván rá is vonatkozik. (Lásd 2. facsimile.)

A határozat így ment foganatba, kiegészítve még egy ötödik jutalmazottal, Kertész Manó nyelvész személyében.

E dokumentumok ismeretében senkinek sem lesz többé kétsége, hogy amit Nagy Lajos könyvében a „szavahihető”-nek tartott harmadik személytől szerzett tudomás alapján elmond, nem történhetett meg.

Ha e közlés nem juthat is el Nagy Lajos méltán nagy érdeklődést keltő művének olvasóihoz, az irodalom tudományos művelői részére figyelemztetésül szolgálhat, hogy szépíróink emlékezései — és ez nem kevésbé vonatkozik Gellért Oszkár „Kortársaim” c. művére, Kodolányi „Utóhang”-jára és hasonlókra — önmagukban az irodalomtörténet forrásaként nem használhatók. Bár műfajilag nem tekinthetők annak, mégis csak mint szépirodalmi művek értékelendők.

BOHUS MAGDA

MÓRICZ ZSIGMONDDAL KAPCSOLATOS EMLÉKEK TISZACSCÉSEN ÉS TURISTVÁNDIBAN

Az *Életem regénye* minden olvasójának emlékezetében élénken él Móricz szülőfaluja, Tiszacscéce és korai gyermekéveinek színtere, Turistvándi. Az *Életem regénye* emlékeivel indultunk el gyűjtőútra Tiszacscsére és Turistvándiba, annak felderítésére, hogy miként él Móricz emléke e két kis szatmári faluban. Már csak egy-két olyan ember él ezeken a helyeken, akit még személyes emlék köt a gyermek Móricz Zsigmondhoz, vagy legalábbis családjához. A hat és fél évtized előtti gyerekkori emlékektől nem sok várható, de éppen ezért minden halvány emlék, elmosódó kép értékes számunkra, amit e falvakban Móricz Zsigmondról hallunk. Azt sem érdektelen kikutatni, hogy milyen mende-mondák fűződnek Móricz családjához; az irodalomtörténeti vonatkozású etnográfiai anyaggyűjtések eddig sem bizonyultak hasznatlannak sem Petőfivel, sem Csokonaival kapcsolatban.

Tiszacscsének ma sincs négyszáznál több lakója. Ház is talán száz van benne összesen. A Csécséről érkező gyermek Móricz Zsigmond nem hiába csodálkozott Istvándiban, hogy a templomot „összeragasztották” a toronnyal. A csécei templom fatornya — több mint száz éves — teljesen külön áll a templomtól.

Több házban találunk Móricz-könyvet. Van szakértőszámba menő Móricz-ismerő is, az egyik ötven év körüli parasztasszony, Makkai Károlyné. Mikor Móricz gyerekkorának kortársait keressük, a hetvenhétéves Kis Bertalanhoz küldenek. Ő az egyetlen csécei paraszt, aki még ma is fehérrojtos gatyaszárban jár, mint egykor Móricz apja, Móricz Bálint is. Élénk képzeletű és beszélőkedvű ember (a faluban Hány Jánosként emlegetik), sokat mesél élet-történetéből: az első világháborúban hadifogságba esett, és mint fogoly sokfelé hanyódott, később Amerikába került, ahol egy vasgyárban dolgozott. Egy esztendőben született Móricz Zsigmonddal, jól emlékszik a Móricz-családra, az író az 1929-es ünnepélyen látta utoljára. Arról is tud, hogy Móriczék tönkrementek és el kellett hagyniuk a falut. A költőzés történetéhez egy kis mondókát is fűz: Sokan kísérték ki a faluból a költöző család szekerét. Móricz Bálint egyszer megkérdezi a feleségét:

— Tudod-e, mit nyikorog a kerék?

— ?

— Itt se vót, ott se lesz!

Ma már nehéz lenne megállapítani, hogy ez a kis mondóka mikor tapadt a Móricz-család történetéhez, és valóban Móricz Bálint keserű bölcsességének szavait őrzi-e.

Még egy kis anekdota kering a faluban Móriczék költözködésével kapcsolatban. Többen mesélik, hogy Istvándi felé útközben Móricz Bálint egyszer megállította a lovait, mondván:

— A kemencét én építettem!

Leszállt, visszament és összetörte a kemencét, hogy ne használhassa más.

Ugyanezzel a motívummal találkozunk Móricz egyik 1909-es elbeszélésében a *Csitt-csatt*ban is. A fiatal férj megharagszik a feleségére, hazamegy a szüleihez, már az országúton balla az ökreivel.

„— Hopp! — rikkantott az emberke, mert valami jutott az eszébe — baj van!

Mindjárt szólította az ökreit, visszatértette. Magyaratzékppen meg is mondta nekik.

— A kemencét én csináltam, ezt letöröm.”

Vajon Móricz novellájának ez a fordulata szivárgott-e le a tiszacsécseiek közé? A *Csitt-csatt* a *Hét krajcár* második, 1909-es kiadásától kezdődően minden *Hét krajcár* kötetben megtalálható, nem lehetetlen, hogy Móricz legnépszerűbb novelláskötetéből származik a Móricz Bálintra vonatkoztatott történet. Ebben az esetben a népi jellemző és képzelet érdekes megnyilatkozását figyelhetjük meg, mert a *Csitt-csatt*beli történet nagyon is összevág a gyorsindulatú, hirtelenharagú Móricz Bálint jellemrajzával — legalábbis azzal a jellemképpel, amelyet az Életem regényében az apjáról rajzol meg az író. De az sem lehetetlen, hogy valóban a csécsei időkből származó mende-mondát dolgozta fel Móricz a *Csitt-csatt*ban.

„Olyan vándorló emberek voltak” — mondja Móricz családjáról az egyik csécsei öregember. Ebben a mondatban a falu ítélete szól és egyben az *Életem regénye* vallomásának az igazolása is: az író apját sohasem fogadta be igazán a falu, mert áthágta a falu életének iratlan, de makacs törvényeit.

A csécsei beszélgetés során szóba kerül a falu régi iskolája, ahova Móricz Zsigmond még az iskolaköteles kor előtt járt „szoktatóba”. A legöregebb csécseiek még jól emlékeznek Kassai tanítóra, Móricz felejthetetlen fiatalkori elbeszélésének hősére, a rektor bácsira, az asztalosból lett tanítóra. Nagyhangú, csúnyaszájú ember volt, gyakran verte a gyerekeket, de valahogy mégis inkább szeretettel emlegetik, mint haraggal. „A fekete fene egye meg az édesanyádat!” — ez volt a szavajárása, és ha a megvert gyerek apja vagy anyja elment hozzá panaszkodni, kegyetlenül „lemocskolta” őket. Féltek is tőle a gyerekek, a kemencébe bújtak előle. Málén térdeltette a rossz gyerket, egy másikat meg mellé állított, hogy üssön a fülére, ha megmozdul. Ezeket az emlékeket őrzik a csécseiek a „rektor bácsiról”, a századvégi falusi laikus-pedagógus jellegzetes figurájáról.

Tiszacsécseén még ma is élnek Móricz-rokonok: az író nagyanyjának, Nyilas Katalinnak a rokonai. Nyilas Gusztávéknál már tárgyi emlékeket is találunk. Elsősorban egy fényképet mutatnak: Móricz Zsigmond a feleségével, Jankával; aztán a *Hét krajcár* is előkerül, Móricz bejegyzésével:

„Nyilas Kálmán
bátyáméknak

szeretettel
Móricz Zs.

1929. VI. 29.
Csécse.”

Tehát az író ötvenedik születésnapján rendezett csécsei ünnepségen kapták Nyilasék ajándékba a kötetet.

Móricz állítólag elég sok levelet is írt Nyilaséknak, de ezeket a leveleket nem nagyon őrizgették, nem gondolták, hogy valaha fontos értékek lesznek. Egy levél véletlenül mégis megmaradt 1910-ből, tehát már a nagy sikerek, az írói révbeérkezés, a *Hét krajcár* és a *Sárarany* megjelenése utáni időkből. A levél teljesen családi vonatkozású, és szövegéből az is kiderül, hogy elég régen nem írt Csécsére Móricz e levél előtt, mert most igen sok családi eseményről kell beszámolnia.

A levél gépirásos, végén Móricz teljes névaláírásával és Janka keresztnév-aláírásával. Az ismeretlen levél szövegét itt közöljük:

Budapest 1910. ápr. 25.
Üllői út 95. III. 79.

Kedves Julcsa néném
és kedves Gusztí, meg Kálmán bátyám!

Mindig készülök Csécsére, télen azt mondom, most nem lehet, majd tavasszal, akkor azt, hogy majd a nyáron, s a nyarak eltelnének azzal a kívánczossággal, hogy de most a télen már nem marad el a csécsi út. Így telik egyik esztendő a másik után s én sem megyek, sem nem írok.

Talán még maig sem írtam meg, hogy azok a felvett képek a miket a legutóbbi ott létemkor csináltam, egytől egyig mind elromlottak, egy sem sikerült, mert mialatt onnan



Gergelyné, Kovács Zsuzsanna, kispaládi asszony,
aki 1903-ban énekelt a népköltés-gyűjtő Móricznak

felhotam Pestre, valami baleset érte őket s egyből sem lett kép. Na gondoltam magamban, majd lemegyek nemsokára, akkor jobbakat csinálók s jobban is vigyázok rájuk.

De az út maradt, egyre maradt, időközben én egészen megvénültem, mint az a mellékelt képen látszik, — tán meg sem ismernek rajta, — belőlem igazán ember lett, s ma már annyi a dolgom, alig van időm élni.

Igy aztán nem lett az én csécsi utjainak egyéb eredménye, csak az hogy itt a kis diófaszék — most is azon ülök itt az írógépem előtt, — meg itt van a cifra virágos ételes csésze, mind a három az ebédlőszekrény tetején, a miket kaptam.

De talán nem baj, nem hiszem hogy egy esztendő elteltén, míg én megint elmegyek Csécsére, akkor aztán annyi képet csinálók, hogy sok is lesz.

De írjanak addig is valamit magukról, hogy vannak, mint vannak, milyen az egészségük, mi újság az atyafiságban? Meg a faluban, a vidéken.

Engem bizony minden nagyon érdekel a mi ott történik. A feleségem is nagyon szeretettel gondol vissza Csécsére és sokat emlegetjük a mi kedves rokonainkat. Már mi két kis fiunkat temettük el, ez a ki a képen van hét hónapos kis lény. Szép neve van, *Virág*-nak hívják.

Édes apámék egészségesek, eddig Kispesten laktak, de most megint beköltöznek Pestre, elsején. Már azt talán tudják, hogy Pista is megházasodott, meg Dezső is. Dezső kiment Amerikába, papnak és ott él sok pénzt keres. A többi öcsém is nagy fiu már mind, a két legkisebb is most megy már sor alá. Mindnek állása van, s ők otthon vannak, haza hordják a nagy keresetüket. Ida hugom is tizenhat éves lány már, ő is gimnáziumba jár, talán az egyetemre is fog járni és tanárnő lesz belőle.

Ők is mindnyájan a csókjaikat küldik, és mi is, a legnagyobb szeretettel kívánunk minden jót mindnyájoknak, Liziéknek, Bertáéknek szintén.

Az egyik képet Julcsa nénémnek küldjük s ő vele közösen Kálmánéknak, a másikat Gusztó bátyáméknak.

Még egyszer minden jót és különösen jóegészséget kívánva, maradunk szerető rokonaik

Móricz Zsigmond

és

Janka

Móricz diákkorában járt Nyilaséknál. Amit ebben a családban megőrzött róla az emlékezés, az is nagyon kevés: azt emlegetik, hogy sétálva tanui. és tanulás közben letaposta a füvet, meg hogy nagyon szerette a paprikás csirkét.

Ha az ember megáll a falu közepén, az egyetlen nagy utcában, a templom mellett és az *Életem regénye* pontos helyrajzi adatai alapján próbál tájékozódni, nyomban feltűnik, hogy nem arra a házra helyezték 1952-ben az emléktáblát, amelyről az író, mint szülőházáról beszél. Az 1929-es születésnapj ünnepségek is egy másik házban zajlottak le, Móricz anyjának, Pallagi Erzsébetnek egykori házában. Állítólag ebben a házban őrizték Móricz Zsigmond bölcsőjét is az 1929-es ünnepségek idejéig. Annak idején az emléktáblát is erre a házra akarták tenni, de a falubeliek elbeszélése szerint a ház lakói haladékat kértek, mert nagyobbítani akarták a házat.¹

2

Másfél éve Turistvándiban is emléktábla hirdeti Móricz Zsigmond emlékét: „Ebben a házban lakott Móricz Zsigmond 1885—1887-ig. Istvándi volt az én jellemformáló kohóm.” Tehát hat-nyolc éves korában lakott itt a gyermek Móricz Zsigmond. Mikor a cséplőgép felrobbanása után a szülők Prügyre költöztek, Móricz nagyanyját Zsigával együtt Pallagi Lászlónál helyezték el, Móricz anyja testvérénél, aki Istvándiban uradalmi gépészkovács volt. Nagy szegénységük miatt kellett az anyjának elszakadnia gyermekétől, de amint a vállalkozókedvű, életrevaló apa újra kiemelte a családot a nincstelenségből, magukhoz veszik Prügyre a legnagyobb fiút. Tehát egy kicsit száműzetésben élt Móricz Turistvándiban.

A turistvándi általános iskola tanára, Molnár Mátyás és felesége, aki szintén tanító, az *Életem regénye* nyomán már hozzáfogtak a faluban és a környéken fellélhető Móricz-emlékek kutatásához és összegyűjtéséhez. Több alkalommal előadást tartottak Móriczról a

¹ Móricz Zsigmond csécsi szülőházának kérdése ügyében levelet kaptunk a volt csécsi református lelkésztől, Orosz Kálmántól is és még visszatérünk erre egyik következő számunkban. (Szerk.)

kultúrteremben, ahová százon felüli közönség jött el esetenként. Nagy szám ez ilyen kis faluban.

Az első észrevételünk Istvádban, hogy mindenki Móruczot mond Móricz helyett. A faluban gyakori név, ma is élnek itt Móruczok, az író is megemlékezik arról, hogy eredetileg többféleképpen ejtették és írták a nevüket. Az *Életem regénye* a „tüzesgép” vásárlásának idejére teszi a Móricz-írásmód meggyökerezését. Pedig Móricz Zsigmond nevét még írták egyszer Mórucznak, éppen Istvádban, az iskolai anyakönyvekben. Egyszerű füzet ez a régi anyakönyv, az egykori tanító maga vonalazhatta meg. Az „1885-ik év tavaszán iskolába adattak” rovatban a 3. sorszám után olvashatjuk: „Mórucz Zsigmond. Apja Mórucz J.” Néhány oldallal később, ahol az abban az évben iskolába járó összes istvádi gyerek neve fel van tüntetve, ismét találkozunk Mórucz Zsigmond névvel, az apa neve a bejegyzés szerint Mórucz János. Bizonyára egyszerű elírás következtében került az anyakönyvbe a Bálint név helyett János. Móricz apja nem élt Istvádban sem akkor, sem korábban, ez is magyarázhatja a tévedést.

Még élnek néhányan azok közül, akik Móriczcal jártak itt iskolába. A nyolcvanéves Zilahi György vallja egyedül, hogy emlékszik még a gyermek Móricz Zsigmondra, és ahogy beszélni halljuk a régi iskoláról, a régi tanítóról, Farkas Antalról, bizonyosak is vagyunk abban, hogy amit mond, az nem a képzelet szava csupán, hanem a megmaradt emlékeké. Neheztelő szavai is teljesen őszintén hangzanak, hogy róla miért nem írt Móricz az *Életem regényében*, amikor ők annyit voltak együtt. (A könyv Istváddal foglalkozó fejezetét két év óta ismeri Zilahi György: Molnár Mátyás hívta fel rá a figyelmét.) Zilahi György két évvel volt idősebb Móricznál, a tanító az idegenből jött kisdíakot Zilahi Györgyre bízta, állítólag ő vezette a kezét a palatáblán, ő segített neki betűvetésben. A szünetben együtt bújtak a tanító szénakazlába és még ott is tanultak. „Inkább tanult, mint játszott” — így emlékszik a kisiskolás Móriczra Zilahi György. Állítólag egy régi mondókára is ő tanította meg Móricz Zsigmondot:

A jó iskolás gyermek
Köszön minden embernek
Megemeli kalapját
Úgy köszönti jó apját
Édesanyját, testvérít,
Akik látják, dicsérik.

Ő is tanult cserébe nótát is, verset is Móricztól: „De azért hogy sok pénzem nincsen, fából van a kilincsem, majoránna virág.” Ez a jól ismert „Ha énnékem száz forintom volna” kezdetű dal változata lehet. A versike, amire emlékszik:

Az ibolya szerény virág,
Kövesd a jót, isten megáld.

Ha ezt valóban Móricztól tanulta, csak a paplány-anya kultúrájának nyoma lehet, a korabeli emlékkönyv-poézis egyik terméke.

A gyermek Móricz Zsigmond idegenből jött, a gépészkovács öccse volt, ez nagy esemény lehetett abban a faluban, ahol ma sem lakik még ezer ember. Pallagi László, a gépész-kovács is szóba kerül: „Hogyne emlékeznék a gépész úrra, a Kende báró kovácsára!” — mondja Zilahi György. „... A kovács már majdnem úr” — írja Móricz az *Életem regényében*. Zilahi György az 1929-es csécsői ünnepély óta tudja csak, hogy nagy író lett egykori iskolatársából.

Molnár tanár kutatott Móricz első gyermekkori „szerelmét”, az *Életem regényéből* ismert és Móricz sok művében megírt egykori Zsuzsika után is. Az iskolai bejegyzések szerint egyetlen Zsuzsánna nevű iskolatársa volt Istvádban Móricznak: Károly Zsuzsánna, aki még szintén él, de Móriczra nem emlékszik. Két évvel volt idősebb Móricznál, ma már özvegy asszony, ércékes, hogy az ő férjét is Mórucz Zsigmondnak hívták.

Istvádból is, Csécséről is sok paraszt került ki Amerikába a századforduló idején, de a későbbi évtizedekben is. Egy részük visszatért a falujába. Nem véletlen, hogy Móriczot különösen írói pályája első szakaszában annyira érdekelt az amerikai magyarok sorsa. Az Amerikába vetődő paraszttal foglalkozik az 1908-as Isten neki című novellája, valamint az ugyanabból az évből való Itthon című elbeszélése is. 1921-ben egy cikkben² az Amerikába szakadt magyar parasztlakó és munkások műkedvelő költészetének Magyarországra került gyűjteményéről ír. (Tiszacsécsén Makkai Károlyék családi ereklyeként őrznek egy ehhez

² *Móricz Zsigmond*: Bujdosó magyarok szívhangjai. Az Est, 1921.

hasonló kéziratos könyvet, amit egy Amerikába került rokonuk másolt, ebben is vannak olyan versek, amit egyszerű –amerikás magyarok írtak ottani életükről, honvágyukról.)

A csécei és istvándi anyaggyűjtő út még egy érdekes észrevételre döbbsenti rá a kutatót : az ottani nép rendkívül szép, képekben gazdag elbeszélő stílusára. A nyolcvan éves Károly Zsuzsanna a tanító egyik kérdésére gyermekmondókaival válaszol (tisztán hangsúlyozva, szinte kidalolva a mondóka ritmusát), Zilahy György és a többiek beszédében is észrevehető valami kálvinista ízü választékosság, biblikus stílusigényesség. A közeli Tiszabecsen élő öreg gépész, Kerek Ferenc zseniálisnak mondható népi mesélő, akinek vaskos, borsos történeteit néprajzkutatóinknak mielőbb meg kellene örökíteniök.

Külön gyűjtőút feladata lenne Móricz Zsigmond e vidéken végzett fiatalkori népköltési gyűjtőútja emlékeinek feldolgozása. Kispaládon még él egy hetvenegy éves öreg asszony, Gergely Józsefné született Kovács Zsuzsanna, aki tizennyolcéves korában, 1903-ban a magosligei papnál volt cseléd és énekelt Móricz Zsigmondnak, aki följegyezte a dalokat. Gergelyné adatai évszám szerint is egybevágnek Móricz népköltési útjának adataival. Móricz is hivatkozik rá (mind ez ideig kéziratban maradt) népköltési gyűjteményében : mint egyik forrására.

Magosligeten él Móricz rokona, Papp Mihály, a *Boldog ember*beli Jóó György modellje. De őt nehéz megszólaltatni, mert hallgatag és óvatos ember, kicsit talán gyanakvó is a távolról jött idegen városi emberrel szemben — ugyanúgy, mint regénybeli párja, Jóó György.

BOHUNICZKY SZEFI

EGY MÓRICZ-VERS TÖRTÉNETE

A „Jászkunság” c. folyóirat decemberi számában kiadták Móricz Zsigmond egyik ismeretlen versét. Hogy a vers történetét közölhessem, előbb a vers tartalmával kell megismertetni.

Mese, mese, márka,
Fekete madárka
Körülrepül a világon
Tüzet rakik minden ágon :

Heje, huja, hó
Hun egy áruló,
Itt ír pizér egy kis mesét
Így árulja a könyvesét.

Rigó madárka
piros, nem sárga
Bohuniczky Szeft azt
ingyen firkálta

Nem úgy mint ezt én,
Mert ő nem szegén,
Hanem gazdag van hitele,
Készen a vers ide vele.

Ezt a játékos versét, melyet az eredeti szövegnek megfelelő vessző és ékezet hiányokkal közlünk, Móricz Zsigmond *Boldog Világ* c. meséskönyvében írta nekem és egy szolnoki papírgyári munkás találta meg. Megtalálása valóban meglepetés. Az ostrom szétzúzta budai otthonunkat, a romok közül minden egyébbel ez a könyv is eltűnt. Néhány hét előtt Móricz Virág nálunk volt, a múltból beszélgettünk és kiemeltük Móricz Zsigmondnak azt az arcát, melyet életrajzírói kevésbé ismertek, legalábbis nem szokták emlegetni. Mint jellemző dokumentumot, említettem versét, ha a nagy alkotó tétlen órákra kényszerítve, játékba kezdett. Feléledt bennünk a remény : hátha egyszer ezek az apróságok előkerülnek, s találkozik valaki, aki a kicsi virágzirmokat odatozza a nagy író jellemzéséhez. Biztosan több ilyen verse kallódott el Móricz Zsigmondnak, hiszen magam is kaptam még egy rövidebbet. Ezt egy fényképe hátlapjára írta. Mert nem bírta ki a rákényszerített tétlenséget, akkor se bírta, ha a körülmények elvonták benső vízióitól. Ilyenkor játékaiba kezdett, apró nevetéseket nyelve, bolondozó szavak edességein mulatott, kis diákok fejtörő rímkitalálásain.

Könyvnap volt, ezerkilencszázharmincegy május ötödike. Csodálatos kék égbolt, illatos meleg. Móricz a mai Bajcsy-Zsilinszky út egyik sarkán a Nyugat könyvsátrában ült,

könyveit dedikálva. Többen voltak körülötte írók és asszonyok. Akkor ugyan még nem volt írószövetség, de nyugodt lelkiismerettel írom: Móricz Zsigmond körül titokban alakult szövet-ség. Azok szövetsége, kik a nagy elbeszélő példáját követve először harcbaszálltak önmagukkal, utána másokkal, hogy elcsípijenek valamit az igazságból. Az igazság akkor nem hozott sikert vagy pénzt, de meg csak ismert nevet se; egyszerűen íróvá avatott. Akik akkor ezerkilencszázharmincegy májusában Móricz körül voltak: csupa szegény, díztelen magyar író. Csak így történhetett a most előkerült vers születése. Emlékszem erre a délelőtre. A járókelők kart karba fűzve vagy egyedül álmodozva, trécselve és dalfoszlányokat hullatva kerülték ki könyvsátrunkat, és aki pillanatra megállt vagy felénk nézett, nyomban elkapta fejét. — Nem csodálom — mondta Móricz Zsigmond — ilyen időben nem kívánnak olvasni. Gyönyörű idő, de üzletre rossz: az emberek esőben veszik a könyvet.

Előtte az asztalon a Nyugat könyvei polcolódtak magasba, aztán saját könyvei és tőlem első két novellás kötetem: „Rigó” és a „Nők”. Móricz rátette kezét vörösbe kötött Rigó kötetemre: — ez a legszebb könyv — mondta, közben a sárgába kötött „Nők”-re is dobott pillantást és mutatójával hüvelykujját peckelve, az orrát összeráncolva, adta tudtul: ezt a könyvet nem szereti. Mindig mindent annyira sajátosan, a pillanatnyi hangulat őszinteségével fejezett ki, hogy megbánás helyett bizalmat gyűjtött bennem. Egyszerű volt, mint a természet és velem mindig jó. Az egyetlen ember, aki sohasem bántott. Igazában többen voltak hozzám jók, mint rosszak, de mégis közben mindnél adódtak pillanatok, amikor sebetűn mellém rebcentek az élet apró hamisságai. Móricz Zsigmondra, bármelyik találkozásunkat vegyem, úgy gondolok, mint aki megerősített emberségemben és ezzel fokozta önigénymet. Mikor átvette a Nyugat szerkesztését, levélben kért, hogy minél többet, minél jobbat, írjak neki és mikor Rigó c. novellámat elolvasta, expresz levélben közölte: „A Rigó — angyali! Móricz.”

— Azért vagyok itt, hogy áruljam a könyveket és nem kell senkinek — mondta és rám pillantva ugrató játékkal szólt: — vegyen tőlem egy könyvet és írok magának egy verset!

Rajtam hagyta szemeit, tehetetlenségem okát fölfogta és megszokott komoly vonásai közé lágy nevetés küszött. — Elő a píz! — nyújtotta a markát. Mikor erszénymet megmutattam, eldőlt a széken, homlokába csapódott haját hátracsapta, nevetett. — Ha nincs pénze, talán lesz hitele — ugratott tovább. Egy barátóm nyomban jelentkezett. Kiválasztottam a Boldog Világot és átnyújtottam neki. Úgy tett, mintha megijedne, akár egy kisdiák, ha óriási dolog elé állítják. Füle tövét kapargatva fejét csóválta, aztán balkezeivel elfődte előlünk a papírt és írni kezdett, kipirulva kuncogva. Mikor ezt írta: „tűzet rakik”, hangosan föl kacagott. Fűrdette az édes májusi meleg, csupa szin lett, játék és öröm. Egy egy szándékkal elbillentett szavánál, dicsérte magát, és hunyorított: — ez aztán szép! — Egészen úgy, mint valami diákat figyelve első papírra győttört rimes szavaival. Csak mikor készen lett, nevetett új hangon:

— Azért a nevetem nem írom alá: a másik oldalra írom! — mondta. Megengedte, hogy asztal fölé hajolva, versét elolvassuk. Mindnyájan éreztük, hogy egy csodálatos káprázat tanúi voltunk: Móricz Zsigmond átéltte magában a hajdani kis diákot, de azt, akinek korán kapcsolata volt a valósággal, hiszen versének minden szava tényekhez fűződött. Első verssorában azért írja: „Fekete madárka”, mert könyvem címlapját egy Fáy Dezső által rajzolt rigó díszíti és egy gyermeklány szerelmének tűzét viszi a világba. A második versszakában a könyv-áruló, pizért kis mesét író ő maga, mert meg kellett vennem a könyvét. Harmadik versszakában a piros madárkát a sárga fölé emeli: a „Rigót” a „Nők” fölé és azért „firkáltam ingyen”, mert magam adtam ki és ott a sátorban se vette tőlem senki. Aztán kölcsönkapott pénzen vettem, hát gazdag vagyok, van hitelem. Akkor még nem tudhatta, hogy ez nem is hitel volt, hanem ajándék, mert barátóm az árát sohase fogadta el. — Dehogy fizeted vissza! Fizetnék tízannyit, ha még egyszer ilyen aranyos óránk lenne — mondta, szavaival éreztetve pompás asszonyi szívének melegét.

Mikor Móricz Zsigmond átnyújtotta versével a könyvet és látta meghatottságomat, elkomolyodott. A kis diák, ki percekkel előbb fölébredt benne, visszavonult, zöldeskék szemei elárulták, képzelete tovasodorta. Pillanatokig megpihent tekintetemben és mint már annyiszor, gyengéd emberséget gyűjtött, jóságot, mellyel mindig biztosabbá tett önmagamban. Mert Móricz Zsigmondnak volt valami titokzatos varázsa: a legtöbb ember közelében olyanná vált, mintha az életet kissé piszkosan, gyáván játszanák, csak ő éli bátran, eredetien és nagy egyszerűséggel.

De nemcsak magam voltam meghatott, mindnyájan komoly pillanattal nézték, hogyan emelem ajándékát magamhoz. Tanúi lehettünk, hogy aki regényeiben legmegrendítőbben keltette életre a diákot, a meleg május apró muzsikáit talán nemcsak játszotta, de át is élte. És számunkra, bár könyveink nem keltek, ünnepé avatta a könyvnapot.

FAZEKAS MIHÁLY ÖSSZES MŰVEI. I–II. KÖTET

Sajtó alá rendezte Julow Viktor és Kéry László. Budapest, 1955. Akadémiai Kiadó.

Fazekas Mihály műveinek kritikai kiadásával Julow Viktor és Kéry László a magyar filológia egyik régi adóssát törlesztette le. Az irodalomtörténeti kutatás az elmúlt évtizedekben sokkal kisebb figyelmet szentelt Fazekasnak, mint amennyit felvilágosodásunk e jelentős és rokonszenves alakja méltán megérdemelt volna. Korábban csak verseinek jelent meg kötetes kiadása, teljes — verses és prózai — hagyatékának összegyűjtésére kísérlet sem történt. Számos, különféle egykorú és későbbi folyóiratokban vagy másutt megjelent költeménye is csak 1948-ban, több mint 120 esztendővel a Lovász-féle első kiadás után került először gyűjteményes kötetbe (Fazekas Mihály Összes Verse. Illyés Gyula bevezető tanulmányával. Bp. 1948. Fehér Holló kiadás). Az új kritikai kiadás szerkesztői évek óta végzett lelkiismeretes gyűjtőmunkájának eredményeképpen most végre hozzáférhetővé vált a *Ludas Matyi* költőjének ez idő szerint fellelhető összes írása. Először itt jelent meg¹ nyomtatásban *Az 1828. esztendőre való kalendáriumhoz és az Aleddin c. prózai mű, a „Vegyes művek” közé felvett Húsvét napjától... kezdetű verses útmutatás, a Szabó Jánoshoz és a Kis Imréhez írt levél, valamint a Jelentések zöme. A meglegedéshez c. verset és A tavasz eleje c. prózai-verses kompozíciót (lásd a prózai művek között) Kéry László mint a kritikai kiadás anyaggyűjtő munkálatai során felfedezett, azelőtt kiadatlan darabokat közölte az *Építünk*, ill. a *Túl a Tiszán* c. folyóiratban. Máshol már*

megjelent, de gyűjteményes kötetbe még fel nem vett darabok: A *Hát csakugyan nem igaz...* kezdetű verses levél Kazinczyhoz, a *Pasquillus in Wolfgangum Ibrányi* c. gúnyvers, valamint az összes prózai, vegyes és kétes hitelű művek (az előbb említett kiadatlanok és a *Diószegi Juliannának* c. vers kivételével). A Függelék is részben kiadatlan, részben gyűjteményes kötetben meg nem jelent anyagot tartalmaz, mely az életmű hasznos és érdekes kiegészítése. A *Diószegi Sámuel*lel közösen szerkesztett *Magyar Fűvészkönyv* mellőzésének indokolásával (1. köt. 194. l.) egyetértek. A szerkesztők a Mátray Lajos közölte állítólagos Fazekas-versek kihagyását is meggyőző érveléssel támasztják alá (uo.).

A kiadásban közzétett anyag teljessége tekintetében csupán egyetlen kételyem merült fel. Ez összefügg azzal a több tekintetben zavaró körülménnyel, hogy a szerkesztők a Magyar Tudományos Akadémia első, 1952-ben kiadott szabályzata alapján kezdték meg munkájukat (Magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata. Magyar Tud. Akad. Nyelv- és Irod. tud. Oszt. Közl. 1952. 3. köt. 1–2. sz. 53–55. l.), mely a levelekre nézve így rendelkezik: „A klasszikusok műveinek teljes kiadása tartalmazza az író ...leveleit is. A levelek előzményeire és a válaszlevelekre a jegyzetekben kell utalni”. Az első kiadási szabályzat tehát — ellentétben a másodikkal (lásd uo. 1954. 5. köt. 239. l.) — még nem írja elő az íróhoz intézett levelek összegyűjtését és közlését. Julowék a jegyzetekben az egyes levelekre küldött válaszokat — nagyon helyesen — egész terjedelmükben közlik, de mivel e kérdésről sehol nem írnak, nem tudjuk, vajon egyéb, a költőhöz írt, de más levelek jegyzetbe nem illeszthető leveleket az első szabályzatnak megfelelően nem mellőztek-e. Mindjárt hozzáteszem azonban, hogy ha volnának ilyenek, valószínűleg legalábbis a Függelékbe felvették volna őket. Magam is nyomoztam Fazekashoz írt levelek után,

¹ Az itt következő felsorolást azért látom szükségesnek, mert a kiadás bevezető jegyzeti semmilyen hasonló természetű összeállítást nem tartalmaznak. A kritikai kiadásban alapuló, a Magyar Klasszikus sorozatban valamivel korábban megjelent népszerű kiadást (Fazekas Mihály Összes Művei. Sajtó alá rendezte Julow Viktor és Kéry László. Bp. 1955. Szépirodalmi Kiadó) természetesen figyelmen kívül hagytam.

de budapesti kéziratárakban és különféle nyomtatott forrásokban végzett kutatómunkám semmi eredménnyel sem járt.

Az anyag csoportosítása általában helyes. Külön közlik az időrendbe nem sorolható verseket, a műfordításokat és a *Ludas Matyi*, a prózai kötetben pedig a „vegyes” munkákat, leveleket, jelentéseket, továbbá függelékben az életrajzi dokumentumokat, ill. az Árkádia-per eddig publikált, így össze- gyűjtve még sehol meg nem jelent anyagát,

Itt jegyzem meg, hogy a jegyzetbe felvett válaszleveleknek az 1954. évi szabályzat értelmében — eltérő tipográfiával — a főszövegben volna a helyük, továbbá, hogy a *Ludas Matyi* verses *Előjáró beszédét* viszont, mint a kiadó Kerekes Ferenc művét, helyesebb lett volna a jegyzetben közölni.

A bevezető jegyzetekben kifejtett szöveg- közlési elvek helyesek s alkalmazásuk pontos, következetes, de nem merev. Általában az utolsó nyomtatott közlést, ennek hiányában a legkésőbbi kéziratot változtatot veszik alapul, de pl. a *Nyári esti dal* szövegét az 1824. évi *Debreceni Magyar Kalendáriumból* közlik s nem az 1825. évi *Hébe* zsebkönyvből, mert az utóbbiban nem Fazekas közvetlen fel- ügyelete alatt jelent meg (a *Hébe* szöveg- variánsait jegyzetben adják). Ugyanilyen meggondolás alapján helyesebb lett volna, ha a református énekeskönyv Fazekas szerette 127. dicséretének szövegét is a legelső, 1808-as évjelzésű kiadásból veszik, mert feltehetően csak az első kiadás ellen- őrzése történt közvetlenül a beküldött kéz- iratokból; a többi kiadások mindig a meg- előzőn alapultak s a kritikai kiadásban közölt szöveg már nem is egyezik teljesen az eredetivel.

A szerkesztők a kiválasztott leghitelesebb forrás szövegét modernizált helyesírással közlik; a kétségtelen toll-, ill. sajtóhibákat kiigazították s a végleges szövegmegál- lításnál gyakran a versek ritmusképzetét is figyelembe vették. Helyesírási átírásuk elveit a bevezető jegyzetekben ismertetik, egyéb módosításaikra az egyes jegyzetekben esetről esetre utalnak.

Nem szándékozom a helyesírási átírás létjogosultságának sokat vitatott kérdését felvetni, annál kevésbé, mivel a szerkesztők ezt a feladatot az 1952. évi szabályzat rendelkezéseinek megfelelően oldották meg s az újabb szabályzatnak e ponton lényegesen módosított előírásait már nem vihették keresztül. Meg kell állapítani, hogy ezt az erős idegzetet igénylő munkát páratlan mód- szerességgel és következetességgel végezték el. A bevezető jegyzetekben részletes táblá- zatot közölnek az egyes helyesírási sajátsá- gokkal kapcsolatban követett eljárásukról (I. köt. 197—202. l.) s ehhez, ahogyan több

szövegnek az eredetivel való összevetéséből megállapíthattam, szigorúan tartják magukat. De bármilyen gondos és alapos is ez az összeállítás, arra távolról sem alkalmas, hogy segítségével bármely szöveg eredeti helyesírását megállapíthassuk, mert az itt adott meghatározások legtöbbször nem álta- lános érvényűek; inkább a nyelvtani szabá- lyokhoz hasonlóak, melyek alól mindig van kivétel. Különösen aggályosnak látszik a mai helyesírás alkalmazása az összeírás- különírás, a nagy és kis kezdőbetűk, vala- mint az idegen szók tekintetében, bár a szerkesztők megjegyzik, hogy „minden kétes esetben” az eredetit követték.

A szövegek közlési rendkívüli gondossággal, igen kis hibaszázalékkal történt. Az elő- forduló sajtóhibák túlnyomó részét a ki- adáshoz mellélt hibajegyzék helyreigazítja. (Az ebből kimaradt hibák közül kettőt érde- mes megemlíteni: A *megégett nagytemplom falai közt serkent gondolatok* c. vers 5. sorá- ban *Hol életem helyett hibásan Holt életem*, a Kazinczyhoz írt, 1806. szept. 23-án kelt levél 25. sorában *illetett helyett illet* van.)

Még néhány szót a címekről. Gyakran előfordul, hogy a szerkesztők a főszövegbe kerülő leghitelesebb, cím nélkül szövegnek más forrásból származó címet adnak (*Ki a bődög?*, *Csokonai Vitéz Mihály haláltára*), vagy az eredeti címet valamilyen meggondo- lás alapján más változat címével cserélik fel (<A csermelyhez>, A *megégett Nagytemplom falai közt serkent gondolatok*, *Csokonai neve napjára*). Helyesebb eljárás lett volna min- den esetben az eredeti szöveghez ragasz- kodni s ha annak címe nincs vagy az adott helyen értelmetlen (pl. *Más*), akkor címként a kezdősört választani, mint a szerkesztők sok esetben tették is (pl. <Feltette hatalmas...> <Mint mikor a nap...> stb.), a címvalto- zatokat pedig a jegyzetbe, a variánsok közé — s a tartalomjegyzékbe is — felvenni.

Rátérve a kiadás jegyzetelésének ismerte- tésére, ennek alaposságáról s egyben józan mértéktartásáról is csak a legnagyobb elis- meréssel szólhatok. Tagadhatatlan, hogy a Fazekas-életmű aránylag kis terjedelme s a Fazekas-irodalom áttekinthető volta könnyebbé tett a szerkesztők szá- mára: az egyes darabok jegyzetelését az egész anyag s az egész Fazekas-irodalom alapos ismeretében végezhetnék (mutatja ezt a jegyzetek számos vonatkozásban összekapcsoló utalások jól kiépített rend- szere is), továbbá a teljes anyagot egyszerre jelentethették meg, ami a szerkesztés elvi és gyakorlati következetességének fontos feltétele. Mindezzel azonban korántsem aka- rom a szerkesztők érdemeit kisebbiteni: mind a bevezető, mind a magyarázó jegy- zetek összeállításával mintaszerű munkát

végeztek. Hosszú évek rengeteg fáradságos munkája kellett ehhez: a filológiai adatok és a szövegváltozatok összeállítása kitartó türelmet és figyelmet, a magyarázatok anyagának összegyűjtése és tömör, világos megfogalmazásuk nagy olvasottságot, széleskörű tárgyszeret kívánt.

A bevezető jegyzetek részletesen ismertetik a kéziratot és nyomtatott forrásokat; nem feledkeznek meg a kéziratot hagyatéktörténetének rövid ismertetéséről sem, ami pedig kritikai kiadásainkból — sajnálatos módon — gyakran teljesen hiányzik. A Lovász-féle kiadás ismeretlen kéziratokon alapuló anyagának hitelességét meggyőző érveléssel támasztják alá, de helyénvaló lett volna ezt a kiadást a szövegközlés megbízhatósága szempontjából is jellemezni. Vajon a Kátai-kézirathagyaték és a Lovász-kiadás között mutatkozó eltérések nem engednek-e Lovász önkényes módosításaira vagy hanyagságára következtetni? Lovász helyesírása azonos-e az eredeti kéziratokéval? Érdekes és tanulságos a Kátai-anyagban előforduló törlések, javítások és Lovász szövegeinek összefüggését mutató összevetés, de még ezek után sem látjuk tisztán a két anyag egymáshoz való viszonyát. Hasonlóképpen érdekes volna tudni, hogyan függnek össze az Ináncsi Papp Gábor közölte versek ismeretlen kéziratossai a Kátai- és a Lovász-féle anyaggal a (változatok összevetése bizonyára itt is szolgáltatna adatokat).

A bevezető jegyzetek a fentebb említett helyesírási átírási kulcsok kívül még több hasznos összeállítást tartalmaznak. Igen fontos a versek időrendjét indokoló összeítő felsorolás, melyre az egyes darabok jegyzeteiben gyakran utalnak. A keletkezés idejének meghatározására sokféle szempontot és módszert alkalmaznak: a különféle filológiai és tárgyi érvek mellett élnék az írástörténet ismert módszerével is: megállapítják Fazekas írásának egyes fejlődési fokozatait, és — különösen az sz betű írásának statisztikailag igazolt változását véve alapul — több megoldatlan kérdésben nyernek fontos támpontokat. Az így kialakított sorrendben természetesen előfordulnak az adatok elégtelen voltából származó kisebb-nagyobb bizonytalanságok (pl. *Jó a bor, A sok baj, A serdülő bajszhoz* stb.), de ezekben az esetekben a cáfolat semmivel sem lenne könnyebb a bizonyításnál.

A bibliográfiai összeállítások [A) Gyűjteményes kiadások, B) Válogatott kiadások és — a külön jegyzetben — a *Ludas Matyi* kiadásai] szintén jó szolgálatot tesznek a kutatóknak; az időmértek versek ritmizálási szabályait ismételő fejezet pedig a kiejtési szabályokra és a velük összefüggő

helyesírási kérdésekre nézve tájékoztat (erre a fejezetre a főszövegben is ismételtlen utalnak, lásd I. köt. 11. és 163. l.).

A bevezető jegyzetekben egyes műfajokkal nagyon röviden foglalkoznak: a prózai műveknek, leveleknek és a műfordításoknak sem itt, sem a kiadvány más helyén nincs összefoglaló jegyzetük. Ilyen közös jegyzetben lehetett volna utalni a levelek-nél arra, hogy Fazekasnak verses levelei is vannak. (Az *Ama nemzetek vérében...* kezdetű, Csokonaihoz, pár szavas kísérő megjegyzéssel, és a *Hát csakugyan nem igaz...* kezdetű, Kazinczyhoz), a fordításoknál pedig arra, hogy talán az *Amelihez* c., az eredeti versek közé felvett darab is fordítás.

Az egyes jegyzetek anyagát a következő elrendezésben adják: A kéziratot és nyomtatott változatok adatai, a kéziratban előforduló törlések, javítások és a szövegváltozatok felsorolása, általános magyarázatok (szerzőség, keletkezési idő, a keletkezés egyéb körülményei), szómagyarázatok.

A források közé felvesznek olyan nem autográf másolatokat és az író halála után megjelent közléseket is, amelyek gyaníthatóan eredeti, azóta elkallódott vagy lap pangó kéziratokon alapulnak. Ilyen — teljesen jogos — meg gondolás alapján használják fel az 1836-ban megjelent Lovász-féle kiadást is. Több ízben utalnak egy 1810-ből való debreceni kéziratot gyűjteményre (pl. I. köt. 248. l.), de sem a bevezető, sem a magyarázó jegyzetekben nem írnak arról, vajon általában felhasználták-e a századeleji kéziratot és nyomtatott daloskönyvek anyagát. Ez a kétségtelenül sok időt és fáradságot igénylő munka egyes darabokra nézve érdekes adatokat szolgáltathatott volna. Ennek illusztrálására említem meg a következőket: A *Nydri esti dal* első két versszaka K. Csapó *Dalfűzerkénél* jóval előbb megjelent a sárospataki *Érdekeny és vig dalok* 1834. évi 2. kiadásában (erre az adatra Pogány Péter figyelmeztetett; az 1826. évi 1. kiadásához sajnos nem tudtam hozzájutni, de a vers feltehetően már abban is megvolt). — A *Katonai búcsúének* (Márs műhelyén, vér mezején...) változata előfordul a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára R. u. i. 8° 62. sz. *Liber Cantionum Variarum* c. dalgűjteményének (Kovács Ferenc daloskönyve) 85. levelén, a századforduló táján beírt „Egynehány Világi Nóták” között. Alcíme: „Egy Quietált Kapitány Nótája”. A szerző neve nincs feltüntetve. A szöveg két versszakból áll, melyek közül az első a kritikai kiadás jegyzetében közölt változathoz áll közel, a másodikat, mint Fazekas verse 2. strófájának szintén erősen eltérő változatát, itt közlöm:

2. A' sanyarúnn, nyert kofzorúnn tsak kapkodjatok ám ti. — De én
Nem szeretek már veletek verset [!] futni
Halál mezején.
Nyerjetek óh gyönyörű Neveket
Fama repítse ki híreket
Látás'tokra tsupán, mindég
Őszve törettejsen az ellenség
Nem irigylem. Legyen áldott fegyveretek!
A' jó sors járjon veletek !!!

— A *Katonai búcsúének* első versszakának a jegyzetben közölthöz közel álló változata megtalálható Kecskeméthy Csapó Dániel *Nemzeti dalok és marsok* c. gyűjteményében is (Pest, 1847. 62—63. l.). E két utóbbi adat, a jegyzetben említett harmadikkal együtt már joggal ejtheti gondolkodóba a kutatót. Fazekasnak a Lovász-féle kiadásból ismert verse két kézirat és egy nyomtatott forrásban erősen letérő, de egymás között csaknem azonos változatban olvasható. Ha ennek a magyarázatát keressük, nehéz észre nem vennünk azt a hasonlóságot, ami a szóban forgó vers és a *Hortobágyi dal* esete között fennáll. Ahhoz azonban, hogy a *Katonai búcsúének* viszonyát idegen forrásokban előforduló változatához ugyanolyan bizonyossággal megállapíthassuk, még több adatra volna szükség s ezeket elsősorban kéziratos daloskönyveinkben kell keresnünk.

A szövegváltozatok közlése technikailag szerencsés, áttekinthető és — mint számos szöveg összetevéséből megállapíthattam — csaknem a hibátlanságig megbízható. Gondosan feltüntetjük a forrásnak a főszövegtől való mindennemű eltérését, a kijavított sajtó- és tollhibákat, a versek ritmusképlete alapján történt esetleges igazításokat és a kéziratokban előforduló törléseket, változtatásokat is.

A versek keletkezési körülményeinek tisztázására, ha külső, filológiai érvek elégtelenek, tartalmi, tárgyi műfaji érveket is felhasználnak. A magyarázatra szoruló részleteket sok esetben elismerésre méltó tárgyismerettel világítják meg (lásd pl. a Kis Imréhez írt levél jegyzetét, I. köt. 245—247. l.). Számos helytelen véleményt helyreigazítanak, sok tisztázatlan kérdésben rendet teremtenek (a *Ludas Matyi* kiadásai, a *Két levél Dorottyról* szerzősége, a *Hortobágyi dal* viszonya a népdal-változathoz stb.). Alábbi megjegyzéseimben egyes jegyzetek kisebb fogyatkozásaira mutatok rá.

A 127. *dícséret* jegyzetében Fazekas szerzőségének bizonyítását nem találom kielégítőnek. Nem említik, hogy a debreceni ref. egyházmegye levéltárában keresték-e a századeleji énekeskönyv-reform iratanyagát. Kétségtől ez lett volna a leghitelesebb forrás a szerzőség bizonyítására. De nyom-

tatásban megjelent adataink is vannak. (Ezekre Csomasz Tóth Kálmán hívta fel a figyelmemet.) Tóth Ferenc *Éneklő kar* c. füzetében (Pest, 1823.), melyben az új, 1806-ban jóváhagyott ref. énekeskönyv dícséreteinek szerzőit sorolja fel, a 127. énekről ezt írja: „*Oh mely nagy: Írta Fazekas Mihály* Debreczen városa Esküttje, bizonyítja Benedek Mihály].” Benedek Mihály debreceni prédikátor, majd (1806-tól) püspök szerkesztette a magyarországi négy egyházkerület megbízásából az új énekeskönyvet, melynek előszavát is ő írta (lásd: Zoványi Jenő cikkei a „Theologiai Lexikon” részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Kézirat gyanánt. Bp. 1940. 44. l.). Révész Imre *A magyarországi ref. egyház közös énekeskönyvéről*... (Debrecen, 1866.) c., a Tóth Ferencéhez hasonló összeállításában pedig ezt olvashatjuk (38. l.): „*Oh mely nagy az oly ember boldogsága*. Fazekas Mihály nyugalmazott hadnagy s debrecen városi esküdt. Igaz[ította] kevéssé Benedek [Mihály].” Ebből az adatból tehát az tűnik ki, hogy Benedek, mint az énekeskönyv szerkesztője, a Fazekas által beküldött éneket „megigazítva”, azaz módosított formában közölte. — Az Ibrányi Farkasra írt gúnyvers szerzőségét kívánatos lett volna az önként kínálkozó belső érvekkel is alátámasztani: hiszen e vers egyetlen forrása nem autográf kézirat, melyre későbbi, 1828 utáni kéz jegyezte be, hogy a szerző Fazekas Mihály. — A *Magyar Fűvészkönyv* bevezetésének jegyzetében semmit sem írnak magáról a Fűvészkönyvről, pedig írt lett volna alkalmuk arra, hogy — ha a műnek a kritikai kiadásból való kihagyása teljesen indokolt is — keletkezésének és kiadásának körülményeit tömören ismertessék s utaljanak az ezzel kapcsolatos — a kiadásba is felvett — különféle dokumentumokra (két Jelentés a Fűvészkönyv ügyében, II. köt. 120—125. l., a Függelék adatai: II. köt. 261—264, 305—307. l.), valamint a Fűvészkönyv irodalmára. — A Kazinczyhoz írt levéltörődék jegyzetében nem kapunk magyarázatot arra, mi lehetett az oka Fazekas ingerült hangjának. A levél Nagy Gábor feljegyzése szerint „Kazinczy epistolájára a 811-i debr. tűzről, való jegyzése Fazekas Mihálynak.” (Lásd II. köt. 241. l.). A szóban forgó, *Nagy Gáborhoz* c. költői levél így fejeződik be:

...hogy ne érjen új veszély, keress
Más lakhelyt, melyre a tűz adáz úra
Még nem kiálta pusztító átkokat.
Csakhogy ha majd futsz, megfítlsd asszo-
[nyodnak,
Hogy a legszebb szemet vissza ne vesse,
S kővé ne váljon karjaid között

Ezek a sorok, melyekben Kazinczy a nagy részben leégett Debrecen a bűnei miatt elpusztult bibliai Sodomához hasonlítja, méltán sérthették az Árkádia-pőr óta különben is neheztelő Fazekas lokál-patriotizmusát.

A szerkesztők a szómagyarázatokkal józan mértéket tartanak: főként az elavult és tájnyelvi kifejezéseket magyarázzák. E tekintetben alig lehet hiányokat felfedezni (A *megelégedés* c. vers 34. sorának „együgy” szavát és a Kis Imréhez írt levél „embaraba jött” kifejezését nem magyarázzák: az előbbi talán nyelvújítási elvonás az „együgyű”-ből, az utóbbi pedig nyilván a francia „embaras” = ’zavar’ változata; a Cserey Farkashoz írt levél töredékében e kifejezés fordul elő: „Füvészkönyvünk idétlen kiadása”; a jegyzetben helyes lett volna rámutatni, hogy itt az „idétlen” jelző eredeti, ’idő előtti’, ’korai’ jelentéséről van szó.)

A mutatókról szólva, nagy hiányát érzem a kezdősorok jegyzékének. Feljebb említettük, hogy Fazekas több versének található változata különféle kézirat és nyomtatott forrásokban. További ilyen változatok felfedezését a kezdősorok mutatója nagymértékben megkönnyítené. Szükséges volna a tartalomjegyzékben a címváltozatok fel-

tüntetése is. E kiadást nemcsak Fazekas szakértők, s még csak nem is mindig irodalomtörténészek fogják használni, kíváncsok hát, hogy bárki gyorsan el tudjon igazodni benne, akkor is, ha valamelyik versnek más címét vagy csak kezdősorát ismeri. A címek cseréje, változtatása éppen Fazekasnál elég gyakori, az is előfordul, hogy két különböző versnek egy-egy változata azonos című (pl. A *szerelem* a címe az *Amelihez* egyik változatának is, továbbá A *szerencsés történet* a *Szívem-eszem*-nek is címváltozata); egy teljes címjegyzék minden ilyen esetben azonnal eloszlatná a félreértést. Hiba az is, hogy a *Csillagóra* (melyet a kiadás mint ritkaságot, fénymásolatban közöl) a tartalomjegyzékből hiányzik. Jegyzetére, mely a *Folytatása a csillagos éggel való esmerkedésnek* c. prózai mű jegyzetébe van iktatva, szintén nem könnyű ráakadni.

Ezzel megjegyzéseim végére értem. Kérem a kiadás sajtó alá rendezőit, ne tekintsek káskán csomót keresésnek helyenként talán túlságosan aprólékos észrevételeimet. E részletekbe menő ismertetés éppen ellenkezőleg annak az elismerésnek egyik jele kíván lenni, amellyel az érdekeltek ezt a kitűnő filológiai teljesítményt fogadták.

Kiss József

VÁLI MARI: EMLÉKEIM JÓKAI MÓRRÓL

Szépirodalmi Kiadó, 1955. Sajtó alá rendezte és előszóval ellátta: Lukács Sándor.

Hosszú ideig csak Eötvös Károly néhány sora őrizte meg az emléket: „Váli Mari velünk egykorú, rendkívül eszes, komoly, pirosarcú... később Peti Józsefné. Határtalanul tiszteltük s jobban féltünk tudásától és komoly tekintetétől, mint valamennyi professzorunktól.” (A *Jókay-nemzettség*, 221 l.) Most, hogy negyven évvel halála után hosszú ideig zár alatt levő memoárjai kiadásra kerültek, egy csapásra jobban megismertük, mintha fényképek tucatja került volna elő róla a családi levelesládából. Pedig visszaemlékezései erősen tárgyias jellegűek, önmagáról mind kevesebbet szól bennük, akkor is mértéktartóan. Jókai kronikása akart lenni, de nem az Eckermannok fajtájából való volt: Nem a költői alkotás lélektana, a művész világnézete és esztétikai elvei érdekelték, hanem az élete, a hétköznapijai. Értéktelét mondtunk ezzel? Igen is, nem is. Váli Mari céljai bizonyára nem kiemelkedtek, kritikai szempont sincs benne Jókai művészetével kapcsolatban, sőt azokról az esztétikai élményekről sem próbált számot adni, amelyeket nagybátyja művei keltettek benne. Szellemi látóköre Fesztyné vissza-

emlékezéseihez képest is meglehetősen szűk. Például az író természettudományos érdeklődése, minden felekezettől elkülönülő vallásossága, melyről amaz részletesen beszámol, fel sem tűnik neki. De igénytelensége, bizonyosfokú naivsága érték is. Nem áll közénk és a költő közé, nincsenek önkényes szempontjai, gyorsan avuló értékelései, azt írja le ritka pontossággal, amit látott.

Tegyük hozzá: női pontossággal. Mert Váli Mari megfigyelései különösen akkor lesznek színesek és gazdagok, amikor háztartásról, vendéglátásról, öltözködéssről, lakásberendezésről van szó. Tőle megtudhatjuk, hogy Laborfalvi Rózának nem állt jól a kék szín, tanúi lehetünk annak: Jókai Róza meg Nagy Bella hogyan osztotta be újra a Jókai-lakást, értesülhetünk Laborfalvi Róza kávépörkölési szenvedélyéről. A legerősebb hatást bizonyára azok a lapok (vagy a hozzá hasonlók) teszik az olvasóra, amelyek az öregedő Jókainé rigolyáiról, ura szobájába halmozott befőttejéről, ölbeként ápolt malacáról szólnak: nem hiába ezeket használta fel a legjobban Mikszáth

is a Jókai Mór élete és korában (L. A sárga ház és lakói c. fejezet.) Látszólag megannyi tarka apróság Váli Mari írása, de együttvéve mégis hozzájárul ahhoz, hogy számos dolgot tisztábban lássunk Jókai alakja körül.

Elsősorban az író második házasságának részleteit kell kiemelni. Az eddigi feljegyzések részben tapintatból, részben tájékozatlanságból hallgattak róla, Fesztyné (Akk elmentek c. kötete), Hegedűsné Jókay Jolán (Jókai Mór és Laborfalvi Róza, 1927.) már csak a saját, nem éppen kifogástalan szerepük miatt sem szívesen emlegették. Váli Mari tárgyilagos beszámolója jól mutatja, milyen ellentétesen ítélték meg Jókai lépését a család különböző tagjai. Jókay Károly, Váli Mari, Ihászék, a familia vidéken élő ága, amely puritánabb életstílusában megőrzött valamit a reformkori középbirtokosság és értelmiség hagyományából, nem botránkozott meg a zsidó vallású leánnyal kötött polgári házasságon. Nem így Hegedűsék! A Széll-kormány kereskedelmi minisztere „valóságos belső titkos tanácsos-ságára” hivatkozva nem kockáztathatja állását Nagy Bella „akceptálásával” (Váli Mari: 397. lap), felesége az „udvar előtti tekintélyét” félti és felháborodásában szenny-nyes rágalommal illeti az új asszony szüleit. Másfelől azonban Nagy Bellát sem eszményíti a visszaemlékezés. Műveltségben, lelki finomságban mélyen a költő alatt állott, kezdeti elhatározása ellenére sem értette át magasatos hivatását, inkább csillogni és szórakozni vágyott. De Fesztyék magatartása ugyanilyen, sőt jóval rosszabb volt Jókaival szemben, s a könyv utolsó negyede-ből világosan kirajzolódik a magárahagyott, szomorú, kissé gyermekessé váló aggastyán szívfájdító portréja. A memoár nyomán az is látható, hogy Tábori Kornél nem éppen bizalomgerjesztő külsejű könyvecskéje (Jókai regénye. Tolnai Világlapja kiadás, é. n.) hiteles adatokkal szolgál a kritikus idősakra vonatkozóan. Az általa közölt „Bolondcsinálás” c. kiadatlan írás a költő félelmét tükrözi attól, hogy rosszindulatú rokonai örülnek nyilvánítatják, csak hogy házasságát és végrendeletét megsemmisíthessék. Váli Mari is beszél Jókai idegyógyással való megfigyeltetéséről. Egyébként egy s más vonatkozásban Tábori is felhasználta Váli Mari emlékezését, amelyet rajta kívül eddig csak Mikszáth aknázott ki életrajza számára. (Hatvany Lajos csak részleteket közölt belőle.)

Jókait öregkorában érték a legkeservesebb családások, de férfikorában sem volt olyan csak napfényben járó elkényeztetettje az életnek, amilyennek első pillantásra látszik. Az önkényuralom nehéz közállapotai-

ról ugyan nem tud képet adni Váli Mari de a fogadott leánnyal (Fesztyné anyja, az ún. II. Róza) kapcsolatos keserűségekről annál inkább. A hiú, elkényeztetett Rózáról ő mondja el elsőnek, hogy a mánás-világ szédültje volt s házasságon kívüli kisleányának (III. Róza) Andrassy Gyula az apja. Hegedűsék és Váli Mari ellentéte csirájában már Róza és Mari viszonyában is látható: perlekedésükben a sznobság és a vidékies egyszerűség feszül egymás ellen. Ha az említettekhez még Laborfalvi Róza öregkori féltékenységét is hozzávesz-szük, akkor elmondhatjuk, hogy ugyan-csak érdekes konfliktusok játszódtak le Jókai családjában. Ezekből kinőhetett volna akár egy realista társadalmi regény is! Nem igaz tehát az a közkeletű állítás — aminek Mikszáth is hitelt adott —, hogy Jókai környezete csupa pózoló alakból állott, s a velük való írói foglalkozás nem is vezethetett máshoz, mint romantikus emberábrázoláshoz. Egyébiránt Mari az első Jókainéval szemben mintha később is megőrizte volna elfogódottságát: sokkal keve-sebb jellemző dolgot mond róla, mint Hege-dűsné, aki jól ismeri Róza küzdelmes ifjú-ságának történetét és olyan vesszőparipáit, mint a történelem iránti szenvedélyes ér-deklődés.

A Jókai-család anyagi helyzetének és politikai nézeteinek rajzához is hozzáad az emlékirat néhány vonást. Látnivaló, hogy Jókai már a családi öröksége követ-keztében is számottevő vagyonnal rendel-kezett s olyan kortárs-írókhoz képest, mint Petőfi, Arany, Vajda, Tompa, Gyulai stb., akiknek hosszú ideig a pusztá megélhetési-kért kellett küzdeniök, egyenesen gondtalan és fényes volt az írói indulása. Életmódjuk a kiegyezés után a nagypolgárságára emlé-keztetett, gondoljunk csak Róza gyűjtő-szenvedélyére, a két nyaralóra, Jókai költ-séges kertészkedésére stb. Nem is csoda, hogy tisztán az irodalmi jövedelmekből nem élhettek meg. A legdrágább passzió mindenestre a politizálás volt, amint ezt Horn Ede sikertelen képviselői fellépésének története is mutatja. Érthető, hogy a józan Mari olyan keményen kikel a kortesek vesztegetései és itatásai ellen (Micsoda hiábavaló mese az, hogy a „választópól-gárok alkotmányos jogaikat gyakorolják!” Gyakorolják bizony a korhelykedést... meggyőződésük és lelkiismeretük áruba bo-csátását”... I. m. 282. l.). Pedig Jókai ekkoriban még ellenzéki volt, s a tömegek spontán rokonszenvére támaszkodhatott! Jókai, sőt az egész család egykri ellenzéki-ségét megvilágítja az az epizód, hogy a 67-es koronázási ünnepségről mindnyájan távolmaradtak. Bár az emlékirat több mint

ötven évvel Világos után keletkezett. Görgey iránti friss gyűlölet csap ki belőle, melyben Jókai aligha osztozott volna.

Az unokahúg késő öregségéig megőrizte rajongását híres nagybácsija iránt. Nemcsak, talán nem is elsősorban a költőt csodálta benne, hanem a gyengéd, meleg szívű, családért, rokonért oly sok áldozatot vállaló embert, akit Laborfalvi Róza csak úgy kihasznált, mint Fesztyné vagy Nagy Bella. Csak arra nem gondolt: mindez nemcsak hozzátartozóinak önzését bizonyítja, hanem a költő túlságos lágyságát, gyenge akaratát is. Ez a vonás, amit Mikszáth olyan kérelhetetlenül megírt, Fesztynének is feltűnt. (Akkor elmentek). Szerinte Jókai férfiasan, szó nélkül tűrte a kínzó testi fájdalmat is, de félt bármire is nemet mondani, irtózott az asszonyi könnyektől, családi szóváltástól. Egész eleve az erős akaratú mentor keresése volt: Petőfiben, Nyáry Pálban, első feleségében ezt találta meg. Váli Mari azt sem veszi észre, hogy bálványa nemcsak kihasználta volt Laborfalvi Rózának, de a maga módján lázadott is ellene. Jókainak az Aranyember megírása idején lefolyt szerelmi drámájáról, válási terveiről, amelyet már Mikszáth és különösen Hegedűsné is érintett, nem tud vagy nem akar tudni. Általában a memoár Jókaija a valóságosnál egy fokkal otthonulóbb, engedelmesebb férjnek látszik; holott ezen a téren jelentős változás következett be a 60-as évek végén, amikor Laborfalvi Róza a színpadról visszavonulva igazán uralkodni kezdett férjén.

Az emlékirat több olyan kortársi megnyilatkozást is megőrzött Jókairól, amelyet eddig nem ismertünk. Ezek közül külföldi. J. sen Arany Jánosé figyelemre méltó, aki (i. m. 213. l.) egyenesen azt mondotta 1859-ben a költő betegeskedéséről szállongó hírek hallatára: „Végzetes csapás lenne a magyar nemzetre, ha Jókai Mór kezéből kihullana a toll.”

Váli Mari nemcsak Jókai krónikása, hanem egész társadalmi környezetéé, s ezen keresztül egy kicsit az egész Magyarországé. Nem tág a világa, földbirtokosokon, református papokon, tanárokon, színészeken s néhány írón kívül kevesen férnek bele. Az arisztokrata (Baldácsy báró) épp oly csekély szerepet játszik benne, mint a parasztember, vagy a modern nagypolgár, s a századvégi újdonságoktól úgy elborzad, mint a Münchenben tanuló kis Róza festett szőke hajától.

A nagy történeti események hullámvérése azonban előre hozzá is: nemcsak a szabadságharc, a Bach-korszak vége, a kiegyezés, de az olyan történeti folyamat, mint az ország kapitalizálódása is tükröződik írá-

sában. Megemlíti a Pápára vezető vasútvonal építését, a svábhegyi utak javulását, mindig párhuzamot von a századvégi Magyarország s az ötven év előtti között. Egyes adatai valóságos mazsolák a művelődéstörténész számára. Mennyire a balatoni fürdőélet primitív voltát bizonyítja az, hogy Jókai harminckét éves koráig nem járt a Balatonnál s nem tudott úszni sem! Az említett női látásmód folyamán a mindennapi élet számtalan apró berendezésének fejlődését is nyomon követhetjük, hiszen a koppantós fagygyúgyertyáról csakúgy szokás esik nála, mint a kemencét felváltó „sparherd”-ről.

A sajtó alá rendező Lukácsy Sándor filológiai munkájának vannak erős és gyenge oldalai. A válogatás dicséretet érdemel, igen jó ízlésre és ítélőerőre vall, csak az a meggondolandó, hogy a szövegközlés másolat, és nem az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött eredeti alapján készült. A bevezetés gyengéd és hű képet ad Váli Mariról, de túlságosan belülről igyekszik megérteni őt, hiányoznak belőle a kortörténeti és irodalomtörténeti szempontok. Ezeket igyekeztünk elsősorban érvényesíteni a bírálatban. Azonkívül Lukácsy a színesség és egy-egy érdekes fordulat kedvéért olykor túlzásba esik. Így pl. : a 6. l.-on megállapítja, hogy Jókai második házasságát csak Váli Mari „...és egy fiatal nagyváradi újságíró, Ady Endre tudta nem megbocsájtani, nem elnézni, hanem elfogadni, megérteni.” Az igazság ezzel szemben az, hogy Jókai mellett akkor általában kiállt a teljes polgári demokráciát követelő értelmiség, márcsak azért is, mert a konzervatív-antiszemita gondolkodásuk hallani sem akartak a nagy író „súlyos eltévelyedéséről”. Ady hangja egy a sok közül — igaz, ritka segítség és nem mindennapi határozott hang.

A kiadásnak, bár nem tudományos igényű, alaposabb apparátussal kellene rendelkeznie. Így például igen hiányzik egy tömör, évszámokhoz kapcsolódó táblázat, amely az elbeszélt fontosabb eseményeket időrendben sorolja fel. Kíváncsot lett volna egy családfa a Jókai-rokonságról, hiszen a sok név közt az első olvasásra meglehetősen nehéz eligazkodni. A jegyzetelésnél sem ártott volna a nagyobb pontosság és részletesség. Zichy Nándorról pl. aligha elég az ilyesfajta magyarázat: „Deák Ferenc hívei közé tartozott”. Hiszen Zichynek még a hazai liberalizmus is túl sok volt, a konzervatív ellenzékhez csatlakozott, majd a klerikális és hitbizományokat védő Néppárt megalapítója lett. Az sem lett volna indiszkrécio, ha a jegyzet megmondja, hogy Fesztyné, Jókai Róza apja, az emlékiratban csak „...y”-ként emlegetett főrangú politikus

voltaképpen Andrassy Gyula volt. A kötet végén álló rövid tájékoztatás nem tér ki arra, hogy kik, és mennyiben használták fel az emlékiratot, mennyi ideig volt az Váli Mari végakarata szerint a nyilvánosság elől elzárva. A képanyag sablonos: Váliék pápai lakóházáról (holott az ma is áll), a régi Komáromról, a balatonfüredi villáról nincs illusztráció, a különféle időpontban készült Jókai-arcképek alól mindenféle évzám hiányzik.

s

REJTŐ ISTVÁN: IVÁNYI ÖDÖN

Művelt Nép Könyvkiadó 135 lap Bp., 1955.

1

Fél évtizede még joggal volt általános az a panasz, hogy a 19. század második felének irodalma ismeretlen föld számunkra. Azóta erőteljesen indult meg a munka itt, s egyre-másra jelentek meg életrajzok monográfiák, rövidebb-hosszabb dolgozatok a kor-szak kisebb és nagyobb íróiról egyaránt. Ezeknek a munkáknak a sorát gazdagítja Rejtő Istvánnak Iványi Ödönről írott életrajz-tanulmánya is.

Iványit ugyan nem kellett fölfedezni, hiszen kisebb rangú íróink közül kevesen értek meg annyi kiadást, mint az ő könyve, „A püspök atyafisága”, másrészt meg neve, alig is hiányzott egy-egy igazán számba veendő szintézisből. Az ugyan igaz, hogy nevéhez inkább csak sejtések kapcsolódtak és sem művének önértéke, sem pedig a fejlődés menetében betöltött szerepe felől nem volt elégséges tájékozódásunk.

Megvan az irodalomtörténészek közvélekedésében a hajlandóság arra, hogy a kevésbé jelentékeny írókról szóló munkákra eleve bizonyos érdektelenséggel vagy éppen kicsinyléssel tekintsenek. Mintha felejteneink Arany négy remek kis portréjának példáját s annak a régi maximának az igazságát, hogy egy szerző legszebb dicsérete, ha jelentéktelen tárgyról is jelentékeny munkát ír.

Rejtő kétség kívül sokrétű és nem könnyű feladat előtt állott. Aki Aranyról, Adyról, Möriczről vagy a nagy írók közül akár melyikről ír, többnyire számíthat arra, hogy olvasói ismerik hőse életét és művét. Iványi pályájáról és munkásságáról azonban jószérrel semmit sem tud még az irodalomban, sőt az irodalomtörténetben jártos olvasó sem. Természetes volt tehát, ha Rejtő munkája keretül, műfajul az életrajzot választotta. Néhány kortársi visszaemlékezés, pár utalás, egy-két levél volt mindössze az, ami rendelkezésre állott. Adatgyűjtő munkája annál nehezebb volt, mivel Iványi munkássága legnagyobb részének színhelye, Nagyvárad és Arad, túl esik

E kötet a Magyar Századok c. emlékirat-sorozat első kötete. Szép kiállítása sem tudja elfojtani bennünk a kérdést: miért irtóztak az utóbbi időben könyvkiadóink attól, hogy az irodalmi sorozatok egyes köteteit megszámozzák. Azt hisszük, hogy ebben annak a tervszerűtlenségnek is része van, amely gyakran mutatkozik az effajta kiadványokban.

Nagy Miklós

határainkon, s így jobbára meg kellett a pesti könyvtárakban és levéltárakban föllelhető adatokkal elégednie s le kellett mondania azokról az elemekről, személyes motívumokról, amelyek rendszerint a helyszíni kutatás gyümölcsei. Ami elérhető volt, azt Rejtő lelkiismeretesen fölkutatta és számba vette, mégis talán nagymértékben közrejátszott ez említett tény abban, hogy hőse amúgy is kevésbé színes, majdnem hogy szürke egyéniségének, egyhangú életútjának rajza az átlagosnál is halványabbra sikerült. A gyermekkort leszámítva, a hőse napi, emberi életéből vett epikus (vagy éppen anekdotikus) mozzanatok, amelyekkel a biográfus rendszerint pregnansabban, életszerűbben jellemezhet, mint csupán elvont karakterjegyekkel, hiányoznak a tanulmányból. A vidéki újságírás világából, a századvégi Nagyvárad és Arad levegőjéből, Iványi életének miliőjéből ugyancsak vajmi keveset lel az olvasó a tanulmányban. Am mindezek a jelenségek — mint már említettem —, javarészt a szerzőn kívül eső okok következményei.

Mintha azonban Rejtő maga is érezte volna, a rendelkezésre álló biográfiai anyag túlságosan szegényes ahhoz, hogy tanulmánya vázaként szolgáljon; bizonyára ezért szorult háttérbe az első novellák megjelenésének ideje után az életrajzi jelleg és Iványi élet-története helyett munkái kronológiai rendben előadott története, ismertetése került a dolgozat középpontjába. Műfaját ettől fogva nem annyira írói életrajznak, mint inkább írói pályaképnek kellene neveznünk.

Itt kerül Rejtő munkája folyamán szembe a második, az előbbinél nem kisebb, de véleményünk szerint jobban megoldott feladattal. Iványi egykönnyű íróként él a köztudatban s regénye mellett novelláiról, tárcáiról inkább csak tudunk, mint ismerjük őket. Ezeket még senki sem vette leltárba. Igaz, Rejtőnek sem sikerült ez hiánytalanul, nem is sikerülhetett, hiszen nem egy

niányzik a hazai gyűjteményekből Iványi zótetei s a lapok közül, melyekben egyes írásai megjelentek. Úgy tetszik nekünk, néhány névtelen, illetőleg betűjeles tárca az általa átnézett lapokban is (Bihar, 1880., Alföld 1888.) elkerülte a figyelmét, ám semmiségnek tűnik az ilyen, ha meggondoljuk, hogy a kötet végén közölt, a lehetőségeken belül mintaszerűen pontos és alapos bibliográfia összeállításához olyanynyi filológiai vállalkozókedv és gond, türelem és munka kellett, amilyennel ritkán találkozunk manapság, midőn sokan, különösen a fiatalabb kutatók, a tárgyszerűséget szívesen cserélik fel valamiféle „elviselkedés”-sel.

S így Iványi életútjának ismeretében, hozzáférhető műveinek birtokában vállalkozhatott Rejtő a harmadik, a legnehezebb, a tulajdonképpeni feladatra, Iványi művének jellemzésére és ezzel az irodalmi fejlődésben betöltött helyének és szerepének kijelölésére. Tán említenem is fölösleges, hogy a korszak társadalmi, irodalmi életének teljes ismerete volt ehhez szükséges.

Úgy vélem, ez a tanulmány mindenekelőtt ezen a ponton szerzi majd meg a korszak kutatóinak méltánylását. Önálló témátörténeti, illetőleg problémátörténeti tanulmányként is megállhatna és érdeklődésre tarthatna számot néhány részlete, amelyben Iványi egy-egy témájának, illetőleg problémájának a korszak irodalmában található variációit egybegyűjti, változásait nyomon követi, vizsgálódása körébe vonva nagy és kis írók egyaránt, Mikszáthot vagy Jókait éppen úgy, mint Vértesi Arnoldot vagy Acsády Ignácot. Újszerű és kezdeményező a tanulmányban az, hogy szerzője nem állt meg a szorosan vett szépirodalom határán, hanem a publicisztikát is átkutatta; egy-egy téma, probléma szépirodalmi feldolgozásai mellé felsorakoztatva publicisztikai párjait is. Mikszáth, Tolnai állásfoglalása mellé a progresszív liberális Beksicsét és a reakciós, parlagi Margitay Dezsőt is. A publicisztikának ez a gondos tanulmányozása gazdagon gyümölcsözött, ez vezette a szerzőt egyebek közt a regény egyik cselekménybeli főmotívuma közéleti párjának, részben ihlető forrásának felismeréséhez, az Asbóth—Zichy ügyhöz. Egyáltalán, a tanulmány szerzőjének legfigyelemreméltóbb vonása az az éber és érzékeny, sokfelé tekintő figyelem és gond, alapos utánjárás, amellyel irodalmi témákat és problémákat nyomon kísér, közéletiakkal, társadalmiakkal szembe-sít, konfrontál.

A mértékelvesztése révén azonban ez az erény nemegyszer fonákra fordul s a tanulmány több ízben közismert vagy éppen közkeletű nézeteket hosszadalmasan fejteget, sőt illusztrál. Így pl. Jókai és Mikszáth

állásfoglalását a züllő középnemességgel szemben, Sőtér nyomán az előbbiét, Király Istvánén az utóbbiét. Holott néhány mondatos summázó utalás is elegendő lett volna itt. Így azután az ilyen részek gyakran csupán komplikáció benyomását teszik. Az meg már egyenesen bosszantó, hogy az olvasó valamennyi, a századvéggel foglalkozó munkában viszontlátja Rákosi Jenő harmincmillió magyarját s hall, néhány obligátan pejoratív s éppenséggel nem mindig új jelző kíséretében, a népszínmű talmi népiességéről. Nem is közhelyek ezek már, hanem valamiféle díszítő, helykitöltő kellékek, amelyek mindig jelen vannak, mint falusi lakodalmon a mirtuszkoszorú, akár megilleti a hajadont, akár nem.

Jellemző vonása Rejtő tanulmányának az, hogy anyagának elemzése során nem annyira új nézetek, új egyéni felfogás kialakítására tett kísérletet a századvég irodalmával, prózai epikájával kapcsolatban, hanem a meglevő és helyesnek tartottak elmélyítésére, igazolására s a maga vizsgálódási körében való alkalmazására törekedett. Az a kérdés, persze, vajon a forgalomban levő felfogás, nézetek csakugyan elfogadhatók és elégségesek-e.

Amit Rejtő Iványi politikai-szociális elveiről és állásfoglalásáról megállapít, azt szinte módosítás nélkül elfogadhatjuk. Novellái, publicisztikája, kritikái, regénye csakugyan a radikális kispolgárság első soraiba állítják: Büchner lelkes olvasója és híve, tüzesen agitál a polgári házasság mellett, ostromozza az arisztokrácia és magas klérus idejétmúlt uralmát, nosztalgiával tekint a szocialisztikus utópiákra, kissé kegyesen patronuskodik a munkásság ügyén és szent hevülettel hisz azokban az eszmékben és jelszavakban, melyeket osztálya tehetős rétegei rég elárultak már; íme a portré, amelyet sok-sok (túlságosan is sok) novella és cikk részletes (túlságosan is részletes) elemzésén át a tanulmány elének rajzol. S nem is állókép ez a rajz, Rejtőnek volt rá ugyanis gondja, hogy észrevétesse az olvasóval annak az útnak a grádusait, amelyen az első munkák ifjonti romantikus-verbális lelkendezésétől a férfikor politikai gazdaságtani stúdiumaiig Iványi áthaladt.

Pályaképnek nevezhetnénk ezt a tanulmányt, mondtam, ám nem abban a nemese irodalmi értelemben, ahogyan ezt a műfaji terminust klasszikus kritikánk használta. Politikus pályaképe ez s nem íróé. Van ugyan a szerzőnek minden egyes novelláról esztétikai észrevétele is, de ezek nagyobb-részt általánosságok s alig jutnak mélyebbre, mint egy napi kritika vagy iskolai tankönyv észrevételei. „Sokrétű”, „mozgalmas”, „lényeglátó”, „eleven”, „árnyalt”, „ügyesen

rajzolt", „erőteljes", „jól színezett" s más effélék. Ha egymás alá írom azokat az esztétikai megjegyzéseket, melyeket az egymás után sorakozó novellák elemzésénél lelek, nem egymásba kapcsolódó fejlődési láncot kapok, hanem csak mozaik-kockákat, igen gyakran azonos színű, azonos alakú kockákat, melyeket a szerző elfelejtett egy-egybe foglalni. A regényt elemző rész ugyan valamelyest kivétel, de itt is szépletvéssel kell beérnünk s a viszonyítás a regényt előző és követő novellákhoz szükség-szerűen elmaradt. Így aztán a tanulmány nyomán megeljük Iványi helyét a magyar politikai, szociális eszmélkedés történetében, de az irodalmi fejlődésben alig. Meltánytalanság volna mindezt Rejtő terhére írni. Hiszen irodalomtörténeti tanulmányaink nagy része még ilyen mélységet sem ér el az esztétikai elemzésben. Korjelenés ez, s éppen ezért vélem hasznosnak szóná tenni.

2

Az utolsó évtized esztétikája, kritikája értékrendszerének középpontjában a realizmus állott; írók és művek ennek mérték-egységeit alkalmazva találtattak könnyűnek vagy elégségesnek. Tagadhatatlan azonban az, hogy a zsdánovi irányzat ellentmondást nem tűrő uralmának esztendeiben — bár folyton hangoztattuk az esztétika sajátos, minden más diszciplínától különböző szempontjait, az irodalmi ítékezés belső önélvű-ségének jogát és kötelességét —, a gyakorlatban azonban általánossá vált az az eljárás, hogy a művet nem annyira az írói teljesít-mény, a megvalósítás, hanem inkább az írói szándék, a szerzői reflexióként elhang-zott, vagy a szereplők szájába adott írói nyilatkozatok alapján, mintegy publicisztika-ként ítéltük meg. Elemzés, főképpen kor-szerű stíluselemzés helyett pedig csupán tartalmi-eszmei idézetekkel bizonyítottunk egy-egy mű realizmusát mellett.

Másfelől a prózai epika realizmusának az az ideálja, sőt sajnálatosan nemegyszer: normája, amelyhez minden művet mértünk, meglehetősen kevés író műve alapján alakult ki, mindenekelőtt Balzacé alapján. Talán, mert a marxizmus első nagy elméletirői róla szóltak részletesen, s mert Lukács György róla írva fejtette ki talán legrend-szerezettebben s legkönnyebben áttekin-tetően a realizmusról vallott álláspontját. S ez az ideál a dogmatizmus e korszakában nem egyik lehető, hanem az egyedül lehető

ideállá emelkedett, mérhetetlenül sok erő-szaktevést okozva.*

S végül a típusalkotás körül bizonyos mítosz jött létre; a rendkívül szűkkörűen és mereven értelmezett típus valósággal fétissé vált, s bizonyos zártszámú típus-készlet alakult ki a napi politika szempont-jainak megfelelően.

E jelenségek hatása alól Rejtő tanul-mányának sem sikerült teljesen kivonnia magát.

Iványit mint a magyar polgári realizmus úttörőjét szokás számon tartani. Rejtő is ezt a nézetet vallja, könyve is ennek igazolását szolgálja s a maga módszerein és realizmus felfogásán belül igazolja is. Úgy tűnik azon-ban, ez az igazolás nem elégséges, nem is lehet teljesen az, a tények ilyen mértékben aligha engedik. Mert igaz ugyan, hogy politikai nézeteit, társadalombíráló írói szán-dékait tekintve kortársai közt az élvonalban állt, s ezt tartalmi-eszmei idézetekkel iga-zolni is könnyű; az is igaz, hogy Balzac el-beszélőművészetének legjogosultabb kandi-dátusa ő a kor magyar irodalmában, s végül kétségtelen az is, hogy a típusalkotás sar-kallja alakjainak válogatásában és formá-lásában. Némelyik novellájában nevet sem ad szereplőinek, csupán a típust jelöli meg, azon át emlegeti őket. Regényében pedig számtalanszor alkalmat talált arra, hogy a városi élet típusaiból valóságos tablót állít-son össze. (Pl. Wollnerné halálos ágyánál.) S mind e vonások tudatos, programszerű törekvés eredményei.

Mégis, ha a nagyjából azonos rangú kor-társaival összehasonlítjuk, az ő írásai poro-saknak, sőt avultaknak tetszenek Petelei, Gozsdu, vagy akár a konzervatív Asbóth ma is meglepően modern epikája mellett. Petelei az „írók írója" volt ugyan csupán, Gozsdu kötetéből meg annyi sem fogyott el — mesélte maga ironikusan — amennyi egy alig ismert költő verseskötetéből, Asbóth pedig még csak kritikát sem kapott. Petelei azonban már régóta éppen nemcsak az írók kedvence, hanem az irodalomértőké és irodalomszeretőké egyaránt, Gozsduak nem Just volt utolsó olvasója, akit modern-sége magával ragadott, s Asbóthot egymás után fedezte fel Németh László, Halász Gábor és Rónay György. Iványi novelláiból viszont vékonyka kötetnyit is alig lehetne úgy összeválogatni, hogy a korszak kutató-ján kívül más érdeklődésére is számot tart-hasson. Regénye ugyan ma is érdeklődést ébreszt, de a legutolsó jelző, amelyet róla szólva említenénk, a modern melléknév volna.

* Említeni is aligha kell, hogy mi sem áll cikkem céljától távolabb, mint az, hogy e sajnálatos jelenséget Lukács György esztétikájából, művelődéspolitikai szándékaiból magyarázzam.

Közte és Petelei között olyanféle különbséget érzünk, mintha pl. Ábrányi Emil költeményeit hasonlítaniánk össze Komjáthy veresével.

Úgy tűnik, alapvető probléma rejlik itt: aligha lehet tisztázni Iványinak elbeszélő irodalmunkban betöltött szerepét, ha nem kísérünk feleletet adni arra a kérdésre, mi az, ami Iványitól megvonja a modern jelzőt, Peteleinek pedig megadja, vagy még rövidebben, mi a modernség értelme a magyar századvég irodalmában? Ez a kérdés nyilvánvalóan a líra fejlődésében is felmerül, nem véletlenül említettem Ábrányit és Komjáthyt együtt, ám ott a kérdés már jóval tisztázottabb. Már Horváth János Reviczky- s főképpen második Komjáthy-tanulmányában világosan megmutatta, hogy mindenekelőtt a költői szemléletnek objektívról szubjektívrá való ártfodulásáról van szó. Semmi okunk nincs azonban, hogy ezt a folyamatot, amelynek társadalmi-világ-nézeti okai az irodalom valamennyi műfaji területe mögött jelen voltak, csupán a lírai költészetre korlátozzuk. A prózai epikában úgy tetszik Asbóth s még inkább Petelei jelzi ezt a fordulatot, s ami ezzel stílus tekintetében együtt jár, a lírai, az alanyian személyes alaphangot, a szigorúan racionalisztikus — kauzális, megokoló szerkesztés- és előadásmód helyébe az asszociáción alapuló, lazább szerkesztésfajtát és a konstátáló, elősoroló előadásmódot. (Már Brandes utalt arra Dosztojevszkij-tanulmányában, hogy a modern polgári epika előadásmódja valomá-szerűvé vált.) Móríc pldáját vehetné azonban ellen valaki. Csakugyan, nála és kortársainál újra az objektív szemlélet válik uralkodó-vá, de hogy ez nem azonos Eötvös vagy Balzac vagy éppen Iványi realizmusa objektív szemléletével, sem pedig annak nem egyenes, közvetlen folytatása, arra vonatkozólag elég talán utalni egyik legsajátosabb remekére, az Árvácskára. Sokkal inkább látomásos sora ez a kisregény, semmint Eötvös vagy Balzac, vagy akár Iványi értelmében vett racionalisztikus okfejtéssel egybefűzött cselekménysorozat.

Iványi munkáinak túlnyomó többsége e fordulat előtti szakaszhoz köti, ámbar novel-láinak, tárcáinak összehasonlító elemzése arról győz meg, hogy nála is nemegyszer megszólalt már az elbeszélés új hangja.

Első kötetekben a realizmus igénye bírkó-zik a francia másodromantika, a francia társasági regény, szalonregény, de mindenek-előtt a francia szalondráma plédájával. Hőseinek igen tekintélyes hányadára igaz az, amit egyik jellegzetes, ismételtlen meg-rajzolt hősnőjéről mond: úgy viselkedett és úgy érzett, mint ahogy azt a francia szindarabokban tanulta. (Regény az éjtsza-

kában.) Novelláiból a társasági regények és szalondrámák elemeinek, vagy inkább kellékeinek valóságos leltárát állíthatnánk össze. Az anya és leánya címűben pl. van érdekházasság, leányszöktetés, kitagadás, prostitúció; szereplői közt ott találjuk az igazszívű, beteges, gazdag férjet, a kapzsi, félvilági, elvetemült, parvenü feleséget, az egykori, élete titkával aszkézisbe menekülő papot, a rajongó és zseniális forradalmárt, akihez természetesen szerelem fűzi a mágns leányát.; a színhely ősi kastély és egy rossz-hírű szálloda és, hogy teljes legyen a leltár, a történetet egy orvos szájából halljuk. S mennyire jellemző az, hogy a válságba jutott érdekházasságokban majdnem mindig a férj mellé áll, a fölkapaszkodott, törtető asszonnyal szemben. (Jégeső, Regény az éjtszakában, Az anya és leánya stb.). Mintha csak az ifjabb Dumas ingerült morális vád-beszédeit hallanánk a demimonde ellen.

Novelláinak szerkesztésében is világosan felismerhető ez a hatás; nem is szerkeszt tulajdonképpen, hanem szcenizör. A regény az éjtszakában c. elbeszélésében pl. nem virtuóz az a kiszámított hatásratörés, ahogy az egyes jelenetek (igen gyenge lélektani motivációval) egymásra következnek, hanem egyenesen komikus: éjszaka a gyerekszobá-ban a kislány fölsír és nevelőnőjét keresi, de nem találja, mert a könnyelmű, könnyű-vérű bonne nyilván mulatni szökött; átti-ppeg szülei hálószobájába, de hasztalan, hiszen apja, gazdag és beteg ember, dél-szaki fürdön van s anyja, persze kikapós parvenü asszony, találkan, természetesen, katonatiszt szeretőjével. A személyzet ez éjszaka, nyilvánvalóan, cselédhált rendez, ahol a nevelőnő a bálkirálynő. S mi másról pletykálnának, mint uraikról. A halálán levő férj két barátjával, mondani sem kell, éppen ezen az éjjelen topan be. Diktálni kezdi új végrendeletét, amelyben a hűten asszonyt kitagadja az örökségből, ám az asszony közben megérkezik, az ajtón át mindent hall s most következik a nagy jelenet. De a férj nem enged s az asszony szeretőjéhez akar rohanni, az azonban már végleg elhagyta a várost. Íme, mintha csak egy Sardou-darab vázlatát mondtam volna el.

A dialógus ezekben az elbeszélésekben mindig vagy inkább mindenáron szellemes, schlagfertig, mintha csak színpadról hallanánk. S dialógusait, írói reflexióit oly muta-tóssra köszörüli, hogy maximának is beillenék közülük nem egy. Igaz, megint csak a francia színpad és regény — sokszor már nagyon is közhelyeszerű — bölcsességét és szellemes-ségét halljuk viszont. Azzal a régi elmés paradoxonnal, pl. hogy a társaság a bűnt megbocsátja, de a hibáért és ügytelenségért kirekeszt, legalább tízféle változatban talál-

kozunk, legutoljára a regényben. Egyáltalán Iványi egész előadásmodora a szalonregények könnyed, csevegő, nemegyszer kissé fölényes, gáláns, vagy éppen enyhén frivol modorára emlékeztet, igyekszik emlékeztetni. Társul nála is ehhez egy sajátos, könnyes, már-már könyfacsaró szentimentalizmus. Az összeroskadt gyenge vállak című novella hősnőjét pl., akit Margitnak hívnak s természetesen árva és zongoratanításból él, és hozzá még eltartja bátyját is (ez, nyilván, durva és korhely), kegyetlenül rászedve egy pesti dandy által, így látjuk tragikumát mélypontján: „Szűzmellét hullámzásba hozta a beállott fizikai izgalom: az első szerelm hatalmas villámfolyama jártá keresztül. Egy félig hervadt rózsá feküdt előtte az asztalon.” S emelett a kissé nedves szentimentalizmus mellett mégis hideg, lírátlan ez az epika, humora nincs, csak élce. Nem a téma belső dinamikája viszi előre a cselekményt, hanem az író erőfeszítése. Nincs írásainak organizmusa, csak szerkezete, váza. Az ötlet szerepe így persze nála is, mint francia példájánál, rendkívüli. A tragédia c. tárcájának szülő és ihlető lelke pl. az az ötlet, hogy a betegek egy csoportját felekezetnek nevezi s ha felekezett, akkor van papja is, ha papja, akkor oltára is, credoja is, rituáléja is s így tovább. Élcét már csak a kor ismerője érti, a közölvő számára ahány élc, annyi csillagos magyarázat volna megértéséhez szükséges. Hasonló értékű novellákat, tárcákat kötet-számba gyűjthetnénk a kor jelentősebb lapjaiból.

Iványiban kétségtelenül nagyobb volt az írói elszántság, szorgalom és kitartás, mint az eredetiség és tehetség.

Igaz — Rejtő szól is róla —, lassan-lassan sikerült átlépnie ennek a realizmus illúziójában tetszelgő iránynak varázskörét s igény és megvalósulás a realizmus tekintetében közelebb került egymáshoz novelláiban, ha nem is fedte egymást soha. S milyen jellemző a magyar irodalom sajátos fejlődésére, hogy a realizmus megerősödése Iványinál is bizonyos anekdotikus hajlam mutatkozásával járt együtt: hol Mikszáth, hol Jókai modorára emlékeztet. Megszabadulni azonban teljesen sohasem sikerült francia példái hatásától. Regényében is bőven fölüljük korábbi novellái jellegzetes vonásainak majd mindegyikét, főképpen a hatásos, de hideg, s minduntalan kiütköző számítás, a túlságos szenírozást, a cselekményépítésben és a jellemformálásban egyaránt. Változott értelemben elmondhatjuk Goethe szállóigéjét: Man vernimmt die Absicht, und man wird verstimmt. A tanulmány sajnos nem talált alkalmat arra, hogy a regényt és a novellákat stílus szempontjából szembesítő elemzésnek

vesse alá. Arra sem figyelt fel, hogy Iványi novelláinak, tárcáinak egy kis töredéke stílusban — mint utaltam rá — elút már a műve állagát tevő többségtől.

Ezekben — de gyakran ezeknek is csak egy részletében — nemcsak tovább lépett regényénél is, hanem szinte ugyanazt a hangot ütötte meg, amely miatt néhány említett kortársát mindmáig olyan modernnek érezzük. Petelei kötetébe is beillenék közülök néhány. Bensőséges líra, fájdalomt rejtő finom ironia, érzelmesség, vallomásszerűség, személyesség jellemzi őket. Ilyen — részben — pl. a szubtilisan szimbolikus című Vándorok. Egy anya fürdőből fürdőre viszi halálba hervadó leányát, mentve egyszer a tél, másszor a nyár elől. Hősiesen áttatják egymást, az anya hitetni kísérli lányával, hogy meggyógyul hamarosan. S a lány, anyját vigasztalni, játssza a hívót. Egy napon aztán egy orvosi konzilium után nem keresnek többé új fürdőt, sürgősen haza veszik újtukat és versenyt erősítgetik, hogy immár nincs szükség több kúrára, itt a gyógyulás, de nem mernek egymás szemébe nézni már. A „cselekmény” ennyi csupán s az okfejtő bizonyító módor helyébe a konstatáló elősoroló előadásmód lépett s az író nem rendez hatásos jeleneteket, nem sző meglepő bonyoldalmat, nem tartogat csomóoldó nagy fölisméréseket, leleplezéseket, konstatálja csupán, közvetíti, elősorolja a képeket, amint azok lelkében szinte látomásszerűen egymásután megjelennek, mintegy az emlékezés fonálával összekötve, csöndesen recitálva. A forma szerint is, a grammatikailag is, vagy a csupán rejtetten, a csupán értelemszerűen kauzális, kondicionális mondatkapcsolatok háttérbe szorulnak a mellérendelő vagy egyszerű kijelentőmondatokkal szemben. Íme az intonáló alaphang, a fölütés: „A telet Mertoneban töltötték. Januárban ott ültek a tengerre néző erkélyen, a kifeszített piroscsíkos fehér vászonernyő enyhe árnyékában. Aztán jött a tavasz, odahagyták a mertonei verőfényes tengerpartot s északibb helyre vonultak... Jött a nyár s ők tovább vándoroltak.” Nem a téma új itt. Betegekről számtalanszor írt másutt is. Hanem a szemléletmód, s vele a stílus.

Vajon ezen az úton haladt volna-e tovább, ha kegyetlen sorsa enged neki még néhány termékeny esztendő? Lehet, de ki tudhatna felelni erre. Az azonban bizonyos, hogy ez a modor, hang nála kivétel. Írói karakterét, stílusának alapjegyét nem ezek az írásai adják.

A mi realista elbeszélő prózáink szegénye. Nem akarom tagadni vagy kisebbiteni Iványi regényének s néhány jó novellájának értékét, érdemét. Annál kevésbé van okom erre, mert Rejtő tanulmánya mértéktartó,

ha ítéletet mond. Annak tisztázásához kívánt e néhány megjegyzés hozzájárulni csupán, hogy Iványi aligha egy új irodalmi korszak előhírnökének, hanem inkább egy záruló korszak befejezőjének kell tekinteni. Művét kezdettől a realizmus igénye, a polgári élet ábrázolásának vágya sarkallta ugyan, példát azonban erre magyar elődei-nél alig is lelhetett, hiszen a magyar regény és elbeszélés eladdig elsősorban a vidéki életet ábrázolta s ha a nagyvárosi életet rajzolta is, érdeklődésének középpontjában akkor is a városba került nemesség állott. Érthető hát, hogy Iványi — mint évtizeddel korábban Toldy István is — a korszak vezető vagy legalábbis legelterjedtebb, legnagyobb hatású polgári irodalmához fordult példáért. Mire azonban a realizmus mezét magára öltő szalonregénytől, társasági drámától az igazi francia realizmusig, elsősorban Balzac realizmusáig jutott, már a realizmusnak ez a válfaja alkonyához közeledett, időszerű ségét veszítette lassan. Iványi műve tehát nem prologus, hanem inkább epilógus, a realizmus egy olyan korszakának és irány zatának epilógusa, amely a magyar irodalom-ban, ismeretes okok következtében, tulaj-donképpen meg sem született.

3

Fiatal irodalomtörténész első önálló kötete ez a könyv. Az első fejezet után megpihenve azonban az olvasó úgy véli már, olyan szerzővel áll szemben, akinek mostani munkáját mások is követik majd, akinek véleményét mások is szívesen meghallgatja és kikéri még: ezért éberebben ügyel, vajon csak új ismeretekkel és új nézetekkel gazdagítja-e az irodalomtörténetet a szerző, vagy új művészi árnyalattal is. Rejtő pontosan, egyszerűen és világosan fogalmaz. Szóhasználata tisztázott, megállapodott és egyértelmű. Stílusának főerényei ezek. Mellettük szerénység, mértéktartás és korszerűség jellemzi. Amde szerénysége és mértéktartása nemegyszer szürkeségre, egyhangúságra válik. Ha könyvének egy-egy lapját ismeretlenül száz más egyívású szerzőjével felolvasnák előttem, nem tudnám különböztetni az övét sem, a többiét sem egymástól. S a korszerűség sem mindig használt. Mintha felejtenénk manapság, hogy az irodalmi nyelv nem egyszerűen a köznyelv, s főképpen nem a mindennapi köznyelv írott változata, hanem minőségben is különbözik attól. Nemcsak tömörebb, koncentráltabb, de választékosabb, gazdagabb és csiszoltabb is nála. Rejtő tanulmányának nyelve túlságosan is korszerű, pontosan 1955. VI. 18-ának, a nyomdába-

adás napjának a nyelve, s félő, hogy ma szürkénék, holnap porosnak, holnapután már avultnak tűnhet majd.

Stílusának hibái is sajátos tünetei korunk kritikájának, értekező prózájának. A nagy intenzitású szavak, jelzők indokolatlan, devalváló használatának divatjától például nem mindig őrizte meg magát. Egyik éppen nem különösebben sikerült novella, kisváros ábrázolásáról pl., amely a nagy regények hasonló rajzainak fáradt, halovány, többbezredik olajnyomata csupán, így ír: „Iványi haragja megsemmisítő ítéletté válik...” Persze a csupán politikai-tartalmi-eszmei vizsgálódás bosszúja itt meg magát. Hát lehet-e egy gyenge novella „megsemmisítő ítélet”? — ha mégannyi megbélyegzőt is mond írója ominózus tárgyáról. A Magyar Szemle Iványi-kritikáját említve pedig „bonyolult rabulisztikáról” beszél, holott csupán jámbor, lapos dörgedelemről van szó. Klerikális lap-hoz, persze, jól ilphet ez a jelző, az illető kritikához, sajna, nem.

Az ifjú kritikuskainkat egyiptomi csapásként látogató képkalkotó mánia Rejtőt ugyan nem ragadta el, de azért ő is több képet alkalmaz, mint amennyi szükséges volna, s főképpen mint amennyit képkalkotó fantáziája javallna. Így aztán néhány, enyhén szólva, különös képpel lep meg bennünket. „...egy-egy korábbi elbeszélésében már *felcsillan* a realista *véna*” — úgymond a 35. lapon; a 25.-en meg így: „Nem a népszínmű ellen hadakozott, hanem az erőltetett, *gügyögő vázba* erőltetett népies *kellékek* ellen.”

Annál alaposabban megfertőzte egy másik járvány. Szinte alig van idézete, amelynek valamely mondata után ott ne találánánk ezt a közbevetést: „Kiemelés tőlem — R. I.” Az csak hagyján, hogy ez a szó szerkezet németes ízű, hogy hiányzik belőle a névelő; a tipográfia lehetőségeinek kihasználása ellen sem lehet panasszal élni, Arany is használta a hangsúlyozás e fajtáját, igaz, csak a maga szövegében. De elvben talán idegen szöveg esetében sem lehet kifogásolni, ám ha szinte minden lapon ott éktelenkedik ez a mondat, az már bosszantó. Először azért, mert lebecsüli a szerző az olvasót, nem bízik intelligenciájában, nem hiszi, hogy az maga is megtalálja az idézet lényegét. Másodszor, mert lebecsüli az író, akiről nem tételezi fel a pontos és világos fogalmazás tudományát s ezért minduntalan mintegy kiségit. Végül lebecsüli önmagát is, mert nem bízik abban, hogy olyan idézeteket képes választani, amelyek minden kezelés nélkül önmagukért beszélnek. A szájbarrágás, a magyarázkodás, az exegézis rossz-emlékű korszakának hajtása és maradványa ez a kiemelő mánia.

Fiatal irodalomtörténész első önálló kötete ez a könyv. Az első futó átolvasás után azonban már úgy véli a kritikus, olyan szerzővel áll szemben, akinek alapos készült-ségét és jó tehetségét akkor méltányolja érdeme szerint, ha nyíltan és személyes hangon megmondja könyvéről: jó könyv ez, de nem egész könyv. S nem is a legkevésbé fontos része hiányzik. A jól, a lehetőségeken

belül lelkiismeretes alapossággal megírt élet-rajz, a teljesen kielégítő, sőt megnyugtató eszmei-politikai értelmezés mellől jobbra hiányzik az író művének szorosabban vett irodalmi, esztétikai elemzése. Kár, hiszen néhány részlet arról tanúskodik, Rejtő ezt a feladatot is éppen olyan jól megoldhatta volna, mint a másik kettőt. S végül is, minek jár féllábon az, aki kettőn is járhatna.

Németh G. Béla

HUNYADI SÁNDOR: OLASZ VENDÉGLŐ

Elbeszélések. Válogatta és az előszót írta Szász Béla. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1956.

Hunyadi Sándor nem tartozott a „nagyformátumú” írók közé. Sem írói becsvágyánál, sem témáinál fogva. Nem volt célja, hogy írásaiban nagy emberi, nemzeti vagy szociális problémákat oldjon meg. Szerényen beírta azzal, hogy megfigyel és ábrázol.

Általában nem „vigyázott” magára: nem törődött vele, hogy csak „jó”, irodalmilag márkás helyre írjon. Újságban, tárcarovatokban, színházi lapokban jelentek meg az írásai. Ez pedig a két háború közt, amikor írt, nem a legjobb „cégjelzés” volt.

Bohémsége sem volt elsőrendű ajánlólevél. Az írói életnek időről időre vannak sajátos, jellemző formái, koronként mások és mások. A századforduló, a századeleje írója majdnem kötelességszerűen volt vagy bohém, vagy „átkozott költő” — éjszakázó, züllő zseni. Az első világháború után azonban ez a típus kiment a divatból. Illet, hogy az író „polgárilag” is többé-kevésbé rendezett életet éljen. A századelejének a *mámor* volt a jelszava. A háború utáni időnek a *józanosság* lett a jellegje. Amannak csillaga a zseni volt — közép-tehetségek is elsőrendű föladatuknak érezték, hogy zseni-allűröket öltsenek. A háború után egyenesen gyanús volt minden zseniszkedés, inkább a literátor lett az eszmény.

Ebben az írótl „komoly” életformákat kívánó korban Hunyadi „komolytalanul” élt. Állandó lakás nélkül, többnyire hotelokban. Derűs és okos közönnnyel a kor irodalmi etikettje iránt, valahol a félig-meddig deklasszált polgári-úri világ meg az alvilág s félvilág határán ütötte föl a tanyáját. Ő maga ide is tartozott, meg oda is; úr is volt meg bohém is — de voltaképpen kivüle is, fölötte is mind „úriságnak”, mind bohémségnek: író, aki türelmes, érdeklődő szenvedéllyel figyeli és rögzíti az embereket és a jelenségeket ott, ahová

éppen sorsa vetette. Megfigyelő-állomásnak nem is volt olyan rossz az övé!

De mert ilyen volt és így élt, a korában nem volt meg az a „tekintélye”, amit valódi írói rangja szerint megérdemelt volna. (Nem mintha ő maga valaha is adott volna akár írói, akár másfajta rangra és tekintélyre.) Sokan kisszerűnek, kicsinyesnek, könnyűnek tartották s mint írótl legfőljebb ügyes, jó „lektűrnek” — s ez nem valami nagy megbecsülésnek számított olyan időben, amikor az irodalmi műveket kezdték mindinkább aszerint méltányolni, mekkora súlyokat emelgetnek.

Mi történik ezekben a Hunyadi-novellákban? Rendszerint semmi nagy. Mégcsak nagy szenvedélyek sem lobbannak. Egy antant-missziós tisztecske belekerül a pesti félvilág ledér életébe, megszédül, elzúllik, öngyilkos lesz, a barátjáná lügkövet iszik. Két férfi összeverekszik a liftnél, meggyűlölik egymást, később összebékülnek. Egy újságíró falusi legénynek adja ki magát „bakaruhában”, följár egy szép kalotaszegi cselédlányhoz, aztán egyszer meghívják vacsorára ahhoz a családhoz, ahol a lány szolgál — kiderül a „csalás”, s a szolgálólány azonnal összepakol és elmegy. Kelepei, a diák beköltözik a vöröslámpás házba, ott valóságos hárembasa lesz, de egyszer meglátogatja özvegy édesanyja — s aznap mindaddig szünetel az „üzem”, míg elő nem kerítik Kelepeit s el nem vitetik vele a kis fekete özvegyet tisztességesebb helyre. Egy fiatalember éjszakai találkára megy, de a ház tigriscsikos kutyája fölkergeti egy fára, s a szerelmes ifjú ott virrad meg hervadtan és ázottan. Egy olasz vendégfőben a proletár közönség negyedóra alatt „összemukszikál” egy fiatal párt. És így tovább: csupa semmiség, apróság, egyszerű, köznapidolog, egyszerű emberekkel: éjszakai pilangókkal, kis tisztecskékkal, pincérekkel, alvilági figurákkal, kis családokkal és nagy

genszterekkel. De hogy ismeri Hunyady ezt a láp-világot!

Aki sokat olvas, megfigyelheti: minél jobban ismeri egy novellista az embereket és a világot, annál kevesebb „cirkuszt” csinál alakjaival és történetével. Aki szíven találja a valóságot, annak nincs szüksége trükkökre. Novellában mindig gyanúsak a kacsalábon forgó várak. Ha szabad egy „alpári”, de ezúttal igen helyénvaló kifejezést használnom: a novellának „olyan egyszerűnek kell lennie, mint egy pofon”. Nem azzal kell meglepnie, hogy egyszerű csak történik benne valaminő váratlan fordulat, hanem azzal, hogy pontosan és hitelesen a valóság történik benne. Sehol nem bújik ki olyan könnyen az írói csalás szöge a zsákból, mint a novellában. Akinek egyáltalán van füle, novellában azonnal kiérzi a gikszert, azonnal tettenéri az író, hol mikor, milyen trükkel siklik át a hiteles valóságból a valóságnak álcázott írói fikció műmárvány és pakfonvilágába. A novella rövid, tömör műfaj, éppen ezért kell belső vonalának, gerincének lennie — sokkal határozottabb, keményebb „vonalának”, mint egy terjedelmileg kényelmesebb mozgású és lehetőségű regénynek. A regénynek megvan a tere rá, hogy egy-egy esetleg kis hibát, botlást, félreírást utólag korrigáljon. A novellának erre nincsen módja, mert helye sincs rá. Ennek a bizonyos belső vonalnak a novellában föltétlenül egybe kell esnie a történet belső, saját törvényeiből következő igazságával — különben hamis az egész, közönséges írói csalás, mégha esetleg elbűvölően szemfényvesztő is.

Hunyadynál, ha végigolvassuk ezt a válogatott gyűjteményt, egyetlen egyszer nem tapasztalhatjuk, hogy az író melléjebeszel a valóságnak. Hunyady sosem csal. Tudom, hogy nagyon nagy mértéket mondok, amikor ezt a nevet leírom, de meggondoltam, mielőtt leírtam. Sokszor Maupassant-t juttatja az ember eszébe: olyan biztos kezű, fölényes és lelkiismeretes mestere a mesteriségének. Hogy csak pár címet soroljak föl: a *Lovagias ügy*, a *Bakaruhában*, a *vöröslámpás ház*, *Razzia az Arany Sasban*, *Az alvilági kérés*, *Olasz vendéglő*, *A kabátoltvaj ebédje*, *Női uszoda* (*mutatis mutandis* méltó párja Kosztolányi *Fürdésének*) a magyar irodalom legszebb novellái közé tartoznak. Világirodalmi mértékkel mérve is pompás, első vonalba tartozó írások.

Ez a „kis” művészet ugyanis voltaképpen az írásnak nagyon nagy művészete. Novellában a stílusban sem lehet csalni. Ebben a rövid műfajban különös jelentősége, mert fokozottan jelentős funkciója van minden mondatnak, minden szónak. Amit egy regényben esetleg egy egész fejezet mond el:

ezt a terhet a novellában többnyire egy-egy mondatnak, szónak kell viselnie. Ezért kell a novellában mindennek a helyén lennie és mindennek indokoltnak lennie — még ha az író látszólag éppen csak „fecseg”: ennek a fecsegésnek is megvan a maga jól kiszámított értelme. A novella *par excellence* a hangszerelés és adagolás műfaja. Csak a dilettáns vagy az irodalmi iparos képzelet azt, hogy egy novellához elég egy jó *story*. Nem — a jó novella voltaképpen csak ezután kezdődik: hogy *hogyan* írják meg ezt a *storyt*. Jó, fordulatos mese mindenkinek eszébe juthat. Jó novellát azonban kevesen írnak.

Hadd mutassam be ezt egy-két példán Hunyadynál. Ott van egyik ismert remek novellája: a *Lovagias ügy*. A lift miatt történt pofozkodás története. A két haragos végül is úgy-ahogy összebékül. Karácsony hetében — miután már „köszönő viszonyba” kerültek — színházból jövet megint össze-találkoznak az ominózus lift előtt, a kapuban, feleségestül. Beszélgetni kezdenek — s egy szeriben föloldódik minden régi zavar és feszélyezettség: a pofozkodó ellenfelek megenyhültek, kezét fognak. Illetve — átadom Hunyadynak a szót, — kölcsönösen, annak rendje és módja szerint bemutatkoznak egymásnak. Az egyik férfi „összeütközött a bokáját, szerényen, kedvesen, egy kisse félénk hangszúllyal mondta:

— Dr. Fried... — és nyújtotta a kezét. A kereskedő egy másodpercig habozott, aztán belement a parolába. Kezet szorítottak, *hosszan, melegen*. *Csodálatos, tiszta, téli éjszaka volt. Édes, nagy pelyhekben hullt a hó. A két ellenfél szinte közel állt hozzá, hogy összeölelkezzék a teljes megkönnyebbülés boldogító mámorában.*”

Figyeljük meg a stílusművészetnek ezt a „magas iskoláját”. Ahogyan az elbeszélő modor egyszerre átmelegsik, líraian elmélyül. A két régi, s egyre feszélyezettebb ellenfél nem *jog*, hanem *szorít* kezét, — s fölcsendül az első lírai akkord: *hosszan, melegen*. Egy villanásnyi „természetleírás” következik: ez veszi át a helyzet egész lírai tartalmának, a föloldódás-élmény meghatottságának szuggerálását — s milyen fontossága, értéke van minden egyes jelzőnek, minden árnyalatnyi fokozásnak. „*Csodálatos, tiszta téli éjszaka volt. Édes, nagy pelyhekben hullt a hó*”... Két mesterialan egyensúlyozott, kottára kívánczó mondatban minden benne van. A stílus — hangszerelésével — közvetíti a „tartalmat”. Ez az igazi novellairó művészet.

Más. Kelepei beköltözik a bordélyházba. Kitérő alkalom akár a malackodásra, akár az erkölcsi prédikációra. Hunyady sosem malackodik — kényes világban mozog, de

kevés szemérmesebb, férfiasabban szemérmes író ismerék nála. Ami az erkölcsi prédikációt illeti: prédikálni sem prédikál. Tudja, hogy a prédikáló írók elviselhetetlenek s általában nevetségesek nagyképűségükben. Cinkos hát? Minden rokonszenve a Kelepeiké? Hiszen ezzel vádolták is — de milyen süketen, írástudatlanul! Hallgassuk csak Hunyadyt. Kelepeiről van szó, miután befészkelte magát a bordélyba. „Egyelőre idejön bizony, ebbe a paradicsomba. Neki való hely, belefekszik, mint a bivaly a pocso-lyába”. Íme az „erkölcsi ítélet” — persze írói módon, írói eszközökkel. Hunyady sosem véletlenül írja, amit ír. Ha egyszer azt írja, hogy Kelepei belefekszik a pocso-lyába, akkor bizony Kelepei életét pocso-lyában hentergő bivaly-életnek tartja. Mi egyebet mondjon? Prédikáljon, forgassa a szemét, háborogjon? Egy rövid novellában? De hiszen arra nem ér rá: ábrázolnia kell. Kimondta ítéletét s megy tovább. Igazi író.

Ismét más, más fajban. Leírás. A novellában nincs tér a hosszadalmas festegetésre. Viszont a novellának atmoszférájának kell lennie, különben „légüres”. Meg kell tehát találnia azt a képet, mondatot, szót, az az egyetlen, amely „mindent” kifejez. Ott a kis olasz vendéglő Velencében. Sívár, disztelen, szegénynek való hely. Nyár, s mindenki egyszerre ebédel; az ebédlő-hely, az udvar zsúfoltan nyüzsgő. „E helyen semmi nem emlékeztet a dózsák Velencéjére. Proletár hely volt, minden díszre egy oleander-bokor, amelyet valahogyan rákényszerítettek, hogy futó alakjában a falhoz tapadjon.” Hunyadynak volt szeme ahhoz, mit kell kiválasztania, hogy egyetlen dologgal mindent megmondjon. Mintegy az egész vendéglő szimbólumát választotta ki: ezt az oleándert — s figyeljük meg, hogyan vetíti élénk s benn az egész hely proletár szegényességét: valahogyan rákényszerítik, hogy futó alakjában — (s ez a majdnem ügyetlen „futó alakjában” milyen kifejező itt!) — a falhoz tapadjon... Benne van ebben a hely egész szegénysége, de benne valahogyan a szegénység rokonszenves emberi melege, igyekezete, roppant, egy kicsit esetlen, félszeg jó-akarata; — egy tapintatos, mesteri, röpke, de nagyon jól kiszámított akkordban már előre sejteti, előre leüti az egész-elbeszélés csodálatosan meleg emberi hangulatát.

Ugyanez, tragikus árnyalatban, a félelmes, nagyszerű *Razzia az Arany Sasban* című novellában. A nagy, maffia detektív-főnöknek van egy sűrű, buja felesége, van egy kosztosuk, egy szépfü, Az asszony meg a fiú egyszer, mikor azt hiszik, a férj vidé-

ken van, elmennek egy garniba. A detektív időközben más beosztást kap: ő vezeti az esedékes razziát. S ő „kapja el” a fiút meg a szeretőt: a tulajdon, rajongva szeretett feleségét. S aztán, természetesen, következik a tragédia (persze korántsem úgy, ahogyan ezt egy Hunyadynál kevésbé mértéktartó és tudatos író csinálná). Nos, ennek a novellának az elején van egy jelenet, hármasan ülnek vacsora után: a férj, az asszony és a kosztosdiák. A férj ölelgeti az asszonyt. „Beszívta vaníliaillatú leheletét, majd arcát meleg keblére rejtette. A fiú ilyenkor, *mintha két sötét napot ol-tana el*, lebocsátotta sűrű pilláit.” Egyetlen mondat, de olyan sűrű, olyan tragikus hangulatú azzal a két kialvó sötét nappal (*sötét nappal*), hogy az olvasónak szinte végigszalad a hideg a hátán. Az író leütötte a tragikus motívumot. A novella „fő-motívumát”.

Ugyanebben a novellában, később. A detektív toloncra viteti feleségét, mint egy utcanőt. Utána három napig nem borotválkozik, nem megy haza, ott marad a rendőrségen. „Olyan lett torz arckifejezésével, mint egy jó moziszinész, aki csónakban hánykódó hajótöröttet játszik a filmen.” Látszólag afféle félkézzel leírt hasonlat, majdnem azt hinné az ember, az író a könnyebbik végén fogta a dolgot, megkerülte az igazi földadatot: leírás helyett kapott a keze ügyében lévő hasonlaton. De nem. Mert egy lappal később a főnök magához rendeli a detektívet és lehordja amiatt, amit a feleségével tett. S akkor: „A férfi csak állt, szomorú, hajótörött arcával az íróasztal előtt”... Az egyszer már fölvetett képnél ezzel a sűrített, jelzés-szerű újra-fölvilágítássalval egyezre olyan plaszticitást kap, olyan megdöbbentő emberi közelségre, olyan *premier plan*-ba kerül ez a hajótörött arc, hogy sosem felejtethjük el többé.

Mindez nagy írásművészet. Persze azért Hunyadinak is vannak lazább pillanatai, ernyedtebb hangulatai. Nemegyszer előfordul például, hogy könnyen kap a készen: azon, amit egyszer már kidolgozott, egy-egy remek leleményét újra ismétli. A megölt ember vére, sajnos, többször is úgy üt át a lepedőn, mint a cseresznyekompót leve az abroszon; a modern csokoládzás is túl sokszor hasonlít a szájsebészethez. Vagy témában ugyanazt a helyzetet ugyanazzal a csattanóval, ugyanazzal a bonyolítással is többször megírja: haragosok összekerülnek a liftben, aztán megint a liftben, aztán egyszer változatosság kedvéért a hálókocsiban — és így tovább. Hunyady kitűnő stílárís műgonddal — (s én, a bevezetővel ellentétben, stílusát nagyon is „írt”

írásban kiegyensúlyozott* stílusnak érzem, nem pedig „parlandónak”, amilyen például Mikszáthé) —, de ugyanakkor életformájánál fogva volt benne valami nemtörődomség, bohém hanyagság — valami puhaság, lágyaság az író mondhatnám írásbeli, írással szemben való állásfoglalásában is. Tudjuk, a lelkiismeretes mives műgondjával ügyelt a mondataira: gyakran panaszkodott például amiatt, hogy az ő jól kiegyensúlyozott mondatait a színészek a színpadon elrontják, lejtését tönkreteszik, mintegy papucsba bújtatják. Ugyanakkor viszont ő maga nemegyszer „bújtatta papucsba” — kényelmességből, pénzkereseti okokból — mondandóját: megírta témáját különféle műfajokban, a pompás novellából rossz regény lesz, a rossz regényből közepes színdarab. Azon a miniatűr porondon, amit a modern újságírás a szépirodalomnak hagy, ő is remek teljesítményeket tudott végrehajtani (ott van rá példának a kitűnő *Embervér*), akárcsak a maga másfajta módján és modorában Kosztolányi; egy bizonyos belső organizáló fegyelem azonban már hiányzott belőle, igényessége — mondhatjuk — kifogástalanul működött egy-egy novella, tárcsa erejéig, de a mű, a saját életműve nagyobb arányai közt már nem érvényesült. Ebben a vonatkozásban is áll, amit ennek az ismertetésnek az elején mondtam: hogy „nem vigyázott” magára. Laza, lehorgonyzatlan, egy kissé „sodródó” élete, életmódja végül is visszahatott — ha nem is a művészetére, a művére mindenestre. Több fegyelemmel több lehetett volna. Bár lehet, hogy éppen ez volt az ő sajátos tehetsége, s ezek voltak tehetség-

nek korlátai. Végeredményben ingoványban élt, annak volt megfigyelője, krónikása, a maga írói módján okos kritikusa, de egy kissé a cinkosa is.

Nem, Hunyady Sándor valóban nem volt próféta. Ígaz: nem is akart az lenni. Talán semmitől nem idegenkedett úgy, mint a rossz mondattól és a prófétálás műfajától. A kettő különben sokszor együtt jár. Egy korban, amikor úton-útfélen próféták ágáltak, s rendszerint hamisak, fustélyokkal és bikacsokkal, ő ült és írt. Végeredményben Mikszáth sem volt bálványdöntő hős, leült szépen pipázni a bálványokkal, gunyorkásan figyelte, aztán „kiírta” őket. Hunyady magatartásában van valami rokonság — *mutatis mutandis* — a Mikszáth Kálmánéval. Csak az ő „posztja” már nem a parlamenti vagy kaszinói bőrkarosszék volt, hanem a modern életnek az alvilággal sokkal közvetlenebbül határos területei. De itt is csak emberek mozogtak, és Hunyady nagyon szerette az embereket, mindentől függetlenül, csak azért — *mert emberek*. Mert olyanok, amilyenek. Hiába, nem próféta volt.

Hogy nem volt „igazságkereső” — mint a bevezető mondja? Ahogy vesszük, illetve aszerint, mit értünk az irodalomban azon, hogy igazság. Hunyady kétségtől nem igen kereste sem a filozófiai, sem a politikai, sem az erkölcsi igazságot. Viszont kereste és megírta az *élet igazságát*. S azt hiszem, jól ábrázolni az élet valóságát, ha egyszer irodalomról, műalkotásról van szó, van annyi, mint rosszul megírt művekben keresni.

Rónay György

OSVÁTH BÉLA: SZIGLIGETI

Művelt Nép. Bp. 1955.

Osváth Béla könyve Szigligeti Ede életművének első átfogó, monografikus jellegű feldolgozása. Az 1945 előtti Szigligeti-kutatás csak bizonyos számú, jobbára Szigligeti egyes műveinek forrásai után nyomozó pozitívista részlet-tanulmányt hozott létre. A legutóbbi évek során egyedül Hegedűs Géza tett kísérletet Szigligeti munkásságának marxista értékelésére, de az ő rövidre szabott tanulmánya csak a kérdések vázlatos, esszézerű felvetésére szorítkozhatott. A kellő előzmények hiánya nem kis mértékben megnehezítette a monográfus dolgát — Osváth azonban mégis sok tekintetben sikeresen tett eleget a maga elé tűzött feladatnak.

Osváth munkája az anyag biztos és alapos, önálló kutatásokra is támaszkodó

ismeretéről tanúskodik. A korábbi Szigligeti-irodalom pusztán részletkérdésekre szorító s emellett egyoldalú jellege a szerzőre jelentékeny filológiai munka elvégzését is róta, s e munka eredményei — ha a népszerűnek szánt monográfiában nem is hivatkozik velük folyton — szintén beépültek a könyvbe. A mindenütt idegen mintákra vadászó pozitívizmus képviselével ellentétben Osváth nem mechanikusan felfogott külföldi hatásokból, hanem elsősorban saját korának élményanyagából eredezteti Szigligeti műveit. Természetes, hogy a történelmi és irodalomtörténeti összefüggések mellett messzemenően (bár talán még mindig nem kellőképpen) figyelembe veszi a színház-történet szempontjait is, hiszen — mint bevezetőjében írja — „a magyar színészet

négy évtizede széttephetetlenül összeforrott” Szigligeti nevével. (6. l.)

Míg a régebbi kutatók gyakran formális módon bontották korszakokra Szigligeti életművét, Osváth jól látja, hogy Szigligetinél is, mint a kor valamennyi írójánál, 1849, a szabadságharc bukása jelenti azt a cezurát, amely két, egymástól élesen elváló részre tagolja pályafutását. E pálya első eszmei tisztázottság és realista ábrázolás tekintetében egyaránt következetesen felfelé ívelő szakaszát Osváth — teljesen indokoltan — jelentősebbnek tartja és részletesebben elemzi, mint a 49 utáni, mennyiségileg nagyobb termést felmutató periódust. A monográfia első fele egyébként nemcsak terjedelmében, hanem értékében is felülmúlja a másodikat. A forradalom leverését követő korszakot vizsgálva, Osváth már nem képes oly szervesen beilleszteni Szigligeti működését a kor irodalmi összképébe, mint ahogyan az 1830-as és 40-es évek tárgyalásában tette. Szigligeti alakja e fejezetekben már némileg kiszakad a 49 utáni magyar irodalom egészéből.

Osváth könyvéből Szigligeti alkotói útjának nem egy mozzanata érdekes, újszerű megvilágításban tárul elénk. Igen figyelemre méltó pl. az, amit az 1830-as és 40-es évek fordulóján Egressy Gábor körül csoportosuló baráti kör szerepéről ír. Osváth feltevése szerint e kör, melybe Szigligeti is beletartozott, több volt egyszerű baráti társaságnál: mögötte valamilyen titkos politikai szervezkedés lappanghatott. Valószínű tehát, hogy a fiatal Szigligeti felé főként ez a csoport közvetítette a kor demokratikus eszmei áramlatait és ily módon nem kis szerepet játszott Szigligeti világnézeti radikalizálódásában. E kör meglétét tudomásunk szefint egyetlen fennmaradt dokumentum tanúsítja: az az 1839 szilveszterén kelt — s a szakirodalomban már évtizedekkel ezelőtt publikált — szerződés, melynek értelmében az aláírók (köztük Egressy, Szigligeti, Erdélyi János) kötelezik magukat, hogy tíz év múlva, 1849 utolsó éjjelén ismét találkoznak. Ez az adat persze önmagában még elég keveset mond, s a szerződés szövegében is csak egyetlen kitétele — t. i. az, amely a találkozáson való megjelenés elháríthatatlan akadályai között a fogságot is megemlíti — látszik igazolni Osváth értelmezését. Osváth figyelmezteti is az olvasót, hogy a kutatás jelenlegi stádiumában még „óvakodnunk kell minden tény határozott leszögezésétől”. (31. l.) Hadd említsük itt meg, hogy éppen erről az indokolt óvatosságról és körültekintésről feledkeztek meg a Színház történeti Múzeum különben igen szép és gazdag anyagú állandó kiállításának rendezői, akik a kiállítás katalógusá-

ban, az említett szerződést kommentálva, kategórikusan kijelentik, hogy a szerződés aláírói „tagjai voltak a Fiatál Magyarország titkos összeesküvő mozgalmanak. Ezt a mozgalmat radikális utópista-szocialista gondolatok táplálták és a benne résztvevő fiatalság egy részének törzshelye lesz a Pilvax-kávéház, ahonnan a magyar forradalom elindul.”¹ Az idézett sorok írói tehát már azt is tudni vélik, — anélkül, hogy állításukat bármiféle bizonyítékkal alátámasztanák — hogy a feltételezett mozgalom (évekkel Petőfiék nemzedékének fellépése előtt) a Fiatál Magyarország nevet viselte és az utópista-szocializmus eszméi hatották át. Bármilyen tetszetős is ez a beállítás (mellyel szemben egyébként a szóbanforgó kiállítás egyik bírálója, Mályuszné Császár Edit is kifejezte kételyeit)², úgy véljük, hogy a tudományos pontosság és lelkiismeretesség követelményét semmilyen területen, tehát a népszerűsítő munka terén sem szabad figyelmen kívül hagyni.

Osváth a népszínmű sokszor vizsgált kérdésre vonatkozó tudásunkat is új megállapításokkal képes gazdagítani. A Szigligeti népszínművei felé vivő utat nyomozva, szembeszáll a polgári színház történetírásban uralkodóvá vált felfogással, mely a magyar népszínmű keletkezését a bécsi népies bohózatok hatásából vezette le — ő ezzel szemben elsősorban a hazai előzmények fontosságára mutat rá. Itt sem éri be a közvetlen előfutárokkal, Balogh István, Gaál József stb. népies darabjaira való hivatkozással — e művek ilyen szerepét már némely korábbi tanulmány is kiemelte — hanem a magyar drámai hagyomány sokkal mélyebb rétegeibe ás le. Szerinte már az iskoladramákban feltűnő népies elemektől kezdve, a vásári komédiákon, majd Csokonai vígjátékain s az 1820-as és 30-as évek magyar tárgyú bohózatain át meg lehet figyelni azoknak a motívumoknak a felhalmozódását, amelyeket Szigligeti később a maga demokratikus eszmeiségű népszínműveinek megírásakor hasznosított. Érdekesen és helytállóan elemzi Osváth azt is, hogyan kellett e műfajnak, mely 48 előtti úttörő alkotásaiban (elsősorban Szigligeti „Szökött katonájában” és „Csikósában”) az egyre élesedő osztályellentéteket, a nép és elnyomói közötti konfliktus állította színpadra, a Világost követő korszakban — határozott perspektíva és haladó társadalmi bázis híján — szükségképpen hazug és édeskes parasztidillé sekélyesednie. (Bár Szigligeti, mint Osváth kifejti, a „Lelenc”-ben kísérletet

¹ A magyar színészet hősi harca 1790—1849-ig c. kiállítás ismertetője. 24. l.

² ITK. 1955. 3. sz. 397 l.

tesz arra, hogy a népszínmű műfaját a népdráma irányában fejlessze tovább s megint időszerű, de most már a megváltozott társadalmi viszonyokat tükröző mondanivalóval töltse meg.) A népszínmű második periódusából levont következtetéseket azonban a szerző túlzó és igazságtalan módon terjeszti ki az irodalmi fejlődés egészére, amikor egyhelyütt azt írja, hogy 1849 után „irodalmunk végeredményben visszasüllyedt a Csokonai előtti nemesi népieskedés színvonalára, amely a parasztot csak komikus mellékalakként szerepeltette”. (99. l.) Ennek a megállapításnak nemcsak Arany János, hanem bizonyos mértékben még Jókai életműve is ellene mond.

Sajnáljuk viszont, hogy a népszínmű problémái által kiváltott, számos irodalomtörténeti tanulást szolgáló egykorú kritikai visszhanggal Osváth nem foglalkozik behatóbban. Igen érdekes például Gyulainak a népszínmű fejlődési irányaira vonatkozó felfogását összevetni Salamon Ferenc véleményével. Mindketten felismerik ugyanis, hogy a népszínmű a reformkorban elnyert műfaji jellegét nem őrizheti meg változatlanul. Gyulai kétféle, szerinte egyaránt helyes és jogosult átalakulási lehetőséget jelöl meg: az egyik a szociális tartalmú népdráma, a másik a vaudeville-szerű énekes bohózat felé vezet. Salamon viszont, akinek esztétikai álláspontja egészében és részleteiben is jóval reakciósabb, mint Gyulaié, a népszínművet egyértelműen a komikus műfajok területére utalja és tárgykörét a népelet vidám, illetve határozottan nevelésének oldalainak bemutatására kívánja korlátozni. Szerinte a „Csikós” és a „Szökött katona” az 1840-es években „főleg a maguk idejében annyira új népdalokkal okoztak sensatiót”. Salamon tehát egyszerűen hallgat e művek — még Gyulaitól is hangsúlyozott — irányzatos, demokratikus mondanivalójáról és hatásuk főokát a dalbetétek alkalmazásában látja, amit egyúttal a népszínmű legfőbb jellegzetességének tekint. Minthogy pedig ez a sajátosság csakis a komikus műfajok természetével fér össze, nyomban le is vonja azt a következtetést, melynek értelmében „a népszínműnek a komikai nembe kell tartoznia, s a könnyebb elmés és derűs menetű vígjátékok, vagy pedig a komikum alsóbb nemének, a bohózatnak jellemét kell magára öltetnie”³.

Osváth munkájának az eddigiekben jelzett értékei legnagyobb részét a szerző tárgya iránti szeretetének, benn való elmélyedésének köszönhetők. Am minden ilyen-

fajta munka magában rejtje azt a veszélyt, melyet — nem egy monográfushoz hasonlóan — Osváth sem volt képes elkerülni: t. i. a monográfia hősenek bizonyos fokú túlbecsülését. (Meg kell persze jegyeznünk, hogy e jelenségnek Osváth könyve korántsem legkirívóbb példája újabb irodalomtörténetírásunkban.) Megnyilvánul ez mindekelőtt abban, hogy Szigligeti alkotói képességének méreteit Osváth a valóságosnál nagyobbaknak tünteti fel. Egyhelyütt például így ír: „Szigligeti művészi nagyságára jellemző, hogy egész életében »modern» tudott lenni... Pályafutása során mindig élen jár az új és új problémák felvetésében, a tartalmi és formai megújításban.” (121. l.) A művészi nagyságnak azonban nem az „örök modernség”, a mindig újat mondás Osváthtól kiemelt képessége az igazi kritériuma. Nagy író az, aki újszerű módon, a jelenségek mélyére világítva tárja fel az adott kor alapvető problémáit s a művészi ábrázolás erejével döbrent rá bennünk a valóság olyan oldalaira, melyeket addig nem vettünk észre vagy pedig nem értettünk meg. Nyilvánvaló, hogy Szigligetit nem sorolhatjuk ezek közé az írók közé. Ő jellegzetesen másodlagos tehetség, aki roppant fogékonysággal reagál a már másoktól felvetett, a kor levegőjében forrongó kérdésekre és azonnal megtalálja számukra a leghatásosabb, legsikeresebbnek ígérkező színpadi formát. Osváth is azzal a megállapítással folytatja az előbb idézett sorokat, hogy Szigligeti „rendkívül érzékeny tájékozódó képességével felfogta, hogy mi kell a közönségnek, mindig ő találta el, mit akar a néző a színpadról hallani”. (121. l.) Ez teljesen igaz, csak hogy megint nem azonos a szó valódi értelmében vett művészi nagyság ismertetőjével.

Szigligeti világnézeti tudatosságának és művészi tehetségének túlértékelése a konkrét részletelemzések nem kis hányadára nyomja rá bélyegét. Osváth helyesen állapítja meg, hogy Szigligeti az 1840-es években politikailag egyre jobban radikalizálódik, fejlődése a nemesi liberalizmustól a demokratikus népiesség irányába vezet. (Ezt a folyamatot egyébként az előbb elmondottak alapján, Szigligeti egyéniségének imént vázolt sajátosságait ismerve is természetzerűnek kell tartanunk.) Osváth azonban, a szóbanforgó periódust vizsgálva, kizárólag ennek a Petőfiékhez való közeledésnek — kétségkívül szép számban látható — jeleire összpontosítja figyelmét. Így módon a monográfia Szigligetije túlságosan is közel kerül Petőfihez és Aranyhoz s némileg elmosódik az a minőségi különbség, ami Szigligeti szemléletét — még fejlődése csúcspontján is — elválasztja Petőfi táborának

³ Salamon Ferenc: Dramaturgiai dolgozatok. Bp. 1901. II. kötet, 201—202. l.

következetes, plebejus forradalmiságától. Osváth például nem tesz említést arról a már Vértessy Jenő és Rakodczay Pál által észrevett körülményről, hogy még Szigligeti leghaladóbb eszmeiségű drámájában, a forradalom alatt írt „II. Rákóczi Ferenc fogsága”-ban is — melynek bemutatója idején már javában folyt a márciusi ifjak köztársasági agitációja — felvillan a „jó király” és a „rossz tanácsosok” naiv és ősi szembeállítás. Viszont teljesen erőszakolt és mestertékelt összefüggést konstruál Osváth Szigligeti e darabja és a radikális balszárnynak a paraszti tömegek felfegyverzését sürgető programja között. Idézi az „Életképek” egy cikkét, melyben többek között az alábbi — nem éppen a Szigligeti-emlegette „jó király” képzetét felidéző — sorokat olvashatjuk: „Bizonyos e perctől fogva az, hogy... a császár és Magyarország két ellenséges tábor. Köztük minden viszony tétlenné megszüntetett”, majd ezt írja: „az Életképek Petőfi és a márciusi baloldal politikai követeléseinek ad hangot: adjunk fegyvert a kaszás százazrek kezébe. Ezt a fegyveres felkelést szervezi, úgy ezt a forradalmi optimizmust sugározza Szigligeti színműve...” (82. l.) Kétségtelen persze, hogy a „II. Rákóczi Ferenc fogsága” valóban optimista, a szabadság ügyének diadalában bizakodó hangulatot áraszt. De pusztán ennek alapján még nem lehet Szigligeti drámáját konkrét kapcsolatba hozni a radikális tábor törekvéseivel. Már pedig továbbízen túlmenő támpontokat ilyenféle feltételezések számára a mű szövege egyáltalán nem szolgáltat. Hasonlóképpen erőltetettnek érezzük azt a kijelentést, hogy a „Liliomfi”-ből — melyről az eddig elfogadott datálást módosítva éppen Osváth állapítja meg, hogy írásához Szigligeti már 1847 nyarán hozzákezdett — „a győzelmes szabadság derűje mosolyog”. (85. l.) Úgy véljük, Szigligeti pompás humorú, bűbajos komédiája akkor sem veszít szépségéből, ha nem aggatunk rá effajta, kissé vulgáris magyarázatokat.

Szigligeti túlbecsüléséről azonban nem egyedül az ilyen, már az első pillantásra szembeutűnő elhamarkodott állítások tanuszkodnak. Az a módszer, melyet Osváth az egyes drámák elemzésében követ, némileg szintén alkalmas arra, hogy az olvasókban e művekről a valóságosnál pozitívabb, erényeket és jelentőségüket felnagyító képet alakítson ki. Szigligeti színdarabjainak százat meghaladó tömege természetesen nem tette lehetővé Osváth számára, hogy kismonográfiájában mindegyikükkel — akár csak futó utalás formájában is — külön foglalkozzék. (Bár egy Szigligeti összes drámáinak címét és főbb bibliográfiai adatait

felsoroló összeállítás függelékként való közlése annál is inkább kívánatos lett volna, mert Szigligeti műveiből semmiféle nagyobb-szabású gyűjteményes kiadással nem rendelkezünk.) Osváth jó érzékkel, biztos ítélettel választotta ki azokat az alkotásokat, amelyek — akár kiemelkedő művészi értékűk, akár az író fejlődésében betöltött szerepük folytán (e két tényező egyébként legtöbbször egybeesik) — részletes, beható tárgyalást igényelnek. Műelemző készségéről Osváth nem egy helyütt tesz bizonyosságot; hadd utaljunk most csak a „Csikós”-sal és különösen a „Szökött katoná”-val foglalkozó, finom megfigyelésekben gazdag fejezetekre.

A drámaelemzések nem csekély hányadát a szóbanforgó művek ismerője mégis egyoldalúnak fogja érezni. Osváth figyelme ugyanis az analízis során főként a cselekmény felépítésére, a darabban kialakuló szituációkra irányul s jóval kevesebb gondot fordít a jellembrázolásra és a nyelvi kifejezés vizsgálatára. (Ez utóbbi kérdés, a drámai nyelvnek, a szereplők nyelvi eszközökkel való egyénítésének problémája szinte szóba sem kerül a monográfiában.) Mármost közzismert tény, hogy Szigligeti művészetének éppen az érdekes, feszült helyzetek létrehozása a legerősebb oldala. Ez a helyzetteremtő képesség persze egyáltalán nem lebecsülendő, hiszen a szó mélyebb értelmében hatásos és nem pusztán külsőséges fogásokra épített drámai helyzetekben — és Szigligeti legsikerültebb műveiben számos ilyen helyzetet találunk — mindig a valóság bizonyos objektív összefüggései jutnak sűrített, koncentrált formában kifejezésre. Csak-hogy arról sem lenne szabad hallgatnia a monográfiának, hogy a jól választott helyzeteket Szigligeti többnyire éppen a jellemrajz fogyatékosai miatt nem képes igazán mély és gazdag emberi tartalommal megtölteni. Példaképpen hadd hivatkozzunk ismét a „II. Rákóczi Ferenc fogsága”-ra melyről Osváth kizárólag jót tud mondani, s miközben joggal dicséri a kitűnően exponált és következetesen kibontott konfliktust, megelégedezik a legtöbb alak jellemzésének sematikus és elnagyolt voltáról s a darabban felbukkanó retorikus elemekről. (Talán nem árt még egyszer leszögezni, hogy mindezzel nem kívánjuk kétségbevonni a mű vitathatatlan értékeit; csak Osváth felfogásának egyoldalúsága késztett bennünket a negatívumok hasonlóképpen egyoldalú hangsúlyozására.)

A „Gritti” esetében viszont (melyről egyébként gondosan árnyalt, szép elemzést kapunk a monográfiában) a dráma szerkezetére vonatkozólag kell vitába szállnunk Osváthtal. Szerinte a cselekmény három szála szerves kölcsönhatásban van egymás-

sal s mindegyik a mű lényeges mondani-
valójának érvényre juttatását szolgálja. A mű
alapkonzfliktusa — írja — „a magánélet
különböző viszonylataival, összefüggéseivel
bonyolódik, s ez nem homályosítja, hanem
lényegesen kiélezi azt”. (39. l.) Mi viszont
inkább Bayer Józseffel értünk egyet, aki
úgy látja, hogy „a cselekmény túlzó föl-
halmozása szétszórja a drámai érdeket” és
hogy különösen a Gertrud alakjával kap-
csolatos motívumok bonyolítják fölösle-
gesen és zavaró módon a darab cselekményét.

Nyilván a szerző Szigligetit túlértékelő
szemléletével függ össze az is, hogy a francia
romantika Szigligetinél erősen érezhető hatá-
sáról szólva, csak e hatás előrevívő, pozitív
oldalait emeli ki és nem vesz tudomást a
Victor Hugó-féle iskola mechanikus után-
zásának káros következményeiről. Osváth
egy ízben azzal a — nem éppen indokolt —
dicsérlettel illeti a romantikus dráma nagy-
jait, hogy ők „a külső hatást és a véletlen
eseteket a drámai cselekmény szükségszerű
menetébe, széttéphetetlen belső logikájába”
ágyazzák be. (40. l.) Ez a megállapítás a
világirodalom minden igazán nagy dráma-
írójára egyaránt vonatkozhatnék — de
éppen a mesterkélt fogásokkal oly gyakran
élő francia romantikára aligha áll. Különben
maga Szigligeti tisztában látta ennek a
iránynak erőnyeit és hibáit, mint Osváth.
„Jó, ha jellemeinket minél érdekeseb hely-
zetekbe hozzuk; de rossz, ha előre képzelt
helyzetek érdekessége által elkapatva, jelle-
meinket azokba beerőltetjük” — írja „Drá-
mai állapotjainkról” című tanulmányában⁴
és ezzel a francia romantikusok módszerének
találó bírálatát adja. Ebben a meggyőző
érvelésű, kitűnő tanulmányban, mellyel ter-
meszetesen Osváth is foglalkozik, Szigligeti
világosan kifejti, hogy a francia dráma köve-
tése csak szükségszerű átmeneti stádiuma
irodalmunknak, és hogy drámaíróink, akik
Hugótól és társaitól sok jót, de sok rosszat
is tanultak, az igazi, legnagyobb példaképet
nem az ő műveikben, hanem Shakespeare
művészetében találhatják meg. (Más lapra
tartozik, hogy mindezeket a helyes felisme-
réseket Szigligeti saját alkotói munkásságá-
nak nagy részében nem tudta kellőképpen
érvényesíteni.)

A romantika jelentőségének eltűlésére
vall az is, hogy Gyulai kritikusai álláspontjá-
nak lényegét, az általa hirdetett „korlátozott
realizmus” legfőbb ismértvét Osváth „az
illúziók, az ábrándok elutasításában” és
„a romantika teljes elvetésében” látja. (113.
l.) Gyulai magatartására azonban nem ro-
mantika-ellenessége a legjellemzőbb. Sokkal

fontosabb és alapvetőbb ennél a következetes
kritikai realizmus felé mutató törekvésekkel
szemben tanúsított meg nem értése. Az ábrán-
dok és illúziók tagadása egyébként még
korántsem jelenti mindenfajta romantikus
elem kiküszöbölését. A romantika teljes és
végérvényes felszámolása Gyulai világ-
nézete, a Deák-párt platformja alapján
nem is volt valójában lehetséges. Gyulai év-
tizedeken át küzdött Jókai — sok esetben
haladú célzatú — romantikája ellen; viszont
az ő regényírói eszményképe, a mély-
ségesen dezilluzionista szemléletű Kemény
Zsigmond műveiben a romantikus (csak-
hogy ezúttal a romantika reakciós, irraciona-
lista ágára jellemző) vonások szintén
nem csekély szerepet játszanak.

Gyulaira vonatkozólag Osváth be is
éri egy-két ilyenfajta rövid megjegyzéssel
— pedig Szigligetihez való viszonyát, Szig-
ligeti 49 utáni munkásságára gyakorolt
hatását érdemes lett volna részletesebben
megvizsgálni. Osváth azt sejteti, hogy
Gyulai kedvezőtlen irányban, a Deák-párti,
67-es ideológiai szellemében hatott Szigligetire
(113. l.) Ez igaz, de az igazságnak csak az
egyik oldala. Szigligeti Gyulainak az ő darab-
jairól szóló bírálatából, amelyek a mélyebb
jellemrajz fontosságára mutatnak rá és az
öncélú színpadi rutin elemeinek túltengését
hibáztatják, sok helyeset, megszívlelendőt
is tanulhatott. Másrészt azt is meg kell
jegyeznünk, hogy Gyulai álláspontjának re-
trográd elemeit Szigligeti nem minden vonat-
kozásban tette magáévá. Az irodalomtörté-
neti kongresszus anyagában szereplő hozzá-
szólásában Osváth utal arra a rokonságra,
amely Szigligetinek „A dráma és válfajai”
című könyvében összefoglalt drámaelméletét
Gyulai esztétikájához fűzi. (Magában a
monográfiában egyébként Szigligeti dráma-
elméleti nézetei elég mostoha elbánásban
részesülnek. „A dráma és válfajai” elemzé-
sére mindössze négy lap jut. Így természet-
esen csak a mű legáltalánosabb jellegzetes-
ségeiről nyerünk tájékoztatást és Szigligeti-
nek az egyes drámai műfajokra vonatkozó
fejtegetéseiről még említés sem történik.)
Szigligeti real-ideál elméletének — írja az
említett hozzászólásban Osváth — „kísér-
tetiesen ugyanaz a lényege, mint Gyulai
eszményítő realizmusának”.⁵ Ez a kapcsolat
valóban fennáll, de emelelt látnunk kell
a Szigligeti és Gyulai felfogása közötti
különbségeket is. Szigligeti tragikum-elmé-
lete például, bár sok ponton érintkezik
Gyulai álláspontjával, egyes mozzanataiban
határozottan haladóbb annál. Gyulai a tra-
gikum lényegét tudvalevőleg abban látja,

⁴ A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. VII. kötet. 442. l.

⁵ A realizmus kérdései a magyar irodalom-
ban. Bp. 1956. 306. l.

hogy a fennálló viszonyok ellen lázadó hőst eléri „a megsértett erkölcsi, társadalmi és állami érdekek nemesise”. A nagyobb igazság tehát szerinte mindig a fennálló rend védelmezőinek oldalán van. Szigligeti viszont megkülönböztett a tragédia egy másik típusát is, melyet a következőképpen jellemez: „Ha jó és igaz az eszme, melyért a hős küzd az utóbbi részben (A tragédia második felében. O. A.) A hős szenved és megsemmisül ugyan de az eszme, tulajdon eszméje túléli, dicsfénnel köríti, megszépíti halálát... Például, a szabadságért küzdő hős meghal ugyan érte, de a szabadság győz.” Az ilyen-fajta tragédiák hőseinek Szigligeti szerint azért kell elbukniok, mert bár „jó ügyért harcolnak, de rájuk vést hozó túlbuzgósággal, vagy téves, rossz, vagy éppen bűnös eszközökkel.”⁶ Az utóbbi megjegyzés, melynek értelmében a jó ügyért küzdő hős sem lehet teljesen ártatlan, már a korabeli liberális tragikum-elméletek hatására vall. De lényegesebbnek kell éreznünk koncepciójának azt az elemét, hogy a hős által képviselt eszmék — ha a hős pusztulása árán is — végül mégis diadalt aratnak. Szigligeti tragikum-felfogását jól illusztrálják. „A világ ura” egyik főszereplőjének, Krispusnak a darab végén elhangzó szavai. Krispus, akit apja, Nagy Konstantin császár azért végeztet ki, mert hatalmát félti fiának növekvő népszerűségétől, a vesztőhelyre lépve így beszél: „Ha nem leszek többé nem félti Tőlem hatalmát, folytathatja nagy Munkáit; a világon béke lesz. S az új hit győzend, melyben én hiszek.” A tragédia kicsengése, mint látjuk, pontosan egybevág az idézett elméleti megfogalmazással.

Azt a képet, melyet Szigligeti dramaturgiai elveiről „A dráma és válfajai”-ból kapunk, kisebb cikkei és különösen bizonyos művei körül kialakult viták anyaga fontos és érdekes vonásokkal egészíti ki. Osváth ismeri, számon tartja ezeket az írásokat, figyelemmel kíséri a Szigligeti drámaival foglalkozó kortársi kritikákat és vitacikkeket is — tanulságaikat azonban nem aknázza ki kellőképpen. Szigligeti darabjai évtizedeken át álltak a Nemzeti Színház játérendjének középpontjában, és a kor jelentős kritikusai drámaírodalmunk egy-egy éppen időszéri, lényeges kérdéséről alkotott véleményüket igen gyakran e művek valamelyikére reagálva, azt elemelve fejtették ki. A magyar dráma fejlődésvonalát nyomozó kutatás számára tehát — mint már korábban a népszínmű problémái kapcsán is utaltunk rá — ezen a területen bőségesen akad feladat.

⁶ Szigligeti: A dráma és válfajai. Bp. 1874. 196—197. l.

Különösen nagy figyelmet érdemel a drámái motiváció kérdéséről Szigligeti és Salamon Ferenc között 1857-ben lezajlott vita, amely Osváth szerint is „dramaturgiánk történetének egyik legizgalmasabb és igen tanulságos polémiája”. (161. l.) Sajnos abból a néhány sorból, mely Osváth könyvében ezt regisztrálja, a vita valódi jelentőségére nem derül fény. (Könnyen lehetséges persze, hogy a szerzőnek könyve írásakor előre megszabott terjedelmi korlátokhoz kellett alkalmazkodnia. Így a monográfia helyenkénti túlságos szűkszávúságát, bizonyos kérdések mellőzését részben ez a kényszerű kötöttség indokolná.) Osváth jól látja, hogy a polémia során Szigligeti képviselte a helyesebb álláspontot, de azt már nem veszi észre, hogy e látszólag tisztán dramaturgiai tárgyú, szituáció és jellemzés viszonyát feszegető vitában tulajdonképpen sokkal többről: alapvető politikai, világnézeti kérdésekről volt szó. Salamon nem véletlenül polemizál oly hevesen azzal a felfogással, amely az egyének tetteire nézve a szituációnak, tehát végeredményben az adott társadalmi viszonyoknak döntő szerepet tulajdonít. E felfogás értelmében ugyanis az egyes emberek bűneiért felelős az a társadalom is, amely eltorzította, káros irányba terelte hajlamaikat és képességeiket, s nem adta meg számunkra a jobb, emberhez méltóbb élet lehetőségét. Innen pedig már szinte egyenesen adódna az a következtetés, hogy a kiutat csak a gyökeres, mélyreható változás, az elnyomásra alapozott társadalmi rend megdöntése jelentheti. Szigligeti, az 1850-es évek Szigligetije persze távol áll attól, hogy ezt a következtetést levonja. (A vitában ő — Salamonnal ellentétben — különben is csak a szorosabban dramaturgiai jellegű, a drámái motiváció követelményeit érintő kérdéseket tárgyalja.) Salamon bizonyára mégis ezt a gondolatot vélte kihallani ellenfele érveléséből, ezért emleget „erkölcstelenséget” és „vastag materializmust” a szituációnak a cselekvésre való hatását hangoztató elmélettel kapcsolatban. Ő viszont a „jellemnek” valamiféle elvont, időtől és körülményektől függetlenített fogalmából indul ki. Főként azt hangsúlyozza, hogy ugyanabban a helyzetben különböző jellemű emberek különböző módon, egyéniségüknek megfelelően fognak viselkedni. Salamon ezáltal az erkölcsi arculatnak, a nehéz viszonyok között való helytállásnak fontosságára figyelmeztet — és ebben álláspontjának helyes, jogosult mozzanatát kell látnunk. Ámde Salamon egész gondolatmenete mögött az az elképzelés rejlik, hogy bizonyos jellembeli sajátságok meglete esetén bárminő körülmények között, a fennálló viszonyokat tudomásul véve és elfogadva

is lehet helyes, erkölcsös magatartást tanúsítani. Talán nem vulgarizálunk, ha ebben a felfogásban a forradalmi cselekvéstől visszariadó, s helyette a passzív ellenállást választó köznemesség álláspontjának esztétikai vetületét látjuk. Egyébként persze Salamon vitacikkjeinek előterében nem ezek az általános világnézeti problémák, hanem a közvetlenül dramaturgiai jellegű kérdések állnak, s ez utóbbiakra vonatkozólag számos találó megállapítás van bennük. Salamon álláspontjának konzervatív, forradalomellenes jellegén azonban helyes részletmegfigyelései mitsem változtatnak.

Szóvá kell még tennünk egy-két a monográfiában található kisebb következtetlenséget és tárgyi tévedést is. Azt a tényt, hogy az ún. „polgári dráma” magyar alkotásai többnyire nem a burzsoázia, hanem a nemesség életét mutatják be, a szerző a 133. lapon lényegében úgy magyarázza, hogy színműíróink a francia és német társasági drámák példáját akarták követni, már pedig az ottani polgárság (e művekben ábrázolt) körülményeihez hasonló életmódot nálunk egyedül a nemesi osztály folytatott. Nyilvánvaló, hogy a dolog éppen fordítva áll. Nem a külföldi minták határozták meg a magyar polgári dráma tematikáját. Ellenkezőleg: íróink (természetesen csak azokra gondolunk, akiket az író név valóban megillet és nem a közönséges szindarab-iparosokra) azért fordultak a polgári dráma nyugaton kialakult műfaja felé, mert benne a magyar valóság bizonyos oldalainak tükrözésére is alkalmas formát ismertek fel. — Az 1847-es év irodalmi harcairól Osváth a következőket írja: „A reakció hajszája kiterjed az irodalom területére, a konzervatív lapok szervezett támadást intéznek Petőfi és a népies irány, az irányköltészet ellen. A Szépirodalmi Szemle és a Honderű

cikksorozatot indít a János vitéz és A falu jegyzője ellen...” (77—78. l.) Ezek a sorok több tekintetben is helyreigazításra szorulnak. Mindenekelőtt az Erdélyi János szerkesztette Szépirodalmi Szemlét következtetlenségei, liberális korlátjai ellenére sem lehet a konzervatív lapok között, a Honderűvel, Petrichevich Horváth Lázár és Zerffi orgánumával együtt emlegetni. Továbbá: a János vitézt ebben az időben egyetlen lap sem — a Honderű sem — támadja, a Szépirodalmi Szemle pedig „A népmese Magyarországon” című, Henszlmann Imrétől származó cikkében egyenesen igen elismerő hangnemben emlékezik meg róla. Ami A falu jegyzőjét illeti, a Szépirodalmi Szemle hasábjain ezt a művet irányzatossága miatt valóban érik bizonyos — bár korántsem a teljes elutasításig menő — kifogások. A Honderű viszont ekkoriban éppenséggel feldicséri és demagóg módon Petőfiék művészetével próbálja szembeállítani Eötvös regényét. — Végezetül azt is meg kell említenünk, hogy Osváth könyvének stílusa általában szürke, kevésbé irodalmias jellegű, sőt helyenként a pongyolóságtól sem mentes.

Bírálatok végén gyakran fordul elő az a mentegetőzés, hogy a hibák boncolása a kelletténél jobban s a valóságos arányokat eltorzítva szorította háttérbe a bírált mű érdemeit. Minden bizonnyal érvényes ez a jelen kritikára is. Mi azonban úgy véltük, hogy éppen ily módon, a pozitívumok mellett a könyv egyes részleteivel kapcsolatos kételyeinkről és ellenvetéseinkről is számot adva becsüljük meg igazán, érdeme szerint a szerző gondos, odaadó munkáját, amely irodalomtörténetírásunkat egy érdekes és hasznos monográfiával gazdagította.

Oltványi Ambrus

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: VÁLOGATOTT VERSEI

Válogatta és az előszót írta: Vas István. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955.

I. Szép gesztus volt a *Szépirodalmi Könyvkiadó*tól, hogy Kosztolányi novelláinak válogatott gyűjteménye után nem sokkal verseiből is gazdag, 22 íves válogatást bocsátott közre négyezer példányban. Ezzel könyvkiadásunk nemcsak azt bizonyította be, hogy valóban megbecsüli a múlt minden valamirevaló költői értékét, hanem újból felszította a Kosztolányi-viták parázsát is, alkalmat adott arra, hogy megint egyszer, újból mérlegre vessük ennek a felemás költőnek a verseit és egyéniségét.

A Kosztolányi-per újrafelvétele időszerű, támadói és védői szempontjából egyaránt.

Az 1945 utáni évek első hevületében egyoldalúan elmarasztaló, heves ítéletet mondott ki rá egyik-másik alkalmi kritikusunk (Szabó Árpád tanulmányára gondolok a *Valóság* hasábjain, 1946-ból), s a hivatalos közvélemény azóta is megegyezett költészetének korszerűtlenségében. Kardos László találóan foglalja össze Kosztolányi újabb megítéltetését (a válogatott novellák elé írt tanulmányban): „A felszabadulás óta Kosztolányi neve körül valamelyes bizalmatlanság terjengett, nem minden ok nélkül. Verseinek tematikája, hangulata, szemlélete, impresszionista tónusa, forma-

lizmusba is átjátszó virtuozitása nagyon is odaköti ezt a költőt a tizes-húszas évek polgári szellemiségéhez... Irodalmi, politikai publicisztikája nemcsak ellentmondásosnak tetszik, hanem helyenként határozottan szembeszáll mindazzal, amit ma hiszünk, vallunk..."

Ugyanakkor azonban Kosztolányinak még mindig sok „híve” van, akik „korunk költészetét” elől hozzá (és Tóth Árpádhoz) menekülnek egy bizonyos fajta költészet varázslatáért, mint annak idején Babitsék Aranyhoz. Ezek a hívek egyáltalában nem csak az idősebb nemzedékekről kerülnek ki (amelyekben persze a Kosztolányi-versek a múlt emlékeivel is összefonódnak), hanem az ifjúság legfrissebb soraiból is. A tapasztalat azt mutatja, hogy mai tanulóifjúságunk körében a *Nyugat* polgári költői túlságosan is népszerűek. Például a gimnáziumban — ahogy egymás után következnek az irodalomtörténet-tanítás rendjében — Babits hatását csak Tóth Árpáddal lehet „levezetni”, Tóth Árpád népszerűsége csak Juhász Gyula varázsával ellensúlyozható, Juhászé Kosztolányival, Kosztolányi József Attilával, — és a róluk szóló szakköri előadásokon csak nehéz, súlyos vértetű vitákban tudjuk kivívni, hogy irodalmi fogékonyságú tanulóink — származás-különbség és nemre való tekintet nélkül — Tóth Árpádot vagy Kosztolányit ne emeljék minden újabb költőnk fölé.

Kosztolányi hat és hódít ma is. Ezt a hatást nem úgy kell helyes mederbe terelni, hogy nem beszélünk a költőről (a fiatalok mindig azt olvassák a legszívesebben, amit az iskola ílt vagy elhallgat), nem is úgy, hogy nem adjuk ki a műveit, hanem úgy, hogy megkíséreljük tisztázni értékeit és hibáit egyaránt. Ehhez a földadathoz nyújt segítséget a két válogatott kötet, szöveg-anyagával és bevezető tanulmányaival együtt.

2. A válogatott versek kötete is abban a nem hivatkozható, de izléses, tapintatos zöld-drapp kötésben jelent meg, amelyben a novelláké. A címlap előtt — régi jó szokás szerint — a költő valamennyi művének listája, cím, műfaj, évszám szerint. Hasznos listakoztató. Aztán a költő fényképe következik: a jellegzetesek, de nem kihívóak egyike. A hajfűrt itt is a szemöldökig hull alá; a szem kissé alulról, egyszerre melegen, szomorúan és bizalmatlanul veti föl tekintetét; a keskeny ajkak sarkából kétoldalt fölfelé ível az orrhoz a gúny és fájdalom jellegzetes ránca; az arcon a szokásos bágyadt, kissé enervált kifejezés. Az arc két oldala felemás: a balon — élénkebb szemmel — bizonyos lappangó derű, diákos ugrató kedv bújkál; a jobb árnyékos, letört, szo-

morú, csaknem fájdalmas. Akárcsak Kosztolányi költészetének kettős arca! Az arc alatt a hirhedt függőleges zsinór-nyakkendő helyett vízszintes, csikos bohém-csokor (mint a mai kirakat-dívat újdonságai). Ez az arckép jó bevezető a költő műveire!

3. A kötet elé *Vas István* írt terjedelmében is mértéktartó bevezetést Kosztolányi költészetéről. A bevezetés nem mereven szabályos tanulmány, nem is hűvös kritika, hanem okos, szép, beleélő, együttérző és mégis dokumentált fejlődésrajz és értékelés, — inkább a költő-társ megértő és megértető szándékával, semmint az ítélkezés fölnyélével. Vas nemzedéke — minden azótai eszmei előrehaladás mellett — sem felejtetheti el, mit köszönhetett Kosztolányinak (és társainak) abban, hogy egyáltalában *megszerelte* a költeményeket (az akkori iskolai irodalomtanítás kevésbé volt alkalmas erre), rendszeres versolvasóvá, versmondó esték hűséges hallgatójává vált. Ugyanakkor azonban éppen eléggé elfogulatlan ahhoz, hogy világosan lássa és józanul fölmérje a költő negatívumait, eszmei tévedéseit, elvi következetlenségét, dekadens hangulatait. Vas István nézetével egyetérthetünk, legfeljebb kiegészíthetjük megállapításait.

A bevezető abból az ellentmondásból indul ki, amely Kosztolányi önvallozásai („Nem tudtam én dalolni nektek az újról, csak a régiről, — Nem tudtam én dalolni nektek a földről, csak az égiről”) és költői gyakorlata között mutatkozik. Igaz, hogy Kosztolányi jellegzetesen hátrafelé tekintő, emlékeiben élő költő, aki a jelent is nem egyszer a jövődöbéli versanyag tudatával éli, — „az emlékezés nagy lírikusa” —, de ugyanakkor tudatosan a modern kor és a földi élet, a kézzel fogható világ köréből merítette témáit. Transzcendens mondanivalókkal nem bibelődött, „konok és pogány kételkedés”, erőteljes hitelenség jellemezte.

Már ez az ellentmondás is rávilágít arra, hogy „egy költőnek sem sikerült maga felől úgy megtévesztetni a világot, híveit és ellenfeleit, követőit és támadóit, mint Kosztolányinak”. Vas István néhány vonásban helyesen mutat rá egyéniségének kettősségére: a komoly, mély, igazmondó költőt folyvást veszélyeztette benne „saját hőse, a bennerejlő Esti Kornél, ez a furcsa tréfacsináló, akinek kaján eleganciája, eltökélt léhasága, bajkereső hányavetisége annyira szerette megbotránkoztatni az embereket”. Póz és őszinte élmény váltakozik költészetében. Rokonszenvező részvéttel hajol a szegények, a proletárok felé, de ugyanakkor fél is tőlük; „elzárkózás és szövetség kettőssége” szabja meg magatartását.

Költői egyéniségének vonásait egyébként Vas István nem statikusan és összefoglalóan, hanem fejlődésének nyomon kíséréssel bontakoztatja ki. A *Négy fal között* már föl-villantja a konok kételkedést, látásának reális közvetlenségét és költői személyiségének szeretetreméltóságát. A *szegény kis-gyermek panasza*-nak legfőbb értéke a hangulati finomságok és dekadencia mögött ma is elevenül ható meghitt családiasság, az érzékletes képek sorozata, az élet apró mozzanatainak ünneplése, és jellemző vonása a korai osztályönzés és a szenvedélyes részvét, a szegényekkel vállalt szolidaritás együttes jelentkezése. A háború megrázó hatására egész költészete hirtelen megdő, meg-érlik, s a dekadens hangulatokat valódi tragikus érzés, férfias komolyság váltja fel. A *bús férj panasza* „Kosztolányi sajátos költői realizmusának csúcspontja”. Itt fordul tudatosan kora jelenébe, teljes költőiséggel vállalja a várost, érzékletesen valóságos képsorozatot ad a maga modern életéről és korának Budapestjéről, „olyan költői közvetlenséggel, amilyenre Petőfin kívül nem akad példa magasabb színvonalú költészetünkben”.

Ezzel kapcsolatban állapítja meg Vas István, hogy Kosztolányi „alapjában véve romantikus költő”, „telt zengésű, nyílt, magas rendű érzelmessége” miatt; kár azonban, hogy ezt a vonását nem fejti ki részletesebben. A *Meztelenül szabad-versek* kötete — ez az „egyszerűségében is inycenc költészet” — erőgyűjtés, utolsó lélegzetvétel a csúcspontot jelző *Számadás*-hoz, amelyben a költő „romantikája klasszikussá érlik”. Mint ahogy a *Négy fal között* kötetéből az *Ülő-úti ják*-at, a *Kenyer és bor*-ból a *Boldog, szomorú dal*-t, a *bús férj panasza*-ból a *Most harminckett éves vagyok*-ot: a *Számadás*-ból főként a címadó verset és a *Szeptemberi áhítat*-ot, „Kosztolányi egész életének és költészetének összefoglalását és megdicsőülését” emeli ki, — valamint az utolsó, halálközeli verseket, amelyekről bátran állítja, hogy „a magyar költészet csúcsein állnak, sőt az egész világirodalomban nem kis helyet elfoglaló halál-lírában is páratlanok, éppen azért, mert nem az elmúlás sugallata érződik rajtuk, hanem az életé, az élet nagy erénye, amilyen a bátorság, a nemes férfiasság, a fölvilágosult lelkiesség”. Vas tehát meglátta azt a meglepő tényt, hogy ebben az érzelmes, dekadensnek induló lírikusban, a ványadt kisgyermek panasza-nak költőjében mily sok lelki, hősiesség is volt.

Vas Istvánnak a téma iránti odaadását, finom elfoglaltságát jelzi a bevezetőben az, hogy hol a szeretetreméltóságot, az „aján-

dékozó könnyedséget”, hol a szenvedélyes részvétet és humanizmust, hol a költői közvetlenséget, hol a romantikus érzelmességet, hol bölcs fölényű, gyermeteg huncutságú mosolyát emlegeti Kosztolányi legnagyobb költői értékeként. De tévedne az, aki az iménti felsorolásból azt olvasná ki, hogy egyoldalúan ítéli meg Kosztolányit. Világos látással mutat rá kötetéről kötetre a negatívumokra is: a dekadenciára, a félrevezető pózokra, az egyéniségében rejlő Esti Kornél elvi léhaságára, a következetlenségekre, korai osztályönzésére, dicstelen ellenforradalmi szereplésére. Ő maga figyelmeztette, hogy „egy percig sem szabad Kosztolányit »haladóbbnak« látnunk, mint amilyen volt”. Szívesen hivatkozik József Attila Kosztolányi halálakor lerótt elismerésére („Gyémánt szavaid nem méred karáton” és „Testvérünk voltál és lettél apánk”), de azt sem tagadja el Kosztolányiban, amit József Attila „szociális nihilizmusnak” nevezett. Nem a szokványos módon magasztalja Kosztolányi formaművészetét sem. Megszoktuk, hogy a *Nyugat* költőit általában — nem egyszer formalizmusba eső — szöbűvészeknek tartják. Vas István azonban éppen arra mutat rá, hogy Kosztolányi tulajdonképpen „kétes formai elemeket tudott fölemelni nagy költészetté”. Ilyen csodát viszont csak a tartalom tud tenni a formával; mert „volt-e már költő, akinek merő formai bravúrokkal sikerült számottevő hatást elérnie?” Vas inkább a prózában tulajdonít Kosztolányinak korjelző, klasszikus tökéletességet, de versművészetében is kiemel két művészi elemet: a szembeszökő, kiélezett rimelést és a remek versezések és befejezéseket.

Egészében véve a bevezetőből egy nyilván inkább jóakarató, az értékeket kiemelő, de a negatívumokat is feltáró, korántsem egyoldalú Kosztolányi-arckép bontakozik ki.

4. Hogyan állunk tehát Kosztolányi költészetével? — Vas István (és a válogatott novellák előtt Kardos László is) már *majd-nem* kimondja, amit évek óta sejtünk, s már rég szerettünk volna kimondani: hogy Kosztolányi *elméletei ellenére alkotott* — legjobb verseiben — *mélyen emberi költészetet!* Esti Kornél a semmi és a minden, a felszín és a látszat, a felelőtlenség és amoralitás, a sekélyesség és a hígság, az elvtelenség és a tettetés, a szeszély és a játék nyárspolgárképesztő ars poeticáját predikálja; a költő legjava verseiből azonban mélység és valóság, őszinte emberség és művészi igazság szólal, — olyan érzések és fájdalmak, amelyek visszhangot keltenek a ma emberében is. Ez a titka Kosztolányi ma is eleven hatásosságának.

Kétségtelen, hogy Kosztolányi *nem* a mi korunk ember és-költőeszmeje: elvektől viszolygó, a határozott, egyértelmű világnézettől hűzódó, a szocialista ember világnézeti felelősségétől messze eső, a nagy közösségi erőfeszítéseken kívül álló költő. Az elviszerűség, a következetesség valóban nem volt sajátja. Költészetében (Vas István tanulmánya is ezt bizonyítja) csaknem minden állításnak megvan a tagadása, minden pozitívumnak a negatívuma, minden jellemvonásnak az ellentéte is. Ez, éppen ez a tipikus benne: az a magatartás, amely nem igenli korát a kiváltságosak, a haszonélvezők meglegedésével, de nem is fordul vele szembe forradalmi módra. Az a kor, amelyben Kosztolányi élt, nem is kényszerítette elvi tisztázásra, eszmei állásfoglalásra a költőt. A „fennálló rend” szempontjából sokkal kíváncsiabb volt, hogy a költők ne lássanak tisztán, ne is keressék az utakat a tisztázásra. Kosztolányi önellentmondásai nem csak költői felelőtlenségből származnak, nem is csak a bohém szeszélyes mulató kedvéből, hanem a „modern”, századeleji polgár belső tartásának hiányosságaiból, — egy olyan korban, amikor se költői fórum, se társadalmi lelkiismeret, se önellenőrzés nem gátolta a szeszélyes mondanivaló gátlástalan kifejezését —, sőt az volt a legnagyobb érdem, ha valaki gátlás nélkül tudott írni. (Ennek a korszaknak persze volt Adyja is. Ady egyedül álló nagyságát azonban éppen az harsogja vitathatatlanra, hogy *ebben a korban, szinte a kor ellenére* tudott forradalmár lenni, felismeréseit követve, gátlástalanul.) Nemcsak Kosztolányi különbözik tehát személy szerint korunk költőitől, hanem az ő kora is gyökeresen különbözött a miénktől. Lírájának nem utolsó jelentősége, hogy ezt a kort megörökítette a jövő számára —, súlyos dokumentumként, örök tanúságul a polgárság világának szétesésére, a polgári költő fájdalmas vergődéseire.

Nem szerecsent mosdatni akarunk, nem visszalopni kívánjuk Kosztolányit haladó hagyományaink fényes múltjába (mint újabban múltunk egyik-másik kétes írójával kapcsolatban divatba jött). Kosztolányi költészete elsősorban *negatívumaival* nevel. Ez paradoxonként hangzik; az irodalomtanárok azonban jól tudják, hogyan lehet pozitív irányban nevelni, hatni az irodalom negatív példáival, Nagy tanulság rejlik abban, hogy Kosztolányi költészete — mint a *Nyugat* többi polgári költője is — azt bizonyítja: még a jellegzetesen polgári költők is rosszul érezték magukat a kapitalizmus világában. Éppen ők illusztrálják a legmeggyőzőbben, a valóság hiteles irodalmi tükröződésének erejével, azokat a marxi

tanokat, amelyek szerint a polgári társadalomban az emberek szélső individualizmusba fulladnak, fájdalmasan elszigetelődnek, atomizálódnak, a munkarobot terhe alatt nyögnek. Kosztolányinak is éppen azok a legnagyobb, legégetőbb, ma is leghatásosabb költeményei, amelyekben az emberi fájdalomról, csalódottságról vagy a szebb élet vágyáról, az időtlen szerelemről vall tiszta, őszinte hangon. A *Boldog, szomorú dal*-ban, a *Nagyvárosban éltem*... kezdetű és az *Ének Virág Benedekről* című verseiben, a *Számadás*-ban lényegében ugyanazt mondja el, amit Tóth Árpád a *Lélektől lélekig*-ben, Juhász Gyula az *Unalom*-ban és a *Filológus*-ban, Babits Mihály a *Lirikus epilógjában*.

Emellett — más nagy verseiben — olyan emberi élményeket, vágyakat és érzéseket fejezett ki, amelyek visszhangra találnak a mi korunk emberében is. Nemcsak az idősebb nemzedékekben, amelyekben természetszerűen a múlt emlékeinek hűrját is megpendítik, hanem az új nemzedékekben, a fejlett tudatúakban is. Ez a visszhang korántsem meríti ki a mai ember, az épülő szocializmus küzdő, bizakodó, erős lelkű emberének érzés-, gondolat- és élménykörét; de bármilyen kis része is annak: hozzátartozik az élet mélységéhez. Ady vad szerelmét, korhoz kötött forradalmi lázait, József Attila sajátos életkörülményekből fakadó érzéseit, a küzdelmes múltú munkásmozgalom akkori mozzanatait, Babits szélsőséges individualizmusát és arisztokratikus gőgjét nem élheti át mindenki; de bárki szívét megérintheti az öregedés, az elmúlás mélabúja, az anyai és a hitvesi szeretet, az apa fájdalma fia betegsége vagy kamaszkori elidegenedése idején, egy-egy felejthetetlen emlék, együttérzés a szenvedőkkel és boldogtalanokkal, a testi szenvedés kohó-túze vagy az a vágy, hogy lelkünk, életünk ne csak bot és vászon, hanem zászló legyen. Ez a titka annak, hogy Kosztolányi ma is olvasókra talál, bár sok minden már elavult költészetében.

Szűk látókörű kritikusok azzal a váddal marasztalták el Kosztolányit, hogy költészetének nincs egyetemes érvénye, semmit sem mond a szocializmus közösségi embere számára, mert *mindig csak önmagáról beszél*. Csakugyan: Kosztolányi sohasem énekelt többes szám első személyben. De hát még most sem értenénk meg, hogy a költő *egyéni* élményei olykor nagyon is *egyetemes* értékek? A lírai költő nem egyszer maga válik típus-értékké (mint az epikus író regényalakjai), ha érzéseiben és gondolataiban mások is magukra ismernek vagy ismerhetnek. Petőfi sem úgy képzelhette szövegátát a XIX. század költőihöz, hogy ne írjanak saját érzéseikről, mert akkor a

maga versei közül se írt volna meg néhány százat. Az a döntő, hogy a költő *egyéni* élményeiben — ahogy a kort átéli — mennyi a *közösségi* érték, a mindenkinek szóló emberi tanulság. S ebből a szempontból nem az a legfontosabb, hogy egyes vagy többes számban szól-e az ének. Aki mindenkiről beszél, gyakran senkihez se szól. A közösségi mondanivalót nem egyszer éppen az egyéni átéltség avatja hitelessé, hatásossá, míg a mindenáron „közösségi” költszést sokszor sematizmusba fullad. Némileg Kosztolányi költszétének értékes részére is áll az, amit Tóth Árpád lírájáról írt Déry Tibor: „Minél részletesebben, aprólékosabban s egyéjűbben panaszkodott a maga bajaira, szava annál egyetemesebb érvényű volt.”

S ami ezt a szűkkörű, de mélyen emberi mondanivalót ma is hatásossá, szívhez szólóvá teszi: az a *közvetlenség, közérthetőség és bensőségesség*, amellyel Kosztolányi megénekli érzéseit és gondolatait. Ez a bensőségesség átéltséget szuggerál, elhitheti velünk, hogy a költő valóban átélte, amit mond, és legjobb versei meggyőződésből fakadnak, kényszeredettség nélkül. Talán azért is hat ránk olyan védtelenül ez a bensőségesség, mert nem egy újabb költőnkben hiába kereszük. Kosztolányi költszétével kapcsolatban az irodalmi közvélemény annak idején szóbüvöltszetet, *szó-mágiát* emlegetett. Holott csak arról volt szó, hogy Kosztolányi (mint Ady, Tóth Árpád, Juhász Gyula is) tisztában volt a költői szó súlyával, jelentőségével, pontosan ismerte, mérlegelte, ízlelte, tapintotta és tisztelte minden egyes szó értékét, lehetőségeit a mondanivaló közvetítésében. S ma, éppen ma, ismét becsülni kezdjük azt is, hogy a költő mestere a költőmesterségnek is, mert a legértékesebb mondanivaló sem búvöl el a tömegeket, ha gyarló formába öltözik. Vas István jogosan hivatkozik József Attila tanúvallomására, aki nyilván nemcsak a formaművészt becsülte Kosztolányiban. Azok, akik minden komoly értéket megtagadnak Kosztolányi költszétéből, szükségszerűen tagadják a marxi-lenini irodalomelmélet egyik sarkalatos alap-tételét, a tartalom és a forma egységét is.

Megismételjük: Kosztolányi estikornélos elvei — vagy éppen elvtelensége — ellenére mélyen emberi verseket is alkotott, amelyek a nagy tömegek érzéseitől sem idegenek. „Annak a művészetnek elvi alapjai — írja Kardos László a novellák bevezetőjében —, amelynek Kosztolányi egyik magyar mestere, nyilvánvalóan a polgári ideológia rendszerébe ágyazódtak, hiszen ezek az alapelvek fölébe rendelték a művészetet a szenvedők érdekeinek, s úgy ítélték, hogy a művészhez méltatlan feladat a tömegek politikai szolgálata. De bármennyire hitte, sőt hir-

dette is Kosztolányi (tegyük hozzá: inkább hirdette, mint hitte!), hogy a költőnek nem lehet célja az emberiségen segíteni, »politizálni«, írói művében gyakran rásejditett a szenvedők igazára, és olykor mégis csak az érettek vóvott ágbogas, néha álarcos, gyakran tudattalan harcnak volt részese...» Kosztolányi *egész* költszétére semmi esetre sem tartozhatik haladó hagyományaink közé, de jónéhány verse számot tarthat a maradandóságra a szocializmus korában is.

5. S most néhány szót a válogatásról és a szövegközlésről! Először is öröndetes, hogy a válogatott kötet magába öleli az *Összegyűjtött Versek* 1944-i kiadásának csaknem *háromnegyed* részét (236 verset), sőt vagy 8—9 olyan vers is szerepel benne, amely abból hiányzott (főként a régibb kótekekből és a hátrahagyott versek közül). A *Szeptemberi áhítat* — valóban a legnagyobb versek egyike — a „hátrahagyott versek” közül átkerült a *Számadás* kötetébe. Vas István láthatóan arra törekedett a válogatásban, hogy a pozitív értékű versek lehetőleg mind bekerüljenek, de azért a kép teljes hiteles legyen: a költő minden jellemző vonását képviselje vers. A *Költő a huszadik században* és az *Esti Kornél éneke* éppúgy benne van, mint a *Számadás* vagy a *Hajnali részegség*. (Csak az olyan cinikusnak érzett, kihívó versek maradtak ki célzatosan, mint a *Forradalmár a Három szatír-ból*.) Az újabbakból, az érettekből természetsszerűen kevesebb hullt ki a rostán, mint a koraiakból. Így is sajnálni lehet a *Négy fal között* versei közül a *Téli alkony* remek pillanatképének és az idő relativitását megkapó művészettel kifejező *Megállt az óra* kimaradását. A *Szegény kiskisgyermek* versei közül a jellemző *En jélek...*, a *Mágia*-ból a bánatot tóthárpádian dédelgető *Köszöntyű*, az individualizmusall szembeforduló *Gyűllölöm magamat* (a *Költő a huszadik században* ellendarabja) és az öregedés fájdalmát sűrítő *Takarodó*, a *Meztelenül* kötetéből a felejthetetlen *Francia lány* hiányát. De hát mindenkinek megvannak a maga kedvenc versei, és olyan antológia, válogatás, amellyel mindenki meg lenne elégedve: nincs.

Van azonban Vas István válogatásában két *megbocsáthatatlan*, fájdalmas hiány is. A *bús férj panaszai*-ból a *Most elbeszélem azt a hónapot*, — mikor torokgyíkban jéküdt fiam... kihagyását a terjedelem sem indokolhatja: ez a mélyen emberi költemény — a líra és epika határára — szinte egyedül áll költszétünkben, és egy mindenki számára hozzáférhető emberi élmény olyan megrendítő megörökítése, amely egész líránkban jelentős helyet biztosít számára. Ugyancsak érthetetlen a *Szeretet* kimaradása a *Meztelenül* versei közül. Ha van vers, amely

a Vas Istvántól is kiemelt bátor, teltzengésű, koszтолányias érzelmességet és humanizmust példázhatja (ha mindjárt csak polgári változatban is): hát ez az. Azért a tíz lapért, amelyet ez a két vers kívánt volna, szívesen feláldoznánk a jelenlegi válogatásból kétszerannyi kevésbé jelentős verset.

A versek szövegközlése egyébként örvedetesen pontos. Sajtóhibák (amelyek oly kellemetlenül zavarják olykor versköteteket) néhány vesszőhibán kívül ritkán fordulnak elő benne. (De azért van itt is, pl. az *Énekek éneke* 4. versszakában vesszőhiba, 6. versszakában pedig a „s libegve tartasz engem, embert — az isten és állat között” helyett *libegve* áll; az *Unalom* utolsó előtti 4. sora vagy nagybetűvel kezdődik, vagy az előtte álló sor végén vessző van és nem pont; a bevezető tanulmányban „bamba” helyett „mabma” a szedés, „indokolja” helyett „inlokálja”; s a kötet végi *Tartalom* kétsoros címeiben a második sor nagybetűs kezdésű stb.). Ezzel szemben Vas nem egy helyen *jávitott* az összegyűjtött versek szövegközlésén. (Pl. az *Annyi dbrándtól*... utolsó versszakának első soraiban az „aki áldottan megy előre az árnyak és kígyók között” szövegéből — helyesen — kihagyta az az-t, az *Ének Virág Benedekről* utolsó előtti 4. sorába viszont beleszűrt egy az-t, nyilván a ritmus kedvéért: „szobája, mint az agg papok szobája”; a *Könyörgés az itt maradókhoz* 6. szakaszában helyesen: „Az-

zal, mi biztos és szilárd-igaz”, (a ritmusrontó *ami* helyett stb.). Minthogy azonban Kosztolányinak még nincs kritikái kiadása, nem egy esetben nem lehet megállapítani, milyen, melyik a helyes közlés. Pl. a legnagyobb versek egyike, a *Februári óda* 5. versszakában: „Még *nincs* üres szó ajkadon...” (mint a válogatottban) vagy a „Még *sincs*...” a helyes (mint az Összegyűjtött Versek kötetében)? A *Hajnali részegség*-ben „csöndből” fetyeg-e át a keltő óra, vagy a „csendből”? Vajon az ilyen sorban: „és viszolyogva fanyalagva — fanyarul fog egy ezüst kanalat” (Mint a beteg gyermek), *nincs-e* vessző a két igenév között? — Az mindenesetre helyesnek látszik, hogy Vas István, költői érzékkel, számtalan helyen kijavította a magánhangzók hosszúságát-rövidségét a ritmus lejtésének szabályai szerint, akár a mai helyesírástól eltérően is.

6. Mindent összevetve: elismerés a kiadónak a kiadásért, Vas Istvánnak a válogatásért és a bevezetőért. A kötet néhány ezer példánya bizonyára hamar elkel, feltűnés nélkül (azóta már a második kiadása is megjelent), néhány szép költemény megint hozzáférhető lett a versrajongók számára, és a válogatott kötet talán hozzájárul majd ahhoz is, hogy ismét egy fokkal világosabban lássuk: milyen szerepet és helyet tölthet be Kosztolányi új életünk feltételei között.

Makay Gusztáv

DOMBY MÁRTON: CSOKONAI ÉLETE ÉS KORTÁRSÁK EMLÉKEZÉSEI CSOKONAIRÓL

Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Vargha Balázs. Magyar Könyvtár. Magvető Könyvkiadó, 1955. 147. l.

A legjátékosabb komolyságú magyar poeta halálának százötvenedik évfordulója, sajnos, nem ajándékozott meg bennünket Összes munkáinak új, teljesebb kiadásával, amely a Harsányi—Gulyás és a Franklin-féle kiadásnak a forgalomból való eltűnével oly nagyon hiányzik. Előlegül megjelent azonban Csokonai debreceni diákkori költeményeinek a költő 1795-i kötet-tervén alapuló kiadása, Juhász Géza gondozásában. Debrecen másik törlésztése. Kiss Tamás életrajzi regénye mellett pedig a Magvető Könyvkiadó adta kezünkbe kárpótlásul az irodalmi ritkaságokat kitűnő érzékkel és ízléssel összeválogató Magyar Könyvtár sorozatában három kortársának, Domby Mártonnak, Gaál Lászlónak és Márton Józsefnek Csokonairól írt életrajzi vázlatait, illetve emlékezeit. A három kis munka tárgya miatt szorosan egybetartozik, de a habent sua fata libeli mottója is összekapcsolja őket.

Márton József, a bécsi egyetemen a magyar nyelv és irodalom tanára már 1813-ban kiadta Csokonai összegyűjtött munkáit. Ezt olyan szívesen fogadta a közönség, hogy 1816-ban újabb válogatott gyűjteményt bocsátott közzé, a költő arcképével és életrajzával. Ebbe szánta Domby Márton, Csokonai ifjú debreceni iskolatársa és barátja a költő első részletesebb életrajzát. Rá céloz Márton Előbeszède: „Az Élete Leírására egy Érdemes Hazafi magát önként ajánlotta; aki ezen mi Kedves Írónkat igen jól esmérte s vele sok ideig társalkodott” (IV). Az életrajz azonban csak a következő évben jelent meg; külön kis kötetben, Csokonai V. Mihály élete s némely még eddig ki nem adott munkái címmel.

Az előszó szerint: „Ez a Csokonai élete-leírása íródott előbeszédképpen Csokonai munkáinak azon kiadása eleibe, melyet tekintetes tudós Márton József úr, a tavalyi

1816-ik esztendőben készített, de késvén, attól elmaradt" (7).

Az életrajz pótlásként Márton Csokonai egykori csurgói tanítványának, a költő halála idején pedig özvegy Csokonainé debreceni kosztosdiákjának, Gaál László ügyvédnek rövid életrajzi vázlatát használja fel a kiadás előbeszédében. Gaál a költőnek igen sok kéziratát őrizte, eredetiben és másolatban. Ezeket később átadta az Akadémiának, illetve Toldy Ferencnek, az 1844(—46). évi Csokonai-kiadáshoz. Akkortájt írta össze, ugyancsak Toldy kérésére, a költőre vonatkozó emlékezéseit és életrajzi jegyzetét. Márton kiadásának előszava és a bele iktatott Gaál-féle vázlat mellett ezekből a terjedelmesebb jegyzetekből is bő szemelvényeket közöl a mostani kis gyűjtemény.

A három szerző munkája tehát nemcsak tárgyánál fogva, hanem keletkezésük körülményei folytán is szorosan, szinte szervesen összetartozik. Jelentőségük főként az, hogy mint az első, kortársaktól, szentanúktól és barátoktól származó emlékezések, nélkülözhetetlen alapját alkotják Csokonai életrajzának. Domby könyvéből megismerjük a költő debreceni diákeveinek ifjúi vidámságát, a bontakozó tehetség szellemi mohóságát és hol játékosan csapongó, hol érzékenyen komoly kedélyét. (Itt olvasható a „csapot-papot felejt” híres esete is.) Gaál jegyzetei a költő családjáról, gyermekkoráról, a debreceni kollégiumból való kicsapásának körülményeiről, somogyi és különösen csurgói tartózkodásáról, végül pedig haláláról közölnek érdekes adatokat. A Márton-féle Előbeszéd, illetve a Gaál-féle vázlat fő érdekessége és értéke Csokonai debreceni professzorainak, pataki barátjának s végül édesanyjának levélbeli nyilatkozata.

Az egyes szövegek jellege és értéke természetesen nem egyforma. Domby bőbeszédű, sokszor nehézkes és fellengős, bölcselkedő méltatása inkább Csokonai emberi és költői egyéniségéről ad meleg, rajongó képet. Gaál adatokban gazdag, közvetlen, természetes hangú emlékezéseinek pedig inkább életrajzi és jellemző értékük van. A két írás szerencsésen és hasznosan egészíti ki egymást. Mindegyikben külön is élvezzük a magyar nyelvnek deákosságában is jó ízeit, zamatát.

Mivel a Magyar Könyvtár hasznos és dicséretes programja irodalmi ritkaságoknak és régi, gyakran a kutatók számára is nehezen hozzáférhető munkáknak újra való közzététele, nemcsak az egyszerű olvasók, hanem a tudomány igényeit is figyelembe kell venni az egyes kötetek sajtó alá rendezésében.

A legfontosabb kérdés a szövegközlés módja. A filológus igénye a betűhű, esetleg hasonmás-kiadás volna, a tágabb olvasóközönségé a könnyen olvashatóság. Ezt a két szempontot kell a kiadványokban összeegyeztetni. Az eredmény — ezzel előre számolnunk kell — a legjobb szándékkal is csak felemás lehet. Vargha Balázs az Utószóban közli röviden a szöveg korszerűsítésében követett eljárásának elveit: „Domby Mihály művét szó szerinti hűséggel adjuk közre. A szöveget közelebb hoztuk a mai helyesíráshoz, de vigyáztunk arra, hogy a szerző beszédmódjára utaló sajátosságok ne vesszenek el. A ma már nem közeleltű rövidítéseket feloldottuk” (127). Mindez nyilván a többi szöveg közlésmódjára is áll. Ezek az elvek általában helyesek, de a részletekben, alkalmazás közben könnyen eltorzulhatnak.

Hogy lássuk, milyen mértékben sikerült összehangolni a két ellentétes igényt, próbáljuk egybevetettük Márton Előbeszédének eredeti és most kiadott szövegét. Az eltérések meglehetősen szabálytalan képet adnak, és a tanúság bizony nem megnyugtató.

A helyesírási módosítás legfeltűnőbb és leggyakoribb a kettőzött mássalhangzók esetében. Például ugyanazon a lapon (109) az eredeti *ahoz*-t nem írták át a mai *ahhoz*-ra, az eredetiben is a mai szabálynak megfelelő *efféle* alakból pedig *efféle* lett az új kiadásban.

— Hasznos az eredetiben pontatlanul használt írásjeleknek a mai szokás szerinti, az olvasást és a megértést megkönnyítő, szabatos írtétele. Óvatosságra van azonban szükség itt is; nem ártana []-ben jelezni a pótlást, mint általában minden helyesbítést, szövegkiegészítést. — Az eredetiben a közbevetett részeket vesszők különítik el, az új kiadásban gondolatjeleket találunk helyettük. Ez többnyire szükségtelen, meg is hamisítja az eredeti szövegformát, s néha értelmi zavart okoz, mint pl. a 117. lap első bekezdésének utolsó mondatában, amely a gondolatjelek elhagyásával válik értelmessé. Másutt meg gyakran elmaradnak az eredetiben használt tagoló gondolatjelek. A 118. lap első bekezdésének *Méltó* szava mögül hiányzik a vessző, amely figyelmeztet, hogy az a szó nem jelző, hanem állítmány. Kettőspont helyett pont és utána nagybetűs új mondatkezdő szakítja ketté a 115. lap közepén levő hosszú mondat szerkezetet.

A szerző beszédmódjának, kiejtési sajátosságainak megőrzéséhez tartozik a magánhangzók értékének pontos jelölése. Az eredeti *e* hangú változatok *e* hangúvá lettek a következő esetekben: *verselésből* (110) *övele* (117), *tapasztalásbeli* (119). Az *esmer-tetni* alak viszont *esmeretelni* az esedetiben

(110). A *gyönyörűség* talán csak sajtóhiba (114).

Nyelvtani jellegű szövegrontás a régies, rövid többes birtokos személynagnak szinte következetesen helytelen kiegészítése: a *tanítványaim* — *tanítványim* helyett (112), *írásain* — ehelyett: *írásin* (113), *esmerőseinek* — ehelyett: *esmerősinek* (113), *tanítványainak* — ehelyett: *tanítványinak* (115), *tanítványaival* — ehelyett: *tanítványiival* (115). — Hasonló következetes alaktani torzítás vagy pedig sajtóhiba az eredeti *erőtelenkedvén* (114), *erőtelenkedései* (115, kétszer) szóalaknak *erőtlen-né* tétele. 118. l.: *akiről* — *kiről* helyett.

A pontatlan átírás vagy a sajtóhibák értelmi zavart is okozhatnak. A 109. lap hetedik sorában a *pedig* szó után kimaradt a *míg* kötőszó. 110. l.: nemzeti *nyelvnek* vallják — helyesen: ... *nyelveknek* [= nyelvüknek] ... 113. l. közepén: *ezért* a sorért — helyesen: *azért* ... A lap alján: Mely eleve *sejéges* elmémbe lévén — helyesen: ... *eleve séges* ... 117. l., alulról a 10. sorban: *társadalkodás* — alatta már helyesen: *társalkodás*.

Hasonló jellegű szövegek közlésében fontos, szinte elvi kérdés az idegen, főként a latin szavak és nevek írásmódja. A kötetben meglehetősen következetességgel a mai szokás szerint átirat alakokat találunk. Vitathatónak tartjuk ezt a megoldást, mert az eredeti írású latin és idegen szóalakok jellegzetesen hozzátartoznak a kornak nemcsak nyelvi, hanem művelődési képéhez, sajátos fogalomkészletéhez is. Akad példa a visszalatinosításra is, amikor pedig az eredeti szöveg érdekes magyaros ejtésalakokat őriz meg: a Virgil *Eneissében* (112).

Az egykorú rövidítések feloldása is, úgy érezzük, megfosztja kissé a szöveget egyik korjellegzetességétől. Ha mindenképpen szükség van rá, adjuk []-ben a kiegészítést. Egy apró következetlenséget, ill. tévedést megemlítünk: a „Ns. Gál László Ur” a kiadásban „*nagyságos* Gaál László úr” lett (110), a „Ns. Cs. V. M.” pedig (helyesen) *Nemes Csokonai Vitéz Mihály* (111).

A szövegközlés lehető alaki hűségéhez tartozni az eredeti kiemelések pontos követése (s hogy a ritkítást ne dőlt szedéssel helyettesítsük), valamint az, hogy az eredetiben levő számokat ne írjuk át betűvel.

A kiegészítés jelzésére csak egy helyen használ a kiadás []-et (118). Ez a rész Mártonnál nincs meg. A Jegyzetekben közölni kellene, hogy mindek alapján történt a pótlás. A jegyzetanyag egyébként alapos, gondos, lelkiismeretes munkára vall. Kár, hogy takarékosságból elhagyták az utolsó lapokra vonatkozó magyarázó adatok közlését, pedig egy kis tömörítéssel elért volna. Az Utószó gondos kutatáson alapuló, részletes tájékoztatást ad a közölt szövegekről és szerzőikről, Csokonaihoz fűző kapcsolatukról. Dombyyal kapcsolatban Hatvany Lajos mellett említést érdemelt volna Földessy Gyulának Csokonai és a magyar költészet (tanulmányok és élmények. 1943) és Gulyás Pálnak a legelső Csokonai-életrajz c. tanulmánya (1940).

Mindketten óhajként említik a Csokonairól szóló emlékezések újrakiadását. E kegyeletös kívánság, sőt szükség megvalósulását köszöntjük a Magyar Könyvtár kis kötetében. Megjegyzéseinkkel a további hasonló kiadványok tökéletesítéséhez szeretnénk hozzájárulni.

Kovalovszky Miklós

KAPOLI KÁROLY — SARKADY JÁNOS: A VILÁGIRODALOM TÖRTÉNETE

(Ókor, középkor, reneszánsz.) Műveltség Könyvtára. Művelt Nép Könyvkiadó Bp. 1955

Könyv, melynek szinte minden mondatával szerkesztével, szempontjával, módszerével hadba lehetne szállni. S nem első sorban fiatal szerzők hibáján. Ha már vállalkoztak a rendkívül nehéz feladatra, a Kiadónak kellett volna ügyelni, hogy ez az igényében és formájában is sávány kötet ne így jelenjen meg.

A világirodalom 1950 óta egyetemien és főiskoláinkon kötelező tantárgy minden magyarszakos hallgató számára. Vívman, melyet óvunk és becsülünk. Amit a múlt tanárijelöltje csak hosszú keresés, botorkálás után talált meg, azt a mai készen kapja: ha heti egy órára zsugorítva is, mégis hall a világirodalom jelentős stációiról, s nyomá-

ban könnyebben eligazodhat a mérhetetlen távlatokban, az értékek között. A készen kapott könnyen elbizakodottá, önteltté tesz, s aki a világirodalomból nyolc félévet végig hallgatott, hamarabb hiszi, hogy ismeri, mint aki a maga tanulságán ismerkedett vele. Ez a kötet nem több közepes kollokviumi ismeretnél. Mégsem valószínű, hogy e könyv szerzői tárgyak áttekintése híján vállalták feladatukat. Hibájuk csak harmad-sorban kereshető a tárgyi tévedésekben. Legfőbb gyengéjük: a feladat tisztázatlansága, s a járatlanság.

Megbiztatásuk nyilván a népszerű s mind-máig hiányzó világirodalom-történet meg-

írása volt, — az irodalomtörténeti népszerűsítés kritériumainak helyes meghatározása nélkül. Így lett az irodalomtörténetből lapos tartalmi kivonatok gyűjteménye, s a közérthető értékelések, jellemzések, elemzések helyett ellentmondó s megismételt közhelyek leltára. S az egész könyv együtt: közismert egyetemi jegyzetek egyenetlen kivonata. Miután a pedagógiai módszertan is évtizedekkel ezelőtt felismerte már, hogy a tartalmi kivonatoknak az emlékeztetésen kívül esztétikai nevelő értéke nincs, ma tartalmi kivonatokat adni irodalomtörténet címén nemcsak pedagógiai tájékoztatlanyságot jelent, de a kezdő és tapasztalatlan olvasó lebecsülését is. Találkozunk ennek ellenkezőjével is. Megmagyarázzák pl. az idegen szavakat, az „antik”-ot, „klasszikus”-t a „lírát”, „drámát”, de az időmértékes versről úgy beszélnek, mint ami magától értetődő annak, akinek a „klasszikus”-ról sejtelve sincs. Közlik pl. Petrarca nevének ejtését, de az elébiggyesztett François-ét (így! Francesco helyett!) elhallgatják. Természetesnek veszik, hogy „anyagí kultúráról”, „Makedóniáról”, „irónikus” ábrázolásról, „formát”-ról beszélnek, hogy ez az olvasó számára evidens, ám kétségbevonják: ismeri-e a hangsúlyos verselés lényegét. Nos, aki valaha is tartott avatatlan közönség előtt irodalomról előadást, az tudja, hogy nemcsak a verslábak rejtelve ismeretlen előtte, de még az olyan közkeletű fogalmaké is, mint: irodalom, irodalomtörténet, regény, ábrázolás, realizmus stb. S az irodalomtörténet nomenklatúráját nyilván nem magának az irodalomtörténetnek kell megvilágítania. De, ha már vállalta, akkor vigye véghez következetesen, és ne csak, mondjuk, a daktiluszokról és szpondeuszokról világosítson fel, hanem még gyakoribb verslábakról is, viszont ne töltsé az időt olyan hiábavalósággal, mint amire itt semmi szükség nincsen (a görög nyelvjárássokra gondolok, 11. lap), mellyel ugyan a görög irodalomhoz egy lépéssel sem viszi közelebb, de ellopja a helyet ezer egyébtől, fontosabbtól s elkápráztatja a naív olvasót szerzői bölcsességével.

Ami tehát az első kérdést illeti: a népszerűsítés alsó határa nem az idegen szavak magyarázása, nem az irodalomelméleti fogalmak helyell-közzel való megvilágítása, nem a tartalmi kivonatolás, hanem a szemléletes, átfogó, a tárgy szenvedélyes szeretetével áthatott interpretálás. Sajnos, erre minden inkább alkalmasabb, mint egy 208 lapos könyvecske, melybe az ókortól a reneszánszig a világirodalmat be kell

erőszakolni. A gyakorlat megmutatta, hogy ezek az irodalomtörténeti vázlatok semmire sem jók. Még az egyetemi jegyzetek is inkább csak emlékeztetők, s olyan alpanyagot adnak csupán, mely egyéni olvasmányokkal, előadásokkal bővül.

De mi a célja ennek a könyvnek? Nevel, amikor például az Antigonéről csak annyi mondanivalója van, hogy „a vallás-erkölcsi kérdés itt az emberi becsület, elvhűség és szeretet nagy összecsapásává szélesedik ki az esztelen zsarnoki hatalom parancsával szemben”? Vagy talán tanít, amikor mindjárt szemben”? Vagy talán tanít, amikor mindjárt az elején elhagyja a nagy keleti irodalmakat, amikor nem tud Seneca erkölcsi leveleiről, Agostonról, Abaelardusról, az Eddáról, Carmina Buránáról, Husz Jánosról, Erasmusról, Michelangelóról, Münzerről, sem Brantról, sem Ariostoról, sem Tassoról, sem Giordano Brunoról, sem Galileiről, s egyik Baconról sem, s nem a korai olasz realista líráról, a Boccacciót megelőző olasz novelláról, amikor ír Rusztaveliről, de hallgat Aliser Nevoiról, amikor a „haldokló feudális líra” „borzalmairól” (?) beszél, amikor Shakespeare-től csak a Szentivánéji álomnak, Romeo és Juliának, Hamletnek kegyelmez, amikor Petrarca hegymászását az „újkor első turista útjának” nevezi az első irodalmilag megörökített út helyett, s amikor Szokratészről annyit mond, hogy „sok újat nem hozott a tanításban”, amikor szerinte Iaszon azért hagyja el Medeát, mert „unja”, amikor Euripidésznek az az értéke Szofokésszel szemben, hogy „az élet közvetlen valóságából merített”? A megszerettetés ügyes ötleteiről ne is beszéljünk, ahol a száraz áltárgylakosság legfeljebb olyan naivságnak szorít helyet, hogy a Médea „leplezetlen ábrázolása, úgy látszik, túlságosan sok volt az athéni közönségnek.”

Nem nevel, nem tanít, nem szerettet meg, új eredményeket nem közöl. Csak néhány kirívó s kiragadott példával igazoltuk, azokkal, melyek a legszűkebb kompendiumtól is számon kérhetők, s nem beszélünk a kötet tisztázatlan céljából eredő aránytalanságokról. Akkor mégis mi indokolta a megjelenését, tizenötezer példányban? Ne mi feleljünk rá. Fiatal szerzőinek mindenesetre jó tanulságul szolgálhatott, hogy alapos nyelvismeret és tárgyi tájékozottság, az olvasók szükségének ismerete nélkül ennek az igen nehéz feladatnak betöltése meghaladta erőiket. Ez természetesen nem csökkenti azt a bizalmat, amellyel szűkebb területen végzett munkájukat várjuk.

Koczogh Ákos

ADY ENDRE VÁLOGATOTT CIKKEI ÉS TANULMÁNYAI

Sajtó alá rendezte: Földessy Gyula. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1954. 504 old. (Magyar Klasszikusok sorozat)

A felszabadulás utáni években kissé elapadó Ady-filológia 1954-ben indult új virágzásnak. Ebben az évben jelent meg az összes versek új, minden eddiginél bővebb és gondosabb — több szempontból a kritikai kiadás kívánalmait is kielégítő — kiadása. Az Ady-filológia igazi reneszánszát valójában azonban az 1955-ös évnek köszönhetjük: megindult a költő műveinek kritikai kiadása és jelentős új alkotásokkal gazdagodott az értékelő Ady-irodalom is. Napvilágot látott Bóka László Ady-monográfiájának I. kötete és harmadik kiadásban adták ki Bölöni György kitűnő könyvét, (Az igazi Ady). Az Ady-filológia eme újabb fölvirágzásának a kezdetét jelentette a válogatott cikkek és tanulmányok megjelenése 1954-ben.

Érdekesen és némileg a korra is jellemzően alakult az Ady-publicisztika kiadása a válogatott kötet megjelenéséig. Ady életében mindössze egy vékony kötetnyi válogatás jelent meg publicisztikájából. Halála után több mint 20 évnek kellett eltelnie, amíg összes publicisztikai írásainak kiadását tervbevették. Különböző szempontú válogatások jelentek meg ugyan addig is, — említsük meg és emeljük ki ezek közül a Főja Géza gondozásában megjelent és kitűnően válogatott „Jóslások Magyarországról” című kötetet, amelyből igen sokan ismerték meg Ady forradalmas világnézetét és egyáltalán a publicista Adyt —, de már csak szűkre szabott terjedelmük miatt sem adhattak képet Ady egész publicisztikájáról és főleg nem adtak fejlődési képet. Lényegében egy szempontú — műfaji, avagy keletkezési helyi — válogatásnak felelt meg a Földessy Gyula gondozásában megindított összes művek két kötete is: a „Vallomások és tanulmányok” és a „Párizsban és Napfényországban” c. kötetek.

A Magyar Klasszikusok sorozatban 1954-ben közreadott válogatott cikkek és tanulmányok kötetnek elsősorban éppen az a jelentősége, hogy a sokféle szempontú válogatások után ez az első olyan prózai Ady-kötet, amely Ady *egész publicisztikájából* — körülbelül kétezer cikkből — *kronologikus* rendben válogat és így ad egyben fejlődési képet is: 187 cikket és tanulmányt tartalmaz ez a kötet és ehhez kapcsolódik a sajtó alá rendező utószava, útbaigazítása, valamint a jegyzetek és a nevek és szavak magyarázata. A kötet anyaga nagyobb-részt már ismert Ady-cikkek közül került ki, de több olyan írás is található benne, amely

most jelent meg először könyvben. Ezek elsősorban Ady újságcikkei.

Amint az Ady-írásokból következtethetünk, a válogatás két főszempontja az lehetett, hogy egyrészt hűen tükrözze a kötet Ady fejlődését és sokoldalúan mutassa be harcait legkülönbözőbb ellenfeleivel, másrészt azt is meg kellett mutatnia ennek a válogatásnak, hogy Ady a mondanivalóját milyen változatos műfajú írásokban öntötte formába. Igen szerencsés ötlet volt a költő két önéletrajzát a cikkek előtt hozni. Ezek és a hozzájuk kapcsolódó kitűnő jegyzetek bevezetik az olvasót Ady világába. Beszédesen bizonyítják ez a kötet, hogy milyen sokoldalú volt Ady érdeklődése és minden tekintetben mennyire a kor útjében tartotta a kezét. E cikkeket olvasva meggyőződhetünk, hogy a nemzeti élet soronlevő nagy kérdéseiben — a nemzeti függetlenség kérdése, a földkérdés, a nemzetiiségi kérdés és szociális kérdésekben —, mindig helyesen foglalt állást és ezzel a világos látásával magasodott ki kortársai közül; szemünk előtt fejlődök a fiatal Ady Endre forradalmi demokratává, aki világosan látja a haladás legfőbb ellenségeit: az arisztokráciát, a klérust és egyre gyakrabban mutat rá a polgárság megalkuvására is. Nagyobb-részt helyesen tükröződnek a válogatásban Ady nagy vitái is, amelyeknek megvívása nem egyszerűen igaz győzelmet, de világnézete megszilárdulását és magasabb szintre emelkedését is jelentette. Megtalálhatjuk ebben a kötetben Adyaink Párizsból küldött legfontosabb írásait is; első párizsi útjáról küldött cikkeiben elsősorban még az az Ady üzent haza, aki az „ámulások szent városát” látta Párizsban; második párizsi útjáról küldött cikkeiben már sokkal erősebb a politikai érdeklődése. A kötet válogatását bemutatva nyomatékkal kell szólnunk arról, hogy ez az első nagyigényű válogatás, amelyben méltóképpen tükröződik végre Ady érdeklődése az 1905-ös orosz forradalom iránt. — A különböző műfajú Ady-cikkek aránya nagy egészében helyes, jó a kötetben. A nagy politikai cikkek mellett olvashatjuk az egész költőre oly sokat mondó irodalmi tanulmányokat (A magyar Pimodán; Irodalmi háborgás és szocializmus; Magyar lelkek forradalma; Petőfi nem alkuszik), avagy a Hét kiralcárról és a Négy fal közöttől írott, s Móricz és Kosztolányi későbbi útjára is találó kritikákat. Ezek mellett megtaláljuk a költőnek — eszmei fejlődése szempontjából is rendkívül jelen-

tős — színikritikáit (Katonák, Himfy dalai), valamint néhány színész kitűnő portréját. (Újházi Ede és mások.) Bepillantást enged a kötet Ady képzőművészeti érdeklődésébe is. (Rodin szobráról és Carrière Verlaine képeről írott cikkei.) A válogatás műfaji elemzése közben érdemes megfigyelni, hogyan fogyatkoznak meg 1908—1909 után politikai írásai és inkább az irodalmi-művészeti jellegű írások kerülnek előtérbe. Csak a világ háború alatt ír újra nagyobb számban a napipolitikai aktualitásokhoz kapcsolódó írásokat.

Egy válogatott kötetel szemben nem léphetünk fel a teljesség igényével. Mégis sajnálatosan kell megállapítanunk néhány fontos Ady-cikk hiányát a válogatásban. Így például a legkorábbi Ady-írásokból általában jól válogattak ugyan, ami Ady ars poetikája kialakulását, irodalomtörténeti nézeteinek haladó voltát illeti, de a napipolitika kérdéseiben szót emelő újságíró mindössze egy cikkel szerepel. A párizsi út előtt írt cikkek közül különösen két írás kihagyása érinti nagyon érzékenyen az Ady-életműben járatos olvasót: *Nostra res agitur*; — *Amit a régi porták mesélnek*. — De miért nem tartalmazza a válogatott kötet a „*Portus Herculis Monoeci*” című nagy Ady-írást, amelyet pedig már Ady is bevett a „Vallomások és tanulmányok” című gyűjteményébe. Ez a tanulmány sok későbbi vers és más műfajú Ady-írás csiráját rejtí magában és a nagy, vallomásos Ady-írások közül való. Benne van az Élet-Halál versek motívuma (pl. csaknem teljesen megtaláljuk itt „A menekülő Élet” gondolatát). Egyébként is: amit Ady már életében kötetben való kiadásra méltatott publicisztikájából, azt egy mai válogatásba be kellett volna venni. Az író szándékát feltétlenül tisztelni kell. — Hogyan maradhatott ki a „Vallomások és tanulmányok”-ból és a „Jóslások Magyarországról” című kötetből is ismert: *Két meggyőződésű emberek* című cikk, amely oly nagyszerűen megmutatja Ady két lelkét, és amelyben prózában olvashatjuk „*A fajok cirkuszában*” című versének egyik leg többet mondóbb strófáját:

„Minden, minden ideálunk
Másmint megunt ócskaság már,
Harcba szállunk
S már tudjuk, hogy kár a harcért.”

Ugyanez a gondolat a cikkben így tér vissza: „Követeljük a legteljesebb demokráciát, ordítjuk az általános, titkos és egyenlő választójog elvét becsületesen, mártíroisan, holott századokkal nálunk előbbjáró kultúr-társadalmak eredményei már elvették titokban minden gusztusunkat.” Nagyszerű példa

ez vers és publicisztika egy töről fakadásának is Ady életművében. De joggal megkérdezhetjük azt is, hogy miért maradt ki a kötetből Ady „Valló sereges” leveleinek „féktelen raja” Mme Prétéríté-hez? Ezeket a szabadon csapongó „leveleket” 1913 és 1915 között írta a Nyugatba: Ady gondolkodásának értékes kincsesbányái ezek is. Másrészt: Ady ezt az írását is felvette a még az életében megjelent válogatásba. Sajnálhatjuk azt is, hogy a kötet nem tartalmazza Ady valamelyik magyar tárgyú képzőművészeti írását sem. Természetesen tisztában vagyok a terjedelem szabta korlátokkal, de ezzel sem menthető e néhány fontos Ady-írás kimaradása. Lehetett volna kihagyni esetleg a rokontémájú írásokból, de ezt a pár írást azért kellett volna feltétlenül bevenni, mert a költő fejlődési képéhez is értékes adalékokkal szolgál.

Érdekes és izgalmas olvasmány ez a közel 200 Ady-írást tartalmazó kötet. Ebben a témaválasztás biztossága mellett nagy szerepet játszik Ady művészi eszközeinek gazdagsága is. Ami a témaválasztást illeti, általános publicisztikus módszere Adynak, hogy egy-egy esetből indul ki és abból vonja le általánosító konzekvenciáját. (A kis esetekről írott, kisebb jelentőségű cikkek végigkísérik Adyt egész újságírói pályáján: például „A suszter két esete”; „Ejh, ejh, Duri József” stb.). „Cikkei túlnyomó részben támadó, vitázó jellegűek, igen gyakran metsző szatírával is hathatósítva” — írja Földessy Gyula. Valóban: ezek Ady publicisztikájának legfőbb stílári ismérvei. Említsük meg emellett harcosságát, szenvedélyességét és soroljuk fel prózai stílusának egyéb jellemző vonásait is: szellemes fordulatok, rövid, csattanós mondatok, költői kérdések és az állandóan jelentkező ironia, amikor a mágnásokról vagy a klérusról ír. Bámulatos logikára és fantáziára vall, ahogy Ady meg tudja látni az uralkodóosztályok tetteiben és érvelésében az ellentmondást és a komikumot. Példának idézhetjük „*Levél az arisztokráciáról*” című cikkének ama passzusát, ahol azzal az elmélettel polemizál, hogy „... az arisztokrácia: jogos vezetője Magyarországnak”, mert „A mágnásoknak van múltjuk. Tehát ők intelligensebbek, mint mi nem mágnások.” Ady ilyen szellemes érveléssel teszi nevetségessé ezt az elméletet: „Hát ez az én megrökönyödésemnek az oka. Ha az intellektuális kiválóságot így származtatják, mi lesz ebből a szegény országból? Valósággal átnyújtják így Magyarországot az zsidóknak. Végre is akár-milyen antiszemita legyen az ember, vaknak és hülyének nem kell lennie. Érted már miről van szó? Hát egy Andrássy Gyula vagy akárki, mérheti-e magát akárcsak egy

Kohnhoz is? Hiszen Andrássy Gyulának a legrégibb, ismert őse is csak barbár volt, mikor a Kohn őse már vagy ezeréves nagy kultúrával dicsekedhetett.” — De az sem utolsó leleménye, ahogyan Darányi Ignác egyik felhívását Darányi és az arisztokrácia ellen fordítja: „Darányi Ignác fölhívást intézett Magyarország *nagybirtokosaihoz*, jelentsek be ezek, milyen történelmi emlékekkel kapcsolatban álló fák vannak a birtokaikon.” ... „Darányi halálra fog ijedni, ha megérti, hogy fölhívásával milyen vádat vágott a nagybirtokosok fejéhez. Magyarország történelmének legnagyobb eseményei: oligarchák lázadása és oligarchák árulása.” ... Mindegy: Darányi, a mániakus, veszedelmes, korlátolt Náci bácsi, akaratlanul kimondta a rettenetes igazságot. Ahol történelmi események tanúi lehetnek Magyarországon a fák, ott most mindenütt nagybirtokok vannak. Magyarországnak majdnem minden történelmi eseménye egy-egy véres, bús átok. Ezt a sok átkot nagyuraink zúdították erre az országra s nincs olyan fa, amely ne volna nálunk történelmi fa.” (Darányi és a történelmi fák.) — Egyik Prohászka Ottokárral polemizáló cikkében így teszi gyűlöletessé a klerikálisok módszereit: „El akarják venni az emberektől a világosságot s kárpótolni akarják avval az ígérettel, hogy majd az örök világosság fényeskedik nekik.” (Anyá és leánya.) Nem utolsósorban az is olvasmányossá, ma is élővé teszi ezeket a cikkeket, hogy: „Ady publicisztikájában is poéta: itt dúslakodik a képes beszédben a fantáziás asszociációkban.” (Földessy) Ilyen jellegzetesen Ady-versbeli jelzős összetételre akadunk cikkeiben: Barna-est barna-éjjel stb. — Ady cikkeinek és tanulmányainak tartalmi és formai elemeit szem előtt tartva, igazat kell adnunk a kötet sajtó láa rendezőjének: „Ady mint hirlapíró legelső helyen áll egész irodalmunkban.”

Tudományos szempontból az a kötet legnagyobb jelentősége, hogy az Ady-életmű egységét minden eddigi válogatásnál jobban megmutatja. Eddig is sejtettük, hogy Ady életművében szerves egységben áll össze vers-publicisztika-novella és levelezés, de még az Ady-életművet többé-kevésbé ismerő olvasót is meglepi e kötet tanulsága ebből a szempontból. És ebben a felismerésben nagy segítségünkre vannak Földessy Gyulának az Ady-írásokhoz kapcsolódó, azokat magyarázó, egészében kitűnő jegyzetei. Ezek tartalmasak és sok jó ötletet vetnek fel különösen az Ady-életmű egységét — vers és publicisztika szoros egybefonódását — tekintve. Felhívja például az olvasó figyelmét arra, hogy a „Betlehem néma” című cikkben már 1901-ben érlelődik Ady két

jelentős verse: „A magyar Messiások” és a „Gyűlölet és Harc”. Egy-egy jegyzetben összefoglaló képet ad Ady költészetének egy-egy motívumáról, avagy egy-egy kedves írójáról. (Pl. Csokonairól.) Az úgynevezett nagy Ady-cikknek jegyzetei különösen kitűnően sikerültek (A magyar Pimodán stb.). Tartalmas például a „Mágnások” és „A fekete lobogó” című cikk jegyzete is. Helyes volt az „Irodalmi háborgás és szocializmus” és a „Magyar lelkek forradalma” című írásokat együtt jegyzetelni. Akad azonban néhány szűkszavú jegyzet is a kötetben (Az új Gárdonyi, Tömörkény, Björnson Don Quijote) avagy az is előfordul, hogy a jegyzet más szavakkal való elmondása az eredeti Ady-cikknek (A vörös szűz). Néhány Ady-cikk jegyzetben adott magyarázatával azonban határozottan vitatkoznunk kell: „A *Dukduk ajfër*” jegyzetében sokoldalúan elemzi Földessy a cikket kiváltó okokat, körülményeket, csak éppen az elvi tanulságra nem mutat rá. Arra ugyanis, hogy a cikkben, ha megmagyarázhatóan is, ám mégis benne van Ady pillanatnyi megingása. Nem fogadható el az a magyarázat sem, amelyet a *Földindulás* című cikk sok félreértésre és félremagyarázásra okot adó mondatával kapcsolatban olvashatunk: „Oroszország pedig egyszerre csinál meg két forradalmat. A régit, melyen Európa már túl esett, s az újat, mely Oroszországban kivételesen és *minden Marxok ellenére*, vérel dolgozik” (Aláhúzás tőlem: V. J.). „Ady, Fehér Dezső tanúsága szerint már 1900—1901-ben buzgón olvasta Marxot is”, tehát a „Minden Marxok ellenére”, itt nyilván Marxnak a minden országban egyidejűleg meginduló, forradalomról szóló nyilatkozataira céloz.” — írja Földessy Gyula. Nézetem szerint itt sokkal inkább arról van szó, hogy Ady a marxizmust a reformisták, revizionisták írásaiból ismerte meg, akik tagadták a „véres” forradalmat és a békés evolúciót hirdették. *Ezekkel polemizálva*, ösztönösen is Marx igazi gondolatára bukkant rá. „A *Gondolat ellen*” című írás jegyzete pedig történelmileg nem helytálló: „A Fejérváry-féle darabont-kormány bukása után a függetlenségi párt nyíltan elárulva azt, hogy 48-hoz és az ellenzékiességhez semmi köze, *szövetkezik a magát szabadelvűnek nevező kormánypárttal*. Ezt a mindkét részről hátrafelé tett lépést nevezték koalíciónak.” (Aláhúzás tőlem: V. J.). Történelmi tény, hogy a koalícióban a szabadelvű párt nem vett részt. Jegyezzük meg azt is: a jegyzetek nem mindig utalnak arra, hogy az adott esetben milyen jelentősebb problémához kapcsolódik Ady írása. Itt kell elmondanunk még, hogy egy-két esetben kronologikus zavarral is akadunk a könyvben: az „Irodal-

mi háborgás és szocializmus" előbbre került, mint „A Duk-duk affér”, holott az „Irodalmi háborgás...” az egész 1908—1909-es vitát lezáró írása volt Adynak. „A magyar kétfejű sas” viszont 1902. szeptember 15-i dátummal került be a kötetbe, holott 1901. december 20-án jelent meg a Nagyváradi Naplóban. A „Nacionalistáki” című cikk pedig a jegyzetben „A nacionalisták” címmel szerepel.

Az utószóban Földessy Gyula tömör összefoglalásban tájékoztatja az olvasót a publicista Ady fejlődéséről, a debreceni redakció csak kevesek által ismert munkatársától az országos nevű, beérkezett fővárosi újságíróig. Találóan jellemzi újságíróskodásának egyes fázisait. Jellemzően érdekes példákkal bizonyítja, hogy újságírói gyakorlatát hogyan termékenyítette meg a költő Ady fantáziáját. Jelentős helyet szentel Földessy Gyula azoknak a kortárs íróknak, avagy elődöknek, akikről Ady írt és akikhez mint őseihez, — példaképeihez vonzódott. Ezzel együtt mintegy summázza is Ady irodalmi érdeklődését és bepillantást enged irodalmi nézeteinek alakulásába is. Hiányoljuk azonban ebből az Utószóból egyrészt, hogy írója néhány találó észrevétel kivételével nem elemzi Ady újságírói művészetének sajátos stílus-formai vonásait, másrészt pedig azt, hogy Ady irodalmi érdeklődését inkább csak bibliografikusan — nevekben! — sorolja fel és nem keresi meg e nézeteknek a gyökereit.

A kötet a „Nevek magyarázata” és a „Szavak magyarázata” című részekkel zárul. Hasznos segítség ez az olvasónak. A jegyzetekhez hasonlóan ezek is sok Ady biográfiai, valamint más természetű Ady-vonatkozású és általános kortörténeti adatokat épített be a kötet sajtó alá rendezője. Nincs azonban teljesen következetesen átgondolva a jegyzetek, valamint a nevek és szavak magyarázatának egymáshoz való viszonya. Néha hol itt, hol ott magyaráznak meg egy-egy kérdést. Jegyzetben fordítanak le például idegen szöveget, bár annak

általában a szavak magyarázatába kellene kerülnie. — Másrészt: néha a jegyzetben is megmagyaráznak egy nevet és a nevek magyarázatában is (Pl.: „A szabad gondolat pápája”). Ugyane cikkben fordul elő Renan neve: ezt viszont csak a jegyzetben magyarázzák meg.) Helyes lett volna ezt a következtetlenséget elkerülni s inkább a jegyzetbe tömöríteni egy-egy cikkel kapcsolatos tudnivalót. A nevek magyarázatát pedig célszerűbb lett volna oldalszámos névmutatóval helyettesíteni, a szavak magyarázata helyett pedig tárgymutatót csatolni a kötethez. Ugyancsak helyes lett volna, ha az egyes cikkek megjelenése helyét és idejét nemcsak a jegyzetekben, de a kötetben folyamatosan is feltüntetik. Végül itt kell megjegyeznem azt is, hogy nem egy zavaró sajtóhiba szeplősziti a kötetet.

Ady válogatott cikkeinek és tanulmányainak sajtó alá rendezése az Ady-filológia nesztorának, a költő életműve fáradhatatlan gondozójának — Földessy Gyulának a munkája. Közismert, hogy Földessynek milyen elévülhetetlen érdemei vannak az Ady-művek gondozásában. Az ő nevéhez fűződik többek között az Ady-publicisztika felkutatása is. A válogatott tanulmányok és cikkek c. kötet sajtó alá rendezésével mintegy ízelítőt adott abból a hatalmas anyagból, amely ugyancsak az ő szerkesztésében megindult kritikai kiadás kötetekben lát majd teljes egészében napvilágot. Mindezeket ismerve, elmondhatjuk tehát, hogy a kezünkben levő válogatott kötet filológiai apparátusában egy Ady szolgálatában töltött tudományos pálya eredményei is bent foglaltatnak.

Földessy Gyula ezzel a válogatott kötettel meggyőzően bizonyította azt a nézetét, hogy „Ady publicisztikája terjedelemben és értékben nemcsak hogy nem kevesebb s jelentéktelenebb költészeténél, hanem azzal együttjáró és kiegészítő része életművének”.

Varga József

TÁRSASÁGI HÍREK

Egyházashtyén május 6-án emlékmúzeumot avattak fel *Berzsenyi Dániel szülőházában*. Az ünnepélyen Devecseri Gábor költő, Kossuth-díjas műfordító mondott emlékbeszédet.

Illyés Gyula Dózsa című drámájáról Béládi Miklós az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa tartott felolvasást 1956. március 26-án. (Az előadás rövidített szövege megjelent az Új Hang 1956. március-áprilisi számában.) A vitában Bóka László, Fényi András, Hermann István és Klanczay Tibor vett részt, majd Illyés Gyula válaszolt néhány vitatott kérdésre.

Az egyetemek régi irodalmi tanszékeivel közösen rendeztük meg május 24.-25-én Sárospatakon a *barokk irodalom vitáját*. A vita összefoglalását e számunkban közöljük külön cikkben.

A sárospataki vándorgyűléssel kapcsolatban emléktáblát lepleztek le a Móricz-család egykori sárospataki lakóházán. Az emléktáblát a Rákóczi Múzeum állította. A felavató ünnepélyen Vargha Balázs, az Irodalomtörténeti Társaság titkára mondott beszédet.

Esze Tamás, Társaságunk választmányi tagja május 26-án Sátoraljaújhelyen tartott előadást *Ady és a kuruc költészet* címmel.

Társasutazások Petőfi lakóhelyeire. A Társaság javaslatára, a Társadalom és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat a Petőfi Múzeum és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság közös rendezésében autóbússz-kirándulások indulnak Petőfi lakóhelyeire. Az első, egynapos kirándulást szeptember 23-án vezették Kiskőrösre és a Kiskunságra. V. Nyilas Vilma, a Petőfi Múzeum helyettes vezetője tartott előadást Petőfi gyermekkoráról. Kellő számú jelentkezővel az utazásokat többször megismételjük, és 1957 tavaszától a költő életének minden színhelyére kiterjesztjük.

Az *irodalmi hagyományok iskolai gyűjtéséről* ankétot tartottak április 29-én a Pedagógus Szakszervezetben, budapesti és debreceni pedagógusok részvételével. Beve-

zetőt mondott Vargha Balázs. A hozzászólók számos érdekes adatra hívták fel a figyelmet, s javaslatokat tettek az országos gyűjtőmunka megszervezésére.

Az irodalmi hagyományok ápolásával kapcsolatos iskolai pályázatok eredményei:

I. díj. 1000 Ft és oklevél:

Nagykőrösi Arany János gimnázium
Sárospataki gimnázium

II. díj. 750—750 Ft és oklevél:

Túristvándi általános iskola
Orosházi Táncsics gimnázium
Kiskunfélegyházi Petőfi általános iskola
Debreceni Fazekas gimnázium

III. díjat a bizottság nem osztotta ki.

IV. díj 500—500 Ft és oklevél:

Aszódai Petőfi gimnázium
Budapesti Könyves Kálmán gimnázium
Szegedi Tömörkény leánygimnázium
Bajai Közgazdasági Technikum
Gyulai Erkel gimnázium
Balatonalmádi általános iskola

Kitüntető oklevelet kaptak:

Komáromi Jókai gimnázium
Pápai Petőfi gimnázium
Debreceni Ref. Kollégium gimnáziuma
Kecskeméti Katona József gimnázium
Mezőtúri Dózsa gimnázium

Dícséretben részesültek:

Gyöngyösi Vak Bottyán gimnázium
Egri Gárdonyi Tanárképző Intézet
Kiskőrösi Thököly általános iskola
Kiskunhalasi Szilágyi általános gimn.
Szolnoki Varga Katalin leánygimn.
Tokajai II. Rákóczi Ferenc általános isk.
Budapesti Vajda Péter leányiskola
Szombathelyi Úttörőház
Budapesti Soproni úti általános iskola
Tokaji Petőfi általános gimnázium

Kutatóutak

Dalos László Debrecenben feljegyezte Brüll Bertának, Léda húgának visszaemlékezéseit. A gyűjtésről jelentést készített a Társaság

számára, a teljes anyagot cikk formájában fogja közzétenni.

Luby Margit július 22–26-ig Debrecenben Uray Dezsőné Kölcsény Anna emlékezéseit jegyezte fel a Kölcsény-családról és Kaffka Margitról.

Péter László, a budapesti könyvtárak Juhász Gyulára vonatkozó kéziratos anyagát tanulmányozta február 8-án, a kritikai kiadás jegyzeteinek kibővítéséhez.

Vargha Kálmán május 24-én Prügy községben gyűjtött emlékezéseket Mórícz Zsigmond rokonaitól és gyermekkori ismerőseitől. Gyűjtését készülő monográfiája számára végezte.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

(IX. kötet 1—2. szám.)

Emil Petrovici: A román fonéma-rendszer rövid vázlata.

Hozzászólások: Tamás Lajos, Knieszsa István, Deme László, Gáldi László, Szabó Dénes, Bakos Ferenc, Fodor István.

Turóczi-Trostler József: Heine-problémák.

A tanulmány Heine világnézeti és költői fejlődését elemzi. Behatóan tárgyalja Heine viszonyát a romantikához, követi útját a romantikától a lírai realizmusig, és megállapítja, hogy Heine legfőbb költői küldetése a romantizált valóság deromantizálása volt. Ezt a feladatot végezte el mind költészetében, mind pedig prózai útleírásaiban. A szerző megvizsgálja azt a hatást, amelyet Hegel filozófiája, majd Goethe költészete és később a saint-simonizmus tett Heinére, és foglalkozik Heine és Marx barátságának jelentőségével is. Megvilágítja azt a felszabadító hatást, melyet Párizs Heine életében betöltött, és rámutat arra, hogy a reakció által „hazafiatlansággal” vádolt költő huszonöt évig tartó párizsi emigrációja során is mindvégig megőrizte németiségét, a német néppel, a német nyelvvel és kultúrával való mély és szerves kapcsolatot.

Vita

Vita a „Helyesírásunk időszzerű kérdései” című tanulmánykötetről a Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságában 1955. október 27-én:

Benkő Loránd elnöki megnyitója.

Temesi Mihály vitaindító előadása.

Hozzászólások: Elekfy László, Újváry Lajos, Takács József, Ligeti Lajos, Kéz Andor,

Megemlékezés

Kiss Béla kiskőrösi nyugalmazott igazgatótanító, Petőfi Sándor ifjúkorának kutatója 1956. januárjában elhunyt. Kéziratban maradt a költő születésének dokumentumairól szóló tanulmánya, melynek kiadását a Bács-megyei tanács tervezi. Kiss Bélával a kiskőrösi Petőfi-kultusz lelkes apostolát veszítettük el.

Új tagok: 1956. januártól szeptemberig a következő új tagok kérték felvételüket a Magyar Irodalomtörténeti Társaság tagjai közé: Kovács József, Szabó Tibor, Szilágyi János, Vámbéri Gusztáv.

Fábián Pál, Wéger Imre, Dienes Gedeon, Tompa József, Deme László, Miklós Robert, Egedy Mária, Czitrom László, Bárczi Géza.

Vita Bóka László Ady-monográfiájáról.

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetében 1956. március 5-én lezajlott vitát Vargha Kálmán bevezetője indította meg. A Vita részvevői egyetértettek abban, hogy Bókának a fiatal Ady fejlődését feldolgozó könyve Ady életművének egy úgyszólván teljesen ismeretlen területét tárta fel. A könyv igen tanulságos módon mutatja meg a fiatal Ady publicisztikája és az érett költő lírája közötti rejtett összefüggéseket. Ady életének első periódusát bemutatva, Bóka a filológiai-biográfiai adatfeltáráson túl a szépiroi ábrázolás eszközeit is felhasználja, ám e kétféle módszerrel nem mindig tudja teljes egységbe forrasztani, s ez olykor bizonyos zavaró kettősséget eredményez. A szerzőnek nem sikerült rendkívül gazdag anyagán kellőképpen úrrá lennie, nem tudott igazán rendszeres szintetikus tárgyalásmódot kialakítani, ezért az általános érvényű elvi tanulságok nem emelkednek ki eléggé a könyvből, hanem belemosódnak a részletekbe.

Az Osztály életéből

A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály munkája 1955-ben.

E rovat közleményei többek között az Osztály területén működő főbizottságok és bizottságok 1955. évi tevékenységéről, az Osztály 1955. évben megjelent kiadványairól, az Osztály által odaítélt akadémiai jutalmak, prémiumok, ösztöndíjak és célhitelek

elosztásáról, valamint az Akadémia Jókai-pályázatának eredményéről tájékoztatnak.

Vörösmarty Mihály ismeretlen kéziratai a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában (Gergely Pál). — A cikkben közölt, a régi főtthkari irattár anyagából újabban előkerült kéziratok (akadémiai tag-ajánlások, jelentések, pályatételek, ügyrendi és más természetű javaslatok, valamint Toldy két levélfogalmazványa Vörösmartyhoz) éppúgy, mint a már eddig közzétett hasonló jellegű dokumentumok — arról a rendkívül fontos szerepről tanúskodnak, melyet a költő a reformkori Akadémia életében betöltött.

Készül a régi magyar nyomtatványok új bibliográfiája (Borsa Gedeon).

Megalakult az Irodalomtörténeti Intézet.

Az Irodalomtörténeti Kézikönyv tematikájának vitája.

Szemle

Horváth János: Vitás verstani kérdések (Gáldi László).

A terjedelmes bírálat méltatja Horváth János új munkájának értékeit, ismerteti a legutóbbi évek verstani vitáit, melyek Horváthot e könyv megírására ösztönözték, röviden jellemzi Horváth János és Vargyas

Lajos verstani szemléletének egymással ellentétes mozzanatait, és maga is állást foglal a vitatott kérdésekben. Részletesebben tárgyalja Gáldi Zrínyi verselésének problémáját, melyre vonatkozólag szerinte Vargyas felfogása áll közelebb az igazsághoz.

Szabolcsi Bence: Népzene és történelem (Gárdonyi Zoltán).

L. Fekete: Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung (Hazai György).

Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek (Koltay-Kastner Jenő).

A bíráló rámutat a mű új kritikai kiadásának (melyet Eckhardt Sándor rendezett sajtó alá) jelentőségére, és néhány újabb adalékkal világítja meg Bornemisza viszonyát külföldi forrásaihoz.

Dániel Anna: Ibsen (Benedek Marcell).

Megjegyzések Gáldi Lászlónak „A magyar nyelvatlasz munkamódszere” című tanulmánygyűjteményünkről írt bírálatára (Deme László—Imre Samu).

Az Osztályközleményekre az Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályánál (V., Alkotmány u. 21.) lehet előfizetni, kötetenként 40 forintért. Ez a kötet 40 forintért fizethető elő vagy vásárolható meg ugyanott.

СОДЕРЖАНИЕ

Б. Зольнай: К ВОПРОСУ О РАКОЦИ

Примечания относятся главным образом к очерку Г. Тольнай и Ракоци.

1. История идей и янсенизм. Г. Тольнай установил, что направление так наз. истории идей имеет большие заслуги в том, что в лице Ракоци оно открыл писателя. В этой связи автор ссылается на появившуюся в 1948 году книгу Бенишу (Morales du grand siècle), посвященную янсенизму и обсуждающую его в общественно-историческом и политическом отношениях.

2. Труды Ракоци, возникшие во время эмиграции. То, что исследуются, главным образом, труды Ракоци, написанные в эмиграции, объясняется фактами. То обстоятельство, что какой-то труд — наряду с венгерофильным и богословским характером — написан за границей, ни в коем случае не умаляет его ценность.

3. Ракоци — борец свободы или изгнанник? Очевидно, что Ракоци да в своих богословских трудах поставил вечный памятник освободительной борьбе.

4. Религиозный писатель или писатель-теолог? В число литературных факторов, вдосновлявших Ракоци, входит и богословская культура.

Л. Петер: А. ЙОЖЕФ В Г. МАКО

Аттила Йожеф попал в г. Мако осенью 1920 года. Автор изучает учебные годы молодого поэта, его занятия в средней школе, работу в кружке самообразования, условия возникновения первых стихов. Анализ опирается на показания самого поэта (в большей части на не опубликованные до сих пор письма). Поэт окончил пятый (1920—21) и шестой (1921—22) классы гимназии в Мако; после первых попыток его талант появился главным образом в 1922 году, когда он знакомится с Дь. Юхас и присоединяется к кругу молодых сегедских поэтов. Выходит первый том его стихотворений в 1923 году («Нищий красоты»). Он покидает школу, в первой половине 1923 г. живет у Яноша Эсперзиг и по его желанию, и по желанию своих милых профессоров, он сдает экзамен по материалу VII и VIII классов. С осени до Рождества он живет в столице, где сдает экзамен на аттестат зрелости. Потом он возвращается в г. Мако, где в январе пребывает у Есперзиг, и этим и заканчивается «маковский период», хотя он за университетские годы в г. Сегед (1924—25) и позже еще несколько раз и посещает этот небольшой город.

События проведенных в Мако 3—4 лет сами по себе показывают важное значение этих лет для начинающего свою писательскую карьеру молодого поэта.

К. Варга: К ПОРТРЕТУ ДЬЮЛЫ ТЁРЁКА

Излагается интересная Дь. Тёрёк литература и биография писателя. Дан подробный анализ двух значительнейших трудов писателя «В пыли» и «Кольцо с зеленым камнем». В обоих романах показывается разложение формы жизни джентри. Автор рисует эту жизнь изнутри, обладает широкими вещественными знаниями, которые дополняются сильными эмоциональными переживаниями. Дь. Тёрёк сочувствует судьбе лучших представителей этого слоя, их традициям, но ярко видит и правдиво изображает реальность исторических процессов, неизбежное разложение. Среди его новелл безупрочные творения встречаются реже, в них много вторичных рассчитывающих на эффект

элементов. Дь. Тёрёк, который умер в 1918 году в 30-летнем возрасте, по своим двум романам является достойными лучших представителей группы «Ньюгат», но его новеллы отражают более ранний стилизованный вкус.

Дь. Раба: О ДЬЁРДЕ ШАРКЁЗИ

Стихотворения, появившиеся в первом томе Дь. Шаркёзи, «Борьба ангелов», являются, по мнению автора статьи не столько экспрессионистическими и пантеистическими, сколько лирическими мифами, различными сторонами одного и того же душевного состояния: стараясь вырваться из разочаровательных переживаний поэт ищет спасения в свой собственный мир, подчиненный субъективным законам его я. Уже этот сборник характеризуется большой силой его поэтического языка. Посмертные сборники это стихотворений «Верь в чудо» и «Вплоть до смерти» представляют собой апогей его таланта. Поэт-гуманист дает показания о драме периода второй мировой войны не в мифах, а в видениях, не в красках, а в черном и белом, не вольными стихами, а замкнутыми формами.

ДИСКУССИЯ

Дискуссия о вопросах венгерской литературы эпохи барокко (составлен Ф. Вер).

Миклош Надь: Ответ Эндре Иллешу.

Дьюла Бистраи: Ответ Ласло Гальди.

ДОКУМЕНТАЦИЯ

Геза Лендьель: Ади как сотрудник газеты «Будапешти Напло». — *Денеш Шитор*: Сыны Гога и Магога. — *Режё Пеери*: Шопронский венгерский перевод *Beatus ille*. — *Лорант Баш*: Данные к присуждению премии Баумгартен Лайошу Надь. — *Магда Бохуш*: Воспоминания, связанные с Жигмондом Мориц в се. Тисаче и Туриштвани. — *Сефи Бохуницки*: История одного из стихов Морица.

ОБЗОР

Йожеф Кишиш: Собранные произведения Михая Фазекаш. — *Миклош Надь*: Мари Вали, Мои воспоминания и Море Йокаи. — *Г. Бела Немет*: Иштван Рейтё, Эдён Иваньи. — *Дьёрдь Ронаи*: Шандор Хуньяди, Итальянский ресторан. — *Амбруш Ольтваньи*: Бела Ошват, Сиглигети. — *Густав Макаи*: Избранные стихотворения Дежё Костоланьи. — *Миклош Коваловски*: Мартон Домби, Жизнь Чоконан. — *Акош Коцог*: Карой Каполи, Янош Шаркади, История мировой литературы. — *Йожеф Варга*: Избранные статьи и очерки Эндре Ади.

CONTENU

Béla Tolnai: REMARQUES A LA QUESTION RÁKÓCZI

Les remarques concernent en premier lieu l'étude de Gábor Tolnai sur Rákóczi.

1° L'histoire des conceptions et le jansénisme. Gábor Tolnai a constaté les grands mérites de l'école d'histoire des conceptions, mérites qui consistent d'avoir découvert l'écrivain dans la personne de Rákóczi. A ce propos, l'auteur rappelle le livre de Benichou, paru en 1948 et intitulé: *Morales du grand siècle*, qui traite du jansénisme au double point de vue de l'histoire de la société et de la politique.

2° Les écrits de Rákóczi, rédigés dans l'émigration. Il est évident d'après les faits mêmes que la recherche a tenu principalement aux ouvrages de Rákóczi qui ont été écrits dans l'émigration. Le fait qu'un ouvrage — tout en gardant son objectif hongrois ou son caractère théologique — soit né dans un pays étranger, n'enlève rien à sa valeur.

3° Rákóczi, le chef de la guerre d'indépendance ou l'exilé? Il est manifeste que Rákóczi, même dans ses oeuvres théologiques, a érigé des monuments à la mémoire éternelle de la guerre d'indépendance.

4° Écrivain religieux, écrivain théologique? Parmi les inspirations littéraires de Rákóczi figure aussi la culture théologique.

László Péter : ATTILA JÓZSEF A MAKÓ

Attila József a fixé son domicile à Makó en automne 1920. L'étude se propose de nous faire connaître, à partir de cette date, l'histoire de la vie du jeune poète, ses années d'école secondaire, son activité dans le cercle littéraire du lycée, les circonstances parmi lesquelles naissaient ses premières poésies, — tout cela d'après les confessions originales du poète lui-même (pour la plupart sa correspondance jusqu'ici inédite). Attila József a fait les quatrième et troisième classes du lycée (années scolaires de 1920—1921 et 1921—1922) à Makó ; après ses premiers essais poétiques il se fait remarquer surtout en 1922, c'est alors qu'il lie connaissance avec Gyula Juhász, qu'il se joint à la société des jeunes poètes de Szeged, qu'il publie son premier recueil, intitulé «Le mendiant de la Beauté». A cette époque, il quitte déjà l'école, dans la première moitié de 1923 il habite chez János Espersit ; conformément au désir de celui-ci et de ses professeurs, il passe un examen réuni des deuxième et première classes du lycée. A partir de l'automne de la même année jusqu'à Noël, il séjourne dans la capitale, y passe le baccalauréat, puis au mois de janvier 1924, il est de nouveau chez Espersit, et violà son «époque dite de Makó» qui est terminée, bien que pendant l'année universitaire de 1924—1925 à Szeged et plus tard aussi, il retourne parfois à la petite ville, bien aimée de lui, pour revoir ses amis.

Les éléments biographiques des 3 à 4 ans passés dans cette ville montrent, eux-mêmes, la grande importance de l'époque de Makó au point de vue du commencement de sa carrière du poète.

Kálmán Vafgha : AU PORTRAIT DE GYULA TÖRÖK

L'auteur de cet essai fait connaître en abrégé la littérature relative à Gyula Török, ainsi que la biographie de l'écrivain. Il donne une analyse détaillée de deux de ses romans les plus importants, intitulés : Dans le poussière et L'anneau à pierre verte. Dans tous les deux romans, l'écrivain représente la dissolution du mode de vie de gentry, vue de l'intérieur — et cela en parfaite connaissance de la matière et avec beaucoup de pénétration affective et évocatrice. Gyula Török a de la sympathie pour le sort et les traditions des meilleurs de cette couche, mais en même temps il met en relief, d'une façon réaliste, la réalité des processus historiques, la décomposition irrévocable. Quant à ses nouvelles, les ouvrages impeccables se font rares, il y a bien des éléments secondaires, basés sur des effets trop voulus. Gyula Török, qui est mort — âgé de trente ans — en 1918, se classe avec ses deux romans parmi les meilleurs du groupe de (la revue littéraire) «Nyugat», tandis que ses nouvelles portent les marques d'un goût du style antérieur.

György Rába : SUR GYÖRGY SÁRKÖZI

Les poésies du premier volume de Sárközi, intitulé «Lutte des anges», n'ont pas, d'après Rába, un caractère expressionniste et panthéiste, elle sont plutôt des mythes lyriques, les faces multilatérales d'un état d'âme identique : le poète, déçu de ses expériences, s'enfuit dans son monde autonome. Ce volume est déjà caractérisé de posséder une valeur et une plastique considérables. Les recueils posthumes, intitulés : «Crois au miracle» et «Jusqu'à la mort», constituent le sommet de l'art de Sárközi. A propos du drame de l'époque de la deuxième guerre mondiale, ce poète humaniste fait sa profession de foi poétique, dans des visions au lieu des mythes, abandonnant les couleurs pour le noir et le blanc, et reprenant les rythmes réguliers au lieu des vers libres.

DÉBAT

Débat sur les question du baroque littéraire hongrois (Rédigé par Ferenc Végh).

Miklós Nagy : Réponse à Endre Illés. — *Gyula Bisztray* : Réponse à László Gáldi.

NOTES ET DOCUMENTS

Géza Lengyel : Ady, publiciste au journal «Budapesti Napló». — *Dénes Simor* : Les fils de Gog et Magog. — *Rezső Peéry* : La traduction hongroise de Beatus ille, faite à Sopron. — *Loránt Basch* : Donnée au prix Baumgarten, attribué à Lajos Nagy. — *Magda Bohus* : Quelques souvenirs relatifs à Zsigmond Móricz à Tiszacsécse et Türistváni. — *Szeji Bohuniczky* : L'histoire d'une poésie de Móricz.

REVUE

József Kiss : Oeuvres complètes de Mihály Fazekas. — *Miklós Nagy* : Mari Váli, Mes souvenirs de Mór Jókai. — *G. Béla Németh* : István Rejtő, Ödön Iványi. — *György Rónay* : Sándor Hunyadi, Restaurant italien. — *Ambrus Oltványi* : Béla Osváth, Szigligeti. — *Gusztáv Makay* : Poésies choisies de Dezső Kosztolányi. — *Miklós Kovalovszky* : Márton Domby, La vie de Csokonai. — *Ákos Koczogh* : Károly Kaposi et János Sarkady, L'histoire de la littérature mondiale. — *József Varga* : Choix d'articles et d'études de Endre Ady.

INHALT

Béla Zolnai : BEMERKUNGEN ZUR RÁKÓCZI-FRAGE

Die Bemerkungen beziehen sich in erster Linie auf die Rákóczi-Studie von Gábor Tolnai.

1. Die Geistesgeschichte und der Jansenismus. Gábor Tolnai hat festgestellt, dass der geistesgeschichtlichen Richtung grosse Verdienste zuzuschreiben sind, wofern sie in Rákóczi den Schriftsteller entdeckt hat. In Zusammenhang damit weist der Verfasser auf das im Jahre 1948 erschienene Buch (Morales du grand siècle) von Paul Benichou hin, das den Jansenismus vom gesellschaftsgeschichtlichen und politischen Gesichtspunkt aus bespricht.

2. Rákóczi's Schriften aus der Emigration. Aus den Tatsachen folgt, dass die Forschung das Hauptgewicht auf die Arbeiten gelegt hat, die Rákóczi im Exil geschaffen hatte. Eine Arbeit verliert nichts von ihrem Wert den Umstand, dass sie — unbeachtet ihres Nationalbewusstseins und ihres theologischen Charakters — im Ausland entstanden ist.

3. Ist Rákóczi ein Freiheitskämpfer oder ein Verbannter? Es ist offensichtlich, dass Rákóczi, selbst in seinen theologischen Arbeiten, dem Freiheitskampf ein ewiges Denkmal errichtet hat.

4. Ist Rákóczi ein religiöser, theologischer Schriftsteller? In seinen Inspirationen die ihn als Schriftsteller leiteten spielt auch die theologische Kultur eine Rolle.

László Péter : ATTILA JÓZSEF IN MAKÓ

Attila József kam im Herbst 1920 nach Makó. Im Aufsatz ist vom diesem Zeitpunkt beginnend der Lebensgang des jungen Dichters beschrieben. Seine Mittelschulstudien, sein Teilnehmen an den Zusammenkünften des Selbstbildungsvereins, die Umstände unter denen seine ersten Gedichte entstanden sind, sind vor allem auf Grund der eigenen Geständnisse des Dichters (vornehmlich, seiner bisher nicht veröffentlichten Briefe) geschildert. Der Dichter beendete die fünfte (1920—21) und sechste (1921—22) Gymnasialklasse in Makó; nach den ersten dichterischen Versuchen trat er besonders im Jahre 1922 hervor. Zu dieser Zeit machte er Bekanntschaft mit Gyula Juhász, schliesst er sich dem Kreise der jungen Dichter in Szeged an und es erscheint der erste Band seiner Gedichte (Szépség koldusa : Bettler der Schönheit). Er verlässt die Schule, wohnt in der ersten Hälfte des Jahres 1923 bei Johann Espersit und sowohl auf seinen als auch auf Wunsch seiner Lehrer mit denen er in freundschaftlicher Beziehung stand, legte er die Prüfung aus dem zusammengezogenen Lehrstoff der VII.—VIII. Gymnasialklassen ab. Vom Herbst bis Weihnachten hält er sich in der Hauptstadt auf, wo er die Abiturienprüfung besteht, nachher im Monate Januar sehen wir ihn abermals bei Espersit, womit sich eigentlich seine »Makói Periode« abschliesst. Im Laufe seiner Universitätsjahre (1924—25) und auch später besucht er aber noch einige Male seine Freunde in der lieb gewonnenen Kleinstadt.

Die biographischen Momente der hier verbrachten 3—4 Jahre treffen aufs glücklichste zusammen mit dem Beginn der Laufbahn des Dichters und sind die stärksten Erlebnisse von Attila József.

Kálmán Vargha: ZUM BILDNIS VON GYULA TÖRÖK

Der Aufsatz enthält eine kurze Beschreibung der Literatur die sich mit Gyula Török befasst und gibt eine kurz abgefasste Biographie des Schriftstellers. Die beiden bedeutenden Romane des Schriftstellers «Porban» (Im Straub) und «Zöldköves gyűrű» (Ring mit grünen Steinen) werden eingehend analysiert. In beiden Romanen stellt der Schriftsteller den Zerfall der Gentry-Lebensform von innen dar und bewirkt es mit grosser Kenntnis der Materie und mit starkem Gefühls- und Stimmungsdurchleben. Gyula Török offenbart ein Mitgefühl mit dem Schicksal der Besten dieser Schichte und ihren Überlieferungen, bemerkt aber mit scharfem Blick die Realität der geschichtlichen Vorgänge und schildert dies und den unabwendbaren Zerfall wahrheitsgetreu. Unter seinen Novellen finden sich seltener fehlerlose Schöpfungen sie enthalten viel sekundäres und nach Effekt haschendes Element. Der im Jahre 1918 im Alter von dreissig Jahren dahingeschiedene Gyula Török ist durch seine zwei Romane ein würdiger Gefährte der Hervorragendsten der Nyugat-Garde geworden, seine Novellen hingegen sind vom Geschmack eines früheren Stils bestimmt.

György Rába: ÜBER GYÖRGY SÁRKÖZI

Die Gedichte des ersten Sárközi-Bandes mit dem Titel «Angyalok harca» (Kampf der Engel) sind nach der Behauptung des Verfassers nicht so sehr expressionistisch oder pantheistisch, als eher lyrische Mythen, stets wechselnde Erscheinungen eines identischen Seelenzustandes: der Dichter entflieht seinen ernüchternden Erlebnissen in eine selbst gestaltete Welt. Schon dieser Band ist durch seine ausdrucksvolle Sprache gekennzeichnet. Die Nachlass-Sammlung mit dem Titel «Higgy a csodában» (Glaube an das Wunder!) und «Mindhalálig» (Bis zum Tode) ist der Gipfel des dichterischen Schaffens von Sárközi. An Stelle des Mythos tritt die Vision, keine Farben, nur schwarz und weiss sind aufgetragen und die Schöpfung durchzieht in ihrer vollen Mächtigkeit in eng geschlossener Form das Geständnis des humanistischen Dichters über das Drama der Epoche des zweiten Weltkriegs.

DISKUSSION

Diskussion über die Fragen des ungarischen literarischen Barocks. (Zusammengestellt von Ferenc Végh). — Miklós Nagy: Antwort an Endre Illés. — Gyula Bisztray: Antwort an László Gáldi.

DATEN UND BEITRÄGE

Géza Lengyel: Ady beim Budapesti Napló. — Dénes Simor: Die Söhne Gógs und Magógs. — Rezső Peéry: Ungarische Übersetzung des Beatus ille. — Loránt Basch: Beiträge zum Baumgarten-Preis des Lajos Nagy. — Magda Bohus: Mit Zsigmond Móricz verbundene Andenken in Tiszacsécse und Túrístváni. — Szeji Bohuniczky: Die Geschichte eines Móricz Gedichtes.

RUNDSCHAU

József Kiss: Gesamtwerke von Mihály Fazekas. — Miklós Nagy: Mari Váli, Meine Andenken an Mór Jókai. — Béla G. Németh: István Rejtő, Ödön Iványi. — György Rónay: Sándor Hunyadi, Italienisches Gasthaus. — Ambrus Oltványi: Béla Ösváth, Szigligeti. — Gusztáv Makay: Ausgewählte Gedichte von Dezső Kosztolányi. — Miklós Kovalovszky: Márton Domby, Das Leben des Dichters Csokonai. — Ákos Koczogh: Károly Kapoli, János Sarkadi: Geschichte der Weltliteratur. — József Varga: Ausgewählte Aufsätze und Studien von Endre Ady.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Kézirat beérkezett: 1957. I. 5. — Példányszám: 2.300 — Terjedelem: 11·5 (A/5) ív + 7 old. mű melléklet

43348/57 — Akadémiai Nyomda — Felelős vezető: Bernát György

IRODALOMTÖRTÉNET

1957.

1. SZÁM

<i>Zolnai Béla</i> : Megjegyzések a Rákóczi-kérdéshez	1
<i>Péter László</i> : József Attila Makón.....	9
<i>Vargha Kálmán</i> : Török Gyula arcképehez	34
<i>Rába György</i> : Sárközi Györgyről	45

VITA

Vita a magyar irodalmi barokk kérdéseiről	50
<i>Nagy Miklós</i> : Válasz Illés Endrének	64
<i>Bisztray Gyula</i> : „Közellenség” vagy „köz ellenség”?	65

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Lengyel Géza</i> : Ady a Budapesti Naplónál	66
<i>Sinor Dénes</i> : Góg és Magóg fia	78
<i>Peéry Rezső</i> : A „Beatus ille” soproni magyar fordítása	79
<i>Basch Loránt</i> : Adalék Nagy Lajos Baumgarten díjához	82
<i>Bohus Magda</i> : Mórícz Zsigmonddal kapcsolatos emlékek Tiszacsécsén és Túrístvándiban	83
<i>Bohuniczky Szeffi</i> : Egy Mórícz-vers története	87

SZEMLE

<i>Kiss József</i> : Fazekas Mihály Összese Művei. I—II. kötet?.....	89
<i>Nagy Miklós</i> : Váli Mari : Emlékeim Jókai Mórról	93
<i>Németh G. Béla</i> : Rejtő István : Iványi Ödön	96
<i>Rónay György</i> : Hunyady Sándor : Olasz vendéglő	102
<i>Oltványi Ambrus</i> : Osváth Béla : Szigligeti	105
<i>Makay Gusztáv</i> : Kosztolányi Dezső válogatott versei	111
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Domby Márton: Csokonai élete és kortársak emlékezései Csokonairól	116
<i>Kocogh Ákos</i> : Kapoli Károly—Sarkady János : A világirodalom története	118
<i>Varga József</i> : Ady Endre válogatott cikkei és tanulmányai	120

TÁRSASÁGI HÍREK

Ára : 8,—Ft

Előfizetés egy évre : 24,—Ft

Májusban jelenik meg az

ÚJ MAGYAR MÚZEUM

első két kötete :

JÓZSEF ATTILA A KORTÁRSÁK SZEMÉBEN I.—II.

(Tanulmányok, kritikák, glosszák, riportok, versek)

A két kötet tartalmazza a József Attilára vonatkozó teljes irodalom szövegét az első újságcikkektől, 1922-től 1944-ig bezárólag. Többek közt Bálint György, Berda József, Bóka László, Boldizsár Iván, Darvas József, Déry Tibor, Dsida Jenő, Féja Géza, Fenyő László, Fodor József, Füsi József, Füst Milán, Galamb Ödön, Gereblyés László, Gergely Sándor, Halász Gábor, Hatvany Lajos, Hont Ferenc, Ignotus, Illyés Gyula, József Jolán, Juhász Gyula, Karácsony Sándor, Kardos László, Karinthy Frigyes, Kassák Lajos, Katona Jenő, Kállai Gyula, Kárpáti Aurél, Kelemen János, Kodolányi János, Komlós Aladár, Kosztolányi Dezső, Kovai Lőrinc, Kovalovszky Miklós, Kozocsa Sándor, Kunszery Gyula, Makay Gusztáv, Móricz Zsigmond, Murányi-Kovács Endre, Nagy István, Németh Andor, Németh László, Pogány Ö. Gábor, Remenyik Zsigmond, Rónay György, Schöpfung Aladár, Szabó Lőrinc, Szalatnai Rezső, Szerb Antal, Tersánszky J. Jenő, Turóczi-Trostler József, Vajda Endre, Vass László, Veres Péter, Zsolt Béla stb. korabeli írásait József Attiláról.

A két kötetet Bokor László állította össze

Az Irodalomtörténet számonként is vásárolható és előfizethető az Akadémiai Kiadónál (Budapest V. Alkotmány u. 21.) és könyvesboltjában (Budapest V. Váci utca 22.)

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1957.

2. SZÁM

T A R T A L M Á B Ó L

PÁNDI PÁL: Tallózás erdélyi levéltárakban I.

RÓNAY GYÖRGY: A felező tizenkettes Gyöngyösitől Csokonaiig

BELIA GYÖRGY: Móricz Zsigmond Nagybányán

KOMLÓS ALADÁR: Az új magyar verselés és verstan történetéhez

NAGY PÉTER: Németh László történelmi drámái

SZABOLCSI MIKLÓS: Weöres Sándor költészetéről

VITA

ADATOK ÉS ADALÉKOK

SZEMLE

TÁRSASÁGI HÍREK

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, JULOW VIKTOR,
KIRÁLY ISTVÁN, KOCZKÁS SÁNDOR, TÓTH DEZSŐ

Felélős szerkesztő:

BÓKA LÁSZLÓ

Segédszerkesztő:

VARGHA KÁLMÁN

E szám munkatársai: Pándi Pál egyetemi adjunktus, kritikus, Rónay György író, műfordító, középiskolai tanár, Belia György tudományos kutató, Komlós Aladár az Irodalomtörténeti Intézet osztályvezetője, az irodalomtudomány doktora, Nagy Péter az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, az irodalomtudomány kandidátusa, Szabolcsi Miklós az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Károly Sándor a Nyelvtudományi Intézet tudományos munkatársa, a nyelvtudományok kandidátusa, Benedek Marcell egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora, Basch Lóránt író, jogi szakíró, Kunszery Gyula író, újságíró, középiskolai tanár, Dümmerth Dezső önálló könyvtáros, Dobossy László egyetemi docens, az irodalomtudomány kandidátusa, Vargha Balázs a Magyar Irodalomtörténeti Társaság titkára, Bán Imre egyetemi docens (Debrecen), Lavotha Ödön egyetemi adjunktus, Kovalovszky Miklós a Nyelvtudományi Intézet tudományos munkatársa, Vargha Kálmán az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Görgey Gábor író, műfordító, Szalay Károly a Szépirodalmi Kiadó lektora, Poszler György középiskolai tanár (Szombathely), Ruttkay Kálmán középiskolai tanár, kritikus, műfordító, Süpek Ottó aspiráns, Rába György író, műfordító, az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa.

A következő számok tartalmából: F. Ambrus Gizella: Ambrus Zoltán, a színikritikus, Geleji Dezső: Egy nagyszalontai kortárs két levele Arany Jánosról, Pók Lajos: A Nyugat előzményei, Scheiber Sándor: Arany János ismeretlen szatírája: A nemzet napszámosai, Szabadi Sándor: Arany János nagykőrösi működéséhez. *Vita.* Bory István: Az Arany kritikai kiadás I. kötetéhez, Hopp Lajos: Mikes Kelemen Törökországi leveleinek új kiadásáról, Mezősi Károly: Petőfi szülőhelyének kérdése... Scheiber Sándor: Góg és Magóg fia. *Adatok és adalékok.* Adamová, Zuzana: Magyar drámák a cseh színpadon a múlt század második felében, Benedek Marcell: Benedek Elek és Ady Endre, Bródy Árpád: Tóth Árpád gyermekkoráról, Busa Margit: Tompa Mihály ismeretlen versei, Codarcea, Corneliu: Móricz Zsigmond erdélyi útjáról, Csatkai Endre: Ki volt az Arany János megénekelte „nagy Simon?”, Csekey István: Liszt Ferenc Baranyában, Dénes Szilárd: Mit beszélnek Móricz Zsigmond tanulóveiről az iskolai értesítőkönyvek, Dienes András: Egy békési Petőfi-legenda, Dobossy László: Adalék Az ember tragédiája falanszter-jelenetének magyarizálásához, Fenyő István: Kihagyott részletek Kisfaludy Károly naplójából, Garamvölgyi József: Ady és a hivatal, Győrffy Miklós: Madách novelláinak kronológiájához, Gergely Pál: Adalékok Arany János akadémiai irataiból, Grezsa Ferenc: Egy Juhász Gyula-vers története, Hegedűs Nándor: Juhász Gyula ismeretlen bókversei, Hegyaljai Kiss Géza: Móricz Zsigmond hat kiadatlan levele, Jelenits István: Próza és vers Katona József drámái nyelvén, Kovács Győző: Ányos és Ady „piros szekere”, V. Kovács Sándor: Grell János irodalmi munkássága, Kubinyi András: A vármegyék támadása Móricz Zsigmond ellen 1931-ben, Kunszery Gyula: „Csokonainak egy ismeretlen költeménye”, Mezősi Károly: Móra Ferenc ismeretlen ifjúkori költészetéből, Nagyrévi György: A Vörösmarty-árvák javára fordított gyűjtés története, Szabadi Sándor: Két Móricz-levél, Szabó György: Benedetto Croce megjegyzései József Attila egy verséhez, Tauszig Mária: Jegyzetek Móricz Zsigmond néhány leveléhez, Vargha Kálmán: Adalékok Móricz Zsigmond cseh-szlovákiai útjaihoz és kapcsolataihoz, Vincze Géza: Jókait követnek jelölik Komáromban, Zoványi Jenő: Javítások Pilcius Gáspár életrajzi adataiban, D. Zöldhelyi Zsuzsa: Köllő Miklózné: Vörösmarty: Szózatának első orosz fordításai, D. Zöldhelyi Zsuzsa: Zilahy Károly két elbeszélésének forrásairól.

TALLÓZÁS ERDÉLYI LEVÉLTÁRAKBAN (I.)

I. Fourier és Petőfi — Gyulay Lajos naplójában

Múlt év nyarán alkalmam nyílt arra, hogy beletekinthessek a magyar naplóirodalomnak enciklopédikusan gazdag és páratlanul nagyterjedelmű alkotásába, Gyulay Lajos kéziratos, mindmáig kiadatlan naplójába. Az *Erdélyi Múzeum* hatalmas kéziranyagának egy részét ma a *Kolozsvári Egyetemi Könyvtár* őrzi, — itt található Gyulay Lajos eredetileg százhuszonhat kötetes naplójának nagyobb része is. Gyulay napló-hagyatékának másik, kisebb részét a kolozsvári *Akadémiai Levéltárban* kaptam kézhez.

Megragadó olvasmány ez a hatalmas, valósággal könyvtári önéletrajz. Tizenhatéves korától, 1815-től vezette naplóját Gyulay Lajos egészen 1868-ig. Halála előtt néhány hónappal zárulnak feljegyzései. Gyulay már fiatal korában kapcsolatba került Kazinczyval, — alig tizenkét esztendőös még az erdélyi mágnásgyerek, s már birtokosa a széphalmi mester leveleinek és biztatásának. „Tanuljon úgy, hogy valaha nevét a tudományi pályán is fényeltethesse. — üzeni Kazinczy a kis grófnak — Mint örvidenék, ha életemet a három gonosz leány addig hagyná nyúlni, míg annak első csillámlását megláthatom.”¹ Kazinczy Ferenc ajánlotta Döbrentei Gábort nevelőnek Gyulay Lajos mellé. Így nemcsak közvetlenül, leveleiből, hanem közvetve, Döbrentein keresztül is Kazinczy hatása áradt az ifjú Gyulay felé. Talán ennek köszönhető az az életre szóló, nagy kitartást követelő elhatározás is, amellyel elkötelezte magát a naplóírásnak.

Érdemtelenül maradt kiadatlan ez a hatalmas kortörténeti dokumentum és megragadó olvasmány. Gróf Kuun Géza gondozásában megjelent ugyan 1875-ben egy *Gróf Gyulay Lajos Naplótöredékei* című kiadvány, de ez a cím megtévesztő. Kuun Géza ugyanis szövegközlés helyett bőbeszédűen ismerteti Gyulay naplójának 1835-ig terjedő köteteit, s így az olvasó bosszúságára nemcsak a lényeg tűnik el gyakran a lényegtelen mögött, nemcsak a napló eredeti ízei vesznek el a hosszas magyarázatok között, hanem maga Gyulay is elvész Kuun Géza gróf parafrázisainak tömkelegében. Erről ennyit, s ezt is csak azért, hogy nagyobb nyomatékkal irányítsuk a figyelmet a jól megválogatandó naplójegyzetek kiadásának fontosságára.

Az erdélyi memoárirodalom hagyományai mélyen beleívódtak Gyulay Lajos naplójába. Könnyed, laza, csevegésszerű leírások váltakoznak benne, esszéisztikusan gondos részletekkel, magánéletéről szóló számadások társadalmi és politikai fejtegetésekkel, — s mindezt átlengi a memoárfíró hivatástudata, mely a jelentéktelennek látszó részecskéken is megvillogtatja a korszak színeit.

¹ Kazinczy levele a gr. Gyulay-testvéreknek, 1812. október 4-én. Kazinczy Ferenc levelezése X. kötet, 142. l.

Gyulay az 1830-as években lépett a politikai élet színterére, mint Zaránd vármegye követe. Az ellenzék tagjaként vett részt az erdélyi országgyűléseken. A szabadságharc évében már Hunyad megye képviselőjeként jelenik meg a pesti nemzetgyűlésen. Ő is hódolt a reformkori tehetősök nemzeti szempontból oly hasznos szokásának: beutazta Európát, ahonnan tárgult látókörrrel, új eszmék izgalmával tért haza szűkebb pátriájába. Felvilágosult gondolkodás, a mérsékeltbb haladás iránti fogékonyság jellemzi egyéniségét, ami természetesen azt jelenti, hogy sohasem tette magáévá a forradalom vagy akár a radikális progresszió politikai követelményeit. „*Azt nem szeretem — írja 1848. február 1-i naplójegyzetében —, hogy inkább franciásan indultak dolgaink, mint angolosan, pedig ha már nem akarunk eredetiek lenni, legyünk inkább angolok, mint franciák: szeleburdi forradalmas nemzet.*”

Ami a *teóriát* illeti, Gyulay igen messze ment fejtegetéseiben. De következetesen megtorpant a radikális plebejus nézetek előtt, valahányszor a *gyakorlati politika* tette fel előtte kérdéseit. Fouriert olvasva úgy belemegszik az utópiák gondolkörébe, hogy már-már tagságra jelentkezik a falanszterbe, de tüstént eszébe jut saját kastélya, ahogy Petőfi lírai támadását hallja a paloták ellen. Ez a „kettősség” nem ritka jelenség e korban. Az európai haladó áramlatok szuggesztív hatása, a magyarországi viszonyok változást sürgető feszültsége páratlan erővel sodorták a gondolatokat a radikalizálódás irányába, és a nemesi vagy még inkább főnemesi elmék csak akkor torpantak meg, ha elvontabb fejtegetéseik vagy külföldi tapasztalataik konkrétan is alkalmazható következtetéseit kellett levonniok. Bizonyos fókig még Eötvösre is vonatkozik ez, aki felismerte a parasztforradalom jogosultságát 1514-ben, de elzárkózott a plebejus mozgalom elől 1848-ban. Nyugaton utazgató hazánkiai is számos példáját szolgáltatott e kettősségnek: pártolón ismertetik a nyugaton terjedő haladó eszméket és mozgalmakat, de szűkkeblűek lesznek, ha magyarországi alkalmazásukra kerül a szó. Ez a jellegzetes ellentmondás — a reformkori Magyarország sok más, azonos vagy hasonló gyökerű ellentmondásával együtt — előtűnik Gyulay Lajos naplójában is. Ebből a szempontból is érdemes idejegyezni Gyulay Fourier-élményét úgy, ahogy azt ő naplójában rögzítette. S figyelmet érdemelnek szórványos reflexiói Petőiről, ezek az érdekes mozaikjai a felvilágosult erdélyi főnemes gondolkodásának s egyben a kortársi Petőfi-képnek.

*

Gyulay 1847 augusztusában jegyezte fel, hogy Fourier olvasásához kezdett, de élet-rajzával már korábban megismerkedett. Fourier előtt ismerhette már Laménais tanait, erre vall egy utalása 1846 decemberében: „*Stancsics Polgári Katekizmusát olvastam, nem mond Stancsics semmi újat Laménais-hoz stb. képest.*” Saint Simon-ra is többször hivatkozik naplójában.

A napló 43. kötetében, 1847. augusztus 28-án ezt írta Gyulay: „*Hozzá fogtam Fourier-nak olvasásához, életének rajzát elvégeztem és sokat kifejteztem belőle. Következik már theóriája. A fourierizmust nem kell összevétni a Sztsimonizmussal, mely minden tulajdont, minden öröklést eltöröl, és papi kézbe akar játszani — a 19dik 100adban! ... Laménais is csak demi croyant; Fourier plein croyant.*”

Ugyanez év szeptember végén már lelkesedik Fourier tanaiért, s olyan gesztussal ajánlja a köz figyelmébe Victor Considerant² Fourier-könyvét, mintha nyilvánosságnak szánná naplójegyzeteit: „*Exposition abrégé du Ssthème phalanstérien de Fourier par Victor Considerant. E kis könyvet ne restelje senki elolvasni. Beszélni, tenni, írni róla minél többet, terjeszteni e tudományt, mindenkinek közelségében álljon. Nem lehet annyit tenni, hogy ne maradjon még tenni-való. Negyven éve, hogy Fourier felállította rendszerét, és 15 évек óta nagyon terjed e tudománya.*

² Victor Considerant (1808—1893). Fourier tanításainak terjesztője s a mester halála után (1837) az iskola feje. Jelentősebb művei közül az 1840-es években jelent meg a Manifeste de l'École Sociétaire fondée par Fourier (1845); Principes du socialisme (1847); Théorie du droit de propriété et du droit au travail (1848); és L'apocalypse, ou la prochaine rénovation démocratique et sociale de l'Europe (1849).

A Democratie Pacifique című párisi hirlap orgánuma a fourerismushoz, azt is olvasni, terjeszteni mindenki igyekezzék.”

Ugyanez év október 9-én Fourier eszméitől megittasulva számol be terveiről: „Ma nincs kedvem Fourier-ból jegyezgetni, nemsokára úgyis végzem kivonataimat. Akkor aztán rendbe-
szedem az egészet, hogy Kolozsvárt sajtó alá bocsáttassam. Hazánkban még nincs terjesztője Fourier-
nak, nem lesz tehát felesleges részemről, ha azt teendém. El vagyok telve Fourier találmányától,
kész volnék azonnal beállni az első phalanszba, mely létrehozatránk. Be szép lenne, ha Hazánkban
állna fel az első minta falángda.” (44. kötet.)

Íme, a felvilágosult erdélyi gróf, korszerű európai eszmék hazai szálláscsinálója, az
utópista szocializmus magyar propagátora, aki rajong Fourier elméletéért, — de néhány hónap
múlva, a 48-as események küszöbén, február 1-én már aggódva írja naplójába: „Azt nem
szeretem, hogy inkább franciásan indultak dolgaink, mint angolosan . . .”

A politikai eseményeket kísérő aggályok, a radikalizmust félő kommentárok 1848.
március 15. után is lebilincselően érdekes eszmefuttatásokkal váltakoznak, amelyek utópista
olvasmányainak hatását tükrözik. Különös figyelmet érdemel a nemzeti kérdés végső meg-
oldását körvonalázó fejtegetés, melyhez a nemzetiségi viszályok elemzésétől jut el Gyulay
Lajos. Naplójának 47. kötetében 1848. június 11-i feljegyzései között olvashatjuk az alábbiakat:
„Jó volna egy világ, vagy legalábbis egy európai nép gyűlést tartani és abban, ha Babel nem válnék
belőle, emberi szereteten alapuló egy szövetséges világ birodalmat alakítani, melyben minden álla-
dalom minél kisebb kiterjedésben, faj és ajak szerint barátságos szomszédságban, békében és szabad
kereskedést üzhelve élhetne. Nem lehet tudni, mire fog fejlődni a mostani kor forradalma, de hihe-
főleg, mivel egy szélsőség könnyen átvág egy ellenkező szélsőségbe, fog a mostani separatismusra
törekvő indulás egy universalismusra áttal változni, mely nem a nemzetiséget, mely az emberiséget
fogja magának, boldogítandó célul kitűzni. Hogy ezen idő el fog következni, abban kétsésem sincs,
hogy átálján az közlekedési eszközök által, a népek egybeegyeződéve, úgy szólván egy társaságot
fognak alakítani, és talán egy köznyelven is fognak beszélni, azt is szinte bekövetkezőnek gondolom
— de addig ki kell halni e . . . (olvashatatlan szó) nemzedéknek, mely korlátolt de boldogító
eszméivel, csak nemzetiségért hevül. Mű, mostan élők, túl nem tudnók élni nemzetiségünk meg-
szűnését, én, boldog másképp nem tudok lenni, csak mint szabad magyar, — hogy mint szabad
ember valaki boldog lehessen, arra új nemzedékre kell születni. Ősiség, hősiség, hazafiság, szóval
életnek minden poézise meg fog szűnni, a föld maga is addig fog eszterga módra forogni, míg egészen
megkerekedik, és hegyek-völgyek megsimulnak. Munka, ész és tőke, e három kellék fogja kizárólag
az eszméket vezérelni. Az édes farnienté* munka, az ábrándozást ész, az ősiségi büszke érzetet
a tőke fogja kipótolni.”

Hasonlóan ír Gyulay Lajos a nemzetek végső harmóniájáról 1848. augusztus 31-i
naplójegyzetében. Ezeket a fejtegetéseit sajátosan színezi az író szubjektív állásfoglalása,
amely szerint a szeparatizmusnál boldogítóbb és igazabb világot ígér az univerzalizmus, de ő
maga már csak ebben a világban, a szeparatista világban érzi boldognak magát. Az univerza-
lizmus világa Gyulayban is ellenérzést támaszt, az „életnek minden poézise meg fog szűnni”,
írja rezignáltan, s a munka, ész és tőke világával szemben csendes feudális nosztalgiával idézi
az „édes farniente”, az „ábrándozás” és az „ősiségi büszke érzet” háromságát. Ezzel a nosz-
talgiaiával együtt hiteles és jellegzetes az utópista tanok jelentkezése Gyulay naplójában,
ez a szinte önkénytelen kommentárja a jövőbe hatoló merész nézeteknek jelzi, hogy Gyulay
Lajos gróf egy-személyben volt Fourier eszméinek híve és előkelő erdélyi mágna.

*

Gyulay Lajos jól ismerte Petőfi költeményeit és nagyrabecsülte azokat. Alkalmadtán
feljegyezte reflexióit is, melyeket egy-egy Petőfi vers olvasása ébresztett benne. A soha meg

* Far niente (olasz) — semmittevés.

nem tagadott elismerés mellett ezek a megjegyzések híven tükrözik Gyulay soha meg nem tagadott ellenérzéseit Petőfi plebejus radikalizmusával szemben. Míg Fourier utópista eszméiért egy időben szinte fenntartás nélkül lelkesedett Gyulay, s a *munka, ész és tőke* utópikus világával szemben csak önkéntelen tiltakozás rezzen fel soraiban, addig Petőfi nagyon is konkrét és hazai radikalizmusával határozottan szembefordul. A *Palota és kunyhó* című költemény elolvasása után csattan fel Gyulayból az ellenkezés. Naplójának 46. kötetében, 1848. február 21-én írja: „*Hernyei Gergely kolozsvári református papunk vala éppen nálam — kölcsönözni akart, de oly nagy summát, mellyel én neki legjobb akarattal sem szolgálhatok. — Az Ellenőrt hozá magával, Ellenzék most kijött zsebkönyvét, melyet már tegnapelőtte láttam Casinóban — úgy látszik megfelel nevének, mert párdűhvel van írva. Peteőffynek³ Palota és kunyhó című verse úgy tetszik, — valóságos destruktíót lehelő költemény, melyben az orzott vagyonból emelt palotákat már romjaikban mutatja. — Mint Paprika Miklós Hazánkban a kolozsvári hölgyekről kivétel nélkül azt írja, hogy a polák katonatiszteket inkább kedvelik a honi . . . [olvashatatlan szó] nevet viselő tiszteknél — hibásan, úgy Dominus Peteőffy is, ki nekem egyébaránt igen kedves költérem nagyon hibázik, ha minden palotát kivétel nélkül le akar rombolni. Mi lenne architektúrából, egyáltalában művészetből, ha csak kunyhós emberek volnának.*”

A *Palota és kunyhó* című költemény valóságos jelképpé nő Gyulay szemében: a számára elfogadhatatlan radikalizmus, a „túlzó” forradalmiság jelképévé. A művelt Gyulay Lajos nyilván tudta, hogy a palota-kunyhó ellentét Chamfort-tól⁴ származó, szállóigévé lett megfogalmazása („Guerre aux chateaux — Paix aux chaumières”) a francia forradalmi hadsereg jelszava volt, s már csak emiatt is sejtette, hogy a Petőfi költeményében ígért „boldogabb idő” nem légies-elvont utópia, hanem nagyon is konkrét politikai célkitűzés, melyhez — esetleg — ledöntött paloták romjain keresztül vezet az út.

Ugyancsak 1848-ban, március 8-i naplójegyzetében foglalkozik ismét Petőfi személyével s az említett költeménnyel: „*Peteőffy a magyar Thyrtus, vagy magyar Béranger, vagy jobban: a mostani szellem lángeszű költésze, sokat ül Koltón, én még személyesen nem ismerem, de első magyar költészünknek tartom. Az Ellenőrben van csakugyan egy verse, mely kissé vastag: A Palota és kunyhó, abból az jön ki, hogy becsületes ember nem is lehet, ki kunyhóban nem él, vagy posztógyűnyában (nem) jár. Annál szebb csakugyan az Ellenőrben egy más költeménye: Dalaim cím alatt. Annál valami szebbet még nem olvastam. Kossuth Lajos és Peteőffy Sándor valóban a kor szülte embereink. Mit fognak eszközölni? megválnak.*” Ezután Kossuthról szól Gyulay Lajos, majd így fejezi be fejtegetését. „*Ő a personifikált korszellem és úgy Peteőffy is, a mostani kor poétája. Igazi jakobinusok mindketten.*”

De március 15. után Gyulay már határozott választóvonalat húz liberalizmus és plebejus demokratizmus között, amikor a plebejus radikalizmustól félti az első magyar felelős minisztériumot: „*Tegnap a református kollegyom a felelős új magyar ministerium megünneplésére kivilágtotta az oskolát, állászó képekkel Batyánnak, Kossuthnak, Deáknak és Szécsényinek. A választás jól ütött ki, bár meg ne buktatná egy Stáncsics Peteőffy-féle párt.*” (1848. március 25. — 46. kötet.)

Érdekes a rákövetkező napon, március 26-án írott naplójegyzete. Gyulay idézi a Nemzeti dal harmadik strófáját, a következő megjegyzéssel: „*Peteőffynek nemzeti dalából 3dik strófa rá illik sok megijedett embereinkre, p. o. Jósika Lajosra.*” Hazaszeretete Petőfihez húzza Gyulayt, de aztán újra előbukkan a *Palota és kunyhó*: ez az, ami elválasztja tőle. „*Egy tiszt érkezett tegnap Németországból, ott úgy mond nem tanácsos jó gyűnyában járni, azonnal megtámadtatik az olyan. Hiszen nem abban áll az egyenlőség, hogy minden ember rongyos legyen és kunyhóban lakjék, hanem abban, hogy a törvény előtt legyen kinek-kinek egyenlősége. Peteőffy barátunk Kunyhó és palota című dalával kissé elhajította a sulykot.*”

³ Gyulay Lajos következetesen így írta Petőfi nevét, nyilván ironikus célzattal.

⁴ Chamfort Sebastien Nicolas Roch (1740—1794) francia író.

A *Palota és kunyhó* mellett a *Dicsőséges nagyurak* . . . kezdetű Petőfi-verset is rosszalással fogadta Gyulay Lajos. Érdekes módon került hozzá a nyomtatásban akkor még meg nem jelent költemény. Gyulay 1848 júniusában Pestre utazott, hogy részt vegyen a nemzetgyűlés munkájában. Szállásának asztalán az előtte ottlakók néhány kéziratos papírlapot felejtettek, köztük egy pecsovicsok ellen készült kis gúnyverset és Petőfi költeményének az általunk ismertnél rövidebb változatát. Gyulai fel is jegyezte 1848. augusztus 6-án a költeménynek akkor megismert strófáit, a következő magyarázattal: „*Petőffynek egy vad indulatú verse.*” Ezután következnek a *Dicsőséges nagyurak* . . . első strófái egészen az *Ezer évig híztak rajtunk az urak* . . . kezdetű szakasz végéig. De a szöveg itt is hézagos, csak az első, negyedik és ötödik strófa szövege teljes és romlatlan. Az idézet alá pedig ezt írta Gyulay: „*ennek nem kell commentálás.*”

*

Tallózgattunk Gyulay Lajos naplójában, különös figyelemmel az 1840-es évek feljegyzéseiben, amelyeket nem kerülhettünk el Petőfi nyomait keresve a még kiadatlan erdélyi naplókban. Gazdag fejtegetéseket vagy eddig ismeretlen adatokat nem tárt elénk Gyulay Lajos naplója, de többet is, kevesebbet is nyújtott ennél: nyújtotta az erdélyi felvilágosult főnemes Petőfi-élményét úgy, ahogy az egy-egy vers olvasása nyomán naplójába kíváncszott; rögzítette azt a szinte reflex-szerű szellemi mozdulatot, mellyel az erdélyi gróf elhárította magától a pelebejus forradalmat. Nemcsak a száraz adatok és pedáns fejtegetések — a lazább naplójegyzetek és szeszélyes reflexiók is megőrizhetik egy-egy korszak jellegzetes vonásait. Gyulay szórványos feljegyzései, ha mégoly hézagosak és rendszertelenek is, híven és színesen tükrözik az egykorú fontolva-haladók vélekedését Petőfi Sándorról. S ha a Gyulay-féle Petőfi-kép mellé odaállítjuk Gyulay lelkes kommentárjait Fourier tanairól, fogalmat alkothatunk magunknak arról a „kettősségről”, amely kortűnet volt a korabeli magyar nemesség, de különösen a felvilágosultabb főnemesség köreiben. Így hát Gyulay jegyzetei Fourier-ról és Petőfiről nemcsak önmagukban, külön-külön érdemelnek figyelmet, hanem összehasonlításuk is érdekes tanulságokkal szolgál.

II. Egy Petőfi-vers értelmezéséhez

Petőfi 1845 végén, valószínűleg novemberben írta *A gyűldei ifjakhoz* című költeményét. Az erősen antiklerikális színezetű vers hosszú időn keresztül kéziratan terjedt s teljes szövege csak 1877-ben jelent meg a Petőfi Társaság Lapjában. A költemény nem tartozik Petőfi kiemelkedő remekei közé, strófáin érzik a rögtönzöttség. A figyelmet főleg az antiklerikális reformkorban is szokatlanul éles papellenesség hívja fel a versre.

A Gyűlde 1845. október végén alakult, s ugyanez év november elsején tartotta első közgyűlését. A Gyűlde szervezőinek célja az volt, hogy konzervatív-klerikális befolyás alá vonják a pesti fiatalságot.¹ De szóljon erről Berecz Károly a kortárs hitelességével és színes-ségével: „Mily mulatságos volt midőn az illető körökben felmerült azon eszme, hogy *konzervatív fiatalságot* alakítsanak. Fából csinált vaskarika! E célra fel is állították a Gyűldét az Uri-utcában, a Pillvax-xal szemközt. A konzervatívok e klubjában az ifjúság részére ingyen tagság, potya szivarral, lakomákkal, havi segélypénzzel s nem egy magas pártfogással kínálkozott. Mind hasztalan! Egy-egy 'nyiri pajkos' el-ellátogatott ugyan olykor a Gyűlde fényes termeibe, hol jó szivarokkal megtölték a zsebét, s kenetteljes rábeszélésekkel mind a két fülét; de amint a fényes terem küszöbén kiléptek nem tértek ők többé oda vissza, mindössze két pecsovics ifjút tudtak fogni, de azok sem voltak aztán többé ifjak, abban a percben megöregedtek, az ifjúság e perctől kezdve nem tűrte őket maga közt.”²

¹ A Gyűlde megalakulásáról pontosan tájékoztat Dezsényi Béla: A Nemzeti Kör a 40-es évek irodalmi és hírlapi mozgalmaiban c. tanulmánya. ITK 1953/1—4.

² Berecz Károly: A régi „Fiatl Magyarország” Budapest, 1898. 10. oldal.

A Gyűlde nem tudott komolyabb befolyást gyakorolni a közéletre. „In politischer Beziehung — idézi Takács Sándor az egykorú titkosrendőri jelentést³ — hat der Gyűlde-Verein kein besonderes Lebenszeichen von sich gegeben”. Ez volt tehát az a Gyűlde, amelynek megalkulása Petőfit egy szenvedélyes, haragtól lángoló költemény írására ihlette.

Ha figyelmesen olvassuk ezt a költeményt, szembeötlő, hogy a soraiból felszikkázó szenvedély keményebb, jelentősebb, mint amire a Berecz-féle (s más korabeli) jellemzése a Gyűldének következtetni enged. Írók és történétírók úgy emlékeznek meg a Gyűldéről, mint a konzervatív-kerikális erők rövidéletű, sikertelen vállalkozásáról, amely inkább a gúny céltáblája lehetett, mintsem jelentős politikai tényező. Petőfi számára a Gyűlde szervezése alkalmul szolgálhatott arra, hogy szózatot intézzen a fiatalsághoz, hogy politikai axiómákat mondjon ki a klérusról, — nyilván a magyar események, s nem utolsó sorban a francia forradalomról szóló olvasmányainak hatása alatt. De egy másik mozzanatra is fel kell figyelnünk a versben, olyan mozzanatra, amely magyarázatát adhatja a Gyűlde jelentőségét túlszárnyaló szenvedélynek. Nézzük a költeményt:

A honnak egy igaz zászlója van,
Ezt mi álljuk körül,
S ti *elhagyátok* a hon zászlóját?
Elhagyhatatok, oh ifjak, hitetlenül!

(Szégyen, gyalázat! hát az *oroszlán*
Rókák fészkebe tér? . . .)
Silány rongyot hogy *cserélhetetek*
A haza szentséges, dicső zászlójaért!

Hol a szabadság, ott van a haza,
S ti *elválhattatok*
E két szentségtől, és oly korán!
Mert hisz fiatalok vagytok, fiatalok.

(Kiemelések tőlem. P. P.)

Az idézett strófák, és különösen a kurzivált szavak arról győznek meg, hogy Petőfi ezt a versét nem holmi reakciós-arisztokrata ficsurokhoz írta, akiknek *természetesen* a Gyűldében volt a helyük, hanem olyan magyar ifjakhoz, akik előzőleg a haladás táborához tartoztak, vagy legalábbis ehhez a táborhoz számították őket. Ezért írhatta a költő, hogy „ti *elhagyátok* a hon zászlóját”, ezért az „*oroszlán-róka*” — hasonlat erre utalnak a „*cserélhetetek*”, „*elválhattatok*” szavak is. Nem annyira a Gyűlde megalakítása, inkább a haladás táborától elpártoltak szították fel a költő haragját.

A megtántorodókhoz, az ígérgetésekkel megtevésztettekhez szól ez a szenvedélyes vers, végsőkéig élve az egyháziak és az újdonsült gyűldei ifjak jellemzését, — talán hogy visszafordítsa a rossz úton tévelygőket. E szerint aligha felel meg pontosan a tényeknek Berecz Károlynak az az állítása, hogy „az ellentáborbeliek” (a haladás-ellenes erők) a fiatalság soraiban olyan erős „phalansra” találtak, melyet semmiféle megvesztegetéssel, magas kegyosztással meg nem törhettek.⁴

Kossuth 1847-ben az Ellenőr című zsebkönyvben arról ír, hogy a Gyűlde szervezői „kacérkodának még a Pilvax kávéházával is, és parancsolának és ígérének mennyet és országot

³ Takács Sándor: Hangok a múltból é. n. 267. oldal.

⁴ Berecz Károly uo.

és fizeték a részvényt a hangosabb szegényebbekért és megszámláltatának és valának négyszáz és néhányan!!! Ez is tanulságos. Azonban mozognak, mozogjon hát az ellenzék is. Különben kis sereg is túlszárnnyal rajta.”⁵ A Gyűlde tagjai közül többen a Nemzeti Kör-ből léptek át a konzervatív klubba, elsősorban Kromperger Antal és paptársai. A rendőrügynökök jelentése szerint — írja Dezsényi Béla — „a Gyűlde 90—100 fiatal nyert meg magának, de az ellenzék nyugodt, mert ezek közül többen is megígérték, hogy a *döntő pillanatban* otthagyják Liphayékat.”⁶ Takáts Sándor arról tesz említést, hogy a Nemzeti Kör-ből kiléptek a tisztviselők is, mivel a kormány a Gyűldét támogatta.⁷

Mindezek az adatok arra engednek következtetni, hogy a Gyűlde szervezői tiszavirág életű sikereket értek el a nem-mágnás fiatalság körében is. A Nemzeti Körből néhány tucat fiatal egy időre átpártolt a Gyűldébe, s ha nem érkezik jókor figyelmeztetés kellő nyomatékka, a példa talán többeket is vonzott volna. Krompergerék árulása ad konkrétabb értelmet Petőfi verssorainak is: „Pap és ravaszság, pap és árulás — pap és minden rossz — egy! . . .” Mindez bizonyítani látszik azt a felvetésünket, hogy *A gyűldei ifjakhoz* írott költemény elsődleges ihletforrása az az indulat volt, amellyel a költő a megtántorodók, a renegátok ellen fordult.

Petőfi versének ilyen értelmezését valószínűsítik Jósika Miklósnak Wesselényi Miklóshoz írott levelei — 1845 decemberében és 1846 januárjában. Az ekkortájt Pesten tartózkodó Jósika leveleiben rendszeresen tájékoztatta az eseményekről Wesselényit. Ezt a levelezést ma a *kolozsvári Akadémiai Levéltár* őrzi, itt találtunk rá azokra a levelekre is, amelyek sokban hozzájárulnak Petőfi költeményének helyes értelmezéséhez.

Jósika Miklós 1845. december 4-én kelt levelében még mint teljesen sikertelen vállalkozásról emlékezik meg a Gyűldéről: „A többi közt a három részre oszlott kör egyik *fractiója* a Liptay által képezett Gyűlde (mi a székkelyföldön szemét dombot tesz) — koránt sem áll oly jól, mint azt a Nemzeti kürtöli lapjaiban. — Hallom, Liptay egy rakás Dignitariusnak és papoknak a házhoz küldötte a Gyűlde tagságra lett kinevezetésüket — de ezen urak egyike sem jár oda: még a fő-pecsovicok sem!”

1845. december 24-én kelt levelében már ezt írja Jósika: „Csak képzel: a Gyűlde *Hetora* — Liptay Sándor — egészen a la Rodin működik, s nagyrészt — fájdalom és gyalázat — vitorlaként hajtható fiatalságunknak — trakták és hízélgések által a Gyűldébe csalta — ezek most minden szabad elvük ellen kész tetteles fellépést biztosíthattak. Űsse meg őket a magas mennykő!”

Végül pedig 1846. január 22-én kelt levelében ezt olvassuk: „. . . a Liptay féle eszemiszom Gyűldébe a fiatal mágnások közül még egy lélek sem jár. Éppen az a baj — hogy a jurátusok és megyei ifjúságból szédtített többet 80 ifjúnál magához — hogy éppen a *giovine hungaria* — az úgynevezett ifjú óriás lett a Gyűlde-i Specknödlüknek és bűfsteckecknek martaléka . . . Én ebben nem akarom a mágnások apológiáját írni, — űsse meg őket a magas mennykő, ha rothadni indultak: csak a tuum cuique szellemében írom ami igaz — hogy a gyűldébe a pilvax-féle hősokeket debacechirozzák.”

Nincs okunk kételkedni Jósika tudósításának hitelességében. Ezek az idézetek új oldalról világítják meg Petőfi költeményét, s hozzásegítenek ahhoz, hogy árnyaltabbnak lássuk a reformkori állapotokat s ezek tükröződését Petőfi lírájában.

⁵ Ellenőr. 1847. A magyar politikai pártok értelmezése Dergényeitől (Kossuth álneve) 242—43. oldal.

⁶ Dezsényi Béla i. m. 181. oldal.

⁷ Takáts Sándor uo. 266. oldal.

RÓNAY GYÖRGY

A FELEZŐ TIZENKETTES GYÖNGYÖSITŐL CSOKONAIIG

(Fejezet a magyar verselés történetéből)

1

Bevezetőleg néhány „elméleti” kérdést :

Miből, hogyan és mikor alakult ki úgynevezett felező tizenkettes sorfajunk ? — Már Arany János szerint első emlékeinkben, a XV—XVI. században „teljesen kifejlődve áll előttünk”¹. Hogy egy állítólagos ősi, szabad szótagszámú, négyütemes sorból vált volna ki : erre legfőljebb csak kalandos elképzeléseket lehet megkockáztatni, bizonyosat mondani azonban nem ; ezt az elképzelt „kiválást” adatokkal igazolni, „történetileg tetten érni, fentmaradt emlékeinkben nyomon követni nem tudjuk”².

Egyáltalán négyüteműnek tarthatjuk-e ezt a sorfajt ? Még tovább tagolódna-e a „felező”, 6/6 metszetű sorok ? Alighanem helyesebb, ha egyszerűen kétüteműeknek tekintjük őket : a hatszótagos félsorokat egy-lélegzettel mondjuk föl, a költő is általában „egy-lélegzetre írja” őket. Ez különben régi megfigyelés. „A két taktus úgy egymásba foly — írta Négyesy László — időréseik úgy összekegyednek, hogy valósággal egy nagy, 6 szótagos ütemet képeznek”. És Horváth János : „Megvallom, én a tizenkettős félsorában legtöbbször efféle »nagy ütemet« látok” — s a félsort „egy hangtestnek” tekinti³.

Mi hát a felező tizenkettes „képlete” ? Természetesen 6/6 ; de emellett a félsorokon belül tapintatosan érvényesül egy „mellék-cezúra” is. Ennél magától értetődőnek ritmusérzékünk a 4/2 osztást tartja, de ha a költő ránk kényszeríti, elfogadjuk a 3/3 osztást is. A 2/4 azonban olyan elvont séma, mely a gyakorlatban nem létezik ; így nem olvassa természetes, ép ritmusérzékkel, de nem is írja senki ezt a sorfajt. Még ha ez a bizonyos mellék-metszet látszólag a második szótag után esnék is, mert a harmadikon, mely egyben szókezdet is, hangsúly van : természetes ritmusérzékünk még ekkor, még ezek ellenére is a 4/2 ütemezést érvényesíti.

Érzésem és megfigyelésem szerint az ütemezésben változatosság — azaz vagy 4/2, 3/3 osztás — a felező tizenkettesnek csak első felében lehet. Második hatszótagos felében az ütemezés mindig 4/2, még akkor is, ha a félsor két háromszótagos szóból áll és a 3/3 osztás látszatát kelti. Példa rá Arany verse, a „Mátyás anyja”. Ennek egy-egy versszaka voltaképpen két felező tizenkettes. Első felének ütemezése mindenütt 3/3, amit a költő tipográfiailag is hangsúlyoz ; második, egybeírt feléé már 4/2. A vers külformája igazolja, hogy magában Arany is így hallotta, s így akarta hallatni olvasójával e versét : 3/3 // 4/2 ritmizálással — s az első hatos cezúráját élesen, a második hatosét csak halk mellék-metszetként (ezért írta egy

¹ A magyar népdal az irodalomban. Összes prózai művei. (Franklin), 413.

² Horváth János : Gyöngyösi és Arany sormetszete. MNY. 1941, 227.

³ Uo. 245.

sorba, szemben az első hatos két sorba törésével). Annak egyébként, hogy egy versnek milyen a külalakja, hogy sorait a költő hogyan töri széjjel, vagy hogyan forrasztja egybe, hogyan „tördeletti” — meg hogy használ-e írásjeleket vagy nem, mikor és hogyan : annak általában megvan a maga komoly zenei és ritmikai (s zenével, ritmussal kifejezett, hangsúlyozott „értelmi”) jelentősége.

De mindezt éppen csak bevezetőül, futólag említem. Nem célom ebben a kísérlésben, hogy ütemezési és ritmikai kérdésekkel, verstani problémákkal foglalkozzam ; ehhez egyébként e sorfajjal kapcsolatban, úgy hiszem, semmi lényeges mondandó nincs már Horváth János megállapításai óta ⁴. A felező tizenkettes sorfajt nem kipreparálva kívánom vizsgálni, hanem élő életének egy szakaszában szeretném nyomon követni ; azt kísérni figyelemmel, hogyan él irodalmunkban, költőink versíró gyakorlatában Gyöngyösitől, aki mintegy klasszikusan kiírta, Csokonaiig, aki megújította. Voltaképpen tehát nem is egy sorfajnak, hanem egy sorfajban való verselésnek a történetéről lenne szó a következőkben — egy sorról, úgy, ahogyan él : tartalmat, értelmet, versmondatokat hordozva, rímekbe csendülve, „elemeinek” sokszoros kölcsönhatásában.

2

Arany János ezt írja Gyöngyösiről : „A ritmus eleven érzéke egy akkori költőben sincs annyira kifejlődve, mint önála. Az úgynevezett sándorvers legmagyarabb formában nála mutatkozik. Sajátsága ennek, hogy rendszerint a közepén s végén van egy-egy nehéz ütem (taktus), a többiek nem ugyan rendes mértékkel, de könnyen lebegnek. Gyöngyösinél már a gondolat e ritmus szerint képződik : a kettő egy test, egy lélek elválhatatlanul. A rím kéttágúságát ő állandósította meg, s gyakran talál szép rímeket ; noha többnyire a képző és ragszócskák ismétlésével is beéri” ⁵.

Zrínyi így sóhajtott föl eposzának előszavában : „Szegény az magyar nyelv : az ki históriát ír, elhiszi szómat”. Amire egy egykori olvasó odajegyezte a maga példányában a lapszélre : „Ha Gyöngyösi István eszével bírnál, nem mondanád azt” ⁶. Gyöngyösi minden előzményét és kortársát elhomályosító mestere volt formájának, a négysoros versnek, azaz négyrimű tizenkettesnek. Nemcsak éppen ír benne, mint az epika korábról készen kapott formájában ; nála már — mint Arany János mondja — ritmus és gondolat „egy test, egy lélek” ; a ritmusnak nála már versképző ereje van — nem ihletét töri formába (mint Zrínyi), hanem már a forma is ihleti.

Ez a forma nem éppen a legszerencsésebb. Egy strófa négy sorból áll ; mind a négy sor egyazon rímbe csendül. Ez a verset monotonná teszi, és nemcsak a négyszer egymás után ismétlődő egyforma hangzat miatt. A magyar nyelv rímkészlete ekkor még meglehetősen szegényes. Igaz, Gyöngyösinek vannak szép, szerencsés rímei, friss és jólhangzó rímötletei, de — mint Arany megállapítja — legtöbbször beéri „a képző és ragszócskák ismétlésével”. Hogy a sor végén ugyanazok a ragok s képzők ismétlődjenek, ahhoz a költőnek általában ugyanolyan mondatszerkezeteket kell használnia : a vers értelmileg is egyhangú lesz — a zenei monotóniához értelmi monotónia párosul. Egy további tehertétele a formának : terjengőssége. A strófa keretét ki kell töltenie ; addig halmoz, bővít, míg kitölti. A mese és a gondolat lassan lépeget előre négysorokról négysorosra. A költő, amikor versét írja, négysorosokban érez, gondolkodik — ezek, mondhatnók, ihletének egységei. Négysoronként adagolja mondandóját. Illusztrálásul találomra ragadok ki pár strófát a „Murányi Vénusz”-ból, csak ahol éppen fölnyitom :

⁴ Előbb idézett tanulmányán kívül : A magyar vers, 1948 ; Rendszeres magyar vers-tan, 1951 ; Vitás verstani kérdések, 1955 (főként a Zrínyi sorfajával foglalkozó értekezés).

⁵ Gyöngyösi István. Összes prózai művei, 459.

⁶ Horváth János : Vitás verstani kérdések, 34.

Egy régi szolgája vala Máriának,
 Mely előljárója volt tíz gyalogának,
 Ficzeknek nevezik nevéül attyának,
 S ahoz Jakab nevet az papok adának. (III. 81).

Volt Máriának egy Ficzek Jakab nevű szolgája : ezt mondja el a verszak. De mert négy sorban kell elmondania, következik a toldás, bővítés, a mondandó lehető kinyújtása, oly módon való elosztása, hogy kitegyen négy sort. Vagy tovább :

Melynek golyóbissa gyors repülésében
 Egy szegény asszonynak akad az mellyében.
 Nem szenvedni tovább lelkét az testében,
 Harmadnapra véget szakaszt életében. (III. 83).

A strófa harmadik sora teljesen fölösleges, csak azért van, hogy kiteljék a szakasz kerete. Hasonlóképpen az előző idézetben : ha a harmadik sorral a költő már új rímre térhetne, a harmadik-negyedik sor „tartalmát”, ami itt terjengősen kibomlik, el tudná mondani legföljebb egy sorban ; a vers menete mindjárt meggyorsulna. Ha Gyöngyösi páros rímekben gondolkodott, komponált volna (s ennek megfelelően bizonyos sűrítésre kényszerül) : a „Murányi Vénusz” — hogy a bőbeszédűség valóságos szörnyszülöttéről, a „Charicliá”-ról ne is beszéljünk — legalább a harmadával rövidebb volna.

Különösen jól megfigyelhető ez a formából adódó terjengősség ott, ahol Gyöngyösi fordít, vagy átír, mint a „Csalárd Cupido” elején, ahol — hol szorosabban, hol szabadabban — „egészen Ovidius Metamorphosisa (Lib. VI. 426—676) nyomán halad”⁷. Vannak helyek, ahol saját leleményéből bőségesen betold Ovidiusba ; de nem ezekre a Gyöngyösire oly jellemző szép, voltaképpen eredetinek tekinthető szakaszokra gondolok, hanem a valódi fordításokra : ahol az eredeti hexameteres előadását tolmácsolja a maga nyelvén. Például az ilyenekre :

A latin így szól :

... tectoque profanus
 Incubuit bubo thalamique in culmine sedit —

(baljós bagoly szállt a tetőre és a nász-szoba fölélt ült).

Ezt Gyöngyösi így adja vissza :

És háló háznak nem csak a tetején,
 De minden szögletén, utólylán s elején
 Sok bagoly üvöltött lefektek idején,
 Mellyből sok gonosz is tölt mindkettő fején. (III. 5).

Vagy, a latin :

Mox ubi mens rediit, passos laniata capillos,
 Lugenti similis, caesis plangore lacertis,
 Intendens palmas...

(majd mikor eszmélete visszatér, tépni kezdi dúlt haját, s mint egy gyászoló, csapkodva tördeli karját, s kezét nyújtja) ; amiből Gyöngyösinél két kerek négysoros lesz :

Meg eszmélvén magát, van szörnnyű bánattya,
 Haját öszve tépi, ruháját szaggattya,
 Karczollja orcáját, könyveit folytattya,
 Keserves esetét lármásan jaygattya.

⁷ Gyöngyösi István összes költeményei, III. (RMKT) 205, Badics Ferenc jegyzete.

Kucsollya kezeit gyakorta fejére,
 És uyab-uyab jayt szaporít nyelvére,
 Nem látván más eszközt bosszú-űzésére,
 Tereust illy szókkal illeti végtére... (III. 102—103).

A latin — igaz, erre a nyelv természete is kiválóan alkalmassá teszi — összesűrít, tömörít, drámai; a magyar részletez, eredendően festői, néhány lényeges, sűrített kifejezés helyett széles ecsetkezeléssel, ecsetvonást ecsetvonás mellé halmozva dolgozik. Gyöngyösiiben semmi nincs a latin — és a hexameter — expresszív erejéből; epikája, még mikor elbeszél is, voltaképpen képek, (négy soronként komponált) medáliák sorozata.

Mindezt — a Gyöngyösi-féle négy soros terjengősségét és kényelmes fogalmazására, lassú járásra csábító voltát — jól látták már akkor, amikor e formát először kezdték erős kritika tárgyává tenni. Földi János, amikor 1787-ben először foglalja össze verstani nézeteit, éppen abban látja a hangmértékes verselés előnyét a végezetessel szemben, hogy tömörebb. Sok rövid, fontos mondás van a görög meg a latin versben — írja —, amelyik a végezetesben egyszerűen elveszti versvoltát s ékességét; mert „ha a vers természete a hasonló végezésekben áll”, az említett „mondáshoz”, hogy vers legyen, még egy sor, „még legalább egy ilyen egész rend” szükséges — „Gyöngyösi formája szerint még több is”. Azaz: az egy sorban bőven elférő gondolatnak mintegy sarjadzással meg kell szaporítania önmagát, a maga duplájára, vagy négyszeresére. Mindjárt egy jó példát is hoz Földi János. Azt a gondolatot, melyet hangmértékes nemből ez a sor rész tökéletesen kifejez: „A tudomány sok időbe nem áll” — tizenkettesben így fogalmazhatjuk meg:

Nem áll a tudomány csak a sok időben.

Csak hogy ez így magában nem vers, pár kell mellé; vagy, Gyöngyösinél, még három sor hozzá — ami végeredményben már, minden szépsége mellett is, csak ez egy sor további kifejtése, ez egy gondolat parafrázisa:

Kevés napok többet téznek a jó főben,
 Mint számos esztendő az éstől meddőben,
 Szívából árad a vér, nincs ez a tüdőben.

Mindehhez Földi János jegyzetben még hozzáfűzi: „Be kár, hogy az egyenlő esés kedvéért e gyönyörű vers ilyen bérekesztéssel mocskoltatott meg. Nem tudott a szerző orvosi tudományt, megengedjük”⁸.

Földi tudott; ő tudta, hogy a tüdőben is van vér. De nyilván az orvostudományi baklövésnél — amit egy költőnek igazán megengedhetni — jobban bántotta a szép versnek a „végezet” kedvéért való elrontása, ami Gyöngyösinél korántsem ritkaság. Sok strófája van, ahol invenciója csak három és fél sorra futja; ott egyszerre kifulladás, s a megmaradt félsort — a strófa még üres keretét — valami henye, oda nem illő „mondással” tölti ki. Ilyen Földi idézetében az a bizonyos „nincs ez a tüdőben”. A példákat tetszés szerint lehet szaporítani. A „Murányi Vénusz”-ból:

Miként Wesselénit Cupido sebhervén,
 Szécsi Máriával szerelembe esvén,
 Titkos szerelmeket okossan követvén,
 Megvették az Muránt, jó módgyát keresvén. (I. 9).

⁸ Földi János verstani tanulmánya a Magyar Múza 1787. folyamában, ápr. 11—18. (XXIX—XXXI).

Vagy :

Ez Rima-Szombatban egy vásárkor lévén,
Feltekert puskáját maga mellé vevén,
Az tolongó nép közt ő is menvén s gyövéen,
Akarattya ellen kisült, *nem remélvén*. (III. 82).

Hogy a strófát kitöltse, a költő aztán nem egyszer kapva-kap minden kínálkozó rím-lehetőségen, még akkor is, ha emiatt a költői jóízlés némi csorbát szenved. Ismét csak egy példa, „Murány”-ból :

Érzi Eger, Hatvan, Szolnok, Vác és Heves,
Fegyvered életül hány török test eves,
Élet nélkül maradt miattad nem keves,
Kinek nem kell többé az reggeti leves. (I. 63).

Hasonló rím-sugallta ízlés-botlás (és kínrím), szintén „Murány”-ból :

Nemes királyunknak alig volt más híve,
Az egy Wesseléni tökéletes szíve,
Az ki meg nem bomlott, *mint cséppel az kive*,
Hanem ura mellett nagy terheket vive. (I. 43).

Az ilyen képzavarokba, tárgyukhoz nem illő hasonlatokba Gyöngyösit a négyesrím kényszere vitte bele : az szoktatta rá, hogy a kínálkozó rím-ötleteket az értelemnek, a kép tisztaságának rovására is fölkapja. Már nála megfigyelhető a „négyesarkú versnek” az a formalizmusba hajlása, mely majd egy jó századdal később éri el tetőpontját, s egyik ürügye lesz a gyöngyösies modor elleni támadásoknak. Gyöngyösinél még csak szórványosan érvényesül az a versírói gyakorlat, amely főérdemének a technikai nehézség (rímelés) legyőzését tartja ; bár nála is, minél inkább előrehalad pályáján, minél jobban „kiírja” modorát, minél vizenyösebb, terjengősebb lesz, annál gyakrabban találkozunk e formalizmus jeleivel. Később, a XVIII. század végén — látni fogjuk — a formalista fölfogás már elméleti, kritikai mezben is megnyilatkozik — például Pálczi Horváth Ádámnál.

A formai szerkezetből adódó legfőbb bajon : azon az egyhangúságon, mely a versmondatoknak az egyforma rímek folytán előálló párhuzamosságából keletkezett, Gyöngyösi nem tudott segíteni. Ezen a formai szerkezeten belül azonban, mint a négyesarkú vers legnagyobb művésze, minden lehetőt megtett. Ő már érzi és fölhasználja a nyelv zenei szépségét, a hangzás költői erejét. Nem úgy csikarja ki, mintegy erőszakot téve a formán, zordon szépségeit, mint Zrínyi ; nála már a hangzásnak is tudatos kifejező értéke van ; amit közöl, az ihletében nemcsak értelmi fogantatású, hanem zenei is. Például mikor az idő folyását érzékelteti a lágy hangok folyásával, a szavak zenéjére bízva élményéből azt, amit a mondat értelmi szerkezte a maga ridegebb eszközeivel már nem bír el :

Állani az üdö ellen ha lehetne (III. 18) ;

vagy mikor mintegy a hangzással is sürgeti, kergeti az időt, melynek a szerelmes szív minél sebesebb múlását kívánja :

Hogy kévánt ideje győne gyars szárnyával (III. 20).

Hogy lomha járású tizenketteseit kissé fölfrissítse, meglehetősen tenyeres-talpas strófáját legalább időnkint fürgébb mozgásra készítse, annak érdekében Gyöngyösi fölhasználja

mindazokat a stilisztikai eszközöket, melyeknek segítségével némi feszültséget teremthet a versszakban. Ezt szolgálják gyakori inverziói és eltolásai: eltávolítja egymástól az értelmileg összetartozókat, s így a szétválasztott tagok között bizonyos intellektuális feszültség, az olvasóban bizonyos kis várakozás támad. Olykor az ilyen feszültségokozta űrt, mintegy intellektuális „légüres teret” a zene, a rím monoton, négyes ismétlődésű muzsikája tölti be, hidalja át; a strófa értelmileg is csak akkor válik teljessé, amikor zeneileg befejeződik. Például:

Az szerelmesnek is nem utolsó gondgya,
 Annak csalásában mint lehessen módgya,
 Ki vigyázásával gátoltatik dolga,
 Ha ezt győzi, magát szerencsésnek mondgya. (MV. III. 11).

Prózailag: nem utolsó gondja, mint lehessen módja annak csalásában... — de versben is lehetne egyszerűbben, így: „Az szerelmesnek is nem utolsó gondgya, — Mint lehessen annak csalásában módgya”... — Gyöngyösit a simább, szabályosabb rend fölforgatásában nyilván az a cél vezette, hogy a lusta, lapos járású formát élénkítse, feszültséget vigyen bele.

Másutt (MV. III. 65):

Mint magában, vétket előbb talál másban —

írja, kettős inverzióval, ehelyett (ami ugyanúgy beleférne a versbe): „Előbb talál vétket másban, mint magában”. Vajon miért írta így? Egyetlen ilyen kis példán — álljon itt a számos sok helyett — jól megfigyelhető Gyöngyösi versművészete.

A cezúra a sort két 6 szótagos fősorra bontja. Ritmikailag a sor így tagolódik: Mint magában, vétket / előbb talál másban. Logikailag viszont így: Mint magában, / vétket előbb talál másban. Nos — Gyöngyösi valóságos ellenpont-művészettel jár el; ritmikai és logikai tagolás interferenciájából adódik sorának sajátos, gyöngyösies muzsikája. Abban a bizonyos másik lehetőségben logikai és ritmikai tagolás sokkal inkább egybeesnek (Előbb talál vétket — másban, mint magában), s ezzel odavolna az a bizonyos zene, ami nem is a szavak muzikális csengéséből adódik, hanem mélyebbről, az ihletben sokkal rejtettebb forrásokból fakad; mintegy a versnek, a vers mondatainak intellektuális zenéje. Ennek legnagyobb mestere Gyöngyösi a maga korában, nagyobb minden előtt volt s utána következő olyan költőnél, aki tizenkettesekben ír — egészen Csokonaiig.

Ebben a zenében (mely nem festő zene, nem „programzene”, hanem a vers, a szavak „tisztá” zenéje) természetesen részt vesznek hangalakjukkal a vers szavai is — függetlenül jelentésüktől. Az idézett Gyöngyösi-soron — akinek füle van a vershez, nyomban kihallja belőle — az M hangok uralkodnak. Ezzel kezdi a sort (a MINT szóval); de a sorkezdő szó hangsúlytalan itt — az értelmi nyomaték a második szótagon, a második sor első szótagján van, s ez is M-mel kezdődik; ritmikai nyomaték, majd utána értelmi nyomaték kétszer egymás után intonálja ugyanazt az M hangot, leütve mintegy a sor zenei alaphangját. Bevezetőben említettem: a felező tizenkettes második felének „mellékecezúrá” osztása mindig 4/2. S mit látunk? — ott, ahová e második sorfélben egyszerre esik értelmi hangsúly is, meg bizonyos ritmikai nyomaték is, megint egy M-mel kezdődő szó áll: „másban”. Az intonált zene a sor végén — egybeeső értelmi és ritmikai nyomatékkal — erőteljesen kicseng.

Inverziónak, eltolásnak, közölsnek⁹ alliterációnak a legtöbb esetben természetesen megvan a maga értelmi funkciója (vagy eredménye) is. Ezeket a verset író költő lelkében,

⁹ Az eltolásról és közölsről l. Horváth János: A magyar vers, 258; Rendszeres magyar verstan, 53—55; Egy magyar versbeli mondatképletről (Tanulmányok, 1956, 570—601).

ihletében egységben együtt levő dolgokat persze csak az utólagos elemzés választja külön ; a költő (a jó költő), amikor alkalmazza őket, spontánul jár el, nem pedig mintegy tollát rághva agyalja ki „alakzatait” és verset élénkítő fogásait, Gyöngyösi szavával „a versek kedvéért levő szükséges cselekedeteit”. A jó költő nem „átfordítja” versre azt, amit mondani akar, hanem eleve versben fogalmaz — az ihlet homályos műhelyében, lelkének ebben a csak félig-tudatos világában mondandója együtt születik s alakul formájával ; a kettő bonyolult és szerves kölcsönhatásából származik aztán a vers. Az említett sorban, ahogy annak „tartalma” Gyöngyösi lelkében fölmerült, a „vétek” alighanem különös súlyt nyerhetett, nyilván mint a gondolat legfontosabb és legjellemzőbb eleme. Ahogy ez a „tartalom” formába árad, természetes, hogy e legfontosabb elem törekszik arra, hogy legjobban kiemelődjék. Említettem : Gyöngyösi ugyanezt a gondolatot így is megfogalmazhatta volna (sokkal prózaiban, de sokkal szokásosabban) : „Előbb talál vétket másban, mint magában” — értelem, cezúra, rím : minden kifogástalan lett volna. De nem tette — „fundamentomossan” értvén a vershez, egy ilyen fölmerülő fogalmazási lehetőséget már eleve elutasított hangzásának nem-tetszős volta miatt : a második fél sor M-halmazásai nemhogy kellemesek volnának, hanem inkább nehézségek, szinte dadogók ; épp oly kelletlenek így, mint amilyen muzikálisak egymástól távolabb szórva : úgy, ahogyan Gyöngyösi valóban írta is a sort. A természetes szórend költői összekeverésének, megbolygatásának legelső sugallója tehát egy ilyen zenei érzés lehetett. De akkor meg lehetett volna így a sor : „Mint magában, előbb talál vétket másban”. Csakhogy a „mint magában” rész után kis pauza van (amit a vessző is „kottáz”) ; e „mellékezőrúrával” egybeeső logikai szünetecske után a fél sor második része nyomatékos — s ez a nyomaték ebben az imént írt második megoldás-lehetőségben az „előbb” szót emelné ki, aminek viszont Gyöngyösi gondolatában semmi értelmi indoka nem volna. Amit ő legfontosabb, legjellemzőbb elemének érzett, az önkéntelenül, mintegy nehézkedési erejénél fogva törekedett a fogalmazásban — „az ihletben” — a pauza utáni legnyomatékosabb helyre : a versnek hangzati, s a mondatnak értelmi középpontjára. Az összes lehetőségek közül ez volt nem ugyan a legszokottabb és legsimább, de a legplasztikusabb, a költő gondolatát leghívebben kifejező és legerősebben az olvasóra szuggéráló, tehát legköltőibb fogalmazás ; Gyöngyösi az összes lehetőségek közül ezt választotta.

Nem azért taglaltam ilyen hosszadalmasan és ilyen szinte szórszálhasogató részletességgel ezt az egyetlen sort, mintha így, ilyen elemző és boncoló becsvággyal kellene olvasnunk akár Gyöngyösit, akár más költőt, hanem csak azért, hogy ezen az egy soron megkíséreljem bemutatni Gyöngyösi nagy versszerző művészetét, melynek hatása alól hosszú ideig nem tudott szabadulni irodalmunk. De vajon hasznos és termékeny volt-e ez a hatás ?

Annyiban kétségtelenül az volt, hogy Gyöngyösi jelentősen kipallérozta, simábbá, hajlékonyabbá tette költői nyelvünket és verselésünket ; kedvelt formájában, a négyrimű tizenkettesben — ami annak simaságát, csiszoltságát, dallamosságát, tisztaságát illeti — az egy formavirtuóz Rimayn kívül nincs hozzá fogható ; bizonyos versbeli mondatkötésekben páratlan egyenesen Aranyig. De ennek a hatásnak megvannak az árnyoldalai is — és nem éppen mellékesek. Végeredményben mégiscsak Gyöngyösi volt az, aki hallatlan verselési könnyedségével s a négy sarkú versnek ezzel a kiírásával (hogy utána már mintegy magától szólt) le szoktatta a feszebb mozgásról, ruganyosabb járásról — pongyolába öltöztette és papucsba bújtatta a magyar verset. Nemzedékeket nevelt felre : leszoktatta őket az igényesebb, fegyelmezettebb gondolkodásról, a feszebb, tömörebb fogalmazásról. A vers nem medre lett a gondolatnak, mely szorosabb keretbe fogva erősebb sodrást ad neki ; ellenkezőleg : a gondolkodás lelassult s hosszászokott ahhoz, hogy egy-két soros tömör fogalmazás helyett kényelmesen szétterpeszkedjék négy sorban ; ráadásul ennek a négy sornak, mely rendszerint négy párhuzamos mondat (vagy mondatrész) volt, ugyanaz volt a lejtése, formája, szerkezete, s a versnek ez a — Molnár Jánosnak, a mértékes vers első szorgalmazójának kifejezése szerint —

„avitt rámára tekerése”¹⁰ nemcsak az egyforma rag- és képzőrimnek untig való ismétlését jelentette, hanem azt is, hogy a verselő gondolkodás elszegényedett, a feszesebb fogalmazásra való készség elernyed, verselés is, nyelv is elvizenyősödött.

3

A XVIII. század második felében rengeteg új anyag kerül szellemi életünkbe; egyszerre árad be hozzánk — többek között — a francia klasszicizmus és felvilágosodás irodalma. Sok új tartalom vár kifejezésre, sok mintaszerűnek tartott mű lefordításra. Elsősorban filozófiai „tartalmak”; s elsősorban epikus és drámai művek. Ezeknek tolmácsolására a meglevő, kész forma, a négyrímű tizenkettes nem alkalmas: terjengős, nehézkes, egészen más menetű, más hangulatú. Sem az eszmei, sem a stilisztikai igényeket nem tudja kielégíteni, amelyeket a külföldi minták támasztanak. A haladás, ízlés és értelem nevében megindul a hagyományos és divatos formák: a formalisztikussá szürkült Gyöngyösi-hagyomány (négy sorú tizenkettes) s a másik nagy keletnek örvendő mesterkélt forma, a leoninus, a rímelt disztichon kritikája; ez utóbbi, a leoninus legnagyobb mesterének a kor Gyöngyösi Jánost tartotta.

Péczei József, Voltaire szorgalmas fordítója, a maga franciákon nevelkedett ízlésével („sok idegen tudós nyelveket tulajdon inyével érzett”) különösképpen azt nehézményezi, hogy a nálunk divatos sok kadencia (leoninusban is, négy sorúban is) akadályozza a szabad szárnyalást és — mai kifejezéssel — merő akrobatika, formalizmus. Az ilyen versek szépsége — mondja ¹¹ — nem a gondolatokban van, hanem csupán a szavakban. A költőt, képzeletét szabadjára kell engedni; „ha pedig a sok kadenciákkal mint megannyi láncokkal megkötöztetik, hasonló lesz a sashoz, melynek két ölnyi lánc lévén lábára kötve, repdes ugyan, de a maga röptetésének magas pontjára nem röpködhet föl. Akármely nagy ésszel s eleven képzelődéssel bírjon valaki, de ha ilyen nemű versekben gyakorolja magát, kénytelen lesz a sok kadencia miatt csak olyan középszerű, sőt sovány gondolatokat terjesztetni előnkbe, melyektől soha az okos emberekől a poéta nevet nem fogja elnyerni”. A költő bírálja a fül és az ész; eleget kell tennie mindkettőnek, de az ész mindennél följebb becsülendő: ez a döntő.

Ez már a felvilágosodás esztétikai követelménye: az ész primátusának, az értelem mindent meghaladó jogának hangoztatása (és nem egyedül Péczeinél!) a rímjátékokban kedvét lelő formalizmussal — és annak divatos versformáival: leoninussal és négy sorú tizenkettessel — szemben. Mindez nem is pusztán esztétizálás, hanem csak egyik ága, mondhatnók: egyik frontja annak a nagy küzdelemnek, melyet írók, költők, gondolkodók vívnak a maradisággal a nemzet előbbreviteléért. Péczei így folytatja:

A nemzet átlaga ma még csak azt becsüli a poézisban, ami a fület csiklandozza. De ideje, hogy a költők ne csak a fülnek dolgozzanak, hanem — (s következnek a felvilágosodás két nagy principiuma) — az *észnek és szívnek*, úgy, mint más országok poétái, — s így (ez pedig a felvilágosodás kori, és minden kori magyar „nyugatoság” igazolása, indoka és magyarázata) — népünk *elméjét világossítsák, kemény szívét lágyítsák*. „Aki csak a mi régi úgynevezett poétáinkat olvasta” és nem nézett falujának határán túlra, „nem tudhatja azt, milyen ember egy Póp és egy Racin”. Ezeknek, franciáknak, angoloknak próbakövének vizsgáljuk meg poézisunkat!

Péczei cikke nem maradt válasz nélkül; rövidesen felelt rá a konzervatív ízlés korifeusa, a maradi formák lelkes védelmezője, „a füredi poéta”, Pálóczi Horváth Ádám¹².

Fél, hogy Péczei kárt tesz nyelvünkben — írja — mert elriasztja a versírókat azzal, hogy a külföldiekhez képest a mi verseinket csak gyöngy formájára faragott üvegdaraboknak

¹⁰ Molnár „manifestumáról” és a mértékes vers bevezetéséről. It. 1955, 305 és köv.

¹¹ Magyar Hirmondó 1786. január 7.

¹² Magyar Hirmondó 1786. március 1.

tartja. Mind a leoninusnak, mind a négysarkú versnek védelmére kel. Ha Gyöngyösi János kadenciás disztichonjait akár Póp, akár Racin jól lefordítaná, bizvást saját művei mellé állíthatná, „hanemha azokat azért becsüljük nagyobbra, hogy azok nem magyarok, hanem anglos, franc” (íme az örök vád minden „nyugatosssággal” szemben). Majd reflektál „a komáromi tudósítónak” arra a megjegyzésére, mellyel a leoninusok rím kedvéért való szőrendi erőszakosságait kifogásolta. Ez a válasz rendkívül jellemző, kész illusztrációja annak, hová lazult s ernyedt ez a Gyöngyösi iskoláját járó ízlés — Gyöngyösi óta. Gyöngyösinél — egy példán éppen ezt próbáltam érzékeltetni — az volt a legnagyobb művészet, hogy a prózaiságra csábító forma kereteiben a kifejezést bizonyos (olykor Aranyig páratlan) versmondattani és zenei „fogásokkal” a próza fölé emelte. Horváth Ádám ízlése szerint viszont a versben-fogalmazás eszménye — a próza! Íme : „Azt tartom szép magyar versnek — írja —, amelyet ha az ember olyan hanggal és szaggatással olvas, mint közönségesen mérték nélkül szoktunk beszélni, teljes és tökéletes értelmét lehet s folyvást való menetelét találni”. Mintha a versnek nem lényegéhez tartoznék, hogy ne olyan hanggal és „szaggatással” olvassuk, mint a prózát — hiszen azért vers! (Ennek a híg, terjengős, a vers „értelmességét” a vers prózaiságával összecserélő modornak különben maga Horváth Ádám alkotta meg iskolapéldáját a „Hunniás”-ban.)

Amit ezek után mond, szintén nagyon jellemző : kitűnő világot vet ennek a pseudo-gyöngyösiánus költészetnek és költői szemléletnek a formalizmusára — arra, amely a költészetet már-már összetéveszti az akrobatikával. Péczeli magyarán megmondta, hogy a Horváthék által oly nagyrabecsült leoninusok — (de amit a leoninusról mond, nagyjában áll a négysarkú tizenkettesre is) — „rútak, ellenkeznek a jó ízzel, a poézisnek természetével”; ilyet más nemzet nem is ír. Pálczi Horváth szerint ez nem érv ; ha más irodalom nem ismeri a leoninust, az csak javunkra billenti a mérleget : a forma így annál inkább dicsőségére válik nyelvünknek. A következő mondat aztán egész eltorzultságában mutatja ezt a formalista ízlést — (s az embernek önkéntelenül is eszébejutnak a XV. század francia retorikusai, akik szintén ilyesfajta hang- és rímtornákban látták a költészet csúcst): „Egy tudós professzor Debrecenben írt egy éneket, melyben nem volt egyéb magában hangzó betű az é-nél... ez érdemes munka... nyelvünknek minden nyelvek felett való dicsőségét eléggé kimutatta”.

Ami a négysoros verset, a négyrímű tizenkettest illeti, Horváth Ádám azt is ilyen „mennyiségi alapon” vallja legkülönbnek, a leoninussal együtt. Péczeli a maga cikkéhez kis mutatványt csatolt „kétsorú versekben” — a felező tizenkettesben való verselésnek ebben az Orczy Lőrincz, Teleki Ádám s mások által elsősorban francia példára kezdeményezett új formájában — s ezeket Horváth Ádám is méltányolja, de kijelenti : „Mikor kétsorú vagy két kadenciájú verset írni nem szégyen, akkor négysorút csinálni nemcsak nem szégyen, hanem szép is, és nyelvünk tökéletességének sokkal nagyobb jele, mint amaz.” Ami majdnem annyit jelent, hogy a vers annál jobb, minél több rímet csendít össze — minél inkább a fülnek szól, ahogyan Péczeli mondta.

Van Horváth Ádámnak méltányoló szava a terjengősség védelmében is : a kadencia — írja — „inkább segíti a szép találmányokat”, azaz : nem szorít rá a gondolat minél tömörebb, minél plasztikusabb megfogalmazására, kifejezésére, hanem lehetővé teszi, hogy a képzelet kényelmesen sétálgasson kadenciáról kadenciára, s a fogalmazást aszerint lazítsa, hogy a négy sor egy-rímben összecsengő kerete kitöltődjék. Egy évvel később, most már Földi Jánosnak felelve, Horváth Ádám talán még világosabban ismétli meg ezeket a nézeteit. Ebben a válasz-cikkében¹³ védelmére kel Földivel szemben Gyöngyösi Istvánnak, akit újabban méltatlanul „vettek utálatba” egyesek. Ha Gyöngyösit követve írunk (négysarkú versben), verseink legalább azzal különbek lesznek más nemzetekénél, hogy négysorúak! Sok mai író — mondja — több erőszakra kényszerít a két kadencia, mint Gyöngyösit a négy. Amiből nyilván láthatni, mily kevés érzéke volt Horváth Ádámnak a tömörség iránt (s erre elég bizony-

¹³ Magyar Múza 1787. június 13.

ság maga a „Hunniás”, melynek formájául hosszas habozás után választotta a leglomhább járását : a négysarkú tizenkettest). Az ő „gondolkodásának s különösségeinek festésére” különben hadd idézzem Kazinczy róla írt pár sorát :¹⁴ „Írni, verselni mindig készen volt, mikor vagy kívánták, vagy eszébe jutott. 1790-ben azt az ajánlást tevő, hogy minden héten ad a magyar színjátszó társaságnak egy új darabot, mégpedig a magyar világból vettét”. Ez nemcsak egyénileg Horváthra jellemző, hanem a Horváth által használt formára is : ez az a pont, amikor egy forma, végleg kiüresedve, bőséges közhelykészletével, s a költőtől semmi erőfeszítést nem kívánva többé, mintegy maga írja önmagát — akár a végtelenségig.

Ez a leoninus és négysarkú körül forgó vita szolgáltatott alkalmat Földi Jánosnak arra, hogy verstani nézeteit kifejtse.¹⁵ A Magyar Hírmondó két cikkére hivatkozva azt tartja a legfőbb bajnak, hogy nincs grammatikánk és verstanunk ; ez utóbbinak fölvázolására tesz kísérletet, mint maga is mondja : Gessner nyomán — de néhány igen okos megjegyzést téve hazai problémáinkra. Megkülönböztet hangmértékes, végezetes és kétszeres (Ráday-nemű) verset. A legjobbnak a hangmértékest tartja, alkalmasabbnak a végezetesnél — mert tömörebb. (Gyöngyösivel s annak terjengősségével kapcsolatos megjegyzéseit már korábban idéztem.) A végezetes versről szólva igen fontos dolgokat mond. E nemben legközönségesebb nálunk — írja — a tizenkét hangzatú vers ; ez vagy kétsorú, vagy négysorú. Előbb az utóbbi járta, újabban „több nemzetek követésére” használatos amaz is. A terjengősség sokkal inkább áll a négy, mint a kétsorúra. „A négyes sor nagyon szabad elméhez való, ahol szabadon lehet a sort tölteni, a dolgot költeni. (Milyen frappáns megjegyzés!) Éppen nem alkalmas pedig, ahol az író nem terjedhet ki a maga szabad elméjére, hanem szoros határok közt tartatik, mint a fordításokban, mely már gondolatainknak a köttetés és határ ; a víg és szomorú játékokban, hol igen sokra kell vigyázni, s többekben. Azért parnasszusi koszorút érdemelnek, akik a kétsorú verseket elkezdették”.

A következő, színpadi nyelvvel és formával foglalkozó megjegyzése márcsak azért is különös figyelmet érdemel, mert olyan problémát érint, melyet ma is vitatnak : nevezetesen a rímes alexandrinokban írt drámák magyar fordításáét. Földi a játékokról azt mondja, „hogy ezek végezetes versekben egyáltalában nem alkalmasak arra, hogy a végezeteknek kedvetlenítő ejtegetése miatt kellemetességgel játszódtassanak... Még Zairt (Péczei Voltaire-fordítása) és Hunyadi (Bessenyei darabja) is, ámbár ezek kétsorú versekben szabadabban lépdegelhetnek, ha a játszósíznre bévinni s annak térjére helyezetteti akarják, előbb láncaikból fel kell oldoznunk”. Színpadra Földi János legalkalmasabbnak a rímtelen jambust tartja.¹⁶

Megpendít ebben a tanulmányában egy olyan gondolatot is, amelynek igazi megvalósítója (legalábbis a tizenkettesben) majd nemsokára Csokonai lesz : a rímelés, rímtechnika reformját (amivel Csokonainál a párosrímű tizenkettes versmondатаinak reformja s ezzel a merev forma megújítása jár majd együtt). Azt írja Földi : „Nem avégre való a végezet, hogy rohanjunk s a papirosra hintsünk mindent — (gondoljunk Kazinczy megjegyzésére a szakmányba író Horváth Ádámról) —, hanem ez a lekötöttség felserkentsen minket, hogy hányjuk vessük elménket, hogy ha nem sül el ez a szó, ez a szólás formája, keressünk mást. Így nem lesz gyötrellem, hanem új gondolatoknak találására való segedelem”.

Ami a négysorost illeti, Földi szerint (aki nem veti el egészen a leoninust sem) ez szép tulajdona nyelvünknek ; de azt ajánlja : ebben is csináljunk, találjunk már valami újat. Ne tartsuk minden más formánál előbbvalónak, hanem csak egynek a többi közül. S azt javasolja, írjuk keresztrímrel (Ráday a tervezett Árpád-éposz kis töredékében a strófakompozíció

¹⁴ Magyar Pantheon. Kazinczy munkái (Abafi-féle Nemzeti Könyvtár) V. 241.

¹⁵ Magyar Múza 1787. április 11—18. L. még Mixich Lajos : Földi János költeményei (RMK. 25.) bevezetése, főként 27—53 (Földi verstani nézetei.).

¹⁶ Arról, hogyan fordítsuk a francia klasszikus drámákat, l. pl. Benedek Marcell utószavát Racine Bérénice-ének fordításához, (Új Idők kiad. é. n.) 114—116.

második felében ölelkezővel próbálkozott), mert így elejét vesszük a monotonitásnak, az unalmas rím- és gondolatbeli párhuzamosságnak, a gondolkodásbeli henyeségnek, „papucsbanjárásnak”: „A következésnek előre ellátását akadályoztatja s a verseket kellemesíti a hasonló végezeteknek áttétele”.

4

A négyrímű tizenkettesről a párosríműre, négy sorú versről kétsorúra való áttérés jórészt a francia alexandrinus példájára történt. Pálóczi Horváth Ádám ugyan megpróbálkozott vele, hogy francia alexandrinust magyar négy sorosban tolmácsoljon; mikor Péczeli cikkére felelt, válaszához ő is mintát csatolt, a négy sorú vers alkalmasságának bizonyítására — „a nagy dicséretű Racin” néhány sorát tolmácsolja: az „Iphigénie” első felvonásából a harmadik jelenet végét. Érdeemes idézni ebből néhány szakaszt, éppen Pálóczi szándékával ellenkezőleg, a négy sorú vers „alkalmatlanságának” (s a róla fentebb mondottaknak) csattanós igazolására.

A francia szöveg a következő:

Ah! Seigneur, qu'éloigné du malheur qui m'opprime,
Votre coeur aisément se montre magnanime!
Mais que si vous voyiez ceint du bandeau mortel
Votre fils Télémaque approcher de l'autel,
Nous vous verrions, troublé de cette affreuse image,
Changer bientôt en pleurs ce superbe langage...

Modern magyar fordításban, az eredetihez való lehető hűséggel ez így hangzik:

Tenéked, jó uram, kit bú s baj nem nyom ennyi,
Bölcsnek, nagylelkűnek tenéked könnyű lenni!
Vinné csak, homlokán bús szallaggal, a pap
Az oltárkő elé Telemachost, fiad,
Majd meglátnánk, a zord látványtól összetörve,
Mint váltanád kevély szavadat sűrű könnyre...¹⁷

Pálóczi Horváth „fordítása” pedig így szól:

Ah Uram, mikor még nem bántott tégedet
A szerencsétlenség, mely megnehezedett
Énrajtam, s még szíved ilyet nem szenvedett,
Mely könnyen mutatod nagylelkűségedet.
De ha az halálnak játék piaczára
Telemakos jönne, szemeid láttára,
S halálos pántlikát a magad fiára
Kerítene Kalkas áldozat módjára;
Fogadom, hogy komor indulatra kelve,
Ez isszonyúságra fejét felemelve
Majd sírva fakadna, szeme könnyel telve,
Kinek most ily fennen beszélgete nyelve...¹⁸

¹⁷ Racine összes drámai művei (Franklin) 615—16. Kardos László fordítása.

¹⁸ Magyar Hírmondó 1786. március 1.

A francia sorpárjai Pálóczi magyarjában kényelmes négyesekbe folynak széjjel ; mivel a két sor anyaga nem tölti ki a magyar négyet, a tolmácsoló az így keletkezett űröket henye közhelyekkel tömi be.

Hogy így nem szabad és nem lehet francia alexandrint magyarul visszaadni, azt már tizenöt-husz esztendővel azelőtt jól tudták ; tudta Bessenyei, akinek „Ágis”-a minden valószínűség szerint valamilyen posztklasszikus francia dráma-fordítása (itt-ott eredeti, „fejből adott” betoldásokkal megtűzdelve ;¹⁹ tudta Teleki Ádám is, „Kornélj Cid nevű szomorú-játékának” fordítója, „kinek nagy érdemi közé azt is méltán számlálhatni, hogy ő volt az elsőik közül, kik nemzetünkkel a kétsorú verset leginkább megkedveltették”.²⁰ Mindketten páros-rímű felező tizenkettessel adják vissza a francia alexandrint, akárcsak Voltaire „Zaïre”-jának fordítója, Péczeli József. Teleki is, Péczeli is — nyilván Bessenyei is, csakhogy az ő eredetijét nem ismerjük — igyekszik sort sorral fordítani ; Péczeli a „Zaïre”-nak még a címében is megjegyzi, hogy „frantzia versekből ugyanannyi számú s lábú versekbe foglaltatott” magyarul.

Ezeknek a fordításoknak legnagyobb jelentőségük alighanem az, hogy kezdték feszebb járásra szoktatni a magyar verset ; hogy bennük „a szoros határok közt tartott” írónak valóban „hánynia-vetnie kellett elméjét”, nem terebélyesedhetett el tetszése szerint, hanem igyekeznie kellett nyelvét minél inkább tömöríteni. Amellett, amikor a magyar fordító-író Racine-nal, Corneille-jal, vagy — már lazább kiadásban — Voltaire-ral találkozott, a lehető legfinomabban kicsiszolt drámai nyelvvel került szembe ; olyan drámával, ahol jóformán minden a nyelvben történik, s mindent, ami történik, nyelvileg kellene megoldani — úgy, mint a francia. Erre természetesen a gyerekcipőben járó magyar drámai nyelv még semmiképpen sem volt alkalmas ; de hogy majd alkalmassá váljék, arra most tette meg az első, döntő lépéseket.

Ha a négysorú vers már Gyöngyösinél olyan volt, mint egy lusta folyású, széles árterületű folyam ; utána még sokkal inkább ilyen. Most viszont, hogy a vers kétsorú lett, egyszerre szűkebb mederbe került. A költő már nem nyújtózhatott el kényelmesen a strófában ; egy gondolathoz nem kapott többé négy sort ; minden sorral, legföljebb minden sorpárral újból és újból mondania kellett valamit. Sőt, drámáról, drámai dialógokról lévén szó, mondania kellett nem egyszer egy soron belül is olyasmit, ami a Gyöngyösi-modorban esetleg mind külön strófákba folyt volna szét : egész mondatokat, replikákat — beszélgetnie egyetlen sorban vitázó feleket, s úgy, hogy érzékeltesse mondandójuk, helyzetük egész indulatát, feszültségét. Túlságosan messze vezetne és túlságosan nagy teret venne igénybe mindennek : a francia tragédia és a magyar vers találkozásából keletkezett stilisztikai és verselési problémáknak részletesebb vizsgálata ; beérem itt csupán egy-két utalásszerű példával.

Mint legfrappánsabbat, először a „Cid” híres, közismert pofon-jelenetét hozom elő.
A francia :

G : Parlons-en mieux, le roi fait honneur à votre âge.

D : Le roi, quand il en fait, le mesure au courage.

G : Et par là cet honneur n'était du qu'a mon bras.

D : Qui n'a pu l'obtenir ne le méritait pas.

G : Ne le méritait pas ? Moi ?

D : Vous.

G : Ton impudence,

Téméraire vieillard, aura sa récompense.

(Il lui donne un soufflet).

¹⁹ Gálos Rezső : Bessenyei György életrajza, 1951, 94—97.

²⁰ Magyar Muzsa 1787, 570. l.

D : (méttant l'épée à la main) :
 Achève et prends ma vie, après un tel affront,
 Le premier dont ma race aït vu rougir son front.
 G : Et que penses-tu faire avec tant de faiblesse ?
 D : O Dieu ! ma force brisée en ce besoin me laisse !

Teleki Ádám fordítása:

G : Vagy talám a király ősz fejedet nézi.
 D : Nem ! Az érdem szerint kegyelmét intézi.
 G : A szerint a tisztség engemet illetett.
 D : Mivel nem érdemled, azért tied nem lett.
 G : Ki nem érdemli ?
 D : Te.
 G : Ezt nem szenvedhetni.
 Szentelen vén ember ! ezt így kell büntetni.
 (Pofon tsapja).
 D : (kardjához nyúlván) :
 Ha így meggyalázod tisztos vénségemet,
 Nem kívánok élni, ontsd ki már véretem.
 G : Te vén ! hát próbálni méred vitézségem ?
 D : Ó egek ! hová lőn régi erősségem ?

Ezt a fordítást természetesen nem ahhoz kell mérni, hogyan oldható meg mindez ma a magyarban,²¹ hanem ahhoz, ami közvetlenül előtte és körülötte volt ; akkor nyilván látni, versbeli fogalmazásnak, nyelv- és mondatkezelésnek milyen erőfeszítésére volt a költőnek szüksége egy-egy ilyen részlet tolmácsolásához : olyan részletekéhez, ahol nyelvileg is „történik” valami minden sorban — nem úgy, mint a hagyományos Gyöngyösi-versben, ahol általában csak négysoronként lép egyet-egyét a gondolat. Vessük egybe Horváth Ádám Racine-kísérletét Teleki Ádám Corneille-jával : különbségükön lemérhetjük a két forma különbségét — azt, mit lendített a magyar verselésen, „versszerző” gondolkodáson a párosrimű tizenkettesre való — nagyrészt francia példára történt — áttérés.

²¹ Mai szöveghű költői fordításban az idézett rész így hangzik :

G : Vagy inkább, a király korodat vette számba.
 D : Csakis addig, amíg az érdem úgy kívánta.
 G : Épp ezért ez a rang csak engem illetett.
 D : Aki nem nyerte el, nem érdemelte meg.
 G : Nem érdemeltem ! Én ?
 D : Te.
 G : Hallatlan gyalázot
 Minden szavad, te agg orcátlan ! — Itt a válasz
 D : Ölj meg ! Vedd életem ilyen sértés után,
 Amilyen nem pirult fajtámnak homlokán.
 G : Kardot vonsz ? Mit akarsz ilyen ügyefogyottan ?
 D : Ó, jaj ! Elhagy erőm e szörnyű pillanatban !

Nemes Nagy Ágnes fordítása (Új Magyar Könyvkiadó, 1955, 18—19).

Igényességet, nagyobb rugalmasságot jelentett — s tudatos törekvést a költőiségre, szöges ellentétéként annak a pongyola konzervatívizmusnak, amelyre Horváth Ádám nyilatkozatát idéztem : hogy tudniillik akkor igazán szép a vers, ha úgy folyik, mintha nem is vers volna. Már Teleki Ádám kísérletet tesz rá, hogy az eredetinek ne csak pusztá értelmét kövesse, hanem stílusát is megközelítse — ha még botladozva, gyakorlatlanul és tétován is : hogy a francia vers alakzatait visszaadja, vagy megfelelő magyarokkal helyettesítse. Ha a francia azt mondja :

Et dans ce *grand bonheur* je crains un *grand revers* — ő ezt így tolmácsolja, elég ügyesen :

Félek, most is *mérget* hoz *mérges* falattya ;

másutt, az egész francia szöveg stílusának szellemében maga alkalmaz ilyesmit ott, ahol talán az eredetiben nincs is ; például :

Kérlek másodszor is, mondd meg, miből véled,
Hogy *tetszésem* tessék... —

írja a francia „dis-moi donc... Ce qui te fait juger qu'il approuve mon choix” tolmácsolására ; — s általában szemléltomást az az igény vezeti, hogy Corneille sajátos stílusát, retorikáját, szentenciózus, kisarkított tömörségét megközelítse, — egy-egy ilyen sorban például :

Bosszút kell állanom, mert nem állni szégyen ;

vagy :

Mentségre nemes vér nem tud vetemedni... .

Az ilyen jól, majdnem epigrammatikus (vagy corneille-i) tömörséggel megfogalmazott, értelmileg sokatmondó, kitűnően is hangzó sorok — és hasonlókat még jócskán lehetne Teleki Ádám „Cid”-jéből idézni — igazolják Bessenyei megjegyzését, mely szerint „e magyar munkát soha ő előtte, maga nemébe, magyarság még meg nem haladta, sem hozzá hasonló nem volt”²² — tegyük hozzá : kivéve az ő „Hunyadi”-ját és „Ágis”-át, mert mindkettő egy esztendővel korábbi a magyar „Cid”-nél : ez 1773-ban jelent meg Kolozsvárott, azok 1772-ben Bécsben.

Igaz : ilyen még nem volt ; ez azonban természetesen nem azt jelenti, hogy máris tökéletes. Számtalanszor kísértenek s jelentkeznek benne régi stílusú fordulatok, közhelyek, verselési lazaságok ; mintegy tettenérhetni őket küzdelmükben : a gyöngyösies verselő modort, meg a már franciához igazodó igényesebb ízlést. S ott, ahol az utóbbi egy-egy megoldáshoz még gyengének bizonyul, érvényesül az előbbi. Egy-két példát, mutatóban, Telekiből :

A francia :

Grenade et l'Aragon tremblent quand ce fer brille ;
Mon nom sert de rempart à toute la Castille.

Vagyis : „Granada és Aragon reszket, ha ez a vas villog ; nevem szolgál bástyául egész Kasztiliának” — ami, látnivaló, elég sűrű, bonyolult és változatos verspár ; nem csoda, ha Teleki Ádámnak megoldhatatlan feladatot jelentett — visszaesett a gyöngyösies (vagy inkább posztgyöngyösies) sablonba, „egy rámára tekerte” a korántsem egy sablonra menő, hanem nagy művészettel éppen ellentétesen megkonstruált sorpárt — (ha a francia is „gyöngyösies” volna, akkor a második sorban Kasztília volna az alany, nem a „mon nom” ; mint ahogyan a magyarban valóban az lett) :

²² Gálos Rezső i. m. 96.

Gránát és Arragon reszket fegyveremtől,
Castil örül, ezek irtóznak nevemtől.

Egy másik példa : a francia szerint, egyetlen igazi corneille-i mondatban :
Pour la juste vangeance il n'est point de supplice.
Vagyis, ahogyan a modern fordítás, Nemes Nagy Ágnesé tolmácsolja :

A jogos bosszuért sosem járt büntetés még.

Teleki Ádám nem tudja a „tartalmat” beleszorítani egy sorba ; ez egyike ama ritka eseteknek, mikor nem sort sorral fordít, hanem bővít, egy franciát két magyarral ad vissza — (igaz, rövidesen „behozza” ezt az egy sort, de úgy, hogy egy kicsit kihagy az eredetiből). A francia mondandója nála éppen másfél sor lesz ; marad üresen kerek félsora — ebbe, mint ahogyan az már Gyöngyösinél is sokszor előfordul, utána pedig egészen szokássá lesz, afféle „töltő-anyagot” nyom be, hogy a sor kiteljék, kikerekedjék a rímig. A toldalék természetesen nincs benne az eredetiben : a fordítás tehát bőbeszédű lesz, eltolódik a parafrázis felé :

A bosszúálláshoz a büntetés nem fér,
Ha igaz okbul van, s *csak a kezdőre tér.*

(Hozzátehetem : nyugodtan megoldható lenne a sor, így : „A jogos bosszúhoz a büntetés nem fér” — de ehhez a szavak könnyedébb kezelésére, árnyalatossabb használatára lett volna szükség, olyasmire, amit — ebben a formában — hiába keresnénk Csokonaiig. Ezen az egyetlen parányi kis példán is látható egyébként, hogy — minden túlzása, erőszakossága és sok tévedése ellenére is — milyen nagy érdeke volt a magyar költészetnek, költői nyelvnek is a nyelvújítás : nemcsak túl hosszú szavaink megnyírbálása (s ezzel a költői kifejezés tömörségének lényeges előmozdítása), hanem az egész álló, tespedő magyar szókinés megbolygatása, a nyelvi ötletesség fölserkentése — annak tudatosítása vagy megéreztetése, hogy a nyelv nem megülepedett, megkövesedett, holt anyag (mint a posztgyöngyösianizmusban), hanem élő, alakítható, nedvdús, izmos, hajlékony, hajlítható élet. Ez különben az antik formák behozatalának is egyik nagy jelentősége és eredménye : elernyedtt szavaink bennük megizmosodtak, erőt, ruganyosságot kaptak).

Még csak egy példát Telekiből, utolsó illusztrációjaként annak a nehézkedési erőnek, mely sorait s bennük mondatait többnyire egy rendre, egy sémába kényszeríti, szemben eredetijének változatos mondat-konstrukcióival. A francia fürgeségével, intellektuális feszültségével szemben ezért lesz a magyar nehézkesebb, gondolkodásbelileg, értelmileg is laposabb, szürkébb, érdektelenebb. Ime az eredeti — s figyeljük meg, mennyire más benne minden egyes sorának értelmi, mondatképlete, s viszont a magyar mennyire törekszik az „egy rámára vonásra” (még henyeségek árán is!) :

Madame, après cela je n'ai rien à vous dire,
Sinon que de vos maux avec vous je soupire ;
Je vous blâmais, tantôt, je vous plains a présent ;
Mais puisque dans un mal si doux et si cuisant
Votre vertu combat et son charme et sa force,
En repousse l'assaut...

Nemes Nagy Ágnes modern fordításában :

Úrnőm, ezek után mit mondhatok neked még ?
Csak ennyit : sorsodon én is sírni szeretnék.

Rosszaltam vágyadat, most szánlak Asszonyom ;
De bármely égető s édes a fájdalom,
Erényed küzd vele, s a rád törő varázslat
Csalétkét elveti...

Teleki Ádámnál az így hangzik :

Mind ezek így levén, másként gondolkozom,
Felségedet szánom, s immár nem okozom.
Sóhajtok, sőt én is *részt veszek azokban*,
De mivelhogy édes s kinzó gonoszokban
Felséged virtussa minden ostromokat
Kiáll...

5

Tizenegy esztendővel Teleki Ádám „Cid”-je után, 1784-ben egy másik klasszikus (illetve már későklasszikus) francia dráma fordítása jelent meg: Voltaire „Zaire”-ját tolmácsolta párosrímű felező tizenkettesekben, „kétsorú versekben” a francia műveltség egyik legbuzgóbb apostola, Péczeli József. Néhány ebből vett példán kísérlem meg bemutatni a Csokonai előtti tizenkettesek egy másik „alkalmatlanságát” — mindez nemcsak Péczelire vonatkozik, aki egyike a kor jó verselőinek, hanem valamennyiükre, Telekire is, Bessenyeire is, Barcsayra is, Ányosra is, egyáltalán a kor egész (Csokonai előtti) „kétsorú verses” költészetére.

Négy sor a franciából :

Ne soupirez-vous plus pour cette liberté ?
Le sérail d'un soudan, sa triste austérité,
Ce nom d'esclave enfin, n'ont ils rien qui vous gêne ?
Préférez-vous Solyme aux rives de la Seine ?

Igyekszem magyarul az eredeti kifejezéseéhez, tagolásához, periódusaihoz híven igazodva visszaadni :

E szabadság után már nem epeszt a vágy ?
Egy szultáni szeráj, ez a rideg világ,
Meg e rabnői név szíved már nem nyomasztja ?
Jeruzsálem neked kedvesebb, mint a Szajna ?

Látható : Voltaire négy sora három periódusra tagolódik. Az első : az első sor. A második : a második és a harmadik sor. A harmadik : a negyedik sor. A második, középső periódus egyben az első sorpárt záró rímen is átfolyik, s így enyhíti az egyébként eléggé éles ritmikai tagolás egyhangúságát, azt a bizonyos „ronron classique”-ot. Azzal, hogy a felmondásban (vagy olvasásban) a hangot a második sor végén, az első sor rímére rácsapó rímnél nem ejtjük le, hanem a lendület mintegy függőben marad, s megy tovább, nem zökken meg — vagyis hogy gondolat- és periódus-határ nem esik egybe a rímhatárral : — ezzel a versnek meglesz a maga folyása ; ezzel az értelmi szerkezet és a versmondat mintegy korrigálja a ritmus egyhangúságát.

Mit látunk viszont a magyarban ? A részlet nem követi a francia periódikus tagolódását, hanem belezökken a magyar kétsorú vers hagyományos kerékvágásába : a rímhatárnál

a vers menete megakad, a vers döccen egyet, a periódus odáig tart, ahol az első sorra felelő rím megállítja ; s ez általában így megy tovább, végig. Ime Péczeli fordítása, melyben a három-periódusos franciából kétperiódusos, a rím kátyúján megzökkenő vers lesz :

E gyászos tömlőtznek komor tekintete
Tán illy boldogságot veled felejtete ?
Hát illy szép előtted a Jobbágy s Rab neve,
Hogy e helyért szíved Párisról leteve ?

Egy másik példa. A francia :

...Avez-vous oublié
Ce généreux français, dont la tendre amitié
Nous promet si souvent de rompre notre chaîne ?
Combien nous admirions son audace hautaine !

A három és fél sor két periódus : egy hosszú, két és fél soron át — egyetlen nagylélegzetű kérdés ; meg egy erre ráütő, fölkiáltó egysoros rövid. A rímhatárnál (amitié) nincs megállás, a gondolat átível rajta, az alany a rímen innét rekedt, az állítmány már új sorpárt kezd : ezzel éppen a rímnél, mely a verset megdöccenethetné, olyan értelmi feszültség keletkezik, mely a verset simán és zökkenésmentesen tovább viszi :

...Hát elfeledted-e
A nemes franciát, kinek gyöngéd szíve
Biztatva láncaink leoldását ígerte ?
Hogy nézett föl szemünk e bátor büszkeségre !

Péczelinél, mint az előbb, itt is : a rímhatár mondat- és periódushatár lesz, s a vers megint csak „egy húron pendül” (Molnár János szavával) :

...Elhagytad hát érte
Ama nemes Frantzot, ki sokszor ígerte,
Hogy vitéz karjának e lesz legszebb soldja,
Hogy visszajő hozzánk s láncunkat leoldja ?

Vagy :

Le trône, les festins, et la cérémonie,
Tout est prêt ; // commencez le bonheur de ma vie.

Hevenyészett magyar fordításban, az eredeti menete szerint (a periódushatárt // -val jelezve, mint fent is) :

Trón, ceremónia, és a lakoma-termek,
Mind kész van ; // kezd el ím örömet életemnek.

Péczelinél a rím ismét akaszt ; nincs átmenet ; a gondolat, a versmondat nem „korrigál”, hanem aláveti magát a rím igájának :

Kész a Trónus s pompa eljegyzett kintsemnek, //
Jer, kezd el hát e nap örömet életemnek.

Az ilyen példákat tetszés szerint szaporíthatnám ; de bizonyára ennyi is elég annak illusztrálására : egyelőre a vers fürgébbé tételére bevezetett kétsorú vers (párosrímű felező

tizenkettes) sem elég fűrge, mert benne a gondolat, a mondat túlságosan beleszorul a forma (elsősorban a rím) nyűgébe ; a rímhatáron egyben a gondolat is elakad (legalábbis többnyire, általában) ; a vers biceg, nincs sodra, lendülete, rímről rímre bukdácsol ; egyhangú. Az, hogy a magyar gondolkodást kezdték szorosabb mederbe fegyelmezni azzal, hogy mozgási — majdnem azt mondtam : terpeszkedési — lehetőségét négy sorról kettőre korlátozták : rendkívül nagyjelentőségű kezdemény verselésünk történetében, de egyáltalán a magyar „fogalmazás”, a magyar gondolkodás történetében is. Az azonban még hátra volt, hogy ebben az új formában otthonosan, könnyedén mozogjunk s úgy írjunk verset, hogy a vers technikai követelményei ne feszélyezzék az elme mozgását. Ám ezt másként, mint egész rímelésünk megújításával, nem lehetett elérni. A rím mindig kényszer lesz, ha egy nyelvnek (és egy költőnek) nincs megfelelő rímkészlete. Ezen a téren az igazi, nagyszerű újító (mint annyi egyébben is!) Csokonai volt.

6

Ám mielőtt erre — Csokonai „reformjára” — rátérnék, szeretnék még futólag néhány problémát érinteni.

Az első : *Bessenyei*. Az ő tizenkettesei mutatják talán a legszemléltetőbben a kétsoros versnek azt a monotóniáját, amelyre fentebb Péczeliből hoztam elő példákat. Ha Gyöngyöshire és „iskolájára” azt mondhatni, hogy négyes sorokban, a négysoros strófa kényelmes kereteiben gondolkodik, amikor verset ír — Bessenyeiről bizvást megállapíthatjuk, hogy ő meg kétsorosokban, sorpáronként gondolkodik. Verseinek túlnyomó többségében (pedig jócskán írt) egy gondolat egy, egymással rímelő sorpárt tölt ki ; a rímhatár egyben periódushatár is nála ; ezért észlelhető verseiben annyira az a bizonyos egyhangú malom-zakatolás, az a bizonyos „ronron”.

Odáig, hogy a rímhatárt áttörje, Bessenyei még nem jutott el. De ő már azért tudatosan „nyelvművész” költő ; már jó érzéke van a nyelv — s a versbeli nyelv — zenéjéhez ; hang-effektusokat már tudatosan alkalmaz, jó hangfestő, hangutánzó készséggel ; kétségtelen, hogy „érzi” a nyelvet és tudja, hogy a költőnek nemcsak éppen valahogy közölni kell gondolatait, ahogyan a próza teszi, hanem plasztikusan, szemléletesen, szépen kell közölnie mondanóját. Ilyen — taláломra kikapott — soraira gondolok, mint :

Hallhatni sok sarlók sebes harsogását ;
Pufog a tót szélyvel tsikorgó tsépjével ;
Tsak tsókák kárognak karón a varjakkal ;

vagy az „Eszterházi vigasságok”-nak erre a két, alliterációs muzsikájával gondolatát kitűnően aláfestő sorára :

Titkon szórja tüzeit a tolvaj szívekbe,
Szökdös széjjel a sok tsendes beszédekbe —

ahol a nyelv zenei elemeivel „korrigálja” — igazi költőként — a forma mechanizmusát. Mintha igyekezett volna megfogadni (minden értelmében) ezt a tulajdon génuszához intézett tanádstól : „Ha természetül írsz, természetté legyél”.

Az a vers egyébként, ahonnan ez az idézet való : „A természet világa vagy a józan okosság” elején a „Világosítás vagy intéző beszéd geniusomhoz”²³ megérdemli legnagyobb figyelmünket, úgy is, mint Bessenyei *ars poeticája*, s úgy is, mint egy stilisztikai követelménynek, a *világosságnak* a fölvilágosodott humanista világnézetéből s nemzet- és embernevelő-

²³ Bessenyei válogatott művei (Magyar Klasszikusok), 281—286.

törekvéséből folyó deklarálása. De mindezekkel, a költő Bessenyeivel és versével, külön szeretnék majd foglalkozni.

Hasonlóképpen külön vizsgálódást érdemelne a második probléma: az *átvonásé* (enjambement). Hogyan él ezzel a lehetőséggel (vagy szabadsággal) Gyöngyösi? hogyan iskolája? hogyan azok, akik áttértek a kétsorú versre? s mennyiben jelenti (s jelenti-e egyáltalán) verseikben az átvonás a rímhatár kényszerétől való megszabadulásnak legalább a kísérletét? mennyiben történik csak azért, mert a mondandó éppen nem fért el az adott keretek közt (a két sorban), s mennyiben azért, mert a költő a rímhatárt áttörve már szabadabb mozgású periódust akart formálni versében? Ez utóbbira, a periódus szabadabb alakítására Ányos Pálnál lehet szép példákat találni:

E tselekszi, hogy ma az anya természet
Elrémülve nézi, *hogy sok szabad nemzet*
Nem is kérdeztetik, kell-é néki király,
Már is bilintseket és jármokat huzkál;

vagy:

Nevetni kell olyan apostol dolgára,
Ki eretnekeknek gyarapodására
Maga mutat utat, maga hivogattya,
Kegyelmeknek árját rájuk osztogattya; —

ahol a mondat már átível a sorpárt záró rímen, átlendül a rímhatáron. Az idézett két példa a „Kalapos király”-ból való,²⁴ Ányosnak ebből a legszenvedélyesebb verséből — bár más-honnet is lehetne néhányat előhozni; — s ez azután egy további érdekes, elsősorban Ányosnál jelentkező kérdés felé nyit kilátót: hogyan alakítja a személyes indulat a készen kapott verset, hogyan lesz egyre fölzsabadultabb, a technika nyűgétől mind szabadabb a vers annak arányában, ahogy mind több és több egyéni, személyes mondandója lesz. Vagyis: minél kevesebb lesz a sablon és közhely az ihletben, annál kevesebb lesz a versben, illetve a verselésben is. Ányosnál ezt a közvetlen kortársak a friss élmény erejével érezték meg, s úgy tartották őt számon, mint aki a hagyományos felező tizenkettesen belül ugyan (s nem új formákat hozva, mint akár Baróti Szabóék, akár Ráday s követői), de mintaszerű és újító is volt. Tanúskodnak erről Bacsányinak, Ányos első sajtó alá rendezőjének szavai. Ő ebben az ügyben levelezett Pálóczi Horváth Ádámmal, többek között arról is, a kiadásnál mit kellessék Ányoson javítani, mit nem. Horváth fölfogásával szemben, aki elsősorban azon akadhatott fönn Ányosban, ami verseiben a közbeszédtől eltérő („valami magyarul rut a prózában, mind rut az a versben”), Bacsányi ezt írta: úgy kell verset írni, hogy a versben semmi üres és szükségtelen ne legyen. „Ányos nagy mester volt ebben: nézd el verseit, vizsgálj meg jól szavainak egybe-rakását, fogadom, száz közül is alig akadhat egy a szemedbe, melynek tüze, elevensége, kedvessége ne volna, és amelyben csak egy haszontalan szó is találkozna”.²⁵ Bacsányi — s nyilván vele együtt a Pálóczi Horváthnál modernebb ízlésű kortársai — ezt a henyesség nélküli, korrekt, líraian átfűtött „poétai stílust” becsülték benne a legtöbbre, s ez hathatott számukra a legújyszerűbbnek. Ányosnak valóban figyelemre méltó kísérletei vannak a hagyományos tizenkettes megújítására, szókötésekben, inverziókban, ragoknak a kor ízlése szerint merész elhagyásában, a dikció bizonyos tömörítésében (érdekes módon még a négyrímű formában írt verseiben is); ahhoz azonban, hogy a tizenkettesben való verselést úgy föloldja béklyóiból, ahogyan később Csokonai tette, hiányzott belőle Csokonai hallatlan könnyedsége s az a bravúros nyelvi készsége, mellyel a tizenkettest legnyomasztóbb nyűgétől, a ríme-

²⁴ Ányos Pál versei (Császár Elemér gondozásában, RKM. 23) 102 és 105.

²⁵ Kazinczy levelezése (Váczy János kiad.) I. 283—290.

lés monotoníájától megszabadította. Ányos verselésének alaposabb vizsgálata azonban épp-
úgy külön tanulmányt igényel, mint Bessenyeié.

Ugyanezt mondhatom a harmadik kérdéstről : az *alexandrinus*éről. Ezzel elsőnek Ráday Gedeon kísérletezett, ebben kezdte „Árpádról írandó bajnoki ének”-ét ; mindössze öt strófaig jutott benne — ez a kitűnő, nagyműveltségű, de fáradt ember próbákon, kísérleteken, sajnos, sosem haladt túl, hiányzott belőle az a szellemi energia, amellyel az író ötletét végig is viszi. Rádaynak ez a passzivitása kétségtelenül kára volt verselésünknek ; ha művekkel, s idejében képviseli a reformot, amit egy-egy mintával, kísérlettel éppen csak pedzett, ki tudja, nem indul-e meg egy-két évtizeddel korábban verselésünk megújódása, ómódi béklyóiból való kivetkezése, s ezzel egy ütemben ízlésünk jobb útra térése. Ezt a „bajnoki éneket”, melybe már a század ötvenes éveiben belefogott, melynek elkészült kicsiny töredéke azonban csak későn, 1787-ben került világ elé,²⁶ „a német s francia szorosabb versmérték szerint” szabta — eposzt tervezett tehát, de már nem a hagyományos négysoros versben (melyhez később aztán mégis visszatért : ebben tett kísérletet az „Aeneis” fordítására), hanem, bizonyára mert a Gyöngyösi-verset nem találta elég „alkalmasnak”, alexandrinokban, hím és nő, „férfiúi és asszonyi” rímek szabályos váltakozásával, egy a kora ilyen téren meglehetősen csekély igényeihez mérten figyelemre méltó strófakompozícióban.

Ezt a magyarban elég nehéz, akkor még nagyon idegenesen hangzó sorfajt — (melyhez fülünket igazában csak az utolsó negyven-ötven esztendő szoktatta hozzá) — nem sikerült meghonosítania. Ahol a magyar fordító francia alexandrinussal találta szemközt magát, természetesen vette, hogy magyar felező tizenkettessel adja vissza. Az, hogy ez a felező tizenkettes trochaikus, ereszkedő lejtésű, a francia viszont jambikus, emelkedő — ami a két nyelv hangsúlyrendszerének különbségéből következik — egyelőre nem okozott gondot íróinknak ; ők a francia alexandrin magyar adekvátjának a felező tizenkettessel érezték. Egy költőnknek azonban, úgy látszik, mégis gondot okozott : Dayka Gábornak. Ez a költőnk — egyike korában a legjobbaknak, akit Kazinczy méltán becsült sokra, s aki a magyar verselés történetében már csak azért is jelentős, mert az elsők közé tartozik, aki modern nyelvkezeléssel érzés, gondolat, élmény, ihlet igényeinek megfelelő egyéni strófaváltozatokat alakított ki, ahelyett, hogy minden további nélkül elfogadta volna mondandója keretét a készen kapott hagyományosakat vagy átvetteket — ez a költőnk lefordított két francia heroidát : Abelárd levelét Heloizához, s Heloizét viszont Abelárdhoz. A műfaj is, a téma is divatos volt a XVIII. században ; az erről szóló verseket „bibliányi nagyságú” kötetben (mint Csokonai mondja) összegyűjtve is kiadták ; s tud Csokonai egy másik „Collection d’héroïdes”-ről is, egy 1769-ből való lyoni kiadványról, melyben La Harpe s mások művei mellett szerepeltek annak a Colardeau-nak (1732—1776) a versei is, aki a kor egyik kedvelt heroida-írója volt, s a mi Daykánk forrása.

Dayka a két költői levelet először párrímes felező tizenkettesekben tolmácsolta. Ezt aztán később átdolgozta — alexandrinusokban, nyilván mert érezte, hogy a francia formának mégiscsak más a hangulata, mint a magyaré. Nos : ez a kísérlet se Kazinczynak nem tetszett, se Csokonainak. Kazinczy azt mondja Dayka „skandált kétsorú alexandrinjairól”, hogy „e nemben nem volt szerencsés, melynek az olvasó kivált a készületlen maradt Cléliában (a Heloiz-levell átdolgozásában) bizonyosságát fogja találni”.²⁷ Csokonai pedig, akinek Kazinczy Dayka kiadásra készített verseit vélemény-mondás végett megküldte, „sokkal szerencsésebbnek látta a kettős strófáit Daykának, mint az alexandrinusait”.²⁸ Sőt, ezt a sorfajt egyáltalán nem is érezte „a Colardeau írásmódjához alkalmatosnak”. Indokolása annál figye-

²⁶ Ráday Gedeon összes művei (Váczy János gondozásában), 1892, 15.

²⁷ Kazinczy Ferenc munkái (Nemzeti Könyvtár) V. 45.

²⁸ Dayka Gábor költeményei, 1879 (Olcsó Könyvtár), 105. Toldalékban (96—109) közli Csokonai rendkívül fontos levelét.

lemre méltóbb, mert amit mond, az bizonyos vonatkozásokban éppen úgy áll — ha nem jobban — az egykorú felező tizenkettesre is — legalábbis a mi mai vershallásunk szerint ; de Csokonai korában, úgy látszik, e formának (illetve e forma jobban kezelt, frissebb változatának) monotóniáját nem érezték annyira, mint mi, olyan fejlettségi fokán verselésünknek, amikor formakészletünk és versmondattanunk már sokkal gazdagabb.

„Dayka alexandrinus versei négy sorból állanak — írja Csokonai ; — a két első 13 syllabájú, vagy $6\frac{1}{2}$ lábú asszonyi sor, az utolsó pedig hatlábú férfiúi vers : mind ezek, mind amazok egymás után nyomba következnek, s úgy formálnak egy négy sorból álló strophát. Az ilyen strophákban, ha az érzések és gondolatok s általjában a periodusoknak részei a versificatio ízeivel össze nem esnek : darabossá, nehezen menővé lesz a munka . . . ha pedig a mondottakat nagy gonddal kifacsarja : igen rhythmicussá teszi a munkáját, a monotóniát sem kerülheti el”.

A továbbiakban — de erre már részletesen nem térhetek ki — máig helytállóan határozza meg a hím- és nőrim szabályát „természetibb különbségük”, és pedig „a quantitás” alapján, leszögezve (mint kitűnő verstanában is),²⁹ hogy lejtő sorvég csak lejtővel, bukó csak bukóval rímel — (hím himmel, nő nővel) — mert a rím különben nem rím. „Nem elég, ha a vocalisok ugyan egyek legyenek mind a két sarkalatban, hanem amellett az accentusban is meg kell egyezniök, p. o. barom, nem jó cadentia három, mert itt hosszú az á, amott pedig rövid . . . Így a consonansokra nézve is nem elég, hogy ugyanazon betűk fordulnak elő mind a két sarkalatban ; mert nem szabad simpla consonans mellé duplát tennem, p. o. valék, nem jó : hallék, mert amott egyes l van, itt pedig kettős”.³⁰

Daykánál — érthető : töretlen úton jár — még gyakoriak a botlások e téren ; legfejtetlenebb az új formában rímtechnikája : „A rímeket — írja Csokonai³¹ — sem a német nyelv természetéhez nem alkalmaztatja, sem a magyaréhoz”.

De — ismétlem — az alexandrinus meghódítása csak frisskeletű vívmánya verselésünknek ; egyike azoknak az eredményeknek, melyeket irodalmunk a „Nyugat”-nak és új fordító nemzedékeinknek köszönhet.

7

Olyan füle, érzéke, ösztöne a vershez — és olyan verselméleti készsége, mint Csokonai-nak, senkinek nem volt abban a korban. Az ő zseniális kezében egyszerre újjászülettek a formák — újjá a felező tizenkettes is. Azt már Horváth Ádám is tudta és hangoztatta — Földinek arra a megjegyzésére reflektálva, hogy a négysoros vers kadenciáit előre lehet tudni : — „Nagyon ellankad már akkor a jó magyar nyelve, mikor kadenciájáról következést lehet csinálni”, s e veszély megelőzésére a legcélravezetőbb módszer, ha a beszéd különféle részeit rímeltetjük egymással.³² Tudta ezt, mondom, csak éppen nem gyakorolta ; vagy ahol mégis gyakorolta, rímei alig voltak frissebbek a gyarló ragrímeknél, mert mind untig ismert megoldások, szinte már maguktól belépő rím-közhelyek voltak. Idézek egyet-kettőt mutatóba a „Hunniás”-ból :

Érkezik már a cseh sok számú *sereggel*,
Kiszállítja népit a harcra még *reggel*...

Mikor a pártütés tüze itthon *égett*,
Én magam szenvedtem kint az *ellenséget*,
S nemes nemzetemnek dicsősége *végett*
Eltűrtem sok veszélyt, sok *keserűséget*...

²⁹ A magyar verscsinálásról közönségesen. Összes művei (Harsányi—Gulyás) II. 2. kötet 517—535.

³⁰ Uo. 528.

³¹ Dayka versei, 107.

³² Magyar Muzsa 1787. június 13.

Mindennek megvoltak a maga „patronjai”. Harmadik személyű tárgyas ige harmadik személyű személynagyas birtokkal (*találja — szája*), passzív igenévi jelző múltidős harmadik személyű igével (*felékesítettett — velett*), tárgy jelenidős harmadik személyű igével (*engemet — temet*), és így tovább — megannyi kézzől kézre adott, simára kiírt sablon. Csokonai mindezt nem így gondolta — és csinálta. Az elvet ő is ismerte és vallotta. „Gyönyörű változás esik a sarkalatos szókban, mikor azok különböző részei az orationak ; mikor, felteszem, az egyik sarkalatos szó verbum, a másik nomen, vagy adverbium, stb. vagy legalább ha mind a kettő verbum, különböző flexióban s hajtogatásban vagynak”.³³ Csakhogy ő a rímnek ezt a „gyönyörű változását” a *mondaton belül* valósítja meg nagyszerű, ötletes, találékony rímfantáziával (aminő csak nagyon kevés költőnknek volt); ha Bessenyei, Ányos, Barcsay s a többiek, ha Kazinczy is *rimelnek*, nála inkább úgy érezzük, simán folyó mondatán szinte *önként* bugygyan a rím fodra — irodalmunkban mindaddig páratlan természetességgel és bőségben. A mondat, a periódus nála — az ő könnyed, remek dikciójában — kényszerítés nélkül, mint testére szabott keretet, tölti ki a két rímmel összefogott sort, melyet egy-lélegzetre kell olvasnunk ; ez az egyetlen egy-lélegzetű mondat áradásának éppen a tetőpontján (ott, ahol a sorfaj ritmusának szuggesztiójára már várjuk is) egyszerre csak kibuggyantja magából a rímhívó szót, amire majd a mondat végén (lezárva várakozásunkat) ráfelel a mondat minden erőltetés nélkül helyére tett végső szava — s mindez úgy, hogy semmiféle szórendi erőszakról, a „mondottak semmiféle nagy gonddal való kifacsarásáról” nincsen szó. Minden a természetes beszéd hallatlan könnyedségével folyik — *versben*. Azon az akadályon, amit előzői számára a rímnek való nekikészülődés, a rímhatár belső zökkenő gátja, versdöccentő kátyúja jelentett, Csokonai virtuóz könnyedséggel egyszerűen átröppen.

Íme egy sereg példa. Mindjárt pályája elejéről, az 1796-ban megjelent „Diétai Magyar Múzsá”-ból, „Az estve” című versből :

Az aranyos felhők tetején lefestve
Mosolyog a híves szárnyan járó estve,
Melynek új balzsammal biztató harmatja
Cseppecskéit a nyílt rózsákba hullatja.

Mit érzek?... míg szólok, egy kis nyájas szellet
Rám gyengén mennyei illatot lehellett.
Suhogó szárnyával a fák árnyékinál
Egy fűszerszámozott teátrumot csinál...

Hol a csendes berek barna rajzolatja
Magát a hold rezgő fényénél ingatja.
Egy szóval, e vidám melancholiának
Kies szállásai örökre nyílnak...

„Az Ősz”-ből :

Amelyeknek által világló kristálya
A nézőt már édes nektárral kínálja.
Rajtok királyságot mutogatni akar
A veres bársonyba kevélykedő bakar...

³³ Összes művei II. 5. köt. 530.

A „Magyar! hajnal hasad!”-ból:

Vigadj, magyar haza! s meg ne tagadd tömött
Javaidtól azt a valódi örömet,
Amelyért vig hanggal ekhózik a Mátra
Az egész országban harsogó vivátra...

Később, „A lélek halhatatlansága”-ból:

De kárpítja alól a kék reménységnek
A testvér csillagok mosolyogva égnék...

Bangó képzelődés! — de nem bolondság a
Háromszáz milliom ember boldogsága...

Ily érzések között múlt ki az üldözött
Szokratesz kesergő tanítványi között...

Ez természetesen nem azt jelenti, hogy Csokonai kétsoros verseiben *minden* rím ilyen; ha ilyen volna, rímelése keresett, mesterkélt volna — pedig éppen nem az! Az ő versét az jellemzi, hogy rímelésében is, versmondataiban is, periódusaiban is változatos, váltják egymást a két sort egy mondatallal kitöltő periódusok olyanokkal, melyek csak egy sort tesznek ki; olyanok, ahol a mondat másfél soros, olyanokkal, ahol csak fél „hemistichiumra” terjed. Ez adja meg felező tizenkettesekben írt verseinek hullámvázát, soha nem egy-kaptára járó, mindig változatos tagolású menetét. Erre aligha hozhatnék elő szebb példát, mint a „Konstancinápoly”-t. Íme egy részlet belőle:

De miolta ennek sok romlást szenvedett
Oldalába raktad, bal madár! fészkedet:
Azolta számodra rakja a lenyomott
Értelem azt a sok felséges templomot;

Azolta adja ki a kenyért házából,
Kikapván éhkel holt kicsinye szájából
A szent névre vágyó balgatag anya is,
Hogy tudjon mit rágni dervised foga is...

Kísérjük figyelemmel e kiragadott részlet menetét: ahogy az első négy sor egy-egy páronként két sort betöltő nagyívű mondat — ahogy a következő kettő ragrime mintegy tagolja, nyomatékosítja, erőteljesen hangsúlyozza a gondolatot s annak fölfülő érzelmi tartalmát — ahogy ez a felfokozódott indulat mintegy elsodorja a sorpár rímhatárát s átömlik a következő sorpár első felébe — s ahogy erre kifejezés és érzelmi forrás csúcspontján egy pillanatnyi (szokatlan helyen) beálló pauza (mintegy az indulat hevében kifülő lélegzet pauzája) után keményen rávág az utolsó sor, ugyanazzal a végszóval, ami itt úgy hat, mint egy ostorcsapás, attól a Csokonaitól, aki nagyon jól tudja, hogy egyébként „nem vesszük bé cadentiának, ha mind a két sornak sarkalatja ugyan egy szó” ... — kísérjük mindezt aprólékos, elemző figyelemmel, aztán hasonlítsuk össze például Bessenyei bármely hasonlóan filozofáló, akár hasonló tartalmú versével: világosan, szemléletes példán illusztrálva láthatjuk s mérhetjük le, mi lett Csokonai kezében a kétsorú versből, a költészet milyen magasságába emelte ő, előzményeihez képest, verselésünket. Nála már nem a forma a tartalom zsarnoka, hanem az ihlet alakítja a maga saját törvényei szerint a formát.

BELIA GYÖRGY

MÓRICZ ZSIGMOND NAGYBÁNYÁN

I

Móricz az 1900-as években keresztül-kasul járta az országot: népdalt és népmesét gyűjtött, a *Magyarország Vármegyei és Városai* című monográfia-sorozat szerkesztőségének megbízásából adatok után kutatott Szatmár megye és Nagybánya történetéhez. Legtöbbet és legszívesebben szülőföldjén, Szatmár megyében járt faluról falura, városról városra. Ennek az országjárásnak eredménye a *Szatmár vármegye népe* című tanulmánya, a *Szatmár megyei népköltési gyűjtemény*, majd a Nagybányáról szóló kis monográfia.

Soltész Elemérrel 1907 nyarán ismerkedett meg, aki akkor a nagybányai református egyház lelkésze volt. Soltész Elemér így foglalja össze megismerkedésük történetét:

„Móricz akkoriban [1907-ben] adatgyűjtés végett jött Bányára s töltött itt pár hetet. Mindjárt megérkezése után fölkeresett s én első találkozásunk alkalmával szívembe zártam ezt a kedves, vidám, szellemes fiatal embert és igyekeztem minden tőlem telhető módon kezére járni, segítségére lenni vállalkozásában. Feleségem és a három apróság is hamarosan megszerette a gyermekek nyelvén pompásan beszélő s velők mesterien bánni tudó fiatal férjet és édesapát. Pláne mikor a kodak is előkerült és Zsiga bácsi nyakra-főre fényképezte őket s mindenkit, akinek képe valami okból érdekelte...”

Soltész Elemér iskolatársa is volt Móricznak Debrecenben: Soltész volt az idősebbik, — ő már érettségiző diák, amikor Móricz az I/b osztályba jár.

Nagybányán nem volt valami nagy sikere Móricz első novelláskötetének. Soltész ugyan mindent elkövetett új barátjának népszerűsége érdekében: sikerült eladnia egy tucatnyi Móricz-kötetet a városban, de még szemrehányás is érte ezért egyik vásárlója részéről. „Egyik vevőm — írja Soltész —, Szűcs Károlyné, aki — úgy látszik — el is olvasta a kötetet, utóbb meginterpellált, hogy miféle könyvet adtam én el neki? Ő még ilyen csintalan történetkéket nem olvasott. Próbáltam megnyugtadni, hogy mostanában az efféle a divat Pesten; ő azonban nem volt elragadtatva a *Csipkés Komárominé* és *A cica meg a macska-féle* históriáktól”.

Soltész Elemér néhány igen érdekes adatot szolgáltat arra nézve is, hogyan írta Móricz a maga műveit. Ime a vonatkozó rész:

„A *Csipkés Komárominé* című elbeszélés elején a gencsi lévita szájába adott prédikációs részlet Erdős József debreceni theol. professzor pümkösi beszédéből van kiírva szóról-szóra (lásd az *Igehirdető* 1908. évf. 252. l.). — A *Fáklya* című regényében még később fölfedeztem több rendbeli ilyen részint szó szerint átvett, részint átstilizált részletet *Ünnepnapok* című kötetkémből, különösen a beköszöntő beszédemből, meg a lelkész-szentelésiből. — Később, a húszas években, egy alkalommal Debrecenből Budapestre együtt utaztam Benedek Jancsival, a Benedek Zsolt nagybátyjával, akivel még diákkoromban összebarátkoztam. Beszélgetünk régi debreceni emlékeinkről. Közben benyit hozzánk Szoboszló tájékán Móricz Zsiga,

aki egyik szomszédos fülkében pakolta le a holmiját, és ottragadt nálunk, egészen Pestig folyton jegyzvén a noteszébe a mi beszélgetésünket. Pesten jött aztán rá, hogy közben valamelyik utitársa elemelte azt a szép fekete fűrtös gubát, amit Debrecenben vett és vitt magának emlékül. Nem is nagyon bánta. Azt mondta, bőven kárpótolja veszteségéért az, amit beszélgetésünkbenől összeírt”.

Móricz később is tartotta a kapcsolatot nagybányai barátjával. 1927. március 6-án, a budapesti teológusok egyik összezejövetelén még együtt szerepeltek : Móricz felolvasott, Soltész bibliát magyarázott. Aztán egyre ritkábban, szinte csak futólag találkoztak.

II

Sokkal később, 1938-ban, mikor *A kis Píké* című Móricz-mesében megírt Soltész Márta Miskolcon tanárkodott, a régi baráti kapcsolatok — véletlenül — újra felelevenedtek. Soltész Elemér a leányával váltott levelekből így állított néhány jellemző mozzanatot össze Móricz miskolci tartózkodásának történetéből :

Az író és a tanárnő találkozása

Soltész Márta miskolci felsőkereskedelmi iskolai tanár írja édesanyjának 1938. március 18-án :

»Drága Anyumék, 18-a van, azaz Sándor napja... elmentünk villás reggelire a dirihez [Bank Sándor, a felsőkeresk. leányiskola igazgatója ; SE]... Érdekessége volt a napnak, hogy Móricz Zsigmond is megjelent a gratulálók között, kiszedte az összes piros retkeket, krumpli-salátákat s azokkal, meg narancssal táplálkozott, egyébként bizonyosan anyagot gyűjt és korteskedik a sógora mellett, ki al-ügyész szeretne lenni a városnál. Úgy volt egyébként, hogy már délelőtt megjelenik iskolánkban, sőt, egy vész hír szerint, ép a szaktárgyakra lévén kíváncsi — hogy miért, az sosem fog kiderülni — közgazdaságtanra vagy jogra [mindkettő a Márta tárgya ; SE] akart mindenáron bejönni — ma jog lett volna aktuális — de szerencsére el- és lemaradt a dolog ; hogy holnap nem fog-e valami mégis bekövetkezni, azt nem lehet tudni. Az Író egyébként ép olyan hamvas kedélyű ember, mint régen lehetett, a papokat épen úgy aposztrofálja, mint eddig s rám is kegyesen emlékezni méltóztatott ; akkoriban — úgymond — az ölben ültem, újabban azonban leszoktam erről — amivel viharos derűtséget keltett s ő boldogan könyvelte el sikerei közé...«

Ugyanő írja ugyanonnan 1938. március 20-án :

»...Apropos tanítás, szombaton állítólag nagy sikerem volt ; mint írtam volt, Zsiga bá' fenyegetett pénteken, a Sándor-napon, hogy kíváncsi egy közgazdaságtan órára. A lányok is tudták és nagy-nagy izgalommal várták az Írót. Az Író de facto megjelent, elfoglalta helyét a pódiumon, figyelt és szorgalmasan jegyzett, miközben én a szocializmus rejtelseivel gyötörtem a gyerekecskéket s a hallgatóságot, kik közt a másik a diri volt. Előbbieket némi csalódás érte, mert azt hitték, az Író beszélni fog hozzájuk, de ő csak annyit kérdezett, honnan szedek én annyi modern dolgot, mint pl. a német nagy ipar szervezete és az olasz korporációk. Az Író persze nem tárgyi élményeket keresett, és sem regény, sem színdarab nem lesz a dologból, mégis, elárult annyit, hogy soha életében nem hallott olyan érdekes órát, mint a közgazdaságtan volt (hacsak az utána meghallgatott árúismeret, könyvvitel vagy torna-óra nem múlta felül!) s ha annak, amit írni fog, sikere lesz, azt nekem köszönheti, és még valamit az élménnyé vált ismeretanyag közlésének magasabbrendűségéről, — de ebben megzavarták s egyelőre titok marad, mit is akart mondani...«

Apu írja a kis Pikének Budapestről 1938. március 27-én :

»...Szóval járt Nálad az a vén bohém és meghallgatta tanításodat. Csak ki ne figurázon legközelebbi elmetermékében ; mert ingyen és okulásnak okáért nem igen hallgatott ő még senkit, hanem azért, hogy kiszervezze. Az iskolát meg éppen sohasem szerettem valami nagyon. Na de hagyjád, majd elvállal, mi vitte Miskolcra...«

»...Apum, azóta megtermett a gyümölcs a Zsiga bá' látogatásának a P[esti] Napló hasábjain, Iskola és élet címen. Hát, akármilyen okosakat is ír valaki az iskolareformról, meg az életéről, azért mi szakemberek még sem értünk velük tökéletesen egyet. A cikkben egyébként semmi falrengető újdonság nincs, csak legfeljebb dagadozhat titkon önértetünk, hogy az a megdöcsért iskola mi vagyunk. Zsiga bá' egyébként nagyon is emlékezni látszott 5 éves gyermekkoromra s ha hagyják, bizonyosan szolgál részletesebb leleplezésekkel is, de a kollégáim abban a tévhitben voltak, hogy az író saját eszmékedéseinél jobban érdeklik az ő csacsogásai a gyerekecskéik tornamutatványairól s általában több alkalommal nem engedték őt beszélni. Én magam nem akartam semmi agresszívitással fellépni, mivel az író nem az én vendégem volt, s úgys mérhetetlen előnyöm volt a többiek fölött, ismeretségünk időtartamát tekintve. De hagyjád, író egyébként azt mondta, örül, hogy Miskolcon nem ismerik legutóbbi művét és nem is ajánlja senkinek is, hogy elolvassa. Bankig [Müller Károly dr. bankigazgató ; SE] úgy nyilatkozott róla, hogy nahát még az is egy könyv...»

III

A Soltész Elemérhez intézett Móríciz-leveleket az Országos Széchényi Könyvtár Kézírártára őrzik. Az imént idézett szövegeket Soltész Elemér : *Kivonat a Családi Krónikából* című összeállításából vettem ; a jegyzeteket is a Családi Krónika kivonata alapján írtam. Az idézett kivonatot szintén az Országos Széchényi Könyvtár Kézírártára őrzik.

1

Budapest, 1907. aug. 17.

Kedves „Öreg” Barátom!

Köszönöm a kedves levelet s rögtönösen megjegyzem, hogy roppantul megörültem, hogy ilyen hatalmas írású belmunkatársra vagy az Igehírdetőnek.¹ Üdvözlöm a kis kollégát,² kívánom hogy minél előbb (no, a normális időnél azért nem hamarabb) nőjjön nagy ígehírdetővé. Nagy ígék nagy hírdetője legyen.

És aztán sorra csókolván a kicsi pikéket,³ elárulom, hogy a feleségem azt mondta arra a bizonyos Piké mesére, hogy „nem illik ilyen leplezetlenül bemutatni a saját életét”... Következtess ebből, mért szeretem úgy a nagybányai levegőt ?

Az arcképek itt, azaz hogy *ott* díszlik az íróasztalom fölött. Sok bókot mondott minden egyes tagjára kis feleségem, de én nem leszek pletykás!

Hát a bányai fürdő használ-e bizonyos csúzos érzelmeknél ? (Ne komendáljak oda pár ezer fürdővendéget, esetleg földkörül utazó deákokat ?) Kívánom hogy „tu scripsisti” : „Dávid

¹ *Igehírdető* — vallásos havi folyóirat, melyet Soltész Elemér és Révész János szerkesztett.

² *A kis kollega* — ifjabb Soltész Elemér, aki ekkor hat éves, s aki pár üdvözlő szót írhatott apjának Mórícizhoz intézett levelébe.

³ Soltész Elemér Márta nevű leányát a család Picikének, Pikének becézte ; Mórícizot a kisleány ihlette *A kis Piké* című meséje megírására. Megjelent *Az Újság* 1910. aug. 10-i számának gyermekrovatában ; Soltész Elemér megjegyzi, hogy Móríciz „a maga sajátos módja szerint elrajzolván családi életünket a maga akkori családi életének képére és hasonlóságára” írta meg a Piké-mesét.

bátyó”⁴ „ruganyos léptekkel” járjon, mint Őfelsége szokott. Hát és nagytiszteletű Asszonyom csakugyan érdeklődne *A galamb papné* — kollegina eránt ? Hálás vagyok Őnagysága helyett, — (ő nyilván nagyon viszonzozza az érdeklődést) — s még megérhetjük az időt, hogy nyaralni oda rándul a mi kis papnénk.⁵

Addig azonban más kirándulóim volnának.

Hogy úgy mondjam, beszéljünk üzleti nyelven, (az angyalok nyelvén nemde ?)

*

1. Ha Spiczuli bácsi⁶ még meg nem csinálta az öblös kancsót, mondd meg neki Kérlek Szépen, hogy azokat a formátlan füleket ne úgy csinálja mint most vannak. Olyanfélék azok mint valami lelapított kötelek, mint *a*) ábrán emlékszem rájuk. Adjon nekik kígyó alakot, hogy tekergőzzön a testük s fejük is legyen *b*) *c*) *d*) figurák sejtelve szerint. De ne valami ormótlan csörgőkígyókat csak aranyos kis viperákat rakjon rájuk! — És arra kérnék mond meg neki, hogy alkosson 2. két ilyen kígyós vázát, három rózsát ígért rájuk, 2. két perecz kulacsot, erre is rózsát, ez eddig négy darab. Ezt légy olyan kegyes, ha futja, egy pár csinos tányérral kiegészíteni, summa summarum 7—8 koronáig postadíjjal. Ezt az összeget a feleségem tudomása szerint már kifizettem úgy hogy nagyon kérek, irandó leveledben ne kompromittálj! Tudod, mi férjek kíméljük egymást, ’szen holló a hollónak nem vájja ki szemét.

*

2. Utána jártam, mennyiért nyomtatnának itt ki az Igehírdető formájában egy könyvet. Nagy a változatosság. A Franklin ívenként 60 koronáért, de van kis-zug-zsidó nyomda aki megcsinálná 300 koronáért az egészet. Hanem persze mindnél megvan az az öreg hiba, hogy k. p. (készpénzt) várnak.

Nos, megállapodtam formán vagyok, hogy ha lehet, kiadok egy ifjúsági elbeszélés kötetet, címe : (feszült várakozás).

Ez t. i. az első mese címe. A többi pedig hasonló ehhez. Természetesen mind egyforma gyönyörű, a magyar irodalom enemű legékesebb példányai. Nem szabad hiányozni egy gyermek palatáblája mellől sem. etc. etc.

Tíz iv. Az Igehírdető nagyságú de keskenyebb papíron. Ritkített garmond szedéssel, egy oldalon 30 sor.

Biztos számítás szerint minden ívben hat oldallal kevesebb betűt kell kiszedni, mint az Igehírdetőnél.

Igehírdető :
39 sor × 44 betű

156
156

1716 betű egy oldalon
1110

606 betű megtakarítás egy oldal szedésén.

606 × 16 oldal

3636

9696 : 1716 = 5.

1116

Itt :
30 × 37
1110 betű

Tehát egy íven megtakarítás öt Igehírdetői s egy Hímes-tojási kolumna.

⁴ *Dávid bátyó* — Soltész Elemér sógora, színérváraljai lelkész.

⁵ Móríc itt világosan utal arra, hogy *A galamb papné* modellje : Janka.

⁶ *Spiczuli bácsi* — nagybányai fazekasmester és presbiter.

M ZS HÍMES TOJÁSOK

Ezt. i. a leltő merevítése a hiteles pedig hasznos és kényes.
Tartalmazza mindazokat a győztes, a nagy családok és a
legnagyobb példák. Nem valószínű, hogy az egyenlőre
Nálunk, mint a leltő. (De a leltő)

Tíz év. Az egyenlőre nagyodott papíron Rittit és
garment nével, egy oldalon 30 sor.

Próbát névelés szerint minden évben hat ol:

Kell a leltőre betűs, kell a leltőre, mint a leltőre.

Egyenlőre:

Tíz:

39 sor x 44 betű

30 x 37

1110 betű

156

1716 betű és oldal

1110

606 betű megállapítás és oldal nével.

606 x 16 oldal

9636

9696 : 1716 = 5

1116

Teljes egyenlőre megállapítás és egyenlőre
egy ~~leltő~~ leltőre.

Ezenlőre minden új leltőre
névelés, a mi egész éves oldalakat kágy
nével. Nem is névelés, az
compa párban, compa leltőre minden évben.

Számla a leltőre, tojásos és új névelés a leltőre hat
névelés felül meg legfeljebb.

Ezenkívül minden új elbeszélés új levelen kezdődik, a mi egész üres oldalakat hágy szedetlen. Nem is számított azt hogy csupa párbeszéd, csupa kikezdés minden cikk. Szóval a Himes tojások tíz ívje szedésben az Igehírdető hat ívének felel meg legfeljebb.

És most azzal a kéréssel fordulok Hozzád, hogy Nánásy úrral számtatásd ki, mennyiért vállalná el s milyen föltételek mellett a könyv kinyomtatását. Nekem, ha megvalósítható, az a kérésem volna, hogy — *100 koronát kifizethetek az első korrektúra megküldésekor.* De a többinek megfizetésére bizonyos idei haladékokat kérek. Azt már a könyvvvel akarnám megfizettetni.

A könyv készen van s szept-re megküldeném kisedésre. A könyvnek okt. 1-re kellene készen lenni.

Ha sikerül a vállalat, s októberben el tudok adni pár száz példányt, akkor novemberben kinyomatom *A galamb papnét* is, a karácsonyi vásárra.

És most jóéjszakát. Sietnem kell haza; vár a kis cukrikám, mind a kettő, a mama s a baba.

Maradok kit-kit tőlem telhetően köszöntve, nagytiszteletű Asszonyomnak kezeit csókolva

szeretettel, barátod

Móricz Zsigmond

2.

Budapest, 1907. okt. 3.

Édes Elemérem!

Régóta készültem írni Neked, végre a mai levél s a nagy paksaméta megadta az akaratnak a végső lökést és íme írok.

Legelőször is e papír magyarázatául bevallom, hogy lemondtam az arany szabadságról s a fent nyomtatott vállalat segédszerkesztője lettem.⁷ A pénz mindent megmagyaráz. S úgy vettem észre hogy véletlenül ráakadtam az egyetlen hivatalra, amely nekem való. Csak az a baj, hogy igen sok időt vesz el tőlem. S ez nem is nekem baj, hanem az asszonyoknak. Sokallja, hogy örökké a „nyomdába” ülök (mint az Ige szerkesztője!) (Vagy még úgyabbul!) Azonban a szerkesztő úr ne féljen, *Az Újságot* is boldogítom, teljesen a régi módon s az Igéket vasárnap közre adjuk; t. i. vasárnap kell igehirdetni.⁸ —

Bartók bátya⁹ és Lemák dr.¹⁰ hiába mosolyognak gúnyosan, azzal nem sokat segítenek a bajon. T. i. úgy áll a képészet ügye, hogy már egynéhány kép előhívása sok idő és sok pénz, pláne, hogy az idő is pénz! s ezért én igénybe akarnám venni a megbízómat, a Nemzeti Múzeumot, ez pedig hivatalos ügy lévén nála az ügy, — tán egy év is kell neki, hogy lebonyolítsa. De lehet hogy a Lemák dr. előtt való röstelkedés rávisz, hogy az ő képét, na meg a Bartók, meg a Sp.¹¹ báróké meg... stb. visszakérem s magam csinálom meg. Huh. De mikor. Ma nem. —

⁷ Móricz az 1. számú levelet *Az Újság* cégjelzéses levélpapírján, a 2. számút a *Magyarország Vármegyéi és Városai* — az ő szavával — „vállalat” hivatalos papírján írta.

⁸ *Az Újság* havonta egyszer a vasárnapi számban közzétette az *Igehírdető* tartalomjegyzékét; a „vasárnap kell igehirdetni” erre utal.

⁹ *Bartók József* — a nagybányai református egyház harangozója, akiről *Márkus* című novellájának alakját mintázták. A novella magja igaz történet: Bartók József kétezer forintos alapítványt tett arra, hogy „ez összeg az egyház mindenkori harangozója fizetésének fedezésére szolgáljon alapul”. Az egyháztanács a különös alapítványt „hálás köszönettel veszi... s annak kamatát az egyház pénztárából évi 144 koronára kiegészítve Bartók József részére nyugdíjul állapítja meg”.

¹⁰ Lemák dr. — Nagybánya cigány gyepmestere, akit Móricz tréfásan doktori címmel illetett.

¹¹ Spiczuli, a már említett fazekasmester.

És most dologra!

Farkas (Wolfner) Pál, aki téged hajdani kongresszusi kollegiális érdelemmel köszönt általam a következő kérdést és kérést küldi Neked: — Ő most a kivándorlás kérdést tanulmányozza s *Az Újságban* fogja vezércikkekben feldolgozni. Kér, hogy felelj meg neki erre a három kérdésre:

1. A kivándorlottak hány százaléka megy ki azzal a szándékkal, hogy hazajöjjön?
2. Mennyi pénzt küldenek haza? Mire fordítják azt a pénzt? Telekmentesítenek, vagy új földet vesznek?

3. Mennyivel emelkedett a föld ára az utóbbi korszakban, — mióta egyáltalán fölfelé megy. Meghozza-e ez a drágább föld a befektetett tőke kamatait?

Ezen kívül a Nagybánya s vidéke kivándorlásának speciális helyzetét is vázolnád meg, ha nem unod, s van rá idő. Megjegyzem, hogy én is okulni akarok bölcs leveledből s a szatmári nép életének leírásában felhasználom. Sőt mi több Dávid bátyánkat¹² is megkérem alássan egy rögtön írandó levélben az ő nézetei felől. (Ugye könnyű nekünk pestieknek egyszerűen kirevolverezni a cikket a naív vidékből!)

És most elárulom, hogy a *Himes Tojások* tervével szorgalmasan foglalkozom.

Mindezeknek utána szeretnék kérdezősködni, de sok mindent. Hát csak hiába vártuk mind Nagytiszteletű Asszonyt a 19-i gyűlésre! Pedig hej, a papnék döntötték el akkor itt az eldöntendőket, pl. hogy érdemes-e a Vígözvegyet megnézni s ki a külömb, Kűry-e, vagy Fedák!

Hát az ifiúr, meg a nagy kisasszonkák rendeznek-e trójai háborúkat? A kis Elem¹³ tán már gymn. o. t.!

No de száz szónak is az a vége, hogy csókolom a kezét Nagytiszteletű Asszonyomnak és ölelem az apróságokat meg azoknak az apját

Móricz Zsigmond

3

Budapest, 1908. febr. 26.

[Megszólítás nélkül]

Tél van!

Kutyátiskárkikergetni idő. Fúj a szél, tánczol a tányér a borbély műhely előtt ahova nekem be kék menni hosszú hajmamnak miatta. De csak halasztom napról-napra. Hagy cibálja az asszony. Ez olcsóbb hajpusztítás.

Tehát.

Nagy örömet hozott leveled nem egy s más okból, hanem hogy jött, hogy van. De persze azért is, mert az van benne, a mi van. Óh piczi kis szájak, a kik mama-feje-fájulását szerzik farkas koma komázásával. Be szeretlek benneteket. (Ó írói hiúság! — mondja a lelkiismeretem, — a ki itt mosolyog a hátam megett...) Hát tovább.¹⁴

Lehet hogy *felviselem* a históriát. Mi pestiek csak *leküldünk* mindent mindenüvé, felmenni csak Párisba megyünk. NB. Már egy hete azzal fekszünk kelünk jobbik, szebbik, külömbik felemmel, hogy kék oda eljutni a télen (a jövőn). Te majdan erre praktikus tanácsokat adhatnál, mint ki mögtapasztaltad azt az utat. De persze ez még csak Délibáb a Hortobágyon. Egyéb reális alapja nincs, csak hogy én mozoghatok. Engem nem köt le a parókhia röge, vagy inkább... no sok minden egyébb. Mert ha te is ilyen szél szárnyára kelhető lehetnél rögtön kiterveznék egy európai stílu quartettet, remélem Nagytiszteletű Asszonyom *altot* énekel, az én nőm is. És mi ketten? Mi is elkísérnök valahogy Párisba, meg vissza a nótát.

¹² Lásd a 4-es jegyzetet.

¹³ A hatéves ifjabb Soltész Elemér.

¹⁴ Soltész nyilván azt írta levelében, hogy gyermekei nagy élvezettel olvassák a verses Móricz-meséket.

Ugye fura ilyen bohém népség eszejárásába belenézni ?

De most komoly dologra térek.

1. A bányai históriának egy részét magamtól semmi képen sem tudom megírni. A mai intézmények és helyi nagyszerűségek topográfiáját. Ezért arra kérlek nézz körül s szedd szerbeszámba őket. Esetleg írd le a névsorukat a tisztelt szobroknak, palotáknak és műemlékeknek. Nekem megvan Palmer, neked szintén bizonyos hogy kéznél van. Azt kék kiegészíteni az újabb adatokkal.

Ugye értek a kéréshez ?

2. Tisztelettel mellékelem az Athenaeumot, 2. drb. papírfűzve, vagy hogy jelzik a bibliotekáriusok.

Olvasd el ha jól esik. Tervem van ezzel a cikkel. Ha jónak találnád, esetleg, — szeretném külön kiadni egy kis könyvben 50 darab zsoltár fordításával bevezetve. Ez utóbbiakat, ha elmegyek, személyesen viendem el. Úgy sem írok én többet, effélt, hatvan esztendőskoromig. Hadd lenne nyoma életem egy bús korszakának...¹⁵

3. A te terveid, azaz *dolgaid*, a hogy jelzed diszkréten, végtelenül érdekelnek s ha lehetne ezért magáért *felteppennék* a bányai kincses hegyekbe. Remélem, hogy tudok még róluk,

És most áldjon meg, a ki áldani tud, és Nagytiszteletű Asszonyomnak csókolom a kezait és az apró jóízűsű s nemes irodalmi érzékű publikumot egyem meg —

Szerető Zsigád:

É-e E-e-é-e! És most két kérést : 1. Nem muszály ám ezt a könyvet megneézni. 2. Ha nem leszek alkalmatlan, a legközelebbi Hétfőn d. e. ott leszek.¹⁶

Gyors választ kér

Zsigád

Budapest, 1909. júl. 6.

Kedves Elemérem,

ezer esztendeje, hogy csak az *Igéből* tudok rólad, s persze én sem adtam másképp jelt szerény létekről, ha csak *Az Újság* segítségével nem. A nyáron azonban, kicsi hijja, hogy fel nem rándultunk a feleségemmel nyaralni Bányára, — erre az időre tartogattam sok szép mesélni valómat. De hát immáron ennek is vége.

De hogy mégse felejtse el, hogy vagyok e világon, ím itt küldök egy könyvet,¹⁷ tán ez is mesél helyettem. A jó öreg kvietált harangozótoknak¹⁸ általad nagylelkűleg nekem ajándékozott históriája is benne vagon. Örökre hálás vagyok Neked érte. Hát még ha több ilyesmivel is megböldögítenél.

Mint szakértő, mit szólna a könyvhöz ? Próbáld meg kiszámítani, hogy bár a *Nyugat* atyámfiaiinak gyülekezete ajándékozta rá a firmát, — mennyibe fáj ez az én szűk zsebemnek !... Hallod-e, te nagy genie vagy ebben is, — sózz el Bányán egy vagy két tuczatot.¹⁹ Bizony

¹⁵ Célzás Móricznak a Bibliáról szóló tanulmányára, amely az Athenaeum c. folyóirat két számában jelent meg az 1907-es és 1908-as évfolyamokban.

¹⁶ Móricz látogatásáról Soltész így emlékezik : a „beígért látogatás akkor történt, amikor a Zempléni Árpád *Bosszú* című osztyák hősi éneke a Kisfaludy Társaságnál 600 forint díjat nyert s megjelent. Zsiga Bányára jövet a vonatban addig s addig olvasgatta a pompásan zengő költeményt, hogy mire megérkezett, könyv nélkül tudta. Csakhamar a gyermekek is nyakra-főre szavalták s a ház tele volt Khant Torem dicsőségével.”

¹⁷ A *Hét krajcárt* küldte dedikálva.

¹⁸ A már említett Bartók József.

¹⁹ Soltész úgy emlékezik, hogy mintegy tizenöt darabot sikerült Nagybányán eladnia. Móricz az 5-ös számú papírszelet tanúsága szerint azonnal postázta a megrendelt példányokat.

keresztyén cselekedet leszen! Megáld érte nemcsak az Ég, nemcsak én, — hanem az is a ki megveszi. Ennél szerényebben csak nem nyilatkozhatik író a könyvéről!...

Hát a Nagyságos Asszonyom hogy emlékezik rám? meg az apró lelkemék? Én nagy lelki melegséggel gondolok a kedves ott töltött napokra.

És most kézcsókot és bácsii puszt meg baráti szíves ölelést küldve rang és juss szerint maradok szerető

IX. Üllői-út 95.

Móricz Zsigád

NB. Ha könyv iránt kíváncsiskodsz, csak írd nekem! Beszélj Révész úrral, hogy a „N és V”²⁰ foglalkozzék a könyvvel!

5

[Megszólítás nélkül]

[1909. júl.]

Holnap megy a többi három. A készlet kifogyott. Olyan borzasztó a kelendőség. Második kiadás lesz hamarosan. Talán NBányán. A könyv papírja 40 kor! nem 18! Nánási úr nem táltos!

[aláírás nélkül]

²⁰ A *Nagybánya és Vidéke* című újság.

KOMLÓS ALADÁR

AZ ÚJ MAGYAR VERSELÉS ÉS VERSTAN TÖRTÉNETÉHEZ

Az utóbbi évtizedek verstani vizsgálatai lényegében tisztázták Ady verselésének természetét. Többé-kevésbé megegyeznek abban, hogy e verselésben valamiképp a magyar hangsúly jutott diadalra. Az alábbiakban részben e felfogást óhajtom némely kétséggel szemben megerősíteni, részben kialakulásának és verselésünknek történetéhez néhány adattal hozzájárulni.

I

Ady nem valamennyi költeményében él ama sajátos verseléssel, amelynek titkait évtizedek óta keressük. Mindvégig ír szabályosan ütemes, hangsúlyos verseket (Felszállott a páva, Emlékezés Táncsics Mihályra, Bujdosó kuruc rigmusa, Esze Tamás komája, Ilosvai Selymes Péter, Levélféle Móricz Zsigmondhoz stb.) és ír olyanokat is, amelyek jambusa, illetve trocheusa nem szabálytalanabb a Babitséinál (Májusi zápor után, Judás és Jézus, Egyedül a tengerrel, A halál lovai, Álom egy méhesről). Téves tehát az állítás, hogy a Vér és Aranyban szakít az időmértékes verseléssel. (Földessy: Ady E., Huszadik Század 1919. 43. l.) Ady lírájában három ritmusfajt találunk: a két szabályosan régít és mellettük egy újszerűt. Itt persze csak az utóbbi érdekel bennünket.

Miben áll e sajátos Ady-vers újszerűsége? Majdnem mindenki, aki foglalkozott vele, felismerte a lényegét: hogy Ady jambusából a természetes magyar hangsúly erőteljesen kihallatszik. E helyes, egyértelmű felfogáson belül azonban egy-egy téves nézet is felhangzik. Így Ady legalaposabb ismerője, Földessy Gyula szerint Ady legjelentősebb versreformja „a rímelő sorok hasontalanított szótagszáma: ez a megzökkenés”, s ezt a régi magyar verstől, Balassitól, a kurucoktól, Csokonaitól tanulta (Ady-tanulmányok 28–63 l.); ugyanezt vallja Németh László is, aki szerint Adynál a tagoló régi magyar verselés támad fel (tagon az értelmileg szorosan összetartozó szótagcsoportot értve).

Mi az igazság? Ady, ha nem is talált fel új ritmusfajtát, mindenesetre új versrendszert alkalmazott. Vizsgáljuk meg egy jellegzetesnek érzett strófáját:

Krisztus szent árnya s Heine ördög-arca
Táncolnak előttünk az úton,
Hull, hull a szitok, a röhej, a sugar.
Szaladnak a bélyegesek
S egy nagy csillag van a homlokukon.

(A bélyeges sereg)

Az idézett strófában az első sor jambus, a második hangsúlyos sor 3 + 4 + 2 ütemezéssel, a harmadik sor anapestus, a negyedik sor ősi nyolcas vagy jambus, az ötödik sor

anapestus. Megállapíthatjuk tehát, hogy 1. Ady különböző ritmusú sorokat kever egy strófán belül, s az ellentétes időmértékek, sőt a két ellentétes ritmusfajta is (a hangsúlyos és az időmértékes), amelyek addig egymást kizáró rendszerekként szerepeltek, itt egyazon strófán belül testvérien elkeverednek, felváltják egymást, s ezáltal is befolyásolják a hallgató fülében egymás felfogását.

2. Mind az ütemes, mind a mértékes verselés szabályai lazán érvényesülnek benne, pontosabban : meghatározott szótagszámú ütemek helyett bizonyos egyenlőtlenséget engedő szölamok (ha tetszik, tagok) csengenek benne, s ezeket önkényesen változó időmérték festi alá.

3. Ebből következően a párhuzamos sorok olykor eltérő hosszúságúak, azaz a zökkenés a szótagszámbeli szabadság akaratlan következménye, nem pedig a múltból átvett magyaros tulajdonság. Keverő versrendszer ez, félszabad ritmikus sorokkal. Első pillanatra rokon elven alapul a Buda halála verselése, amely tudvalevőleg a magyar alexandrinusba beépített charijambusával szintén hangsúly és mérték kétarcúságát, illetve szimultanizmusát mutatja. Arany verse azonban egy lényeges mozzanatban eltér Adytól : nála mind az egyes sorok felépítése, mind azok strófává illesztése sokkal szabályosabb és egyöntetűbb, mint Adynál, akinek verseléséhez hozzátartozik valami kötetlenség, valami hintázó lebegés.

Ady versrendszerében az az újszerű, hogy egy-egy költeményén belül, következetesen ismétlődő ritmus helyett, rendkívül változatos, már a szabadvers határán járó kellemes hullámzást hallunk, s e szabadság még egy új vonást hoz magával : a természetes beszédhangsúly erős érvényesülését. Ha ugyanis sem az ütem, sem a mérték eleve megadott korlátja nem feltétlen úr a versen, érthetően felszabadul a mondat tagolódásának természetes hangsúlya ; a metrika meglazult rácsain áttetszik a mondat teste. Ady elhalkítja a ritmus kattogását, hogy jobban halljuk a mondathangsúlyt ; halljuk amazt is, de halljuk emezt is, amit a szabályos időmértékes versben kevésbé hallanánk.

Mindkét tulajdonság csírája félreismerhetetlenül megvan már Kiss Józsefnél, aki 1876-ban megjelent *Költemények* című könyvében már így ír :

Enyém a dal, mely költöző madárként
Kóvályog az égen,
Azok a tördelt, szomorú hangok
Oly kedvesek nékem.

Azok a tördelt, szomorú hangok
Egy élet átkáról regélnék,
De míg szól a dal, én magam sem hiszem
Többnek, mint regének.

(*Dalaim*)

Mint látjuk, az első sor jambus, a második sor trocheus (de fél alexandrinusnak is tekinthető), a harmadik adonisz sorszerű és szótagszámban eltér a neki megfelelő első sortól. Hasonlóan változatos a második strófa is. Megtalálhatjuk tehát itt a keverést, a zökkenést és a „gagliardá”-t is. Ha e keverésnek nem vagyunk tudatában, sok esetben feltétlenül félreértjük Kiss József versritmusait. Így pl. még a magyar verstan oly finomfülű mestere is, mint Horváth János, a csonka alexandrinus formulájának ráerőszakolásával akarja megérteni az *Ó mért oly későn*-t, amelynek pedig már az első sora is (*Ó mért oly későn, levelek hullása*”), egy jambikusan lejtő félsor és egy fél alexandrinus összekapcsolása ; aztán meg anapestikus és jambikus sorokat is mutat („Mért nem találkoztunk a mámor, a vágyak, Az ifjú álmok idején”). Pedig Kiss József aligha tanult a régi magyar verstől, ő csak szabad és dallamos zenére törekedett. S a magyarosan szabálytalan verselés nem is egyedülálló jelenség a század elején, Ady verstana rokon törekvések elég széles talajából nőtt ki.

A korán meghalt — egyébként közepes — *Veszelei Károly* már 1901-ben folytatja Kiss József kezdeményezését. Ilyen strófáit olvassuk *A Hétben*:

Harang nem zúg és nem harsan föl zsolozsma,
De amerre járok, halkán elborongva
Oly álmatagon borul rám a fa lombja (A magányból)

Hallom, ahogy visszhangos lépte dobban ...
Most megáll ... most továbbmegy az utcasorban ...
Követem a léptek zaját sokáig,
Lassan-lassan mindig csendesebbre válik.
S a dal utolsó akkordja is elhal ...
És egy kapu csapódik be nagy robajjal ... (Éjjel)

Az 1902-es évfolyamban *Szalay Fruzinától* olvassuk :

Ébredő illat tör fel a völgyből,
Ébredő szél zúg a hegyről alá.
S mintha a természet szíve dobogása
Szívem dobogását megállítaná. (Vámpír)

Kaffka Margit 1903-ban írja a *Petike* jár-t :

Két harcsaszájú, picike jószág,
Butácska, édes gyerektopán,
Tétova, együgyü, tündéri nessel
Most tipeg által egy ócska szobán. (Versek c. kötetéből)

Dutka Ákosnak 1904-es kötetében példát találunk a jambusi és trocheusi sor vegyítésére:

A kályha mellett hosszú téli estén
Csendesen, mélázva üldögélek én.
A hamvadó, a lángtalan parázsból
Tarka képek, árnyak lengenek felém.

(Tüzek, Vallomások könyve c. kötetében)

De találunk példát Dutkánál a zökkenésre is :

Ott áll a termék szegletében
Az élet tanu- és bírajaképpen ...
Unottan mind betükbe rója
Az álmok rajongó álmodója.

(A riporter, uo.)

Pedig sem *Szalay Fruzina*, sem *Veszelei Károly*, sem *Dutka*, sem *Kaffka* nem ápolta bensőbb kapcsolatot a régi magyar poézissel, mindannyian többet olvasták *A Hét-et*, mint a Régi Magyar Könyvtár köteteit, verselésük Kiss József kezdeményének folytatása.

S hogy *Ady* verse sem a régi magyar vers példájára zökent és tagol, annak csattanó bizonyítéka, hogy épp a régi magyar költészet hangját idéző verseiben (*Bujdosó kuruc rigmusa*, *Két kuruc beszélget*, *Krónikás ének* 1918-ból stb.) mindig szigorúan ütemes, sosem zökent és tagol, a tagolást, a laza szabálytalanságot épp modern hangulatú verseiben találjuk.

E verselési gyakorlatnak lett következménye a Szabolcsi Bencétől gagliárdának nevezett ötszótagos sor, illetve félsor feltűnő kedveltsége a század elején, amilyen pl. Adynál a „Tüzes, sajgó seb vagyok, égek”; Kaffkánál a *Petike jár*-ban („Két harcsaszájú, picike jószág, Butácska, édes gyerektópán”); Dutkának szinte egész költészete, pl.:

Szántanak. — Messze a rőzsetüzeknél
Valami kósza ének ered.

(Szántanak)

Bodor Aladárnál:

Éji folyóvíz, hulló hullám,
Felpihegő mély fekete márvány,
Te, ki a partod csókolod s dúlod,
Szivedre hajlok szomorú-árván.

(A tenyerem)

E sorfaj önkéntelenül 3 + 2 ütemekre oszlik, de a hangsúlyviszonyok az időmértéket helyettesítik benne (a rövid szótagnak a hangsúly a hosszúság értékét adhatja, pl. *Tüzes, sajgó, — picike jószág, — butácska édes*), azaz noha voltaképpen hangsúlyos, egyszersmind akaratlanul úgy hat, mintha időmértékes sor volna, s talán magyar adoniszi sornak volna nevezhető. Mindenesetre egy időre jóleső, kívánt változást hozott az örökös jambus, illetve ősi nyolcas után. Míg Ady főképp a jambust, ez az egy időben sokaktól kedvelt sorfaj a daktilust rendelte a hangsúly alá.

Mindez az akkoriban általános európai verslazulás, a szabadvers felé közeledés magyar változata, s szükségszerűen következett be a századvégen már túlságosan szorosra kötött, mereven szabályossá vált verselés után. *Nem visszatérés volt a múlthoz*, mint Földessy véli, *hanem szakítás* vele, előrelépés egy *szeccszíósan szabad, modern verselés felé*. S legyen szabad felvetnem a kérdést, nincs-e vajon rokonság a kétféle ritmus keverése és Bartók Béla diszsonáns akkordjai között? Hiszen Ady is, Bartók is olyan ritmusokat, illetve akkordokat csendít egyszerre fülünkbe, amelyeket korábban összeférhetetlen ellentéteknek tartottak. Miért teszik ezt? Valószínűleg mert nyugtalanabb, gazdagabb, diszharmonikusabb érzéseket akartak kifejezni, s erre a keveretlen ritmust, illetve a konsonanciát nem érezték megfelelőnek. De mindezzel az új verselésnek csak az eredetét szakítottuk el az ősi magyar verstől. Földessy és Németh László megfigyelése, hogy ez a verselés magyar, magyarabb, mint a régi, azért helyes maradt. A szabályok alóli felszabadulásnak ugyanis szükségszerű következménye lett, hogy a versben a magyar beszéd természetes hangsúlyozása kezdett érvényesülni. S míg Kiss József még csak azért kezdte a félszabad verset, mert melodikusabbnak érezte, Adyék már azért is művelték, mert sajátosan magyarosnak tartották.

II

S míg költőink Kiss Józseftől Adyig ösztönösen megteremtettek egy újszerű keverő versrendszert, verstan-teoretikusaink Ady nyomában egymásnak adják át e ritmus titkaira vonatkozó felismeréseiket. Az új vers szülője valószínűleg az a törekvés, hogy minél jobban simuljon a mondanivalóhoz, hogy ne legyen megtervezett és racionális, hanem oly oldott, mint a szimbolista vers sejtelmes hangulata. A századfordulón találkozik e törekvéssel az az irányzat, amely a művészet nemzeti stílusát akarja megteremteni. *Ignotus* már 1900-ban azt fejtegeti, hogy „Szomorú elnézni, mi lett a magyar zene hajdani bőségéből, simulékony-ságából, gazdagságából s fordulatosságából... a hamisan átvett s a rosszul megemésztett idegen hatások hagyták csökevénné sorvadni a magyar nemzeti zenét csak úgy, mint a magyar nemzeti verselést... elkövetkezett a jambus és elkövetkezett a hexameter, s a magyar verselés — úgy látszik, gyógyíthatatlanul — megbetegedett bele, s félek, hogy a magyar zene is.

Mint nyelvértékünk, ütem- és zeneérzékünk is romlik.” (Ismeretetés Molnár Géza könyvéről. A Hét 1900. nov. 25.)

Érthető ezek után, hogy Ady Új Verseit Ignótus az ő régi várakozása betöltőjének érzi, s elsőként veszi benne észre — ha pontatlanul fogalmazva is meg — a hangsúly döntő szerepét. 1906. ápr. 15-én egyik jegyzetében ezt írja A Hét-ben: „Ha Ady tovább halad a maga nyomán s tudatos (mármint magyarul s verselni tudó) követői támadnak, talán behegged a schizma, mely a XVIII. század végén éppoly sebet ejtett a magyar verselésen, mint a boldogtalan nyelvújítás a magyar nyelven. Akkor történt ugyanis, hogy a már idegenül gondolkodó s szívükben és érzésükben idegen költők révén idegen ritmusokhoz szokott poéták a magyar verset nyugati: előbb görög—római, majd német mérték kaptájára húzták. Rettenetes barbárság volt ez.” . . . (Mert) „mikor a magyar költők elkezdtek görögösen vagy németesen verselni, a legveszedelmesebb barbárságba estek; megzilálták, ami nélkül a vers nem vers a belső s a külső forma harmóniáját, s idegen gondolatmenetről nyúzott bőrt húztak a maguk gondolataira. Ez éppolyan rettenetesség, sőt nem is éppolyan, hanem ugyanaz, mintha »A virágnak megtiltani nem lehet« verset olasz vagy német mintára énekelnék, avagy csárdás nótára bosztont táncolnának. (Mert nemzeti tánc, nemzeti zene, nemzeti versmérték, mondatbeosztás, hangsúly és gondolatmenet egy összefüggő rendszer és szervezet minden népnél.) Ady Endrénél veszem észre, hogy jambusait főképp a magyar ritmusra való ügyeléssel osztja be, nyugati sorai egyben hangsúlyos sorok, melyeknek szakaszai és hullámzásai egybeesnek a mondat tagozódásával, a szók hangsúlyának elhelyezkedésével, s ahol ezt nem engedi meg a jambus, annál rosszabb a jambusra nézve. Innen az Ady verseinek erős és diadalmas magyar zamata, »innen« e dologban elődje, Kiss József verseinek »bujá numerozitása.«” A magyarírat nem elég világos és nem elég szabatos, hiszen nem a szók hangsúlyáról van szó, hanem a szólamokéről. De Ignótus mindenesetre jól tapogat: érzi, hogy Ady verseiben szerephez, sőt vezető szerephez jut a hangsúly.

S két hét sem telik el, s a Magyar Szemlé-ben egy névtelen, de valószínűleg Harsányi Kálmántól vagy Hevesi Sándortól eredő lelkes bírálat teljesen hasonló értelemben méltatja Ady ritmusának magyarosságát. E kritika szerint „e versek magyarságát gyönyörűen zengik és harsogják a ritmusok . . . (Ady Endre) teljesen elvetette azt a régi verselési és rímelési technikát, melyet Makai Emil vitt ad absurdum bántóan tiszta rímeivel és unalmasan hibátlan verslábaival . . . e versek muzsikája nem a gondosan válogatott rímek összecsattanásában áll, hanem a lüktetésében, váltakozó tempóiban, abban a becsületes magyar verselési módszerben, mely mindenekelőtt hangsúlyos akar lenni s nem klasszikus s a jambus kedvéért nem tesz erőszakot a nyelven.” (Magyar Szemle, 1906. ápr. 26.)

Ha mármost tudjuk, hogy a Magyar Szemle 1906-ban a haladó katolikus értelmiség kitűnő folyóirata volt s egész bizonyosan kedves olvasmánya Sik Sándornak, akkor fiatal katolikus papnövendéknek, megértjük, hogy Sik Sándor lesz az, aki néhány év múlva, 1910-ben teljesebbé teszi és továbbplántálja az Ignótusban kipattant, Harsányi Kálmánban vagy Hevesi Sándorban továbbfejlett felismerést: „*Dialógus a régi és az új magyar versről*” című érdekes cikkében.¹

Sik rámutat, hogy bizonyos átmenetek (Kiss József, Komjáthy stb.) után Ady teremtette meg az új magyar ritmust, mely dallamosabb és gazdagabb a réginél s egészen magyar. Kimondja azt is, ami később Németh László elméletének magva lesz: „Csak rá kellett jönni hogy a népies formák megszokott ütembeosztásához nem kell föltétlenül ragaszkodni, és megvolt az új magyar vers.” (Élet, 1910. szept.) Az összefüggést filológiailag is bizonyítja, hogy a hangsúly szerepét Ady jambusában ő is a Temetés a tengeren című verssel példázza ugyanúgy, mint a Magyar Szemle cikkírója tette volt. Mivel pedig Sik Sándor 1918-ban nagyobb

¹ Babits Mihály még 1923-ban is emlékezett rá, hogy Ignótus cikke évekkel megelőzte Sik Sándort; de nem jelölte meg a cikk megjelenési idejét. (Magyar ritmus, Nyugat, 1923.)

bizonyító anyaggal, újból kifejti korábban pedzett felfogását, (*Verselésünk legújabb fejlődése*, Irodalomtörténet, 1918), mégpedig most olyan súllyal, hogy Horváth Jánost bevallottan ez készíti egyik legremekőbb tanulmányának, a *Magyar ritmus, jövővény versidom*-nak, e klaszszikus kis műnek megírására, mely egész kivirágzó új verstanirodalmunk alapkönyve : nyilvánvaló, hogy Sik Sándor az, aki a Kiss József körében és hatása alatt megszületett ignotusi felismerést a szélesebb magyar tudományos közvélemény felé közvetítette. A folytonosság, sőt a lényeges verstani felismerések azonossága, még az ellentétes nézetek összefüggése is szemmel látható : a Kiss József gyakorlatában megteremtett félszabadvers továbbfejlődik a szimbolista lírában, elsősorban Adynál, s a Kiss József és a századvégi nemzeti irány kettős hatása alatt felnövő Ignotus meglátja benne a jogos és magyaros újat ; tőle pedig Sik Sándor révén jut a felismerés tovább.

Ady verselése nem vert gyökeret költészetünkben. Mint tudjuk, Babits, Tóth Árpád, Kosztolányi és általában a nyugatos líra többi nagy alakja, ha élnek is jambikus versekben több-kevesebb licenciával, nem követik őt a különböző ritmusfajták keverésében, hanem bizonyos mértékig visszacsinálják az Ady-kezdetre szabadságokat, a szabályokhoz hívebb verset írnak. Babitsról tudjuk, hogy nem nagyon szerette Ady korai versritmusát, mely szerinte „néha kissé émelyítő volt, a hajók ringásához hasonlatos”. (Nyugat, 1909. jún. 1.) Része lehetett az Ady-verstan általános mellőzésében annak is, hogy ösztönösen küzdeni akartak a penetráns Ady-bélyeg ellen, mely a versrendszerben is megnyilvánult, s talán annak is, hogy az ő költészetük racionálisabb természete a bizonytalan Ady-ritmus helyett szilárdabb ritmust kívánt. Tény, hogy az Ady-féle fél-szabadvers után, mely a század első évtizedében oly népszerű, egy időre megint a kötöttebb, majd 1919 után a teljesen szabadvers válik uralkodóvá. Csak itt-ott látjuk feltűnni az Ady-vers hatását, rendszerint természetesen oly költőknél, akik egyébként is Ady hatását mutatják, így Gyóni Gézánál (pl. Véres harcok verték fel hírét, De ő a béke katonája volt, Sírvers) ; Rozványi Vilmosnál : „Ady Endre! Semhogy gyáva barátod nyügeit, Semhogy vak-volt ellened néniáit halljad : Első legyek én, a szüz, a húszesztendő, Ki erőm és önbizalmam gyolcsába takarlak.” (*Ady Endre emlékének.*)

A fiatal József Attilánál is Ady hatására vallanak az oly „tagoló” ritmusú sorok, mint

A békességet szétosztja az este,
Meleg kenyereből egy karaj vagyok,
Pihen most az ég is, a nyugodt Marosra
S homlokomra kiülnek a csillagok.

(*Megfáradt ember*)

NAGY PÉTER

NÉMETH LÁSZLÓ TÖRTÉNELMI DRÁMÁI

Kilenc évszázad zúg, viharzik e két szép kötet¹ lapjain — kilenc emberi évszázad, s egyik legnagyobb alkotóművésziünk húsz esztendeje. Ennyi választja el az első történelmi drámát, a *VII. Gergelyt* a megírásban utolsótól, az *Apáczai*-drámától. Húsz esztendő — de micsoda húsz esztendő! Viharos, nehéz, minden kérdést feltevő, minden csapdát feltáró, minden problémát tragikussá élező esztendők ezek a nemzet és az író életében egyaránt. Ez a történelmi feszültség, a kor kérdései és az egyén feleletei (amelyek nem egyszer a kor feleletei) közötti harmónia és diszkrepancia által felkeltett izgalom feszül ezekben a drámákban is, zseniálisan keresve s találva meg azt a fogódzót, analógiát a múltban, amely lehetővé teszi a számára saját maga és kora izgalmainak, problémáinak felvetését s megválaszolását.

Nemzeti irodalmunk nagyságának oka egyben tragikumának forrása is: a mi irodalmunk, mióta csak van, mindig a nemzet létének alapkérdéseivel küzdött — mert a nemzet állandóan küzdött a létezésért; nálunk nem tudott valamit érő íróvá vergődni az, akinek csak szelleme játéka alkották mondanivalóját, mint szerencsésebb korok és nemzetek nem egy fiának. Nálunk irodalmi tevékenység, politikai harc, szociális prófécia mindig együtt jelentkeztek, s az író jelentőségét amalgámjuk sajátosságai határozták meg. Az irodalmunkra általánosan jellemző prófétai és pedagógiai hív Németh László személyében és pályájában egészen sajátos színezettel jelentkezik: szinte par excellence megjelenítője ennek a magatartásnak minden szavával, gesztusával s ugyanakkor — vagy talán éppen ezért — magatartása csakúgy, mint kérdései vagy válaszai egészen egyéniek, mással össze nem téveszthetők.

Éppen ezért a drámaíró Németh László alig-alig választható el a más tevékenységtől: mióta csak drámát ír, színművei mindig az agitáció egyik formája voltak első-sorban számára, a lelkiismeret- és lélek-ébresztés sajátos hangú, messzehordó harsonái. Ez volt sokszor művei művészi korlátja is: a pedagógus magával ragadta a dramaturgust az utópia vizeire, ahol az nem egyszer csak bizonytalanul bukdácsolhatott. Úgy látszik, minden pedagógus hajlamú író pályája — ha ugyan a történelem időt hagy neki rá — körülbelül ugyanazt a görbét futja meg: annak a világnak az ábrázolásától, amelyet ifjan megvalósítani szeretne, előbb utóbb eljut annak a világnak a hiteles és szenvedélyes ábrázolásához, amelynek megváltoztatására tör. Németh László pályájának érdekessége és sajátossága, hogy ez a kettő nála nem egyszer párhuzamosan, egymást váltogatva jut szóhoz. Mégis, pályája egészében mintha szintén ezt a görbületet rajzolná: utóbbi regényei is erre mutatnak, s drámatermésében a történelmi téma előtérbe nyomulása ugyanezt fejezi ki.

A történelmi dráma egészen sajátos helyet foglal el a magyar irodalomban. A nyugati irodalmak legnagyobb részében a történelmi érzék kifejlődésével együtt a történelmi dráma

¹ Németh László: Történelmi drámák I, II., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956.

(legalábbis amit a modern ember annak hajlandó elfogadni) a romantika újdonsága, sőt harci fegyvere volt; a történelmi dráma későbbi művelői is szinte menthetetlenül visszahajoltak hangban vagy felfogásban, indulatban vagy alakításban a romantikához, ha történelmi témához nyúltak. A mi helyzetünk e tekintetben is eléggé sajátos: a történelmi dráma nálunk is a romantika első fecskéivel jelenik meg, de ez egybeesik a modern értelemben vett magyar irodalom kezdeteivel. S talán ennek is köszönhető, hogy egyik első modern drámánk egyben egyik halhatatlan remekművünk; viszont feltétlenül ennek tudható be, hogy az irodalom nemzetnevelő funkciója és a történelmi dráma megalkotása iránti kötelezettség szinte minden nagyobb írónk előtt elválaszthatatlan párban jelenik meg. Alig van drámával is próbálkozó jelentősebb írónk (hogy a jelentéktelenekről ne is beszéljünk), aki a történelmi dráma színeiben egy-két lándzsát ne tört volna — s mégis alig van történelmi drámánk, amely a pillanat újságát túl tudta volna élni. Ki emlékszik ma már a két Kisfaludy, Jókai vagy akár Móricz történelmi drámáira? Csak a szakember, de az is inkább kötelességből, mint az élmény erejével. Történelmi drámáink legnagyobb része próza vagy verses illusztráció, színes képeskönyv, amelynek nemzeti aranyfüstjét oly hamar kikezdi az évek; vagy tárgyi és érzelmi travesztia, melyek nem egyszer bonyolult kulcsrendszere csak a kortársak intimitások iránti érdeklődésének olajában forog. Pedig a történelmi drámának, legalábbis nálunk, valóban rendkívüli a jelentősége: a színpadon keresztül a nemzet kulturáltabb rétegei történelmi tudatának alakítója, korokon át hagyományozója. S ez a jelentősége nem csökkenőben, hanem a rádió, sőt a televízió terjedésével erősen növekvőben van.

E nyolc drámát sok közösség fűzi egybe, de ami a leginkább közös, s valamennyin szembetűnő, az a látásmód azonossága. Németh László általában tragikusan látja a világot — de seholy tragikusabban, mint ezekben a drámákban. VII. Gergely a minden világi hatalom fölött uralkodó Egyházat akarta megerősíteni — de végülis eljásza az egyház világi hatalmát, s a maga életét is csak rabló norman lovagok mentik meg; Husz János az Egyház megtisztításáért küzd, s az egyház leplébe bújt legszennesebb hatalom végez vele; Galilei a tudomány igazát akarja érvényre juttatni — de az egyház megtöri, felőrli, becsületét legalább a saját szemében sárba tiporja; II. József egy életet áldoz népei felemelésére — s halálos ágyán minden rendelkezését vissza kell vonnia, hogy birodalmát még ideig-óráig megmenthesse.

S magyar hőseinek sorsa éppilyen tragikus: Apáczai Cseri Jánost és Misztótfalusi Kis Miklóst a korlátolt és tudatlan egyházi hatalmak akadályozzák meg abban, hogy fényt, kultúrát vigyenek az erdélyi népnek; Petőfit az elrejtőzésből, Mezőberényből az indulat — s nem kis mértékben a mások rosszindulata — viszi ki a biztos halálba, az erdélyi seregekhez; s Széchenyi, a döblingi fél-fogoly azért végez magával, mert már nem bírja tovább a rá nehezedő tétlenséget és policáj-terrort.

Szinte nyomasztóan, fullasztóan tragikus sorsok bontakoznak ki e két kötetben keresztül; feketével fest feketére az író, a történelem füstjével, kormával rajzol az emberi lelkek és indulatok bakacsinjára — mégis soha, egy pillanatra sem pesszimista. Nem is tudom, lehet-e igazán pesszimista az, aki tragikusan látja a világot? Mintha éppen az optimizmus visszája volna a tragikum; hiszen van-e életben, irodalomban tragikusabb látvány egyénileg s nemzetileg egyaránt, mint a szárbá szökkenő remények derékbatörése? A pesszimizmus mintha inkább a cinikus humorizálásban találna meg igazi kifejezési formáját — s talán mondani sem kell, hogy mi sincs távolabb Németh Lászlótól, mint éppen ez. Sőt: a humor egyáltalán messze kerüli a drámaíró, pedig olvasás közben sokszor már felsóhajtunk egy-egy derűsebb színfolt, vidámabb jelenet után.

Tragikus, de nem pesszimista, mondtuk; s ha a felsorolt hőöket és sorsukat egyenként végigszemezzük, újra erre az eredményre jutunk. Elbuknak, igaz; bukásuk a legtöbbször fizikai megsemmisülésükkel is együttjár, igaz; mégis az emberiség és a történelem

századokat egyberántó távcsövén átpillantva ezek az egyéni tragédiák az emberiség és a nemzet sorsa előremenetelének legbiztosabb és leghatásosabb emelői voltak. Nem ok s cél — de nem is hatás nélkül pusztultak ezek az életek, s pusztulásukon keresztül is a „sárkányfog-vetemény” előrehaladását szolgálták. Ha letisztítjuk róluk a változó századok és változó egyéni körülmények sallangjait, e nyolc dráma nyolc hősének sorsa nagyban-egészen azonos. Más-más hangsúlyai tán, s más-más mellékmotívumokkal, de valamennyi ugyanarról beszél : az igazi nagy ember, ha csak egy fél lépéssel is a kora elé lép, el kell bukják, mert gyáva és féltékeny kora és kortársai keresztültipornak rajta törvényszerűen ; de épp azáltal viszi előre a világot, hogy odadobja magát a kortársak Dzsaggar-Naut-szekere elé, önkéntes-kényszerű áldozatul. Tragikus ez, de csak így megy előre a világ : ezt tanítják ezek a drámák, nyolcszoros tükrön keresztül erősítve-visszaverve valamennyiük általános tanulságát. Kegyetlen a sors, kegyetlen az élet ; de a nagyrahívatottnak nem az a feladata, hogy a sors kegyetlensége elől elbújjék, hanem, hogy kitárja a mellét előtte : ezzel lesz példa, ettől tanulnak a kortársak s az utókor. Ez zeng ki mindegyik történelmi alakból, s mindegyikük közös-különböző sorsából.

Történelmi drámák, amelyek közül eddig kettő jutott színpadra, s talán még egy pár fog a közelebbi vagy távolabbi jövőben bemutatót látni. Persze, ez színházaink, kultúrpolitikánk szempontjából hallatlan tékozlás, amelyet semmitem sem menthet, hiszen e drámáknak még a gyöngébbje is feltétlenül színpadot, közönséget érdemel. Mégis, úgy érzem, hogy e drámák igazi élete a könyv fedelei között van, a magános olvasó kezében ; hogy e drámák valójában könyvdrámák. Ez persze részben e művek eddigi mostoha sorsának is a következménye : a rivalda s a közönség ellenőrzésén, a színészi játék s a bemutató nagy próbáin kívül (sőt jórészt azok reménye nélkül) születve természetes és magától értetődő módon hajlottak el e művek a színpad-követelte megvalósításoktól az inkább könyvben érvényesülő megoldások felé.

Mire gondolok? Hisz technikailag rendkívül puritánok e művek, semmiféle nehézséget nem támasztanak ; a színpadi lehetőségekkel valamennyi számol, sőt túlnyomórészt nem is próbálja kihasználni azokat. S éppen ezért érzem könyvdrámának ezeket. Harc folyik mindegyik műben előttünk, elkeseredett, kemény harc ; de e harc elsősorban az eszmék harca, s csak másodsorban embereké ; az eszmék sorsa mindnyájunkat jobban érdekel, mint az embereké, akik hordozzák azokat. Gondolati drámák ezek, amelyekben a gondolkodás izgalma eltakarja az azokat hordozó embereket ; ezek a gondolatok kevésbé válnak testté, legalábbis nem annyira, hogy valóban, fizikai megjelenésében is érzékelhető legyen a mérkőzés. A címadó hősből a pozitív, progresszív magatartásnak általában nagy és eleven képviselője jelenik meg ; de harca — mely legtöbbször életébe kerül — nem tud igazi küzdelemmé válni, mert a maradiságnak, az elnyomásnak, a tudatlanságnak nincs egyetlen képviselője sem, aki vele méreteken felvehetné a versenyt. Vagy ha van, hát nem jelenik meg — mint Henrik a *VII. Gergelyben*, mint a pápa a *Galileiben*, mint a császári udvar a *Széchenyiben* — legföljebb kicsi s kicsinyes, undorítóan poltron emisszáriusain keresztül.

Ez a gyöngeség azonban egy nagy művészi erőforrásból táplálkozik : a szerkezet ragyogó, szinte puritán tisztaságából. Az író csak a történelem menete s a szereplők hordozta eszmék sorsa tartják izgalomban, s ettől sem tetszetős színpadi hatás, sem ötlet-adta diverzió nem tudják eltéríteni. Gondolati drámák ezek, olyan fehér izzásig hevítve, hogy már a gondolatok szinte kiégetik maguk közül az érzések salakját : ezért szegényednek el annyira női alakjai, válnak szinte jelentéktelenné. Németh László írói világában általában a nők az érzések hordozói, míg a férfiak a gondolat törpéi vagy titánjai — ha az érzelmek szerepe a minimálisra szorul, a nőknek el kell tűnniök ebből a világból. Korábbi művei is, e drámái is azt bizonyítják, hogy ha kell, Németh kitűnően ismeri a színpadot és lehetőségeit ; tán mi sem lett volna könnyebb számára, mint ezen a hiányon segíteni. De ugyan-csak föltételezhető, hogy éppen a konvencionális könnyűség riasztotta el ettől a különben

színpadilag oly indokoltnak tűnő feladattól : mint minden igazi pedagógus, ő is nagy kísérletező, aki szereti kitapogatni a lelkek és a formák végső lehetőségeit, minden rejtett redőjük hatásfokát és titkát.

Gondolatilag bátor hősök Németh László drámáinak hősei, de a legtöbbször a cselekedetig nem jutnak el, vagy visszatorpannak előre. Kor, betegség, család — valamennyi emberi nyűg lehúzza őket, s ez gondolataik nagyságát nem csökkenti, de emberi tragikumukat növeli. E téren a legjellemzőbb drámája a *Galilei*, amelyet a legtöbben ismernek ; egyben olyan mű, amely a fentebb említett drámaírói kísérletezőkedvet is a legékesebben példázza. Hiszen tulajdonképpen világirodalmi unikum ez a dráma : az író három felvonáson keresztül, minden érvel és gondolati lehetőséggel felépít egy hőst, jogosít egy megalkuvó magatartást — hogy a negyedik felvonásban megsemmisítse hőstét egy pár egyszerű szóval, egy a színre tévedő, akkor fellépő alakkal. Itt bukik el Galilei, mert a saját szemében — és senki másében — erkölcsileg megsemmisül ; ugyanakkor ez az emberi bukás az ember által képviselt eszmék, gondolatok hallatlan és fényes győzelme. Így valósul meg ebben a konkrét műben az, amit Németh László drámaírói magatartására általában is jellemzőnek mondtam : a tragikum és optimizmus összefonódása, együttes és egymáson keresztül való érvényre jutása.

Gondolati drámák, s ezért könyvdrámák, mondtam korábban. De a világirodalom hány olyan drámáról tud, amelyet a szerzője színpadot nem is remélve írt, s amely azóta sikeres darabja nem is egy generáció és nemzet színpadának ! Könnyen lehet, hogy a Németh László történelmi drámáinak is ez vagy ehhez hasonló lesz a sorsa. Egy azonban bizonyos : ahogy ő a dráma nagy birodalmából magának egészen sajátos parcellát tudott megművelni, úgy ezeknek a drámáknak az előadása is csak akkor lehet igazán sikeres, ha a színház nem azokat alakítja a maga képére, hanem maga próbál hozzájuk idomulni, s kialakítani egy új, ezeknek valóban megfelelő játéktílust.

Ezt az erőfeszítést ezek a drámák busásan fizetnék vissza. Jelentőségüket nem lehet eléggé hangsúlyozni — tehát annak a jelentőségét sem lehet eléggé kiemelni, ha ezek a színpadon s a szóművészet egyéb csatornáin keresztül szélesebb tömegekhez szólhatnának, mint a dráma-olvasók szűk köre. Nemzeti jelentőségüket kiemeli az a tény, hogy amint magyar hőseinek történetén, eszméin mindig átvég az európai gondolat viharja, úgy világtörténelmi alakjainak és problémáinak tükrében is mindig megjelenik a magyar nép sorsának, a magyar emberek életének valamely kardinális problémája. Németh Lászlóval kapcsolatban a provincializmus szót csak egy összefüggésben lehet leírni : művei a példa rá, hogy lehet töle diadalmasan szabadnak lenni nálunk. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy ezek a drámák az évtized legjelentősebb színművei közül valók, sorozatuk pedig a legnagyobb drámai tett, amelyet magyar írónak ezekben az években a javára írhatunk.

Ezt a jelentőségüket még különösen kiemeli sajátosan némethlászlói és ugyanakkor sajátosan drámai nyelvük. Nyelvésznek vagy inkább nyelvészettának való, fontos feladat ennek tüzetes elemzése ; de frappáns tömörsége, képeiben és fordulataiban megnyilvánuló nagy asszociatív ereje teljesen, sőt merészen modern drámai nyelvet teremtenek, amely ugyanakkor — egy-egy igealak, köszöntési fordulat vagy más jelecske mesteri elhelyezésével s nem utolsósorban nagy tömörségén keresztül — dúsan árasztja magából a választott történelmi kor levegőjét, ízét. Aki olvasta vagy látni fogja e műveket, a történelmet mindig egy kissé Németh László szemével fogja látni — de aki hallotta ennek a nyelvnek remek zenéjét, az minden színpadi beszédben ennek az ízeit fogja keresni a jövőben.

SZABOLCSI MIKLÓS

WEÖRES SÁNDOR KÖLTÉSZETÉRŐL

— A Hallgatás tornya, „harminc év verseiből”, megjelenése alkalmából —

Weöres Sándor költészetéről elég sokat írtak, — de csak 1948-ig. Akkor elhallgatott a kritika szava róla, egyre gyérebben jelennek meg versei, s kialakult a „Weöres-legenda”, egy elnyomott, nagy, magányos költőről, akitől a fiatalok mindegyike tanult, aki a csendben halhatatlan mesterműveket alkotott. Kötetében e kilenc év termése csaknem másfélszáz lapot tesz ki; közel 150 versét találta, szigorú mértékkel, méltónak a költő, hogy felvegye gyűjteményébe. Elemzésünk hát elsősorban erre a termésre alapozódik. Mert — természetesen — szólni kell róla, megvizsgálni, elemezni, értékelni, összehasonlítani ezt a költészetet, — még ha az értelmezés és az elemzés sokszor durvának és illetlennek tűnhetik is a költő világát szemlélők, gondolatvilágát elfogadók számára.

*

Értékelés-kísérletet, úgy tartja az irodalomtörténeti illemtörvényszék, — az előző bírálatok s tanulmányok ismertetésével kell kezdeni. Ezúttal nemcsak illendő, hanem célravezető is ez az eljárás; mert Weöres a legjobb kritikusokat csábította írásra, sok érdekes s színvonalas tanulmány jelent már meg róla, s eléggé tisztán kirajzolódik belőlük a költő útja. Csodagyerekként (ám csakhamar kiderül, hogy egyáltalán nem rimboud-i csodálatos kamaszként) indul; s Babits is nagy elismeréssel nyilatkozik róla. Úgy tűnik: Babits igazi folytatója; s mindent tud, amit költőnek tudnia kell, sőt mindent jobban tud, azt is meg tudja csinálni, amit Babits csak szeretett volna, minden hangszeren játszik, s mindegyiken ijesztő tökéletességgel. A „csodagyerek”, a „Babits-folytató”, a „még-ki-nem-alakult-hangú”-féle megállapítások azonban már 1939-re helyet adnak: egyfelől annak a felismerésnek, hogy csillogó játéka mögött következetes erkölcsi-világnézeti magatartás szilárdul meg egyre jobban; ahogyan Halász Gábor (Nyugat 1939) leszögezi: egyfajta menekülés a világ nehézségei elől a nirvánába, olyan szemlélet, amely a bölcselő türelmével tartja szükségesnek a rosszat; bizonyos „urifiús” fölény a küzködőkkel szemben. Másfelől: kialakul a rajongók tábora is, s Weöres-képük: csodálatos fényekben csillogó költészet, amely külön világot teremt, amelyben az arányok visszajukra fordulnak, amelyben a stílusok káprázatos ragyogása amft, villódzó, kaleidoszkópszerű világ ejt csodálatba.

1945 után — amikor gyors egymásutánban jelentek meg kötetei — (*A teljesség felé*, *A szerelem ábécéje*, *Elysium*, *Gyümölcskosár*, *A fogak tornáca*, — két év alatt mindez!) Weöres egyre jobban az érdeklődés homlokterébe kerül. Költészetére vonatkozóan a legváltozatosabb vélemények hangzanak el.

Hangos szólam a kórusban: a feltétel nélküli elismerése, szinte külön Weöres-mitológia megteremtéséé. Szentkuthy Miklós (*Magyarok* 1947) szellemes tanulmánya új esztétikát épít

költészetére; s új világnézetet is: „egy erkölcsi alapozottságú igazi szocializmus” megfogalmazóját ünnepli benne. Mestere-tanítványa, Hamvas Béla szerint meg Weöres műve „az egész újabb költészet kezdete”, „világméretben jelentős költészet” (*Diárium* 1947) — s versei minden sorát igazolja s apologizálja.

A bírálatok egy másik — mérsékelt — csoportja elismeréssel hajlik meg Weöres nagy költői értékei előtt, elemzi sajátosságait, s kisebb-nagyobb — technikai, esztétikai jellegű — fenntartásokat hangoztat (Kardos László, *Magyarok* 1946 dec., Vajda Endre *Válasz* 1946 dec., Bóka László *Új Magyarország* 1947; s Lengyel Balázs *Ujhold* 1946 dec., 1947 dec., valamint *Mai magyar lírá-jában*). Általában kísérletező, különleges, vitathatatlanul kiemelkedő értékű lírának tartják; de felhívják figyelmét a veszélyekre: a tárgyi világ elsorvadására, fokozódó hermetizmusára, elvontságára; annak a kísérletnek gyakori buktatóira, amely az irreálist irreális eszközökkel akarja megragadni.

S végül: meglehetősen kemény világnézeti bírálatban is részesültek kötetei. Marxista oldalról Szigeti József fejti ki legélesebben s legvilágosabban álláspontját (*Magyar líra 1947-ben c. tanulmányában*). Weöres 1944–1945-ös verstermését elemzve, az „izolált én” teljes szétesését, csődjét állapítja meg e lírával kapcsolatban; rámutat arra, hogy az embertelenséget örökkévalónak stilizálja át (erre már Halász Gábor is figyelmeztetett 1939-ben); hogy csak a széthullott világ cserepeit ábrázolja; kétségbeesésének, reménytelenség kultuszának szociális-politikai alapja adott pillanatban „ellenforradalmi pozíció”. Lényegében hasonló álláspontot képvisel, de talán még hevesebben foglal Weöres ellen állást több cikkében Keszi Imre. Hangban talán nem ilyen érdesen, (és más álláspontról) de érdemben ugyanilyen keményen ítél Rónay György (*Vigília* 1947). Ő elsősorban *A teljesség felé*-ről szól; rámutat e gyűjtemény filozófiai gyökereire, kikel a részvétlen kontempláció elmélete és gyakorlata ellen. Weöres álláspontját — s ennek nyomán költészetét — sokban embertelennek tartja, egész magatartásában a művészet emberi lényege elleni támadást fedez fel; s — egyedül a kritikusok közül — ezen a téren még tovább megy: az elvek művészi megvalósítását, Weöres költeményeit is élesen bírálja.

*

S hogyan látom ma, Weöres újabb költeményeinek ismeretében, ezt a kétségtelenül izgató, elfogadásra vagy ellenkezésre csábító lírát? Hadd kíséreljem meg különböző oldalakról, több szempontból megközelíteni a problémát.

Ha Weöres költészetének művészi fejlődését, eszközeinek kialakulását, formáinak kibontakozását követjük nyomon, megállapíthatjuk, mint indul Babits-utódként, hogyan veszi fel költészetébe előbb Kosztolányi, Füst, majd kortársai, Illyés, József Attila hatásait, indításait, s végül a korabeli európai költészet csaknem minden alkotójának vívmányait; észrevehetjük, mint váltakoznak ebben a kezdeti korszakban kosztolányi-illyési objektív realista képek a fiatal Babits szerepjátszására emlékeztető forma-, ritmus-, stílus-, helyzet-játékokkal. Folytathatnánk annak elemzésével, mint bukkannak fel a mítoszok költészetében (egy effajta fejlődési fokon keresztül: gyermekkor megidézése — a gyermekkor mítoszai — a „nagy” mítoszok), hogyan kezdi el Weöres drámai jellegű kísérleteit, s hogyan fokozódik annak aránya költészetében, amit — jobb szó híján — nevezzünk filozófiai költészetnek, s ugyanakkor hogyan lesznek egyre gyakoribbá nála a pusztá dallamkísérletek.

Nyomon lehetne követni azután, hogy a 30-as évek legvégétől hogyan lesz uralkodóvá költészetében a sötét reménytelenség hangja, s evvel kapcsolatban a darabokra tört, új formákat kereső vers, s hogyan alakul, hogyan teljesedik ki az ezoterikus, nem-realista költészet, a szétbomlott valóság s az egysoros versek költészete.

S végül: megfigyelhetjük, hogy az utolsó években mint halad költészete a nagy, összefoglaló mítoszok, a nagyszabású ódák, filozófiai költemények uralkodóvá válása felé,

mint erősödik meg egyszerre a groteszk és a „neoklasszikus” összefoglalás, mint törik szét még jobban és mint szilárdul meg ismét világ és vers.

*

De ássunk mélyebbre. Próbáljuk szemügyre venni, milyen emberi, társadalmi, filozófiai álláspont, milyen meggyőződés, a világ eseményeire való milyen reagálás olvasható ki Weöres költészetéből?

Az egyik róla szóló cikk szerint : „Nem törekszik új világszemlélet megszólaltatására, vagy a közvetlen világ tervszerinti megszólaltatására, hanem a képzettársítások gazdag játékaival, a dolgok merész egymás mellé állításával akar egy misztikába hajló világérzékelést megidézni. Kezében a vers sokkal inkább a játék esetlegességeiből váratlanul kinyíló új értelem érzékeltetése, mint a megismerés tudatos kifejezésének eszköze.” Véleményem szerint azonban Weöresnél nemcsak *világérzésről*, hanem *világszemléletről*, nemcsak a *játék esetlegességéről*, hanem *tudatos* elszánásról is van szó, elszánásról a saját filozófiai álláspontja elfogadtatására.

Weöres Sándor lírájából kezdettől fogva kiált : a költő a világban rosszul, idegenül érzi magát, otthontalan, s korát érthetetlennek, zavarosnak, kényelmetlennek találja. Költészetének egy igen korai szakaszán ez az otthontalanság a szociális elégedetlenség formáját ölti ; de álarc, álruha ez csupán ; az egész létértelme válik mindinkább kérdésessé a fiatal költő számára.

A 30-as évek végétől aztán két tényező fokozza s erősíti ezt az alapmagatartást. A fasizmus egyre agresszívebbé válása, a közeledő háború árnyéka, az egyre érthetlenebbnek tűnő bel- és külpolitikai események, — amelyek Weöres lírájában mint az egyre értéktelenebbé, zűrzavarosabbá váló külső valóság, az egyre jobban széttöredező felszín, az egyre törpébbé s groteszkebbé váló embernek rajza jelentkeznek (l. pl. a *De Profundis*-t). S ez időben találkozunk Weöres a nálunk az értelmiség egyes köreiből ekkor népszerűvé váló irracionalista áramlatokkal, a válság-ideológiákkal, közelebből : a Sziget-mitosz és a Kelet-kultusz Kerényi — és Hamvas-féle változatával, amely a szaktudomány szűk köréből kilépve éppen ez idő tájt lesz szélesebb körökben ismert. Íme, itt a magyarázat a világ eseményeire : „*Idegen vagyok a lég-alatti tájakon . . .*” ; s a széttört, egyre barbárrá váló világban már csak az Egység, a Teljesség, az elvesztett Egész menthet meg ; meneküljünk hát a Szigetre, burkolózzunk be a Mitoszba, idézzük fel magunkban a benső Atlantiszt : mindez védelem és menekülés. (Ismét csak jelezve az ebbe a körbe tartozó legszebb költeményeket : *Dalok Na Conxy Pan*-ból, *A víz alatti város*). Lehet vitatkozni ennek a menekülésnek, ennek a Szigetre vonulásnak, ennek a görögség és Kelet-kultusznak értékén ; egyesek ma is úgy látják, hogy Weöres — s mások — részéről tiltakozás volt s gát a fasizmus ellen, a barbársággal szemben ; hadd vessem ennek ellene : feltehető, hogy esetleg szubjektíve az, de vajmi gyenge gát, ha gát egyáltalán ; mert inkább izolálódás, megrettenés, passzív fegyverletétel, akcióból való kikapcsolódás, mint fellépés a fasizmus ellen — s így, a sok között — akaratlanul, de elkerülhetetlenül — az 1944-es szörnyű csőd egyik alkotóeleme! S hogy lehetne irracionálizmussal, ösztönkultusszal, köddel harcolni az irracionálizmus ellen? Sokszor megrajzolt folyamat (legmélyebben Lukács György elemezte *Az ész trónfosztása*-ban) de nemcsak marxisták mondták el : az irracionalista folyamat megindítóit, (s ártalmatlanabbnak látszó szakaszában résztvevőit) — megrettennek a nyíltabb, harciasabb formák pusztítása láttán (Hadd utaljak a többi között csak Thomas Mann *Doktor Faustus*ára). Mindenekül : inkább a magyar értelmiség egyik igen értékes rétegének tragikus tévedése, csillogó zsácutcája volt az, amelybe Weöres is beletévedt.

De Weöres erről a Szigetről, erről az Atlantiszról, a mítoszok s az irracionális erők birodalmából azután soha többé nem is távozott el ; 1943 és 1945 közt a legmélyebb undor, a legsötétebb kétségbeesés örvényébe zuhan ; teljes reménytelenség fogja el : a *Három-*

részes ének, *A reménytelenség könyve*, a XX. századi freskó, az Örök sötétség megrendítő tanúi ennek a lelkiállapotnak, — s egyúttal a széttrött világból az Egység keresésének. S ebből a válságból végeredményben ki sem lábal többé; magatartása alapján változatlan 1945 után, változatlan az 1945—1949-es idők — számára sok szempontból kedvezőbb — légkörében; s változatlan mindmáig.

Filozófiai álláspontját, világnézetét „*A teljesség felé*” (1947), — prózavers-gyűjtemény, szentencia-gyűjtemény — foglalja össze.

A jelenségvilág hazug; csak az van, amit belelátsz. Az igazi, a valódi belül van: „... a jelenségvilág álvégtelenjéből képzeleteden át vezet az út a benned rejlő igazi végtelenbe.” (17. l.) Az ember mélyén rejtőzik az ő tudás: a jelenségek mögött levő változatlan létezés. A teljesség tehát: leszállni a magunk alap-rétegébe. „Ha az igazságot akarod birtokolni... önmagad mélyén kell rátalálnod.” (17 l.) A személyiség végtelen feloldását kell tehát elérni; s ennek eszköze: az egyéniség és a tömegek fölé való emelkedés. Mert az egyéniség szétbontásának módja: az esetlegestől megszabadulni; esetlegesek pedig: test, tulajdonságok, vágyak, társadalom.

Ebből az ismeretelméleti alapvetésből megfelelő etikai magatartás következik: mindent szeretni, mindent megérteni, mindent elfogadni, mert semmi sem különb a másiknál. A nagy ellenség a közösség-gyűlölet: „Írماغját se tórd magadban semmiféle társadalom-javító szándéknak. Mert minden elvont közösség ködkép...” (50. l.) A világ ugyanis „rög-eszmék és indulatok zúrzavara... ha körülnézel: tilalom, kényszer, jelszó, zsidvásár, mákony, maszlág, propaganda, haszonlesés, törtetés, rémület, bizonytalanság.” (uo.) A teljességet hát az „egyszerű szegény emberek” birtokolják, akik a veszteségeket nehézség nélkül viselik el; hiszen a legfőbb boldogság: a körülményektől mentesülni. Nem érdemes hát az emberiség megjavítására törni, hiszen: „népedet és az emberiséget csak azáltal javíthatod, ha önmagadat javítod.” (50. l.)¹

Az ismeretelmélet és az etika után vessünk egy pillantást az ezekre épülő esztétikára. A természetben minden egyformán szép: az időtlent, a változatlant, az őslényeget megragadó tényező pedig: a fantázia. Az időtlenül működő képzelet egyúttal eszköze a valóság fölé való emelkedésnek, azaz: az érzékfeletti érzékelésnek. S ebben az összefüggésben azután külső és belső lényegében ismét ugyanaz. Ugyanennek az érzékelési módnak megnyilvánulásai, objektívalódásai a mítoszok. „A vallásokat, mythosokat, jóslási módszereket az emberi képzelet teremti, akár a műalkotásokat. Ami nem jelenti érvénytelenségüket; sőt: érvényüket jelenti. Mert a képzelet, ellentétben az érzellemmel és értelemmel, nem az időbeli világ esetlegessége szerint működik, hanem az időtlennek törvénye szerint.” (92. l.)

S végül, összefoglalásul, hadd idézzük a „*Tíz erkély*”-t:

- „A teljes lét: élet-nélküli.
- A teljes öröklét: idő-nélküli.
- A teljes működés: változás-nélküli.
- A teljes hatalom: erő-nélküli.
- A teljes tudás: adat-nélküli.
- A teljes bölcsesség: gondolat-nélküli.

¹ Felmerülhet a kérdés — s fel is merült —, vajjon az a weöresi megállapítás lényegében nem azonos-e a józsefattilai felfogással: »a termelési erőket odakint s az ösztönöket idebent»? Téves és felületes összehasonlítás! Nem szólva arról, hogy a József Attila követelése ekkor is egy materialista, racionális rendszerre épül, a marxizmusra; s a freudizmussal való kiegészítés vágya is egy értelmi, a valóságra épített rendszer javítása, finomítása szándékából született; Weöres alapmagatartása a javításról való lemondás, a passzivitás, a reménytelenség; József Attiláé pedig a javítás, a továbbfejlesztés, az aktivizmus.

A teljes szeretet : érzés-nélküli.
A teljes jószág : irány-nélküli.
A teljes boldogság : öröm-nélküli.
A teljes zengés : hang-nélküli."

Ennek a gondolatrendszernek gyökerei eléggé világosan kimutathatók lennének ; Rónay György alapos elemzése már kísérletet is tett rá. A XX. századi irracionalista filozófiaiak, az európai szerzőkön átszűrve átértelmezett keleti és indiai művek (Tao Te King, Upanishádok) tájkán, Hamvas Béla közvetítő és értelmező működésében kell keresnünk a forrásokat. Weöres filozófiája egyik válfaja csupán a század 20—30-as éveiben felbuzgó irracionalista, neoprimitivista áramlatoknak, az „új-Kelet” divatoknak, a Bergsontól induló új intuiciótannak, a Jung nyomán kivirágzott, de egészen Hamannig visszavezethető kultúrfilozófiáknak — a „krizeológiák”, válság-magyarázatok népes családjának. Természetesen : ez „örök nyugalom”-ra, „halál-egység”-re, az énfölötti énre s a kollektív tudattalanra épített rendszer egyben tükröződése egy apokaliptikusnak látszó kor szörnyű zűrzavarainak, a régi értékek bomlásának, az áttekinthetetlennek tűnő valóság kuszaságának, — s ugyanakkor ez adott valóság teljes tagadása, avval való feltétlen szembenállás. Ez az adott valóság pedig nemcsak 1943 és nemcsak 1944, hanem 1945 és 1947 és 1949 is! Weöres rendszere tehát világundorának, elszigeteltségének, a világgal, az emberekkel való szembefordulásának, megérteni és változtatni-nem-akarásának filozófiai igazolása.

S miért fontos ez? Mert — érzésem szerint — Weöres költészete, bármilyen szokatlannak hangozzék is ez vele kapcsolatban, tézis-költészet ; s egy bizonyos módon sokkal inkább az, mint az 1950 és 1953 között született legsematikusabb termékek. Mert rendszere, elmélete nemcsak egyszerűen jelen van vagy tükröződik a Weöres 1947—1957-es évekből való verseiben, hanem az akkor született, s az ebben a kötetben szereplő versek jelentős része egyszerű illusztrációja, kifejtése ezeknek a tételeknek, persze, a sajátos weöresi módon : az érzékfeletti érzékelés, s időtlen képzelet útján, mítoszok, legendák közvetítésével. Hamvas Béla maga is elismeri ezt, amikor arról beszél, hogy Weöres mindent, még a művészi színvonalat is, a „létezés-problémáknak” rendel alá ; s azt se feledjük, amire Weöres maga figyelmeztet *A vers születése*-ben, hogy legtöbb verse irodalmi ihletből, reflexióból született.

Igen, a Weöres verseiben tanításainak minden tételét megeljük. *A fogak tornáca*-ra és az *Egysoros versek*-re gondoljunk, — a széttört világ s az örök egység tanát hirdetik ; a jelenségvilág még fokozottabb széttörése és teljes viszonylagosságának érzése nyer megfogalmazást néhány újabb versében (*Relációk*, *Az élet álom*, *A megállt idő*) ; a „minden viszonylagos” érzését ott találjuk a *Talp-országban* is ; a valósággal szemben a „benső tér” felidézését a *Meditáció*-ban, a „benső álomi tenger”-ét az *Arany János*-ban ; az örök magány, a változatlan világ, a „semmi sincs” érzését a *Nem élni könnyebb-től* az *Orpheus-on* át az *Orbis Pictus*-ig ; a s versek egész sorában a gondolatot :

Testből, melynek nyűge átok,
nyílnak testtelen virágok,
és az iszapos húson látod
felragyogni a valóságot.

(*Táncosnők*)

A sort sokáig folytathatnám . . . de hadd álljunk meg néhány versnél. Az *Orbis Pictus* ciklus, — címe s sok darabja alapján is —, a való világ festésének tűnhetnék. Sokban valóban az is ; pillanatképek, valóságdarabkák, hangulatok követik egymást, zsivajgó, színes világ bontakozik ki előttünk : a dallam- és mítosztöredékek, festményrészletek és kinyilatkoztatások követik egymást ; ám az *Orbis Pictus* voltaképpen a *Teljesség* felé megverselése

is; szentenciózusan és tömören ott benne az egész filozófia: az ember kicsi s esendő volta, a felszín végtelen változandósága, a munka, mint a föld ős démonainak megsértése, a társadalom, mint teljes értelmetlenség, a lét mélye, mint az igazi lényeg. Az *Orpheus*, amely bizonyos mértékig Weöres egyik ars poeticája, az „önnön benső igazi arcod” mítosszá növelése, a „minden vagyok és semmi vagyok” több alakon keresztül való hirdetése. S Az *elvesztett napernyő*, talán a legbravúrosabb vers, a legérettebb teljesítménye az utolsó években, a reális és fantasztikus keverésével, pontosabban: az apróságok realitásától kiindulva s a fantasztikum világegyeteméig jutva el, egy sajátosan klasszicizált formanyelven, ódai zengéssel, lassú, majd egyre gyorsuló menettel az örök harmónia s az örök értelmetlenség, a „rejtett terv”, a „minden kicsi — minden nagy egyenlő” gondolatának hirdetője és sugallója. A kötetet záró *Ars poetica*? Egyesek szerint egy újfajta rend, újfajta harmónia, egy ismét egésszé váló világ meghirdetője. Igaz: egységesebb és szilárdabb benne a világ — de ez a Weöres régi világa még. Azé, aki nem a „folyton-változótól”, azaz a való világtól „remél dicsőséget”, hanem az „öröklét”-től, amely azonos az egyénfölötti lényeggel, az azt hordozó „génusz”-szal. A költő feladata, e vers szerint is, az öröktől való és örökkéélő „forró igék” megragadása és dalbefoglalása.

Ám az utóbbi évek Weöresének egyik legtermészetesebb s legkedveltebb kifejezési formája a mítosz. Említettük már, hogy ő maga a fantázia örök lényegét megragadó képessége bizonyítékának tartja a mítoszokat; aki tehát az örök lényegét akarja megidézni, az mítoszokat teremt, képzelt korok s képzelt kultúrák ruhájába öltözteti a mindig-azonos lényeg kifejezését. A külső világ s a belső valóság, önmaga élete s elméleti meggondolásai mind mítoszok formájában öltöhetnek testet. Hosszú a sora a korábbi Weöres-mítoszoknak; a Theomachiától fogva az Istar-mítoszokig s a képzelt barbár-mongol drámákig, mástermészetűen pedig az önmagát mitizáló költeményekig (*A megláncolt szőrnyeteg*: „Te vagy a vadász és te vagy a vad.”) Az újabbleletű Weöres-mítoszokban meg újabb elemek tűnnek fel.

Az apokaliptiszis-mítoszokban például egybefonódik gyermeki város-fantázia (*A képzelt város*), az átélt kor, s az elsüllyedt kultúrák igézete; *A Mahruh veszése* lenyűgöző, inka fal-festményekre emlékeztető óriásfreskójában csúcsosodik ki ez az irány.

Egy másik csoport az ősanya-mítoszoké. Már *Az óriási nőstény* ebbe a körbe tartozik, s az utolsó években olyan jelentős darabjai születtek, mint a *Medeia*, a *Minotaurus*, a *Tataváné*, a *Mária mennybemenetele*. Anya-mítoszok ezek, az ősanyáé, az örök nőé, az övét tápláló anyáé, az összenvedése; s ugyanakkor véres világ-mítoszok is (*A föld meggyalázása*, *Minotaurus*); a föld vérben, bűnben, mocskokban való eredeti fogantatásának, a tiszta, szűzi semmivel ellentétben a rothadást és bünt hordozó, egészségtelent és hitványt tenyészítő élővilág keletkezésének mítoszai. Középponti képviselői ennek a mítosznak *Medeia*, a magányos, az emberiség terhért magárevető hős, egyszerre férfi és nő, egyszerre áldozat és áldozó, egyszerre erőszakos és megerőszakolt, aki nem maradhatott tiszta a világért hozott áldozatban; s *Mária*, aki egyszerre Weöres Sándor édesanyja, s Jézusé, s mindenkié, az ősanya, a nagy szenvedő. A *Medeia*, a *Mária mennybemenetele*, az *Orpheus*: egyúttal példák a személyiség esetlegességére, többértelműségére, végtelenül sokféle korban, alakban való megjelenhetésére; mert ugyanakkor még az ősanya, a mindig-levő személyiség is, amelynek többértelműségét a költemények hangbeli, stílusbeli, kifejezésbeli korváltó, stíluscsereelő volta is hangsúlyozza — mindig az őslényeg, az ősválóság takarója csupán.

Az utolsó években azonban Weöres lírájában egy addig ritka hang erősödik meg, eléggé szokatlan éppen nála, de indokolható a körülményekből s álláspontjából: a dühös groteszk hangja. Az eddig passzív és kontemplatív költő verseiben nemcsak stílusátvétel, hanem stílusparódia, nemcsak elnézés és lebegés, hanem kegyetlen gúny, nemcsak félrevonulás, hanem — támadás is. A világ fokozódó s számára csak még értelmetlenebbé váló zűrzavarának látványára lírájában már 1945 előtt is néha a gúny jelentkezik a zűrzavar közvetlen ábrázolási kísérletében (*Az éjszaka csodái*), ekkor még csak a nyárspolgáriság kifigurázása

formájában. Nos, 1948 után fokozódik, élesebb és türelmetlenebb lesz a gúny, merevebb a visszautasítás, Weöres a „koalíciós” korszakban ugyanúgy, mint a „fordulat éve” után, s 1953—1956-ban is elsősorban értelmetlenséget, groteszk haláltáncot lát, ugyanúgy sötétséget s percemberkéi játékát, mint azelőtt. Az *Arany János*, a *Táncballada*, az *Ekloga*, az *Aqua viva* s főleg a *Le Journal* táncos-gúnyos soraiból vajmi kétségbeejtő képe világlik ki mindannyiunknak. Főleg a *Le Journal* : a teljes relativizmus, a mindenegység, a látszat-lét itt is a fő mondanivaló ; de ennek a látszat-létnek milyen torz képe vigyorog ránk a sorokból : a ma áttekinthetetlen zűrzavara, esztelensége, az értékek felrúgása : kezdve az eszmények elvesztésén, az „erőszakos technikának” koncul esett „mező lánykatesté”-ig ; a „hettita” gögőtől a „rengeteg Homo bestialis”-ig, a „kuss az iga harsog a talmi” érzésétől az egész európai kultúra mély elítéléséig :

hellén szám héber látomás
egymást pocskul elrontotta
menny-gyümölcs és pokol-tojás
lett paradicsomos rántotta

Mi csálja ki ezeket az elkeseredett (s aránylag világos) hangokat ebből a kontemplatív művészből? Kétségtelen : az elmúlt időszak légköre, általános hibái, torzításai s evvel kapcsolatban a személyesen vele elkövetett hibák (csak dalszövegeket írt, versei alig, kötete egyáltalán nem jelent meg, műfordítók fokozták le). De ez csak az egyik oldal! A másik az, hogy ellentétben sok költővel, aki 1953-ban abban csalódott, amiben 1949-ben hitt, — Weöres sohasem érezte magáénak, ami készül : 1943-ban s 1947-ben, 1949-ben s 1953-ban s 1956-ban is egyaránt távolinak, idegennek, érthetetlennek, apokaliptikusnak tűnhetett számára minden. Ne feledjük : filozófiai-világnézeti álláspontja változatlan maradt. S még egyet ne feledjünk : a társadalom alaprétegei megmozdultak, valóban sok régi ál- (s néhány valódi) érték eltűnt ; sok új valódi (és néhány ál-) érték keletkezett ; s ebben a földcsuszamlásban, ebben a mozgásban az, aki mindvégig részvétlenül, mintegy kívülről nézte, csak egyre fokozódó zűrzavart és rettenetet láthat.

Weöres Sándor költészetének világnézeti, filozófiai oldala tehát sajátos képet mutat : egy végletes, XX. századi irracionizmust, olyan emberét, aki a politikai fejlődésből, a kor társadalmi mozgását irányító mindenfajta eszméből, s főleg a haladásból, a fejlődésből már a 30-as évek közepe táján kiábrándult, aki századában idegenül s magányosan áll ; s aki ezt a rosszérzést metafizikaivá, abszolúttá fokozta. Az emberektől való távolyságát, velük együttérezni és együttműködni nem tudását általánossá stilizálja s filozófiailag támasztja alá. Elméleti álláspontja s magatartása lényegében azonos 1945 előtt s után, s az 1949 utáni fejlődés csak teljesebbé teszi izoláltságát, támadóbbá csalódottságát s magányát, végletesebbé az irracionizmusba, az örök öslényeghez való menekülését. Kemény a szó : — s ha lehet is, hogy Weöres fájdalma, menekülése és kétségbeesése mögött szubjektíve mély emberszeretet, közösségrevágyódás, a valóság sokszínűbbé tételének vágya rejtőzik, — költészete filozófiailag, világnézetiileg mélységesen embernélkülivé tett, dehumanizált. S ha lehet is, hogy alapjában a valóság szépségét és sokszínűségét sóvárogja — költészete a szét-tört valóságot tükrözi, azt abszolutizálja, ezt teszi éles és támadó antiintellektualizmusa alapjául.

*

Idealista, irracionalista, magányos, támadó — de ugyanakkor...

Mert *A hallgatás tornya* több száz verse : sokszínű, villódzó, nagyszabású költészet! Irracionális és dehumanizált? Menekülés és szét-tört valóság? Igaz, de ugyanakkor úgy látszik, mintha mindez csak játék, mindez csak ürügy, mindez csak fikció, mindez csak — poézis lenne.

A weöresi költészet megejtő sajátosságait már többen elemezték: szóltak játékos-ságáról, merészségéről, a távlatok és arányok állandó váltakozásáról, az irreális és reális elemek keveréséről. Van ebben a kötetben felkavaró s megborzongató, lecsendesítő s elringató, pátosz és lenge báj.

Saját elméletei ellenére is, úgy érzem, Weöres költészetének egyik legnagyobb erőssége a (megvetett és lenézett) felszín, a (nem érvényesnek tekintett) realitás, a (múlónak és esetlegesnek tartott) szín, íz, illat, hangulat tündöklő, bravúros megidézése; legnagyobb filozófiai verseiben is éppen a részletek ragadnak meg s bővölnek el. Az az érzésem, hogy Weöres nagy realista költő *malgré lui*; lényegében nem intellektuális, hanem nagyon is impresz-szionista jellegű költészet ez övé. Lehet, hogy Szentkuthynak van igaza, aki nem hajlandó ellentétet s különbséget látni reális és irreális között? Vagy Hamvasnak, aki szerint a spiri-tuális felemelkedésnek a szerves életben való elmélyedéssel kell párosulnia? Vagy talán úgy áll a dolog, hogy az elmélet és filozófia csak álruha ezen a valóságot, apró tényeit szeretni akaró költőn? Vagy — ami a legvalószínűbb számomra — filozófiája csak a nagy egész, a társadalom összefüggéseinek realista visszaadását akadályozza, a részletekét nem? Weöres költészetét azért — évtizedek múlva, úgy gondolom, nem az olyan jelzők fogják jellemezni, hogy „mély”, „nagykonceptiójú”, „az igazi összefüggéseket megmutató”, „lényeglátó”, hanem inkább az olyanok, mint „játékos”, mint „bájos”, „vaskosan népies”, „sokszínűben csillogó”. Vagy ki tagadhatná a *Rongyszőnyeg*-ciklus lebegő szépségeit, mélyen zengő lírai-ságát, a *Négy kis rajz* tündéri illanását, a *Tavaszi virradat* közeledő s távolodó egybefogó mesteri ívét, a *Magyar Etüdök* kifogyhatatlan leleménybőségét, felszabadult humorát, tökéletes apróvívességét, *Az öröm* távlatokat idéző csodálatos szépségét; s ki ne venné észre, hogy oldott, a valóság széttörését érzékeltető verseiben, a *Relációk*-ban, a *Megállt idő*-ben is a valóság pontos megfigyelése, könyörtelen világosságú pillanatfelvétele állít meg; s ki ne ismerné el, hogy nagy filozófiai kompozícióiban, a nagy mítoszokban, *Az elvesztett napernyő*-től a *Medeia*-ig, nem egyszer a báj, az apró tények s kis jelenségek pontos megfigyelése, a részletek finomsága, a hangulatok ereje ragad meg, hogy a *Táncosnők* hanggal mozdulat-utánzása, a *Medeia* „örök csend” leírása, *Az elvesztett napernyő* indítása, a *Fughetta* játéka s még annyi más! a magyar költészet legszebb lapjai közül való, mint ahogy a *Bóbita*-ba gyűjtött költeményei sem csak gyermekek százait tanítják verskultúrára s szépségre, hanem líráink sokáig érvényes darabjai maradnak.

Weöres költészetének egy másik, szembeötlő sajátossága már nincs ennyire ellen-tétben a saját elméletével. Első olvasásra is feltűnő, hogy minden — minden! — stílusban, minden formában, minden hangon tud szólni, minden dallamot tud énekelni, amit csak magyar, európai, keleti, afrikai költészet eddig teremtett — a görög kórusoktól Supervielle-ig, az afrikai vadászdaloktól Eliot-ig. S olyan bőséggel s olyan természetességgel teszi ezt, amire eddig egyetlen példát sem lelünk a magyar irodalomban. Annyira, hogy nehéz is lenne meg-mondani: a sok hang közül melyik az övé, a sok stílus közül melyik a tévedhetetlenül sajátja. Csak az utolsó évek termésében találunk: a legkülönbözőbb formájú (régie és új stílusú, cigányos és szlávós) magyar népdalt; többféle formájú keleti verset; ódaszerű, egységes lendületű, aranyjános-babitsi filozófiai verset; görög kórusokat; széttört formájú gondolati verset; Cocteau-i vagy Supervielle-i grotészket, tört nominális-verset Reverdy modorában, szigorú parnasszista szonettet, szürrealista látomás-verset; keleti szentenciákat, afrikai dalokat, Verlaine, Eliot, Illyés s Babits hangját s még sok minden hangot s dallamot. S ha mégis el kellene mondani, hogy e sok hangból melyik a leginkább sajátja, kétfőre gya-nakodnék: a bájos-ra (még bájos mítoszokat, mítosz-játékokat is alkotott), amely néha a nonsense-rhyme aspektusát ölti, mint erre Szentkuthy figyelmeztet; s a nagy-gondolati hangot (az utóbbi évek néhány versében).

Igaz, a versekben valóban megvan az ezoterizmus veszélye, az irreálist irreálissal érzékeltetés időnkénti sikertelensége; valljuk meg, akadnak szép számmal nehezen érthető,

tudós kommentárt igénylő versei is; különösen 1947 körül szaporodnak el az ilyen, többértelmű, nagyon hermetikus, többféleképpen magyarázható szövegek.

Egyébként: ez a sokszínűség, ez a villódzás, sőt a stílusjáték és a hermetizmus is, mint mondtuk, elméleti igazolását nyeri Weöres esztétikai alapelveiből: az egyéniség nem-létezése, változékonysága tanából, az azonagy lényeg különböző formákban való megjelenése, a fantáziának, mint műfajt, stílust teremtő s újjáteremtő s így az örök lényegét érzékelő képességéből. De magyarázatát nyeri a sokszínűség Weöres sajátos „irodalmi”, „reflexív” költői alkatából, örök kísérletező-kedvéből, kifogyhatatlan játékoságából is. Egyszóval: jelentős költészet a Weöresé, sajátos művészi értékekkel gazdag, nagyszabású líra: sokszor elragadó, sokszor elbűvölő, sokszor megborzasztó — kevesebbszer meggondolkoztató s önmagukra ébresztő.

*

Fel lehetne vetni még Weöres nyelve s főleg, versformái kérdését. Csak egy szót az utóbbiról: egy értékes tanulmány (Hajdu András fiatal zeneszerzője a Csillag 1956. 10. számában) foglalkozott vele; s versei egy csoportján, a *Bóbita*-ba gyűjtötteken, kimutatja, hogy új ritmikai rendszert képviselnek: a magyaros és mértékes elv zenei alapon történő egyesítését, „meglevő elvek sajátos szintézisét”: „a régi magyar kötetlen tagolású vers metrikus újjáélesztését”. Hajdu fejtegetései meggyőzőeknek látszanak; s ha igaza van, Weöres olyan új verseléssel kísérletezett, amelynek továbbfejlesztési lehetőségei szinte korlátlanok. Vannak, akik Weöres helyét s jelentőségét a magyar irodalom történetében éppen abban látják, hogy új utat tört új verselési lehetőségek (új műformák, új stílusok) számára; s azt tartják, hogy mások ezeken a nyomokon elindulva s más tartalommal megtöltve formáit, még magasabbra viszik.

*

És most: a „Weöres-kérdés” megoldása, költészetének helye és értéke? Eddigi megfigyeléseinket összegezve, s az eddig bejárt utat most visszafelé téve meg: a felszíntől a lényeg, a formától a tartalom felé: csillogó s sokszor megejtő felszín, gazdag „mesterséges paradicsom”, ragyogó költői erények, káprázatos technika — de mögötte s alatta... magány és elszigeteltség, világundor és szenvedés, hidegség és embertelenség: a költő egy csak egyedül lakható, sivár Szigeten.

Weöres Sándor, egy bizonyos szempontból, a XIX. század szellemének hordozója. Nem a haladást s a fejlődést hirdető, a racionalista, a természettudományos, a szocializmust szülő XIX. századé; az irracionális, a sötét, a démoni erőket életre keltő XIX. századé: a romantika egyik ágának, a Hamann-inak, a Novalis-inak, a Nerval-inak — s a későbbi Eichendorff-inak — folytatója: irracionálisával, színváltó játékaival, magateremtette mitológiáival, Kelet- és exotikum-sóvárgásával, introspekció-tanával; s mint ahogy a XIX. századnak ilyen jelenségei a történelem vad változásainak megsemmisítő s relativizáló élményéből fakadtak, dezilluzionizmusból s iránytvesszéttségéből táplálkoztak, — úgy a Weöresé is, az apokaliptikusnak, áttekinthetetlennek tűnő kor előtt összetörő, menekülő ember hangja. Költészetének sok más jellemvonása is, a groteszk és hősiek keverése, a hangok zenéje, a költészet mágikus aspektusa, a dolgok benső lényegének keresése — a romantikához kapcsolja. Persze: a Weöres-i költészet a XX. századhoz is kapcsolódik; a század olyan áramlataihoz, amelyek éppen ezt a XIX. századot folytatják, amelyek az irracionálismust, a haladásellenességet, a mítoszt, a kollektív tudattalant keltik életre a kor áramlatai elleni védekezésül — s ezzel szülői más, sötét áramlatoknak. Modern, XX. századi tehát ilyen értelemben; s a XIX. század még nem ismerte azt a hidegséget, azt a tudományos látszatot,

amely az ő költészetére is jellemző, még csak kezdte felhasználni a synaesthesia-t, a tudatalanból fakadó víziókat még nem tette a modern költészet elengedhetetlen követelményévé. A ma költészetéhez köti ironikus játékosága, a minden-mindegy érzése is; s az új Baudelaire-től, Mallarmé-tól és Rimbaud-tól indított költészet még sok más jegye is ott van lírájában. S mégis: mi sem áll távolabb tőle, mint az izmusok költészete, a XX. század e nagy áramlataié, semmi sincs benne azok alapvető aktivizmusából, valóságot-alakító lendületükből. Ezért kapcsolódik Weöres lényegében inkább George-hez, mint Apollinaire-hez, inkább az új német lírához, mint a szürrealistákhoz, s végeredményben inkább azokhoz, akik a XIX. század sötét erőt hordozzák, mint azokhoz, akik — botladozásokkal és tévedésekkel — egy új századot hirdetnek s teremtenek.

S így válik el egyuttal mindazoktól, akik a mi irodalmunkban kortársai; így válik el József Attilától, aki ugyancsak beemelte költészetébe a kor műveltség-anyagát, aki ugyancsak felszabadította az asszociációk szövevényes játékát, s ugyancsak gazdag, bonyolult, egyéni költői világot teremtett, de mindezt mélységesen humánus cél érdekében, az emberekkel való együttérzés, együttszenvetés és együttszabadulás nagy pátozával. S mai költőinkre, a fiatalabbakra s az idősebbekre is van ugyan — formai merészségre, új megoldásokra ösztönző, költői kultúrára, formafegyelemre tanító — hatása, de éppen magatartását, világnézeti álláspontját csak szűk kör vallja komolyan magáénak.²

Különleges, egyéni teljesítmény hát költészete; s önmagában örülni is lehetne annak, hogy ilyen színnel, ilyen ragyogással gazdagodik líránk, hogy ilyen erővel s tehetséggel felel európai hatásokra, — habár, ezek a hatások kissé már harminc év előtti kezdemények visszhangjai, s Nyugaton is lassan-lassan csak irodalomtörténeti emlékké válnak... De Weöres egész művét, éppen alapvető magatartása és filozófiai álláspontja miatt, sajátosan — s szubjektíve tragikusan — inaktuálisnak érzem; a jelenhez tartozik ugyan, mert annak zűrzavarát, s az előre való megrettenést, meghátrálást tükrözi, de a kor nagy kérdéseire adott válaszai idejétmúltak. Nem a bonyolultság, a zűrzavar vált idejétmúlttá — de az az érzés, hogy semmit sem tehetünk ellene. Weöres alapjában passzíven fordul el a világtól — az embertelenséget örökkéttartóvá, a zűrzavart szükségszerűvé stilizálja. Tömeg- és politikaellenes hát ezért; fogvatartja a széttört valóság látványa, — ám ugyanakkor csak ál-lényegegig, ál-egységig jut el: a jelenségvilág elleni támadásban tulajdonképpen annak lenyűgözött foglya marad. S legjellemzőbb tulajdonsága mégis csak e dehumanizáltság, embernélküliség, passzív kontempláció, kultúrpeszimizmus, amely mögött, mint szubjektív rugó, esetleg az ember mély szeretete, a valóság sokszínűségének keresése is rejlik, de az eredmény, a realizáció, az olvasható költészet mégis a leghidegebbek, a legkiutaltalanabbul kiábrándultak egyike a magyar költészet történetében.

Weöres magában áll, külön, kicsit idegenül, kicsit exotikumként, kicsit a félmúlthoz tartozón, — s nagyon tragikusan: nemcsak azért, mert a világot tragikusnak látja, hanem azért is, mert szerepe és álláspontja elszigeteli az emberektől, távol tartja a történelem igazi erőitől s tragikus, kietlen magányra kárhoztatja.

² Irodalmi életünk egyik sokat hangoztatott közhelye, hogy egyik legtehetségesebb fiatal költőnk, Juhász Ferenc, Weöres nyomdokain jár, tőle tanult mindent, árnyékában elfakul. Nem értek egyet ezzel a véleménynel. A formai összehasonlítás sem indokolja, a filológiai, időrendi tények sem támasztják alá; s Juhászból éppen Weöres sokszínűsége, hideg fegyelme, játékosága hiányzik; a növény- és állatvilág oly feltűnő behatolása a Juhász Ferenc verseibe Weöresnél alig történt meg, s ha igen, nem oly biológiai-természettudományos módon, mint Juhásznál. De nem is ez a legfontosabb; az emberi, világnézeti alapállás különböző: Juhász Ferenc 1949-től átment a lelkesedés időszakán, hitt és reménykedett az új kor szépségében, és igazságában, azután csalódott, mélyen s fájdalmasan, keserűen s egetostromlóan, — Weöres pedig sohasem hitt az új lehetőségében, nem kötötte magát a szocializmus ügyéhez, s ezért nem is csalódhatott benne.

KÁROLY SÁNDOR

RÉGI SZÖVEGEK KÖZLÉSMÓDJA

Többen fordultak már a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetéhez — különböző intézmények, főleg kiadványvállalatok és egyének. — azzal a kérdéssel, hogy régi szépirodalmi vagy tudományos művek kiadásában mennyiben kell a közlésmódnak ragaszkodnia az eredeti szöveghez. Betűről betűre kell-e követni annak szavait, vagy célszerű bizonyos változtatásokkal, módosításokkal közelebb hozni a mai olvasók nyelvéhez, esetleg alaposabban „megmodernizálni”. A felvetett probléma nagy jelentőségű, s a jövőben — az egyre szaporodó szövegkiadásokkal párhuzamosan — egyre fontosabbá válik. Haladó hagyományaink felelevenítése ugyanis együtt jár azzal a törekvéssel, hogy régi írók munkáit, amelyek közül sok eddig még egyáltalán nem volt kiadva, minél nagyobb számban tegyék hozzáférhetővé. Az ilyen szövegkiadások közül az utóbbi években például nagy jelentőségű volt a Tan-
könyvkiadó gondozásában megjelent többkötetes irodalmi szöveggyűjtemény (Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. kötet 1. rész. Szerkesztette: Barta János és Klaniczay Tibor. Budapest 1951; II. kötet 2. rész 1952; stb.). Az efféle szövegközlésekkel kapcsolatban mindig felmerül a fenti probléma. A következőkben eddigi tapasztalatainkra támaszkodva megpróbáljuk a kérdés elvi oldalát és az egyes problémaköröket megvilágítani.

1. Szövegközlésekben az eredetihez való hűségnek három, egymástól minőségileg különböző foka van. Lehet úgy kiadni régi szöveget, hogy a kiadás betűről betűre pontosan megegyezik az eredetivel. Ebben az esetben a mai kiadás szövege helyesírásában is pontosan megfelel a régi szövegnek. Az egész pontos szövegközlés még a régi, ma már nem használt betűalakokat is átvészi. Az ilyen közlésmódot paleográfai hű közlésmódnak nevezhetjük. Ilyen például Mészöly Gedeon Bécsi Codex kiadása, ez alakilag is igyekszik követni a régi betűformákat. A *cs* és *ő* hang jelölésére például az eredetivel egyezően ilyen betűalakot használ: *L, 9*. Ennél a közlésmódnál sokkal gyakoribb az, amely a régi betűalakokat maiakkal helyettesíti be úgy, hogy az eredeti írásmód minden egyes szóban híven rekonstruálható a betűmegfelelések mellékelt táblázata alapján. Ezt a módszert alkalmazza például a Nyelvméltár sorozat, amely a kézirat egyes régi betűi helyett a nyomdatechnika számára könnyebb szedés módot biztosító, mai szövegekben is használt betűalakokat alkalmaz, s az eredeti szöveg betűgazdagságának a tükrözésében úgy segít magán, hogy különböző mellékjeleket vesz igénybe. Ez a fajta közlésmód nem pontos másolata az eredetinek, de a helyesírás tanulmányozására — valamivel több fáradsággal ugyan, mint a paleográfai hű közlésmód — szintén teljesen megfelelő. A Nyelvméltár például a fentebb említett *cs* és *ő* hangot *č* és *ö* betűvel jelöli. Ezzel eltér az eredeti betűalaktól (*L, 9*), de mivel a kötet elején megmondja például, hogy „a *cs-t* érő régi *L* jegyet ... *č*-vel helyettesítettük”, a helyesírás tanulmányozója tudja, hogy a kiadás *č* jelei helyén a kéziratban *L* betűalak volt.

Az ilyenfajta kiadás nem az eredeti szöveg betűi által jelölt hangoknak, hanem maguknak a betűknek a tükröztetésére törekszik. Ahol például az eredetiben két betűalaknak közös hangértéke van, nem egy jelet, hanem — úgy ahogy az eredeti — két jelet alkalmaz. A Nyelvméltár kötetei például két betűt használnak a *k* hang meg az *ü* hang jelölésére (*k* és *č*, illetőleg *ü* és *ö* betűt), mert az eredeti kéziratban is két betűvel vannak *e* hangok jelölve, bár az *ü* hangnak az eredetiben más alakú jelei vannak (*ü, v*). Végeredményben tehát ez a közlésmód is betű szerinti hű közlésmód, s ennek mint pontosabb változatát tarthatjuk számon a fentebb említett paleográfai hű közlésmódot.

A betű szerinti hű közlésmódra elsősorban a nyelvészeknek, pontosabban a helyesírás tanulmányozóinak van szükségük, bár a helyesírás a maga jelentőségére nézve önmagán túl

mutat. „Az írás a nyelvnek a hangoztatás mellett egyik fő — a művelődés fejlődésével mindinkább növekvő fontosságú — külső megnyilvánulása. Külső az írás, de nem a szokásos értelemben vett külsőség, amint külső, de nem külsőség a bőr sem, amely a testet nemcsak borítja, hanem szerves tényezője a test életfolyamatának... A helyesírás fejlődése szerves ága a nyelv és az irodalom fejlődésének, kialakultsága pedig nagyon is nem elhanyagolható tényezője a nyelv és az irodalom állapotának, s fontos biztosítéka a nyelv és az irodalom kívánt hatásosságának, teljesítő képességének.” (*Pais*, A magyar irodalmi nyelv. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei IV. 426.) A helyesírás e fontosságának a felismerése érvényesül az MTA Magyar Irodalomtörténeti Állandó Bizottságának abban a határozatában, amely irányelveket tartalmaz a magyar klasszikusok kritikai kiadásainak szerkesztői részére. Erre a részre gondolok: „A kötetek illusztrációs anyagának összeválogatásában az író helyesírásának bemutatására is ügyelni kell.” (MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei III. 54; V. 240.)

2. A szövegközlés második fő típusa már nem törekszik arra, hogy az eredeti szöveg helyesírását is — betűről betűre — híven tükrözze, de azért pontosan ragaszkodik annak nyelvéhez: hangállományához, tehát az egyes szavakban előforduló hangok minőségének (színének) és mennyiségének (időtartamának) a pontos feltüntetéséhez, a szavakhoz járó végzések (ragok, képzők, jelek) eredeti alakjához, az egész szókincshez és mondat szerkesztéshez. Az ilyen közlésmódot nyelvileg hű közlésmódnak nevezhetjük, s ha a helyesírás vizsgálatára nem is mindig, a nyelvi vizsgálat céljaira mindenesetre megfelelő. A betű szerint hű közlésmód és a nyelvileg hű közlésmód közötti különbséget a következő példákkal szemléltethetjük: kódexeink a *k* hangot sokszor nemcsak *k* betűvel, hanem *c*-vel is jelölik. A betű szerint hű közlésmód mind a két betűt alkalmazza (lásd a Nyelvemléktár köteteit, ahogy fent említettük), a nyelvileg hű közlésmód csak a *k* betűt tartja meg, a *c*-t elhagyja. Egy másik példa: több kódexünkben a *v*, *u* és *ü* hangnak közös jele van: *w* (vö. *Kntessa*, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig 102–43). A betű szerint hű közlésmód a három hangra csak egy jelet használ, úgy, mint az eredeti, a nyelvileg hű közlésmód a három hangértéket három betűvel fejezi ki. A két közlésmód sokszor — ha az eredetiben minden hangértéknek külön betű és minden betűnek csak egy hangérték felel meg, nem számítva a hasonló eseteit — szinte teljesen megfelel egymásnak. Közös vonás mindkettőben, hogy az eredeti szövegtől csak a hangok és bizonyos hangcsoportok jelölése tér el, ha egyáltalán eltér.

Nyelvileg hű közlésmódnak számít az olyan is, amely megváltoztatja ugyan az eredeti szöveget, a szavak hangalakját, ragos, képzős alakját, a központosítást, bekezdéseket stb., de a megváltoztatott szóalak vagy mondat mellett az eredeti alakot is közli vagy jelzi. Nem az eredetitől való eltérés határozza meg tehát a közlésmód típusát, hanem az, hogy az eltérő szövegből milyen fokig következtethető ki vagy állítható helyre az eredeti szöveg: a betűről betűre való hűség fokáig, vagy csak a nyelvi, kiejtésbeli hűség fokáig, vagy esetleg még annyira sem. A kiadásnak tehát nem a másoló, hanem a tükröző sajátsága, a tükrözés minőségi foka határozza meg a közlésmód típusjellegét. Ezért szabatosan úgy kell mondanunk, hogy a betű szerint hű közlésmód az eredeti betű szerint, a nyelvileg hű közlésmód az eredeti nyelv szerint (a hangok, szavak, mondatok ejtése szerint) tükrözi, azaz vagy híven másolja, vagy visszaolvashatóan megváltoztatva adja.

A következőkben részletesebben foglalkozunk azzal, hogy a nyelvileg hű közlésmód milyen követelményeket állít fel a hangtan, alaktan és mondattan területén.

Az eredeti szövegnek hangtani tekintetben való hű tükröztetése megkívánja a hangok számának és időtartamának a pontos feltüntetését. Hangszín szempontjából a kiadott szöveg magánhangzójának nyíltabb vagy zártabb foka, labiális vagy illabiális jellege nem mutathat más képet, mint az eredetiben. Ha az eredetiben a következő szavak találhatók: *eránt*, *magok*, *kerály*, *segétségül* vagy *itélet*, *nyájos*, *remilnek*, *magából*,¹ akkor ezeket nem lehet zártabb, illetőleg nyíltabb magánhangzóval közölni, így: *iránt*, *maguk*, *király*, *segétségül*; *itélet*, *nyájjas*, *remélnek*, *magából*. A labiális magánhangzót nem helyettesíthetjük illabiállissal vagy fordítva: *igön*, *középében*, *győzedelmet*, *dücsőségbe*; *teröld*, *mivelt* nem egyértékű ezekkel: *igen*, *közepében*, *győzedelmet*, *dicsőségbe*, *töröld*, *müvelt*. A hangok időtartama szempontjából a szöveghez való hűség megkívánja az eredeti hang hosszúságának vagy rövidségének a megőrzését: *hus*,

¹ Ezek és a következő példák főleg *Hámori Antónia*, *Farkas Vilmos* és *Ruzsiczky Éva* szövegkiadvány-kritikáiból (Magyar Nyelvőr 79. évfolyam 134–46.), valamint *Deme László* cikkéből (Magyar Nyelvőr 79. évfolyam 246–51.) valók. E bírálatokban igen sok idevágó hasznos megjegyzést találunk.

könnyű, tanulásra, rosszul; fen, essőben nem írható át hosszabb vagy rövidebb magánhangzós vagy mássalhangzós formára, így: *hús, könnyű, tanulásra, rosszul; fenn, esőben*. Fontos — legalábbis versekben — hangtani szempontból a határozott névelő utáni hiányjel megőrzése is, mert ez a következő szó kezdő mássalhangzójának a hosszúságát jelöli (lásd még alább).

Viszont csak jelöléstechnikai változtatást jelent, ha a *láttyátuk, pártját, lantya, hagyja* szavakat *látjátuk, pártját, lantja, hagyja* alakban közöljük, mert itt a kétféle jelölésmód hangértéke — mind a hangok színe, mind a hangok időtartama szempontjából — ugyanaz.

Alaktani tekintetben a pontos közlés egyrészt a ragos, képzős, jeles szavak eredeti alakjához való ragaszkodást jelent (*ajaki-t, tanácslá-t, irtanak-ot, buzgani-t, forganak-ot* nem közlünk úgy: *ajkai, tanácsolá, irtak, buzogni, forognak*), másrészt azt, hogy a különírás és egybeírás dolgában sem térünk el az eredetitől, mert ellenkező esetben meghamisítanók a szerzőnek a szavak összetett vagy nem összetett voltára vonatkozó álláspontját. (Ilyen hibák: *te kivüled, általláttam, mind halálíg* helyett a *tekivüled, általláttam, mindhalálíg* írásmód.)

Mondattani szempontból az eredeti központosítás az írásműnek mondatokra való tagolására, és egy-egy mondaton belül a mondat részeinek az összefüggésére mutat rá; a bekezdések alkalmazásával a mondatcsoportok összefüggését érzékelteti a szerző; egy-egy szónak vagy mondatnak a szövegből való kiemelése pedig a mondat hangsúlyviszonyai szempontjából jelentős, a hangsúly ismerete viszont a szórendre vonatkozó értékes megállapításokat tesz lehetővé.

E mondattani sajátságokat érzékeltető külső jelekben és kifejezési eszközökben (pont, vessző, kettőspont, gondolatjel, kérdőjel stb.) tehát szintén ragaszkodnia kell a nyelvileg hű kifejezésmódnak az eredetihez.

Sokszor találhatunk az eredeti szövegben következtetlenségeket (például a hangok időtartamára, a különírássra és egybeírásra stb.-re vonatkozólag) vagy sajtóhibákat. Hogy ilyenkor mennyire kell ragaszkodnunk az eredetihez, azt minden szövegnél külön kell megállapítani a hibák természetétől, számától stb. függően. Talán sok következtetlenségnek vagy sajtóhibának látszó jelenségről a szakszerű vizsgálat megállapítaná, hogy nem véletlenül vannak a szövegben. Mindenesetre vezetőt elvünk lehet, hogy ha ilyen esetekben változtatunk a szövegen, az eredeti szóalakot is feltüntetjük. Ez vonatkozik általában mindenféle változtatásra, például a rövidítések kiegészítésére, a kezdőbetűk, a bekezdések megváltoztatására stb., nem is szólva azokról a változtatásokról, amelyeket az érthetőség kedvéért a szók hangalakján hajtunk végre (lásd fent és még később).

3. A szövegközlés harmadik típusa már nyelvileg sem tükrözi pontosan az eredeti: hangtanilag a mai nyelvhez közelebb hozza az eredeti szöveg szavait (például az eredeti *segétség* szót *segítség* alakban közli), esetleg változtat a ragozáson, képzésen, vagy akár a régies szavak helyébe újakat, elavult mondat szerkezetek helyébe divatosabbakat ültet, modernizálja a központosítást; stb. A nyelvi változtatás mértéke szerint fokozatok vannak (például a csak hangtani változtatást eszközöző kiadás és a szókincset vagy a mondatok szövést is megváltoztató kiadás között), de ezek lényege közös: eltérnek a régi szöveg nyelvallapotától. Az ilyen szövegek a nyelvvizsgálat számára részben vagy egészben² hasznavehetetlenek, bár tartalmilag pontosan megfelelnek vagy megfelelhetnek az eredetinek. Az ilyen közlésmódot az előbbi két közlésmóddal szemben tartalmilag hű közlésmódnak nevezhetjük. Persze, a szavak megváltoztatása sokszor veszélyt jelent a tartalmi hűségre nézve is (vö. Magyar Nyelvőr 79: 137, 141, 145), ezért kétszeresen megfontolva kell az ilyen átalakításokat végezni, ha a kiadvány jellege megkívánja (lásd lejjebb). Itt is felhívjuk a figyelmet arra, hogy ha a változtatások mellett nyomdatechnikai eszközök segítségével a szöveg eredeti nyelvallapota visszakövetkeztethető, a közlésmódot nyelvileg is hűnek kell tekintenünk.

4. Hogy a három szövegközlési mód közül melyiket válasszuk, az elsősorban a kiadás céljától, másodsorban a szöveg régiségétől függ. Nyelvészek természetesen csak az első két típusú szövegközlést használhatják. De a nyelvi vizsgálaton kívül a szöveg irodalmi szempontú vagy stílári vizsgálatra is kívánatossá teszi a nyelvileg hű közlésmódot. A szövegváltoztatás következtében a stílus veszít régies zamatából, a szöveg stílári értékét, esetleg jelentését is teljesen megváltoztathatja az ilyen beavatkozás (vö. Magyar Nyelvőr 79: 141, 144). Ismét utalhatunk *Pais* fentebb idézett soraira, de hogy ebben a kérdésben mennyire így gondol-

² Például ha az eredeti szövegnek csak a külön- és egybeírásán és a központosításán változtatunk, még nyelvészek számára is használható lesz a kiadvány szókincsbeli, hangtani és nagyrészt alaktani szempontból. Ha az eredeti, szöveg szavainak csak a hangalakját változtatjuk meg, még szókincsbeli, alaktani és mondattani vizsgálatokra alkalmas kiadványt kapunk.

kodnak irodalomtörténészeink is, elég felhívunk a figyelmet az MTA Magyar Irodalomtörténeti Állandó Bizottságának az ugyancsak már fentebb jelzett határozatára, amely kimondja, hogy a magyar klasszikusok kritikai kiadásában „fenntartandók az olyan helyesírási sajátságok, amelyek a költő nyelvének a mai köznyelvtől eltérő hangállapotát³ fejezik ki. (Prozódiai eltérések, egyéb régi és tájnyelvi sajátságok stb.) A jegyzetek élén részletesen tüntessük fel, miben tér el a kiadás a költő által használt helyesírástól”. [MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei (a továbbiakban röviden : I. OK.) III, 54.] E határozatnak későbbi, módosított változata részletesebb utasítást ad : „Az Akadémia első helyesírási szabályzata (1832) óta eltelt mintegy 120 év irodalmi alkotásainak, illetőleg irodalmi vonatkozású emlékeinek közlésében az érvényes helyesírási szabályzat szerint olyan módosítások teendők, amelyek nyilvánvalóan a jelölésmódot illetik, vagyis csupán technikai természetűek (pl. *cz* helyett *c*, *ts* helyett *cs*, *ssz* helyett *ssz*). Azonban meg kell őrizni az író nyelvállapotát tükröztető írássajátságokat. Tehát feltüntetendők a mai köznyelvtől való hangtani eltérések, így a magán- vagy mássalhangzók rövidsége vagy hosszúsága, egyéb régies és tájnyelvi vagy prozódiai különlegességek. Hasonlóképpen változatlanul hagyandók az eredeti szövegben mutatózó jellegzetességek a szavak egybe- és különírására, a nagy- és kisbetűk használatára, az idegen közszők és tulajdonnevek írása, valamint a központosítás tekintetében. A szövegváltozatok írásmódja a főszövegben alkalmazott eljárásához igazodik. A jegyzetek élén részletesen ismertetni kell az író által alkalmazott helyesírást és fel kell tüntetni, hogy a kiadás miben tér el ettől. A kötetek illusztrációs anyagának összeválogatásában az író helyesírásának a bemutatására is ügyelni kell. — Az Akadémia első helyesírási szabályzatánál régebbi írók és művek kiadása esetében az Akadémia Nyelvtudományi Főbizottságával egyetértésben kell megállapítani a szóban forgó kiadvány helyesírásának, szövegközlésének és jegyzetelésének alapelveit.” (I. OK. V, 240.) Szauder József az „Ötödfélszáz énekek. — Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből” című kritikai kiadásról, melyet Bartha Dénes és Kiss József rendezett sajtó alá, nemcsak dicsőően említi meg, hogy „az olvashatóságot nagy mértékben zavaró, szembevetendő helyesírási sajátságokat kiküszöbölí ugyan, de a szövegek hangállapotát érintetlenül hagyja”, hanem még alaposabb szövegűséget is lehetségesnek tartott volna. Saját szavaival : „Nem lett volna-e tehát célszerűbb a kézirat teljesen szövegű tudományos kiadása? . . . Hogy a helyesírás — különösen irodalmunknak ebben a korszakában — mennyire fontos és egyéb, tartalmi, világnézeti stb. vonatkozásokat felfedő irodalmi érték, azt Kazinczy levelezői körének csodálatosan gazdag, rikítóan változatos helyesírása igen meggyőzően bizonyítja (egy Cserey Farkas leveleit pl. kétségkívül meghamisítaná a modernizálás).” (I. OK. VI, 525.) A hangszín és időtartam megőrzése különösen fontos lehet versben, mert a verses szöveg ritmusa, rímelése sokszor eltorzul a változtatások miatt. Újabbán Deme László mutatott rá az eredeti szöveghez való ragaszkodás prozódiai értékére egy Berzsenyi-kiadással kapcsolatban (Magyar Nyelvőr 79 : 246—51). Az ő cikke alapján csak utalok egy-két Berzsenyi-sorra, amelynek időmértékes ritmusa megsemmisült volna az alább kiemelt szavak hangtani vagy alaktani modernizálása következtében :

Oh szerelmek szép tündére!

Jövel gerlicéiddel!

Hozz irat szívem sebére,

S könnyeimet szárítsd el.

(Venuszhoz)

Róma fenséges szavu Pindaruszsa,

Flaccus! eldőlt már az Olympig ötlő

Róma, s a roppant Capitoliumnak

Szent tüze elhúnyt.

(Horatiushoz)

Élj szerencsésen, valamerre fordulsz!

Légyen áldásom veled és vezérljen!

(Búcsúzás)

Deme a határozott névelő utáni hiányjel prozódiaiértékére is rámutat (úgy mint Szauder is fent említett cikkében); az egyik Berzsenyi-versszakban több ilyen példa is akad :

Aki a széppel köti össze a jót,

Oh Takács, az bölcs, az igaz poéta.

Ez dicső érdem, s ez az égi bélyeg

A remek elmén.

(Téti Takács Józsefhez)

³ Én emeltem ki. K. S.

A hiányjel kitétele érzékeltette volna a vers időmértékének megfelelő következő ejtés-módot: „*A(k) ki a(s)z széppel köti össze a(j) jót*”; „*a(r) remek elmén*” (i. h. 249).

Ha ezeken kívül számításba vesszük, hogy a nyelvfejlődésnek, régebbi korok, írók nyelvhasználatának az ismerete bizonyos fokig az általános műveltségnek is része, s hogy nyelvünknek a nyelvm emlékeinkből ismert régi és mai állapota között nagyon nagy különbség nincs, akkor a tudományos célzatú szövegkiadásokkal szemben felállíthatjuk azt a követelményt, hogy nyelvileg hű formában közvetítsék az eredeti szöveget még akkor is, ha nem éppen a nyelvtudomány vagy az irodalomtudomány, hanem a filozófiai tudományok vagy más társadalmi tudományok — történet-, jog-, zene-, néprajztudomány stb. — vagy akár a természet-tudományok (pl. orvostudomány) részéről történik is a kiadás. Az ilyen nyelvileg hű kiadásból mindig kettős haszon származik. Egyrészt az illető szaktudomány szempontjából is értékesebb, tudományosan jobban használható szöveget közöl, másrészt a nyelvtudomány is felhasználhatja, tehát *legalább* két tudomány számára ad vizsgálati anyagot. Ezt a szempontot sajnos az utóbbi években nem minden kiadványban érvényesítették (lásd erre Paisnak a „Jobbágy-levelek” című 1951-ben megjelent kiadványra vonatkozólag tett észrevételét: Nyelvünk a reformkorban VI. lap).

A népszerű tudományos vagy teljesen népszerű kiadásoknál már megfontolandó a szövegközlés módja. Itt is különbséget kell tenni azonban a kiadások között közelebbi céljukat s feltételezhető olvasóközönségüket illetően: tudni kell, vajon széles tömeghatást akar-e elérni a könyv, vagy a népszerű jelleg mellett csak a műveltebb és specializáltabb érdeklődésű közönségre számíthat elsősorban. Azonkívül itt már számításba kell venni a szöveg régiségét. Nem mindegy, hogy a kiadandó szöveg a kódexirodalomból, a XVI. századból vagy esetleg a XIX. századból való-e. A XIX. századi írók nyelve például már egészen közel áll a mai irodalmi nyelvhez, szövegeik minden nehézség nélkül kiadhatók ma is változatlanul. (Lásd a „Nyelvünk a reformkorban” című nemrég megjelent munkát.) Régebbi szövegek népszerű kiadása már több-kevesebb változtatást kívánhat meg. Ha a változtatásokat úgy végezzük el, hogy jegyzetek, jelek, zárójelek stb. segítségével a szöveg eredeti állapota is pontosan kitűnik vagy rekonstruálható, még mindig olyan szöveget kapunk, amely nyelvileg is felhasználható (lásd fent). Hogy ezt érdemes-e megtenni, az természetesen attól is függ, van-e már a szövegnek aránylag könnyen hozzáférhető kritikai kiadása, vagy nincs. Ha van ilyen, a nyelvi vizsgálat céljaira úgyszólván ezt használják fel.

A tudományos vagy népszerű tudományos munkákkal szemben egészen más elbírálás alá esnek a közlés mód szempontjából a széles olvasótábornak szánt olyan szemelvényes kiadások vagy más hasonló jellegű munkák, amelyek nyilván nem azzal a szándékkal készültek, hogy a nyelvi vizsgálat alapjául is szolgáljanak, s amelyekben a közölt szövegek jellege sem kívánja meg az eredeti szöveg nyelvének pontos tükrözését. Itt kell beszélnünk az általános iskolai és középiskolai tankönyvekről is. (Az egyetemi tankönyv általában tudományos munkának számít.) Ezeknek sajátos helyzetet van a mi szempontunkból a kiadványok között. A tankönyvek szépirodalmi vagy egyéb szemelvényeiből természetesen senki sem fog idézni, mint „hiteles hely”-ről. De éppen tankönyv voltuk, tehát oktató-nevelő célzatuk teszi feladatukká, hogy a nyelvi oktatás és nevelés alkalmas eszközei is legyenek. Tanulóink a világ dolgait — akár a természet, akár a társadalom jelenségei azok — nem mint kész, mozdulatlan valamit, hanem mint változót, alakulót, fejlődőt, tökéletesedőt ismerik meg az egyes tárgyakon belül. Csak a nyelv, az emberi érintkezés legfontosabb eszköze — amely átfogja a társadalom minden területét — lenne kivételes helyzetű az oktatásban? A társadalom fejlődéséről alkotott képbe tanulóink így nem tudnák elhelyezni a nyelvről való ismereteiket. Mivel azonban nyelvtörténeti ismereteket sokkal kisebb terjedelemben, szórányosabban és rövidebb ideig (jóformán csak a középiskola valamelyik felső osztályának néhány hónapjában) kapnak tanulóink annál, semhogy az ilyen ismeretek hatóerővé válhassanak, éppen az irodalmi szemelvények régies nyelve — a hozzá fűzött tankönyvi és tanári magyarázatokkal — biztosíthatja a tanulók helyes képzését. Az egyetem alatti fokon a régi nyelv és a nyelvfejlődés megismerésének ez sokkal járhatóbb útja is, mint a rendszeres nyelvtörténeti tanulmányok, amelyek csak az összefoglalás és a rendszerezés feladatát láthatják el. A nyelvileg hű közlés-módot tehát tankönyveinknek is alkalmazniuk kell. Az alkalmazás foka azonban attól függ, általános vagy középiskolai, alsó vagy felsőosztályos tankönyvről van-e szó. Az általános iskola alsó tagozatának tankönyveiben egyáltalán nem vagy alig, az V–VI. osztályos tankönyvekben nagy mértékletességgel, a VII–VIII. osztályosokban valamivel bátrabban, a középiskolai tankönyvekben pedig csaknem teljes mértékben lehet és kell a nyelvileg hű közlés-módot megvalósítani, ha nem is mindig olyan pontossággal, mint amilyet a tudományos kiadványoktól elvárunk. (Például sokszor módosítani lehet a központosítást, a külön- és egybeírást stb., a változtatás feltüntetése nélkül.) Tankönyveink helyesen közölt irodalmi szemelvényeinek a nyelvi anyagához fűzött oktatómunkánk így minőségi változást hozhat széles tömegeknek a nyelvről, a stílusról és a nyelvhelyességről való ismereteiben.

5. Befejezésül még arról kell szólnunk, amit az eddigiekben már több ízben hangsúlyoztunk: a nyelvileg hű közlés tükröztetési módszeréről, tehát azokról a nyomdatechnikai eljárásokról, amelyek segítségével az eredetihez nem egészen pontosan ragaszkodó szövegből az eredeti szövegállapot helyreállítható. A kiadvány jellege, célja sokszor szükségessé tesz bizonyos változtatásokat az eredeti szövegen, de nyomdatechnikai eszközökkel a nyelvi vizsgálat céljaira is alkalmassá lehet tenni a kiadást. Az ilyen szövegközlés a megértést megkönnyíti, és a szöveghez való hűség ellen sem vét. E módszer alkalmazásának a kivitelére, mértékére, technikai eljárásaira nézve általános szabályt felállítani nem lehet, mindig az adott körülményekhez kell igazodni. Csak fogódzóul említek itt meg néhány olyan eljárás-módot, amelyet *Deme László* alkalmazott egy Apáczai-kiadás előkészítése közben. A magánhangzók és mássalhangzók eredeti hangszínét változatlanul hagyta. A magán- és mássalhangzók időtartamának a maiótól eltérő használata zavarhatja azonban az olvasót a szöveg megértésében. Ezért a magánhangzókat a mai időtartamviszonyoknak megfelelően átírta. Hogy azonban a nyelvészeti kutató számára ne sikassza el az eredeti időtartam-jelölést a kiadvány, minden olyan betűt, amely az eredetiben a kiadványéval ellentétes időtartamot jelölt, dőlten szedettet. Például: voltaképpen, ítéletet, rész, láttatunk. A mássalhangzók nál a jelölésben hosszúnak, tehát kettőzöttnek hagyott meg mindent, ami az eredetiben úgy volt, még a ma röviden írottakat is, pl. küssebb, állittás, dologbann. Az eredetiben röviden (egyszeresen) írtakat viszont a kiadvány érthetősége érdekében a mai helyesírásnak megfelelően kettőzi, ahol szükséges. Az ilyen kettőzésnél azonban a betoldás tényének feltüntetésére a megkettőzött betű második tagját, kétjegyű betűknél az első jegy második tagját dőlten szedeti. Példák: nagyobb, többször, adatot; mennyiség, vesszen. — A különírásban és egybeírásban az érthetőség kedvéért a mai helyesírási szabályok szerint járt el, úgy azonban, hogy az összetett szavak történetének értékes adalékait a nyelvész számára ne semmisítse meg. E célból a szóhatáron olyan jelet alkalmaz (pont, fél választójel), amely feltűnteti azt, hogy a kérdés megoldása az eredetiben a maival ellenkező volt. Példák: mind'azon'által, a'melybe; meg' nem' engedhetjük, nincsen' is; közben'vetés' nélkül. (Az eredetiben eszavak így voltak írva: mind azon által, a melybe; meg nem engedhetjük, nincsenis; közben vetésnélkül.) — A rövidítéseket az érthetőség kedvéért feloldotta. — A feloldás által a szövegbe toldott részt szögletes zárójelbe tette. Példák: tudn[iüllik], st[öbben]. — A sajtóhibákat a kiadványban kijavítva közölte, minden jelzés nélkül. Jegyzéküket viszont a bevezetőben pontosan felsorolta. — A kiadványhoz nyelvészeti bevezetőt írt, amely röviden ismerteti a közlési elveket, a szövegolvasás kulcsát, tájékoztat a mellőzött paleográfiai sajátságokról, felsorolja a sajtóhibákat, és röviden jellemzi a mű nyelvezetét. —

Egy másik szélesebb olvasóközönségnek szánt és különböző korú szövegeket tartalmazó kiadvány sajtó alá rendezésével kapcsolatban *Deme* már csak részben ragaszkodik a nyelvileg hű közlésmódhoz, a hangok időtartamára, a különírásra és egybeírásra vonatkozó változtatásokat külön jelzés nélkül hagyja. A nyelvész számára így csak részben használható anyagot ad, de ez nem jelent komoly károsodást, mert a kiadvány szövegeinek legnagyobb része már megjelent forrásokból való.

6. Végül is az elmondottak szemléltetésére egy XVI. századi jobbagylevélből való szövegrészen bemutatam a különböző közlési módokat. (A szöveget lásd a Magyar Nyelv című folyóirat L. kötetének 486. lapján.)

Paleográfiai ilag hű közlésmód:

„Eöleffel feniegetthnek, es azzal is, hogÿ reank egetik hazonkatth, el lwnek es tiukainkatth el wizik elleneönk fenki femith ellenek nem mer femmit zolnyÿ.”

Betű szerint hű közlésmód:

„Ölessel feniegetthnek, es azzal is, hogy reank egetik hazonkatth, el Jwnek es tiukainkatth el wizik ellenönk senki semith ellenek nem mer semmit zolniÿ.”

Átírási kulcs: eö = ö, f = s, ÿ = y.

Nyelvileg hű közlésmód:

„Ölessel fenyegetnek, és azzal is, hogy reánk égetik házonkat, el jűnek és tyúkainkat el viszik ellenönk senki semit ellenek nem mer semmit zólniÿ.”

Magyarázat: az eredetiben a magánhangzó hosszúsága jelöletlen.

Nyelvileg hű közlésmód visszaolvasható változtatással:

„Öléssel fenyegetnek, és azzal is, hogy reánk égetik házunkat, el'jönnek és tyúkjainkat el'viszik ellenünk senki semmit ellenük¹ nem mer semmit szólni.”

(A változtatások kulcsát magyarázatban kell közölni, hasonlóképpen ahhoz, ahogy azt fent a betű szerint hű közlésmódnál láttuk. —

Nyelvileg hű közlésmód visszaolvasható változtatással (a központosítás is meg van változtatva):

„Öléssel fenyegetnek, és azzal is, hogy reánk égetik házunkat. 'El'jönnek és tyúkjainkat el'viszik. [(ellenünk)] 'Senki semmit ellenük¹ nem mer [(semmit)] szólni.”

(A változtatások kulcsát közölni kell.)

Tartalmilag hű közlésmód

„Öléssel fenyegetnek, és azzal is, hogy reánk égetik házunkat. Eljönnek és tyúkjainkat elviszik. Ellenük senki semmit nem mer szólni.”

¹ ellenek.

ADATOK ÉS ADALÉKOK

BENEDEK MARCELL

BENEDEK ELEK ÉS A HABSBERGOK

Apponyi Albert kultuszminisztersége idején megíratta Benedek Elekkel a magyar nemzet történetét „*Történeti Olvasmányok*” címen azzal a céllal, hogy az olvasmányokat minden nemzetiség nyelvére lefordítsák, a nem magyar nyelvű iskolák használatára. Ennek a könyvnek történetét, az ezzel kapcsolatos bécsi felháborodást, a szégyenletes felszólítást a könyv átdolgozására és végül, az egésznek elsüllyesztését Benedek Elek megírta az *Édes anyaföldem* / II. kötetében. A fontosabb részleteket alább idézzük.

Halála után sok esztendővel került elő az Országos Levéltárból annak a miniszteri levelezésnek anyaga, amely a könyv elsüllyesztését megelőzte s amelyet érdemes szó szerint közölni, mint jellemző dokumentumot a közös-úgyes időkből.

„*Történeti Olvasmányok* a könyv címe : a honszerző Árpád nyitja meg a sort, Széchenyi, Kossuth, Deák zárja be. Lefordítják németre, tótra, oláhra, szerbre, ruténre, egyik oldalon a magyar, másik oldalon a nemzetiségi szöveg. Közben e könyv alapján iskolai kézikönyv is készül, ebben is egyik oldalon a magyar, másik oldalon a nemzetiségi szöveg : hogy az állami iskolába járó, nem magyar nyelvű gyermek a maga anyanyelvén tanulhassa meg a minden nemzetiséget egyesítő nemzet történetét. A főcél itt nem a magyar nyelv tanítása, hanem, hogy a magyar állam leendő polgárai az ország igazi, hamisítatlan történetével ismerkedjenek meg.

Megjelent a *Történeti Olvasmányok*... Alig telik bele néhány hét, a kiadó csodálkozva mondja nekem, hogy a bécsi udvari könyvtár folyton rendeli a könyvet, vajjon mi lehet e nagy érdeklődés oka? Én már tudom. Apponyit figyelmezteti a miniszterelnökségi sajtóosztály egyik tisztviselője, hogy a *Reichspost*-ban két közleményes cikk jelent meg a *Történeti olvasmányokról*, s a cikkíró egyenesen a *lázadás evangéliomának* minősíti a könyvet. A cikknek ez is a címe. S rettenetes kirohanást intéz Apponyi ellen, mivelhogy az ő megbízásából íratott a könyv.

... hadd lám, mért lázadás evangélioma az én könyvem. Valaki megígéri, hogy megszerzi nekem, de az ígéret ígéret marad — sohasem olvastam el a cikket. Am egy Bécsben járó barátom megküldi nekem az *Österreichische Rundschau*-t : abban egy igen mérges, igen durva cikk támadja Apponyit, sőt a sorok közül is kiolvasható, hogy „más időkben” akasztófa járt volna ezért Apponyinak. A cikk a könyvnek csak azzal a részével foglalkozik, mely a Habsburg-család uralkodásának történetét mondja el s pontról-pontra cáfolja, hazudtolja mindazokat a történeti igazságokat, amik itt szép rendben felvonulnak. Sőt tovább megy a cikkíró : bizonyítani próbálja hogy a magyar nemzet kultúrát, gazdasági fejlődést, egyáltalán minden szépet, minden jót a dinasztának köszönhet. Csak éppen az aradi akasztófát felejtette ki a cikkíró, akinek *Továrosi* a neve. (Pontosabban : német fraktúr betűkkel *Tovaros*. B. M.) 1910. január havában búcsúzik a kormány.

Apponyi búcsúja az öreg királytól. Ha emlékezetem nem csal, legmagasabb megelégedését fejezte ki a király, csak egyet nem várt volna tőle, hogy „a dinasztia ellen lázítsa az ifjúságot”.

— Igen, hallottam, felség, hogy ezt írta rólam a *Reichspost*. De ez rágalom.
— Nem, nem, mondta a király, s az asztalról fölvetve a *Történelmi Olvasmányok* magyar-német kiadását. — *Olvastam a könyvet*.

— Felség, egyenesedett ki Apponyi — ez a magyar nemzet igazi története.

— Igen, igen, — mosolygott a király, kezét nyújtott — és Apponyi távozott.

Volt-e a könyvben lázítás a dinasztia ellen? A hangjában semmiesetre sem volt. Apponyi maga kétszer olvasta át nagy gondnal. Ha volt benne lázító, ezt sem Apponyi, sem az író nem követte el. Elkövelték a kertelés nélkül elmondott történeti igazságok.

... Egy szép napon meglátogat a könyv kiadója s üzenetet hoz *A tanácsos úrtól*. Így nevezem: *A tanácsos úr*. Nem tudom, *A tanácsos úr* él-e, nem-e, [de akár így, akár úgy, hátha fia van? Nem vizs rá a lélek, hogy esetleg megbélyegezzem egy ártatlan gyermek nevét. Mert *A tanácsos úr* igen hazafiatlan merényletet kísérelt meg ellenem. Azt üzente: bocsánatot kér, hogy nem jön hozzám, de hivatalos aktákat kellene elhoznia. Arra kér: latogassam én meg őt. A Történeti Olvasmányok dolgában akar velem beszélni.

Igazán kíváncsi vagyok, mit akarhat tőlem s másnap, a délutáni órákban, fölkeresem. *A tanácsos úr* igen mézesen fogad, cigarettával kínál — talán inkább szivart? — de bár, fájdalom, a világ legszenvedelmesebb dohányosa vagyok — megnyugtatom, hogy nem vagyok dohányos. *A tanácsos úr* kipked-kapkod, nehezen találja meg a beszéd fonalát, sopánkodik, hogy mi tenger kellemetlenséggel jár a hivataloskodás, alig várja már, hogy nyugdíjba mehessen. Én igen sajnálom *A tanácsos urat*, mivel tudom, hogy a hazájában földesúr, de mégis csak jó az a nyomorult hivatal, mert méltóságos cím jár vele. A tanácsos úr diszkrét ember, világ sűrű kincséért sem keverné ebbe a kellemetlen ügybe a miniszterét, egyenesen magára vállalja, hogy neki, egyedül neki jutott eszébe: jó volna újra írni a *Történeti Olvasmányokat*. Ó, nem az egészét, csak a Habsburg-dinasztia uralkodásától kezdve.

— Igen, — mondom én nagy ártatlanul — értem, hogy a miniszter úrnak igen kínos a helyzete. Ő két malomkő közé került. Az egyik malomkő a király, a másik Apponyi.

— Hogy-hogy? — kérdi a tanácsos úr szintén nagy ártatlanul.

— Úgy, hogy a király olvasta a könyvemet. A király, sőt Ferdinánd trónörökös is — enyhén szólva, figyelmébe ajánlotta lázító könyvemet az új miniszternek. Ez annyit jelent, hogy a miniszternek vagy el kell tüntetnie könyvemet, vagy mást íratnia. De hogyan tegye, amikor e könyvet Apponyi Albert íratta? Persze, ön azt találná legjobb megoldásnak, hogy én újra írjam a Habsburgok korát, nemde?

— Úgy van, úgy van!

— Csakhogy ennek két igen súlyos akadálya van. Az egyik, hogy Apponyi bukása óta a magyar nemzet története nem változott. A másik az, hogy én történethamisításra nem vállalkozom.

— De kérem, kérem, csak egy kis enyhítés. Itt-ott egy kis enyhítés. Egy-két jó szó ... A kormány hajlandó megfizetni —

— Nekem most fel kellene állnom, de nem állok fel. Előbb meg kell kérdeznem önt, mint magyar embert: becsülhet-e a király oly nemzetet, melynek a történetírója is megvásárolható? Szembe köpném magamat, ha erre a becselenségre tudnék vetemedni. De adok önnek egy jó tanácsot

— Ó, kérem!

— Van ebben az országban annyi pennás csirkefogó, mint égen a csillag, mint réten a fűszál. — ezek jó pénzért újra írják önnek a könyvet.

— De mit gondol! Ezt csak ön írhatja újra ...

— Igen, igen, ezt csak én írhatnám újra. De hát nem írom. Tanácsot azonban még egyet adhatok.

— Ó, kérem!

— A könyv nem az enyém. A könyv a kiadóc. A könyv eladó. A könyv kellemetlen őfelségének.

— Nagyon kellemetlen, — szólja el magát *A tanácsos úr*.

— Nos, a dolog igen egyszerű. A magyar nemzet rengeteg civilistát fizet őfelségének. Vegye meg őfelsége a könyv összes példányait, aztán dobassa tűzbe, vagy a Dunába. Magamat ajánlom!

... A könyv meghalt. Csúf halállal halt meg. Tűzbe dobták-e, Dunába dobták-e, nem tudom. A kiadó polcáról eltűnt."

Ime a miniszteri levelezés:

Schönaich közös hadügyminiszter „Bizalmas” jelzésű átírtata gróf Khuen-Héderváry magyar miniszterelnökhöz (eredetiben természetesen németül):

Wien, 1910. július 19.

Van szerencsém közölni Excellenciáddal, hogy elrendeltem a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából Benedek Elek által írt *Történeti Olvasmányok* c. könyv (1909. Franklin-társulat kiadása) összes, a katonai nevelő- és képzőintézetek könyvanyagában esetleg meglevő példányainak bevonását és megsemmisítését.

Az intézkedés oka, hogy ez a könyv, amely mind a történelmi igazságnak, mint a tárgyi-lagosságnak híjával van, annál is inkább kelthet általános és különösen katonai természetű aggályokat, mert a serdülő ifjúságnak íródott és a jelenlegi vallás- és közoktatásügyi miniszter hivatali elődje hivatalos jelleget adott neki.

Aggályaimat közelebből meghatározva, mindenekelőtt ki kell emelnem, hogy ez a könyv nem felel meg az ifjúság számára írt történeti olvasókönyv legelemibb föltételének sem, amennyiben megengedi magának, hogy saját állama élő uralkodójának kormányzatát bírálja, ahelyett, hogy ezt a jövőre és az éret, a következményektől megerősített ítéletre bízná.

Az egész könyvön végigvonul a gyűlölet és megvetés hangja az uralkodó dinasztiával szemben. Ahelyett, hogy a megváltoztathatatlan történelmi és törvényszerű szükségesség alapjára helyezkednék és a kötelező, de különösen Magyarország lakosságában mélyen gyökerező monarchikus hűséget ápolná az ifjúság szívében, ez a könyv csak arra alkalmas, hogy dinasztiaellenes, a megdönthetetlen viszonyokkal elégedetlen, az állam érdekében valódi munkára képtelen nemzedéket neveljen.

A katonai igazgatásnak feladata, hogy a katonai nevelő- és képzőintézetek növendékeit szigorúan monarchikus, a monarchia történelmi és törvényszerű viszonyait helyesen értékelő szellemben nevelje és adja át a hadseregnek.

Ennek a köteletségének azonban nem tehet eleget, ha a 8 teljesen és 5 nagyrészt Magyarországból feltöltött képzőintézethez olyan ifjak jönnek, akiket fogékony korukban ennek a könyvnek szellemével töltöttek el.

De védőköteles korban is, a m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztérium égisze alatt terjesztett hasonló olvasmány olyan nézeteket idézhet elő, amelyek nem egyeztethetők össze a legfőbb hadúr személye iránti, a haderő szilárdsága szempontjából elengedhetetlen tisztelettel.

Kötelességemnek tekintem tehát sürgősen felkérni Excellenciádat, hogy a többször említett könyv általános bevonása iránt intézkedni szíveskedjék, de legalábbis fossa meg azt hivatalos jellegétől és további terjesztését, alkalmasnak látszó módon, akadályozza meg. Külön hálára kötelezne Excellenciád elhatározásának mielőbbi közlésével.

Fogadja stb.

Gróf Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök átírata gróf Zichy János vallás- és közoktatásügyi miniszterhez :

Szigorúan bizalmas, saját kezéhez.

A közös hadügyminiszter úr *:/:* alatt visszavárólag idezárt bizalmas átiratában arról értesített, hogy Benedek Elek „Történeti Olvasmányok” című, Nmgod hivatali elődjének megbízásából készült könyvnek antidinasztikus tartalma miatt a katonai tanintézetekből való kiiltását rendelte el.

Egyben azt a kérést intézi hozzám, hogy annak általános bevonása és továbbterjesztésének meggátlása iránt intézkedjem.

Tisztelettel kérem Nmgodat, hogy a kérdéses hadügyminiszteri átiratban foglaltakat illetően a rekriminált könyv egy példányának megküldése mellett nagybecsű nézetét velem közölni méltóztassék.

Bpest, 1910. július 25.

a min. elnök megbízásából
Tarkovich
államtitkár.

A kultuszminiszter válasza :

Igen bizalmas !

Nagyméltóságú Gróf, Miniszterelnök Úr!

Folyó évi július 25-én 4147 szám alatt kelt nagybecsű átíratára válaszólag van szerencsém Nagyméltóságodat a hadügyminiszter úr megnyugtatása végett is tisztelettel értesíteni, hogy Benedek Elek „Történeti Olvasmányok” című abban érintett könyve sajnálatos elnézésből a szabályszerű bírálat nélkül került hivatali elődöm idejében forgalomba és intézkedtem, hogy a használatban levő példányok bevonassanak.

Gondoskodni fogok annak szakszerű megbíráltatásáról és megfelelő átdolgoztatásáról. Fogadja stb.

Budapest, 1910. szeptember hó 27-én

Zichy.

Erről a miniszterelnök október 25-én értesíti a hadügyminisztert.

Happy end : a hadügyminiszter megdicséri a magyar miniszterelnököt (eredeti németül) :
Wien, 1910. november 16.

... számú becses átíratára vonatkozóan van szerencsém Excellenciádnak megkeresésem előzékeny elintézéséért hálás köszönetet mondani.

Fogadja stb.

Schönaich.

AMBRUS ÉS A BAUMGARTEN-ALAPÍTVÁNY*

Halála 25. évfordulójára

Ambrus Zoltánhoz ifjúságom emléke fűződött. Kevés számú barátjai közé tartozott tudós bátyámnak, ki tanulókoromban követendő példaként állt előttem. Ez Lederer Béla volt, a Péterfyvel és Riedlrel baráti triást alkotó történész-irodalmár, a Péterfyről (az Ambrus szerkesztette Új Magyar Szemle 1900. évi 11. számában névtelenül, majd összegyűjtött művei első kötetében) művészi megérzéssel és élethűséggel írott emlékezés szerzője. Rőla viszont, az akkor is már kevesek által ismertről, Ambrus Zoltán írt néhány évvel utóbb (az Esti Ujság 1903. december 9-i számának vezércikkéeként) szokatlanul meleg, magasztaló nekrológot, a „megtestesült becsületérzés”-nek nevezve őt. Amikor egy, az addigi munkakörömön olyanra kívüleső feladat elvégzése rámszakadt és ahhoz az alapító-oklevél jóváahagyása előtt tanácsadókat kellett megneveznem, elsősorban Ambrusra gondoltam, akihez évtizedekre visszamenően emberi közelséget is éreztem. Mikes Lajos szokott agilitásával megkímélt attól, hogy ismeretlenül lépjek kérésemmel elébe és meghozta üzenetét, hogy ő, ki sohasem szokott irodalmi ügyekben szerepet vállalni, elfogadja a tanácsadó-tagságot : mert egyetért az alapítvánnyal és akarja támogatni. Amikor megismertem, láttam, hogy amivel korán elhalt rokonomat jellemezte volt : az „igazi benső szerénység” és „erkölcsi életének tökéletessége” – róla is éppúgy elmondható.

Ambrus magáévá tette a Baumgarten-díj ügyét és hű maradt hozzá holta napjáig. Nem riasztották meg az éles támadások és a kormányhatóságok bizalmatlanságának jelei, mint tanácsadóink közül némelyiket. Részt vett minden ülésünkön, még betegség se tartotta vissza. Pedig máshová abban az időben nemigen járt már el. A Kisfaludy Társaságba is tudtommal csak egyszer, akkor is betegen, hogy Babitsra szavazzon. Óigazán csak az irodalomnak élt ; mindent az irodalom szempontjából ítél meg és élete hosszú tapasztalatából. Párizsban megtanulta, hogy irodalmi díjak mit jelentenek egy irodalom fejlődésében és tudta azt is, hogy nálunk, a mindennapi robotban nagy tehetségek miként szikkadnak el. Érezhette, – aminthogy művének figyelmes tanulmányozója látja ma is – mi lehetett volna belőle, ha nem kényszerül elaprózni elképzelt tehetségének különleges természetét és óraművi szabályossággal napi penzumként megírni mesterien felépített és elindított regényeit. Azzal a komolysággal és tárgyilagossággal, amellyel az új irodalom minden jelenségét, a maga távlatából elkülönülten figyelte és számon tartotta, ugyanazzal vett részt az alapítvány céljainak megvalósítására törekvő munkánkban is. Baráti tekintet vagy rokonszenv, személyes ellenérzés vagy izléskülönbözség nem befolyásolták. Állásfoglalásaiban egyedül irodalmi meggyőződése és kultúrátudata vezették. Hozzászólásaiból a feltétlen avatottság mellett az íróársi szolidaritás és a megértésben gyökerező jóság hangja csendült ki.

Osvát Ernő javaslatára első ülésünkön (1928. XII. 5.) tanácsadótestületünk őt választotta elnökül. De nem ült az asztalfőhöz. A tanácskozó asztal egyik végén húzódott meg ; összefont karokkal, kissé félrehajtott fejjel, fanyar-szenvtelenül hallgatta az eszmecserét, egyesek ajánlásait, míg a végén halk hangon meg nem szólt. De ilyenkor ellentmondást kizáró határozottsággal. Amikor mindjárt első ülésünkön annak kimondását kívánta, hogy tanácskozásainkat tekintsük szigorúan bizalmasaknak és tartsuk titokban. Bölcs kívánság volt, de nem lett foganatja. Mindig akadtak, különösen az első izgalmas években, akik híveik kíváncsiságának nem tudtak ellenállni. Ebből sok zavar támadt ; téves hírlapi közlések, anticipált támadások a tervezett vagy feltételezett döntések ellen ; még sykophanták is akadtak. A vétkes rendszerint nem derült ki.

* Részlet a Baumgarten-alapítvány történetét felölelő tanulmányból. Baumgarten Ferenc alapítványa oly „komoly törekvésű, akár a szépirodalmat, akár a tudományt művelő magyar írók hathatós támogatására irányult, akik minden vallási, faji és társadalmi előítéllettől mentesek, csakis eszményi célokat szolgálnak és így személyes előnyök kedvéért megalkuvást nem ismervén, anyagiakban szükségét szenvednek. Az írók kiválasztását az alapító Babits Mihályra és ezen emlékezés írójára bízta, utód kijelölési joggal. A kultuszminisztérium a jóváahagyás feltételéül kötötte egy általa elfogadott véleményező szerv közbeiktatását. Ez a tanácsadó testület, melyet a kurátorok alakítottak meg : Ambrus Zoltán, Mikes Lajos, Osvát Ernő, Réti István, Schöpflin Aladár, Székfű Gyula, Thienemann Tivadar és Voinovich Géza kijelölésével. A továbbiakban a testület önmagát egészítette ki. A testület véleménye a kurátorokat nem kötötte.

Ambrus felfogása az volt a díjak odaítélésénél, és ezt az alapító intencióival is alátámaszthatta, hogy az első években az idősebb generáció íróinak adjuk a díjakat, mert csak azoknál állapítható meg megnyugtatóan, hogy írói magatartásuk megfelel-e a végrendelet kritériumainak; fiataloknál ezt még nem lehet tudni. Osvát — amíg közöttünk volt, Schöpflin, Réti is efelé hajlottak. Mikés viszont majdnem kizárólagossággal a fiataloknak vindikálta volna az alapítványt.

Ambrus felfogását tükrözik jelölései a kiadandó díjakra. Az első alkalommal költők közül Juhász Gyulát és Harsányi Kálmánt (utóbbi díjazása sokak kívánsága volt, hivatalos helyekről is jöttek ily kérelmek; mi azzal az indokkal tudtunk csak kitérni a kétségkívül jobboldalinak számító nagybeteg költő indulásunkkor nem-kíváncsi látszó díjazása elől, hogy inkább segítünk rajta egy nagyobb összeggel, mint az évdíj havi járadékával); szépírók között Szinit és Tersánszkyt és a kritikai helyekre Elek Arturt, Gyergyait, Kárpáti és Salgó Ernőt jelölte, utóbbit, mint „legkitűnbőbbnek tartott színikritikust” azért is, hogy „a nálunk igen alacsony fokon álló műfaj fontosságára” a figyelmet felhívjuk. Juhász Gyula, Elek, Tersánszky, Salgó jelölését a későbbi években is megismételte, rajtuk kívül csak Krudyt, Füst Milánt, Fülöp Lajost és az utolsó alkalommal még Nagy Lajost, Szabó Lőrincet és „mint érdemes régebbi író” Palágyi Lajost ajánlotta évdíjra. Fiatal írók közül csak Pap Károlyt javasolta; de támogatta Illyés Gyula és Németh László jelölését. Másért nem emelt szót. Fiatal költőkkel szemben tartózkodó álláspontját az 1929. december 17-i ülésünkön a következőképp indokolta: „fiatal költőknél nehéz dolog jövőt jósolni. Megtörténhetik, hogy az lesz a kiválóbb, akinek mai versei erre kevesebb reménnyel kecsegtetnek. Ha mégis közülük valamelyiknek évdíj adatnék ki, az elsősorban ne a jelenleg mutatkozó tehetség, hanem személyi körülményei mérlegelése alapján történjék és az kapja az évdíjat, aki szűkös helyzeténél, családi terheinél vagy betegségénél fogva erre *most* leginkább rászorult”.

Ambrus Zoltán jelöltjei közül kettő az, kiről külön is szólnom kell. Az egyik Pap Károly, ki mint ismeretes, nem juthatott hozzá a nekiszánt díjhoz — ennek története külön fejezetre tartozik —, mert egy lap még döntésünknek a minisztériumhoz történt felterjesztése előtt szellőztette az ő „kommunista bűnét”. Ebben a kényes ügyben Ambrus teljesen mellénk állt. Kívánta, hogy jelöltjét, mint díjazottat terjesszük fel a felügyeleti hatósághoz és a meghozott miniszteri döntés ellen tiltakozó újabb feliratunkat, mint elnök, velünk együtt írta alá. A másik egy, a Nyugat-generációhoz tartozó szépprózaírónk, Nagy Lajos, ki „A menekülő ember” c. önéletrajzában első ízben kapott díjának történetét részletesen leírja (270. l.). Úgy adja elő, egy meg nem nevezett harmadik személytől nyert értesülése alapján, mintha Babits ellenezte volna a díj kiadását és ő csak Ambrus erélyes fellépésének köszönhetné volna azt. E folyóirat hasábjain „Adalék Nagy Lajos Baumgartendíjához” c. cikkemben megcáfoltam már (It. 1957. 1. sz. 82. o.). Ambrus lehet azt hitte, hogy a díj odaítélése az ő ajánlásának az eredménye. Ebben tévedett. De tény, hogy egy nagyonis baloldali íróért sikra szállott.

Jellemző azonban Ambrusra és érdekes, amit Nagy Lajos könyvében (270. l.) a nála tett látogatásról — amiről egyébként maga Ambrus is említést tett nekem — elmond. Idézem Ambrus szavait: „Magát szocialista írónak tartják, sőt én tudom, hogy ennél is több, de nálam ez nem akadály, mert én irodalmi műveknél csak azok művészi színvonalát nézem.”

Csak látszólagos ellentétben áll Ambrus e nyilatkozatával, állásfoglalása egy más szocialista író esetében. Első üléseink egyikén történt, hogy Réti István, ki a művészeti irodalom szakértője volt a tanácsban, évdíjra ajánlotta Kassák Lajost. Ha valakit ízlés, stílus, írói attitűd dolgában Ambrussal szemben antipólusként kellett volna megnevezni: Kassák ajánlója különbet nem találhatott volna. Ambrus e jelölés ellen oly határozottan emelte fel a szavát, hogy többé, míg ő elnökölt, Kassák neve szóba se jöhetett. Állásfoglalásában őt csakis irodalmi, művészi szemlélete vezette. Aki őt ismérték, tudták, hogy nem politikai vagy társadalmi világnézet különbsége. Ambrus mint irodalmi ember, az akkori felfogás szerint a „baloldalihoz” számított. Ezt előttem maga is nem egyszer hangzottatta. Mit értett ő és értettek általában akkor *irodalmi* baloldaliságon? Nem meghajolni, még egy fejbólintással sem, a mindenkori hatalom kívánságai, a művekkel sáfarkodók érdeke, a népszerűség csábításai előtt. Magát adni és a műért odaadni, hűen és rendületlenül. Aki ezt vallja, az világnézete miatt az elismerést senkitől meg nem tagadja.

Az *irodalmi* baloldaliság kérdése azokban az években napirenden volt. Először Babits adott rá választ költői lendületű fogalmazásban. („Baloldal és nyugatosság” Nyugat 1930. II. 134—160. l.) „Az *irodalmi* baloldal, az igazi azokból rekrutálódik, akik nem engedelmessé *girovertéjei* a szeleknek, hanem szabad madarak ellenséges viharok közt; pártjuk az igazság, osztályuk a nép; s ezenkívül egyedül vannak, egyedül az egész világ ellen.” Ambrus ezt még olvasta és nyilván egyetértett vele. A halálát követő évben a Nyugat hasábjain lefolyt eszmecsere (a jobboldalhoz számított Rédey cikke: „Van-e jobboldali és baloldali irodalom?” és Illyés Gyula, Schöpflin hozzászólásai) nem sokkal vitte előbbre a téma tisztázását. Mintha nem is lett volna ellentét a két irodalmi párt között.

Ambrus kritikusai készenlétben állására emlékezetemben él egy másik eset is. Egy erdélyi költő, kevéssé ismert név került szóba. Hallatára Ambrus a vele szemben ülő Babitshoz fordult: „Költészetnek tartja az ő verseit? Én csodálkoztam, hogy helyet adott azoknak a Nyugatban.” Tanácsunk egyik tagja megjegyezte, hogy nem lehet elfelejteni az első kötetét. De a későbbiek Ambrust igazolták. Nem is került többé szóba a neve.

Ambrus irodalmi baloldalisága is kritikusai arcéllal jelentkezett. Nem felejtette el, ha egy a baloldallal tartozó író, akárcsak ideig-óráig, a kurzus oldalára álltallom. Még Kosztolányinak se tudta megbocsátani a tényt, hogy tollával — ha névtelenül is — az Új Nemzedékhez szegődött. Ezért csak Ambrus halála után kerülhetett tanácsadótestületünkbe. Sajnos már csak két ülészak tartamára.¹

Amikor Osvát helyére Ambrus jelöltjével, Fenyő Miksával szemben, a testület a Szekfű által ajánlott Rédeyt választotta, gyanút fogott és ebben mindvégig megmaradt. Észrevételt nem tett, nem is tehetett volna a Péterfy és a francia irodalom elméletén nevelkedett finom stilszta ellen. De benne, a „Napkelet” kritikájában, Tormay Cecil exponensét látta. A kormány-szubvención épült folyóiratban pedig a Nyugatnak és az abba tömörült baloldali irodalomnak nem veszélytelen ellenfelét. Pedig nem is tudott Tormay évekig tartó, meg-megújuló erőlködéseiről, hogy Babitsot a Nyugattól elcsábítsa. És arról sem, hogy Rédey, kit atyafiságos, majd baráti kapcsolatok fűztek Babitshoz (már a Négyessy-szemináriumban, 1905-ben Babits bírálta az ő Horatius fordításait), mily lelkesen — bár minden eredmény nélkül asszisztált ebben a Napkelet főszerkesztőjének. Ambrus attól tartott, hogy Rédey után mások is bevonulnak majd ebből a táborból az alapítvány várába. Ezért, amikor Mikes kiválásával új hely üresedett meg, — az előző szavazás tapasztalatán okulva császárvágáshoz folyamodott. Egyszerűen felállt e szavakkal: „Erre a helyre pedig Petrovics Elekét ajánlom. Vele szemben nem lesz ellenjelöltjük.” Majd a következő alkalommal, Voinovich távozásakor, Heltai Jenőt hozta hasonló módon be. Hogy mindezt tervszerűen és a mondott okból tette, magam is tanúskodhatom. Utolsó ülésünkön, melyen még részt vett — betegem jött el — látta, hogy Kertész Manó kítűnő nyelvészünk ellenében az évdíjat Halász Gábor kapja, ki akkor még a Napkelet munkatársa volt, sőt büszksége. Ambrus ebben — Rédey személyén keresztül — Napkelet-befolyást sejtett. Ebben tévedett, mert épp ellenkezőleg, Babits azért kívánt díjat adni Halász Gábornak, kibem esszé-irodalmunk új reménységét látta, hogy őt a Nyugat állandó munkatársának megnyerje. Törekvése bevallottan az volt, hogy azokat a fiatal tehetségeket, akik először a Napkeletben találtak otthonra, elhódítsa a Nyugathoz. Ebben az alapítvány támogatja is őt a maga eszközeivel. Ambrusnak viszont nem a legjobb emlékei lehettek arról a fiatal kritikusról, ki a „Regényeink társadalmi szemlélete” c. tanulmányt írta. (Magyar Szemle 1931. II. 420. l.)

Amikor ülésünk végeztével együtt távoztam Ambrussal és tőle elkészöntem, ezek voltak hozzám búcsúszavai: „Én féltem az alapítványt. Vigyázzon Doktor úr, hogy megmaradjon baloldalinak. Ide nem Rédey kellene, hanem Elek Artúr való.” Néhány hét múlva abban a betegségekben, mely már egész télen át kínoztá, meghalt. Helyére azt választottuk, kit ő — így fogtam fel utolsó szavait — utódjául kijelölt. Az alapítvány tanácsadó-testületének az ő személye adott tekintélyt. Halála után mindinkább csökkent a testület jelentősége és súlya is.

Ambrus Zoltánt csak élete utolsó éveiben, az alapítványi tanácskozások alkalmából ismertem. Mégis talán hozzájárulhatok egy-két vonással magabazárt egyéniségének rajzához.

Egyenes és tiszta jellem volt. Az erkölcsöt helyezte mindenek fölé. Írói arculatára is jellemző az erkölcsbírói aspektusa. Nem volt előítéletes, csak ítéletes — megingathatatlan határozottsággal. Egyenes és tiszta ész is; a legvilágosabb magyar nyelvet ő írta. Latin szellem: szigorú, józan és humánus; mely nem enged a tetszésvágy csábításának és érdektelen önmagával szemben is. Egy magának épített külön világban élt, mintha Párizsban folytatná irodalmár életét. Mégis, fürkésző szemével mindent meglátott az őt környező világban és mindent tudott. Franciának mondta és századvégének: tehát kozmopolitának és konzervatívnak. Pedig magyarabb volt érzésben sok magyarkodónál. Ő, a székely népből eredt urbanus, megmaradt a népet szeretőnek. Külön világának határai között modernebb tudott lenni az avantgarde újoncainál. Az, amivel korának irodalmi világában kimagaslott, írói felelősségének tudata. Ebben régi nagyjaink példáját idézi. Szegény embernek született a tőke világában és megmaradt annak. Ha az Estlapok főszerkesztője munkatársul nem hívja és öreg korára a megélhetésének gondjain nem enyhít, ő lett volna a legelső, akire Baumgarten szándéka irányulhatott.

¹ Amikor Osvát helyét a testületben be kellett tölteni, felkerestük Ambrust Babitscsal lakásán. Osvát előttem egyszer szóba hozta, hogy miért nincs Kosztolányi a tanácsban? Őt javasoltuk tehát Ambrusnak. Ezt válaszolta: „Mint írók nagyra becsülöm és nincs kifogásom az ellen, hogy vele egy tanácsban üljek. De jelenlétében véleményemet nem fogom nyíltan megmondani.” Indokul az előbb említett körülményt hozta fel.

Három generáció kritikusai — kevés kivétellel — a legmagasabbra tartották: kezdve Ignotuson, aki az „írók írójának” nevezte el és Osváton, Kárpátitól Gyergyaiig, majd Illés Endrétől Bókáig. Babits az embert és stílusát becsülte különösen.² Ennek jelét is adta, amikor utódjául a kurátori tisztségben első helyre őt nevezte. Szerepét a Baumgarten-alapítvány történetében, a halálát követő díjkiosztás alkalmával ily szavakkal jellemezte: „Az ő finom és szigorú szelleme örködött ifjú intézményünk első lépései fölött és nagy érdeme van abban, hogy ez az alapítvány azon a helyes úton indult el, amelyen ma érezzük haladását. Kezdetlől fogva önzetlenül és lelkesen vett részt munkánkban, lelkének egy részét adta nekünk s amíg az alapítvány fennáll, híven fogja magával vinni ezt a lelket, mint kincset őrzőt és zálogot.” Egy negyedszázad múltán — visszapillantva az alapítványnak már lezárt történetére — e szavakhoz hozzátennünk semmit nem lehet.

KUNSZERY GYULA

A HIMFY-VERS NYOMÁBAN

I. Bevezető

- | | |
|--|--|
| <p>A havasnak oldalában
Keletkező patak te!
Mely a fenyők homályában
Búsan zúgva szakadsz le,
A És tétova csavarogva
Fába, szirtbe ütődöl,
Míg küszködve és zokogva
A tengerbe vergődöl: —
Képe vagy te életemnek,
B Mely temérdék sérelemnek
Törít lelvén útjában,
Zokog kínos folytában.</p> | <p>A bereknek gyors kaszási
Már utolsót vágának;
C Az árnyékok óriási
Hosszúságra nyúlának;
Mi ott járánk, meg-megállánk,
A rét magas fűében;
S hogy a bürün általszállánk
A folyamnak mentében,
D A folyamba tekintettünk,
És alattunk, és felettünk,
És bennünk is a menny volt,
S szívünkben szent tűz lángolt.</p> |
|--|--|

Középiskolás emlékeinkből bizonyára még sokunkban bennezsonganak a Himfy-versek fülbemászó sorai; azonban arra kell kérnem az olvasót, hogy a továbbiak során némítson el magában minden efféle hangulati zsongást, és csupán a ritmus kattogására nyissa ki a fülét, mert az alábbiakban *Kisfaludy Sándor* költészetét kizárólag verstani és verstörténeti szempontból szándékozunk vizsgálni.

A *Himfy-strófa* — *Kisfaludy Sándor* sajátos kedvelt versformája — *Horváth János* szabatos körülírása szerint: „egy nyolcsoros elő-, s egy négysoros utószakaszból áll; az előszakaszban kétszer megismétlődik a 8, 7, 8, 7 perióduspár, mindenikben nyolcas a nyolccsal, hetes a hetessel rimelvé össze; az utószakot egy sajátírmű nyolcas-, meg egy sajátírmű hetes-sorpar alkotja (8, 7, 8, 7; 8, 7, 8, 7; 8, 8; 7, 7; abab; cdcd; ee; ff).”¹

A fenti példákban szemléletesség kedvéért különböző betűtípusokkal szedettük egy-egy teljes Himfy-szakon belül verstani és verselés-történeti szempontból megkülönböztethető kisebb szakaszokat. Az A) jelzésű a Horváth meghatározása szerinti előszakasz, a B) jelzésű az utószakasz, a C) az egyszeri 8, 7, 8, 7 szótagú perióduspár, s végül a D) jelzés a C)-nek és B)-nek kombinációja, amelyben már érvényre jut a tulajdonképpeni Himfy-szak legjellemzőbbnek érzett sajátága: a keresztrimes váltakozó 8-as és 7-es szótagszámú sorok jelváltása párosírmű azonos szótagszámú sorokkal.

A Himfy-versszak keletkezését illetően kettős (szinte mondhatnók: egy katolikus és egy protestáns) felfogás alakult a legutóbbi időig. (S ez a felekezeti megkülönböztetés nemcsak magának a költőnek korára érvényes, hanem még a vele foglalkozó késői utókor tudományos-ságában sem anakronisztikus.) Az elsőt *Pintér Jenő* így összegezte: „Petrarcát iparkodott utánózni... Még a versformát is tőle vette, példájára alkotta meg Himfy-strófáját: a szonett-

² Babits „beszélgető füzetében” 1940 őszén egy, az Eötvös-kollégiumhoz közel álló fróhoz a következő szavakat intézte: „Én bevallom, bármennyire tiszteltem is Ambrust mint embert, én sem tudok nagy írótl látni benne. Kitűnően gondos stilisztá. De bőbeszédű, nem nagyon tartalmas fró s nem korlátok nélküli szellem.” Majd Elek Arturra vonatkozva: „Ő nagy bámulója és igen közeli barátja volt. Elek, Ambrus, Petrovics a legjobb barátok voltak.”

¹ Horváth János: Rendszeres magyar verstan, 43. l.

szerű szerkezettel bíró magyaros versalakot.”² E szerint tehát a Himfy-szak a költő saját leleménye, melyet a Petrarca-szonettek hatására szerkesztett.

A másik felfogást Császár Elemér így fogalmazta meg: „A Himfy-versszak majdnem teljesen kiforrott már Szenczi Molnár Albert 42. zsolttárában.”³

E kétféle magyarázatot aztán könnyed eleganciával egyesíti a Magyar Irodalmi Lexikon: „Himfy-versszak. Kisfaludy Sándor Himfy Szerelmei c. művében a dalstrófák alakja, melyet egy már a Szenczi Molnár Albert zoltárai között előforduló forma szerint és Petrarca mintájára szerzett a költő.”⁴

A Petrarca-féle klasszikus olasz szonett felépítésében kétségtől hasonlít a Himfy-szakhoz, ám a két strófa-szerkezet között lényeges különbségek vannak. A szonettek ritmusa időmértékes, mégpedig jambikus, tehát emelkedő; a Himfy-szak magyarosan hangsúlyos, tehát ereszkedő ritmusú. Azonkívül a szonettben rendszerint 10 és 11 szótagszámú sorok váltakoznak (Petrarcánál minden sor 11-es), illetve a végén esetleg párosulnak, s a rímrend is más: abba, abba, ccd, ccd. — És így — bár egyebekben Petrarca költészetének Kisfaludyra gyakorolt nagy hatása közismert tény — a szonettek és a Himfy-szak verstani viszonyának vizsgálatát — egyelőre nyugodtan elmulasztjuk.

Ellenben kiindulhatunk a Császár-féle megállapításból, amelyben burkoltan bizonyos genetikus elv jut kifejezésre („kiforrás”), s vizsgálhatjuk Szenczi Molnártól kezdődően a magyar irodalmon belül azokat a versalakokat, amelyek — látszólag vagy valóságosan — a Himfy-szak kialakulása felé mutatnak.

II. Magyar előzmények

Íme a Szenczi Molnár-féle (1607) 42. zsolttár első versszaka:

Mint a szép hives patakra
Az szarvas kívánczok,
Lelkem úgy óhajt Uramra,
És hozzá fohászokodik.
Tehozzá én Istenem,
Szomjuhozik én lelkem
Vallyon színed eleiben
Mikor jutok, élő Isten?

Hadd idézzük megint Horváth Jánost: „A későbbi református énekek (»dicséretek«) nagy részét Sz. Molnár zsolttárainak dallamára szerzték. Legtöbbet (tízet) a 42. zsolttárra szerzték, melynek nyolcas és hetes sorai magyar ritmusra is rávonhatók, rímrendje azonban magyar előzményektől teljesen független (8, 7, 8, 7; 7, 7; 8, 8; abab; cc; dd.”⁵). — Valóban, ennek a strófának a ritmikája és rímrendje is egészen közeli rokonságot mutat a Himfy-szakkal; szinte azonos a bevezetőnkben D)-vel jelzett — „kis Himfy-szak”-nak is elnevezhető — képlettel; a különbség csak annyi, hogy az utószakban a sajátírmű hetes sorpár megelőzi a nyolcast.

Hasonló, de nem azonos; s a Kisfaludyra való közvetlen hatásának feltételezését megnehezíti — a valláskülönbség. Nagyon könnyen elképzelhető, hogy a katolikus Kisfaludy soha nem hallott református zsolttárt énekelni, és rendszeres magyar irodalmi oktatás híján nyomtatásban talán soha sem találkozott Szenczi Molnárral.

„Hasonló” strófa-képletekkel a későbbiek során is találkozunk. Itt van például Amadé László (1704–1764). — Hadd idézzük egy-két szempontunkból érdekes versszakát:

Jusson egyszer már eszedben,
Kit metszettél bé szívedben?
Légy hajlandó nevének,
Örökös hívségének.

Ez a képlet, mely Amadénál önálló strófaaként fordul elő, tökéletesen egyezik a Himfy-szaknak általunk B)-vel jelzett utószakával.

² Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténete V. k. 390. l.

³ Császár Elemér: Vallásos és hősi irodalom, Magyar művelődéstörténet III. k. 186. l.

⁴ Szerkesztette Dr. Ványi Ferenc, 354. l.

⁵ Horváth János i. m. 181. l.

Egy belső versszak az „Ah már egyszer” kezdetű Amadé-énekből

*Az tengernek szélvész után
Habjai apadnak,
Az egeknek földhők után
Csillagi ragyognak;
Én szívem is már habozott,
Fénycsillagom homályozott;
Juttasd már partjához,
Égő fátylájához.*

Ez pedig felépítésében és rímrendjében a D)-jelzésű kisebb Himfy-szakkal mutat csaknem teljes egyezést; a különbség mindössze annyi, hogy a hetes sorok helyett hatosok állanak.

Előfordul Amadénál az egyszerű 8-as és 7-es váltakozás is, mégpedig vagy szimplán (C-típus): „Búsul szívem...”, „Áldott vagyok...”, „Állhatatlan én reményem...” — vagy megkettőzve is (A-típus): „Érted, érted, már éretted...”⁶ Úgy hogy Amadénál és a Himfy-versszaknak már valamennyi kisebb szakasza külön-külön felfalálható. S ez a jelenség többeket is arra indított, hogy benne lassák Kisfaludy előzőjét.

Erre a következtetésre jutott ifj. Színnyei József egyik tanulmányában: „Ha dalait figyelemmel olvassuk, lehetetlen némi rokonságot észre nem vennünk köztök és a Himfy-dalok között, s bár az utóbbiak sokkal tökéletesebbek, Amadét mégis Kisfaludy méltó előzőjének mondhatjuk.”⁷

Ferenczi Zoltán az „Én anygalkám...” kezdő szakaszát idézi:

*Én anygalkám, szép madárkám
Ime hozzád repültem,
Te kedvedre kezeidre,
Mint a sólyom megjöttem:
Már miveljed, cselekedjed,
Mint szívemet úgy itéljed,
Édesem, kedvesem,
Rabod vagyok kegyesem.*

S felteszi a kérdést: „Kinek ne jutna eszébe, e sorokat olvasva a Kisfaludy-féle Himfy-strópha? S valóban a verselés könnyedségére nézve Amadét Kisfaludy előzőjének tarthatni.” S magát a Himfy-versszakot pedig így intézi el: „Korántsem új ez alak. Ismerjük már Amadé használatát után...”⁸

Valóban a Ferenczi idézte versszak is — az utolsó előtti 6 szótagú sor kivételével — egyezik a kisebb Himfy-szakkal (D-jelzés).

Maga Négyesy László — a kritikai Amadé-kiadás szerkesztője — valamivel óvatosabban nyilatkozik: „Versei közelednek a modern rhythmusokhoz. Némely formája a későbbi költők: Pálczi, Csokonai, Kisfaludy Sándor versalakjaival egyfajtajú.”⁹

Még évtizedek múltán is kísért ez az Amadé—Kisfaludy párhuzam. Gálos Rezső a fentebb idézett „Ah már egyszer” kezdetű Amadé-verssel kapcsolatosan írja, hogy abban „már a Himfy-strófák belső fölépítése, epigrammai befejezése, sőt hasonlatai élnek...”¹⁰

Ez mind nagyon szép, ám van egy nagyon nagy bökkenő: Amadé versei a Himfy-dalok megjelenése idején (1801) még nem voltak kinyomatva, legfeljebb kéziratok másolatokban terjedtek, s így — habár Amadé időben, földrajzi térben, társadalmi elhelyezkedésben, világnézetben közelebb is áll Kisfaludyhoz, mint Szenczi Molnár — közvetlen hatásáról aligha beszélhetünk.

Maga Kisfaludy sem említi meg őt azok sorában, akiket magyar elődeiül vall. A Boldog Szerelem (1807) előszavában olvashatjuk erre vonatkozó nevezetes nyilatkozatát: „Ha Petrarca és mások előtt nem énekeltek volna is, én Himfyt mégis írhattam volna... De ha

⁶ Az idézett és felemlített Amadé-verseket Négyesy László kritikai Amadé-kiadásából vettük: „Várkonyi Báro Amadé László versei.” 1892. — Sorjában a 87., 100., 108., 127., 131., 148. lapokon.

⁷ Idézi Négyesy a fenti Amadé-kiadásának Bevezetésében, 74. l.

⁸ Ferenczi Zoltán: A népies versalakok története műköltészetünkben. 1879. — 91., 92., 106. l.

⁹ Id. Amadé-kiadás. Bevezetés 65. l.

¹⁰ Gálos Rezső: Báro Amadé László, Pécs, 1937. 138. l.

Gyöngyösi, Zrínyi, Orczy, Faludi, Ányos, Bacsányi, Virág, Kazinczy, Verseghy és főképpen... Szabó Dávid előttem magyarul nem írnak vala, hát, ha három Petrarca laknék is kebelemben, Himfy meg sem születhetett volna." A felsoroltak közül azonban versforma szempontjából csak Orczy, Faludi, Ányos és Verseghy jöhet számításba.

Orczy Lőrinczről a mi szempontunkból legfeljebb annyi a megjegyezni való, hogy a magyaros hangsúlyos ritmusú kétütemű nyolc-szótagú sorokkal váltakozó hetesek nála is előfordulnak, mégpedig vagy a legegyszerűbb A-típusú nyolcsoros strófák formájában, vagy egyéb kombinációval is. (Pl. „Nagyság és szeretet egybenvetése”, „Hívások megvetéséről”...) ¹¹

Faludi Ferencnek is legkedveltebb versformája a fenti sorok váltogatása, mégpedig leginkább (C-típusú) négysoros versszakaszokban. ¹² De neki vannak egyéb strófa-szerkezetei is, melyek már a D-típusú kis Himfy-szakra emlékeztetnek. Például „A Szerentse” c. versében:

*A' Szerentse' változásin
Tanult elme nem indul,
Ide 'oda rándulásin
Nem sértődik, nem mozdul.
Tsak úgy nézi tsűf játékát,
Mint a forgó karikát.* ¹³

Képlete: 8, 7, 8, 7; 8, 7 — abab; cc. — Mintha csak egy nyolcas és egy hetes strófa-záró sorral megcsonkított kis Himfy-szak lenne. Vagy a „Bútsúzó ének”-ben:

*Nehéz bútsút adni, venni.
Tsak most érzi bús szívem.
Kin te tőled távul lenni,
Már meg vallom, Jó Hívem.
Édes vala barátságod,
De keserű elválásod.*

Képletileg: 8, 7, 8, 7; 8, 8 — abab; cc — Két hetes sor híján ez is azonos a kisebb Himfy-szakkal (D). ¹⁴

Még hasonlóbb formulákkal találkozhatunk Ányos Pálnál, pl. „A tsalfa szívnek megvetése” c. versben:

*Hasztalan mászkálsz lábomnál,
Esmérem már szívedet;
Nints helyed buzgóságomnál,
Mert megszegted hitedet.
Menny annak nyögni ölében,
Kinek leltél szerelmében
Édesb kellemetességet,
Mint nálam gyönyörűséget.* ¹⁵

Itt mindössze annyi a különbség a kis Himfy-szaktól, hogy az utolsó páros rímű két sor is nyolcas, hetes helyett. Ám közvetlen hatás feltételezésénél felmerül az a nehézség, hogy bár a vers 1782–84 között keletkezett, de nyomtatásban csak a költő halála után, 1798-ban jelent meg kötetben, amikor a Himfy-dalok egy része már megíródott.

Ez a nehézség felbukkan Verseghy Ferenc hatásának kérdésénél is. Neki is vannak hasonló szerkesztésű strófái, mégpedig a nyolcvanas évek végéről származó verseiben, mint például a „Bútsúzás”-ban:

*Tsak érted sír bággyadt szívem
magával nem gondolván,
mert, hogy keservre születtem,
láttya estünkből nyilván.*

¹¹ Az 1787-ben megjelent „Költeményes Holmi egy nagyságos elmétől” c. kötetben.

¹² „Faludi Ferenc költeményes maradványai.” Révai Miklós kiadása, Pozsony, 1787. — 18., 25., 28., 30., 37., 39., 51., 53., 55. lapokon.

¹³ Uo. 16. l.

¹⁴ Uo. 61. l.

¹⁵ Ányos Pál versei. Kiadta Császár Elemér. Budapest, 1907. 113. l.

*El szellesszék szerelmünket
hirtelen el-jegyzéssel,
örök gyászba szívünket
tették reménységünkkel.¹⁶*

Itt a sorok szótagszámában teljes az egyezés, csak a rímrendben van eltérés (abab, abab). Hasonló strófákat találhatunk az „Egy Fülemüléről és a Hárfásról” című versben is ; amelynek a verselése egyébként nem egészen következetes :

*Kezdek frissebb fogásokat,
ezeket is követi,
veszek szomorúbb hangokat,
s azokat is éneklő,
ha ugrálok, velem ugrál,
ha megállok, velem megáll,
hartzomat mintegy neveti,
s ha hallgatok hartzra hi.¹⁷*

Itt pedig csak egyetlen — a hetedik — sor szótagszámában van egy szótagnyi eltérés (8,7, 8, 7 ; 8, 8, 8, 7).

De mindkét vers közvetlen hatása feltételezésénél, mint már céloztunk rá, felmerül az a nehézség, hogy a legújabb időkig kéziratok gyűjteményekben lappangtak, az előbbi az egykori zirczi apátsági levéltárban, az utóbbi Kreskay Imre pálos szerzetes versgyűjteményében ; s így nagyon kevés a valószínűsége annak, hogy Kisfaludy olvashatta volna őket.

Ellenben Pálóczi Horváth Ádámnak, bár Kisfaludy őt nem említi előzői között, már 1788-ban megjelent a „Hol-mi”-ja, s ebben szintén találunk egy hasonló felépítésű verset, az „Egy régi ének”-et :

*Akkor vala Belgrad' Vára
Gyönyörűségnek helye ;
Ellenségünk bosszújára
Ronthatatlan ereje,
Kardok, ágyúk, Fegyver-sorok,
Golyóbisok, puska-porok,
Minden-féle fegyverek.¹⁸*

Ez olyan, mint egy elharapott végű kis Himfy-szak, s már itt megemlíthetjük, hogy ugyanez a versformája Csokonai 1791-ben megjelent „Béka és egér-harcz”-ának is.¹⁹ — Egyebekben az egyszerű keresztrimes nyolcas-hetes váltogatás (A-típus) mind Verseghynek, mind Pálóczi Horváthnak gyakori kedvelt versformája.

Mindeddig csak olyan változatokkal találkoztunk, amelyek kisebb-nagyobb eltérésekkel megközelítik ugyan a kis Himfy-szakot, de nem teljesen azonosak vele. Nos, a kilencvenes évek legelején már a teljes azonossággal is találkozunk.

Ballagi Géza „A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig” című művében említést tesz bizonyos Keresztési József kálvinista pap egyházpolitikai tartalmú verséről, mely 1790-ben cím nélkül nyomtatásban is megjelent Nagyváradon.²⁰ A versezet azok ellen a protestánsok ellen szól, akik elégedetlenkedtek József császár türelmi rendeletével. Bennünket persze ezáltal nem tartalmi, hanem pusztán versformai szempontból érdekel. Lássuk egyik versszakát :

*Megveted a türelmet, minthogy jélsz a nevédtől,
A törvénytől vársz védelmet, mely Bocskay frigyétől
S Rákócziétől erede. Most szemed erre merede ;
De magadat megcsalod, midőn a mézet nyalod.*

¹⁶ Verseghy Ferenc kisebb költeményei. Kiadják Császár Elemér és Madarász Flóris. Budapest, 1910. — 34. lap.

¹⁷ Uo. 50. lap.

¹⁸ Pálóczi Horváth Ádám : Hol-mi, Pest 1788. — 216. l.

¹⁹ Csokonai Vitéz Mihály összes művei. I. k. (Harsányi—Gulyás kiadás), 2. l.

²⁰ I. m. 701—703. l. — A mindössze 20 példányban kinyomatott Keresztési-féle versből két példány az Orsz. Széchényi Könyvtár birtokában van, az egyik könyvtári jelzet nélkül az apróbb nyomtatványok között, a másik Hung. e. 754. sz. alatt. — A cím nélkül közölt vers kezdő sora : „Magyar protestáns! ellened protestálok magyarul!”.

Ha a hosszú sorokban írt verset a belső rímek által is jelzett természetes ritmusa szerint tördeljük, íme előttünk áll már a tiszta kis Himfy-szak, a bevezető keresztrimes periódussal s a nyolcas és hetes sorokat páros rímeléssel kifuttató utószakasszal.

Ugyanezen időtájt, aligha sokkal később, *Dayka Gábornál* is felbukkan már ez a tiszta Himfy-forma, igaz, hogy mindössze két strófányi terjedelemben s nem a legtekélyesebb prozódiaiával, az „Esdeklés” című szatirikus versében:²¹

*Te szép, te szeplőtelen szűz,
Te Jézus édes anyja!
Kiben soha Józsefhez tűz
Nem égett, mert szent Anna, —
A mint Duns Scotus mutatja,
És a priori vitatja —
Téged minden makula
Nélkül hozott világra.*

Ugyanez a forma előfordul Kisfaludyt megelőzően már *Csokonai Vitéz Mihálynál* is, a *Diétai Magyar Múza* 1796-ban megjelent második füzetének „Miért ne innánk?” című versében:

*Igyunk barátim! a komor
Bú lángja nem csatázik,
Ha mádi borral a gyomor,
A kis pokol megázik.
Igyál! ne, e szőlő-gerezd
Levével öblödet fereszd.
Vigadj öcsém! ma-holnap
Zsákjába dughat a pap.²²*

Azonban itt meg ne tévesszen bennünket a szótag-szám és a rímrend teljes egyezése, mert magában a ritmusban lényeges különbség van. Ha a vers néhány sora hozzá simul is a magyaros prozódiahoz, teljes egészében mégis a magyar verseléstől idegen, emelkedően j a m b i k u s lejtésű. Mindamellet szótagszám és rímelhelyezés szempontjából szolgálhatott volna mintaképül Kisfaludynak, ha...

S e „ha”-val jelzett nehézség a két előbbi példára is vonatkozik. Nehéz elképzelni, hogy a nagyváradi református tiszteletesnek mindössze húsz példányban megjelent versezete akkoriban a pozsonyi királyi katolikus akadémián tanuló Kisfaludy kezébe kerülhetett volna. — Dayka idézett verse pedig kéziratban hevert, s jóval a Himfy megjelenése után látott nyomdafestéket. Különbösen is, Kisfaludy egyik későbbeni nyilatkozatából kitűnik, hogy nem sokra tartotta Daykát, „azt akinek még valóban dajka kellett volna, hogy poétai gyermekségéből emberré neveltessek”;²³ s így fel sem tételezhető, hogy hozzá járt volna iskolába. — És végül, mire Csokonai fent idézett verse Pozsonyban napvilágot látott, akkorra Kisfaludy már a dél-franciaországi Draguignanban tölti hadifogságát, s már írogatja is a Himfy-dalok első darabjait.

*

Végigkísértük a Himfy-versszak magyar előzményeit Senczi Molnár Albert zoltárától Csokonaiig. Ha csak az idézett példák sorozatát tekintenők, valóban úgy tűnhetnék fel, hogy a Himfy-strófa őse a 42. zoltár, mely aztán az idők folyamán addig alakult, formálódott, csiszolódott, míg végül még Kisfaludyt megelőzően kialakult belőle a teljesen kiforrott kis Himfy-szak, melyet annál is inkább megilleshet ez az elnevezés, mert maga Kisfaludy is gyakran alkalmazza a Himfy-dalokat bevezető „ének”-ekben (a *Kesergő Szerelem* IX., XI., XII., XVII., XVIII. és a *Boldog Szerelem* III., V., VI. énekében). S aztán ezt toldotta meg Kisfaludy még egy keresztrimes perióduspárral.

Sajnos azonban, a magyar irodalom sajátos viszonyai következtében nem ilyen egyszerű a dolog. Ilyenfajta, a magyar irodalmon belül végbemenő genetikuss fejlődés elképzelése több nehézségbe ütközik. Orczy és Amadé, a két katolikus főnemes, valamint Faludi, Anyos, Ver-

²¹ Dayka Gábor költeményei. Kiadja Abafi Lajos, Bp. 1880. 92. l.

²² Idézett Csokonai-kiadás I. k. 58. l. — Ugyanilyen ritmusú az „Ódák” első könyvének „Verszépítő” c. darabja is. (I. k. 389. l.) Ugyanilyen, s még hozzá magyaros ritmusú. „A hajókázó Ámor”, a „Hátrahagyott versek”-ben. (II. k. 102. l.)

²³ Kisfaludy Sándor levele Ruszek apáthoz.

segí, a három szerzetes-költő, nehezen illeszthetők be egy protestáns zsoldár-fordítótól kiinduló fejlődési sorba. Ott pedig, ahol a kapcsolatok feltételezhetők lennének, az akkori magyar irodalmi élet kezdetlegességéből, szervezetlenségéből, másrészt költőnk sajátos életviszonyaiból eredően támadtak olyan problematikus nehézségek, melyek feltételezéseink valószínűségét meglehetősen gyöngítik. Ezekre a tárgyalásunk folyamán mindenütt rá is mutattunk.

Éppen ezért a Himfy-szak magyar előzményeit illetően nem árt az óvatosság. Teljes bizonyossággal mindössze annyit állapíthatunk meg, hogy Kisfaludy Sándor magyar előzőinél már számos példát láthatott a magyaros ritmusú — tehát 4 + 4, illetőleg 4 + 3 ütembeosztású — nyolc- és hétszótagú sorok kereszttrímű váltakoztatására, valamint találkozhatott már olyan strofa-szerkezetekkel is, amelyek rímrendjükben már *megközelítik* a kis Himfy-szakot.

S feltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy a Himfy-dalok verselése hangsúlyos, ütemes, magyaros ritmusú. Saját korában ugyanis akadtak olyanok, akik egy-két sortól megtévesztve, nyugat-európaián trocheikusnak minősítették Kisfaludy verselését. Ilyen megtévesztő sorok például a tanulmányunk élén idézett szakokban: „Képe vagy te életemnek, — Mely temérdek sérelemnek” vagy „És alattunk és felettünk.” De a dolog természetéből következik, hogy a magyar verselés gyakran trocheikus is ritmizálható, és *megfordítva is!* — Egyebekben a vájtfülű Csokonainak van igaza, midőn evvel kapcsolatosan így írt: „Azt mondja a nevezett tudósító úr, hogy a versekben való monotonitást az édesíti meg a Himfy Szerelmeiben, hogy az egész munka derék trocheusokban van írva. Ez csudálatos egy megjegyzés!... Én merem mondani, hogy egy olyan nemes érzéssel termett ember, mint a szóban levő Szerelme-nek írója, sohasem kívánta, hogy azon különben mézzel folyó verseket, más ember az ő kedvéért trocheizálja. Nem szorultak az ő versei arra, hogy mértékre szedett lábaknál fogva ajánljuk, noha nem tagadhatni, hogy külső szépségek nyert volna általok.”²⁴ Ezt a megállapítást mi legfeljebb még annnyival toldhatjuk meg: a külső szépségek nyeresége nem ért volna fel az eredetiség veszteségével!

III. Német előzmények

A fentiekben rámutattunk azokra a problematikus nehézségekre, melyek a Himfy-szak magyar előzményeinek vizsgálata során elének tornyosultak. Úgy véljük azonban, e problémákon való töprengés alól egyszeriben felment az a váratlan felfedezésünk, hogy a kis Himfy-szak adekvát megfelelője fellelhető már a jóval régebbi *német barokk-lírában!*

Egy német verses antológiában bukkantunk rá az alábbi — ismeretlen szerzőtől származó — „Abends gehet...” kezdetű versre, mely már 1656-ban megjelent nyomtatásban a „Venus-Gärtlein” című daloskönyvben:²⁵

*Abends gehet an mein Trauren;
Wenn der Sternen Kaiserin
Von den bleichen Perlen-Wangen
Zeigt ihr blasses Silber-Kinn,
Wart ich hie bis zu Auroren,
Kalt, erstarret und erfroren;
Denn ich hoff auf Trost und Wonn,
Dass mich wärme meine Sonn.*

A fejlettebb ritmusérzék számára felesleges minden részletezés. Az idézett vers-szakasz ritmus, melódia, szótagszám, rímelhelyezés tekintetében tökéletesen megegyezik a kis Himfy-szakkal. A különbség csak annyi, hogy ez a ritmus trocheikus, minthogy azonban a német trocheus nem az időmértéken, hanem a hangsúly és hangsúlytalanság váltakozásán alapszik, a német trocheikus sorok minden nehézség nélkül magyarosan is ritmizálhatók: „Abends/ gehet / án mein / Trauren” helyett: „Abends gehet + án mein Trauren.”

S ez nem egyedülálló jelenség az ekori német lírában. Előfordul például *Sigmund von Birken* (1623—1681), (eredeti nevén Siegmund Betulius) nürnbergi költőnek a XVII. század hetvenes éveiben megjelent versei között is ilyen ritmusú: a „Lob des Schäferslebens”²⁶

²⁴A „Lilla” dalok könyvének Előbeszéde. Id. Csokonai kiadás 446 l.

²⁵Dr. Martin Sommerfeld: Deutsche Barock-Lyrik, 1929. 120. l.

²⁶Dr. Georg Weber: Lesebuch zur Geschichte der deutschen Literatur alter und neuer Zeit (1878), 210. l.

Wer in lieben Lebenstagen
Segelt von der Sorgen Band
Zu der Freudezeit Behagen,
Liebe Schaf' und Schäferstand,
Hasse hochgeführte Dächer,
Und der Städte Goldgemächer
Unsrer Hürden Hirtenlust
Ist noch vielen unbewusst.

Ez is tisztára a D-típusú kisebb Himfy-szakkal azonos. Egyébként a többi nyolcas-hetes típusnak is megvan már a XVII. századi — tehát a magyaroknál régebb — német mintája. A leggyakorabbi nyolcsoros keresztrimes nyolcast hetesekkel váltakoztató strófára, az A-típusra, elég lesz *Heinrich Mühlport* „Über die Kaltsinnigkeit der Liebsten” c. versét idézni:²⁷

Dunkle Höhlen, finstre Schatten,
Meines Lebens Aufenthalt,
Wüste Felder, stille Matten
Einsam und verschwiegener Wald
Könnt ihr auch die Seufzer zählen
Die ich täglich abgeschickt,
Wenn mein Herz mit neuen Quälen
Ein beschwerlich Leid gedrückt.

Azaz képletileg : 8, 7, 8, 7 ; 8, 7, 8, 7 (abab ; cdc). — Ez egyébként igen gyakori versformája ennek a korszaknak. Hadd idézzünk még csak egy példát: ezt alkalmazza *Kaspar Stieler* (1632–1707) is a „Wer küsst die greisen Haare ?” c. versében.²⁸ S előfordul sokszor a rövidebb négy soros változatában is (C-típus).

De a Himfy-szak utószakaszának (B-típus) önálló strófaaként való használatára is van több példánk. Így *Johan Vogel*-nél (1589–1663) „Auf das freudenreiche Fest der Geburt Christi” című költeményében :

O wie freudig! O wie fröhlich!
O wie wunderbar! wie selig
Macht uns dieses Tages Licht,
Das vom Himmel heut' anbricht.²⁹

(Vö. Amadé „Jusson egyszer...” kezdetű idézett versével)

Ugyanez előfordul *Friedrich von Logau*-nál is (1604–1655). „Abschied von einem verstorbenen Ehegatten” első versszaka :

Treues Herze, du zeuchst abe
Aus der Welt und gehst zu Grabe,
Ein zu nehmen Freud und Ruh,
Die der Himmel richtet zu.³⁰

Ugyanezek a formák tovább élnek a következő XVIII. században is. A trocheikus nyolcasok és hetesek változtatása különösen kedvelt verselési módja *Friedrich Schiller*-nek (1795–1805), akit Kisfaludy, mikor a Boldog Szerelem VI. énekében felsorolja legkedvesebb olvasmányait, a kedvelt német költőinek sorában emleget (Wieland, Schiller, Gessner és Pfeffel).

A nyolcsoros változatban (A-típus) írta az „An die Freude” „Sehnsucht”, „Jüngling am Bache”, „Klage des Ceres”, „Kassandra”, „Das Eleusische Fest” című verseit ; négy soros változatban pedig (C-típus) a „Der Pilgrim”, „Die Gunst des Augenblicks”, „Nadowessische Todtenklage” címűeket. — Ugyane sorok egyéb kombinációira példák : a „Die Blumen” (8, 7, 8, 7, 8, 8, 7 — abab, ccx) s az „Alpenjäger” (8, 7, 8, 7, 8, 8 — abab, cc) ; ezeket azért említjük meg külön, mert az első a verselésben Pálóczi Horváth Ádám fentebb idézett „Egy

²⁷ Paul Merker : Deutsche Lyrik des siebzehnten Jahrhunderts.

²⁸ Will Vesper : Deutsche Gedichte des 17. Jahrhunderts, 1921. 64. l.

²⁹ Sommerfeld i. versantológiája, 5. l.

³⁰ Paul Legband : Deutsche Literaturdenkmäler des 17. und 18. Jahrhunderts (Sammlung Göschen) 73. l.

régi ének"-ével, a másik pedig Faludi Ferenc „Bútszóó ének"-ével mutat teljes egyezést.³¹
A négysoros B-típusra is van XVIII. századi példánk: *Johann Elias Schlegel* (1719–1749) „Das Veilchen"-je:

Seht der neubewachsenen Erden
Zarte Kleidung blaulicht werden.
Weil der Veilchen Purpurtracht
Zwischen Gras und Blättern lacht.³²

Végül a D-típusú kis Himfy-szak német trocheikus változatának XVIII. századi tot vábbélésére nem kisebb költő nyújt példát, mint *Goethe* (1749–1832) az 1775-ben szerzet- „Neue Liebe, neues Leben" című, már a saját korában is közismert versében:

*Herz, mein Herz, was soll das geben?
Was bedrängt dich so sehr?
Welch ein fremdes neues Leben!
Ich erkenne dich nicht mehr.
Weg ist alles, was du liebst,
Weg warum du dich betrübtest,
Weg dein Fleiss und deine Ruh —
Ach wie kamst du nur dazu!*³³

Csokonaival kapcsolatban említettük, hogy a kis Himfy-szaknak (D-típus) van egy jambikus változata is. Nos, ennek is megvannak a régi német mintái. — A XVII. században még csak a végig keresztrimes A-típus jambikus formájával találkoztunk *Georg Philipp Hardsdörffer* (1607–1644) „Der Frühling"-jében. („Der frohe Frühling kommet an, — der Schnee dem Klee entweicht: — der Lentz, der bunte Blumen-Mann, — mit linden Winden häuchet stb.")³⁴ — De a XVIII. században kialakult a D-típus jambikus változata is, s eléggé gyakori versformává válik. Östípusa *Gottfried August Bürger* (1747–1794) népszerű „Lenore"-ja, mely az 1774-es Göttinger Musenalmanachban jelent meg:

*Lenore fuhr um's Morgenroth
Empor aus schweren Träumen:
„Bist untreu, Wilhelm, oder todt?
Wie lange willst du säumen?" —
Er war mit König Friedrichs Macht
Gezogen in die Prager Schlacht,
Und hatte nicht geschrieben,
Ob er gesund geblieben.*³⁵

Nyilván Bürger hatására ez a forma az akkor nagyon népszerű Göttinger Musenalmanach későbbi (1775–1784) köteteiben is előfordul; így pl. *Philippine Gatterer* „Ein Ritter" kezdetű s a *Frd. von H.* rövidítéssel jelzett költő „Gebhard von Schwarzenhagen" című balladájában.³⁶

S előfordul *Gottlieb Konrad Pfeffelnél* is (+1809), aki — mint említettük — Kisfaludy kedvelt költői sorába tartozott. („Der gelbe Zwerg" és „Selmar und der Schatz")³⁷.

Végül megemlíthetjük még, hogy a magyar költők körében is meglehetősen népszerűségnek örvendő *Karl Wilhelm Ramler*-féle „Lyrische Blumenlese" (1782) című versantológiában is találkozunk ezzel a jambikus formával, a „Das ist Schade" c. versben.³⁸

És amint már Csokonainál említettük: ez a jambikus változat is, ha ritmus tekintetében nem is, de szótagszám és rímelhelyezés szempontjából szolgálhatott mintaképül Kisfaludynak.

³¹ A Gustav Hempel-féle „Schillers Werke" sorozat (Berlin) I. kötetében sorjában a 36. 66., 71., 87., 95.; 68., 75., 82.; 20., 77. lapokon.

³² Dr. Paul Legband i. versantológiájának 138. lapján.

³³ Goethes Werke, Insel Verlag, Leipzig, 1910. I. k. 26. l.

³⁴ Dr. Paul Legband i. m. 66. l.

³⁵ Dr. Georg Weber i. m. 326. l.

³⁶ Aus den Göttinger Musenalmanachen von 1775–1784. — Familien-Bibliothek der Deutschen Classiker, 1841. IX. k. 142., 162. l.

³⁷ Poetische Werke von G. C. Pfeffel. Fentebbi sorozat XII. k. 82., 122. l.

³⁸ II. k. 231. l.

Úgy véljük, a fenti számos példa nem hágy kétséget aziránt, hogy a hosszabb időn át Bécsben időző és a német nyelvben és irodalomban meglehetősen jártas Kisfaludy Sándorra Himfy-strófája megalkotásánál erősen hatottak a német előképek, mégpedig vagy olyanformán, hogy az A-típust kombinálta az önállóan is használatos B-típussal, vagy ami még valószínűbb: a németeknél már a XVII. században kialakult s a tizennyolcadikban is továbbélő D-típust adaptálta és fejlesztette tovább a keresztrimes szakasz megduplázásával.

IV. Végző eredmények

Hadd foglaljuk össze gondolatmenetünket. A probléma felvetése után (I.) szemlét tartottunk a Himfy-szak magyar előzményei felett, s bár azt tapasztalhattuk, hogy a Himfy-szak minden lényeges eleme — még az ún. kis Himfy-szak is — fellelhető a megelőző magyar irodalomban; mégis, az irodalomtörténeti hézagok, akkori fejletlen irodalmi életünk folytonossági hiányai miatt nem juthattunk megnyugtató módon arra a következtetésre, hogy Kisfaludy a Himfy-vers megalkotásánál magyar minták után indulhatott volna. (II.) Ekkor bevontuk érdeklődési körünkbe a szomszédos német irodalom verstörténetét, s azt láttuk, hogy itt a sajátos német trocheikus formában a Himfy-szak elemeinek (beleértve a kis Himfy-szakot is) megfelelő valamennyi képlet már egy teljes századdal korábban fellelhető, s tovább élnek a következő században is. Bár ekkor a legjelentősebb D-típust illetően gyakoribb ugyan a jambikus változat, de találkozhattunk a Kisfaludyhoz közelebb álló trocheikus képlettel is, mégpedig éppen a legnagyobb német költőnek egyik legismertebb versében. (III.)

Mindezek után végző eredményeinket a következőkben összegezhetjük:

1. Kisfaludy Sándor a Himfy-szak megalkotásánál versfelépítés és rímrend tekintetében minden bizonnyal német minta után indult, mégpedig a legnagyobb valószínűség szerint a D-típusnak megfelelő német trocheikus változat egyszerű adaptálásával. Egyébként Kisfaludy magyar előzői is nagyrészt bizonyára ebből a forrásból meríthettek, azért állhattak össze példáink a közvetlen kapcsolatok hiánya ellenére is egy összefüggőnek látszó genetikai sorozattá.

2. Kisfaludy egyetlen önálló eredeti újítása, amelyre sem a magyar, sem a német költészetben nem találtunk példát: a D-típus előszakának megkettőzése. S a teljes Himfy-szak kialakításának ennél a legjelentősebb mozzanatánál joggal gondolhatunk *Petrarca* szonetteinek közvetlen hatására, amelyek szintén egy négysoros kisebb versegység megismétlésével kezdődnek. (Az olvasókat emlékeztetjük, hogy dolgozatunk elején a Petrarca-kombinációt csak „egyelőre” melőztük.)

3. A fentebb körvonalazott külföldi hatások ellenére gyökeresen magyar maradt Kisfaludy a verselés leglényege: a ritmus tekintetében. Német mintáinak négyes és negyedfeles trocheusait a magyar verselés törvényeihez idomította, midőn egy-egy trocheus párt összevonva 4, illetve 3 szótágú magyar ütemeket alkotott.

A Himfy-szakban tehát, ebben az opálosan csillogó kicsinyke vers-gyöngyszemben, három — az északi germán, a déli latin és a keleti magyar — verskultúra egyesül. És remek példája annak, hogy a fogékony magyar szellem hogyan tudja magába fogadni az idegen európai hatásokat anélkül, hogy feláldozná saját különálló egyéniségét.

DÜMMERTH DEZSŐ

SCHWARTNER MÁRTON ÉS A NYELVI GONDOLAT

Ismeretes, hogy a polgári mozgalmak idején a forradalmi szellemet az irodalom hordozta. Az is köztudomású, hogy nálunk a köznemesi rend töltötte be azt a szerepet, melyet másutt a meglevő polgári osztály — így a szépirodalom művelésében is. Kevés szó esett azonban arról, hogy a *tudományos irodalom* kezdeti művelése nálunk is jellegzetesen polgári kezekben volt: sorsa éppen ehhez a csak félig-meddig kialakult polgári réteghez kötődött, mely nagyobb-szabású feladatok elvégzésére nem lett alkalmas. Megkezdett azonban valamit: a tudományos irodalom általános művelését.

A szaktudomány művelése mint jellegzetesen polgári életfeladat jelenik meg előttünk a XVIII. század végén. Más ez, mint a szépirodalommal foglalkozó, költeményeket író, vidéki magányban olvasgató nemesek tevékenysége. A felvilágosodás a tudományos kritika, az igazság és az értelem szenvedélyes kutatásának megerősödését hozta, s az új korszakban a tudomány művelése komoly, lelkiismeretes tanulmányokat, „szakképzettségben” eltöltött életet kívánt, melynek a birtokán gazdálkodó, és a megyei életben résztvevő nemes úr sohasem adta

magát egészen oda. A tudományos érdeklődés nála csak üres órákat kitöltő mellékfeladatként szerepelhetett, de nem élethivatasként. A tudomány, s többek között a jelentőségben növekedni kezdő történeti tudományok első komoly, lelkiismeretes szakmunkásai a feudális előítéletektől és a földhöz való kötöttségtől többnyire mentes, erőre kapó polgárság fiai közül kerültek ki. Ők népesítik be a kialakulni kezdő tudományos intézményeket is: elsősorban a hazai felsőoktatás fórumát.

Ha a régi egyetemi tanárok személyi adatait vizsgáljuk, kitűnik, hogy csaknem valamennyi polgári származású: esetleg nemesített polgárok, akiknek gyakorlati életfeltételeit a címeres levél nem változtatta meg. Van azonban a polgári rétegnek egy döntő jellegzetessége: az, hogy vérében és nyelvében csak kis százalékban magyar. Tulnyomó részben a hazai idegen és elsősorban a német nemzetiségű fiai. Őseik azonban többnyire már századokra visszamenően a magyar állam keretei között élnek, s a magyar föld problémáival viaskodnak. Ezt az országot vallja valamennyi otthonának. Műveik is a magyar tudomány gyarapodását jelentik. Nagy tévedés lenne tehát őket a magyar művelődéssel szemben valami idegen vagy ellenséges táborba sorolni.

Egy azonban kétségtelen. Míg a forradalmi polgári mozgalom középponti kérdése nálunk a nyelvfejlésztés, és a magyar kulturális élet csak a kifejező nyelven át érzi magát magyarnak, addig ez a tudományt művelő polgári réteg idegen nyelven ír. A magyar tudomány nyelv még különben is kialakulatlan, Kazinczy működése a szépirodalom fejlesztését jelenti elsősorban. E tudós írók azonban nemcsak technikai okokból választják a latin vagy német nyelvet, hanem azért is, mert idegen ajkúak lévén, a művelődés központi eszméjét nem a nyelvfejlésztésben látják. Nem szívügyük a magyar nyelv előhaladása, hiszen éppen azt látják, hogyha a saját anyanyelvükön szólnak, könnyebben bekapcsolódhatnak szak-tudományuk általános európai vérkeringésébe.

A magyar nyelv elhanyagolása — ez a döntő válaszfal e tudományt művelő polgári réteg és a magyar nemzeti megújulás írói között. Ez teszi őket sokszor gyanússá a Kazinczy által vezetett írók szemében, s az ő tekintetükön át a nemzeti közvélemény előtt is.

Vádolhatók-e azzal a magyarországi tudományos irodalom e kezdő művelői, hogy ellenségei voltak a nemzeti megújulásnak? E probléma éppen a pesti egyetem fent jelzett különleges társadalmi szerepe kapcsán vetődik fel. *Schwartner Márton*, a bölcsészeti karon az oklevél- és címeretanára, 1815-ben nyílt támadást kapott, e gyanúsítás alapján.

Mivel ő nem vette fel az élje dobott kesztyűt, s haláláig nem felelt egykori tanítványának, Horvát Istvánnak, ki őt súlyosan megbélyegezte a nemzet színe előtt, most a mi feladatunk megvizsgálni, mennyiben volt helytálló ez a gyanúsítás.

*

1815-ben Pesten, Trattner János Tamás betűivel, egy heveshangú röpirat jelent meg, ezzel a címrésszel: *Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás híres magyar királyoknak védelmeztetések a' nemzeti nyelv ügyében, tekintetes tudós Schwartner Márton úr vádjai és költeményei ellen írta Horvát István, tek. Nemes Fehérvármegyének tábla-bírája.*

Ez a kis — 64 lapra terjedő — füzet egyszerre híres nevet szerzett írójának. A hazai művelődés barátai előtt úgy tűnt, hogy a nemzeti irodalom kezdődő fellendülése után elérkezett az idő a nemzeti tudomány fellendülésére is. Horvát István, akit addig inkább csak szűkebb baráti köre, volt egyetemi társai és Kazinczyék tiszteltek történeti ismeretei és kivételes oklevéltani tudása miatt, most egyszerre úgy jelent meg, mint a magyar tudomány hőse. Míg Kazinczy köre örömtől áradó leveleket írt, addig egy ismeretlen 24 aranyat tett le titokban Horvát szállásán, és melléje írta: „A Lajos és Mátyás védőjének.”

Schwartner Márton, a pesti egyetem oklevéltan-tanára és az egyetemi könyvtár első őr, ezzel a füzetrel — ha nem is egészen megbélyegzetté, de mindörökre gyanússá vált a magyar művelődés barátai előtt. E gyanú nemcsak életére szólt: halála után közel száz évig még csak kísérlet sem történt annak tisztázására, hogy valóban vétkezett-e a nemzeti megújulás ellen ez a régi egyetemi könyvtárőr, aki egyúttal hazájának legalaposabban képzett oklevéltan-tudósa volt, s aki Európa-szerte is az első, speciális statisztikát írta? Csupán a XX. század elején jelent meg egy életét és jelentőségét ismertető írásmű, mely viszont az egyoldalú méltatás veszélyével küszködik, s végül sem ad igazi feleletet a kérdésre.¹

Mi volt Schwartner bűne a magyar nyelvvel szemben? Ezt Horvát István így mondja el: „Schwartner Márton úr — néhai híres Tanítóm a' Diplomatikában — kinek bő olvasottságát és fáradhatatlan szorgalmát nálam forróbban senki nem tiszteli, mervén nemzeti nyelvünk viszontagságairól a' nélkül itélni, hogy ezeket valaha gyökeresen esmérni tanulta volna, nyilván illyeket tanít Diplomatikájában: ... — védeni nem lehet Első Lajos és Hunyadi

¹ Lukcsics Pál: Schwartner Márton élete és tudományos jelentősége. Veszprém 1914.

Mátyás Királyainkat, kik a' hazai nyelv kimiveltetésével és méltóságával nem gondolván, ezt a' Római Nyelv kegyetlen tyrannismusától majd egészen elnyomatni engedték... Hiszen az olly híres Mátyás Bibliothecája sem mutathatótt tsak egy írott, vagy nyomtatott Magyar Könyvet is. Udvari és Tisztbéli Nyelvvé, a' mit a' História Lajos és Mátyás Királyoknak meg nem bocsáthat, a' Magyar Nyelv soha tökéletesen fel nem emelkedhetett''²

Horvát a továbbiakban megállapítja, hogy Galeotto könyvének 28-ik fejezete, melyre Schwartner hivatkozott, semmi olyan kijelentést nem tartalmaz, ami e lesújtó következtetést igazolná. Közli is eredetiben és magyar fordításban Galeotto szövegét, mely csakugyan Horvát érvelését támasztja alá. S ezek után csattan el a súlyos vád Schwartner ellen: „Valja meg Schw. Ur, hogy nem a' Mátyás Bibliothecáriusa, kinek könyvében erről egy szó sem talál-tatik, hanem ő vonta Mátyás Királyunkra azon szennyet, hogy ennek Bibliothecájában egyet-len egy magyar könyv sem találtatott. Ő maga költötte ezt, minden legkisebb ok vagy meg-fontolás nélkül.”³

Pozitív bizonyítékok Horvátnak nem sikerül találnia, hogy ellenkező álláspontját igazolhassa. Az egész írásán előmlő, lelkes magyar hang azonban veszedelmes árnyékokot vetett a pesti egyetemi tanár és könyvtárőr alakjára. Annál is inkább, mivel Horvát még könyvtárosi minőségében is megtámadta: „Ha a Pesti Fő Oskola könyvesházának Első Gondviselője így ír a... Magyar Literaturáról, hogy hiszik el a' Külföldi Tudósok, hogy Apátzai Cserei János 1653-ban Magyar Encyclopaediát... írt...”⁴

Mit mondott erre Schwartner?

A nyilvánosság előtt sohasem felelt. Mélyen megbántva érezte magát, s ezt nem is akarta titkolni. Hogy mi fájt neki különösen, azt Szemere egy leveléből tudjuk meg. Ezt írja: „Schw. fu mérgében. Azt mondá, hogy gyűlöletessé tétetett a' natio előtt.”⁵

E kijelentés figyelemre int bennünket. Lehetett-e rossz szándékkal, nemzetellenes gondolattal eltelve az, akinek fájt, ha meggyűlöli a nemzet?

Ő maga, barátjának, Gamauf Teofilnak, a soproni evangélikus lelkésznek és rektornak írta meg, ami a szívéen fektűt:

„Olvassa el barátom, a könyvben lévő állításaimat és hasonlítsa össze azokkal a durva szemrehányásokkal, észre kell vennie, hogy becsülettel az igazságot kerestem és a legnagyobb szerénységgel csak azt írtam, amit találtam. Aki a történetírás művészetéhez csak egyrészt ért, Galeotus Martius munkájában meg fogja találni azt, amit én egy kis cédulán feljegyezve találtam. Esztelennek kellene lennem, ha a magyar nyelvet, amelyet a miskolci református iskolában 12 éves koromban tanultam, gyűlölném. Az olvasók ezrei meglepődéssel olvasták munkámat s nem minden haszon nélkül. A kormány is kifejezte meglepődését a könyv felett: ezt csak némelyek irigysége, gyűlölete és üldözési mániája idézte elő, más körülményekre nem gondolhatok. Írói tekintélyem által a magyar irodalomba szerintük sok tévedést csuszítottam volna be. Nem helyénvaló dolog, hogy nálunk semmiről sem szabad tárgyalni, s ha ezt teszi az ember, csak halkan és kiméletesen kell azt tennie: jobb lett volna nekem is, mint Genersichnek csöndben élni, mert bene vixit qui bene latuit.”⁶

E sorokból egy elmélyedő tudós alakját látjuk kibontakozni, aki irtózik a nyilvánosság harcaitól. Különösen két kijelentését tartjuk jellemzőnek, melyek egyszersmind vizsgálódásaink irányát is megszabják.

Az első kijelentés így szól: „Becsülettel az igazságot kerestem...”

Ez rokonszenves hang, s ha Schwartner művelődési viszonyait és életpályáját tekintjük, nem tarthatjuk üres frázisnak. Pályájának alakulása a hazai evangélikus németiség honoráció-rétégének típusát mutatja. A kereskedőcsaládból származó Schwartner Késmárkon született 1759. március 1-én, első tanulmányait itt végezte, majd a középiskolai ismeretek megszerzését Sopronban és Pozsonyban folytatta. Egyetemi éveit Göttinga protestáns egyetemén töltötte el, ahol a módszeres történeti kutatást korának egyik legismertebb tudosától, Schlö-zertől, a göttingai történeti iskola megalapítójától tanulta. De tanították a többi kiválóságok: Gatterer és Heyne is, aki a klasszika-filológiát adta elő. Hazatérése után báró Prónay László csanádi főispán családjában nevelő, később szülővárosában lesz conrector, végül a soproni lyceumban tanár. Itt tanítja Kazinczy későbbi barátját, a későbbi evangélikus superinten-

² Horvát Istvánnak a szövegben idézett röpirata, 1—2. l.

³ Horvát, i. m. 56—57. l.

⁴ Uo. 49. l.

⁵ Szemere Pécelről Kazinczyhoz, 1815. febr. 28. Kazinczy Ferenc levelezése, XII. 578. (jegyzetben.)

⁶ 1815. jún. 15. A levél eredetije az Orsz. Széchényi Könyvtár kéziratárában. Kiadva Lukács i. m. 137 l. (melléklet.) Magyar fordításban idézve uo. 97. l.

denst, Kis Jánost is, aki emlékirataiban azt írja előadásairól, hogy Vergiliust és Horatiust magyarázni Jenában és Göttingában sem hallotta szebben.⁷ Innét pályázott a Cornides Dániel halálával megüresedett oklevéltani tanszékre, mely össze volt kötve az egyetemi könyvtár második állásával. 1788 januárjában meg is történt kinevezése, evangélikus vallású létre, a katolikus alapítványnak számító pesti egyetemre. Ez csak József császár felvilágosult uralkodása alatt volt lehetséges.

Kettős állását harmincöt éven át, egészen haláláig megtartotta. (Közben, 1794-ben, mikor Schönwiesner István lett a könyvtárigazgató, az ő helyére, első örré nevezték ki.) Ebben a minőségben írta meg hazai tudományos irodalmunkban az első oklevéltant, mely hosszú időn át mint egyedül alkalmas egyetemi tankönyv tett szolgálatot.⁸ Legjelentősebb alkotása azonban Statisztikája volt: *Statistik des Königreichs Ungarn*, melynek első kiadása 1798-ban jelent meg Pesten. Jelentőségére jellemző, hogy maga Horvát István emlegeti úgy, mint Himfy Szerelmei mellett a legkelendőbb könyvet.⁹ 1809–11-ben Budán háromkötetes, bővített kiadása jelent meg, 1815-ben pedig harmadik kiadása is. Sőt, 1813–15-ben Frankfurtban franciára is lefordították. Munkája az első speciális statisztika, mely nevét nemcsak hazai viszonylatban, de külföldön is ismertté tette. Munkásságáról a külföldi folyóiratok nagy elismeréssel emlékeztek meg.

A fiatal Horvát István tehát egy nála sokkal tekintélyesebb személyiséget támadott meg.

„Becsülettel az igazságot kerestem” — írta Schwartner, saját történetkutató módszeréről. E módszert Göttingában tanulta. Hogy felfogását mélyebben érthessük, tudnunk kell azt is, mire tanított a göttingai iskola?

E protestáns egyetem az angol–porosz szellemi vetélkedésből született.¹⁰ II. György angol király alapította 1734-ben, a Frigyes Vilmos által életrehozott hallei egyetem mintájára, mely az első modern szellemű felsőoktatási fórum volt. Míg azonban az 1694-ben létesült Halle a pietizmus szellemi áramlatának középpontja, addig Göttinga az újhumanizmusnak nevezett, újabb német áramlat közvetítője. Mint előbb Halle, úgy Göttinga is a szokott módon tette meg hatását Magyarországon: az evangélikus vallású hazai polgárságon keresztül, — melynek fiai rendszeren teológiai tanulmányok végzésére keresték fel. Göttingát azonban nem a teológia tette híressé, hanem az akkor kitűnő hírnévnek örvendő tanárok által tanított klaszika-filológia és a történettudomány. Az előbbi Heyne, az utóbbit Schlözer és Gatterer képviselte.

Schlözer iskolájában alakult ki Schwartner tudományos módszere és felfogása. Ez nem volt más, mint a voltaireánus iskola német változata.¹¹ Voltaire vette észre, hogy a történetírás nem szorítkozhat pusztán a politikai és a hadi események tárgyalására, hanem a gazdasági és kulturális tényezők feltárára is szükség van. Ő adott példát a források és adatok komoly, kritikai vizsgálatára. Schlözer ugyan nem bizonyult olyan tárgyilagos kritikusnak, mint Voltaire, egészében azonban a felvilágosodás szelleméből folyó új történetkutatást képviselte. A tapasztalati ismereteket becsülte mindenekfelett, s utazást tett azokban az országokban, melyeknek történetével foglalkozott. A kulturális tényezők iránt sok érzelme ugyan nem volt, de a politikáról vallott elveit gondosan kiépítette. Politikai felfogása a felvilágosodás abszolutisztikus államelméletét tükrözte: azt a nézetet, mely egy értelmes, korlátlan uralkodótól várta a népek szabadságát. Az értelem tisztelete miatt vetette meg, mint történeti forrásokat, a hagyományokat, elbeszéléseket is. A lehető leglesújtóbban vélekedett a magyar krónikásról, Anonymusról is.

Schwartner, aki nem volt eléggé önálló elme ahhoz, hogy új vagy módosított felfogást alakítson ki magának, ezeket az elveket örökölte és hozta haza Magyarországra. Schlözer maga

⁷ Kis János superintendens emlékezései életéből, Sopron 1845. 46. l.

⁸ Címe: *Introductio in artem diplomaticam praecipue hungaricam*, Pestini 1790. Második kiadása Buda 1802. Magyarra Perger János fordította le némi változtatásokkal és bevezetéssel, Pest 1821. Ebben a formájában használták mint tankönyvet. — A Cornides megüresedett állására való pályázat iratai az Orsz. Levéltárban: Helytart. Dep. Litt. pol. Posons No. 7. Az egyetemi tanács Pray igazgató javaslatára Schönwiesnert ajánlja. Pályáznak még: Hübler János exjezsuita, Kertész István, Cornides volt adjunctusa, valamint Rossi Ignác és Tömör József, a könyvtár kancellistái. A helytartótanács indokolása szerint a kinevezést azért kapja Schwartner, mert 3 évig Göttingában tanult, s nemcsak történeti ismeretei vannak, mint a többi pályázónak, hanem az oklevéltanban is járatos.

⁹ Horvát István Mindennapija (kéziratos ifjúkori naplója 1805-től 1809-ig), Orsz. Széchényi Könyvtár, kéziratár, Quart. Hung. 466.

¹⁰ Paulsen, Friedrich: *Geschichte des gelehrten Unterrichts...* Leipzig 1897. 2. Bd. 9 S.

¹¹ Fueter, Eduard: *Geschichte der neueren Historiographie*, München—Berlin 1925.

sem volt nagy gondolkodó, hiszen lényegében ő is örökölte felfogását. Irányítója Voltaire és a felvilágosodás szelleme. Az angol alapítású egyetem arra is megtanította Schwartnert, hogy Angliát — a polgárosodás útján legelőbbre jutott országot — ugyanúgy mintaképnek tekintse, akár Voltaire. Mindezeket az örökölt nézeteit híven tükrözi első munkája, melyet a cenzura nem engedett megjelenni.¹²

Az igazság becsületes keresése tehát nem jelentett egyebet, mint a felvilágosodásnak a józan ész követelményeit szem előtt tartó történetkutatói felfogását. Ugyanakkor még valamit: a múlt idők bizonyos lebecsülését a jelenkori, polgári haladás korához mérve. Ez ugyancsak a felvilágosult eszmevilágból következett. Így került Schwartner hideg ténykutatása és a múltat a jelennek összemérő elmarasztalása összeütközésbe azzal a forró, hazafias lendülettel, mely a nemzeti öntudatot éppen a múlt időkben keresett nagysággal akarta élesztetni.

Van azonban Schwartner levelének egy második kijelentése is, mely így szól: „A kormány is kifejezte megelégedését a könyv felett...”

A feltűnő az, hogy ezt éppen akkor mondja, midőn ellenérveket sorakoztat fel a hazafiatlanság vádjá ellen. Mintha Schwartner nem tudna arról, hogy a Habsburg-kormányzat és a magyar nemzeti megújulás gondolata egymással ellentétes irányban hat. De mást is láthatunk ebből. Azt, hogy gondolkodása nem rosszhiszemű. Ha valóban az jellemezné, amit Horvát tart róla, hogy szándékos döféseket akar adni a magyarságnak: Gamauf Teofilnak írt magánlevelében, ugyancsak német anyanyelvű barátja előtt, nem rejtegetné ezt. Ha viszont megértene Horvát álláspontját, sohasem írta volna le ebben az összefüggésben ezt a mondatot. Itt és ilyen formában, ez a kijelentés naiv. Schwartnernek sejtelme sincs arról, hogyan vádolhatják őt a magyar nyelv ellenségeként, mikor a kormány is megdicsérte...

Pedig Schwartner nem volt a kormányzat kegyeltje. Legelső művének megjelenését, mint említettük, a cenzura megakadályozta. A sajtószabadságot, az ipar és kereskedelem fellendülését kívánta benne. A revízor a művet „a vallás kigúnyolása, a nemzet és a király lealacsonyítása” miatt utasította el. Statisztikája is rengeteg kényszerű törlés, cenzori akadékoskodás után jelenik meg. De ismerőseinek, barátainak köre is jellemző. A Martinovics-szövetkezés felfedezése előtt állandó vendég fiatal egyetemi tanár-társának, az ugyancsak Göttingában tanult Schedius Lajosnak szalonjában. E szalon a polgárosodó irodalmi mozgalom tudóstársasága. Ide jár még az ifjú Kármán József, Dugonics András, és Schönwiesner István is, a másik egyetemi könyvtárőr, majd igazgató. 1807-ben, mikor Armbruster rendőrségi titkár azt javasolja, hogy a németnyelvű magyarországi írókat nyerjék meg a kormányzat számára: Engelt, Rumyt, Batthyány Vincét, Schediust, Bredetzkyt és Schwartnert is említi. E javaslat eredménytelen maradt.¹³ Az a kérés, hogy a jogi karon a statisztika tanszékét elnyerje, sohasem teljesült. A protestáns Schwartnernek tulajdonképpen örülnie kellett, hogy a más-vallásúakat elnyomó kormányzat egyáltalán meghagyta egyetemi állásában.¹⁴

A felvilágosult műveltségű és gondolkodású Schwartner tehát nem nevezhető a reakciós bécsi kormányzattal még csak rokonszenvezőnek sem. Másrésztől viszont igaz, hogy szerette és megbecsülte a kitüntetések. Örült mikor magyar nemességet, aranyszelencét, fizetésemelést kapott. Gondolkodása és protestáns vallása miatt azonban sokkal több mellőzés érte, semhogy e mérsékelt kitüntetések megváltoztathatták volna magatartását. A nemességet csak kétszeri folyamodásra kapta meg: ez is a kormányzat vele szemben érzett bizalmatlanságát mutatja.

Nem is ebből adódott a legnagyobb támadási felület ellene, hanem abból a körülményből, hogy minden komoly, általános történeti műveltsége mellett is, részletes magyar történeti ismeretei hiányosak voltak. Külföldön tanulván, a magyar történet forrásaiban való elmélyedésre tulajdonképpen csak az egyetemi könyvtárban nyílt alkalm, ahol a Hevenes- és Kaprinai-gyűjtemény anyagát, valamint az itt őrzött eredeti okleveles anyagot használta.

Tanítványa, Horvát István, ezen a sebezhető oldalán támatta meg, és itt marasztalta el. A fiatal Horvát, aki külföldön sohasem járt és inkább autodidakta volt, mint rendszeresen művelt és szakképzett fő, kétségtelenül jóval több magyar oklevelet ismert, mint egykori tanára és részletes magyar történeti ismeretei is alaposabbak voltak. Bizonyos helyi fölényben volt tehát az egyetemesebb és rendszeresebb műveltségű Schwartnerrel szemben. Ifjúkori naplójának tanúsága szerint szerepelni vágyó, lobbanékony, tüzes magyar volt, aki hazafias

¹² Címe: *Freimüthige Gedanken über die Einführung der deutschen Sprache in Ungarn*. 1789-ben nyújtotta be a cenzurának. Vö. Lukács, i. m. 24—29. l.

¹³ Toldy Ferenc: *Irodalmi társasköreink emlékezete...* A Kisfaludy-Társaság Évkönyv-jai, új f. X. köt. 1874/75. 211 l. — Az Armbruster-estet említi Szekfő Gyula: *Magyar történet*, Budapest 1939. V. k. 176. l.

¹⁴ Adatok: Szentpétery Imre: *A bölcsészettudományi kar története*, Budapest 1935.

kérdésekben azonnal elvesztette önuralmát. Ez magyarázza a módot is, ahogy Schwartnert 1815-ben megtámadta.¹⁵

Pedig bármennyire is sértőnek tűnt a magyar önérzet számára a megtámadott kijelentés, több jóindulattal Horvát észrevehette volna, hogy Schwartner is magyar szemszögből tekinti az ügyet. Ő reklamáta a magyar nyelv szerepét, s mivel fontosnak tartotta, éppen azért vádolta Lajos és Mátyás királyt. Ha nem törődik a magyar nyelvvel, nem úgy fogalmazta volna kijelentését — Gamauf Teofilnak írt levelében is —, hogy a királyoknak ez „megbocsát-hatatlan”. Ugyanilyen nézőpontból emlegette Galeottót is, és sajnálkozott azon, hogy Mátyás könyvtárában magyar könyvek nem voltak. Döbrentei Gábor feljegyezte egy kijelentését is, mely semmi kétséget nem hagy Schwartner magyar érzelmei felől: „En Schwartnerrel németül beszélgeték 1809, 's mikor nevemet a' Protokollomba felírák magyarul, azt mondá: hát miért nem beszél az Ur velem magyarul, hisz én Magyar vagyok.”¹⁶

Horvát kétségtelenül önállóbb kutató-elme volt, mint Schwartner. Említettük azonban, hogy hiányzott az alapos szakképzettsége és a tárgyat körülvevő higgadsága. Nagyobb távlatú, rendszeres történeti műveltséget sohasem szívott magába, csak a hazai föld történetét ismerte jól saját, ernyedetlen szorgalmából. Már kora ifjúságában kitűnő és helyes ösztönrel tett néhány olyan megállapítást, melyet a későbbi idők történeti kutatásai is igazoltak. Észrevételeinek azonban még sincsen tudományos értéke: megállapításait csak a legritkább esetekben tudja komoly, elfogadható érvekkel alátámasztani.¹⁷

Így jár Schwartnerrel szemben is. Feltevése, hogy Mátyás könyvtárában magyar könyvek is voltak, ma már történetileg bizonyítható valóság.¹⁸ Horvát azonban hazafias feltevést egyetlen kielégítő bizonyítékkal sem tudja megvédeni. Érvelései így kezdődnek: „Hazafiak! ne így ítéljünk mi Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás Királyokról. Inkább erős hittel hidjuk, hogy ők mind ketten buzgó Baráti, Tisztelői és Terjesztői voltak a' Nemzeti nyelvnek.”¹⁹ Azután arra sorol fel példákat, hogy Nagy Lajos tudott magyarul. Később észreveszi, hogy ez még nem jelentheti a nyelv terjesztését és megbecsülését. Ekkor a Bécsi kódexre hivatkozik, melynek szövegében a „382” számot látta feljegyezve. A XV. század közepéről való bibliafordítást átteszi a XIV. századba azon az alapon, hogy 382 = 1382. Az évszám arra is elegendő neki, hogy megállapítsa, ezt csak Mária királynő parancsára írhatták. Ez is bizonyosság Nagy Lajos nyelvbuzgóságára. Hasonló naivsággal hivatkozik egy e.beszélő forrásra, mely arról értesít, hogy a koronázási eskün megkérdezett nép magyarul zúgta a feleletet arra, hogy akarja-e a királyt: „Akarjuk!” Ez is a magyar nyelv különleges megbecsülésének érvei között szerepel.²⁰

Helyes észrevétele azonban, mikor figyelmezteti Schwartnert, hogy Nagy Lajos korában külföldön is a latin nyelv uralkodott a kancelláriai gyakorlatban, s az anyanyelv háttérbe szorulása nem egyedül magyar sajátság. Másik igazsága az a negatív megállapítása, hogy Galeottonak Schwartnertől is hivatkozott 28. fejezetéből nem tűnik ki, hogy Mátyásnak ne lehettek volna magyar könyvei.

Felmerül a kérdés, milyen társadalmi elhelyezkedés, milyen művelődési viszonyok voltak jellemzőek a támadó póluson álló Horvát Istvánra, Schwartner Márton ellenében? Ő is polgári rétegből származott, mint megtámadott ellenfele. Apja szűrszabó-mester volt Fehérváron. Szláv eredetű családja már huzamosabb időn át magyar környezetben élt, s polgári viszonyaikat formaszerűen nemességük nem tudta befolyásolni, megváltoztatni. Egyetemi éveit megkezdve, Horvát is a Pesten kialakuló honorácior-társadalom tagja lett.²¹

A pesti városfejlődés társadalomformáló ereje különböző rétegeket alakított ki s foglalt össze. A város őslakói azok a német és szláv telepesek voltak, akik a török kiűzése után mint kézművesek, majorosok itt megtelepedtek. A kedvező földrajzi fekvés és a változó gazdasági feltételek csakhamar az élet friss lendületét hozták. Az ipar és a kereskedelem felvirágzásával polgárcsaládok emelkedtek jelentőségre. Az idehelyezett hivatalok, a Budán székelő helytartótanács, a felsőbírságok pedig az iparos- és kereskedővilág fölé egy polgári értelmiségi réteget is kialakítottak. A Pestre helyezett egyetem azután a szellemi életet is megindítja: az egyetem tanárai, könyvtárosai tudományos jellegű csoportosulásokat alkotnak. Jellegzetes,

¹⁵ Horvát Mindennapja.

¹⁶ Döbrentei levele Kazinczyhoz, 1812. márc. 12. Kazinczy lev. IX. 331. l.

¹⁷ Horvát történeti műveltségének vizsgálatát, ifjúkori naplója alapján, doktori értekezésemben végeztem el: Horvát István naplója 1805–1809. Budapest 1948. (Kéziratban.)

¹⁸ Vö. Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei, Budapest 1944. 242. l.

¹⁹ Horvát, i. m. 7. l.

²⁰ Horvát, i. m. 25. l.

²¹ Horvát Mindennapja.

magyar íz csak akkor vegyül azonban e szellemi fejlődésbe, mikor a magyar nyelv is tanszéket kap az egyetemen, a tanszék pedig méltó tanárt Révai Miklós személyében.²²

Ekkor lesz Pest a nyelvi gondolat hordozójává. Míg Kazinczy Ferencnek a vidékekre kiható irodalmi és nyelvfejlesztő tevékenysége az író szempontjából tekinti a nyelvet: vagyis a gyakorlati célra akarja alkalmassá tenni és szépitni, addig Révai a tudós álláspontjáról tekinti. Nyelvtörténeti, etimológizáló vizsgálódásai a múltba néznek, hogy a modern nyelvfejlesztés alapjait tisztázzák. Révai legtehetségesebb és leglelkesebb tanítványa volt Horvát István.

Horvát ifjúkori naplójában világosan megfigyelhető, hogyan képviseli ez a Révaitól elindított nyelvi gondolat a haladó politikai célt, az általános, polgári szabadság elérését nemzeti utakon, függetlenül a reakciós bécsi kormányzattól. Horvát és barátai, egyetemi társai a francia forradalom hatása alatt állnak. Már olvasmányaik is ebbe a körbe vonják őket. Holbach materialista művét, a „Systeme de la nature”-t kézről kézre adják, s a forradalmi polgári gondolatot diadalra vivő franciáktól várják az ország felszabadítását, még a napóleoni háborúk idején is. Schedius Lajos, Kultsár István és az öreg Virág Benedek is ehhez a pesti franciabarát körhöz tartozik, Szűts Istvánnal, az egyetem filozófia-tanárával együtt.²³

A pesti városfejlődésnek ez a friss szakasza a nyelvi gondolatban szerencsésen találkozott Kazinczy nyelvújító-törekvéseivel. Szemere Pálon és Vitkovics Mihályon keresztül éppen Horvát volt az, aki mint Kazinczy triászának tagja, egy időre összekötötte a nyelvfejlesztés két irányát: a tudósét és az íróét. Hevessége és kritikátlan elfoglultsága azonban az évek múltával teljes magányra kárhóztatta.²⁴

Az az időszak tehát, mikor Horvát megtámadja Schwartnert, a polgárosodás forradalmiságát képviselő nyelvi reform harcaitól zajlik. A Mondolat-per ideje ez, és a megtámadott Schwartner egyszerre a magyar kulturális életet vezető irodalom ítélszéke elé kerül. Horvát nem elégszik meg röpiratával. A *Tudományos Gyűjtemény* megjelenő első évfolyamában, 1817-ben, folytatja támadásait a Schwartner Statisztikájában található, különböző megállapítások ellen. Éles hangon vonja kérdőre azért a kijelentésért, hogy Magyarországnak még nincs szüksége külön tudós társaságra, és hogy a kultúrát egyedül Bécsen keresztül kapjuk.

Schwartner erre sem felel. Romy Károly Györgyhöz írt levelében mondja el, hogy miért. „...már öreg és beteges vagyok” — írja — „Heyne és Schlözer is elnémultak, midőn tanítványaik támadták meg őket... Nem írtam eléggé hazafiasan... mi tennivalónk maradt még fenn?... magyarul jól tudok írni levelet, azonban a nagyközönség előtt lefolyó tudományos vitaközlésbe nem merek bocsátkozni. Kár, hogy nincs oly hazai lap, amelybe panaszomat és gondolataimat leírhatnám.”²⁵

Valóban, az öregedő Schwartner nem találhatott olyan hazai irodalmi fórumot, mely védelmének helyt adott volna. A hazai felsőoktatás pesti fóruma: az egyetem és könyvtára, ahol Horvát is legtöbb oklevéltani búvárlását folytatta, s ahol mindig össze lehetett találni a pesti írókkal, két, egymástól felfogásban is, de korban is elütő csoportra különül.

Schwartner egész műveltsége, mint láttuk, a német felvilágosodás eszmevilágában gyökerezett. Polgári származása jelölte ki számára ezt az utat, valamint azt is, hogy a Schlözer-féle voltaireánus történeti iskolához csatlakozzon. A tények higgadt, szigorú vizsgálatát tanulta itt, s a múlt bizonyos lebecsülését a modern jelenhez képest. Politikai tekintetben a Göttingában kapott szellemi útvaló, angol hatásokra, a Hume által képviselt felvilágosult abszolutizmus államelmélete felé hajlított. Nem tette magáévá a népfelség elvén alapuló, francia forradalmi gondolatot. Német anyanyelve miatt a nyelvi gondolat jelentőségét sem mérhette fel. De nem volt rosszhiszemű, és nem volt ellenség. Csupán nem értette, mire való a fiatal Horvát István hevessége?

Harcos tanítványa viszont a kialakuló hazai polgári rétegnek franciás szellemű forradalmi irányát jeleníti meg. E körülmény időbeli különbségekre is figyelmeztet: Schwartner már kialakult nézetekkel bíró és révbejuttott egyetemi tanár volt, mikor 1789-ben a Bastille elesett. Horvát viszont csak ez után, az ennek hatására jelentkező, pesti forró hangulatban szerezte meg egész műveltségét, nem sokkal a Martinovics-féle szövetkezés véres elfojtása

²² Irodalmi vonatkozásokban vö. Waldapfel József: Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből. 1780—1830. Budapest 1935.

²³ Horvát Mindennapja, továbbá egyetemi társának és triumvir-barátjának naplója: Ferenczy János: Napi jegyzések, Orsz. Széchényi Könyvtár, kézirat, Quart. Hung. 463.

²⁴ Horvát későbbi éveiről vö. Vass Bertalan: Horvát István életrajza, Budapest 1895.

²⁵ 1817. júl. 12. A levél eredetije a M. Tud. Akadémia könyvtárának kéziratában, a Romy-levelezés iratai között. Közlötte Lukcsics, i. m. 126. l. (Melléklet.) Magyar fordításban idézve, uo. 99. l.

után. Révai hatására a nyelvi gondolatból indul ki, s mint egykori tanára a történeti szófejtésben, ő a magyar történeti források kutatásában keresi az igazolást a nemzeti megújulás beteljesülésére.

Schwartner tehát két ponton találta magát szemben a nemzeti megújulás képviselőivel. Nem értette a nyelvi gondolatot, és nem értette a romantikus felfogást, mely a múlt dicsőségéből akarta levezetni a jelen jogosultságát. Ez német anyanyelvűségéből, német-polgári származásából következett és göttingai tanulmányaiból. Bár magyarnak vallotta magát, a hazafias lelkesedéstől féltette a történeti kritikát. A forradalom előtti, II. József-féle felvilágosult eszmévilágban élt, őt nem csapta meg a forradalom szele, mint nála jóval fiatalabb tanár-társát, Schedius Lajost. Nem a népfélség eszméjétől várta a megújulást, hanem egy felszabadító uralkodótól.

Régi utakon járt tehát, s ezért nem találhatott irgalomra a nemzeti megújulás irodalmi ítlőszéké előtt. A harcias Horvát nyomán Kazinczy és egész baráti köre is úgy ítél, hogy Schwartner a nemzet ellen szándékosan és tudva vétkezett.²⁶ Pedig Kazinczy eleinte szerette és becsülte a vele egyidős tudóst. Helmezy Mihálynak 1813-ban még így írt: „Schwartnert tiszteld, s mondd, hogy én az ő nagy lelkét és szép lelkét 's az ő igen széles tudományát és azt a' hirt a' mellyet ezek által szerzett jól ismerem, és a' szerint tiszteltem is, szeretem is.”²⁷ Igaz, hogy barátjává fogadni nem tudta. Rummy Károly Györgynek így jellemzi: „Schwartner derék, minden tekintetben: de sajnos, óvatos. Én ezt nem ismerem. És jó, hogy nem ismerem.”²⁸

Az, hogy Schwartner kemény ítéletet kapott, egy másik körülményből is következik. A nemzeti megújulás kezdő korszaka volt ez, mikor az önmagára eszmélt magyar szellemiség és önértzet, az állandó támadások közepette, még nehezen viselte el a kritikát. Erre igazában Kölcsey tanította meg a közvéleményt, merészhangú bírálataival. Berzsenyi kegyetlen elítélése után Pálczy Horváth Ádám azt írta Kazinczynek: Kölcsey „jobban leszólta nemzete múltját, mint az annyiszor megbüntetett Schwartner.”²⁹

Valóban, Horváth Ádámnak igaza volt. Kölcseyt azonban nem büntették meg: ő magyar anyanyelvű volt, és a magyarul író romantikus írónemzedék tagja. Schwartner anyanyelve és idegen származása miatt került azonnal gyanúba. Pedig nem volt ő az egyetlen. A kezdődő tudományos irodalom idegenajkú művelői: Kovachich, Rummy, Gamauf Teofil, Éder József Károly s a többiek, mind ahhoz a csoportosuláshoz tartoztak, amelyekhez Schwartner. Mégsem került nyílt összejútközésbe egyikük sem a nemzeti megújulással. Egyedül a historikus Schwartnernek jutott ez a szerep, aki munkáiban véleményt nyilvánított nemzeti kérdésekről.

Az ellene támadt felháborodás elkedvetlenítette és elnémitotta. Utolsó vágya még az volt, hogy 1818-ban Schönwiesner nyugalmazásakor könyvtárigazgató lehessen. Négy évig mint helyettes igazgató vezette a könyvtár ügyeit, de protestáns vallása útját vágta érvényesülésének. A király 1822-ben Fejér Györgyöt nevezte ki a könyvtár igazgatójának, aki Horvát István és a pesti magyar írók baráti köréhez tartozott, a magyar nemzeti megújulás szenvedélyes képviselője — és Schwartner nagy ellensége volt.

Az egyetem, mely kezdetben az idegenül író polgári réteget gyűjtötte össze mint a szaktudomány első művelőit, most, a XIX. század dereka felé éppúgy kezd átalakulni társadalmi összetételében, mint maga Pest városa. A német szellem fakul, egyre több a magyar név, a magyar nyelv uralma pedig kizárólagossá válik. Pest régi belvárosa köré, ahol az egyetem, a könyvtár és Schwartner lakása is volt, új külvárosok keletkeztek. A Lipótváros a legfrissebb település. Itt veszt lakást magának Széchenyi István.

1823-ban, a Bécsben megjelenő *Magyar Kurir* a következő hírt közölte: „Pesten, Aug. 15. d. délelőtti tíz óra tájban hosszas betegeskedés után becses életét elvégezte Tek. Tudós Schwartner Márton Úr, a' Philosophiának Doctora, a' Diplomaticának és Heraldicának kir. Tanítója, az Universitas Bibliothecájának elsőbb Gondviselője, T. Ns. Pest vármegye Táblabírája, életének 62-d esztendejében, ... buzgó és szorgalmatos tanításán kívül, melly által nagy tudományát hallgatóival egész mértékben közölte, különös munkásságát azáltal bizonyította-meg, hogy Diplomaticát nálunk legelőször ő írt, és az ország Statisticáját jobb és tökéletesebb formában ő dolgozta-ki. Melly munkáji által a' tudós világ előtt nagy hírt nevet... nyert. S mind ezen munkáiban olly szélesen kiterjedő tudományát fejtette-ki, hogy a' magyar kir. Universitas' egyik legjelesebb Tanítójául tiszteltetett, — s nevének örök emlékezetet szerzett.”³⁰

²⁶ Kazinczy Rumynak, 1815. okt. 22. Lev. XIII. 237. l.

²⁷ 1813. febr. 7. Kazinczy lev. X. 252. l.

²⁸ 1813. jún. 2. Uo. X. 393. l.

²⁹ 1818. ápr. 10. Uo. XVI. 2. l.

³⁰ Magyar Kurir, 1823. évf. 16. sz.

Hogy személyisége mennyire jelentős volt a történettudomány ifjú segítőjében : az oklevéltan tudományában, az akkor derült ki legjobban, mikor halála után hosszú-hosszú ideig nem találtak tanszékére és könyvtáróri helyére méltó utódot. S mikor két évtized elmúlása után Horvát István fia, Árpád kapta meg a tanszéket, s később egy időre a könyvtár ideiglenes igazgatását is, ő sem közelítette meg jelentőségben — Horváth Ádám szavaival — az annyiszor megbüntetett Schwartner Mártont.

Az igazság becsületes keresése, a tények higgadt vizsgálata, a rendszeres, komoly, szaktudományos műveltség a nemzeti megújulás haladó korában is nélkülözhetetlennek bizonyult. Hiszen a kettő nem állt ellentétben, a kettőnek közös őse volt : a voltaire-i szellem, mely kialakította a történetkutatás modern módszerét. Schwartner, bár nem a nemzeti megújulás forradalmi táborába tartozott, annak ellensége valójában sohasem volt : felfogása gyökérszálakban ugyanoda nyúlt vissza, ahová a forradalom polgári eszméje is : az emberi szabadság modern gondolatához.

MAGYAR KÖLTŐK FRANCIÁUL*

1. Illyés Gyula a *Franciaországi változatok*-ban az őt jellemző visszafojtott szenvedéllyel panaszkodik, hogy az európai, jelesül a francia műveltség mind ez ideig alig vette észre irodalmunk értékeit. A fehér faj szellemi épületének falára — mondja — nem véstünk olyan jeleket, nem állítottunk olyan szobrokat, melyek a falat díszítve, bennünket is hirdettek volna. „Az álcázatlan valóság, amellyel számot kell vetnünk, az, hogy az irodalmi nagyvilág szemében mindmáig úgy ülünk itt Európa közepén, mintha soha egy kukkot sem ejtettünk volna.” (67. l.)

E némaság, e jeltelenség most mintha megszűnőben lenne. A második világháború óta s némileg e háború tapasztalatai alapján is a franciák fokozott érdeklődéssel fordulnak más népek szellemi értékei felé; másrészt általában is, világszerte megfigyelhető bizonyos kiegyenlítődés, kölcsönös kíváncsiság, egymás felfedezése, amire egyébként ötlelesen utal az a szállóigévé vált mondás is, hogy „a fordítások korában élünk”. Mivel pedig az ellenállás költészetének hatására a francia irodalomban ismét élre került a líra — (soha nem jelent meg annyi verseskötönyv és antológia, s ritkán volt költőknek olyan becsük és sikerük, mint manapság) — a francia irodalmi közvélemény különleges figyelemmel fogadja az idegen műveket összefoglaló vagy ismertető gyűjteményeket. Ezek közt dicséretes helyet foglal el az az izléseken szerkesztett sorozat — *Autour du monde* (A világ körül) —, melyet Pierre Seghers költő és kiadó gondoz, s melynek hatodik köteteként jelent meg Petőfi forradalmi verseinek fordítása, majd — alig két év múltán — harminckettedik kötetként az Illyés-válogatás. A József Attila-életművet bemutató kötetet sorozaton kívül adta ki ugyancsak a Seghers-kiadó, s hír szerint rövidesen Ady-antológia jelenik meg,

majd egy újabb, bővebb válogatás József Attila költeményeiből, aztán pedig egy terjedelmes gyűjtemény, mely az egész magyar költészet gyöngyszemeit tartalmazza. A legnagyobb francia tudományos kiadó az Országos Kutató Központ támogatásával adta közre a budapesti Francia Intézet igazgatójának új *János vitéz*-tolmacsolását, a fordításnál is hosszabb kíséző tanulmánnyal... Aligha tévedünk, ha rendkívüli jelentőségűnek minősítjük e kiadványokat, s bízunk benne, hogy a kívánt sikerrel mozdítják elő irodalmunk és szellemi életünk egyéb értékeinek is a „felfedezését”. Mindenesetre az eddig megjelent művek kritikai méltatása haszonnal járulhat hozzá a további munkák eredményességéhez.

2. Ma már közhelyszerű megállapítás, hogy versek fordításában a költőnek és a nyelvtudósnak kell egy személybe olvadnia és egymást kiegészítenie. Amikor pedig a fordító nem ismeri a nyelvet, melyen az eredeti mű megszólalt — már pedig az ismertető gyűjtemények tolmácsainál sajnálatosan ez az eset áll fenn —, akkor e vállalkozó legyen költő a javából s szövetkezzék szoros együttműködésre olyan filológussal, aki képes felfedni előtte az eredeti mű minden szépségét, minden titkát. Az újonnan készült fordítások közül leginkább a József Attila-versek francia szövegében érezzük e követelmény érvényesülését: úgy látszik, itt találkoztak legeredményesebben az előkészítő, majd ellenőrző munkát végző filológusok (szándékosan kerülöm a „nyersfordítás” megnevezést, mivel ez esetben másról, többről volt szó!) s a költő egyéniségével, szemléletével leginkább rokon, a fordításra kijelölt költemény hangulatát legmélyebben átérző fordítók. Azonkívül pedig a József Attila-kötet különleges gondnal, szeretettel, sőt kegyelettel készült; a maguk formanyelvét és

* *Petőfi*: Poèmes révolutionnaires (1844—1849), Párizs, Pierre Seghers kiadás, é. n.

G. Turbet-Delof: Le Jean le Preux d'Alexandre Pétœfi, Párizs, Presses Universitaires kiadás, 1954.

Hommage à *Attila József* par les poètes français, Párizs, Pierre Seghers kiadás, 1955.

Gyula Illyés: Poèmes, Párizs, Pierre Seghers kiadás, 1956.

kifejezési eszközeit kereső fiatal francia költők — bizonyos fokig — önigazolásként lobogtatják meg a mi József Attilánk költészetét: így is lehet forradalmi költészetet, harcos irodalmat alkotni. Valószínűleg ez az oka annak az egyébként meglepő körülménynek, hogy a hagyományos formák diadaláért síkra szálló Aragon nem csatlakozott a tisztelgőkhöz, valamint annak, a francia műfordítás-irodalomban szinte forradalmi újtásnak is, hogy egyik-másik fordító az eredeti formák tiszteletben tartásával ülteti át József Attila költeményeit. Sajnos, a Petőfi és az Illyés-kötet fordítói — Jacques Gaucheron és Pierre Seghers — nem vallalkoztak ilyen, formailag is hű átköltésre; megelégszenek a francia műfordítói hagyomány folytatásával, vagyis a gondolati tartalom átírásával.

A francia és a magyar műfordítói irodalom közt ugyanis nemcsak az a különbség, hogy nálunk a legnagyobb költők — Vörösmarty, Petőfi, Arany, Babits, Tóth Árpád, József Attila, Illyés — egyben nagy műfordítók is, s hogy a műfordítások szerves részét alkotják nemzeti irodalmunknak —, hanem az is, hogy a mi fordítási gyakorlatunkban más irányító elv érvényesült. Legnagyobb műfordítónk, Arany János, a formai és a tartalmi hűség egységében látta a fordítási eszményt: a fordító kövesse az eredeti mű formáit, de álljon meg, ha a formai hűség az eszmeiség meghamisításához vezet; az első teljes magyar Shakespeare-sorozat megindításakor azt kívánta, hogy „az áttevők alak-, anyag- vagy tartalomhű fordításra törekedjenek... de úgy, hogy az eszmét, az erőt, a nyelv görbülékenységét formai bibelésnek sehol föl ne áldozzák.”¹ Ugyanezt az elvet követik a mai magyar műfordítók is, olyannyira, hogy ez szinte már sarkigazságává lett a magyar műfordítási irodalomnak. „A gyakorlat azt mutatja, hogy a műfordítók általában az eredeti formában tolmácsolhatják legteljesebben a lényegi tartalmat... De a formahűség elve csak ésszerű határokon belül, mintegy keretelvként lehet irányadó.”²

Ezzel szemben a francia műfordítási gyakorlat sokkal inkább törekszik adaptálásra, mint a tartalom s — főként — a forma hű tolmácsolására. Egy újabb fordításelméleti tanulmány így indokolja ezt a hagyományossá vált eljárást: „Költők fordítói általában egyértelműen elítélik a rimes fordításokat. A rím kényszere ugyanis anélkül, hogy hasznára lenne a költői kifejezésnek, a legügye-

sebb verselőt is szükségképpen eltávolítja az eredetitől; ha pedig nem akar eltávolodni az eredetitől, kénytelen megelégedni olcsó rímekkel, vagyis közepes verseket ír.”³

Épp néhány József Attila-versnek az eredeti formát tiszteletben tartó átköltése mutatja meggyőzően, mennyivel sikerültebbek, hűbbek általában a fordítások, mint azok, melyek csak gondolati tartalmat írnak át. Aki a két nyelv és az eredeti mű ismeretében olvassa a tartalmi és a formai hűség igényét követő fordításokat, úgy érzi: itt valóban vibrál az a megnevezhetetlen valami, amit nemcsak a szavak értelme, nem is csak a ritmus hulláma vagy a rímek csengése váltott ki bennünk, hanem az egész együtt, kifejezhetetlen teljességben. Íme két példa: egyik a teljesség megközelítését szemlélteti, másik pedig a körülírást, az „eltávolodást”, ám azt az igazi eltávolodást, ami az eredeti vers lényegének a megkerülése; mindkét példát ugyanazon költeménynek, József Attila *Mamájának* kétféle fordításából vesszük. E költemény negyedik versszakát így tolmácsolja két fordító:

François Kérel:

Il est trop tard pour que je me lamente
Elle se dresse devant moi, géante
Aux cheveux gris. Je vois au plus profond
Du ciel le bleu qu'elle jette et qui fond.

Jacques Gaucheron:

Je ne pleurnicherais plus aujourd'hui.

Trop tard!

Je la vois maintenant dans toute sa grandeur
Avec ses cheveux gris qui flottent dans le ciel
Et c'est elle qui met du bleu dans tout l'azur.

Az első változat talán kevésbé tiszteli az eredeti szöveg betűjét, de hű a lényeghez, s nyilvánvalóan ez a fontos. A második kísérlet szinte szó szerint írja át a magyar szöveget, de talán épp ezzel fosztja meg attól a vibrálástól, melyet mi mindig érzünk, ha e verset olvassuk vagy halljuk. Ez pontosan az az eset, melyre jól alkalmazható Voltaire figyelmeztetése: „Jaj a betűszerinti fordítások készítőinek, akik minden szót lefordítva, idegeitől fosztják meg a szöveg értelmét. Itt valóban el lehet mondani, hogy a betű öl s a szellem élte.” (*Filozófiai levelek*, XVIII. levél.)

Evvel tulajdonképpen meg is jelöltük a követelményt, az eszményt, melynek vonalán e nagyon dicséretes és fölöttébb lelkesítő fordításokat bíráljuk.

¹ Arany János: Összes prózai művei, Franklin-kiadás, 925. l.

² Kardos László: Jegyzetek a versfordításról, Csillag, 1953. IX.

³ André Meynieux: Pouchkine traduit, Pouchkine trahi, *Babel*, I. évf. 1. sz.

3. Petőfi válogatott forradalmi költeményeinek gyűjteménye huszonhat művet ültet át, általában a legjellemzőbbeket, a legerősebbeket. A válogatás szempontjaival tehát egyetértünk. A fordító — Jacques Gaucheron — előszava is helyesen, rokonszenvvel és mértéktartással helyezi el Petőfi költészetét a XIX. század európai irodalmában. Azt a szándékát azonban vitatni lehet — s nézetem szerint kell is vitatni —, hogy „Petőfi énekét úgy kívánja megszólíttatni, mint napjaink énekét” (11. l.); némileg ez az elv magyarázza, hogy fordításaiban gyakran megfakul Petőfi nagyszerű pátosza, elernyed eget-földet megrázó lendülete, amit egyébként is nehezen lehetett volna hűen kifejezni rímtelen és kötetlen versekben, mai nyelvezettel. Ez a nyelv túlságosan is csiszolt ahhoz, hogy másképpen érzékeltesse Petőfi perzselő szenvedélyét, mint hűvös körülírással. Amikor pl. Petőfink tömören és indulatosan azt zengi a *Sors, nyiss nekem tért* ... c. költeményében, hogy

Láng van szívemben, égből eredt láng,
Fölforralló minden csepp vért

a fordítás csak távolról követi s halkán mondja utána :

J'ai cette flamme au cœur qui du ciel vient.
Chaque goutte de sang bouillonne en mes artères ...

E nyelvi tekintetben helyenként még ma is jobban hatnak Charles-Louis Chassin-nek szintén rímtelen s általában kötetlen fordításai,⁴ mert néha jobban érezzük bennük az egész kor szenvedélyességét, mint az új fordításokban. Íme a *Dalaim* első sora („Elmerengek gondolkodva gyakran”) Chassin tolmácsolásában és a Gaucheronéban :

Chassin :

Dans mes penses bien souvent je m'absorbe

Gaucheron :

Souvent je médite et m'en vais rêvant

vagy ugyanezen költemény egyik szép versszak-végződése : „Dalaim, mik ilyenkor teremnek — Felleget bánatos lelkemnek”

Chassinél :

Mes chants d'alors de mon âme attristée
Sont les pesants nuages.

Gaucheronnál :

Lorsqu'ils naissent à ce moment, mes chants,
Sont les nuages gris de mon âme affligée.

⁴ Ch.-L. Chassin : Le poète de la révolution hongroise, Alexandre Petőfi, Brüsszel—Párizs, 1860.

E példában érdekes megfigyelni a fordítók kiegészítési törekvését is : *pesants nuages, nuages gris*, — mintha csak D'Alembert ismert kérdésére kívánnának választ adni : „A fordító, aki gyakran kénytelen a szerző alatt maradni, ne emelkedjék-e fölé, amikor teheti?” Itt azonban másról is szó van : arról a lényegről, hogy Petőfi szövege, a vers zeneiségétől megfosztva, túlzottan földön járó szöveg : a fordítók tehát szép jelzőkkel, egyébként koruk költői nyelvét nagyonyis jellemző díszekkel igyekeznek pótolni a ritmust, a rímet, a zenét, a költészetet.

Persze azért az új fordítások általában szebbek, egységesebbek, szellemesebbek, mint a régiek. Pl. nagyon szerencsés megoldásként hat, hogy Gaucheron a *Nemzeti dal* első sorába a *Chant du départ* egyik híres motívumát (La République nous appelle) szövi bele : Debout Hongrois, la patrie nous appelle! — Az ilyen és hasonló szépségek nem elengedők, hogy e kis kötetet az igazi Petőfi szöszölőjává tegyék. Pedig valószínű, s fordítási irodalmunk is bőven tanúsítja, hogy általában könnyebb idegen nyelvre átültetni a retorikus hangot, mint az egyszerűt, a természetest, a naívat, amelyet valóban csak a dallam emel költészetté ; „ezért olyan bajos, sokszor lehetetlen a népköltemények fordítása, valamint a népies ízű műkölteményeké”.⁵ Tudvalevő, hogy Petőfinknek is épp a forradalmi lírája a leginkább fordítható ; az így keletkezett idegen szövegek legalább sejtetnek valamit az eredetiből ; s e sorok írója is ismert franciákat, akik azért tanultak magyarul, hogy ezt a valamit kihámozzák. . . A szerelmi líra és a népdalok varázsa azonban teljesen elveszett a francia fordításokban ; Radó Antal szerint „Petőfinek néhány népdala, melyet Coppée franciára fordított, ezen a nyelven egyenesen komikus”. (Uo.)

Sajnos, meg kell állapítanunk, hogy a forradalmi versek új gyűjteménye — minden értéke és számos szépsége ellenére is — még mindig nem azt a Petőfit mutatja be a francia irodalmi közvéleménynek, akit mi az elsők közt látunk a kisszámú csoportban, ahol (Gaucheron bevezetési idézve) „a nemzeti történelem és az emberi haladás összefonódását, a mű és az élet azonosulását” megvalósító nagy költők foglalnak helyet.

4. Guy Turbet-Delof felemás megoldást követve ülteti át a *János vitéz* : Petőfi rimes tizenketteseit rímtelen alexandrinosokkal tolmácsolja, s Victor Bérard neves Odüsszeafordítását jelöli meg mintaképül. Választását avval indokolja, hogy ily módon hűbben fejezhette ki az eredeti mű mondandóját, a rím ugyanis „pontatlanságra vezet”. (1. l.)

⁵ Radó Antal : A fordítás művészete, 63. l.

Nyilvánvaló azonban, hogy az így szerzett hűségénél többet ér Arany híres „hűtlen hűsége”, a mű légkörének, hangulatának, tónusának átmentése. Másrészt az alexandrinus zengését legkevésbé sem csak a szótagszám tiszteletben tartása biztosítja. Épp a *János vitéz* fölöttébb nehéz, szinte lehetetlen elképzelnünk a népi ritmusnak, a népies tónusnak és Petőfi rím-művészetének érzékeltetése nélkül. Az effajta fordítás némileg olyan, mint az opera-szövegkönyv zene nélkül. Egyébként sem meggyőző Turbet-Delof öngazoló hivatkozása az Odüsszea-fordításra; a francia verselésben ugyanis ismeretlen a hexameter és a klasszikus metrika — egy Homerosz-fordítás sem követi az eredeti mű versformáját — a páros rímelésű alexandrinus viszont nagyon is gyakori. Másrészt, épp a tónus megmástitása miatt számos bírálat érte Bérard-t is, így a legújabb — igen figyelemre méltó — fordításelméleti mű szerzője részéről is.⁶

E fenntartásaink ellenére, a két szövegnek (valamint az előző fordítások szövegének) összevetése alapján meg kell állapítanunk, hogy Turbet-Delof *János vitéz*-fordítása igen gondos és alapos munka; közelről vizsgálva sokkal jobban hat, mint folyamatosan olvasva. Az árnyalatokat is szépen, finoman, helyenként talán finomkodva, preciozitással oldja meg. Mindenesetre kifejezőbb és az eredeti mű gazdagságát jobban sejtető, mint az a három francia fordítás, mely megelőzte s melynek eredményeit, úgy látszik, felhasználta. Lehet egyébként, hogy épp az előző kísérletek elriasztó példája készítette Turbet-Delofot formai megoldásának kidolgozására. A három fordítás közül az első (A. Dozon: *Le chevalier Jean*, 1877) folyamatos prózában meséli el a történetet, számos szöveg-félreértéssel; a második (F.-E. Gauthier: *Jean le héros*, 1898) keresztírmű tizenkettősökben, hűtlenül, mesterkéltén, kontár verseléssel tolmácsolja Petőfi művét; a harmadik (G.-Ph. Dhas: *Jean le Preux*, 1937) az eredeti versformáját tiszteletben tartva és több szép megoldást is találva túlságosan messzire távolodik az eredetitől, s eközben korántsem a forma nyúga készíti őt csapongásra, hanem ellenkezőleg: tiszteltensége az eredeti mű iránt, fegyvermeztelen képzelete és nyelvismeretének bizonytalansága. Igaza volt tehát Turbet-Delofnak, amikor újból vállalkozott a *János vitéz* tolmácsolására. Felemás verselése is többet ad az eredeti mű igazi szépségeiből, mint Dhas vagy Gauthier formailag hübb, de eszmeileg bizonytalan fordítása.

Annak ellenére azonban, hogy Turbet-Delof, úgy látszik, behatóan tanulmányozta a *János vitéz* népköltészeti forrásait vagy legalábbis elemeit, az ő fordításában sem érezzük eléggé épp a népköltészet üdeségének folytonos jelenlétét; képei, hasonlatai általában kevésbé érzékletesek, kevésbé konkrétak, mint az eredetiéi, helyenként pedig közvetlen kifejezés helyett körülír, felold, magyaráz. Íme egyetlen példa a sok közül:

A kapitány ilyen szokat váltott véle :
„Egyet mondok, öcsém, kettő lesz belőle.
Te derék legény vagy, azt a bátor szentel!
Téged az isten is zsványynak teremtet.
Éltedet megveted, a halált nem féled . . .
Te kellesz minekünk . . . kezét csapunk véled.
....

Le capitaine alors lui fait cette réponse :
„Or ça, mon petit gars, parlons peu, parlons bien.

Tu es un fier gaillard, ma parole d'honneur!
Dieu t'a créé pour être un voleur comme nous.
Tu méprises la vie, tu ne crains pas la mort. . .
Tu es ce qu'il nous faut, à nous autres :
topons!

Ha csak a kifejezések tolmácsolását nézzük, feltűnik, hogy az „Egyet mondok, öcsém, kettő lesz belőle” sor fordítása szerencsés, még ha nem fedi is teljesen a magyar szóolás tartalmát; az „Azt a bátor szentel!” azonban erősebb, ízesebb, népiesebb, mint a „ma parole d'honneur!”, a zsványynak is más a hangulati értéke, mint a voleur-nek; s végül a „Te kellesz minekünk . . .” tömör, szinte hetyke bejelentése teljesen feloldódik, szétfolyik a nehézkes francia sorban: „Tu es ce qu'il nous faut, à nous autres”.

(A fenti fejtegetés bizonyítására és Turbet-Delof vállalkozásának igazolására talán tanulságos közölni a másik három fordító megfelelő szövegét is :

Dozon :

Le capitaine lui répliqua : „Je ne dis que cela, mon garçon, c'est que tu en vaudras deux; tu es un solide gaillard, ta mine annonce un brave. Toi aussi, Dieu t'a créé pour être brigand. Tu méprises la vie, tu ne crains pas la mort . . . Tu es ce qu'il nous faut . . . tape là!

Gauthier :

..... le chef lui réplique :
„Je dis un, mon cadet, mais il en sera deux :
Oui, mon brave garçon, palsembleu, je le jure,
Dieu t'a créé pour être un vrai brigand demain
Sans peur devant la mort, de vivre n'ayant
cure,
Nous te réclamons tous et te tendois la main.

⁶ Georges Mounin: Les belles infidèles, Párizs, Cahiers du Sud kiadása, 1955. — 152—154. l.

Dhas :

Puis le chef vient à Jean tenir une harangue :
„Parlons peu, parlons bien, peste soit de ta langue.

Eh oui, mon vaillant gars, Dieu lui-même te dit

De marcher avec nous, de te faire bandit.

Ne craignant pas la mort, de vivre n'ayant cure,

C'est là ce qu'il nous faut, garçon, je te le jure.

Ebből az egyszerű párhuzamba állításból is nyilvánvaló, hogy Turbet-Delof felemás megoldását értékesebbnek kell minősítenünk, mint elődei munkáját, másrészt azonban az is szemléletesen domborodik ki, hogy Petőfi még mindig nem találta meg a rokonlelkű és rokontehetségű francia tolmácsolóját.)

Turbet-Delof munkájában a kommentárok nagyobb helyet foglalnak el, mint maga a fordítás; ez utóbbi inkább csak azért készült, hogy alátámasszák, bizonyítsák a rendkívül nagy filológiai apparátussal összeállított magyarázatokat. A tizenhárom fejezetből álló kommentár megbírálása kívül esik dolgozatunk keretén; csupán annyit említünk tájékoztatásul, hogy a szerző fölöttébb szorgalmas és helyenként öncélú erudícióval dolgozza fel a magyar Petőfi-kutatás eredményeit, főként a néprajzi vonatkozásokat. Ugyanakkor szinte teljesen mellőzi a mű költészeti és nyelvi értékeinek a méltatását; másrészt, a kommentár első fejezete az irodalomtörténeti előzményekről számos bántó tévedést is tartalmaz. Mindenesetre új adalékként könyvelhetjük el annak bizonyítását, hogy a *János vitéz* forrásai vagy inkább ihletői közé sorol néhány, népkönyvvé vált francia középkori lovagregényt, elsősorban a *Huon de Bordeaux*-t (122—123.l.).

5. Fordítói felfogás tekintetében az Illyés-verseket tartalmazó kötet közel áll az ismertetett Petőfi-antológiához. A harmincnégy mű átültetője, Pierre Seghers, szabad verssé old fel minden költeményt, még a költő második fejlődési szakaszában írt, nagyon szilárdan kötött darabokat is. Amde azért Illyés mondandója kevésbé erőtlenedik el, mint nagy elődjéé; az ő költészetét dúsan átszövő epikai és bölcselkedő elemek mégis csak áttörnek a fordítás korlátján.

Természetesen, a korai Illyés-művek, a *Nehéz föld* szabadversei alkalmazkodnak legtermészetesebben a feloldó, körülíró francia műfordítói gyakorlathoz, habár helyenként itt is viszolyogva figyeljük, miként csuklik meg a költő epikus hangvétele, miként sikkad el a sajátos (némileg prédikáló) illyési pátosz. A *Halott leány* kezdő sorai jellemzően színtelenednek el a fordítás folyamán s mi lesz belőlük? Körülírás, magyarázás, próza; csak a kép költői, a szöveg nem.

Nem alszol te, tudom, meghaltál; mosolyod
Nem fűti álom, arcodon e kedv, mint a jégvirág —

Nem hazudom most már, a közelgő tavasszal
nem hitegetlek.

Tu ne dors pas, je le sais, va, tu es morte,
et nul rêve

ne vient plus réchauffer ton sourire, figé sur
ton visage comme une fleur de givre

Je ne te mentirai plus, je ne te ferai plus
miroiter l'espoir du printemps proche.

S ugyanezen költeményben a következő erőteljes, tömör, szinte görcsös visszaütést az előző sorokra

Kacagva lehullt cipőid után

a francia hosszadalmasan fejti ki, szinte iskolásan magyarázza :

Riant aux éclats de voir tes chaussures
dégringoler sous l'arbre.

Az ilyen és hasonló nehézkességek ellenére az éles vonallal meghúzott költői képek azért előtűnnek a fordítás nyomán is. E tekintetben — de egyébként is — dicsérni kell a válogatást: valóban azt adja Illyésből, ami legjellemzőbb rá (pl. az első korszak alkotásai közül teljesen elmaradnak az Apollinaire-reminiscenciákat tartalmazó művek), — s így a franciák egy eredeti, gazdag képzeletű, mély indulatú költőt ismerhetnek meg, — ha nem is teljesen, legalább hozzávetőlegesen: a költő helyett annak halvány hasonmását.

Ez azonban főként csak a fiatal Illyés szabadverseire érvényes. Kedvezőtlenebb sorsra jutnak a költő második fejlődési szakaszában írt szigorú szabályosságú művek, melyeknek szépsége és értéke majdnem teljesen elkallódik a szabad fordítás során. Alig marad belőlük egyéb, mint legfeljebb egy-egy megkapó gondolat s néhány remekbe metszett költői kép leírása; maga a mű azonban feloldódik, szétfolyik. Íme az egyik legművészebb s egyben nagyon jellemző Illyés-vers (a *Remény, remény*) egy strófájának sorsa :

Hiába éltem. Tegyetek
minél magasabbra, a völgyben
kudarcom gyarapszik köröttem.
S a vád: kaptál egy életet,
mivel fizetsz most elmenőben?

J'ai vécu en vain. Emportez-moi
toujours plus haut. Dans la vallée
autour de moi mes échecs s'accumulent.
L'accusation la voici : une vie te fut confiée,
tu t'en vas, qu'offres-tu en échange?

Ez a körülírási szándék költői kifejezés helyett, magyarázat művészet helyett különösen szembeötlő olyan művek tolmácsolásánál, mint pl. a *Bulgáriában* ciklus plovdivi darabja, ahol a versmérték és a rímek a költemény hangulatát, az ünnepélyes keretbe illeszkedő játékoságot érzékeltetik. Figyeljük meg, mily nehézkes, mily darabos a francia vers a magyar mellett; a fordítás „hű” akar lenni s ezért aprólékosan magyaráz, ámde közben eltávolodik az eredetitől.

Nagy görög ház, — a költő csak itt fért el hatvan lovával és kíséretével.

C'est cette immense bâtisse grecque, il fallait
bien cela
au poète avec ses soixante chevaux et sa
suite

Csak menet mondta meg, melyik a jó luk,
köszönve folyvást, hogy meglátogattuk.

Ce n'est qu'au moment des adieux qu'elle
nous apprît
lequel des trous était le bon, nous remerciant
avec chaleur de notre visite

Viszont a befejező két sor, ha nem tiszteli is az eredeti szerkezetét, legalább hangulatában és ütemezésében közeledik hozzá.

Megnéztem még egyszer a nagy zsenit
s azt gondoltam, hogy nincs rossz helyen itt.

Je jetai un dernier regard sur le grand génie
en me disant : „Au fond, il n'est pas mal ici.”

Illyés verseinek fordítása — az említett fogyatékoságok ellenére — nemcsak azért hat jobban, mint a Petőfi-szemelvényeké, mert a filológiai előkészítő munkát végző Gara László gondosan dolgozott, s talán nem is csak azért, mert Pierre Seghers, a *Domaine public* (Köztulajdon) szabadverseinek költője érezhetően közelebb van Illyéshez, mint Gaucheron Petőfihez, — hanem valószínűleg azért is, mivel Illyés költői világa, képalakító fantáziája, sőt (a fordításban mellőzött) prozódiaja is rokon a legjobb modern francia költőkével, elsősorban Apollinaire-ével, de Aragonéval, Cocteau-éval, sőt Audibertiéval is. Biztosak vagyunk benne, hogy Illyés szabályos verseit szépen lehetne az eredeti forma megőrzésével átültetni, s a fordítás ezzel csak nyerne, hangban, erőben, művészi értékben. Az eredmény megérné az erőfeszítést.

6. József Attila költeményei nem most jelentek meg első ízben franciául. A *Commune*, mely a Forradalmi Írók és Művészek Szövetségének volt értékes folyóirata, már 1938-ban (IX—X. szám) közölt négy József Attila-

verset, sajnos, nagyon gyatra átültetésben, a fordító nevének mellőzésével, viszont Attilát tüntetve fel a költő vezetékneveként. — Később — 1946-ban — a svájci *Présence* mutatta be hat költeményt André Prudhommeaux érdemes fordításában és jó tájékozottságra valló előszavával. — Akkortájt a tehetségét sajnálatosan eltékozoló Armand Robin is foglalkozott József Attila műveinek fordításával s eredményeiből jelentek is meg értékes darabok, pl. a *Dunánál* szép francia szövege a *Miroir des lettres hongroises* 1948. évfolyamában. — Ugyancsak 1948-ban a budapesti Cserépfalvi-vállalat izléses könyvecskében adta ki Marcel Lallemand tizennyolc fordítását (Attila József: Poèmes choisis); Lallemand fordításai, miként egyébként Robiné és Prudhommeaux-é is, még az új József Attila-kötet után sem évültek el teljesen; a különféle változatok összevetése nem egyszer mutatja pl. Lallemand főlányét, legalábbis egy-két részletben.

A József Attila-művek francia fordításának tehát megvan az előtörténete, miként — a hírek szerint — közeli folytatása is lesz. Mindez arra mutat, hogy valamennyi költőnk közül József Attilát fogadta be a francia irodalmi világ viszonylag leggyorsabban és legmélyebben. A költő ötvenedik születésnapjára megjelent kötet pedig szinte páratlan a maga nemében s hálánk illeti mindazokat, kik közreműködtek létrehozásán, elsősorban persze a fordítókat, a mai francia költészet huszonnyolc kitérő képviselőjét. (S ne feledkezzünk meg a fölöttébb fontos filológiai előkészítő munkálatok végzőiről: Gara Lászlóról és Gyergyai Albertől sem.) Valóban, túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a harmincnyolc költemény tolmácsolása és példás nyomdatechnikai bemutatása révén József Attila szerves, alakító részévé lett a ma oly erőteljesen kibontakozó francia lírának.

Utaltunk már rá, hogy nézetünk szerint azok a legsikerültebb fordítások, melyek átmentik az eredeti mű hangulatát, tónusát és formáját is. Nem értünk egyet a kötetet méltató Jean Rousselot véleményével, aki a magyar szövegek franciára fordításának a nehézségét abban látja, hogy a magyar nyelv sokkal kevesebb fonéma segítségével alkotja kifejezéseit, mint a francia (*Europe*, 1956. február); e merész lételt egyébként is bővebben kellene bizonyítani;⁷ másrészt és főleg azonban az eredeti szöveg és a fordítás egyértékűségét semmiképp sem lehet a fonémák számától tenni függővé. Sokkal inkább arról

⁷ Rousselot azóta részletesen is kifejtette elgondolását és tapasztalatait a Note sur la Traduction de la poésie et de la poésie hongroise en particulier c. cikkében (*France — Hongrie*, 1956. július).

van szó, hogy a formai hűség keresésének erőfeszítése — úgy látszik — közelebb segíti a fordítót a lényegi mondandó kifejezéséhez is. Rendkívül tanulságos e tekintetben azoknak a fordítás-változatoknak az összevetése, amelyek egy-egy magyar versből készültek. A *Mamát* öt fordító tolmácsolásában közli a kötet,⁸ az *Aki szegény, az a legszegényebb*-et négy változatban. Ez utóbbiak mind rimes francia versek, ám az eredeti rímképletét, valamint szótagszámát csak egy fordítás őrzi meg; s gondos összehasonlítás azt bizonyítja, hogy épp ez a formailag hű fordítás — Charles Dobzynski munkája — fejezi ki legteljesebben a költői mondanivalót. Íme a negyedik versszak eredeti szövege és négyféle fordítás-változata :

Pedig benne laknak a galambok,
Csillagtollú éneklő galambok
De így végül griffmadarak lesznek
Hollónépen igaz törvényt tesznek.

Claude Roy fordítása :

Pourtant en lui les oiseaux nichent,
oiseaux chanteurs, demain de proie :
leurs serres serreront les riches
qui laissent le pauvre à son froid.

Guillevic fordítása :

Et pourtant c'est en lui que nichent
Les palombes qui deviendront
Des griffons rendant la justice :
Les corbeaux, ils les jugeront.

Alain Bosquet fordítása :

Mais en lui la colombe
Chante un chant qui est beau
Pour l'enfant ; elle tombe,
Juge au sein des corbeaux.

Charles Dobzynski fordítása :

Mais en lui pourtant les colombes chantent
Dont les enfants aiment la voix touchante
Selon l'équité, changées en griffons,
Un jour, les corbeaux elles jugeront.

Formailag és tartalmilag a kötet legsikerültebb darabjának Guillevic *Medvetánc*-fordítását tartjuk : maradéktalanul tolmácsolja az eredeti vers lélekbe markoló, megrendítő, komor ritmusát. A második *Medália* átköltésével G.-E. Clancier remekel : a francia szö-

veg csaknem ugyanolyan játékos és mégis valószínű, mint a magyar. Eluard-tól, aki — mint tudjuk — halála előtt több József Attila-fordításon dolgozott,⁹ az *Anyám* adaptálását közli a kötet s e szövegben is számos szép nyelvi megoldás csodálható. A *Döntsd a tőkét* fordítása — François Kérel munkája — érdekes kísérletet tesz szójáték átültetésére : a *döntsd a tőkét* kettős értelmét az *abats les chènes* kifejezéssel kívánja érzékeltetni, jegyzetbe tett utalással az *abats les chaînes* képre.

Általában véve a „francia költők tiszteletadásá József Attilának” nagy jelentőségű kiadvány, a kiadó jegyzete szerint is „egyedülálló kísérlet”. Nem kétséges, hogy eredményesen fog hozzájárulni irodalmunk külföldi elismertetéséhez. Persze, e gyűjteményben is vannak gyengébben sikerült megoldások, prózai átírások, sántító ritmusok, döccenő rímek. Azonkívül niányzik is a gyűjteményből néhány nagy mű, melyek pedig feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy teljes képet nyújtsunk József Attiláról; így a *Dunánál*, a *Hazám*, a *Nagyon fáj*, *Thomas Mann üdvözlése* és mások. Ámde így is, amint van, egyenetlenül és tapogatózón, e szép kis könyv első ízben kelti bennünk azt az érzést, hogy egyik nagy költőnk — végre — olyan közvetítéssel szól a világhoz, mely nem gyengíti meg, nem ferdíti el hitvalló szójátát.

7. Erdemes lenne közelebbről, több szempontból is megvizsgálni, miért épp József Attilának sikerült jelt vésnie arra a „falra”, amelyről Illyés beszélt (olyannyira, hogy a már említett fordításelméleti mű szerzője, a világirodalomnak nehezen hozzáférhető legnagyobbjai — Omár Khajjam, Rabindranath Tagore, Puskin, Mickiewicz stb. — közé sorolja őt.¹⁰ Ez alkalommal csupán a fordítási stilisztika oldaláról közeledünk e kérdéshez és mellőzzük a legfőbbet : a József Attila költészetéből áradó s a fordításon is átütő eszmei tartalmat; hiszen láttuk, hogy a mondandó több-kevesebb erővel áttör mindenféle fordításon, s másrészt Petőfiének is van annyi közölnivalója a világ részére, mint József Attilának. Ámde József Attila költeményeihez — Eluard nyomán — olyan vérbeli költők nyúltak, akiknek hasonló formai és eszmeiségi gondolataik vannak, mint a magyar költőnek voltak, s hasonló érzelmi állapotban is élnek ; izlésbeli és érzékenységbeli rokonság kapcsolja össze őket.

⁸ Ily módon, a korábban készült fordításokkal együtt, a *Mamának* kilenc francia változatát ismerjük, ami — azt hisszük — egyedülálló eset a magyar költészet külföldi elterjedésének történetében. E párját ritkító világirodalmi eset talán azzal is összefügg, hogy Croce — mint ismeretes — szintén nagyra tartotta a *Mamát*.

⁹ A *Parallèle* 50 hetilap 1950. február 24-i száma három József Attila-verset közölt Eluard átköltésében. Aligha tévedünk, ha ekkortól kelteztetjük a francia költők József Attila-kultuszát.

¹⁰ Georges Mounin : Les belles infidèles, 31. l.

Vizsgálódásunkból tehát leginkább az a tanulság adódik, hogy minden módszerű fordítás létjogosult — persze az eredeti szöveg jellege szerint —, ha biztosítva van az az alapfeltétel, hogy költői művet azonos érzékenységgű költő fordítson, aki nemcsak a nyelvet, hanem a mű egészét is érti és érzi. A nyelv

értését pótolni lehet gondos filológiai előmunkálattal és folyamatos tanácsadással, az érzékenységet és az ízlésbeli rokonságot azonban nem pótolja semmi.

1956. március

Dobossy László

GULYÁS PÁL: MAGYAR ÍRÓK ÁLNÉV LEXIKONA

A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei. Függelék: Néhány száz névtelen munka jegyzéke. Akadémiai Kiadó 1956. Bp. 706 l.

A magyar könyvtartudomány nesztora, Gulyás Pál az elmúlt évben töltötte be hetvenötödik évét. Az öröndetes évfordulóra értékes ajándékkal lepte meg bibliográfiai irodalmunkat, s egész irodalmi életünket. Negyven év munkájának eredményeképpen kiadta a magyar irodalom álneveinek lexikonát.

Ennek a gyűjteménynek hiányát régóta érzik mindazok, akiknek könyvekkel van dolguk. Nemcsak írók, irodalomtörténészek, könyvtárosok, hanem a „szakmán” kívül álló olvasók is, akik hol itt, hol ott bukkannak megfejtésre váró írói jegyekre. Mennyi felesleges keresést, bosszúságot takaríthattunk volna meg már eddig, ha Gulyás Pál munkája előbb megjelenhetik.

Székely Dávid elavult gyűjteményén (Magyar írók álnevei a múltban és jelenben) és az irodalmi lexikonok hiányos adatain túl csak a vadászszerecséjében bízhatott eddig a kutató: megleli-e egy álnév nyitját vagy nem. És csak növelte a bosszúságot, hogy Gulyás Pál kéziratot adatgyűjteménye már legendáshírré lett: hozzáférhetetlen kincsbánya.

Most végre itt van hát a becses könyv, ott lesz minden nagyobb könyvtárban, bárki megteheti benne a szükséges adatot. Járhatóvá vált szelvében-hosszában a magyar pseudonymok dzsungleje.

Gulyás Pál lexikona tudományos igénnyel, jól átgondolt módszer alapján készült munka. Megbízhatóságára jellemző, hogy a nem kontrollálható adatokat minden esetben megkérdőjelezi, akkor is, ha helyességük több mint valószínű. Az azonos jelek elhatárolását azzal segíti elő, hogy lehetőség szerint közli a dátumot és a könyv, folyóirat, hírlap címét, ahol az álnév előfordul. Következetes jelölési, rövidítési mód, jó tipográfia segíti a könyv használhatóságát.

A bevezető tanulmány áttekintést ad a magyar írói álnevekről, számos példával illusztrálva az írók névválasztási leleményét. A fő lexikon-rész a latin betűvel írt álnevekkel kezdődik. Kb. 22 000 nevet és betűjelet fejt meg itt Gulyás Pál. Ezt követi a görög-betűs jegyek, számjegyek és egyéb jelek meg-

fejtése. A nagyterjedelmű névmutató az írók családi nevének betűrendjében ismétli meg a lexikon-rész összes álneveit. A függelék több mint ezer névtelenül megjelent mű szerzőjét nevezi meg.

A mű gyakorlati jelentősége és tudományos értéke egyaránt megköveteli, hogy ne éadjuk be egyszerű méltatásával, hanem vitassuk is meg elveit, módszerét, beosztását. Talán a most készülő lexikális művek szerkesztői is hasznos következtetésekre juthatnak az álnév lexikon vitájából. Mi csak néhány szemponttal szeretnénk hozzájárulni ehhez a vitához.

A teljességről beszéljünk elsősorban. Helyeseljünk a szerkesztőnek azt az elvét, hogy minden előkerülő adat benne legyen a lexikonban. Nem válogatta meg adatait a szerzők tehetsége, jelentősége, eszmei irányzata alapján. Nagy haladó írók éppúgy benne vannak a lexikonban, mint kártékony apró emberkéek. Sőt, természetesen a jelentéktelenek vannak nagy többségben, ez a világ sora. Csak legyenek ott, még azok a nevek is, amelyek után a következő évtizedekben senki sem fog érdeklődni. Az ilyen lexikonban nem a szerkesztő válogat, hanem az olvasó: azt az adatot keresi meg benne, amelyre szüksége van. Bármilyen óvatos szerkesztői rostálás azzal a veszéllyel járt volna, hogy a lexikon bizonyos esetekben cserbenhagyja a kutatókat.

Nem szabad persze azt hinnünk, hogy a teljesség *szándéka* valóra is válhat. A lehető teljesség még mindig nagyon távol van a magyar írói álnevek egész anyagának feltárásától.

Nyilvánvaló, hogy egy ilyen lexikon szerkesztője nem azokból a forrásokból dolgozik, amelyekben a *részletek* vannak, hanem a *megfejtések* helyét keresi. Így maguknak az álneveknek leőhelye esetleg végigpásztázatlan marad.

Három fontos századbeli irodalmi folyóirat álneveivel tegyünk próbát, hogy némi képet nyerjünk a még megoldásra váró adatok mennyiségéről. A három folyóirat: Frankenburg dívatlapja, az *Életképek*, Arany

János Koszorúja és Tolnai Lajos *Irodalom* című lapja.

Az *Életképek* 1846-os évfolyamának már első néhány számában álnevek tömege lelhető — azért is nem beszélünk az egész évfolyamról. Ezek közül ötnek a megoldását adja Gulyás Pál:

Jenőfi : Szeberényi Lajos
Kis Pál : Nagy Ignác
N F : Ney Ferenc
Szerelmes Zivatar : Hamary Dániel
Valaki : Erdélyi János.

Az *Életképekre* ezeknél a neveknél sem utal a lexikon, csak egyező dátum, vagy az álnév ritkasága teszi valószínűvé, hogy róluk van szó.

Megfejtetlenül maradnak viszont a következő nevek : Bársonyossy, Boldizsár, B-t-n, Csöppentzky, Etelka, Gáspár, Hirhegyi, Il-laky, L. Magyarloss, Manó, Modor, Romi, Sarolta, Silvester (talán azonos a Szilveszter név alatt található Bérczy Károllyal), Telegraphy Turczmanovics, Virányi Aladár.

A modoros és negédes nevek nagyrésze vidéki levelezőt rejteget, akiknek éppen lakóhelye adna némi támpontot az azonosításra. Ez azonban rendkívül bonyolult munka lenne, akár egyetlen évfolyam neveinél is.

Arany János *Koszorújának* 1865. I. kötetében már lényegesen jobb az arány a megoldott és megoldatlan álnevek közt.

Hiányzik az: -ig, Solymossy, Sz. Á. és Z. A. megfejtése. Bizonytalan az -i-r, mert ez Szegfi Mórt és Baksay Sándort is jelenthet — s a Koszorú egyikük nevénél sem szerepel a lexikonban. Azoknak a nevénél sem látjuk a Koszorú jelzést, akiknek azonosítása nem vitás: -r és -y-i: Arany László, X-Y: Erdélyi János stb.

Tolnai Lajos *Irodalom* című lapjának 1887-es (első és utolsó) évfolyamában bőségesen lelhetünk álneveket. Ezek közül csak a Fenyér: Zalár József megoldást adja Gulyás Pál. Nem azonosíthatók, vagy nem szerepelnek a következő jegyek: B, B...T, B. Z. (nem lehet Beöthy Zsolt), K...r, ó-á, Oberon, P.L (feltehetően Palágyi Lajos, de ez a monogram nem szerepel a lexikonban), Rapson, R... R...ő, Verus (melyik a sok közül?) — és végül a szerkesztőt, Tolnai Lajost jelző — is hiányzik.

A huszadik század folyóirataiból is bőségesen sorolhatnánk föl hiányokat.

Ezeket a rüptében kimutatott hiányokat természetesen nem a szerkesztőnek akarjuk felróni. Gulyás Pál megtett minden tőle telhetőt, de arra nem vállalkozhatott, hogy az álnevek után egyenként indítson nyomozást. Újabb, teljesebb álnév lexikonunk csak évekig, talán évtizedekig tartó kollektív kutatómunka nyomán készülhet. Ennek a munká-

nak — melynek jelenleg az előfeltételei sincsenek meg — első lépése lenne a megoldatlan álnevek teljes katasztrének feldolgozása. Hogy pedig a megfejtetlen álnevek jövőben ne halmozódjanak fel, kérni kellene minden lap szerkesztőjét, hogy a Széchenyi Könyvtár köteles példányaival együtt szolgáltassa be folyamatosan az álnévvel megjelent közlemények szerzőinek nevét. Kis fáradsággal elejét lehetne így venni a jövődő fejtöréseknek. Folyamatosan vezetett álnév-kartoték még talán a könyvben való megjelentetést is szükségtelenné tenné a jövőben.

A teljesség igényének másik oldala: nemzetiség, működési és megjelenési hely alapján kik tartoznak bele a *magyarországi* lexikonba.

Gulyás Pál szerkesztői elgondolása szerint — úgy látjuk — minden író és mű ide tartozik, amelynek valamilyen magyar kapcsolata kimutatható. Tehát a Magyarországon idegen nemzetiségű szerzőtől idegen nyelven megjelent könyv csakúgy, mint a külföldön magyar szerzőtől megjelent (akár idegen nyelvű) könyv. Ez a többszempontú gyűjtés helyes volt, bár vagy a *külföldön* megjelent, vagy az *idegen nyelvű* csoportot jobb lett volna különválasztani félreértések elkerülése végett; nehogy abba a látszatba keveredjünk, hogy mindezeket a csoportokat be akarjuk kebelezni a magyar irodalomba.

A szerkesztő azonban némileg túl is lőtt a célon. Számos olyan adatot belevett, vagy bennefelejtett a lexikonban, amelyeknél semmiféle magyar vonatkozást nem lehet kimutatni.

Másik vitatható szerkesztési elve Gulyás Pálnak, hogy nem tesz különbséget állandóan használt írói név és álnév között. Sőt, a családi név megváltoztatását is egy kalap alá veszi az álnevekkel.

Tolnai Lajost az álnevek között találjuk meg: e néven, a névmutatóban csak Hagymási Lajos szerepel. Ez még nem volna baj, de sok helyen már a névmagyarosítások lexikonává válik a gyűjtemény.

Számos helyen a közismert, sőt gyakran a hivatalosan használt név szerepel *álnév* gyanánt, s nem használt, vagy megváltoztatott név valódi névként.

Hiába változtatta meg valaki a nevét belügyminiszeri engedéllyel, Gulyás Pál ezt csak álnévnek hajlandó tekinteni, s fejére idézi az elhagyott nevét: Makai Emil (Vallásos énekek. Bp. 1890): Fischer (később Makai) Emil.

Hogy ez az eljárás milyen visszás, illogikus és irodalmiatlan, azt Petőfi nevénél láthatjuk: *Petőfi Sándor* az álnevek sorában szerepel: megfejtése: Petrovics Sándor.

Lehet, hogy Petőfinek nem volt belügyéri engedélye nevének használatára, de ez nem ok arra, hogy ezt tekintsük álnévnek. Bár-

milyen bajosnak látszik is, meg kell találni a határt, amelyen túl már nem álnévről, hanem írói névváltoztatásról beszélünk!

Emlékezzünk meg egy apróságról: az adatok sorrendjéről. A latin betűknek más jelekkel való kombinációit az abc rendjébe sorolja be a lexikon. Azonos betűjeleknél azonban már nem tesz további különbséget. A majdnem száz A és Á betűjel minden felhasználható rend nélkül sorakozik egymás után — kisbetű, nagybetű, gondolatjeles, zárójeles kombináció stb. Ha akár az írás-

mód, akár az időrend, akár a megfajtott név betűrendje szerint elrendezték volna a cédlákat, könnyebb lenne a keresés.

*

Az álnév-lexikon után befejezésre és kiadásra vár még Gulyás Pál főműve, a Magyar Írók életrajz-lexikona. Reméljük, hogy sikerül ennek folytatását is lehetővé tenni.

Vargha Balázs

BETHLEN MIKLÓS ÖNÉLETÍRÁSA I—II.

Az előszót írta Tolnai Gábor, sajtó alá rendezte és magyarázta V. Windisch Éva, Bp. 1955, Szépirodalmi Könyvkiadó, 407 + 426 l. + 16 képes tábla.

Bethlen Miklós arcképe nem maradt ránk, noha említi, hogy megfestette „nagy és kicsiny mértékben” (I. 214.). Mégis alig van régi magyar irodalmunknak olyan alakja, akit jobban ismernénk nála testileg-lelkileg. Ezt páratlanul gazdag és a maga nemében egyedül álló emlékiratának köszönhetjük. Mióta Szalay László először közzétette (1858), sokan foglalkoztak vele, az Önéletírás mégis minden elmélyedő olvasójának szüntelen tud újat nyújtani. Így szinte a felfedezés izgalmaival vesszük kézbe V. Windisch Éva művészi köntösben megjelent kiadását. Az újnak kijáró várakozás, mint látni fogjuk, filológiai is indokolt, mert a kilenc kézirat alapján készült kritikai szöveg itt-ott apró, de mégis fontos meglepetéseket tartogat számunkra.

I

Bethlen Miklós megdöbbenő részletekben gazdag képet fest koráról, mégis azt kell mondanunk, hogy első renden ez az ember érdekel bennünket. Az embernek ez a középpontba állítása biztosítja leginkább az *Önéletírás* szépirodalmi jellegét, mint ahogy az *Ördögi kísérteteket*, Kemény János emlékiratát vagy Rákóczi *Vallomásait* is ez emeli szépirodalmi rangra. Nyilvánvaló pedig, hogy Bethlen Miklós műve nem készült szépiírói igénnyel, oly tudatossággal, mint Mikes leveleskönyve. Maga nyilatkozik szándékáról: „Ezt a hosszas munkát én azért írtam, édes szívem, Juliám, — noha, hogy ennyire terjedjen, célom és gondolatom sem volt, csak amint írni kezdtem, egy matériáról a másikra úgy esett a pennám, s elmém, mint a víz egyik körül a másikra, úgy hiszem Isten igazgatásából; — de jó léssen, lelkem, néked arra, hogy holtom után néha, ha sírásra léssen szükséged, vedd elé, olvasd, sírj édesdeden mellette; néked édes fiam,

József, hogy tanulj belőle; mindketten vigasztalástokra lehet az az Isten ajándéka, mely ebben meglátszik, hogy énbennem volt.” (I. 100.) A bevezetés első fejezetében is kijelenti, hogy a mű célja maradékai számára „apologia, testamentum és instructio”. Mégsem állíthatjuk, hogy Bethlenből teljesen hiányoznék az írói magatartás. Látuk, hogy büszke „Istennek benne levő ajándékára”, tehetségére, másrészt, ha nem is tervezi, de fiától szinte kéri az Önéletírás közzétételét: „De mind ő, mind mások, kivált Erdélyben s Magyarországon, úgy hiszem, tanulhatnak sokat belőle, valakik isteni félelemmel és keresztyéni alázatossággal, szeretettel fogják olvasni. Azért is, ha ugyan kibocsátják, nemcsak deákul, hanem magyarul is bocsássák ki.” (I. 34.) Bármennyire gyakorlati vagy oktató célra szánja tehát művét, a nagyobb közönséghez szólás igénye (magyarul!) ott van az Önéletírás koncepciójában.

Művészi jellege szerint az emlékirat gyónó típusába tartozik, az augustinusi minta nyomán készült, s legközelebbi elődje Rákóczi *Vallomásainak*. A szerzőnek Isten elé állása, a gyónó magatartás nemcsak az emlékirat feltétlen, sőt olykor nyers és megdöbbenő őszinteségét hitelesíti, hanem az írásmű hangnemt, szemléletét is meghatározza. Éppen ezért csak helyeslehetjük, hogy kiadásunk teljes terjedelmükben adja Bethlen stílusukban is megragadóan szép imádságait. Csak ezekkel együtt láthatjuk a teljes Bethlen Miklóst: csodálatosan gazdag lelki életét, vergődéseit, önmagán és sorsán nyert diadalát. Mily sokatmondó például Bethlen két álmának megismerése (1705. jan. 23., 1706. ápr. 16.) képzeletalkatának elemzése szempontjából. Krisztus jelenik meg előtte két ízben is, megkapó művészi finomsággal le is írja alakját, s azután naiv jóhiszeműséggel bizonygatja: „Oly formában én a Jézus

Krisztus képét soha sem írva nem láttam, sem másolt, hogy úgy beszéllette, nem halottam, hogy a fantáziába az fordult volna elé álomban.” (II. 194), holott ez az az ifjú, szakállas Krisztus-típus lépten-nyomon felbukkan a németalföldi művészetben. (Pl. Rogér van der Weyden ún. János-oltárán a berlini múzeumban vagy Gerard Davidnak a brüggei múzeumban látható *Krisztus keresztelése* c. képén. A Bethlen festette portréhoz azonban legközelebb áll egy Leonardo da Vincine tulajdonított kép, amely ma az antwerpeni katedrálisban látható.) Nagyon érdekes megállapítani Bethlen Miklós képzeletének e mozgalmasságát. *Önéletrészt*-ben is felbukkan két nevezetes álomlátás, s különösen a második, az Apafi fejedelem halálát jósoló, igazi szépírói remeklés. (I. 335 és 390–92.)

Mindez nem jelenti azt, hogy Bethlen Miklós vizionárius vagy megbillent lelki egyensúlyú emberként állana előttünk emlékiratában. Sőt, maga a lelki egészség! Robusztus, elnyúlhatatlan fizikuma mindent kibíró idegrendszerrel párosul. Az átlagon messze felülemelkedő intellektuális képességei a ráció, a józan belátás uralma alatt tartják lelki életét. Apáczai Csere János e nagy tanítványa kartézianus a szó legjobb és legteljesebb értelmében. Descartes híve nemcsak annyiban, hogy megvédi őt az ateizmus vádjával szemben (I. 71.), hanem úgy is, ahogyan Tolnai Gábor írja bevezetésében: Descartes felszabadítja benne az analízis szenvedélyét. Önmaga lelki jellemzésének kezdetén mindjárt tolla alá szalad a sajátos descartes-i kifejezés: „Szokták az ilyen életek leírásában illetlen az emberi indulatokat is, *passiones animae*” (I. 111.). Itt a vígasságot, szomorúságot, szerelmet és félelmet említi, valamivel előbb, a *pathemata animae* felsorolásakor a haragot, örömet és félelmet. Világosan Descartes tanítását teszi magáévá, amikor a lélek „essentiaját” az értelemben és akaratban látja (I. 96.). Elmélkedik ő is a test és lélek egymásra hatásának Descartes által megoldatlanul hagyott kérdéséről: „Mint munkálódja a lélek az emberben mindazokat a testi munkákat, amelyeket az okatlan állatok értő lélek nélkül mind végben visznek, noha nagy filozófusok igyekeztek megmutatni, s szépen is megmutatják, de bizony jobban megtanuljuk a teológiából...” (I. 88.). Ugyanígy Descartes-tal szól a test tulajdonságairól, hiszen „annak vagyon széle, hossza, mélysége vagy temérdeksége” (I. 100.). Bethlen kartézianus volta nem annyira a *cogito*-n sarkallik, mint inkább Descartes lélektanának teljes megértésén.

Nem szabad azonban ezt a hatást túlbecsülnünk. Helyesen látja Tolnai Gábor azt is, hogy Bethlen Miklós puritánus lelki világát a biblia határozza meg. Kora legfhresebb

locistájának mondanivalója minduntalan bibliai köntöst ölt magára. Ez a nyíltan vizsgálódó szellem önként lemond a tudás határainak feszegetéséről, s „Galileus nagy filozófus” példájára hivatkozik, aki szeme világát vesztette, mert a nap „makuláit” a telescopiumon keresztül akarta megfigyelni (I. 99.). Jellemző az is, ahogyan a fizikai világkép ekkor égető tudományos kérdésében állást foglal: „Akár a földet forgasd a nap körül Copernicusszal, mint a szakács a pecsenyét a tűz körül vagy előtt, akár a napot jártasd a föld körül Ptolomaeussal, mint a sütő a kenyeret béteszti a kerek kemencébe és a körülötte járó meleg megsüti; és nem bánom, azért üstököket nem fogok, lássa a sütő s a szakács” (I. 100.). Az ilyfajta bölcsességben van valami józan korlátozottság és önkéntes visszahúzódság. Ne feledjük, hogy Apáczai már egyértelműleg pártot fogott a haladás — Copernicus — mellett!

Van Bethlen Miklós emlékirata bevezetőjének egy híres részlete, amelyben az ő korában divatos filozófiai álláspontokat teszi kritika tárgyává, főleg a test és lélek egymáshoz való viszonyának szempontjából. Pom-pásan mutatja, mily mértékben lehet Bethlent kartézianusnak neveznünk. Elveti a *philosophia naturalist*, amely tagadja a bűnt, hisz „*naturalia non sunt turpia*”; hevesen támadja az aristotelési *peripatetika philosophiát*, istentelennek minősítve a „*Nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu*” elvét. Ismeretes, hogy ez utóbbit Descartes is elvetette, Apáczai is erősen kritizálta *Philosophia naturalis*-ában. Comenius viszont pedagógiai rendszerének alapjává tette. Dicséri Bethlen a *neoterica philosophiát*, amely „bizony jobb és józanabb, mert a lélek értelme (*intellectus*) és azt követő akarat (*voluntas*) igazgatása alá veti mind a testnek munkáit és szenvedését”, s már ennyiből is bizonyos, hogy itt a kartézianus rendszerről van szó. Ez áll hát hozzá legközelebb, mégsem elégíti ki, mert hiszen a filozófiai rendszerek: „Nem szorgalmaszkodnak azon, mint keresik magoknak a test és lélek és mint érdemlik együtt az örökkévaló büntetést. Nem is csuda, nem is tisztek, erejek, módjok síneseen reá” (I. 88–89.). Bethlen Miklós a XVII. század egyik legképzettebb magyar gondolkodója, de önmaga szaba korlátai megakadályozzák abban, hogy következetes gondolkodónak is tarthassuk: „A természet-vizsgálás is szabados és szükséges, sőt parancsoltatik is. Ezt az Isten egyik nagy könyvét, a természet könyvét tartozunk olvasni igenis, de ez csak addig jó, amíg az Istennek dicsőséges, néked üdvösséges; azért lassan járj ebben, mert a felettebb való curiositást gyakran követi furiositas, bolondulás, eretnokség, atheismus” (I. 77.). Bizony nyárs-polgári bölcsesség ez egy Descartes álорcás

merészségével, egy Geulincx vagy Pascal megdöbbenő következetességével szemben!

Igazságtalanok vagyunk azonban Bethlenhez, ha benne első helyen a gondolkodót keressük és méltatjuk: a tettek embere ő, politikus és író. Céloztunk már rá, hogy benne is az ember a legérdekesebb, őt is az ember érdekli legjobban. Egy ízben, hollandiai bolyongásai során kijelenti: „...de bizony nem tudom, mi haszna csak sok köfált és embert látni. Qui multorum mores videt et urbes, az használ” (I. 188.). Legfontosabb hát a társadalom, a szokások ismerete!

Ebben azután Bethlen utólrághetetlen. *Önéletírása* elbeszélő részeiben legjobban bámulatos ember- és világismerete ragadja meg az olvasót. Igaz, hogy mindent saját sorsának szemszögéből néz, de egyéni élete annyira összefonódik az erdélyi közélettel, hogy keserves tapasztalatai mindig súlyos politikai válságok részjelenségei. Bethlen Miklós többször beszámol arról, hogy a zülött erdélyi politikai élet egyik-másik fordulópontján előre megmondja a bekövetkezendőket, tanácsai azonban többnyire Cassandra-jóslatok maradnak. Gyakorta ismétlődő fordulata: „Csak elhallgatá Teleki...” (I. 347.). Ezt az éleslátást pietista miszticizmussal szinte isteni adománynak tekinti, holott csak a tudással párosult józan ész, a fentebb már vázolt képzelőerő és az egyéni becsületesség, vagy helyesebben érdektelenség természetes következménye. Bethlen *Önéletírása*, mint ezt már többen vázolták, a kor és az egyén konfliktusának művészi ábrázolása. Bethlen Miklós nem csalódott vagy félreállított politikus, mint Saint-Simon, nem a korból többé-kevésbé kivonuló elmélkedő, mint Montaigne: néhány évtizedi cselekvő és szenvedő részese, mint fiatalabb kortársa, II. Rákóczi Ferenc.

2

E rövid összefoglalásban az érdekel bennünket legjobban, hogy Bethlen Miklós páratlanul gazdag életanyagot summázó műve milyen eszközökkel közelíti meg a szépirodalmi alkotást. Miért tartja számon mind több joggal a magyar irodalomtörténet? Az *Önéletírás* szerkezete rendkívül egyszerű és áttekinthető. A terjedelmes bölcselkedő bevezetést leszámítva, az első könyvet az 1666. esztendő végzi, s Bethlen Miklós házasságával indul a második rész. A két könyv stíluskülönbségét már Klaniczay Tibor megvilágította — egyetemi jegyzetében —: az első rész nyugodt, kényelmesen folyó, gyakorlati anekdotázó, részletező modorával szemben a második könyvben a szerzőt elkapja a keserűség árja, előadása szaggatottabbá, máshol izgatottan bizonygatóvá lesz, szinte

balladás-tragikus hangnem váltja fel az első rész derűjét. Mindkettő kiválik azonban az emberjellemzés megkapó élettelenségével. Egy-két szóval tudja elének állítani kora nagyjait, de olykor jelentéktelen szereplőit is. Zrínyi vagy Apáczai jellemzése ismertebb, hogysem idézni kellene. Bánffy György gubernátor tetteinek részletes felsorolása után így foglalja össze róla alkotott véleményét: „Nagy kár volt, szép nagy elméjét és egyéb kvalitását mint büzhítette el az a hallatlan sordida inexplēbilis avaritia et versutia Machiavello subtilior et sardanapalismus ad stuporem omnium” (II. 69.). A fél magyar, fél latin mondat úgy vág, mint a korbács. Egy emberi élet, amelyet *elbűzhit* a mocskos fősvénység, az önérdék diktálta csavaros észjárás és a sardanapali életmód! Ugyancsak Bánffyról más helyen: „Rámfogta a gubernátor, hogy részeg voltam... Részeg volt bizony ő szegény, de nem erdélyi közönséges, hanem ambitio, fősvénység, kevélység és a jezsuiták borától” (II. 9.). — Bethlen Farkas, a történetíró „az erdélyi főrend között termete, ábrázatjára nézve merő Absolon” (I. 304.), különben „discretus, moderatus, tudós ember” (I. 270.). — Különösen nagy ezeknek a portréknak emberi hitele akkor, amidőn Bethlen szinte halálos ellenségeit jellemzi. Mennyi emésztő összecsapása volt a magát fékezni nem tudó, határtalanul önző Teleki Mihállyal! Egy ízben Bethlen már „ad extrema resolválja magát”: elhatározza, hogy megöli Telekit, ha az megütni próbálja őt (I. 365.). Halála után mégis így ír róla: „Nékem ugyan bizony és amint az utána lett dolgok bizonyították, az országnak is jobb lett volna élete, mint halála, mert már a császártól resolutus gubernátor volt, és noha mint ember sok fogyatkozásokkal volt, de bizony sok szép virtusok, Isten házához való buzgóság, liberalitas, magnifica generositas, elme és indefessa activitas, candor voltak benne. Successor ipsum maxime glorificat” (I. 400.). Az utódján látszott meg, mit veszített vele Erdély! Remekül látja Bethlen, hogy egy emberi jellemet mennyire a körülmények alakítanak. Ugyancsak Teleki Mihályról olvassuk ezt a mondatot: „Másként oly agyas, elmes, sokgyermekű, nagyjóságú ember a hazáját szántsándékkal elveszteni hogy igyekezte volna, de az ambitio, avaritia, imperitia, fejedelem erőtlensége, fejedelemasszony atyaiasága, a magától ad lubítum csinált tanácsnak ki tudatlan, ki hízlekedő, ki félelem, ki hozzá hasonló húzás-vonásból és az alábbvaló fő és egyéb rendeknek (követem az olvasót) mint a hugyó dísznő hallgatásából süle ki ez a változás” (I. 370.). Telekinek Erdély romlását okozó bűnei nem fejlődhettek volna ki Apafi gyengesége, a tanács és a rendek példátlan hitványsága nélkül. A nyers paraszti szólás-

móddal nyomósított jellemzés feledhetetlenül vésődik az olvasó emlékezetébe.

Ahogy ez a kartézianus elme átlát egy-egy emberi karakteren, ugyanúgy tudja megragadni bonyolult politikai akciók lényegét, megfesteni a bukásba hanyatló Erdély körképét. Van néhány részlete az *Önéletírásnak*, amely nemcsak mint hiteles történeti dokumentum érdekes, hanem mint az erdélyi bűnök boszorkányszombatjának rajza, komor pátoszával magasrendű művészi teljesítmény is. Ilyen a II. könyv 24. része: példátlan sikkasztások, a közpénzek hűtlen és gondatlan kezelése, az önérdék alacsony mocskossága mindenütt. „Mert valamilyen jeges volt a publici boni, szintoly tüzes volt a privati commodi studium” (II. 64.). A kulturális értékeket, templomokat, iskolákat országszerte elhanyagolják, a gubernátor konyhacsatornája a főváros közepén bűzölög, s ami a legsúlyosabb, „a gubernium sem jámbornak, sem gonosznak igazságot nem szolgáltatott” (II. 73.). Gyilkosságot, paráznaságot, sodomiát és egyéb förtelmes bűnöket a hatalmasoknak adott ajándék büntetlenné tesz. „Horváth Dávid sodomiáját ezer forint, rét, jószág, mi fedé el. Tudja Csúcs. Voltak fratricidák, sok egyéb gyilkos, nevezetes nős paráznak. Kolozsvártott egy özvegyasszony két vagy három gyermekét veszítette el: a gubernátor gráciát adott néki...” (uo.). Iszonyú a szegénység terhe, robotja, a „sok klákáztatás”, s hiába ellene törvény, protestáció, országos végzés: néhány hatalmas egész Erdélyt sajátjaként kezeli, s minden üdvös intézkedést elbont. Bethlen e helyeken nem törekszik művészi hatásokra, de fegyelmezett elméje, klasszikus remekeken csiszolt ízlése önkéntelenül teremti a magasrendű irodalom benyomását. Bethlen távol áll Tacitus vagy a nyomába lépő humanisták hatásokat kereső modorától (Forgách Ferenc), nem hasonlítható egy Saint-Simon raffinált udvari közönségre tekintő kiszámítottságához, emlékiratának nagyon sok helyen mégis regényszerűen érdekes.

Hozzájárul persze e hatás eléréséhez, hogy Bethlen kitűnő elbeszélő. Ebben a vonatkozásban különösen műve első könyvében remekel, amikor a politikai önigazolás szándéka még nem lép előtérbe. Egészen közismert a tengeri vihar leírása, amely a La Manche-csatornán érte hajójukat (I. 194–197.), de ugyanilyen fordultatos velencei kalandjaik elbeszélése (I. 208–211.), vagy mindkét házasságának története (I. 225–27. és I. 334–340.). Álljon itt csak néhány sor Bethlen Miklós elbeszélő modorának szemléltetésére: „Egy nagy hiábavalóságomat nem hallgathatom el. Én a tánchoz semmit sem tudtam és azt szégyenltem. Németországban, hogy nem tanultam volt, hála Istennek. Erdélyben, ahol csak a hajlandóság, a bor

és a muzsika a mester, akarám megtanulni; az atyámnak egy Mihály nevű hegedűsével elbújtam messze félre, ő vonta s mondotta is néha: így, ne úgy etc. Én, mint Noé részeg cápja [= kecskebákja], ugrottam, mentem elé s hátra, de abból bizony semmi derék dolog nem telék, mégis ugyan én is széltiben bolondoskodtam a többivel, és kivált a süveges tánc igen kedves volt előttem, de osztán anno 1670. tájban örökösen elbűcsúztam tőle...” (I. 229.). Megfigyelhető, hogy ezekben a nekilendülő elbeszélő részekben jóformán sohasem bukkannak fel stílusának azok a latinizmusai (vagy éppen latinul írt részletek), amelyek a jellemzést nyújtó, vagy politikai akciót festő szakaszokban minduntalan előfordulnak.

Bethlen a szellemesség, az eszrit embere, bár stílusa nem oly tudatosan enyélő, mint Rákóczi kamarásáé. Kapi Györgyöt és feleségét így mutatja be: „Nem tudta veszett róka, hogy már hálóba csavarja a farkát. A maga felesége, kinek szebb vala teste, mint lelke, és a szeme, mint a szíve, az árulta el az apja által a fejedelemnek (melyet osztán megsiratott mindenik). Csakhamar kapak Kapit, és Dévában vasban hala meg, melyet testamentuma szerint véle is temettek, úgy, amint a lábára volt verve. Azt pedig azért verték volt, hogy meg akart szökni; meg is lehetett volna, minden dispositiói már meglévén, ki is ment volt egy árnyékszéken a rabházból, de kiijedett s visszament a rabházba ugyanazon lajtörján és árnyékszéken. Őt vagy hat helyen voltak lovai disponálva a futásra egész Magyarorszáig; jól elmehe-tett volna, de fatum.” (I. 302.) Egész reneszánsz novella ez a részlet. A szépszemű, gonosz szívű menyecske, aki ravasz férjét maga árulja el, a poltron cselszövő, aki latrinán próbál szökni, tudatos játék a stílussal („kapak Kapit”, „Dévában vasban”), valamint az ösztönösen toll alá futó népies szólásmód (a farkával hálóba csavarodó róka): mindez együtt gazdag szépirodalom, ha különösebb retorikus eszközökkel nem hívja is fel magára a figyelmet. — Kolosvári István haszontalan diplomáciai küldetéséről a szerző így nyilatkozik: „Kolosvári István két esztendei chimerica követségéből Berlin, Hága, Londinumból hazajöven... Teleki parancsolatjára vagy hallgatott vagy hazudott... soha mai vétségemig meg nem tudtam tanulni, két esztendeig mint s kivel tractált az ecclesia pénzen, hanemha Utopiában Thomas Morussal.” (I. 354.) Teleki Mihály 1690. évi hűsvéti vendégeskedéséről: „Ez a vendégség, vadászat, lóárthatás, muzsika, tánc és minden apparátusival bizony fejedelmi volt és hat nap tartott. Én ugyan sem felette nem ittam, sem nem táncoltam. Ez lőn Apafi, Teleki, Heiszler és Erdély tora.” (I. 395.) A legutolsó mondat keserű szelle-

messége a felsorolásban van: a „szegény együgyű fejedelem” — ahogyan Bethlen gyakorta nevezi — a rangsor legalján áll, parancsol neki Teleki, ennek Heiszler, de együtt buknak valamennyien, magukkal rántva a szerencsétlen Erdélyt.

Meg kell jegyeznünk, hogy mestere Bethlen a hullámzó, retorikus stílusnak is: erre különösen a bevezető elmélkedésekben és imádságaiban találunk nagyon szép bizonyosságokat. Ilyenkor nem áll alább Pázmánynál, s a fönsséggel keveredő naturalizmus szinte barokk jelleget ad stílusának: „A király palotája, aranyos ágya csak annyi, mint a disznópásztor hurubája, szalmaágya. Nem nyugszik, nem fázik, nem gyönyörködik feleségével és gyermekivel jobban amaz oda fel, mint ez ide alatt, sőt sokszor még rosszabbul. Nem esik a királynak jobbízún a zsemlye, tokaji bor, tengerekből és egyéb vizekből, hegyek, erdők, levegőegéből, száraz vagy ezer ember munkájával szerzett hal, vad, madár, hizlalt marhákból nagy mesterséggel, talán százféle csemegéből összeveszínált pástétom vagy alapurtéta, mint emennek a málé s a szilva vagy kökény-cibere s a forrásvíz... Egy pakulár-furulya s mellette egy szép leány dudoló énekét nem haladja meg a király kápolnájának s minden kótás muzsikásinak kórusa... Végezetre a halál egyarányú s egymástól meg nem különböztethető port csinál minden testből; ha soha egyébkor nem is, de bizony a születés és a halálban a király és a koldus fia egytestvérek s azonagy titlussal élnek.” (I. 124.) Érdemes azt is megfigyelni, mennyi finom esztétikai érzékenység nyilatkozik meg egy ilyen fél-lapnyi elmélkedésben: szín- és hanghatások, ízek és illatok tolnak egymásra, míg azután valamennyi a barokk memento mori-hangulatban hal el.

Bethlen Miklóst a művében felhalmozott rendkívül gazdag élet-anyag és magasan a magyar átlag fölé emelkedő esztétikai érzékenység tette volna alkalmassá nagy szépirodalmi alkotás megteremtésére. *Önéletírása* nem írói szándékában vagy műfajában, hanem formai elemeivel számít a magyar regény előzményei közé. Kár, hogy hatása, akárcsak Zrínyié, hosszú ideig csak a legműveltebb magyarok szűk körére terjedt ki.

3

V. Windisch Éva kiadása, a Magyar Századok c. sorozat első két kötete, mint mondtuk, filológiai meglepetéseket is tartogat az olvasó számára. Legjelentékenyebb az, hogy első 39 lapja Bethlen Miklós legújabbban felbukkant eredeti kéziratának töredékén alapszik. Ez a töredék, sajnos, az egész műnek nem is egy tizede, de így is roppant jelentékeny, mert módot nyújt a ma ismert nyolc

kézírtas másolat értékének elbírálására. A sajtó alá rendezés gondos szöveg-helyre-állító munkája minden dicsőretet megérdemel. E harmadik kiadásban áll előttünk végre a teljes Bethlen Miklós, akit sem a rossz másolatokból származó félreértések, sem a polgári álszemérem nem torzítanak többé. Egyetlen apróság mutassa csupán, hogy mit jelenthet a pontos szöveg-revizió. Az eddigi kiadásokban (Tolnai Gábornál is a 152. lapon) Apáczai Csere János öccséről, Tamásról, azt olvassuk, hogy Zemplénből Hunyad vármegyébe szorult be a vallás-üldözés miatt. Windisch Éva szövegéből derül ki, hogy Hunyadban vármegyei nótárius volt: ez a kétségtelenül hiteles, mert egykorú adat éles fénnel világítja meg az Apáczai-család társadalmi és közjogi helyzetét, megerősítve más forrásból szerzett értesítéseinket.

A kiadvány gondos filológiai apparátusát is elismeréssel kell fogadnunk. Az olvasó legtöbb kétségét eloszlatják a pontos jegyzetek, a terjedelmes műben való tájékozódást megkönnyítik a történelmi összefoglalók. Helyes-jeljük a sűrűn előforduló bibliai idézetek feloldását is, hiszen ezek sokszor Bethlen ki nem mondott gondolatait tolmácsolják; e téren azonban kissé takarékoskodtunk volna, hogy a jegyzetek számát szaporítani lehessen. Ritka az olyan eset, amikor ezeket a jegyzeteket kifogásolnunk kell. Az I. kötet 47. lapjához tartozó jegyzet (a II. 247. lapon) a világ hét csodája között magyarázza a halikarnassosi mausoleumot, amelyet állítólag Mausolos király emelt felesége tiszteletére. Megfordítva áll a dolog: II. Artemisia királynő építtette elhunyt férje temetkező helyét. A II. kötet 272. lapján azt olvassuk, hogy „József Egyiptomban halt meg, s a másik világot — a zsidók új hazáját — már nem ismerte meg.” A bibliai elbeszélés szerint József Kánaánban született, testvérei 12 éves korában adták el a rabszolgakereskedőknek, az „új hazát” tehát ismerte. — Súlyos sajtóhiba torzíja el az I. k. 162. lapjához fűzött magyarázatot (II. 270.). II. Rákóczi György Apáczait fenyegető szavaiban nem *megyei* presbitériumot, hanem *Megyesi* (Meggyesi Pál-féle) presbitériumot emlegetett. — Zrínyi Miklós felesége, Draskovich Eusebia nem 1644-ben halt meg (II. 276.), hiszen az esküvőt is csak 1646 februárjában tartották, hanem 1650. szept. 24-én (vö. Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*, Bp. 1954, 241. i.). Reánk maradt Zrínyinek a temetésre kibocsátott meghívója! — Fontosnak tartanók, hogy Bethlen Miklós utolsó bécsi⁴ tartózkodási helyét („a Schwannal tőzsomszéd szegelyház a Szerecsennel átellenben, most a nagy postaházzal ellenben” II. 151.) jegyzet magyarázza meg. Itt lett volna az alkalom a Bethlen Miklós-filológia ez apró, de nem jelentéktelen

részletének tisztázására. Régi bécsi topográfia, a birodalmi postatörténet vagy a Thurn-Taxis családé adhatnának felvilágosítást. Itt-ott néhány idézet megjelölése is hibás. A „*risum teneatis amici*” (I. 290.) nem a horatiusi második epodosban van, hanem az *Arus poetica* 5. sora. A „*parturiunt montes*”-hez is meg kellene jegyezni, hogy ugyanezen mű 139. sora. Az I. kötet 237. lapján levő Ovidius-idézet („*Lurida terribiles miscet aconita novercae*”) lelőhelye *Metamorphoses* I. 147.

Nagyon hasznos a gondosan összeállított jegyzet-szótár, lapozgatás közben azonban itt is találtunk néhány megjegyzést kívánó apróságot. A keresztény szóhasználat az Antikrisztust nem érti mindenre, „aki hitében és tanításában ellenkezik a kereszténységgel” (II. 390.). Az Antikrisztus-legendának hatalmas irodalma van, ennek tanulsága szerint ez a titokzatos lény mindig az apokalyptikus váradalmakkal van kapcsolatban. — A *ctbere* nem annyira ital, mint inkább leves (II. 393.). — Az itt említett Dobos (I. 406, II. 397.) nem Beregben, hanem Szatmárban van: ma Nagydobos. — Fiume vármegye nem volt, hanem csak fiumei kerület (II. 401, Grobnyik községnevénél). — A *neoterica philosophián* Bethlen nyilvánvalóan a kartézianizmust érti (II. 257 és 407.). — Ványa (Délványa) nem Hevesben, hanem Külső-Szolnok vármegyében volt (II. 417.). — Vapulál nem olasz jövevényszó (II. 417.), megvan

Páriz Pápai-Bod szótárában „verettetik” értelemben. — Külön elismerést érdemel a nagyszámú latin részlet szabatos fordítása. E téren igazán csak apróságokat kritizálhatnánk. Az I. k. 305. lapjának 43. jegyzetében pl. a „*director többet doceáljon reá*” fordítása helyesen: bizonyítson reá. A 348. lapon előforduló „*omnia toto coelo contraria*” nem azt jelenti, hogy „minden ellenem volt az ég alatt”, hanem azt, hogy minden tökéletesen ellenkező módon történt. Mindezek a csekélységek nyilván semmit sem vonnak le a kiadvány értékéből, sőt, Bethlen Miklós *Önéletírása* filológiai és nyomdai köntösét az utóbbi évek legsikerültebb ilyenmű vállalkozásának kell tekintenünk. A finom papír, a művészi borítólap (Hufnagel híres kolozsvári látkepe) gyönyörűséget szerez a bibliofil olvasónak is. Öszintén kívánjuk, hogy a Magyar Századok minden kötete ezt a külső-belső színvonalat tartsa továbbra is!

Még egy szót Tolnai Gábor bevezető tanulmányáról: úgy érezzük, ez egyik legsikerültebb írása. Bethlen Miklós emlékirata évek hosszú során át szívéhez nőtt, ezért tudott oly elmélyedéssel foglalkozni vele. Ha jelen ismertetésünk töredezettebb, mint szerettük volna, ennek oka részben Tolnai Gábor szép bevezetőjében keresendő. A Behtlen-portré oly vonásaira akartuk irányítani a figyelmet, amelyekkel ő nem foglalkozik behatóbban. S a feladat nem volt könnyű.

Bán Imre

PETŐFI-ANTOLÓGIA ÉSZT NYELVEN

Petőfi verseiből az első gyűjteményes kiadás, önálló kis kötet észti nyelven 1955-ben jelent meg. Könyváruis forgalomba 1956 januárjában került és az 5000 példányban megjelent könyv egy nap alatt elfogyott. Palmeos Paulának a kötet végén levő tanulmányából értesülünk, hogy egyes Petőfi versek fordításai már korábban is megjelentek újságokban, folyóiratokban s több költő tollából. Jelen kötet fordítója Niit Ellen, fiatal észti költő. 1928-ban született Tallinban: munkáscsalád gyermeke. Egyetemi tanulmányait 1952-ben fejezte be Tartuban. Itt ismerkedett meg Petőfivel is és itt tanult meg magyarul Palmeos Paulától, aki az egyetemen a magyar nyelvet tanítja. Niit irodalomtörténeti aspiranturát végez az egyetemen. 1945 óta több költeménye és cikke jelent meg folyóiratokban, újságokban. 1954-ben egy verses mesekönyvecskét adott ki.

Az antológia élén Kollom fametszetében készült Petőfi-portré van. Bevezetesként pedig a költő 1847-ben verses kötetéhez írt előszavának fordítása áll. A 7—118. lapon közlik a versfordításokat, majd Petőfi éle-

téről és munkásságáról szóló tanulmány következik (118—135. l.), s a végén jegyzeteket (136—141. l.) és tartalomjegyzéket találunk, melyben zárójelben a versek magyar címét is adják. A versek, összesen 67 költemény fordítását keletkezésük éve szerint csoportosították.

Megítélésem szerint Niit fordításai jól sikerültek. Legtöbbször könnyedén követi Petőfi rím és ritmusképletét. Átérezte a versek mondanivalóját és fordításai nem szó szerint, szolgailag követik az eredetit, hanem valóban műfordítások, erőteljesen kifejező módon adják vissza Petőfi gondolatait. Niit saját versei is hitet tesznek a szabadság szeretetéről, melyet ő a mindennapi munka örömeiben és népéhez tartozásában él át. A Palmeos tanulmányában közölt részletek azt mutatják, hogy a megjelent kötet csak bemutatkozása a műfordítónak, s hogy a súlyos mondanivalóval teli forradalmi versek fordításai is készülnek. Természetesen ezek próbára teszik a fordítót és időt kívánnak.

A fordításban nagyobb teret kaptak a szerelmi versek és népdalok, melyek között ott

találjuk a legismertebbeket: Reszket a bokor, mert..., Fa leszek, ha..., Szeptember végén, Minek nevezzetek, Fűrdek a holdvilág, Hull a levél a virágról, Ereszkedik le a felhő stb. Leíró versei közül Az Alföld, A Tisza szerepelnek a kötetben. Politikai tartalmú versei közül az Egy gondolat bánt engemet, A XIX. sz. költői, Nemzeti dal, Európa csendes, újra csendes és a Csatadal képviselik legjobban Petőfit. Megtaláljuk benne a Felhők néhány darabját, a Dalaim, Az őrült, a Szülőföldemen című költeményeket. Ez utóbbiban Niit kissé elszakadt az eredetitől, mert a „Cserebogár, sárga cserebogár” refrénből „repülj, repülj katicabogár” lett. Haava észk költőnő egy közismert és kedvelt versének kezdősoraival helyettesítette az

eredeti refrénjét. Ilyen arányú átalakítást többi fordításában nem találtam.

Meg kell emlékeznem a kis kötet ízléses, gondos kiállításáról, az észak feletti könyvkultúrájára valló díszítéseiről is. A nyomda szép munkáját csak még inkább dicséri, hogy egy sajtóhiba sem maradt a könyvben, pedig bőven találunk benne magyar szavakat, verscímeket és tulajdonneveket. Amint jegyzetben közlik, technikai okok folytán rövid ő-t találunk a hosszú helyett a kötetben. A címlapra s fedőlapra azonban készítettek a mi írásunknak megfelelő ő-t. A magyarázó jegyzetek a helyes kiejtést is jelölik. A könyv szerkesztői Palmeos P. és Puskar E.

Lavotha Ödön

DUTKA ÁKOS: „A HOLNAP” VÁROSA

Regényes korrajz a nagyváradi „A Holnap” születésének idejéből. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1955., 254 l.

Sajátos földrajzi helyzete és gazdasági jellege, lakosságának összetétele és rétegződése a régi Magyarországnak különös, kétarcú és kétkeltű városává tette Váradot. Erdély kapujában és az Alföld peremén, a Tiszák birodalma, dzsentrik birtokai és püspökök, kanonokok százezer holdjai közé beékelve egyszerre volt a nemesi vármegye és az egyházi uralom felegyvéra. Kávéházaiban a monarchia legsnájdigabb tisztjei csaptak világra szülő dárídókat, a szomszédos asztaloknál pedig százezres tüzleteket kötöttek a vállalkozó kedvű kereskedők, vagy a francia irodalomról s az emberi jogokról vitáztak újságírók és szabadkőművesek. A kir. kath. jogakadémia a jogász maradiság szellemét képviselte, de tanárai közt ott voltak a haladás harcosai is. A színházban az ország egyik legkitűnőbb vidéki társulata játszott sikamlós operetteket és világirodalmi klaszszikusokat, de mellette virult a német-jiddis brettli „művészete”, s öt-hat lapban mérték össze fegyvereiket a társadalom különféle érdek- és eszmecsoportjai. Háromnapos úri murik és magas színvonalú irodalmi előadások, országos tűző viták változtatják egymást helyi szenzációként; a megyeházán az aratósztrájkok letöréséről, a város közgyűlésén pedig a villamosításról tanácskoznak: együtt van itt makacs szittyá-magyarország és az európai szellem pezsgése.

Ennek erjesztője elsősorban a rendkívül mozgékony, minden új iránt fogékony, európai távlatokban élő és gondolkodó zsidó polgárság. Számaránya már magában, statisztikailag is rendkívüli: a város lakosságának harmincöt százalékát teszi, de a belvárosi viszonylatban és közéleti szerepüket tekintve

ennél jóval nagyobb erőt képvisel. Ady találó hasonlatával: olyan ez, mintha nyolcvan százalék kovással és húsz százalék liszttel sütnének kenveret. (Nagy Endre: A peceparti Páris 1900-ban. Ady-Múzeum II, 76.) Ez a réteg tette nagyvárossá Váradot, anyagi és szellemi életformájában egyaránt. Pedig a város peremén ott élnek a gazdák, szőlőkapások és fuvarosok — a 48-as párt népi tömegei —, az erős iparosodás és az építkezések pedig az üzemek munkásságát duzzasztják meg. Köztük a szocializmus eszméje hódít.

E sajátos jelleg magyarázza jórészt, miért lett ez a különös ellentétektől nyugtalan, lázasan modern életű, nem is két-, de soklelkű város a századeleji magyar szellemi és irodalmi életnek Budapest mellett talán legfontosabb góca s annyi tehetségnek otthona vagy kiröpítő fészke.

Ady lelkes, magasztaló nyilatkozataiból és A Vér Városa címmel tervezett regényétől kezdve egy egész sor kortársi emlékezés idézi fel a múltból a századeleji Váradot. Ezeknek az írásoknak a központja többnyire Ady Endre. Nagyváradi újságírói működésének az Összes Művek kiadásával kapcsolatos feltárása most újabb ösztönzést adott a váradai évek élő tanúinak emlékeik összegyűjtésére. Részben ennek az alkalomnak köszönhetjük Dutka Ákos szép könyvét, amelyet tudomásunk szerint más hasonló munkák is követnek majd.

„A Holnap városa” nem regény és nem riport, hanem emlékezések sora. Nem kívánhatjuk meg tehát a könyvtől sem a regény cselekményes egységét, sem a riport szerű hűséget. Szerkezete is mozaikszerű: az emlékezés csapongása, egy-egy arc, ese-

mény köré fonódó asszociációk vezetnek az író tollát, hol képzeletbeli emlékező séták útján, hol a váltakozó időrend szeszélyes ugrásaival. A sok apró, színes részlet halmozának ható mozaikból azonban — egységben nézve az egészet — igen érdekes, színpompás és mozgalmasság kép bontakozik ki: a század-eleji Varad, jellegzetes vagy különös alakjaival, és a város nyugtalan életének eleven háttereként: a vajudó, villódzó kor.

Az eseményeket és a jellemző arcképeket az író egyéni sorsa fogja keretbe, de sokszor sajnáljuk, hogy túlzott, tárgyilagos szerénységgel, jótormán csak a kor és a város irodalmi mozgalmában és a kortársakhoz való kapcsolatában jelenik meg ő maga. Pedig Dutkának megvan az elbeszélő tehetsége és a költő líraisága. Ezt érezzük egyrészt a novellák zártságába épülő fejezetekben, másrészt az ifjúság hőskorára emlékező, az egész könyvet beragyogó líraiságban, amely a kötet színes, szemléletesen költői, de néha már-már szecessziósan modoros nyelvét táplálja. Az emlékezésnek és a kicsorduló lírának ezt az érthetőn lágyabb ábrázolásmódját mintegy tömöríti az Ady-nemzedék másik tagjának, Bölöni Györgynek tárgyilagosaabb, keményebb rajzú előszava.

A kötet irodalomtörténeti jelentősége első sorban az, hogy a holnapos kortárs és a szemtanúi emlékezéseiben megelevenedik előttünk Ady Endre igazi magáraébredésének korszaka és a költő tékozló, szertelen, harcos, lázas termékenységu ifjúságának városa. Föltárlul előttünk életes elevenességében a szerkesztőségek, a színház és a kávéházak világa: Ady váradi életének bűvös háromszöge, meg a híres színházi Bodega, ahol egybeolvadt a kisvárosi családiasság és a nagyvárosi raffinált, parfümös dekadenciája. De kitarul előttünk a Tiszák birodalma és fellegvára is, a komor, ódon vármegyeháza, amely a „Felszállott a páva...” dallamát kondítja meg Adyban.

Váradon nyílik fel szeme igazán a világra. A haladó gondolatnak, a modern eszméknek olyan kiváló harcosai a tanítómesterei, mint Várady Zsigmond és Somló Bódog. De a szerkesztőségekben is a legkiválóbb vidéki újságírók dolgoztak, szinte egymással versenyezve, egymást tüzelve: Fehér Dezső, a Nagyvárad Napló kitűnő szerkesztője, aki elsőnek látta meg és nevelte Adyban a lángészt, Sas Ede, a neves költő, a politikus Halász Lajos, a már Pestre készülő Bíró Lajos, Nagy Endre és Lengyel Géza. Mellettük pedig ott buzgólkodtak jelkes áhítattal a költő-süvvölvények: Dutka Ákos és Haraszthy Lajos, majd Emőd Tamás. A fantasztikus éjszakai kóborlások vezére Szűcs Dezső volt, Ady sántái kísérője és kísértője, az Ős Kaján ihletője. Ott szövődött meleg barátság Ady és a hegedű poétája, Dankó Pista között is.

Az ifjúság és az emlékezés romantikus kódében kissé legendássá nőttetve látjuk Adyt e különös levegőjű városban, amely úgy hat rá, olyan pezsdítőn, felvillanyozón, mintha oxigénben lélegzenék. Hihetetlen termékenységgel és sokoldalúsággal dolgozik; szinte szent hivatástudattal és harcos elszántsággal, a meggyőződés hevével küzd minden újért, a haladásért, az emberiség győzelméért. De éppily szenvedélyesen veti magát a csapongó szreelmekbe és a szertelen éjszakázásokba.

A betű varázsa és vonzása kapcsolja Ady életútjába a fiatal Dutka sorsát, aki diákos rajongással csodálja a különös paraszt-Apollót. Ebből a csodáló figyelemből táplálkozik eleven emlékezés új részlevonásokkal gazdagítja még hitelesebbé a költő váradi arcképét. A róla szóló fejezetek megjelenítő és hangulati hatását stílusosan fokozza Ady szavainak, sorainak beleszővése. Dutka emlékezéseinek hangját egyébként is termékenyítőn és bátorítón ihlette a nagy kortárs költészetének hangja.

Regényszerűen érdekes a kép, ahogyan Dutka felidézi a bából kitörni készülő, erejét és elhivatottságát érző, de hangját még nem találó, önmagával viaskodó Adyt. Mint a sors küldötte, tűnik föl mellette Váradon a Párizsból hazaröppenő Léda, hogy magával ragadja, s a pacsirta-alcás sirály kitarja végre szárnyait.

A meglehetősen vázlatos Léda-epizód után Ady sorsútja A Holnap mozgalmával kanyarodik vissza Váradra. Majd egy különös, véletlen találkozásról mesél Dutka: 1911 nyarán Rómában ugyanabba a szállóba vetődnek, ahol Ady és Léda is lakik. Egymást émsztő viszonyuk utolsó, legválságosabb korszakát élik, s a búcsúzó szerelem gyötrődéseiről fájdalmas kórképet ad Dutka, sok részlettel kiegészítve az eddigi forrásokat (Ady Lajos, Révész, Bölöni; Elek Arthur: Ady Rómában c. emlékezése [Nyugat, 1919. febr. 16—márc. 1.] különös módon nem is említi, hogy akkor Léda is Rómában volt). Az Elbocsátó szép üzenet, gögös, fájdalmasan kegyetlen sorai azonban nem ezeknek a napoknak a poklából szakadnak föl, mint Dutka sejteti; a vers csaknem egy év múlva, Pesten születik majd meg.

Az Adyról szóló és a költő fejlődésében sok mindent megvilágító fejezetek mellett a könyv központjában A Holnap története áll. Ez természetes is, hiszen Dutka egyik tagja, sőt — váradi lévén — szervezője volt a századelő egyik legjelentősebb költői csoportosulásának. Az irodalomtörténet hálás lehet, hogy a holnaposok veteránja, ha szubjektív és regényes hangon is, elmondja a mozgalom létrejöttét, kiterjedésedését, s beszél harcaikról, a legközvetlenebb, személyes emlékek hitelével. Hasznosan egészíti ki, sőt fogja

egységbe a könyv A Holnapról eddig írt emlékeztetéseket (I. Ady-Múzeum), szinte naplószerű részletességgel. (A szubjektív jelleg persze itt is átszínezi néha a valóságot, s ezért fontos a különféle források egybevetése, összehangolása.)

A Holnappal emelkedik föl az akkor Váradon tanárkodó Juhász Gyula költői híre is. A könyv legszebb lapjai ennek a kopott, reménytelenül félszeg s az életben idegenül tévelygő költőnek különös alakját ragyogják be emlékező meghatottsággal, és megvilágítják várad ijtű éveinek szeretetre szomjas magányát, a fájdalmasan méltatlan Anna-szerelm felvillanó fény-árny ellentétében. Sorsoknak furcsa egymáshoz sodródása: Juhász mellett ott él akkor Váradon a másik álomjáró, Gulácsy Lajos, a festő, aki csakhamar még messzebb utazik: Nacoxypan világába. A Holnap első ünnepe után a Gulácsyék képeinek kiállításán rendezett matinén lép Ady újra a váradiai elé, miután közben lezajlott a zűrzavaros duk-duk affér. A holnaposok keményen támadták Adyt az „árulásért”, felbolydult az egész irodalom, míg végre Ady megért igazi fegyvertársaihoz. Jellemző, hogy az új költői irányt ez a szenvedélyes sajtóvita tette igazán ismertté. (Vö.: Földessy: Adalékok az Ady és A Holnap körüli vitához. Ady-Múz. I. 65. Juhász Gyula: Ady és A Holnap. Ady-Múz. I. 59.)

Dutka Ákos regényes korrajznak írta meg könyvét, de az szándéktalanul is irodalomtörténeti forrásmunka lesz majd irodalmunk századeleji hőskorára vonatkozólag. Anyagán kívül azzá teszi a beleszótt-iktatott sok érdekes dokumentum is: fényképek, rajzok, kéziratok másolata, kiadatlan vagy kötetbe föl nem vett versek. Nemcsak a saját és Juhász Gyula verseinek születési körülményeit, valóság-háttérét tárja fel Dutka, hanem megvilágítja néhány Ady-költemény keletkezését is.

Ezért — bár ismétljük: Dutka regényes emlékeztetést írt e műfaj kötetlenségével — a könyvet forgató-használó irodalmárok szempontjából felhívjuk a figyelmet néhány olyan részletre, adatra, amely némi írói szabadsággal illeszkedik bele az események sorába.

Így pl. Ady nem 1900 tavaszán (67. l.), hanem január legelején, bizonyára 2-án érkezett Váradra, mert 3-án jelenik meg első cikke a Szabadságban. — A kanonok-sorról szóló híres cikkét (címe: *Egy kis séta*, nem pedig *Séta a Káptalan soron* [Dutka szerint] vagy *Séta a kanonok-soron*, mint Ady Lajos említi) nem első várad ijtű heteiben írja, „alighogy körülnézett a városban” (74. l.), hanem csaknem másfél év múlva, 1901. ápr. 22-én. — Rienzi Mária várad ijtű szereplését és a Léda-szerelmem kezdetét is csak a novellisztikus szerkesztés szabadsága magyarázza (93. l.), mert Rienzi Mária már 1902 végén Pestre szerződött, s Léda csak 1903 júliusában érkezett Váradra. — Hasonló idősrítést alkalmaz Dutka a századnyitó 1900. év szellemi világképének vázlatos rajzában. Az Eiffel-torony „születésének esztendeje” ugyanis 1889. Oscar Wilde nem 1900-ban, Párizsban írta a *De Profundis*-t, hanem 1896—7-ben a readingi börtönben. Verlaine már 1896-ban örökre elbúcsúzott a fény városától, Anatole France A fehér kövön c. könyve pedig csak 1905-ben jelenik meg.

A várad ijtű-matinén megjelenő Léda kedvéért mondatja el Dutka Adyval a Találkozás Gina költőjével című, Vajdát idéző versét, holott a valóságban az Egy néhai költő (későbbi, végleges címe: *Néhai Vajda János*) versét írta erre az alkalomra, s azt Emőd Tamás szavalta el. Ebben a költeményben nem kapcsolta össze Ady Gina és Léda alakját és nevét, de lázongó, forradalmi hangja annál inkább illett a Vajda emlékének ajánlott A Holnaphoz és a neki szentelt ünnep hangulatához.

A szerkesztésnek róhatjuk fel, hogy Juhász Gyula Episztolájának hasonmás-közlése és nyomtatott szövege nem fedi pontosan egymást (164—6. l.).

Mindezek azonban a filológus „szakmai” megjegyzései. Az olvasó minderről elfeledkezve élvezi az ősz poéta szép könyvét, amely az ifjúságot és Várad lelkét idézve megéretteteli vele azt a sajátos varázst, ösztönző erőt, amely Adyval az élükön tehetségek egész sorát küldte új irodalmunk harcos és diadalmas seregébe.

Kovalovszky Miklós

TÖMÖRKÉNY ISTVÁN: A TENGERI VÁROS

(Elbeszélések 1885—1896) Sajtó alá rendezte Czibor János. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1956.

Elfelejtett író? Nem éppen. A halála óta eltelt közel négy évtized nem temette be se a nevét, se az életművét, de az is bizonyos, hogy sem az általános irodalmi közvélemény, sem a kritikai irodalom máig nem adta meg Tömörkénynek az őt megillető írói rangot,

irodalomtörténeti helyet. Igazi jelentőségének fel nem ismerése visszanyúl arra az időre, amikor Tömörkény még élt. Hiába közölték a pesti lapok és folyóiratok is (a szegedi sikerek után) elég sűrűn a novelláit, itt mégiscsak *A Hétig* jutott el, amely a *Nyugat*

megindulásával elveszítette igazi jelentőségét. A *Nyugat* gárdája — Adyt kivéve — csak Tömörkény halálakor figyelte fel rá. A két világháború között a népi irodalom szociográikus tevékenysége elődjét lelhetné volna meg Tömörkény konkrét, tárgyszerű, a valóságot művészi bátorsággal megmutató ábrázolásmódjában. Aszgedi írók — Juhász Gyula, Móra Ferenc, Sík Sándor, Ortutay Gyula — élesztgették Tömörkény emlékét és adták ki műveit. A népi írók mozgalma keveselte Tömörkényben a nyílt politikumot, a forradalmi szándékot, inkább Tolnai Lajost írták a mozgalom zászlajára Ady neve után. A *Nyugat* munkatársainak elzárkózása Tömörkénytől más tartalommal, szintén hasonló okokra vezethető vissza. Népiességét, etnográfikus érdeklődését, provincializmusát és némi konzervativizmusát egyaránt idegennek, túlhaladottnak, vidékiesnek érezhették a *Nyugat* körében. Ady mindenén átható tekintete kellett ahhoz, hogy felfedezze Tömörkény írásában a forradalmi szándék nélkül való forradalmi újdonságot, azokat a vonásokat, amik az ő munkáját összekötik Tömörkény művével: „Az, aki Szegeden, sőt Szegedben, ugyanazt csinálja a tanya-nyelvel s tanya-gondolattal, mint a városival és raffinálttal, a légvárosibb, leg-raffináltabb és legtelegebb írószent, ő is az én emberem és tanúm.”

Mélyen reális népi szemléletét, a nép életének gazdag ismeretét értékeljük benne legjobban — mai olvasók. A századvégére felhígult, hamissá vált népszínművek népiességét gúnyolta és megvetette, de nemcsak a népszínművön jutott túl, hanem Mikszáth és Gárdonyi idilli és sokban még patriarchális jellegű parasztábrázolásán is. Mikszáth tiatalkori írásait, a Jó palócok és a Tót atyafiak elbeszéléseit romantikus-idilli hangulat szövi át, és Gárdonyi sajátos falu-poézisének, Az én falum történeteinek is nem a nép az igazi hőse, hanem maga Gárdonyi, a falu népéhez megértéssel és szeretettel forduló néptanító. Tömörkénynél már teljesen elhalványult a patriarchális-idilli népszemlélet. A nép életét, mint összefüggő egészet, mint önálló világot szemléli. Mőriczig nincs még egy prózaírónk, akinek népismerete ilyen gazdag, akinek műveiben a nép életének ennyi hiteles eleme megtalálható. Gyakran ugyan elnyomja Tömörkényben a néprajzi felfedező a művész, a szépíró újrateremtő erejét, de ez is részben helyes írói törekvéséből következett: igazabb, valóságosabb, tehát anyagszerűbb, tárgyszerűbb képet akart adni a nép életéről, mint a korabeli irodalom. A nép életéből nemcsak a néprajzi érdekességeket, a lementszett mezei virágokat veszi észre, hanem olyan reális és sokszor tragikus jelenségeket is, amelyeket Mőriczig nem lát meg rajta kívül más magyar író.

Merőben más világ ez, keményebb, keserve-sebb és kegyetlenebb, mint Mikszáth vagy Gárdonyi népiessége, ahol a lepszomorúbb történetet is megszépíti, időtlenné, elvonttá teszi az idilli mese vagy a balladás költőisége. Egyik korai elbeszélése, az 1893-ból való *Megöltek egy legényt* az alföldi juhászok életéből, lelkivilágából olyan jellegzetes vonásokat mutat meg, amelyeket majd évtizedek múlva Mőricz remekművében, a Barbárokban nyerne tökéletes művészi igazolást. A tragikus vonások mellett a népi élet vidámabb színeit is meglátja. Nem volt naturalista, általában mentes maradt a kor művészi divathullámaiktól, talán ezért is őrizte meg ennyire az idő legjobb írásait. Ha a nagyobb társadalmi és történelmi összefüggések ábrázolására nem is volt igénye vagy ereje, az élet apró részleteiben is mindig az egészet keresi, az embert. Ha sokszor el aprózza is a környezetrajzot, ha le kötik is figyelmét a néprajzi érdekességek, a népi jellegben is mindig az általános emberi vonásokat keresi. „A részvét elvitte őt azokhoz is, akik mintegy a társadalom kerítésén kívül rekedtek — írja róla Juhász Gyula — a nincsetelenekhez, a magyar vidék pusztai és külvárosi elhagyatottjait és kitagadottjait és ezzel Tömörkény írói művésze nagy emberi, szociális értéket is nyert, amelynek történeti jelentősége csak nőni fog a szálló és haladó idővel.”

A most megjelent kötet az irodalomtörténet és a könyvkiadás egyik régi adóssága törlesztésének kezdetét jelzi. A *tengeri város* az első kötete egy most induló Tömörkénysorozatnak. Az író működése első tizenkét évének (1885—1896) terméséből válogatták össze régi Tömörkény-kötetekből és régi újságlapokból az új kötet anyagát. Mire a sorozat utolsó kötete is megjelenik, világossá válik számunkra Tömörkény egész írói pályája, fejlődésének útja.

Mit árul el az új kötet Tömörkény írói útjának első szakaszáról? Az első meglepetés, hogy Tömörkény néhány kiváló, nagy novellája (amit különböző Tömörkény-kötetekből, kelezés nélkül ismertünk már eddig is) ebből az időszakból való. Ilyen a címadó novella, A *tengeri város*, továbbá a *Főrgeteg János*, mint *kőzerő*; *Néhány birkák irányában*, *A roham*, *Csata a katonával*, *A szárnyékember*, *A ravasz Kabók*, *Pengetés*, *Parádé*. Már ebből a néhány ismertebb címből is kitűnik, hogy az első tizenkét év Tömörkény esetében nem a zsenéki kora, bár a kezdet kezdete, az első két esztendő termése valóban gyenge. Fejlődés-vonalat ebben a tizenkétéves periódusban nemigen lehet felfedezni. A nagyszerű novellák szomszédságában gyengébb írások is szép számmal akadnak, mint általában minden írónál, különösen az ösztönösebb jellegű alkotóművészeknél van ez így, mint amilyen többé-kevésbé Tömörkény is volt.

Erre a korai korszakára jellemzők a dzsentri életét szatirikusan ábrázoló humoros írásai is, mint a *Felolvasás a gornyefalvi kaszinóban*, *Bukás*, *A makói harc*, *Lapunk alapítása és bukása*. A magyar prózaírodalomban Mikszáth és Móricz írásai mutatják a mércét az ilyen témájú írások esetében, Tömörkény dzsentrit gúnyoló elbeszélései bizony elég halvány próbálkozások.

A kötet legértékesebb darabjai a novibazári katonaemlékeket idéző írások. Tömörkény egész életére gazdag írói témakincset kapott katonaéveiből, ő is mint közkatona szenvedte végig a magyar baka sorsát. A magyar közkatona életét senki nem ismerte, nem ábrázolta nála jobban. Legszebb katonaíráis jobbak közismert paraszti életképeinél is. Itt még nem fogták le a kezét kialakult irodalmi formák, fordulatok. Az olyanféle novellái, mint a *Bicskavásárlás* vagy a *Pengetés* tiszta és jó írások, de ezek népszemlélete, emberábrázolása némileg leszű-

kített és anekdotikus, elsősorban a paraszti ravaszságot hangsúlyozzák, előadás-módjuk pedig kikerekített, kissé már „irodalmias” ízű. Nem véletlen, hogy a *Bicskavásárlás* vagy a *Pengetés* közeli rokona Mikszáth híres novellájának a *Kaszát vásárló parasztnak*, és az ilyen témák hasonló feldolgozásában Zola *La terre* című regényében éppúgy megtalálhatók, mint az olasz realizmus, a „verizmus” első mesterénél, Giovanni Vergánál, akinek művei Európa-szerte nagy hatást gyakoroltak a századvégi naturalista-realista irodalomra. Tömörkény katona témájú elbeszélései frissebbek, erőteljesebbek, mint népies életképei.

A *tengeri város* több érdekes meglepetést is ad az olvasónak, eddig ismeretlen vagy alig ismert szép Tömörkény-elbeszéléseket. (*Kinyílt az idő, Egy pár fehér lábért, Temetés, Megöltek egy legényt, Katonakarácsony, Katonadolgok.*)

Vargha Kálmán

GÁSPÁR ENDRE: VÁLOGATOTT MŰFORDÍTÁSOK

Új Magyar Könyvkiadó, Bp. 1956.

Irodalmunk a leggazdagabbak és világ-irodalmi szinten a legkevésbé ismertek közé tartozik s talán ez a fájdalmas tény szülte műfordítás-kincsünk páratlan nagyságát: elvenni a világtól, magyarrá tenni azt, amit mi nemzeti és nyelvi korlátok miatt nem adhatunk néki. Irodalmunkban kárpótlás az ismeretlenségért minden idegenből fordított mű — kárpótlás elsősorban a fordítás intenzitásában. Talán sehol nem tapadtak költők és fordítók annyi lázas hűséggel és saját, kimondásra váró eszme-világgal az idegen anyaghoz, mint nálunk. Talán sehol másutt nem jelentett a fordítás olyan görcsösen becsületes hűséget s ugyanakkor olyan újjáteremtő alkotó-ihletet, mint nálunk, magyaroknál. Fordítás-irodalmunk színvonala többről tanúskodik játékos kalandozásoknál idegen tájakon, a fordított mű izzig-vérig magyarrá lett, belenőtt irodalmunkba — mert nemes, de elkeseredett indulat szülte. Nem véletlen, hogy legnagyobb költőink és műfordítóink azonosak. S ha csak a legkirívóbb példát említiük, hogy a franciák évszázadok óta prózában fordítanak mindent, Shakespeare-t és Goethét egyaránt — mi elképedt értetlenséggel gondolunk erre, hiszen Vörösmarty, Petőfi, Arany és századunk nagy költő-fordítói kényeztettek el bennünket.

Az esztendeje halott Gáspár Endrének a közelmúltban jelent meg válogatott műfordítás-kötete. Gáspár Endre helyzete valamenny-

nyire más, mint immáron klasszikus műfordítóinké. Az ő művéből éppen az indulat hiányzik, mely olyannyira jellemző elődjére és kortársaira. Az ő életműve racionálisabb és hidegebb s nem indulatában, hanem inkább méreteiben tiszteletreméltó. Szinte kísérteties maga az idegen nyelvkincs, mellyel dolgozott: több, mint tíz nyelv fegyvertével lépett irodalmunkba. A fordítás-özön, amit maga után hagyott (különösen, ha prózai munkásságát is számítjuk), majdnem hihetetlen. Ésszel alig felfogható, miként jutott elég idő és energia ennyi munka elvégzésére — s ez a szorgalom és szívósság még halalos ágyán sem hagyta cserben. Betegségétől agyongyötörtén és kínlódvá, utolsó napjaiban is még „A felsült szerelmek” magyar szövegét diktálta. Termékenységet, minden esztétikai értékelésen túl, méltán becsülnünk kell.

Szép, de hideg és racionális életművet hagyott ránk. A fordított versek nagyságán nem az alkotás és újra-alkotás láza izzik, inkább valami intellektuális munkagyönyört érzünk bennük, a mutatvány piruettjét: ime, így szól az idegen vers — nem pedig: *ilyen lenne*, ha magyarul írták volna! Intellektuális kaland Gáspár Endre számára minden fordítás s bár hivatásadata őszinte és hiteles, alkata kényszerén nem változtatott. Arany, Babits, vagy Tóth Árpád számára forró vallomás Shakespeare, Dante és Shelley fordítása — egy-egy darab saját,

ki-nem-mondott énekükből. Gáspár Endre sokkal inkább beszéd: keze nem reszket a szenvedélytől, pontos és puritán, soha nem kockáztatja, hogy a műtét egy-egy merészség miatt esetleg rosszul sikerül. Tiszteletreméltó és becsületes attitűd — ellene vetni csupán azt lehet, hogy merészség nélkül ritkán születik valami igazán nagyszerű. De fordítani — s nem reménytelenül fordítani — önmagában véve is merészség, Don Quijote-i nagyszerű vállalkozás.

A kötet válogatása helyes izeltőt ad Gáspár Endre munkásságáról. Nagy számban szerepelnek spanyol és portugál versek, mintegy a szerkesztés arányával is hangsúlyozva Gáspár úttörő munkásságát. E népek irodalmából, egy-egy kiemelkedő alakon kívül, alig ismer valamit a magyar olvasóközség; hogy az ismert nagyok körül nem pusztaság terül el, de gazdag és folyamatos nagy irodalom — arról alig tudunk. — Gáspár Endre ismeretlen területeket térképezett fel számunkra, fehér foltokat töltött meg színekkel s hogy rajza a bejárt tájakról néha vázlatos csak, vagy elszórt — azt bőven pótolja e tájak sokfélesége, a megszerzett zsákmány kvantuma.

Számos missziója közül Lope de Vega teljes meghonosítását is Gáspár Endrének köszönhetjük. Színpadon egyébként is szebben és jobban cseng a hangja: minden színpadi mű végeredményben dikció, a legmagánjellegűbb polgári drámában is, a dikció pedig intellektuálisan is megközelíthető. Valószínűleg ez a magyarázata annak, hogy színdarab-fordításai a legsikerültebbek. Lírai repertoárját azonban gyakran elszínteleníti,

hogy arckifejezése szinte mindig ugyanaz marad, spanyol és német, francia vagy angol költő az ő tolmácsolásában ugyanazon a hangon beszél, csak a vers tartalmában és mondánivalójában érezzük a különbözőséget, hangvételében, gesztusaiban és temperamentumában nem. Megkapjuk tehát — és ez sem kevés — az idegen költő eszmevilágát, de hiányolnunk kell szavainak színét és ízeit. Elgondolkodtató lehet, vajon az, aki ennyi nép, ennyi költő, ennyi vers élményvilágát bejárja, aki ennyiféleképpen éli át műfordításain keresztül az emberiség közös élményeit — nem veszti-e el szükségszerűen a különleges színek és ízek iránti fogékonyságát? Azt hiszem, Gáspár Endre intellektuális alkata a sokféle és mégis alapjában közös élménykincsből elsősorban a *közösét* látta: erőssége — s egyben gyengéje ez a felismerés. Fordításai elsősorban az emberiség közös kórusát szolgálják s az árnyalatok és különbözőségek elhalkulnak a dallam egyetemes-ségében.

Néhány különösen szerencsés találkozás azonban úgylátszik Gáspár Endre szenvedélyét is fellobbanthatta. Csak így jöhetett létre magyar Ovidiusa s számomra mindig különösen emlékezetes marad például a kötet egyetlen Garcia Lorca-ódaja s a nekem ismeretlen Juan Margall A vak tehén című verse.

Komoly bibliográfiai munka vár azokra, akik majd Gáspár Endre hatalmas életművét hivatottak kévébe kötni. Munkássága nélkül irodalmunk könyvtárnyi anyaggal lenne szegényebb.

Görgey Gábor

KARINTHY FRIGYES: TANÁR ÚR KÉREM

Ifjúsági Könyvkiadó Bp. 1955. Bev.: Illés Endre

1

Ha nagyon meg akarták dicsérni, „az ötlet nagymestere” címmel jellemezték művészetét. Csak felsőfokban írtak róla — a legtöbb — „a legeredetibb”, a „legnagyobb”, a „legmerészebb”, de nem tették hozzá: *író!* A jelző magában kevés, a jelzett szóval együtt sok.

Jelentkezése a korabeli irodalmi ízléstől teljesen elütő volt. Freudista tézis-novellái, naturalista leírásai, annak ellenére, hogy elődei és kortársait megtalálhatjuk irodalmunkban, az újszerűség erejével hatottak. Mondánivalója kuriózumát még jobban kiemelte formai puritánsága, szinte hivalkodó egyszerűsége, amely akkoriban nagyon különböző formákban és irányokban gazdag irodalmunk alkotásaitól.

Az európai ember érdeklődésének középpontjába a technikai fejlődés került és az irodalomban, a művészetben, a társadalomtudományokban ez éreztette hatását. A szellemi mozgalmak jó részét pedig az jellemezte, hogy a megújulás vágya nem az új, elkövetkező társadalmi rendhez kereste a megfelelő tartalmi és kifejezésbeli kapcsolatot, hanem a régítől való iránytalan menekvést fejezett ki. Karinty elsősorban a természettudományos fejlődést látta és abban keresett ideológiai támaszt. A természettudományok felé fordulás általános volt a képzőművészetben is. Az impresszionisták még a múlt században Rood, Helmholtz szín-elméletét tanulmányozták, a kubizmus, a konstruktivizmus kapcsolata a geometriával tagadhatatlan, sőt az esztétikában is megpróbálkoznak a biológiai ismeretek fel-

használásával. A természettudomány jelentette akkor a viszonylag legstabilabb értékrendet, a technika pedig az emberi életviszonyok bizonyosfokú megjavításával biztatott a fennálló társadalmi rend megbolygatása nélkül. Karinty, aki a polgári viszonyok között akarta a társadalmi élet megjavítását, teljes bizalommal hirdette a technika és a természettudomány fejlődésének társadalmi jelentőségét. Csak ezektől a tudományoktól várt választ a felmerült társadalmi kérdésekre, és az egyénnek azokból eredő problémáira. Később ismerte csak fel, hogy a fizika, biológia stb. új vívmányai önmagukban nem elegendőek a társadalom megjavítására. Annál is kevésbé, mert amint ő maga írta: „minden elmélet megingott az utolsó tíz év alatt”.

A világháború kitörése jelentős fordulópont világnézeti fejlődésében és írói magatartásában. A háború nemcsak emberi érzéseit dülta fel, hanem mélységesen sértette mindenben logikát kereső, haladást akaró és a haladásban bízó gondolkodásmódját. Tudományos elméleteken nevelkedett racionalizmusa visszavonhatatlanul szembe állította a háborúval. De míg a humanista érzelmű írók jobbára ösztönösen fordultak szembe a pusztítással és megelégedtek azzal, hogy tiltakozzanak, Karinty éppen racionalizmusából következően, *kereste a háború okait*. Így fordul érdeklődése a természeti problémákról a társadalmi problémákra. A lélektan tudományos tételei helyett maga az emberi lélek kerül érdeklődésének középpontjába, de úgy, hogy azt nem elszakítva, nem függetlenül vizsgálja korától, környezetétől.

Fejlődésének ebben az izgalmas, egész életművére kiható szakaszában, 1913–16-ban írja meg a *Tanár úr kérem* részait.

Az alábbiakban arra szeretnék választ adni, hogy mennyiben jelent fejlődést az 1916-ban megjelent *Tanár úr kérem*, a tízes években megjelent írásaihoz képest, mennyiben foglalja magába a fentebb megjelölt fejlődési szakasz sajátosságait, melyek művészi értékei.

2

Világháború előtti írásaira sokirányú érdeklődése a jellemző. A realizmus mellett tesz hitet irodalmi paródiáiban, kritikáiban. Az *Együgyű lexikonban* a hivatalos ideológiát bírálja. Swifti iróniával marja le az álarcot a militarizmusról, a börzespekulációról, az álhazafias szölamokról. Nem kerül el figyelmét a háborús előkészületek sora. Tárcaiban a napi események is visszhangra találnak. Novelláiban pedig sorban kipróbálja a divatos elméleteket, a naturalizmust, a pszichologizmust, a strindbergizmust. E korszak írásai között megtaláljuk az egész Karinty

mű jellegzetességeit csíráiban, későbbi nagyszerű irodalmi és társadalmi szatírát, háborúellenes publicisztikáját, a harmincas évek imperializmust leleplező írásainak előzményeit. A technika, a tudomány és a filozófia éppúgy témája már e korabeli írásainak, mint majd később a húszas és a harmincas években. De az is jellemző e néhány esztendőre, hogy igazán nagyot csak irodalmi paródiában alkot, csak ebben a műfajban nem szárnyalja túl majd később a tízes évek elejének alkotásait. Novellái nagyjából a freudizmus jegyében fogantak. A *Tanár úr kérem* jelentősége éppen az, hogy korai novellái freudista és strindbergi jellegén felülkerekedik az író. Igaz, a világháború után ezek ismét jelentkeznek írásaiban, búvópatakként elő-elő tűnnek műveiben: a társadalmi tragédiák — a forradalom bukása, a háború elvesztése, a fehér terror stb. — szakítják fel a talajt számukra.

A tízes évek elején írott novelláinak jelentős része — Körhinta, Melankólia, Könyvek, Álom stb. —, a Freud által hangoztatott vágyteljesülési törekvések irodalmi illusztrációja. A lélektani tételeszerűség különösen a *Rossz álom* című novellán és az *Álom* című versen érezhető. Egyszerű illusztrálása ez a vers és novella az ismert lélektani tételnek, amelyet Bergson így fogalmazott meg: „Ahhoz, hogy álmunkban hangokat halljunk, általában az kell, hogy valóságos zajokat vegyünk észre. *Semmiből nem lesz semmi.*”¹ E tézis korántsem bergsoni vagy freudi észrevétel csupán. Az irodalomban nem egyszer bukkanunk efféle álom-leírásokra. Három példát említek: Emily Bronte, *Üvöltő szelek* című regényében: „...csakhamar az egész kápolna visszhangzott a támadók és védők lármájától... Mi volt ennek a rémes álomnak az oka? A fenyőfa ága, mely ablakomat csapkodta, mikor erről az oldalról fújt a szél és száraz tobozai az üveget surolták.”² A dzsungel könyvében Maugli ijedten felugrik, „mert a ráterített takaró miatt azt álmodta, hogy csapdába került;”³ És különösen szép példája Pierre álma a borodínói csata után a Háború és Békében.⁴ Tolsztoj hosszan elemzi a napi élmények, az álom alatti fizikai ingerek és a hős álomban tovább folytatódó vívódásainak egymásra hatását. Az írók célja azonban nem a lélektani tézis öncélú megrírása, hanem a szereplők *életének, problémáinak* az álomban is folytatódó ábrázolása. Ezt a mindennapos álombeli jelenséget felhasználják arra, hogy szerep-

¹Bergson: Nevetés. Révai 1913. 183. 1.

²E. Bronte: Üvöltő szelek. 35. 1.

³R. Kipling: Dzsungel könyve, 1955. I. k. 264. 1.

⁴Tolsztoj: Háború és Béke. Révai III. 37. 1.

lőik lelki vívódásainak súlyos voltát megfelelően ábrázolják.

Karinthy fentebb idézett novellája azonban *csak illusztrációja egy tézisnek, öncélú, az írótnak nem a regény vagy novellahős lelki-világa érdekli, mint az említett példákban, hanem maga a lélektani tétel.*

A *Tanár úr kérem*-ben éppen ettől a tézisélegű öncélúságtól szabadul meg. Példának hadd említsem a *Reggel hétkor* című novellát. A paplan alá beáramló hideg levegőre így reagál a diák: „... tyű, ott oldalt bejön a hideg... kapitány úr, kapitány úr, léket kapott az ágy, Némo kapitány mindjárt elsüllyed, ezt be kell tömni... hú de jó.” A gyermek félálomban van. Félíg valóság világában, félíg olvasmányából kialakult (gyermeki gondolkodásra jellemző) álomvilágban él, a hidegről a tengervízre, erről Némo kapitányt asszociálja. Ebben a félálombeli leírásban is ugyanaz a tétel érvényesül, mint a *Rossz álom* című novellában. De itt Karinthy már maga a *gyerek érdekli*. A lélektani tézis, a félálom képzelődésének a kontrasztjai megnevezettnek, elsősorban azonban nagyszerűen jellemzik a gyereklelék titkos ábrándvilágát. Ellentétben az *Álom* című verssel: teljesen művészi ennek a lélektani igazságnak a szerepeltetése. Művészi azért, mert *elveszíti tézisélegét, mert eszköz csupán: a művészi ábrázolásmódot gazdagítja.* A *Tanár úr kérem* első tizenhat novellájában a lélektani ismeretek ilyen és ehhez hasonló jó értelemben vett hatása mutatkozik meg. Első novelláival összehasonlítva a *Tanár úr kérem* első tizenhat elbeszélését, a művészi eszközök, az ábrázolásmód gazdagodása mellett, ezektől nem függetlenül, a naturalizmusból a realizmus felé való fejlődését figyelhetjük meg.

3

A század elejére jellemző irodalmi témák közé tartozott a gyereklelék boncolgatása, a gyermekkor emlékeinek egy bizonyos beállításból való felelevenítése. Az írók a gyerekkor élményeiből a valósággal való megismerkedés depressziós, félelemérzetekkel küzdő mozzanatait ragadták ki elsősorban. A gyereklelékben csak lidérces látomásokat, félelemérzeteket fedeztek fel. Felnőtt koruk nyugtalanságát vetítették vissza gyermekkorukba. Kaffka Margit tiltakozik is egyik regényében a gyermekábrázolás ilyenfajta pesszimista módja ellen. A *Tanár úr kérem* ezen a téren új utat jelent. A Karinthy-írások gyermekeiben (a *Tanár úr kérem* első tizenhat novellájáról van szó) az optimizmus, az egészséges életösztön uralkodik. Nem egyszerűsíti le a gyerek lelkét: megmutatja vívódásait, kétségbeeséseit, de az ebből kivezető utat is. Erre egyik legkitűnőbb példa a *Bukott férfi*:

A diák a tanári előtt várakozik Schwickerre, hogy még utoljára megkísérelje a lehetetlent. Amint ott ácsorog, százsor elgondolja, kitervezi magában, hogy mit fog mondani, hogyan fog beszélni a tanárhoz, aki tragédiába, szerencsétlenségbe sodorta könyörtelenségével. Férfi a férfivel alapon akar beszélni tanárjával, egyenrangú az egyenrangúval. De az ajtó nyílásakor mindig összezerezzen, riadtan húzódik vissza. Már érezzük tétovázó viselkedéséből, hogy a tervek kudarcba fulladnak. Úgyis lesz. A tanár szöbe sem áll vele, Neugebauer teljesen kétségbeesetten hagyja el az iskola épületét. Céltalanul bandukol a körúton. Az élet ostobaságáról elmélkedik. Végső lépésre szánja el magát. Búcsúlevelét fogalmazza gondolatban: „... Inkább a halálban második, mint az életben az első...” Alig tűnik itt fel a komikus szöcskere. Az olvasót leköti a gyerekek elkeseredett, nyomott hangulata. De ezzel a komikus szöcskérevel az író már jelzi a tragédia viszonylagosságát és lassan a novella áthajlik a humorba. A gyerek útban az öngyilkosság felé betér a fűszereshez törökmézt, mustkolbászt, sajtot, csokoládét vásárol és azt majszolja. Ebben a vásárlásban és a mohó evésben finom lélektani észrevétel rejlik: az elkeseredett gyerek ösztönösen védekezik tragikus hangulata ellen. Ezek az inyenccségek „biológiai alapon” gyűrnek majd le elkeseredettségét. A gyermeki optimizmus felülkerekedését jellemzi továbbá az a dal is, amely ezekben a pillanatokban ösztönösen tolu az ajkára:

Fel hazánk hű nemzedéke
Itt a pálya itt a tér
Ittater

A halálba induló gyerek nótát dúdol, amelyben a jövőről és a lehetőségekről esik szó! Az egészséges gyereklelék optimizmusa, küzdelemre való készsége újszerű Karinthy írásaiban a korabeli gyerekábrázoláshoz hasonlítva. Hallatlanul szívósak, erősen él bennük a nehézségeken való felülkerekedés vágya. A *Reggel hétkor* című novellában még álmában is csatázik a diák tanárjával és mikor minden próbálkozása csődöt mond, katonai hősnek képzeletben magát és így kerekedik felül a nehézségein. Minden lehetőséget megragad a *rossz tanuló* is a táblánál, egy pillanatra sem adja fel a reményt. Ebből a tendenciából fakad a *Magyarázom a bizonyítványom* és még sok más novella. A *Lógok a szeren* vézna figurája pedig ügyetlenségén és testi fejletlenségén teszi túl magát fantasztikus képzelődéseivel.

De a képzelődések önmagukban nemcsak a gyereklelék tulajdonságai. A gyermeki vágyakozásoknak két igen fontos sajátossága van, amely többnyire megkülönbözteti azo-

kat a felnőttek ábrándvilágától. A gyerekek mindig a jövőn ábrándoznak. A háborús évek csalódásai az írók a múltba kényszerítik viszsza, az idillikus diákéletbe. A rossz tanuló ellenben a bukástól féltve, azzal vigasztalja magát, hogy majd átmegy különbözetivel a katonaiskolába. Ott bizonyára szép karrier vár rá. (Karinthy ezzel örök ellenségén, a militarizmuson üt egyet.) A gyerek és felnőtt is a képzelet világába menekül a valóság elől, de menekülésük irányja éppen ellenkező. A gyerek előtt még ott van a jövő, képzelődési realizitkusabbak, mint a múltba visszavágyódó felnőtté. A gyerekek a jövőbe tekint, optimista.

Karinthy ezekben a novellákban, ha akaratlanul és közvetett módon is, de a freudizmus túlzó tételeit cáfolja. A tízes évek elején érik meg Freud bírálata Adler: *Über nervösen Charakter* című könyvében. Adler Freuddal szemben nem az erotikus jellegű vágyteljesülési törekvéseket teszi elmélete központjába, hanem az érvényesülési törekvéseket. Látszólag sok a rokonság az adleri elvek és a *Tanár úr kérem* között. De tendenciájuk és tartalmuk lényegesen más. Adler, Freuddal szemben másik végletbe jut, és az egyén társadalomellenes törekvéseit igazolja – más alapon mint mestere.

A gyerektántázia alakulását, színeit egyszerűen térképezi végig. A gyerekes képzelődések közötti minőségi különbséget a *Kísérletezem*-ben elemzi finoman. A kedves kis Pollákovics, „mint jó vezető” álldogál a dobogón és közben azon jár az esze, hogy hátha kijavítják a rossz fizikajegyét. Hiszen aki „nem érti a fizikát, azon nem megy át a villamos áram”.

Pollákovics buta gyerek, és ez megmutatkozik a képzelődésein is. A Jótanuló otthoni kísérletei egészen más természetű fantáziát, más minőségű értelmet árulnak el. A gyerek, aki érti a fizikaórán végbement kísérleteket és hatnak is azok a gondolkodására, elképesztő tervekkel áll a családja elé. Hiába Mari józan intelmei, a vad tervek egymást szülik. De mennyire más fantázia működik itt! A tehetséges, az eszes gyerek fantáziája. Ez a fantázia nem álmodozás, „őrültségeiben” is a valósághoz, a lehetőségekhez tapad. De Karinthy még mélyebben jellemez: az egymásra torló, képtelen gondolatok közé becsúszik egy rendkívül józan, a többi gondolatot bíráló mondat: „...fantasztikus utópiák ragadnak magukkal...” Kötő a gyerekből a felnőtt józansága, már majdnem kritikusan tudja nézni önmagát. Kísérleteit nem a tudós ösztöne hajtja, hanem a gyermeki kíváncsiság. Tudatosodásának fejlődő voltát jelzi ez a mondat, de hogy súlytalan marad, hogy a felrebbenő bírálat belefolyik a képzelgésekbe, meghatározza ennek a szellemi felnőttedésnek kezdeti fokát is.

Sok példát lehetne még keresni arra, hogy Karinthy milyen finoman árnyalja a gyerek gondolkodás-módját, szellemi fejlődését. Ez a kifinomult különbségtévesztés, a gyermeki lélek árnyalatainak hű ábrázolása, egyik legnagyobb értéke Karinthy novelláinak. Karinthy írásaiban a gyermek lelkét nem egyedül túlfűtött képzelete különbözteti meg a meglett emberétől, hanem emberi tulajdonságainak, gondolatainak és érzéseinek a felnőttben fellelhető, de még „embrionális” jellege. Ami annyira közel hozza az olvasóhoz ezeket a figurákat, amiben a novellák legmaradandóbb értékei is rejtlenek, az, hogy a gyerek életét, küzdelmeit nem egyszerűsíti le. Az érett ember szellemi és érzelmi életének fejlettségével szemben a gyerek világát nem leszűkítéssel, sematizálással érzékelteti, hanem az arányok eltolódásával, az érzelmek és a fantázia más és más irányával. A *Tanár úr kérem* bővelkedik komikumban. De a kötet nemcsak vidám emberi érzéseket hoz felszínre. Karinthy gyerekvilága nem egyszerű és problémátlan, mint ahogyan a valóságban sem az, de páratlan érdeme, hogy nem véti el az arányokat. Mindig érezzük, hogy a tragédia csak az iskola méretei között számít annak. És mindig megmutatja az író, hogy ezeket a tragédiákat a gyerek önjelétől egészséges életősztönével legyőzi. És ezzel azután sokat elárul a felnőttek társadalmáról is, azokról a tragédiákról, amelyek sohasem oldódhatnak fel a komikumban. A kötet alaphangulataként ott érezzük az emberiségből kiábrándult író csalódottságát. Ott érezzük a *Találkozásom egy fiatalemberrel* számonkérését. Az író tehetetlenségét, aki akkoriban egyetlen feladatának tartotta a háború megakadályozását, és az sem sikerült.

Nagy művészi érzékenységgel a diákélet legtipikusabb pillanatait fogalmazta meg. Minden novellából meggyőző valóságélmény sugárzik. Néhány régebbi kritika, rossz kifejezéssel, az „örök diaktípus” megformálását dicsérte e novellákban. Pedig Karinthy diákgyerekei jellegzetesen a századforduló atmoszférájában élnek. Van történelmi levegőjük ezeknek az írásoknak, és ebben a légkörben, ha nem is „örök”, de *általános* emberi tulajdonságok bontakoznak ki.

4

Egy-egy humorista vagy szatirikus művét elemezve kitűnik, hogy mindegyiküknek van olyan komikumformája, amely írásaik egész sorára jellemző. Swift szereti az ironikus hangnemet, a képtelenségig kiélezett kontrasztot, prédikációban a háborzongatóan bizarr ötleteket. Molière vígjátékaira a jellem rosszindulatú szenvedélyéből fakadó mechanizmus

komikuma a jellemző. A magyar irodalomban gyakori a váratlan fordulatra pointírozott komikum az anekdotákban. A század elején fellendülő kabaré hozza divatba a szójátékot, a kétértelmű szavak felcserélését, az összetett szavak ad absurdum boncolgatását. Karinthy érdeklődési köre sajátosan sokszínű komikumot alakított ki. Alig van írása, amelyre rá lehetne mondani, hogy melyik komikumfajta jellemzi. De ha egyáltalán van ilyen, akkor ez a *Tanár úr kérem*. (Ez a megállapítás sem pozitíve, sem negatíve nem jelent értékítéletet.) De ebben a kötetében is meglepő a komikum sokrétűsége és változatossága. Találunk példát a komikus szócsérré, az össze nem illő, disparate fogalmak összekapcsolására, amely a kötőszavak használatában rejlik (A Reggel hétkor). A helyzetkomikumra (Röhög az osztály), a stílusparódiára (A magyar dolgozat), a halandza stílusra (Magyarázom a bizonyítványomat) stb. De a novellákban a leggyakoribb az a komikumfajta, amely az álommal, az álom és a valóság összeütközésével függ össze.

A gyerek álmaiban és álmodozásaiban fellépő képtelenségek adják a komikumot. Aristoteles óta hangoztatja az elméleti irodalom, hogy a képtelenség önmagában még nem elegendő a nevetés keltéséhez. A képtelenséghez járulnak egyéb melléktényezők is, amelyek nélkül azonban a komikus hatás nem következik be. Amikor Bergson azt írta: „A komikus képtelenség ugyanolyan természetű, mint az álombeli képtelenség”,⁵ a komikus és álombeli logika hasonlóságára gondolt. Az okoskodás szabályainak megváltoztatására, komikus megszállottságokra, amelyek közel esnek az álombeli megszálltságokhoz. Mindezek mellett azonban a *Tanár úr kérem*-ben egy igen fontos mozzanatra kell figyelni, még pedig arra, hogy csak azok a képtelenségek komikusak, amelyek valamely reális kapcsolatban lépnek fel. És éppen az álom, a felálmód és az álmodozás az a keret, amely a gyerekfantáziának, illetve a képtelenségre épülő komikumnak megadja a

reális jelleget. Ezt így fogalmazta meg Bergson: „Azokon az okoskodásokon nevetünk, amelyekről tudjuk, hogy hamisak, de amelyeket helyeseknek tarthatnánk, ha álunkban hallanók őket.”⁶

Karinthy komikumának sokszínű volta természettudományos érdeklődésével is kapcsolatban van. Írásainak nevetető ereje gyakran a technika és a természettudományok ismereteinek a felhasználásával növekszik. Kardos László felhívja a figyelmet arra, hogy a relativitás gondolata milyen nagyjelentőségű Karinthy világnézetében. Külön tanulmányt érdemelne, hogy a relativitás mennyire lényeges inspirálója Karinthy komikumának.

5

Az Ifjúsági Kiadó az első kiadás alapján jelentette meg újra a *Tanár úr kérem*-et. A későbbi és egyre jobban kibővített kiadásokba más témájú és műfajú írások kerültek be, amelyek megbontották az eredeti tizenhat novella egységes hangulatát, határozott írói szemléletmódját. A kötet ivszámát voltak hivatottak emelni, de semmi esetre sem emelve annak művészi értékét.

A lírai szépségű bevezetőben, — néhány bravúros vonással — nemcsak kitűnő írói portrét rajzol Illés Endre, hanem Karinthy művészetének legjellemzőbb sajátosságait is elemzi. És ugyanakkor nem véti el az arányokat sem, közelhözza az olvasóhoz Karinthy különös egyéniségét, de nem értékeli túl írói jelentőségét, írásművészetét. Lélegzetnyi írás, színes, izgalmas, de mégis pontos és találó. Annyira az, hogy Karinthy legmakacsabb lebecsülői is egyet érthetnek végkövetkeztetésével: a *Tanár úr kérem* remekmű a maga nemében.

1955.

Szalay Károly

⁵ Bergson: Nevetés.

⁶ i. m.

BÖLÖNI GYÖRGY: AZ IGAZI ADY

Magvető, Bp. 1954., 2. kiadás

Húsz éves, és mégis izgalmasan aktuális könyv. Ma Ady emberi és költői fejlődésének létszerű ábrázolásával, élete drámai fordulatának hiteles rajzával, művészegyeniségének emberi közelségbe állításával hat, megszületésekor fontos légkörtisztázó feladata volt.

Ady barátai, íróársai, harcának részesei közül Bölöni vállalkozott először arra a fel-

adatra, hogy megírja Ady életét hitelesen de egyben az olvasmányosság erős igényével, hogy felmérje Ady művészi fejlődését az „Új versek” párizsi megszületésétől egész pályája végéig úgy, hogy vizsgalódásának középpontjába a költő politikai eszméinek érlelődését állítja, de kitér a legapróbb részletekre is. A könyv azzal a céllal íródott, hogy az egyre hevesebb Ady-viták éveiben

olyan könyvet adjon a magyar olvasónak Adyról, amely segít a költő igazi arcának megértésében és egyben élvezetes olvasmány is. A sokirányú feladat megoldásának igénye teszi a könyv szerkesztését tudományosan aprólékossá, előadásmódját néhol regényesen érdekessé, vagy riportszerűen vázlatossá, hangját hol objektíven mérlegelővé, hol pedig vitairathoz méltóan szenvedélyessé.

A könyvet elsősorban lírai ihletettsége, valómásszerűsége teszi érdekessé. Bölöni ifjúságának egyik legszebb emléke, életének egyik legtisztább érzése az Ady iránti szeretet és hűség adja kezébe a tollat, de művét minden érzelmi magasfeszültség mellett igyekszik objektívvá, tudományosan igazgá és pontossá tenni. „Bár a ragaszkodó barát, a határtalan szeretet, és a rajongó megértés szólt belőlem a zseni emberi magasságai és hullásai iránt, mégsem engedtem a csalogató megszépítéseknek, egyenes és nyílt maradtam” — írja könyve 1955-ös kiadása elől. A barát szerető szeme és a kritikus vizsgálódó pillantása kíséri végig Ady életét és költészetét az első párizsi együttléttől több mint egy évtized politikai és művészi harcain keresztül az utolsó, tragikus erővel ábrázolt találkozásig. Bölöni szarnmazása, életfelfogásuk, politikai eszméik hasonlósága egyezése állítja Ady mellé. Ady vérben, hitben, eszmékben egynek érzi magával Bölönit, Bölöni pedig így vall az őket összefűző legszorosabb kapcsolatról: „Válságaiban pótolhatatlanabb voltam mint a bor, a nő, vagy a veronál. Bölöni Györgyömnek, fajtámbeli véremnek” — küldte nekem verseit. Egy volt a földünk, a Szilágság, hol az én családom megőrizte régi osztálypozícióit. Ezt a dzsentriféudális, úri rendet Ady inkább felfele lenéző dölyffel, én fel és le egyformán jeges hűvösséggel megvetettük.” (203 l.)

Bölöni könyve nem Ady-monográfia. Nem a tudományos feldolgozás igényével írja meg Ady életét és költészetének fejlődését, de kényesen vigyáz adatainak pontosságára. Nem a tudós filológus munkája ez, hanem az igazság ábrázolására törekvő szemtanú hitteles vallomása: „Nem csináltam romantikát, az igazságra törekedtem és legtöbb helyen a szemtanú beszélt belőlem.” (9.)

Ennek megfelelően a könyv stílusa érdekes és életszerűen könnyed, anélkül, hogy egy pillanatra is zsurnalisztikus vagy hatás vadászó lenne.

Ady életének egész tárgyalásában az író végig fenntartja a hiteles szemtanú becsületes álláspontját. Ady életét kettőjük levelezése, a csodálatosan pontos, a legapróbb részletekre is kiterjedő emlékei és Bölöni felesége, Itóka leveleinek tanúvallomása alapján írja meg. Nem hagyja magát a költő mozgalmas életének sodrától elcsábítani, a szemtanú pontosságának álláspontjáról egy

percre sem tér le, az olcsó zsurnalizmus fel-színes és zavaros vizeire. Amiről nincsenek Ady-levelei, ahol kihagy a pontos emlékezet és Itóka levélnaplója, ott a könyv egységes boltozatán ír keletkezik. Pontos emlékek és adatok híján a könyv Ady gyermekkoráról csak egy átfogó és vázlatos képet ad, nem beszél a Lédával való szakítást közvetlenül követő drámai napokról, nem mutatja meg Adyt a háború kitörésének első megrendülésében és csak alapvonalaiban, a Leda-élménynél sokkal vázlatosabban ábrázolja Ady házasságát, a költő és Csinszka kapcsolatát. Ezeket a részeket Bölöni nem igyekszik kitölteni a felületes értesülések könnyűfaj-súlyú pótanyagával, ezek a homályos pontok valamivel halványabbá teszik Ady kibontakozó profilját, de egyben bizonyítják a könyv szerzőjének tudományos becsületes-ségét is.

A könyvet, más szempontból is magas színvonalú művészi mértéktartás jellemzi. Ady élete élményekben és drámai fordulatokban gazdag, úgynevezett „nagy élet”, amelynek krónikása sok alkalmat találhat a stílusában bombasztikus, szemléletében romantikusnak eltorzított ábrázolásra. Bölöni művészi mértéktartása és jó ízlése meg-védi a „nagy élet” e romantikus ábrázolásá-nak művészi buktatóitól.

Ady magánéletét seholsem tálalja a jó barát ízléstelen imitálásával, életének nagy fordulatait nem mutatja be teátrális hangos-sággal. Érdekességgént megemlíti, hogy Ana-tóle France Ady képtől nézve azt kérdezte — ki ez a vad zseni? —, de a XX. század egyik legfudatosabb művészeinek arcát nem torzítja a parlagi, vad zseni képévé még Anatole France kedvéért sem. Beszél Ady párizsi élményeiről, mulatozásairól, de nem stili-zálja Adyt „beaudelaires dandyvé” a 30-as évek polgári ízlésvilágának megfelelően. Igaz élmények világában emberi közelségbe hozza a költő alakját, de nem hajlandó semmiféle ferdítésre, még az olvasmányosság kedvéért sem.

Bölöni könyve érdekes, jó írás. Stílusa minden tudományos pontossága mellett él-vezetesen szemléletes. Hangja helyenként meghatódott, előadásmódja olykor hatásos, de sohasem szónokian patétikus, mint ahogy azt Adyval való utolsó találkozásának ki-tűnő leírása bizonyítja. Stílusa helyenként a tudós pontosságával vetekszik, tud hatá-sosan tömör, szinte szükséztű lenni és szűk-szavúságával gondolatokat ébreszteni és so-kat az olvasó fantáziájára bízni. A könyv légkörét feszültté a szerző vitatkozó-kedve teszi. A vitatkozó kedvet, szinte vitatkozó szenvedélyt indokoltá teszi az egyrésztől Ady valódi arcának feltárásáért, másrésztől pedig ennek elkendőzéséért folyó Ady-viták hevessége. „Az igazi Ady” ezeknek a viták-

nak levegőjében született. Vitatkozik az Ady arcát békéssé stilizáló Ady Lajossal, vitatkozik Ady osztályhelyzetéről, a költő kortársával és barátjával Hatvany Lajossal, és vitatkozik a legélesebben, kicsit igazságtalan heveséssel — de az akkori viták izzásában indokolt szenvedéllyel — a *Toll* Ady-reviziójának résztvevőivel, Kosztolányival, Máraival, Zilahyval és Kassákkal is.

A könyv újra való megjelentetését első kiadása után húsz évvel, feltétlenül indokoltá tette a felszabadulás előtti évek Ady-irodalmában szinte egyedülálló elvi tisztasága. „Az igazi Ady” — feltétlenül a második világháború előtti Ady-irodalom egyik legkiválóbb terméke. Bölöni munkájának jelentőségét világosan mutatja meg a most készülő Ady-monográfiának, Bóka László könyvének bevezetése. Bóka a felszabadulás előtti Ady-irodalmat áttekintve így ír Bölöni könyvéről: „— először kísérelte meg Ady kortársai, benső baráta szubjektív emlékezésének impresszionista manírját áttörve, a forradalmár Adyt megmutatni”. Bölöni könyvének jelentőségét erősen hangsúlyozza a korabeli Ady-irodalom is. Schöpflin Aladár „Ady ismerete és megértése szempontjából alapvető fontosságú mű”-nek nevezi „Az igazi Ady”-t, és így méltatja Ady és Bölöni barátságát: „Bölöninél nincs senki érdekesebb arra, hogy Adyról megemlékezzék. Ő a költő életének leghitelesebb tanúja. Ady legjobb és leghívebb barátja volt, — ezt a költő is mindig elismerte. Kettőjük között származás dolgában is belső kongenialitás volt.” Schöpflinhez hasonlóan emlékezik meg Ady és Bölöni „erősen összeforrt barátság”-áról Révész Béla is, és Bölöni hitelességének alátámasztására írja róla és Itókáról: „Bölöniék bizalmas szemlélői voltak Ady életének, mindent tudnak róla”. „Az igazi Ady” tehát elvi tisztázottságban és hitelességben kiemelkedik a korabeli irodalomból. Schöpflin Aladár kitűnő, modern szellemű, Ady egész pályáját átfogó szintézise fölé emeli részletessége, az egyes versek születését megvilágító pontossága. Révész Béla patétikus stílusa, dagályos és helyenként romantikusan túlzó és dilettáns módon torzító Ady-trilógiájánál pedig sokkal érdekesebbé teszi helyenként szinte filológikus precizitása, adatainak megbízhatósága és tisztultabb olvasmányossága.

Bölöni Ady sokrétű egyéniségét, politikai nézeteinek, költői énjének, indulatainak, vitalitásának összetettségét osztályhelyzetének, gyermekkori élményeinek, szülőföldje tájbeli hagyományainak gyökeréből bontakoztatja ki. Amit az első, Ady gyermekkorát feldolgozó fejezetben elmond, mind lényeges a költő későbbi fejlődése szempontjából, ennek a fejezetnek szinte minden bekezdése, mint ok, mint kiindulópont megvilágosodik

a későbbi fejtegetések visszfényében. Ady lázongását, úrgyűlöletét, antifeudális indulatát, — amely a költő énjének alapvonása, és amely később a párizsi élmények, a századeleji forradalmi mozgalmak és a háború igazi mivolta felismerésének hatására tudatos forradalmisággá, a megoldást a munkásosztálytól váró radikalizmussá érlelődik — kisnemesi osztályhelyzetéből származtatja. Ady kisnemesi, a paraszti életforma határát súroló osztályhelyzetét élesen elválasztja az uralkodó osztálytól, vitatkozik Hatvanyval, aki Ady támadásait az uralkodó rend ellen a költő saját osztálya ellen való fordulásnak véli. Ady kisnemesi dőlyfét Áchim András gögijéhez, Dózsa „nagyurakat karóba húzató”, parasztokkal együttérző indulatához hasonlítja. Bölöni megvilágításában a költő forradalmi fejlődésének kiindulópontjában „a hatalmat áhítózó kisemmizett kurtanemes” áll, aki a társadalom forradalmi fejlődése és énje belső logikájának hatására a XX. század elejének legerzékenyebben reagáló politikai megfigyelőjévé fejlődik.

Ady egyéniségének gazdagabb megvilágítását szolgálja a költő szüleinek plasztikus, társadalmi és emberi szempontból egyaránt karakterisztikus rajza. A költő énjének mélyén megtalálható Ady Lőrinc dancos kurtanemes magyarsága, aki a majdnem paraszti életforma hétköznapijainak talaján megyei uraságról álmodozik, szolgabírósgát felé kacsingat, és végig kíséri Ady életútját az érmindszenti indulástól a párizsi Bakonyon át egészen az 1918. esztendő őszének forradalmas Budapestjéig. Ebben az indító fejezetben világítja meg Ady kálvinistaságának igazi jellegét is. Meggyőző erővel bizonyítja, hogy Ady kálvinizmusának semmi köze sincsen a „zsolttáros gyülekezetek álmoságához”, hanem az új Magyarország eszményeit építő szellemi nyugtalanság sajátos megjelenési formája ez, „szellemi frondórság”, amely azonban sértett gögijében mindig hajlandó a dacos anyai nagyapa, a kálvinista papból katolikus püspök tisztartójává vedlő Pásztor Dániel corionalizmusának megismétlésére.

Az Ady egyéniségének társadalmi és családi gyökereit megmutató fejezet után kezdődik a könyv igazi cselekménye, hiszen a könyv mozgalmasságát és mondanivalójának élményszerűségét tekintve joggal beszélhetünk cselekményről. A könyv első élményszerű, konkrét emlékeket feldolgozó lapjai a századeleji Párizs félig modern világvárosi keretében mutatják be a Magyarországról érkező 28 éves költőt, aki Pest kikerülésével, egyenesen a magyar vidékről érkezik „a szent ámulások városába”. A Bölöni által bemutatott Ady nem világfi, magában hordozza a századvégi álmos merevségben élő dzsentri Nagykároly emlékét, az

alig polgárosodó, kálvinista Zilah hatását és Nagyváradnak, a modern kereskedők nyugtalan, nyugatot utánzó városának légkörét. Pest felszínesen polgári műveltségét és híg kozmopolitizmusát kikerülte a költő, párizsi útja ilyenformán a lustán dermedt, vagy alig ébredő magyar vidéket, a „haláltó országát” kötötte össze Párizs szélesebb, sokféle kilátást nyújtó horizontjával.

A magyar vidékről a „Napfényországba” érkező költő képét élményszerű hitelességgel illeszti bele a századforduló Párizsának plasztikusnak eleven rajzába. Bölöni könyvének igen nagy érdeme, hogy először mutatta meg a századforduló Párizsát a magyar olvasónak a maga igaz valóságában. Az a Párizs, ahová Ady érkezik, már nem a forradalmak városa, a középületek homlokzatain már megpatinásodtak a nagy forradalom jelszavai — mint Bölöni írja —, a Dreyfuss-per társadalmat mozgató, írókat sorompóba állító nagy hullámai elültek, ez a féligmeddig vidékies csendességűnek ható város magába forduló polgárságával, kiábrándult és derűsen cinikus művészvilágával nem Robespierre, hanem Anatole France Párizsa. Ebben a városban Ady nem csodálattal ámuldozó külföldi, de nem is válik századeleji világfivá. Útjai során nem merül bele Párizs számára fenntartott „nagyvilágába”, de nem végez tanulmányokat a múzeumokban és könyvtárakban sem. Külföldi útjai során „világjáró magyarrá” válik, aki nem veti alá magát a párizsi polgár és a „pesti divatszabó ízlésének”, nem végez tudományos kutatásokat, de a zseni nagyszerű ösztönével választja ki azt, amit Párizs világában magához közelállónak érez, amit magáévá asszimilálhat. Így tanul Jaurès baloldaliságából Rictus sajátos ízeiből, Zola elvi bátorságából, és így ülteti a magyar valóság talajára Beaudelaire és Verlaine szimbolizmusát. Párizs a Bakony magányát jelenti Ady számára, de olyan magány ez, ahonnan világosan, megfelelő távlatban és megvilágításban látja a „magyar ugar” minden problémáját, és a magány csendjében lemérheti az önmaga erőit is. „Az igazi Ady” először tisztázza megnyugtatóan Ady francia hatásait. Bemutatja, hogy Ady Párizsban nem élt benne a művészvilág légkörében, nem tartott közvetlen kapcsolatot a politikai élettel, de mindent megtanult, amire a magyar társadalom és irodalom forradalmi megújítása szempontjából szükség volt. Ady párizsi élményeinek hatását úgy összegezi, hogy nem Verlainé, hanem Victor Hugo-ja akart lenni a magyar-ságnak.

Bölöni Ady radikalizmusát, elveinek tisztázódását, művészi egyéniségének legfőbb vonásait fejlődésükben ábrázolja. Fejlődésének kiindulópontjába az elszegényedett kisnemes dózsagyörgyös lázongását állítja,

kielemez, hogy hogyan mélyül el a korai Dózsa-motívum a későbbi Dózsa-versek tudatos forradalomvárásáig, és bemutatja, hogy egy széles, minden problémát felölelő Dózsa-dráma terve szinte egész életén végigkíséri a költőt. A bocskoros nemes ösztönös lázongása a külföldet járt költőben döntő egyéni élmények hatására elmélyül. A világot járó Ady Bécsben, Párizsban és a Rivierán viaskodik a „disznófejű nagyúrral”, és a korabeli nagyurak elleni lázadása, a pénz bálványával való egyéni szembekerülés után erős antikapitalista színezetet kap. A Montecarlóban pénzt veszítő Ady egyéni sértettsége a „Havasok és Riviera” drámai feszültségű felkiáltásában csattan ki, és a Bécsben pénz nélkül kocsizó költőre gúnyosan nevet ki a „disznófejű nagyúr” a „Rotschildek Palotájá”-nak ablakából. Dózsa György unokájának ösztönös úrgyűlöletét tehát szubjektíven alátámasztja és antikapitalista jelleggel színezi az „életűcsúrra” vágó nagy egyéniség szembekerülése a kapitalizmus gondolatbénító hatásával. Ennek a két különböző eredetű gyökérnek az összefonódása teszi Ady líráját olyan minden problémát felszakító erejűvé, amely még a Nyugat haladó írói körében is érthetetlen idegenséggel csengett. Erre vonatkozóan idézi Bölöni Gyenes László mondását, aki az Ady—Reinitz-dalokat hallva megjegyezte: „Szép, szép, csak tudnám, hogy mi fáj neki olyan nagyon”.

A könyv biztos kézzel mutatja be Ady útját, aki a kisnemesi lázongástól eljut a Népszava hasábjáig — Révész Béla közreműködésével —, azonban ennél a lapnál sem talál igazi otthonra, ugyanúgy, ahogy a Nyugatnál sem. Bölöni nem részletezi a vitát, amely Ady költészete körül a Népszava hasábjain folyik — ezt a vitát Révész közli teljes egészében Ady-trilógiájában —, de a Népszava és a Nyugat karakterét megrajzolva pontosan ábrázolja Ady magányosságát.

Bölöni megmutatja Ady zseniális politikai tisztánlátását, amely halálos pontossággal tájékozik a „magyar ugar”, a Lipótváros és a polgári radikalizmus között, de nem tagadja el, hogy Ady fejlődésének voltak válságos pontjai, amelyekből azonban a költő erős erkölcsi buktatók után eszeiileg megerősödve került ki. Ady Lőrincz szolgabíró álmai és Pásztor Dániel coriolanizmusa fel-felkísért a költő útjában. Párizsban a magát üldöztöttek szerető Ady arra gondol, hogy leváltárnok szeretne lenni Szilágy vármegyében — ír is ebben az ügyben a főispánnak. Herczeg Ferenc, „a fiatal sváb” kísértésére pedig megtörténik a hírhedt Duk-duk affér, amelynek teljes elvi tisztázását Bölöni könyve sem adja, de megmutatja, hogy Ady harca ezután is töretlen erővel folyik tovább.

A világháború minden múltba húzó erőt elsöpör Ady költészetéből, és a „nagy tivornyában” magában ellenálló költő tragikus emberi és költői magaslatra emelkedik. Bölöni könyve a háborús évektől kezdve élménnyanyagában szegényebb. Ritkán látja a többnyire Csucsán tartózkodó Adyt, de versek, cikkek, barátoktól kapott hírek alapján mozaikszerűen összeállítja az utolsó évek hiteles képét. Érdekesen elemzi Ady és Tisza István szembenállását, a valóságnak megfelelően mutatja be, hogy a lázongó kisnemesből forradalmárrá érett Ady a „halottak élen” állva bibliai erővel szórja átkait a misztikus erővé felnagyított konokul reakciós politikusra, akire a költő az úri vezető minden bűnét ráaggatja, akinek személyében az egész magyar vezetőréteget támadja. Ady és Tisza szembenállásának ilyen értelmű megvilágítása akkor kap szemünkben különös jelentőséget, ha ezt az elvileg tisztázott, radikális álláspontot összehasonlítjuk Székfi Gyula méltán híres könyvének, a „Három Nemzedék”-nek ellenkező előjelű Ady-Tisza párhuzamával. Ez az egy példa is világosan mutatja azt, hogy „Az igazi Ady” politikai következetességben és tisztánlátásban az elmúlt évtizedek irodalmában szinte egyedül álló könyv. Ady egyéniségének plasztikus összképére az utolsó színárnyalatokat az 1918-as forradalmi napok leírásakor festi az író. A beteg Ady — Bölöni tanúsága szerint — együtt gondolkodik, együtt érez, együtt lélegzik a forradalommal. A könyv legmegindítóbb lapjai azok, amelyek Ady utolsó napjait festik, amikor a költő nehezen mozgó lábakkal járja a forradalmas pesti utcákat, és akadózó nyelvvel, reszkető kézzel akarja üdvözölni a győztes forradalmat.

Bölöni könyve azonban nem csupán Ady eszmei fejlődésének krónikája. Ady politikai arcélének megrajzolásán kívül feltárja Ady sokoldalú egyéniségének sokféle, gazdag, különböző arculatát, megmutatja a „belzebuboskodó” jókedvű társat, a művész hiúságát, a szerelmes féltékenységet, a ragaszkodó jóbarátot és a sokszor nagyon magányos költő mélyen emberi arcát.

Ady alakjának eleven és plasztikus bemutatásán kívül nagy érdeme Bölöni könyvének az, hogy részletesen, találozva jellemzi azokat az embereket, akiknek szerepe Ady életében sorsformáló erejű. Bemutatja Lédát, nem a romantikus díszekkel teleaggatott múzsát, hanem az asszonyt. Ábrázolja és elemzi Ady és Léda kapcsolatát, amelynek tüzeiben oly szenvedélyesre izzanak a „Léda asszony szoltárai”, amely oly nagy emberi meletget ad és sok művészi értéket szabadít fel a költőben. Bemutatja azonban azt is, hogy a meddő egyenetlenkedések apró tűszúrásai hogyan teszik nyűgű ezt a kapcsola-

tot, hogyan foszlik szerte Léda békét adó aranyszobra, hogyan lesz a kapcsolat érzelmi börtön a szabadulni vágyó költő számára. „Az igazi Ady” fejlődésében, azaz hanyatlásában ábrázolja ezt a kapcsolatot, ezért sikerül neki — először a korabeli Ady-irodalomban — megnyugtatóan tisztázni annak jellegét. Nem nagyítja fel romantikus módon a Léda-élményt Ady költészetének legbensőbb és éppen ezért leglényegesebb problémájává, de nem esik az elbagatellizálás, vagy pedig éppen az egész Léda-élményt egyszerűen károsnak, Ady fejlődését akadályozó erővé való nyilvánításnak — mostanában oly gyakran előforduló — hibájába. Nincs ebben a rajzban semmi romantikus szírpó és semmi rossz szagú intimitás. Bölöni mindent tud erről a kapcsolatról és elemzi azt a költő fejlődésének szempontjából. Elmondja, hogy a költői indulás éveikhez mennyi ihlető ösztönzést, a betegség kétségbeesésében mennyi nyugalmat hozó vigaszt adott Adynak Léda szerelme. A nagy betegség tragikus párizsi hónapjairól írja: „Léda szerelmének köszönhettem Ady, hogy költővé vált és most Léda és férje emberi szívének, hogy el nem pusztult”. Bemutatja azonban azt is, hogy az évek során elnyűtt kapcsolat megszakadása milyen felszabadítóan hatott Adyra: „Ady önmagát tépte ki a múltból. Nemcsak Lédától vált el, de felszabadult az egész régi élettől, ami kötötte”.

A kapcsolat hű rajzán túlmenően élő emberré formálja Léda alakját, aki nem irodalmi smokk, hanem asszony, de éppen asszonyi ösztönével érzi Ady hatalmas tehetőségét; aki nem mondain, de életkörülményei folytán megismerteti Adyt a párizsi polgárok életével. Léda asszony hiú és szeszélyes, gögös, ha kell megalázkodó, gyakran sértő, de sokszor gyengéd.

A könyv meggyőzően bizonyítja, hogy Léda szuggesztív, emberileg nem mindennapi alakja tagadhatatlanul rányomja bélyegét Ady életének és költészetének egyik jelentős szakaszára.

A könyv dokumentum-jellegéből következő, hogy a költő házasságának és Csinszka alakjának a rajza vázlatosabb, hiszen Bölöni legjobban Ady párizsi élményeit ismeri, a háború alatt, házassága alatt ritkábban van együtt vele. A jó barát és kitűnő megfigyelő mégis már az első találkozások egyikén megismeri a fiatalasszony vonzó emberi alakját, aki „sem polgári nem volt, sem mesebeli hercegisasszony, sem úri allűrökkel kékdedő dzsentrí lány: fittyet hányt az egész világnak”. Csinszka önfeláldozó lényének szerepét az egyre betegesebb és borúsabb Ady életében — összevetve Léda impozáns alakjával — így határozza meg: „asszony nem adhatott volna Adynak többet fiatalságban, szeretetben, emberségben”. Megmutatja,

hogy Csinszka szerelme, a házasság viszonylagos nyugalma még akkor is pihenő és otthon a költő utolsó tépett éveiben, ha nem volt is hajlandó „trubadurrá és mégkevésbé mintaférfjé lenni”.

Bölni nemcsak az események és szereplők profiljának a rajzában konkrét, hanem pontos adatai vannak egy-egy nagy Ady-vers indítómotívumairól és születésének körülményeiről is. Nem egyszer tanúja az Ady-versek születésének és sokszor megmenti az eredeti, nem sikerült kéziratot az összetépis „heródesi műveletétől”. Pontosan és nagyon finoman elemzi a „Párizsban járt az ősz” hangulatának fogamzását, amelynek az első motívumait a Bois-ban tett közös kocsit és a Boulevard St. Michelen sárguló leveleket hajtó szél hozzák. A „Platánfa álma” alapmotívumáról fényképet is közöl és bemutatja Itóka hiteles leírását az „Őzvegy legények tánca” születésének izzó pillanatairól. Ennek még az Ady által megsemmisített első fogalmazványát is közli, ugyanezt teszi az „Álom a méhesről” és a „Rózsaliget a pusztán” esetében is, ezáltal bepillantást enged az Ady-versek születésének legtitkosabb misztériumába is. Verselemzéseinek pontossága és mértéktartása sokkal értékeesebbé teszi ezeket Révész Béla könyvének romantikusan túlzó és dagályosan érzelmes elemzéseinél.

Eszmei tisztázottságát és éleslátását a vitatkozó részek bizonyítják. Megírása céljában is van már tudatoson vitairat-jellege a könyvnek. Azért vállalkozott rá, mert a korabeli kritika tükrében „síravigadó magyar lett a parasztok és proletárok dózsagyörgyös serkentője” — írja könyve előszavában. A vita hangja A Toll Ady-reviziójára adott válaszában izzik legerősebben. Itt szinte elvesztí az író a tudományos elemzés eszmeileg mindig éles, de kifejezésekben mértéktartó hangját és valósággal a hitviták hevesességével szólal meg. Igaz és vitathatatlan a Kosztolányinak, Márainak, Zilahynak, Kassáknak adott válasz, de a hang és a személyes jellegű támadás — még ha az adott helyzetben ért-

ető is ez a heveség — ma már túlzottan élesnek tűnik. Bölni éleslátása a kor minden mozgalmának, emberalakjának helyes megvilágításában is megmutatkozik. A kortárs kíméletlenségével, de alig vitathatóan szögezi le álláspontját a Nyugat szerepével kapcsolatban. „Ennek a revűnek nem volt világszemlélete” — írja. Másutt pedig a Nyugat szerkesztési válságának rajzánál megjegyzi: „Én azt hiszem megmarad olyan csont és velő nélküli újságnak, mint eddig”. Az éles ítélőképeség jóformán csak egyszer fog hamis hangot az egész könyvben, amikor a paraszti élet és a magyar valóság ábrázolásában egyre szélesebb horizontot megmutató Móríc Zsigmond pályáját így jellemzi: „...a Dózsa Györgyös parasztot lassanként felváltja benne a nagyatádis paraszt”.

„Az igazi Ady” első műve volt az azóta irodalmunkban szerencsésen kifejldött műfajnak. Az ebbe a műfajba tartozó könyvek: — Móríc Virág Apám regénye című írása és József Jolán könyve József Attiláról — élményszerűen dolgozzák fel az író életútját, de emellett műveiknek elemzésére és helyük világnézeti és művészi szempontból való meghatározására is törekednek. Bölni könyve nemcsak időben első ebben a műfajban, hanem tágas, sokféle kilátást nyújtó perspektívájával ki is emelkedik azok közül. Bölni írása tökéletes korrajz, a könyv lapjairól a századeleji Magyarország, a korabeli Párizs, a párizsi és pesti művészvilág szemléletes képe bontakozik ki sok-sok objektíve hiteles emberalakkal. Párizs képeinek keretében megjelenik a két francia óriás, Rodin és a bölcs Anatole France arc képe, Pesten pedig mindenki, aki megfordult Ady körében, a szangvinikus Reinitz, „az éjtiszaka karmestere”, Révész és még sok más művészportré. Ady pályájának bemutatása mellett, ez a modern levegőjű és helyesen értékelő korrajzjelleg emeli „Az igazi Ady”-t a műfaj többi műve fölé és teszi hosszú időre szakemberek és művelt olvasók számára egyaránt nélkülözhetetlen könyvvé.

1956.

Poszler György

THOMAS HARDY: EGY TISZTA NŐ

Fordította: Szabó Lőrinc 2. kiadás. Új Magyar Kiadó, Bp. 1955.

Hardy utolsó regényei, az „Egy tiszta nő” (angolul: Tess of the D'Urbervilles, 1891) és a „Jude the Obscure” (1896) megjelenésükkor országos felháborodást váltottak ki. A korabeli átlagolvasó a jóízű és az erkölcs nevében tiltakozott ellenük, de valójában nem tudta és nem akarta tudomásul venni azt a világnézeti erjedést és lelkiismereti válságot, amely a század utolsó negyedében megindult — párhuzamban a nagyarányú

iparosodással s a paraszti életforma pusztulásával —, s amelynek jegyében e művek is születtek; makacsul ragaszkodott a felhőtlen viktoriánus ragyogás illúziójához, s érthetően kínosnak találta e regények témáit, a bennük felvetett kérdéseket, Hardy ábrázolásmódját, s ünneprontónak azt a pesszimizmust, ami a jelzett válság-folyamat szükségszerű járulékeként — e könyvekből árad. De nem télt el még egy emberöltő sem,

s a bizonyító erejű tények egész sora — köztük az első világháború — teljesen átformálta az angol köztudatot, közhangulatát általánosítva a végső-hangulatot. Nem meglepő, hogy e megváltozott légkörben Hardy az angol irodalom „nagy öreg”-jeként kezdtek tisztelni, s amikor 1928-ban meghalt, a gyász ugyanolyan országos méretű volt, mint jó harminc évvel előbb a botrányozás.

Babérja kissé megfonnyadt halála óta. Irodalomtörténeti jelentőségét senki kétségbe nem vonja, de nemzeti, világirodalmi klasszikus nem lett belőle, inkább a kevesek, főleg az irodalmárok, céhbeli írója. Utolsó műveinek egykor hírhedt modernségét finom porréteg lepte be; mintha e regények művészi érvénye egyetlen pillanatra lett volna időzítve: avulni kezdtek, mihelyt hatottak. Márpedig a klasszikus művek legfőbb ismérve az, hogy a bennük ábrázolt világból kinőtt, a bennük megnyilvánuló világnézeten, hangulaton túljutott ember számára is van mondanivalójuk.

Félreértések elkerülése végett: az „Egy tiszta nő”-ben nem az a baj, hogy korának időszzerű kérdéseit feszegeti benne az író; a baj ott kezdődik, hogy Hardy az időszzerű kérdéseknek nem a legsűrűjéből merít, illetve, hogy a problémákat kicsit egyoldalúan látja, s ezért néha másodlagos fontosságú mozzanataikat hangsúlyozza a lényegesek rovására. Az egy csepp vízben nála nincs benne az egész tenger. Paraszti környezetben játszó társadalmi regényeket ír, azzal az indokolással, hogy a magasabb rétegeknél a konvenciók mögött nehéz meglátni az igazi jellemet, a nép egyszerű fiainál viszont a magatartás pontosan fedí a belső indítékot, a tett közvetlenül utal a jellemre. Ez a felfogás legalábbis vitatható, s Hardy, jó művészi ösztönrel, gyakran el is kerülí saját elméletének csapdáit. De ebben a regényében nem mindig, s ennek a mű látja kárát. Az ő wessexi parasztsága itt külön, zárt világ, a kor társadalmának egészéhez, benne a legjelentősebb tényezőkhöz, a polgársághoz jóformán egyetlen szál sem köti. Ezek a parasztoi társadalmi légüres térben élnek, s tragédiáikban így fokozottan nagy szerephez jutnak az emberi társadalmon kívül álló hatalmak: a végzet, a véletlen, a természet.

A regény hősnője, Tess Durbeyfield szegény, falusi, részeges fuvaros leánya. Véletlenül kiderül, hogy családjuk az ősi, előkelő D'Urville-cik leszármazottja. Véletlenül, ugyanakkor (és véletlenül épp Tess hibájából) megdöglik egyetlen lovuk, kereset nélkül maradnak. Anyja tőkét akar kovácsolni előkelő származásukból, rábeszéli leányát, hogy menjen el a tőlük nem messze élő gazdag D'Urville-néhez, süsse ki vele a rokonságot, az majd segít rajtuk. A vállalkozás balul üt ki. Az ősi nevet csak bitorló D'Urville-né

tehetetlen, vak öregasszony, Tess vele érdemben nem is tud tárgyalni. Fia, Alec, léha fiatalember; rokonságuk kérdését ironikusan kezeli, de azért ottmarasztja Tess birtokukon, munkát is ad neki, mert a csinos, fiatal parasztlány megtetszik neki. Jár utána, végül el is csábítja. Tess hazamegy szegényével, otthon megszűli gyermekét, aki hamarosan meghal. Ő újra szerencsét próbál, egy távolabbi tejgazdaságban. Szerелем szövődik közte és egy gazdálkodónak készülő papfiú, Angel Clare között, aki ezen a tanyán a tejgazdálkodást tanulmányozza. Mikor a fiatal ember megkéri a kezét, hosszas habozás után mégis ígent mond. Fel akarja fedni előtte a múltját, de a vallomását tartalmazó levél, melyet az ajtó alatt Angel szobájába csempész, véletlenül a szőnyeg alá kerül, s nem jut el vélegényéhez. Esküvőjük után a férfi bevallja neki, hogy rövid ideig viszonya volt egy asszonnyal. E vallomás megkönnyíti Tessnek, hogy ő is felfedje múltját, s azt reméli, hogy Angel éppúgy megbocsátja majd botlását, mint ő a férjét. A férfi azonban, aki pedig sok vonatkozásban igen liberálisan gondolkodik, más erkölcsi szempontból nézi s nem egyformán ítéli meg kettőjük esetét; elhagyja feleségét azzal, hogy neki ezt az egész kérdést meg kell emésztie, s amíg végleg nem dönt, éljenek külön. Kimegy Brazíliába, ahova éppen mezőgazdasági munkásokat toboroznak. Tess egy gazdaságban talál munkát. Újra összeakad csábítójával, Alec-kel, aki közben buzgó hívó lett s most vándorprédikátori tevékenységet folytat. A hitbuzgóság máza azonban hamar lepattog róla. Tess, akinek szerződése e gazdaságban lejár, s akire — apja halála következtében — még jobban ránehezdednek az egész család eltartásának gondjai, visszacsallja magához, részben azzal, hogy a tőnk szélén álló családnak anyagi támogatást ígér, részben arra hivatkozva, hogy Tess valójában sokkal inkább az ő felesége, mint azé a férfié, aki elhagyta, s aki miatt most nem veheti feleségül, hogy ellene elkövetett vétkeit forma szerint is jóvátegye. Amikor Angel visszatér Angliába, lelkében már megbocsátva feleségének, Alec-nél találja meg, s újra otthagyja. Tess kétségbeesetten eszmél rá, hogy boldogsága beteljesülésének másodszor is Alec az akadály, megöli csábítóját; ezzel az ember-telen és nőietlen tettel akarja letörölni az emberi és női méltóságán esett foltot, s így akarja visszaszerezni Angel becsülését és a magaét is. Férje után megy, néhány boldog napot élnek együtt, bujkálva, majd elfogják, bebörtönzik és kivégzik.

Az író a menthetetlenül bekövetkező tragédiát már az induláskor remekül érzékelteti, s a regény töretlenül halad Tess és Angel házasságáig. A folytatás azonban: írói félmegoldások, zökkenők, törések sora. Pl.

Angelból a kritikus pillanatban nem a hús- és-vér vaskalapos nyárspolgár bújik ki, inkább valamiféle, társadalmilag sehová sem tartozó, a saját, gépiesen működő logikájának áldozatul eső észlénnyé lesz belőle, s így a férfi és nő kétféle megítélésének társadalom-erkölcsi kérdése elvontan, nem igazi konfliktus formájában jelentkezik, s épp ezért mondvacsinálnak hat. S ha Angel ábrázolása túlzott elvontság miatt veszti hitelét, Alec esetében a „deus ex machina”-szerűség okozza ugyanezt; csodálatos megtérése, majd gyors visszavetése gátlástalan csirkefogóvá: csak jobb híján használt szerkezeti kellékek. S ha e két férfialak egyéni jellemzése hibás, nyilván típusokként sem sikerültek, s alkalmatlanok arra, hogy Tess ellenében a társadalom más rétegeinek hiteles képviselőivé váljanak, s a szép parasztlány tragédiájának társadalmi összefüggéseit érzékeltesék. (Más lapra tartozik, de ugyancsak a regény művészi hitelét rontó mozzanat: Tess visszatérése a gyűlölt csábítóhoz, amit csak felületesen indokol az író, s ez annál kirívóbb fogyatékoság, mert Tess alakját a legapróbb részletekig kidolgozta, s egyébként is a lélektani motiválás egyik legfőbb erőnyere Hardynak.) Az „Egy tiszta nő” utolsó harmada általában a művészi kifulladás jeleit mutatja, ugyanakkor az író görcsös ragaszkodását egy túlméretezett konstrukcióhoz, ami óhatatlanul azt eredményezi, hogy a mű torzónak hat, bár forma szerint befejezett.

Nem értek egyet a regényhez írt tanulmány szerzőjével, Kéry Lászlóval, aki — több más kritikus véleményét osztva — az „Egy tiszta nő”-t Hardy „művészi szempontból legtökéletesebb alkotása”-nak tekintí. Angel és Alec jellemzésénél nem veszi észre a regény egészét érintő hibákat, s szépitgetni igyekszik a társadalmi összefüggések fogyatékos ábrázolását. Foglalkozik ugyan Hardy fatalizmu-

sával, egyrészt mint az író műveiben uralkodó nézet, másrészt viszont csak *világnézeti* korlátnak tekintí, amelyen a legjobb Hardy-művek túlmutatnak. E nyilvánvaló ellentmondást pontosabb fogalmazás megszüntetheti ugyan, de az „Egy tiszta nő” elemzése mindenképpen azt bizonyítja, hogy az író világnézeti korlátja: korlátja művészetének is. Am szépitgetésre nincs szükség, hiszen még e félresikerült műből is kiválóan kiderül Hardy rendkívüli írói erői: remek készsége a tragikus légkör megteremtésére (amit Kéry, minden általunk ismert Hardy-kutatónál jobban lát és hangsúlyoz); finom lélektani érzéke; tájleíró művészete, mely sohasem csábítja öncélúságra; a gazdaságos szerkesztésben megmutakozó arányérzéke, s még folytathatnók a felsorolást. De mindezek az írói erények szerencsésebb ötvözetben, zavaró elemektől mentesen érvényesülnek néhány korábbi regényében, főleg a „Far from the Madding Crowd”-ban és a „The Return of the Native”-ben (magyarul: Otthon a szülőföldön). E műveket az „Egy tiszta nő” legfeljebb az írói vállalkozás nagyságában múlja felül, művészi érték dolgában nem.

Stílusa, mely furcsa keveréke a legbravúrosabb telitalálatoknak és az érthetetlen melléfogásoknak, a fordításban alig érvényesül. Ez annál sajnálatosabb, mert a fordító, Szabó Lőrinc, munkáját láthatóan szívügyének tekintette. (Erre vall pl. az is, hogy a második kiadásra a szöveget igen alaposan átjavította.) Hardy a legnehezebben fordítható angol írók közé tartozik; prózájának megfoghatatlan stilizált népiessége kemény próbára teszi a fordítót, Szabó Lőrincet különösen is, hiszen neki amúgy sem a próza az erős oldala, s ráadásul főleg a nagyvárosi nyelv felhangjainak meghallására van füle.

Ruttkay Kálmán

MIHÁLYI GÁBOR: MOLIÈRE

Művelt Nép Bp. 1954.

Molière-ről könyvet írni nem könnyű feladat. A hatalmas életmű tartalmi gazdagsága, humorának áradása, szikrázó eszméisége s a jellemrajzok tömör igazsága olyan mély és átérző elemzést követel a könyv írójától, hogy friss szemű és biztos ítéletű ember legyen aki ennek értékelésére vállalkozik. Nem is szólva arról, hogy népünk megbecsüléssel tartja számon Molière-t s merített és merít napjainkban is kincset érő tanulságokat a nagy francia komédiás örökségéből.

Mihályi Gábor belevágott e nagy munkába, s könyve nyomán kibontakozik Molière

harcos élete, sikereinek és kudarainak érdekfeszítő története, műveinek francia utóélete s magyarországi megbecsülésük mibenléte. Elismerés illeti Mihályi Gábort, hogy figyelmét és az olvasók figyelmét ráirányította a molière-i életműnek azokra az oldalaira is, melyeket szándékosan vagy akaratlanul ezidáig homályban hagytak s amelyek ismerete nélkül vagy elhanyagolásával Molière értékelése légben úszó esztétizálás vagy tapogatózó filológia. Viszont éppen ez az új-keresés, az újat-adni-akarás lendítette túl pozitív határain az ábrázolás folyamatát Mihályi könyvében s belőle rajzolódik ki a könyv

főhibája: Molière, a lelkek mérnöke és tanára, csak a hadakozó író árnyékaként jut kifejezésre. Pedig Molière-nek, éppen fordítva, azért kellett hadakoznia, mert úgy ábrázolta korát, a kor embereit és érzéseit úgy tömörítette típusá és tipikussá, hogy mögöttük mindig a haladás és a reakció csatázik.

A szerző szándékának s a valóságnak ez az ellentmondása korunkban azért esik súlyosabban latba, mert *kulturális forradalmunk* nyomán fokozott figyelmet kell fordítani a nagy olvasótábor olyan irányú nevelésére, mely tudatos műélvezésre tanít, az irodalmi alkotások művészi szépségének kibontásával, megvilágításával és elemzésével. Jól tudja ezt Mihályi Gábor is, hisz könyvének közvetlen stílusa úgy olvasztotta magába a molière-i kutatások eredményeit s ahol kell, ezek bírálatát, hogy a tudományos támpont érzékeltetése mögött ott érződik a közérthetőségre való törekvés. (Néhol persze itt sem ártott volna, ha tollát fékezi pl. „vidéki libuská” 39. l.) A könyv bevezetője történelmi korkép. Bár Mihályi elgondolása helyes, amennyiben a korrajzot önálló fejezetként, mint minden molière-i vígjáték egyazon társadalom-történeti alapját tárgyalja, ez a rész mégsem egyenlő értékű a következő fejezetekkel. Ez a rész nem a lényegbe vágó összefüggések rendezett tanulmánya, hanem szövegszerű, mechanikus helyzetismertetés, amely csak igen kevésbé tölti be a molière-i életmű történelmi alapjának funkcióját. Érződik a sorok mögött, hogy a szerző minél tömörebben akarja sűríteni széleskörű ismeretait: ezt a hatalmas gazdasági, politikai világpanorámát, de ezt a hőmpölygő áradást az angol primitív tőkefelhalmozódás meg a Rákóczi szabadságharc között nem tudja összefoglalni és érzékeltetni. A könyv jellegének megfelelően s a történelmi alap ismertetésének céljaként csak a nagy összefüggésekben kikristályosodott fejlődésvonal megrajzolása vezette volna el az olvasót a molière-i életmű társadalmi alapjának megértéséhez. Nem mondható szerencsésnek e rész idézethalmozása sem. Mégpedig a stílus szempontjából: Porsnyev szigorúan tudományos stílusa (s ez vonatkozik a klasszikusok idézésére is) előtt megtorpan Mihályi elbeszélő írásmódja; szinte fel kell kapaszkodnia a magaslatra s magával vinni az olvasó tudatát, hogy röpke lefolyás után ismétlje e fárasztó műveletet. Ha gondolatilag idéz, könnyebb a feladat! Érdekes a könyvnek az a tárgyalásmódja, amely az egyes vígjátékokat probléma-körök szerint csoportosítja s értéke, hogy a darabok forrásvidékének ismertetésével Molière-t mint korának nagy műveltségű emberét mutatja be, ugyanakkor, mikor az író eredetiségét ismétlően hangsúlyozza. Molière családi körülményeinek, gyermek- és vándoréveinek bemutatása elének vetíti

Molière nyüzsgő korát, művészet-érlelő vidéki küszködéseit, eredetiségének korai felcsilánását s helyesen készíti el a nagy alkotások tárgyalását, Molière párizsi munkásságát, amely igazából a Kényeskedők-kel veszi kezdetét. A precízsité-ről, a finomkodásról írt rész azonban elvont. Néhány példa elég lett volna, hogy e nemesi osztályzargont konkrét közléségben érzékeltesse. Ha az olvasó megtudta volna e fejezetből, hogy pl. a finomkodók lábukat kedves szenvedőknek, az ősz haját meg szerelmi nyugtának nevezték, még mélyebben látta volna egyrészt nevetséges valójukat, másrészt a veszélyt, amit ez az áramlat akkor jelentett a józan gondolkodás számára. Tárgyi tévedés is van e részben. A két fiatal kérő nemesi származású és nem polgár, mint azt Mihályi állítja (hisz így még éleesebb a komikum!).

Az érdekházasságot bíráló molière-i életszakszt és műveket ügyesen csoportosította Mihályi Gábor: a tartalmakat röviden mondja el s a legszebb részek idézésével illusztrálja a történeteket. Nem káán-csomókeresés akar lenni, ha itt is rámutatunk néhány hiányosságra: A Férjek és a Nők iskolájának eszméi mondanivalója sokkal összetettebb és színeesebb, mint az Mihályi könyvéből kitűnik. Nemcsak a párválasztásnak, hanem az ifjúság nevelésének és a nős ember viselkedésének is iskolái e darabok, melyekben már a helyzetekkel összhangba hozott jellemekből fakad a komikum. Tömörségében is sikerült rész a Molière nősülése és házassága körül kialakult nézetek összefoglalása. Sokat időz azonban Mihályi Gábor a Versailles-i rögtönzésnél: ezzel megtöri a könyv szerkezeti szimmetriáját és a rapszodikus tárgyalásmód zavarja az olvasót. Igaz ugyan, hogy e darab kapcsán adódik mód arra, hogy Molière népszerűségével, típusalkotásával és művészetének formai kérdéseivel foglalkozzon. De talán még sikeresebb lett volna, ha mindezekre a közismert vígjátékok művészeti interpretálása során mutat rá. Ily módon nemcsak hogy a már fentebb említett művészi elemzések halványasága tűnt volna el, hanem az olvasó saját konkrét élményein keresztül ellenőrizhette volna Mihályi fejtegetéseit.

A Tartuffe-től kezdve fokozatosan javul a könyv: az elbeszélés tömörebb lesz, nagyobb helyet kap a jellemanalízis. Sikerült rész a Don Juan-nal foglalkozó fejezet. Zárt egysége, a tartalom ismertetése, a források bemutatása, Don Juan alakjának elemzése s a darab utóéletének odavillantása: a nagy és rejtélyes mű talpraesett kommentálása. De talán még jobb lehetett volna, ha Don Juan figurájának elemzése után az egészet szintetizálta volna, hogy az olvasónak ne kelljen az ellentétek egységét magának megteremtienie. Nem ártott volna a Don Juan kortör-

téneti-dokumentum jellegének kidomborítása. Mert Molière Don Juan-ja, amellett, hogy magas művészettel megírt alkotás, két szempontból is fontos korabeli dokumentum: rögzíti azt a nemesi ateizmust, amely harmincezer embert tartott számon az akkori Párizsban, másfelől ráirányítja figyelmünket az akkori parasztság forradalmasodó öntudatára, amely 1664-ben is forrongást eredményezett: a Don Juan parasztja már nem áll nemesi szolgálatban. Don Juan ateizmusáról szólva lehetőség adódott volna annak megemlítésére, hogy Molière filozófiája itt a voltaire-i deizmus előhírnökeként foglal állást. Molière materialista álláspontja semmiesetre sem volt olyan szilárd, mint azt Mihályi Gábor kijelenti. Sőt művei jelentős részének filozófiai tartalma csakis deizmusán keresztül érthető és magyarázható. Sikeres fejezet az Embergyűlölő-ről szóló: az évszázadok óta e körül vajúdo problémákat világosan vetíti az olvasó elé. De itt is azt hiányoljuk, hogy a végső összegezést nem végzi el a szerző, szentenciáit nem támasztja alá világos

tényekkel. Nem látjuk e fejezetben a Tartuffe és a Don Juan csalódott költőjének belső dialektikáját, a lelkében viharzó kérdés-komplexumot, amelyre csak a Rameau unokaöccséből kicsendülő forradalmi derűlátás ad majd választ. Ha a Fösvény stílusának ritmikus lüktetését, ha az Úrhatnám polgár korának törökös divatát s a Scapin mellékalakjait is bemutatta volna a könyv, megelégedéssel zárhatnánk le a darab-elemző fejezetek olvasását.

Könyvének végén — ha vázlatosan is — Mihályi ismerteti Molière műveinek magyarországi útját. Szerencsés gondolat, mert ebből az olvasó történeti fejlődésében látja meg Molière megbecsülésének magyar mibenlétét.

A befejezés hasonlóan a bevezetéshez, kissé konvencionális. Kár, hogy a szerző élményhiányát és sietségét az olvasónak is éreznie kell. Az utolsó sorok azonban tapintatosan Balzac örökérvényű szavai mögé húzódva, hatásosan zárják le a könyvet.

Süpek Ottó

TÁRSASÁGI HÍREK

VAJTHÓ LÁSZLÓ 70 ÉVES

Nem is igaz, hazudik az anyakönyvi kivonat: ma is huszonöt éves ifjú, mindig is az volt, diákjainak lelkes bátyja. A magyar irodalomtörténészek között sajátos egyéniség az övé. Arcképét nem rajzolják ki komoly kézikönyvek vagy kövér monográfiák, de ünnepén felsorakoznak a tanítványok és irodalmunk megmentett dokumentumai.

Személyiségében a művész és tudós találkozik. Filológiai tevékenységét ezért is jellemzi oly sok eredeti elgondolás, de életműve is ezért oly szerteágazó, lezáratlan kompozíció. A *Magyar Irodalmi Ritkaságok* sorozatában főként nagy íróink elfogyott, kéziratoss vagy lapokban szétszórta műveit jelentette meg. A sorozat nélkül csonkák, hiányosak volnának pl. Bessenyeiről vagy Péterfyről szerzett ismereteink. A *Magyar Irodalmi Ritkaságok* tűzpróbájaként adta ki Vajthó a Tarimenes utazását —, gondoljuk el, milyen Bessenyei-kép élne az átlagos magyar irodalomismerő és a diák tudatában a szellemesen elgondolkodtató, ma is friss regény nélkül! A sorozat hagyományörző és népszerűsítő szerepe különleges. A *Ritkaságok* tette közkinccsé Riedl Frigyes egyetemi előadásait, ez ösztönzött félig ismert, az egyszerű olvasó előtt lezárt korok, mint pl. a magyar reneszánsz, megismerésére. De valóban a művész makacs álmai kellett ahhoz, hogy a nyomdaköltséget fillérenként előteremtse, néha maga is adósságot vállaljon, és a kutató munkához, a kutató munkával az irodalom rajongóivá varázsoljon porosfűlű nebulókat. Mert a sorozat másik jelentős érdeme, hogy az egyes kiadványokat tanulók publikálták: ők másolták a kéziratot vagy folyóiratcikket, ők ellenőrizték — első fokon — a filológiai hűséget és ők javították a korrektúrát is, — egyszóval litterátorok iskolája volt, de a köznapibb képzeletet is magasrendű öntevékenységre szoktatta, s ez már a pedagógia igen nemes formája.

Mert Vajthó kiváló pedagógus. Nem a szó megszokott iskolameszteri értelmében —, óráján hiába keresték volna tanárjelöltek a módszeres egységeket, tervszerű osztályfoglalkoztatást vagy más vaskalapot. De művészi problémáktól izgatott elméje állandóan kutatta és ízelelő nyelven tolmácsolta az élet és irodalom nagy találkozásainak élményét. Ösztönzött, gondolkodásra késztetett: egyéniségének ezt a tulajdonságát *A tanítás problémái*-ban kamatoztatta. Ebben a sorozatában jelentetett meg pl. egy ugyan már kissé avitt, de egyedülálló és ma sem érdektelen magyar stílustörténeti könyvet és éppen Vajthó László, ill. Makkai László szerkesztésében az *Új magyar költők* antológiáját. Az első kötet kivált a Nyugat költőinek modern ihletű verseitől duzzadt, s ez maga is bátor vállalkozás volt akkortájt, amikor a tankönyvek Adyt is csak tessék-lássék ismertették. A második kötet József Attilát, Dsidát, Radnóti, Jékelyt, Weörest és sok kitűnő kortársukat mutatta be. Micsoda ujjmutatás volt ez a versgyűjtemény szürke iskolafalak közé zárt tanároknak, új látásmódra sóvárgó fiataloknak!

Vajthó filológusi pályája szakadatlan társalgás irodalmunk nagyjaival. Nem állapodik meg egy-egy író portáján hosszabb lélegzetű dialógusra, az irodalomnak a humánumhoz szóló egyetemes elemeit fürkészi. A *Magyar Idézetek Könyve* is ennek a szemléletnek a kifejezője: a nemzeti öntudat és humánus lelkiismeret szellemi utávalója. Átfogóbb jellegű munkái — *Bessenyei, Halhatatlan magyar irodalom* c. irodalomtörténete — a korallszigetek alakulásának ritmusával épült részletkutatásaiból, ill. egyetemi magántanári előadásaiból. Kalauznak szánja tanulmányait, ahogy *Bessenyei*-je előjáró szövegében is mondja, irodalomtörténete sem lép föl új szemlélet vagy értékelés igényével, de váratlan, ismeretlen felületeket, színpontokat villant meg egy-egy életműből, pl. Arany költészetének több érdekes poétikai műhelytitkára világít rá.

A *Német költők* antológiája versfordításaitól az elmúlt években különös állomásokra jutott el ez a művészi módon egyéni tudós-pálya. Előbb a nyugdíjhoz, majd később, talán figyelemképpen, általános iskolai helyettesítéshez és Verne-fordításhoz. És ő mindkét „figyelmesség”-nek örült! Energiájának új munkaterületet talált, s ennél nagyobb öröm nem érhetne. Csak bennünk lehetne nagyobb öröm, ha kortársairól szóló emlékezéseit könyvvalakban olvashatnánk. Az életerős embernek még százhusz évet szoktunk kívánni. Mit kívánjunk Vajthó Lászlónak? Még legalább százhusz új *Ritkaságok*-kiadást.

Rába György

СОДЕРЖАНИЕ

Пал Панди: ДОБОР В ТРАНСИЛЬВАНСКИХ АРХИВАХ. I.

В отделе рукописей Университетской библиотеки в г. Клуже (Жоложваре) хранится объемистый неопубликованный дневник графа Лайоша Дьюлаи. В охватывающем вторую треть XIX. столетия дневнике находятся примечательные записи, свидетельствующие о том живом интересе, который Дьюлаи оказывал утопическим социалистическим учениям, в особенности учениям шарля Фурье. Дьюлаи восхищался этим абстрактным радикализмом, однако, когда он ознакомился с некоторыми стихотворениями Петефи, которые провозглашали выражено конкретные революционные цели, то он начал осуждать этот радикализм Петефи. Итак, в его душе жили одновременно преклонение перед абстрактным радикализмом и осуждение конкретной революционности. В просвещенных кругах дворянства и высшей аристократии периода реформ такое явление часто можно наблюдать.

Бьердь Ронаи: ДВЕНАДЦАТИСЛОЖНЫЙ СТИХ С УДАРЕНИЕМ ПО СЕРЕДИНЕ ОТ ДЬЕНДЁШИ ДО ЧОКОНАИ

Двенадцатисложный стих с ударением по середине появляется в самых древних стихотворных памятниках и в более старой литературе он достигает своего совершенства у Дьёндёши; однако, четверостишие приводит этого поэта в силу необходимости к многословию и многоречивой концепции. Долгое время многие считали эту стихотворную речь по преимуществу красивой венгерской формой (Адам Палоци Хорват), но в противоположность этому (как и в противоположность леонинистам, представляющим по вкусу такое же консервативное направление) двенадцатисложный стих с парной рифмовкой завоевывает себе все большее пространство. Этот последний вид был введен по примеру французского александрийского стиха и частично применялся при переводе французских драм (Цид, Заире). Ввиду того, что предложение стиха, как правило, совпадает с границей рифма, то в общем и в данном случае форма становится тяжелой, — хотя и наблюдаются попытки к ее ослаблению (Пал Аньош). — Эту тугость проламывает Чоконаи, у него эта форма стиха действительно оживленная, поэтичная, становится пригодной для музыкальных эффектов и она подготавливает почву классическому двенадцатисложному стиху Яноша Арань.

Дьердь Белиа: ПРЕБЫВАНИЕ ЖИГМОНДА МОРИЦ В Г. НАДЬБАНЫЯ

В 1900-ых годах Жигмонд Мориц объезжал Венгрию вдоль и поперек: он собирал народные песни, народные сказки, далее данные для серии монографий: «*Комитаты и города Венгрии*» к истории комитата Сатмар и города Надьбанья. Во время этих путешествий он познакомился с реформаторским священником в г. Надьбанья — Элемером Шолтес, с которым он и в дальнейшие годы поддерживал дружеские отношения. Автор настоящей статьи сообщает данные к истории этой дружбы и приводит письма, написанные Жигмондом Мориц своему другу Шолтес. В этих письмах содержатся важные данные относительно некоторых выдающихся новелл первого периода литературной деятельности Морица, как и его романа «*A fákllya*» (Факел) из 1917 года.

К ИСТОРИИ НОВОГО ВЕНГЕРСКОГО СТИХОСЛОЖЕНИЯ И МЕТРИКИ

В данной статье доказывается, что стихосложение Эндре Ади, применяющее различные формы рифмовки, вырастает из довольно широкой почвы родственных стремлений, его зародыши можно найти уже начиная с 1876 года у Йожефа Кишш, а с 1901 года у более мелких поэтов журнала «Hét» (Еженедельник). Понимание новой венгерской метрики, согласно которому в ямбах пробивается венгерское тоническое стихосложение, появляется впервые также в «Еженедельнике» в статье Игнотуса (1906 г.) и отсюда доходит через забытые, но доказуемые цепные звенья до Яноша Хорват, у которого оно становится основой глубоко продуманной системы.

Петер Надь : ИСТОРИЧЕСКИЕ ДРАМЫ ЛАСЛО НЕМЕТА

В связи с недавно вышедшими из печати двух томов исторических драм Ласло Немета, автор вкратце обзрывает общее поведение писателя, место исторических драм в венгерской литературе и развитие последней. Автор устанавливает, что мировоззрение Ласло Немета можно считать трагическим, но не проникнутым пессимизмом ; в центр своих драм он ставит всегда крупную историческую личность, которая гибнет вследствие непонимания явлений своей эпохи. Его драматические произведения являются, главным образом, драмами для чтения, так как их герои не имеют соответствующего противопоставленного персонажа. В отношении языка автор устанавливает прогресс в развитии венгерского драматического языка.

Миклош Садолчи : ПОЭЗИЯ ШАНДОРА ВЕЁРЕШ

В настоящей статье рассматривается одна из самых своеобразных личностей современной венгерской поэзии — Шандор Веёреш — по случаю выхода из печати сборника его стихотворений. После перечисления опубликованных до сих пор критических оценок автор исследует, исходя из различных точек зрения, жизненный путь поэта. С точки зрения философского мировоззрения в его творчестве сказывается бегство от идейного разброда эпохи и оно характеризуется абсолютистским крайним иррационализмом ; в своих созданных им теориях он проповедует пассивное отречение, созерцательность, он страстно желает расплава в утраченном Целом обрушившейся личности, ставшей бессмысленной действительности. Его поэзия — многоцветная лирика самого разнообразного стиля и звука ; его особая форма выражения основывается на созданном им мифе ; его самый своеобразный звук речи — это пленительность и большое философское обобщение. Итак, поэзия Шандора Веёреш противоречива, она во многом присоединяется течениям XIX, столетия, богата красотой в деталях и дает многочисленные новые решения в области формы и стихотворства.

ДИСКУССИЯ

Шандор Кароли : Метод опубликования старых текстов.

ДОКУМЕНТАЦИЯ

Марцелл Бенедек : Элек Бенедек и дом Габсбургов.

Лорант Ваш : Золтан Амбруш и фонд Баумгартена.

Дьюла Кунсери : По следам стихотворения Химфи.

Демжё Дюмерт : Мартон Швартнер и проблемы языка.

ОБЗОР

Ласло Додоши : Произведения венгерских поэтов на французском языке.

В новейшее время французские писатели с возрастающим интересом уделяют свое внимание заграничной литературе. При этом они раскрывают также более старые и новые

творчества венгерской поэзии. Критическое исследование вышедших из печати в течение 1954—1956 гг. двух томов сочинений Петефи, как и сборника стихотворений Аттилы Йожеф и антологии Иллеша показывает, что ввиду традиционного способа решения французских переводов стихотворений, они скорее являются адаптациями, перефразами, чем переводами. Некоторые переводчики сборника стихотворений Аттилы Йожеф попытались — подобно венгерской переводческой практике — при переводе иностранных текстов сохранять подлинные формы.

Балаж Варга: Пал Гуляш: Словарь венгерских литературных псевдонимов. — *Имре Бан*: Миклош Бетлен. Автобиография. I. II. — *Эден Лавота*: Антология Петефи на эстонском языке. — *Миклош Коваловски*: Акош Дутка: Город завтрашнего дня. — *Калман Варга*: Иштван Тёмёркени: Город на берегу моря. — *Габор Гергеи*: Избранные художественные переводы Эндре Гашпар. — *Кароль Салаи*: Фридьеш Каринти: Прошу господин профессор. — *Дьёрдь Рослер*: Дьёрдь Бёлёни: Настоящий Ади. — *Калман Руткаи*: Томас Харди: Одна чистая женщина. — *Отто Шюнек*: Габор Михальи: Молиэр.

ИЗВЕСТИЯ ОБЩЕСТВА

Дьёрдь Раба: 70-ие летие Ласло Вайто.

CONTENU

Pál Pándi: EN GLANANT DANS LES ARCHIVES DE LA TRANSYLVANIE. I.

Le mémorial volumineux, non-édité, du comte Lajos Gyulai est conservé parmi les manuscrits de la Bibliothèque de l'Université de Kolozsvár. Ils se trouvent dans ce mémorial — embrassant le second tiers du XIX-ième siècle —, des notes intéressantes quant' à l'intérêt intensif de Gyulay pour les doctrines socialistes utopistes, surtout pour le système de Fourier. Gyulay s'enflammait pour ce radicalisme abstrait, cependant lorsqu'il fera la connaissance de quelques unes des poésies de Petőfi, proclamant des visées révolutionnaires fort concrètes, il condamne leur radicalisme. Voilà comment l'estime du radicalisme abstrait se conciliait dans la même âme avec le refus du concret révolutionnaire. Ce phénomène n'est pas rare dans les cercles éclairés de la noblesse et de la haute noblesse du temps des réformes.

György Rónay: LE DOUZAIN MI-PARTI DEPUIS GYÖNGYÖSI JUSQU'À CSOKONAI

Le douzain mi-parti apparaît déjà dans nos monuments littéraires les plus anciens comme forme achevée du vers. Il atteint sa plus grande perfection dans notre littérature ancienne chez Gyöngyösi; mais le quatrain amène le poète nécessairement à la verbosité, à la rédaction prolixe. Ils se trouvent longtemps des défenseurs de cette forme en tant que belle forme hongroise (Ádám Pálóczi Horváth), mais grâce à eux (et vis-à-vis des poètes des vers léonins, représentant également un goût conservatif) le douzain à couples de rimes a fait des conquêtes toujours plus grandes. On a introduit celui-ci en se servant d'exemple de l'alexandrin français et on s'exerçait en partie en traduisant des drames français (le Cid, Zaïre). Ici aussi la forme est rendue pesante, du fait que la phrase du vers coïncide d'ordinaire avec la terminaison du rime — bien qu'ils se trouvent des essais de relâchement (Pál Ányos). Cette raideur est rompue par Csokonai; c'est lui qui rend cette sorte de vers vraiment dithyrambique, poétique et capable de produire des effets mélodieux et qui prépare ainsi les douzains classiques de János Arany.

György Belia: ZSIGMOND MÓRICZ À NAGYBÁNYA

Zsigmond Móricz a parcouru le pays en tout sens pendant les années vers 1900: il collectionnait des chants et des contes populaires et il a réuni en outre des dates pour servir à l'histoire de Nagybánya et du Comitat de Szatmár, pour la série de monographies inti-

tulée : *Les Comitats et les Villes de la Hongrie*. A l'occasion de ses voyages pour collectionner, il a fait la connaissance de Elemér Soltész, pasteur de Nagybánya, avec qui il a continué d'être ami. L'auteur de l'article fournit des dates pour l'histoire de cette amitié et publie les lettres de Zsigmond Móricz adressées à Soltész. On trouvera dans ces lettres des notes importantes concernant plusieurs nouvelles excellentes de la première période de Móricz et son roman intitulé „A fáklya” (La torche) qui date de l'an 1917.

Aladár Komlós :

HISTOIRE DE LA NOUVELLE POÉSIE ET MÉTRIQUE HONGROISE

L'article indique comment la poésie de Endre Ady, mélange de rythmes différents, se développe sur un sol assez large des affinités d'aspirations ; on peut en trouver les germes chez József Kiss à partir de 1876 et chez les petits poètes du périodique «A Hét» (La Semaine) à partir de 1901. De même la notion de la nouvelle métrique hongroise, c'est-à-dire que c'est dans l'iambe que la poésie accentuée hongroise se fait valoir, s'annonce pour la première fois dans le périodique «A Hét» (1906) dans un article de Ignotus et elle parvient d'ici par des mailles, bien que disparus, mais qu'on peut encore démontrer, jusqu'à János Horváth, où elle deviendra le fondement d'un système profondément réfléchi.

Péter Nagy : LES DRAMES HISTORIQUES DE LÁSZLÓ NÉMETH

En connexion avec les deux tomes de drames de László Németh, parus récemment, l'auteur passe en revue rapide l'attitude de l'écrivain en général et le placement, ainsi que le chemin du drame historique dans la littérature hongroise. Il constate que sa pensée est celle du tragique, mais non pas du pessimiste ; il pose au centre du drame toujours une grande figure historique, écrasée par l'incompréhension de son temps. Il s'agit pour la plupart de drames de livre, étant donné que la figure centrale n'a pas de contre-point dramatique nécessaire. L'auteur voit dans leurs diction un pas en avant pour la langue du drame hongrois.

Miklós Szabolcsi : LA POÉSIE DE SÁNDOR WEÖRES

L'étude traite — à l'occasion de l'édition de ses poésies complètes — une des figures les plus singulières de la poésie hongroise contemporaine, Sándor Weöres. Après avoir pris en considération les estimations critiques parues jusqu'ici, l'oeuvre de sa vie est examinée de divers points de vue. Du point de vue de la pensée philosophique, il est caractérisé par un irrationalisme extrême, absolutiste, fuyant son temps chaotique ; dans les théories qu'il s'est formées, il proclame la résignation passive, la contemplation, il lui tarde de voir se fondre dans le Tout englouti la personnalité décomposée et la réalité, devenue absurde. Sa poésie est multicolore, une lire qui fait chanter les styles et les voix les plus diverses ; la forme particulière de s'exprimer est celle du mythe qu'il s'est créé lui-même, tandis que le son particulier est celui de la grâce et de la grande synthèse philosophique. En somme : cette poésie de Sándor Weöres est pleine de contradiction, elle se rattache souvent au courants du XIX-ième siècle, elle est riche en beauté du détail, enfin elle apporte en grands nombres des solutions nouvelles quant à la forme et le poétique.

DÉBATS

Sándor Károly : FORME DE PUBLICATION DES TEXTES ANCIENS

DATES ET CONTRIBUTIONS DIVERSES

Marcell Benedek : Elek Benedek et les Habsbourg. — *Lóránt Basch :* Zoltán Ambrus et la fondation Baumgarten. — *Gyula Kunszery :* A la recherche du vers Himfy. — *Dezső Dümmerth :* Márton Schwartzner et la pensée de la langue.

REVUE

László Dobossy : Poètes hongrois en langue française.

Récemment les écrivains français se tournent avec un intérêt croissant vers les littératures étrangères. Ils découvrent aussi les valeurs anciennes et nouvelles de la poésie hongroise. Un examen critique des textes de deux tomes de Petőfi, d'une collection de József Attila et d'une anthologie Illyés, démontrent que, par suite de l'emploi des formes traditionnelles de solution dans la littérature française de poésies traduites, les transcriptions sont souvent plutôt des adaptations et des circonscriptions que des traductions. Plusieurs traducteurs de la collection de József Attila ont fait cependant un essai important pour transposer le texte étranger — pareillement à l'usage de la traduction en Hongrie — en respectant les formes originales.

Balázs Vargha : Pál Gulyás : Lexique des pseudonymes littéraires hongrois. — *Imre Bán* : Miklós Bethlen : Autobiographie I., II. — *Ödön Lavotha* : Anthologie de Petőfi en langue esthonienne. — *Miklós Kovalovszky* : Ákos Dutka : La ville de Demain. — *Kálmán Vargha* : István Tömörkény : Ville au bord de la mer. — *Gábor Görgey* : Traductions d'art choisies de Endre Gáspár. — *Károly Szalay* : Frigyes Karinthy : S'il vous plaît, monsieur le professeur. — *György Roszler* : György Böllöni : Le vrai Ady. — *Kálmán Ruttkay* : Thomas Hardy : Une femme pure. — *Ottó Süpek* : Gábor Mihályi : Molière.

NOUVELLES PERSONNELLES

György Rába : László Vajthó, septuagénaire.

INHALT

Pál Pándi : NACHLESE IN TRANSYLVANISCHEN ARCHIVEN I.

Im Manuskriptenarchiv der Universitätsbibliothek von Kolozsvár wird das umfangreiche unveröffentlichte Tagebuch des Grafen Lajos Gyulay aufbewahrt. In diesem Tagebuch, welches das zweite Drittel des XIX. Jahrhunderts umfasst, finden wir interessante Aufzeichnungen über das lebhafteste Interesse, welches Gyulay den utopistischen sozialistischen Lehren, insbesondere den Lehren Fourier's entgegenbrachte. Gyulay begeisterte sich für diesen abstrakten Radikalismus, als er jedoch einige allzu konkrete revolutionäre Zielsetzungen verkündende Gedichte Petőfi's kennenlernte, verurteilte er den Radikalismus des Poeten. Auf diese Weise wohnten in der gleichen Seele die Achtung für den abstrakten Radikalismus gepaart mit der Ablehnung des konkreten Revolutionismus. Diese Erscheinung ist in den aufgeklärten Kreisen des Adels und der Hocharistokratie der Reformperiode nicht selten zu beobachten.

György Rónay : DER HALBIERTE ZWÖLFER VON GYÖNGYÖSI BIS CSOKONAI

Der halbierte Zwölfer erscheint bereits in unseren ältesten Literaturdenkmälern als fertige Versart, und erreicht seine höchste Vollkommenheit in der älteren Literatur bei Gyöngyösi; durch den Viererreim wird aber der Poet notwendigerweise zu Weitschweifigkeit, zu weitläufiger Konzeption verführt. Dies wird lange Zeit hindurch von vielen als par excellence schöne ungarische Form verfochten (Ádám Pálóczi Horváth), doch im Gegensatz dazu (und auch im Gegensatz zu den gleichfalls konservative Geschmacksrichtungen vertretenden Leoninisten) gewinnt der Zwölfer mit Reimpaaren immer mehr Raum; er wurde nach dem Beispiel des französischen Alexandriners eingeführt und zum Teil in Übersetzungen der französischen Dramen (*Le Cid*, *Zaïre*) angewandt. Dadurch, dass der Versatz zumeist mit dem Endreim zusammenfällt, wird die Form auch hier im allgemeinen schwerfällig — obzwar Versuche zur Lockerung auch beobachtet werden können (Pál Anyos). Diese Steifheit wird durch Csokonai durchbrochen: er ist es der diese Vers-art wirklich schwungvoll, poetisch, für musikalische Wirkungen geeignet macht und die klassischen Zwölfer von János Arany vorbereitet.

György Béla : ZSIGMOND MÓRICZ IN NAGYBÁNYA

Zsigmond Móricz bereiste in den 1900-er Jahren Ungarn kreuz und quer : er sammelte Volkslieder und Volksmärchen, ferner Daten für die Monographienserie „*Komitate und Städte Ungarns*“ zu der Geschichte des Komitates Szatmár und der Stadt Nagybánya. Anlässlich dieser Reisen lernte er den reformierten Geistlichen von Nagybánya, Elemér Soltész, kennen, mit dem er auch späterhin ferundschaftliche Beziehungen unterhielt. Der Verfasser des vorliegenden Artikels teilt Daten zu der Geschichte dieser Freundschaft mit, und veröffentlicht Briefe von Zsigmond Móricz an Soltész. Diese Briefe enthalten wichtige Einzelheiten bezüglich mehrerer ausgezeichneten Novellen von Móricz, aus der ersten Periode seiner literarischen Tätigkeit, sowie seines Romans „*A fáklya*“ (Die Fackel“) aus dem Jahre 1917.

Aladár Komlós :

ZUR GESCHICHTE DES NEUEN UNGARISCHEN VERSBAUS UND METRIK

Im vorliegenden Artikel wird nachgewiesen, dass der verschiedene Versmasse mischende Versbau von Endre Ady auf dem ziemlich weiten Boden verwandter Bestrebungen heranzuwuchs, seine Keime sind bereits vom Jahre 1876 an bei József Kiss und bei den kleineren Dichtern der Zeitschrift „*Hét*“ (Die Woche) seit 1901 anzutreffen. Die Erkenntnis der neuen ungarischen Metrik, wonach in den Jamben der ungarische tonische Versbau durchdringt, finden wir erstmalig gleichfalls in der „*Hét*“ in einem Aufsatz von Ignóty (1906), und von hier gelangt sie über vergessene, aber nachweisbare Kettenglieder zu János Horváth, bei dem sie zur Grundlage eines tiefdurchdachten Systems wird.

Péter Nagy : HISTORISCHE DRAMEN VON LÁSZLÓ NÉMETH

Im Zusammenhang mit den unlängst erschienenen zwei Bänden historischer Dramen von László Németh gibt der Verfasser einen kurzen Überblick vom allgemeinen Verhalten dieses Schriftstellers, sowie der Entwicklung der historischen Dramas in der ungarischen Literatur, und auch des Platzes den es darin einnimmt. Der Autor stellt fest, dass die Weltanschauung von László Németh wohl tragisch, doch nicht pessimistisch ist ; in den Mittelpunkt seiner Dramen stellt er immer eine grosse historische Figur, die durch den Unverstand der Epoche zu Boden getreten wird. Es sind grösstenteils Buchdramen, da die zentrale Figur keinen entsprechenden dramatischen Gegenpol hat. In der Sprache dieser Dramen erblickt der Verfasser einen Fortschritt der ungarischen Bühnensprache.

Miklós Szabolcsi : DIE POESIE VON SÁNDOR WEÖRES

Der vorliegende Aufsatz behandelt eine der eigenartigsten Persönlichkeiten der heutigen ungarischen Poesie — Sándor Weöres — anlässlich der Erscheinung seiner gesammelten Gedichte. Nach Aufzählung der bisher erschienenen kritischen Bewertungen wird das Lebenswerk des Poeten aus verschiedenen Gesichtspunkten untersucht. Vom philosophisch-weltanschaulichen Gesichtspunkt wird es durch den aus dem Chaos der Epoche flüchtenden, dasselbe absolutisierenden Irrationalismus charakterisiert, in seinen selbsterzeugten Theorien verkündet er die passive Entsagung, die Kontemplation, ersehnt das Aufgehen der zerfallenen Persönlichkeit, der sinnlos gewordenen Wirklichkeit im versunkenen Ganzen. Seine Poesie ist eine vielfarbige, die verschiedensten Stylarten und Töne anwendende Lyrik ; seine eigenartigste Ausdrucksform findet er im selbstgeschaffenen Mythos ; sein ureigenster Ton ist der der Anmut und der grossen philosophischen Synthese. Alles in allem : die Poesie von Sándor Weöres ist widersprechend, in vielem schliesst sie sich den Strömungen des XIX. Jahrhunderts an, sie ist reich an Detailschönheiten und bringt eine grosse Anzahl von neuen Lösungen auf dem Gebiete der Form und des Versbaus.

DISKUSSION

Sándor Károly : Art der Veröffentlichung alter Texte.

DATEN UND BEITRÄGE

Marcell Benedek : Elek Benedek und die Habsburger. — *Lóránt Basch* : Zoltán Ambrus und die Baumgarten Stiftung. — *Gyula Kunszery* : Auf den Spuren des Himfy-Gedichtes. — *Dezső Dümmerth* : Marton Schwartner und das Sprachenproblem.

RUNDSCHAU

László Dobos : Ungarische Dichter in französischer Sprache.

Die französischen Schriftsteller wenden sich neuerdings mit wachsendem Interesse der ausländischen Literatur zu. Sie entdecken hierbei auch die älteren und jüngeren Werke der ungarischen Poesie. Die kritische Untersuchung der Texte von den in den Jahren 1954—1956 erschienenen zwei Petőfi-Bänden, der Sammlung der Gedichte von Attila József, sowie der Illyés-Anthologie zeigt, dass infolge der traditionellen Art der Gedichtübersetzungen in der französischen Literatur die Übertragungen eher Adaptationen, Umschreibungen darstellen, als Übersetzungen. Mehrere Übersetzer der Attila József Gedichtsammlung machten jedoch wertvolle Versuche zur Übertragung der fremden Texte, ähnlich der Praxis der ungarischen Übersetzer, nämlich unter Beibehaltung der Originalformen.

Balázs Vargha : Pál Gulyás : Lexikon der ungarischen literarischen Pseudonyme. — *Imre Bán* : Miklós Bethlen, Autobiographie I., II. — *Ödön Lavotha* : Petőfi-Anthologie in estnischer Sprache. — *Miklós Kovalovszky* : Ákos Dutka, Die Stadt von Morgen. — *Kálmán Vargha* : István Tömörkényi, Stadt am Meer. — *Gábor Görgey* : Ausgewählte Beispiele der Übersetzerkunst von Endre Gáspár. — *Károly Szalay* : Frigyes Karinthy, Bitte Herr Professor. — *György Roszler* : György Böllöni, Der echte Ady. — *Kálmán Ruttkay* : Thomas Hardy, Eine reine Frau. — *Ottó Süpek* : Gábor Mihályi, Molière.

GESELLSCHAFTLICHE NACHRICHTEN

György Rába : Der 70-jährige László Vajthó.

A kiadásért felel az Akadémia Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Szöllősy Károly

Kézirat beérkezett: 1957. III. 11. — Terjedelem: 12 (A/5)

41966/57 — Akadémiai Nyomda, Budapest, V., Gerlőczy utca 2. — Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Posta Központi Hírlapiroda Budapest, V., József nádor tér 1. Telefon: 780—850

IRODALOMTÖRTÉNET

1957.

2. SZÁM

<i>Pándi Pál</i> : Tallózás erdélyi levéltárakban (I.)	133
<i>Rónay György</i> : A felező tizenkettes Gyöngyösitől Csokonaiig	140
<i>Belia György</i> : Móricz Zsigmond Nagybányán	163
<i>Komlós Aladár</i> : Az új magyar verselés és verstan történetéhez	173
<i>Nagy Péter</i> : Németh László történelmi drámái	179
<i>Szabolcsi Miklós</i> : Weöres Sándor költészetéről	183

VITA

<i>Károly Sándor</i> : Régi szövegek közlésmódja	193
--	-----

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Benedek Marcell</i> : Benedek Elek és a Habsburgok	200
<i>Basch Lóránt</i> : Ambrus és a Baumgarten-alapítvány	203
<i>Kunszery Gyula</i> : A Himfy-vers nyomában.....	203
<i>Dümmerth Dezső</i> : Schwartzner Márton és a nyelvi gondolat	215

SZEMLE

<i>Dobossy László</i> : Magyar költők franciául	224
<i>Vargha Balázs</i> : Gulyás Pál: Magyar írók álnév lexikona	231
<i>Bán Imre</i> : Bethlen Miklós Önéletírása I—II.	233
<i>Lavotha Ödön</i> : Petőfi-antológia észt nyelven	238
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Dutka Ákos: „A Holnap” városa	239
<i>Vargha Kálmán</i> : Tömörkény István: A tengeri város.....	241
<i>Görgey Gábor</i> : Gáspár Endre: Válogatott műfordítások	243
<i>Szalay Károly</i> : Karinthy Frigyes: Tanár úr kérem	244
<i>Poszler György</i> : Bölöni György: Az igazi Ady	248
<i>Ruttkay Kálmán</i> : Thomas Hardy: Egy tiszta nő	253
<i>Süpek Ottó</i> : Mihályi Gábor: Molière	255

TÁRSASÁGI HÍREK

<i>Rába György</i> : Vajthó László 70 éves	258
--	-----

Ara: 8,— Ft

Előfizetés egy évre: 24,— Ft

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FELHÍVÁSA

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1948-ban történt újjászervezése óta jelentős tudományfejlesztő, szervező és népszerűsítő munkát fejtett ki. A megnövekedett feladatokkal járó anyagi költségeket akadémiai támogatásból fedeztük, s a tagdíjak befizetését nem is szorgalmaztuk. A támogatás erős csökkenése most arra kényszerít bennünket, hogy tagjainkhoz forduljunk s kérjük, hogy Társaságunkhoz tartozásukat tagdíjaik befizetésével is fejezzék ki. Vezetőségünk fokozatos tagdíj bevezetését határozta el. Egyetemi hallgatók évi 5 Ft-ot, tanárok és hasonló beosztásúak évi 10 Ft-ot, tudományos dolgozók, írók és egyetemi oktatók évi 25 Ft-ot vagy tetszés szerinti magasabb összeget fizetnek tagdíj gyanánt. Kérjük, szíveskedjék levelezőlapon közölni:

a) Vállalja-e tagdíjának befizetését az 1957. évre,

b) Pontos lakcím.

c) Kik azok munkahelyén vagy ismerősei között, akik Társaságunk tagjai kívánnak lenni.

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI
TÁRSASÁG ELNÖKSÉGE
(Budapest, XI., Ménesi út 11/13.)

Az Irodalomtörténet számonként is vásárolható és előfizethető az Akadémiai Kiadónál (Budapest V. Alkotmány u. 21.) és könyvesboltjában (Budapest V. Váci utca 22.)

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1957.

3. SZÁM

TARTALMÁBÓL

GELEJI DEZSŐ: Egy nagyszalontai kortárs
két levele Arany Jánosról

SCHEIBER SÁNDOR: Arany János ismeretlen szatírája:
A nemzet napszámosai

SZABADI SÁNDOR: Arany János nagykörösi működéséhez

PÓK LAJOS: A Nyugat előzményei

PÁNDI PÁL: Tallózás erdélyi levéltárakban II.

VITA

ADATOK ÉS ADALÉKOK

SZEMLE

TÁRSASÁGI HÍREK

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, JULOW VIKTOR,
KIRÁLY ISTVÁN, KOCZKÁS SÁNDOR, TÓTH DEZSŐ

Felelős szerkesztő:

BÓKA LÁSZLÓ

Segédszerkesztő:

VARGHA KÁLMÁN

E szám munkatársai: Geleji Dezső hírlapíró, Scheiber Sándor főiskolai igazgató, Szabadi Sándor levéltáros (Kecskemét), Pók Lajos könyvkiadóvállalati igazgatóhelyettes, Pándi Pál egyetemi adjunktus, Bory István tudományos kutató (Pécel), Csatkai Endre múzeum-vezető (Sopron), Kossuth-díjas művészettörténész, Vargha Kálmán, az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Kubinyi András levéltáros, Tauszig Mária középiskolai tanár (Miskolc), Codarcea Corneliu hírlapíró (Bukarest), Dénes Szilárd ny. középiskolai tanár, D. Zöldhelyi Zsuzsa egyetemi adjunktus, Jelenits István középiskolai tanár, Rónay György író, műfordító, középiskolai tanár, Orosz László gimnáziumi tanár (Kecskemét), Nagy Miklós egyetemi adjunktus, Kovalovszky Miklós a Nyelvtudományi Intézet tudományos munkatársa, Rába György író, műfordító, az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Makay Gusztáv gimnáziumi vezetőtanár, Salyámosy Miklós gimnáziumi tanár, Fűsi József író, Benedek Marcell egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora, Gergely Gergely egyetemi adjunktus, Kovács Győző aspiráns.

A következő számok tartalmából: F. Ambrus Gizella: Ambrus Zoltán, a színikritikus, Nemeskürty István: a XVI. század utolsó három évtizedének postilla-irodalmából, Szekeres László: Jókai és Petőfi szakítása, Tóth Dezső: Vörösmarty lírájának néhány sajátossága, Zimándi P. István: Péterfy Jenő utolsó éve, *Vita*. Barta János: Arany és kommentátora, Mezősi Károly: Petőfi szülőhelyének kérdése. *Adatok és adalékok*. Adamov, Zuzana: Magyar drámák a cseh színpadon a múlt század második felében, Benedek Marcell: Benedek Elek és Ady Endre, Bródy Árpád: Tóth Árpád gyerekkoráról, Busa Margit: Tompa Mihály ismeretlen versei, Csekey István: Liszt Ferenc Baranyában, Dienes András: Egy békési Petőfi-legenda, Dobossy László: Adalék Az ember tragédiája falanszter-jelenetének magyarázatához, Fenyő István: Kihagyott részletek Kisfaludy Károly naplójából, Garamvölgyi József: Ady és a hivatal, Gergely Pál: Adalékok Arany János akadémiai irataiból, Grezsa Ferenc: Egy Juhász Gyula-vers története, Hegedűs Nándor: Juhász Gyula ismeretlen bókversei, Kovács Győző: Ady és Anyos „piros szekere”, V. Kovács Sándor: Grell János irodalmi munkássága, Kunszery Gyula: „Csokonainak egy ismeretlen költeménye”, Mezősi Károly: Móra Ferenc ismeretlen ifjúkori költészetéből, Nagyrévi György: A Vörösmarty-árkák javára fordított gyűjtés története, Szabadi Sándor: Két Móríczt-levél, Szabó György: Benedetto Croce megjegyzései József Attila egy verséhez, Vincze Géza: Jókait követnek jelölik Komáromban, Zoványi Jenő: Javítások Pilcius Gáspár életrajzi adataiban, D. Zöldhelyi Zsuzsa — Köllő Miklósné: Vörösmarty Szózatának első orosz fordításai. *Szemle*. Fenyő István: Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai, Fenyő István: Trócsányi Zoltán: A nagyenyedi kollégium történetéhez, Görgey Gábor: Thomas Mann: Válogatott tanulmányok, Hegedűs Géza: Kalauz a magyar ifjúsági irodalom történetéhez, Hopp Lajos: André Stil: Páris velünk, Jávor Ottó: Kardos László: Száz vers, Kovács Győző: Fazekas Mihály összes művei, V. Kovács Sándor: Tinódi emlékkönyv, Tinódi Lantos Sebestyén válogatott munkái, Makay Gusztáv: Fenyő István: Az Auróra, egy irodalmi zsebkönyv életrajza, Rónay György: Lovik Károly: A néma bűn, Rónay György: Molière válogatott vígjátékai, Rózsa György: Irodalomtörténet és ikonográfia, Stoll Béla: „Ősi harmat után”.

GELEJI DEZSŐ

EGY NAGYSZALONTAI KORTÁRS KÉT LEVELE ARANY JÁNOSRÓL

Az egyik legszebb magyar könyvet Arany Jánosról Riedl Frigyes irodalomtörténész írta. Arany Jánosról szóló könyve 1887-ben jelent meg, de Riedl a könyve megjelenése után is folytatta az Aranyra vonatkozó adatgyűjtést. Ennek a munkának értékes bizonyítéka az alább közölt két levél is, amelyet Rozvány György volt nagyszalontai főbíró, ügyvéd írt 1893-ban. A két levél Arany János egyéniségéről szól és arról számol be, hogy milyen ember is volt Arany János. Rozvány megfigyeléseit hitelesnek kell elfogadnunk, már azért is, mert ő a nagy költőt gyermekkora óta ismerte. Rozvány 1819-ben született és 1902-ben halt meg. Tollforgató ember volt, részt vett Arany János temetésén mint Nagyszalonta küldötte. („Pesti Napló” 1882. október 25.) A macedón származású Rozvány György egykor politikai szerepet is játszott. A vak Lovassy Lászlót ő hozta haza a kufsteini börtönből; 1848/49-ben harcolt, amikor is kitüntette magát, — amelyről Bem levele is tanúskodik. Rozvány Arany Jánosról sok cikket írt és ezek a cikkek elszórva megtalálhatók az egykori fővárosi és nagyszalontai lapokban. De ő írta meg „Nagy-Szalonta mezőváros történelmét” is, amely a „Toldi” monda keletkezéséről, az Arany családról stb. őrzött meg igen kitűnő adatokat. Az egyik levélben említett „indebinde” (indebinde soluti) perre való hivatkozás, a neoaquistica commissio által elvett paraszti földek ügyére vonatkozik, amely alkalommal a feudálisok elvették, politikai okokra való hivatkozással a hajduk földjét, sőt az Arany-családot a nemességétől is megfosztották (1741—1742).

Rozvány György két levele, számos egyéb irodalomtörténeti emlék között G. Jaulusz Ilona néhai fővárosi tanárnő hagyatékából került elő, aki Riedl Frigyes tanítványa volt. Sajnos azonban az általa összegyűjtött anyag egy része a háborús események következtében elpusztult.

A két levél időrendi sorrendben :

N.Szalonta 1893 máj. 26.

„Mélyen tisztelt uram!

Arany szobra leleplezése ünnepélyére a szalontai küldöttséggel én is B-pestre felmenvén, Arany Lászlónál is látogatást tettünk. Ennek asztalán lévén uraságod műve „Arany János”, ennek egy lapjára figyelmeztetett, mely általam írott Szalonta-történelemből az „indebindé” (indebite soluti) pert is felemlíti.

Megvettem tisztelt uraságodnak e művét, s nagy figyelemmel elolvastam: Tisztelettel vettem kezembe, de nagyobb tisztelettel tettem le, midőn elolvastam.

E mű méltó Arany Jánoshoz, és becses eredménye t. uraságod tudományossága, mély bíráló tehetsége és nagy gonddal teljesített lelkes munkásságának.

Jól esett olvasnom ebben a források és ezek között az én műveimnek a felemlítését.

E legutóbbi bátorít művének egy kis paszusára észrevételt tennem. —

*

A 93-ik lapon Arany e versszaka után :

„E tüzet ama víz éleszi, nem oltja,
E vizet ama tűz nem issza, de ontja.”

t. uraságod e megjegyzést teszi „Kétségtelen, hogy ez csak gondolt és nem látott kép”.

Nagyon is látott és Arany által erősen megfigyelt jelenség.

Magyarázatul :

A kovács, vagy a hámos, ha tüzes szenének erejét fokozni akarja, vizet frecskendez reá : tehát tüzet vízzel éleszi.

A népnek nem lévén évről-évre eltett száraz fája : kandallója tüzére hosszú nyers hasábot tesz. Ennek egyik vége a kandalló ölében a tűzön áll, s ez előbb felmelegszik, majd megtüzesedik és akkor már a fában levő nedvességet a még nem égő s a kandalló öblén kívül álló végéhez szorítja s ez víz alakban a lak talajára csepeg, s egy kis tócsát képez : tehát Arany, észlelése nyomán, helyesen állítja : „E vizet ama tűz ontja.”

Ily tüzes végű nyers fával szúrhatta ki Odiszzeus Polifémnek a szemét.

*

T. Uraságod nagyon helyesen dicséri Aranynak rendkívüli megfigyelő tehetségét. Nem lehet, hogy e két versnél ez őt cserbe hagyta volna.

*

Helyesen méltóztatik mondani, hogy Aranynál a költészeti fantázia nem erősen nyilvánul.

Az én tudomásom szerint, ő nem is fektetett súlyt a fantáziára, hanem csak az általa tett megfigyelésekre, tanultakra és a lelkületi dedukciókra. Ezért, ő mondható a költőink közt a legrealisztikusabbnak, és legmegfigyelőbbnek.

Egy pár példát említek fel erre nézve :

Itt Szalontán 70—80 évvel ezelőtt, volt egy lányok tanítója, Pap Mihály nevű. Takarékosan használta fel csekély fizetését. Már szolgálatának első évében egy üsző borjút szerzett. Ez következő tavaszkor az orosi gulyára volt menendő. Gondolta, ezt jó lesz „bilyog” alá venni. A cigánynak elébe rajzolta a P. M-et, holott a mintát ekkép kellett volna adni. „M 9”. A cigány az első minta után készítette a bélyeget. — Pap Mihály ennek helyességéről meg akarván győződni, a vas bélyegzőt a tűzben megtüszítette, s az első próba-lenyomást az iskolaajtaján, mely nyílt utcára nézett, kísérlette meg. Ez ekkép ütött ki M. 9. Lett ebből nagy röhögés a kis városban s emlékezetét az iskola ajtaján levő visszas bélyeg évtizedeken át fenntartotta.

Arany találta az abszurd beszédekre a mondatot, mely máig is él : „M 9” aequale Pap Mihály” E „9” betűt említi A. süsü nevével kapcsolatban.

Itt Szalontán lakott egy Birizdó József nevű egyén, ügyvédnek nevezetve, jogosan vagy jogtalanul, nem tudatik.

Ez a szalontai jegyzőnek volt a fia, s a jogot Debrecenben a múlt század vége táján végezte el.

Igen szép legény volt, erős termetű, majdnem egy öl magas.

Iskola-végzettségeért és tekintélyes termetéért Rhédey Lajos adminisztrátor megyei esküdtnek tette, és kapott ezzel megyei zsinóros hajdút és parasztbotoztatási korlátlan hatalmat.

Alig kezdé meg hivatalát, egy oláh papot 12-ig megbotoztatott.

Ebből nagy láрма lett, felhatott messze a bécsi kancellárig, s Birizdót Rhédey, amint önkényűleg esküdtnek tette, úgy hivatalból elcsapta. Birizdót nem annyira a hivatalból elcsapás, mint az bántotta, hogy e bukással a gazdag Barányi kisasszony biztosnak tudott kezét is elvesztette.

„Komor bika” lett belőle, s nem is házasodott meg. Vagyont nem szerzett s szokott mondásul használta: „a ki hátul marad, tegye be az ajtót”.

Erre reflektálva használja Arany e mondatot, meg a „komor bikát”. T. Uraságod műve 272—273-ik lapján megemlíti, hogy A. kedvelte a sikamlós, a csiklandós tréfákat.

De mennyire? Mi kor és laktársai tudjuk ezt legjobban. Minden magabavonultsága és kunktátorsága mellett is, ha munkáját elvégezte vagy tanulmányánál kifáradt, azonnal eredeti természetében jelent meg, és ez volt az, mit a szalontai ember így határoz meg: „ártatlan jókedvű”. Nem frázis, hanem egészében átértzett tőle ez:

„Szívem’ ifjul, gyermekké lesz;
Kis örömet nagynak érez,
Körülem is ártatlan kedv
Játszi pillangója repked.”

A sikamlós helyeket Shakespeárenál nekem végig mutogatta, s együtt csodáltuk e geniális írónak ilyen mondatait. Arra a tételre, hogy a szüzesség megtartása vádaskodás az édesanya ellen s. a. t. azt mondotta ez a ragyogó talentum.

Én azt hiszem, hogy Arisztófanesz fordításánál ő egészen játszi elemében volt.

Sajnálom, hogy Bolond Istókját be nem fejezhette, mert csak ez adott volna bepillantást életébe és lelki világába.

Ő ezt, mondja, — *magának akarta írni.*

Az a szomorú szobor a Múzeum előtt Aranynak csak külső formáját akarná mutatni, de az nem Arany.

Én halála előtt, mintegy három hónappal voltam nála, Nagy Józseffel, szalontai nyugdíjas jegyzővel.

Igaz, midőn szobájába léptünk, ültében azt a képet mutatta, a mit a szobra. De láttunkra felvidámul és velünk, áldott jó kedvével tréfálkozott.

*

Bocsánat! a tenni szándékolt kis észrevételem, hosszúra nyújtotta a leveletem Hisz’ Aranyról igen sokat lehetne írni, miről még nincs emlékezés.

kiváló tisztelettel

Rozvány György”

A második levél szövege:

„Mélyen tisztelt uram!

Azzal akarom igazolni becses sorainak általam kedvesen lett fogadását, hogy azonnal válaszolok.

A kérdéseiből azt magyarázom ki, hogy „A. J.-életéből — -féle 19 tárcacikkemet egészben nem, vagy csak átfutva tetszett olvasni.

E tárcacikkek teljes számát három helyre küldöttem el : Gyulai Pál úrnak, Tomori Anasztáz hitrokonoknak és Szilágyi István egykori tanulóársamnak és A. J. köztudomású, legintimebb barátjának (ez utóbbinak Mármaros Szigetre).

Tomori megköszönte, Szilágyi I. öreg barátom e művet megdicsérte és lelkemre kötötte, hogy e művet Arany János szobra leleplezése alkalmára önálló kötetben adjam ki. E tanácsot nem követtem, mert rossz ömennek vettem, hogy Gyulai Pál úr Ömértósága (főrendiházi tag, ergos suum cuique) bár jól ösmer egy jöttát sem írott hozzám, sem közvetlen, sem közvetve küldeményemet meg nem köszönte.

E művem egyik teljes példánya a Múzeum könyvtárában, — hol az öreg Szinyei a lapokat gyűjti, — meg lesz.

Nálam ebből csak egy példány van még.

A lapkiadó, kihez írni tetszett, nem is tudna adni, mert lapját nem rendezi évszám szerint, holott ezt tenni kötelessége lenne.

*

Kérdéseire készséggel felelek :

Az elsőre : A. J.-nak Klárcsival való, Putifárné esetét teljesen igaznak tartom, mert annyira lelkiismeretes embernek ismertem, hogy lehetetlennek tartom, hogy saját egyéniségéről, még költeményben is, igazat ne mondjon.

Itt megjegyzem, hogy Bolond Istókjának elején az öreg csöszről és megesett lányáról való beszéd merő fikció : hanem az apaiház leírása (I-ső ének, 16, 17, 18 vers) teljesen igaz. E házat jól ismertem, emlékezet után le is rajzoltam. E rajzot közli Arany László atyja „Hátrahagyott iratainál”. Továbbá való igaz, amit a II. énekben „Istókról” beszél, sőt még a 116 versszakban megénekelt auto da fé is. Ezek mind vele történtek.

*

A másodikra. Az való igaz, hogy 1849 végén a szolgabírónál, közös barátunk Kenyeres Jánosnál irnokoskodott. Ezt én minden tartózkodás nélkül leírom : „Arany János életéből” féle művemben, és okadatolom, hogy ennek így kellett történni és szerencse, hogy így történt, mert A. J.-nak e hivatalban léte enyhülést adott az egész járásnak. Erről én a maga helyén sokat írok. Kérem felkeresni.

A harmadikra. Mikor láttam én Arany Jánost először, erre bajos felelnem, mert vissza kellene mennem gyermek éveimből való visszaemlékezéseimnek bölcsőjére. Ő a nálam két évvel öregebb bátyámmal járta az elemi osztályt, tehát láthattam és megismerhettem Aranyt már 4 éves koromban, különben is bátyámnak jó gyermek-cimborája volt. Együtt játszottunk. Gondolom, tisztelt uraságod abból az időből kérdezi Arannyal való ismeretségemet, midőn 1836-ban a színészetből, itthon legínségesebb, legszívrehatóbb állapotot találva, hazajött.

Ezt én említett művemben szinte terjedelmesen leírom. Kénytelen vagyok t. Uraságotat odautasítani.

A többi, ezzel kapcsolatos kérdésre felelek.

Aranynak barna arca volt, gömbölyded, orra kicsit kifelé álló tömzsi. Egészben csinos szabályos arc. Jól emlékszem, ifjú korában lerajzoltam.

Hajszín : erős barna, sőt fekete.

Hajzata : igen erős, nem göndör, — hanem hullámhajlású.

Szeme : fekete, de kicsit kivált messzebb nézésnél, összehúzott s rebező, mert kicsit rövidlátó volt.

Ruhája : (Ezt említett művemben bőven leírom, sőt a kis bundáját is, melyre az iskolába feladták) kénytelen vagyok odatenni utasítást.

Termete: középmagasnál valamivel nagyobb, erőteljes, szabályos, gömbölyded, egyenes szilárdállású, csak feje, a koragyermekkori sok tanulástól kicsit meghajlott, de ha akarta, — 1848-ban fegyverezett nemzetőr — egyenes katonatartásba tudta magát helyezni.

Térde : kövéres, kicsit összeálló, úgynevezett Kniebohrer-es de kis mértékben. Testmozgása, mert sohasem gimnasztizált, és sohase táncolt kicsit nehézkes.

Csodálni lehet azt az erős tévedését, hogy ily hajlékonyság és elevenebb mozgás nélküli testtel, hogy tudott a szinpadra kíváncsozni. Nála is be lett bizonyítva az, hogy senki sem ismeri magát egészen.

Kedélye : nyugodt, de rendkívül nagy hajlammal az ártatlan tréfálkozás és kedélyes vidámságra.

Hivatalban : arctartása komoly, nyugodt soha indulatbajövést le nem tükröző. : — (Egyszer egy esküdt ember azt kérdezte tőle, hogy van nemzeti jegyző úr, hogy soha se tör ki a haragja. — Felelte : „Ha haragszom hallgatok.” — Hátha nagyon nagyon haragszik” — felelte : „Akkor még jobban hallgatok.”

Jelleme : erős puritán és filantróp, — hivatalában megvesztegethetetlen.

*

A 4-ikre. Én Arannyal, atyám házában, két iskolaszünet alatt egy szobában együtt laktam. Ő 20—21 éves, én 18—19 éves voltam ekkor. Bizalmas beszéd közben, ha én felemlítettem is a szerelmi vágyakat, vagy kalandjaimat, édesdeden tudott rajta mosolyogni : de ő az ösztön gerjedelmekről előttem sohasem beszélt, sem valami szerelmi kalandját fel nem hozta. — Azt hiszem, hogy ő nála, mint erős ép testűben, az ösztön gerjedelem, épen úgy meg volt, mint nálam ; hanem bizonyosra vehető, hogy Juliskájához való platónikus ábrándos viszonya és reménye, hogy őt nemsokára magáénak mondhatja, mint rendkívül becsületes embert, még az extravagáns gondolatoktól is visszatartotta.

Teljesen igaz vallomásának vehetjük azt, mit „Visszatekintés”-ben mond :

Soha se' bírák teljébe'
Örömeim poharát ;
Az ifjúság szép kertjébe
Vas korláton néztem át.
Félve nyúltam egyszer-máskor

Egy rózsát leszakítani.
Késő volt a rázkodáskor
Mind lehulltak szirmai.
Keresém a boldogságot,
.....
s kerülém ha megjelent.

*

Majd ismét a „Mint egy alélt vándor” költeményében ezt a, — szerintem' igaz vallomást teszi :

„Találkoztam ugyan
 Egy-egy friss virággal, egy-két termő fával,
 De a fa gyümölcsét év meg nem ízleltem,
 S megelégedém a virág illatával,
 Ott, ahol az élet víg örömi nyíltak,
 Úgy érzettem, mintha tilalmasba járnék,
 Ezt sugá valami : hosszú pálya vár még.”

Ily ünnepélyes konstatációk után, miket Arany becsületes, komoly férfi tesz, hinnünk kell és én erősen hiszem, hogy ő a szüzesség erényét a „socio tori”-ig lelki erejével megtartotta.

*

Intim módon mit tartott Arany a vallásról? röviden csak ezt felelhetem, ő protestáns, én görög-keleti vallású voltam. Dacára e különbségnek, mi sohase vitatkoztunk a vallásról, melyet mindketten, külső formáját illetőleg, emberi intézménynek, vagyis az emberi kebelben jelentkező gonoszindulatok fékentartására szolgáló fegyelmi törvényeknek tartottunk. Ily, de csak is ily szempontból tisztelte ő a vallást.

Épen az apám házába laktában, Balogh Péter helybeli ref. pap kérésére; Tschokkénak „Stunde der Andacht”-jából egy pár fejezetet magyarra fordított. Szépnek mondotta, minden pietizmus nélkül, és benne csak a szép gondolatokat és a ragyogó irályt dicsérte.

Pietisztikus gyakorlatot nem vettem nála észre; de hitem szerint, ilyest nem is gyakorolhatott, mert az iskolai, napi 6 órai munka elvégzése után kis húgomnak két órai tanítást adott. És ha mindezeket, meg az étkezést elvégezte, neki feküdt a tanuláshoz, és ő oltotta el utolsónak a gyertyát, és első volt, ki ezt meggyújtotta. — Hat órai alvásnál többet sohasem engedett meg magának. Vallásos gyakorlatokra nem jutott ki neki az időből.

Jegyző korában, hivatalos kötelességből, az előljárással együtt néha-néha elment isteni tiszteletre, és a templomban buzgón énekelte a zsoltárokat együtt a közönséggel és lélekből énekelte, mert szerette a zenét, — igen jó zenehallása volt és szépen korrekt énekelte mezzoszoprán hangon.

Templomból hazajövet szokta volt mondani, de minden pietisztikus szemforgatás nélkül mosolyogva : „Hej de jól kiénekeltem magamat, ma az ebéd jobban fog esni.”

A természetfeletti, vagyis érzékentúli dolgokra, mint nekem monda, soha se' törte az esztét, nem is fogja törni, mert tudja, hogy az emberi véges elmének határa meddig terjed. Hisz' azt sem ismerjük, mi körülöttünk van. János Jelenétét, Dante Divináját — csakis nagy elmék fantáziájának tartotta. Sohase láttam, hogy metafizikai könyveket olvasott volna.

Hanem a bibliát jól ismerte, mert 8—9 éves gyermekkorában olvasta el és nagy emlékezőtehetsége az olvasottakat híven megtartotta.

Nem tudom eleget tettem-e t. Uraságod kívánságának e hosszú levelem tartalmával. Az bizonyos, hogy szívesen tettem.

Ezekon kívül figyelmébe ajánlom Szalonta történelmének III. részét és „Arany J. életéből”-féle tárcacikkeimet. Mindezekben A. J.-ról — igen gondos összegyűjtés után, — igen sokat beszélek, és mind olyanokat, melyek a nagy közönség előtt még nem tudták.

Igaz : én A. J.-ról csak mint emberről írtam ; de igyekeztem e célból az egyéniségre vonatkozó adatokat híven összegyűjteni és adataim nyomán őt, mint a legfőbb letesebb emberstílt bemutatni. Én részemről őt nagyobbabnak tartom embernek, mint

költőnek. Az az költőnek is nagynak tartom, költőink között legnagyobbnak ; de mégis közvetlenből reám tett hatás után, nagyobb kegyeletet érzek kebelemben emberi-sége, mint költőisége iránt.

Költőiségéből csak azt sajnálom : miért nem végezhette be Bolond Istókját? Ez lett volna lelkének tipikus alakja. Ebből ismerhattük volna fel keblének belső világát, a lelkéhez forrt játszi humort, azt az ártatlan jókedvet, mellyel jó Geniusza őt olyan gazdagon megáldotta.

Nem az a morózusnak látszó ember volt Arany, kit Pesten ilyenül ismertek ; hanem az a világot és az egész emberiséget szeretettel keblére ölelő vidámkedélyű ember, kit mi Szalontán ismertünk:

*

Értesítem t. uraságodat, hogy N.Szalontán oly impozáns monumentum készül Arany emlékezetének, mely kegyeletesebb benyomást fog tenni tisztelőire a B. pestinél: Ennek rajzát közelebb a Vasárnapi Újságnak megküldöm.

kiváló tisztelettel

Rozvány György

SCHEIBER SÁNDOR

ARANY JÁNOS ISMERETLEN SZATÍRÁJA: A NEMZET NAPSZÁMOSAI

Arany János halála előtt kb. négy hónappal levelet kapott Kolozsvárról, amelyben verset kértek tőle egy készülő Kriza-Albumba. A levél aláírói nyilvánvalóan ismerték a jó kapcsolatot Arany és Kriza között,¹ ezért kérték az öreg költő közreműködését.

A magányában tépelődő Aranyra bizonyára jólesett a levélből felé áradó tisztelet, sőt hódolat. Író ritkán kapott ilyet. Érdemes teljes szövegében megismerni.²

Mélyen Tisztelt Uram!

Az unitárius tanodák ifjúsága, tanáraival egyetértve, elhatározta, hogy a székely népköltészet halhatatlan gyűjtője, a feledhetetlen költő és püspök Kriza János szülőházát (Nagy Ajtán, Háromszék) emléktáblával jelölendi meg folyó évi július hó 16-án, s ez alkalomra *emlék-albumot* fog kiadni.

Bocsássá meg nekünk, parányoknak, édes magyar nemzetünk legnagyobb költője, ha Kriza iránti lelkesedésünk túl-bátorra teszen! Óhajtásunk szerfelett merész. Tán a lehetetlennel határos. Mindazáltal a cél nemes volta: reményt, a remény hitet ad, a hit pedig bátorságot önt belénk óhajtásunkat, alázatos kérésünket kinyilvánítani. Ha a Toldi-trilógia alkotója néhány soros költeménnyel szerencsétlenné irodalmi vállalatunkat, melylyel Krizának akarunk áldozni: meg vagyunk győződve, nagyobb és kedvesebb elégtétel lenne ez Kriza szellemének, és a szellemet őszintén tisztelő unitarizmusnak, — mintha az a társadalom hozná babérkoszorúját a költő szülőházára, mely oly kevés elismeréssel adózott — míg élt — a „székely csalogánynak”.

Az igazgatóság az emléklap tiszta jövedelmét a takarékpénztárba fogja elhelyezni, s kamatait önképzőköri pályamunkák díjazására fordítandja. — Ha bátorságunk *nem tolakodás*, legyen szabad Mélyen Tisztelt Uraságod legbecsesebb válaszáért esedeznünk: remélhetjük-e, hogy becses költemény-küldeményével — e hó 28-ig — megajándékozni kegyeskedik? Ha ellenben bátorságunk *túl ment* az illem és a józan ész határain: legbecsesebb elnézését kérjük.

Így is, úgy is maradunk

Mélyen Tisztelt Uraságodnak

alázatos szolgálai:

Kolozsvár, (patak-utca 2.)

— a szerkesztő bizottság nevében —

1882, június 10.

Kovács János
igazg. tanár s az ünnepély vezetője

Győrffy József
Gábor Albert

¹ Ennek néhány adatát l. *Kriza János*: Vadrózsák. I. Bp., 1911. X, XIII, XIV. l. (*Sebestyén Gyula* emlékbeszéde); *Kriza János*: Székely népköltési gyűjtemény. Gondozták: *Gergely Pál*—*Kovács Ágnes*. II. Bp., 1956. 434–436. l. (*Kriza levele Aranyhoz*).

² A levél eredetije a M. Tud. Akadémia Kézirattárában található, az Arany-levelezés 1323. száma alatt.

A Nemzet napszámosai. (Album jótékony dolog)

Napszámosok. Urak! egyik találunk, ki legjelebb volt közelem,
alábbra is nincs mielő megadni neki a népsé tiszte-
telét; kértük keményen el.

Nemzet. Gyere, bizony kár, magam is megdicsőítem néha,
de ingam meg sem lehetem, mert a sír helye megvan
négy fő bünyőzet, a kigoró dertűi szűkölnek is hár-
malhatok, a fűtől való pöffölés kényelmek. Hanem,
mintha négy is a sír fűtől volt, ha elfőnik mind,
nyírnak nekem kápolni egy kére, akkor megmondok,
amely a helyet.

Napszámosok. Megyünk, megyünk, az Isten áldja meg! csak
hogy szegény társunk ne maradjon személtelen. (Első
a kápolni után a kemény megfőtt kére.)

Kemény. Most már csak koldusok kezét nézzük meg, hogy
megfőtt kére.



Telegramm.

Kovács János tanár úrnak
Kolozsvár.

Tölyvást szenvedek, nem látok: visszavonultam
az irodalomtól. Nem küldhetek verset.
Arany.

Arany a levél negyedik lapjának aljára ceruzával ráírta sürgönyválaszának fogalmazványát :

Kovács János tanár úrnak

Kolozsvár

Folyvást szenvedek, nem látok : visszavonultam az irodalomtól. Nem küldhetek verset.³

Arany.

Ez a felszólítás mégis ösztönzést adott Aranynek arra, hogy a levélnek ugyanarra a lapjára ceruzával rövid satírárt írjon a nemzet halájáról írói — a „nemzet napszámosai”⁴ — iránt éltükben és holtukban. Arany azt a segítési módot, hogy az írók társuk emlékének megörökítéséhez honorárium-mentes művekkel járulnak hozzá, „album-jótekonyság”-nak nevezi. Egész bizonyossággal meg lehet jelölnünk azt a mondatot, amely Arany satírájának indítéka volt : „meg vagyunk győződve, nagyobb és kedvesebb elégtétel lenne ez Kriza szellemének, és a szellemet őszintén tisztelő unitarismusnak, — mintha az a társadalom hozná babéroszorúját a költő szülőházára, mely oly kevés elismeréssel adózott — míg élt — a 'székely csalagánynak' ”.

Az eddig ismeretlen, keserű satíra így hangzik :

A Nemzet napszámosai. (Album-jótekonyság).

Napszámosok. Uram! egyik társunk, ki legjelesb volt köztünk, elhunyt és nincs miből megadni neki a végső tisztességet ; kérünk temettesd el.

Nemzet. Ejnye, bizony kár, magam is megdicsértem néha ; de ingyen még sem tehetem, mert a sír helye megterem négy fő burgonyát, a koporsó deszkái tyúkólak is használhatók, s fejfája⁵ kapufélnek. Hanem, miután úgy is a ti fajtátok volt, ha eljőnétek mindnyájan nekem kapálni egy hétre, akkor meggondolnám a dolgot.

Napszámosok. Megyünk, megyünk, az Isten áldja meg! csak hogy szegény társunk ne maradjon temetetlen. (Előbb a *kapálás* azután a *temetés* megtörténik.)

Nemzet. Most már csókoljatok kezét nagylelkűségemért.

Még csak azt említjük meg, hogy a Kriza-Album tíz esztendővel később jelent meg; Kovács János szerkesztő másirányú elfoglaltsága miatt.⁶

³ Ezekben a napokban (június 15-én) írta a Margitszigetről unokájának Nagyszalontára : „vizonzásul én is megerőltetem egy kissé rég pihenő szemeimet s írok neked” (*Rolla Margit* : Arany estéje. Bp., 1944. 121.).

⁴ A szöveget *Vas Gereben* regényének címéből (1857) kölcsönözte Arany. Lásd még *Tóth Béla* : Szájruul szájra. Bp., 1895. 226—227. l.; *Margalits Ede* : Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Bp., 1896. 567. l.

⁵ Előbb : „fejtől való” s áthúzva.

⁶ Kriza-Album. Szerkesztette és kiadta : Kovács János. Bp., Hornyánszky, 1892. Kriza barátainak és tisztelőinek írásain kívül adja az emlékünnepe előtörténetét és leírását.

SZABADI SÁNDOR

ARANY JÁNOS NAGYKÖRÖSI MŰKÖDÉSÉRŐL

Arany János „tanári működésére vonatkozó pozitív acta, mely az életírónak megbecsülhetetlen, eddig csak kevés jutott nyilvánosság elé”. — írja 1883-ban Hahn Adolf, Arany egykori tanítványa, Havas Adolf néven Petőfi kiadója. (E. Ph. K. 1883. 44. l.) Azóta eltelt 72 esztendő, de Arany nagykőrösi korszaka még mindig sok megoldatlan kérdés elé állítja az életírókat. Benkó Imre kétes hitelű könyvében kívül (Arany János tanársága Nagykőrösön 1897. Bírálta Szilády Áron, Irodalomtörténeti Közl. 1898. 117. l.) még nem jelent meg Arany nagykőrösi működéséről összefoglaló munka. Arany kőrösi működésének megvilágításához néhány „pozitív acta” közlésével szeretnék hozzájárulni.

Arany János 1851. nov. 10—1860. szept. 20-ig mint az ottani ref. gimnázium tanára működött Nagykőrösön. E nagykiterjedésű alföldi város — gazdag ekléziája lévén — ebben az időben összegyűjtötte iskolájában a tudományos és irodalmi élet kiválóságait. Hogy csak a nevezetesebbeket említsem : „Arany mellett, mint egy híres törzskar tagjai ott jeleskedett : Mentovich Ferenc, Szász Károly, Szilágyi Sándor, Ács Zsigmond a kiváló nyelvész, majd Losonci László, Salamon Ferenc, Jánosi Ferenc és számosan az akkori tanárvilág kitűnőségei közül.” (Tolnai Lajos : Sötét világ. 53. l.) A protestáns iskolák abszolutizmus alatti relatív függetlenségét tekintve, a tanárság némileg legalizált menedékhely volt. (Voinovich G.: A. J. életrajza 1849—1860. 108. l.) E tudós férfiak becsülettel végezték tanári munkájukat, de az első kínálkozó alkalmat megragadták, hogy közeleti, tudományos pályán töltsék be hivatásukat. A tanároknak az állandó váltakozásában Arany tartott ki a legtovább : kilenc esztendeig. Pedig ez alatt a kilenc esztendő alatt többször is lett volna alkalma elmenni : 54. augusztusában visszahívták Szalontára (Arany levele Tompához, 54. szept. 27.) az ottani algimnáziumhoz igazgatónak, 56. júniusában a kecskeméti református egyház küldöttségileg invitálja gimnáziumához igazgatónak (Tompához, 56. jún. 25.), 57-ben egy Pesten szervezendő kereskedelmi iskola tanárának hívták (Tompához, 57. jún. 26.), 58-ban pedig Kovács János debreceni tanár tudakozódik tőle : elfogadná-e a debreceni kollégiumi katedrát. (Kovács Jánoshoz, 57. dec. 31. Arany János ismeretlen öt levele. Közli : Csűrös Ferenc. Vasárnapi Ujs. 1907. 21. sz. 415. l.) Arany visszautasítja a meghívásokat. Nem azért, mintha Nagykőröst különösképpen megszerette volna, hanem azért, mert a bizonytalant a bizonyossal felcserélni nem akarta: fáradt, beteg embernek érzi magát, aki már nem képes arra, hogy új viszonyok között új életet kezdjen. Ez a melankólia érzik a második kecskeméti meghívást¹ visszautasító, kiadatlan levélből, amelyet a kecskeméti református egyházi levéltár őriz :

(Jelzete : Kt. 1. l.)

¹ Kecskemét először 1851-ben hívta meg Aranyt tanárnak Nagykőrössel egyidőben, de Szász Károly felvilágosítására biztosabbnak találta a kőrösi állást. (Vö. Ercsey Sándor : Arany János életéből. 58. l.) Kecskeméten meg is választották : a kecskeméti presbitérium erre vonatkozó jegyzőkönyvi kivonata a szalontai csonka torony Arany múzeumában van.

Tisztelendő tudós *Fördös Lajos* úrnak, a kecskeméti ref. egyház érdemes lelkészének, megkülönböztetett tisztelettel.

Kecskeméten.

Tisztelendő Ur!

nagyrabecsült honfitársam!

Értésemre esett, hogy tegnap, távollétemben egy, a kecskeméti n. t. Egyház-tanács által megbízott küldöttség szerencsélteté látogatásával itteni lakásomat, oly céllal, hogy megbízatásához képest, engemet a kecskeméti főgimnázium egyik tanári — és pedig igazgató tanári állomására meghívjon.

(Debreceni István katalógusa 34. lap 43. sz.) A kecskeméti Ref. Egyház Presbitériumi Jegyző-könyveiből a megválasztás körülményeiről is értesülünk:

„1851. szept. 30-án. Jelen voltak: Tiszt. Mihó László, fő Gondnok Szel József, Bfvi Kis László, Csányi János, Tóth Antal, Szokolai Sándor, Fejes János, Tormássy Lajos, Csereklői János, Horváth Pál, Szeless Gábor, Vecsei Pál, Tormássy Mihály, Veres István, Muraközy József, Orvos Horváth János Urak és Keményffy Pál.

A helybeli iskolának a cs. kir. magas oktatásügyi Minisztérium által kibocsátott terv szerinti átalakíthatása reménylhető lévén, miután a városi lakosság e tárgyban nagyszerű buzgóságot, s áldozat készséget tanusított, jónak találtatott, hogy egy küldöttség menjen fel Budára a cs. kir. Országos Helytartó Báro Geringer Károly ur ő Kegyelmességéhez azon alázatos jobbágyi hódolattal benyújtandó kérelemmel, miképp ő Kegyelmessége a Magas cs. kir. Minisztériumnál oda hatni méltóztassék, hogy iskolánk a bekövetkezendő teljes szervezésig is nyilvános intézetnek ismertessék el; ugyan ez a küldöttség keresse meg Tanhatósági felügyelő Szőnyi Pál ur ő Nagyságát, Nagy Tiszteletű Török Pál Esperes urat, hogy alkalmas tanároknak való egyéneket ajánljanak. —

E nézet elfogadtatván küldöttségi tagokul Lelkész Tisztelendő Mihó László, fő Gondnok Szel József, iskola felügyelő Tóth Antal és Fejes János urak kinevezetnek utasítatván, hogy az előterjesztésben foglalt leendő eljárásuk után egyszersmind ide tudósítást adjanak.

Az Egyházi Tanácskozmány tagjai, a szerint, mint ismerettségi viszonyuk engedte, ezen nevek után látja szükségesnek tudakozódni: vallyon az itt alább megnevezendők ajánltathatnak-e; s Tanári állomást fogadnának-e el? Csengeri Antal, Varga János, Zeik Miklós, Károlyi István, Bajza József, Weisz József, Szilágyi István, Emődi Dániel, Horvát György, Arany János, Tóth István, Kalicza László, Tarczy András, Jókai Mór, Vállas Antal, Fényes Elek.

A küldöttség igyekezzék ezek felől örvendetes hirt hozhatni.”

„1851. október 10. éről. Jelen voltak: Tisztelendő Mihó László lelkész, fő Gondnok Szel József, Csányi János, Sárközy Lőrincz, Bfvi Kis László, mind hárman Superintendenciális ülnökök, Tóth Antal iskola inspector, ügyvéd Fejes János, Tanácsnok Keresztes János, Orvos Horváth János, Tanácsnok Tormássy Mihály, Tanácsnok Nagy Lajos, Tanácsnok Szőke Sándor Városi pénztárnok Horváth Pál, Városi kapitány Nagy István, ügyvéd Tóbi János, ügyvéd Horváth József, Tanácsnok Szeless László, Városi fő jegyző Búza Kis Mihály, ügyvéd Gáspár Lajos, Egyházi aljegyző Vecsei Pál Urak és Keményffy Pál főjegyző. —

Fő Gondnok Szel József úr előterjeszti, hogy a Tanár választás e mai napra lévén kitűzve, a választás szavazás útján fog eszközöltetni, a már annyi gyűléseken át fölemlített nevek, s egyének közzül tehát minden jelen levő egy papírra 8 egyént jegyezzen föl, s szavazatát az Elnök Tisztelendő Mihó László úr, s az ő kezeibe adja; megemlíti egyszersmind, hogy Fő Tisztelendő Polgár Mihály Superintendens úr szavazatát 8 Tanárra ő általa beküldötte legyen. — Tisztelendő Mihó László Lelkész úr szükségesnek látja komoly, hideg meggondolásra, érdektelen választásra, azaz kedvezés, tekintet nélküli eljárásra szólítja fel a jelenlévőket, hogy igyekezzenek úgy a magas kormány szándokát, rendeletét, mint az iskola javát eszközölni szavazatukkal. A Tanácskozmány egyhangúlag elhatározta azt is, mikép ez a választás ideiglenes, a megválasztottak tartoznak élettrajzot terjesztetni elő, s felsőbb jóváhagyás reményében fognak Tanárokkul tekinteni. —

Ezek előrebocsátásával a jelenvoltak szavazataikat beadták, mellyeknek alapján — mint legtöbb szavazatokat nyertek — megválasztattak:

Szilágyi István,	Arany János,	Horváth György,	Jancsó Ádám,
Tóth István,	Oberníyk Károly,	Losonczy László	Csikai Imre Urak. —

Miről fő Tisztelendő Úr azon kérés mellett rendeltetett tudósíttatni, hogy a nevezett egyéneket maga is megerősítse, s megerősíttetésüket illető helyén eszközölje.”

A mennyire megtisztelve érzem magamat a kecskeméti egyháznak bennem helyzett ezen bizodalma által, melynek nyilatkozását, már másszor is volt szerencsém tapasztalni: annyira fáj kimondanom, hogy annak ezúttal sem tehetek eleget. Egy új, — vagy újból szervezendő intézet kormányzása sokkal erősb, erőlyesb jellemet igényel, mint a milyenek magamat ismerem, s valóban akkor élnék vissza a tiszt. egyház bizodalmaival, ha e se phisice, se moraliter nem nekem való állást elfogadnám.

A mi pedig azon még szóba nem hozott, de fölkerülhető esetet illeti, hogy mint közrendű tanár cserélném föl állásomat az ottanival: részemről a cserét mi sem indokolná egyéb, mint azon tisztelet, mellyel a kecskeméti egyház iránt viseltetem. De, ide már közel öt évi megszokás után, számosabb kötelek fűznek, s jobban írtózom a változástól, új viszonyok közt mintegy új élet kezdésétől, hogysem ez állásomat másutt hasonlóval fölcserélni óhajtsam. Vannak férfiak, kik a kecskeméti gimnáziumnak több szolgálatot tehetnek, mint én, törött kedélyű, változó egészségű ember.

Legyen szíves kegyed a n. t. Egyháztanácsnak legmélyebb köszönetemet tolmácsolni, s tagadó válaszómrét engem kimenteni; ki szíves üdvözléssel maradtam

Tisztelendő Úrnak

Nagykőrös, jun. 16. 1856.

alázatos szolgálja

Arany János
nkőrösi tanár

A kiváló tanári karnak, de leginkább Aranynak nagy része volt abban, hogy keze alól annyi kiváló ember került ki: fia, Arany László, Szilády Áron, a nagy polihistor, Szilády János, akinek a pályafutásához annyi reményt fűzött Arany, Tolnai Lajos, a regényíró, Almási-Balogh Tihamér, Dömötör János, Baráth Ferenc, az esztétikus, Hahn Adolf, Petőfi kiadója. Nevelői munkásságának emléke az a néhány kézirat, melyet a Kecskeméti Állami Levéltár őriz: Szilády Áron nagykőrösi diákkorából (1851—53) való két iskolai dolgozat Arany javításával és Szilády Jánosnak, Áron öccsének irodalmi zsengei Arany bírálataival.

Szilády Áron dolgozatának rövid kivonata megéreztet valamit az önkényuralom fojtott levegőjéből, a diákság 48-as lobogásából és Arany bölcs óvatosságából:

1. A puszta ház.

Rövid tartalma a következő:

Zöldelő erdő közepén elhagyott omladozó ház áll. Valaha boldog családi életnek volt a tanúja: „lakosa e háznak egy kertész volt, ki több évekig nyújtta a rossz viskót negyedmagával elsőbben, ki sokáig élt itt háznépével csendesen és nyugalomban munka és fáradozás közben”. (*Arany lapszéli jegyzete*: „lakosa e háznak egy kertész volt, ki egykor negyedmagával sokáig lakta e viskót; több évig élt itt stb”). „De jött a hír, hogy a hazának katonára van szüksége és a két ifjúban felgyuladt a tűz a hazát szolgálni, védeni és oltalmazni”. Az egyik ifjú elesett a csatamezőn, a szülők bánatukban a fiú után haltak; végre bekövetkezett a véres drámának utolsó jelenete. A honvéd megfosztatott életpárjától: kedves fegyverétől, ki élet és halálban hű kísérője volt... Jaj, de kevés idő múlva „midőn még senki sem élvezhette a béke örömeit, újra szárnyalt az a hír, hogy erővel elhurcolják a szegény volt honvédet, de nem a hazát védeni”. (*Ez utóbbi megjegyzés piros ceruzával és tintával erősen áthúzva.*) „Újra lehetett látni a sok volt harcost minden felé, most szöknek a fegyvertől, mit eddig oly kevesen hordoztak és használtak a haza hasznára”. (*Az idézőjelbe tett részt Arany tintával keresztkben áthúzta és ezt írta a margóra*: Effélék nem tárgyai az irodalmi gyakorlatnak”). A fiú is megszökik és hazatér a szülői házba, de örökre elúzi a bánat arról a vidékről, mert csak ekkor tudja meg, hogy nemcsak hazáját, hanem családját is elvesztette. „Azóta senki nem tud róla szólni, s nem is volt és nincs soha a puszta háznak látogatója, hanem csak a dühös szelek úzik néha benne vad játékaikat”.

26/XI 1851. Szilády Áron.

A következő dolgozat bírálatából a puritán, erkölcsiekben kérlelhetetlenül szigorú Arany bontakozik ki előttünk:

2. A két rokon

Rövid tartalma a következő:

Egymással távoli rokonságban lévő leány és ifjú megszeretik egymást, de nem lehetnek egymáséi, mert a fiú politikai összeesküvésbe kerül: több évi börtönre ítélik; a leány pedig bánatában önként zárdába vonul. Midőn eltelik a fiú kiszabott büntetése, örömmel siet haza, hogy feleségül vegye a szeretett leányt. Megdöbbenten értesül a leány elhatározásáról, de „az ifjú tűz előtt minél nagyobb gátak emelkednek, annál nagyobb erővel küzd azok ellen”. A zárda fejedelemasszonyánál, mint a leány rokona jelenik meg, bebocsáttatást nyer és végül megszökteti a leányt. „Már másnap a p...-i zárdaszüzek száma eggyel kevesebb volt s ugyanazon a napon a szomszéd városban egy új házaspár eskettetett össze”.

Arany János megjegyzése:

„Általános észrevétel*.

A stil ki van fejlődve, a finomabb árnyéklátokat később el fogja tanulni, gyakorlás, olvasgatás, összehasonlítás által.

Mint beszély is elég jól van kidolgozva (t. i.) kezdőtől, hanem bezárást nem lehet helyeselni. *Zárdaszüzet elszöktetni*, ez nem nemes tett, habár vallási különbség forog is fenn; nem olyan tett, hogy ezáltal a beszély hőse boldogságát eszközölhesse, mert a hölgy még csak nem is kényszerítve vette föl a fátyolt, hanem önkaratából, s akkor is meggondolhatta volna, hogy Gyula még kiszabadulhat. Ha tehát keservében elhirtelenkedte a dolgot, boldogtalanná tette magát, nem szabad őt, egy, mindenestre bűnös lépés által ismét boldogítani. Július 12. 1853”.

Tanár és tanítványa között nem szakadt meg a kapcsolat, csak más formát öltött: a kőrösi diákból a Magyar Tudományos Akadémia tagja lett, a kőrösi tanárból pedig az Akadémia főtitkára. Arany néhány itt következő levelét ilyen minőségben írta Szilády Áronhoz a halasi ref. parókiára (kivéve az első levelet, melyet, mint a Szépirodalmi Figyelő szerkesztője írt a kőrösi káplánnak):

Pest, aug. 18. 1861.

Tisztelt barátom,

Becses cikkét igen nagy örömmel vettem, s közleni fogom a lapban², mihelyt a külirodalmi rovatban most folyó cikk lejárja. Nem tudom érdekl-e a Figyelő annyira, hogy bírní óhajtsa; ha igen, megküldöm s ha még lesz példány a kiadónál, eleitől fogva.

Kegyed velem nagy szíveséget, s az irodalomnak hasznos szolgálatot tenne, ha folytatná koronkint ismertetéseit a keleti költészetből. Olvastam mutatványát Firdusi sikerült fordításából: ha volna még több is készen, örömmel közlenék belőlük. Ne tegyen le a szándékáról Firdusit, ha lehet egészben, vagy legalább kitűnő epizódjaiban átültetni irodalmunkba.

Szilágyinak nem írok, ha feljön majd megtudja, a mit kérdez. Köszönöm neki, hogy kegyedet megnyerte a cikk dolgozására.

Vegye szíves üdvözetemet, tisztelője

Arany J.

A következő két levél (1868. aug. 3-i és 1873. jan. 25-i keltezéssel) kölcsönzött könyvek visszaküldésének, ill. kölcsönzött kéziratok átvételének sürgetése. (Közlésüktől tárgyak közömbössége miatt eltekinthetünk.)

Az itt következő levél a párizsi nemzetközi orientalista gyűléssel kapcsolatos értesítés:

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA 784.

Nagytiszteletű Úr!

Gróf Lónyai Menyhért akadémiai elnök úrnak, f. hó 1. napjáról tett felterjesztésre ma érkezett meg nmltgu vallás- és közoktatási miniszter Úr válasza, mely szerint az Akadémia által az orientalisták sept. 1-én kezdendő nemzetközi gyűlésére Párisba küldendő tagok költségeül 500 ftot a helybeli kir. adóhivatalnál folyóvá tett s egyszersmind, tehát Ön, gr. Kuun, Salamon és Vámbéry urak számára francia ajánlóleveleket küld.

* A kiemelések Aranytól

² Megjelent: Az arab Kászid és Ghazal c. értekezés a Szépirodalmi Figyelő I. évf.

Minél fogva, — miután (az Akadémia részéről adni szándékolt 200 u 250 ft pótlással) 2—3 tag elküldése lehetségessé vált, — hivatalos tisztelettel kérem szíveskedjék azonnal válaszolni személyét illetőleg, és gr. Kuunra nézve, kinek felszólítására helyettesem által felkérletett volt, hogy készek-e a küldetésben eljárni.

Irok most egyúttal Salamonnak, — gr. Kuunnak és Vámbérynak, hollétüket nem tudva, nem írhatok.

Tisztelettel

Buda-Pest 1873 aug. 28.

Nagytiszteletű Úrnak

alázatos szolgálja

Arany János
főtítkár

Nagytiszteletű Szilády Áron Úrnak, mint a M. T. Akadémia Tagjának.

A következő levél értesítés az akadémiai tagságról szóló oklevél megküldéséről (1876. dec. 12.).

Arany másik kiváló tanítványa Szilády János volt. Költői tehetségével diáktársai közül messze kimagaslott. Egykori iskolatársa Tolnai Lajos írja róla : „Szilády János, az Áron öccse volt a leghíresebb poéta, egy kis zömök, fekete arcú, egyik szemére félig vak fiú, ő mindenkit homályba borított. Mert Aranyhoz jártam : közelebbi barátságba lépett velem. Nagy ok volt ez. Bámultam és mivel Arany nagy jövőt jósolt neki : hát meghajoltam nagysága előtt. Írt époszokat, hexameterben és alexandrinusokban. Emlékszem egy ilyen címűre : *Etelkör*. [Mint a kéziratból kiderült, az említett eposz címe nem *Etelkör*, hanem *Etelköz*.] Arany rendkívül felmagasztalta. A gimnázium felkapta, dicsőítette. (Sőtét világ 60. l.) Másutt némi maliciával : „... még az Arany nagy Sziládyja se lépett föl. Meglátom előbb mi lesz az a nagyszerű mű, mellyel meglepi a világot, mint egykor Vörösmarty, Arany. Bensőbb barátai egy új Iliásról suttogtak.” (Uo. 72. l.) Mi volt az oka, hogy később a költői ambíciókról letett : az eddigi adatokból nem derül ki. Egy azonban bizonyos : korának jelentős ígéhirdetője lett.

Szilády János irodalmi zsenyéiből igyekszem olyan válogatást adni, amelyből kitűnik a tanár és diák közötti kapcsolat bensősége. Balladáiból a következő kettőt választottam ki :

1. Mátyás megválasztása

Rövid tartalma : László király halála után a nemesség a budai várban Gara nádort választja királlyá. Határozatukat az ősz Szilády sem tudja megváltoztatni, csak a Duna jegén összegyűlt „40.000 levente katona”. Dörgő vivát-tal tüntetnek Mátyás mellett és királlyá választására kényszerítik a nemességet.

Arany János szöveg mellé írt bejegyzései a vonatkozó részekkel :

Szegény a természet, kirabolta a tél,
Fáinak levelét leszárazta a dér,
Zöld bársonyruháját letépvén, helyébe
Fehér lepelt aótt szájalomfejébe
De Magyarországot nincs mi vígasztalja!
Elrabolt királyát semmisse pótolja. —
Kivirul tavasszal a deres fák ága,
Lesz még a hólepte mezőnek virága,
Újra megrakodik a természet kincssel,
De bomlik az ország, hogyha feje nincsen.

(Petőfi)

A hasonlat nem ellentéte annak,
amivel ellentétbe akarja hozni.
Mert valaminth a természet kivirul,
úgy bizony király helyett is
lesz más király.

A nemesek tanácskozására Szilágyi betoppan :

S most az ajtó mögül fellép a vén vezér
Az öreg Szilágyi, s rövideden beszél
Röviden magyarán kimondja mit érez
Nem köti le szívét senkinek szívéhez...

Elég hosszú volt biz az, ha úgy
van, amint Bonfinius leírja.

Arany rövid bírálat a ballada végén :
Jó leírás, de csak történeti.

2. Hős és hősnő

E ballada az eseményeknek utólagos elbeszélése párbeszédes formában. A hős a törökök fogságába kerül, a hősnő (felesége) pedig elindul felkutatására. Sikerül eljutnia a törökök táborába, de fogságba kerül. Itt ismeri föl török ruhába öltöztetett férjét, aki kemény harc árán vívja ki mindkettőjük szabadságát:

„Kértelek, vártalak
De nem adtak láttam,
S kivettelek, kívágtalak
Durva kövek közepéből
Ragyogó gyémántom.”

Arany birálata :

Keresi a formát, a ballada formát. Csinos így is, de mégsem tanácsos ily hosszabb cselekvényt csupán a szereplő egyének *utólagos elbeszélése*re bízni, mert hatása veszt az által. A *hollók* ebédélse (mit felolvastunk) egészen más, az nőveli a tragikai hatást, hogy a hollók osztotznak a hőselett. Bezárás, zárkövet igen szép, igazi *gyémánt*!

Külön csoport a három eposz : A tatárfutás, Vaskapu és Etelköz. (Fekete vászonkötésben, kéziratok a fenti sorrendben bekötve, felirata : Nagykőrös 1854—56.)

A Tatárfutás

Három énekből áll. Rövid tartalma a következő: a tatárok jöveteléről a menekülő Kuthen kun vezértől értesül Béla király. Legjobb vitézeit küldi Héderváry nádor vezetésével ellenük. A kis magyar csapat vereséget szenved és tépetten érkezik vissza. Véres vereségük kijönzítja a Rákos mezején gyülesező esztelen párharcokba elmerült nemességet és Béla király vezetésével a tatárok ellen vonulnak. Muhi mezejéig üldözik őket, ahol a két ellenséges tábor, a Sajó két oldalán éjszakai tábort üt. A magyarok féktelen mulatással töltik az időt és éjfélt után mámoros álomba süllyednek. Béla király bántatában a szabadba vágyik és a csendes éjszakát a Sajó partján busongva, ébren virrasztja át. Itt éri őt egy szökevény tatár, aki elárulja, hogy a tatárok éjszakai támadásra készülnek. Béla felveri a magyarok táborát és visszatér a támadást. Virradattal azonban kezdetét veszi a nagy ütközet, mely végül a magyarok vereségével végződik: bármily hősiessen harcolnak, nem tudnak a túlerővel szemben ellenállni. A tatárok végigpusztítják az országot és csak két évi dúlás után térnek vissza hazájukba. Béla király is visszatér, megkezdí az ország újjáépítését:

Mint az eget midőn fellegözön dúlja
Ha elmúlik a vész, ragyogóbb azurja
Olyan volt a hon. De Mohi pusztáján még
Soká véres földet ásott a munkásnép.

Arany szöveg mellé írt megjegyzéseivel néhány sor a Tatárjutásból :

Maga a nap egy nagy óriás gyümölcsfa
S a hosszú sugarok termő ágak rajta.

Khutenröll :

Elhagyatva ért ő e rokonos honba,
Maga sebesülve és serege romba,
Átszűretett az a harc sűrű rostáján,
Ottveszett a hőse egynehánya hijján.
Azonban . . . , mint a csillag, mely első helyétől
Mindig messzibb szalad s elenyészik végül
Úgy megy a nádor is, s majd talán úgy mén el,
Magyarhon egéről egy vakító fénnel,
De az ő nyomán nem múló lesz a szalag,
Mint csillagfutásnál, mely mint jó, elszalad
Megmarad *soká* siralmas emléknék 11 szótag
Melyre a tatárok szomorúan néznek.

jól megy

Csakhogy a csillag
futásnál nem marad *soká*

* A kiemelések Aranytól.

Azonban az éjjél a kés' időt látja
S eljön, mint az estnek setétedő bátyja.

szokatlan kihagyás,
ez jó

És az egész sereg fel még alig ébred
Már a hegyek közül dörgés, moraj ébred.
(Első Énekből való részletek)

ha így akarja, az előtte való
szóknak: *alig és moraj* kel-
lene rimelni.

De mi ez? közéjük a rémhalál ment-é?
Vagy mért vált e lármá ilyen síri csenddé?

bravó!

Olyan e serg mint a vésszel küzdött gálya,
A vezér a hajó tépett vitorlája.

csinos.

De Béla a király sem maradt azon helyen,
Sergéhez ment, hogy azt lelkesítené föl
Lelket adna neki a maga lelkéből.
(Második énekből részletek)

szép

Arany összefoglaló bírálata az eposz végén :

Mint eposz nem üti ugyan meg a mértéket, mert nincs benné *egység*, nincs összefüggő cselekvénye, a történetek nem egymásból, hanem csak egymás után következnek, s az epizódok *kevés* függnek egybe az egészszel, de mint verselés mindenestre jeles, a nyelv benne *költői*, a képek, hasonlatok sokhelyt *meglepők*, bár néhol túlzottak, a rim többnyire jó, s néhol *egészen új*. Vannak benne eredeti ötletek, s *költői fordulatok*, melyek az *önmunkáló* elmének kétségtelen jeleit viselik magukon. *Korához képest* illy compositio szép reményre jogosít fel!

A Vaskapu

Tartalma egész röviden : Vaskapunál találkozik Hunyadi serege a támadó Abedinnel és török seregével. Az összecsapást két vitéz párviadala dönti el : a magyar Zolnai legyőzi Abedin hős fiát, Timokánt, mire a török sereg megfutamodik : Hunyadi utoléri az atyái fájdalomban összetört Abedin vezért, de nemes lelke megszánja : „Tedd le a fegyvert agg, szánom gyilkolni sok évid”. A lerokkadt aggyástyánt saját fájából származó régi ellensége öli meg orvul. A fényes győzelem után a csatamezőn Hunyadi beszédet tart és egybevegyül a harcosok diadalkiáltása a hősöket temetők gyászoló morájával.

Arany bírálata :

Olvastam. Az eposzi nyelvet, verselést mind tökélyesebben alkalmazza, sőt a cselekvény alkotásban is dicsérendő kísérletet tőn, noha ebben, s a jellemzésben majd az érettebb kor fogja megadni a kellő gyakorlottságot.

Etelköz

Arany bírálata :

Jelen eposz egy helyesen választott epizód a honkeresés hősi korából. A magyarok midőn e hazát elfoglalták volna, Etelközben települnek le, ott laknak. Árpád, a vezér fejedelem, harcban áll Simonnal a bolgár fejedelemmel, s e harcot előbb csak fia, Levente által folytatja, de majd *Ármány*, gonosz szellem indítására, ki a magyarok vesztét akarja és azt, hogy Pannónia földjére sohase jöhessenek, személyesen megy Simon vára, a bolgár *Disztra* (ma Siliustria) ellen, s míg itt fecseéri erejét s idejét, az alatt a besenyők Simon által felizgatva az etelközi lakhelyre törnek, a honmaradt kevés vitézeket, nőket, aggodat, gyermekeket — ezek közt Árpád atyját is, az ősz Álmost és fiát a kis *Lutócot* — leölik, a véres éji harc után csak kevesen menekülhetnek Árpád-hoz, hírvül adni az etelközi mérszárlást. A magyarok véres bosszút esküsznek a besenyők ellen, s ez őket hosszú, meddő és káros küzdelmekbe bonyolítná; e szerint Ármány célja — a magyarok végveszte — beteljesednék : de Hadúr többszörösen — (elesett atyja és fia szellemei által) megint Árpádot, hogy kímélje honnosi véréit az új hon elfoglalására, s miután Árpád e látványoknak hinni nem akar, Hadúr egy álomlátomást küld reá, melyben a dicső Etele őt a Kárpátokra vezeti, s megmutatja neki a tejjel-mézszel

folyó gazdag hont, melyet, isten végzése szerint mint attilárolói örökséget, vissza kell foglalnia ; most tehát megszünteti Árpád Disztravár sikertelen ostromát s készíti magát nagy hivatása betöltésére.

Ennyi a rövid tartalom ; s ebből is látszik, hogy a felfogás jó, egészen eposzi. A cselekvény alkotása *tervszerű*, van benne *egység*, van benne *alapeszme*. Mi a kivített illéti : az ütközések leírása sok helyen *plastikai hűségű* ; ha a *lélektani motívumok* néhol *gyengébbek*, ezen az író korát tekintve, csodálkozni nem lehet. Az *epizódok* elég jól fűzetnek a főcselekményhez. A nyelv jó, a *verselés* szinte sok új *rimet* mutat fel, bár néhol gyöngébb assonánzzal is megelégszik. A költő képek közt *sok új és meglepő van*, melyek az író erejét mutatják ; néhol túlzott vagy erőszakolt képek, hasonlatok is fordulnak elő, mint ifjú költőknél rendszeren. Általában az egészet áradatban lévő folyóhoz hasonlíthatni, mely nem tiszta ugyan egészen, de erővel tör utat magának — fluít paullum lutulentus³ — de ha lehiggad, ha partjai közzé megszáll, szép reménnyel kecsegteti a táj lakóit. Annyit mondhatok, hogy nyomtatásban is olvastunk ennél *gyöngébb epikai* műveket mostanság. Azért a „Tomori jutalom” felére ítélem.

Arany János.

A Tomori jutalom alapítója Tomori Anasztáz volt, aki 1853—54-ben a mathézist tanította a kőrösi gimnáziumban. Nagybátyja, Baranovszky Miklós után nagy vagyont örökölvén lemondott állásáról : vagyonával az irodalom lelkes pártfogója lett. A kőrösi diák-poétákról sem feledkezett meg : évente 5 aranyat küldött a legjobb magyar dolgozatot író VIII. o. tanulóknak. Ennek a jutalomnak a felét nyerte el Szilády János „Etelköz” c. eposzával. Miért csak a felét? Beszéljen erről a kortárs Hagymási, írói nevén Tolnai Lajos : „... Arany verseit másoltam ... Arany — mivel csakugyan nem fogadtam el a másolásért semmit, azzal akart erőnek erejével megjutalmazni, hogy a Tomori Anasztáz 5 aranyos pályadíjából, hármát, tekintettel szegénységemre, (jó köpönyeg ez!) nekem ítél ; kettőt adott nagy magasztaló dicséret mellett Szilády Jánosnak”. (Sötét világ 61. l.)

Az önkényuralom iskolapolitikája 1861-ig nem engedélyezte az iskolai önképzőkörök működését. A diákság az önképzőkör pótlására lapot indított. Abból az időből több ilyen rövid életű kézirat diák-lapot ismerünk. Szilády Áron írja a kőrösi diák lapokról : „1852/53-ban Magyar Sándor és Hoffer Endre „Hajnal” című lapot szerkesztett. Ágai is írt bele. A hajnal még 1853/54-ben is pitymallott. 1854/55-ben Péter Dénes szerkesztett „Szünórak”⁴ c. lapot, melynek teljes folyamát ma is őrzi. A „Gyom” ezeknek lehetett a folytatása.” (Irodalomtört. Közl. 1898. 117. l.) Az ilyen iskolai lapok működését Arany is támogatta : erről tanúskodik a Kecskeméti Állami Levéltárban őrzött balladáról írt bírálata. (Jelzete : Kiváló emberek kéziratai. 1830—1844. I. 3/3.) Erről a kéziratról másolta le a bírálatot a Szünórak szerkesztője és jelentette meg lapjának 9. számában a pályázatot nyert ballada közlésével egyidőben. (Az eredeti kézirat Szilády Áron hagyatékából került a hajdani Kecskeméti Városi Levéltár tulajdonába.) Csak a kézirat keltezése áll rendelkezésünkre (Nagykőrös, január 24. 1855.), a bírálát megjelenésének időpontjára csak következtethetünk, mert a lap egyes számai dátum nélkül jelentek meg és csak sorszámmal voltak ellátva.

A „Szünórak” 2. számában a következő pályázati felhívást olvassuk : „Jelentés! Pályázatot nyitunk egy balladára, mely pályadíjúl Jókai Mór arcképét nyerendi, a pályázandók felkérletnek, hogy műveiket január elsőjére a szerkesztőségnek kézbesítsék. Kevés idő múlva egy beszélyre is fogunk jutalmat tűzni. Reményljük, hogy az ifjúság számos műveivel találkozzunk. Szerk.”

A pályázati felhívásra öt ballada érkezett be, amelyeknek másolatát a „Szünórak” 9—12. számában megtalálhatjuk. Mivel Arany János bírálátát már Szilády Áron közölte

³ Kissé iszaposan folyik. — Valószínű utalás Horatius : Szatírák I. könyve 4. sz. 11. sor : „cum flueret lutulentus.”

⁴ Kézirat hetilap volt. 1854 dec. — 1855. febr. végéig minden hétfőn megjelent. Utolsó közleményéből a „Szünórak szünórája” c. Péter Dénes által írt vígjátékából megtudhatjuk, hogy munkatársak híján szűnik meg a lap. Vásonba kötött teljes évfolyamát a Nagykovácsi Arany János Múzeum őrzi.

(Irodalomtört. Közl. 1898. 117. l.) az eredeti kézirat alapján, csak utalunk erre a ballada bírálatra: Arany tanári működésére némi fényt derít.

Arany bírálatán kívül, a többé kevésbé ismert nevek (Galgóczy János, Dömötör Károly, Péter Dénes) mellett Tolnai Lajos két diák-kori versét is megőrizte a „Szünórák”. Önéletrajzi regényéből a *Sötét világ*-ból tudjuk meg, hogy a Lucián álnév alatt írt versek mögött a szegény diák Hagymási rejtőzködött: „Mint minden magyar gimnáziumban; Nagykőrösön is volt titkos irodalmi társulat. Ebből folyólap, sőt lapok is, „Hajnál”, „Szivárvány” és már nem emlékszem a címeikre... Azok közül kik a kőrösi diák-közlönyöket műveikkel ellátták: Péter Dénes (Kiséri) neve ment át az irodalomba. A többi eltűnt. Én is írtam bele, vagy beléjük álnév alatt — lírai verseket. Lucián volt a nevem. Úgy adta valamelyik előkelő társam, mint a gróf inasának, hogy Alfréd, holott otthon Jóska volt.” (60. l.) A „Szünórák” 1. számából:

Kórágyamon
(Luciántól)

<p>Beteg vagyok, nagyon beteg Itt fáj, itt a szívem körül. Napok óta nem alhatom Hiszen az álom is kerül...</p> <p>Leány leány! ah mit tévél?! Megölted az ifjú kebelt. Miért néztél rám oly merőn Miért nézett úgy szép szemed?</p> <p style="text-align: center;">Ne küldj, ne küldj, hadd haljak meg Csak még egyszer láthassalak. Minek? úgy is szívembe' vagy Szívembe' vagy te gyöngyalak!!</p>	<p>Éj szemednek hő sugára! Elhervasztá, el arcomat Bíborajkad egy mosolya Megásta kora síromat.</p> <p>Közelg... — érzem — a zord halál Már lépteit is hallhatók Szép szemedből küldj egy sugárt, Küldj — úgy tán még meggyógyulok.</p>
---	---

A következő költemény a „Szünórák” 3. számából való:

A komor bú...
— Lucián —

<p>A komor bú s a derült kedv Harcra szálltak keblemben, Küzdötték a döntő harcot S a bú tért meg győztesen.</p> <p>Hontalan bolyg a levert kedv! Síkon, pusztán, halmokon, Míg a bánat elbízottan Dúl s uralg jön, s rosszakon...</p> <p style="text-align: center;">Tul a völgyön, tul a halmon, Tul e szenvedés helyen Boldog leszek ah! majd ismét Mert Lillámat fellelem! —</p>	<p>Hol vagytok ti boldog órák, Merre vándoroltatok? Ah mióta eltűnétek! Csak komor, csak bús vagytok!</p> <p>Új lakója lőn keblemnek Új lakója: fájdalom, Elvisz majd ez nem sokára S e rongy éltet itt hagyom.</p>
--	---

Arany János ezekről a verspróbálkozásokról nem volt jó véleménynel: „Arany, ha nem volt is nagy istápolója az úgynevezett törekvőknek, — de legalább egy-két igaz észrevételt szívesen megtett. — Mit akar ezekkel a versekkel? — kérde egy augusztusi napon tőlem, Nagykőrösön, abban a kis szűk udvari szobácskában. — Csak írom. — Hát tudja mit? Ne írjon. Tanuljon nyelveket. Ott az angol, francia, ott az olasz, spanyol — nem is szólva a németről — ezeket, ezeket öcsém. A verseknek pedig hagyjon békét. Ne irkafirkáljon... Istenem, pedig azt hittem: egyszer engem is megdicsér, mint ahogy Szilády Jánost oly sokszor. Ezt a kegyet verseimmel nem nyertem meg tőle soha.” (Sötét világ 70. l.)

PÓK LAJOS

A NYUGAT ELŐZMÉNYEI*

(NÉGY FOLYÓIRAT)

A Magyar Génuszt, a Figyelőt és bizonyos tekintetben a Szerdát és a Jövendőt is ma a Nyugat előfutárainak tekintjük. Körülöttük a Nyugat későbbi irodalmi körének zöme csoportosul, s lapjaikon csiráznak-erjednek a magyar irodalom egy új korszakának a szándékai. Természetes, hogy az említett folyóiratokban megnyilvánuló irodalmi törekvések elsősorban mint a Nyugattal és a Nyugatban megszülető új irodalom első jelentősebb lépései érdemelnek figyelmet.

A Nyugat hosszú, kb. kétévtizedes irodalmi kísérletezések végső eredménye. Az irodalmi ellenzékiiség különböző csoportosulásáiban a nyolcvanas évek végétől figyelhetünk meg olyan — új mozgalom igényével jelentkező és fórumot, közönséget kereső — írói törekvéseket, amelyek nemcsak a Petőfi—Arany-epigonizmussal elégedetlenek, hanem az egész magyar kulturális életet parlagiasnak tartják, és programszerűen igyekeznek közvetíteni a külföldi irodalmak új eredményeit. E törekvések ideológiájának alapja a kapitalizmus hazai megerősödése, — s nyomot hagy rajta az egyházpolitikai harcok légköre, a közjogi viták nyomában járó politikai türelmetlenség, a szembefeszülés a hivatalosan tenyésztett nemzeti illúziókkal és az új európai irodalmi mozgalmak szélesebb körű megismerése is.

Az 1889—1908 közötti folyóirat-alapításokat vizsgálva, nem nehéz meglátni, mily nyomok vezetnek a századvég társadalmi-irodalmi mozgolódásaiból a Nyugat felé.

A modernség öntudatának gesztusai és az új irodalmi igények a megalkuvás, reformer radikalizmus és forradalmiság igen széles skáláján jelentkeznek. A világnézeti pesszimizmus és relativizmus különféle filozófiai iskolái hatnak az új törekvések képviselőire. A szabadság és tehetség jelszavával a modern polgári individualizmus jogait és az irodalmi színvonal emelésének szükségét hangsúlyozzák. Az irodalom témakörének bővülése városi, nagyvárosi-témákkal, a nyelvi megújulás igénye, a felszínes és provinciális közműveltség elleni tiltakozás s a francia dekadens és szimbolista költészet, az orosz regény és az új skandináv írók népszerűsége sok más tényezővel együtt jelzi, hol, milyen irodalmi lapokban kell keresnünk az irodalmi ellenzékiiség széles frontján a Nyugatban kibontakozó irodalmi megújulás előkészítőit.

A múlt század utolsó évtizedétől hirtelen nő a lapindítások száma, s a sok új, többnyire rövid életű folyóirat a különféle irodalmi csoportosulásokkal, az új irodalmi társaságokkal együtt az irodalom differenciálódásának is nyilvánvaló tünete. A társadalmi és esztétikai értelemben újfajta irodalmiságot képviselő folyóiratok közül kétségtelenül *A Hét* a legjelentősebb, amely az új írói nemzedék sok tagját indítja el és — nem utolsó sorban — közönséget nevel az új irodalomnak. *A Hét* mellett azonban utalni kell olyan folyóiratok szerepére is,

* A témát szélesebb keretben feldolgozó, készülő tanulmány részlete.

mint például az 1891-ben kiadott, Katona Lajos, Vikár Béla, majd Lenkei Henrik által szerkesztett *Élet*; a *Magyar Kritika*, amely 1897-ben jelent meg Benedek Elek szerkesztésében; az *Új Magyar Szemle* (1900) Ambrus Zoltán és Blaskovich Sándor szerkesztésében.

Az *Élet* antiklerikális, liberális lap, a korabeli magyar világ meglepően heves bírálataival; Vajda és Tolnai egyéniségének bővületében áll. Irodalomtörténeti jelentőségű tette, hogy a későbbi Nyugathoz hasonló igények sugallatára programszerűen fordul a nyugati irodalmak felé. A lap szerkesztősége hívja Pestre Ibsent 1891-ben és — tudomásom szerint — itt jelennek meg először ismertetések, fordítások pl. Hauptmannról, Nietzsche-ről. Az írói egyéniségnek szinte fetisizálása jelentkezik a lap hasábjain, amelynek főképp eleven és színvonalas kritikai rovata számottevő. A *Magyar Kritikában* szerepel először Osvát Ernő jelentős kritikákkal, s az ő személye elválaszthatatlan az új irodalmi mozgalom kibontakozásától. Az *Új Magyar Szemlében* már többen dolgoznak azok közül, akiknek vezető szerepük lesz az új irodalom körüli bábáskodásban; elsősorban Osvát, akinek itt jelennek meg legjobb bírálatai, vagy Ignotus, Ambrus Zoltán és Színi Gyula, akit Kosztolányi joggal nevez az új irodalom utászának. Az *Új Magyar Szemle* egyébként főképp politikai, közgazdasági írásokat közöl (Pikler Gyulától, Vészi Józseftől, Vámbéri Rusztemtől), az irodalomnak kisebb hely jut benne.

Igaz, hogy ezek a folyóiratok csak igen szűk körhöz szólnak; az irodalmi közvélemény irányításában a század vége felé már jóval nagyobb hatású a napi sajtó. Színi Gyula írja egyik cikkében, hogy a napisajtó nemcsak a híradás feladatát teljesíti, hanem pótolja, szinte kiszorítja a lassúbb lüktetésű folyóiratot s a még lassúbb könyvet is. De a fiatalok mégis csak folyóiratok segítségével indulhatnak el az irodalomban. A napilapok ugyanis — üzleti okból — ritkán foglalkoztatnak névtelen kezdőket; a kiadók viszont nem szívesen próbálkoznak olyan fiatal írőkkel, akiknek a nevét a közönség nem ismeri a napilapokból. Marad a folyóirat, s ez a helyzet is hozzájárul ahhoz, hogy annyi, többnyire reménytelen folyóirat-vállalkozással találkozzunk ebben a két évtizedben.

A már idézett folyóiratok közül egyiket sem mondhatja magáénak a legfiatalabb írói nemzedék, csak vendégként szerepelhet hasábjaikon, és magáénak érezheti a lapok szerkesztésében érvényesülő új szellemet.

Az új irodalmi csoportosulás első dokumentuma az az előfizetési felhívás, amelyről Fenyő Miksa számol be a *Nyugat* Osvát-számában.¹ 1901 nyarán Osvát, akinek ekkor már bizonyos tekintélye volt, Fenyő Miksa és még hatan (bölcsesek, orvosok, jogászok, akik később távol kerülnek az irodalomtól) adják ki ezt az előfizetési felhívást: „Az ősz elején *Új Figyelő* címmel havi folyóiratot indítunk, melynek cikkei a tudományos, irodalmi, művészeti és társadalmi élet magasabbrendű jelenségeivel fognak foglalkozni — s amelynek íróitól a szép érdekén s az igazság közérdekén kívül minden más érdek idegen.” Ebből a folyóirattól nem lesz semmi, azonban Osvát Ernő a következő évben átveszi a *Magyar Génusz* szerkesztését, s megteremti az új írói nemzedék s az új törekvések első fórumát.

A Magyar Génusz (1902—1903)

A *Magyar Génusz* 1892-től jelenik meg Hevesi József és Karczag Vilmos szerkesztésében. Üzleti vállalkozás, olyasféle, mint a Képes Családi Lapok, a Magyar Szalon vagy az Ország-Világ. A szerkesztésben is erősen érvényesülő üzleti szempontok mellett azonban észre kell venni egy szép igyekezetet is, a magyar olvasmányra-szoktatás szándékát, amelyet már a beköszöntő cikk hangsúlyoz. Mint az említett lapoknak, a *Magyar Génusz*nak is nem kis része van abban, hogy évről-évre csökken nálunk a német családi lapok addigi népszerűsége.

¹ *Nyugat*, 1923. 729. 1

A nyolcvanas-kilencvenes években kiadott családi lapok érdemei közé tartozik, hogy az a polgárság is kezd rászokni a magyar nyelvű olvasmányra, amelyik annyira már elmagyarosodott, hogy a napi érintkezésben s esetleg otthon is magyarul beszél, de még kizárólag német könyveket és lapokat olvas.

A Magyar Génius első tíz évfolyamának politikai cikkeit az alkalmazkodó lojalitás, szépirodalmi anyagát a „fehér” irodalom egyeduralma, egyéb cikkeit pedig a kispolgári sznobizmus és szenzációvágy kielégítése jellemzi. A kor legjobb írói is csak garantáltan „fehér” írásokkal léphetnek az „Isten, király, család” háromságának oltárt emelő lap hasábjaira. 1900-ban Basch Árpád veszi át a Magyar Génius szerkesztését. Némileg elevevebb lesz a lap, cikkeinek témaköre történeti, művészeti témákkal bővül.

Az 1902. június 1. számon felelős szerkesztőként Osvát Ernő, társszerkesztőként Michailovits István, főmunkatársként Kovács Jenő szerepel. Erről a ma már irodalomtörténeti jelentőségű szerkesztő-változásról semmi magyarázat sincs a lapban. De a régi keretben, a sárgásfényű finom papíron új nevek szerepelnek: Gellért Oszkár, Színi Gyula, Elek Artúr, Cholnoky Viktor. Új hang szólal meg a vezércikkben is, amely avult erkölcsi normák revízióját követeli a nietzschei „Umwertung aller Werte” álláspontjáról. A további, hetenként megjelenő számokban bővül a fiatal munkatársak sora: Kaffka Margit, Kemény Simon, Jób Dániel, Szilágyi Géza, Bárdos Artúr szerepel a legtöbbször. A fiatalok írásaiban a modernség — szinte harsogó — öntudata tűnik szembe. Elégedetlenségük sokszor nagyképmű és előnti az egész lapot; mintha csak parázs lenne talpuk alatt az a magyar irodalom, amelynek kortársaivá nőttek.

A lap formája, beosztása alig változik az év végéig. A vezércikk időszerű kérdésekhez szól hozzá; a versek, elbeszélések után „Hétköznapiak,” később „Madárszemmel, hangyaszemmel” címmel glosszákat közöl a napi eseményekről; szűkszavú, de általában magvas művészeti és irodalomkritikai rovat tesz teljessé egy-egy számot. Amint Gellért Oszkár írja emlékezéseiben, a Magyar Géniust egy Vígszínház mögötti nyomdában nyomják, s körüti kávéházakban szerkesztik. 1902 decemberében a szerkesztőség az olvasókhoz fordul: „Amikor egy félév előtt a lapot átvettük, új lapot akartunk adni a régi köntösben, de nem hirdettünk semmi programot”². Most sem programot közöl, hanem bejelenti, hogy januártól kezdve gazdagabb kiállításban, tetszetősebb formában, nagyobb terjedelemben jelenik meg a lap; regényt, esszét is közöl, s „munkatársainkban egyesítjük a legkiválóbbat, mit az utóbbi évek irodalma megnyilatkoztatott.” Ennek a bejelentésnek a háttere az a körülmény, hogy Osvát — nyilvánvalóan elképzeléseiben csalódva — eladja a lapot egy bankárnak. 1903 január 1-étől kisebb alakban, de már nem 16, hanem 32 oldalon jelenik meg, s szerkesztőként Gellért Oszkár, Osvát Ernő és Kovács Jenő szerepel. Március 8-án eltűnik Osvát és Kovács neve. Később Gellért mellett Cholnoky Viktor neve kerül a lapra főmunkatársként. Ettől kezdve esik a színvonal, hosszú regényfolytatások, drámarészletek jelennek meg s elszaporodnak Michailovits István cikkei olyan témákról, mint pl. „Nagy Károly leszármazottja-e II. Vilmos császár?” stb. (Michailovitsnak egyébként nem lényegtelen szerepe volt a lap életben-tartásában; az ő révén kaptak katonai hírdetéseket, amelyeknek a díjából fedezhették a nyomdászamlát.) Amilyen friss és modern a lap Osvát szerkesztése alatt, olyan unalmas lesz március után. Szelidül a kritikai hang, kevesebbet foglalkozik a nyugati, északi irodalmakkal. A válságot az előfizetők számának állandó csökkenése és a fiatal írók szándékait kísérő csend, visszhangtalanság okozza. Az utolsó szám december 27-én jelenik meg; egy szó sincs benne a lap megszűnéséről vagy a kiadása körüli nehézségekről. Gellért Oszkár közlése szerint a Magyar Génius megmaradt előfizetőit A Hétnek adta át a szerkesztőség.

² *Magyar Génius*, 1902. december 7.

Rövid ideig, tizenhat hónapig él néhány fiatal írónak ez az Osvát-vezette első kísérlete, hogy új érzésekkel, gondolatokkal kavargassa fel a magyar irodalom századeleji állóvizét. Állóviznek avult eszmék és neveltségessé vált formák rezervátumának tartják az egykorú magyar világot. „Magyarország a Kárpátoktól körülvevett medence. Ide nem fújnak át a kultúrviharok szelei, itt mérsékelt éghajlat alatt élünk, s gyengéd szellők lobogtatják a vágató csikósok hófehér gatyáját.”³ Lázadásuk esztétikai eredetű és célja sem más. Forradalmi újat-akarássuk az irodalomban jól megfér reakciós állásfoglalásokkal a politika napi kérdéseiben. Egyébként főleg vállalkozás azt keresni, hogy milyen, a különféle állásfoglalásokat közös nevezőre hozó politikai szándékot, melyik politikai csoportosulás álláspontját tükrözi a lap, hol a helye a kor politikai színpadán. A politikában nem akarnak sehová tartozni, elutasítják a politikát. „Ezek a hasábkok a művészetnek, az irodalomnak, a társadalom élete megfigyelésének vannak szentelve, természetszerűen számúzza van tehát belőlük a nagy harcvevő, a politika. S a kihágási törvénykönyvnél ezerszer hatalmasabb valami is számúzza innen: a jó ízlés.”⁴ Természetes azonban, hogy egy elevenségre törekvő hetilap nem valószínű, hogy a nem-politizálás szándékát, bele kell szólnia a napi eseményekbe. Többnyire Cholnoky Viktor és Színi Gyula írja ezeket a napi eseményekre visszhangzó vezércikkeket és glosszákat. Póztól nem mentes művészi arisztokratizmus, illúziókat és tekintélyeket romboló kiábrándultság jellemzi cikkeiket; Cholnoky Viktor cikkeitől a legszélsőségesebb sovinizmus és klerikalizmus sem idegen.

Érdekes a Magyar Génusz néhány politikai cikkét idézni, mert a bennük megnyilatkozó szemlélet hosszabb időre jellemző marad az induló írói nemzedék nagy részére. Cholnoky Viktor pl., akinek a publicisztikai munkásságában gyakran érvényesülnek át nem gondolt ötletek, zavaros indulatok, Kossuth Lajosról — születésének 100. évfordulóján — megállapítja, hogy nem volt igazi szabadsághős, nem a francia forradalom eszméiért harcolt, hanem közjogi ideáért. Állítását Kossuth 1877-es, a ceglédi küldöttségnek tett nyilatkozatával bizonyítja: ha Ferenc József nem volna az osztrák császári korona, csak a magyar, Kossuth hazatérne és hűségesköt tenné. Hangoztatja azt is, hogy nálunk a kiegyezés szerves összefüggésben van a szabadságharcral, mint a gyümölcs a virággal.⁵ 1902 szeptemberében tüntetnek a munkanélküliek Budapesten, s Cholnoky állásfoglalása ekkor sem rokonszenvesebb. „Az utcai demonstráció, amely hajdan tagadhatatlan bírta a járókelők egy részének szimpátiáját is, amely ha nem volt is ártatlan, de erkölcstelen sem volt: ma réme, csapása és átka Budapest kereskedelmének.” Szennyves csöcselékek nevezi a munkanélkülieket, — s azzal végzi: „Nem ég ma már a lelkesedés tüze senkiben. Azoknak van igazuk, akik a kor arculatának megváltoztatását nem a revolúciótól, hanem az evolúciótól várják.”⁶ Hasonló módon gondolkodik Színi Gyula is „Ifjú Oroszország” c. cikkében. A cikk Szijagin orosz miniszter meggyilkolását kommentálja, s csodálattal emlékezik meg a cári zsarnokság ellen lázadó ifjú oroszok hősiességéről. De: „Hiába küzd az «az ifjú Oroszország» a mai zsarnokság ellen... a mai zsarnokságot felváltja majd más... a mártíromság is felesleges, a forrongás is felesleges, mert minden megy a maga megszabott útján.”⁷ A Magyar Génusz jellemző megnyilatkozásai közé tartozik Ferenczi Kálmán cikke is Werner Sombartól „Der moderne Kapitalismus” c. könyve megjelenése alkalmából. Tágabb szemhatárú műnek mondja ezt, mint a Tőkét, s Sombart tanításainak lényegét abban foglalja össze, hogy a „szocializmus a múlt században a revolúció teréről az evolúció, a természetes növekedés mezéjére lépett és... épp ezért ma már nem khiméra, hanem fejlődésre képes tudomány.”⁸

³ Magyar Génusz, 1903. március 22. 22. 1.

⁴ Magyar Génusz, 1903. április 5. 26. 1.

⁵ Magyar Génusz, 1902. 626. 1.

⁶ Magyar Génusz, 1902. 591. 1.

⁷ Magyar Génusz, 1902. 479. 1.

⁸ Magyar Génusz, 1902. 773. 1.

A szerkesztés során Gellért Oszkár közlése szerint sem sokat törődtek a cikkírók politikai állásfoglalásával; magatartásuk alapvetően esztétikai. Elég volt Cholnoky hangoskodó, epés, de mindig érdekes publicisztika modora és Színi Gyula finoman foszforeszkáló ötletessége. Bár nem tartozott a Magyar Génusz írói köréhez, érdemes idézni Juhász Gyula egyik — ezt az írói nemzedéket jellemző — megnyilatkozását: „Mikor a 900-as évek elején a pesti egyetemre kerültem, az irodalmi ifjúság érdeklődése szinte kizárólagosan esztétikai természetű volt. . . a legnagyobb ellentétek szépen megfértek egymás mellett vagy békésen küzdöttek egymással, de az állásfoglalás általában esztétikai volt. Ez az idő az individualizmus aranykora : . .”⁹ Úgy gondolom, ezt a tényt kell elsősorban szem előtt tartani a Magyar Génusz szerkesztési módszereinek vizsgálatánál. A Habsburg-rajongás éppúgy helyet kap benne, mint a fenekedő kuruckodás, a kereszténység alapjainak támadása éppúgy, mint XIII. Leó „katolikus imperializmusának” elismerése.¹⁰ Nemcsak a munkanélküliek tüntetése miatt bosszankodó cikk jelenik meg, hanem a szociális lelkiismeret hangja is, pl. a néptanítók helyzetét panaszló glossza.¹¹ A szerkesztők a napi politika kérdéseiben bármilyen véleményt közölnek, csak a cikkíró egyéniségének értékét, írásának színességét nézik.

Ennek a nemtörődöm liberalizmusnak azonban semmi nyoma sincs a lap irodalmi szerkesztésében. Különösen az 1902-es évfolyam második felében lehetetlen nem érezni a fiatal Osvát Ernő egyéniségének, tudásának erejét, szerkesztői céltudatosságát, határozottságát, amelyről legendákat írtak és mondtak író társai. Az elért eredményeket, a lapban közölt magyar művek értékét nézve első pillanatban mégis túlzásnak hat a Magyar Génusz irodalomtörténeti jelentőségének hangsúlyozása. Már említettem, hogy legfontosabb tette nem új írók felfedezése, új magyar remekművek közlése, hanem a külföldi irodalmak felfedezése. A Magyar Génusz azonban bevezet néhány jelentős író is az irodalomba, többek közt Kaffka Margitot és Gellért Oszkárt, foglalkoztatja a fiatal írói nemzedék sok tehetséges képviselőjét, de a magyar irodalommal általában kevesebbet törődik, mint a külföldivel. A fiatal írók közül Kaffka és Gellért mellett legtöbbször szerepel Bárdos Artúr (versek, kritikák) és Jób Dániel (elbeszélések), akik később más területen dolgoznak; Színi Gyula, Kemény Simon, Szilágyi Géza, Nagy Endre, Krúdy Gyula és Sas Ede. Krúdy kivételével (aki mindenüvé ír) az eddig említetteket sorolhatjuk a Magyar Génusz írói köréhez.

Meg lehet említeni a lap magyar szépirodalmi anyagából Papp Dániel egy posztumusz elbeszélését, Thúry Zoltán két novelláját, Tömörkény, Molnár Ferenc, Lovik Károly egy-egy elbeszélését, Gárdonyi egyik elbeszélését, amelyből Annuska c. drámáját írja, s legfőképpen Ady: *A műhelyben* c. „rövid színekép”-ét, amely 1902. októberében jelenik meg, egy hónappal a nagyváradi bemutató után. (Bóka László Ady-könyve Ady egyetlen drámai művének csak a sikeres nagyváradi bemutatójáról emlékezik meg; nem említi, hogy a színmű a bemutató után hamarosan meg is jelent.) A darab egy vidéki szerkesztőség szürke, reménytelen, ábrándokat sorvasztó légkörét mutatja be, sok vallomáshitelű szubjektivitással. Versék is vannak közben. Idézek néhányat, a későbbi Adyt reveláló sort:

„Az én hitem csodás, nagy álmodás. . .

Az én hitem új földre nyit kaput,

Az én hitem pusztítani ölni tud,

Keserű könnyel színiig telt kehely. . .”¹²

Magyar regényt, vagy inkább hosszabb elbeszélést csak egyet közöl: Nagy Endre „Új Budapest” c. fantasztikus, utópisztikus művét. Itt lávaeső pusztítja el a bűnös Budapestet,

⁹ Juhász Gyula kiadatlan jegyzeteiből. *Nyugat*, 30. k. 5. sz.

¹⁰ L. pl. Cholnoky Viktor cikkei. *Magyar Génusz*, 1903. március 8., július 18., augusztus 23.

¹¹ *Magyar Génusz*, 1902. 849. l.

¹² *Ady Endre*: *A műhelyben*. *Magyar Génusz*, 1902. 712. l.

s új, ideális várost építenek a helyén, ahol megszűnnek a szociális igazságtalanságok. Merész, érdekes mű.

Osvát Ernő „Orosz Iván” c. regénynek induló műve, amelyből azonban csak egy folytatás jelenik meg, kuriózum-volta mellett a korabeli „oroszosság” népszerűségének is jellemző dokumentuma. „Ami Mignonnak Itália, az volt Ivánnak Oroszország”¹³ — írja Osvát regénye hősről. Az élet alapkérdéseit bolygató állandó nyugtalanságot tartja Osvát az oroszosság lényegének; ez jellemzi művének hőst, aki stílszerűen az újság gyászrovatának vezetője. A megjelent részletből nem lehet tudni, hogy nem az oroszosság divatjának szatírája lett volna-e a regényből. . .

A Magyar Génuszban közölt szépirodalmi művek színvonala az itt szereplő fiatal írók látásmódjának, stílusának változatossága Osvát szerkesztése idején általában figyelmet érdemlő. Szemmel láthatók pl. a novellákban A Hét első tíz évének eredményei témában és ábrázolási technikában (városi hangulatok, tragikus lelki konfliktusok, friss, szarkasztikus hang). A lap szerkesztési politikájában azonban, észrevehetően nem az új magyar irodalom szerepeltetése a döntő szempont, hanem új külföldi írók, irodalmi irányok ismertetése. Ezért lepi meg az irodalmi ellenzék korábbi lapjainak késhegyig menő vitáit és a fiatal Nyugat harcosságát ismerő olvasót, hogy kevés cikk foglalkozik a Magyar Génuszban a magyar irodalmi élet jelenségeivel, az Akadémia, a Kisfaludy-Társaság irodalompolitikájával és a magyar irodalmi múlt értékelésével. Ezek a cikkek sem mondhatók jelentőseknek. Polémia is csak egyszer teszi zajosabbá a Magyar Génusz hasábjait; amikor Cholnoky Viktor cikket ír az új magyar stílusról.¹⁴

Az alkalmat egy szegedi újság cikke adja, amely szerint Arany, Petőfi és Szász Károly Shakespeare-fordítása a magyar nyelv felülmúlhatatlan diadala. Cholnoky szerint Petőfi csúcsa a világlírának, de rabja kora Kazinczy, Szemere, Bugát fertőztette stílusának; Arany csak alexandrinusaiban magyar, prózájában akadémiaibb az Akadémiánál; Szász Károly pedig nem tud sem angolul, sem magyarul. Tíz év alatt a magyar stílus akkorát fejlődött, hogy ma már a magyar klasszikusok legnagyobb része elavult, jókora részük élvezhetetlen. Cholnoky avantgardista könyörtelenségére felszisszen a Budapesti Szemle és az Alkotmány: a Magyar Génusz megtámadta a magyar génuszt. Cholnoky válasza csak azt ismétli, hogy klasszikusaink nyelvét a nyelvújítás megrontotta.

A múlt magyar irodalmáról egyébként kevés véleményt találhatunk a lapban. Egy Palágyi Menyhértől szóló cikk¹⁵ szerint Vajda a XIX. század legnagyobb lírikusa Petőfi mellett; Szini Gyula Tompa Mihályról ír szép megemlékezést és tisztelettel beszél Vadnay Károly érdemeiről a könnyed, franciás hang meghonosítása körül; mások Lauka Gusztávnak a szenvedő romantikusokat kigúnyoló írásait méltatja. Osvát Ernő egyik megnyilatkozása¹⁶ két Aranyról szóló újabb mű bírálata során, voltaképpen keserű panasz, hogy nem olvassuk Aranyt, nem él a nemzet köztudatában. Ezekből a cikkekből nem lehet összefüggő képet kapni az Osvát-Gellért-féle Magyar Génusz múlt-szemléletéről. Nem jár sokkal több eredményrel a kritikai rovatban közölt bírálatok elemzése sem. Fenyő Miksa Kertr utánzó impresszionista csevegésétől Mikes Lajos kissé tanáros, de magas esztétikai igényeket támasztó bírálatáig sokféle hang érvényesül. Az új Magyar Génusz tizenhat hónapja alatt megjelent irodalmi művekről (pl. Gellért Oszkár és Erdős Renée versei, Gárdonyi „A hatalmas harmadik”, Herczeg „Andor és András” c. regénye, Gárdonyi „Annuska” és „A bor” c. drámája) alapos, maradót értékű megállapításokat olvashatunk; de a Magyar Génusz írói körének nemzedéki öntudata még nem nő odáig, hogy a kritikai rovatot fegyverként kezelje írói céljai érdekében.

¹³ Osvát Ernő: Orosz Iván. *Magyar Génusz*, 1902. 513. 1.

¹⁴ *Magyar Génusz*, 1903. február 15.

¹⁵ Mikes Lajos: A magyar szellem függetlenségi harca. *Magyar Génusz*, 1903. július 18. 14. 1.

¹⁶ O. E.: Arany-irodalom. *Magyar Génusz*, 1902. június 8.

Érdemes megemlíteni a lap ilyen természetű anyagából még egy portré-sorozatot a korabeli kritikusokról (Lázár Béla, Kóbor Tamás, Keszler József) és Szőke Oktáv [Színi Gyula] írását Kiss Józsefről, amikor Kiss a Petőfi-Társaságban felolvassa „A trombitás” c. versét. Színi Kiss József hatalmas népszerűségéről beszél; minden költeménye oly nagy érdeklődést, vitát kelt, hogy azt csak egy színházi bemutató lázával lehet összemérni.¹⁷

A Magyar Géniuszban szárnyait bontó „nyugatosság” lényegét Kosztolányinak az a megállapítása jelezheti, hogy Osvát Ernő egy irodalmi „tengerre magyar”-t kiált el.¹⁸ A Magyar Géniusz írói köre elégedetlen a belterjes tenyészetben egyre süllyedő színvonalú korabeli magyar műveltséggel, irodalommal, s be akar kapcsolódni a külföldi világnézeti, művészeti eredmények áramkörébe. Harcol az ellen, hogy művészeti rövidlátás, anyagi kérdések és ügyes reklám határozza meg, milyen művek jussanak el hozzánk külföldről. A lap szerkesztői ezt úgy igyekeznek elérni, hogy majdnem minden héten megszólaltatják a korabeli európai irodalomnak egy-egy jelentős alakját s a közölt novella, vers vagy drámarészlet előtt rövid; de tartalmas bevezetőben rajzolják meg az író portréját. Főképp az európai irodalmak naturalizmus utáni útkeresése jelentkezik a Magyar Géniusz szerkesztősége által kiválasztott művekben, Maeterlincktől Gorkijig igen széles skálán. A nevek adatszerű felsorolása is érzékeltetheti, milyen jelentékeny munkát végez igen rövid idő alatt a Magyar Géniusz az európai irodalmak közvetítése terén: Hamsun, D’Annunzio, Csehov, Gorkij, Kipling, Björnson, Maeterlinck, Wedekind, Bierbaum, Schnitzler, Wells, Liliencron, Andrejev, Mirbeau, Bang, Moreau, Max Halbe, Tolsztoj, Ibsen, Hauptmann, Wilde, Verlaine; a régebbiek közül Poe, Thomas de Quincey, Mérimée és Kleist jelenik meg a Magyar Géniusz hasábjain. Nem volt még folyóirat Magyarországon, amely ilyen széles utat hagyott a külföldi irodalmak beáramlásának. A válogatás széleskörű, a divatos nevek közül többnyire azokat emelik ki, akik valóban újat hoznak az irodalomba, s szembeszállnak a nyárspolgári, hálósipkás szellemmel, amelyet gyűlölnék az Osvát körül csoportosuló fiatal írók. Leginkább a szimbolizmus és az impresszionizmus iránti rokonszenvet lehet megfigyelni.

A lap íróinak esztétikai radikalizmusa mellől nem hiányzik bizonyos társadalmi, világnézeti kérdésekben mutatkozó éberség sem. 1902-ben pl. Szász Zoltán — akinek a Figyelőnél lesz nagyobb szerepe és a Jövendőnél — alaposan megmondja a véleményét Bourget *Etappe* c. regényéről,¹⁹ amely a szabadgondolkodás züllesztő hatását igyekszik illusztrálni egy család történetével. (Némileg csökkenti ennek a véleménynek az értékét, hogy a következő évben, a lap haldoklása idején folytatásokban közlik Bourget „A köpönyeg” c. regényét.)

A külföldi írókat bemutató cikkek közül a három legjobbat említtem meg. Színi Gyula²⁰ lelkesen, sok tárgyi adattal ismerteti a francia dekadensek és szimbolisták irodalmi alkotásait: cikkében le is fordít két Rimbaud-verset, köztük Rimbaud híres, a hangokban is színeket látó versét a magánhangzókrol. Török Gedeon²¹ [Osvát Ernő] — Csehovval szembeállítva — ragyogóan jellemzi Gorkijt: „Gorkijban a gondolkozó jóval gazdagabb, mint a művész. A forma aszimmetriájáért a le nem csiszolt drágakövek súlyával békít ki. Csehov nagyobb művész, de Gorkij erőteljesebb író.” Az orosz irodalom, amely egyik cikk szerint „a revolúció hevével és mohóságával tör elő s hódít”, az érdeklődés középpontjában áll. Csehov pl. máskor is szerepel; a publicisztikában gyakorta reakciós vizekre evező Cholnoky Viktor²² mutatja be igen jellemzően; azt mondja, „a nitroglicerín van benne minden orosz írónak az írásában”, és „nyomán vágy két a szabadságra, az új rendre...”

¹⁷ Szőke Oktáv [Színi Gyula]: Médaillon. Kiss József. *Magyar Génius*, 1902. 654. l.

¹⁸ *Kosztolányi Dezső*: Kortársak. I. 216. l. Nyugat kiadás. é. n.

¹⁹ Szász Zoltán: Irodalmi reakció. *Magyar Génius*, 1902. 701. l.

²⁰ *Magyar Génius*, 1903. január 4.

²¹ *Magyar Génius*, 1902. 454. l.

²² *Magyar Génius*, 1902. 472. l.

A Magyar Géniusznak a külföldi írókat bemutató anyaga ma is érdekes, a lap szerkesztésének színvonala 1903 tavaszáig magas, ezért joggal lehet kérdezni: mi az oka annak, hogy egy félév alatt szerkesztő-válság jelentkezik, s hamarosan meg kell szűnie?

Az okok nyilvánvalóan szélesebb körűek Fenyő Miksa anekdotikus tájékoztatásánál, de említsük meg ezt is. „Meg kellett a lapnak szűnnie, mert az írók megnősültek, feleségül vették a lap fiatal lányelőfizetőit, akik ezentúl természetesen tiszteletpédányra tartottak igényt, s így a lap előfizetők nélkül maradván megszűnt.”²³ A Magyar Géniuszt és olvasóinak viszonya azonban valóban döntő oka a lap megszűnésének. Ambrus Zoltán néhány évvel később a Nyugatban cikket ír arról, hogy kikből áll ekkor a magyar irodalom közönsége: „Budapesten több, vidéken kevesebb hölgy, néhány száz fiatalember, aki maga is író akar lenni. . . a magyar irodalomnak ez a néhány száz ember az egész közönsége.”²⁴ Keserű és valószínűleg igazságtalan megállapítás, amelyben azonban annyi igazság van, hogy érezteti az új írói törekvéseket — egyelőre — körülvevő légüres teret. Mikor Osvát Ernő átvette a Magyar Géniuszt, arra gondolt, hogy könnyebb a lap meglevő előfizetőit meghódítani az új irodalomnak, mint vállalni egy új lap indításának a kockázatát. A régebbi előfizetők azonban pánik-szerűen hagyják ott az új Magyar Géniuszt, amelyből hétről-hétre meggyőződhetnek arról, milyen műveletlenek és ostobák. A konzervatív kispolgári olvasók helyébe pedig nem sikerül újakat szerezni. A radikális gondolkodású polgári értelmiség már odaszokott — az egyébként is rugalmasabban, alkalmazkodóbban szerkesztett — A Héthez. Más olvasórétegek szóba sem jöhettek. Később Gellért Oszkár próbálkozik bizonyos kompromisszummal, közeledéssel az előfizetők ízléséhez, de a lap múltja az erősebb; elnémítja az új írói szándékokat és magát a lapot is.

Az olvasók előtt az sem lehetett világos, hogy itt egy új írói nemzedék akar utat törni. Programot nem ad a Magyar Géniuszt, a tehetség és a vélemény-szabadság jogait a nemzedéki összetartozás tudata, sajátos színei nélkül igyekszik érvényesíteni; a lap glosszái, reflexiói elárulják, hogy helyüket sem látják tisztán az akkori magyar kulturális életben, nem ismerik lehetséges szövetségeseiket és ellenségeiket. Azok a fiatal írók pedig, akiknek átütő erejű tehetsége program nélkül is zászló lehet az olvasók előtt, még nem jutnak igazi nyilvánosság-hoz. Ady Nagyváradon újságíró, Móricz egy pesti szerkesztőségben körmöl jelentéktelen beosztásban, Babits nevét a Négyesy-szemináriumban is most kezdik megismerni.

Az olvasók távolmaradásában szerepet játszhatott az a körülmény is, hogy a Magyar Géniuszt nem foglalkozik a politikai eseményekkel, pedig abban az esztendőben az egész magyar életet a politikával robbanásig telített légkör jellemzi (akkor javasolja Fejérváry honvédelmi miniszter az újonclétszám felemelését, erősödik az obstrukció, lemond Széll Kálmán). A lap egyik, már idézett cikke ezzel kapcsolatban a sajtótörvényre hivatkozik, amely az irodalmi hetilap hasábjairól kizárja a közvetlen politizálást.

A Magyar Géniuszt kísérlete az említett okok miatt kudarcba fullad, de jelentősége így is számottevő: az új irodalmi mozgalom, az újszemléletű irodalom igényének első fóruma, amely teljesen az induló fiatal írók kezében van. Ady Endre is a Magyar Géniusznál kerül együvé az új irodalmi mozgalommal. (Nem sikerült tisztáznom, hogy jutott el „A műhelyben” c. színműve a Magyar Géniuszhoz. Talán Osvát révén, aki nagyváradi volt, és megmaradt kapcsolata szülővárosával.) A Magyar Géniuszt érdemei között nem lehet említés nélkül hagyni a lap közleményeiben mutatkozó nyelvi gondosságot, s főképp azt a törekvést, hogy új ízekkel tegye vonzóbbá a cikkek, kritikák, tanulmányok stílusát. Osvát „egérszürke prózának” nevezte a kor értekező, publicisztikai nyelvét; a Magyar Géniuszt írói, Osvát, Színi Gyula, Cholnoky Viktor az impresszionista szélességet, a gondolati és érzelmi árnyalatok iránti

²³ *Nyugat*, 1923. 731. l.

²⁴ *Nyugat*, 1908. 284. l.

érzékenységet a meggyőzés szenvedélyével forróító prózát írnak, mint Ignótus vagy Bródy ; a Nyugat esszé-stílusának előzményeit Péterfy Jenő mellett itt kell keresnünk.²⁵

Figyelő (1905)

A Magyar Génusz megszűnése után ötnegyed évvel, 1905. januárjában indul meg a Figyelő, az új írói nemzedék újabb, magasabb színvonalú és nagyobb figyelmet ébresztő kísérlete, ismét Osvát Ernő szerkesztésében. A Magyar Génusz írói időközben főképp a napisajtóban dolgoznak ; Gellért Oszkár pl. el is szakítja publicisztikai munkássága a fiatal írók Osvát-vezette csoportjától.

A Figyelő havi szemle, formátuma ugyanaz, mint a Nyugaté, 70—80 oldal terjedelemben jelenik meg. Kiadója a Deutsch Zsigmond és társa könyvkereskedés ; Márkus Samu könyvnyomdájában készül. Az anyagi alapot az biztosítja, hogy tíz író havi húsz-húsz forintot ad át a kiadónak. Honoráriumot nem fizetnek²⁶. Általános érdeklődésű folyóirat, „grand revue” — ahogy ekkor hívják.

A kiadó 1904. decemberében röplapot ad ki, amelyben azt írja, hogy „a Figyelő munkatársai a fiatal írói nemzedéknek gondolkodásuk elfogulatlanságáról, írásművészetéről ismert tagjai. . .” Javarást a Magyar Génusz munkatársai vannak itt, de új nevek is szerepelnek ; Ady neve már itt középpontba kerül s megjelenik Kosztolányi Dezső és Ambrus Zoltán. A Figyelő nem eléggé tagolt beosztású. Az első részében váltakozva következnek elbeszélések, versek, esszék, nagyobb cikkek ; a Figyelő-rovat az irodalmi, színházi kritikák helye, a Szemlék rovat külföldi folyóiratokat ismertet. Ez a beosztás marad meg a lapnak mind a tizenegy számában.

Az első szám címlapján Beck Ö. Fülöp rajza látható : egy ülő, térdére támaszkodó, behúnyt szemmel töprengő, megkoszorúzott fejű hatalmas alak, az alkotó szellem szimbóluma, akit apró emberkének tömege táncol körül. Az első cikk Osvát Ernő híres „Motívumok” c. írása. „Sehol több tehetség el nem pusztul mint Magyarországon... elpusztulnak pihenő férfikkal, mielőtt a fejlődés homály-útját elhagynák, nyomtalanul és kevesektől észrevéve, mintha csak vázlatoknak születtek volna.”²⁷ A tehetség tisztelete mellett, amely Osvát egyik legjellemzőbb vonása, megszólal a felelősségérzet is. Nálunk „a tollakat nagyon is hamar fogja el a „minden mindegy” blázirtsága. A kivételeket én tiszteltem a legjobban. És ezek a meghatón büszke tollak lesznek a vezetői irodalmi ifjúságunknak.” Ez a keserű szembenállás a korabeli magyar világgal egyébként jellemzi az egész Figyelőt. Ady két cikke, továbbá Róbert Jenőnek, Fenyő Miksának, Szini Gyulának a lap gerincét adó irodalmi, művelődéspolitikai írásai ebből a magatartásból sarjadnak. Igaz, hogy nagyon különböző céllal és hangsúllyal, a művészeti újat-akarás és a társadalmi felelősségérzés eltérő igyekezetével. Ady Endre „Egy ismeretlen Korvin-kódex margójára” c. cikkében a Kazinczyak, Apáczai Csere Jánosok hivatástudata izzik ; a „Morituri” 1905. októberében a reménytelenül küzdők elszántságával köszönti az új magyar társadalmat. A radikalizmus és forradalom hazai helyzete, tragikus életérzése tükröződik soraiban. „Tízezer ember előreszaladt. Európaivá vált idegben, vérben, gondolatban, szomjúságban... Ezek a szent kengyelfutók nem is álmodták, hogy sarkukban százezrek nincsenek.” „A Grünwald Bélák és Péterfy Jenők menekültek, mihelyst tisztán láttak. Ki tudja, hányan és kik voltak ők?” „Nem volt szabad... meglátni, hogy néhány Fáraóé ez az ország. Hogy szennyos állati létben tartják a milliókat”. „Akinak a homlokán ott vigyázatlankodik a Gondolat... az elveszett.”²⁸

²⁵ A Magyar Génuszról és a Figyelőről l. Gellért Oszkár : Kortársaim. 17—24. l. Művelt Nép Könyvkiadó, 1954.

²⁶ Elek Artúr és Fenyő Miksa személyes közlése Farkas Lujzának. L. Farkas Lujza : A Nyugat és a századeleji irodalomforduló. Bp. 1935. 18. l.

²⁷ Figyelő, 1905. 2. l.

²⁸ Figyelő, 1905. 634. l.

Róbert Jenő, a későbbi berlini színházi vállalkozó Jászi Oszkárnak a Huszadik Században megjelent, kulturális elmaradottságunk okait elemző cikkével vitatkozik. Jászi beteg társadalmi viszonyainkban látja kulturális elmaradottságunk okát; Róbert az új nyugati műveltségtől való elzárkózásban.²⁹ Színi Gyula budapesti glosszáiban a felületes külföldimádatba és a parvenü művelődéspolitikába köt bele: "Építjük a Pantheonokat és egyelőre a portás ül csak benne."³⁰ Cholnoky Viktor a népszerű epigonizmussal és a hivatalos szemellenzős akadémizmussal szemben önérzetesen utal a Figyelő körül csoportosuló írók céljára: "Mindent, ami újat jelent, először az úgynevezett 'obszkurus' [kis nyilvánosságú] lapok visznek bele az irodalomba."³¹

A Figyelő — amint az idézett cikkekből nyilvánvaló — határozottabban és érettebb formában tükrözi a későbbi Nyugat-nemzedék ideológiájának összetevőit, mint a Magyar Génusz. Kétségtelen az is, hogy a Figyelő olvasása közben sokkal több társadalmi — igaz, ellentmondásokkal teli — radikalizmussal találkozunk, mint a Magyar Génuszban, — és teljesen eltűnik a Magyar Génusz egyes cikkeinek olcsó opporionizmusa. Szembetűnőbb az új írói nemzedék politikai polarizálódása is. Nem akadályozzák ezt Osvátnak az írói egyéniség tisztelőre épülő szerkesztési módszerei sem itt, sem a Nyugatban.

Osvát a Figyelő szerkesztése során is nagy gondot fordít arra, hogy minél többet adjon a korabeli Európa irodalmi életéből. De itt már az újjászülető magyar irodalomé a döntő szó. A Figyelő évében, 1905 tavaszán és nyarán jelennek meg nagyobb számban Ady versei a Budapesti Naplóban. Ady költészetének vonzó és taszító ereje megpezdíti a magyar irodalmi életet. A Figyelő magáénak vallja Adyt, vállalja a kard és pajzs szerepét költészete mellett.

Milyen fordulatot hoz Ady megjelenése irodalmi életünkben, érdekesen mutatja Színi Gyula két cikkének összehasonlítása. 1905 márciusában arról ír, hogy "a mi lírai költészetünk nem modern és... semmi köze sincs ahhoz az általános felszabaduláshoz és fellendüléshez, amely az egész világon talán éppen az érzékeny, finom lírát pendítette meg leghamarabb."³² Októberben Adyról szóló cikkében már így ír: "Talpra állott és egy kicsit meg is rendült lába alatt a lírai parlag. Várjuk tőle a legújabb generációnak azt a dicsőségét, hogy nagyvilági szellemű, modern és mégis minden ízében, lélekzetében magyar költőt ad az új századnak." "Ady Endre héraklészi küzdelemre indul az új kötetével — folytatja — és mi barátai csillogó szemmel kísérjük."³³ A Héraklész-hasonlat, amint a cikkből kiderül, úgy is igaz, hogy a költő kígyókkal a bölcsőjében született. (Itt valószínűleg Tóth Bélának a Pesti Hírlapban akkoriban megjelent értetlen, Adyt gúnyoló cikkeire utal.) Még messze vannak Ady igazi harcai és győzelmei, de Színi, nála szokatlan lelkesedéssel ír arról, hogy "izzó és káprázató diadalt arat a kígyókon, amik a bölcsőjébe kúsztak".³⁴ A Figyelőben két verse jelenik meg Adynak, közöttük a „Harc a nagyúrral”. Költőket egyébként alig találunk itt; Kemény Simon és Szilágyi Géza néhány verse mellett csak Kosztolányi Fasti-ját lehet megemlíteni. A külföldi költők közül is csak jelentéktelen angol költőktől fordít néhány verset Zsoldos Benő. A folyóirat elbeszélés-anyaga nagyobb. A legjobbak: Krúdy Gyula (Török Gedeon álnéven) "A kemény Zendowszky" és Kaffka Margit "Levelek a zárdából" c. elbeszélése. A többiek is, — Színi Gyula három, Cholnoky Viktor kettő, Bíró Lajos, Elek Artúr, Kabos Ede és Révész Béla egy-egy elbeszéléssel — változatos színeképet adnak, — Bíró és Révész lelkiismeretet kavarázó, oroszos indulatú társadalomrajzától Színi elomló, finomkodó lírizmusáig. Külföldi írótól egyetlen elbeszélést sem találunk. Drámarészlet több is megjelenik: Hauptmanntól, Strindbergtől és a Svájcba emigrált anarchista német írótól, Oscar Panizzától.

²⁹ *Figyelő*, 1905. 473. l.

³⁰ *Figyelő*, 1905. 81. l.

³¹ *Figyelő*, 1905. 325. l.

³² *Színi Gyula: A modern líra. Figyelő*, 1905. 192. l.

³³ *Figyelő*, 1905. 658. l.

³⁴ *Uo.*

Legjelentősebb a Figyelőben az esztétizáló műfajok, az esszé, a bírálat és az irodalmi publicisztika szerepe; ilyen írások töltik meg a lap nagyobbik részét. A Nyugat modern kritikai szellemének néhány jellegzetes vonása már a Figyelőben jelentkezik; a sokkal szélesebb látókör, a határozottabb állásfoglalás, a maguk helyzetének, céljainak világosabb látása jellemzi az Osvát körül csoportosuló fiatal írókat, mint a Magyar Génuszban.

A kritika feladatai és módszerei többször foglalkoztatják a Figyelő munkatársait. Fenyő Miksa terjedelmes tanulmányban ismerteti a "Davidsbündler" kritikai csoportot, lelkesen beszél Alfred Kerr impresszionisztikus—epigrammatikus kritikai módszeréről, amely bebizonyítja, hogy a kritika művészet, gyakran külön, mint a megbírált mű. Ezt hangsúlyozza Róbert Jenő is, de hozzáteszi: mégsem becsülik nálunk semmire sem a kritikát. Pedig hol van pl. olyan színvonalú drámaírónk, mint amilyen kritikus Ambrus vagy Ignotus...³⁵ Színi Gyula már a következő számban cáfolja Róbertet és Fenyőt: a Kerr-féle kritika épen mint kritika nem ér semmit. Igazi művészettel szemben nem lehet jogosult, művészkedő mesterember számára pedig hasztalan. Színi Péterfy Jenő, Ambrus Zoltán, Ignotus és Kóbor Tamás kritikáit valóságos nemzeti irodalmi vívmánynak tartja; közönségük azonban nekik sincs.³⁶ De ugyanitt dadogásnak nevezi Vörösmarty és Bajza bírálatait. Mint Cholnoky Viktornak a nyelvújítás és Petőfiék nyelvről tett ócsárló kijelentései, ez a megjegyzés is egyik tünete annak, milyen értetlen, gyanakvó elfogultsággal áll szemben a fiatal írói nemzedék egy része mindazzal, ami irodalmunkban Csokonaitól Vajdáig történt.

Színi Gyula egy másik cikke a modern líra problémáihoz szól hozzá. Modern líra alatt elsősorban a francia szabadverset érti, amely — Gustave Kahn és Jules Laforgue verseiben — a verselés komplexebb zenéjét, az érzés közvetlenebb sugárzását hozta. Az angol praerafaelitákkal (Ruskin, Rossetti) és a tolsztojánusokkal szemben hitet tesz a l'art pour l'art mellett, amely csak azt jelenti, hogy nem szabad vallási, hazafias, erkölcsi feladatot adni a költőnek; a versnek önmagában kell hatnia. A modern líra nagy vívmányaként említi, hogy a leírás helyébe a megsejttetés került és gátlástalanul érvényesül a költői egyéniség.³⁷

A Figyelő körének irodalmi tudatában nagy szerepet játszik az emberi igénye az irodalomban, s ez alatt főképp a lelki élet intimitásait, a lelki folyamatok plasztikus ábrázolását értik. Nem egyszer együtt jár ez a társadalmi kérdések iránti süketséggel, vaksággal. Egy Madáchról szóló aláíratlan cikk írója pl. csak a 8. és 10. szín Kepler-jelenetét érzi igazán jónak, mert szerinte „itt emberi szív lüktet, itt sír valaki”.³⁸ Bíró Lajos követeli, hogy az irodalom szabaduljon meg minden tendenciától; hiszen egy jogász két oldalon világosabban bizonyít a rabszolgák felszabadítása érdekében, mint a „Tamás bátya kunyhója” sokszázon. Az irodalomnak a lélek élete marad, a mese — és új szint adni a dolgoknak. Egyetlen célja, hogy gondolatviharokat keltsen s érzéshullámokat verjen fel. Hatni az olvasók elitjére akar, a többi csak a zseniknek adatott meg.³⁹ Fenyő Miksa (Pállya Márton álnéven írott) „Magyar regényekről” c. esszéje szerint Kemény Zsigmond az egyetlen nagy regényírónk, neki van igazi, megrázó pszichológiája. Két frissen kiadott magyar regény is (Gárdonyi: „Az öreg tekintetes”; Iványi Ödön: „A püspök atyafisága”) arról vall, hogy a magyar íróknak nincs szemük és tolluk a lelki folyamatokhoz, leegyszerűsítik a lélektani problémákat, ezért nincs magyar Comédie Humaine.⁴⁰

Arról, hogy az élet megrázóan gazdag s az irodalom koldusszegény, egészen más forrású indulattal beszél Ady a Nemzeti Színház magyar ciklusáról írott cikkében. A színpadtól azt várja, hogy „hozza az élet nagyszerű teljességét”. De „a mi íróművészeinknek

³⁵ Figyelő, 1905. 589. 1.

³⁶ Figyelő, 1905. 601—605. 1.

³⁷ Figyelő, 1905. 192—197. 1.

³⁸ Figyelő, 1905. 660. 1.

³⁹ Figyelő, 1905. 257. 1.

⁴⁰ Figyelő, 1905. 665—678. 1.

kínai nyelven van írva az élet"; az a problémájuk, hogy "létezik hitvány és létezik derék — mágnás". "Okvetlenül kezdjük már sokan szomjúhozni az igazi Életet s az igazi Művészt" — fejezi be cikkét.⁴¹

Másoknál is tapasztalhatjuk ezt a szomjúságot, ha nem is ilyen tisztasággal és tudatossággal — s találkozhatunk e szomjúságsugallta irodalompolitikai állásfoglalásokkal. A tragikus sorsú Papp Dánielt azért tartja nagyinak a Figyelő, mert igazi élet és művészet forr össze műveiben. Kiáll A Hét és Kiss József mellett, akit az újat vállaló merészsége miatt nem méltányolnak a hivatalos irodalom szervei. Máshelyütt, Eötvös Károly és Abonyi Lajos összes műveinek kiadását kommentálva támadja az üzleti érdekek oltárán az igazi irodalmat feláldozó könyvkiadást: "Ki a magyar kiadó irodalmi tanácsadója? A könyvügynök. Ki csinálja napjaink magyar irodalmát? A könyvügynök."⁴² A kulturális parlag környezetét érzi Elek Artúr az öregedő Mikszáth műveiben is. "Csodás nagyra nőtt, izmosra serdült bojtortánja ő a „magyar ugar”-nak, amint egy költő-barátunk danolja; (— láthatjuk itt Ady frazeológiájának gyors terjedését —) talán meseszerű növénné fejlődött volna akkora ősi erővel, ha nem ezen az ugaron születik."⁴³ Színi Gyulának a tanár Péterfyt idéző ésszéje is arról beszél, hogyan ölte meg a magyar élet kisszerűsége a magyar irodalmi gondolkodás egyik legnagyobbját.

Fennállásának tizenegy hónapja alatt a Figyelő rendszeresen és magas színvonalon tájékoztatja olvasóit a külföldi irodalmak eseményeiről. Ismerteti a legnagyobb hatású külföldi folyóiratokat, főképp a „Mercure de France”-t és a „Die neue Rundschau”-t; ezeknek a tükrében láthatja a magyar olvasó, mi történik a világirodalomban. Az akkor igen magas hőfokú Ibsen- és Maupassant-láz tünetei szinte minden számban megtalálhatók. Gyorsan visszhangzik olyan eseményekre is, mint a forradalmi tevékenysége miatt letartóztatott Gorkij érdekében világszerte támadt mozgalom. Színi Gyula cikke hangsúlyozza, hogy Európa szellemi elitje most a szellemi összetartozás gondolata mellett tett hitet, méltatja Gorkij életét, addigi munkásságát, majd így folytatja: "... még nyilván nagy szerepe lesz (Gorkijnak) Oroszország szellemi fejlődésében és talán ő lesz örököse Tolsztoj hatalmas hagyatékának. Bár Oroszországban úgy van, hogy ember tervez, kormány végez, esetleg ki is végez."⁴⁴

Érdekes és ma is tanulsággal olvasható a Figyelőben megjelent néhány író-portré. Elek Artúr Poe-t, Szilágyi Géza Arno Holz-ot, Színi Gyula Lenaut mutatja be.

A Figyelő jóval szélesebb körű figyelmet ébreszt, mint a Magyar Génusz; a napi sajtó is felfigyel megjelenésére. A Magyar Hírlap szerint "tartalmassága és érdekessége feltűnő", s elismeréssel ír róla a Budapesti Napló, a Pester Lloyd és Az Ujság is. A Huszadik Század szerint kissé több francia és angol levegő kellene, de ebben nincs hita. Legérdekesebb a Figyelő visszhangja a Négyesy-szeminárium fiataljainak, a Nyugat későbbi nagyjainak a lapjában, a Tűzben: "Egy eszmének a megvalósítása, mely amint mondani szokás, a levegőben volt... Itt a magyar revue!... Visszafojtott lélegzettel lessük, hogy kibírja-e a gyermekbetegségeket... De látnunk kellett, hogyan sorvad a közöny rettenes bajában Ambrus Zoltán Új Magyar Szemléje... Erénye, hogy megvan. Hogy gyönyörű stílusban íródik, hogy minden sorát élvezet olvasni... éles szemmel pillant a nagyvilágba; de hibája, hogy ezen éles szeme átsiklik a mi magyar viszonyainkon... túlsokat kacsintgat német szomszédainkra... A kritikai rovat feltűnően gazdag, de talán túlsok benne a külföldi. ... A Figyelő megérdemli a legműveltebb olvasóközönséget; a magyar publikumon a sor, megmutatni, érdemes-e a Figyelőre."⁴⁵

⁴¹ Figyelő, 1905. 261. 1.

⁴² L. a 40. sz. jegyzetét.

⁴³ Figyelő, 1905. 532. 1.

⁴⁴ Figyelő, 1905. 149. 1.

⁴⁵ M. J.: Figyelő, Tűz, 1905. 30. 1.

A Figyelőt mint egy fiatalokból álló írói csoport összetartozásának tudatosítóját alig veszik észre, pedig ez a legnagyobb jelentősége mind az írók, mind a közönség számára. Az egyik disszertációnak az a megállapítása, hogy megindítja a "hivatalos" irodalom szerveződését, téves.⁴⁶ Erről csak a következő évben lehet beszélni, a Figyelő megszűnése után, az Új Versek visszhangja kapcsán. Tóth Béla néhány Ady érthetlenséget gúnyoló cikke még nem nevezhető a "hivatalos" irodalom szerveződésének.

A Figyelő is azért szűnik meg, mint a Magyar Génusz : nincs pénz a megjelentetésére, nincs elég közönség, amely eltartsa. Néhány, a Figyelővel párhuzamos későbbi lapalapítás azonban, amelyben több-kevesebb világossággal és hatáserővel hasonló világlátású irodalom igyekszik utat törni, azt bizonyítja, hogy a megindult irodalmi folyamat életerős. Amint már említettem, a Nyugat előfutárának voltaképpen csak a Magyar Génuszt és a Figyelőt lehet tekinteni ; Osvát személyének szerepe és az új írói csoportosulásnak — az 1919 előtti Nyugat értelmében — homogén jellege és célja ezekben érvényesül. Más lapok, elsősorban a Szerda és a Jövendő, helyet adtak a Magyar Génusz és a Figyelő sok írójának s olyan módon szerkesztették őket, amely támogatta az új szellemű irodalom érvényesülését, — de ezekben már csak más írókkal, másfajta irodalmi szándékokkal együtt szerepelnek a későbbi nyugatosok.

Szerda

A „Szerda” „Tudományos és művészeti folyóirat” vizsgálatát megkönnyíti, hogy ama kevés folyóiratunk közé tartozik, amelynek már megírták az életrajzát. (Kunz Egon *A Szerda*. Egy folyóirat különös története. Bp. 1948.) 1906. október 3-ától november 14-ig jelent meg hetenként 48 oldal terjedelemben (összesen hét szám), a mai B/5-nek megfelelő nagyságban ; szerkesztőként és lapfőmunkásként Gundel Antal szerepel ; a Hornyánszky V. nyomdában készül. A legszebb kiállítású és tipográfiájú magyar folyóiratok egyike. Érdeklődése nemcsak az irodalomra terjed ki, hanem képzőművészeti, zenei és más tudományos kérdésekre is.

Kunz Egon szerint a lap ötlete egy művészársaságban született meg, amely az akkori Kairo kávéházban gyűlt össze szerdánként. Főképp a szecesszió első jelentős hazai központjának, Szablya-Frischauf Ferenc festőiskolájának tagjai találkoztak itt fiatal írókkal és irodalmi, művészeti érdeklődésű polgárokkal. A lapvállalkozással járó anyagi terheket Gundel Antal, a híres vendéglős lelkes és különc fia vállalta, aki irodalmi ambíciói mellett arról volt nevezetes, hogy szociális felbuzdulásában néha munkásrubinába öltözve vasrúddal a vállán sétált végig az Andrássy úton. Gundel Antal nagystílusú és bőkezűen látott munkához. Az irodalmi rovat vezetője Ambrus Zoltán, a színházié Ignótus Iesz (aki összekülönbözve Kiss Józseffel, akkoriban hagyta ott A Hét-et), a képzőművészetié Dr. Meller Simon, a tudománykritikai rovat vezetője pedig Dr. Zemplén-Győző. Dr. Hubert Emil, a Széchényi Könyvtár könyvtárosa a zenei rovatot vezette, és az ő kezében futottak össze a lap szerkesztésének ügyei is.

A Szerda nemcsak a legszebb kiállítású (amelyhez hozzájárulnak Szablya-Frischauf Ferenc és Kürthy György grafikái), hanem a legszínvonalasabb magyar folyóiratok egyike is volt. Igyekezett a legkiválóbb írókat, tudósokat foglalkoztatni, az irodalomból, a művészeti és tudományos eredményekből a legjobbat közvetíteni olvasóinak. Természetes, hogy két hét alatt nem érhetett el számottevő eredményt sem az irodalom, sem az olvasóközönség szervezése terén. Erdemei azonban vitathatatlanok így is.

A Szerda hasábjain, a Figyelő megszűnése után egy évvel szinte teljes számban együtt vannak a Magyar Génusz és a Figyelő írói körének fiatal tagjai : Gellért Oszkár, Cholnoky

⁴⁶ Kunz Egon : *A Szerda*. Bp. 1948.

Viktor, Szilágyi Géza, Bíró Lajos, Jób Dániel, Kaffka Margit, Szini Gyula, Fenyő Miksa. Itt kerülnek közelebbi kapcsolatba nemcsak Ambrus Zoltánnal, aki már a Figyelőbe is írt, hanem Ignotusszal is, az előző nemzedéknek az új irodalmi törekvéseket vállaló és értük harcba szálló kiemelkedő egyéniségeivel. A Szerda szerkesztési politikája azonban írók és törekvések szélesebb körét szerepelteti (Gárdonyi Géza, Molnár Ferenc, Heltai Jenő) és észreveszi a fiatal tudós nemzedék néhány tehetséges tagját (Gombocz Zoltán, Lukács György, Hevesi Sándor). A művészi igényesség mellett némi szociális lelkiismeretfurdalástól nyugtalanított, felvilágosult liberalizmust lehet megfigyelni a lapban. A napi politika nem kap helyet benne.

Igen értékes és változatos a hét szám szépirodalmi anyaga, különösen a novellák. Vers aránylag kevés jelenik meg. Ady Párizsból küld két verset („Sírni, sírni, sírni”; „Özveggy legények tánca”); Gellért Oszkár, Ignotus és Szilágyi Géza mellett olvashatunk egy verset Endrődi Sándortól is. Adynak egy novelláját is kiadják („Isten báránya”), s az itt közölt novellák között olyan értékek is akadnak, mint Molnár Ferencről a „Szentoltvajok”, Heltai Jenőről „A tündérlaki lányok” és Gárdonyi Gézától a „Melyik a kettő közül”. A szerkesztők egyébként mintha főképp a nagyváros világát s a lelkiélet zavarait feldolgozó írásokat látnák legszívesebben. Mint irodalomtörténeti érdekességet említem meg, hogy itt közli Angyal Dávidné Péterfy Jenő németnyelvű ifjúkori verseit.

A Szerda igényes és sokoldalú kritikai rovatot is akart, még pedig minden művészeti ágban; Ambrus Zoltán az első számban külön kéri a fiatal kritikusok közreműködését, és teljesen szabad kezet ígér nekik. Az irodalomkritikai rovatban Fenyő Miksa, Szilágyi Géza és Salgó Ernő tevékenykedik: számottevő írásuk azonban nem jelenik meg itt; rövid, kiábrándult hangú cikkekben ismertetik ennek a rövid időszaknak — ma már jelentéktelen — irodalmi újdonságait. A zenei, a képzőművészeti és különösen az Ignotus-írta színházi kritikák érdekesebbek és színvonalasabbak. Szeretném kiemelni Ignotusnak a Thália munkások részére rendezett Nóra-előadásáról írt bírálatát. Az előadás szerinte „valóságos reveláció” volt.⁴⁷

Fennállásának rövid ideje alatt a Szerdában két kérdésről foly irodalmi vita. Ambrus Zoltán Mikszáthnak az azévi Almanachba írt előszavával száll szembe. Mikszáth ugyanis tiltakozik az ellen, hogy regényekből, novellákból írjanak színdarabokat: „... a mesekölcsönzés arra a Czobor grófra emlékeztet, aki egy Rubens-festményből csináltatott magának kabátot Mária Terézia udvari báljára.” Mikszáth azt állítja: aki olvasta a regényt, azt már nem érdekli a színdarab; — aki pedig nem olvasta, a színpadon elnyomorított formában ismerheti meg. Ambrus arra hivatkozik, hogy a színmű inkább használ a regénynek, mert népszerűsíti, és megemlíti a Bohémélet, a Carmen példáját.⁴⁸ A másik vita — a színjátszó stílusról — Ignotus és Hevesi Sándor között nem bontakozhatott ki. Ignotus szerint a színészre a költő felfogása annyira kötelező, hogy minden darabot annak a kornak a színjátszó stílusában kellene előadni, amelyben a darab megszületett. Hevesi Sándor azt hangoztatja, hogy a színház történetében a költő szerepe egyre csökken s a színészi felfogás a döntő.⁴⁹

A lap irodalomtörténeti érdekű cikkei közül még kettőt említek meg. Az egyik Szinnyei József írása „A repertóriumok hasznáról”, amelyben önéletrajz is van; a másik Ambrus Zoltán „Irodalom és újságírás” c. tanulmánya, amely valószínűleg ősforrása több, azóta az irodalomtörténetekben gyakran szereplő megállapításnak. Ambrus szerint a zsurnalisztika térhódítása egyik irodalomban sincs olyan erős, mint nálunk. A főokot abban látja, hogy nálunk a hírlapírás fellendülése egybeesett az irodalom fellendülésével, de az irodalom és tudomány közéleti, társadalmi befolyása továbbra is csekély maradt, s ezért az irodalomnak

⁴⁷ Szerda, 1906. 291. 1.

⁴⁸ Szerda, 1906. 332—334. 1.

⁴⁹ Szerda, 1906. 62—71. 1.

szükségszerűen szövetkeznie kellett a sokkal nagyobb hatású sajtóval. A sajtó hatása látszik abban is, hogy az utolsó negyedszázad irodalmában a tehetségek sokkal különbek voltak, mint a produkció. A legtöbb író hírlapírásból él, ízlésének, tehetségének javarészt felszívja a sajtó. Sokuknak le kell mondanio az elmélyültséget kívánó témákról, a hosszabb műfajokról. A tárca és a rajz műfaja ilyen áldozatok árán alakult ki. Igaz, hogy a sajtó toborzott közönséget az irodalomnak, de el is vette tőle; — a mérleg negatív.⁵⁰

A Szerda hét szám után megbukott; amint Tóth Béla a Pesti Hírlapban írta, csütörtököt mondott. A bukást az okozta, hogy Gundel Antal apja soknak találta a Szerdára elfogyó pénzt. Nemcsak a lap kiállítása volt pazarló, hanem nagyon magas volt a kifizetett honoráriumok összege — az írók véleménye szerint is —. Arról is beszéltek, hogy egyébként se volt minden rendben a lap pénzkezelése körül.

A Szerda megszűnése miatt egyidőre ismét szétszóródnak a későbbi nyugatos fiatal írók; egy-két napilapban és különféle, a Szerdánál is rövidebb életű és kisebb jelentőségű folyóiratkiérleteknél találkozunk velük a Nyugat megindulásáig.

Jövendő (1903—1906)

A Jövendő korábban indul, mint a Szerda vagy a Figyelő, de a most tárgyalt négy folyóirat közül szükségszerűen kerül az utolsó helyre. Mind az új írócsoport összetartása, mind az új irodalmi igények képviselése és az írók műveinek publikálása tekintetében jóval kisebb a szerepe, mint a másik három folyóiraté; — bár a Jövendő évfolyamainak terjedelme sokszorosa a másik hároménak.

A Jövendő irodalmi és politikai újság' első száma 1903. március 1.-én jelenik meg, s utána minden vasárnap; ezenkívül rendkívüli számok is vannak. A lapszám 48—96 között váltakozik. Főmunkatársként Ambrus Zoltán és Gárdonyi Géza neve szerepel a címlapon. (1904 januárjától Gárdonyi helyett Heltai Jenő.) Bródy András szerint a pénzt a lapindításhoz egy bécsi nagykereskedő, Bródy Sándor volt barátnőjének férje adta.

Bródy Sándor, a Jövendő alapítója és szerkesztője ezt megelőző vállalkozásának, a Fehér Könyvnek utolsó számában azt írja: "Az úrhatnám és elpuhult belletrista győzött az élszánt és elkeseredett Tiborc fölött." A Jövendő egyébként távol áll attól, hogy a tiborci szándékok új fórumának lássuk. Nem tartható indokoltnak az a nimbusz, amellyel az elmúlt években emlegették "A forradalom" c. rovata miatt. Gáspár Imrének sincs igaza, aki 1905-ben a Magyar Szemlében "zsidó szocialista" lapnak nevezte.⁵¹ De nemcsak a tiborkodó, hanem a belletrista Bródyt is alig találhatjuk meg benne. Rengeteg változó állásfoglalásokkal teli, általában műló érdekű vezércikk és politikai glossza mellett alig néhány elbeszélést találjuk itt Bródynak. A Jövendőt egyébként is elsősorban nem irodalmi lapnak szánja; a napi politika kérdései foglalnak el benne nagyobb helyet.

A Jövendő szerkesztői beközönlője⁵² a legérdekesebb lapprogrammok közé tartozik: "A világ és ez a mi országunk is benne van a forradalomban, amely még félénk és amelyben az emberek még zsiabdan engedelmeskednek a régi rendnek... aminek ereje, joga nincs, csak szemérmetlen erőszakossága van." Bródy cikke világosan látja a legnagyobb problémát; a gazdagok és szegények osztályharcát. De aztán szóhoz jut a kiábrándult, bizalmatlan polgár: "... ez a kormányzatunk... akiknek a kezében van, nem értéktelenebbek, mint azok, akik örökségükre várnak." Igéri, hogy a lap mindenkinek a keze alá és a szíve mögé néz. Bródy később⁵³ is visszatér a lap programjára, s azt hangoztatja, hogy "e lapokban helyet talál minden megokolt, kellő irodalmi formában jelentkező vélemény, ha az jelentőségteljes és

⁵⁰ Szerda, 1906. 1—16. 1.

⁵¹ Magyar Szemle, 1905. január 1.

⁵² Jövendő, 1903. március 1. 1. 1.

⁵³ Jövendő, 1903. március 8.

érdekes... Amilyen türelmesek vagyunk becsületes politikai és társadalmi hitvallások tekintetében: olyan szigorúak leszünk abban, ami a szépirodalmat és a szépművészeteket illeti. Ilyenmód közléseinknek a megítélését egy határozott irány szerint szabjuk meg és ez az irány: a friss közvetlenség. Keressük az összefüggést a való élettel. Mindenben emberi okmányoknak kell lennie."

Mit olvashatunk a Jövendő első számában? A beköszöntő után Wekerle nyilatkozatát valutáris kérdésekről, nagy cikket Ferenc Ferdinándról; érdekes reflexiókat "Egy kereskedő naplója" címmel, Vámbéry Ármin (A magyar ember), és Alexander Bernát (Fadrusz János) tanulmányát; Gárdonyi Géza gyermekkori emlékeit, Újházy Ede emlékezeit régi színészekről, Rákosi Viktor vallomását az "Elnémult harangok" keletkezéséről, Gorkij "Markó halász" c. versét, Ambrus Zoltán bírálatát Herczeg "Kéz kezét mos" c. darabjáról; kezdi közölni Tolsztoj "Háború és béke" és Erdős Renée "Egy leány élete" c. regényét. Az első számokat húsz-harminc oldalnyi hirdetés kíséri; valószínűleg így akarják biztosítani a lap anyagi alapját. A Jövendő politikai és irodalmi közleményeinek aránya, a folyóirat beosztása, hasonló marad végig.

E tanulmánynak, amely a Jövendőt csak mint a nyugatosság egyik megjelenési helyét igyekszik vizsgálni — nem lehet célja a lap egész anyagának feltárása. Szükséges azonban, hogy a lap politikai-világnézeti állásfoglalásaiból némi izelítőt adjak, főképp azért, mert — az idézett szerkesztői ígéret ellenére — rokon vagy inkább azonos szerkesztési módszerek, szempontok érvényesülnek a Jövendő politikai és szépirodalmi szerkesztésében. Két évig, amíg Bródy fontosnak tartja a Jövendőt, szinte hétről-hétre ő írja a vezércikkeket, a belpolitika fordulataihoz hozzászóló kommentárokat. Egyik cikkében önérzetesen hangoztatja: "Nincs semmi közöm a politikusokhoz, a pártjaikhoz még kevesebb!"⁵⁴ Természetes, hogy ezeknek az éveknek forró politikai légköre nem lehetett alkalmas ilyenfajta hűvös fölény megőrzésére. Ezt mutatja pl. az obstrukcióval, a függetlenségi párt törekvéseivel kapcsolatos állásfoglalása. Bródy szerint a liberalizmus idejét múltá, a társadalmi feszültségek s a gazdasági fejlődés tendenciái olyannyira ellentétesek, hogy csak reakció és radikalizmus élet-halálharca lehet a politika. A szabadelvűpárt türelmes liberalizmusa könnyelműsködés a magyar alkotmány-nyal.⁵⁵ Bródy cikkeiben azonban nincs elvi-politikai következetesség; nagyobb szerepe van nála az ötletszerűségnek, mint a problémák mélyére hatolásnak. Ami állandónak mondható nála: az aulikus hűség és a függetlenségi párt politikai követeléseit támadó ingerültség. Véleménye szerint egyébként Wekerle, Szilágyi Dezső és Andrássy Gyula a magyar politikai élet mesebeli nagyerejű embere.

A szerkesztési program liberális gátlástalansága olykor szinte komikus módon érvényesül a Jövendő politikai-világnézeti kérdéseket tárgyaló cikkeiben. Szóhoz jut itten mindenki Barcsay Domokostól és Andrássy Gyulától Falk Miksaig, Prohászkaig, Tomcsányi páterig, Zichy Jánosig, Jaurés-ig és Bokányiig: a konzervatizmus, liberalizmus és radikalizmus minden árnyalata. A lap álláspontja csak néha derül ki. Például a szerkesztői üzenetekben⁵⁶ lehet olvasni Bródy választát arra a kérdésre: lesz-e forradalom? (A nemzeti függetlenség forradalmi kivívásáról van szó!) A forradalomra nekünk nincs hitünk, pénzünk és vezető emberünk. Groteszk módon folytatja: "Egész bizonyos, hogy I. Ferenc József nem akar forradalmat és ez mégis lényegesebb, mintha Beöthy Ákos akarja." Ebben a válaszban a néptömegek akarata csak egzotikumként szerepel: a nép véleménye nem számít.

A Jövendő politikai közleményei között azonban sok az értékes kortörténeti dokumentum, a magyar élet dolgaiban helyesen ítélő írás. Aki a magyar kapitalizmus történetével foglalkozik, aligha mellőzheti például az "Egy kereskedő naplója" c. cikksorozatot, amely

⁵⁴ Jövendő, 1904. december 11. 1. l.

⁵⁵ Jövendő, 1903. május 24. 1. l.

⁵⁶ Jövendő, 1903. szeptember 27. 47. 1.

világosan látja az ország gazdasági kiszolgáltatottságát a monarchián belül és a magyar ipari fejlődés ellentmondásosságát.⁵⁷ Szeretném kiemelni Vázsonyi Vilmos⁵⁸ egyik cikkét is. Vázsonyi arról elmélkedik, mi az alkotmányos életünk? Válasza: alku az abszolutizmus és az osztályuralom között. Az abszolutizmus megtartotta magának a háború és béke jogát, a hadsereget és a diplomáciát. Az osztályuralomnak pedig átadta a polgári és bagatell hatáskört. Aztán idézi a mártír Hajnóczy Józsefet: addig a magyar alkotmány nem lesz biztonságban az osztrák abszolutizmus támadásaitól, míg a nemesség meg nem osztja jogait a néppel. Bródy azonban a szerkesztői üzenetekben szükségesnek tartja közölni, hogy a "legtanultabb, legtűzeesebb, legpuritánabb" publicistát lényeges dolgok választják el tőle politikai hitvallás tekintetében.

A Jövendő híres "A forradalom" c. rovata is voltaképpen az eddigiekben már néhány vonással jellemzett szerkesztési politika eredménye. Az új rovat 1903. március 8.-án indul: "Ami fejlődés és jelensége annak, hogy benne vagyunk a szociális forradalomban, azt követjük mi itt nyomon."⁵⁹ Egy héttel később ezt írja: "Nincs társadalmi irány vagy elmélet, mely olyan céltudatosan, olyan biztos eszközökkel haladna az ígért földje felé, mint a proletárok törekvése..." Ez a rovat közöl híreket — az akkori magyar sajtóban ritka bőséggel és tárgyilagossággal, sőt rokonszenvvel — a hazai és külföldi munkásmozgalom harcairól, sztrájkokról, a szociáldemokrata pártok programjáról stb. Később a rovaton kívül is foglalkozik a Jövendő ezekkel a problémákkal. Dokumentum-értéke miatt idézem egyik, a magyar szocializmust értékelő cikket.⁶⁰ E szerint a szocializmus szerte Európában a jövő erjesztője, de a magyar közéletben csak Hamupipőke. Az ok a pártban van, a párt vezetőinek az élet igényei elől elzárkózó dogmatizmusában, a politikai vezetés képességének hiányában és pl. abban, hogy a magyar szocialisták csak gúnnyal beszélnek a nemzeti küzdelmekről a társadalmi haladás burzsoá céljairól. "Kislátókörű, kényelemszerető bugrisok kompromittálják a szocializmus nagy jövőre hivatott eszméjét." Érdemes kiemelni a Jövendő interjú-sorozatát is, amelyben a magyar közélet és irodalom több képviselője követeli a bebörtönzött Gorkij szabadonbocsátását.

Meglehetősen ellentmondásos a Jövendőben az 1905-i orosz forradalom visszhangja.⁶¹ Valamiféle egységfrontot látnak Oroszországban a nihilistáktól a liberálisokig; a forradalom irányítói közül Gapon pópát ismerik. Ezzel — a forradalommal rokonszenvező — cikkel egyidőben közölnek egy másik tudósítást, amely arról beszél, hogy a cár rajong a népért, de nem szereti az arisztokráciát. „Mese az, hogy az orosz forrongás szociáldemokratizmus”. Az orosz művelt emberek számára a szocializmus nem veszedelmes dolog, jóformán filozófiálás. A forradalom oka az elavult abszolutizmus, -- de erről a cár is meg van győződve.

Ilyenfajta, egymásnak ellentmondó nézeteket nagy számban lehetne idézni a Jövendőből.

Fölösleges itt vitatni, hogy liberalizmusból, az olvasók sokoldalú informálásának igényéből, üzleti vagy más okból adódik a Jövendő politikai cikkeiben a nézetek „változatossága”. Kétségtelenül színessé teszi ez a lapot. Ugyanez a szerkesztési módszer érvényesül a Jövendő szépirodalmi anyagában. Ez az egyik oka annak, hogy a Jövendő körül nem csoportosulhat törekvések, igények tekintetében rokon írói kör, és az irodalompolitikában, kritikában is igen csekély a jelentősége.

Bródy szerkesztői programja határozott irodalmi irányt ígér, amelynek elvei: kapcsolat az étellel; legyen minden írás emberi okmány; a friss közvetlenség hangján kell írni. Bródy legjobb műveire jellemző ez a törekvés, de a Jövendőre nem. A lap irodalmi szer-

⁵⁷ *Jövendő*, 1903. március 1. 53. 1.

⁵⁸ *Jövendő*, 1903. szeptember 27. 1. 1.

⁵⁹ *Jövendő*, 1903. március 8. 57. 1.

⁶⁰ *Jövendő*, 1905. március 26. 23. 1. és április 2. 13. 1.

⁶¹ Pl. az 1905. január 29-i számban.

kesztésében egyetlen határozott célt lehet észrevenni: főképp városi, nagyvárosi szemléletet és érzésvilágot tükröző hazai és külföldi műveket közöl. A Jövendő olvasói a városi-polgári értelmiség köréből kerülnek ki; az ő ízlésük, probléma-világuk jelentkezik a lapban. Ezen belül azonban társadalmi tendenciák tekintetében még eltérőbb hangokat találunk, mint másfél évtizeddel előbb a városi-polgári irodalomnak utat törő A Hétben, ahol liberális burzsoá és kispolgári demokratikus törekvések mellett konzervatív irodalom is helyet kap. Néhány, a Jövendőben talán leggyakrabban szereplő költő nevével jelzem, milyen széles társadalmi skálán jelentkezik a „városi irodalom”: Heltai Jenő, Erdős Renée, Farkas Imre, Csizmadia Sándor. Zsúrköltészet és proletár öntudat, nagypolgári írónia és modernkedő szentimentalizmus váltakozó hullámai hozták a Jövendő számai hétről-hétre nemcsak a versekben, hanem az elbeszélésekben, tárcákban is. Néhány név itt is jelzi a változatokat: Ambrus és Szomaházy, Thúry Zoltán és Bársony István, Pekár Gyula és Farkas Pál. Később egyre kevesebb magyar elbeszélést közöl; inkább a külföldi irodalmak felé fordul a Jövendő, és szinte a Magyar Génusz szenvedélyével mutatja be olvasóinak az új, nagyhatású orosz, francia és északi írókat. Szép számmal sorra kerülnek jelentéktelen fércművek írói is: a Jövendő szerkesztésében mutatkozó irodalmi ízlés korántsem olyan magas színvonalú, mint a Magyar Génuszé. Mégis sokat tesz a Jövendő a külföldi irodalmak új eredményeinek közvetítése érdekében. A polgári-városi témák és szemléletmód érvényesülése, a későbbi Nyugat-nemzedék néhány képviselőjének foglalkoztatása mellett ez a szerepe a magyar irodalom új korszakának előkészítésében. A Jövendő ezt a feladatot teljesíti Ambrus Zoltán, Lukács György, Szász Zoltán és Salgó Ernő néhány külföldi író bemutató esszéjével is.

A Jövendő kritikai és irodalompolitikai cikkeiben éppúgy alig találni nyomát elvszerű és valamerre mutató állásfoglalásnak, mint a politikai cikkekben. A Jövendőnek egyébként is ez a rovata a legszegényesebb és színvonal tekintetében is itt a legtöbb kívánnivaló. Aránylag kevés kritikát közöl, ezek is gyakran tele vannak elvtelen dicsérgetéssel; érezni a baráti, üzleti szívesség szándékát, — esetleg azt a célt, hogy a nap szenzációjából ne maradjon ki a Jövendő sem. Néhány esetben azonban figyelemre méltó a Jövendő állásfoglalása. Megírja pl., hogy a Thália képviseli nálunk az igazi modern színjátszást.⁶² Kiss József hatvanadik születésnapján arról elmélkedik Szász Zoltán:⁶³ fél-ázsiai barbárságunk jele, hogy nem becsülik meg. Adytól már 1903-ban közölnek két verset: a „Még egyszer” megjelenése után ugyan csak Szász Zoltán⁶⁴ alapos bírálatot ír a kötetéről; a jövő nagy ígéretének tartja Adyt. 1906 márciusában már rajongó cikkben hódol Révész Béla⁶⁵ Ady költészetének. Megérzi versein Balassi és a kuruc nóták dallamát, s azt is, hogy együtt lobog korával, mint Vörösmarty és Petőfi. Ady keserű és szemrehányással teli magyarságát Heine németiségéhez hasonlítja.

A Jövendő képhez tartoznak azonban olyan megnyilatkozások is, mint Bródyé 1905-ben. Ír Rákosi Jenő publicisztikai munkásságáról, s megjegyzi: sokat használhatna, mint kultuszminiszter.⁶⁶ Máskor az Új Időket nevezi a legjobb magyar szépirodalmi lapnak.⁶⁷ A Jövendőt olvasva sűrűn lepik meg az olvasót hasonló, olykor komikusan ható ellentétek A kritikai rovatban egyszer megírják Octave Mirbeau-ról, hogy csak a kültekli ízléstelenséget tudja kielégíteni, neki csak üzlet az irodalom; — de sűrűn közlik elbeszéléseit.

Az irodalmi ellenzéki hangja egyetlen egyszer szólal meg a Jövendőben. Lyka Károly egyik könyvével kapcsolatban vita alakul ki a Budapesti Szemle és A Hét között. A Jövendő közöl egy részletet Molnár Ferencnek A Hétben megjelent vitacikkéből: „Ennél a Budapesti Szemlénél ugyanis mostanában, hogy Gyulai mellől a nagyok elmaradoztak,

⁶² Jövendő, 1905. március 19. 15. l.

⁶³ Jövendő, 1903. december 6. 41. l.

⁶⁴ Jövendő, 1903. október 25. 54. l.

⁶⁵ r.: Ady Endréről. Jövendő, 1906. március 25. 34–40. l.

⁶⁶ Jövendő, 1905. január 1. 17. l.

⁶⁷ Jövendő, 1903. szeptember 20. 50. l.

furcsa kis társaság gyűlt össze. A nagy Péterfy meghalt, Riedl és Beöthy nevével ritkán találkozunk, s így új nemzedékről kellett gondoskodni. Ez az új nemzedék kétféle népségből áll. Az egyik a lexikon-kritikus, az úgynevezett szakember... a másik a 'tekintély'."⁶⁸ Meg kell azonban jegyezni, hogy nem sokkal előbb a Budapesti Szemle írt kevésbé hízelgő dolgokat Bródyról...

A Jövendőnek eleinte — néhány korabeli megnyilatkozásból és kortársak emlékezéseiből következtetve — igen nagy sikere volt. Később fokozatosan csökken az előfizetők száma. Talán nem önkényes az a következtetés, hogy a radikális gondolkodású olvasókat elriasztotta a lap sok cikkében megnyilatkozó tömény maradiság, a konzervatívabb olvasókat pedig forradalmi hangok. Bródy 1905 nyaráig, semmeringi öngyilkossági kísérletéig áll a lap élén. De már júniustól Lóránt Dezső szerepel felelős szerkesztőként, akinek később Bródy eladja a Jövendőt. Ezután Hock János írja a vezércikkeket, a függetlenségi párt politikai jelszavai harsognak a lapban; Kristóffy Józsefet a nemzeti küzdelem legelső harcosaként, a magyar Gaponként mutatják be. A Jövendő azonban így sem kell a közönségnek. 1906. áprilisában egyesül a „Modern művészet” c. lappal, havi folyóirattá alakul; Lóránt Dezső és Lázár Béla szerkeszti. Így vegetál 1906. októberéig, amikor megszűnik. Az utolsó szám hátlapján szerkesztőként Adorján Dezső, kiadótulajdonosként Demény József szerepel.

Amikor a Nyugatot előkészítő első folyóirat-kísérletek megjelennek, a közönség érdeklődésének hiánya a legnagyobb probléma. Az előző kor legnagyobb számú, nemesi olvasóközönsége már távol került az irodalomtól, az új polgári közönség nagy része pedig magyarul is alig tud, idegen műveltségű vagy még nincsenek kulturális igényei. A magyar kapitalizmus kibontakozása azonban aránylag rövid idő alatt jelentős polgári-értelmiségi réteget alakít ki, az új irodalmi törekvések társadalmi bázisát, amely már el tudja tartani a Nyugatot.

A Magyar Génusz, a Figyelő és a Szerda — az említett okok miatt — még nem tud eljutni ennek a közönségnek szélesebb rétegeihez, egyiknek sincs elég ideje és életeréje, hogy megtalálja a kapcsolatot közönségével; a Jövendő pedig, amelynek kezdetben van közönsége, nem tartozik szorosan a Nyugat-előzmények közé. Az új közönség irodalmi ízlésének formálásában, új ízekre-szoktatásában voltaképpen keveset tudtak tenni ezek a folyóiratok. Ezért fontos a napisajtó szerepének a felderítése, pl. a Budapesti Naplóé és a Magyar Hírlapé, amelynek tárcarovatában gyakran szerepelnek az egykorú külföldi irodalmak nagyjai, s ahol jónéhányan dolgoznak az új írói nemzedékből (Ady, Bíró Lajos, Kabos Ede, Szép Ernő, Csáth Géza, Kosztolányi). Szélesebb körű vizsgálat nem mellőzheti a kisebb jelentőségű folyóiratokat sem; pl. a Jövendőéhez hasonló szellemben szerkesztett Politikai Hetiszemle (Szerk.: Szilágyi Géza) kritikai rovatát, ahol Elek Artúr, Pásztor Árpád, Roboz Andor és Szini Gyula cikkeiben lüktet a „nyugatosság”.

Szorosan a Nyugat előzményeihez tartoznak az egyetemista ifjúság, a Négyesy-szeminarium tagjai által kiadott rövid életű lapok, pl. a Virágfakadás és a Tűz, amelyekben a Nyugat jónéhány későbbi nagyja: Juhász, Babits, Kosztolányi próbál nyilvánossághoz jutni. Az 1905 utáni Vasárnapi Újságban is — Schöppflin szerkesztői érdemeként — teret kapnak a fiatal nyugatosok. Más lapokra is lehetne utalni, amelyek valamilyen módon segítik a fiatal írók és az új közönség szerveződését. Minden említett lap közül azonban az Osvát-szerkesztette Magyar Génusz és a Figyelő a Nyugat közvetlen elődje; ezek köré csoportosul legnagyobb számban az új írói nemzedék, ezekben jeletkeznek legsajátosabb módon az új irodalmi törekvések. A Nyugatra kiadott előfizetési felhívás is a Figyelő új évfolyamaként jelenti be a Nyugatot.

⁶⁸ *Jövendő*, 1904. október 16.

PÁNDI PÁL

TALLÓZÁS ERDÉLYI LEVÉLTÁRAKBAN (II.)

1. Kiadatlan pap-ellenes versek a XIX. század elejéről.

Az aradi 1848-as Múzeumban, Fábián Gábor iratai között található egy kézzel írott „*Mindenes Gyűjtemény*”, — „öszve gyűjtögette Debrecenben Fábián Gábor 1816 esztendőben.” Hogyan került a pápai tanulmányait 1817-ben befejező Fábián Gábor Debrecenbe, ahol édesapja, Fábián József iskolázott — nem tudjuk. A Jancsó Benedek-készítette Fábián-életrajz (1885) nem említi a debreceni tartózkodást, s más források sem tudnak erről. Annyi azonban bizonyos, hogy a „*Mindenes Gyűjtemény*” létezik, a rájegyzéssel együtt, miszerint az abban található verses (és kisebb részben prózai) írásokat Debrecenben gyűjtögette „öszve” Fábián Gábor.

A gyűjtemény tartalma is „debreceni”: főleg Csokonai verseket találunk benne, s azok közül is olyanokat, amelyeket érdemes volt bejegyezni a kiskönyvbe. (*Konstantinápoly leírása, A Magyar Gavallér, Lilla fürdése*, stb. címen) A Csokonai műveinek kritikai kiadását előkészítő munkaközösségnek hasznos volna megismerkedni ezekkel a jelentékeny szövegmodosulásokat mutató korai másolatokkal! A Csokonai-versek mellett Fazekas- és Földi-versek, valamint néhány ismeretlen szerzőjű írás található a gyűjteményben.¹

Fábián Gábor két, kíméletlenül gúnyos verset is bejegyzett könyvébe, amelyek az elhalálozott póka-teleki Kondé Miklós nagyváradi püspök ellen irányulnak. Ezt a két, tudomásunk szerint kiadatlan költeményt közöljük itt. Felvilágosodott szellemű, antiklerikális íráskor, nem hiányzik belőlük a valóság íze, az élet-közelség levegője, szó sincs itt elvont rimes fejtegetésekről, annál inkább kemény, vádként felsorolt konkrétumokról, az elhalálozott püspök emlékét plebejus szemszögből „módosító” keserű tényekről. A költemény hangja a harcos antiklerikális Trenk Frigyes pap-ellenes verseinek (s a róla szóló versnek) gúnyos-éles hangjával rokon, de a szerző nyilván jól ismerte a korabeli egyház-ellenes pasquillus-irodalmat is. S bizonyára ismerte Csokonai verseit, hiszen az ilyen sorok, mint: „És tán az aert is kérte árendába”, vagy az ilyen hangütés: „Nézd ama koporsó egy fősvény bolondé — Ott fekszik a szegény (z)sirján hizott Kondé” — Csokonai közeli hatására vallanak. A verselés könnyed, a forma a Csokonai által is gyakran (és hasonló célzatu versekben is) használt páros rimű felező tizenkettős, a stílus eleven-izes, — nem lepődnének meg, ha kiderülne, hogy ismertebb költő rejtezik a névtelenség mögött.

Az „*Építáphium*” (a gyűjtemény sorrendjében a IX. költemény) és a „*tudósítás*” (X.) alanya, póka-teleki Kondé Miklós, 1730-ban született, papi pályára lépett, gyorsan emelkedett az egyházi méltóságok lépcsőfokain egészen a nagyváradi püspökségig, ahová is 1800-ban. nevezték ki. 1802-ben halt meg. Az itt közlendő versek közvetlenül halála után keletkezettek-

¹ Néhánynapos aradi tartózkodásom alatt nem tudtam feldolgozni a „*Mindenes Gyűjtemény*” anyagát, Ez a feladat még elvégzésre vár. Ezúton is köszönetet mondok a Múzeum igazgatójának és munkatársainak, akik messzemenő segítséget nyújtottak munkámhoz.

IX. *Epitáfium néhai N Váradi Püspök Pokol-Teleki Kondé Miklós úr emlékezetére.*

Nézd ama koporsó egy fősvény bolondé
Ott fekszik a szegény sirján hizott Kondé,
Ott fekszik a papság kevély felkent döge
A jó szegénységet kinzó Jób ördöge
Ott fekszik egy undok ágnak szüleménye
A vallást piszkáló papok büzhödt fénye
Ott fekszik egy izmos szent katonok feje
Sok szegény jobbágnak kiízzadt ereje.
Ott fekszik kinjai közt megmerevedve
Egy Bihar vármegyét kinzó fene medve.
Ég! küldj segítséget az eltikkadt népnek
Mellyet ily sok szörnyű fene vadak tépnek.
Mert a bárány bőrbe sok farkas jár már ma
Szenvedhetetlen lett a papi rend járma :
Melly a jobbágyságot szent szin alatt huzza
Együgyű juhait elevenen nyuzza.
Oh vallás! ha ily pap sok hirdet tégedet
Isten! mire tartod tüzes mennykövedet!

X. *Nagy emlékezetű Póka Teleki Kondé Miklós úr ő nagyságának mostani állapotjáról való tudósítás a Pokolból.*

Plutó a Pokolnak hatalmas királya
Meg intvén hajóssát így szóla hozzája :
Menj Cháron! vidd e hirt Bihar vármegyének
S add meg e levelet eltikkadt népének,
Mondd meg hogy megszántam már sok nyögéseit
Meg untam hallgatni számos kérdéseit
Magam látom helyes okát panaszának,
Meg is adtam már vért szopó nadállyának
Mert hiszen én vagyok az ördögök feje
De bizony Kondénak lehetnék csak veje
Mert az én szememben csak a tűz szikrázik
De már az övébe a fene csirázik.
Ő volt a kegyetlen Harpya magzatja
Ama kigyó fejű Meduzának fattya
Ez a mérges anya mihelyt őt kitette
A fősvénység mindjárt ott termett mellette.
S hevenyészve ezt a nevet adta : Kondé
Az az rejtse el mert ez azt teszi, hogy Conde
Bezzeg el is rejté kincsét ládájába
És tán az aert is kérte árendába,
Igy lett kincsen fekvő Esopus ebévé
a Minden embereket morzongó fenévé.
Mihelyest kipottyant, mindjárt az erdőket
Árendába adta és a legelőket
A tilalmasából maga behajtotta
A barmot s az urát jól meg is rántotta
Sőt egyszer a maga szegény béreseit

A rétbe találván hét vagy nyolc ökreit
 Egy-egy márást fogott ki fizetésekből.
 S így szivta a nádály a vért mindenekből.
 Egyszer tőlem is száz forintot felkoldult
 A honnan szüntelen jönnek illy panaszok :
 Hogy a papok mind a püspökig ravaszok
 Ott is bé hajtotta maga a barmokat
 Huzókká-vonókká tette a Papokat
 Egyszer paripázva a mély árok felé
 Két szegény kosaras jányok jöttek elé
 Kik vagy hét fürt szöllőt vittek a kosárba
 Egy beteg bátyyának a váradi várba
 Megszóllita Kondé : mondjátok mit visztek
 Talán uratoknak engem nem is hisztek
 Ezek nem akarták a szöllőt mutatni
 Hát kezdé a kosárt Kondé megkutatni
 Biz a kilencedik fürtöt mind elvette
 s mint tartozó dézsmát a sebjebe tette.
 Egy szegény kocsist hogy hibába ejthessen
 s másnap hogy jó móddal megvesszőztethessen
 Ki megy osztályába hogy lovát előle
 El lopja, s majd ránczra húzhassa felőle
 Hát mikor már fogta kantárjánál fogva
 Azon veszi észre, hogy nyakon van fogva
 A fel ébredt kocsis mint csatára kiállt
 Bajnok, üti veri, lármáz s tolvajt kiállt
 Kezét, mejjét, hátát addig hangoztatja
 Míg magát ő szépen kinyilatkoztatja.
 Máskor behajtatja a szén égetőket
 Elveszi szeneket s lekapatja őket
 Huszonnégyet kapott felül mindenikre
 A nagyobbra szint úgy, mint a kisebbikre
 Hangzik az udvarban a sok váj Deminye[?]]
 Kondé annál jobban mondta a se binye.
 Az oláhok többé már szemet nem hoznak
 A vulcán művesi majd megfogyatkoznak
 Mind csak azt beszéli hogy már nincsen szene
 Kondé eltiltotta egye meg a fene.
 A szegény kovácsok hozzá lótnak-futnak
 Instálják, mert másképp koldulásra jutnak.
 De Kondét az ördög itt is fel eszelte
 A bőr köntösüknek kurtán ezt felelte :
 Én egy szén tárházat magam csináltatok
 S majd keteknek abból jó drágán adok.
 Már a káptalant is nagyon elkapatta
 Ez a pokolbeli Kondé, az ebatta
 Ez még eddig néha tudott könyörölni
 De már egy hajóba kezd Kondéval ülni
 Ennek sem elég már ki szakadt éh gyomra
 Pénzt gyűjt minden módon csak a pénz halomra.

Eredj el hát Cháron mond meg ezt Kondéról
 Ama szegénységet kinozó hóhérról
 Hogy már csávába van itt nállam a bőre
 És már nem sokára le koppad a szőre.
 300 ördöggel meg is vesszőztettem
 Azután a mejjét alul felvésettem
 Hogy a hurkájából bél hurt csináltassak
 s azzal is magamnak muzsikáltathassak
 De azt amint látom még otthon kivették
 A hol az éh hollók talán meg is ették
 Ne busulj hát szegény, ki a földön lakol.
 Mért Kondé mindenért igazán meg lakol.
 Tanuljatok róla hát ti pap társai
 Mert ti is lehettek az ördög rabjai

vagyok Pluto, a Pokolban
 hó olvadás után
 a Papok sógora mk

2. Vörösmarty levele Török Gáborhoz.

Fábián Gábor iratai között találtam Vörösmartynak egy — tudomásom szerint kiadatlan — levelét Török Gáborhoz. (91/919) A levél keltezése: *Pest. 17 Dec. 1830.* Török Gábor levele, amelyre Vörösmarty ezzel a levelével válaszolt, megjelent a Czapáry László-szerkesztette *Vörösmarty Emlékkönyvé*-ben (1900). Az Aradon, 1830 december hetedikéről keltezett levelében Török Gábor arról értesíti Vörösmartyt, hogy az elhunyt Kisfaludy Károly „Örök fennmaradást érdemlő emlékének öregbítésére megýenkbén, szabad ajánlásképpen mintegy 80 frtot pengő pénzben szedtem össze a végre, hogy képét márványba kifaragva a Magyar Nemzeti Múzeumba helyeztessük”. . . Levele utóíratában Török Gábor aziránt érdeklődik, hogy „Fogjon-e valaki a *Jelenkor* kiadásának folytathatását maga részére kieszközölni?” (V.E. 327. l.) Vörösmarty az alábbi választ küldte:

Kedves Barátom!

A mit igen korán elköltözött s felejthetetlen barátunknak, Kisfaludy Károlynak, holtá utáni megtisztelésére tettél s tenni szándékozol, nagy örömet s néminemű vigasztalást is okozott mind nekem, mind azoknak a boldogult barátjai közül, kikkel leveledet közlém. Igen méltó tett ez mind nemes szivedhez, mind buzgó hazafiságodhoz, melyekért eddig is gyönyörűséggel számláltalak barátaim közé s őszinte ohajtásom volt hogy te se zárj ki a field közül. Egyébiránt te csak megelőztél bennünket: nekünk ohajtásunk s szándékunk (csak lehetőség legyen) az elhunyt költőnek emléket állítani. Schedel (mert a megboldogult soh sem akarta magát festetni) a már halva fekvőnek arczatját gipszbe vétette le s ez minden, a mit külsejéről birunk. Azonban ez nem tesz abban gátat hogy emlékéét állítsuk. Nem sokára fogod venni felszólításunkat, melyben mindenekről bővebben léssz tudósítva, most kéréssem egyedül az, hogy pénzt magadnál tartsad, mindaddig míg az a dolog előmenetele szerint kívánni nem fogjuk: mi itt olyakat akarunk megkérni a pénz elfogadására, kik mind hivatalaiknál, mind becsületesen ismert neveiknél fogva köz bizodalomra s hitelre méltók.

A *Jelenkor* privilégiumát Helmecey s én akarnók (ha kettőnek együtt lehetne) megnyerni; némelly lépések már vannak is téve, de ott fön olly lassan megy minden, hogy a jövő félesztendő aligha el nem vész bele. Ha valami akar most, akar későbbben találna belőle lenni, tudtodra adom s kérni fogom szószólásodat.

tisztelő barátod
 Vörösmarty Mihály

BORY ISTVÁN

AZ ARANY KRITIKAI KIADÁS I. KÖTETÉHEZ

Az „Irodalomtörténet” 1954. évi 4. száma (518–524. l.) részletes ismertetést és bírálatot közöl a „Magyar Klasszikusok” sorozatban 1952–53-ban megjelent válogatott Arany-művek négy kötetről. A 12 hasábos taglatat filológiai szempontokat is érint, kár azonban, hogy legalább a kisebb költeményeken nem megy végig a szövegkritikai vizsgálattal, továbbá, hogy a vélt szövegproblémák pusztá megmutatásán túl nem jut, s a vitatható helyek végső tisztázása elől szándékosan kitér. Pedig könnyű dolga lett volna, hiszen van olyan idevágó kiadvány, melynek szövege nemcsak megnyugtatóan pontos, hanem kézírathitelességűnek tekinthető; ilyen céllal is készült.¹ Ha tehát a kritikai kiadás jegyzetanyaga a felvetett kérdésekre nem ad megnyugtató választ, elfogadhatjuk a most említett, magyarázatos kiadás megállapításait. A kettő kiegészíti egymást.

A szóban forgó rosta — távolról sem a teljesség igényével — felsorol néhány olyan variáns (a különben igen figyelemre méltó interpunkciós eltéréseket most mellőznöm kell), amelyik nem egyezik a kritikai kiadás megfelelő helyével. Összehasonlítva ezeket a Voinovich-féle jegyzetes kiadás szövegével, úgy találtam, hogy pl. a „Családi kör” „lyánka” ~ „lyányka” szava a kritikai és nem a tárgyalt „Magyar Klasszikusok” kiadványban helyes. De amannak megfelelő jegyzete, továbbá a vers éppen kérdéses szavának ugyanott közölt fénykép-hasonmása minden kételkedésnek elejét veszi. A költő „lyányká”-t írt s ha a közelmúltban kiadott „Válogatott művek”-ben mást találunk, ez nem teszi kérdésessé, még kevésbé vitássá a szó ilyen vagy olyan formáját, csupán azt bizonyítja, hogy nem betűhű szöveg fekszik előttünk. „A walesi bárdok” „kocint” ~ „koccint”-ját viszont sem a „Válogatott művek”, sem a kritikai kiadás (sem a Beöthy—Greguss: „Magyar balladák”) nem adja helyesen. A kézirat ugyanis „kocczint”-ot mond. Helyesen hozza a szót az 1932. évi könyvnapra Voinovich Géza bevezetőjével (és nyilván gondozásában) megjelent „Arany János összes balladái” c. munka. Ugyan-ebben a költeményben előforduló „tetteidet” a helyes, nem pedig a szótagszám miatt feltételezett „tettidet”; az „ei” ugyanis itt diphtongus, tehát „ej”-nek hangzik. (Vö. „Felhangolom olykor a lant idegeit” s a megfelelő rím: „... sok sebet *ejt*”, Petőfi: „Temetőben”. De: „*Fiaim* hozzá köt a hála” Itt a „*Fiaim*”-nak minden magánhangzója külön szótag. Arany: Szondi két apródja.² A „Hídvatás”-ban — és, persze, *nem* a „Tengerihántás”-ban — található „fö-l-fölreppenve” a jó, amelyre vonatkozóan az akadémiai kiadás jegyzete megint eligazít; a „Tengerihántás”-hoz írt Arany-jegyzet első szava helyesen: „Mezőn”, nem: „Mezőkön”.)

A „Toldi” (és az egész trilógia) minden kézirat-variánsát feldolgozta Esztergár László ismert, aprólékoságig gondos (bár nem fogyatékoság nélküli) munkájában.³ Az ide vonatkozóan említett „mentek-e” ~ „mentek-é” változatok közül a Lehr-féle (1882-es) Nagy Commentárban és több más kiadásban is az előbbi áll ugyan, de nem ez a döntő, hanem ismét

¹ Arany János összes kisebb költeményei. Bevezetéssel és jegyzetekkel kiadja Voinovich Géza. Bp. é. n. (Franklin Társulat.) 308 l. A kiadványról maga Voinovich írta: „... az nyugodtan vehető filológiai kiadásnak, mert én azt nemcsak a költő életében megjelent kiadások alapján néztem át, hanem az első megjelenési helyen sokszor tett javításokat és az eredeti kéziratokat is figyelembe vettem.” (Levele hozzám 1932. aug. 25.)

² L. erről bővebben Horváth János kitűnő könyvét: „Rendszeres magyar verstan”. Bp., 1951. 90 l.

³ Magyar Könyvszemle. 1905. 3–4. sz.

a kritikai kiadás jegyzete. Abból láthatjuk, hogy a kézirat szerint „mentek-é” olvasandó. Ami pedig az Ilosvai-idézetet illeti: noha Lehrnél is „utát” (!) található,⁴ természetesen nem ez a helyes, hanem az „utat”. Az egész Ilosvai-sor különben sem úgy hangzik, amint azt akár a „Válogatott művek”, akár pedig a kritikai kiadás adja, hanem úgy, amint a Szilády-féle „Régi Magyar Költők Tára” IV. kötetében (1883) vagy az 1924. évi Dézsi-kiadásban és a Horváth János szerkesztette „Magyar Versek Könyvé”-nek mindkét kiadásában olvashatjuk, tehát így: „Buda felé azzal utat mutogat vala”.

A „Fiamnak” utolsó versszakában „komoly sajtóhibá”-nak vélt, de a befejezett cselekményre utaló „Imádkoztál” értelmileg is helyes, amit az is bizonyít, hogy a költő a kéziratban aláhúzta ezt a szót.

Végül: „értelemzavaró szövegrontás”-ként említi a recenzió a „Háziuraság” e két sorát: „Csak jöjjetek be bátran: Lehet nyugodnotok.” Helyesen: „Csak jöjjetek be: nálam — Lehet nyugodnotok.” A vers 11. szakaszának befejező és 12. szakaszának kezdő két-két sora így hangzik: „Csak jöjjetek be bátran: — Bodré meg nem harap” — „Csak jöjjetek be: nálam — Lehet nyugodnotok.” A hiba tehát nyilván az, hogy a gondolatpárhuzam egyik fele kimaradt az ismertetésből, a másik viszont kétszer fordul elő benne.

*

S ha már a kritikai kiadás szöveg-bírálatára járunk, talán nem lesz felesleges a mű, egyelőre első kötete⁵ jegyzetanyagának fogyatékságairól néhány szót ejteni. Csak a leg-szembeötlőbbekről. Tudommal ezt még senki nem végezte el.⁶

A sorozat I. kötetének megjelenése után írott rövid és általános ismertetésem⁷ már megjelenési helye miatt sem lehetett szakkritika, hanem csupán a vállalkozás megindulása fölötti örömet és Voinovich Géza nagyon értékes munkássága iránti elismerést kívánta kifejezni, amit az ő halála után e munkakörben utóda nálam sokkal több illetékességgel ismértelt meg.⁸

A kötet mintegy 150 lapnyi jegyzetapparátusában — ami pedig az efféle kiadványok lelke — a figyelmes olvasás során különféle súlyú, jelentőségű és minőségű hiba jelentkezik, ami persze egyáltalán nem csökkenti a mű értékét. Az ilyen kiadvány szinte sohasem lehet tökéletes. Annyi ágra szakad, hogy azok mindegyikét, az utolsó betűig kézben tartani csaknem lehetetlen. Hiszen tudjuk, hogy a — sajnos — kevés számú kritikai kiadásunk egyik legelsője, a Havas-féle Petőfi is mennyi pótlásra szorult.

A magunk most tárgyalt témakörében a botlások így oszlanak meg: a) *Nyomdahiba*; ez meglepően kevés s bár még ennyi sem kívánatos, a „szédőterem ördögének” játékából kikerülhetetlen. b) *Pontatlanság* az egyes hivatkozott források lelhelyének rövidítésében s e rövidítések betűtípusában. Mivel pedig a tudományos szakkiadványok jegyzetanyagának nemcsak belső, *tartalmi*, hanem bizonyos külső, *tipográfiai* szabványa is van, amittől eltérni nem helyes: az ilyesmi — ha mégis előfordul — már szemet szúr, bár még nem döntő jelentőségű. c) *Nyomdai korrektor által ki sem értékelhető, helytelen évszám, lapszám és címtalás*, sőt olykor ez utalások teljes hiánya, Ezek már nemcsak önmagukban, hanem kihatásukban is végzetesek, mert veszélyeztetik a műnek — ezúttal az Akadémia nevével fedezett — tudományos hitelét és zsákutcába juttatják a további kutatást, holott éppen az lenne a céljuk, hogy elősegítsék azt. d) Olyan jelentős *érdemi hibák* is akadnak, amelyek már az irodalomtudomány világába tartoznak.

A sajtóhibákkal hamar végezhetünk: mivel értelemzavaró nincs közöttük, fel sem sorolom.

A többi — lapsorrendben — így következik: a 397. lap alulról 15. sorában „(1932)” helyett „(1937)” olvasandó; a 404. lap felülről 14. sorában „1837”. helyére „1937” kerül; ugyanezen lap következő sorában az „1897” után felveendő: „Arany János összes balladái. Zichy Mihály rajzaival. — Bolond Istók. Beöthy Zsolt és Voinovich Géza tanulmányával. Könyvnap könyve. Kiadja a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete

⁴ i. h.

⁵ Arany János összes művei. I. Kisebb költemények. Bpest, 1951. Akadémiai Kiadó. 568 l.

⁶ Sem Vargha Balázs, sem Nagy Miklós részletes bírálat (ItK. 1953. 1—4. sz. és It. 1953. 3—4. sz.) nem tárgyalta a kiadványnak ezt a részét.

⁷ Kis Újság, 1952. jan. 13.

⁸ Keresztúry Dezső: Arany összes költeményei. Csillag, 1954. január.

Bp. 1932." A 405. lap felülről 8—10. sorában : „az Emlények harmadik szakát . . .” stb. Szó sincs róla! A hivatkozott hely merő lehetőségéről beszél és nem is az idézett sorral vonatkozásban! A 405. lap felülről 11. sorában : „953” helyett „93” a helyes ; a 405. lap felülről 10. sora után folytatólag felveendő : „A walesi bárdok egyik sorának értelmi gyökerét Shakespeare „Hamlet”-jének nagy monológiájából hámozzák ki. (It. 1940. I. 17. 1.)” A 408. lap alulról 23. sorában : „Válasz Petőfiének” olvasható, holott a kéziratban : „Válasz Petőfi Sándornak” áll. Minden kiadás helytelenül hozza ezt a címet s éppen a kritikai kiadásból szeretnénk megtudni, mi ennek az oka? Sajnos, nem tudtuk meg. A 408. lap alulról 18—20. sorában : „Arany levélválasza . . .” stb. Nem ott jelent meg először nyomtatásban, hanem a Lantos r. t. VII. Aukciójának katalógusában. Bp. 1928. A 409. lap alulról 21. sorában „13 sor” helyett „22 sor” a helyes ; a 410. lap felülről 12. sorában „2 sor” helyett „4 sor” olvasandó ; a 411. lap alulról 16. sorában az „It” után kimaradt az évszám : „1930”, a 413. lap felülről 5. sorában : „végén” után : „kiadatlan” olvasandó ; ha nem : a dátum rossz. Ugyanitt a felülről 22. sorban „Kk” helyett „KK” a helyes. A 412. lap felülről 3. sorában a „felmegy” variánsként van feltüntetve, holott nem az ; a végleges szövegben is ez áll, (talán „fölmegy”?) A 414. lap alulról 10. sorában „levele” után „Petőfihez” olvasandó ; a 415. lap alulról 2. sorában : „66—67” helyett „67—68”, az alatta levő sorban pedig „68” helyett : „69” a helyes szám. Ugyancsak ezen a lapon az alulról 7. sorban előforduló „KK” előtt kimaradt a : „37. sor”, az alulról 4. sorban : „sarlónak” helyett „Sarlónak” irandó. A 416. lap felülről 1. sorában nem „72”, hanem : „73”, a következő sorban „79” helyett „80” értendő. A 417. lap felülről 19. sorában az „Arany” után a „János” nem maradhat ki, mivel könyvcímről van szó. Éppen a Voinovich-féle Arany-biográfiára történik sokszor ilyen összevissza hivatkozás a jegyzetekben : a 417. lapon : „Arany életrajza”, a 422. lapon : „A. J. életrajza”, a 432. lapon : „Arany J. életrajza” (és néha helyesen is).

A 418. lap alulról 17. sorában előforduló „Rákóczi emléke, II.” nem világos ; a felette levő sorban az „1939” után hiányzik a lapszám, vagy legalább a folyóirat száma. A 426. lap felülről 18—19. sorában van az egyetlen hely, ahol ki van téve egy folyóirat szerkesztőjének a neve. Vagy mindenütt ki kellene tenni, vagy sehol. A 431. lap felülről 5. sorában : „It. Közl” helyett vagy a régi „IK” vagy az újabb „ItK” jelzést kellett volna tenni. Homályos a 437. lap alulról 4—5. sorában olvasható : „Debreczeni Ferenc, IK . . .” A 442. lap utolsó sorában előforduló : „It” kurzívvá lett volna szedendő.

„A Kisfaludy Társaság Évlapjai”-ra többször történik hivatkozás, de nem egységes jelöléssel és betűtípussal ; a kötetszámot is hol arab, hol római szám jelzi (általában rómaiaval szoktuk) a „kötet” és az „Új folyam” egyszer ki van téve, másszor nincs, holott minden esetben erről van szó.

A 445. lap alulról 4. sor : „(1852. ápr. 12.)” után „Kiadatlan” értendő ; a 461. lap alulról 10—11. sorában a „kötet” után hiányzik ez a lapszám : „227”, ugyanezen lap alulról 15. sorában a „Petőfi” után a „Sándor” kitéendő (könyvcím), a 464. lap alulról 6. sorában az „It. 1912” után pedig ez : „373”, úgyszintén a 468. lap alulról 15. sorában az „(It. 1913.)” után hiányzó lapszám „417”. A 467. lap alulról 27. sorában az „1823.” helyett „1853” kell ; a 470. lap felülről 9. sor : az „1900” után kimaradt lapszám : „1” A 472. lapon felülről 12. sorban az : „It” helyett „ItK”, vagy „IK” kell. A 476. lap alulról 8. sorában előforduló „Társ. Évl.” helyesen : „Társaság Évlapjai” utána pedig felveendő : „Új folyam. LIX” ; a „kötet” szó után : „192. 1.” olvasandó ; a 486. lap alulról 2. sorában : „It” helyére „IK” teendő ; ugyanott az „1900” után kimaradt a „257”-es lapszám. Viszont a „X”-es évfolyam megjelölés felesleges. Ugyanott : „Zlinszky” és nem Zlinsky” a helyes. A 495. lap felülről 28. sorában a „XLVI” után a kimaradt lapszám : „135.” A 499. lapon a felülről 13. sorban a lelőhely közelebbi meghatározása : „267—270. 1.” Ugyanígy kimaradt a lapszám az 501. lapon alulról 18. sorban : „(Napkelet, 1926. 4. sz.)” a hiányzó lapszám : „388.” Ugyancsak ezen a lapon, az alulról 28. sorban a folyóirat szokásos rövidítése helyett : „BSz.” teljesen ki van írva annak a neve ; valamivel alább — 506. lap felülről 5. sor és az 547. lapon alulról 20. sorban — ugyanígy. Az 504. lapon felülről 5. sorban olvasható „It” helyett bizonyára „ItK” kell ; az évszám mindenesetre hiányzik, mint ahogy hiányzik ugyanezen a lapon, az alulról 28. sorban olvasható : „Ethn. 1917” után, valamint a következő lapon a felülről 4. sorban a kérdéses lapszám.

A jegyzet az 511. lapon, a felülről 25—26. sorban Arany levelét „Lev”-vel jelzi, egyebütt azonban nem így, az 516. lapon, felülről 10. sorban, a „XXXIX” előtt hiányzik az „Új folyam”, a „kötet” szó után viszont felesleges az „1904—1905” évszám. Az 517. lapon alulról 1—2. sorban „Irodalomtörténet” helyett „It” kell, az „1950” után pedig hiányzik a lapszám ; az 526. lapon, felülről a 13. sorban „1855” helyett „1885” olvasandó. Az 537. lapnak felülről 13. sorában felesleges az „1879—80”, de a lapszám nem lett volna felesleges, a ki kimaradt. Az 547. lapon, alulról 4. sorban : „A. J. szembaja” után a lelőhely : „BSz.”

Riedl Frigyes méltán híres tanulmányának a címe : „A kuruc balladák.” és nem azok „hitelességéről”, mint az 549. lap felülről 10—11. sorában olvasható. Az évszám ugyanitt: „1913” és a hiányzó lapszám : „417.” Ugyanezen a lapon az utolsó sorban a teljesen szokatlan „Kapcs.” helyett „Kkv.” olvasandó, az 551. lap felülről 12. sorában az : „EphK 1918”. után nincs lapszám.

*

A sorozat eddig megjelent 6. kötetének elsőjéről számoltam be. A többi távolról sem adott ennyi — Babits szavával élve : „inkább gyönyörűséges, mint fáradságos” — munkát s ha lesz rá mód, azok jegyzetanyagát is ismertetni fogom.

ADATOK ÉS ADALÉKOK

CSATKAI ENDRE

KI VOLT AZ ARANY JÁNOS MEGÉNEKELTE „NAGY SIMON“ ?

- Arany János „Írjak, ne írjak?” című költeményéből idézzük a következő sorokat:

„A nagy Simon (ki nem ismeri őt?)
Az ál szerénységből szépen kinőtt.
Ő az, kitől (bizonyára már jó minap)
Egy hirdetést hoz valamennyi lap:
Hogy ő az apja lelkiné se vár
(Nem oly bolond ő mint Shakespear),
Elismerésre, költői babérja.
Halál után egy foghagymát sem ér a'.
Patkó se' kell, ha már nem él, a lónak,
S jobb egy veréb ma, mint egy tűzok holnap:
Ismerje meg hát a világ jelenben
És bálványozza lángeszét; különben ...”

Az a bizonyos hirdetés, amelynek folytán Arany költeményében Simont megörökíti, valóban első helyet érdemel a magyar irodalomtörténet furcaságai között. Magunk a Magyar Hírlap átböngészése közben csak véletlenül akadtunk rá. Ahogy Arany az 1856-ban kelt költeményben említi, „bizony már jó minap” jelent meg, négy évvel előtte: 1852. február 11-én a lapnak 661. lapján e címmel: „Tudósítás”.

„Ha valakinek joga van a léhez, nekem van. Én úgy alkottam szellemi műveimet, hogy azok az öröklét széke előtt, mint soha ki nem alvó gyémánt-csillagok tündököljenek. Ezen mindent haladó szent jognál fogva tehát, jelentem ezen az úton: hogy műveim léteznek... s nem akarom, hogy mint Shakespere, én rám is valamint sok egyébre, évszázadok felmerültével, idők lefolytával ismerjenek rá. Én nem vagyok álszerény... én nem vagyok pulyaszív, nem hagyom az önző selejtes had által eltemettetni magamat. Jelentem hát, miként ily becsű talpra esett műveim kaphatók Burger Zsigmond szegedi könyvárus urnál és nálam a művek teremőjénél. 50 példány után 30 maradékot adok, mert akarom, hogy e jelentő árui becsűmvek volta szerint keljenek. Az 50 példánycikken túl, minden 50 után még 2 százalékot nyújtok, akarom, hogy a gyémántsziget kimerüljön a holt oceanból. Ára cikkeimnek a jelenszak elmefogalmához kellően szabva. Ajánlom készítményeimet olyan könyvárusoknak szíves bizományul, kiknek keble nem szent János bogár, ügyviselőkné, hol még nem hamvadt ki a nemes gesztenye parázs, végre magának az emberi családnak, mely nem pislog csillogó érdeke felett, mint a rimóczi nyúl. Legyenek tehát műveim eladóba mindenkinek ajánlatosak, hol még lobog az emberi tűzláng. Ezentúl ajánlom tehetségemet ügykegyelő műkiadónak, vagy életvért magában érző valamely jeles társulatnak, hogy Shakespere műveit a legéletmelegebb, hű zománcban kész vagyok lefordítani, illő felkészítés mellett, hogy bírjak gond nélkül működni. Becsületem kezés, mely hitelesebb karátú minden gyémántnál. Vigyük tehát céljához rendítlén belhatalom vezédjén ezt a nagy házelejű emberi fajt.

Makó jan. 5-én 1852. Simon István ügyvéd és író.”

Úgy látszik, hogy a hirdetés feltűnést keltett, mert hisz Arany négy évvel később a legtermészetesebb hangon hivatkozik rá. Maga a költő ezen túl nem szerzett halhatatlanságot. Szinnyey Magyar Írók lexikonja című művének XIII. kötetében csak annyit olvashatunk róla, hogy szarvasi birtokos volt. Művei közül 1839-ben Budán nyomták a Tünemény-t, a

többi Szarvason. Szinnyey Réti Lipót nyomdász jegyzőkönyvéből vette a sort példányszámmal: Dandár (1848; 1000 példány). Nátha elleni versek (1849; 500 példány), A pokol feneke (év nélkül, 4000 példány), Csekély tájékozások (1855). Létirány (év nélkül, 1000 példány), Márton Krisztina és Simon Sámuel, anyám, apám emléke (év nélkül).

VARGHA KÁLMÁN

ADALÉKOK MÓRICZ ZSIGMOND CSEHSZLOVÁKIAI ÚTJAIHOZ ÉS KAPCSOLATAIHOZ

1.

A Prágai Magyar Hírlap 1927. április 3-i számában nagyobb cikk jelent meg „Beszélgetés Móricz Zsigmonddal szlovénzkői körútjuk előtt” címen.¹ A Prágai Magyar Hírlap munkatársa még március végén felkereste Móricz Zsigmondot és feleségét, Simonyi Mária színésznőt budapesti lakásukban. Cikkében az íróval és feleségével folytatott beszélgetést írja meg. Móricz elmondja, hogy az előadókörút során szlovénzkői olvasóival szeretne megismerkedni, egy író számára komoly szükség érintkezni a közönséggel: élmény és új invenciók forrása. Érsekújvár kivételével az útítervében szereplő valamennyi városban járt már. Érsekújvár nagyon érdekli, mert Simonyi Mária ott élte gyerekkorát. Pozsonyt ismeri és szereti, sokszor volt már Pozsonyban, de a történelmi fordulat óta egyszer sem. „Ha Pozsonyra gondolok, Reviczkyre emlékezem. Azt a kis szigetet sokszor felkerestem, ahol Reviczky írta kedves költeményeit a kékruhás lányhoz... Reviczkyt mindig nagy költőnek tartottam, Ady előtt a legnagyobb modern költőnek.”² Komáromban akkor járt, amikor Csokonairól írt színdarabot, felkereste azt a házat, ahol Vajda Júlia szülei laktak. A Csokonai-darab azonban sohasem került előadásra, el is égette a kéziratot.³ A háború idején járt Losoncon, néhány tárcát is írt a város életéről. Rimaszombathoz egyetlen látogatás emléke köti. Rozsnyóra szomorúan gondol, ott temette el első kisfiát, Léván már felolvasást is tartott és a Reviczky Társaság dísztagjává választotta. „Emlékszem, igen nevezetes székfoglalóm volt ott. A banketten ugyanis beszédet mondtam s ennek a beszédnek egyes részletei akkoriban, 1917-ben lehetett, belekerültek még a bécsi sajtóba is. Antimilitarista kijelentések voltak ezek, a háború szomorú éveiben mindenkinek a lelkéhez közeledő panaszok, melyek békét hirdettek. Akkor nagy visszhangjuk volt.”⁴ Móricz a lévai székfoglaló időpontjában minden bizonnyal tévedett. A lévai helyi sajtó mindig beszámolt a Reviczky Társaság minden megmozdulásáról, de a világháború éveiben egy alkalommal sem jelzi Móricz lévai szereplését. Móricz lévai Reviczky-társaságbeli székfoglalója nem a világháború idején volt, hanem néhány hónappal a világháború kitörése előtt, 1914. február 27-én.⁵

Móricz lévai székfoglalóként *Csendes tűz* c. elbeszélését olvasta fel. Az egyik lévai előadó Babits és Dutka Ákos verseiből szavalt, valamint Ady Móriczhoz írt híres verses episztóláját adta elő. A műsor után társasvacsorát rendeztek, amelyen Móricz pohárköszöntőt mondott. Móricz pohárköszöntőjét néhány sorban foglalja össze a Bars c. helyi lap tudósítása: „Ezután Móricz Zsigmond emelkedett szólásra s általános figyelem mellett s röviden, tömören magyarázta meg a különbséget a régi és az új magyar irodalom munkásainak törekvése között. Egyek vagyunk mi a régiekkel — szólott Móricz — a magyarságban, egyek a nép szeretetében, de különbözünk tőlük a célban. A régieknél lehetett elv a l'art pour l'art, mi azonban, akik az életet jobban érezzük, mint mások, akiknek az nagyobb öröm, vagy jobban fáj, mint másnak, nekünk nem egyedüli célunk a gyönyörködtetés, mi nem gyönyörködünk, mikor frünk, mi dolgozunk, hogy az élet másnak is nagyobb öröm legyen, vagy jobban fájjon. Mi a mai

¹ Sándor Dezső, *Beszélgetés Móricz Zsigmonddal szlovénzkői körútjuk előtt*, Prágai Magyar Hírlap, 1927. IV. 3.

² Móricz 33 éves korában nagyobb tanulmányt írt Reviczkyről, (Uránia, 1902, 170 — 1931.)

³ Móricz Csokonairól szóló színdarabjából a Nyugat 1913-as évfolyamában jelentek meg részletek. A Nemzeti Színház nem fogadta el a darabot, a visszautasítást követő sajtópolémiaiban Ady is megszólalt (*Móricz és a Nemzeti Színház*, Világ 1913, 265. sz.) Móricz védelmében.

⁴ Móricz nyilatkozata Sándor Dezső cikkében. L. 1. jegyzet.

⁵ *Móricz Zsigmond Léván*. Lévai Hírlap, 1914. II. 28. — Különfélék, Bars, 1914. III. 1.

Magyarországot tespedni látjuk s még egyszer felrázni akarjuk, hogy belső értékében újjátámadva foglalja el helyét a nyugat népei között."

Ennek a beszédnek lett volna Bécsig ható visszhangja? Nem valószínű. Talán egy 1917-es pacifista nyilatkozatának emlékei keveredtek Móríczban a lévai élményekkel.

A lévai Reviczky Társaságon belül pár hét múlva szakadás állott be a Móríc és Ady irodalmát, vagy ahogy a vitákban akkor nevezték, a „modernisták és realisták” műveit népszerűsítő társasági tagok és a konzervatív lévai csoport között. Pontosan egy hónappal Móríc lévai szereplése után kilép a Társaságból Fekete József tanítóképzőintézeti tanár, aki a Bars hasábjain a korabeli vidéki sajtóban szokatlan igényességgel és az új irodalmi áramlatok iránti fogékonysággal ismertette Móríc, majd Ady művészetét. Kilépésének elvi okait a Lévai Hírlapban⁶ közreadott levelében indokolja meg. A két helyi lapban megjelent vitacikkek arra hívják fel a figyelmet, hogy a Nyugat körüli nagy irodalmi harcok nehé a vidéki városok kulturális életét is felkavarták.

2.

Móríc Zsigmond 1926 novemberében lépte át először a csehszlovák határt: a kassai Renaissance Kultúregyesület hívta meg Kassára előadást tartani. A kassai út élményeit egy melankolikus-pesszimista cikkben örökítette meg.⁷ Fél évvel később újra visszatérnek kassai élményei a Nyugat hasábjain megjelent *Julianus barát útirajza* c. érdekes írásában.⁸ Arról a belső érzelmi-értelmi átalakulásról számol be ebben az elmélkedésben, amely kassai, majd erdélyi útja közben zajlott le benne. Az első érzés a pesszimista hangulat volt (ezt rögzíti a *Kassai ború* c. írása), de pesszimizmusától a kassai, kárpátaljai, erdélyi magyarokkal való beszélgetései nyomán fokozatosan megszabadult, látva az új államkeretekben élő és dolgozó magyar nemzetiség életerejét.

A Renaissance egyesület meghívásának eleget téve, a kassai Schalkház nagytermében tartotta meg előadását, lelkes, érdeklődő közönség előtt. A Renaissance két évvel korábban, 1924-ben alakult Kassán. Liberális, polgári jellegű kultúregyesület volt. Móríc részleteket olvasott fel a *Kiválasztottak-kivirradtig* c. regényéből és bemutatta *Odisszeus* drámájának első felvonását. Az est második részében az „új irodalmi irányokról s az irodalom internacionális válságáról” tartott előadást, külön foglalkozva az olasz és francia irodalmi élettel és a hazai irodalmi viszonyokkal. Végül három versét is felolvasta, amelyek a Nyugat 1920-as évfolyamában jelentek meg.

A sikeres est után a Kassai Napló munkatársa hosszabb beszélgetést folytatott Móríc-cal. A beszélgetés során Móríc elmondja, hogy tizenhétéves korában, a millennium évében járt először Kassán. Majd nem sokkal a gimnázium elvégzése után újra megfordult itt, színész akart lenni, fel is kereste az akkori kassai faszínházat, a liget közepén, de még a direktorig sem jutott, már az első színész, akibe belebotlott közölte vele, hogy ilyen termettel nem lehet drámai hős, csak komikus. Az újságírással is próbálkozott Kassán, de ezzel sem volt több sikere. A világháború alatt a kassai Kazinczy-kör meghívására tartott előadást a városháza nagytermében.

Móríc Kassáról Ungvárra, majd Munkácsra és Beregszászra utazott, ezekben a városokban is előadásokat tartott, a kassaival azonos műsorokkal. Az ungvári és munkácsi előadásairól szóló beszámolók⁹ közlik Móríc három bemutatott versének a címét is. (*Csodálkozás, Csak megmaradni, Mizanthrop*). A munkácsi szereplés kapcsán szóba kerül, hogy családi vonatkozások is kötik Bereg megyéhez: nagyapja Nagyberegen volt református pap, ő maga meg a Munkács melletti Beregrákoson „mint legátus szónoki, sikereinek első babérait aratta.”¹⁰

3.

Móríc Zsigmond 1927-es útjának előzményeit Balogh Edgár egyik érdekes cikkéből ismerhetjük meg.¹¹ Balogh írása a csehszlovákiai magyar nemzetiség kulturális életének több

⁶ A Reviczky Társaságból, Lévai Hírlap, 1914. III. 28.

⁷ Kassai ború. Az Est, 1926. 260. sz.

⁸ Julianus barát útirajza. Nyugat, 1927. I. kötet 647–681. l.

⁹ Beszélgetés Móríc Zsigmonddal, Kassai Napló, 1926. XI. 14. — Móríc Zsigmond nagysikerű előadásai Ungváron és Munkácsen. Kárpáti Híradó (Ungvár) 1926. XI., 17.

¹⁰ R(ác)z P(ál): Két napig Móríc Zsigmonddal (A nagy magyar író ruszinszkoí szereplése.) Prágai Magyar Hírlap, 1926. 262. sz.

¹¹ Kessler-Balogh Edgár: Móríc Zsigmond és a regős diákok. A Mi Lapunk, Losonc, 1928. januári szám.

fontos mozzanatát világítja meg. A csehszlovákiai magyar értelmiségi ifjúság életében jelentős szerepe volt az 1920-as évek végéig alakult „sarlós” mozgalomnak. Ez a rövidéletű, de több hazai ifjúsági és irodalmi törekvést is inspiráló – végül a marxizmusig eljutó – mozgalom, kezdetben nem volt több, mint falujáró diákok, egyetemi hallgatók, főiskolások (elsősorban diákcserekszék) népies, „regős” mozgalma, népdalok, népmesék, népi faragások gyűjtésére. Tömrülésüket az első periódusban „Szent György körnek” nevezik: az idegenbe szakadt fiatalokat, a prágai Szent György szobor szimbólumát választva.

Ha azokat a neveket olvassuk, amelyekre Balogh Edgár 1928-as cikke mint a sarlósok példaképére hivatkozik, kiderül, hogy ez a mozgalom már első (még regős-diák-cserkész) változatában is olyan igényű megmozdulás volt, amelynek aligha lehetne párját találni a korabeli hazai diákifjúsági szervezetek és mozgalmak között. A mozgalom programját ismertető cikk Bartók és Kodály művésze mellett tesz vallomást, irodalomban Ady, Móricz, Szabó Dezső és Babits nevei jelzik érdeklődésük célpontjait, a festők közül Rudnay Gyula művészetét érzik magukhoz legközelebb állónak. A mozgalom az őseit is megkeresi, a népdalgyűjtő Csokonait, Erdélyi Jánost, Gyulai Pált, Arany Lászlót vallják elődjeiknek. A sarlósok havi lapja, a losonci Mi Lapunk szinte számról számra emelkedik a korabeli átlagos diáklapok és cserkészújságok színvonaláról egyre magasabbra. Bőven merítenek a klasszikus örökségből: Apáczai, Heltai Gáspár, Pázmány, Mikes Kelemen, Kármán, Bajza József, Széchenyi műveiből közölnek részleteket, a XX. századi magyar irodalmat Ady, Babits, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Kosztolányi, Illyés, Erdélyi József, a prózaírók közül Móricz, Szabó Dezső, Móra, Tamási Áron, Kassák, Kodolányi, Márai, Karácsony Sándor művei képviselik. Juhász Gyula *Adyra gondolok* c. költeménye a Mi Lapunk hasábjain jelent meg először. Amikor a folyóirat néprajzi gyűjtőpályázatot hirdet az ifjúság számára, a pályaművek elbírálására a magyar néprajztudomány két kiváló mesterét, Solymossy Sándort és Györffy Istvánt kéri fel. De bőven jut tér a fiatalok folyóiratában a fiataloknak is, elsősorban a felvidékieknek, köztük az elkövetkező évek irodalmi és kulturális életének több ismert szereplője (Dobossy László, Győry Dezső, Jósik Lajos, Kovács Endre, Morvay Gyula, Peéry Rezső, Szalatnai Rezső, Sziklay László, Szombathy Viktor, Vass László). A korabeli hazai ifjúsági lapok közül talán csak Karácsony Sándor érdekes diáklapja, az Erő állítható a losonci Mi Lapunk mellé. Móricz Zsigmond méltán híres szép írását, a *Gyalogolni jót* a Mi Lapunk felkérésére írta és a folyóirat 1927 márciusi számában, mintegy beköszöntőül jelent meg az író felvidéki útja előtt.

Balogh Edgár cikke azt is elmondja, hogy miként kezdődött Móricz Zsigmond barátsága a felvidéki regösdiákokkal. A Prágában tanuló Balogh Edgár levelet kapott egy magyar diaktól, aki azt írta levelében, hogy visszavágyódik a falura, de úgy szeretne vándorolni, mint a fiatal Móricz Zsigmond, valamikor a Nyírségen. Másnap levelet küldenek Móricz Zsigmondnak Budapestre, felkéri, írja meg a losonci diáklapnak ifjúkori vándorélményeit. Később egy Munkács melletti faluban, Izsnyétén találkoznak a regösdiákok Móricz Zsigmond hírével. Az izsnyéti református pap meséli, hogy sok évvel ezelőtt, a Tisza mellett, amikor még Csettfalván volt segédlelkész, arra járt egy fiatalember, akit Móricz Zsigmondnak hívtak, és nagy gondnal rajzolgatta a csettfalvi fatemplom mennyezetét. Más alkalommal a bökényi pap figyelmeztette őket, hogy azt a nótát jegyezzék le, amit Móricz Zsigmond is elénekelte magának, amikor itt járt „népkutatóban”. Ilyen előzmények kapcsolták össze a felvidéki ifjúsági mozgalmat már első, regös-változatától kezdődően Móricz Zsigmonddal. A kapcsolatot a *Gyalogolni jót* megjelenése után meleg barátsággá fejlődik és a beregszászi vidéket járó diákok a város fölé emelkedő szőlőhegy tetején, egy emelvényről lelkes érdeklődéssel néznek túl a határon, az Alföld felé, a Felső-Tisza túlsó partjára, ahonnan odalátszik Móricz szülőfalujából, Tiszacsécséről a templom fatornya.

4.

Móricz Zsigmond kéthetes felvidéki előadókörútját is ez az ifjúság szervezte meg, ők rendezték meg az előadásokat, ők kalauzolták az írókat. Az előadók jövedelmének jelentős részét a csehszlovákiai magyar ifjúság diáksegélyezési akciójának ajánlotta fel Móricz.¹²

¹² Móricz Zsigmond csehszlovákiai útjainak programját krónikás pontossággal jegyezte fel Szalatnai Rezső 1943-ban megjelent kis füzeté (*Móricz Zsigmond Szlovákiában*). Számos fontos elvi jelentőségű mozzanat rögzítése (pl. a sarlós mozgalommal vagy a sehi írókkal való találkozás) kimaradt a füzetből, nyilván azért, mert a könyvecske 1943-ban és Pozsonyban jelent meg, az akkori Szlovákia fővárosában, és a szerző ennek következtében több kérdést nem érintetett.

Az első felvidéki előadását április 2-án tartotta meg Móricz. Komárom után az előadókörút további állomásai következtek: Érsekújvár, Léva, Losonc, Rimaszombat, Rozsnyó és Pozsony. A különböző városokban kisebb változatokkal ugyanaz a műsor ismétlődött. Móricz általában két-két előadást tartott és egy-egy novellát olvasott fel. Simonyi Mária részleteket adott elő az író drámai műveiből és Móricz-verseket szavalt. Móricz művein kívül Ady, Babits, Kosztolányi és Szép Ernő verseit mutatta még be Simonyi Mária. A városonként visszatérő két Móricz-előadás címe: „*Képek Európa irodalmi életéből*” — „*Az író és az írás*”.

Az első téma (a cím után ítélve bizonyára azonos az előző év őszi kelet-szlovenszkói út egyik műsorszámával) tartalmát legrészletesebben egy komáromi helyi lap cikkéből ismerjük.¹³ Három nyugati nemzet irodalmi életével foglalkozott ebben az előadásban Móricz: Olaszország, Franciaország és Németország irodalmi viszonyaival. Az előadás kivonatából arra következtethetünk, hogy erősen impresszionisztikus módon, elnagyolt vonásokban, bár néha talán lényegét érintően (pl. az olaszországi kulturális viszonyokról szólva) beszélhetett Móricz a három ország irodalmi életéről. Az olasz kulturális állapotokat előző évi olaszországi útjának tapasztalataiból ismerte. Az olaszországi út során felfigyelt a renaissance-kor és a 20-as évek fasiszta rendszere közti merő különbségre: „Megfigyelése szerint ma nincsen Olaszországnak sajtója és az olasz emberek nem olvasnak szépirodalmi munkát már. A kikövesedett kultúra helyét a modern kor váltotta fel, amelyben nem jut helye az irodalomnak.”¹⁴ A francia irodalommal kapcsolatban azt jegyezte meg, hogy míg az olaszok a nemzeti szellemben élnek ki most magukat, addig a franciák az emberiség felett való szellemi uralmukat akarják biztosítani irodalmukkal. Móricz szerint Németországban az irodalom válságba került a gazdasági krízisekből kifolyóan és mert a „lelkek közé nagy világnézeti különbségek torlódtak”. Végül arra a megállapításra jut, hogy e század az egymásra utalt nemzetek harmonikus kultúráját fogja kialakítani.

A másik előadás tartalmát így foglalja össze a Bars című lévai lap: ¹⁵ „Móricz Zsigmond, *Az író és írás* címen tartott szabadelőadásában céhbeli intimitásokat adott élvezetesen. Bemutatta az írás keletkezésének indító okait, feltárta azokat a lelki motívumokat, melyek egy költeményt vagy regényt az íróban életrekeltenek.” Minden bizonnyal ennek az előadásnak a kézírata került elő (sajnos csak töredékben) 1955-ben Érsekújvárott, Simonyi Mária rokonainál, akik a Móricz-házaspár vendéglátói voltak az 1927-es érsekújvári látogatás napjaiban.¹⁶ A kézírattöredék egyik mondata közvetlen utalást is tartalmaz az előadás címére vonatkozóan: „A Nyugat fölvetette ennek a kérdésnek, *az író és írás* problémájának egy részletét, azt a kérdést, követ-e el az író indiszkrétciót?” (Saját kiemelésem V. K.) Az eddig ismeretlen kézíratos töredéket az alábbiakban teljes egészében (és facsimileben) közöljük:

Ad 3

Mert az írónak valami más a könyv, a saját könyve.

Nem olvasmány, élmény.

Nem olvasmány. Nekem magamnak 40 könyvem van s elég gondos gazda vagyok, mind otthon állallozom őket... De még sose jutott eszembe, életemben, h[ogy] egyet leveszek és egy oldalt elolvasok belőle.

N[em] bírom olvasni. N[em] csak azért, [me]rt az ember eleget olvassa korrek-túra alatt, hanem azért, mert az nekem életem elmúlt kínjainak gyűjteménye.

Az ember, m[in]t Midás, a nádasnak, a könyvön át kisasogja a titkait... De a monda nem regél róla, hogy Midás hogy érezte magát, mikor a nádas vissza-susogta az egész világnak, az ő füle hallattára, az ő mély s magába fojthatatlan titkait...

A Nyugat fölvetette ennek a kérdésnek, az író- és az írás problémájának egy részletét, azt a kérdést, követ-e el az író indiszkrétciót?

Hogy követ-e el? úgy gondolom, hogy abból él.

Egy diszkrét író, aki nem néz bele a más lelki életébe, bedugja a fülét a pletyka elől, aki gyöngédségből és óvatosságból s úri tapintatból nem veszi ki az élet titkait, — az mit ír?

¹³ Móricz Zsigmond és Simonyi Mária irodalmi estje Komáromban. Komáromi Lapok, 1927. IV. 5.

¹⁴ Az idézet a Komáromi Lapok fent jelzett cikkéből való.

¹⁵ K[opernicz]ky [Kornél]: Móricz Zsigmondék Léván. Bars, 1927. IV. 10.

¹⁶ A kézirat felkutatásáért ezúton is köszönetet mondok D. Šporni Anikó érsekújvári tanárnőnek.

Csak azt ami vele történt? De hiszen mi történhetik az emberrel, úgy hogy ami nem a mások beleavatkozása miatt történik?

Az író ezer füllel hallgat és ezer tollal jegyezi.

És az egész világgal szemben indiskrét.

Talán itt van aztán a leplezett indiscretio titka.

Ha valaki egy embert, egy eseményt, egy tényt nagyon megnéz: akkor arra rá is lehet ismerni.

De ez a ráismerés is csak akkor neveztetik indiscretionnak, ha kellemetlen az illetőre.

Ha tehát valakit indiscretioval vádolnak, az azt jelenti, hogy az illető közismert emberekről kellemetleneket írt. A kellemes írást viszont hízegésnek mondják. A kellemetlen írást a modell indiskrétnek, — a kellemeset a néző hízegésnek mondja.

Ez a témagyűjtés kérdéséhez tartozik.

Valóban vannak írók, akik csak úgy tudnak témát fogni, ha egy embert anyag-
nak tekintenek s azt mindenestől kíméletlenül felfalják.

Ennek a típusnak legkitűnőbb alakja volt, a ma méltatlanul elfeledett Tolnai Lajos, a realista írásnak tán legelső nagy úttörője.

Ez a Tolnai marosvásárhelyi pap [volt] s hogy úgy lett író, hogy híveinek minden kellemetlen esetét m[eg]írta. Nagyon indiskrét volt, — (az indiscretio igen rossz tulajdonság, az emberek n[agyon] haragunak(!) érte) — Tolnainak az [volt] a regé-
nyeieért a honorárium, h[ogy] el kellett menekülnie a hívei elől.

Figyelemre méltó, hogy már ebben az időben is (1927) milyen megkülönböztető nagyra-
becsüléssel nyilatkozik Móricz Tolnai Lajosról, akiről élete végéig, 1941-ben így vall: „En
itt most vállalom a szent feladatot, hogy egy szent embert, nagyjaink egyik legnagyobbikát
mindenek között, akik valaha tollat vettek kezükbe hivatásukul, kiásum a sírból s munkáit
sorra felhordom vállamon s ölemben a mélyből. — Hiszem s vallo, hogy evvel teszek annyit
a magyar ügyért, ha újra birom írni Tolnai oeuvre-jét, mint saját munkásságommal, amit
60 éves koromig végeztem”.¹⁷

Móricz előadókörútján különösen az érsekújvári előadásnak volt nagy sikere. „Több
mint 100 ember nem kapott jegyet s több, mint 500 ember ujjongott a vasárnapi szerzői esten”
— írja az előadás után az „Érsekújvár és vidéke” című helyi lap. A sarlós mozgalomhoz
tartozó ifjúság főfészke volt Érsekújvár, ez is oka lehetett az est rendkívüli sikerének. Több
városban a közönség érdeklődése még egy előadást kívánt. Ahol két estet rendeztek, a máso-
dikát Ady emlékének szentelte Móricz. Tanulmányt olvasott fel Adyról, Simonyi Mária pedig
Ady-verseket adott elő. Ady emléke élete végéig elkísérte Móriczot, Adyról írta a legtöbb
tanulmányt, cikket és nem véletlen az sem, hogy a felvidéki előadókörutat is Ady népszerű-
sítésére használta fel.

5

Néhány korabeli újságcikkből az is kiderül, hogy Móriczék előadóestjén ugyan több-
nyire mindenütt megjelentek az illető város képviselői és a helybeli magyar értelmiséghez tar-
tozók többsége, de ezt a lelkes egységet bizonyos fokig előre kellett megszervezni. A legtöbb
városban, így az előadókörút első állomásán, Komáromban is a konzervatív magyar vezető-
réteg Móricz előadásáról való távolmaradásával akart tüntetni. Ezzel a jelenséggel az érsek-
újvári helyi lap egyik vezércikke is foglalkozik:¹⁸ „Komárom, legalábbis a hivatalos, a mérték-
adó, a régi Komárom, mindentől irtózik, ami haladás. Megnyilatkozik ez mindenben, politiká-
ban s a művészetben is. Hogy csak egyet említsek, milyen diszonáns volt az, hogy a komáromi
magyarság vezérei, akik kétségtelenül a legrepresentánsabban képviselik az igazi, a régi
Komárom szellemét, a legnagyobb magyar írónak, Móricz Zsigmondnak komáromi vendég-
szereplése alkalmából nemcsak, hogy nem támogatták az egyszerre kultúrát munkáló s ember-
baráti munkát végző magyar diákokat, nemcsak ridegen elutasították erkölcsi támogatásért
hozzájuk forduló kérésüket, hanem szűk körökben valóságos propagandát csináltak a magyar
irodalom legsúlyosabb reprezentánsa ellen, mert az — az ő felfogásuk szerint — túlságosan modern
író. Bizonyosan fájt a konzervatív férfiaknak, hogy Komárom régi kultúrájú közönsége im-
ponáló lelkesedéssel rehabilitálta a nagy író, és rehabilitálta Komáromot, amidőn megható

¹⁷ Móricz Zsigmond: *Zászlóhajtás az elsikkasztott s mégis legnagyobb magyar regényíró
elme, Tolnai Lajos előtt*. Kelet Népe, 1941, 1. sz., *Válogatott irodalmi tanulmányok* 1952, 317. l.

¹⁸ Sándor Dezső: *Két város, Érsekújvár és vidéke*, 1927. IV. 10.

megértéssel fogadta Móríc Zsigmond előadását." Móríc művészetét és közéleti szereplését ez a réteg gyanakvással, előítélettel vagy éppen elítélően szemlélte. Móríc erőteljes realizmusa vagy Adyt idéző politikai meggyőződése éppúgy távol állott a konzervatív körök ízlésétől, mint a Nyugat folyóirat légköre, stílusa, egész „modernsége”, melynek egyik fő képviselőjét vélték Mórícban. Ekkor még nem merülhetett feledésbe Mórícnak a forradalmak alatti szereplése és a Kisfaludy Társaságból való kizáratása sem. Végül Móríc mögött ekkor még nem állott a népi írók mozgalma sem, amelynek kibontakozása erősen megzavarta és módosította az 1919 után kialakult politikai, irodalompolitikai frontokat.

A lelkes fiatal szervezők ügyeskedése és nem utolsósorban Móríc közvetlen vonzó egyénisége és diplomáciai érzéke mentette meg több városban a helyzetet és hozott sikert. Móríc nem egy helyen még az est előtt felkereste a város kulturális életének magyar vezetőit és pusztá megjelentetésével, emberi magatartásával meg is nyerte már publikumát. A komáromi est sikerét például elősegítette, hogy Móríc a műsor előtt a komáromi bencés tanárokat is meglátogatta, akik viszonzásul eljöttek az estre és meghallgatták, megtapsolták az író. Később több városban már a konzervatív körök képviselői fogadják és ünneplik Mórícot, azzal a meggyőződéssel, hogy bár művészi ízlésben és politikai meggyőződésben nem értenek egyet az írótól, de a Budapestről érkezett híres magyar írók kötelességük illőképpen fogadni. De mindehhez erősen hozzájárult Móríc vonzó, meleg egyéniségének varázsa is.

Érdekes kortársi vallomás a Bars c. lévai lapban Bd jelzéssel megjelent glossza,¹⁹ amelynek írója őszintén beszámol arról, hogy Móríc iránti ellenszenv miként oldódott fel Móríc szavainak, felolvasásának hallatára. A cikk arra is feleletet ad, hogy miért jöttek el Móríc előadására azok is, akik korábban nem kedvelték az író: „Nem csináltam és nem is csinálók belőle titkot, hogy Móríc Zsigmondot az író nem sorolom a kedvence íróim közé. De ez egyéni véleményem. Azt a Móríc Zsigmondot azonban, aki a diákjaink nevében jön, köszönteni még akkor is kötelességemnek tartanám, ha egyenesen ellenszenves volna.”

6.

Mik voltak Móríc Zsigmond legdöntőbb új élményei, tapasztalatai, benyomásai, az 1927-es csehszlovákiai útján?

Elsősorban egy érzelmi feloldódás, erről vall az egyik pozsonyi nyilatkozatában a Prágai Magyar Hírlap munkatársának:²⁰ „Nem éreztem azt a nagy fájdalmat, amely akkor fogott el, amikor először léptem át a trianoni határt Kassán...” „Most már hozzászoktam ahhoz, hogy az emberek élnek és dolgoznak, hogy mindent elviselhetővé, hasznossá és boldoggá lehet tenni.”

Sokszor megírták már, hogy Mórícra nagy hatással volt a csehszlovákiai magyar ifjúsággal való találkozás. Móríc újra meg újra és évek múltán is visszatérő nyilatkozatai bizonyítják, hogy a felvidéki magyar ifjúsággal való megismerkedése milyen nagy élmény, belső, meggyőződésbeli dolgaira is kiható új tapasztalat volt. Ünneplesek és ünnepeltetések során ismerte meg a felvidéki ifjúságot, de figyelő szeme azt is észreveszi, hogy ez az ifjúság másképpen ünnepel, mint a hazai. Csendesebben, kevesebb külsőséggel, mint ahogy egész életük is szerényebb és egyben realisabb. A Pesti Naplóban megjelent *Az új generáció* c. cikkében²¹ foglalkozik a csehszlovákiai magyar ifjúság problémáival. „A szlovenszkói magyar ifjúság valami oly példátlan nehéz körülmények között él, amelyről a régi időkben sejteltünk sem lehetett az embernek. Idegen nyelven kell tanulnia, úgy hogy előbb a nyelv nehézségeivel kell megbirkóznia...”

„Ez a fiatalság felső képzésre, egyetemre leginkább Prágába kerül, ahol aztán elenyésző vízcsöppé válik a nyelvek és fajok tengerében. Az ember azt hinné, hogy elvesztik erejüket, ellenálló képességüket s kitartásukat.

S nem úgy van. Sok fiatalemberrel voltam együtt s eleinte meg voltam lepve, hogy a sarjadozó ifjú lelkek mint komoly s megbízható férfiak tárgyaltak velem, aztán megszoktam s egyszer csak ott tartottam, hogy már csak azt kezdtem komolyan venni, amit ifjak jelentettek ki.”

„Ha az öregek közt voltam, oly jól ismertem őket. Kortársaim. Azon a nyelven beszélnek, amit én megszoktam tőlük az egyetemen, az életben, a hivatalokban, a fehér és zöld

¹⁹ Bd.: *Móríc Zsigmondék Bars*, 1927. IV. 17.

²⁰ Szalatnai Rezső: „*Boldog vagyok itt a szlovenszkói magyarok között*”, Prágai Magyar Hírlap, 1927. IV. 10.

²¹ Móríc Zsigmond: *Az új generáció* Pesti Napló, 1927. 89. sz.

asztalnál. Tele vannak ábránddal, lendületes érzéssel és frázissal. Jó szándékú, de teljesen libegő élet- s világnézettel. Olyanok, amilyenek voltak diákkorukban. Csupa kezdés, csupa remény, csupa vágy, csupa életrevalóság.

A fiúk egyszerűek és komolyak. Megbízhatók. Nem mennek túl a lehetőség határain, de azt ki is használják.

Már első nap, mikor találkoztunk, feltűnt nekem, hogy a diákok nem lármáznak, nem éljenek és nem tüntetnek . . .”

„Ezek a fiatalemberek az élet egyetemleges súlya alatt túrnek és dolgoznak. Az apák a régi ideológiáknak a rabjai: a fiúk modern realpolitikuskok.

Magyarok és kultúremberek. Dolgoznak s tanulnak s alkotnak. A szlovenszkói magyar ifjúság az ottani magyarságnak legmegbízhatóbb rétege. Ha tárgyalásba akar valaki kezdeni egy teljesen komoly elemmel: a fiatalssággal kell kezdenie.

Legnagyobb emlék s legszebb eredmény számomra, hogy ezzel az ifjúsággal megismerkedhettem.

Az apák szinte álomvilágban élnek, a régi emlékek regősei és lovagjai: a fiúk a mai élet egyszerű, komoly munkásai . . .”

Móricz írói pályáján most találkozott először az olvasók és hallgatók lelkes, nagy táborával, mégpedig nem akármiféle közönséggel, hanem az ifjúsággal.

A csehszlovákiai utazás a hazai vidéki magyar irodalmi élet pangására, sivárságára, szervezeten voltára is rátereli Móricz figyelmét. Ez a probléma már régen foglalkoztatja, „húsz év óta vesszőparipám az irodalmi decentralizáció.”²² — mondja egyik nyilatkozatában. A felvidéki magyar nemzetiség kulturális életét látva, megerősödik benne a gondolat, hogy a magyar irodalmi életnek az országhatárokon belül egyetlen irodalmi centruma van: Budapest és ez a tény káros a magyar irodalom fejlődése szempontjából. Erről a kérdéstről is cikket ír hazaérkezte után.²³

Móricz szerint nálunk a „múlt század közepéig egyáltalán nem is volt centrális sodra az irodalmi életnek s törekvéseknek.” Petőfi és Jókai voltak az első, akik számára már Pest volt a haza szellemi központja. Majd egy fél évszázadon át szellemi dolgokban az egész ország csak külterülete volt Budapestnek. „Mindenki vidékről jött és mindenki Budapestre szorult, aki a szellemélet terén élt.” A vidék kikapcsolódott, Debrecen, a hajdani szellemi centrum, civis várossá közönyösödött. „Talán Kolozsvár tartott meg valamennyire kulturális öntudatot. De ez is csak függvénye volt a budapesti irodalomnak.” Magyarországon nincs vidéki irodalom és nincs vidéki irodalmi központ, pedig van két elsőrangú vidéki nyomda: Kneré Gyomán és a Teván-nyomda Békéscsabán. A trianoni szerződés után az irodalom kényszerűségből decentralizálódott. A szomszéd államokban ily módon kialakult magyar irodalom kezdetben semmi egyéni karaktert nem mutatott. Műveik „olyanok voltak, mintha Budapestnek írták volna Kiskunfélegyházán.” „A további öt-hat esztendő elmúltával azonban óriási átalakulás látszik. A szomszéd államokban élő magyarság egészen speciális politikai, gazdasági s kulturális helyzetbe került, megszületett a saját életének az érzése, tudata s hangja. S ma Erdély irodalmi élete azon a ponton van, hogy elszakadjon a budapesti kultúra köldökzsinórjától s önálló életet kezdjen.” Ugyanez a fejlődés indult meg Szlovenszkóban is. Mi lehet a sorsa s rendeltetése egy ilyen külön magyar irodalomnak? A szomszéd államok magyar nemzetiségi irodalmának — Móricz szerint — ugyanaz a karaktere lehet csak, ami az anyaországinak volt, a sok évszázados magyar irodalomnak, amelyről sarjadt, de engedni kell, hogy a „fiatal fák”, a szomszéd államok új magyar irodalmi, saját életüket éljék. A szlovenszkói magyar íróknak megvan a lehetőségük arra, hogy új irodalmat teremtsenek. Sőt természeti törvény, hogy ez következze be. „Teremtsék meg a maguk fórumát minél előbb s pedig politikai függés nélkül. Mert jaj annak az irodalomnak, amely a politika bilincseit engedi magára kapcsolni. Az irodalom csupán a politikusok szöcsöve lehet. És az író nem tűr diktatúrát, mert ő maga is diktátor: fantáziája érzelmei világának a diktátora.” Móricznak ez a nyilatkozata nem mond ellent azon megnyilatkozásainak, amelyekben a l'art pour l'art elvét vallóktól elhatárolja saját írói programját. Móricz nem tagadta a politikai eszmékért, szociális igazságokért küzdő irodalom létjogosultságát, sőt hitet tett mellette, de ellene volt minden olyan felülről és kívülről jövő politikai irányításnak, amely szöcsőnek akarja felhasználni az irodalmat. Ha ilyen kísérlet látott, mindig szenvedélyesen tiltakozott.

²² Szalatnai Rezső i. m.

²³ Móricz Zsigmond: *Új magyar irodalmak*, Prágai Magyar Hírlap 1927. IV. 26.

A szlovenszkói magyar újságírók kíváncsian faggatják Mórict, kiket ismer a felvidéki magyar írók közül? Elsősorban Mécs Lászlót említ és a kelet-szlovenszkói útján megismert prózaírókat, Tamás Mihályt, Rácz Pált, Simon Menyhértet és Darkó Istvánt. Darkó külön felfigyelt, tehetséges írónak tartja. A Mi Lapunk évfolyamait még Pesten átolvasta, különösen Mátrai Guidó ifjúsági regényére figyelt fel, Bródy Sándor *Egri diákok* című regénye óta nem olvasott ilyen jó, érdekes, közvetlen hangú ifjúsági elbeszélést.²⁴ Mórict később nagy figyelemmel kíséri Győry Dezső felvidéki költő írói útját. Győry *Új arcú magyarok* c. verseskötetéről a Nyugatba is kritikát írt.

Az 1927-es felvidéki útja során értesül Mórict arról, hogy a csehszlovákiai magyar fiatalok Új Munka címen Prágában megjelenő irodalmi és kulturális folyóirat megindítását tervezik. Érdeklődéssel hallgatja az új folyóirat terveit és az Új Munka számára adott nyilatkozatában újra foglalkozik az irodalmi decentralizáció kérdésével, majd így folytatja: „De egy dolgot nem szabad elfelejteni, azt, hogy irodalmat csak tehetségesek teremthetnek. De a tehetség is csak akkor fejlődhet ki, ha alkalma van erős, kemény, versenyes és méltó munkában felküzdenie magát.”²⁵

A Prágai Magyar Hírlap 1927. július 10-i számában nagybetűs cím közli az olvasóval, hogy „Mórict Zsigmond és Karinthy Frigyes a Prágai Magyar Hírlap munkatársai.” A cikk hasonmásban közli Mórictnak a szerkesztőhöz intézett levelét is. Ettől az időtől kezdve sok cikke jelenik meg Mórictnak a Prágai Magyar Hírlapban, többnyire olyan írások, amelyek egyidejűleg vagy pár nappal előbb a Pesti Naplóban is megjelentek. Az *Uri muri* folytatásos közleményei párhuzamosan jelennek meg 1927 szeptemberétől a Pesti Naplóban és a Prágai Magyar Hírlapban.

8.

Mórict kapcsolata a felvidéki magyar írókkal és a szlovákiai magyar ifjúsággal a következő években sem szakadt meg. Ezt a kapcsolatot erősen táplálta Mórict állandó szereplése a párhuzamos közlésekkel a Prágai Magyar Hírlap hasábjain. Mórict előadókörútja során nyilván megnövekedett műveinek népszerűsége is a szlovenszkói magyarok és az ottani ifjúság körében. A Mi Lapunk 1928-ban ifjúsági irodalmi pályázatot hirdet „Ki a legkedvesebb magyar író és miért?” címen. Mind az első három díj nyertese Mórictról írt, Mórictot vallja legkedvesebb írójának (a második díj nyertese Jókaival együtt Mórictot). Az első díjat Kovács Endre nyerte el, a történész, kritikus és publicista, akkor még a pozsonyi reálgimnázium VI. osztályos tanulója. Amikor Kovács Endre a pályadíjat elnyerte, nagy sajtópolemia támadt. A komáromi Kenessey Kálmán két cikkben is megtámadta Kovács Endrét a Komáromi Lapokban és a pozsonyi Híradóban, mire Simándy Pál a pozsonyi Magyar Újságban, Antal Sándor pedig a pozsonyi Napban kelt a megtámadott pályázat és közvetve Mórict Zsigmond védelmére.

9.

1929 decemberében megrendezik az első szlovenszkói magyar könyvvetet. Ez alkalmából Mórict üzenete jelenik meg a Prágai Magyar Hírlapban. Üzenetében a Nyugat szerkesztői programjáról is nyilatkozik. Osvát halálával változás következett be: 1929 decemberétől Babits és Mórict szerkesztésében jelenik meg a Nyugat. „A Nyugatban koncentrálni akarjuk politikamentesen a magyar irodalom erőit és tehetségeit — nyilatkozik Mórict²⁶ — és szívesen látjuk hasábjainkon a fiatal szlovenszkói írótehetségeket is, sőt, reméljük, hogy a szlovenszkói magyarság általában szívesen figyel fel törekvéseinkre, mert ezen a fórumon nem lesznek szónoklatok, virágokért lesz ez, amelyben a magyar írás legszebb, legnemesebb és legértékesebb virágait plántáljuk.”

²⁴ Szalatnai Rezső: „Boldog vagyok itt a szlovenszkói magyarok között.” Prágai Magyar Hírlap, 1927. IV. 10.

²⁵ Mórict Zsigmond az irodalmi decentralizációról és az Új Munkáról. Prágai Magyar Hírlap, 1927. IV. 17.

²⁶ Mórict Zsigmond üdvözlő és buzdító üzenete a szlovenszkói magyar könyvvet alkalmából. Prágai Magyar Hírlap, 1929. XII. 8.

A Prágai Magyar Hírlap karácsonyi számában részletesen kifejti Móricz szerkesztői terveit.²⁷ Az előző év a színházé volt, több színdarabot írt, dramatizálta *Légy jó mindhalálig* c. regényét és elkészítette Bornemisza Péter *Elektrájának* átdolgozását. 1930 már a Nyugaté lesz. A szerkesztésben három program irányítja: az egész magyarság folyóiratává akarja tenni a Nyugatot, már a januári számban megjelennek szlovenszkói, erdélyi, berlini, párizsi magyar írók munkái. Másodsorban a Nyugat nemcsak szépirodalommal, hanem a mai élet minden fontosabb problémájával is foglalkozik majd, pl. cikket akar íratni a telehorrról. A harmadik szempont, hogy „a Nyugatban helyet kap mindenki, pártkülönbségre s világszemléltre való tekintet nélkül, tisztán az irodalmi tehetség passzusát kell felmutatni.”²⁸ Példaként említi, hogy Bibó Lajos írásai ugyanabban a Nyugat-számban jelennek meg, mint Kassák művei. A szlovenszkói írók közül Sebesi Ernő, Győry Dezső, Darvas János, Tamás Mihály, Emődi Nagy Lajos munkái jelennek meg a Nyugat legközelebbi számában. A Móricz nyilatkozatában kifejtett szerkesztői program jelentős mértékben megvalósult a Nyugat következő, 1930-as évfolyamában. Új nevek tűnnek fel a Nyugatban, köztük több szlovenszkói magyar író: a Móricz-említett neveken kívül Rácz Pál, Sellyei József, Simon Andor, Szalatnai Rezső. A szlovenszkói magyar irodalom tíz évéről Simándy Pál tart szemlét a Nyugatban.

Móricz szerkesztői gesztusát nem követte új, nagy tehetségek jelentkezése, de ez a tény még nem diszkreditálja Móricz szándékait, terveit, szerkesztői elgondolásait, az irodalom decentralizációját hirdető programját.

10.

Időközben a szlovenszkói magyar ifjúság mozgalma is több fejlődési perióduson ment keresztül. Az 1928-as tíznapos gombaszögi táborozáson alakult át a regőcskerészek Szent-György köre Sarlóvá, itt határozták el a *Vetés* c. folyóirat megindítását. A jobboldali sajtó ettől az időtől kezdve támadja a sarlósok mozgalmát. „A reakciós tábor teljes fegyverkezéssel pergőtűzbe vette a pozsonyi bemutatóköz est forró hullámaiból sodró erővel kiemelkedő csapatot. Akkor már az Ady–Móricz–Szabó triász mellé hozzákerült Kassák Lajos, Bartók Béla, Kodály. A „tanítómesterek” mellett jutott hely még Oswald Spengler számára, Szekfü Gyula történetiszemlélete számára, a Jászi Oszkár dunai fűderációja részére. Lassan megismerkednek a Sarlósok a szocializmus tudományával is”²⁹ — írja erről a periódusról Szalatnai Rezső. Az ifjúsági mozgalom fejlődését, metamorfózisát jelzi az is, hogy az első marxista szempontú bírálatok is ez idő tájt jelennek a Sarlóval kapcsolatban. Az erdélyi Korunk hasábjain Fábry Zoltán tanulmánya³⁰ a sarlós mozgalom megnyilatkozásainak Szabó Dezső irányzatával rokon frazeológiáját elemzi és a frazeológia mögött Szabó Dezső eszmevilágát is felfedezni véli. A sarlósok cikkeiben, deklarációiban az Ady–Móricz–Szabó Dezső triászból valóban Szabó Dezső hangja, sajátos retorikája hallatszik ki a legerősebben. Fábry szerint „az ifjúsági mozgalomból Szabó Dezső determinálta forradalom lett — irodalom: tömeges szabódezső-epigonizmus”.³¹ Érdekesen és meggyőzően fejtegeti a mozgalom faluromantikájának naiv vonásait is, de Fábry egykori tételeiben sok egyoldalúság is van, amely a társadalmi és nemzeti tendenciák merev kettéválasztásából és az utóbbiak indokolatlan túlzó háttérbeszorításából, vagy éppen leplezett vagy nyílt tagadásából következett. Ugyanez a teoretikus egyoldalúság jellemzi ez idő tájt a Korunk több irodalmi állásfoglalását is. Éppen Móriczsal kapcsolatban a Korunk néhány kritikájának elfogultsága értetlenséggel is párosult: Móricz remekműve, az *Uri-muri* újra meg újra mint valóságos botránykő — Móricz arulásának dokumentuma — tér vissza ezekben a kritikákban, mintha Móricz regényét csak hallomásból ismerték volna a Korunk e kritikusai.³² Fábry egyoldalú kritikái alighanem a magyarországi sektás kommunisták tájékoztatásának jegyeit viselik magukon.

²⁷ Sándor Dezső: *A szlovenszkói magyar irodalomnak is új fejlődési lehetőségeket jelent az újjászervezett Nyugat*. Prágai Magyar Hírlap, 1929. XII. 25.

²⁸ Sándor Dezső idézett cikke.

²⁹ Szalatnai Rezső: *Új arcú magyarok*, Korunk, 1929. 11. sz.

³⁰ Fábry Zoltán: *Etnográfiái szocializmus*, Korunk, 1929. 447. l.

³¹ Fábry Zoltán i. m.

³² Vö.: Haraszi Sándor: *Hét krajcárból ezerhold*. Korunk, 1929. — Haraszi Sándor: *Móricz Zsigmond útja*. Korunk, 1930. — Fábry Zoltán: *Tíz szomorú év*. Korunk, 1930. — Munels Pál: *Móricz Zsigmond Prágában*. Korunk, 1930. 56. l.

Móricz harmadik szlovenszkói útján, 1930 februárjában — mint az első alkalommal — ismét a keleti részeket keresi fel. Kassán és Eperjesen tart előadást Simonyi Mária és Ascher Oszkár közreműködésével. Közvetlenül az előadás előtt arról jelennek meg hírek a magyar sajtóban, hogy a csehszlovák hivatalos hatóságok nem engedélyezik Móriczék szereplését, de az utolsó percben mégis megérkezik az engedély. A kassai esten Móricz a Nyugat-matinén elmondott szerkesztői programját ismerteti, majd a tiszazugi méregkeverőkről szóló írását olvassa fel. Simonyi Mária és Ascher Oszkár több magyar író: Ady, Babits, Gellért Oszkár, Karinthy, Kosztolányi, Móricz, Palotai Boris, Simon Andor, Somlyó Zoltán, Tóth Árpád műveiből adott elő. Az esten váratlan meglepetésként Nagy Endre is fellép, ő konferál. Az eperjesi városi színházban is körülbelül ugyanez a műsor ismétlődött. Móricz itt még *A ló és az ember* c. novelláját is felolvasta.

A szlovenszkói magyar írók és Móricz szoros kapcsolatát jelzi az is, hogy 1930 májusában Móriczot is meghívják a szlovenszkói írók tanácskozására a Szentiványi kúriába. Szent-Ivány József földbirtokos, képviselő vendégeként a lipótszentiványi fürdőhelyen jöttek össze a szlovenszkói magyar írók mintegy húszan, többek közt Balogh Edgár, Darkó István, Darvas János, Egri Viktor, Győry Dezső, Mécse László, Rácz Pál, Sziklay Ferenc, Szvatkó Pál, hogy megtárgyalják a szlovenszkói magyar irodalmi élet kérdéseit, a folyóirat- és könyvkiadás, írói ösztöndíjak stb. problémáit. A pesti írók közül egyedül Móricz jelent meg a többnapos író-találkozón. Móricz a Nyugatban írja meg a szentiványi találkozó tapasztalatait, tanulságait.³³ És helyet ad a Nyugat hasábjain a tanácskozások két fontos problémájával, a szlovenszkói magyar irodalmi folyóirat és a könyvkiadás kérdéseivel foglalkozó cikkeknek.³⁴

Móricz legjelentősebb csehszlovákiai útjára 1930 végén került sor. November közepén utazik Pozsonyba, itt előadást is tart. Egy órával pozsonyi előadása előtt kapja kézhez Balogh Edgár távirati meghívását Prágába. Balogh Edgár egyidejűleg a Sarló elnökének, Nagyidai Ernőnek is táviratot küld:

„Sarlóba ment távirat Móricz Zsigmond számára. Azonnal vedd át és továbbítsd. Prágai YMCA meghívja, táviratozz címemre elfogadta e Georch Ferenc, Balázs Kovács Brogyányi te ismertesd Móriczczal vándorlást, szlovenszkói problémákat, Sarlót. Szlovákokat bemutatni, Sarló nevében üdvözölni Edgár.”

„A prágai magyar kolóniát s a diákságot váratlan meglepetésként érte Móricz Zsigmond szombati előadásának kellemes híre” — írja a Prágai Magyar Hírlap.³⁵ — „A Magyar Menzán s a különböző diákházakban, internátusokban, az egyetemi épületekben és a kávéházakban alarmszerűen terjedt el péntek folyamán Móricz Zsigmond jövetelének híre...”

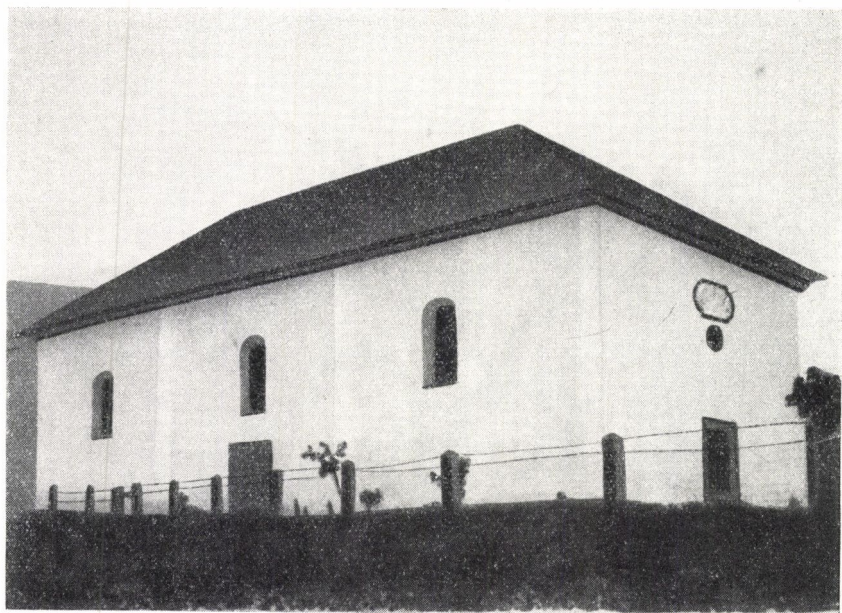
Balogh Edgár arra vonatkozó távirati utasítása, hogy Móriczczal ismertessék meg a pozsonyi sarlóások a „vándorlást, a szlovenszkói problémákat, a Sarlót” nyilván arra a változásra utal, amely a sarlóások mozgalmában, 1927 óta — a Móriczczal való utolsó közvetlen találkozásuk óta — végbement. 1945-ben, már történelmi távlatból Balogh Edgár így fogalmazza meg a mozgalom metamorfózisát:³⁶ „A regősjárásból szociográfiai tanulmányutak nőttek ki, az irodalmi viták gazdasági, társadalmi, politikai és világnézeti összecsapásokká terebélyesedtek, a népbárát megnyilatkozóasókból munkás- és parasztmozgalmi magatartás lett. A valóságos élet szükségleteihez igazodó fiatal felvidéki jogászok és mérnökök, orvosok és tanárjelöltek belátták, hogy nem máról holnapra szóló feladataik vannak, s szakszerűen igyekeztek felkészülni férőpályájukra: az új honfoglalás előtt álló magyar dolgozók értelmi szolgálatára.”

³³ Móricz Zsigmond: *Szentiványi kúria*, Nyugat 1930. I. k. 825—827. I.

³⁴ Győry Dezső és Vozári Dezső cikkei. Nyugat 1930. II. k. 654. I.

³⁵ *Móricz Zsigmond Prágában*. Irodalmi est szombaton este 8 órakor az YMCA nagytermében. Prágai Magyar Hírlap, 1930. XI. 15.

³⁶ Balogh Edgár: *Julián-barát a Felvidéken*. Móricz Zsigmond ébresztése. Emlékkönyv, Budapest 1945. 149. I.



A szirki (Gömör megye) evangélikus templom, ahol Mórícz és Holics Janka esküvője volt

Világvisiónas valami más a légy,
a saját légye.

Nem olvas mány. ~~Értelm.~~

Nem olvas mány. Ném magam val
Höröven van s élet gondos gondos légye, s
mind ott hon istállózon ölt ... de még
azt juttat eszembe, élet eszembe, s, get lejegye
s ez olvas elolvasás belöle.

A biram olvasni. Ném más, s
ember elget olvasa történetre alett,
chancemáret, meg a méltan életlen
elment kinyitni, megjelölve.

Az ember, at lindas a mádasnak, a
közön at kisérője, s kitérte ... de a
amoda nem repit volu, s a lindas hoy
életé magán, a kitér a mádas vörö-
süvötte az egy világnak, az ö fite, kité-
lathata, az ö még a magában fite-
dhatatlan kitérte.

08916		TELEGRAM		Deset pod císlov	
Druh Ut = Nagyidaí Ernoe Bratislava Generální Finanční Reditelství Kopunovace Náměstie : 8916 49 7 dóbpe		Praha 08916 5 12 23. 11=			
Dneš 13. 11.		Dneš			
= Saplóba ment tavípat moricz zsigmond szmára stop aponnal vedd at es tovabbítsd stop prágai ymca meghívja tavípatózz címre elfogadta e stop georck ferencz balazs kovacs programjite ismertettedat mesicczal vandorlast slovenskos problemakat saplot stop sílovakokat bemutatni saplo nevenben idpozolelni edgar .+					
1. díj 769 al. (IV-1929)					

Ezzel a távirattal hívták meg a Sarlósok Mórícot Prágába

sem, aby v prostotách hudbyvied-
nych hľadala radosť a svetlo pre
prázdnotu sveta.

Ide uprostred neporozumenia, vzo-
stávajúcich predstáv, osamotenosti
a útlakov.

Ale, byť hudbou znamená často
odísť si k úplnej samote medzi
ľuďmi, hovorí Lismanov.

Mitrovského život je bojom a utr-
pením za vernosť k svojej ideácii.

Je pochopiteľné, že v prostredí a
v čase, v akom žije, ho takto mohol
uskutočniť, jeho dieťa môže byť dom-
com, ale mohutnosť a vanečnosť je-
ho vnútorného života žiarí v plnosti.

Aký zahmlený a zamučený musí
byť teleskop tých vysvedčených liter-
árnych hviezdárov, ktorí na dvoch
akej oblohe medzi literármi, hviez-
dami? nevideli zažiť ich jemnú
tesk?

V
Co sám hovorím, je to, že roz-
tratené články Mitrovského a svidieť
jeho „feliberské listy“ nevyšli ešte
knihom.

Shoda! Mohli by byť breviovom
pre milovníkov neobecného mien-
nia a ducha.

VI
Náročky som priláčoval tlmiviac
sordinou na všetci, aká sa poháňala
toto povedať. Ak predsa idecia
vyráša z moich riadkov, je to všet-
kého prevádzenia a na jeho obra-
nu sám pokladám za najlepšiu zbraň
rú, ktorou sa Don Quichoti, chrabry
rytier vnútornej viery vystrašil na ka-
ždú námetku. Majim prevádzecim
je, že som zmlavený a to stačí isto-
té môjho svedomia.

Stačí i mne a punktom!



Stefan Letz

Stefan Letz

Móricz Zsigmond propagátorom česl-maďarského kultúrneho sblíženia

interview s ním o jednom-druhom

Praha, 16. novembra
Priatelja ma upozornili na jeho
pražské pobyt.

Príďte pátinásťte a prevádzte
sa, ako propagandu vie robiť jedno-
rečový Móricz delikátne myšlienke
kultúrneho sblíženia národov, je do-
konajším Maďarom v každom ohľa-
de. Nielen fúzami a charakteristick-
ým ústavom ľebky, ale i dušou. Je-
den z najväčších maďarských spiso-
vatelov, ktorý by sa okrem svojej
matérny inou rečou ľahko doroz-
umel.

Paik YMCA na Poříčí Soznano-
vací live-o'clock Vážna izba, plná
dymu a okien dvojsce dām
čierneho odevých pánov. Zástupco-
vité, tlače, ministerstva zahraničia,
maďarského vyslanectva, Den-klubu.

huvných čiernych vlasov: do popola-
vu pudruje už načatá druhá päťde-
siatka. Najväčším prekvopením je
však jeho hlas. Najlepší znateľ
maďarskej dediny, husľokrvnej, ná-
zultivostnej sedláče, výzorom vyo-
stín, dokonalej tei predstavitel', má
hlas, ako niejaký poľštený, iba v
salónoch sa pohybuje intelektuál.
(O Majakovskom hovorila, že práve
takýmto hlasom siel vichor do duše
davu.)

Niektu mi dôverne lepece do ucha.
Obrátim sa. „Dobry? „Dobry!“
— otvorile odvetim známemu malia-
rovi, ktorý využije príležitosť a per-
kresbou zachycuje už siedmu hlavu.
Naozaj význačná galéria nielen pre ma-
lara, ale i pre študium antropológie
(Univ. prof. dr. Rádl, dr. Neubauer



university, i Slováci: univ. prof. dr.
Davel Bujnák a spisovateľ Peter
Kompiť, redaktor Vemko. Posledný
je spojovacím orgánom pre Čechov.
S milou ochotou a prekvapujúcou
precíznosťou tlmočí slová Móriczo-
ve. Ďalší hosť, knieža maďarského
plamotivstva, ako ho nazývalo
novinárske tituluje z Drágy Magyar
Hirlap-a, s prívettovým úsmevom hľa-
di na ad hoc tlmočnicu a v kútiku
úst thrá si o cigároch.

Niška, navštívil postavu široká, ná-
stá tvár so silnými lícnymi kosťami,
drobné bystré oči, pri elektrickom
svetle v nezisťiteľnej farbe sa ja-
sajúce. Jeho prirodzený poruchou

rozkiaľa z Považia, korešpondujúci
si s Romain Rollandom), dr. Konrád,
generálny sekretár Den-klubu, ma-
ďarský lyrik Votari, tajomník YMCA
Páleček, atď., atď. — vypočítava mi
priateľ rad mien.

Móricz hovorí o svojich literár-
nych plánoch, o trojdielnom román-
ovom cykle z historie Sedmohrad-
ska, o vojnacom ťahani Gabrielu Ber-
thlena, o Bielej Hore, o českých au-
toroch na maďarskom javisku (Car-
pek, Langer), a, o potrebe česl-ma-
ďarského sblíženia. Všeobecny sú-
hlas na každej strane. Podnety, plá-
ny, Čech reční maďarsky, Maďari
odpovedajú nemecky, kto vie i slo-

vensky, hľadajú sa ešte slová, ale v
dušičkách sa už podávajú ruky. A nad
malým ostrovom rôznorečových in-
tektualov, na nevysokom pos-
chodí paláce pražskej YMCA, vysko-
ko nad kalnými vodami ulice kliente
sa duha všeľudského sblíženia.

Včer o ôsmej hodine prednáša
Móricz v klubovni YMCA, ktorá ho
pozvala do Prahy. Prepínená sieň.
Na stole maďarská trikolóra a o
pár piadi ďalej čal, látna vlnka.
Úpovedí nich ľľaká v rohu. „Ak
to má byť to more cudzoty, do oha
štáty deli, Móricz si chytrý poradí
s ním, — počujem ľartovať sa chris-
tom.“

A nágykultúrny zásp. Budapest
advózletel hozom a nágykultúrú
zásp. Prágának! (Prínášam pozdrave-
nie vysokokultúrnej pekne! Buda-
pešti vysokokultúrnej pekne! Pra-
he!) — začína Móricz pekným privet-
om svoju prednášku o problémoch
modernej literatúry. Dnes už odvo-
nili estetizujúcej, život prešľapujú-
cej literatúre. Dnesť spisovateľ
doterajšie formy, lebo i život
sa už vytlmili z nich a chce byť ú-
častníkom, významcom, agitátorom,
inženierom nového života, ktorý na
chaotickom súmraku tisícročných
svetových náhľadov a spoločenských
systémov rozvíja svoje krídla. Dnes
je život zákracným kaleidoskopom a
báňnik musí byť rád, ak zachytí as-
poň jeden jeho kmit. Obľobou nového
báňnika je, aby v tomto zmlúku a
vir-vare napomáhal hľadanie nových
foriem v záujme krajšie budúcnosti
celého ubídeného ľodstva.

V podstate toto boli asi hlavné
myšlienky Móriczovej prednášky,
prípravené pre najbližšie číslo časop-
isu: Nyugat (Západ), ktorý Móricz
rediguje spolu s básnikom Babitom.
Ale aká to bola prednáška! Ozajtný
ohľadnosť slov. Teraz už ľahko po-
chopím, prečo titulujú Móricza „anjel-
tárom maďarského plamotivstva“. Je
virtuóznom reční, reční bez najmenšieho
cudzitého kazu. Ázda práve preto,
že hrá iba na jednom nástroji.

A čo sa týka mora cudzoty vo ľľá-
ti, ubudlo ho veru počas prednášky
dosť.

Druhého dňa presne podľa doho-
vory o 11 hod. predpôl, stretnám sa
s Móriczom v kaviarni hotela „Mo-
drá hviezda“. S teatrálnou predstiera-
nou pohodnosťou, prezradujúcou
dobrú náladu, sadá sa stôl a ľubú-
nický stábnie po ľemli. Nopáka. V
nečelú nepeču, — vyzývateľom a oha
se, smerieme nad sklamanim.

Zaujima sa o naše, popravené liter-
térne novinky. Vyratovanú inámej-
šie veci, vyšle na Slovensku a v Eľa-
ne mu ukazujem i mnom Masáco-
vých vydani. — Vámet! —
stavi sa hneď pri prvej knihe. „Zka-
dial je?“ Akiste mu napadlo maďar-
ské znenie mena „J. Pietřan“,
odpovedám, likavíkovom príde k
cena. „Kto ást? Vyzveteľom, je je
to bibliofilské vydanie „Editního o-
ka“, lebo riadne vydanie je už roz-
predané. Hneď sa interviuie o beľú
náklad slovenských knih, 2000-3000
aľ 5000. Čítalce mu očividno imponu-
je. Rad-radom prekladám názvy knh
a informujem ho stručne o autoroch.

Móricz nyilatkozata az Elan c. szlovák folyóiratan

Főzserkeztő Ur szíveségét újra kérve mely tisztelettel:

A Mórliczai egyetértő egyetemi hallgatók levelének befejezése az aláírásokkal



NYUGAT

SZÉPIRODALMI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT

Budapest, 1931. nov. 17.

Budapesti Kiadóhivatal
V. Városház utca 34. Tel.: 165-85
Postai címjegyzék 12067

Herrn

Stefan Letz Redaktor

Praha V.

Ustarecký 137.III. p.

Igen tisztelt Uram,

csak most válaszolok kedves levelére, mert a kislányom, M ó r i c z V i r á g, maga is író és a NYUGAT munkatársa, Prágába készült a 6. évfolyamára megbeszélni önnel a L é g y j ó m i n d h a l á l i g dolgot.

Nagyon szívesen adom beleegyezésemet ahhoz, hogy a darabot lefordítsa és a prágai Nemzeti Színházban előadassa. Esetleg egy másik vezető színházban. A darab előadásának ugyanis egy nehézsége van, a főszereplő. Itt nálunk a budapesti Nemzeti Színházban egy fiatal lány Vaszary Piroska játssza renkiivili sikerrel. Most vasárnap volt a 105-ik előadása másfél év alatt. Telt ház állandóan.

Kérem, ha a darabot elelvasta, legyen szíves leányommal még meg ő ott van, megbeszélni.

"Darabok" aláírtas Udvozlattal

Kész hive

Móricz

A darab jogáról Dr. Martos Sándor színházi ügynöksége
Budapest IV. Bécsi u. 1. tárgyal.

Móricz levele Stefan Letzhez

Dr. Alzbeta Gölnnerová
urněnek
Bratislava

Mélyen tisztelt Nagyságos Asszonyom,

megkaptam a kiadótól

a Zatratené Zlato példányt.

Nagyon örülök neki, s nagyon köszönöm Önnek, hogy azt a nagy munkát és fáradságot vette magának, hogy könyvem azéről azóra a gondolatról gondolatra át vitte az Önök nyelvére. Fájdalom én nem tudom olvasni, mert sajnos, a magyar nyelven kívül egy nyelvet sem beszélek. Olyan roppant munkában telt el az életem, hogy erre nem volt időm s energiám. És ~~hát~~ alkalman. Nagy jelentőséget tulajdonítok azonban annak, hogy szlovák testvéreink előtt megszólalhatok. Ők jól ismerik a magyar életet és azt hiszem ráismernek a gondolatokra, amelyek a szegény ember életét emberi közösségben állítják elő.

Sőt szeretném, ha ezen az úton tovább lehetne haladni. Az emberek és népek közötti barátságunk egyetlen módja, a kölcsönös megismerés s. Szívesen bocsátok rendelkezésre íráscsat, ha Önnek kedve van hozzá hogy azokat továbbra is tolmácsolja. Ide mellékelek két kis elbeszélésemet

Népet művelni
Rokkant.

És feljogosítom Önt, hogy ezeket lefordítsa és a legjobb napilapban, vagy folyóiratban kiadja. Honoráriumot nem kérek értük. Ezzel viszonzolni kívánom nagy munkáját és jelezni azt, hogy nagyrabecsülöm azt a szlovák népet, amelyet régebben alkalmam volt családi összeköttetések alapján közelebbről is megismerni. Első feleségem, szegény, gömbraggal születésű volt és ő szeretettette meg velem a szlovákokat ebben az időben, mikor még tótoknak hívták őket.

Maradok szíves és meleg üdvözléssel

készséges hiva

Budapest 1933. május 25.
IV. Fővántér 3.

U. I.: Kérem, méltóntassák számomra ha a novellák megjelennek egy egy példányt az illető lappéldányból küldeni.

Móricz levele Alzbeta Gölnnerovához

Fabry Zoltán
27. VI. / 3. Kerekes
Móricz
BALESET

Móricz dedikációja Fabry Zoltának

Antonin Strakos
barokk m. n. k.
H. k. k. k. k.

Móricz

1936 x. 11. 21.
Budapest

Estados
PROCHA

Móricz dedikációja Antonin Strakának

MÓRICZ ZSIGMOND

KIVILÁGOS KIVIRRADTIG

REGÉNY

MÁSODIK KIADÁS

Holéczy Miklósné
Tanár Ikonának
a w nőiőjében együtt
szüvődő kardfűvén

R. 1927. w. 10.
Kéziról Mórictz

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA

1926

Móricz dedikációja Holéczy Miklós rimaszombati tanár, múzeumigazgató feleségének

RAB OROSZLÁN

"tarto"

Erzsébetnek

Kézáró,
1936. VII. 21

Móricz

Móricz dedikációja Ásguthy Erzsébet (Eperjes) írónőnek

Minden bizonnyal a távirat egy másik utasítása: „szlovákokat bemutatni” szintén a Sarló életében lezajlott átalakulásokra mutat. A Sarló fejlődésének elvi irányából következett, hogy kilépve a nemzetiségi, „kisebbségi” keretből kapcsolatot kerestek a cseh és szlovák kulturális élet tényezőivel. A magyar–csehszlovák kulturális közeledésnek ekkor már több új eredménye látható. Kevészel azelőtt, hogy Mórícz Prágába érkezett, hagyta el a cseh sajtót Szabó Dezső *Segítségének* fordítása, Bartók prágai hangversenyének emléke is még friss élmény lehetett a zenekedvelő cseh közönség körében. A Prágai Magyar Hírlap Ady verseinek készül cseh fordításáról ad hírt azon a napon, amikor Mórícz Prágába érkezett. Mórícz látogatásának is nagy újdonsága, hogy nemcsak a prágai magyar egyetemisták látogatására jött: „itt van az ideje annak, hogy Mórícz Zsigmondot megismerje a cseh társadalom”³⁷ írja a Prágai Magyar Hírlap.

Az YMCA (nálunk ismert nevén: Keresztény Ifjak Világszövetsége) prágai fiókjának vezetői elhatározták: a külföld nevesebb íróit és tudósait vendégszereplésre hívják meg annak érdekében, hogy a vendégeket összehozzák és megismertessék a csehszlovák irodalmi körökkel. Az első meghívott – nyilván a prágai sarlósok kezdeményezésére és a pozsonyi előadás adta véletlen alkalomból – Mórícz Zsigmond volt. 1930 körül ötvenhat országban mintegy tízezer egyesület tartozott az YMCA szövetségébe, ebbe a múlt század közepén alakított protestáns vallásos elveket valló nagy nemzetközi szervezetbe. A csehszlovákiai YMCA sokban különbözött a magyarországi KIE szervezettől. A prágai egyesület világibb volt, szabadabb vitaforum, de egyben üzletiesebb is: szállodát, éttermet tartott fenn a nem-tagok részére is. Néhány tudós is kapcsolatban volt az YMCA-szervezettel.

Mórícz előadása az YMCA akkor új, nagy székházában hangzott el, a modern, hétmeletes palotában, Prága szívében, pár percre a híres lőportoronytól. Az előadás előtt teát adtak az író tiszteletére, amelyen a csehszlovák kulturális élet képviselői közül jelen volt Rádi Emánuel egyetemi tanár, az YMCA prágai elnöke, akinek a *Csehek harca a németekkel* című könyve nagy port vert fel a huszas években; Kompis Péter szerkesztő, Stefán Letz főszerkesztő. Az összejövetelen Neubauer Pál, a Prágai Magyar Hírlap munkatársa németül méltatta és ismertette Mórícz munkásságát a megjelent cseh, szlovák és német íróknak és újságíróknak. Az esten a prágai magyar követ is megjelent.

Mórícz két előadást tartott Prágában. Felolvasta *Új szemek, új szavak, új ígék* c. írását, amelyet később a Nyugatban is közreadott.³⁸ Mórícz egyik ars poetica megnyilatkozása ez az írás. Kifejti benne: az új irodalom feladata nem az, hogy magasabb szférákba emelje az életet, de nem is az élet pusztja másolása. Az írónak nemcsak egy nemzeti vagy vallási közösség, hanem az egész emberiség lelki kétségeire, vergődéseire kell választ keresnie, vállalnia kell a keresést és a kijelentést.

A prágai est második előadásában Bornemisza Péter Elektra-fordításáról beszélt Mórícz, amelynek nyelvi szépsége, ősi magyarsága annyi örömet és gyönyörűséget szerzett neki. (Mórícznak ez az előadása is megjelent később a Nyugatban.)³⁹

Az egyik, Mórícz prágai szerepléséről szóló újságcikk megállapítja, hogy Mórícz előadására a prágai cseh és német irodalmi és szellemi élet képviselői is felfigyeltek. A Venkov cseh nyelvű napilapban, a cseh agrárpárt lapjában Kompis Péter számolt be terjedelmes cikkben Mórícz prágai szerepléséről.⁴⁰ A liberális Prager Tagblatt is hírt adott néhány sorban Mórícz prágai útjáról.⁴¹ Kiemeli a kis cikk, hogy Mórícz *Sárarany* című regénye német nyelven is megjelent, továbbá megjegyzi, hogy Mórícz a háborúban békét szolgáló regényeket adott ki. (A téves megjegyzés mögött bizonnyal Mórícz háborúellenes elbeszéléseit, elsősorban a *Szegény embereket* kell keresnünk.)

Az Elán c. Prágában megjelenő szlovák nyelvű hetilap Mórícz nyilatkozatát közli a prágai út alkalmából. Az Elán élénk, színvonalas folyóirat volt, amely lépést tartott a korabeli nyugateurópai irodalmakkal és hírt adott a huszas, harmincas évek szovjet irodalmáról is. Képzőművészeti anyagában elsősorban az expresszionizmus és a szürrealizmus képviselőit mutatta be. Magyar költők verseit is gyakran közölte az Elán: Ady, Babits, József Attila, Juhász Gyula, Illyés versei jelentek meg hasábjain Emil B. Lukács és V. Beniák fordításaiban; Adyról Štefan Krčméri, Szabó Dezsőről Miló Urban írt nagyobb tanulmányt.

³⁷ Mórícz Zsigmond Prágában... A Prágai Magyar Hírlap idézett cikke.

³⁸ Mórícz Zsigmond: *Új szemek, új szavak, új ígék*. Nyugat, 1930. XII. 1.

³⁹ Mórícz Zsigmond: *Bornemisza Péter Elektrája*. Nyugat 1930. II. k. 809–822. 1.

⁴⁰ Venkov, 1930. XI. 18.

⁴¹ Prager Tagblatt, 1930. XI. 18.

Stefán Letz, az Elán munkatársa, aki korábban a Národnie Novinyi főszerkesztője volt, lapja számára beszélgetést folytatott Móriczcal. Az Elán szép és érdekes riportját, mely egy külföldi újságíró impresszionisztikus vázlatát közli Móriczról és kitűnően rögzíti a prágai Móricz-est hangulatát, Szalatnai Rezső fordításában teljes egészében közöljük.⁴²

„Barátaim hívták fel a figyelmemet Móricz Zsigmond prágai tartózkodására :

Jöjjön el tizenötödikén s győződjék meg róla, minő szervezője az egynyelvű Móricz a kényes gondolatnak, mely a nemzetek közeledését kívánja a műveltség terén. Móricz tökéletes magyar minden tekintetben. Nemcsak a bajsza az, s koponyájának jellegzetes formája, hanem a lelke is. Egyike a legnagyobb magyar írónak, aki anyanyelvén kívül aligha tudná magát más nyelven megértetni.

Az YMCA palotája a Porzsicsin. Az ismerkedés ötőrai teáján veszünk részt. Egy nagyobb szoba, füsttel teli s két hölgyet kivéve csupa feketébe öltözött urat látok. A sajtó képviselői, a külügyminisztérium s a magyar követtség emberei. Itt vannak a Pen-klub s az Egyetem képviselői is. S köztük szlovákok : Bujnák Pavel dr. egyetemi tanár, Kompiš Peter, a Venkov szerkesztője, az író. Ez az utóbbi játssza az összekötő szerepet a csehek felé. Kedves készséggel s meglepően pontosan tolmácsolja Móricz szavait. S a messziről jött vendég, „a magyar irodalom fejedelme”, ahogyan újságíró-tisztelői nevezik a Prágai Magyar Hírlap köréből, barátságos mosollyal nézi az alkalmi tolmácsot s játszik a szája szögében levő cigarettával.

Alacsony, tömzsi termet, széles húsos arc, erős arccsontokkal, apró fürgé szempár, mely a villanyfényben megállapíthatatlan fényben ragyog. Hatalmas, buja fekete hajfűrtjeit hamuval hintette be a megkezdett második ötvenév. A legnagyobb meglepetés azonban Móricz hangja. A magyar falu legkiválóbb ismerője, aki külsejére ennek kitűnő képviselője olyan sajátos nőies hangon szól, mint egy szalonokban mozgó értelmiségi ember. (Majakovszkijról mondják, hogy ugyanilyen hangon vetett vihart a tömegben.)

Valaki bizalmasan a fülembe súg. Megfordulok. „Jó lesz?” „Jó!” — mondom udvariasan az ismert festőművésznek, aki felhasználja az alkamat, s tollával már a hatodik fejet rajzolja vázlatkönyvébe. Valóban ritka gyűjtemény, nem csupán a festő számára, akár egy antropológusnak is az. Rádl egyetemi tanár, dr. Neubauer (aki valahonnan a Vágmentéről való s levelezésben áll Romain Rollanddal), dr. Konrád a csehszlovák Pen-klub főtítkára, Vozári Dezső, magyar lírikus, az YMCA titkára stb. — sorolja fel barátom a neveket.

Móricz irodalmi terveiről beszél, egy háromkötetes történelmi regényről, Erdély múltjáról Bethlen Gábor hadjáratairól, a Fehér Hegyről, cseh írókról a magyar színpadon (Čapek és Langer) és a csehszlovák-magyar közeledés szükségéről. Általános egyetértés minden oldalon. Tervek hangzanak el, ötletek. A cseh magyarul szónokol, a magyarok németül válaszolnak, aki tud, szlovákol szól, itt is ott is még keresik a szavakat, de a lelkekben már megindult a kézfogás. S az ellentétes nyelvű frástudók kis szigete fölött a prágai YMCA-palota nem tudom hányadik emeletén magasán az utca zavaros vizei fölött átvélódott az emberi barátkozás szívárványa.

Este nyolc óraker az YMCA klubtermében Móricz Zsigmond ad elő az YMCA-ban, amely Prágába invitálta Móriczot. Zsúfolt terem. Az előadó asztalon magyar zászlócska s néhány arasznyira tőle a csehszlovák. Köztük fele úton egy üveg víz.” — Ha ez a víz jelképezi ama idegenség tengerét, mely a két államot egymástól elválasztja, ezt Móricz gyorsan elintézi” — hallom a tréfát a hátam mögött.

— A nagykulturájú szép Budapest üdvözlését hozom a nagykulturájú szép Prágának! — ilyen szép üdvözléssel kezdi Móricz az előadását a modern irodalom kérdéseiről. Ma már meghúzták a halálharangot az esztetizáló, az életet módosító irodalomnak. A mai író visszautasítja az eddigi irodalmi formákat, mivel maga az élet is kikökönt belőlük, s az új életnek résztvevője, hitvallója, terjesztője, mérnöke óhajt lenni. Az új életnek, amely ezeréves világszemléletek zűrzavaros alkonyában s társadalmi rendszerek végén immár bontogatja szárnyait. Az élet ma csodálatos kaleidoszkóp s a költőnek örülnie kell, hacsak egy rezgését is meg tudja fogni. Az új költő feladata, hogy ebben a tömkelegben s zűrzavarban elősegítse új formák keresését a meggyötört emberiség szebb jövőjének érdekében.

Ezek voltak lényegében Móricz előadásának fő gondolatai, amely előadás egyébként meg fog jelenni a Nyugat c. folyóirat legközelebbi számában. Ezt a folyó-

⁴² Letz, Stefán : *Móricz Zsigmond propagátorom československo-maďarského kulturneho sblíženia*. Elán, 1930. XI. sz.

iratot Móríc együtt szerkeszti Babitscsal. De minő előadás is volt ez! A szavak való-
ságos tűzijátéka. Most már könnyen megértettem, miért nevezik Móríczt „a magyar
irodalom fejedelmének.” A nyelv mestere ő, stílusát nem fogta meg az idegenség leg-
kisebb rozsdája sem. Talán épp azért, mert csak egy zeneszerszámon muzsikál.

S ami az idegenség tengerét illeti, amelyet az üvegben láttunk, hát abból is
jócskán eltűnt.

Másnap, pontosan a megbeszélt időben, délelőtt tizenegy órakor találkozom
Móríczal a „Kék csillag” szálló kávéházában. Teatrálisan alakított komótosággal,
mely jó hangulatát leplezte, ül az asztal mögé s inyc mozdulattal nyúl egy zsemlye
után. De a zsemlye nem ropog. — Vasárnap nálunk nem sütnék — magyarázom s
mindketten mosolygunk a csalódáson.

Móríczt érdeklik a mi újabb irodalmi műveink. Felsorolom neki az ismerteb-
beket, amelyek Szlovenszkon jelentek meg s az Elán oldalain mutatom neki a Mazács-
féle könyvkiadás listáját. Vámos? — állapodik meg tüstént az első írói névnel. Hova
való? Nyilván a név magyar hangzása fogta meg. Pöstyénből! — válaszolom. Mutatóujja
átsiklik a könyvtárrakra. 65 korona? Magyarázom neki, hogy ennyibe kerül Vámos
Éditke szeme című könyvének bibliotil kiadása, mivel a rendes kiadás már elfogyott.
Hamar rátér a szlovák könyvek példányszámára. 2000—3000 sőt 5000 példány,
mondom. A számok szemmel láthatóan tetszenek neki. Sorba fordítom a könyvek címét
s elmondom, amit kell a szerzőkről. Rázus? Neve után jó ismerem. S Móríczt meglepi
a szlovák író négykötetes műve, a *Világok*. Nem is tudtam, hogy prózát is ír.

— Kit ismert személyesen a szlovák írók közül?

— 1916-ban megismerkedtem Országhgal (Hviezdoslavval). Épp látogatóban
voltam jóbarátomnál Trvdosinban s lementünk együtt Alsókubinba. Az utcán figyel-
meztett a barátom, hogy szembejő velünk Országh. Megkértem, mutasson be. Csak
egy pillanatil beszélgettem vele. Nagyon betegnek tűnt fel nekem.

— Találkozott-e ön valaha a szlovák élettel?

— Boldogult feleségem (Móríc mostani neje Simonyi Mária, a kitűnő magyar
drámai színművész) Gömörből származott. Nagyrőcén született és Holics Jankának
hívták. Édesanyja, akit Szklenárnak hívtak leánynevén, csak szlovákul beszélt. Én
Szatmár megyei vagyok, olyan vidékről, ahol messzítelen messzi nincs nem-magyar
vezetéknev. Apám földműves volt, 50 holdja volt, de tönkrement s erre beállott ácsnak.
Feleségem tanítóképzőt végzett Pozsonyban és azután elment Budapestre, hogy ott
elvégezze a tanári előkészítőt. És itt a magyar fővárosban találkozott két egymástól
messzeeső táj gyermeke, nemzetileg teljesen ellentétes vidékek szülöttei. Az asszony,
akivel huszonegy évig éltem, hívta fel a figyelmemet az orosz frókra, akik a világ-
irodalom egyharmadát képviselik. Feleségem ojtotta belém a szeretetet a hegyek és
a szlovákok iránt, ő nyitotta meg nekem egy új szellemi élet kapuját, amely addig
nekem teljesen ismeretlen volt. S neki köszönhetem, hogy ime eljutottam odáig, érté-
kelni tudom minden emberi faj munkáját és azt egyenlő értékű tényezőnek tartom
a műveltség terén. Szlovákiaira szívesen gondolok vissza különösen Árva nőtt nagyon
a szívemhez s váltig gondoltam egy műre, amelynek története azon a vidéken játszód-
hatna le. De jól ismerem Szlovákia egyéb részeit is s a Sturec körüli vidéket a világ
egyik legszebb vidékének tartom.

— Tegnap emlegette irodalmi terveit. Nem mondana róluk valami közeleb-
bit is?

— Nagyon szívesen. Regény-trilógiám, mely Erdély történetéről szól, első
kötetében a *Tündérkert* címet viseli. Ez már megjelent. Ebben elmondom az utolsó
Báthorynak, Báthory Gábornak történetét. A Nyugatban már közzétettem a trilógia
második részét is, amelynek címe a *Nagy fejedlem*. Ez Bethlen Gábor. A trilógia harmad-
dik részében Erdély tragédiájáról lesz szó. Bethlen Gábor hadjáratainál természetesen
szóba kerül a cseh és szlovák anyag is, hisz Bethlen Gábor a csehek szövetsége volt
a Habsburgok ellen, a regény a fehérhegyi csatával és annak következményeivel ér
véget. Ez év februárjában Eperjesen tartózkodtam, ott sikerült találnom néhány
szlovák dalt ama mozgalmas időszakból, ezeket felhasználom a regényben.⁴³ Ami

⁴³ Eperjesen Wallentini Samu mutatta be Móríczt Moyzes Miklós (1872—1944)
szlovák zeneszerzőnek, aki egy XVII. századbéli szlovák vitézi énekre hívta fel Móríczt figyel-
mét. Móríc szlovák és magyar szöveggel és kótával akarta közölni a régi szlovák éneket
Bethlen Gáborról szóló regényében, mint a Bethlen Gábor seregében harcoló szlovák katonák
énekét. (Az erre vonatkozó adatok Wallentini Samu cikkéből valók: *Móríc Zsigmond ottho-*

további terveimet illeti, csak annyit mondok: húsz év alatt kb. ötven művet írtam (regényeken kívül sikeres színművek egész sorát — a szerző megjegyzése) —, ez már többé-kevésbé egy lezárt életmű s a jövőben szeretném felkarolni és megsegíteni a legifjabb irónemzedék munkáját.

— Kiket tart a legtehetségesebb magyar íróknak Szlovákiában és Magyarországon? —

— Valamennyiüket szeretem. A költők közül Szlovákiában nagyrabécsülöm Mécs Lászlót és Győry Dezsőt. A prózában sokat ígér Tamás Mihály és Darkó István. Magyarországon a legjobbak Erdélyi József, Illyés Gyula és Szabó Lőrinc.

— Hogyan képzei a csehszlovák-magyar szellemi érintkezést?

— A műveltség egységes. A legkisebb nemzet, ha megvannak számára a szabad fejlődés feltételei, éppoly tényezőjévé válhatnak az emberi műveltségnek, mint egy nagy nemzet. De minden nemzet kötelessége az, hogy összefogja erőit az általános emberi műveltséggel való szövetségre. Én keresem az útját a csehszlovák-magyar közeledésnek. Terjesztem pl. azt a gondolatot, hogy csehszlovák festőművészek rendezzenek kiállítást Budapesten, a magyarok pedig Prágában. Beszéltem már erről a tervemről Strakával, a csehszlovák követség sajtóelőadójával Budapesten, aki ezt melegen fogadta. A terv megvalósítása csupán időkérdés. Ha a labdarúgók, akik a harcot képviselik, meglátogathatják egymást, miért ne tehetnék ugyanezt a művészek?

— Hosszan belenézek a nagy magyar prózaíró kifejezésművészi arcába, nézem a nehézkalászi naturalistáját a magyar falunak s a magyar kisvárosnak, a félelmetes kritikust a felfuvalkodott, furcsa dzsentriknak, nézem a magyar fró arcát, aki az államfordulat után elsőnek érkezett meg Prágába, hogy ismerkedjék vele, s apostoli elszántsággal a maga egy nyelvűségében megkereste a találkozás lehetőségét vele mégpedig az egységes emberi műveltség nevében.

— Tisztelet-becsület a gondolatnak és az embernek!"

Móricz életében a prágai szereplés volt az egyetlen eset, amikor egy külföldi állam fővárosában, idegen nemzetiségű és idegen nyelvű hallgatóság körében, mint a magyar irodalom egyik képviselője, a legjelentősebb irodalmi folyóirat társszerkesztője jelent meg és nyilatkozott. A Prágai Hírlap egyik munkatársának így számolt be Móricz prágai impresszióiról: „Nagyon örültem ennek a találkozónak, mert első eset volt, hogy a cseh irodalmi élettel találkoztam s az az érzésem volt, hogy a művészetben és kultúrában nincs ellentét.”⁴⁴ Ebben a mondatban fogalmazódik meg Móricz prágai útjának új élménye és tapasztalata, amely *Új szemek, új szavak, új ígék* című előadásának is végső következtetése és az Elán munkatársának adott nyilatkozatának is visszatérő gondolata. Az 1927-es előadójáról tapasztalatai három év múlva Prágában mélyülnek el Móriczban. A 27-es út felfedezése még ez volt: idegen nép környezetében, idegen nyelv tengerében is kívirulhat a magyar kultúra. Ehhez a gondolathoz 1930-ban az a tapasztalat társul, hogy csak a politika szakíthatja szét a különböző nyelvű népeket, a művészet, a kultúra közös. Minden bizonnyal a prágai út erősítette meg Móriczban azt a hitet, hogy az irodalom és a művészet ereje össze tudja kötni az idegen fajú és nyelvű népeket is. A valóság tényeiből, a konkrét összehasonlításokból vonta le Móricz ebben az esetben is elvi megállapításait: „... a cseh irodalomnak pontosan ugyanazok az irodalmi problémái, mint a magyarnak... Pontosban ugyanabban az időben ugyanazok az irodalmi korszakok figyelhetők meg mindkét irodalom történetében. A század első harmadát a romanticizmus tölti ki, akkor támad fel náluk is a népies nemzeti irány és a népköltési gyűjtések kora, ami felrészítette az irodalmat. Aztán jöttek a naturalista látásmód különféle szakaszai: az angol, francia, orosz hatások. Ma is ugyan a helyzetünk. A legfiatalabb generáció náluk is a szürrealista és szociális vívódás szellemében küzd. Az irodalomban és művészetben nincsenek horizontális harcok, csak vertikálisok. Az egymás után következő generációk harcolnak egymással. A korosztályok verekedését csak a politika állítja be.”⁴⁵

nában Prágai Magyar Hírlap, 1930. V. 10.) A szlovák vitézi ének azonban nem jelent meg az Erdélyben, bizonyára azért, mert az Erdély-sorozat negyedik kötete, amely Bethlen harcat örökölte volna meg, a kiadás körüli nehézségek miatt nem jelenhetett meg. (Vö.: Réz Pál utószavával amely az Erdély-trilógia 1954-es kiadásában jelent meg.)

⁴⁴ Ma este búcsúztatja Móricz Zsigmondot a prágai magyarság. Prágai Magyar Hírlap, 1930. XI. 18.

⁴⁵ Móricz Zsigmond nyilatkozik prágai útjáról. „Találkoztam egy csodálatos magyar ifjúsággal.” Pesti Napló, 1930. XI. 20.

De ez az újabb élmény — az idegen népek irodalmának és művészetének belső rokonsága, hasonlósága és összekötő ereje — sem terelte el Móríczt figyelme az idegenben élő magyar ifjúság problémáiról, amelynek sorsa, már 1927 óta élénken foglalkoztatja: „feledhetetlen élményem volt a tegnapi délután, amit a prágai magyar diákokkal és diáklányokkal töltöttem baráti diskurálások között. Borzasztóan izgató és érdekes nekem, hogy ezek a fiúk és leányok, akiknek nagy része csehszlovák gimnáziumokban végzett, izzó magyar lelkesedéssel és szociális érzéssel nézik az életet, a gazdasági problémákat, a kulturális dolgokat és a nemzeti kérdéseket. Én otthon példaképül fogom őket állítani a mi fiatalságunk elé, hogy hogyan kell már ebben az ifjú korban is szembenézni az élettel és annak problémáit gyökerig kivizsgálni. Ebből a szempontból különösen örültem idejövetelemnek.”⁴⁶

Pestre érkezve újra megállapítja: „egyetlen őszinte és komoly örömöm, hogy találkozhattam egy csodálatos magyar ifjúsággal. Prágában majdnem ezer egyetemi hallgató van. A magyar diákok kitűnően vizsgáznak és telve vannak a magyarság szociális helyzetének alapos megismerésére való törekvéssel.”⁴⁷

14.

A Pesti Naplóban megjelent cikkben szóba kerül Móríczt egy korábbi nyilatkozatából ismert eset, hogy a csehszlovák határon a vámőrök nem engedték átvinni a nála levő magyar könyvet. Ennek a gyakorlatnak ismeretében Móríczt nem is vitt más könyvet, mint az *Elektra* egyik kiadását. Móríczt egyetlen kritikái megjegyzést íz ehhez a merev bürokratikus gyakorlathoz: „A cseheknek ez a védekezése magyar szellemi termékek ellen valami olyan dolog, amit később ők bizonyára sajnálni fognak.”⁴⁸ Milotay István napilapja, a *Magyarság* vezércikkét kerekíti az ügyből. A *Magyarság* cikkének egyetlen tétele: a csehszlovákokkal való szellemi együttműködés lehetőségének tagadása, és nyilvánvaló célja a közeledési kísérletek lejáratása, gyanússá tétele. Móríczt prágai sikereit, a cseh kulturális élet képviselőivel való találkozását nem említi a cikk, csak a könyvtávitel kérdését, amely csak egy újságnyilatkozat révén kapcsolódik Móríczt 1930-as útjához. Másrészt nem a merev, bürokratikus intézkedés helytelenségét vitatja Milotay lapja, hanem a vámvizsgálat tényéből azt a tanulságot vonja le, hogy a közeledési kísérlet részünkről reménytelen és káros, a másik fél részéről pedig csak hazug taktika lehet. A cikk Mórícztot is támadja: „mi dolga lehet egy magyar írónak Prágában?”⁴⁹ A cikkíró szerint Mórícztnek a könyvtáviteli nehézségek láttán vissza kellett volna fordulnia a határról. A *Magyarság* vezércikkével indul meg a konzervatív-nacionalista sajtó el-elakadó, majd 1931 márciusában újra meginduló többhónapos hajsza Móríczt ellen. A vezércikkre válaszolnak a többi lapok is, pártállásuk és irányzatuk szerint Móríczt mellett és Móríczt ellen. A csehszlovákiai nemzetiségek kulturális helyzetét és viszonyait dicsérve egy Pozsonyban megjelenő szlovák nyelvű lap, a *Slovák* is bekapcsolódik a vitába.

15.

A jobboldali sajtó újabb támadását Mórícztnek a Nyugatban megjelent *Az irodalom és a „faji jelleg”* című vitacikke⁵⁰ váltotta ki. Móríczt ebben a cikkben Négyesy Lászlónak, a budapesti egyetem — ekkor már 70 éves — méltán nagyhírű esztétika-professzorának, a Budapesti Hírlapban megjelent írására (*Nemzeti jelleg és irodalom*, Budapesti Hírlap, 1931. II. 22.) válaszolt. Négyesy cikke — Hegedűs Lórándnak a Cobden-szövetségben elhangzott előadásával vitázva — káros és veszélyes „túlcsapongó Ady-kultuszról” ír. Ha Ady nagyságát, értékét vitatta valaki, Móríczt mindig tollat fogott Ady védelmében. Ez történt most is. Móríczt válaszcikke a szlovenszkói út tanulságából meríti Négyesy álláspontjával vitázó ellenérveit: „Nem régen voltam Szlovenszkóban s még mindig tele vagyok azokkal a mélységes és megdöbbentő benyomásokkal, amiket ott kaptam. A szlovenszkói magyarságot két főtípusra lehet bontani. Az öregek és a fiatalok. Az öregek még a Négyesy iskolájában nőttek, tele vannak szegények honfíbuval és honfitúzzal. Az életet úgy látják, mert nem láthatják másképp, csak ifjúságukban magukba szedett világkép alapján, ahogy a hivatalos népnemzeti iskolák nevelték beléjük. A fiatalok másképpen látnak. A fiatalok már idegen iskolákban

⁴⁶ Az idézet a Pesti Napló 1930. XI. 20-i, fent jelzett cikkéből való.

⁴⁷ Az idézet Pesti Napló 1930. XI. 20-i, fent jelzett cikkéből való.

⁴⁸ A Pesti Napló idézett cikke.

⁴⁹ Az *elkobzott író*, *Magyarság* 1930. XI. 19.

⁵⁰ Móríczt Zsigmond: *Az irodalom és a „faji jelleg”* Nyugat, 1931. I. k. 285–287. 1.

nőttek fel, olyan nyelven tanulták a tudományokat, amelyen szüleik ma sem értenek, nekik tehát szükségszerűen egy új magyarságot kellett kitermelniök magukból, egy szociálisabb és kulturáltabb magyarságot. Európaibb magyarságot. Ők már semmit sem tudnak az extra Hungariam jelszaváról. Ők már nem mondják, hogy Magyarországon kívül nincs élet s ha van élet az nem élet. S ha a magyar meg akar állni ebben a rája kényszerített életben, okosabbnak és emberségesebbnek kell lennie, mint a régi volt...” „Magyarok ezek, [a csehszlovákiai magyar ifjúság] magyarabbak, mint itthon szegény sötétségben és fel nem világosítottásban tartott gyermekeink. Izzóbb magyarság tombol ott a babilonai fogság érzései mellett, mint itthon, ahol ma is még a régi és sűrű levegőjű mesterséges sötétségben vannak az ifjak...” „A mi ifjúságunknak sejtelve sincs arról a népszerűtől és néplelék tiszteletéről, amelyben azok ott tüzelnek és dolgoznak. De a népszerűt nem a borjuszájú ingnek szól, és nem is a zsíros hajú kondást imádják, mint a magyarság szimbólumát, hanem a felszabadult gondolkozású földművest, aki a mai technika vívmányait alkalmazza gazdaságában, újságot olvas és tisztán megérti a mai idők szellemét...” „A nemzeti érzés nem azt jelenti, hogy elmúlt életek kihalt formáihoz ragaszkodjunk, hanem azt, hogy a mai élet, az egyre fejlődő élet uralygyan az ember.”⁵¹

Móricz csehszlovákiai utazásainak tapasztalatai ebben a polémikus írásban kristályosodnak ki egy új, európai színvonalú, nagy horizontú nemzeti programmá. Ebben az írásban fogalmazza meg a nemzeti érzés, a fajtához való tartozás szükségszerű belső revízióját. Móricz cikke szenvedélyes vitáit (már az első mondat hangütése is igen erős: „Négyesy Lászlónak durva támadása jelent meg a Budapesti Hirlapban”), de nem az ellenfél állításainak megsemmisítése, szétzúzása a célja, hanem meggyőződésének kifejezése, megvallása, terjesztése. A cikk minden sorából annak az embernek végtelen jóhiszemősége látszik, aki még hinni tud a leírt szó, a kimondott igazság meggyőző erejében.

Móricz cikkére elsőnek Négyesy László válaszol a Budapesti Hirlapban.⁵² Válaszában elsősorban Móriczsal való eddigi zavartalan kapcsolatáról beszél és megemlíti, hogy ő indítványozta Móricz *Sári* bíróját a Vojnits-díjra. Majd felsorolja azokat a reformtörvényeket, amelyek megtalálhatók a kormány és a minisztériumok programjaiban. Például a nemzeti eszme revíziójáról vitázva, felhívja Móricz figyelmét a „neonacionalizmusra” Klebelsberg elméletére. Négyesy cikkéből az látszik, hogy nem látja világosan a felülről megindított reformtörvények és Móricz elképzelései között az áthidalhatatlan különbséget.

Ami ezután következett, szomorú és nem egyetlen példája annak, hogy a jóhiszeműen kimondott szavakat miként lehet kiforgatni, megmásítani és miként lehet a félrevezetett, tájékozatlan olvasóközönséget becsapni. Az új felfedezését gyanútlanul hirdető gondolkodó és a csak előítéletek szerint ítélő politikus örök és reménytelen harcának tanulságos fejezete a Móricz cikkét követő, több hónapon át tartó sajtóhadjárat.

Négyesy cikkének megjelenése után egy héttel, március 15-én a jobboldali publicisztika két neves képviselője, Pekár Gyula és Milotay István szólal meg a vitában. A dátum nem véletlen: a március 15-i nemzeti ünnepet használták fel mindketten a Móricz elleni támadásra. Pekár a *Petőfi Társaság* március 15-i ülésén elmondott ünnepi beszédében bélyegzi meg Móriczot, összekapcsolva a nagy nemzeti ünnep alkalmát Móricz cikkének elítélésével, már ezzel is hangulatot teremtve Móricz ellen. Mindkét támadás célpontja Móricznak Négyesyyel vitázó, az *Irodalom és a „faji jelleg”* c. cikke volt.

Pekár és Milotay közül feltétlenül Milotay volt a veszélyesebb ellenfél. Milotay nemcsak fiatalabb volt 16 évvel Pekárnál, de modernebb jelenség is, az értelmiség alsó rétegeinek, a kallódó egzisztenciáknak, a „kisembereknek”, és nem utolsósorban az újságolvasó paraszti rétegeknek megnyerésére pályázó, jótollú publicista. A konzervatív-nacionalista, „akadémikus” Pekár mellett Milotay már az ellenforradalmi korszak publicisztikájának képviselője, aki 1919 után kapott jelentősebb szerepet a jobboldali sajtóban és mint köztudomású, végül a nyílt és szélsőséges fasizmusnál kötött ki. Taktikája is fejlettebb Pekárénál. Pekár beszéde vaskos denunciació, Milotay „nyílt levelet” ír Móriczhoz, a vitatárshoz, de „udvariassága” félelmetesebb. Pekár a frazeológiáját is a konzervatív tábor vitáinak több évtizedes keléklarából kölcsönzi: ebben a beszédében is emlegeti a „kozmopolitizmust”, a „nyugati áfium emelyítő mákonyát” a „világpolgárság” vádját, a „nyugati dekadenciát hazug fölénységét”. Beszédének a közvetlenül Móriczot érintő részből jellemző képet alkothatunk magunknak Pekár vitázó módszeréről, modoráról és stílusáról: „Halad a bomlasztó munka. A minap már akad egy magyar író, aki úgyszólván beállt az egyik utód állam magyarelles propagandistájává. Ennek az írónak fáj, hogy cserkészseink hazafias dalokat énekelnek, ellenben fennen

⁵¹ Móricz Zsigmond i. m.

⁵² Négyesy László: *Szellemi életünk torzképe*, Budapesti Hirlap, 1931. 55. sz.

dicséri a csonkhatárontúli idegen iskolákat, melyek ottani gyermekeinket idegen nyelvre és ezen az idegen nyelven, a szociálisabb, kulturáltabb, európaiabb magyarságra vagyis megalkuvóbb magyarságra tanítják. Ez az író az „Extra Hungariam . . .” régi mondásával szemben azt találja, hogy, a magyar világon kívüli élet bizony okosabb és emberségesebb élet, — vagyis: örülj te elszakított magyar és sohse kíváncskodjál többé haza, vissza az anyaországához. Eb ura fakó, és a nemzet mindezt köteles tűrni? Persze ilyet csak olyan ember írhat, aki tizenkét évvel ezelőtt már alaposan letette a vizgát a nemzethűségből — aki 1919-ben dunántúli propagandakörúton járt a Kun Béla népbiztosával, aki kommunista lapot szerkesztett, aki a bolsevista „Ifju proletár” cikkírója volt, a vörösdiktatúrától pénzt, sokat, vett fel s akit mindezekért utóbb az irodalmi társaságok illően ki is vetettek magukból. Oh bárgyú magyar türelem, mikor szakad el végre már fonlad? Herosztratoszi csoda, hogy egy ily sohse vezetett ember még vezéreként nyithassa ki a száját magyar földön. Minden más hazában a közvélemény vihara elsöpörné őt . . .”⁵³

Nyilvánvaló, hogy az ilyen vitázónak nem az ellenfél, a vitapártner meggyőzése a célja, hanem az ellenfél tételeit nemismerő hallgatóság érzelmi megnyerése, hangulati meghódítása. Elhallgatja például, hogy Móricz vitatott nyilatkozatában a felvidéki magyar ifjúság nehéz és keserves kisebbségi helyzetéről is beszél és hogy szerinte a felvidéki ifjúság éppen nehéz körülményei következtében lett felnőttébb, szélesebb látókörű, keményebb és emberségesebb, mint a hazai. A tizenkilences szereplés emlegetése pedig az olcsó, de veszedelmes ledorongló vitatkozás egyik jellemző példája.

Milotay nyílt levele⁵⁴ lappangva gúnyolódó, leckéztető írás. Főlényesen szól Móriczhoz, gúnyolódik Móricz műveltségén: a Bécsbe vetődött pataki diákhhoz hasonlítja az író, aki a bécsi emeletes házakat látván felkiált: „Sose hittem, hogy a németeknek is ekkora kollégiumaik legyenek!” Színlag Móriczhoz szól a nyílt levélben, de (módszere ebben megegyezik Pekáréval) nem Móriczot akarja meggyőzni, hanem a Móricz cikkét nem ismerő olvasó indulatát akarja fölkorbaololni Móricz ellen. A Pekár-beszéd elkoptatott kellékeiből egyet sem találunk Milotay cikkében: ő a modernség pózában oktatja ki Móriczot, hogy ne használja a „népmentzeti”-kifejezést, mert azok, aiktól Móricz áleurópaiságát kölcsönzi — Ignótus, Jászi Oszkár, Vámbéry Ruzstem — már évtizedek óta nem élnek ezzel a kifejezéssel. „Ez harminc évvel ezelőtt volt az európaiak zsargonjának egyik gyöngyszeme” — gúnyolódik Milotay. „Ha velük akarsz tartani modernségben és korszellemben, ne használj ilyen rég eldobált gúnyszavakat, mert magad is a reakció és a maradiság látszatába kerülsz, holott Te egy modern vagy, egy dekadens és egy szociális európai.”⁵⁵ Móricz tizenkilences szereplésének felidézése helyett (bár erre is tesz egy félmondatos célzást) más eszközt választ Milotay az író súlyos kompromittálására. Milotay azzal gyanúsítja Móriczot, hogy a Benes-féle csehszlovák politika szolgálatába szegődött: „Te ebben a pörben mint író, mint magyar most Benesék mellé állsz . . . Te, kedves Barátom, Beneséket és az európaiságot választod. De ha ez így van, miért nem mégy oda, miért nem válsz végleg és egészen európaivá? Miért szenvedsz itt köztünk, ha onnan egy szebb és szabadabb élet ínt feléd?”⁵⁶

Minden kortárs és a korszak minden ismerője jól tudja, hogy a tizenkilences szereplés emlegetése és a Benesékkal való cimborálás vádja milyen súlyos denúnciációt jelentett 1931-ben.

Móricz gyorsan válaszolt, március 17-én már nyilatkozata jelenik meg a Pesti Naplóban: „A régi békebeli Magyarország lelkesége megöregedett s elvesztette cselekvőképességének nagyszerű erejét. Vagy megfiatalodik ez a nép, vagy elsovad. Vele élek és vele harcolok a szebb jövőért, életre-halálra: építsük fel az új Magyarországot.”⁵⁷ A Pesti Napló következő számában pedig megjelenik híres vezércikke, *Ha Petőfi élne* címmel⁵⁸ amelyben Petőfi szellemével állítja szembe a Petőfi Társaság menthetetlen maradiságát.

Pekár beszédének, Milotay cikkének, Móricz nyilatkozatának megjelenése után heteken át szinte naponként foglalkozik a sajtó a „Móricz-üggyel”. A Nyugaton és a Pesti Naplón kívül az *Esti Kurir*, *Az Est*, és a *Magyarország védi* Móricz álláspontját: valamint Bajcsy-Zsilinszky Előörs című hetilapjában Féja Géza több cikkben. A Népszavában is több

⁵³ Pekár Gyula: *Hazafiság és nemzetköziség*, Budapesti Hírlap 1931. 62. sz.

⁵⁴ Milotay István: *Az emberség és az okosság — levél Móricz Zsigmondhoz*. Magyarország 1931. III. 15.

⁵⁵ Milotay István i. m.

⁵⁶ Milotay István i. m.

⁵⁷ *Móricz Zsigmond nyilatkozik az ellene intézett támadásokról*, Pesti Napló, 1931. III. 17.

⁵⁸ Móricz Zsigmond: *Ha Petőfi élne*, Pesti Napló 1931. III. 18. — Ua.: Móricz Zsigmond: *Válogatott irodalmi tanulmányok*, 1952.

cikk és glossza jelenik meg Móricz védelmében. A Népszava március 22-i számában terjedelmes cikk foglalkozik Móriczzal.⁵⁹ A cikk szerzője megállapítja, hogy „Móricz Zsigmond írói szeme elől eddig sem lehetett elrejtteni a szociális problémákat. De most látta meg először azt, hogy éppen a nemzeti eszme az, amivel legtöbbször le akarják fűdni. Gondolja végig azt, amit most végre bátran kimondott és a Gerhardt Hauptmannokkal, Franceokkal, Shawokkal, Knut Hamsunokkal, Thomas Mannokkal lesz gondolatközösségben.”

A Móricz elleni támadások a Magyarság, az Új Nemzedék, Nemzeti Újság és a Budapesti Hírlap hasábjain jelentek meg.

Az író elleni hajsza furcsa, anakronisztikus változatot ölt még márciusban, a Zemplén megyei törvényhatósági bizottság ülésén, ahol Emődy László bizottsági tag beszédében megtámadja Móriczot és felszólítja megyéjét, hogy bélyegezzék meg Móricz Zsigmond magatartását.⁶⁰ Az Emődy-féle javaslatra a megye határozatában elítéli Móricz Zsigmondot és hasonló állásfoglalás végett megküldik a határozatot az ország többi megyéinek is. Néhány hét múlva a vármegyei tisztviselők lapja is megtámadja Móriczot, megsértődve az író Aranyról szóló előadásának azon részletein, amelyek a múlt századi szolgabírák műveletlenségéről szóltak. A Móricz-ügy tovább hullámszába a megyei gyűlések napirendjén olyan anakronisztikus mozzanatokban és felszólalásokban bővelkedett, amelyet egy múlt századi centralista pamflett-író is méltán megirigyelhetett volna.

Az egyetemi hallgatók egyik jobboldali szervezete, a „Hungária Bajtársi Egyesület” kimondja, hogy a keretei között tömörült hallgatók bojkottálni fogják Móricz Zsigmond műveit.

Egy közelmúltban előkerült fogalmazvány viszont azt bizonyítja, hogy a Móricz nyilatkozataival egyetértő egyetemi hallgatók is szót emeltek az író mellett és támadói ellen. Az alább közlésre kerülő levél-fogalmazványt — amely László Gyula egyetemi tanár tulajdona⁶¹ — a Képzőművészeti Főiskolán körözték a hallgatók. Az aláírók között a magyar képzőművészeti élet több ismert képviselőjének neve felfedezhető. A levél szövege:

„Mélyen Tisztelt Főszerkesztő Úr!⁶²

A haladó magyar ifjúság nevében kérjük, hogy az alábbi soroknak b. lapjában szíveskedjék helyet adni.

A Móricz-Négyesy vitához az ifjúság mindezekig nem mert hozzászólni, holott ez a vita már több pontjában őt is érinti. Mégsem mert kiállania a porondra. De ez egyáltalán nem csodálatos, hisz tény az, hogy „nagyon meg van ijesztve.” Nagyon fél a jövőtől, mely anyagi béklyóban tartja. Erős a hivatali és tanügyi felsőbbség tekintélye, amely mégis abban gyökeredzik, hogy a jövőben állást csak az kap, aki a Négyesy Lászlók igazságait vallja. Ezért nem mer más igazságokat látni, keresni és vallani.”

Mi azonban nem akarunk gerinctelen „homonkuluszok” lenni. És kijelentjük: már rég túlhaladtuk a Négyesy, Pekárok és Milotayk ideológiáját.

Sajnos még vannak közöttünk olyanok, akik ifjúságukat kiskocsmák gőzében és „zsidózás”-ban élik ki. Ezek természetesen, most március 15-én rossz frázisokkal tudták „méltatni” Petőfi emlékét.

Mi vagyunk azok, akik már 1927-ben ezer egyetemi hallgatótársunk rendezésében egy impozáns ünnepélyen adtuk tanujelét Móricz Zsigmondhoz való ragaszkodásunknak s most is Móricz Zsigmonddal együtt valljuk, hogy a magyar nemzeteink új igékre, új szavakra és új erőre van szüksége. És egyetemi tanulmányaink alatt is azon vagyunk, hogy egy szociálisabb szemléletű, európai horizontú magyar intelligenciává nőjünk.

Mi tiltakozunk a magyar gondolat diletáns kisajátítóinak azon szándéka ellen, hogy Móricz nemes, alkotó munkáját hazaárulásnak bélyegezzék.

Szerintünk a jövő Magyarországaiban csak az számít, aki teljes ember is. Egész lelkünkől távol áll az ócska frázisokat hangoztató álmagyarok serege, akik túlárado fajvédelmükben mindig megfélemedtek a nagy nyomorban sínylődő magyar tömegekről. Nem értjük, hogy miért védik még most is éppen azokat az intézményeket, amelyek nagy részben okai trianoni szétszakítottságunknak.

⁵⁹ Jenő József: *Móricz Zsigmond és a nemzeti gondolat*. Népszava 1931. III. 22.

⁶⁰ Vö.: Kubinyi András: *A vármegyék támadása Móricz Zsigmond ellen 1931-ben*. Irodalomtörténet 1957. 3. sz.

⁶¹ A kézirat átengedéséért köszönetet mondunk László Gyulának.

⁶² Eddig nem sikerült megállapítani, hogy a nyílt levelet melyik lap főszerkesztőjének kívánták az aláírók megküldeni.

Megtanuljuk Négyesy Lászlótól mindazt, amit esetleg szaktanulmányaink megkövetelnek, de magasabb látásunkat annak a Móricz Zsigmondnak köszönhetjük, aki Ady Endrével együtt a régi nemzeti romantika helyett egy reális és emberséges élet-szemléletre tanított bennünket. Ezt köszönhetjük mi a legnagyobb magyar regényírónak, aki több mint ötven kötetében megmutatta a mai magyar élet minden szomorúságát és elvezetett a természetes mély népi magyarsághoz: szemben a tehetségtelen irodalmi akarnokokkal.

És most döbbenve kérdezzük: Mit köszönhetünk Pekárnak? mit köszönhetünk Milotaynak?

Ők együtt sem tudtak többet adni holmi budai horizontu publicisztikánál és Dodó főhadnagy irodalomnál.

Előttünk hiába emlegetik újra és újra Benest, vagyis azt a képtelen gondolatot, hogy Móricz Zsigmond Benes malmára hajtja a vizet. Mi inkább azt látjuk, hogy a magyar kultúrfőlény „apostolai” mindenüvé inkább hajtják, csak a magyar kultúra malmára nem.

Epp ezért a legnagyobb tisztelettel nézzük Móricz Zsigmond küzdelmét, aki bátorságával megkezdte élünkön a harcot az új és boldogabb Magyarorszáért.

Budapest, 1931. március 21.

Főszerkesztő Úr szívességét újra kérve mély tisztelettel:”

A levél aláírói közül a következők neve olvasható ki az elmosódott kéziratból: László Gyula, Vajda István, Kálmán Viktor, Karácsonyi Irén, Bartha László, Katona Mária, Gadányi Ferenc, Kis Margit, Balás László, ifj. Albert Károly, Császár Gy., Rákosi Zoltán, Cziffery József, Tatay Béla, Mayer Árpád, Farkas György, Takács Antal, Koffán Károly, Bódy Mária, Tombor Ilona, Tóth Ilona, Végh János, Császár Viktor, Demiány Erik, Csikós Tóth András, Lőrincz Gyula.

Az Új Nemzedék még a Nemzeti Színház igazgatóját, a kiváló dramaturgot, Hevesi Sándort is megkezdte, mert a színház újra műsorra tűzte egyik darabját: „Móricz Zsigmond nem való állami pénzek támogatásával a nyilvánosság elé. A színház Hevesi Sándor nevű igazgatója, úgy látszik, azt hiszi, hogy a nemzeti közvélemény nem elég erős ahhoz, hogy őt erre az elemi tapintatra megtanítsa. Majd meglátjuk, igen tisztelt igazgató, fordító, átdolgozó, rendező, színdarabközzvetítő úr!”⁶³

Móricz Zsigmond ügyével a parlamentben is foglalkoztak. Április 17-én tárgyalta a kultuszárca költségvetését a képviselőház pénzügyi bizottsága. Farkas Elemér képviselő a pénzügyi bizottságban elhangzott felszólalásában szót tesz, hogy helytelennek tartja az ország első színházában olyan író szerepeltetését, „aki a nemzeti szempontokkal bizonyos idő óta szándékosan szembehelyezkedik.” F. Szabó Géza képviselő csatlakozott Farkas Elemér ama megállapításához, hogy „olyan írónak nincs helye a magyar klasszikus színpadon, aki durva kézzel merete a magyar nemzet önértékét érinteni. Kéri a minisztert, hogy a magyar törvényhatóságoknak hasonló irányú feltevést vegye figyelembe.”⁶⁴

Közel egy hónap múlva, május 13-án a közoktatási tárca költségvetésének parlament vitájában újra szóba került a „Móricz ügy”, mégpedig egy Móriczot védő felszólalásban, Pakots József beszédében. Pakots arról szól, hogy „az irodalomba nem szabad politikát belevinni. Ezt igazolja Móricz Zsigmond esete is, aki harminc éve szolgálja nagy tehetséggel a magyar irodalmat. Móricz Zsigmond bölcs, méltóságos és magyar volt, amikor meghajította fejét azok előtt, akik bántották.”⁶⁵ Pakots megjegyzése Móricz újabb nyilatkozatára céloz, amelyben az író meghajlik a nemzet megbántott önértéke előtt, azt vallja, hogy ő is a revízió álláspontján van, de lényegében semmit sem von vissza korábbi, a támadásokat kiváltó tetteiből és megállapításaiból.⁶⁶

Pakots felszólalására Klebelsberg Kuno kultuszminiszter is válaszol, liberális hangnemben, azt hirdelve, hogy meg kell találni az összhangot az irodalmi szabadság és a nemzeti érzés között.⁶⁷

⁶³ A vármegyék állást foglalnak Móricz Zsigmond ellen, a Nemzeti Színház pedig műsorra tűzi a darabját. Új Nemzedék 1931. IV. 10.

⁶⁴ Klebelsberg Kuno gróf nyilatkozott a jövő kultúrpolitikai terveiről. Nemzeti Újság, 1931. IV. 18.

⁶⁵ Gróf Klebelsberg kultuszminiszter a magyar irodalom nemzeti érzéséről. Pesti Hírlap, 1931. V. 14.

⁶⁶ Önértékében és lojalitásában egyaránt nemes nyilatkozattal fordult a magyar nemzethez Móricz Zsigmond. Magyarország 1931. 95. sz.

⁶⁷ L.: 65. jegyzet.

A Magyar Írók Egyesületében Kodolányi János szólalt fel Móricz védelmében és hibáztatta, hogy a Magyar Írók Egyesülete nem foglalt állást a „gondolatszabadság és egy nagy magyar íróért méltatlan támadás ügyében.”⁶⁸ Peierdi Andor és Pakots József csatlakozott Kodolányi felszólalásához. Az elnöklő Voinovich Géza szerint ilyen állásfoglalás az Írók Egyesületében káros belső szakadásra vezetett volna.

A több hónapig tartó heves vita és sajtóhadjárat az egész korszak társadalmi, irodalom-politikai életének jellemző keresztmetszetét mutatja. Ekkor még, — 1931-ben — ez a vita is azt mutatja, elég tisztán polarizálódik a két tábor, a konzervatív-nacionalista és a gyűjtőnévvel „baloldalinak” nevezhető front.

16.

Móriczot nem térítették el a támadások attól, hogy adandó esetekben újra felvegye és ápolja kapcsolatait a cseh és szlovák irodalom képviselőivel. Még az ellene indított sajtóhadjárat évében, 1931 őszén merül fel a *Légy jó mindhalálig* prágai előadásának terve. Stefan Letz kezdeményezi a darab prágai előadását és Móricz 1931 november 17-én küldi meg hozzájárulását a darab fordításához és a prágai előadáshoz. Az eddig ismeretlen Móricz-levelet az alábbiakban közöljük.⁶⁹

Herrn

Stefan Letz Redaktor

P r a h a V.
Ustareskoly 137. III.p.

Igen Tisztelt Uram,

csak most válaszolok kedves levelére, mert a kislányom, Móricz Virág maga is író és a NYUGAT munkatársa, Prágába készült s ő maga fogja megbeszélni önnel a *Légy jó mindhalálig* dolgát.

Nagyon szívesen adom beleegyezésemet ahhoz, hogy a darabot lefordítsa és a prágai Nemzeti Színházban előadassa. Esetleg egy másik vezető színházban. A darab előadásának ugyanis egy nehézsége van, a főszereplő. Itt nálunk a budapesti Nemzeti Színházban egy fiatal lány, Vaszary Piroška játssza rendkívüli sikerrel. Most vasárnap volt a 105-ik előadása másfél év alatt. Telt ház állandóan.

Kérem, ha a darabot elolvasta, legyen szíves leányommal még míg ő ott van, megbeszélni.

Maradok szíves üdvözléssel

kész híve
Móricz Zs.

A darab jogáról Dr. Marton Sándor színházi ügynöksége Budapest IV. Bécsi u. 1. tárgyal.

Móricz színművét Beló Letz prágai tanár — Stefan Letz fivére — fordította cseh nyelvre. Konrád Edmund cseh drámaíró, a Pen Klub csehszlovák tagozatának akkori titkára, meleg ajánlással adta át a fordítást a prágai Nemzeti Színház igazgatóságának. A *Légy jó mindhalálig* prágai előadására azonban nem került sor, a fordítás kézírata is elkallódott később.

17.

Két év múlva, 1933-ban jelenik meg először Móricz-regény szlovák nyelven. Alžbeta Gollnerová tanárnő fordította le szlovák nyelvre Móricz első nagyíró regényét, a Sáraranyt. A fordító a könyvet megküldte a szerzőnek. Móricz érdekes, szép levélben köszöni meg a fordító munkáját és ismét hitet tesz a népek barátságának gondolata mellett:

⁶⁸ Az „erkölcsrontás” és „nemzetgyalázás” túlkönnyen emlegetett vádjai terrorizálják a magyar íróit. Magyarország 1931. V. 5.

⁶⁹ Ezúton mondok köszönetet Stefan Letz szíves segítségéért és a levél felkutatásáért.

Dr. Alžbeta Gölnerova
úrnőnek
Bratislava

Mélyen tisztelt Nagyságos Asszonyom,

megkaptam a kiadótól a *Zatratené zlato* példányt.

Nagyon örülök neki s nagyon köszönöm Önnek, hogy azt a nagy munkát és fáradságot vette magának, hogy könyvemet szóról szóra s gondolatról gondolatra átvitte az Önök nyelvére. Fájdalom, én nem tudom olvasni, mert sajnos, a magyar nyelven kívül egy nyelvet sem beszélek. Olyan roppant munkában telt el az életem, hogy erre nem volt időm s energiám. És alkalmam. Nagy jelentőséget tulajdonítok azonban annak, hogy szlovák testvéreink előtt megszólalhatok. Ők jól ismerik a magyar életet és azt hiszem, ráismernek a gondolatokra, amelyek a szegény ember életét emberi közösségben állítják elő.

Sőt szeretném, ha ezen az úton tovább lehetne haladni. Az emberek és népek közötti barátságnak egyetlen módja a kölcsönös megismerés. Szívesen bocsátok rendelkezésre írásokat; ha Önnek kedve van hozzá, hogy azokat továbbra is tolmácsolja. Ide mellékelem két kis elbeszélésemet

Népet művelni

Rokkant.

És feljogosítom Önt, hogy ezeket lefordítsa és a legjobb napilapban vagy folyóiratban kiadja. Honoráriumot nem kérek értük.

Ezzel viszonzni kívánom nagy munkáját és jelezni azt, hogy nagyrabecsülöm azt a szlovák népet, amelyet régebben alkalmam volt családi összekötetések alapján közelebbről is megismerni. Első feleségem, szegény, gömörmegyei születésű volt, ő szerettette meg velem a szlovákokat abban az időben, mikor még tótoknak hívták őket,

Maradok szíves és meleg üdvözléssel

készséges híve
Móricz Zs.

Budapest 1933. május 25.

IV. Fővámter 3.

Ui. Kérem, méltotassék számomra ha a novellák megjelennek egy egy példányt az illető lappéldányból küldeni.⁷⁰

Alžbeta Gölnerova Szabó Dezső *Segítségét* is lefordította szlovák nyelvre. Eötvös Józsefről szlovák nyelvű monográfiája jelent meg. Gölnerova a második világháború végén a fasizmus áldozata lett, 1944/45 telén az antifasiszta mozgalomban való részvétele miatt kivégezték. 1932-ben Móricz Forr a bor című regényét ismerteti a szlovák nyelvű Prudy c. folyóiratban. Egy hagyatékában maradt, 1935 XII. 8-án keltezett levéltöredékében olvashatjuk a következőket: „Mikor a Sáraranyt fordítottam, elolvastam minden művét, és tanulmányt akartam róluk írni. Bele is kezdtem, de nem fejezhettem be. A kéziratom megvan és remélem, hogy mégiscsak meglátja a napvilágot.” A Sárarany szlovák kiadásával a legtekintélyesebb szlovák irodalmi folyóirat, a Slovenské Pohlády is foglalkozott: Lea Mrázova írt a könyvről kritikát.⁷¹

18.

Cseh nyelven Móricz regényei közül a *Légy jó mindhalálig* jelent meg először. A fordítás Antonín *Štraka* műve, aki a csehszlovák-magyar kulturális kapcsolatok lelkes szervezője, több neves magyar író barátja és támogatója volt.⁷²

⁷⁰ A levél felkutatásáért köszönettel tartozom a közelmúltban elhunyt Gwerk Edmund festőművésznek, Gölnerova Alžbeta férjének. Gwerk Edmund a levelet a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának adományozta.

⁷¹ Lea Mrázova: *Zsigmond Móricz: Zatratené zlato*, Slovenské Pohlády, XLIX. évf. 1933. 4. sz.

⁷² Vö.: Komlós Aladár: *József Attila és Jiri Wolker*, Irodalomtörténet 1949. 2. sz.

Móricz előszót írt a regény cseh nyelvű kiadása elé. Az előszó magyar fordítását már azért is szükségesnek véljük közreadni, mert a regény értelmezéséhez fontos szempontokat, írói önvallomást ad. Móricz előszavát Sziklay László fordításában közöljük:

A szerző könyvéről

cseh fordításának kiadása alkalmából.

Egy kicsit életrajz ez, egy kicsit álom, de legfőképpen a gyermeki lélek tragédiája. Amikor 44 évvel ezelőtt kisdíák voltam Debrecenben, valóban tragikus konfliktusom támadt úgy, hogy szembekerültem a felnőttekkel.

A gyermek a felnőttekben felsőbb lényeket sejt. Az ő fogalmai szerint az az élet célja, hogy a gyermekből felnőtt legyen, ami azt is jelenti, hogy a rossz gyermekből végül is jó ember legyen. Valahogy úgy képzelem el: nemcsak az iskola feladata, hanem az egész életé is, hogy erkölcsi lényeket neveljen. A gyermek a felnőttekben a maga idealizmusának a megvalósulását keresi. „A felnőtt már tudja mi a jó és mi a rossz. A kisgyerek nem hibás, mert ez még nem tudja.” A gyermek szemében a felnőtt a fejlődés csúcán áll. A felnőtt mindazoknak a tulajdonságoknak a tökéletes reprezentánsa, amelyeket mintaképül tűznek ki eléje.

A gyermek ritkán tudatosítja ezt, viszont ez megnyilatkozik a felnőttek csodálatában. A testileg és lelkileg fejlett felnőtt ember ideál, akiért a gyermekek inkább lelkeseznek, mint bármilyen tanításért.

Ha viszont egy szerencsétlen konfliktusban, erkölcsi bukásban, amikor is a gyermeket ártatlanul megrágalmazták, lehull a felnőttekről a lepel, s a gyermek rájön, hogy egyáltalában nem tökéletesebbek, jobbak és megértőbbek, mint az ő társai, sőt, ellenkezőleg közönyösebbek és érzéketlenebbek vele szemben, mint az ő rossz pajtásai: akkor az egész világ képe összeomlik benne és mérhetetlen szenvedéseket él át.

Ebben a problémában az emberiség fejlődésének minden fázisa benne van. Mi az oka, hogy az ember olyan nehezen fejlődik? Mi az oka, hogy az emberek nem tudják megérteni egymást? Miért nem képesek testvéri módon kezeltetni egymással a megismert és az unalomig hangoztatott erkölcsi elvek alapján? Miért van, hogy vakok a legfontosabb kérdésekkel szemben?

Ez a regény nem az intézetek helyes vagy helytelen életének a kritikája, nem a tanítás és az ifjúsággal való bánásmód abszurd viszonyainak leleplezése és elítélése. Itt az a probléma, hogy a felnőtt elbukik a gyermek lelkében, mint egy értelmetlen lénnyel.

Hogy lehet, hogy a felnőtt ember nem érti meg a gyermek kérdő tekintetét? A gyermek nem tudja kifejezni érzelmeit és gondolatait. A gyermek csak szenvedni tud... Az érzékeny gyermeklélek sorsa a mérhetetlen szenvedés.

Ez az érzékenység, ez a csalódás és fájdalom gyakran az egész életre kihat. Felnőtt korára riadtta, félténné és tehetetlenné teszi, és pedig éppen a legtehetségesebbeket: ezért, felnőttek, vigyázzatok, hogy le ne csúszzatok a gyermeki bámulat mérlegén; ezzel magatoknak és az emberiség jövőjének tesztek kárt.

Minden könyvem valamelyes filozófiai hitvallás, de itt érzem a legjobban a vágyat az emberi szolidaritásra.

Budapest, 1936. szept. 15.

Móricz Zsigmond

Antonín Straka szintén a fasizmus áldozata lett. Hagyatékából került elő Móricz baráti dedikációja, amelyet Légy jó mindhalálig cseh nyelvű kiadásának egyik példányába írt.⁷³

19.

Móricz csehszlovákiai útjainak tapasztalatai és élményei több vonatkozásban elmélyítették és megerősítették humanista elveit. Az ötödik évtizedének végén járó férfi, az országos

⁷³ E dolgozat több adatát csehszlovákiai tanulmányutam során tisztáztam. Ezúton is köszönetet mondok mindazoknak, akik tanulmányutam kutatásaiban segítségemre voltak: Zuzana Adamovánek, a Csehszlovák Tudományos Akadémia munkatársának, Rákos Péternek, a prágai Károly Egyetem adjunktusának; Karol Tomišnak és Csizmadia Dezsőnek, a Szlovák Tudományos Akadémia munkatársainak és nem utolsósorban az azóta elhunyt Simai Béla kassai főorvosnak és még másoknak is Csehszlovákiában és Magyarországon.

híró író is talált tanulni valót abban, amit a határokon túl, a szomszédos országokban látott: A trianoni szerződés következményei a korszak valamennyi magyar írójának gondolkozásában nyomatot hagytak. Móriczban volt erő arra, hogy korábbi érzéseit, ítéleteit, tetteit újabb tapasztalataihoz mérje és módosítsa. A két világháború közötti korszak nyomasztó légkörében a „nemzeti öncélúság” és elzárkózás évtizedeiben a korszak ellenében Móricz is eljutott „az emberek és népek barátságának” gondolatához, ahhoz az emberi-művészi programhoz, amit kortársa, Bartók így fogalmazott meg: „Az én vezéreszmém a népek testvérválásának eszméje, a testvérválás minden háborúság és viszály ellenére.”

20.

Bibliográfia

Móricz Zsigmond csehszlovákai útjainak és kapcsolatainak feldolgozása során nagy segítségemre volt Kozocsa Sándor úttörő jelentőségű Móricz-bibliográfiája (*Móricz Zsigmond irodalmi műveinek* Budapest, 1952). Munkaközöen újabb — a Kozocsa-bibliográfiában nem szereplő — Móriczcal foglalkozó írások kerültek elő. Ezek bibliográfiáját alább közlöm:

1914.
Móricz Zsigmond Léván, Lévai Hírlap, 1914. II. 28.
1923.
Aldori Károly: A Sári bíró igazsága, Kassai Napló, 1923. I. 28.
1926.
Móricz Zsigmond Kassán, Kassai Napló, 1926. XI. 9.
Móricz Zsigmond megérkezett Kassára, Kassai Napló, 1926. XI. 12.
Beszélgetés Móricz Zsigmonddal, Kassai Napló, 1926. XI. 14.
Móricz Zsigmond nagysikerű előadásai Ungváron és Munkácson, Kárpáti Híradó (Ungvár), 1926. XI. 17.
1927.
Földes Sándor: A boldog költő Szlovénzkóban. A Reggel (Pozsony), 1927. IV. 5.
Földes Sándor: Utóhang Móricz Zsigmond szlovénzkói látogatásához. A Reggel. (Pozsony) 1927. IV. 15.
Horváth Ferenc: Móricz Zsigmond lévai látogatása elé. Bars, 1927. IV. 3.
Szombáthy Viktor: Móricz Zsigmond nagy örömmel beszélt szlovénzkói útjáról, a városokról, a szlovénzkói fiataiságról s a fellendülő irodalomról. Prágai Magyar Hírlap, 1927. IV. 27.
[Márkus László]: Móricz Zsigmond. Gömör, 1927. IV. 10.
K[öperniczky] [Kornél]: Móricz Zsigmondék Léván, Bars, 1927. IV. 10.
Bd.: Móricz Zsigmondék. Bars, 1927. IV. 17.
(s. d.) Móricz Zsigmondék Érsekújváron. Érsekújvár, és Vidéke, 1927. IV. 10.
Móricz Zsigmond és Simonyi Mária irodalmi körútja Szlovénzkóban. Prágai Magyar Hírlap, 1927. 75. sz.
Móricz Zsigmond és Simonyi Mária irodalmi estje Komáromban. Prágai Magyar Hírlap, 1927. 79. sz.
Móricz Zsigmond és Simonyi Mária. Komáromi Lapok, 1927. IV. 2.
Móricz Zsigmond és Simonyi Mária irodalmi estje Komáromban. Komáromi Lapok, 1927. IV. 5.
Móricz Zsigmond és Simonyi Mária Losoncon. Prágai Magyar Hírlap, 1927. IV. 13.
Móricz Zsigmondokat öríási lelkesedéssel fogadta Rimaszombat. Prágai Magyar Hírlap, 1927. IV. 14.
Móriczot letitították a Nemzeti Színház színpadáról. A Reggel (Pozsony) 1927. IX. 9.
Móricz Zsigmond A Reggel szerkesztőségében. A Reggel (Pozsony), 1927. IV. 7.
Móricz Zsigmond Pozsonyban. A Reggel (Pozsony), 1927. IV. 3.
Móricz Zsigmond és Simonyi Mária előadók estje Pozsonyban. Magyar Újság, (Pozsony) 1927. IV. 7.
Köszöntünk, Mester... Gömör, 1927. IV. 10.
Móricz Zsigmond üdvözléte. Gömör, 1927. V. 8.
Móricz Zsigmond és Simonyi Mária Rimaszombatban. Gömör, 1927. IV. 17.
1928.
Komlós Aladár: Uri nruri, Kassai Napló, 1928. IV. 29.
1929.
gy. f. [György Ferenc]: Móricz Zsigmond, aki „épügy” szereti második feleségét, mint ahogy az első szerette. Élet (Pozsony), 1929. III. 30.
1930.
Györfy Dezső: A Szentiváni Kúria kapuján belül. Prágai Magyar Hírlap, 1930. V. 18.
Jelen Mihály: Eső-leső társaság a Nyugat virágos kertjében. Élet (Pozsony).
Nádfőy Árpád: Móricz Zsigmond hitvallása Nyugat mellett. Új Világ (Eperjes), 1930. II. 23.
Maurice Rostand és Móricz Zsigmond a csehszlovák cenzura ellen. Az Est, 1930. XI. 19.
Maurice Rostand és Móricz Zsigmond a cseh cenzuráról. 8 órai újság, 1930. XI. 19.
Az elkobzott író. Magyarorság, 1930. XI. 19.
Móricz Zsigmond előadása. A Reggel (Pozsony), 1930. XI. 14.
Szent-Ivány József, Dzurányi László és Móricz Zsigmond a kúria parkjában (fénykép). Képes Hét, a Prágai Magyar Hírlap vasárnapi melléklete. 1930. V. 25.
1931.
Emődý László: Válasz Móricz Zsigmond nyilatkozatára. Magyarorság, 1931. IV. 9.
Féja Géza: Új hajszá. Előőrs, 1931. III. 29.
Jenő József: Móricz Zsigmond és a nemzeti gondolat. Népszava, 1931. III. 22.
Makkai János: Akik nem érettek az európaiságra. Magyarorság, 1931. IV. 5.
Martinecsek László: Móricz Zsigmond és egy nyitrai szlovák újság. Nyitra vármegye, 1931. IV. 10.
M. Juhász Margit: Amit főpapi ornátusban ríznek a Négyesy Lászlók. Budapesti Hírlap, 1931. III. 3.
Oláh György: Biharí fények. Magyarorság, 1931. IV. 9.
Pekár Gyula: Hazafiság és nemzetközség. Budapesti Hírlap, 1931. 62. sz.
(M. I.): A Móricz-ügy. Magyarorság, 1931. IV. 29.
„A magyar olvasóközönség elfordul attól az írótól, aki megsértette a magyarságot”. Magyarorság, 1931. III. 18.
„Nincs szükségünk oly európaibb magyarságra, amely nemzeti értékének megvetéséből fakad.” Magyarorság, 1931. III. 20.

Borsod – Gömör és Kishont megyék állásfoglalása a Móricz Zsigmond-ügyben. *Magyarság*, 1931. IV. 25.
 Csongrád megye elítélte Móricz Zsigmondot. *Magyarság*, 1931. IV. 10.
 Heves megye nem foglalkozott a Móricz-üggyel. *Magyarság*, 1931. IV. 30.
 Zala megye elítélte Móricz Zsigmond magatartását. *Magyarság*, 1931. V. 13.
 Esztergom vármegye nem foglalkozik Móricz Zsigmond ügyével. *Magyarság*, 1931. V. 16.
 Jász-Nagykun-Szolnok megye elítélte Móricz Zsigmond magatartását. *Magyarság*, 1931. V. 23.
 A Nyugat összeomlása. *Nemzeti Újság*, 1931. III. 17.
 Újabb támadások Móricz Zsigmond ellen. *Nemzeti Újság*, 1931. III. 17.
 Móricz Zsigmondnak. *Nemzeti Újság*, 1931. IV. 4.
 Klebelsberg Kunó gróf nyilatkozik a jövő kultúrpolitikai terveiről. *Nemzeti Újság*, 1931. IV. 18.
 Móricz Zsigmond. *Nemzeti Újság*, 1931. IV. 12.
 Csongrád kisgyűlése hazafiatlannak bélyegezte Móricz Zsigmond cikkét. *Nemzeti Újság*, 1931. IV. 28.
 Magyar Írók Egyesülete nek közgyűlése. *Nemzeti Újság*, 1931. V. 5.
 A Petőfi Társaság nagygyűlésén Pekár Gyula élesen elítélte Móricz Zsigmond legújabb irodalmi és politikai hitvallását. *Új Nemzedék*, 1931. III. 17.
 Ha Petőfi élne, ő is elítélné Móricz Zsigmond viselkedését. *Új Nemzedék*, 1931. III. 19.
 A vármegyék állást foglalnak Móricz Zsigmond ellen, a Nemzeti Színház pedig másorra tűzi a darabját. *Új Nemzedék*, 1931. IV. 10.
 Béresek és hajcsárok. *Új Nemzedék*, 1931. IV. 12.
 Móricz Zsigmond nyilatkozik. *Új Nemzedék*, 1931. IV. 29.
 No, Móricz Zsigmond, kellett ez kendnek? *Népszava*, 1931. IV. 8.
 Az irodalmi bojkott. *Népszava*, 1931. IV. 10.
 Már megint „a nemzet”... *Népszava*, 1931. IV. 19.
 Móricz Zsigmondról feltételezni sem szabad, hogy nemzetellenes magatartást tanúsít – mondta Borsod megye közgyűlésén Bottlik József. *Esti Kurir*, 1931. IV. 25.
 Ahol minden rendben van. *Népszava*, 1931. IV. 21.
 Szórakoznak a vármegyék. *Népszava*, 1931. IV. 25.
 Zemplén vármegye örökdió a haladás felett. *Népszava*, 1931. IV. 26.
 A csongrádi urak. *Népszava*, 1931. IV. 28.
 Móricz Zsigmond cikke Borsod megye közgyűlésén. *Pesti Hírlap*, 1931. IV. 25.
 A csongrádi kisgyűlés határozata Móricz Zsigmond ellen, és az író nyilatkozata. *Pesti Hírlap*, 1931. IV. 28.
 Móricz Zsigmond ügye. *Pesti Hírlap*, 1931. V. 1.
 Gróf Klebelsberg kultuszminiszter a magyar irodalom nemzeti érzéséről. *Pesti Hírlap*, 1931. V. 14.
 Móricz Zsigmond: „Nemzeti élet és irodalom”. *Pesti Napló*, 1931. IV. 11.
 Zemplén, Móricz Zsigmond-ellenes átiratát levette a napirendről Borsod. *Pesti Napló*, 1931. IV. 25.
 Csongrád vármegye közgyűlése és Móricz Zsigmond nyilatkozata. *Pesti Napló*, 1931. IV. 28.
 Bottlik József felhívja a vármegyéket, hogy ne foglalkozzanak tovább a Móricz-vitával. *Pesti Napló*, 1931. IV. 29.
 Móricz Zsigmond elégtételt adott egy olyan sértésért, amelyet el sem követett. *Pesti Napló*, 1931. IV. 30.
 Heves megye Móricz Zsigmond mellett. *Pesti Napló*, 1931. IV. 30.
 Fehér megye nem foglalkozik Zemplén átiratával Móricz Zsigmond ellen. *Pesti Napló*, 1931. V. 1.
 A magyar író gatlásai a Móricz-ügy a Magyar Írók Egyesületében. *Pesti Napló*, 1931. V. 5.
 „Nem szabad feltételezni Móricz Zsigmondról, hogy nemzetellenes magatartást tanúsított volna!” *Magyarország*, 1931. IV. 25.
 Az „erkölcsrontás” és „nemzetgyalázás” túlkönnyen emlegetett vádjai terrorizálják a magyar írókat. *Magyarország*, 1931. V. 5.
 Somogy megye nem tárgyalja a Móricz-ellenes zempléni átiratot. *Magyarország*, 1931. V. 5.
 Egy pillanatra... *Az Est*, 1931. III. 18., IV. 29., IV. 30., V. 1.
 Móricz Zsigmond ügye az írók közgyűlésén. *Az Est*, 1931. V. 5.
 Minden más hadban közvélemény vihára elsőpörné azt az írókat, aki a nemzete (sic!) ellenes propaganda szolgálatába áll. 8 órai újság, 1931. III. 17.
 Hogyan fogadta Pekár Gyula kultuszállamtitkár korában Móricz Zsigmondot. 8 órai újság, 1931. III. 18.
 Csongrád megye kisgyűlése egyhangúlag hazafiatlannak mondotta Móricz Zsigmond cikke. 8 órai újság, 1931. IV. 28.
 Móricz Zsigmond ügyével nem foglalkozik a Magyar Írók Egyesülete. 8 órai újság, 1931. V. 5.
 Ankét Masaryk magyar kultúralapítványáról. *Új Munka*, (Prága) 1931. IV. 1932.
 Móricz Zsigmond előadása Pozsonyban. *A Reggel*, (Pozsony), 1932. I. 10.
 Móricz Zsigmond. *A Reggel* (Pozsony), 1932. I. 12.
 1936.
 — : Ne jöjjön Móricz Zsigmond Szlovénzkóba. *Élet* (Pozsony), 1936. XI. 8.
 1937.
 Barkóczy István: Érdekes kísérlet. (Móricz Zsigmond: Betyár.) *Magyar Nap* (Pozsony), 1937. I. 31.
 1938.
 Móricz Zsigmond a zsidókérdésről. *Kassai Újság*, 1938. V. 22. (119. sz.)
 1941.
 Féja Géza: Árvácska, Móricz Zsigmond regénye. *Magyar Hírlap*, (Pozsony), 1941. XII. 14.
 1942.
 Ásguthy Erzsébet: Móricz Zsigmond ma éjszaka elhunyt. *Magyar Hírlap* (Pozsony), 1942. IX. 8.
 Páll Miklós: Búcsú Móricz Zsigmondtól. (Vers.) *Magyar Hírlap* (Pozsony), 1942. IX. 13.
 Peéry Rezső: Sirató. *Magyar Hírlap* (Pozsony), 1942. IX. 10.
 Peéry Rezső: Búcsú Móricz Zsigmondtól. *Magyar Hírlap* (Pozsony), 1942. IX. 12.
 Peéry Rezső: Julianus barát. *Magyar Hírlap* (Pozsony), 1942. X. 4.
 K. H.: Móricz Zsigmond utolsó napjai és utolsó nagy terve. *Magyar Hírlap* (Pozsony), 1942. IX. 8.
 Meghalt Móricz Zsigmond. *Magyar Néplap*, (Pozsony) 1942. IX. 10.
 Budapest — Móricz Zsigmond, a nagy magyar író, szombatra virradó éjjel két órakor 63 éves korában elhunyt. *Magyar Hírlap* (Pozsony), 1942. IX. 6.
 Móricz Zsigmond emlékünnepe a pozsonyi rádióban. *Magyar Hírlap* (Pozsony), 1942. X., 5.

A VÁRMEGYÉK TÁMADÁSA MÓRICZ ZSIGMOND ELLEN 1931-BEN

A Móricz Zsigmond 1930-as csehszlovákiai útja nyomán a sajtóban megindult támadás¹ minden szenvedélyessége ellenére talán nem korbácsolta fel annyira a közvéleményt, mint Zemplén vármegye „megbélyegzési” javaslata. 1931. március 26-án² tartotta Sátoraljaújhelyen Zemplén vármegye törvényhatósági bizottsága évnegyedes, rendes közgyűlését Széll József főispán elnöklete alatt. A napirend első pontja Bernáth Aladár alispánnak a vármegyei közigazgatás utolsó negyedévi állapotáról beszámoló jelentése volt. Tantó János, megyaszóci ref. lelkész szólott hozzá elsőnek az alispáni jelentéshez, felhíva a figyelmet arra, hogy a falu népe „nemzetietlen agitátorok” részéről milyen kísértéseknek van kitéve. Az utána felszólaló Emődy László nyug. törvényszéki tanácselnök, a Zemplén megyei Kazinczy kör elnöke, Tantó beszédét azzal egészítette ki, hogy nemzethűség szempontjából aggályos Móricz cikke is, és ezért indítványozta, hogy a vármegye ítélje el az író állásfoglalását. A közgyűlés így is határozott, és határozatát hasonló állásfoglalás végett a társtörvényhatóságoknak is megküldte.³

Emődynek ez a, lehet, hogy csak a vita hevében felvetett, és előre nem is tervezett, javaslata tehát Móricz Zsigmond felett ítélkezési fórumnak tette meg huszonöt vármegye⁴ közgyűlését. A vármegye ősi joga volt, hogy közgyűlésein politikai kérdések felett vitázzon, a többi vármegyével közös állásfoglalás végett átiratokat váltson, a kormányhoz feliratokat intézzon. Az ilyen közös állásfoglalásnak természetesen mindig országos jelentősége volt, és azzal úgy a kormányoknak, mint a közvéleménynek számolnia kellett. Kérdés, hogy a vármegyék ebben az időpontban milyen réteget képviseltek. A vármegyei szervezeten épp két évvel ezelőtt hozott nagy változtatásokat létre az 1929: XXX. tc. A törvény szerint a vármegyét képviselő törvényhatósági bizottságnak csak kétötöd részét választották az összes választók, kétötöd része a legtöbb adófizetők közül került ki, míg a maradék egyötöd rész megoszlott az ún. szakszerűség (a vármegyében működő állami hivatalok vezetői) képvisellete, a vallásfelekezetek és az érdekképviseltek (különböző kamarák) megbízottai között. Ezeken kívül a bizottság tagjai voltak a megyei tisztviselők és az örökös bizottsági tagok. 750 lakosra esett egy megyebizottsági tag. Zemplénben ekkor 205 tagból állott a bizottság,⁵ amelyből csak 72 volt választott. Mindez azt mutatja, hogy a vármegye távol állott attól, hogy népképviselői intézmény legyen, állásfoglalása tulajdonképpen az országot irányító réteg állásfoglalását jelentette.

Még mielőtt a zempléni határozat megkezdte volna országjáró útját, Móricz nyilatkozatot tett ezzel kapcsolatban közzé, amelyre Emődy a szélsőjobboldali *Magyarság* hasábjain válaszolt⁶ és fenntartotta álláspontját. A vita tehát újult erővel lángolt fel, pro és contra jelentek meg cikkek a Móricz-üggyel kapcsolatban, amelyek között ki kell emelnünk Emődy Zoltánnak, (Emődy László fia) a Bajcsy-Zsilinszky szerkesztette *Előőr*sben közölt, apját. o. z címzett nyílt levelét, amelyben szembe fordul a Móricz-ellenes támadásokkal. A levél bizonyítja arra, hogy az értelmiségi ifjúság egy része a vitába az író oldalán állott.

Ezalatt sorban megérkezett a vármegyékhez a zempléni átirat. Először Borsod vármegye törvényhatósága tűzte ki tárgyalásra az 1931. évi április 24-i közgyűlésen. Az író tisztában volt

¹ Vö. Vargha Kálmán: Adalékok Móricz Zsigmond csehszlovákiai útjaihoz és kapcsolataihoz. It. 1957. 3. sz.

² *Móricz Virág*: Apám regénye, (Bp. 1953.), 373. tévesen április 12-re helyezi a közgyűlés keltét.

³ 1. sz. melléklet, továbbá *Felsőmagyarországi Hírlap*, 1931. március 28.

⁴ Igaz, hogy a határozat társtörvényhatóságokról beszél, azonban a törvényhatósági jogú városok úgy látszik nem kapták meg az átiratot. Miskolc városához, iktatókönyve tanúsága szerint nem érkezett meg. Csak Debrecennél tesz egy újságcikk említést arról, hogy a városhoz megérkezett a zempléni határozat (*Debrecen*, 1931. április 29.), de ez is tévedés lehet, mert a május 18-i városi közgyűlésről szóló beszámoló nem említi meg. (Uo. 1931. május 19.) Más városoknál semmi nyomot nem találunk rá. Sajnos, mivel a zempléni levéltár alispáni iratai között bárbar selejtezés pusztított, nem maradt meg az átirat fogalmazványa, és így nem tudjuk, hogy csak a megyei közigazgatási kiadó gondatlanságából nem küldték el a városoknak, vagy pedig szándékosan nem akarták.

⁵ 1929. évi XXX. tc. A) kimutatás. A 1925 tagból csak 77 volt jelen.

⁶ *Magyarság*, 1931. április 9.

azzal, hogy a zempléni határozat utáni az első vármegyei állásfoglalás döntő jelentőségű lesz a vita további alakulására nézve. Különösen fontosnak tarthatta éppen Borsod- és Gömör-Kishont közíge. e. e. vármegye megnyilatkozását, mert a megyeszékhely az a Miskolc volt, amelyről maga írta, hogy „arra van predesztinálva, hogy Budapest után a legnagyobb város legyen az országban”.⁷ Ezért a közgyűlés napján a helyi lapokban közölte azt a nyilatkozatát, amelyben bizonyos mértékben megmagyarázni igyekezett eredeti cikkét.⁸ Móricz nyilatkozatait, habár meghátrálás volt, mégis szükségesnek kell tartanunk, mert ez által lehetőséget nyújtott arra, hogy a vármegyék ne csatlakozzanak a zempléni határozathoz. A vármegyék egységes állásfoglalása beláthatatlan következményekkel járhatott volna.

Borsod közgyűlése viharosan zajlott le. A gyűlés előtt megtartott kisgyűlés Vadnay László vármegyei főjegyző előadói indítványára úgy határozott, hogy a zempléni átirathoz való csatlakozást javasolja a közgyűlésnek. Már tárgyalták a javaslatot, midőn a főispáni szobából kilépett Bottlik József kormánypárti országgyűlési képviselő és az aznapi Móricz-nyilatkozatra hivatkozva, kérte a kisgyűlés javaslatának elvetését. Heves és hosszas vita után a szintén kormánypárti képviselő Farkas Gyula javaslatára a határozathozatalt a következő közgyűlésre halasztotta a törvényhatóság, hogy addig a tényállást tisztázhassák.⁹

Az író ügyesen kihasználta azt, hogy a vármegye foglalkozott ügyével. A közgyűlést követő napra, április 25-ére Nyugat irodalmi estét hirdetett a miskolci Zenepalotába, és természetesen az előző napi határozat visszhangjaként nagy érdeklődés jelentkezett.¹⁰

Következőnek Csongrád megye vette tárgyalás alá a zempléni átiratot. Négyesy László, Móricz ellenfele itt született, a vármegye örökös törvényhatósági bizottsági tagjának választották, és egyik rokona volt a szentesi polgármester. Már az április 27-i kisgyűlésen heves viták kezdődtek. A vármegye felsőházi tagja, Cicatricis Lajos támadta legélesebben az írot. Forradalomtól való félelem tükröződik egész beszédéből. Móricz állásfoglalását mérgezett kúthoz hasonlítja, amelyből a „higyeleji intelligencia” él, az ilyen állásfoglalások vezettek 1918-hoz. Miután a vitában Böszörményi Jenő ref. lelkész a borsodi közgyűlésre is hivatkozva védelmébe vette az írot és meghallgatását kérte, Cicatricis közbekiáltott: „Ki vele a Parnasszus-ról is! Kutyakorbáccsal!” Ezek után az alispán felolvasta az inkriminált Móricz-cikket, és azt javasolta, hogy ha az író bocsánatot kérne a nemzettől, csak akkor vegyék le az ügyet a napirendről. Végül a kisgyűlés a zempléni átiratot pártolól terjesztette a közgyűlés elé. Az ró még aznap új nyilatkozatában bocsánatot kért a nemzettől.¹¹

A csongrádi kisgyűlés és a Móricz-nyilatkozat újra felélesztette a Móricz-ügy feletti sajtóvitát. Bottlik, aki már Borsodban a megbélyegzés ellen szólt fel, nyilatkozatot tett közzé, amelyben helytelenítette a vármegyék beavatkozását. Elismerte ugyan azt a jogot, hogy a megye közérdekű ügyekben állást foglaljon, de a Móricz-ügyet nem lehet annak nevezni, hiszen a zempléni beavatkozás előtt csak igen szűkkörű irodalmi vita volt.¹² Ugyanakkor a szélsőjobboldali *Magyarság* hasábjain a szerkesztő Milotay István, akinek március 15-én megjelent, Móricznak szóló „nyílt levele” élezte ki először az író elleni támadásokat, most hangot váltva arról ír, hogy véleménye szerint a Móricz-ügy segítségével a kormánypart akarja „a mai rendszert nemzeti hőssé kvalifikálni”. Úgy látja, hogy a Móricz-ellenes irodalmi irány „amelynek vagy semmi köze nincs az igazi irodalomhoz, vagy azt hiszi, hogy Arany Jánosnál megállt a világ”, keresi igazolását a vitában. Ez az irányzat a kormánypart irányzata. Végül

⁷ Idézi a *Reggeli Hírlap* 1931. május 5-i számában.

⁸ *Reggeli Hírlap*, 1931. április 24. Kivonatossan közölte az ugyancsak Miskolcon megjelenő *Magyar Jövő* aznapi száma is.

⁹ L. II. sz. melléklet. Az újságok is részletes tudósításokat közöltek. Pl. *Reggeli Hírlap* 1931. április 25, *Magyar Jövő* 1931. április 25. *Esti Kurír* 1931. április 25. *Felsőmagyarországi Hírlap*, 1931. április 25, *Pesti Napló* 1931. április 25. *Magyarság* 1931. április 25. Ez támadja a megyét a viszonylag Móriczhoz húzó határozat miatt. Meg kell még jegyeznünk, hogy a határozat értelmében az irattárnok 1931. július 13-án a Móricz-ügy aktáit bemutatta Bónis Aladár alispánnak, aki azonban végleg irattárba helyezette. (Miskolci Állami Lt. Borsod vm. lt. Alispáni iratok. 10075/ai. 1931. sz.)

¹⁰ *Móricz Virág* i. m. 373. Nagy Péter Móricz Zsigmond 1953. 229–30. A *Magyar Jövő* c. ellenzéki miskolci lap 1931. április 24-i számában hosszú cikkben hívja fel a figyelmet a következő napi előadásra, melynek érdekességét az aznapi közgyűlés is emelni fogja. Mindkét miskolci lap részletes beszámolót közöl április 26-i számában az előadásról.

¹¹ *Magyarság, Magyarország, Nemzeti Újság* stb. 1931. április 28. *Alföldi Friss Újság* 1931. április 29.

¹² *Pesti Napló* 1931. április 29.

megállapítja, hogy „nagyon furcsa lenne, ha a magyar vármegyék hivatásuknak éreznék eldönteni, hogy ki milyen író, hogy egy író destruktív-e, vagy nem destruktív”.¹³

Csongrád április 29-én tartott közgyűlése hevesességében felülmúlta a kisgyűlést. A frontok ugyanazok voltak. A Móricz-ellenes irány vezérszónokai: Cicatricis és Nizyessy polgármester nem fogadták el az író bocsánatkérését. Móricz mellett főleg Böszörményi, Piroska János és a szintén református lelkész Gilicze Antal szólaltak fel. A vitának felekezeti színe zete is lett: a reformátusok a Móricz-ellenes támadást bizonyos fokig kalvinista-ellenes támadásnak is érezték. Már a borsodi megyegyűlésen megtaláljuk ennek nyomát. Viszony meg kell állapítanunk azt is, hogy a Móricz-pártiak szinte kivétel nélkül az ellenzéki bizottsági tagok közül kerültek ki Csongrádban (szemben Borsóddal), a katolikus Piroska pl. az ellenzék egyik megyei vezére volt. Gilicze beszédében utalt arra is, hogy „Móricz Zsigmond nem sértette meg a nemzetet, ellenben elégtételt adott egy olyan sértésért, amelyet el sem követett”. A már majdnem tettegességgig fajuló vitában a főispán hiába igyekezett közvetíteni az ellenfelek között. Végül 46 szavazattal 22 ellen a közgyűlés elfogadta a zempléni határozatot.¹⁴

Ugyanakkor Heves vármegye is közgyűlést tartott, ahol úgy döntöttek, hogy nem veszik tárgyalás alá a Móricz-ügyet, mert az író időközben megkövette a nemzetet.¹⁵ Ettől kezdve a megyék állásfoglalása megoszlik: a Móricz nyilatkozatok megtették a hatást: a vármegyék többsége napirendre tért az ügy felett. Voltak ugyan olyan megyék, amelyek ragaszkodtak az író elítéléséhez, azonban Csongrádon kívül egyedül Jász-Nagykún-Szolnok megye közgyűlése fogadta el a zempléni határozatot eredeti formájában.¹⁶ Abaúj-Torna vármegye közgyűlésén olyan javaslat született, amely szerint „a vármegye törvényhatósága nem érintve Móricz Zsigmondnak írói munkásságát, a Nyugatban megjelent cikkét... politikai kifakadásnak tekinti és azt mélyen elítéli”. A főispán (ugyanaz a Széll József, akinek elnöksége alatt született meg a zempléni határozat) meg akarta akadályozni ezt a határozatot, és ezért azt javasolta, hogy elítélvén ugyan az író eljárását, mégis térjenek napirendre az átirat felett. Ezt az indítványt azonban a közgyűlés elvetette, és így a fenti határozat ment keresztül.¹⁷

Általában a közgyűlést előkészítő kisgyűlések azt a javaslatot terjesztették elő, hogy elítélve ugyan az író eljárását, bocsánatkérését elfogadva, térjenek napirendre az ügy felett. Így határoztak Hajdú,¹⁸ Szatmár,¹⁹ Zala,²⁰ Szabolcs,²¹ Esztergom–Komárom,²² Győr²³ vármegyék közgyűlései.

Más vármegyék egyszerűen elfogadva az író bocsánatkérését, az elítélésről nem szólva, tértek napirendre az ügy felett. Így jártak el Hevesen kívül Sopron,²⁴ Fejér,²⁵ Nograd–Hont²⁶ törvényhatóságai.

A többi vármegyék közgyűlései úgy látszik nem foglalkoztak a Móricz-üggyel. Pedig a határozat megérkezett, és ezekben a megyékben is nagy érdeklődést keltett. Pl. egy Békés megyei lap két cikkben is foglalkozik az átirattal, amelyet majdnem szóról-szóra közöl,²⁷

¹³ *Magyarság*, 1931. április 29.

¹⁴ *Pesti Napló*, 1931. április 30. Ezen kívül tudósítást találunk a közgyűlésről pl. a *Nemzeti Újság*, *Magyarság* április 30., és az *Alföldi Friss Újság* május 1-i számaiban.

¹⁵ *Magyarság* 1931. április 30., *Pesti Napló* 1931. április 30.

¹⁶ *Magyarság* 1931. május 25.

¹⁷ *Abaúj-Tornai Hirlap* 1931. május 16.

¹⁸ A kisgyűlés előtti indítvány egyszerű napirendről való levételt célzott, amit azonban vita után úgy módosítottak, hogy megbotránkozván ugyan az író cikkén, bocsánatkérését elfogadva, térnek napirendre az ügy felett. (*Debrecen*, 1931. május 12.) Ezt a javaslatot fogadta el a közgyűlés. (*Uo.* május 16.)

¹⁹ *Szatmár és Bereg*. 1931. május 10.

²⁰ *Magyarság* 1931. május 13.

²¹ *Nyírvidek* 1931. május 13. A lap május 8-i száma is foglalkozik az üggyel.

²² *Magyarság*, 1931. május 16.

²³ Már a gyűlés előtti figyelmezteti a *Dunántúli Hirlap* 1931. május 13-i száma a Móricz-ügyre a közönséget. A május 16-i kisgyűlés, részben a főispán indítványára, az ügynek megjegyzés nélküli napirendről való levételét javasolta a közgyűlésnek (*Győri Hirlap* 1931. május 17.), amely május 18-án mégis a fenti, részben elítélő határozatot hozta. (*Uo.* május 19.)

²⁴ Kisgyűlés: *Soproni Hirlap*, 1931. május 22. („elvárja azonban, hogy a jövőben hazafias érzületének tetteiben adjon kifejezést” Móricz). A közgyűlés is így határozott. (*Uo.* 1931. május 27.)

²⁵ *Pesti Napló* 1931. május 1. *Pesti Hirlap*, 1931. május 1.

²⁶ *Pesti Hirlap*, 1931. május 1.

²⁷ *Békés* 1931. április 11, április 18.

azonban a közgyűlésről való beszámolója nem említi a Móricz-ügyet.²⁸ Somogy megye közgyűlésén az alispán nyilatkozott is, hogy az átiratot nem viszi a megyegyűlés elé.²⁹ Baranyában, amelynek közös főispánja volt Somoggal, az erőskezű, későbbi belügyminiszter Keresztes-Fischer Ferenc személyében, valószínűleg ugyanez történt. A megyegyűlésről megjelent újságcikk itt sem említi a Móricz-ügyet.³⁰ Pest vármegye ugyancsak nem vitte a közgyűlés elé az átiratot, mivel azt az író bocsánatkérésére tárgyalanná tette.³¹ Valószínűnek vehetjük tehát, hogy a többi megye, ahol a helyi újságok szintén nem emlékeznek meg a zempléni átirat tárgyalásáról: Vas, Tolna, Veszprém, Csanád, Bihar, Bács-Bodrog, — nem is tárgyalták azt.

Ezek szerint a vármegyék elenyésző kisebbsége tette csak magáévá Emödy támadását. Még azok a megyék, amelyek elítélték az író, sem csatlakoztak hozzá többségükben. Így tehát nem sikerült Móricz ellenségeinek a vármegyék egységesen elítélő határozata segítségével az író politikailag lehetetlenné tenni.

Még egy kérdéssel kell foglalkoznunk: milyen hatása volt az ország politikai életében a Móricz-ügynek. A támadás — irodalmi vitának a vármegyék elé bocsátása — kormányparti megnyilatkozás volt. Így azután a megyei törvényhatóságok minden ellenzéki tagja szükségképpen Móricz védelmezőjévé vált. Ebből a szemszögből kell értékelnünk Milotay szerepét is, aki a Móricz elleni hajsza egyik kezdeményezője volt; a csongrádi kormánypartiak dühös Móricz-ellenes támadása hatására, már illetéketlennek tartja a vármegyék irodalmi ügyekben állásfoglalását. A csongrádi közgyűlés rámutatott arra, hogy itt a lényeg már nem Móricz cikkének helyes vagy helytelen mondanivalója (a közgyűlési beszámolókból majdnem minden megyénél kiderül, hogy a bizottsági tagok többsége nem olvasta a Nyugatban megjelent Móricz cikket), hanem a kormánypart hivatalos irodalmi irányzatának a politikai ellenzékkel folytatott harca. Ezenkívül az ellenzék több megyében kihasználta az író református vallását arra, hogy felekezeti síkra is kiterjessze a vitát.

A hivatalos kormánykörök kezdetben valószínűleg nem nézték rossz szemmel a vármegyék Móricz-ellenes támadását. A Móricz nyilatkozatok azonban úgy látszik más álláspontra birták őket. Azáltal, hogy az író a revízió mellett szólalt fel, és bocsánatot kért, a hivatalosan a revízió alapján álló kormány megnyugodhatott: a Nyugati Móricz-cikk már nem jelenthetett komoly fegyvert a hivatalos kultúrpolitika ellen. Most már érdeke volt a kormánynak, hogy eltussolja a Móricz-ügyet, amely, mint a csongrádi eset mutatta, immár az ellenzék harci eszközévé vált. Ezért érthető, hogy épp a főispán szobájából lépett ki kezében az író nyilatkozatával a borsodi közgyűlés közben a kormányparti Bottlik, és Csongrádban is a kormány hivatalos exponense, a főispán közvetített a felek között. Minden megyében, ahogy láttuk, a főispán a Móricz-kérdés napirendről való levétele mellett volt. A kormány helyzete ebben az időben megingott. A gazdasági válság kellős közepén vagyunk ekkor, és tavasz végére új országgyűlési választás volt kitűzve. A nehéz helyzetben választásra készülő kormány nem nézhette szívesen, ha az ellenzék, viszonylag lényegtelen kérdésekkel új támadási felületet nyit ellene. Így azután a nagy garraal kezdett támadás észrevétlenül elült.

Az alábbiakban közöljük a vitára vonatkozó leglényegesebb iratokat.

I.

A Zemplén megyei határozat

(Kelt 1931. március 26. Eredetije a Miskolci Állami Levéltárban található, Zemplén vármegye levéltára, Közgyűlési Jegyzőkönyvek. 1931. évi kötet. 2—4. lapon. A vármegye 3. jkv./2621. aj. 1931. sz. alatt küldte meg ezt a határozatot a társtörvényhatóságoknak. Sajnos, a megye ez ügyben folytatott levelezését barbár kezek kiselejtezték.)

Emödy László törvényhatósági bizottsági tag, nyug. törvényszéki tanácselnök, a Zemplén vármegyei Kazinczy kör elnöke, az alispáni jelentéshez való hozzászólása során a következőket mondotta:

Az alispáni évnegyedes jelentés kiemeli, hogy a közrend és a közbiztonság állása a lefolyt évnegyedben kielégítő volt. Ez a körülmény mindenesetre alapot szolgáltatathatna a

²⁸ Uo. 1931. május 20. A közgyűlésen a szociáldemokrata párt erős támadást indított a kormány ellen.

²⁹ Magyarország, 1931. május 5.

³⁰ Dunántúl, 1931. május 27.

³¹ III. sz. melléklet.

helyzet bizonyos kedvezőbb megítélésére, ha viszont országos viszonylatban nem volnának olyan jelenségek, amelyek különösen a nemzethűség szempontjából aggodalmakat tárnak elénk.

El fogok beszélni egy esetet, amely a közelmúltban, a legteljesebb nyilvánosság előtt, a sajtóban folyt le. Kezdődött az eset irodalmi vitával. Hegedűs Lóránt és Négyesy László voltak a vitakozó felek. Arról volt szó, hogy a nacionalizmusnak van-e helye a szellemi alkotásokban, konstruktív tényező-e ez valamely nemzet irodalmában, vagy lehet e nélkül is irodalmat csinálni? Hegedűs az utóbbi értelemben szólalt fel, Négyesy a nemzeti irodalom mellett tört lándzsát.

A vita eddig tisztán irodalmi téren mozgott. Jött azonban Móricz Zsigmond s átvitte a vitát a politika terére azzal, hogy Négyesy álláspontját a maradi „honfibu” és „honfitúz” frazeológiája körébe utalta, hozzáfűzve mindezekhez, hogy mennyire mások a viszonyok odaát Szlovénzkóban a cseh demokrácia jóvoltából, amelynek vannak kultúremberei és kultúreszközei s — Istennek hála — ennek segélyével odaát fel is nőtt vagy legalábbis növekedben van egy új magyar nemzedék, amely azt a nagy előnyt élvezi, hogy egy idegen nyelven keresztül, ennek a nyelvnek a közvetítésével szerzi meg a műveltséget, mindenesetre „nyugatiabb”-at és „európaibb”-at, mint aminőt a hazai szisztémánk szerint való nevelés adhatott volna neki, ahol mi csak sötétséget és butaságot tudtunk terjeszteni.

Így aztán ez a törekvőbb, szélesebb látókörű új nemzedék — a cseh demokrácia kitevénysztije — az ő magasabb kultúrájával ránehezedik a mi ott felejtett, sötétségben és butaságban fölnevelt fiainkra, a régibb nemzedékre, hogy annál kiáltóbb legyen a két ország közötti kulturális különbség.

A lényeg ebben a nyilatkozatban a cseh demokrácia felsőbbbségeinek kiemelése. Azé a cseh demokráciáé, amely ott, a régi magyar felvidéken gyáriparszerűleg termeli ki a Himnusz-perek, a „32-es baka vagyok én” jogesetek százait.

Mondja pedig ezeket egy közismert magyar író, aki a magyar talajból sarjadt ki, akit egy nagy tábor a magyar szellem legfőfőlmetszetebb megtestesülésének szeret hirdetni és aki a magyar Nemzeti Színház műsorán átlagban heti 2—3 ízben szerepel.

Nem akarok azzal a szörnyű értelmetlenséggel foglalkozni, amit Móricznak az a tétele jelent, hogy az idegen nyelven keresztül való művelődés lehetősége, helyesebben kényszerűsége magyar szempontból is kultúr-nyereség gyanánt könyvelendő el. De foglalkozni kell azzal a valótlan állítással, hogy a magyar uralom sötétségben és butaságban nevelte az embereket, ellenben a cseh demokrácia a kultúra magaslatára emelte és emeli ezeket a tömegeket, tehát emberibb, nyugatibb és európaibb, mint aminő volt az előbbi magyar uralom.

Ezzel szemben elég a köztudatra hivatkozni, amely szerint sokkal előbb, semmint Masaryk és Benes Csehszlovákiája ezeknek az uraknak csak álmukban is kialakulhatott, itt, a régi történelmi Nagymagyarországon olyan kultúra virágzott, aminőt csak az emberi művelődés nagy eszméinek befogadására alkalmas nép tud magából kitermelni. Pedig ennek a nemzetnek évszázadokon át kellett hol másokért — a keresztény Európáért —, hol magáért, a saját alkotmányáért véreznie és harcolnia. Mikor ennek meg nem cáfolható történeti bizonyosságai és emlékjelei vannak, eléggé el nem ítélni minden oly támadás, amely az újabban divatba jött történelemhamisítás módszerével el akar törölni itt egy ezer éves dicsőséges múltat.

Móricz Zsigmond vétkét sokszorosan súlyosbítja, hogy magyar ember léteire ellenségeink táborába szegődik és jobb tudomása ellenére egy olyan álláspontot akar érvényre juttatni, amely lényegében nem egyéb, mint revíziós politikánk történeti és erkölcsi alapjai ellen intézett orvtámadás.

Revíziókövetelésünk ugyanis éppen kulturált és kultúrképes fajunk tiltakozása alacsonyabb kultúrájú népek jogtalan előretörésével szemben.

Erről az alapról, éppen mert igaz, éppen mert ezt az igazságot szívós kitartással lassan-lassan sikerült már a nagyvilág lelkiismerete elé vinnünk, le nem mondhatunk.

Az ezen az alapon való rendületlen megállás a nemzethűség kérdése.

Ezért indítványozom: mondja ki a m. t. törvényhatósági közgyűlés, hogy Móricz Zsigmondnak a magyar nemzeti kultúra és a magyar nemzet ellen intézett hazafiatlan támadását mélyen elítéli, ezt az eljárását a magyarság megtagadásának tekinti s vele szemben a további következmények levonását a hazafiasan gondolkozó magyar társadalomra bízta.

Határozat

Emődý László törvényhatósági bizottsági tag indítványát magunkévá tesszük, s ehhez képest Móricz Zsigmondnak a magyar nemzeti kultúra és a magyar nemzet ellen intézett hazafiatlan támadását mélyen elítéljük, eljárását a magyarság megtagadásának tekintjük és vele

szemben a további következmények levonását a hazafiasan gondolkozó magyar társadalomra bízjuk.

Hozott határozatunkat hasonló állásfoglalás végett a társtörvényhatóságoknak megküldjük.

II.

Borsod-Gömör vármegye határozata

(A vármegye jegyzőkönyvébe lényegében csak a határozat került be. Sajnos, az eredeti előadói javaslat, és a kisgyűlés határozata ma már nem található az iratok között, selejtezés áldozatai lettek.)

A határozat a Miskolci Állami Levéltár, Borsod vármegye levéltára. Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1931—1932. évi kötet, 100 kgy./7950. ai. 1931. sz. található meg.)

Zemplén vármegye közönsége megküldi a 3. kgy. 2621. ai. 1931. sz. határozatát, mellyel a Mórícz Zsigmond írónak a magyar nemzeti kultúra és a magyar nemzet ellen intézett hazafiataln támadását elítéli, — hasonló állásfoglalás céljából.

Törvényhatósági bizottságunk, többek hozzászólása után, ez ügyben akként határozott, Farkas Gyula törv. biz. tag indítványára, hogy miután a Mórícz Zsigmond hírlapi nyilatkozata szerint csak szavai értelmének elferdítésével lehetséges őt a magyar kultúra és a magyar nemzeti érzés megsértésével vádolni, törvényhatósági bizottságunknak nem állván rendelkezésére a Mórícz Zsigmond kétséges cikke, Zemplén vármegye átiratára egyelőre állást nem foglal, hanem az ügy alaposabb előkészítése után az ügyben legközelebbi közgyűlésén fog határozni.

Miről a vármegye alispánját értesítjük.

III.

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye állásfoglalása

(A vármegye nem foglalkozott az ügygel. A zempléni átiratra Csilléry Zoltán dr. tb. főjegyző, másodfőjegyző (Csy) előadói javaslatot terjesztett Erdélyi Loránd dr. alispán (E.) elé, amelyet az jóváhagyóan aláírt, így az átirat irattárba került. Az akta a Budapest 2. sz. áll. levéltárban, Pest vármegye levéltára, 21108/1933. alispáni szám alatt található.)

21 108/1931.

Érkezett: 1931. ápr. 15.

Miután Mórícz Zsigmond író, budapesti lakos — az Ország színe előtt — az országos jellegű napilapokban — az Országtól illetőleg a nemzettől — a megjelent gyalázkodó cikk miatt teljes bocsánatot kért — s ez által a nemzetet megkövette —

A közgyűlésen való tárgyalása nem volt szükséges.

Tudomásul szolgál

Irattárba teendő

Bu. 1931. V. 6.

k. V/6.

E.

Csy

MÓRICZ ZSIGMOND HAT KIADATLAN LEVELE

(Hegyaljai Kiss Géza közlései nyomán)

1.

Mórícz Zsigmond 1913 januárjában ellátogat Sárospatakra. Beül a pataki Kürt vendéglőbe, elbeszélget az ott iszogató fiatalokkal. Arról beszél, hogy egy színdarabot akar írni, melyben diákok szerepelnek, de anélkül nem foghat az íráshoz, amíg élő pataki diákot nem lát, ezért jött le Patakra. Másnap reggel már vissza is utazott Pestre.¹

¹ A vidám pataki est emlékét meg is írta egy kis karcolatban: Pataki diákok között. Az Est, 1913. 32. sz.

Móricz Zsigmond váratlan pataki látogatásának napján utazott szüleihez, Mádra, Hegyaljai-Kiss Géza író, református lelkész, akkor még 20 éves pataki teológus. A tollforgató fiatalember sajnálattal értesül barátaitól, hogy elszalasztotta a híres íróval való találkozást, (éppen cikket készült írni Móricz Zsigmondról a pataki diákok közlönyébe) és kárpótlásul levelet ír Pestre Móricznak. Levélben bemutatkozik, elmondja, hogy apja révén, aki mádi igazgatótanító, jól ismeri Pallagi Józsefet, Móricz nagybátyját, (aki ekkor szülőkezelő Mádon), vele is szoktak Móricz Zsigmondról beszélgetni. Pallagitól hallotta, hogy Móricz írói érvényesülésének az útja nehéz volt, a padláson egész halom kéziratot találtak utána még abból az időből, amikor nem jelentek meg az írásai. Azt is megemlíti a levélben, hogy történeti regényt szeretne olvasni Móricztól. „Egy írását várom nagyon a mi írónknak — írja Hegyaljai-Kiss Géza levélben: — Várom a történeti regényt. Nagy író nincs történeti regény nélkül, látjuk a Jósika—Eötvös—Kemény-háromságot, látjuk Mikszáthot, Gárdonyit meg egyenesen az Egri csillagok tették Gárdonyivá. Utoljára hagytam Jókait. Történeti regényei közül csak kettőt írok ide, A Kőszívű ember fiai és a mások: Enyém, tied, övé... Nem érzi az olvasó történeti regénynek, annyira az életből való és mégis: ez az élet, ez a történet. Ilyennek várom én a Móricz Zsigmond elkövetkező nagy munkáját is.” A fiatal író népköltési gyűjtéssel is foglalkozik, tudja, hogy Móricznak is van már ilyen gyakorlata, erről is említést tesz a levélben: „Már csak annyit írok ide, Kedves Mester! hogy életének egyik mozzanata közös az enyémmel. Ennek nagyon örülök. A néprajzi gyűjtés ez. Halom és olvasom, hogy teiszik gyűjteni mindazt, ami népiünkél található. Patakon megalakult a Néphagyománykutató Szövetség. Ez díjakat tűz ki, hasznos iránymutatást ad a gyűjtésre. Nekem ez igen közel esik a szívemhez. Akármerre járok legációban, vagy utazva, feljegyzem, ami érdekeset találók. Annak örülök, hogy szülőföldemen, Mádon is van megírásra várva több olyan népszokás, mondás, nóta, amiről máshol mégcsak nem is hallottam.”

Hegyaljai-Kiss Géza levelére Móricz február 7-én kelt levelében válaszol:

Bpest 1913 II. 7

Kedves Kiss Géza!

Jól sikerült pataki estémén tényleg jó lett volna Öcsémmel is találkozni. Örülök, hogy Édesapjával Mádon engem is szoktak emlegetni, meg Józsi bátyámmal. Érdekes az, amit a történeti regény írására való kötelezettségről ír. Én az elmúlt időknek nagy hanghallgatója vagyok és Bethlen Gáborban látom a letűnt századok egyik legnagyobb magyarját, legmagyarabb nagyságát. Látni akarom az emberiben a kort és megszólaltatni annak a kornak a hangját, amelyben elmélyedek. Már dereng a lelki látóhatáron Bethlen Gábor mindenképen vezérnek termett alakja. Helyenként úgy érzem: drámának kellene lenni a róla szóló írásonak. De benső történéseivel, érzelmi áttüzesedtségével a regénynek is lebilincselő hősi ura lesz. Maga a nyelve is érdekes, igen gondos tanulmányt igénylő része a megelevenedő Gábor királynak. Lesz az írónak történelmi regénye, kedves Kiss Géza, mert az író bensejében már van. Terjedelmét is látom már. Három kötetnél alább nem adom. Rövid, itt-ott nyers, de mindenütt emberi szólásai jellemfestők is, kortörténeti megvilágítások is. Belülről én már látom Bethlen Gábort. Érzem: fennakadás nélkül fog papírra ömleni, jobb szeretném így írni: ércebe ömleni a nagy fejedelem fenkölségében is emberi alakja, ha egyszer nekidülök az ő Erdélyéről és a magyar vér legigazibb fellángolásából eredő emberi remekműről írni. Arra a kérdésre, hogy mikor? Mikor lesz könyvvé az írásom? egyelőre nem válaszolok, hiszen írásom természeté és tárgya hozza magával a lelkiismeretes nekidülést. — A néprajzi gyűjtésről annyit, hogy Sebestyén Gyulával, a nagy folklóristával baráti viszonyban vagyok, hol is ő bízta valaminek gyűjtésére engem, hol én őt, de nem kötöm le magam a néprajzos irodalom munkásává, hiszen én a gyűjtésemet mindjárt fel is használok elbeszéléseimben, vagy abban, amit éppen írok.

Küldöm szíves és meleg üdvözetemet Pataknak és Kiss Gézának az Alma Mater kiöregedett diákja:

Móricz Zsigmond

Kívül: Kiss Géza lüttanhallgató úrnak

Sárospatak

Móricznak e levélben megfogalmazott vallomásai irodalomtörténeti szempontból rendkívül értékesek: ebből a levélből derül ki, hogy már 1913-ban milyen erősen foglalkozott azzal a tervvel, hogy Bethlen Gáborról ír történelmi regényt, mégpedig három kötetes művet. Érdekesek a folklórista működéséről szóló megjegyzései is, hogy az írói anyaggyűjtés szempontjait hangsúlyozza néprajzi útjaival kapcsolatban. (Ez a nyilatkozat, amely rávilágít

Móricz elbeszélőművészete és néprajzi gyűjtései közti kapcsolatra, újra figyelmeztet bennünket arra, hogy Móricz életművének tudományos elemzése nem végezhető el — évtizedek óta kéziratban heverő — népköltési gyűjtésének rendezése és feldolgozása nélkül.)

Sajnos ennek az értékes levélnek a kézírata elveszett. Hegyaljai-Kiss Géza egyik Móricz-ról írt cikkét megtámadta a Világ című napilap (1925. VII. 5.). A szerző nyilatkozatot írt a sajtótámadásra és mellékletként megküldte a Világnak Móricz tizenkét év előtti levelét, mintegy barátságuk bizonyítékát. A nyilatkozat nem jelent meg, Móricz levelét sem kapta vissza Kiss Géza, de mielőtt felküldte Pestre a levelet, lemásolta. Másolata alapján közöltük a levelet.

2.

A pataki ifjúság felolvasásra hívja Móriczot, — Hegyaljai-Kiss Géza közlése szerint 1914 februárjában — erre a meghívásra küldi válaszul Móricz alábbi, kézzel írott levelét :

Kedves Ifjú Barátaim!

A szíves meghívást köszönöm. Egyelőre nem megyek felolvasni. Nem, mert még nem elég hosszú és nem elég fehér a szakállam ahhoz, hogy Patakon büszkén mutassanak rám ujjal : — Ez is a mi fiunk! — Régi melegséggel küldöm köszöntésemet Pataknak, iskolánknak és az ifjúságnak :

Móricz Zsigmond

3.

Hegyaljai-Kiss Géza 1915 húsvétján Prügyön jár, itt tölt néhány napot, abban a faluban, ahol a gyermek Móricz Zsigmond élt. A prügyi emberek között Móricz írásainak a modelljeit is megkeresi, beszél a kurátor feleségével is, Zsindelynével, akiről úgy hírlík, hogy róla mintázta Móricz a *Sári bíró* női főszereplőjét.

A prügyi látogatás emlékeit négylapos cikkben írja meg Kiss Géza, írása *Móricz Zsigmond falujában* címmel jelenik meg a Sárospataki Ifjúsági Közlönyben. A cikket Móricznak is megküldi. Móricz 1915. V. 3-án kelt levelében válaszol Kiss Gézának. Ennek a levélnek is elveszett a kézírata, Kiss Géza másolatában közöljük :

Bpest 915 V. 3.

Kedves Kiss Géza!

Jó szó ez, amivel írja, hogy amit a Sári bíróban adok, az „állatjára” olyan, mint amit Tügyön látott-hallott. Réalistának könyveltek el és magam is erősségemnek érzem azt, hogy életlátásom olyan, mint a magyar nép színe-javáé. A való-életet való-szerű vonásokkal adom vissza. Sokat köszönhetek ebben színmagyar népünk józan létezés-életének, tiszta és derűs életfelfogásának. És tegyük hozzá : a pataki iskolának. Ott Maklár Papp Miklós, Kovács Sándor egyformán ahhoz szoktatott, hogy népszokások, szülőföldünk leírásában, az irodalom népre való hatásának a megfogásával, a mese- monda- és népdalvilág kifejező erejével állandóan legyünk kísértői és írásbafoglalói népéletünk megnyilvánulásainak. Örömem, hogy írói szolgálatomban friss vért hoztam a magyar népi élet színvonalára megjelenítésébe. Örülök, hogy az új nemzedék figyelme írószámom és íróvá lételem műhelytitkait és nyilvántartja, hogy annak, amit adni akarnék a magyar élet művészi ábrázolásához : a nép, a nép élete, a nép jóratermettsége a forrása. Az Ifjúsági Közlönynek jó formát adtak Öcsémek és a diákság közszelleme ilyen kis bepillantásokból is jónak látszik. Köszöntöm az ifjúságot és annak hűségét tollasát, Géza diákot :

Móricz Zs.

4.

Osvát halála után Babits és Móricz együtt szerkesztik a Nyugatot. Hegyaljai-Kiss Géza verset küld a Nyugatnak, Móricz címére. Móricz kézzel írott, rövid levélben nyugtázza a küldeményt :

Bpest, 1930. III. 11.

Kedves Barátom,

csak ép nyugtázni akarom, hogy leveledet és verseidet megkaptam. Ezek Babits-hoz tartoznak s átadtam neki. Engem csak a novella és cikk érdekel. Szívesen meg-

beszelnék Veled valamit, ha találkozoznánk. Ha a Nyugatot akarod, írói módra 24 Pengő-ért megrendelheted, előre fizetve.

Szíves barátsággal üdvözl

Móricz Zs.

Kívül: Nagytiszteletű Hegyaljai Kiss Géza
ref. lelkész

Felsőbőcs
Borsodmegye

5.

1930-ban jelenik meg Hegyaljai Kiss Géza Kossuthról szóló könyve. A szerző megküldi a könyvet Móricznak, aki az alábbi — kézzel írt — levélben köszöni meg és jelzi a Nyugatban megjelent kritikáját is.

Bpest, 1930. IV. 13.

Kedves Barátom.

Kossuth-könyvedet nagy örömmel már el is olvastam, sőt már azon melegében meg is írtam egy cikket Kossuthról a Nyugatnak, máj. 16-ra. A könyvhöz gratulálok, tiszta, nemes, egyszerű, igazságos.

Szíves szeretettel üdvözl igaz híved

Móricz Zs.

Kívül:

Nagytiszteletű Hegyaljai Kiss Géza
ref. lelkész

Felsőbőcs
Borsodmegye.

6.

1934-ben *Tiszabecsi galambok* címen ír elbeszélést Hegyaljai Kiss Géza. Móricz még az elbeszélés megjelenése előtt tudomást szerez a szülővidéken játszódo írásról, talán közös ismerősök, Gaál Endre országgyűlési képviselő hívta fel rá a figyelmét. Mikor az elbeszélés kéziratát is megkapja Móricz, lelkes levélben üdvözl érte a szerzőt és a magyar református pap típusairól szólva *A jáklya* hősenek, Matolcsynak értelmezéséhez is értékes szempontokat, jó fogódzókat ad. Megható a levél záradéka, ami arról vall, hogy Móricz a neki örömet adó írás élményét legszívesebben Adyval osztaná meg, tizenöt évvel a költő halála után, még mindig Ady „két nagy emberkereső szemét” idézi fel.

Kiss Géza elbeszélése, külön füzetben, majd 1940-ben *Kék hegyek közt* c. kötetében is megjelent.

A kézzel írt levél szövegét alább közöljük :

Bpest, 1934 IV. 25.

Kedves Barátom, Géza,

kerestem az elbeszéléseidet, a Tiszabecsi galambokat, megküldte a kéziratot Gaál Endre és megküldted te is kéziratban. Áldjon meg az Isten érte, hogy ezzel a tanulmányszám-ba menő írással élővé tette a régi kálvinista élet egy darabját. Az a benyomásom, mintha regénynek írtad volna meg és vagy 40 folytatáson keresztül melegegett volna annyira a lelkedhez az elbeszéléseid hőse. Tudod : mi műveltél? Megalkottad a magyar kálvinista papnak egy új fajtáját. A Jókai barátfalvi levitájától, rézpataki papjától és Révész Bálintjától elindulva jutottunk az Elnémult harangok Simándijáig, majd Farczadi Jenőig és az én Fáklyám Matolcsijáig, megérkeztünk a te Törő Miklósodig. Legény ez a talpán palástosan és palást nélkül. Védő kart nyújt az elrabolt szerelme felé és a tüzes pokol széléről is visszahozza, népe szabadításával. Ezt a kálvinista papot nem ismertük, Géza. A tiszabecsi nép olvasni fogja százával a könyvecskédet. Adynak mutatnám örömmel, ha itt lenne még közöttünk a két nagy emberkereső szemével. Fogadd érte testvéri ölelésemet igaz híved :

Móricz Zs.

Kívül:

Nagytiszteletű Hegyaljai Kiss Géza
lelképásztor úrnak Belsőbőcs Borsodmegye.

JEGYZETEK MÓRICZ ZSIGMOND NÉHÁNY LEVELÉHEZ

Akik ismerték Móricz Zsigmondot, emlékeznek rá, milyen nehezen lehetett akárcsak névaláírásához is hozzájutni. Az autogramvadászok hajrája mindenkor megtört ellenállásának sziklaszilárdságán: csak saját könyvébe a nevét beleírni — holmi cédulácskára sohasem.

Ismeretségünk, majd egyre melegebb és őszintébb barátságunk első éveiben nekem is csak sürgönyöket küldött. Az elsőt akkor kaptam — érthetetlenül és váratlanul — amikor a prágai út utáni hajsza hullámai Zemplénből Borsodba is átsaptak: az újhelyi urak felszólították a mieinket, hogy kövessék példájukat és üssék rá ők is Móricz Zsigmond homlokára a „hazaáruló”-bélyeget.

Roppant restelltük a dolgot és persze, elkövettünk mindent, hogy az effajta határozathozatalt leszavazza a megyegyűlés minden értelmesebb és igaz magyarja. Hogy Móricz hogyan neszelte meg az előzményeket, nem tudom, de egy szép napon — 1931 májusában — táviratot kaptam ezzel a meglepő szöveggel: *Köszönöm a védelmet — Móricz.* A háború vihara aztán — sok száz más értékes dokumentummal együtt — ezt is elseperte.

1938 tavaszán fejthetetlenül kedves napokat töltöttünk együtt Miskolcon, és utána egyre türelmetlenebbül sürgetett, adjam vissza sokszori látogatását Leányfalun. Nagyszombaton reggel várt is Budán a HÉV-állomáson és — ahogy most visszatekintek a múltba, úgy érzem, ez a nap hozta őt közel hozzám, a nálam két évtizeddel idősebb író. Levelét is ezután kaptam tőle először. A Leányfalun készített felvételeket hazajövet azonnal előhívtam és neki is küldtem belőlük. Erre a küldeményre már levélben válaszolt néhány nap múlva Leányfaluról:

Kedves Mária,

köszönöm a szép képeket, kitűnően sikerültek. Az öreg kurátor bácsi remek, a ház tájképszerűségét még senki ilyen pompásan el nem csípte, s a kis csibék igazán kedvemre valók, szeretem a csibéket.

Csak azt sajnálom, hogy maga egyiken sincs rajta. Igazán nem hiú fényképész nő, Pimpi¹ már remekül kicsinálja, hogy minél több felvételen rajta legyen, de én akkor oly fáradt valék, mint általában, ma nem annyira, hogy nem figyelmeztettem erre.

Bizony a kert nagy bánatot takargat. A gyönyörű virágzás után egyetlen szem gyümölcs sem maradt. Szombatra virradóra nyolc fokos hideg volt s ez lekaszált azt is, ami még az előző két négy fokos fagyokat átúsztá. Nálunk nem is érdemes gyümölcs-csel foglalkozni. Huszonhét év alatt, mióta itt vagyok háromszor sem volt zavartalan termés. Tavaly egy szem alma sem volt. Most még a diófák is egészen lefeketedtek. Még az almában bíznunk, mert nem voltak teljesen kivirágozva, de biztos, hogy ezek is meg kapják a fagyos szenteket.

Csak nincs jobb ebben a szép tejjel mézzel folyó hazában, mint fix fizetéses lenni, pl. tanár. Az mindegy, van e fagy, vagy nincs; jól tanít e vagy nem; a fizetése biztos. De a szabad életben, — mert ilyen polgárok is vannak még, — rajta kell ütni a kellő pillanaton. Ma pl. érdekes fényképezni való volna, két férfi és nő palántát s az ötödik, a kertész hordja nekik az ültetni való anyagot. A fagy utáni éjjel ugyanis, vasárnapra virradó éjszaka végre szép esőnk volt Jan 20 óta semmi vizet nem adott az ég, most aztán földbe dugjuk az ujjunkat, s figyeljük a föld pulzusát. Kezét csókolja
1938 IV 25
MZS

1938 nyarát a Lappföldön töltöttem; az onnan küldött üdvözetemre kaptam Helsinkibe, poste rest. képeslapot Hévízről „Lótuszok a tóban” a következő szöveggel:

Drága Mária, inkább itt volna ebben a nagyon kedves lótusz tündérővben. Bár irigylem is én is szeretném látni az északi hont, hova minden magyar álom visszajajog. De gyorsan öregszem; Szeretettel kezét csókolja Móricz Zs.
Hévíz 1938 VII. 26.

Októberben nagy öröm érte: Finnországban megjelent a „Boldog ember” Helga Nourpuu fordításában. A „Légy jó mindhalálig” óta ez volt az első eset, hogy az északi könyv-

¹ Pimpi: Holics Ilona, Móricz Miskolcon élő sógorának Holics Pál ügyvédnek idősebbik leánya, később Árokszállásy Zoltánné.

piacon Móricz-könyv került a kirakatokba. A kapott szerzői tiszteletpéldányokból azonnal postára tett egyet nekem is — szép, jellegzetes, dekoratív dedikálással. Már a szöveg elrendezése is visszatükrözi vidám örömet:

Tauszig Máriának
Küldi kézcsókkal

Móricz
1938.

Legalább lesz aki
elolvassa
e honban

Utána finn íróbarátaim megküldték az ottani sajtó visszhangját, azonnal lefordítottam és elküldtem neki, de közben ő is megkapta az Uusi Suomiban megjelent kritikát: erre céloz novemberi levelében:

Kedves Mária,

Arvi bácsi² küldött egy kritikát de nem tudom ugyanaz e amit Maga már nekem elküldött. Ha nem az, akkor nagyon kérném, fordítsa le nekem. Komoly írásnak látszik a tipográfia alapján.

Hogy van s mint, nem is kérde, látom azt a kedves kis lakást s benne azt a kedves kis életet s kívánom maradjon mindig így. Most épen influenzás vagyok s így türelmetlen és hasznavehetetlen. Nem nekem való a betegség. Lázam ugyan nincs, de bősziúságom az van. Képzeld, ma mit csináltam? kidobtam az egész kertészetet a pokolba. Egy évig minden percemet lefoglalta: most majd meditálók rajta. Vasárnap este ugyan Miskolcon leszek. Pál most itt van s összebeszéltünk, hogy együtt megyünk el a felvidékre, Jolsvára. Remélem, addig üdítően jó egészséges leszek. A vonat úgy tudom nyolckor ér Miskolcra, akkor a Pannoniába megyek, ahol, ha nem szégyellene megjelenni, nagyon örülnék, ha látható volna s ezt az illetlen ajánlatot azért vagyok kénytelen tenni, mert hétfőn hajnalban utazom tovább s visszafelé Újhelynek s Spataknak jövök haza, Kassáról. Telefonáljon be majd oda, hogy ott vagyok e? Félikenkilencor gondolom. Hogy ne kelljen egyedül pironkodnia. Arra a kávéháza gondolkodok ahol egyszer vacsoráztunk szemben a színházzal.

Kezét csókolja
Leányfalu 1938 nov. 29.

Zsigá

A levélben megadott találkozóra is elmentem — nem ugyan a Pannoniába, hanem az Abbáziába — Kassáról visszajövet pedig ő tért be hozzám: csupa izgalom és csupa öröm volt. A felvidéki magyar ifjúságtól igen sokat várt. Már előbb — november 21-én Párkányról küldött egy képeslapot:

Kedves Mária, nagyon megható ez a világ boldog, könnyes és fájoan öröm. Ma az elemi iskolában megnéztem a tanügyi emlékeket. Csibe nagyon köszöni a meghívást — Kezét csókolja Móricz Zs.

December 4-én Léváról gondolt ránk:

Ne haragudjon, de ma Miskolc helyett Lévára kerültem. Itt is szép és nagy a körkép, nemcsak Miskolciában. Kézcsók MZs

De nemcsak ő fűzött nagy reménységet a megpróbáltatott, demokratikusabb helyzeténél fogva is szociálisabb és emberségesebb felvidéki ifjúság és a hazai ifjúság újraegyesüléséhez: a felvidékiek is igen szerethették. Még tulipánhagymát is küldtek neki, amint erről 1939 tavaszán írt levelében beszámol:

² Järventaus Arvi, finn író 1928 óta többször járt és dolgozott Magyarországon, honfoglaláskori témájú regény-trilógiája és több más könyvének terve itt alakult ki benne Magyarországon. Kezdetben az én vendégem volt mindig, de később Holicseknél lakott, mint fizető vendég és jóbarát. Móriczsal nálam ismerkedtek meg, de Holicseknél is találkoztak, sőt! Móricz Leányfalon is vendégül látta a finn író 1938 tavaszán. Az „Itkeviän pajujen maa” — „A szomorúfűz országában” című útiképeiben ír is Móriczról, de semmit személyes kapcsolataikról. Magyarul megjelent regényei: *Kereszt és varázsdob* (Ford.: Kodolányi János) 1943., *A mennyei mester* (Ford.: Kodolányi János) 1944.

Kedves Mária,

a levélírás igazán csak nőknek való. Kazinczy is egész bizonyos, hogy feminin lélek volt. Persze Magának más véleménye van a kérdésről, mint a feltámadásról is. Megnyugszik a készen kapott tanításban s boldog.

De arra kitűnően rátapintott, hogy én belemenekültem a kertészetbe. Rendkívül szórakoztat, hogy más dolgozik én megcsak nézem s gyönyörködtem, hogy annyi tömördek kis növényke támad, dagad és virul ki napról napra. Most egy kitűnő kertészem van, talán már beszéltem róla. Hihetetlen szorgalmas és ambiciózus és hozzáértő. Az maga is külön öröm, hogy a munkatársait is úgy tudja kiválasztani és kezelni, hogy azok mintha az ő darabjai volnának, éppen olyan szorgalmasak és ambiciózusak. A gyümölcsfákkal már készen voltunk febr utolsó hetében, egytől egyig lekefélve, fűrdetve, barnapiros színben, mint a magyar ember és a verthajú kenyér, virítanak, szépen lúgozva, dendrinezve s nyirva. Várják a tavaszt, csak le ne fagyjanak, mint két évben egymás után.

Az idén sokkal szebbnek ígérkezik húsvétra a kert mint tavaly. Egyáltalán a nyarunk tündéri szép akar lenni. Most kaptam tegnap hazaszakadt területről 707 tulipánmagját. Óriási örömet szerzett vele aki küldte: természetesen egy tanítónéni. Már lesz vagy 1200 tulipán. Szép ugye? S mind igazi szép fajta.

De lesz egyéb is. Épen holnap megyek a kertészem pör alatt álló tavalyi kollekcióját megmenteni. Van neki vagy kétezer árvácskaja, ötezer szegfűbokra, s tömördek kanná indica s más virágja, margaréta, s itt is van nekem vagy pár ezer dahlia. Chabaud szegfűnk igen szépen át van már kétszer pikirozva, salvia, begónia stb. százötven láda „ládás virág” s díszbokrok, azt az idén, húszszer dugványt csinált ez a kertész. Három év múlva, ha addig élek, rá sem lehet ismerni a kertre.

Igenis, hiába csúfolódik, ez leend az én nyugdíjam. Nyugdíjalapom, csak addig bírjam alimentálni, míg lábra áll, ezenkívül aztán nem is történik körülöttem semmi. Irodalom nincs. De csirkék vannak. Már ötven darab csipog a konyhában s ezeket Csibe kisasszony istápolja. Kiteleltetett ötven tyúkot, most már tojnak, tojogálnak. És itt senki sem eszi. Én két éve nem ettem tojást. Nem is szeretek rágondolni. Nekem a tyúkfarm igazán dísznek való. Élet. Szeretem általában a csibe csipogást.

Köszönöm a kedves levelét kedves Mária s ha Pestre jön nem szabad elkerülnie bennünket. Igaz, hogy magát a húsvét napjait nem töltjük Leányfalun, de valószínűleg csak éppen magára az ünnep napjára utazunk el.

Kezét csókolom és vidám és jó tavaszt kívánok
1939. Márc. 8.

1939 húsvéti szünetében megint együtt voltunk Leányfalun, megint készült ott néhány felvétel, amelyekre céloz májusi levelében :

Kedves Mária,

ne haragudjon, de a semmivézésben annyira eltelik az időm, hogy képtelen vagyok egy kis levél megírására. Látja, ilyen az öreg ember sorsa. Hát Istenem, veszekedek a kertésszel és a virágokkal és mindennel. Valamit kell csinálni és az utolsó, amitől az ember megváltik : a veszekedés. A végső életnyilvánulás is az. Aki már nem is veszekedik, az nem ember, az szép múlt.

A fényképeket megkaptam, nagyon kedvesek, Erzsí lányom táncolt nekik örömeben : lássa ez volt a nagy baj, hogy a vallásból kiirtották a táncot. Sajnálom, nem a ritmikai gyakorlatokat, hanem az életöröm táncát. Mért engedték át ezt a lokáloknak? Most a vallásos közönség odajár. A finn néni levelét, ha nem sajnálja az erőt és fáradtságot, kedves volna ha lefordítaná nekem magyarra. Megjegyzése roppant érdekes dologra világít rá. Nekünk a sérelmezett réteg már nem fáj ; mint a régen betokosodott nyílhegyet vagy rózsatöviszt az ember elhordja. Ehhez idegen szem és idegen világszemlélet kell, hogy ebben megbotránkozás követ leje meg valaki. Látta.

Kezét csókolom ; ami az utazást illeti, én mindennél jobban szeretnék utazni és a három hónapra kiállított szabadjegyek minduntalan megpenészednek a zsebemben, most is eltelt öt hónap, hogy nem használtam fel egyet. Nem lehetetlen, hogy bármikor vonatra ülök, de a tények mégis azt mutatják, hogy : lehetetlen.

Maradván meleg és baráti köszöntéssel

Leányfalu 1939. május 20

MóriczZs.

KELET NÉPE

Barterkedelműség és kiegészítővel
VL, EÖTVÖS-UTCA 12. SZ.

Főszerkesztő: MÓRICZ ZSIGMOND

Postataktól csak azonos: 22-1-22
TELEFONSZÁM: 112-254

Kedves Mária,

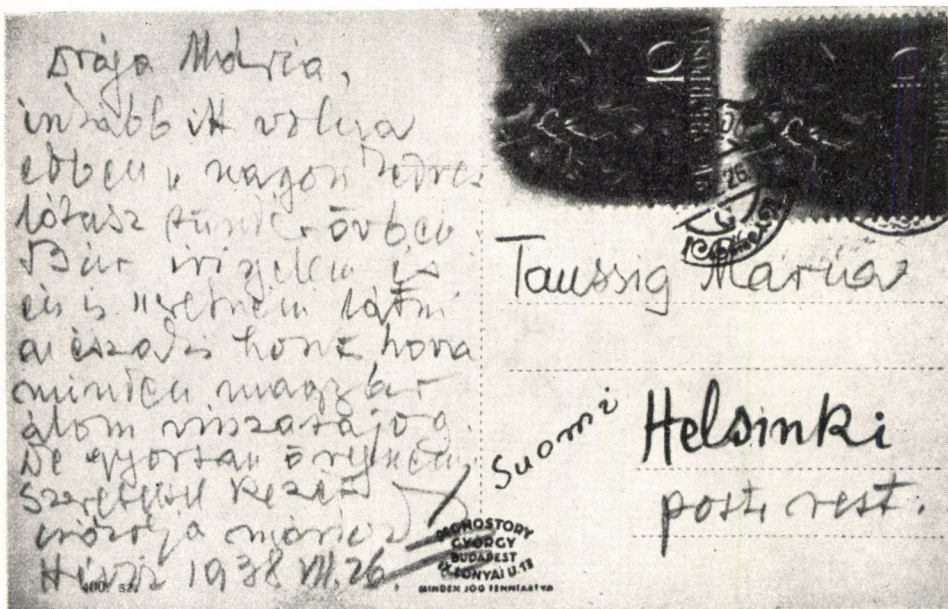
[illegible]

Karlénigön "A. Hellenwilt
savat". A. Hellenwilt. A. is
from a village, an ancient village, the
name is. A. Hellenwilt is an ancient
village, an ancient village.

Kristen's column is the
hardest in terms of work.
only in terms of in debt
a few lines.

W. H. 78

Móricz levele Tauszig Máriának



Mórca levelezőlapja Tauszig Máriának

1939. június 5-én halt meg Järventausta, éppen akkortájt, amikor a debreceni egyetem a díszdoktorrá avatására készült. Ebből az alkalomból küldte Móricz a következő „Hortobágyi idill” témájú lapocskát:

Kézcsókkal. Szegény Arviról beszélgetünk, az egyetemiekkel. Mindenki sajnálja. Debrecen. MZs 1939. VI. 29.

Azon a nyáron, aug. 3-án Holics Pálék nagyobbik leánya Imola és Árokszállási Zoltán esküvőjére jött Miskolcra tanúnak. Az esküvőn én is ott voltam, de utána siettem haza: Uzsoakra készültem, s így Móriczsal egyáltalán nem találkoztam. Másnap — tervemről mit sem sejtve — felkeresett lakásomon és íróasztalomon hagyta a következő jegyzetfüzetéből kitépt lapot, amelyet később vendégkönyvembe ragasztottam:

Kedves Mária, rendkívül sajnálom, hogy nem találkozhattunk. Leveléből arra következtettem, hogy jelen lesz a lakodalmon és csak este tudtam meg, hogy nem s azt is, hogy ott volt a templomban és nem jött felénk. Ej, ej. Igazán nagyon sajnálom, mert lássa, csak azért maradtam itt mára, hogy Magával találkozhassek. Jóegészséget és kézcsókot

Miskolc, 1939. aug. 4. d. e. 11 óra MZs.

Egy órácskát még eljegyezgetett íróasztalomnál, aztán másnap és harmadnap ismét visszajött, megnézni, megtértem-e. Az Abbáziában aludt nagyokat és a múzeumba járt be beszélgetni, dolgoztatni. Pénteken reggel aztán vonatra ült és hazautazott. Mire este hazaérkeztem, már csak hült helyét találtam. Reggel magamnak is Losoncra kellett mennem, de azért írtam neki. Erre a levelemre jött válaszul a leányfalusi „Látkép” a következő szöveggel:

Kézcsókkal. Köszönöm a k. sorokat. Én is folyton készülök a hegyekbe, ha arra mennék, bekukkantok, talán több szerencsével. Jó mulatást. Kézcsók. 1939. VIII. 18. Móricz Zs.

1939 karácsonyán jelent meg a Kelet Népe először Móricz szerkesztésében, új köntösben. Az 1940-es levelek jórészt szerkesztői gondjaival kapcsolatosak. A finnek akkoriban legérdekesebb, de legszertelenebb és legszókimondóbb írója, Ilmari Kianto a háborúban elvesztette otthonát: földönfutóvá lett. Erre vonatkozik a Kelet Népe levélpapírosán küldött pár sora:

Kedves Mária,

Köszönöm az írást, ki is nyírtam s meg fog jelenni a szomorú kis hír íróársunkról.

Én úgy gondolom, jövő szerdán Miskolcon leszek, remélem, találkozunk. Odáig is. kézcsók.

Bp 1940. I. 19.

A finn Tarkainen professzor „Finnország nagy feladatok előtt” című cikkének megjelenése után (Kelet Népe 1940. ápr. 15.) kaptam tőle megint pár sort:

Drága Mária,

roppant sajnálom, hogy korrektori hibából a Tarkainen³ cikk alatt nincs ott a fordító neve. Annál nagyobb baj, mert a fordítónak külön is hálás vagyok. Isten ments, hogy a fordító a szívére vegye a dolgot és ő is úgy bánjon velünk, hogy kifelejt. Isten ments. Már esedékes volna, hogy miskolciába eljussak s gondolni gondolok is rá, csak kellene egy kis segítség. Ha azon az alapon meg lehetne oldani, ahogy a szegedi estét — akkor lehetne.

Kezét csókolom hű tisztelettel Zs. 1940. IV. 13.

Aztán egyre szomorúbbak lettek a levelei. 1940 december elsején váratlanul toppant be hozzám. Éppen akkor jöttem haza, amikor távozni készült tőlem. Kezembe nyomott egy jegyzőkönyvből kitépt lapot:

Hic fuit Móricz. 1940. XII. 1. este későn 8 órakor.

Így együtt tölthettük már az egész estét és másnap is találkozhattunk. Akkor, pár perccel a lapocska után, írta be az előző napokban küldött *Életem regényébe* a megindító ajánlást:

³ Magyar nyelvészettel foglalkozó finn tudós: Tarkainen. (Móricz tévesen írja a finn nyelvész nevét e levelében.)

Mária,
hogy lásson
ha már nem lát
1940. XII. 1. MóriczZs.

Este, a *Kis madár* előadása után egészen elszomorodott. Pesten a Madách Színház előadása is lehangolta. Miskolcon csak egy, legfeljebb két előadásra került sor. A Kelet Népe is egészen a bukás széléig jutott — csak ráfizetéssel létezhetett még. Egyéni szomorúsága is ránehezedett. Hiába vigasztaltam szóval, levéllel, még azon a héten írta:

Kedves Mária,

nagyon köszönöm kedves levelét, érthetetlenül szép és én érthetetlenül méltatlan vagyok rá.

Maga a legirigylésreméltóbb ember. Be tud bújni a remetecsiga színes kagylójába s onnan részt vesz a kint a vad vizeken vergődők életében. Elfelejtí, hogy Én is van, annyira átadja magát a Látványnak.

Én legalább irigylem s nagyon. Én már lassan csak kínlódó valami leszek. S ezen nincsen változtathatás, segítség nincs, az egész mit sem ér. Mostanában már ott tartok, hogy legnagyobb örömet abban lelek, ha ismeretlen hotelekben elbúvok s napszámra alszom s boldog vagyok, hogy senki sem tud telefonálni, levelet nem kapok s alszom.

Kezét csókolja

MóriczZs

Leányfalu 1940. XII. 5.

A *Kis madár* meg nem értett, de Móricz egész életével megerősített alapgondolatát írtam meg — inkább Neki, mint a közönségnek — egy kis cikkben, amelyre céloz a következő évben kapott első levelében:

Kedves Mária,

első cikkében nagyon szép gondolatmenet van, — kár, h. a M. Zs. személyéhez van kötve. Kétszer is átolvastam, hogy lehetne kihagyni belőle a személyi ízt. De nem lehet, hacsak Maga nem tudná újra írni. A cím maradna, és kidolgozná az aláhúzott gondolatokat s szempontokat.

Kérem; írjon „Átszellemült szavak”. Nagyon jó. Az is, hogy a nők az anyanyelv gyökerei vagy hogy is. A nyelv az anyáé, azért anyanyelv.

Kezét csókolom, s ne haragudjon romvár, vagyok: s még áll a rom s én állok a felett. Kézcsók MZs.

1941. II. 8.

A kért átalakítással meg is jelent a cikk a Kelet Népe 1941. aug. 1-i számában Szépség-című címmel. (Az eredeti formájában a miskolci Magyar Jövő hozta.) A személyesen is megbeszélte többi cikk (akkoriban nyelvestétikával foglalkoztam) Móricz-lapjában már soha sem jelent meg.

1941 tavaszán is várták Móriczot Miskolcra, de helyette csak egy lapocskát jött:

Drága Mária, Magát kérem meg intézze el, hogy én most nem vállalkozhatom utazásra s talán nem is lehet ma olyan nagy ünnepélyeket tartani. Hogy van? Ne haragudjon, amit küld mindig szép, csak annyi a kelevézes harcos,⁴ akik itt vannak helyben, hogy minden egyszerű virágot eltaposnak.

Kézét csókolja L. 1941. IV. 7.

1941-ben még kétszer üzent nekem a Kelet Népe „Szerkesztői asztal” hasábjain. Kedves, évdő sorok, a köztünk annyira megszokott csipkelődő hangon: 1941. okt. 15-én a „Több kis női levélre...” folytatásszerűen: „T. M. Miskolc” címmel, de igazán letagadhatatlanul móriczi kedvességgel: „Ir-dó-gá-ló nőcs-ke” címszó alatt, a november 1-i számban.

⁴ „Kelevézes harcosok”-on értette a Kelet Népe akkori bennfentes munkatársait.

Azután már csak egy levél jött tőle, az utolsó, a legszomorúbb. 63. születésnapján már lemondott minden tervéről és a nyelvestétikai cikkeket is visszaküldte; készült a halálra:

Kedves Mária,

olyan furcsa ember lettem vénségemre, hogycsak előszóval vagyok jelen.

Levelet írni, az már munka s nem is a legkisebb.

Ne haragudjon azért: ha itt volna a szomszédban szívesen látnám s keresném fel, mert vád nem érhet: vagyok aki voltam, már változni nem tudnék, kihalt belőlem a képesség rá.

Nem akarok nyelvészetre bocsátkozni, azért engedem vissza sürgetett, de el nem évült cikkét.

Kezét csókolja és saját születés napját
ünnepeli

vénséges híve
MZs

L. 1942 jún. 29.

CORNELIU CODARCEA

MÓRICZ ZSIGMOND ERDÉLYI ÚTJÁRÓL

1926 utolsó hónapjaiban az erdélyi magyar lapok közölték a hírt, hogy Móricz Zsigmond, a nagy magyar író, Erdélybe jön pár hétre. A látogatás célja: felolvasások Erdély városaiban s anyaggyűjtés új regényéhez.

Nagyon örültem Móricz látogatásának, kit már gimnazista koromban nagy élvezettel olvastam. Biztos voltam abban, hogy előre bejelentett kolozsvári tartózkodása alkalmával személyesen meg fogom ismerni a „Sáarany”, „Az isten háta mögött”, a „Hét krajcár” neves szerzőjét. Kuncz Aladár barátom — kivel franciaországi háborús élményeink révén jutottam igazán meghitt kapcsolatba — közelebbi adatokkal is szolgált: Móricz Zsigmond itt Erdélyben akarja befejezni a „Tündérkert” második kötetét.

Móricz Zsigmond neve meglehetősen ismeretlen volt az első világháború utáni kolozsvári románok nagy többsége előtt, akiknek egy része az okiráltságból költözött át. Szükséges volt tehát, hogy néhány bemutató cikket írjak Móriczról. Ezek nagyrészt a „Biruinta” c. napilapban jelentek meg, az Averescu-párt erdélyi szócsovében. Averescu erdélyi társa Goga Octavian volt, a költő, aki akkoriban a „csucsai paktum” révén vonta magára a közfigyelmet. Az Averescu „nép pártja” és az úgynevezett „magyar párt” között létrejött választási egyezmény kiküszöbölte egy időre az akkor nagyon divatos nacionalista úszításokat a két párt lapjaiból, így cikkeim megjelenése nem ütközött semmi akadályba.

Reményem, hogy Móricz Zsigmondot megismerjem, bevált. Óvári Kelemen vendégszerető Monostor utcai házában ismertem meg s Móricz amikor bemutattak, örömet fejezte ki, hogy tolmács nélkül veheti fel a kapcsolatot a román olvasóközönséggel. Természetesen, meginterjuvoltam Móriczt, aki szívesen megválaszolta kérdéseimet. Többek közt Móricz a következőket mondta: „Erdély völgyeiben és hegyeiben magyarok és románok ezer éve laknak együtt. Voltak, igaz, keserű epizódok is. De a magyarok és románok népi művészete együtt fejlődött s kölcsönösen befolyásolta egymást. Én kívánom a szoros s barátságos együttműködést a két szomszéd nép között — az egész emberiség javára — s meg akarom itt említeni, hogy számos jelből azt következtetem, hogy a jövő meg fogja valósítani ezt az együttműködést”.

Másnap a „Biruinta” első oldalán terjedelmes cikkem jelent meg „Móricz Zsigmond Kolozsváron” címmel. „Móricz Zsigmond látogatását — írtam többek között — mi románok is rokonszenvvel fogadjuk. Ő anyagot gyűjt egy Bethlen korabeli regényéhez, de a magyar író a barátság gondolata is hozza. Már a világháborúban írt regényében a „Légy jó mindhalálig”-ban, ő az emberi jószág és szánalom igazságait hangoztatja a háború által szított véres ösztönökkel szemben.”

Közölve a Móriczcal való beszélgetés jellemzőbb pontjait, kértem az illetékes tényezőket, hogy adjanak neki alkalmat, hogy beutazza az országot, hogy megismerhesse nemcsak az erdélyi magyarságot, hanem a román népet is. S a cikket így fejeztem be: „Szívvel kívánjuk, hogy Móricz Zsigmond a magyar nemzeti próza kiváló mestere jól érezze magát nálunk. Üdvözljük a nagy magyar író eljövetelét s biztosak vagyunk abban, hogy ez a látogatás csak hasznára lesz a román-magyar közlekedés ügyének. Reméljük, hogy minden közre fog játszani, hogy Móricz Zsigmond romániai tartózkodása kellemes és eredményes legyen.”

Ki sejtette volna akkor, hogy Móricz látogatását egy igen kellemetlen és ostoba incidens fogja megzavarni. A Mániu-féle „nemzeti-parasztpárt” erdélyi hivatalosa a Kolozsvári „Patria” c. napilap (amely ellenzéki lap, rendszeresen támadta a „csucsai paktumot”) egy tárcát közölt, amelyben a névtelen cikkíró támadást intézett Móricz ellen s egyben a „Biruinte” ellen is. Móricz műveiből tendenciózusan kiválogatott egyes románellenesnek vélt idézetből kiindulva, megbotrántkozását fejezte ki, hogy egy ilyen írórt egy román lap hozsannával fogad!

Tekintettel arra, hogy a rosszhiszeműen kiválogatott idézetek tényleg létezőknek bizonyultak, elkerülhetetlennek láttam — tekintettel a román közönség érzékenységre —, hogy választ adjak a névtelen támadónak.

A válaszom a „Tara Noastra” című folyóiratban az 1926 december 12-i számban jelent meg. A négy oldalas nagy cikkből a következőket idézem: „Képzeliük el — írtam — hogy Mihail Sadoveanu vagy más román író arra határozná el magát, hogy meglátogassa a kevés számú magyarországi román lakosságot s közben Budapestet is megtekintené. Bizonyára akadnának magyar írók, újságírók, kultúremberek, kik számotvetnének avval, hogy a román lélek kiváló reprezentánsának magyarországi látogatásának megvan a maga sajátos jelentősége, mindent megtennének, hogy a román vendég jól érezze magát a magyar fővárosban s hogy az idejét a lehetőleg elviselhetőbben töltsse el. Akadhatnának viszont oly „honmentők” is, kik „hazafias” buzgalmukban kapva-kapnának a fényes alkalom, hogy a zavarosban halásszanak, hogy vádaskodhassanak. Harcias állitellectűellek megrohannák a könyvtár polcait, hogy az illető román írónak publicisztikai vagy irodalmi munkásságában egy fejezetet... egy bekezdést... vagy legalább is egy „magyarelles”... mondatot találjanak. Sőt meglegednének egyetlen „magyarelles”... szócskával is! S mily boldogság lenne rájuk nézve, ha alkalmuk lenne „valamit” találni s diadalittasan körülhordozni a trófeumot. A botrány kitörne 24 órán belül. A hazafias éberségükre büszke patrióták sietnének félreverní a harangokat, a román író, aki talán nem is emlékszik minden sorára, amit életében írt, megkapná a megérdemelt leckét s a hazafias céoc rendezői tele lennének a nemzeti kötelességteljesítésnek boldogító tudatával... — Móricz Zsigmond, a nagy magyar író erdélyi látogatása alkalmával, akadn persze köztünk románok között is, a magyar irodalomnak egy... fáradhatatlan kutatója. (A magyarok boldogok lehetnek: vannak hát ilyenek is a románok között.) És ez a fáradhatatlan kutató azzal áll elő, hogy ezelőtt tíz vagy tizenkét évvel a magyar író a mai időkhez meg nem felelő módon nyilatkozott a románokról. — Válaszunk ez: A „Patria” által népszerűsített idézetek léteznek, de az utánok következő konklúziók hamisak. A való az, hogy a csaló látszattal ellentétben, Móricz sohasem nyilatkozott a románok ellen. Az ő regényeiben, amelyekben magyar nemeseket és földesurakat is bemutat, léteznek — igaz — oly párbeszédok, oly részletek, amelyekben a regény egyik-másik szereplője, lefitymálja az oláh bocskorost, vagy talán éppen káromkodásra készíti annak puszta látása is! De mit jelentenek ezek a részletek? Azt, hogy a szerző a való életet ábrázolta. Ez bűn? Vagy azt kívánja valaki, hogy a magyar szerző oly mánásokról és nagyföldbirtokosokról írjon, akik halálosan megszeretik azokat az éhes és elkéseredett román parasztokat, kiknek fojtott elégedetlensége Horia-Closa emlékeket elevenít föl? Hogy meghamisítsa a mindnyájunk által ismert történelmi és társadalmi adottságokat? Hazudjon mindenáron? De minek?”... „Móricz, a magyar népi élet mesteri ábrázolója, népének igazi fia. Ő nem azért jött Erdélybe, hogy hízkeljék a románoknak, sem hogy mindenáron a kedvükbe járjon. S mi, dacára ennek, örülünk Móricz látogatásának. Örülünk, mert Magyarországon zseniális és tiszteletre méltó fia Erdélybe jött, a való életet megismerni. Örülünk, hogy e nagy művész, e jóhiszemű harcos, meg fogja ismerni az erdélyi magyar néppel együtt a magyarság szomszédját a román népet is, amelyet eddig nem volt alkalmá tanulmányoznia. Örülünk, mert tudjuk, hogy a magyar próza mestere ha majd hazájába tér vissza, az emlékei közt lesznek a nálunk látottak és tapasztaltak s az ő írása mélyebben hatol a sokezer magyar olvasó lelkébe, mint a legelőnyösebb magyar-román kereskedelmi szerződés cikkelyei. Mi igenis üdvözljük Móricz Zsigmond látogatását, bár tudjuk, hogy bármilyenek is lennének az itteni benyomásai, ő hű marad magyar zászlójához, ő sohasem fogja hordozni a román trikolorot Budapesten. De tudjuk azt is, hogy ő ki fog tartani az együttműködés elve mellett, amelyet itt ő — saját jószántából — hangoztatott. Móricz Zsigmond a tősgyökeres magyar író, ki. őszinte, becsületes, kétszínűségre képtelen, Románia szívesen látott vendége s reméljük, hogy az illetékesek módot fognak találni, hogy összeköttetést létesítsenek közte és a román írói körök között s hogy megkönnyítsék neki az ország megismerését.”

*

A Móricz-ellenes hajszá folytatódott s a rosszhiszeműen kiválogatott idézeteket állandóan felszínen tartották azok, akiknek érdekében állott az irodalmat is a rosszhiszemű párt-

politika eszközkévé lealacsonyítani. Hogy ellensúlyozzam a sok támadást, szükségessé vált egy újabb riport, amely a „Tara Noastra” 1926 december 26-i számában jelent meg. Ebben igyekeztem más szempontból is megvilágítani az irodalmi vitát:

„Vajon egy vagy több tendenciózusan kiválogatott idézet — tettem fel a kérdést — menyiben jellemzi a valóságban egy író érzelmeit, véleményét?” Több példát hoztam fel a román irodalomból. Többek között George Cosbuc nagy román költőt, aki megénekelve a múlt századbéli román-török háborút, mely végül a dunai fejedelemségek függetlenségét eredményezte, elég epés megjegyzéseket enged meg magának a piláfot zabáló törökökkel szemben. De nevetséges lenne, ha valamelyik külföldi lexikon, tegyük fel a Magyar-lexikon, Cosbuc-ot mint a „török-ellenes író” mutatná be. Ép így távolról sem magyarellenes író I. L. Caragiale, aki egy karcolatában („Metekakra”) egy túlzó magyar nacionalistát figuráz ki sikeresen. Ha felelőtlenül handabandázunk idézetekkel még Ady Endréből is románellenes író lehet varázsolni, bár ismeretes mindnyájunk előtt emberséges és bátor kiállása a román nemzetiségi kérdésben. Úgynevezett román-ellenes idézet akad bizony nem egy Ady írásában. De ki lenne oly vakmerő, hogy arra vállalkozzon, hogy meghamisítsa a magyar jakobinus énekesének tiszta politikai meglátását, annak az Acynak poézisét, aki a legsötétebb sovíniszta légkörben le merte szegezni, hogy ma, ép úgy mint tegnap, az igazi magyar-román-szláv bánat egy és ugyanaz és aki testvériesen felhívta a nem magyarokat, hogy találkozzanak a magyarokkal az eszme barrikádokon.”

*

Egy napsugaras délelőtt, amikor kolozsvári Majális utcai lakásomon a legnagyobb kényelemben böngésztem könyveim és jegyzeteim között, s minden a legnagyobb rendetlenségben hever köröskörül, kopogtattak az ajtómon s a következő pillanatban nyílt az ajtó s már előttem állt, mosolyogva, Móricz Zsigmond, Kuncz Aladár barátom kíséretében.

Bizony, eg' általában nem voltam elkészülve erre a látogatásra, teljesen váratlan ért. De hála Móricz Zsigmond kedvességének, Kuncz tapintatának s magyarul nem tudó csaiovai születésű első feleségem vidám kedélyének, átsiklottunk a „nehézségeken”, élénk beszélgetés indult meg s a végén ez a váratlan látogatás egyik legkedvesebb emlékemmé vált.

Vendégem aztán szóbahozta a szerencsétlen laptámadást. Igyekeztem megmagyarázni, hogy a román lapviszonyok egész mások, mint Magyarországon s biztosítottam Móriczot, hogy az őt ért támadást nem is lehet összehasonlítani azokkal a mázsás gorombaságokkal, amelyeket N. D. Cocea, a nagy publicista, a román király fejéhez szokott vágni a „Facla”-ban. S mert eltökélt szándékom volt, hogy Móriczot kissé felvidítsam, elárultam neki azt, hogy nemrég, uborkaszőzén lévén, egy román és magyar újságíró — kiknek, mint rendesen, kevés lelki közük volt lapjaik tulajdonosai politikai obligóihoz — barátságosan előre megbeszélték a másnapi egymásnak intézett támadásokat és ellentámadásokat, persze lapjaik szellemében. Így a mitsemsejtő közönségnek alkalma volt megborzadni a másnapi és harmadnapi hírlapi csata láttára, melyben a cikkek szerzői puffogtatták a frázisokat, eregették a bombasztokat és zúditották a jupiteri villámokat. A két „halálos ellenség”, a gyilkos cikkek megjelenése után egy pohár bor mellett, persze megünnepelte a megérdemelt kölcsönös újságírói sikert.

Móricz elmosolyodott s Kuncz is segített abban, hogy megnyugtassam Móriczot. Aztán a román irodalom került szóba; Móricz említette Sadoveanut, Goga-t, Rebreanut és Arghezi-t.

Az idő telt és Kuncz figyelmeztette Móriczot az előrehaladott időre. Móricz emlékül a fényképét ajándékozta nekem, mely őt kucsman, s irgalmatlanul mord arckifejezéssel örököltette meg. A feleségem, aki épp akkor jött be az obligát török-kávéval, látva a fényképet, kérdezte, miért állott Móricz oly félelmetes arckifejezéssel a fényképész lencséje elé. Móricz, kinek közben megjött a jókedve, azt válaszolta, hogy „azért, hogy az ellenségei megijedjenek tőle s inukba szálljon a bátorságuk”.

*

Pár nap múlva, bekövetkezett az amire senki sem volt elkészülve. Móricz Zsigmond a támadások benyomása alatt s valószínűleg azért, mert tartott esetleges egyéb kellemetlen-ségektől, hirtelen elutazott Erdélyből.

Elutazott, mert román támadások érték Erdélyben.

Támadások várták hazájában Magyarországon is. Romániában a sovíniszta sajtó Móriczot mint vad emberevőt mutatta be, sejtetni engedve, hogy szabad idejében oláh atyafiakat nyársal fel szadzimusát kielégíteni. Magyarországon pedig azért támadták, mert bizonyosnak vélték, hogy erdélyi látogatása alkalmával eladta a magyarságot az oláhoknak. Véletlenül kezembe került a „Magyarság” február 10-iki száma, amelyben a lap heves támadást

intéz Móríc Zsigmond ellen, aki a trianoni határt átlépve azonnal „Coriolanusszá vedlett”, s aki a nemzetrontás „ördögi szerepét vállalta magára”.

*

Az erdélyi magyar sajtó, mely hetekig híven ismertette a Móríc romániai látogatásának egyes mozzanatait — a Móríc mellett és Móríc ellen írott cikkeket — nagy megütközéssel vette tudomásul Móríc hirtelen elutazását. Így a „Nagyvárad” c. napilap meg is kritizálja emiatt Mórícot.

„Móríc Zsigmondot — írta a lap — lelkenütötte a láthatatlan kő, amelyek a „Patria” szerkesztőségéből kiröpült. Mégis azt mondjuk: Mórícnek nem volt oka hirtelen elutaznia. Meg kellett volna látnia, hogy itt román részről is védelmező karok nyúlnak feléje az intellektus és megértés pajzsával és meg kellett volna értenie, hogy azért a gesztusért, amely az itt élő kisebbség számára nagy vigasz, egy magyar írónak vállalnia és állania illik a kicsinyes támadásokat.”

*

Ma, mikor e sorokat írom, Móríc Zsigmond neve már távolról sem ismeretlen a románok előtt. Számos könyvét már románra fordították s az ő művei sok ezer példányban vannak forgalomban az egész ország területén.

DÉNES SZILÁRD

MIT BESZÉLNEK MÓRÍC ZSIGMOND TANULÓÉVEIRŐL AZ ISKOLAI ÉRTESÍTŐKÖNYVEK ?

Móríc Zsigmond diákkorát, magának az írónak előadásából, részletesen ismerjük. Az elemi iskolai évek történetét az „Életem regényé”-ben beszéli el. A debreceni kollégiumi eseményeket a „Légy jó mindhalálig” adja elő, sárospataki diákságát a „Kamaszok” c. regénytörödékek s a Pesti Naplóban (1939. évi júl. és aug. havában) megjelent cikksorozat ismerteti. Legbővebben a kisújszállási harmadfél év történetét ábrázolja, „Forr a bor” s „Bál” c. regényeiben. Az említett írói alkotások rajzait, elbeszéléseit azonban még egyben-másban érdekes módon ki tudjuk egészíteni a felsorolt iskoláknak megfelelő tanévbeli értesítőkönyvei segítségével.

Móríc Zsigmond a debreceni ref. főgimnáziumba tulajdonképpen már az 1890/91. tanévben beiratkozott, de az ez évi értesítő szerint tanév közben „eltávozott”, mégpedig betegsége miatt. Nevét mindamellett ebben a félbeszakadt évben is megtaláljuk a segélyben részesült tanulók között. Az egyik alapítvány jövedelméből tizennégy fiú között kiosztott, mindössze 63 Ft. 30 kr. ruhasegélyből egy rész Móríc Zsigmondnak is jutott. Ha a kamatokat a segélyben részesültek között arányosan osztották el, egy-egy fiú 4 Ft. 50 kr. értékű segélyt kapott. Az ekkor elvesztett esztendő Móríc Zsigmond még egy félévyszázad múlva is fájhatja. Az „Életem regényé”-ben elmondja, hogy nagybátyja, Pallagi Gyula hat év alatt végezte el a gimnázium nyolc osztályát. „Mindig szerettem volna — írja itt — én is megtenni ezt a virtust, mert én is vesztettem egy évet, az első két évem jártam s illett volna, hogy a Pallagi Gyula öccse behozza. De hát erre nem volt elég a vágott dohányom. Én nem tudtam megszerezni ezt az örömet az apámnak.” („Életem regénye” Bp. 1953. 71. l.).

Megszakított tanulmányainak folytatására az 1891/92. tanévben újra beiratkozott ugyanennek az iskolának az első osztályába. Évvégi bizonyítványa minden tárgyból végig jeles. (Testgyakorlatból azonban „Légy jó”-beli ismerősünk: Szűts Istók, elégségest adott neki.) Jelesrendű bizonyítványában magaviseletét nem minősítik jónak (a mai osztályzómódnak megfelelően példásnak), hanem csak a következő fokozatra, szabályszerűre érdemeztik. Szorgalmának, előhaladásának elismeréséül, az iskolai év végén jutalomkönyvül Radó Antalnak „Ezeregyéjszaka” c. művét adják neki.

Ez az év mindenképpen csendes nyugalommal telt el. Török tanítóéknál lakott, kellemes családi környezetben. Török bácsi nagyon szerette, „egész télen együtt bújták a könyveket... A bácsi regényt olvasott, ő meg a régi Ország-Világot, meg tanult is vele, meg Jókait is olvasott, a „Kétszárvú ember”-t meg az „Ősmagyar mesék”-et, és sakkoztak is sokat...” („Légy jó” é. n. 1081.). Jelesrendű bizonyítványának köszönhetette, hogy a következő (1892/93-i) tanévre fél tandíjmentességet, az internátusban pedig bennlakással összekötött ingyenes

ellátást biztosítottak neki. Az internátus azonban nem volt az a kellemes, csendes otthon, mint amilyenben Török bácsiéknál volt része. A cétusbeli mozgalmasság, a „Légy jó”-ból ismeretes, olykor izgalmakkal telt nyugtalan napok, végül a tanulás mellett vállalt kötelezettségek, előmenetelére kedvezőtlenül hatottak. Évvégi bizonyítványában, az előző évivel szemben, a jelesek száma felére csökkent; most ugyanis magyarból, latinból, s rajzoló mértanból jó osztályzata van. Magaviselete azonban az 1891/92.-i szabályszerű helyett, ebben az évben már jó. A bizonyítvány gyengülése következtében kedvezményeit is csökkentették. Az 1893/94. évre már csak negyed-tandijelengedést kapott s az internátusban is most már 40 Ft. díjat kellett egész évre fizetnie. Ilyen kedvezőtlen mozzanatokkal indult harmadik osztálybeli tanulmánya. Évvégi bizonyítványának van aztán egy fájó pontja. Öt tárgyból jeles osztályzatot kapott ugyan, történelemből azonban elégségest. Pedig a „Légy jó” igazolása szerint a történelem iránt ekkor már megvolt benne a kellő érdeklődés. Mi hát a kedvezőtlen osztályzatnak magyarázata? Bizonyára már ebben az alacsony osztályban is jelentkezett annak — rá nézve kellemetlen — következménye, hogy nem tudta a vékonyra lapított tankönyvek szövegét, a szavakhoz ragaszkodva, pontosan megtanulni. Kijelentése szerint: „...nem bírtam azokat a nyomorult vékony kivonatokat, amit tankönyvnek hívnak. Nem bírtam magam rákényszeríteni, hogy azt a csekélységet, ami azokban van, szó szerint megtanuljam, s még azonkívül még azzal is aludjak és álomban is csak arra gondoljak...” („Forr a bor” II. kötet 171; Móríc Zsigmond Művei az Ath. kiadása. 1938—9).

De minden jeles osztályzatnál nagyobb értéket jelentett neki, hogy ebben az évben egy kiváló pedagógus volt magyar- s latin nyelvi tanára s egyszersmind osztályfőnöke, ti.: Gulyás István. Benne látta mindvégig a jó tanár megtestesülését s így mintaképét. Két emlékezést is írt róla; az egyiket saját folyóiratába a „Kelet Népe”-be (1942. márc. 15. sz. 5. l.). Többek közt ezeket mondja: „Dr. Gulyás István talán az egyetlen kedves tanárom volt. Abban egy, hogy 1893. óta, mikor a debreceni harmadik gimnáziumban osztályfőnököm volt, annyira szeretetébe vett, hogy haláláig megtartotta velem a barátságot.”

A harmadik osztály befejeződése után valóra vált az az aggodalma, hogy a következő évre a sárospataki iskolába kerül; ti. szülei is odaköltöztek. Pedig „ő már tele volt itatva a debreceni keveléssel s meg volt győződve, hogy ilyen kollégium nincs több a világon.” („Légy jó” é. n. 14. l.). Még nagyobb szeretettel nyilatkozik a debreceni iskoláról a „Forr a bor”-ban: „...pár éve elvittem oda a feleségemet, hogy megmutassam neki diákkori életem tanyáját, ahova a szívem ma is olthatatlan szerelemmel visszahúz.” (I. kötet 31. l.)

Sárospatakra vitték tehát az 1894/95. évben, a negyedik osztályba. Az iskolaváltoztatás, legalább is abban az időben, úgyszólván minden esetben zökkenővel járt. Móríc Zsigmond sem volt kivétel. Évvégi bizonyítványában egyetlen egy jeles maradt, de azt legalább debreceni történelem-tanárának dicsőségére, épp a történelemből kapta, a debreceni elégséges osztályzat után. A sárospataki magyar-tanára sem tudott azonban mindjárt kezdetben Móríc Zsigmond lelkivilágába belelátni. Ebben az évben a stilisztikát tanulták, Névy László tankönyve alapján. Az értesítőkönyben a negyedik osztály magyarnyelvi anyagának felsorolása ezzel a ponttal kezdődik: „Az egyszerű és szép írást”. Bármily hihetetlenül hangzik is, Móríc Zsigmondnak ebből a tárgyból s ebből az anyagból, 16 éves korára csak *elégséges osztályzatot* sikerült elérni.

Az ötödik osztályú bizonyítvány érdekessége, hogy az előző évivel azonos tanára most már jeles osztályzattal ismerte el Móríc Zsigmondnak a magyar nyelvből tanúsított tudását s előhaladását, az előző évi elégséggel szemben. A német-nyelvi elégséges jegy mutatkozik ebben az évben aggasztónak. A *Cd/sz*-gúnynéven ismert tanár tanította ezt a tárgyat, s Móríc németnyelvi tudásának ez az értékelése már mintegy előre sejteti a hatodik osztályban kitöréssel fenyegető vihart. Egyébként pedig ötödik osztályos korában év végén, a többi tárgyból így alakulnak érdemjegyei: három jelest s négy jót adtak neki. Művelődés iránti hajlamára jellemző, hogy ebben az évben beiratkozott a rendkívüli tárgyként tanított francia nyelvre is; jó osztályzattal értékelték ebbeli tudását.

Az 1896/97. évben megkezdett hatodik osztályú tanulmányainak első harmadévi eredményét több leírásból is ismerjük. A „Forr a bor”-ban (I. k. 50.) röviden így beszél el a történetek: „Hatodikban karácsonykor három szekundát kapott, latinból, görögéből, németből, ami annyira elkeserítette, hogy többet nem akart iskolába menni.” Ilyen előzmények után kerül Móríc Zsigmond a kis alföldi városnak, Kisujszállásnak ref. főgimnáziumába. Az iskolának melegsívű, nagy műveltségű ifjú igazgatója, Pallagi Gyula veszi unokaöccsét pártfogásába. Móríc Zsigmondra eleinte visszas hatással volt a változás. „... úgy érezte, mintha valami roppant nívósüllyedésben volna része a két híres és nagy kollégium után.” Új környezetével azonban rövid idő alatt mégis megbarátkozott. Sárospatakon egyik okozója volt elégedetlenségének, hogy ott az V—VI. osztályú tanulók még nem lehettek az önképzőkörnek tagjai. Ezért történt hogy „egy titkos önképzőkört csinált hat taggal saját osztá-

lyukból." (Bál. 161 l.). Kisújszálláson ily nemű akadály nem volt, s eleinte valóban úgy mutatkozott, Móricznak ez irányú vágyai kielégülhetnek. Nyugalmának visszatértével tanulmányait is odaadással végezte; ennek eredményeképpen hatodik osztálybeli bizonyítványa jelesrendű lett. Részt vett az önképzőkör szavalóversenyében is. Az értesítő szerint egy alig ismert költőnek, Karlovsky Endrének „A kis Marie regéje” c. romantikus tárgyú, terjedelmes költeményét adta elő. A pályadíjat ugyan másnak ítélték oda, de Móricz szavalata is dicséretben részesült. Az említett vers 181 — tíz szótagos — sort tartalmaz, s íme, Móricz Zsigmond mégis vállalkozott megtanulására s előadására. Ez mindenesetre jellemző adat arra nézve, milyen jó hatással volt rá az iskolaváltozás. Sárospataki tanulmányával kapcsolatban még azt panaszolja ugyanis: „Memóriája nem volt, könyv nélkül nem tudott bevágni.” (Forr a bor. I. köt. 49. l.) Hónapok alatt tehát mennyit változott önmaga értékének becslése, emlékező tehetségének megítélése. Másik érdekesség még, vajon hogyan terelődött figyelme ennek a kevésbé ismert költőnek alkotására, s miért választotta költeményét az önképzőkörben való előadásra. A verset minden valószínűség szerint az ifjúsági könyvtárnak egyik, közkezen forgó kötetéből, Endrői Sándornak „A magyar költészet kincsesháza” c. antológiájából ismerte. A ma mozgalmas előadása, hangfestő részletekben gazdag, színes nyelve kaphatta meg Móricz érdeklődését. Az első sorokban olvassuk a következőket:

A mozdony úgy nyög, mintha kebele
 Aggállyal volna, mint enyém, tele.
 Sőhajt. Zihál. A sok vaslánc zörög.
 A föld alatta reszket, dübörög.
 Zúg a nagy erdő. Jajgat, sír a szél,
 És síri hangon bús regét beszél.

Az 1897/98. tanévben Móricz Zsigmond a hetedik osztályt végzi, ugyancsak Kisújszálláson. Előző jelesrendű bizonyítványához képest ekkor lanyhulás mutatkozik. Most csak magyarból, földrajzból s természettanból van jelese, a többi tárgyból jó osztályzatra érdemesítik. A visszaesésre írásai alapján több magyarázatot is adhatunk. A középiskolai tanítás anyaga fejlett szellemi képességének már nem nyújtott elegendő táplálékot. A fiatal korban gyakori búsongás, lehangoltság is sűrűn elfogta. „Semmi kedve nem volt tanulni. Únta az egészséget, ahogy únta az egész életet.” (Bál 7. l.) Ugyancsak a „Bál”-ból látjuk, hogy ifjúkori drámakísérletéhez, a „Sertórius”-hoz is hetedik osztályos korában fogott hozzá. Móricz Virág is azt írja „Apám regénye” c. könyvében: „Az egész hetedik gimnáziumot azzal töltötte, hogy írta — tragédiáját.” Végül pedig, hogy nagybátyjának minél kevesebb anyagi terhet okozzon, instruktorkodással is foglalkozott. Nehéz felfogású fiúkkal kellett küszködnie; pl. „az egyiket egy negyedórára nem bírta rákényszeríteni, hogy odafigyeljen.” (Forr a bor. I. köt. 53. l.) Egyébként pedig tanulmányaiban kifejtett előhaladásáért ez év folyamán 40 Ft ösztöndíjban s fél tandíjmentességben részesült.

A „Bál”-ból tudjuk, hogy hetedik osztályos korára már teljesen kiábrándult az önképzőkörből. Szavai szerint: „... az önképzőkörön régen túl volt. Már hatodik osztályos korában kiélte az unalmas vasárnap délelőtti nyavalygásokat.” Számtottak pedig munkásságára, mert évi elején beválasztották a bíráló bizottságba. A vezető tanár évi jelentéséből kitűnik, hogy némi érdeklődést mégis mutatott a kör iránt. Az egyik ünnepélyen szavalattal szerepelt, s év végén két pályamunkája is elnyerte a kitűzött díjat. A hetedik osztályos korából való értesítő még arról is számot ad, hogy az előző tanév végén Móricz Zsigmond s még négy osztálytársa az iskola természetrajzi múzeumának ajándékozta rovargyűjteményét. (M. Zs. gyűjteményében az értesítő szerint 180 bogár volt.) Az ajándékozók Móricz Zsigmond mellett: Nagy Géza, Pápay Pál, Schöffner József. Valamennyivel találkozunk a „Forr a bor”-ban. Nagy Gézát, „az osztály heccmajszeré”-t Kiss Pali álnéven ismerjük. Pápay Pál regénybeli nevén: Pétery Pista, az október hatodik tüntetésnek egyik szervezője s ünnepi szónoka. Schöffner Józsefet Steiner néven szerepelteti az író. Jellemrajzában többek közt ezt olvassuk róla a „Forr a bor”-ban: „Mosolyogva állott rendelkezésre, mert kitűnő tanuló volt s a mai leckével is úgy elkészült, mintha sejtette volna, hogy felelni fog.” (I. k. 60. l.) Amint Kasznár, a természetrajz tanára a fenti négy nevet nyilvántartásába egymásután beírta, korántsem gondolta, hogy negyven év múlva ugyanezek a személyek, ha más néven is, egy regénynek a lapjain ismét egymás mellé kerülnek.

Móricz Zsigmond az 1898/99. tanévben eljutott középiskolai tanulmányainak befejezéséhez. Ennek az évnek vívódásait, lelkitusait részletesen ismerjük a „Forr a bor”-ból.

Az erről az évfolyamról szóló értesítő adataiból ugyan arra lehetne következtetni, mintha a szorgalmas diák előtt egyéb cél sem lebegett volna, mint hogy a nyolc év küzdelmei megnyugtató módon, jó tanulmányi eredménnyel záruljanak. Az osztályvizsga után kapott

bizonyítványában két jó jegyen kívül végig jelese van. Az érettségien pedig jól éretnek minősítették.

Az önképzőkör év végi jelentése nevét két ízben említi: az alakuló gyűlésen bíráló bizottsági tagga választották, továbbá pályadíjat nyert ily című irodalmi tárgyú értekezése: „Arany János jellege „Epilógus” c. költeménye tükrében”. Az értesítőből megtudjuk még, hogy Möricz Zsigmond az utolsó iskolai évben teljes tandíjmentességgel végezte tanulmányait.

Ezek azonban csak külső adatok arra nézve, hogyan telt el a huszadik évében levő ifjúnak középiskolai tanulmányait befejező utolsó esztendeje. Két súlyos gonddal kerül erre az évfolyamra. A már benne élő írói törekvése arra sarkallta, hogy az előző évben megkezdett s már meglehetősen „előrehaladott” drámáját, a „Sertorius”-t befejezze. De emellett úgy érezte, a köz érdekében is vannak kötelességei. Így jutott annak tudatára, hogy az iskolában működő Segítő Egyletben megfelelő tér nyílnék számára ilyen törekvéseinek szolgálataira.

Ismeretese a „Bál” c. regényből a Segítő Egyletben folytatott munkásságának részletei. Azt akarta Möricz kíváltképp biztosítani, hogy a következő években a szegény tanulóknak ne okozzon gondot a drága tankönyvek megszerzése. Azon fáradozott, hogy alapot teremtsen megfelelően felszerelt tankönyvgyűjtemény létesítésére és fokozatos fejlesztésére. Emellett azonban tandíj-, ruha-, frószsergélyt is igyekezett a rászorultaknak juttatni. Munkája eredményéről csak annyit, hogy a segélykönyvtár könyveinek száma elnöksége idején 189-ről, 380-ra emelkedett. A segélykönyvtár gyarapodását az értesítőkönyvben kiadott összefoglaló jelentésében, Barla Szabó Jenő, az egyletnek ma is élő felügyelő tanára, örvendetes tünetként említi. Beszámolója szerint Möricz Zsigmond elnöksége idején hatvan tanulót tudtak kölcsöntankönyvekkel ellátni. Másik kiemelkedő jelenség az egyesület ez évi életében, hogy a „Bál”-ban részletesen ismertetett muszálság 70 frt-nyi tekintélyes összeggel növelte a szegény tanulók támogatására fordítható egyesületi tőkét.

Nem lesz érdektelen megemlíteni, hogy Möricz Zsigmond élete folyamán még írásaiban is elégtelen gondolt segítő egyesületi eredményes munkásságára. A „Rokonok”-ban olvassuk: „Valahogy az villant eszébe [Kopjáss Istvánnak], hogy diák korában elhatározta, hogy a Segítő Egyesületnek, amelyet ő alapított, illetve szervezett újjá, míg él, pártfogója lesz, s egész terveket dolgozott ki, hogy évente mennyivel fogja segíyezni, míg csak az egyesület oly erős nem lesz, hogy minden fiú, akár szegény, akár gazdag, onnan kapja az összes iskolakönyvet”.

Nézzünk még végig ugyancsak az értesítők útmutatása szerint Möricz Zsigmond középiskolai tanárainak meglehetősen hosszú során. Érdekes egyéniségek tűnnek szemünk elé. Olyanok, akik egy és más tekintetben tagadhatatlanul hatással voltak az író szellemi fejlődésére, vagy pedig figyelmét annyira megragadták, hogy a hozzájuk fűzött emlékek még férfi korában sem vesztek el eleveségükből. A debreceni tanárok között, a már említett derék Gulyás Istvánon kívül, Bosznay István és Kovács János neve mellett kell megállapodnunk. Bosznay István, jónévű festőművész a debreceni ref. főgimnáziumban rajztanárként kezdte pályafutását. Két évig tanította Möricz Zsigmondot rajzoló geometriára. Az 1892/93. iskolai évben Bosznay ebből a tárgyból a második osztálybeli Möricz Zsigmondnak *jót*, a következő évben pedig jeles osztályzatot adott. E tanár hatásának tulajdoníthatjuk, hogy Möricz Zsigmond már serdülő fiú korában kezdett a művészetek iránt érdeklődni. Sárospataki diák-ságáról beszéli: „... én akkora könyvtőmeget hordtam haza, a Pasteinert, óriási nagy alakú díszkönyv, benne az egész művészet történelme”. („Forr a bor” II: 17. 1.)

Másik említésre méltó tanára az akkor 76 éves Kovács János, földrajza tanította. Kovács János életrajzából tudjuk, hogy mint Tisza Domonkos nevelője, fiatal korában tanítványával Egyiptomban is járt. Möricz Zsigmond figyelmét bizonyára lekötötte a tanítás közben, ettől a tanártól hallott gyakori úti visszaemlékezés; bár azt is el kell mondanunk, hogy emellett őt is mulattatta, mikor osztálytársai tréfás gúnyolódással utánozták az érdekes élményeit közlő öreg tanáruk előadásmódját. „Akkor hozzáfogott Orczy mesélni az ismert mondókák egyikét: az öreg, mint gróf úrfiak nevelője járt Egyiptomban, s minden órán szóba hozta Egyiptus országát: — „Mikor én Egyiptus országába jártam, — mondta az öreg dünnnyögő hangján: — hát látok ott két nagy fertelmes krokodilus madarat!...” — Kibukkanva kezdett hahotázni az osztály, — „hát kitáttya a száját a krokodilus madár: én pedig fogom a szimpla puskám, osztán jól rádupláztam...” („Légy jó” 137. 1.)

Egyébként Kovács János útjáról visszatérve, 1856 júniusában a kir. m. természettudományi társulat ülésén tapasztalatairól előadást is tartott, „Jelentés Áfriai utamról” címen. Bevezető szavai így hangzottak: „Mielőtt utazásom csekély eredményét bemutatnám, szükségesnek látom megemlíteni, hogy annak célja nemcsak nem tudományos volt, hanem inkább ellenkezett, legalább akadályozólag hatott a célszerű búvárkodásra és gyűjtésre. Ugyanis súlyos mellbeteg növendékemmel küldettem ki, hogy az egyiptomi és nubiai langyos száraz tél adja neki meg azt, mit itthon az orvosi tudomány már meg nem adhatott; annál fogva a Nil völgyétől messzebb vivő kirándulást soha nem tehettem, mert növendékemet elhagynom

nem lehetett, s ő nem volt képes semmi fáradságos vállalatra. Egyetlen egyszer távoztam el tőle egy reggel, estig tartó kirándulásra . . ." (A jelentést elolvashatjuk a debreceni hely. hitv. evang. főgimnázium 1856/57. tanévi „Értesítvény”-ében.) Kovács János jellemzésére említsük még meg, hogy tanulmányait részben a berlini egyetemen végezte, s később a bécsi geológiai társulatnak levelező tagja volt.

Sárospataki tanárai közül MórícZ Zsigmond épp azoknak kiváló tudását hangsúlyozza, akik 1896 karácsonyán a hatodik osztályban latinból, görögből és németből elégtelenre érdekesítették. A latin tanár Zsoldos Benő, mint Thukydides műveinek fordítója tette nevét ismertté. A görög tanár Szinyei Endre, egyik tanártársával terjedelmes görög szótárt szerkesztett. Rácz Lajos német tanár pedig Wundt műveinek s más filozófiai alkotásoknak fordításával a magyar bölcséleti nyelvnek fejlődését s a filozófiai műszavaknak megteremtését segítette elő. Mindennek hangsúlyozásával MórícZ Zsigmond nem hallgathatja el, hogy az említett tanárok csak kedvelt tanulmányukat folytatták buzgalommal, de „ráneveltség, szaktudás, pedagógiai képzettség” hiányzott belőlük. („Gyalogolni jó” Bp. 1952. 262. l.)

Kisújszállási tanárai közül legelsőnek nagybátyját, a „Légy jó mindhalálig”-ból, a „Forr a bor”-ból s a „Bál”-ból ismert Isaák Gézát, való nevén Pallagi Gyulát említjük. Az író pályája teljes folyamán a legnagyobb hálával, szeretettel s tisztelettel emlegeti nagybátyját. A „Harmatos rózsá”-tól az „Úri muri”-n át a „Rózsza Sándor”-ig nagyon sok frásában elénkvetíti rokonszenves, nemes egyéniségét. Érdekes azonban, hogy tanításáról, tanári képességéről sehol sem fest képet. Pedig Pallagi Gyulát ebben a vonatkozásban is érdemes lett volna megismertetni. Mint mindig s mindenütt, tanítványai körében is közvetlen egyszerűség, halk szavú, derűs finomság jellemezte. Soha senkire erőlyesen nem kellett rászólnia, a fegyelmező erő nemes egyéniségéből önmagától sugárzott. A közölt ismereteket eredeti módon tudta a mindennapi élettel összekötni, úgyannyira, hogy tanításai, példái, hasonlatai feledhetetlenül megragadtak emlékezetünkben. Kisújszállásra kerültek MórícZ Zsigmondot a hatodik osztályban Pruzsinszky Pál tanította történelemre. Ez a kiváló történettudós ekkor még 35 éves fiatalember volt; s ugyanebben az évben, életrajzában ezt írja róla a Pallas Nagy Lexikona: „Világtörténeti vonatkozású cikkeket ír e lexikonba”. Főképpen a francia forradalommal foglalkozott, később pedig, mint a budapesti ref. teológiai akadémia tanára s igazgatója az egyháztörténetet művelte. Megírta Kálvin János tanulmányozta áhítatos elkötelezettséggel a hugenották történetét tanulmányozta. Munkásságát külföldön is nagyra értékelték. Tiszteletbeli doktora volt a genfi, valamint a montpellier-i prot. teológiai fakultásnak. Szakörökben is ismert volt MórícZ Zsigmond irodalomtanára, Szeremley Barna. Irodalmi munkásságával megbecsülést szerzett nevének. Kivált Arany János tanulmányozta áhítatos elkötelezettséggel. A „Forr a bor”-ban (I: 55–57. l.) MórícZ Zsigmond rokonszenves képet fest róla. A latin és görög nyelvre a három év alatt állandóan ugyanaz a két tanár tanította; latinra Barcza József, görögre Soós József. Iskolai elfoglaltságuk mellett mindketten klasszikusokat is fordítottak. Együttesen lefordították Gelliusnak Noctes Atticae c. érdekes munkáját, valamint Barcza József egymagában Seneca Erkölcsi Leveleit. Az említett fordítások a Tudományos Akadémia kiadásában, a Görög és Latin Remekírók sorozatában jelentek meg. Soós József még Pausanias útleíró művének egyes részleteit is közzétette magyar fordításban. MórícZ Zsigmond Soós egyéniségét a „Forr a bor”-ban meglehetősen szatirikus éllel festette meg. Koós néven szerepelteti. Tanításbeli fejlett készségéről azonban elismerően nyilatkozik: „Koós, aki kitűnő pedagógus volt, csak féktelen temperamentumán nem bírt uralkodni, oly szelíd, szorgalmas nyugalommal dolgozott most a Torony András tudományának gyarapításán, hogy Misi a végén megbékült vele és semmi haragot, vagy ellenszenvet nem érzett vele az óra végén”. (II: 49. l.)

Az értesítőkönyvekben, MórícZ Zsigmond diákéletéből közölt apró adatok általában véve küzdelemre, megpróbáltatásra, olykor azonban még válságos fordulatokra is mutatnak. Amde a felmerült nehézségek végeredményében nemcsak lelki erejét fokozták s edzették, hanem az így szerzett tapasztalatok, benyomások, emlékek később nagy segítségére voltak írói pályáján. Karinthy Frigyesnek „Utazás a koponyám körül” c. műve ismertetésében mondta MórícZ Zsigmond, hogy „a szerkesztés tudományát”, „a meseköltés abszurdumát”, „a kitálatott történetekben való hitet” már régen lenézi. („Válogatott irodalmi tanulmányai” Bp. 1952.) Mint ahogy Arany János is epikai hitre építette alkotásait, általában MórícZ Zsigmond is a valóságban megtörténtet dolgozta fel. Mindvégig bőven meríthetett a gyermek- és ifjúkorától kezdve vele történtek emlékeiből és saját tapasztalatainak gazdag tárházából.

Összefoglaló kimutatás Mórincz Zsigmond diákjok előmeneteli jegyeiről (osztályzatairól)

Az iskolai év	Az osztály megjelölése	Az iskola helye	Tárgy s készség megjelölése													Jegyzet				
			Vallás	Magyar	Latin	Görög	Német	Francia	Földrajz	Történelem	Szám-tan	Rajzoló mértan	Természetrajz	Természet-tan	Filozófia		Enek	Testgyakorlat	Széplíras	Dolgozók külső alakja
1891/2	I.	Debrecen	1	1	1					1	1				1	3	1		2	
1892/3	II.		1	2	2				1		1	2				1	3	1		1
1893/4	III.		1	1	1		2		1	3	2	1				2	3			2
1894/5	IV.	Sárospatak	2	3	2		2		1	2	3	2			2	2		1	1	
1895/6	V.		1	1	2	2	3	2		1	2		2			2	2		1	1
1896/7	VI.	Kisújszállás	1	1	1	2	1		1	1		1			1	1			1	
1897/8	VII.		2	1	2	2	2		1		2		1			1	1			1
1898/9	VIII.		1	1	1	2	2	1		1	1			1	1	1	1			1

¹ A francia nyelvet rendkívül tárgyként tanulta.

² Csak az évvégi osztályzatok állnak rendelkezésre. A pataki szekundákat karácsonykor kapta, s így ezek nem kerültek be a kimutatásba.

¹ A francia nyelvet rendkívüli tárgyként tanulta.
² Csak az évfévi osztályzatok állnak rendelkezésre. A pataki szekundákat karácsonykor kapták, s így ezek nem kerültek be a kimutatásba.

Az 1-es szám értéke : jeles ; a 2-es szám értéke : jó ; a 3-as szám értéke a mai közepesnek felel meg.

ZILAHY KÁROLY KÉT ELBESZÉLÉSÉNEK FORRÁSÁRÓL

Zilahy Károly egyike volt az elsőeknek, akik az orosz irodalomra felhívták a magyar olvasóközönség figyelmét. Dömötör János szerint Zilahy „... tüzetesen és nagy előszeretettel tanulmányozta az orosz irodalmat”,¹ s Puskin, Lermontov és Gogol legkedvesebb olvasmányai közé tartoztak. Nevéhez fűződik az első magyar nyelven megjelenő Puskin vers (Ne zengd, oh lány) fordítása is, s Turgenyev egy elbeszélésének átültetése (A széplaki Kasszján), amely folyóiratokon kívül Zilahy műveinek kétkötetes kiadásában is helyet kapott.

Már Gyulai Pál is az orosz prózaírók hatását érzi Zilahy elbeszéléseinek olvasásakor. A „Verőfényes napok”-kal kapcsolatban megjegyzi: „... megérezhetni rajta ... Turgenyev orosz beszélyíró befolyását.”² Zilahy későbbi életrajzírója, Előd Géza is felveti doktori disszertációjában ezt a gondolatot és megállapítja, hogy Zilahy az egész századvégi európai elbeszélőpróza megtermékenyítőjében, az orosz irodalomban találta meg leginkább önmagát. Ő is a „Verőfényes napok”-at emeli ki mint Zilahy legjobb s egyben legoroszosabb elbeszélését, s ő is Turgenyev hatására gyanakszik.³ Kétségtelen, hogy elbeszéléseinek hangulata, több alakjának rajza oroszos. Némi vizsgálódás után azonban megállapíthatjuk, hogy egyes elbeszéléseit nem annyira Turgenyev, mint inkább Gercen műveihez fűzik szoros szálak. Az „Apropos-k és mal-apropos-k” például feltűnő hasonlóságot mutat Gercen „Ki a bűnös” c. regényével, illetve a sok szálból szőtt cselekménynek egy vonalával. A szövegek egybevetése kézzelfoghatóan bebizonyítja, hogy Zilahy átvett egyes részleteket Gercen regényéből, s azokat, hol szó szerint, hol megváltoztatva, felhasználta.

A magyar változatban Endi Lőrinc, a fiatal, félszeg, teológus Zekula Márton vidéki házába kerül mint házitanító, s szerelmes lesz annak gyámleányába, Klárába. Zekuláné bele szeret a tanítóba. Egy mulatságos félreértés után, amikor is Lőrinc a találkán az éj sötétjében a Klárának vélt Zekuláné kezébe juttatja Klárához írott szerelmes levelet, Zekuláné bosszút akar állni kudarcba fült vonzalmának tárgyán és megmutatja férjének a levelet. Zekula átlát a fondorlaton, hozzáadja unokahúgát Lőrinchez. A fiatal pár a báró udvarába költözik, ahol Lőrinc mint pap működik, Klára pedig, amint sejteni lehet, a fiatal báró kedvese. A befejezés-től eltekintve a történet pontos megfelelőjét megtalálhatjuk Gercen regényében, Endi Lőrinc eredetije Kruciferszkij, Zekula-Nyegrov, Klára-Ljubonyka. Nincs mód arra, hogy az összes hasonló, vagy szó szerint egyező részeket itt bemutassuk, csak néhány példát idézek a fenti állítás bizonyítására. Nyegrovné társalkodónője Eliza Avgusztovna, (illetve Zekuláné társalkodónője, Tóni kisasszony), észreveszi, hogy úrnője szerelmes a tanítóba, s a következő módon ajánlja fel szolgálatait:

Gercennél:

„... egyszer egy hercegné *érdeklődni* kezdett egy fiatalember iránt, s az — ő mármint-hogy Eliza—Avgusztovna—szíve sajgott, látván, mint szenved és epekedik az angyali hercegnő, amíg azután az ő — Eliza Avgusztovna — keblére borult, felismervén benne egyetlen barátját, s festői színekkel ecsetelte előtte háborgó érzelmeit, dúló kételyeit és tanácsát kérte; ő — Eliza — azután eloszlatta a hercegné kétségeit, ellátta őt jótanácsokkal, és az angyali hercegné megszűnt epekedni és szenvedni, sőt hízásnak indult és vigaszban élte napjait.”⁴

Zilahynál:

Kassán létekor — úgy mond — egy férjes grófnéval volt ismeretségben, ki bizonyos fiatalember iránt *érdeklődött*. Fájt a szíve (festé Tóni kisasszony) a drága jó grófné miatt, amint látta, hogy hervad és fogy napról napra, míg végre neki mint egyetlen barátjának, minden titkát felfedezte, s nyakába borulva, tőle tanácsot kért és kapott is. Aztán a grófné nem hervadt, se nem fogyott többé, de sötét vidámabb lett és gyarapodott.”⁵

¹ Dömötör János: „Zilahy Károly élete.” Zilahy Károly munkái, Pest, 1866, 2. k. VIII. 1.

² Gyulai Pál: Zilahy Károly összegyűjtött munkái. Petőfi Sándor életrajza. Budapesti Szemle, 1866. U. f. — 5. k. 474. l.

³ Előd Géza: Zilahy Károly, a hatvanas évek irodalmi ellenzékének vezére.

⁴ Herzen: „Ki a bűnös?” Szóllóssy Klára fordítása, 1951, 65. o.

⁵ Zilahy Károly munkái, 1866, I. h. 139. o.

Mind az orosz, mind a magyar műben a ravasz kisasszony igyekszik szólásra bírni a tanítót, s találkát szervez közte és úrnője között, amelyet azonban az ifjú úgy ért, hogy Klára, illetve Ljubonyka hívja találkozóra.

A kisasszony tehát megszólítja a tanítót:

Gercennél:

„Maga bizonyosan szerelmes. Olyan szórakozott, méla-bús... Kruciferszkij fülig pirult.

— Látja, hogy nekem milyen szemem van? Mindent kitalálok! Akarja, hogy kártyát vessek magának?

Dmitrij Jákovlevics úgy érezte magát, mint az elvetemült bűnöző, akinek fogalma sincs arról, mit tud a vizsgálóbíró, s mi az, amire céloz?

— Nos, akarja, vagy sem? ismételte a francia madám, aki nem hagyta magát egykönnyen lerázni.

— Legyen olyan szíves — válaszolta végül is a fiatalember. — Eliza Avgusztovna valószínűs démoni mosollyal, kezdte kirakni a kártyát....

— Pauvre jeune homme, szíve hölgye nem fog ennyi szenvedést okozni magának... stb”⁶.

És végül nézzük még a találkozási jelenetet:

Gercennél:

Ah, ön az? kérdezte *Ljubonka* suttogva.

Kruciferszkij hallgatott, csak kapkodott levegő után mint a hal.

.....
Ljubonka megszorította a kezét, és ő könnyel, csókkal borította *Ljubonka*-ét.

Az ifjú elragadtatása nőttön nőtt, lelkese-
désében maga sem tudta, hogyan történt,
— ajka ajkához ért. Az első szerelmes csók!..
milyen sajnálatraméltó, aki ezt nem ízlelte
soha! *Ljubonka*-t magával ragadta az ifjú
heve, s maga is hosszú, szenvedélyes, repeső
csókot nyomott a férfi szájára... *Dmitrij*
Jákovlevics még soha az életben nem volt
ilyen boldog; kezébe temette arcát, könnyez-
zett, majd hirtelen fölemelte fejét... és föl-
kiáltott: szentséges isten, mit követtem el!
Ekkor vette csak észre, hogy a hölgy nem
Ljubonka, hanem *Glafira Ljuvovna*!.....⁸

Amellett, hogy *Zilahy Károly* elbeszélésének szinte minden alakját *Gercen* művéből merítette, azok mégis sokban különböznek a „Ki a bűnös?” szereplőitől. Így például *Ljubonka* nagyon vonzó, mélyérzésű nő, akit képességei környezete fölé emelnek, s nem is elégíti őt ki a kisváros sivár egyhangúsága. *Klára* meglehetősen ellenszenves, léha lány, aki cinikus egykedvűséggel megy hozzá *Lőrinc*hez, bár már ekkor jól tudja, hogy nem szereti vőlegényét, s

Zilahynál:

„Endi úr, ön bizonyosan szerelmes — oly szórakozott, oly szomorú.” Endi úr fülig pirult.

— Látja, kitaláltam. Vessek e kártyát önnek? — *Lőrinc* úgy érezte magát, mint a léprekerült bűnös, ki nem tudja mennyi jutott bűnéből a bíró értésére, vagy az mire céloz.

— Na vessek? — sürgeté a vasfejű kisasszony.

— Megköszönöm, ha oly szíves lesz — viszonzá *Lőrinc* barátunk.

— Itt az ön szíve királynője — kezdé ez a falusi *Lenormand*, bizonyos démoni mosollyal... *Armes Kind!* Folytatá a kisasszony... ön félelme fölösleges” stb.”⁷

Zilahynál:

— Ön az? kérde a lány édes bizalommal. De *Lőrinc* nem felelt, hanem tikogva kapkodott levegő után, mintha a sejtelen és a láz kéjes tengerébe bele akarna halni.

.....
Klára kezét nyújtotta, melyet a lovag csókokkal halmozott el... s nem tudom, hogy, ajkaik egymást érintették... Az első szerelmi csók! Átok és kárhozat, aki ezt nem ízlelte! Endi *Lőrinc* még sohasem volt ily boldog; arcát tenyerébe rejté, mintha az üdvösséges gondolatot vissza akarná tartani, hogy el ne repüljön; majd fejét megint felemelve, felkiáltott: Szent isten, mit cselekedtem! Csak most vette észre, hogy nem *Klára*, hanem a szívélyes *Zekuláné* áll előtte.⁹

⁶ Herzen, i. m. 60—61. o.

⁷ *Zilahy K.*: i. m. 142. o.

⁸ Herzen i. m. 63. o.

⁹ *Zilahy Károly* i. m. 145—146. o.

később megcsalja őt a báróval. Ljuba nem hagyja el férjét, belebetegszik, s belepusztul Beltov iránti szerencsétlen szerelmébe. Minden tekintetben értékesebb, s erkölcsileg mérhetetlenül tisztább egyéniség, mint Klára.

Nyegrovot, a jobbágytartó földesurat Gercen meggyűlölteti az olvasóval. Zekula Márton, az alacsony sorból felkapaszkodott földbirtokos jóval rokonszenvesebb figura. Igaz, hogy Nyegrovhoz hasonlóan ő is durván bánik szolgálvaival (megtépdesi a molnárt, ha a malomfogak épségére illő módon nem vigyáz, a falu végéig kalap nélkül kergeti a lovászt, ha a csikója egyet köhint), de az elbeszélés vége felé patriarchális öregúrrá válik, kinek zsörtölődését senki sem veszi komolyan. Gercen regényében „Putifárné” esete a fiatal tanítóval igen mellékes szerepet játszik, s nem is tartozik a legszerencsésebb részek közé. A regény cselekménye csak ezután bontakozik ki, ezután jelenik meg Beltov, a „felesleges ember” típusának megtestesítője, s ekkor kezdődik el a három ember — Beltov, Kruciferszkij és Ljubonka — szomorú története, akik közül egy sem találja meg a boldogságot, a negyvenes évek orosz társadalma egyiküknek sem nyújt módot arra, hogy kifejtsék képességeiket, hasznos ügy szolgálatába állítsák energiájukat, (fokozottan áll ez Ljubonka esetében) s ezért vagy egész lelkivilágukat betölti a szerelem problémája, vagy blazírtakká, kiábrándultakká, s tettekre képtelenné válnak, mint Beltov. Gercen a címben felvetett kérdésre egyértelműen és élesen válaszol: a társadalom, a fennálló rend a bűnös.

Zilahynál a Putifárné-motívum az egész elbeszélés középpontjában áll, s a két hős további sorsára csak röviden utal. Elbeszélése meg sem közelíti Gercen éles társadalombírálatát, ez az ábrázolásbeli különbség a kettőjük világnézete közötti különbségnek természetes következménye (bár némi társadalombíráló szándékot Zilahytól sem lehet elvitatni. A szegénysorsú Lőrinc nehéz küzdelme a megélhetésért, anyagi függősége először Zekulától, majd a bárótól.) Az abszolutizmus-korabeli magyar kritikai cikkek általában azt mutatják, hogy kritikánk az orosz írók éles társadalombírálatából csak annyit fogott fel és használt, amennyi beleillett az abszolutizmussal és a nemzeti elnyomással szemben folytatott harc keretei közé. Az orosz irodalom forradalmiságát nem értették, vagy nem akarták megérteni. Így például Puskin versei közül túlnyomórészt a szerelmi, tájleíró és elbeszélő költeményeket fordították, Gercennek „A forradalmi eszmék fejlődése Oroszországban” c. tanulmányát nyilvánvaló abszolutizmus-ellenes tendenciával, de erősen letoptatva közlik 1855-ben stb.

Érdekes, hogy a Gercen regényében oly fontos szerepet betöltő Beltov alakja egyáltalán nem jelenik meg Zilahy elbeszélésében. Arany László is, aki ugyancsak a hatvanas években írott tanulmányában szépen méltatja Lermontovot, szinte teljes értetlenséggel fogadja a „Korunk hőseit” s szemmel láthatóan nem érti Pecsorin alakját, aki szintén a felesleges emberek családjához tartozik. Lehetséges, hogy ez összefügg azzal, hogy a magyar társadalomban ez idő tájt még nem alakultak ki azok a körülmények, amelyek a jószándékú, környezetük felett álló, a kormány dicsőítőihez és kiszolgálóihoz nem csatlakozó, de ugyanakkor a néptől is távolálló, kiégett lelkű, tettekre képtelen „felesleges ember” irodalmi típusának létrejöttét elősegítették volna. A vezetőszerepét egyre inkább elvesztő középnemesség azért még képvisel bizonyos nemzeti követeléseket, és ennyiben nem szakad el teljesen a nép követeléseitől, s ezért nem teljesen „felesleges” (a szónak anyegini, pecsorini értelmében). A hetvenes és nyolcvanas években, a kiegyezésből való kiábrándulás hangulatában, a gentry egyre fokozódó züllése idején azután, amikor a nemesség elveszti a perspektíváját, s amikor a magyar társadalom megteremti a maga Anyeginjeit és Oblomovjait, — íróink is fogékonyakká váltak e típus iránt, amint az például Arany László Húbele Balázsa is mutatja.

Említettem már, hogy Zilahy kritikusai a „Verőfényes napok”-at tartják legsikerültebb elbeszélésének. Nem nehéz megállapítani, hogy ezúttal is Gercennek egy műve szolgált írónk forrásul, ezúttal a „Krupov doktor” c. elbeszélés. A „Verőfényes napok” hőse egy kertes gyengeelméjű kisleány, aki megható szeretettel ragaszkodik barátjához, kiment a vízből egy fuldokló kutyust, s egy sor olyan tulajdonsággal rendelkezik, amelyek őt, a bolondot, erkölcsileg föléje emelik épeszű emberekből álló, de durvalelkű, gonosz környezetének. Gercen említett elbeszélésének első felében szinte bekezdésről bekezdésre ugyanazt olvashatjuk, amit Zilahynál:

Gercennél:

Levka „hat éves korában úgy úszott, mint a hal, ... fölmászott a legmagasabb fákra is. „A tanulás azonban nem ment neki”. „Az apa mindenféle eszközökkel megpróbálkozott, hogy fia észbeli képességeit növelje — vagy két napig éhezettette, úgy elnászpángolta, hogy

Zilahynál:

Gergely „hat éves korában úgy úszott, mint a hal, egy rongy csókafészekért a torony-magasságú jegenyefákat mind — sorra mászta ... De a tanulásban már nem tanúsított ilyen szívósságot az én jó pajtásom ... A vén sváb apja nem nagyon örült a fiú csökö-

két hétig meglátszottak a hegek, félhajt kitépte, egész napokra bezárta a sötét kamrába, — minden hiába, Levkának nem ment az ABC.”¹⁰

nyösségének, s mindenféle házi orvosságot megpróbált, hogy Geciben a tudományok iránt némi előszeretettel ébresszen: nap-hosszat koplaltatta, mindjárt-mindjárt úgy helyben hagyta, hogy napokig látszott a kékje a hátán, kitépte a haját, — s az ócska jég-veremből, hol másfél napja ordított, csak ismételt közbevetésemnek sikerült kiszabadítani, mindazáltal nem volt tapasztalható, hogy az olvasás műtételéhez nagyobb kedve gerjedt volna...”¹¹

Gercen Levkája az Oka folyóba ugrik és megment egy kutyust, amelyet Sáriknak nevez el. Zilahynál Gergely a Marosba ugrik a kutyus után, amely a Mogor nevet nyeri. Mind Levka, mind Gergely felajánlja Mogor-Sárikot legjobb barátjának ajándékkul, amikor az elutazáshoz készülődik:

Gercennél:

„Nagyon szomorú voltam, hogy ott kell őt hagynom; mindenféle cseccsebecsét ajándékoztam neki, ő mindenre szomorúan nézett. Amikor pedig kezdtem felszállni a szekérre, Levka odalépett hozzám, s oly szomorúan, oly bánatosan mondta: „Isten veled Szenyka” és azután odanyújtotta nekem Sárikot s így szólt „Szenyka, vidd magaddal Sárikot”. Legdrágább kincse volt, s azt is nekem adta. Erőszakkal rábeszéltem, hogy tartsa meg Sárikot, hogy az az enyém lesz, de nála fog lakni. Elindultunk. Levka keresztül futott az erdőn és felszaladt a hegyre, amely mellett az út haladt; megláttam, s zsebkendőmmel integetni kezdtem neki. Mozdulatlanul állt a hegyen, botjára támaszkodva”¹².

Zilahynál:

Ekkor nagyon rosszul esett, hogy el kellett távoznom, minden apróságomat neki ajándékoztam, ő mindent szomorúan nézett. Amint pedig a kocsis is felhagott a bakra, hozzám jött, s szegény búsan ennyit mondott: „Isten áldjon meg”. Aztán Mogort felvette s azt mondta: „Nesze, vidd el Mogort is magaddal!” Neki a világon nagyobb drágsága nem volt, azt is nekem akarta ajándékozni. Nagy bajjal tudtam rábeszélni, hogy tartsa meg. „Legyen az enyém — mondtam — de legyen nálad!” Szekerünk továbbment, Geci keresztül futott a kis erdőn s a kovadomb tetejére szaladt ahol az út elmegy. Intettem neki; ő csak ott állott a dombtetőn, botjára támaszkodva”¹³.

E szövegbeli egyezések ellenére jelentős különbség van a két mű között. A „Krupov doktor”, amely Gercen legjobb írásai közé tartozik, két részből áll. Az első rész a szegény bolond fiúcska története, a második: Krupov doktor elmékedései a bolond világról, vagyis arról, hogy a nyomor, az elnyomás, s a cári abszolutizmus egyéb „áldásai” erkölcsileg elnyomorítják az embereket, megakadályozzák szellemi képességeik kibontakozását, s az országot bolondokházává változtatják, ahol az erény bűnnek, s a bűn — a csalás, talpnyalás, nagyratörés — erénynek számít. A melegszívú, együgyű fiúcska, Levka, bizony sokkal emberibb és rokonszenvesebb, mint az egymást őrültek módjára letipró tülekedők hada. Az elbeszélés második része rendkívül éles, maró társadalmi szatíra. Zilahy Károly elbeszélésében a „Krupov doktor”-nak csak első részét használta fel (ezzel erősen letompítva a mű társadalmi élet), betoldott néhány epizódot (pl. Gergely kalandját, aki elszegődött egy öreg koldushoz és azután megszökött tőle, Gergely útját a városi iskolába), hozzáadott néhány elmékedést (pl. Wesselényi Miklósról), s megváltoztatta a történet végét, jobban mondva befejezte a kisfiú történetét, amelyet Gercen, áttérve elbeszélésének második részére, befejezetlenül hagyott. Zilahy Károlynál a kis Gergely meghal — vízbefúl.

Zilahy Károly mindkét elbeszélésében magyar környezetbe helyezi a Gercentől kölcsönzött alakokat, helyzeteket. A cselekmény nála erdélyi vidéki, kisvárosi környezetben játszódik. Mindkét országra a feudalizmus maradványai, a kapitalista fejlődés megkésített kibontakozása volt jellemző, az orosz és magyar kisváros fülledt, zárt, egyhangú életében, a nem túlságosan művelt középnemesek tétlen életmódjában, az értelmiségnek a nemességétől való függő helyzetében volt sok rokonvonás, s ez az ilyenfajta átültetést nagyban megkönnyítette.

¹⁰ A. Gercen: Izbrannije proizvegyenyija, 1949, 303—304. o. oroszul.

¹¹ Zilahy Károly munkái, Pest 1866, I. k. 160—161. o.

¹² Gercen, i. m. 309. l.

¹³ Zilahy Károly, i. m. 167. l.

Zilahynak e két elbeszélését, amelyek mint láthattuk, Gercen műveinek bizonyos részletein alapszanak, mindmáig eredeti Zilahy írásoknak tekintették. Gyulai Pál írja a „Verőfényes Napok”-ról: „... e beszély, vagy helyesebben genrekép a legsikerültebb Zilahy elbeszélő művei közt. A főpontok arányosan emelkednek ki, kevés benne az áradozás, egypár részlet kitűnően sikerült...” Zilahy *sehol sem eredetibb, és sehol sem tanúsít több elbeszélő tehetséget, mint éppen e művében.*¹⁴

Gyulai Pál a továbbiakban meglehetősen lesújtóan nyilatkozik Zilahy Károly elbeszéléséről, melyek valóban többnyire gyengék. Bírálataiban azonban néhány olyan ellenvetést is említ, amelyek esztétikai és politikai nézeteinek korlátairól tanúskodnak. Így például megrója Zilahyt azért, hogy elbeszéléseiben nem érvényesül a költői igazságszolgáltatás: „Elbeszélő költészete még sivárabb, mint a lírai. Az idealizmus tökéletes hiánya jellemzi majd mindeniket... A költői igazságszolgáltatásnak, a művészeti világ e gondviselésének nyomait sem találhatni e beszélyekben. Mintha az erkölcsi világban nem is volna nemezés”.¹⁵ Ez a megjegyzés nagymértékben vonatkozik Zilahynak, Gercen írásaiból merített két elbeszélésére is. A „Verőfényes napok” tragikusan végződik, (a kisfiú meghal, kínzóit közül senki sem bűnhődik), az „Apropos-k és mal-a-propos-k” befejezése szintén sivár, nem sok jót ígérő. Másik ellenvetése Zilahy elbeszéléseivel szemben a következő: „Csodálatos, hogy egy huszonöt éves beszélyíró az életnek csak sivár, mondhatni leghitványabb oldalát festi. Mintha nem találna részvételre érdemes tárgyat, s amit talál, az nem más, mint egy bárgyú gyermek. A „Verőfényes napok” c. beszélyét valóban az tünteti ki, hogy részvétellel viseltetik főszemélye, egy bárgyú gyermek iránt... De vajon a költő részvéte elragad-e az olvasóra is, az egész más kérdés. Nem az a kifogásunk, hogy a beszély hőse egy tíz-tizenkétéves gyermek. A költészet örök forrása és tárgya az emberi szív, legyen az gyermeké, ifjúé, vagy öregé. Azonban az ember oly állapota, mikor születésénél fogva, vagy más testi bajok miatt csak egy fokkal több az állatnál, inkább az orvosi tudomány tárgya, mint a költészeté. Ami jellemző, nem mindig egyszersmind költői is”.¹⁶

Habár Zilahy elbeszélése távolról sem azonos értékű Gercen művével, mégis érdekes összevetni Gyulai véleményét és Bjelinszkij véleményét Gercen elbeszélésének hősről Bjelinszkij Gercennek „Krupov doktor” c. elbeszélését elemezve azt írja, hogy Gercen itt ironikus formában tulajdonképpen ugyanazokat a gondolatokat fejti ki, mint a „Ki a bűnös”-ben, s ez az ironia „egyeseknek nagyon vidám és mulatságos, másoknak szomorú és kínzó dolog, s a szerző csak akkor beszél komolyan, amikor a félkegyelmű Levkát ábrázolja, *kinek alakja bármely művész becsületére válna*”¹⁷. Gyulai a költőiséget védve kifogásolja Zilahy említett elbeszéléseinek sivárságát, a pozitív jelenségek ábrázolásának hiányát. Bjelinszkij ezzel szemben ugyanabban a tanulmányában, amelyben Gercen „Krupov doktorát” és Ki a bűnös c. elbeszélését méltatja, megjelöli az irodalom feladatait, melyek közül a legfontosabb, hogy bátran ábrázolja az életnek sötét oldalait, s arról beszéljen olvasóinak, „hogy vannak zugok, amelyekben egész családok reszketnek a hidegtől rongyaikban, hogy vannak olyan emberek a földön, akiket születésük, sorsuk, nyomorra ítél, hogy ezek gyakran nem lustaságból, léhaságból, hanem elkeseredésből költik borra utolsó koepkjüket”.¹⁸

Láthatjuk, hogy a fennálló renddel szembenálló, s a kritikai realizmusért következően harcoló Bjelinszkij értelmezésében az irodalom tárgyköre, az ábrázolható jelenségek köre nagymértékben kiszélesül, s az „irodalmi téma” fogalmába mindaz bekerülhet, ami az életben megvan és jellemző. Gyulainál a valósághoz való viszony, az ezzel összefüggő nem következetesen realista elvek miatt az ábrázolható jelenségek köre leszűkül, s épp olyasmik esik kifogás alá — az élet túl sötét ábrázolása —, ami Bjelinszkij értékelésében az egyik legnagyobb érénynek számít. Valószínűleg egyedülálló eset, hogy Gyulai és Bjelinszkij egy és ugyanarról az orosz irodalmi alakról mond véleményt, s ennek alapján kínálkozott a fenti néhány megjegyzés nézeteik különbözőségére vonatkozólag.

¹⁴ Gyulai Pál: Kritikai dolgozatok újabb gyűjteménye, 1927, 216. o. (az én kiemelésem 7. 70.)

¹⁵ Uo. 210. o.

¹⁶ Uo. 215—216.

¹⁷ V. G. Bjelinszkij: Szobranije Szocsinyenij v trjoh tomah, Moszkva, 1948, III. k. 812. o. (az én kiemelésem Z. Zs.).

¹⁸ Uo. 782. o.

PRÓZA ÉS VERS KATONA DRÁMAI NYELVÉBEN

(A „Jeruzsálem pusztulása” prózai és verses változatának összevetése alapján)

1

Az antik vagy antikizáló minták tanulmányozása rég idők óta arra ösztönözte költőinket, hogy magyar nyelven is próbáljanak klasszikus mértékű sorokat illetve verseket írni. Rájinis, Baróti, Révai triászának úttörő munkája nyomán a XVIII. század végén közkeletűvé vált az időmértékes forma, rímekkel gazdagodva tovább élt a nyugateurópai verselésben, s mire Petőfi meg Arany megjelent, úgy tűnhetett, hogy a magyaros ritmust véglegesen másod-sorba szorítja. Az időmértékes verselés nemcsak a lírában lett megszokottá — szinte kötelezővé, — meghódította az epikát s a XIX. század első évtizedeiben oly nagy nemzeti hivatást betöltő drámát is. A magyaros formában írt dráma (mint pl. Bessenyei Ágisa) nem tarthatott számot színpadi sikerre, a prózában szóló nem elégítette ki a közönség s kívált a költő egyre fokozódó poézisigényét. A magyar drámaírást így a külső példák ösztönzése nélkül is belső szükségyszerűséggel fordult volna az időmértékes drámai vershez, elsősorban a shakespeare-i jambushoz. A formaváltás, illetve formahódítás Katona s a két Kisfaludy testvér műve, ha merészségben s újszerűségben nem is : jelentőségben fölveszi a versenyt a deákosok újításai val.

A versforma megváltozása, illetve a prózában versre fordulása szükségyszerűen együttjár a nyelvi formálás módosulásával. A vers sajátos ritmikai kötöttségeivel sajátos nyelvi formákat igényel — tár föl vagy teremt meg, — s visz át azután az írók és beszélők köztudatába. A versnek e sajátos nyelvvormáló hatását legtanulságosabban úgy vizsgálhatjuk, ha nyomunkövetjük egy-egy verses mű geneziséét. Erre rendszerint a költői mű születésének stádiumait megörökítő kritikai kiadások földolgozása ad lehetőséget (v.ö.: Gáldi László: L'Interprétation fonctionnelle du vers; Acta Linguistica, 1953.).

Katona drámai versének s végső soron a Bánk Bán jambusainak nyelvi elemzéséhez azonban rendkívüli utat nyit a „Jeruzsálem pusztulása” verses változatának néhány száz soros töredéke, amelyet Hajnóczy Iván „Katona József Kecskeméten” (Kecskemét, 1926.) című művében adott közre (10—26. lap). Ez az érett és költői erejével sokszor a Bánk Bánt idéző szöveg nagyrészt pontosan, mondatról mondatra sőt szóról szóra megfelel a „Jeruzsálem pusztulása” eredeti prózai változatának. Önként kínálkozó ígéretes lehetőség a két szöveg egybevetése alapján megkísérelni a verskivánta nyelvi és stílusbeli sajátosságok föltárását és elemzését.

2

Az átdolgozás alapjául szolgáló próza-drámát, amely a soha be nem fejezett verses változattal szemben épen maradt ránk, s a színpadon is sokáig szerepelt, „Jeruzsálem pusztulása” címen utolsó prózai tragédiájaként írta Katona. Megírásához talán 1813-ban hozzáz-kezdett már, 1814 tavaszára fejezte be, s eredeti példányára 1814. júl. 14-én vezették rá a cenzori engedélyt. A darab Katona Bánk Bán előtt írt drámái közül az összes Katona ismerők tanúsága szerint (vö. különösen Waldapfel József: Irodalomtörténeti Közlemények 39. — 192) magasan kiemelkedik. Hozzátehetjük, hogy nemcsak szilárd művészi koncepciója és alakteremtő realizmusa miatt: Különleges helyet biztosít neki nyelvének, stílusának érettsége is.

E dolgozatnak nem föladata, hogy Katona drámáinak nyelvi és stílusbeli fejlődését nyomunkövetve részletesen megmutassa ezt, de a verses változat elemzése előtt jó világosan látnunk, hogy a kiindulásául szolgáló prózai szöveg csaknem teljesen ment mindentől, ami Katona korábbi darabjaiba pusztán a kor dagályos színpadi stílusdívatából hatolt be. Mondat-tai épkek, az értelemnek és az indulatnak kettős ereje formálta őket, nem a hatást vadászó művészi számítás, szökése sokszínű, s az alantasabb szavakból is sokat magába foglal, de nem magáért a brutalitásért gorbomba, hanem a szereplő játszószemélyek jelleméhez és helyzetéhez alkalmazkodó, az a mondatföldről nyelvi kapcsolat pedig, amely a monológ vagy a párbeszéd részeit egybefűzi, különösen jól érvényre jut benne, mindennek súlyt ad, s egyúttal mindent megóv attól, hogy túlnővekedjék saját határain. Katona e stílusbeli fejlődése jellemalkotó fantáziájának s jellemábrázoló műgondjának fejlődésével függ össze. Nem hagyta el a régebbi drámáiban alkalmazott nyelvi elemeket, csak jellegzetes karakterek köré rendezte őket, s a sokféle színnek így értelmet és egységet adott. Hogy milyen erővel és valóságihittel hangzik szereplőinek szava, megláthatjuk a néhány soros monológon, melyet Mária éhhalállal küszködő

gyermeké fölött mond, mielőtt megölné, s amelyet Katona csaknem szórul szóra Josephus Flavius Bellum Iudaicumának keze között volt latin fordításából magyarított :

„Miserum te, infans, in bello et fame et seditione cui te servavero? Apud Romanos etiam si vixeris, serviturus es; fames autem praevenit servitutem: his vero seditiosi saeviores sunt. Esto igitur mihi cibus, et seditiosis furia, et humanae vitae fabula, quae sola deest calamitatibus Iudaeorum.”

„Nyomorult Fiutka! A Háboru, Éhség és Tyrannusság között minek hagyjalak én meg? — A Rómaiak közt, ha azt megéled, rabszolgaságra jutsz, az Éhség pedig elébb való a szolgaságnál — mind ezeknél iszonyatosabbak a Tyrannusok... Légy üdvösségem öszve tapodója, Fúriája a Tyrannusoknak és Meséje a késő világnak. Ez volt hátra a Zsidók Inségéből.”

(A párhuzamot — Katona szövege és a Bellum Iudaicum közötti összes megfeleléseket összegyűjtve — Waldapfel József említett tanulmánya idézi.)

A verses átköltés keletkezésének idejét illetően biztos adat nem áll rendelkezésünkre. Hajnóczy Iván úgy véli, hogy az átdolgozásra a kolozsvári pályázat ösztönözte Katonát, aki e pályázatra a Bánk Bán megírása előtt a „Jeruzsálem pusztulását” akarta alkalmassá tenni, s így az átirás 1814—1815-ből, a Bánk Bán előtti időkből való. Waldapfel viszont azt igyekszik valószínűvé tenni, hogy a Bánk Bán keletkezése után született, s drámai kidolgozásában Katona már a Bánk megírásával kapcsolatos tanulmányainak, esetleg Bárány Boldizsár Rostájának tanulságait is értékesítette. A mi szempontunkból az átdolgozás idejének meghatározása nem túlságosan jelentős. Mégis, úgy hiszem, a töredékek nyelvi és formai jellege Hajnóczy véleményét támogatja, s keletkezésük időpontját inkább a Bánk Bán megírása előtti hónapokra tolja. Különösen a három trochaikus-rímes betét alkalmazására kell itt utalnunk. E német drámákban divatos s épp a szenvedély felső fokának kifejezésére szánt strófás szerkezetek a Bánkban nem jelentkeznek már, úgy látszik, Katona is megérezte azt, amit Kölcsey Körner Zrínyi-jéről írott tanulmányában fejteget, hogy „a pathostól megkapott személy, midőn gyakran magáról is meg kellene feledkeznie, nem bír elég nyugalommal mesterséges versificatióval tépelődhetni.” (Minden Munkái — Bp. 1886. III. 208. lap.)

Ha e gondolatmenet helytáll, a „Jeruzsálem pusztulása”-nak verses átdolgozásából elkészült s reánk maradt néhány száz soros töredék az első eredeti drámánk, mely a német minták szerint ötös és hatodfeles rímelen jambusokban íródott. Fordítások közül csak Kisfaludy Károly (akkor még meg nem jelent) Brutus-fordítása előzte meg, eredeti műként követte a Bánk, majd 1816-ban Kisfaludy Sándor Hunyadyja,¹ 1818-ban Szemere Körner-fordítása, 1819-ben Kisfaludy Károly II. kája (amelyre Katona méltán goromba kritikával felelt), a Stibor, végül az Irene s nem sokkal utóbb Vörösmarty drámái is. Megírásakor magyar nyelvű példa nem állott tehát Katona előtt. Az átdolgozás javításokkal s itt-ott javítatlan hibákkal, de több helyt remekművű nyelvi megoldásokkal gazdag töredékei mutatják, mily küzdelmes s mily eredményes munkával formálta verssé legérettebb prózadrámájának szövegét, s tette magyar drámai formává a német jambusi szkémát.

3

A versbeformálás, kivált az addig még idegen versszkémába való idomítás legnagyobb veszedelme a magyaros mondat szerkezetek idegenszerűvé torzulása vagy legalábbis fölhígulása, ellaposodása. Szemere említett fordításában például így beszél Zrínyi és Ali követe:

„Zrínyi: Urad, ha bennem bajnokot becsül,
úgy nem kívánhat tőlem hitszegést.
*Mit térszen ő, ha várunk béveszt,
majd más fog arról véle vetni számot;
én tisztem amit rendel, megteszem.*

¹ Megírásának idejét tekintve, a Hunyady is megelőzhette Katona kísérletét. Szerzője ezt jegyezte elébe: „Iráni Sümegen 1814-ben.” Érdekes, hogy Kisfaludy épp a jambus meghódítását tartotta darabja legnagyobb érdemének. Érezte, hogy „törtetlen úton jártában” nem tudott kifogástalant alkotni, s drámáját nem is szánta színpadra, csak „dramaticum poemának” tekintette. (Lásd Minden Munkája negyedik kiadásának idevágó Jegyzeteit. Bp. 1892.)

Mehemed : Szavad javálnám, csak vitéz ha volnál ;
 De férj- s atyától ily szó! Zrinyi hidd el. . ."
 (Olcso Ktár. 64. szám 84. lap.)

A zengzetes vers a magyar szórend fölálldozását kívánta. Kisfaludy Sándor prózából versbe-
 írott Hunyadyjában meg ilyesféleképpen alakul át, válik értéktelenné egy prózában súlyos,
 drámai mondatkapcsolat :

Próza : „Hallyátok, magyar vitézek!
 Kettő itt most a figyelemnek ponttya.
 Kettő lesz a csatának fergetege.” (Hunyady
 János. Kisfaludy Sándor Minden Munkája
 — Budapest 1892. IV.: 261 lap. ill. 524. lap.)

Vers : „Kettős, Vitézek — s erre jól vigyázza-
 tok,
 Kettős, Barátim most figyelmünk ponttya.
 Két fergeteg talál ma minket.

A szavak csaknem változatlanok, terjedelemben sincs különbség, mégis súlytalanabb
 lett a verses átdolgozás, amint az egyszerű mondatok tömörsége a költői fogalmazásban fölöl-
 dódott.

Katona ritkán áldozza föl a mondat épségét a versnek. Alkalmazkodik a vers-jelen-
 tette új lehetőségekhez, de az újítások nem rontják, inkább jobbá teszik a mondatait. Magyar-
 talan inverzióval, mely Szemere fordításában oly mindennapos, 379 soros töredékében mind-
 össze kétszer él, mondatainak ereje pedig szinte sehol sem törik meg. Prózájának sokkapcsolatú,
 polifón szerkezetei inkább egyszerűsödnek az egylejtésű jambikus forma hatására. A mon-
 daton belüli hangsúlymegoszlást általában igyekszik elkerülni :

Próza : „Valójában nem tudom, ha szerencse
 vagy szerencsétlenség hoz-é tégedet ide.”

Vers : (103.) „Bizon nem
 tudom, szerencse hozott-é tégedet
 ide vagy szerencsétlenség.”

Próza : „Ő folytatta az öldöklést szemem
 láttára, agyargott, én pedig sírtam.”

Vers : (7.) „de ő
 csak folytatá az öldöklést szemem
 láttára — én sírtam, ő mosolygott”.

A szórendi átalakítás, a versritmus erejére való ráhagyatkozás itt épp fokozza a nyelv
 drámai hatékonyságát, mert mintegy egyenirányítja, egy ívbe foglalja a benne ható összes
 erőket. Néhol az ellentétes mellékmondat értelmi tagolású szerkezete is eltűnik, hogy az egyívű
 dinamikát meg ne akassza :

Próza : „Gyere ide, te ájtatos ember! Te
 azon bámulsz, hogy mi hoz engemet ide,
 én pedig azt kérdezhetném tőled, hogy mi
 hozza az ellenség táborába a buzgó
 Zsidót?”

Vers : (108.) „Ember,
 te ájtatos tekintetteddel, én
 kérdezhetem; mi hozza a buzgó Zsidót
 Ellenkezőnk gyilkos Táborába?”

A prózai változat hosszadalmas és bonyolult szerkezetét a verses kidolgozásban a vers-
 ritmus meg a szórend révén kétszeresen nyomatékos „én kérdezhetem” erőteljes kiemelése
 váltja föl.

De nemcsak a mondaton belül alakul ki ez az egyívű hang- és hangsúlyelrendezés. A pró-
 zában narratív jellegű, különhangsúlyú mondatok eggyőtvöződnek itt, a szóló lírai hevüle-
 tének izzásában :

Próza : „Aphaca és Samaria már el estek és
 Jotapata mégis mindég állott. Hasztalan
 rohant az Ellenség reánk, mert mindenkor
 visszaverettetett, és sebekkel megrakva
 vitték vissza Vespasianust is a Táborba.
 Végre a Római ravaszság győzött a Zsidó
 erőn : Titus segítségére jött Attyának.”

Vers : (150.) „Samaria és Aphaca már elestek
 a kellemes Jotapata még is ált.
 Hasztalan rohantak ellenünk
 Ellenkezőnk — mindég vissza vertük
 Maga Flavius Vespasianus is
 vérebe fördve félholtan vívődött
 a táborába. Mig a Római
 ravaszkodás végtére győze a
 Zsidó erőn : Titus megérkezett
 Attyának a segítségére. . .”

s így tovább.

Az első mondat két szigorúan párhuzamos és ellentétbe torlódó sorra csiszolódik itt. Jotapata jelzőt kap, hogy megfelelhessen Samaria és Aphaca kettős nevének, a *mindég* viszont elmarad, s így a *még is ált* pontosan ráüthet a *már elesetek*-re, hímvégű lévén, keményebb felett. A második mondat *mert*-je kihullik: nincs is szükség reá. Vespasianus története kibővül — hangsúlyban, színben ennek a mondatnak kell a leggazdagabbnak lennie. Még egy anapaestus nekifutása is az ő nevét festi alá. A zsidók bukását elbeszélő mondat a *végére* hátrábbvetésével elveszti epikus nyugalmit, anélkül, hogy súlyából valamit veszítene, s belesimul az elbeszélés hangulati folytonosságába.

A különszínű mondatok egyberendezése érdekében a beszélőtárhoz intézett felszólításokat következetesen egyszerű apostrophévá fokozza le Katona; drámai erejükből, konkrétságukból veszítenek így, szokatlanabbá, elvontabbá válnak, de nem osztják meg a hallgató figyelmét, amely nem szívesen esne ki a versritmus lendületéből:

Próza: „Szólj, Agrippa Leánya, mit
tsináljon egy Tibéria?”

Próza: „Gyere ide, te ájtatos Ember! Te
azon bámulsz, hogy mi hoz engemet
ide: én pedig azt kérdezhetném tőled...”

Vers: (135.) „Agrippa Lánya, mit csináljon
akkor

már egy Tibéria?”

Vers: (108.) „Ember
a te ájtatos tekéntetteddel én
kérdzhetem...”

A mondatok egyvonalú rendezettsége nem jelent azonban simaságot. Épp a versritmus fokozta hangsúly s az egy-áradású dinamika teszi lehetővé, hogy a mondat logikai kapcsolata néhol meglazuljon, s az indulat sodra — mint gyors patak hatalmas kötömböket — grammatikailag össze nem csiszolt mondatrészeket is görgessen egymás mögött. Egy sima prózai mondat például így formálódik át Berenice ajkán:

Próza: „Hogy Jeru'salem egykor tégedet
Fő Pap létedre Galilaeának Igazgatójává
tett, azt jól tudom.”

Vers: (113.) „Hogy egykor
Jeruzalem, Fő Pap létedre, elvakulva,
téged még Galilaeai
Igazgatóvá tett — azt jól tudom.”

A szintagmák kapcsolata itt szinte nem is grammatikai természetű már, belül, a beszélő lelkében függenek össze, s mint lávatömbök robbannak ki belőle, külső kapocsként csak a ritmus ereje fűzi össze őket. Egy névelő, egy birtokjel, egy névmás vagy kötőszó könnyen áldozatul esik a szótömbök összeroppanásának: Katona láthatólag nem fél a homálytól.

De nemcsak a mondattagok grammatikai kapcsolása válik „főlölegessé” néha, a mondatok egymással is csak a felindulás hevében és a ritmus folytonosságában kapcsolódnak össze. Olykor a kapcsolatlétesítés nyelvi eszközöként egy megismétlődő szó vagy szócsoport szerepel mely vörösfonálként húzódik végig a mondatok során. Katona prózájában is gyakran ismétlődnek szavak, akár félmondatok is; a szóismétlés a kor színpadi nyelvének divatos fogása volt. A verses forma azonban lehetővé teszi, hogy a szavak ismétlődésükkel új fényt, csillantsanak meg, megrobbanjanak mint a rakéta, s robbanásukkal továbblökjék az egész dikciót. Berenice így szidalmazza Titust:

Próza: „Tudod, te érzéketlen szelid, tudod?
és azt mondog, hogy igazsága volt.”

Vers: (31.) „Tudod, te érzéketlen? ezt
tudod te mind? és még is?”

Akár egy elejtett szó, az előző mondat lényegtelen, hangsúlytalan szava lehet ilyen lököerővé, ha indulatot ébreszt, és rejtett energiákat robbant:

Próza: „Jos.: Az öreg Nikanór kíván veled
szóllani.

T.: Az öreg Nikanór? szegény, szerent-
sétlen útmutatóm! — megyek.”

Vers: (67.) „Nicanór kívánna még beszélni
veled.

T.: Még? mit beszélsz? — talán —
Jozéphasom

szemből egy könny.

Fl.: Egy — érette hull.”

Ez a stílusfogás, mely itt az egy ismétlésében már indokolatlanul is érvényesül, szintén a Bánk Bánban bontakozik majd ki teljesen, ahol Melinda neve például hosszú monológok vezérszava lesz

Az indulatnak és erőnek sodrásában alakult sokszor kopár helyt-helyt egyenesen homályos dikció néha mégis földerül. A versben alkalmazott nyelvi formák ilyenkor — és csak

ilyenkor — többnyire tágabbak a prózabeliekénél, s megintcsak a ritmus hatására hajlékonyra finomodnak, hogy a szelid érzés vagy az elragadott pátosz kifejezőivé lehessenek. Két helyen az emlékezés poézisa formálja lírává a vesszorokat :

Próza: „Fuss innen meg tsalatkozott Berenice
Nem találod immár a győzedelmes Titusban
azt a Titust, aki egykor téged Alexand-
riában Hugának akart nevezni.”

Vers: (58.) „Oh el innen! El
te számkivetettetett szegény Teremtés!
a győzedelmes Titusban soha
sem fogsz találni többé arra a
nyájás, szelid Titusra, aki egykor
a boldogabb időkben tégedet
Hugának üdvözölt ragadtatással
szép Antiochiában.”

Próza: „... régi Barátságának emlékezetétől
ösztönözötten, által adtam magamat
nékie.”

Vers: (190.) „Ő szent Barátságunknak vissza-
bájolt
emlékivel varázsolt bennem egy
új csillagot fel, melynek a neve:
Frigy, s' jobb Jövendő. Ált'adám magam.”

A tágabbra gyűrűző sorokban az érzés lírája szólal, de nem tovább, mint amennyire a költő engedi. Az „által adtam magamat nékie” mondattagból rövidített „ált'adám magam” gátat vet az ellágyulásnak: ritmikailag és grammatikailag egyaránt szilárd tömbként zárja le a néhány soros meditációt.

A pátosz elragadtatásait a vers szárnyán fölröppenő fokozások érzékeltetik. Egy helyen teljesen átalakul a próza szövege:

Próza: „Sok ideig voltunk ott, végre ki
tudódott — egy asszony árult el.”

Vers: (175.) „Nem a nyögés,
nem a sohajítás tört keresztül e'
védőfátyolon: Judaea szülte — egy
sorsossa ön Nemednek — egy Zsidó
Asszony lőn árulónkká.”

A mondaton belül az egyetlen szívesen alkalmazott verstöltelék, a jelzők töltik be a színezés szerepét. Sose szaporodnak el annyira, hogy a drámai verset lírává vagy festői ábrázolássá lazítsák. Egyik-másik vissza-visszatér (mint a *kellemetes Jotapata* kapcsolatban a *kellemetes* szó), de ha újra nem találkozunk is vele, emlékezetünkbe fródik mindegyik, mert ritka nyugvópontot jelent, ahol statikussá szilárdul az, ami máshol a dinamikában nyilatkozott meg. Tizenhét új jelző jelenik meg a szövegben, szinte egyiknek sincs megkülönböztető szerep, csak arra való, hogy egy egy szónak vagy gondolatsornak hangulati tartamát elmélyítsék. A *nyájás*, *szelid* Titus Berenicét a *szép* Antiochiában nevezte volt hugának, Josephust a rómaiak *gyilkos* táborába hozza indulata, *veszedelem*, *engedelem*, *enyhülés* helyett *gyászos* veszélyt, *kegyes* megengedést s egy *morzsányi* enyhülést emleget Flavius, és a csak nevében megjelenő Sextus is jellemet kap: a *csalfa* Sextusként áll elének.

4

A mondat s a vers-szkéma összemérkőzésén nyert tehát a mondat. Nem vesztett-e a vers?

A magyar drámai jambus történetével nem sokat foglalkoztak. Horváth János hivatkozik Arany egy jegyzetére, s ír néhány sort róla. Megállapítja, hogy ellenségeinek nincs igazuk, mert bár e forma legtöbbször idegen marad a magyar versritmus képleteitől, „épp ez a magyar dalolástól való mentessége teszi alkalmassá... a gondolat saját alakulásaihoz teljesebben igazodó, beszélt vers' szerepére” (Rendszeres Magyar Verstan 136. lap.).

Katona — mint említettem is — e drámatörredékét három négysoros versszak kivételével teljesen a „blank vers” formájában írta. A három betétről szó esett már, a kor divátja magyarázza őket, s Katona úgy látszik hamar belátta helytelenségüket, a Bánk Bánban legalább nem élt már velük. A jambikus sorok elemzése igazolja Horváth János megállapítását.

Az időmértéket illetően Katona nem enged magának annyi szabadságot mint Kisfaludy Sándor vagy korai drámaiban Kisfaludy Károly is. Ha a jambust olykor anapaestusszal helyettesíti, azzal többnyire van hangulati mondanivalója. Gyakran él spondeusszal, de ritkán sorvégen, vagy mondathatáron, ahol a Babits megírta szabály szerint a sorok lejtésének ki kell csendülnie. Rövid szótagot majdnem sohasem ejtett hosszúnak (mint teszi elv-

szerűen Kisfaludy Sándor a **Hunyady** és a **hazafi** szavakban), s jambusait azért szokás csak rossznak sejtetni, mert a nyelv szerkezetén nem tesznek erősz akot, s nem hangzanak ki tola-
kodón a természetes beszéd ritmusából.

Mert Katona szándékos gonddal-e vagy önkéntelen művészi ösztönnel — mesteri
módon fölhasználja a jambus hangsúlylehetőségeit. A mondat hangsúly s a Katonánál mindig
éles értelmi nyomaték a jambusnak hol thesisre, hol arsisra esik, és a két hangsúlyforma
váltakozása érezhető változatosságot ad a beszédnek. Éreztetetheti ez a változatosság az egyívű
indulat belső vibrálását is:

262. Berenice : „Most
itt állok! Ember! Itt se, ott se! Sem
forró szerelmem : sem Jeruzalem!
Egyedül! hogy ellenséges Daemonom
kaczagva járjon mindenütt utánam
miképp csalatkozték meg.”

— | — v || — v | — | v | — | v | —
— | — v — || — | — v — v |
v — || — v | — | — | — v v
v — v | — | — v — | — v —
v — | — v — | — v

Néha az értelem szerint egymásra felelő szavaknak az ilyen vershelyzetbeli differencia
adhat külön szint, nyomatékot :

78. Titus : „A fejem
erős ugyan, de szívem emberi.”

v — | — v — || — v | — v — | — v —

Sokszor csak a dikció gördülékenységet biztosítja ez a ritmusjáték, s elevenné, kifejezővé
teszi az egyszerű elbeszélés szövegét is :

154. „Maga Flavius Vespasianus is
vérebe fordve, félholtan vívdőtt
a táborába. Míg a Római
ravaszkodás végtére győze a
Zsidó erőn...”

v v | — v — | — — v — v | —
— — v | — v | — — | — v —
v | — v — || — | — v | — v —
v — v — | — — v | — v | —
v — | — v —

Ahol — ritka hely az ilyen — a hangsúly hosszú sor o kban át következetesen a thesisen
van, valami parlando-jelleget kap a vers :

199. „Most, a midőn láttam, hogy a Zsidók
gyászos veszélyinek egyedül való
forrása, Florus is fog menni a
Zsidó csatára, a Császár kegyes
megengedésével Rómát oda-
hagytam, s követtem ide Titusunkat.”

— | — v — | — — | v | — | v —
— — | — v v | v — | — v —
— — | — v — | — | — | — v | —
v — | — v — | — | — | — v | —
v — v — — | — — | — v —
— — | — v — | v v | — v —

A hat soron át csak az *ide* szót és Florus meg Titus nevének első szótagját emeli ki a
jambus arsisa. A többi hangsúly thesisre esik, s a parlando monotóniáját a sorvégek elmosó-
dása meg a szokatlanul sok spondeus is fokozza. Nem baj : Katona tudja, hogy a magasságot
a mélységhez mérik, s hogy csak a sokskalájú vers lehet igazán hatásos a színpadon.

A sorok és mondatok lezárását figyelve, megállapíthatjuk, hogy Katona a későbbi
drámaíróktól meg Arany elvétől eltérően nem igyekezett azon, hogy a mondat- és mondat-
rész-határok a sorvégekkel egybeessenek. Ha sorvégen fejezett be mondatot, vagy sorvégre
ugrasztott ki egymásra hegyezett szavakat, azzal mindig külön szándéka volt. Semmibe mégis
ritkán vette a sorhatárt, olyankor mindig a próza ritmustalan nyelvformáit idézi föl, mint az
előbb bemutatott hatsoros elbeszélésben is. A sorvégre vetett mondatkezdet vagy a következő
sorba szorult mondatvég legtöbbször megengedi, hogy a sorok ritmusa átütődjék a mondatok
hangsúlyrendjén, sőt ki is használja e kétféle erő dialektikáját.

Egy helyen valóban remek megoldással aknázza ki az enjambement lehetőségeit :
egyre hosszabbra nyújtott sorokkal érezteti a lassan gyűrűző érzelmi hullámmás ritmusát.

190. „Ő szent barátságunknak visszabájtolt
emlékeivel varázsolt bennem egy
új csillagot fel, melynek a neve
Frigy s jobb Jövendő. Ált' adám magam.”

11
4+6
5+5
5+5

* Az iktusjel azokat a szótagokat jelzi, amelyekben a mondat- ill. szóhangsúlyt a
jambus arsisa húzza alá.

Az első sor négy szótaggal szaporodik meg, de a második sem veszít, az elvett négy szótag helyett ötöt ragad magához a harmadikból, hogy az ismét öttel rövidítse a negyediket. A negyedik sorban így öt szótag marad csak, s ez a rövid, az arsisra eső hangsúlytól megnyomatékozott záradék kemény keserűséggel markolja meg a szétfutó szavakat: „Ált'adám magam.”

5

A vers nyelvformáló hatása leginkább a mondat alakításában érvényesül. Hat azonban a versforma a szókincsre is, a szóválasztások körét egyrészt megsűkíti, kizárva az alacsony stílusrétegbe tartozó szavakat, másrészt kitágítja, mert olyan ritka vagy új szavakat, szóalakokat kíván, amelyek ritmusigényeit kielégítik.

A rendkívüli szavakat, szóalakokat illetően mindenekelőtt az elbeszélő múlt gyakorisága lepi meg az olvasót. A rövid töredékben csaknem húsz ilyen igealak szerepel, míg a párhuzamos prózai szövegben mindössze egy. Ezt a rég kihalt igealakot a múlt század elején valóban a költői nyelv és elsősorban az időmértékes forma kényszere hozta vissza újra az irodalmi használatba.

De nemcsak a szabályos bár szokatlan félmúlt igealakok sokasodnak meg a jambusos szöveg kíváncsi szerint. Előfordulnak ilyenféle szokatlan vagy régiesen képzett, ragozott alakok, mint: *akkoron, könyörgöttem, védettem magam, tudtanak, birtatok vala, védőinek*. A szokott *ellenesség* helyett kétszer is *ellenkezővel* találkozunk.

A verses forma azonban amellett, hogy ritmikail kényszert jelent, emeli a stílus színvonalát is. Ezért helyettesíti Katona a Kecskemét vidékén 'nevetett' jelentésű *agyargott* igét *mosolygott*-tal. A *háborúra nógatta* helyett *felizgatá a háborúra* formát, a *bámulsz* helyett a *nézel* igét választja inkább. Megjelennek a nyelvújítási szavak — nem nagy számban (hiszen a Bánk Bányán is közmondásosan kevés van belőlük), de mégis. A *büszk, az ür, a Rény, a védjátyol, a kondulat, az Éh*. Saját szavaival is merészebben él: *ragadtatás, felvarázsol, visszabájol*. Fordulatokat is helyettesít, ha nemesebbnek érzi az újat. A *Halgass!* helyett *Úgy, úgy!* -gyal fogadja Berenice Florus szavát, s mikor Titus beszédét hallva kétségbeesik, *El innen!* *el...* szavakkal készül az elbűjösásra, nem úgy, mint a prózai szövegben, hogy: „Fuss innét meg tsalatkozott Berenice!”

A vers jobban megbírija, sőt igényli az elvontságokat. A költői lendület aposztrofálhatja az *Okosságot, az Enyésélet*, megszemélyesítteti a *Rényt, a Frigyet* és a *jobb Jövendőt*, beszélhet a *Hálaadatnak töréről* is, mikor a bosszúállás eszközére gondol. Katona első drámaiban szívesen élt körülírással, most nem helytelen, bár néha ködösen dagályos az olyan szerkesztés, mely Isten nevét „az Orionokon túl Levő”-vel vagy éppen a „felséges Borzasztó” kapcsolattal helyettesíti. A cselekvéseket is lehet így nagyítva körülírni. A „számtalan lelket törölt a semmiségebe” például egyenértékű a „sokat megölt” kifejezéssel. E ködös dagálnak jellemző esete a következő néhány sor:

Próza: „most is borzadva mutogatya a Római nép Zabulon és Gábao környékét... és ujjain számlálja azon hatezer kétszáz Lelkeket, kik Jeru'salem falai alatt hagyták sebesedett Lakhelyeket.”

Vers: (44.) „Most is borzadozva szól a nagy Róma Gábao s Zabulon vidékről... és amaz hatezer s kétszáz halottit az ujjain számlálja, melyek itt Jeruzsalem falai alatt hörögtek.”

A „Római nép” helyett a „nagy Róma” cselekszik itt, nem *mutogatya* már Zabulon s Gábao vidékét, csak *szól* róla, s ujjain számlálja a halottakat, akik „Jeruzsálem falai alatt hörögtek”.

Ezekben a változtatásokban itt-ott a túlzás és a modorosság nyomait is érezzük már. Általában azonban nem vált színtelenné miattuk a dráma szókincse. Az alantnak érzett szavak meg fordulatok kimaradását helyt-helyt színesebb szavak, plasztikusabb kifejezések alkalmazásával ellensúlyozta Katona. Az *agyargott* ige például visszakerült az átdolgozásba akkor közismert „dühében vicsgorgott” jelentésben, megjelennek új szavak mint a *becsúszott* (a *bé jutott* helyett) s a *rimánkodék*. Ennek a gondos és találmányos művészetnek köszönhető, hogy a verses változat nyelvi anyaga nemcsak nemesebb, de gazdagabb és változatosabb is a prózadráma nyelvi anyagánál.

A mondatok és a mondat alatti nyelvi elemek sorsának megvizsgálása után szólunk kellene még a dialógus-alakítás esetleges módosulásáról. Itt azonban nem igen fordul elő olyan jelenség, amely figyelmünket magára vonná. Katona dialógusépítő technikája a prózai darabok gyakorlatából változatlanul megy át a Jeruzsálem Pusztulásának verses kidolgozásába és onnét a Bánk Bánba.

Művészete — nyelv- és stílusművészete is — ott válik teljessé és messzire ható példává. A dolgozatomban megírottak érdekessége pusztán csak az, hogy a „válás” folyamatának egy fontos pillanatát megvilágították, azt a pillanatot tudniillik, melyben Katona — s benne a magyar drámaírási legnagyobb mestere — a prózai formát elhagyva a jambushoz fordult.

SCHEIBER SÁNDOR

GÓG ÉS MAGÓG FIA

Igaza van Sinor Dénes cambridge-i professzornak abban (Irodalomtörténet. XLV. 1957. 78—79.), hogy Ady Új versek című kötetének bevezető költeményéhez nem nyújt ki-
elégítő magyarázatot Földessy Gyula. Kétségtelenül helyes is az a kommentár, amelyet Sinor ad a Góg-Mágóg legendával. Ez a magyarázat azonban nem új, megvan már Heller Bernát értekezéseiben, aki behatóan tanulmányozta az említett legenda-anyagot (Gog und Magog im jüdischen Schrifttum. Jewish Studies in Memory of George A. Kohut. New York, 1935. 350—358; Góg és Mágóg. IMIT Évkönyve. 1935. 31—47; Góg és Mágóg. Ethnographia—Nép-élet. XLVI. 1935. 23—28.). Heller is utal Andrew Runni Anderson kitűnő könyvére, és a fent idézett tanulmányok egyikében rátér Ady versére (IMIT Évkönyve. 1935. 36.): „Ady ismerte a mondát a kapufalról, amelyet Sándor Góg-Mágóg ellen emelt. Erre vallanak a hangmegütő sorok: Góg és Magóg fia vagyok én, hiába döngetek kaput, falat.” Ady közvetlen forrásáról azonban sem Heller, sem Sinor nem tudnak felvilágosítást adni. Erre vár feleletet a további Ady-kutatás.

GYULAI PÁL VÁLOGATOTT MŰVEI

Két kötet. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956. Sajtó alá rendezte és a bevezetést írta Hermann István.

Ki volt ez a kemény tekintetű, mokány kis ember, aki majdnem félszázadon át volt kérlelhetetlen harcosa és zsarnoka a magyar irodalmi életnek? Jóformán csak közhelyeket tudunk róla. Kézről kézre adott jó vagy rosszindulatú megállapításokat. Egyebet: az emberről, benső életéről, kedélyéről — úgyszólván semmit; vagy amit tudunk, többé-kevésbé semmitmondó. Papp Ferenc két vastag kötetben írta meg az életrajzát, sok adattal, gondosan, körültekintően, szeretettel. A közel ezer lap után mégsem érezzük a személyes találkozás varázsát, közvetlenségét. Talán Kozma Andor vagy Hatvany Lajos gyors kézzel odavetett vázlatai többet adnak? Alig valamikéivel; az anekdoták alól végeredményben itt is kisiklik az ember. Lehet, hogy azért, mert olyan egyéniség volt, aki nem hagyja magát megfogni: zárkózott, bizonyos konvenciók fala mögött él, bensejében megközelíthetetlen. De az is lehet, hogy a szerep, melyet keményen kiharcolt magának, s aztán keményen, szívósan betöltött, valósággal rácsontosodott; kortársai nem az embert látták, hanem a szerepet — majdnem azt mondtam: azt az intézményt, aki Gyulai Pál volt; ha néha előbukkant valami a szerep páncélja alól, azt jobbra anekdotikusan fogták föl, némi humorral, meghatottan vagy ironikusan, mint Kozma vagy Hatvany. Főképpen a fiatalabbak látták így, az a nemzedék, amely általában ádáz ellenségének tekintette, s amelyből Gyulai, sajnos, inkább csak az epigonokat méltányolta.

Papp Ferenc életrajzában elmond egy kedves történetet 1853 nyaráról. Gyulai ekkor egy ideig Szilágyi Sándornál vendégeskedett, helyesebben dolgozott Kecskeméten. Arany pedig Nagykőrösön tanított. Át-átlátogattak egymáshoz, mert a két város közt akkor már volt vasút. Egy évvel később Gyulai egy Lévayhoz írt levelében visszaemlékszik ezekre a kellemes napokra. „Tavaly nyáron — írja — hányszor emlegettünk, midőn Kecskemétről átrándultam az én kedves Jankóhoz, s az általad küldött

jó borból iddoggáltunk! Sokszor felkiáltott Jankó: Az a Józsi jó verseket ír, de legjobb műve mégis e kiadatlan. Igyunk a Józsi egészségére!”

Mai olvasó számára majdnem hihetetlen ez a jelenet: a poharazgató, kedélyeskedő Gyulai! Az ember szeretné meglesni egy-egy ilyen alkalommal, társaságban, beszélgetés közben; szeretné elkapni a hangja lejtését, a tekintetét, hogy megpróbálja megfejteni magának ezt a különös egyéniséget. Sajnos, az életírók — híven rossz szokásukhoz — meglehetősen fukarok ezen a téren. Gyulai érzelmi életét nemcsak Gyulai nem teregette ki, hanem még ő is szemérmesfátylat vetett rá.

Pedig azt hiszem, valahonnét effelől, egyénisége felől kellene megközelítenünk, hogy jobban a közelébe tudjunk férkőzni. Szerepét ma már jobbra világosan látjuk, rendkívül nagy előnyeivel és rendkívül nagy hátrányaival együtt. Tudjuk, hogy amikor fiatalos kíméletlenséggel elkezdett rendet csinálni a Világos utáni sötét esztendőök vésszesen eltarackosodó magyar irodalmában, valósággal gondviselészerű munkát végzett; s azt is tudjuk, hogy később már végzetesen nem értette meg a kor új törekvéseit. Tudjuk, hogy nem volt éppen kíméletes kritikus; de azt is tudjuk, hogy az ő kíméletlenségénél sokkal kíméletlenebb volt a feléje áradó düh és gyűlölet. Tudjuk, hogy Zilahy Károlyt például nem nagyon méltányolta; de azt is tudjuk, hogy Zilahy temetésén egész biztosan nem „mosolygott a színház kapujában” (Zilahyt a Nemzeti Színházról temették), mint ahogy azt Gyulai iránti vak gyűlöletben Tolnai Lajos állítja; ennél Gyulai egyszerűen jólneveltebb volt: tudta, hogy temetéseken nem illik vihogni, még akkor sem, ha a gyászbeszédet Tolnai Lajos mondja. Tudjuk, hogy Tolnai Lajost sem ismerte el úgy, mint ahogyan ma túlértékelik, és alighanem még annál is valamivel kevesebbre értékelte, mint amennyire Tolnai megérdemelte volna; de hogy „csaknem tönkretette Tolnai Lajos életét”, azt még Hermann Istvánnak sem egészen hiszem el,

különösen ha „A sötét világ”-ra hivatkozik, Tolnai önéletrajzi pamfletjére, amely kétségkívül igen érdekes írás, de a hitele, az nem éppen a legszilárdabb; mindenesetre kiderül belőle, hogy Tolnai Lajos életét nem is „csaknem”, hanem mindenestül — Tolnai Lajos tette tönkre. Tudjuk, hogy Vajdát elképesztő módon nem értette meg; tudjuk, hogy a hetvenes évektől fogva mintha fokozatosan irodalmi hallását veszítette volna — helyesebben mintha egyre több és több vattát nyomkodott volna a fülébe, hogy ne kelljen bizonyos dolgokat meghallania; tudjuk, hogy az élet egyszerűen túlhaladt rajta... S éppen itt merül föl a legérdekesebb kérdés: miért, hogyan?

Hermann István részletesen fejtegeti Gyulai politikai világnézetét; kétségtelen, hogy mindebben sok az igazság, de így, ebben az elvont, majdnem skolasztikus formában mindez végeredményben vajmi keveset magyaráz meg a probléma lényegéből: Gyulai *egyeníségből*. (Zárójelben jegyzem meg itt: Hermann István tanulmányával szemben az a legfőbb ellenvetésem, amit annak idején jogosan a szellemtörténetnek is a szemére lobbantottak. Fejlődésvonalak koordináta-rendszerét látom, politikai, társadalmi irányokat, mozgásokat látok — csak éppen Gyulait nem látom a végén; csak éppen az író egyénisége nem domborodik ki. A pont, amiért az egész koordináta-rendszert ezúttal fölrajzolta, menthetetlenül elvész a vonalak sűrűjében. Nem lehetne a módszert úgy alkalmazni, hogy a kort is lássam, a társadalmi mozgást is érzékeljem, de azért az egyéniség is megmaradjon? Nem lehetne az ezúttal nem éppen túlságosan a dologra világító világirodalmi párhuzamok helyett — egy jellemző, sokat eláruló gesztust, hanglejtést megragadni, elem vetíteni? Nem lehetne a bonyolult dolgokat bonyolultság nélkül előadni? Nem lehetne az irodalomtörténetírásban arra törekedni, hogy — egy kicsit Gyulai tanítványaként is — lefejtjük a múlt alakjait a filológiai herbárium itatóslapjairól, kiültessük őket egykori valóságuk talajába, életre varázsoljuk, élővé és emberivé tegyük őket, nem ennek vagy annak a „képviselőivé”, hanem hús-vér emberekké? Nem lehetne egy kicsit lazítani a dehumanizáló tudományos merevségen?)

De térjünk vissza Gyulaihoz. Az ő első igazi nagy tette Petőfi elismertetése volt; s ehhez akkor, amikor ő Petőfi mellett kiállt, nem kis írói bátorság kellett, hiszen még korántsem dőlt el akkor a kérdés: vajon csodálatos nagy költő volt-e Petőfi, vagy handabandázó, modortalan garabonciás. Ezt a kérdést döntötte el Gyulai; ezzel az elsőrendű tanulmánnyal „tette le a névjegyt”:

ezzel bizonyítja egyszer s mindenkorra, hogy kitűnő ízlése volt. Mégis, mit látunk utóbb? Igaza van Hermann Istvánnak (bár erre vonatkozó fejtegetéseit nem tudom egészen nyomon követni, mert sajnos kissé homályosak): végeredményben mégis az epigonizmus bajnoka lett. Makacsul ragaszkodott egy hovatovább már egyenesen együgyűen ható költői irányhoz, stílushoz, modorhoz — akkor, amikor ezzei már maga a minta, akit utánozni véltek, Arany is, régesrégén szakított (voltaképpen nem is Aranyt, hanem egy-két versét és ihlet-formáját utánozták, és Tompát utánozták, jobban mint gondolnók); Gyulai végeredményben már az Őszikéktől is elmaradt. S ott volt a tizenkilencedik század második felének minden torzysága és torzósága ellenére is hatalmas nagy költője, Vajda — mit látott meg belőle Gyulai? Egyedül az „Alfréd regényé”-ről írt; és hadd mondjak egy kicsit ebben is ellent Hermann István egy futó megjegyzésének: ez a mű, érzésem szerint, jelentősebb, mint általában tartják, különösen ha behelyezzük a korába, korának légkörébe. Gyulai, amikor egy egészen másfajta műfaj és ízlés törvényeit kéri számon rajta, akkor olyan kritikai nem is elfogultságról, hanem ádáz makacsságról, nem-tudomásul venni, nem-megérteni akarásról tesz tanúságot, ami — enyhén szólva — meglepő. Ne felejtjük el, hogy éppen ekkor, éppen Vajdával kapcsolatban volt már bírálónk (Asbóth János), aki mindenféle klikktől, pro- vagy kontra-akadémikusságtól függetlenül, az irodalom új jelenségeit a kor viszonyaiból és atmoszférájából magyarázva, pontosan és világosan kijelentette, hogy — igenis Vajda az, aki ennek a kornak az igazi, a szívyszerinti költője. Azt hiszem, Gyulai nem azért nem méltányolta Vajdát, mert nem érte föl ésszel. Ellenkezőleg: nagyon is fölérte (mert különben annak idején Petőfit sem érte volna föl); s éppen mert fölérte, gúnyosan, dühösen, makacsul elutasította. Teljes kritikai vértetetébe öltözve rávetette magát s belegyömöszölte egy olyan esztétika Prokrustes-ágyába, amelybe sehogyan sem fért bele, amelyből itt is, ott is kilógott — s akkor diadalmasan rámutatott: lám, milyen torzszülött!

Nem vette észre? — nem *akarta* észrevenni, hogy nem is annyira a mű a rossz, mint inkább a mérleg ódon. Vajda a maga iszonyatos, szinte dúvadi világdühét, főtregetes, vadon indulatát zúdította műveibe. Gyulai egy kerekre kiformált, jólnevelt, jóláplált, fegyelmezett férfi pallérozott jellemét kérte számon rajta. S ebben rejtett a tévedése. A kor megváltozott, dzsungellá és vadonná lett. Gyulai kivonult a hivatalos irodalom idilli szigetére, megállt annak a partján,

s mindenkinek a fejére ütött a kardja lapjával, aki nem viselkedett illedelmesen — miközben kétségbeesetten viaskodik egy dühöngő tenger falánk cethalaival, hínárjaival és polipjaival. Kora közt s közte egyre nagyobb lett a félreértés.

Ennek a félreértésnek megvannak a maga politikai, világnézeti forrásai is (ezeket Hermann István részletesen elemzi): Gyulai eltökélt hatvanhetes volt, meggyőződéses kiegyezéspárti, az irodalom új mozgalmainak szelleme pedig ellenzéki. Amikor Gyulai a realizmus nevében szembeszáll bizonyos nem-realistának látott jelenségekkel, akár naturalistákkal (Toldy István), akár újromantikussal (Bartók Lajos), állásfoglalásában nem csupán egy irodalmi ízlés elutasító magatartásáról van szó, hanem olyan értelemben politikairól is, hogy tiltakozik minden józan (s e józanságot sajnos lassan a korlátoltságig vivő) egyensúlytól való eltávolodás, minden kockázat és kaland ellen — mert ezt nemzeti szempontból is veszélyesnek ítéli.

Ennek a szigorú, egész erkölcsiségét megszabó nemzeti felelősségérzetnek azonban megvannak a maga osztiálykorlátai. A mai olvasó számára igen meglepően hatnak Gyulai kritikáiban az olyan nyilatkozatok, hogy ez vagy az a szociális vagy hangulati jelenség, mellyel a bírált műben találkozunk, irodalmi ábrázolásában hamis, mert ilyesmi, — nálunk nincs. Holott volt, csak ő nem látta; harmóniát, egyensúlyt, mérsékletet, optimizmust követelt — s harmónia a valóságban már nem létezett, az egyensúly megbomlott, az ipari fejlődés ádáz szabadversenyében megszünt minden mérséklet, optimizmusra pedig legföljebb csak azoknak lehetett okuk, akiknek kényelmes otthonuk volt és jól záró spalettájuk, melyen nem szűrődött át a külvilág csöppet sem vígasztaló lármája. Gyulai nehezményezte, hogy irodalmunk táplálékát már nem „a népnemzeti hagyományos földéből” meríti; de míg a hagyományost hangsúlyozta, elfelejtette — vagy helyesebben nem is akarta — megvizsgálni: vajon a nép valóban olyan-e, mint amilyennek ő látja, vajon a nemzet nem változott-e meg alkataiban, vérmérsékletében, összetételében, s vajon a föld még mindig ugyanaz a föld-e (és ugyanazoké-e), mint évtizedekkel korábban.

Nem akarta megvizsgálni — gondolom; hogy félreértette a korát, az nála nem a megértésre való képtelenségen múlt. Ha akarta volna, meg tudta volna érteni (erre vall néhány igen találó megjegyzése mű és valóság, irodalom és társadalom kapcsolatáról; néhányat Hermann István is idéz); de konok volt, nem akarta megérteni; s ezt a konokságot látom egyik legjellemzőbb

vonásának. (Azt hiszem, ez a konokság tetszett benne Adynak.)

Egy másik jellemző vonása: az ellentmondás szenvedélye. Papp Ferenc ejt néhány (sajnos csak néhány) szót életrajzában arról, hogy Gyulai mennyire szeretett vitázni. Izágának, kötekedőnek is mondák, és bizonyára nem alaptalanul. Ha lehetőség nyílt a vitára, többé a világon semmi nem tarthatta vissza. Arany lapjait egyszerűen szétvitázta — s kikkel? részben szövetségeseivel. Ilyen volt a természete; életeleme volt, hogy ellentmondjon, s hogy amibe egyszer beleharapott, azt többé el ne engedje, míg csak egy csipetnyi rágnivaló van rajta; egy szón, egy kifejezésen, egy mellékmondaton képes volt hónapokon át folytatni a harcot — még a tulajdon fóruma rovására is. Nem hiszem, hogy meg tudott volna lenni úgy, hogy mindenki fejet hajt előtte. Haragos szimattal kereste az ellenfeleket; bekapott barátaiba is, ha nem akadt más. S nem érte be azzal, hogy egyetlen embert, egyetlen művet, egyetlen írórt „készítsen ki”. Nagyobb ellenfelek kellettek neki; a kis Dávid behemót Góliátokat keresett magának, népszerű óriásokat — mindig a *népszerű óriását* elsősorban —, azoknak ment neki, irányoknak, csoportoknak, később nemzedékeknek, egy egész kornak, s ha alkalom adódott rá, egy egész nemzeti közvéleménynek. Valóban „harcos kis úr” volt.

Bizonyos fokig mérgező szenvedélye is volt a vita — olykor szinte mindegy is, min: csak vita legyen. Nem mintha tönkretette volna ez a szenvedély; nem rokkant bele, ritka szép kort ért meg. De sok mindent földadott érte, jobb sorsra érdemes irodalmi terveket. Hogy jól indult verses regénye, a „Romhányi” töredék maradt: talán azért maradt az, mert az idők folyamán hovatovább egyszerűen befejezhetetlenné lett — valóban olyasforma okokból (csak kissé kevésbé bonyolult fogalmazásban), ahogyan Hermann István igen jól látja. De miért futott ki ezzel a munkával az időből — az ihlet még meleg idejéből? Mert sutba dobta s ment a porondra vitázni. Írt egy remek kisregényt, írt néhány jó — a korhoz képest nagyon jó — novellát; miért szakított a műfajjal? Mert nem ért rá novellát írni a vitakozástól. Folyton résen állt, hogy ki-seprözze a kufárokat az irodalom szentélyéből. Utóbb aztán már nemcsak a kufárokat seprözte ki, sajnos.

Papp Ferenc elmondja, hogy élete végén már nem nagyon ismerte ki magát a megnőtt Budapesten; hogy el ne tévedjen, elkísérték a konflisig, az vitte aztán az Akadémiára. Úgy gondolom, már a hetvenes évek végétől nem ismerte ki magát az új magyar irodalomban. De kritikusai indulatából úgy érzem,

úgy hallok ki, hogy *nem is akarta* kiismerni magát. Nyoma sincsen benne annak az igyekezetnek, hogy „haladjon a korral”, hogy új jelenségeket megértsen, új tehetségek mellett bábáskodjék. Következésképpen, kitartóan egy válasza volt minden újra: *non possumus!* Kemény jellem volt. Talán jobb lett volna, ha mint kritikus, egy kicsit rugalmasabb jellem. Rossz kritikus volt tehát? Nem merném azt mondani. S ezt is félve írom le: egy kicsit *korlátolt* kritikus volt. Olyan, aki a korlátait egynek vette az erkölccsel, és ezért *akarta* is a korlátait.

Nagyon nagy munkát végzett, de ő, a hivatalos irodalmi diktátor, fokozatosan az irodalmi élet margójára szorult, mint ahogy oda szorult fokozatosan — s ebben neki is része van — az egész „hivatalos” irodalom: Akadémia, Kisfaludy Társaság, Budapesti Szemle. Ami új alakult, az tőle, még az ő ellentmondásaitól is függetlenül alakult; s ha ő megértőbb iránta, talán könnyebben és simábban alakul, de azon, mi lett volna, ha a dolgok nem úgy alakulnak, s az emberek nem úgy viselkednek, ahogyan történt — nem érdemes sem vitázni, sem tünődni.

Érdemes viszont Gyulait olvasni. Elsősorban — legalábbis én így érzem — Vörösmarty-életrajzáat, Katonáról és Bánk bán-

járól írt tanulmányát: ez két remek, a maga lehetőségei közt, az akkori legjobb eszközökkel és anyagismerettel. Aztán a Petőfi-tanulmányt, meg a polemikus kritikákat, Zilahyról is, Jókairól is, színi bírálatait. Milyen kitűnő koponya! — kiált föl minduntalan az ember. És: mekkora nyakas, akart korlátozottság! Mekkora szívósság e korlátozottság védelmében! S milyen elvhűség! Ma is tanulhatunk belőle, hogyan kell elemezni valamit. De okulhatunk abban az irányban is, hogyan nem szabad megcsontosodni, hogyan kell állandó készséggel kitárulni az új felé, hogyan kell — *megérteni akarni*. A kritikusnak, a nevelő kritikusnak ez is nagy föladata. Gyulai, mint kritikus, nem volt jó nevelő; epigonokat nevelt.

Vajda és mondjuk Lévy között habozás nélkül tudott választani. Habozás nélkül Lévyt választotta. Mert Lévyt *akarta* is választani. De hogy Móricz „hiába fordult hozzá”, és hogy a Nyugatot nem ismerte, amiatt ne vádoljuk. Öreg, fáradt ember volt már. Legfőképpen csak azt nehézményezheti valaki, hogy túlságosan ragaszkodott hatalmi pozícióihoz. Lehet, hogy elsősorban azért ragaszkodott, mert nem bízott eléggé azoknak az erélyében, akik a helyébe állhattak volna.

Rónay György

NÉMETH LÁSZLÓ: ÉGETŐ ESZTER

Magvető Könyvkiadó, Bp, 1956.

Kurátor Zsófi és Kárász Nelli után — Égető Eszter. Mintha Németh László az asszonyi sors, az asszonyi lélek ábrázolásában keresné regényírói hivatását. Vagy csak az asszonyi sors, az asszonyi lélek gögbe burkolózó, a világtól iszonyodó vagy mindenkitől elhagyott magányában tudja megtalálni a maga túlságos érzékenységeinek, büszkének, mégis fájdalmasan vállalt magányának a tükrét?

Első regénye az Emberi színjáték hősről, Boda Zoltánról ezt írta Németh László: „Életének egyik alapreflexe volt, hogy a könnyebb és a nehezebb közül mindig a nehezebb felé kapott.” Valamennyi azóta született regényhőse is ilyen „nehezebb felé kapó”, a nehezebb utat választó ember. Az az erényük, vagy legalábbis erényük önigazolása, hogy nem tudnak boldogok lenni. A boldogság, a világban való helyet találás megalkuvásnak, rút dolgokkal való bezenyveződésnek tűnik egy Boda Zoltán, egy Kurátor Zsófi, egy Horváth Endre, egy Jó Péter vagy egy Kárász Nelli előtt.

Égető Eszter nem rekeszi ki magát az életből. Legfőbb vágya épp az, hogy a közelébe kerülő emberek számára boldog-

ságot, paradicsomot teremtsen. Ez lenne az ő boldogsága, az ő paradicsoma is. De nem tudja megvalósítani, amire vágyik. Mikor kislány korában apját és nagyapját akarja összeházasítani, azok a családi kör meghitt melegénél többre becsülik, ha jól megmondhatják egymásnak a magukét — a maguk férfi-igazságát. Férje számára háromszor is megszövi a paradicsom pókhálóját, de az a férfivágyak útjait követve, a technikáért, a vállalkozásért vagy egyszerűen csak a változatosságért epedve mind a háromszor széttepi a hálót, feldúlja a paradicsomot. De nem maradnak meg az otthoni veranda idillikus búvőkörében a gyerekek sem: a cserkészlet, a falukutató, az írók, a politika, a légó, az SS — az élet, a kaland hívja őket, s anyuka csak afféle úszni képtelen kotlós előttük, lubickoló kiskacsák előtt, az élet vízének partján. S az élet romboló hatása végül még azt a paradicsomot is szétlöki, amelyet a családjától elhagyott asszony család pótléklak odavett barátokból épít maga köré.

A „belátás” és az „örültek” az „örültség” — Németh László így állítja szembe Esztert az élete álmát elfrontó férfiakkal. Az asszonyi

belátás mintha felülemelkednék itt az életet eszmék, elméletek kínpadjaira feszítő férfítörkvéseken. Égető Eszter természete azonban némethlászói természet. Az a sajátos „nagyság” vagy a nagyságnak az a sajátos képze, amely a legjellegzetesebb Németh László-hősöket, Boda Zoltánt, Kurátor Zsófít, Kárász Nellit oly keményen fogja belülről, megvan Égető Eszterben is. Fia tanárával szemben ülve, aki iránt afféle asszonyos, anyás szerelem ébredzik benne, ez a gondolat sor suhan végig rajta: „Ahogy a szemben ülő, megéledő férfit nézte, az volt a benyomása, hogy ő nagy, túlságosan nagy. Nem úgy jött rá, ahogy a költőkre szokott a nagyságuk, inkább ahogy egy lányra, hogy nagy az orra, vagy nagy a lába. Ő egészben nagy valahogy, a lelke. Nagy lélek, olvas ilyet az ember, Széchenyi, Petőfi. Ő persze nem úgy nagy lélek, csak sok valahogyan. Sok van benne, de hogy mi: emlék, érzés, szenvedés, önfegyelem, nem tudta volna megmondani. Ez a sajnálatos nagyság az oka, hogy ezt a megkönnyebbedett férfit úgy nézi, mintha a fia volna. Mi is lenne szegényből, ha az ő lelkébe, ebbe a nagy, szomorú erdőbe beengedné, s ott elkezdene vándorolni.” (481–2.) „Sajnálatos nagyság”, „nagy, szomorú lélek” —, ha a sajátos helyzet az egymással szemben ülő fiatal férfi s idősebb asszony helyzete juttatja is a tudat felszínére ezeket a gondolatokat, Eszter életét valójában gyereklány kora óta egy számára kényelmetlen nagyság képze igazgatja. Miért nem tud közlékeny lenni senkivel? Csak rágódik az elejtett felmondatokon, ahelyett, hogy megkérdezné, miért is gyűlölik egymást az apja és a nagyapja. Féléjszakán át hallgatja apja városrendezési tervét s végül sem szánja rá magát, hogy kirukkoljon vele, mennyire viszolyog a házasságtól, amelybe bele akarják vinni. Férjével, anyósával sem tud vitatkozni, beszélni; tehetetlenül tűri, hogy kisemmizzék vagyonából, mert úgy érzi, hogy az ő érvei igazában csak azok számára lennének érthetőek, akik érzelmeiben is osztoznak. Sógornője vallomásait hallgatva arra kell rádöbennie, hogy mennyire más ő: nincsenek könnyed kis titkai, ami talán lenne — egy csirájában elfojtott kezdődő szerelem — lefordíthatatlan a sógornője nyelvére.

Sőtér István írta meg, hogy Németh László előző regényében, az Iszonyban a két hős alakjában — bár történetük teljesen magánemberi — két társadalmi osztály is birkózik. Égető Eszter „sajátos nagysága” is jórészt társadalmi eredetű. Nemcsak azért, mert parasztnagyszülők közt nőtt úrilánként mindig némi bizonytalanságot érez igazi „úri társaságban” (későbbi anyósa mondja is, hogy sohasem lesz belőle igazi úrinő),

hanem főként azért, mert egy társadalmi osztály, a két háború közti kisvárosi úri osztály életformájához, életideáljaihoz nem tud alkalmazkodni. Nem a puritán nagyapa, nem is a reformer apa eszményeit szegzi szembe társadalmi környezete léhábberkölcével, de abban a „paradicsom” utáni vágyban, amelyet inkább ösztöneiben érez, mint elméjében fogalmaz meg, mindkettőjükhöz közelebb áll, mint azokhoz, akik közt élnie kell.

A korábbi Németh László-hősök még ha társadalmi problémákkal vívódtak is, igazában a maguk sorsával, a maguk „üdvösségével” voltak elfoglalva. Talán ezért is kerültek megoldhatatlan helyzetekbe, ezért vezetett útjuk a tragédiába. Csak Kárász Nelli jutott el odáig — ő is csak a róla szóló regény végén — hogy kislányában felfedezett „egy darab rábízott, szegény emberiséget.” Égető Eszter mintha itt folytatná, mintha ezt a rábízott, szegény emberiséget akarná pólyálni egész élete során. Láttuk, nem sok sikerrel: a világ erősebbnek biz nyult, mint az övéért, a rábízott emberekért küzdő asszonyi jóság. De mégsem ez a végső felelet, nem ez a végső értelme Égető Eszter életének. Paradicsomot nem tudott teremteni, az életet nem tudta idillé változtatni. De — ha csak ideig-óráig is — mégis ő tartotta össze a családot, ő mentette meg a családi tűz-helyet ura könnyelműségeitől, de — mikor a menekülési pánikban mindenki szétfutott — ő őrizte meg fia számára az otthont, de — mikor a háború után minden szétzilálódott — az ő háza volt menedék még idegenek számára is. S a regény végén mindenkitől elhagyatva is ő az egyetlen szilárd pont: ő az, akire a szétzüllött család egyetlen folytatását, az unokát rá lehet bízni.

A Németh László-hősök „más-voltában”, önmagukkal és a világgal szemben való igényességükben van valami riasztó környezetük számára. Lehet, hogy Égető Eszter férje is boldogabb lett volna egy közép-szerűbb asszonnal. De Eszter nagysága mégsem pusztító, mint a korábbi Németh László-hősöké, hanem megtartó az általános pusztulásban. Ha urához illő átlagos úri-asszony lett volna, kétségbeesetten, a múltat siratva tördelhetné a kezét a regény végén: a vagyona elveszett, ura és két gyermeke idegenben, itthon maradt fia a börtönben, neki mindennapi kemény munkával kell megkeresni a kenyerét. Ő azonban kis unokáját ringatva, bízva néz a jövőbe. Nemcsak unokája, hanem a maga korábbi álmai jövőjébe is. Hiszen a szocializmus — ha azt valósítja meg, amire vállalkozott — az ő álmaihoz hasonlóra szöheti majd nemcsak egy család, hanem az egész emberiség boldogságát.

Égető Eszter az író lelkéből szakadt, az ő legsajátabb problémáját tükröztető hős. Bonyolultabbá teszi a regényt, hogy Németh László nemcsak a főhős személyében formálta meg a maga problémáját, hanem Méhes Zoltán alakjában saját magát is beleírta a regénybe. Nagy művészi tudatosságra és önmérsékletre vall, hogy Méhes nem válik főalakká, a regényből nem lesz önletrajz. Méhes regénybeli képét Eszter szemével nézi és ábrázolja az író. A regényben való jelentősége nem nagyobb, mint amekkora a jelentősége Eszter életében. Hogy ezt túlbecsüli? Aligha, hiszen el tudja hitetni. Méhes alakja mégis új problémát hoz a regénybe: a nevelését. Méhes mint a nagyobbik fiú, József „mestere” kerül kapcsolatba a családdal. Ez a tanítvány azonban nem a lényegét tanulja meg Méhes műveiből. A mohó szellemi érdeklődés, a nyugtalan keresés afféle műveltségfitogtató játékká, megülni nem tudó mozgalmassá válik benne; ezért kerül nem is eszméik vállalása, csak a mozgalmásdi, a politikai kibicelés szenvedélye miatt az összeesküvők közé, majd a börtönbe. Ezen az úton mind kevésbé vállalják egymást Méhessel: a tanítvány megtagadja mesterét, a mester tanítványát. Az irodalmi mű hatása kiszámíthatatlan — talán ezért is keresi Németh László-Méhes olyan szenvedéllyel a nevelés megbízhatóbb, szolidabb formáját, az iskolai tanítást, iskolai tárgyak oktatását.

Németh László regényeiben sok minden megfér. Az Emberi színjátékban egy elmeorvos értekezésének gondolatmenete, az Utolsó kísérletben egy új magyar történet-szemlélet körvonalai — itt: pedagógiai megfigyelések és elképzelések. Persze ezek nem függetlenek a regény kompozíciójától, nem afféle tanulmány-ráadások. Didaktikai elképzeléseit Méhes Eszter tanításán próbálja ki, megfigyeléseivel az ő ítélőképességét edzi mind tudatosabbá váló eszmélkedéseire. Eszter lázadozik ugyan Méhes megfigyeléseinek és ítéleteinek módszere ellen. „Az ilyen gondolatoktól az ember tán nem is magukat az embereket nézi, hanem amit az eszéből rájuk vetít... Akármilyen nagyszerűen elemzi Méhes a csomorkányi emberveget, az mindig csak olyasmi, még ahhoz képest is, amit a magamfajta asszony tud, mint a kör négyzögös tése.” (697.) Mégis magában ellenkező is nevelődik Méhes gondolkodásmódján. Nemcsak a fiát kénytelen, Méhes szigorú ítéletének mindinkább igazat adva, szinte újból megismerni, hanem visszafelé nézve apját is most érti meg jobban, ahogy Méheséhez méri a gondolkodását. S a maga aranykoráról szőtt álma is a Méhes-sel való beszélgetés közben válik tudatosabbá.

Méhes alakjának ábrázolásában — mint az idézett mondatok is mutatják — sok az önbírálat, helyenként az önironia. De öngazolás is van benne. Németh László sohasem kímélte a sebeit, de talán sohasem tárta még fel ennyire közvetlenül, ennyire áttétel nélkül a gyengeségeit, mint ebben a regényben. De ezek a gyengeségek egy nagy ember gyengeségei. Nem a regény bizonygatja ezt — hiszen Égető Eszter, akinek szemével itt ábrázolódik Méhes, aligha látja a teljes Németh Lászlót — de mi, olvasók, Méhes mögé mindig a teljes Németh Lászlót képzeljük: valamennyi művét, valamennyi eszméjét, gondolatát. Ezért számunkra az író életének fontos dokumentuma is ez a regény. Éles és tiszta képei azt is elének vetítik, hogyan töltötte a kor egyik legnagyobb magyar írója a vásárhelyi tanárélet hétköznapijait, miről gondolkodott, kik vették körül, mi bántotta és mi lelkesítette.

*

Az Égető Eszter Németh László legterjedelmesebb regénye. Cselekménye közel egy fél-századot ölel magába, belső tere rendkívül gazdag. Németh László eddigi regényeinek legjellegzetesebb miliője az első háború alatti és utáni dunántúli falu polgár-paraszt és úri osztálya vagy a gimnáziumi és egyetemi diákkélet volt — az ifjúkorban szerzett élmények világa. Hőseit a család, a rokonság alakjairól mintázza. A vásárhelyi évek — mint az Égető Eszter mutatja — szinte új ifjúsággal és új rokonsággal ajándékozták meg az írókat. A regényben Csomorkánynak nevezett Hódmezővásárhelyről rajzolt kép a magyar epika legszebb, leghitelesebb városképei közé tartozik.

Égető Eszter élettörténetében egy nemzedékregegy körvonalai is bennrejelenek. A regény lapjain négy nemzedék vonul el szemünk előtt, s ahogy már az effélékben történni szokott, de ahogy a magyar társadalom története is tanúsítja, minden következő hitványabb az előzőnél. Tunyogi nagypapa makacs paraszti hajthatatlanságában egy nagy szerző és megtartó nemzedék keménységét és puritán egyszerűségét érezzük. Égető Lőrinc, az apa, akit reformterveiről fantáztának tartanak, talán a regény legnemesebb fából faragott jelleme. Mikor öreg barátai, a festő Kotormán, a gyümölcsöst telepítő Gyevi és a többiek összegyűlnek könyvekkel bélelt kis szobájában, trónjukról száműzött féltelenek gyülekezetének tűnik társaságuk az ellenforradalmi rendszer pozícióhajász ügyeskedőivel, a „torony alatti” urakkal szemben. Wiesmayerné, Eszter anyósa nem különösen rokonszenves alak ugyan, önző és hatalmaskodó, de egész életének olyan

impozáns fegyelme, tartása van, hogy némi csodálatot és tiszteletet még az ellensége sem tagadhat meg tőle. Eszter nemzedékében már kevesebb a nemesség, a bölcsesség, de még a tartás is. Józsi, az ura a technika megszálottja, de az igazi szenvedély hiányzik belőle ahhoz, hogy érdeklődéseiben kitartó legyen, hogy valamit elérjen. Eltékozolt, haszontalan élet az övé, s bár alapjában nem rossz ember, pokollá teszi környezete, családja életét is, mert a maga sikertelenségei miatt emésztődve családját bántja, csipkedi, gúnyolja. Az ő nemzedékéből a teljesen buták és a gátlástalan törtéteők érvényesülnek: Lajkó Pista, a dzsentriivadék polgármester meg Károly, a tanár, a kultúrfőlényes politika nem nagyon tehetséges, de nagyon rendszeres kis strébere. Még az Égető Lőrinc mellől indult paraszt-politikus, Víg János ezerfelé való kapkodásában vagy a paraszt-internátust szervező tanárban is érződik némi stréberség. Akikben tényleg mocorog valami: nemesebb indulat, igazi tehetség, azok lemaradnak, azok élete eltorzul, félresiklik. Csomorkányon egész gyűjtemény van belőlük: Hallgató Sanyi, az irodalmár, Bozsó, a tanár, Gulácsy, az ásvány- és népdalgyűjtő orvos. A következő nemzedék jobbjai már új eszmékkel, az ország, a nép megváltásának programjával indulnak, de hogy mennyi bennük a valódi elszántság és felkészültség, mennyi a felnőtt dolgokkal való játszadozás vágya, nehéz eldönteni. Józsefben, Eszter fiában mindenestre az utóbbi volt több. S akik nem tartoznak a jobbak közé, azok kész prédái a fasiszta butításnak, a leventének, az SS-nek, mint Eszter másik fia, Lőrinc.

*

Németh László előző regénye, az *Iszony* nagy „szenzációja” a realizmusnak az a fajtája volt, amelyet egyes kritikusok „biológiai”-nak neveztek. A lélek mélységét kutatva végső okként az iszonyodó testet mutatta fel az író — állapították meg. Ha nem is volt egészen így, a lelki és testi történéseket mindenesetre szorosabb és hitesebb összhangban mutatta be, mint irodalmunkban — s más irodalmakban is — szokásos.

A testnek és a léleknek ez az annyira valószínű összhangja ebből a regényből sem hiányzik. Csak egy példát idézek. Eszterről olvassuk: „... maga is érezte, hogy a derűjében egy mélyebb öröm is lappang, mintha az egész szervezete mondaná (havi baj után érez ilyet az ember): milyen jó tisztának, frissnek, szabadnak lenni.” (489.) Az ilyen példákat szinte tetszés szerint szaporíthatnánk, különösen a betegségek leírását aknázhatók ki gazdagon.

Kárász Nelli maga mondta el az életét. Ez lehetővé tette az író számára, hogy teljesen hőse belső világába zárkózzék. Égető Eszter történetét harmadik személyben beszéli ugyan el, mégsem lép ki belőle: nem őt beszélgetve, hanem róla beszélve is az ő érzéseit, gondolatait tudja megszólaltatni. (Az előbb és a korábban idézett néhány mondat is érzékeltethette ezt.) A regény alakjai és történései Eszteren szűrődnek át, az író az ő lelkében való tükröződésüket ábrázolja. Különösen művészi a regény eleje, amely azt a folyamatot mutatja be, ahogy a kisgyerek ébredező tudatában félig megértett mondatföredékekből, elkapott szemvillanásokból, hirtelen elhallgatásokból összeáll a családi viszonyok képe. S rendkívüli bizonyultsága miatt művészi az utolsó részek ábrázolási technikája, ahol az író Eszter tudatában tükrözteti a saját magáról rajzolt alakot, Méhest, miközben ez a tudat a Méhes tanítását dolgozza fel, rajtuk gyarapodva válik a világ megismerésében — tükrözésében — is igényesebbé, pontosabbá. Mivel a többi szereplő alakja csak Eszter lelkén át tükröződik, az ő történetében bennrejlő társadalmi regény kontúrjai nem tiszták, nem élesek. De ezeknek a kontúroknak tisztábbá, élesebbé tétele nyilvánvalóan nem is tartozott ennek a regénynek a feladatai közé.

*

A regény cselekményének nem nagy a sodra. Több a tervezgetés, a vívódás, mint az esemény. A szerkezeti csomópontok nem drámai összeütközések, inkább a hősnő lelkében gennyesedő gócok felszúrásai. Egy-egy esemény, egy-egy elhangzott mondat rendszerint nem is történése vagy elhangzása idején válik fontossá, hanem akkor, amikor emlékként bukkan fel újra az emésztődő lélekben. Németh László mestere a félig a jelenben történő vagy hangzó, félig felidéztnek tűnő cselekvéseknek és párbeszédnek, az olyanoknak, amelyekhez a gyötrődő lélek reflexiói adnak kiegészítést.

Külön tanulmányt érdemelne a regény nyelve. A kifejezésbeli gazdagság, árnyalatosság maximumát érte el Németh László. Nézzünk egy találmány kiragadott kis részletet! „Eszter csendesén villázgatta a krumplit. — Hát én már ilyen vagyok — mondta ki végre. — Pedig most megint vállaltam egy kis kötelezettséget... Józsi egy friss kanállal mert az edény aljáról, ahol piros volt a zsír, s még párolgott a krumpli. Kérdés helyett csak a kis, tasakos szemét emelte Eszterre. Húsz év alatt ő is megismerte a feleségét. Ez volt Eszternek az a hangja, amelyre ő azt szokta mondani: cinikus. Amíg fiatalok

voltak, nem merté ilyen cinikusan bemondani a dolgait" (397—8.). Mennyi remekelés ebben a kis részben! A miliő pontos rajza: a kissé lompos, szertartásosság nélküli vacsora. Eszter „villázgatja” a krumplit, Józsi „az edény aljáról” meri ki a párolgó maradékot. Eszter két mondatának halljuk a hanglejtését is. Van ebben a hanglejtésben egy kis dacos gúny — az az ember beszél így, aki eleve tudja, hogy bármit mond, valamiképpen ellene fordítják. Ahogy Józsi nem szól, az étellel szöszmötöl, „kis, tasakos szemét” az asszonyra emeli — ez is kész jellemrajz. („Morcosága még nem látta, mibe kapjon bele” — folytatja később, hallgatását indokolva, az írót.) De felesége hanglejtéséből a gúnyt kiérezte. A „cinikus” az ő jellemző szava, a „nem merté ilyen cinikusan be-

mondani a dolgait” az ő durván rótt mondata.

— *

Fejlődést jelent-e ez a regény Németh László írói pályáján? Az eddig elmondottakból bizonyára kiderül, hogy igen-nel kell felelnünk erre a kérdésre. Igaz, hogy az *Izony* művészből regény volt, zártabb felépítésű, harmonikusabb. A gazdag élményanyag ebben a regényben — különösen a második felében — megbontja az egységet, szétfeszíti a formát. De a főhős nagyszerű és nagyszerűen megrajzolt alakja mellett épp az élményekben, alakokban, gondolatokban való gazdagság mutatja az író fejlődésnek útját: az élet sokszínű valósága előtt tágabbra tárt kaput.

Orosz László

JEGYZETEK KOMLÓS ALADÁR LEGÚJABB MŰVEIHEZ

Mint valami sarkvidéki kutató, aki újra meg újra visszatér a hatalmas feltáratlan területre, hogy itt is, ott is kitűzze zászlóit, felüsse sátrát, háromszögelési pontokkal tűzdélje tele a vidéket, oly kitarító szorgalommal dolgozik Komlós Aladár évtizedek óta a XIX. század második fele magyar irodalmának kutatásán. Közel negyven éve már, hogy Dömötör Jánosról írt doktori értekezése megjelent, s azóta tanulmánnyal, adatközléssel, monográfiával sok fehér foltot letörölt már e kor térképéről. A 20-as években megjelent „Az új magyar líra” című könyvében — a többi között — megrajzolta az Aranytól Adyig tartó korszak lírai fejlődését, később a századvégi asszimilációról elterjedt mítoszokat és politikai hamisításokat cáfolta a fasizmus elharapózásakor. Nem akarjuk lebecsülni ez évtizedek termését, hiszen Kassák Lajosról, a giccsről szinte végleges igazságokat mondott el, de kétségtelen, hogy 1948 táján Komlós munkásságában fordulat következett be: az olykor erősen ötletekre építő esszéktől (ld. Bródyról szóló írását) a termékeny, de sokhelyt elnagyolt felmérésektől (Irodalmunk társadalmi háttere) egyre jobban eltávolodott, s a gondosan megvizsgált adatokra és szempontokra építő nagyívű tanulmányok és monográfiák alkotója lett. Vajda-könyve, Komjáthyról és Reviczkyról írt terjedelmes dolgozatai megírása során nemcsak az egész akkori költészettel került szerves kapcsolatba, de a századvég irodalmi életének irigylésre méltóan alapos ismerőjévé lett. Szinte törvényszerű, hogy ily módon egyre közelebb jut a szintézishez. *Tegnap és ma*¹ című tanulmány-kötetében a

periódus irodalmi tudatának egyik központi momentumát, a kozmopolitizmus kérdését vizsgálja a maga történeti fejlődésében. A nagyobb összefüggések feltárását segíti elő az irodalmi ellenzéki mozgalmakról írt önálló műve is. (*Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében*).² Mástermészetű összefoglalás Kiss Józsefről, Reviczkyról, Komjáthyról írt hármas arcképe (*A századvég költői*), mely bizonyosan nemcsak a legterjedelmesebb, de a legértékesebb tanulmánya is a *Tegnap és ma*nak. Ebben már világosan kirajzolódik az egész Arany utáni, századvégi költészet útja is, s úgy érezzük; a kor lírájáról szóló monográfiának küszöbén állunk.

Új műveiben Komlós sokkal összetettebben látja az egyes irodalmi áramlatokat, mint az öt-hat év előttiében. Gyulait Vajda-monográfiájában még csak Vajda szemével tudta nézni. Kegyesztő, rosszindulatú irodalmi diktátornak rajzolta, akiből éppen nem hiányoztak a silány emberi indulatok. Szerinte a „mérgező öregúr” talán még nagy költő ellenfelének temetésére is csak azért ment el, hogy megmutassa, „mindennek tetejébe még túl is élte” Vajda Jánost! Még igazságtalanabb a mű bevezetése, mely a 49 utáni virágzással szemben Zaharát láttat a szabadságharc utáni irodalmunkban. Közismert tény, hogy nőtt súly alatt a pálma, mennyi kiváló alkotás született a zord viszonyok ellenére, sőt éppen azokkal szembe-szegülve. Komlós viszont a forradalom-ellenességet, a régebbi demokratikus népiesség „meghamisítását”, „szépitő” realizmust,

¹ Tegnap és ma. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956.

² Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében. Akadémiai Kiadó, 1956.

Petőfi elleni ellenszenvet vet a kor szemére, amelynek egy-két pozitívumát csak fél mondatokban említi. Mindez rövidsége ellenére sem nevezhető valamilyen véletlen elírásnak. Komlós itteni főtételei sorra meg-egyeztek 1950-ben tartott „*Nemzeti klasszicizmus vagy irodalmi Deák-párt*” című előadásával, amely nyomtatásban nem jelent meg. Közbevetőleg meg kell jegyeznünk, hogy nemcsak Komlós ítéletképeségével volt baj akkoriban, ha Gyulaira és a többi Deák-pártira terelődött a szó. Fiatal marxista irodalomtörténetírásunk — tisztelet a kivételnek — általában prozelita túlbuzgósággal kereste és túlhangsúlyozta a megalkuvást, pesszimizmust, nemesi korlátokat, Kemény, Gyulai, Madách, sőt részben még Arany János műveiben is.

Az *Irodalmi ellenzéki mozgalmak* Gyulai-arc képe már nemcsak hogy nem elferdített, de sokhelyt az egyéniség és a történelem-szabta lehetőségek mely összefüggéseire nyitja meg a szemet. Komlós egy bekezdésben tömören összefoglalja Gyulai történeti érdemeit, s ennek során helyesen vonja meg pályájának legfontosabb határvonalát: „a hetvenes évekig úgyszólván mindig a haladó irodalom bajnoka.” Arra a kérdésre, hogy mi okozta Gyulai nagy törését, fáklavívóiból perzekutorrá válását, a feleletet nem annyira elveiben, mint inkább makacs, ellentmondást nem tűrő természetében találja meg. Ez a türelmetlen magatartás aztán, amely egészen kivételes irodalompolitikai hatalomra és tekintélyre támaszkodhatott, csalhatalan biztonsággal vezetett a diktátorságához. Ezzel az értékeléssel látszatra könnyű vitakozni: el lehet pl. mondani azt, hogy mit sem ártana a monopóliizmet és a „nehéz természet”, ha a kor nem hajlana el oly határozott ívben Gyulai eszményeitől stb. Csakhogy az utolsó évek irodalmi életének sok lehangoló eseménye eléggé megmutatta, hogy az effajta esetekben nem is az elvek és az irodalmi élet eltérése a legnagyobb baj, hanem a „hatalom bűvölete”, amely csak egyféle megoldást ismer: a program minden-áron való érvényesítését.

Rendkívül érdekes annak fejtegetése is, hogy a körülmények változásával Gyulaiék eredetileg helyes elvei részben eltorzultak, részben más funkciót nyertek. Míg az önkényuralom idején az elidegenedés, a romantikus-szентimentális fellengzés, ugyanolyan, vagy még nagyobb veszély volt, mint a provinciálizmus, szükségesnek látszott a realishoz kötő népies-nemzeti. Húsz év múlva e funkció időszerültenné vált, a valóságost és nemzetit már alig fenyegette a nemzetietlenség vagy vértelen idealizálás, annál inkább a falusiaság s az idillikus szépítés. Érthető, hogy a védelmet most elsősorban az európaiságban

s a szókimondó realizmusban kellett keresni, azért is vált e kettő a legtöbb haladó író csatakiáltásává.

Komlósnak a századvégi kozmopolitizmusról szóló kitűnő dolgozata annak idején 1953-as megjelenése előtt nagy ellenkezést váltott ki. A polémiákban kétségtelenül nagy része volt egész művelődéspolitikánk vas-kalaposságának, mely büzgön másolta a szovjetunióbeli kozmopolita-ellenes támadásokat, babonásan irtózott e szótól, s annak korábbi használóiiban is eleve haladás-ellenességet szimatolt. Torzítanánk azonban; ha csupán azt vennénk észre, vagy eltagdánánk, hogy nagyon sokakban még ma is él némi aggodalom a századvégi kozmopolita jelszóval kapcsolatban. Más e szó azok ajkán, akik európaiságot, világnézeti igényt értenek rajta, de nyomban rekedtté válik csengése, ha *tisztán* a városiasságot hirdeti. Komlós egy másik könyvében (*Irodalmunk társadalmi háttere*) már írt arról, hogy — paradoxonnal szólva — van provinciális urbánusság, azaz olyan városiasság is, melyből hiányzik a nyugatias kulturáltság. Nádass Sándort említi példának, de nyugodtan keresgélhetünk az ismertebb nevek között is: vajon a magyar exportdrama, élén Molnár Ferencel nem szolgált-e rá ez elnevezésre, amelyet nyugodtan szétoszthatunk még az Est-lapok portálta nem egy író között? Olykor A Hétben is kelletténél több az effajta elem, hiszen Heltai francia kabaré- és sanzon-kultuszát csak nem tekinthetjük valami nyugatról hozott nagy felszabadító vívmánynak?

A kozmopolitizmus cégtáblája mögött tehát megbújhat a nagyvárosi szórakoztató ipar, de helye lehet másfelől a mindennáron való modernkedésnek is. Németh László kemény, de találó megjegyzéseit a Nyugat irodalmi mozgalmának árnyoldalairol jó lesz felidézünk: „Az a hátszél, amely a Nyugatot feldobta, rengeteg nyegleséget, álművelt nagyképűséget, csinált lihegést csapott hozzá... az írók kultúrdühöt mímelnék és madárnnyelven beszélnek.” (Minőség forradalma. III. k. 67. l.)

Harmadszor és utoljára azt se feledjük, hogy a magyar fin de siècle, — bár ez egyébként szükségszerű és érthető — mégiscsak sokkal kevésbé nemzeti jellegű (különösen lírában) annál, ami előtte és utána történt. Petőfi és Arany kora egyfelől, Ady és a Nyugaté másfelől nagy szintézise magyarságnak és európaiságnak, ehhez képest ez az időszak bizony egyoldalú. Ady korának legtöbb nagy alakja, sőt XX. századi kultúránk legkiválóbb képviselői csaknem kivétel nélkül megfürödtek a parasztiban és a régi magyarságban, aminek hiánya Reviczkyéknél és társainál eléggé feltűnő, s valamiképpen hal-

ványság, gyökértelenség érzetét kelti a mai olvasóban.

Mindaz, ami az akadémiai irodalom mai értékelése terén történt, bálványrombolás volt a korábbi irodalomtörténeti és történeti művek szemléletéhez képest. Nem árt emlékeztetni rá: nemcsak Horváth János értékelte a valóságnál sokkalta többre a 67 utáni Gyulai munkásságát, hanem Szekfű Gyula is, aki őt az igazi magyar önismeret töretlen hordozójaként ünnepelte „Gyulai Pál lassanként a nemzet lelkiismerete lesz . . . ő zavartalanul megy a klasszikus magyar úton akkor, mikor a dekadens magyarság attól már messze eltért.” (Hóman—Szekfű: Magyar történet. V. 533. l.) Komlós azonban jól érezte, hogy az utóbbi időben éppen az ellenkezőtől kellett tartanunk: míg Gyulaiék alig menekülhettek a szegyenpadtól, az irodalmi ellenzék harcai sokszor túlzott elismerésben részesültek. A legfőbb tévedési lehetőség az volt, hogy az irodalmi ellenzék fogalma nemegyszer azonosult a politikai-társadalmi ellenzévével, ami aztán annak esztétikai nézeteire is eleve a haladás bélyegét ütötte. A legjobb példákat a tévedésre a népszerűsítő művekben találhatjuk, pl. a Magyar Sajtó 250 éve c. kiadványban, de sok új kutatáson alapuló, egyébként érdemes tanulmány sem mentesülhetett tőle. Dezsényi Béla (Magyar Sajtó 250 éve) Zilahy Károlyt és társait „demokrata érzelmű fiatal íróknak” nevezi, akik az „irodalom társadalmi feladatait megszűlyözták” az „esztétikai szabályok merev érvényesítésével” szemben. Dezsényi szemmeláthatólag Riedl Szende vádját is elfogadja, Gyulai „pajzaskodó kritikáját” illetőleg. (144—150. l.) Harsányi Zoltán az irodalmi ellenzék szerepének elhomályosítását látja abban, hogy Komlós Aladár Reviczky-könyvében kijelenti: „Újból rájövünk a kor magyar irodalmi ellenzéke szellemének ellentmondásosságára, s arra, hogy néha nem az ellenzék, hanem az általa támadott beérkezettek képviselték az igazságot.” Harsányi zavaró motívumnak tartja Reviczky *sértődött* társadalom-kritikájának említését Komlós részéről. Ez árnyékot vethet a költő igazság-érzetére, márpedig véleménye szerint Reviczky bírálatának alapja csak ez utóbbi lehetett, nem pedig a sértődöttség. — „Mert Reviczky vagy mindenképpen igazságszerető ember volt, vagy csak sértődött ember” — írja Harsányi elárulva, hogy a dialektikus gondolkodás milyen távol van tőle (ItK., 1955, 4. sz.).

Félszeg, leegyszerűsítő nézeteknek adhat táplálékot Sőtér István Rab Ráby-tanulmányának következő passzusa is: „Az 50—60-as évek, valamint a 80—90-es évek ellenzéki irodalmát a hivatalossal szemben

nem valamely mélyen átgondolt filozófiai, esztétikai ellentét állítja szembe . . . A hivatalos és az ellenzéki irodalom szembenállása mögött politikai okok rejlenek — az ellenzéki irodalom, a 48 után nyitva maradt kérdésekben (paraszttság ügye, a nemzetiségek stb.) másként gondolkozik, mint az irodalmi Deák-párt, 67 után pedig, ha nem is forradalmi módon, de tiltakozón, lázadón áll szembe a dualizmus Magyarországaival”, (Sőtér: *Romantika és realizmus* 489. l.) E sorokban egyrészt elsikkad a különbség az irodalmi ellenzék legnagyobbjai: Vajda, Tolnai, Komjáthy és annak valódi derék-hada között, s különösen Zilahyék oly politikai radikalizmus színében tűnődhetnek, melyet aligha érdemeltek ki. Másrészt elsikkad az a lényeges szempont is, ami Komlós fogalmazásában így hangzik: „Többnyire fiatalok, (ti. az ellenzék. N. M.) miért is magatartásuknak nem kisebb a nemzedéki jellege, mint az osztálytartalma, azaz főképp irodalmi létükért, s írói egyéniségük szabadabb kibontakozásáért harcolnak.” (113. l.).

Az irodalmi ellenzék különválasztása Komlós könyvében a politikai baloldaltól olyan elvnek bizonyul, amelynek jegyében jobban megérthetjük és leírhatjuk az egykori irodalom tarkaságát és ellentmondásosságát. Így kerülhet sor a jobboldali, clerikális ellenzék feltárására, annak tisztázására, hogy több ismert, de haladónak, vagy függetlenségének éppen nem nevezhető író (Rákosi Jenő, Dóczy Lajos stb.) milyen mértékben szállt szembe az Akadémiával. De bármennyire igazat adunk is a szerzőnek abban, hogy ellenzéken nem az uralkodó társadalmi-politikai rendszer, hanem a hivatalos irodalom oppozícióját kell érteni, úgy tűnik, hogy az elválasztás egy esetben már túlzottá válik. Kiss József Hétjéről s általában a század utolsó évtizedéről van szó. Ennek bővebb tárgyalását Komlós azzal a megoldással mellőzi, hogy a kilencvenes években a népnemzetit megtagadó íróknak van egy „új nagy magyar olvasóközönségük”, „nincs többé szükségük a hivatalos elismerésre, fűtyülnek az Akadémiára.” (105. l.)

Az érvelés azonban elég gyenge lábon áll. Egyrészt vannak kifejezetten Gyulait vagy a Budapesti Szemle más ismert hívtámadó polémiák abban a korban, amelyeket a könyv említetlenül hagy. Felületesen végiglapoztam A Hét néhány évfolyamát 1895—98 között, s már ezekben is elég szépszámu szatirikus glosszára akadtam az akadémikus irodalommal szemben. Így A Hét 1895. 12. számában „Bojtorján” (Ambrus Zoltán) „Egy lap a magyar irodalom történetéből” címmel megsemmisítő gúnnyal emlékezik meg Prém József akadémiai díjjal jutal-

mazott „Bosnyák Anna” c. történeti drámájáról, s általában az efféle pályázatokról. Pár számmal később (1895. 39. sz.) a Kisfaludy Társaság és az újonnan beválasztott Jakab Ödön kapja meg a magáét Jett-től (Heltai Jenő) a „Hivatalos irodalom” címet viselő cikkben. Az Akadémia igazságtalan jutalmazása a tárgya „Tiborc” (Ambrus Zoltán) „A nagyhet” c. kommentárjának (1897. 19. sz.), amelyben csípős megjegyzés olvasható Gyulai főúri szimpátiájáról a Bródy-díj kiadása kapcsán. 1898-ban „dr. Petheőffy Adolf”³ ironizál a Gyulainak adott 400 forintos Bulyovszky-jutalom felett („Jegyzetes kiadás”, 19. sz.) és X. (Kóbor Tamás) csúfolja ki a Kisfaludy Társaság vaskalaposágát, amely határozatban mondta ki, hogy írónöket nem vesz fel halhatatlanjai közé. („Nők a Kisfaludy Társaságban”, 44. sz.). Erdemes lenne annak is utánanézni, milyen visszhangot keltettek Gyulainak a tárcaelbeszélésekről elmondott vádjai az 1898. évi időszakai sajtóban. Ismeretes ilyen vonatkozásban Pap Dániel határozott kiállása a népszerű műfaj mellett, de egészen bizonyos, hogy még számosan felvették a Gyulaitól eldobott kesztyűt az ellenzéki írók sorából. De legalább ugyanolyan fontos az: sorra teremnek ebben az időben is az állásfoglalások a népnemzeti epigonizmussal szemben a legkülönbébb tartalmú és színezetű irodalompolitikai és kritikai írásokban. Ezeket talán már nem hevíti a kirekesztettség oly elemi erővel feltörő érzése, mint ami az „Irodalom” vagy az „Új nemzedék” támadásaiból ismert, de azért mégis testvérei amazoknak. Figyelmen kívül hagyásuk azt jelenti, hogy az uralkodó társadalmi-politikai és kulturális rendszer ellenzését túlzottan is elválasztjuk a személyeket és intézményeket támadó, esetleg személyi sérelmeket is felpanaszoló oppozícióasztól.

Komlós érdeme, hogy az irodalmi ellenzék kusza és sokszor kevés elvi tanulságot adó kritikai terméséből igyekezett megtalálni valamiféle közös esztétikai programnak legalább a kontúrjait. Elemzése alapján a legtöbb azonosságot az egyetemesség, nemzetköziség (kozmpolitizmus), másfelől az eredetiség, korlátlan önkifejezés követelésében találhatjuk. S míg az előbbi minden műfajnak éltető levegője, a második meg erősen a lírikus szükségletei közé tartozik, Komlós szerint szinte nincs olyan programpont, amelyben az ellenzék igényei szólnának meg a regény és novella tekintetében. Pedig Reviczky, Tolnai, Palágyi vitáiban igenis van egy közös mérce e műfajokkal kapcsolatban: a realizmus. Hogy mit értenek rajta, azt nemcsak

pozitív állásfoglalásukkal mondják meg, hanem a negatívvalis. Nem kell nekik a szórakoztató sablon, a romantika, az anekdotázó mesélgetés. Valószínűnek tartom, hogy Komlós minderről azért említ oly keveset, mert nincs benne határozott újszerűség Gyulaiékhöz képest. Valóban a „Régi udvarház” írója elméletben is mindvégig a realizmust prédikálta s a lélektani hűség nevében nagy ellenfele volt a jókaias romantikának s a könnyed adomázásnak.

Különös ellentmondása Gyulai irodalomszemléletének, hogy míg a lírában és a verses epikában nemzeti formát, népiességet követel, addig a regényírásban a mindenfajta népiességtől távolosó Kemény Zsigmondért harcol, s a magyar anekdotán, népdalon és népmesén nevelkedett Jókairól és Mikszáthról alig van egy-egy jó szava. De még ez a fel fogása sincs nagyon távol az ellenzék véleményétől. Jókait ott csak a 70-es években emlegetik elismeréssel, amikor a Petőfi-Társaság kisebbjei (pl. Irmei Ferenc) Jókai és Vajda János nevét emelik fel zászlóként, mely alatt a hivatalos irodalommal szemben állók gyülekezhetnek. (I. Németh G. Béla: A koszorú. It. 1954. 1. sz. 78. l.) A 80-as évek derekán azonban Palágyi Menyhért, Reviczky és Komjáthy már határozottan elfordulnak Jókaitól, s érveik többnyire meg egyeznek Gyulai és Péterfy szigorú megrovásaival. Legfeljebb Tolnai még az, aki Jókainak nemcsak a hanyatló jelenét veszi észre, hanem meleg szavakkal vissza tud emlékezni az Egy magyar nábobra és a Kárpáthy Zoltánra is. Keményt viszont nem bírálják — Tolnai is lényegében csak a politikust és írói szervezőt utasítja el benne, nem a művészt —, sőt van idő, amikor pesszimizmus és lélekelemzése alapján egyenesen a tisztelet és szeretet hangján emlegetik (I. Németh G. Béla id. cikk, 81. l.)

Az elmondottak alapján sem helyes azonban, hogy Komlós Aladár a realizmushoz való viszonyt az ellenzék kritikai megnyilatkozásaiban ennyire mellőzi. Hiszen azonoságuk Gyulaival e téren korántsem teljes: egyrészt magában az elméletben is van közöttük némi különbség: Tolnai és Palágyi Menyhért a Budapesti Szemlénél sokkal jobban hangoztatja az erkölcsi-társadalmi bírálat fontosságát a realizmusban. És ami a legfontosabb: mások az eszményeik a realista írók közül, mint az akadémikusoké, különösen szembetűnő közönyük vagy elítélésük Baksey, Pálffy Albert stb. felszíni, eszményesítő kisrealizmusával szemben, amelyet a Budapesti Szemle Jókai romantikája ellen akar felvonultatni. Gyökeresen eltérnek Tolnai Lajos és sok nagy külföldi kritikai realista értékelésében is: elég, ha itt arra gondolunk, hogy Riedl szerint Gyulai

³ Nyilvánvalóan álnév, de Gulyás lexikona nem tartalmazza.

mindig idegenkedett a társadalmi előítéletek okozta végzetes tragédiákat feltáró orosz írótól: Tolsztoj hatását lázítóan érezte, ezért nem tudta megkedvelni, s általában ezért nem nyúlt a Turgenyev után következő orosz klasszikusokhoz. Viszont az ellenzék a nyolcvanas évektől kezdve egyre élénkülő rokonszenvvel és bővülő ismeretkörrel méltatja Tolsztojt, Dosztojevszkijt, Gogolt.

Az *Ellenzéki irodalmi mozgalmak*nak több esetben is hibája az erősen adatközlő jelleg s az adatok nem eléggé sokoldalú, a nagyobb összefüggésekkel adós maradó kommentálása. Az *Ellenséges esztétikák* c. fejezetben nemcsak a két tábor realizmus-fogalmának tárgyalása hiányzik, de a lírai eszmények leírása is rövidebb a kelletténél. Bár a mű többször említi az ellenzék nagy részének Petőfi kultuszát és többé-kevésbé meglevő Arany-ellenességét, mindennek összefoglaló kifejtésére is szükség lenne, amire éppen ez a részlet lenne alkalmas. Az ellenzék ugyanis nemcsak többre tartja Gyulaieknál Petőfit, de mást is emel ki belőle: míg Gyulaieknál népiességet, megfigyelő és leíró művészetét domborítják ki, költészetének romantikus rétegeit, gondolati és forradalmi verseit kevésre tartják, addig az ellenzék s a vele összefüggő „Meltz-iskola” egyre jobban ezekre irányítja a figyelmet. Árkot és a két csoport közé a zseniről vallott felfogásuk is, mert köztudomású, hogy Gyulai a költészetet sokkal tudatosabb szellemi tevékenységnek látja annál, semhogy a lángelméről s annak ösztönösségéről szóló tanítást elfogadhatná.

Bevezetésképpen szoltunk már Komlós Aladár korábbi munkásságáról a század utolsó harmadának kutatása terén. Három évtized előtti eredményei a líra fejlődésére vonatkozólag szervesen, szinte észrevétlenül illeszkednek be a *Századvég költői* c. dolgoza-

tába. Nemcsak az olyan központi gondolat jelenik meg nála már 1928-ban, mint az Arany utáni líra fokozatos befelé fordulása, vagy az álommotívum uralkodó szerepe e korban. Reviczky és Kiss József portréjának egy-egy fontosabb vonását ma is úgy látja, mint akkor; tegnap és ma egyaránt aláhúzza Kiss József átmenetiségét a zsidóság és magyarság, falu és város, a külső és a belső valóság poézise között. Reviczkyról mindkét helyen megállapítja, hogy „az érzést kivetítő látomásokhoz nincs meg... az ereje.” „Álmai fakó álmok lehettek.”

Ugyanakkor még a futólagos összevetés is meggyőzhet arról, hogy az új feldolgozás sokkalta elmélyültebb, még a tisztán formai vívmányok számbavétele szempontjából is, mint a régebbi. A döntő újság azonban a történelmi-társadalmi összefüggések feltárása, s a lírikusok helyének ilyen szempontból való tisztázása. A régi Komjáthy-jellemzés még mit sem tudott a költő-apostol forradalmi indulatairól, s arról sem esett régebben szó, hogy az álom nemcsak a valóság elleni lézadás jelszava, de a harcolni igazában nem kívánóké is.

Az előbbieket során világossá válhatott, hogy írásomnak nem célja a megszokott értelemben vett tudományos bírálat. A „*Tegnap és ma*” XX. századi és a mai irodalommal foglalkozó írásait szándékosan mellőztem, s a századvéget tárgyalók közül is csak azokról szoltam, amelyeket egész irodalomtörténet-írásunk szempontjából időszerűeknek érzek. Vitatkozni bizonyonnyal lehetne egyről-másról a szerzővel, s főként hosszasan kellene beszélni a könyv ezúttal nem említhető számos erényéről, de azt majd mások más alkalommal bizonyára megteszik, amint e sorok írója is hozzájárított már az Irodalmi Újságba⁴ írt rövid recenziójában.

Nagy Miklós

HEGEDÜS NÁNDOR: ADY ENDRE NAGYVÁRADON

(Irodalmi forrástanulmány) Irodalomtörténeti Füzetek (6.) Akadémiai Kiadó, Bp., 1956.

Az Ady Endrére vonatkozó könyvtárnyi életrajzi irodalom a költő életének úgyszólván minden korszakát feltárta már, s úgy látszik, hogy a hatalmas anyag egybehordása megérlette a végleges kritikai életrajz nagy vállalkozását. Az egyes életrajzi korszakok feldolgozása azonban meglehetősen egyenlőtlen és hézagos. Ady pályakezdésének debreceni éveiről például csak vázlatos képünk van, ami nyilván összefügg azzal, hogy ennek az időszaknak jelentéktelenebb szerepe volt a költő fejlődésében. Annál gazdagabb részletességgel tárták fel a kortársak a nagyváradi éveket, amelyek kétségtelenül a sorsdöntő

emberi és költői fordulatot idézték elő Ady pályáján.

Hegedüs Nándor volt nagyváradi szerkesztő, a váradi viszonyoknak és az Ady-kérdésnek kitűnő ismerője, könyvében a költő ottani éveiről ad igen érdekes, sokoldalú és sok tekintetben új képet, a nagyváradi évekkel foglalkozó Ady-irodalomnak felülvizsgálata és saját nyomozó, adatgyűjtő, ellenőrző és helyesbítő munkája alapján.

⁴ Nagy Miklós: Komlós Aladár: *Tegnap és ma*. Irodalmi Újság, 1956. június 2.

Az eddigi lírai emlékezősek, regényes, anekdotázó korrajzok vagy legjobb esetben esszé-szerű városképek után Hegedűs könyvének bevezető fejezetei a lexikon és a statisztika adatszerű tárgyilagosságával ábrázolják a századeleji Várad képét s mögötte és körülötte kontraszt-háttérként Biharországot. Bonyolult gazdasági és társadalmi erőviszonyok csomópontja a város: grófi, dzsentri és egyházi nagybirtok szorító ölelésében, síkság és hegyek, az Alföld és Erdély, magyar és román nyelvterület találkozásánál. A városban a megyeháza, a püspöki paloták és a hatalmas laktanyák képviselik a kor társadalmi rendjének hatalmasságait. De Várad igazi jellegét nemcsak ezek adják meg. Igen jelentős a régi városi polgárság, iparosok és kereskedők szerepe, amely a századforduló kapitalizálódó lendületében még nagyobbra nő. Üzletek, bankok, vendéglők, kávéházak táplálják a belváros nyüzsgését, a kisipar helyébe egyre több nagyipari vállalkozás nő, munkásosztálya alakítva a városba húzódnak a nincsteleneket. A gazdasági élet a meglepően magas számarányú zsidóság kezében volt. A város szellemi életében is jórészt ők a hangadók: nem véletlen, hogy itt létesül a szabadkőművesek egyik legerősebb vidéki páholya. A radikális értelmiség mohón és érzékenyen tájékozódik a világban, európai levegőt terem a városban, megpezsztíti az ottani sajtóéletet, s szembefordul a Tiszák öröknek látszó tekintélyével és hatalmával, akárcsak a külvárosok negyvennyolcas parasztsága is.

Ezek a termékeny ellentétek alakítják és gazdagítják Várad életét, amikor 1900 első napjaiban Ady oda szerződik. A város nevelő és sorsfordító hatása döntő Ady életére, egyéniségének és költészetének kibontakozására. Érthető tehát, hogy az emlékezősek valóságos legendát szőttek a költő lobogó ifjúságának városa köré. Ennek a legendás képnek nagyító túlzásait faragja le, szépítő ködét oszlatja el Hegedűs Nándornak tényekre alapozott kritikája. A szerző óriási helyzeti előnnyel vág neki ennek a munkának: Váradon született, hat évtizedet élt le ott, s mint újságíró még élesebben látta szülővárosának gazdasági, társadalmi és szellemi-erkölcsi arculatát, ismerte magát Adyt és azokat az embereket, akik szerepet játszottak a fiatal Ady életében.

Az általános kép után következő fejezet az Ady várad-i éveiről szóló irodalom szemléletmódját és adatait bírálja és helyesbíti, főként Bóka Lászlónak Ady Endre élete és művei (I.) c. könyvével kapcsolatban. Ez az első tudományos igényű, összefoglaló monográfia ugyanis igen részletes és meglevenítő képet rajzol az Ady-korabeli Váradról, de nyilvánvalóan más, szubjektív források (főként Nagy Endre és Nagy Andor) alapján. Az ifjú-

ság furcsa nagyító és megszépítő távlatában ezek az emlékezősek egy különös „vidéki világvárost” állítanak elénk, valóban egy peceparti Párizst, amelynek üzleti, gazdasági kapcsolatai és szellemi élete behálózák egész Európát, ragyogó kávéházaiban csupa eredeti egyéniség és nagyszerű tehetség vitázik vagy udvarol a párizsi divatcsodákba és parfümfelhőbe burkolt szépasszonyoknak. Hegedűsnek is nyilván kedves ez a nagyvilági és nagyvárosi kép, igazságérzete és józan tárgyilagossága azonban valóságos méreteire vetíti vissza a túlzásokat, s helyesbíti az emlékezősek és életrajzok anakronizmusait.

„Nagyvárad külsőben és szellemben különb város volt sok más magyar városnál . . . , de mindez nem jelenti azt, hogy elérte volna a kultúra, városképzés, mondén élet terén azt a színvonalat, amelyet nem Bóka fest először magasabbnak, mint amilyen volt” (29). Sajátos levegőjű, de mégis csak *vidéki* város volt tehát, amely jómódú és mozgékony polgárságának becsvágyó törekvése folytán éppen a századfordulón kezd modern várossá alakulni. S Adynak pályáján jelentős és szerencsés fordulat, hogy a „maradandóság városából” éppen „az erjedésnek és nagyratörésnek ebbe a forgatagába került bele” (29).

Ady Váradra kerülésének előzményeit is tisztázza a könyv: Pásztor Bertalan, a Szabadság segédszerkesztője felfigyel Ady debreceni írásaira, gyakori ottjártakor megismerkedik vele, s amikor a Szabadságnál megüresedik egy állás, őt ajánlja. Elbeszélésének legfeljebb Ady megérkezésének időpontjára vonatkozó adata helyesbítendő: Ady nem 1899 december első felében, hanem bizonyára csak 1900 január elején foglalta el íróasztalát a várad-i szerkesztőségben (33). A sokrétű bihari és várad-i társadalom általános képét és jellegzetes vagy Ady körül szerepet játszó alakjainak portréját is helyreigazítja néhány vonással a szerző. Különösen fontos a Nagyvárad-i Napló főszerkesztőjéről, Fehér Dezsőről szóló rész. Ügyes, ötletes és sokoldalú újságíró; lapjának nagy szerepe volt Várad életének megpezsztítésében. Kítűnő érzékkel ismerte fel Ady tehetségét, lapjához kapcsolja őt, és lelkesen „reklámozza”, de elsősorban érdekből, mert Ady volt a Nagyvárad-i Napló oszlopja és fő vonzóereje. A Fehérné műveltségét, lelki finomságát, ifjú munkatársukról való családias gondoskodását illető eddigi vélekedésekről is mint szépítő túlzásokról szól Hegedűs. A Fehérnéknél elköltött ebédek egyszerűen Ady természetbeni járandóságához tartoztak, ami a lap állandó anyagi gondjaival küszködő főszerkesztő számára könnyebb fizetési megoldás volt; ezzel egyébként elérték azt is, hogy a rendetlen életmódú, sokáig alvó Ady már délben

bemenjen dolgozni a szerkesztőségbe, amely együtt volt Fehérék lakásával. A velük való barátság és a főszerkesztő tömjénező lelkesége mindjárt meghamvad, amikor Ady 1903 őszén meg akar válni a laptól. Fehérék az érzékenykedéstől és a hízelgéstől a gyűlölködő intrikákig mindent megpróbáltak, hogy ezt megakadályozzák.

„Mi volt tehát Fehér Dezső igaz érdeme Ady körül? — kérdi a szerző. Az, hogy tennartott egy újságot, amelynek hasábjain a lázadó szellemű, forradalmi lelkületű Ady kiélhette magát, tehetségét elindíthatta, kiformalódhatott és vezércikkek viharában megedződhetett a későbbi nagy költő, akinek ettől kezdve egy célja van: a forradalmi magyar demokratizmus. Az, hogy Fehérnek mindez egzisztenciája volt, az érdemét alig kisebbíti” (43).

Új oldalról mutatja meg Hegedűs Ady váradi életét az anyagi és jövedelmi viszonyairól írott fejezetekben. Összehasonlító adatokkal cáfolja a túlzottan magas újságírói fizetéséről szóló eddigi közléseket. A Nagyvárad Naplónál állítólag élvezett havi 300 korona „nemcsak tévedés, hanem képtelenség” (49), bármennyire becsült és nélkülözhetetlen munkatárs volt is Ady, — írja Hegedűs — ismervén az akkori viszonyokat s különösen a lap anyagi helyzetét. Igen érdekes részletekkel leplezi le azokat a „bűvészmutatványokat”, amelyekkel Fehér Dezső egyik hétről, sőt napról a másikra fenntartotta lapját, többnyire alkalmi „sajtószolgálatokért” vagy sokszor kényes ügyekben való hallgatásért kapott támogatásból. Ez az anyagi bizonytalanság, sőt néha kiszolgáltatottság természetesen erősen korlátozta a lap sokat hangoztatott „függetlenségét”, s befolyásolta magának Adynak újságírói tevékenységét és hangját is.

Könnyelmű és költelező életmódjához a laptól származó jövedelmét más forrásokból kellett megpótolnia. Semmi adatunk nincs Adyval kapcsolatban kétes vagy gyanús pénzszerzési módokról, de barátságosságokat, váltóleszámlitást, mecénások támogatását, némi újságírói mellékes jövedelmeket bizony ő is igénybe vett. Hogy egy időben a színházi sajtóiroda kommunikáinak írásáért kapott 30–40 korona is milyen jelentős összeg volt ilyen viszonyok közt, azt bizonyítja a körülötte folyt hosszú, féltékenykedő sajtómarakodás. Más polémiák ismertetésével is jellemzi Hegedűs a váradi sajtóerkölcöseit.

Ady zavaros, nyomászto anyagi viszonyainak és örökös pénzhajszájának képe bontakozik ki a Még egyszer c. verskötet kiadásának történetét részletesen ismertető fejezetből is. Az 1900 júniusa óta sokszor beharangozott és sürgetett könyvecske csak közvetlenül Adynak Váradról való távozása előtt,

1903 októberének legelején jelent meg (részben ezért nem távozott már korábban). Az újságírás lázas és szenvedélyes munkájában elsistergő, költői kedv megcsappant, a többszöri előfizetőgyűjtési közleményekre csordogáló forintok és a Szigligeti Társaságtól elvi megalkuvás árán kért és kapott kiadási segély mindig gyorsabban elfolytak, semhogy együtt lett volna a nyomdaszámlára való összeg. Ez folytonos halogatásra és mentegetőzésre kényszeríti Adyt, pedig Bíró Lajos és Szűts Dezső, a mefisztói barát, folytonosan noszogatták, hol szépszerével, hol a csipkelődés ösztökéjével.

Igen érdekes Zsolt Bélának Szűts Dezső szerepéről idézett megjegyzése: „Elsősorban Szűts Dezsőnek köszönhető, hogy Adyból nem lett Ábrányi Emil feledésbe merült epigonja. A fiatal Adyt az ő fölünyes leckéi, ráparancsolásai, kifürkészhetetlennek tetsző gúnyos lenézése s toakodó apáskodása hajszolta először új, szokatlan vizekre. Szűts mefisztói szadzímusa zökkentette ki Adyt a már eltanult, engedelmes formák kényelméből, a zseni lustaságából” (78).

A szinte hipnotikus vonzalom és Szűts örökös intrikáiból fakadó gyűlölködés közt cikázó különös viszonyuknak rejtélye, amely Az ős Kajánt sugallta, mindenképpen sürgeti a megfelelő magyarázatot. Igen kíváncs voltam tehát, ha Adynak még élő kortársai, akik Szűts Dezsőt is jól ismerték, megpróbálnának fényt deríteni erre a már-már demónikus miszticizált barátságra.

A Még egyszer Hegedűs nyomozása és következtetése szerint végül is úgy jelent meg, hogy — mint Ady Lajos írja — a Sonnenfeld cég vállalta a kötet kiadását, szabadkőműves kapcsolatai révén, s talán egy-két mecénás támogatásával, átengedve Adynak mintegy tiszteletdíjként a már rég felvett és elköltött előfizetési díjakat. A könyvet azonban Láng Józsefnél nyomták. A megjelentetés kinosan régi kötelezettségének törlesztése után Ady annál is inkább akart menekülni Párizsba Léda után, hogy kikerüljön végre az örökös anyagi vergődés hínárjából, amelyet Ady Lajos csak megszüpítő emlékezőssel nevezhet „viszonylag rendezettebb anyagi helyzet”-nek (85).

A könyv anyagának újszerűségben legfontosabb s érdekességben valósággal izgalmas része a Léda-szerlem előzményeinek története. Hegedűs éles kritikával elemzi, ellenőrzi, helyesbíti az Ady-irodalomnak minden erre vonatkozó, gyakran valótlán, hamis vagy szépítő adatait, és szívós nyomozó munkával tárja fel a tényeket.

Ady életrajzírói vagy hódoló túlzással és lelkes magasztalással (főként Révész) vagy csipkelődő, rosszmájú ellenszenv kicsinylésével (különösen Ady Lajosné) szólnak

Lédáról. Bölöni és Ady Lajos a legtárgyilagosabbak. Az ő adataikban is sok azonban a helyesbíteni való. A Lédáról, családjáról és házasságáról való ismeretek tisztázása azért elsőrendűen fontos, mert részben a Lédát körülhálózó viszonyok magyarázzák meg Adyhoz kapcsolódását és a furcsa Ady—Léda—Diósi háromszög problémáját. Ez utóbbi feladat túlesik Hegedűs könyvének tárgyán és célján, s így adatai csak szempontokat adnak a kérdés további vizsgálatához.

Léda családja, a Brüll-család valóban igen gazdag volt, de édesapja már meglehetősen lecsúszott, mind anyagi tekintetben, mind üzleti és erkölcsi tekintély dolgában. Így Léda mögött sem a családi előkelőség különös nimbusza nem ragyogott, sem jelentős hozomány nem állt. Sőt a váradi mende-mondák szerint mint leánynak a hírneve sem volt kifogástalan. Az egyszerű zsidó iparos családból származó Diósi Ödön, ha reményteljes jövő látszik is előtte állni, mint kéro mégis méltatlan a Brüll-család szemében, másrészt azonban az utolsó lehetőséget kínálja a huszonhat évével akkoriban már-már vénleánynak számító Lédának. A teljes csendben végbement szűkkörü esküvő tehát egyik család számára sem volt örömnép. Ezek a kényszeredett körülmények nyilván hatással voltak a házastársak viszonyára is. Helyzetüket bonyolították Diósinak zavaros szófiai ügyei, amelyek miatt 1900 tavaszán család és sikasztás vádja miatt menekülni kénytelenek. Így költöznek Párizsba, új életet kezdeni és szerencsét próbálni.

Súlyos erkölcsi megpróbáltatás és lelki megrázkódtatás zuhant ezzel Lédára, s csak családjának jelentős anyagi áldozatával lehetett úgy-ahogy elsimítani a homályos ügyet, amelynek lényegét és Diósiék menekülésének történetét talán az egykorú forrásokból még tisztázni lehetne. Ebből az ügyből ered valószínűleg Diósiék anyagi viszonyainak bonyolult összeszővődöttsége és Diósinak a Brüll-család iránti súlyos elkötelezettsége, amely megghiúsította később többször fölvetődött válási szándékukat. A szófiai botrány után csak három év múlva mer Léda látogatóba menni Váradra, talán szándékosan a nyári kánikulában, amikor az ismerős családok mind fürdőn voltak. Életútja így találkozott a szerkesztőségi robotba láncolt Ady Endrével.

A könyv legfontosabb két fejezete Léda és Ady megismerkedésének vitatott történetét és ismeretségük első heteinek eseményeit próbálja megvilágítani. Elsősorban azt a már köztudattá vált legendát cáfolja, hogy az Ady verseire Párizsban felfigyelő Léda egyenesen azért ment haza Váradra 1903 nyarán, hogy megismerkedjék a költővel,

és magával ragadja a vidék kicsinyes viszonyából, egyenesen Párizsba, amely majd méltó távlatokat ad zsenijének kibontakozásához. Léda július vége felé érkezhetett haza, de Adyról tudomást sem véve vígan flörtölt a párizsi dámát rögtön körülöngő lovagokkal. Fehér Deszóné, aki az egybehangzó adatok szerint bemutatja neki Adyt egy kávéházi estén, július második felében nyaralni utazott, s így az összeismertetés csak az ő visszatérése után, tehát augusztus közepe tájt vagy második felében történhetett. Semmi jele azonban annak, hogy Léda az állítólag már távolból felfedezett tehetséget csodálna Adyban. Erre nem is igen lett volna alapja, hiszen a váradi három esztendő komoly költői termése igen sovány: a Még egyszer 31 versét (Hegedűs 34-et említ) is alig tudta Ady kötetébe érlelni. Ezt a negatívumot is figyelembe kell venni Hegedűs bizonyító adatai mellett. Adyban Léda robbantja ki ismét az újságírómunka vastagodó hamu- és salakrétege alatt már-már alvó vulkánt: a költőt. Bármilyen hódoló és gyötrődő szerelemmel, lázas rajongással lobogja is körül Ady „a könnyek asszonyát”, Léda nem sok viszonzást mutat iránta, s legfeljebb a kacér játékgig megy el. Ennek bizonyítéka egyik váradi lovagjával lezajló pesti kalandja, amelynek a szerelmes költő is véletlen tanúja volt. A tragikus csatlódás keserősége sem tudja azonban eltántorítani Lédától, bár ennek az esetnek kegyetlen emléke sokszor felszakad benne később is, és bizonyára nagy része van viszonyuk elmérgesedésében. Hegedűs oknyomozása és következtetései ellenére is — talán az eset kényes volta miatt — homályban marad, mi is történt voltaképpen a Continental szállóban. Mivel az ügy szereplői közül már senki sem él, talán személyes tekintetek nem akadályozzák az irodalomtörténeti szempontból fontos eset tisztázását. Lélektani szempontból ugyanis kissé rejtélyes Ady további ragaszkodó, ostromló szerelme Léda család hitegetése és elutasító hidegsége ellenére, hiszen mindössze egy levelezőlap-választ küldött neki Párizsból visszautazása után. Hogy s mint alakult mégis, hogy Ady elszánta magát a párizsi útra, s éppen Léda segítségét igénybe véve? A Várad és Párizs közti hónapok fejleményei is további pontosabb felderítésre várnak.

Ezeknek a fontos kérdéseknek őszinte, gyakran legendákat és illúziókat romboló megvilágításával s az Ady-irodalom Váradra vonatkozó közléseinek megrostálásával, a tévedések, ellentmondások helyesbítésével, az Ady köré csoportosuló váradi alakok egyéniségének és szerepének kortársi jellemzésével hasznos munkát végzett Hegedűs Nándor. Könyve figyelmeztető példa egy-

úttal, hogy hasonló bíráló ellenőrzés szükséges a költő más életszakaszainak anyagában is, mielőtt végleges életrajzához fognánk.

Annál furcsább, hogy a munkának éppen Nagyváradról jövő visszhangja (A gyarapodó Ady-Múzeumban. Utunk, 1957. febr. 16.) „kétes értékű ajándéknak” mondja a váradi Ady-Múzeumnak megküldött könyvet. A cikk írója, Simon Magda a lokálpatrióta érzékenységgel utasítja vissza Hegedűsnek „mindent jobban tudó” helyreigazításait, és tiltakozik „a különösen bántó és minden kegyeletet nélkülöző, személyeskedő, sőt egyenesen rágalmozó, halottgyalázó” hang ellen, amelyen Hegedűs az Ady körüli asszonyokról, elsősorban Lédáról ír, s adatait pletykáknak minősíti. Vitának természetesen mindenkor helye és joga van, kíváncsiak vagyunk tehát, hogy Hegedűs könyvének tényszerű, egykorú újságsszövegekkel, okiratokkal és levelekkel támogatott adatai ellenében mit fog bizonyítani a bejelentett cífolat.

Ha a bírálat azt mondaná, hogy Hegedűsnek a nem teljes bizonyító értékű adatokra épülő következtetései néha vitathatók, vagy itt-ott talán önkényeseknek látszanak, egyetérthetnénk vele. Azt, hogy szinte mindenkit

helyreigazít, aki eddig Adyról írt Váradal kapcsolatban, talán fölényességnek érzi egyik-másik olvasó, de ez alaki vagy modorbeli kérdés, hiszen a szerzőnek az eddigi források bírálata volt a célja, és állításai sohasem általános kijelentések; mögöttük mindig bizonyítékok, érvek állnak. Szintén alaki szempontból tehetnénk csak szövé a könyv helyenkénti terjengősségét, csapongó előadásmódját, „újságíró” hangját, amelyen némi tömörítéssel és stilizálással könnyen segíteni lehetett volna. Magát a módszert, a filológusnak is becsületére váló józan kritikai érzéket, amely csak a kétségtelen adatokat ismeri el, a felkutatásukban kifejtett szívósságot, ötletességet és alaposágot csak dicséret illeti. Sajnáljuk, hogy Ady váradi magánélete, éjszakái és szerelmei, a Rienzi-viszony és Mihályi Rozália végzetes csókja homályban maradnak a Léda-szerelem villámfénye mögött. Reméljük, hogy Hegedűs készülő új munkájában ezekre is fény derül.

Az Ady-kutatás is örömmel és köszönettel fogadhatja, hogy az egykorú váradi viszonyok közt teljesen otthonos kortárs vállalta és megkezdte a költő egyik legfontosabb életszakaszának kritikai feltárását.

Kovalovszky Miklós

RÓNAY GYÖRGY: A FRANCIA RENESZÁNSZ KÖLTŐI

(Magvető, Bp. 1956)

Rónay György az *Új francia költők* (Révai, 1947) után ismét tudomány és művészet hasonló remekével lepte meg irodalmunkat. A kötet tanulmány, műfordítások és jegyzetek útján ismerteti meg a XVI. sz. francia költészetével. Nemrég Alain Bosquet adott ki ilyen felépítésű művet az amerikai költészetéről; nálunk szokatlan filológia és poézis ikermutatványa, de ritka az európai irodalomban is azon a fokon, amelyen — *A francia reneszánsz költői* tanúsága szerint — Rónay mindkettőt képviseli.

A francia reneszánsz költészete tudatos művészet. Ezért szólnak meg a középkorával rokon törekvései is új, életközeli hangnemben: a nyers, naturalisztikus egyes szám első személy helyett Marot könnyed közvetlensége, vértelen absztrakciók és meddő formai játékok helyett a Pléiade-nak az antikvitás utáni, színekben álmódó sóvárgása. Marot, latin példák nyomán, föleleveníti az epigrammát, episztolát és elégiát, de életformája még arisztokratikus: udvari költő, számos alkalmi költeményt írt. De Marot még nem az igazi reneszánsz. A lyoni költői iskola mestere, Maurice Scève, Marot halála évében (1544) jelenteti meg tizesekből összefűzött dalciklusát, a

Délie-t. A sorozat egy nagy lelki élmény — szerelem — története, akárcsak Petrarca szonettjei. Intellektuális — ma azt mondanánk, hermetikus — stílusa, rajongó, új-platonista magatartása is olasz hatásra vall. De még Scève sem az igazi francia reneszánsz. A reneszánsz irodalmi törvénykönyvét Du Bellay fogalmazza meg *A francia nyelv védelme és illusztrációja* c. kiáltványában. (1549). Du Bellay a tudós költészet és a görög — latin minták követésének feltétlen híve, a független és mindenféleképpen szabadon ihletett költői életforma szószólója. „A természetes nem elegendő annak, aki halhatatlanságra méltó költészetet akar teremteni” — mondja többek között. De ha az új költészet pontos korszakhatárát keressük, talán még helyesebb, ha ezt egy évvel később 1550-ben jelöljük meg: ekkor publikálja Ronsard az *Ódák* első négy könyvét. Poézisét a földi szépség ihlető ereje és antik reminiscenciák egyaránt táplálják. Verseiben visszhangot kap az ókori ódaköltők pátozsa, Petrarca szerelmi tárgyú, analitikus szonettstílusa, a bukolikus, a szatirikus, az epikus költészet, sőt, még a középkori költők nyílt érzelmessége is. Remy Belleau könnyed líraisága, Du Bellay lágy melan-

kóliája, Baif akademizmusa mind csak variációk, a főtéma: Ronsard. Mintha a kor minden színe és íze, egész életáhitása és tudásvágya az ő zománcos szépségű verseiben összpontosulna. A kor határán áll Agrippa d'Aubigné, ez a sokáig méltatlanul elfeledett, nagy művész. Művész és katona, — életformája és festői, egyszersmind borzongató képzelete, érzéketes nyelve, harciasan szatirikus hajlandósága, mind már a vallásháborúk korának, a barokk művészetének forróbb hőfokát jelzik.

Ezt a művészetet mutatja be a tanulmány, az antológia és a bio-bibliográfia. Az elmúlt években kevés olyan kitűnő világirodalmi tárgyú tanulmány jelent meg, mint amilyen Rónay közel másfélszáz oldalas „bevezető”-je. Költő-portréi szervesen illeszkednek a kor politikai törekvéseinek, udvari életének, ízlésáramlatának gazdag keretébe, — kiválóan érezteti pl. az építészeti alkotásokban az életszeretet új eszményeinek hatását. De Rónaynak még erudíciójánál, szemléleténél tág szemhatáránál és eleven arcképeinél is meggyőzőbb az élmény monológiát kifejező interpretációja. Irodalmi hangon szól az irodalomról, — sok tudományos stílus után elszoktunk ettől a hangnemtől. A szerző felhasználja a legfrissebb monográfiák eredményeit, de a kutatási lehetőségektől távol, nem kísérletezik merőben új szemlélet kialakításával. A tanulmányban vannak azért eredeti, főként kritikai vonatkozású meglátások és értékelések is. Pl. Rónay, a hagyományos értékeléssel ellentétben, nem ítéli el egyértelműen a francia reneszánsz költői előfutárainak, a retorikusoknak játékoságát, sőt, finom beleéléssel elemzi a Marot verseiben tovább élő retorikus vonásokat, és észreveszi benne azt az enyhe ironiát, amely már több, mint retorikai játék: egy modern értelemben véve bonyolult érzésvilágú költő egyéniségének vetülete. A bevezető viszonylagos gyöngéje: szerkezete és helye a könyvben. A történetiség és az arcképszerű bemutatás két különböző koncepciójának szükségszerűen össze kell ütköznie, s ez meg is történik ott, ahol Ronsard költői-emberi fejlődésének rajzát meg kell szakítania, mert időrendben Du Bellay portréja van soron. Mivel a jegyzetekben is szól a költőkről, nem mindig tudja elkerülni az ismétlést, ill. az anyag kétfelé szakításának hibáját. Nehéz lett volna azonban tudomány és nagyközönség igényének egyszerre jobban eleget tenni, mint ahogy Rónay teszi.

A francia reneszánsz költészetének ez az antológiája több a „gazdagság zürzavará”-nál: maga is fölfedezés. Magyarul soha meg nem szólaltatott költők, eddig ismeretlen versek kerülnek be általa műfordítás-

irodalmunk legszűkebb útipoggyászába. És Rónay nem francia antológiák elcsépett anyagából szemelget: fordításai mögött a kor irodalmának nagyszerű ismerete és kongeniális átélése van. A nagyok műveiből sem csupán a közismerteket adja. Pl. a *Délie* tízesein kívül megismertet *La Saulsaye* (Füzes) és *Le Microcosme* egyik jellemző részletével (Ábel siratása) vagy bemutat egy részt Marot dantei színhatású és szenvedélyű szatirájából, *L'Enferből* (A pokol). Ha Garnier-nek egy lírai drámarészlete után Montchrestien-t is a gyűjteménybe kívánnánk, kárpótól érte Tahureau nálunk fölfedezésszámba menő bemutatása. A műfordítás válogatás az egyéni ízlés vallomása, de mint műnek az arányait, egy-két költő verseinek válogatását bírálhatjuk. Szembe-ötölő pl. Du Bellay vagy Scève bő szerepeltetése mellett Ronsard aránylag mostoha bemutatása. A kötet nem képviseli Ronsard változatos fejlődésének minden korszakát. Pályakezdő pindarosi ódái, az *odes graves* többsége valóban clavult, de a francia filológusok Sainte-Beuve-től Laumonier-ig megegyeznek abban, hogy az *Ode à Michel de L'Hospital* az egész francia líra reprezentatív darabja, néhány legmértöbb málarméi zengésű részletét — pl. lakoma az Óceán palotájában — szívesen láttuk volna a kötetben. De rövidebb, hibátlan szépségű ódák — *De l'Esté* (I. 501.), *Celuy qui est mort...* (I. 525.) vagy *Quand je dors...* (I. 527) — is csak szebbé, teljesebbé tették volna a kötetet. (A jelzések a Pléiade kiadásra vonatkoznak.) Ugyanígy sajnáljuk a *Hymne des pères de familles* (II. 658) vagy a *Je trespasais d'amour* (II. 674.) kezdetű, megrázó szépségű verseket, melyek Ronsard-nak — a kötetben egyébként szereplő — posthumus anyagát gazdagíthatták volna. Talán Rónay, Ronsard legméltóbb hazai tolmácsa, önálló kötetben kárpótól velük.

Maguknak a fordításoknak a hatásait értékét kitapinthatóan fokozza a költő, átéléssel egyenlő súlyú filológus megértés is. Rónay fordításai a szövegűségnek művészi értelmezéséről tanúskodnak, — ezek a tolmácsolások homlokegyenest ellenkezői annak, amit „szép hűtlen”-nek nevezünk. A fordítói hűségnek csak legelemibb jele, hogy az egyik sorban elejtett jelzőt, ha lehet visszaadja a másik valamilyen hasonló helyén. Ez a pontosság azonban nem valami tipegő szöveghez kötöttség: az eredeti mély élményéből fakad, s így nem egyszer még a szövegbeli, mondattani vagy hangfestő hatásokat is visszasugározza. Pl. a párhuzamosság hatását keltő igei rimpárt, *destournait — tenait*: A búsak búját elterelte, — A vígat vígabbá nevelte. (Marot: A pokol) vagy a mélabúsan hangfestő rímet.

Ces vieux palais, ces vieux arcs que tu vois — Et ces vieux murs, c'est ce que Rome on nomme: Nézd e vén palotákat, íveket — És oszlopokat; ez itt Róma romban. (Du Bellay: Róma régiségei). Ez a fordítói igazmondás kivált olyan bonyolult, intellektuális finomságú versekben kapja meg teljes igazolását, mint Scève költeményei. Az ő szökepeinek burjánzását Rónay a hasonlított, a belső élményre vezetni vissza és a mondani-valót tömörebben, feszesebben fejezi ki „Plus tost seront Rhosne et Saone desjointz”: Saône a Rhône-nal hamarabb szakít — írhatja, minthogy az eredeti képei a szerelmi állhatatosság gondolatát érzékeltetik. Lemetszi a kötőszavak sallangjait, telítettebbszavakkal hangsúlyozza az alapélményt: Le sens et l'ame y furent tant ravis: „S úgy beléájult az érzék s a lélek”. Erős intellektuális érzék kell ahhoz is, ahogy a szatirikus elemeket visszahangozza: „Lábaiiddal vívni bölcsőbb — Gyúrva szelet s levegőt, — Mint ha ütnek vagy ha ölnek, — Mert nem léptél meg előbb.” (Passerat: A senlisi nagy nap). A szójáték szellemességét is letalálattal üti vissza: „L'un chante des sonnets l'autre danse aux sonnettes” „Rímet pattant amaz, emez meg rímre pattant” (Passerat: Thulène udvari bolond halálára.) A magyar szöveg a franciánál, igen helyesen, érzékletesebb és realisabb, — különösen a szatírákban. Marot alvilági Minos-a „... juge, condamne, ou deffend — Ou taire jaict quaud la teste lui fend” magyarul mégis jobban meghökkent, mert „... ő ítél itt, fölment vagy elmarasztal, — S kuszt rendel, ha fület repeszt a nagy zaj.” A fordításokból talán az eredeti irracionális elemei maradnak el leginkább: pl. a zeneiség — Pontus de Tyard: Nyugalom atyja kezdetű szonettjében az átültetés festőisége sem vigasztal ezért — vagy néha az érzelmi zöngé. Baif a róza és a leány hasonlóságáról szólva — „Souviens toy qu'il te faut viellir, — Et que tu flétriras comme

elle” — a hangok muzsikájával melankólikus bájt ad a befejezésnek, de magyarul ez csak didaktikusan hangzik: „Te is megvégnülsz, ne feledd, — S mint rózsáé a hervadásod.” (Jó lett volna megemlíteni a jegyzetekben, hogy a fordítás a franciának csak részlete.) Tóth Árpád Desportes-fordítását ma is jobban szereljük, mert szabadabb ugyan, de benne van az eredeti fennkölt pátosza: „Un chemin si nouveau n'étonna sa jeunesse, — Le pouvoir lui faillit, mais non la hardiesse, — Il eut pour le bruler des astres le plus beau...” (Sonnet à Icare). Rónay: „Vakmerő volt az út, de nem félt ifjú lelke, — Csupán hatalma volt kevés, nem hősi kedve — S a legszebb égitest perzselte holtra őt.” Tóth: „Az új hallatlan úttól a gyermek meg se döbbsent, — Tudása nem röpiült még, de bátor szíve röppent, — S íme! a Legszebb Csillag tüze égette meg!” Másutt Rónay finoman tud hangot adni a lélek ősvilági borzonságainak, i. Jodelle: Mint aki elveszett... indítású szonettjét, és tud zengeni a legtisztább líra telt hangján is: „Csobogjon víz közötte, — Susogjon fű örökre, — Víz habját ontva, hű — Zölddel a fű!” (Ronsard: A maga választotta sírról).

Mennyire modernek a francia reneszánsz költők! Rónay György könyve kellett ahhoz is, hogy ráeszméljünk, hol keressük sok mai költő nyelvi varázslatának, gondolkodni is serkentő lírájának előzményeit. Különben a kötet fejlődést mutat az igen szép *Új francia költők*-höz képest is. A fordítások teljesebb képet adnak, bevezetője pedig, noha minden során érződik a fitogtatás nélküli erudíció, élményszerűbb, egyetlen lendületű, és francia tanulmányok mintájára, a megfelelő helyen pár sort vagy strófát idéz, — természetesen verses fordításban. Vajon a francia költészet melyik korszakának hasonló remek tolmácsolásával örvendeztet meg bennünket legközelebb a szerző?

Rába György

NAGY MAGYAR ELBESZÉLŐK

(A mi írónk, 5.) *Ajánlott könyvismertetések a szépirodalom tanulmányozásához.* Összeállította az Országos Széchényi Könyvtár bibliográfiai osztálya. Szerkesztette: D. Szemző Piroska. Budapest, 1955. 144 l.

Igen érdekes és hasznos, bár ugyanakkor aggályos kérdéseket is fölvető új műfajt kezdeményezett az Országos Széchényi Könyvtár bibliográfiai osztálya, amikor „irodalmunk haladó hagyományainak megismertetésére” frói arcképsorozatot indított, az elolvasásra ajánlott művek részletes ismertetésével. A sorozat végső célja nyilvánvalóan az, hogy a legszélesebb olvasóközönséget — ha nem is „a szépirodalom

tanulmányozására”, mint ahogy a füzet alcíme mondja — de legalább az ajánlott művek elolvasására ösztönözze. Ez a szép szándék jól beleillik a könyvtár programjába, s dicséretére válik országunk legnagyobb könyvtárának, hogy ezt a nemes törekvést új módszerekkel, eredeti eszközökkel is szolgálni kívánja.

Persze, a legjobb ismertetés, a legkiválóbb frói arckép sem pótolhatja maguknak a

műveknek az elolvasását. Ezzel a füzet összeállítói is tisztában voltak. Karinthy Frigyes ismertetésében olvasható ez a önvallomás: „Mindaz, amit e novellákról, idézett kötetekről mondtunk, csak elszegényíti a művet. Karinthyt nem kritikákból, (hanem) könyveiből kell megismerni” (113. l.). Ez természetesen minden íróra érvényes, mégis helyes a füzetnek az az alapelve, hogy egy-egy jól megírt, érdekes írói arckép alkalmas lehet az olvasók figyelmének felkeltésére, és a helyesen megoldott könyvismertetés nem egy érdeklődőnek kedvet adhat arra, hogy magával a művel is megismerkedjék. A kiadványnak ezen kívül irodalomtörténeti értéke is van, hiszen írói arcképeket rajzol meg egy adott korban. Az irodalomtörténeti teljességet azonban a kiadó különleges feladata befolyásolja, bizonyos hiányosságok és korlátozottságok formájában, amelyeket az olvasó a címhez képest fölfedez a füzetben.

Először is a „Nagy magyar elbeszélők” cím alatt csak a múlt század második felétől 1945-ig működött íróinkról van szó. Azok közül is hiányzik Mikszáth, Jókai, Móricz Zsigmond és Bródy Sándor, akikre a sorozat — a bevezetés szerint — külön kötetet szentel. A feldolgozott 13 írótl is (Tolnai Lajos, Eötvös Károly, Gárdonyi Géza, Tömörkény István, Móra Ferenc, Thury Zoltán, Ambrus Zoltán, Kaffka Margit, Hunyady Sándor, Krúdy Gyula, Karinthy Frigyes, Pap Károly és Gelléri Andor Endre) csak a *novellákat* ismerteti részletesen a füzet, a regényeket nem, s a novellák közül is csak az 1945 után megjelenteket vagy újra kiadottakat. Így természetesen hiányos és kissé egyoldalú mozaik alakul ki az arcképsorozatból, de a kötet sajátos célja — az ismertetett írók haladó értékű hozzájáruló műveinek ajánlása elolvasásra — indokolja ezt az önkéntes leszűkítést. Amellett — ismerjük el — a füzetben ismertetett elbeszélők nagy része irodalomtörténetírásunk és kritikánk mostohagyereke. Vagy jelent meg valahol újabb keletű érdemleges méltatás Eötvös Károlyról, Tömörkényről, Ambrusról, Pap Károlyról, vagy akár Móráról, Karinthyról? Ebből a szempontból a kiadvány hézagpótló szerepet tölt be, s valóban a haladó hagyományok megbecsültetését mozditja elő.

A kiadónak egyébként joga van a megkötésekhez. Nem ártott volna azonban, ha a címlap pontosabban tájékoztat a füzet tartalmáról. Ugyancsak helyes lett volna közölni az írói ismertetések szerzőjének (vagy szerzőinek) nevét is: az olvasónak, hogy úgy mondjam, joga van ahhoz, hogy tudja, kinek az írását olvassa.

A kiadvány képviselte műveltségterjesztő műfaj tehát — az írói portréval egybekötött „ajánló könyvismertetés” — elvileg nem kifogásolható, gyakorlatilag pedig hasznos. Csupán az lehet a kérdés, hogy a füzetben kialakított formája, módszere helyes-e.

Az egy-egy írónak szentelt fejezetek három részből állnak. Az első rész az író *életrajzát* ismerteti. Ezeknek az életrajzoknak egy része meglehetősen szegényes, más részük határozottan érdekes, alapos, s emellett szinte irodalomtörténeti értékű, mert éppen a kiadványban szereplő írók életét az irodalomtudomány se igen dolgozta fel. Hányan tudják például az irodalomtörténetben nem szakember olvasók közül, hogy Thury Zoltánnak, a proletariátus egyik első ábrázolójának Köpe Zoltán volt az igazi neve, — hogy Eötvös Károly börtönt szenvedett függetlenségi mozgalomban való részvételért, — hogy Móra Ferenc földrajz-természetről szakos tanárjelölt volt a pesti egyetemen, — hogy Krúdy Gyulának mennyi baja volt a kiadókkal, — hogy Pap Károly milyen ellentétben állt a hagyományokhoz ragaszkodó családjával, — hogy Gelléri Andor Endre képzett lakatos volt stb. Külön érték az életrajzokba beleszőtt számtalan dokumentum, önvallomás, idézet. A szerző (vagy szerzők), hacsak lehet, magát az író szolaltatja meg életére és életfelfogására vonatkozóan. Igen érdekesen mutat rá egyik-másik elbeszélőnek az életkörülményekből fakadó fejlődésére; például Tömörkénynél az újságíró korában írt rendőri riportok kerekedtek később tárcákká, rajzokká. A sok értékes adat feledtetni az életrajzok néhány pontatlanságát (pl. azt, hogy Gárdonyinak hol az édesapját, hol a nagyapját teszi meg szabadságharcos fegyvergyárosnak, 21—22. l.).

A füzet szépen bizonyítja, hogy a dokumentált, jól megírt életrajz nagymértékben hozzájárulhat az írók és műveinek megértéséhez. Ez a kiadvány egyik hasznos tanulsága.

Az írói fejezetek második része következetesen az író *világnézetét, eszméit* fejtegeti. Ezek a legértékesebb részletek a kiadványban. Nem mintha a szerző (vagy szerzők) merészen új állításokat kockáztatna meg, és stílusban sem tör bravúrra; de világos, értelmes képet, ideológiai szempontból helyes értékelést igyekszik adni mindegyik íróról. Vannak finom megfigyelései, bátor megállapításai is, és nemegyszer szinte elsőnek kísérel meg egyik-másik író eszméi értékelését a marxista-lenini irodalomszemlélet mérlegén (pl. Hunyady Sándornál vagy Pap Károlynál). Az eszméi értékelés — akárcsak az életrajzok — elsősorban az írók pozitív vonásait, haladó értékeit emeli ki, s csak tapintatosan érinti a negatívumokat. (Pl.

nem mondja ki határozottan, hogy Eötvös Károly multba-forduló romantikus anti-kapitalizmusa tulajdonképpen reakciós volt.) Ahol szükséges, ott a szerző okosan magyaráz is, értelmez, kihüvelykezi az eszmei mondani-valót az olvasó számára (pl. Karinthy humor-szarkizmáinál).

Persze, nemegyszer vitába lehetne szállni a kiadvány megállapításaival. Mi értelme van például annak, hogy Gárdonyi *A lámpás* c. regényét Ady verseivel hasonlítsuk össze? (22. l.) Az *én* *falum* írójának *Március* c. írásában nyilván nem az a szomorú, hogy az uraság fia nem járhat mezitláb, hanem az, hogy a szegény falusi gyerekeknek úgy *kell* járniuk. A Krúdyról szóló ismertetésben az egyik mondat úgy hangzik, mintha a szerző a realizmust a gyomor szeretetével azonosítaná („Az élet tényeit visszatükröző novella ne tévessze meg az olvasót: Krúdy ennek ellenére sem lett igazán realista, nem lett későbbi éveiben sem a jogomru Kalkuttai az ideálja, vagy a konyharemeket asztalra varázsló Zsanet...” 102. l.). Félreérthető az is, amit Karinthyról ír: „Tömeg és egyén ellentétjében az egyén pártján van” (106. l.), — mintha tömeg és egyén antagonisztikus ellentétben állna egymással! (Karinthy ideológiai értékelése egyébként is zilált, rendezetlen.) Vannak a füzetben merész összehasonlítások is. Például: „Bár Mikszáthot széles társadalmi ábrázolása Tömörkényi elé helyezi, parasztszemlélete romantikus; Gárdonyi paraszt-poézisének középpontjában az a tanító áll, aki szubjektív érzelmeivel idillivé egyéníti a parasztok világát. *Tömörkényi mindkettőnél tovább jutott...*” (37. l.)

Az ilyen szórványosan előforduló vitás mondatok mellett számtalanszor igen találó, pontos, tömör megállapításokat kapunk az írókról. Pl. Móráról ezt írja: „Minden elbeszélő művét a témák, ötletek gazdagsága, a színes képzelőerő, a stílus- és mondatformálás művészi egyszerűsége jellemzi” (52. l.) Ambrus Zoltán felfogását így foglalja össze: „Fölmérte és a társadalomfilozófus hozzáértésével helyénvalónak találta a nemesi, a dzsentrivilág letűnését, a polgári korszak eljövételét és vele a társadalom szocializálódásának megindulását” (76. l.). Ha arra gondolunk, hogy elbeszélő íróink legtöbbje az újságírásból nőtt íróvá, fölmérjük az ilyen megjegyzés helyességét is: „Az újságíró hivatás a század elején életformát is jelentett” (105. l.). A századforduló íróit jól jellemzi ez a megállapítás: „Forrongó lelkeletük, haladó szellemük és külső környezetük kényszerítő hatása alatt kettősség és az ellentmondások állandó harca jellemezte helyzetüket, művüket” (89. l.).

Az írói portrék harmadik fejezete — a tizenháromszor megismételt; de így is furcsa

és értelmetlen „Elbeszélő. Elbeszélés” cím alatt — az írók munkásságát ismerteti átfogóan, részletesen pedig elolvasásra ajánlotta, 1945 után megjelent elbeszélés-köteteiket, illetőleg azok legjelentősebb elbeszéléseit. A cselekmény szerinti műismertetések intelligensek, megbízhatóak, alkalmasak az érdeklődés fölkeltesére. Kétségtelen, hogy a szerző (vagy a szerzők) kiválóan tájékozott, egy nagy könyvtár bibliográfiai anyagának birtokában alkotta meg az arcképeket. Egészükben véve a legjobban, legalaposabban Móra, Thury, Kaffka és Krúdy ismertetése sikerült, különösen Krúdy elemzése szép, átél, finom.

Az egyes írók és az egyes kötetek ismertetését kissé szeszélyes *bibliográfia* zárja le. Válogatásának szempontja nem világos; 1945 előtt megjelent kritikák is bőven szerepelnek benne, ugyanakkor például sehol sem említi a *Ködlovagok* című, 1941-ben megjelent tanulmánykötetet, amely jórészt ugyanezekkel az írókkal foglalkozik. A népszerűsítő kiadványt jól egészítik ki az írói arcképmások, kézirat-reprodukciók.

A tartalmas füzetnek a *stílus* a gyenge pontja. Nem vitás, hogy egy széles tömegeknek szóló, irodalmi műveltséget terjesztetni kívánó kiadvány stílusának kifogástalannak, vonzónak kell lennie. Nem tudom, egy vagy több szerző írta-e össze a füzet szövegét, de az bizonyos, hogy az egésznek a stílusán előmlik valami intelligens mondanivalót közvetítő, nem is erőltet, de sajátosan felületes és módoros, nemegyszer elavultnak ható kifejezőmód. Nemcsak a meg nem magyarázott (már pedig ilyen kiadványban magyarázatra szoruló) fogalmakra gondolok — amilyen például a „romantikus antikapitalizmus” vagy a „tárca” (mert mit mond a mai fiatal olvasóknak az, hogy „a tárcavonal fölött” vagy „alatt” jelenik meg valami, vagy az a kifejezés, hogy Móra „a vonal alá kényszerült”?), nem is csak a *tárgy* szó elavult használatára a helyes irodalomelméleti műszó, a *téma* helyett; hanem a nyilvánvaló magyartalanságokra (az analízis és a napszám *történet*, az író *megérzékelte* valamit, az atheista olvasmányok *elkövetkeznek*, a függetlenségi politikát *feladják*, a nép *alatt* parasztot értenek, a konjunktúra *eluralkodik*, bizonyos novella-sorozat a mű kétharmad részét *képezi*, az ismertetésre *helyezi a súlyt* stb.), az értelmetlenül fogalmazott vagy váratlan, módoros szófűzéssel befejezett mondatokra, a megértést megnehezítő kötőszó-elhagyásokra, az állítmány és a vonatkozó névmás helytelen egyeztetésére (többes számú főnév után egyes számú névmás) és az értelemzavaró sajtóhibákra. A névelő elhagyásából (könyvcímek, intézmények, évszámok előtt) nem-

egyszer humoros értelem lopakodik be a szövegbe; pl. Gárdonyi: *Az én falum* c. kötetét Dante adta ki, s 1935-ben ugyancsak „Dante ifjúsági kiadványt készít belőle” (27. l.).

Az említett szépséghibákat nem számítva, a Széchényi Könyvtár kiadványa valóban hasznos és értékes vállalkozás. Ugyis kevés ilyen fajta mű jelenik meg mostanában. Pedig diákkoromból emlékszem, milyen gazdag irodalmi tájékoztatást köszönhetünk Schöpfung Aladár tömör íróportréinak, a Benedek Marcell szerkesztette világirodalmi miniatűröknek, a Dante kiadó rövid íróismertetéseinek. A nagyközönség széles rétegei nem igen olvasnak tanulmányköteket egy-egy íróról, a folyóiratok bírálatait sem kísérik mindig figyelemmel. Kell hát az ilyen kiadvány.

Ehhez képest inkább azt a kérdést kell fölvetni: eljut-e a Széchényi Könyvtár

füzete a nagyközönség kezébe? Van-e elég példány belőle? Meg van-e szervezve, hogy ne csak azok kezébe jusson el, akik úgys olvasnak, hanem a ritkán olvasók, a tájékoztatlanok számára is jó tájékoztatást nyújtson? A füzet ára — 14 forint! — egyáltalában nem szolgálja ezt a célt! Inkább legyen kevésbé finom a papírjuk, kisebb a betűjük, de tegyük mindenki számára hozzáférhetővé az ilyen típusú kiadványokat!

Az irodalomtörténetírás számára a füzet végső tanulsága az, hogy a „nagyok” mellett, Vajda, Mikszáth, Ady, József Attila és Móricz Zsigmond korában, még egész sereg szociális érzékű, korának társadalmával vívódó író kereste az irodalmi fejlődés és a társadalmi haladás útját. Olyanok is, akiket korukban nem értékelték, elfeledtek, — olyanok is, akiket ma se becsülünk meg eléggé.

Makay Gusztáv

GOZSDU ELEK: NEMES ROZSDA

Bevezette Lukácsy Sándor. Válogatta Miklóssy János. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest 1955.

Valamikor a XVIII. sz. végének magyar költőit aszerint osztottuk különböző csoportokra, hogy gondolkozásukban, de még inkább műformáikban melyik idegen irodalom mintáit követték. Voltak latinosok, németesek, franciások. Valóban primitív felosztás volt: külsőleges, a dolgok lényegéről semmit sem mondó, olyasféle, mint a növénytanban Linné rendszere.

Elvetettük a felosztás ilyen módját; ez helyes, de érdemes gondolkodni arról, hogy volt azért valamilyen haszna is annak, meg arról, hogy mutatis mutandis hogyan lehet mélyebb és így jogosulttá is tenni az ilyesfajta rendszerezést. A haszon többek között abban volt, hogy egyrészt — minden rendszerezés általános haszna — a még hibás szempontból való részekre bontás is hozzásegít az egész megismeréséhez, másrészt ezt is csak úgy lehetett megcsinálni, hogy előbb sok mindent ki kellett kutatni, fel kellett deríteni, harmadrészt a megteremtett rendszer további kutatáshoz adott irányt és ösztönzést. Az első haszonnak örültek a tanárok, akiknek diákjai fűjták, hogy a németesek: Dayka Gábor, Ányos Pál stb., a második és harmadik gyakorlati nyereség az volt, hogy Császár Elemér és névtelenebb társai rengeteg adatot, vonatkozást derítettek fel és hagyományoztak ránk.

Ez az utóbbi az, amit a mi korunknak kellene, illetve kell elvégezni a XIX. sz. utolsó harmadának irodalmában. És közben nem szabad kidobni kutató intézetünk

és — szobáink ablakán a félszázaddal előttünk járók módszereit sem; persze az sem volna helyes, ha abban a tökéletlen formában vennénk át tőlük, ahogy még ők használták. Ez egyszerűen azt jelenti: útját veszített és útkereső korokat vizsgálva, különösen, ha ez a kor közel áll hozzánk, azaz a népek, társadalmak között fejlett a szellemi javak cseréje, levegőben lóg az az irodalomkutatói és esztétikai eljárás, amely minden jelenséget önmagából vagy csak annak a társadalomnak életéből akar megmagyarázni, ahol az adott jelenség feltűnt. Az ilyen szűkkörű értelmezés szándékával, — gondolom, a kutató munkát is illethetjük a „provinciálista” szóval, és akkor ez tipikusan provincialista vonás — sokszor találkoztunk az elmúlt években.

A hatások kutatása, megállapítása nélkül nem fogunk tisztán látni a XIX. sz. utolsó harmadának irodalmában sem, annál kevésbé, mert ez a korszak már jellegénél fogva is predestinálva van a kívülről jövő hatások megjelenésére: az ország elmaradottsága a fejlett külországokkal való szoros szellemi kapcsolattal (természetesen erősen egyoldalú kapcsolattal) társul, a zavaros, kavargó, kialakult erővonalat nem mutató magyar társadalmi helyzetben nem formálódhatnak meghatározott ideológiái rendszerek, kívülről pedig szakadatlanul áramlanak be az országba az új eszmék. S ha ezek az eszmék nem is hatnak a kor nagyjaira — ennek is megvannak az okai, de ez most kevésbé érdekel bennünket — annál inkább fontosak

az irodalom kisebb jelentőségű műve-lőinél.

Ezek közé tartozik Gozsdu Elek is, akinek tizenhárom elbeszélését, e műfajbeli hagyatékának körülbelül felét és feltétlenül a hagyaték legjobb darabjait, Miklóssy János kiválogatta, és a Szépirodalmi Könyvkiadó megjelentette. Gozsdut már a korabeli kritikák is Turgenyev követőjeként emlegették, és ez rajta és néhány írórásán nyilvánvalóan különösen megkülönböztető jegy a korszak irodalmában. Ugyanakkor azonban ezen az úton, de ettől függetlenül is hatottak rá a nyugatról beáramló eszmék és formák. Mindez a többoldalú és -különböző úton érkező hatás éppen elbeszéléseiben mutatkozik meg a legélesebben, sőt a legérdekesebben, hiszen a művek egymástól eltérő jellegű tartalma és formája első pillantásra tanúsodik róla.

Már most a leglényegesebb nem is az, hogy honnan jönnek ezek a hatások (persze, ha nem is főkérdés, feltétlenül az első kérdés, amelynek a megoldása nélkül alig-alig nyulhatunk a főkérdéshez), hanem, hogy mit tud ebből felhasználni művészete számára, mennyire tudja feloldani saját művészi anyagában; s ez abba a kérdésbe torkollik, hogy — az adott magyar társadalmi helyzetben és Gozsdu Elek művészi tehetsége és alkata mellett — milyen mértékben volt alkalmas ez a hatás a magyar társadalom művészi formában való tükrözésére, általában igazi művészet megteremtésére.

Már itt jó leszögeznünk, hogy a válasz erre a kérdésre részben negatív, átfogóan épp ezzel jellemezhetjük Gozsdu Elek művészetének szekundér jellegét; s ebben egyaránt részes az író tehetségének mértéke és a magyar társadalmi helyzet.

Az elbeszélések körülbelül felének szerkezete az Egy vadász feljegyzései darabjainak majdnem hogy sablonná egyszerűsített, képzetes vázára épül: utalás arra, hogy a író maga merre jár, az őt körülvevő természet vagy környezet rajza, találkozás egy jellegzetes figurával, s ebbe a keretbe illeszkedik bele az elbeszélés lényeges része: a hős az író kérdései vagy megjegyzései által néhanéha megszakítva beszél életéről. Az expozíció, a keret az elbeszélésnek általában a jobban sikerült része; Lukácsy Sándor a kötet bevezetőjében joggal emeli ki Gozsdu természeti képeit. Ezek borongós, vérsztjósló, tragédiát sejtető hangulatokkal újak a magyar irodalomban, és még akkor is sok egyéniség és frissesség van bennük, ha Turgenyev megfelelő helyeivel hasonlítjuk őket össze. A nagyobb művészi feladatot természetesen a művek másik része jelenti, ahol Gozsdu — lényegében Turgenyev hagyományának szellemében — a társadalom egy-egy

jellemző figuráját akarja megrajzolni. A legelőbb — paradox módon — amikor a hős kiválasztásában is mestere példáját követi, és a társadalom alsóbb rétegeiből veszi beszélgető társát: ilyen a halál küszöbén álló öreg temetőőr (Ultima ratio) vagy a falusi tanító (A veréb): itt „természet után” dolgozik, az alakok szinte az igazi emberteremtő erővel megalkotott művészi riportok hőseinek előfutárai. Mesterkélttség csak az író kérdéseinek formális jellegében van: annak tudatában kérdez, amit a hős válaszolni fog. A felsőbb rétegekből való beszélgető társak azonban eléggé különös emberek: ez a különösség-furcsaság legjobban talán az Egy falusi mizantrop hősére jellemző: Pakaszky Pál földbirtoke elmondja, hogyan marták ki társai megyei hivatalából azért, mert züllött, a szegény nép pénzét elsikkasztó főnökét leleplezte, s ezt a történetet a darwinizmus alapos ismeretere támaszkodó szakszerű filozófálgatással kommentálja. Nem ilyen éles a diszharmonia Jávör Bálint (Egy néma apostol) esetében, aki mégiscsak a természet-tan tanára volt, és így természetesebben rendelkezik a korabeli francia és főleg német mechanikus materializmus filozófia kellék-tárával. De itt már — mint ahogy bizonyos mértékben Az étlén farkas lezüllött dzsentri hősénél — nem maga az ember érdekli az író, hanem a filozófiai tétel illusztrálása, amely az ő számára is új, izgató kérdés, illetve elsősorban az ő számára az.

A mechanikus materializmussal találkozhatott Turgenyev könyveiben is, elég az Apák és fiúk Bazárovjára gondolnunk, aki számára az emberi kapcsolatokat meghatározó filozófia kincsestára az e korabeli német mechanikus materializmus reprezentatív és népszerű alkotása, Büchner Stoff und Kraft-ja. De Pakaszky Pál és Jávör Bálint gondolatai arra mutatnak, hogy a magyar író Turgenyevtől függetlenül is érintkezésbe került a 19. század második felében divatozó nyugati eszmeáramlatokkal, közvetlenebb forrásokból ismerte a darwini tanokat és az ezekre épülő társadalom-szemléletet. Ezeket a forrásokat kutatni izgalmas, őket felderíteni hasznos dolog volna, s úgy hiszem nélkül az „irodalmi geológiai” kutatás nélkül csak tapogatózni tudunk a kor szellemi világának rekonstruálásában közben.

A minket elsősorban érdeklő kérdés az, hogy mennyire tudta Gozsdu Elek ezeket a hatásokat művészetében felhasználni. Turgenyev vadászfeljegyzéseinek formája kiválóan alkalmas mind az író felfogásának, mind pedig az akkori orosz társadalom adekvát tartalmi kifejezésére. A forradalmi fellépést elutasító nemesi örök passzív szemlé-lődését a látott és ábrázolt valóságot izzítja

forradalmi tartalmúvá: bármerre is tekint (a forma hangsúlyozza a tendencianélküliséget), szinte akarata ellenére is a társadalom égetően megoldásra váró problémájába ütközik: a jobbágykérdésbe. Ez a forma kiváltképpen alkalmas egyetlen döntő kérdés, világos frontokban kirajzolódó társadalmi helyzet ábrázolására, és az orosz irodalomban — úgy vélem — Ragyiscsev 18. századvégi útírójában láthatja őst. Hatásos alkalmazási lehetősége a magyar irodalomban is körülbelül a negyvenes évek első feléig lett volna. (Közvetlenül a forradalom előtt már erőtlenné válik: Csernisevszkij és Petőfi aktív forradalmisága váltja fel.) A forradalom után kialakuló bonyolult, zavaros helyzet hatástalanná, vagy legalább is igen nehezen kezelhetővé teszi. Turgenyev a negyvenes években tudta, hol a hiba, s a megoldást is tudni vélte; ez a helyzet számára 1861 után, a magyar írók számára 48 és főleg 67 után megszűnt. A hangsúlyozottan önkéntelen forma mögötti határozott mondanivaló a társadalmi helyzet megváltozása következtében elbizonytalanodik, elveszti régi erejét és az író tanácstalanságának, a siker reménye nélküli útkeresésének kifejezőjévé válik.

Ezt a bizonytalanságot, egyensúlyvesztettséget mégcsak súlyosbítja, hogy Gozsdu a darwinizmusnak az emberi társadalomra való alkalmazásában próbál támasztékot találni. Persze ez az alkalmazási kísérlet sem a saját leleménye, készen kapta a mechanikus materializmustól. A szemlélődő utazó feljegyzéseivel elkészt Gozsdu Elek, a darwinizmussal korán jelentkezett — egyszer s mindenkorra korán, mert Magyarországon sohasem alakult ki olyan helyzet, mint azokban az országokban, ahonnan ő is átvette. Ott — például Franciaországban — végző következtetéseiben elfogadtatta híveivel azt, hogy az életképesebbek végül is győznie kell a „fajok harcában”, és ez nemcsak a magát vidéki ügyvédből miniszterelnökké, üreszebű éhenkórászból a telekspekuláción vagy a tőzsdén milliommossá könyöklő, emberfaló típusok megrajzolását tette lehetővé, hanem a munkásosztály első nagyszabású harci megmozdulásainak viszonylag hű ábrázolását is. A zolai Saccard magyar megfelelője Gozsdunál a szobalány-szeretője által kitarított és lopásból élni akaró lezúllott dzsentri. Még anarchistának is származhat, nemhogy kapitalista karrieristának, vagy érvényesülésre törő dzsentri típusnak. Így tehát arra az eredményre jutunk, hogy sem a tisztán megőrzött turgenyevi hagyomány, sem pedig e hagyománynak a darwinizmussal való ideológiai feltöltése nehezen alkalmazható a korabeli magyar társadalmi valóság általános érvényű művészi ábrázolására. Az első

esetben Gozsdu csak periférikus figurákra bukkan (a temetőőr, a külön tanító), s ez a kor történelmi vákuum jellegéből következik, a második esetben az író filozófiája idegen test marad a műalkotásban, nem tud művészi formává oldódni: ugyanaz a magyar társadalom még nem érett arra, hogy a darwinizmus alkotó ideológiai alap legyen jelenségeinek ábrázolására, az emberi társadalomra alkalmazott darwini tan a korlátlanul uralkodó tőke társadalmának tükrözéséhez segít hozzá, mint ahogy az is teremtette meg.

A magyar társadalmi helyzet nem olyan nyílt, világos osztályfrontokba rendeződő, hogy a problémák megvilágítása a megoldás valamilyen módját is sugallja, azért az ilyen élesen kirajzolódó társadalmi helyzetek által teremtett művészeti formák és gondolkodási rendszerek üresen markolnak, ha a magyar társadalmi helyzetre alkalmazzák őket, vagy e formák megteremtőinél is nagyobb művészi tehetségre van szükség ahhoz, hogy a nehezen elemezhető magyar társadalmi valóság ábrázolására is alkalmazhatók legyenek. A magyar történelem és társadalom fejlődése a magyar művelt közvélemény tudatát (azaz az írókét is) a dzsentri-kérdés felé irányította: ebben megoldást nem adott, s a megoldást adó erőket eltakarta az írók szeme elől: ottani élményeik sűrűsödhettek típusá, itt legfeljebb sejtéseik voltak. (Jellemző ebben a Jubilate is: a „lírai realizmus” képes az uralkodó osztályok köréből tipikus vonásokat felvillantani, de csak egy, különben plasztikus, de jellemzően „lírai”, az előzőeket társadalmi konkrétságában távolról sem megközelítő képet tud adni a fejlődő újról.) Nem csoda, ha Gozsdu Eleket is a dzsentri-világ felé viszi a társadalmi helyzet logikája, ezen Mikszáth sem fog túljutni. De ezen a világon belül (szembenálló erők nélkül) nincs meg a társadalmi mozgás azon dinamikája, amely akár a turgenyevi, akár a darwinizmuson alapuló zolai ábrázolást művészileg jogosulttá, termékennyé teszi.

S ugyanez az oka annak is, hogy a magyar társadalom írója, Gozsdu Elek, maga sem tud azonosulni azzal a filozófiával, amelyet hősei szája ad. Csak a kételkedés jut el vele, és a Pakaszky Pálók fájdalmas panaszaiban tulajdonképpen az író vívódása jelenik meg. De még ezzel a megoldatlanságával is, vagy éppen ezért, nagyon igaztató és értékes Gozsdu alakja: a régi hamis illúziók elleni támadás egyik formája az ő kételyektől gyötört hitvallása. Ettől a romboló fegyvertől ő is félt. A francia polgári gondolkodás zökkenő nélkül jutott el a felvilágosodás racionalizmusától: Auguste Comte pozitívizmusaig; Zola lelkesen azonosít-

hatta magát az emberi élet mechanikus törvényeit kutató Pascal doktorttal. De Gozdsut készületlenül érte a friss hatás, hogy elérte őt, abban bizonyára döntő része volt annak, hogy születése, környezete nem kötötte őt annyira a nemesi-földbirtokos Magyarországhoz, mint Mikszáthot. A hatással azonban nem tudott megbirkózni, a végső következtetések előtt meghátrált. Bizton hihetjük, hogy magáról beszél, amikor első regénye rokonszenves hőstét így jellemzi: „...nem emelkedett oly „magasra”, hogy mosolyogni tudna azon, amin más közönséges emberek lelkesülni tudnak.”

Van ezekben az elbeszélésekben egy-egy részlet, amely az önálló és a társadalmi valóságot híven ábrázoló formaalkotásnak első csírait mutatja. Ezek a jelenetek a keretet adó expozíció és a tulajdonképpeni témakibontás közé ékelődnek: amikor az író az elbeszélés emberi környezetét ábrázolja beszélő-cselekvő mellékalakokkal. Ezekből a mozgalmas, hangos képekből sugárzik az igazi élet, árad a magyar vidék alpári dzsentrivilágának hánytatóan undorító szaga. (A legjellemzőbb ebben az Egy néma apostol.) S az ilyenfajta elbeszéléselem bomlik ki teljes művé a címadó Nemes rozsdá-ban: kísértetiesen emlékeztet azokra a végül is elfojtódó belső feszültségekre épített Móríczt-novellákra vagy regényrészletekre, ahol a nagy utód a magyar dzsentri haló-dását ábrázolja.

Nem a felvetődő problémák tárgyalásának teljessége érdekében, ezt a teljességet egy átfogó Gozdsu-tanulmányra vagy monográfiára kell bízunk — csak a recenzíós köteleységek teljesítése céljából meg kell említenünk az elbeszélések egy kisebb és jelentéktlenebb csoportját. Ezek a kor francia vagy inkább azokat utánzó magyar átlagnovelláinak formájában az arisztokrácia körébe visznek. E forma lehetőségeinek egyik pólusán a társadalom legfelső rétege bűnös semmittevésének, pusztulásba bukó korhadó életének leleplezése foglal helyet kevés önálló cselekmény-fantáziával, meglehetősen sablonos masinériával (főrangú szerető, meghitt budoirluxusban kitarított zug-színész, kártyacimborák és a raisonneur szerepét betöltő háziorvos.) (Spleen.) A másik póluson nem érezzük a különben erősen hangsúlyozott morális ítéletet, és az elbeszélés egyszerűen az ideillő főrangú keretben játszátja le az öregedés küszöbén álló magános hölgy megkopott drámáját. (Napraforgó.)

Gozdsu Elek hetven évet élt, de művei kényelmesen elférnek három kötetben.

Egyik életrajzírója ennek a terméketlenségnek az okát hivatali elfoglaltságában látja. Én azt hiszem, hogy maga is érezte — hiszen igényes és nagyra vállalkozó egyéniség volt —, hogy nem tud megbirkózni az eléje táruló valósággal. A darwinizmusra épülő társadalomszemlélet az ő számára nem a zűrzavarban irányító lámpafény, hanem vakító, „szemfényvesztő” csillogás.

Szándékaim ellen való volna, ha mindenből az derülne ki, hogy nem érdemes Gozdsuval foglalkozni. Igaz: a csak tiszta és mély művészi élvezetet kereső olvasó kevés teljes művet (Ultima ratio, Nemes rozsdá) és sok részletet talál a kötetben. Aki mást is akar a korból látni, mint amit Mikszáth megmutat, több izgalommal olvassa műveit. De szenvedélyes érdeklődéssel az veszi kézbe ezeket az elbeszéléseket, akit érdekel a szövevényes kor sok impulzustól lüktető szellemi élete, a 19. század utolsó negyede, az a talaj, amelyből a 20. század nagy irodalma kinőtt.

Néhány évvel ezelőtt a felfedező szenvedélyével vetettük rá magunkat minden 19. századbeli íróra, akiről a „Nagy Pintér” csak tíz sort írt; azt gyanítottuk, hogy az alig ismert nevek mögött méltatlanul háttérbe szorított nagy életművek vannak. Titkon a nagy magyar realistákat kerestük az irodalmi ellenzék tagjai között, de végül is nem találtuk meg őket. Annál is inkább szükség van arra, hogy végre tisztázzuk a kort, és az olvasó, a szakemberek kezébe adjuk termését. Hiszen Gozdsu elbeszéléseinek egy részét is folyóiratokból kellett kibányászni, és mindjobban fogyatkozó reménnyel járja még a fővárosi könyvtárakat is az az érdeklődő, aki ezenkívül még mást is akar tőle olvasni.

Végezetül: recenziómat bizonyos egyoldalúság jellemzi, az írórt illető kérdések másik csoportját az olvasó a kötethez írt bevezetőben találja meg. Itt Lukács Sándor a felfedező örömeivel mutatja meg Gozdsu Elek új, kora irodalmától elütő vonásait, a művészethez illő beleérző tehetséggel és a hivatott észtető tudatosságával boncolja egyes formai elemeit (pl. természeti képeit). S még egy érdeme van ennek a formás, sok, ha nem is minden szempontra kiterjedő tanulmánynak: a művészi prózával vetekedő stílus, amely most már nemcsak igényként, hanem valóságként is mind gyakrabban jelenik meg értekező prózáinkban, s amely különösen ilyen bevezetőnek szánt művekben fontos, hogy a nem elsősorban tanulmánygyógy olvasónak is legyen kedve őket elolvasni.

Salyámsy Miklós

BRÓDY SÁNDOR: A SAS PESTEN

— Bródy Sándor válogatott írásai; sajtó alá rendezte Szauder József, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1954. —

Aki Bródy Sándor életművének, íróalkatának vizsgálatára vállalkozik, rögtön észreveszi, hogy korának tüzetes ismerete nélkül nehezen igazodik el benne. Ez az író úgy össze van nőve korával, mint egy selyemgubó, mely sok szálból keményedett össze: az egészet le kellene gombolyítani, hogy kiválasszuk a sok közül azt a szálat, amely csak az övé, — ő maga, az ember és a műve. Amíg ez a nagy munka el nem készül, az egyetlen válogatott kötete alapján csupán néhány jellegzetes dolgot lehet elmondani róla.

Szertelen, mint a tavaszi vihar. Szépet és jót, hétköznapi szemetet és pünkösdvásárnapi fénylő virágot sodor magával, akár a gáttörő árvizek. Szeszélyes; teli van kiegyenlíthetetlen ellentmondással; saját kedvenc szavát használva: olyan *talentum*, amilyent a századeleji forrásnak indult magyar irodalom, csak keveset használt el, már ami erjesztő hatását és végletes nekirugaszkodásait illeti.

A „Nyomor” című novellás-kötete valami egészen újnak a hírnöke volt. Megjelenése felért egy kisebb esztétikai forradalommal.

Elbeszéléseinek, regényeinek, színdarabjainak tematikája vihartkavarón — új volt: írásainak tükrében megjelent a pesti és a falusi proletár. Később sort kerített a korabeli társadalom szinte valamennyi jellegzetes alakjának megörökítésére. A „Fehér Könyv” tizennégy kötete, mintha hevenyészett vázlatkönyv lenne a magyar „Les Rougon-Macquart” eljövendő megírásához, amely — irodalmunk nagy kárára — sohasem készült el. Talán ez a nagyarányú torzó lenne most írónk legjellemzőbb esztétikai sfr-élműve.

De talán mondanivalójának forradalmiságánál is érdekesebb, feltűnőbb és újszerűbb volt a stílusa. Roppant alkati ellentmondásai éppen ezen a területen tükröződnek a legjellemzőbben.

Megrázó erejű témáit rendszerint az írói impresszionizmus eszközeivel ragadja meg, de cselekmény-szálaikat már a romantika rokkáján szövi tovább és a színeket, fordulatokat, bonyodalmakat a naturalizmus bizarr palettájáról kölcsönzi hozzá. Ezsau az apai örökségét adta oda egy tál lencséért, Bródy akár a lelkeüdvösségétől is megvált volna egy-egy váratlan, meghökkentő fordulatért. Minduntalan kénytelen az ember azt tapasztalni, hogy a legtöbb esetben megelégszik a jellembrázolás, az események, alakjai belső világának verbális kifejtésével: a lélekrajzzal gyakran adósunk marad.

Stílus-forradalma — amely egyforma erővel olvasztotta magába a falusi népi nyelvet és a budapesti aszfalt-zsargont — ma is élő iskolát teremtett. (Aki ma az újságírásban némi egyéni színnel, temperamentummal tűnik ki az általános szürkeségből, az végső fokon, ha nem is apját, de nagyapját tisztelheti benne.)

Elmondhatjuk: gyakran programszerűen kereste, hajszolta a „megdöbbenő hétköznapi”. Stílusa is sokszor egyenetlen, mint valami kanyargó és mégis rohanó folyó, amely mindent magával sodor, de hatása éppen sodrának hihetetlen erejében van. Mintha az Óriás Ország kancellárja leggugolna, hogy sikamlós anekdotákat meséljen a bámuló törpéknek — néha éppilyen olcsó tárcahatást vadászó fordulatokkal építi történeteit. De írásai így is olyanok, akár a karnaki romok Egyiptomban: lenyűgözőek, élévülhetetlen dokumentumai egy kétségtelen tehetséges írónak és egy kornak, amikor minden újságnak egy kávéházra való tehetséges munkatársa volt. . . (Köztük egy sereg író.)

Nem mindegyik írásműve egyenletesen magas színvonalú és méltó Bródy talentumához. Sok közöttük a be-nem-fejezett, bár erőteljes vonásokkal megrajzolt vázlat, amelynek elolvasása után az olvasó kielégítetlen követeli a folytatást, amely azonban elmarad: Bródy elporladt szívében szunnyad örökre. De az is igaz, hogy ezek a vázlatok is olyan robusztusak, amilyeneket csak robbanékony temperamentum képes papírra vetni, ihletének ragyogó pillanataiban.

Regényei „A nap lovagja” kivételével mind ilyen remekmű-torzók. Bródy telhetetlen és kielégíthetetlen elvágyú s kíváncsiságú író volt; mindenbe beléfalt, aminek csak a közelébe jutott s amit egyszer megérintett: rajtahagyta tehetségének jelét. Nagy kár, hogy nem volt elég akaratereje befejezni valamennyi megkezdett művét.

*

Ebben a válogatásban is egymás mellett találjuk kristályos remekműveit és a remekmű foszforeszkáló jeleit viselő gyengébb alkotásait.

„Erzsébet dajka lesz” a kötet legjobb darabja. Bámulatos, elhitető primitívességgel rajzolja meg a messzi földekről a nagyvárosba szakadt parasztlány sorsát. Tragédia. Szinte már görög sors-tragédia. Az aszfaltra átültetett gyenge rozmarintó, Erzsébet — rettenetes halállal fizet meg a társadalom kegyetlen

farizeusságáért. Bródy hátborzongató elbeszéléssé, megrendítő monológgá faragta a régi világban szokványos kis újsághír tragédiát, kifejtve egy oknyomozó történész alaposságával: miért ivott egy szegény kis cselédleány gyufát? Talán majd egy kései kor irodalomtörténésze a XX. század hajnalát megörökíteni akaró antológiájába választja ezt az elbeszélést. Kár is lenne mást; ennél teljesebbet, drámaibbat úgysem találta írásai között, lámpással sem.

Az „Egy tragédia” sem éri utol. Garibangyi bácsi históriáját azóta sokan írták meg, érdekesebben, jobban, maradandóbban; ennek az írásnak csak 1887-ben volt felfedező szerepe, mert az öreg úpesti utca-seprővel vonult be a magyar proletár alakja irodalmunkba. Némely úttörő műnek ez a tragédiája. Bezúzza az irigyen, mindenki elől kulcsra-zárt nagy-kaput, azután társai átgázolnak rajta és a földbegázolják, mint az eke az életet adó trágyát.

„A kötőrő”, a „Juló és Julis” már sokkal közvetlenebb, emberibb és szírmát, hamvát nem veszített történet az esett emberek életéről. Vagy az „Ifjú Tóth Emerencia” (a „Tanítónő” című, későbbi Bródy-darab csírája). Mindegyik robbanó erejű, formát és az elagott úri erkölcsöket szétvető hatású frás. Igazi novellák...

Vagy a balladaszerű kitűnő „Kaál Samu”: egy nyegle tiszt borzalmas tréfája ez: melynek véres csattanója egy szerencsétlen paraszti ordonánc élete árán sül el.

„A két munkás”, az „Egy csirke meg egy asszony” két sikerült, teljes erejű korkép, melyek az első háború fertőjét nyitottszemmel látó Bródy-nak nem véletlen szűrták a szemét.

Nagyerejű írások. Furcsa s tán szentségtörésnek rémlik, de mégis érzi az ember: inkább a miazmás, véres felület ragadta meg az író figyelmét és ezért csak az alakok külseje és a korszülte cselekmény ábrázolása sikerült emlékezetesen. A lelkükkel itt is adósunk marad. Itt mégis az fordítja az olvasó rokonszenvét a témabeli emberek felé, hogy, érezzük: az írások titokzatos belső szövetéből Bródy együttérző szíve világít.

A „Pénz-ciklus” megint a múlt egy másik földrészére vezet el bennünket. Bankárok simára-borotvált golyó-fején csillan az igazság-kereső író reflektor-fénye s belevilágít aljas lelkük legtitkosabb ráncába is. Undorító gonoszok, patkányok, s mint a kobra: mindenkit halálra-marnak, aki csak a közelükbe kerül, vagy kivált, aki az arannyal dugig-tömött wertheimszekrények büzlő búvőkörébe szédül. Ezekben az indulatos rajzokban a Jókai-iskolán tanult romantika végletességével gonosz minden pénzember — „hőse”: mindegyik fekete,

mint az ördög öregapja s makulányi fehér folt sincsen sátáni irhájukon. A „Villamos” a legérdekesebb és legmeghökkenőbb valamennyi között.

A BESZKÁRT-vezérigazgató, az utcalány és János János villamosvezető furcsa, kusza-hibrid, bonyolult, zolai tendenciájú és alaprajzú históriája oly távoli s idegen ma már, mintha a tengerfenékre süllyedt Atlantisz tájain játszódna. Az alakok — a „jók” és a „rosszak” egyaránt — lelketlen polipként közelednek és távolodnak. Jókai viaszos-fényű romantikája borong sorai között, megoltva a zolai szexuális bizarrság hajszolásával.

Nagyobb a füstje, mint a tüze.

Bugyborékol, terjeng, forrong, hömpölyög: csak stílusa élteti igazán: mondanivalója beleférne egy kis novellába.

A „Mátyás király kiházását” meg sem közelíti a „Tanítónő” vagy éppen a „Dada” erőteljes szerkezetét, drámaiságát: ismét egy hosszú szárra eresztett lírai helyzetkép, teli epikával. Álmodik az író, ellibben egy pávaszemes pillangó előtte, utánakap, és csak a vakító, sejtelmes hímpora marad az ujjahegyén.

A „Vallomások”-ciklusban megint felizzik Bródy holt betűket eleven árammal megtöltött tehetsége. Mint egy bibliai próféta, akinek ereje és hatalma van, hogy megparancsolja a halottaknak: „Kelj föl és járj!”, és a holtak fölkelnek és járnak parancsszavára.

„A sas Pesten” gyötrelmes víziója a nagy fővárosi pillanatképek egyike. A szálloda-szimbólum megválasztása rendkívül szerencsés, az apró hotelbéli intimítások szavakká morzsolása, majd az ablakon bezuhanó, gyárkéményen összetört sas: szívszorítón jelképes és közeríthetően egyszerű. Az élet és a halál találkozását kevés magyar író vetette így papírra.

A „Rembrandt” biográfia szilánkjai Bródy utolsó esztendeinek szörnyű katharizisa. A nőről-nőre, műről-műre, városról-városra tántorgó öreg írődeák szomorú kálváriája. A kétarcú Ahasvérus, a két élő-halott félisten kialudt meteorként a szemünk láttára zuhan alá az örök éjszakába.

A Gárdonyi Gézához írott levél méltó korona e ragyogó torzókából összeválogatott kötet elején. Egy hazátlanná vált tékozló talentum simogató-átkozódó halálordítása. Mintha Ady „Imádság jó halálért” című költeményének tiszta szele és sajgó tüze csapna belőle.

Íme, a dáriuszi gazdagságú, de kincseit pazarlón elherdáló író-fejedelem az emigráció testi s lelki rongyaiba burkolódzva kuporog előttünk a céltalan hétköznapi piszkos hamujában. Üres tarisznyája fenekéről elő-

kapja utolsó briliánsát és áthajítja a Karsztokon, a Dunán, hogy Egerig hulljon a halálos fényekkel szikrázó drágakő.

S milyen jellemző, hogy e magát sirató gyászbeszédből nem derül ki, hogy mivel haragította magára az egykori harcostársát a keleti bölcsékkel társalgó egri remete.

A kötet megjelentetése mindenképpen okos és méltányos dolog volt. S helyes, ha az anekdotákban még mindig élő bohém író hitelét maradandó műveinek publikálásával támasztja alá a könnyen feledő, könyörtelen utókor...

Füsi József

KÁRPÁTI AURÉL: FŐPRÓBA UTÁN

Válogatott színírálatok 1922–1945. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1956.

Kételkedő kritikusnak nevezi magát Kárpáti Aurél egy régebbi kötete címlapján. Általában mint szigorú kritikust emlegetik. De szerintem a „nagyigényű” jelző az, amely leginkább megilleti. Nagyigényű — tárgyával és önmagával szemben egyaránt.

Ez a kötet már anyagának összeválogatásával is a „nagyigényű” jelző jogosságát bizonyítja.

A kritikus, amíg lapja szolgálatában áll, nem válogathat és nem lehet kényes. Igényeft még önmagával szemben is kénytelen sokszor lefokozni. Ennek a kötetnek címe is utal arra, amit Illés Endre szép előszava annyi megértéssel mond el: napilap kritikusának nálunk a legutóbbi évekig ritkán volt ideje, hogy véleményét kiérlelje és gondos, maradandó formába öntse. Ez lehetett nyilván legnagyobb fájdalma a tartalomra és formára egyaránt kényes, önmagától igen sokat követelő Kárpátinak. Hogy az ő kritikái mégsem viselik magukon a rögtönzés bélyegét, annak kettős oka: stílusának kiforrottsága és az a szilárd, állandó esztétikai alap, amelyre könnyen lehet egy-egy új épületrészt felrakni.

De nem választhatja meg a kritikus a tárgyat sem, amelyről írni szeretne. Hiába örli magában gondolatait Shakespeare-ről, ha az ország első színháza egy-két esztendőre úgyszólván számúzi színpadáról a Legnagyobbat. Kénytelen-kelletlen belé kell törödni abba, hogy dramaturgiai elveit ügyes mesteremberek vagy titokzatos úton színrekerült senki műveire alkalmazza. Ilyenkor aztán joggal nevezik nemcsak szigorú, hanem keserű kritikusnak is. Elkese-redik, mint minden művész, akit legértékesebb tulajdonságai kifejtésében meggátolnak.

A keserű kritika is lehet maradandó alkotás, ha a prózának olyan mestere írja, mint Kárpáti. De fanyar szájjal olvassuk: érdemes volt X vagy Y silány elme-szüleményére ennyi tudást, ízlést, stílusbeli szépséget fordítani?

Bizonyos időn túl és bizonyos színvonalon felül az írónak — a kritika művészenek is — szert kell tennie valami jogos büszkeségre, amely nem engedi, hogy senkiket hurcoljon

magával a maradandóságba. Sajátságos, hogy az öntudatnak, a gőgnek ez a fajtája sokszor olyan lángelmékből is hiányzik, akiket egyébként nem lehet túlzott szerénységgel vádolni. Rosszul választják meg ellenfeleiket. Méltatlanokat tisztelnek meg támadásaikkal és afféle jegyzet-halhatatlanságot biztosítanak nekik — mint például Voltaire Fréron-nak, Goethe pedig, a Xeniakkal és a Walpurgiséhez fűzött színjátékkal egész tucat közep-szerűségnek.

Az újságba író kritikus, még ha él is benne ez a szent gőg, nem válogathatja meg ellenfeleit. De a hetvenéves Kárpáti, amikor ennek a kötetnek anyagát összeállította, huszonhárom esztendő terméséből egyetlen olyan színházi eseményt sem választott ki, amelynek valami jogcíme ne lenne a megörökítésre. Nagyigényű volt — teljes joggal. Mert ma már baráti túlzás nélkül megjósolhatjuk, hogy kritikáit a színház-íránt érdeklődők új nemzedékei úgy fogják olvasni, ahogy most Vörösmarty, Bajza, Gyulai színírálatait olvassuk.

Az értékes drámák (vagy néha, gyöngébb drámákban, egy-egy nagyszerű színészi alakítás) kiválogatása nem jelenti azt, hogy ebben a kötetben nem találkozzunk a jól ismert, harcos Kárpátival. Aki a drámát Shakespeare-rel, a színjátszást Pethessel, a színház — és különösen a Nemzeti Színház — kötelességeit Vörösmarty és Bajza ideáljával méri, hogyan is ne találna fájó alkalmakat, hogy megbántott vagy elhanyagolt ideáljaiért harcoljon? Olvassuk el a *Van-e még Nemzeti Színház?* című cikket, amelyben egy puccsszerűen kinevezett fiatal igazgatótól kéri számon, másfél esztendő működése alapján, mindazt, amit ő a Nemzeti Színház hivatásának tekint: a nagyigényű magyar drámát, a klasszikusokat — elsősorban Shakespeare-t — az emberábrázoló színjátszást, a gondosan nevelt együttest, a magyar nyelv, a színpadi beszéd, a versmondás kultuszát, a költő jogait a rendezés öncélúságával, a túltengő díszletekkel és világítási hatásokkal szemben. Egész színház-esztétika ez, kíméletlenül harcos formában. (Hogy nem személyi elfogultság az

alapja, azt megmutatja néhány későbbi cikk, amely megdicséri ugyanennek az igazgatónak egyes darab-választásait és rendezéseit.) És még ennél a cikknél is harciasabb a *Védelem és támadás*, amely az igazgatót védő és a kritikusokat megrágalmazó miniszternek felel.

A cikkek legnagyobb része, vagyis mindegyik, amelyik újságtárca terjedelmű — valószínűs tömör essay egy-egy darabról. Dicséri a cikkeket szülő negyedszázad magyar színpadát, hogy szinte teljes drámatörténetet kerekedik ki belőlük. A legnagyobb helyet Shakespeare foglalja el, de ott van nyomában kortársa, Ben Jonson és kortársunk, Shaw; ott van Racine és Molière, ott van Goldoni; Schiller és Hauptmann, Dumas és Ibsen — s a magyarok Bornemisza Elektrájától Csokonain keresztül Madáchig, Móricz Zsigmondig, Heltai Jenőig, Molnár Ferencig.

Drámatörténet és elméleti dramaturgia. Az elmélet alapja — a lehető legkurtábbra összefogva —, hogy a dráma feladata: fejlődésében ábrázolni az embert. A konfliktust vagy mellékesnek, vagy magától értetődőnek tekinti Kárpáti.

A drámának ilyen felfogása természetesen vezet el a színész munkájának méltánylásához. Hiszen az, ami a drámában a leglényegesebb, az emberábrázolás, a színész vállán nyugszik.

A legújabb kor színházi kritikáiból majdnem teljesen hiányzik a színész játékanak elemzése. Amit Vörösmarty, Bajza, Gyulai kritikáiban megtalálunk, többnyire hiába keressük utódaiknál. A napilapok színi bírálói rendszeren a hely hiányával mentegőznek; de folyóiratainkban is ritka a színész játékanak komoly elemzése, akár a fehér holló. Itt is, ott is beérik a sablonos jelzőkkel, amelyekből sem a színész, sem a jövőző színház-történész nem tanulhat semmit.

Valószínűleg nem a hely hiánya okozza ezt; még csak nem is a színész feladatának lekicsinylése, hiszen a színészekkel kapcsolatos személyi kultusz éppenséggel nem szűnt meg. Az igazi ok: a feladat nehézsége. Kárpáti is beszél erről; jól tudja, hogy lényegében lehetetlen feladat egyik művészt alkotását a másiknak eszközeivel kifejező módon magyarázni. Szóba foglalni a zenét vagy egy tájkép színeit és hangulatát. Még az egyes műfajokon belül is szinte áthághatatlan határok vannak műfaj és műfaj között: erről is szól Kárpáti, a *Bováryné* vagy a *Bűn és bűnhődés* dramatizálásával kapcsolatban. (Tegyük hozzá: kicsoda szörnyűségek kerülnek ki abból, ha egy lírai költemény tartalmát mondjuk el prózában!)

A színészi munka mulandóságának keserű problémáját félig-meddig megoldja a film és a hangfelvétel. Esztétikai méltatásának problémáját azonban ez sem viszi közelebb a megoldáshoz. A színész, bár az író szövegét mondja, teljes, elsődleges művészi munkát végez, amikor embert ábrázol. De hogyan lehet eszközeit, amelyek testéhez, hangjához, mozdulataihoz vannak kötve, áttenni egy másik, mozdulatlan és merev közegbe: a betűbe?

Csak egy módon — ahogy az íróművész magával az élettel cselekszi ezt: egy-egy jellemző, szimbolikusnak tekinthető részlet meglátásával és rögzítésével.

Kárpáti szinte egyetlen a korabeli kritikusok között, aki cikkeinek jelentős részét egy-egy színészi ábrázolás elemzésére használja fel. Maga tudja legjobban, mily szűk határok közé szorulnak az ilyen elemzés lehetőségei, de mert íróművész, rájön arra, amit a legnagyobb esztétikai tudással sem lehetne elérni: íróilag ábrázolja a meglátott, kiemelés érdemlő részleteket.

Egész sor nagy magyar színész Kárpáti cikkeinek köszönheti, hogy az utókor valamelyes fogalmat alkothat majd egy-egy nagy alakításáról. A kötet sok művészi értékű játék-elemzése közül csak egyet emelek ki: ahogy Kárpáti megrajzolja Somlay Artúr részeges öreg színészét egy máskülönbelen jelentéktelen darabban — s ahogy ennek a megrendítő emberábrázolásnak jóvoltából feltámad lelkeben egy másfajta, de hasonlóképpen a legmagasabb csúcsokon járó színészegyéniségnek, Pethes Imrének emléke. Ez a szellem-idézés talán az egész kötetnek leg-szebb lapja.

„A kritikus mint művész” kedvelt jelszó volt abban az időben, amikor Wilde, France, Kerr divatossá tették a szubjektív kritikát. Ma túl vagyunk azon, hogy a kritikus felelőtlen szubjektivitásába belenyugodjunk, de igenis elvárjuk tőle, hogy művész legyen. Művésze a nyelvnek, a kifejezésnek. Művésze a megértésnek, a jellemző vonások megtalálásának és kiemelésének. Lehet szubjektív — sőt nem is lehet más —, hiszen hogyan választaná ki rajongásának tárgyait? De ez a szubjektivitás nem lehet szeszély: szükséges, hogy szilárd esztétikai és erkölcsi alapja legyen. Ez az alap teszi lehetővé és egyben szükségessé, hogy keményen harcoljon meggyőződéséért; hogy sokat követeljen másoktól és önmagától.

... Hogy „nagyigényű kritikus” lehessen, mint Kárpáti Aurél.

Benedek Marcell

Közel félévszázad óta nem jelent meg eredeti alakjában Tolnai regény.¹ Utoljára Mikszáth adott ki kettőt a Magyar Regényírók sorozatában, 1905-ben *A báróné ténsasszony*-t és 1909-ben *Az urakat*. Azóta jórészt csak a most megjelent *Az új főispán* valódi Tolnai regény, mert az 1942-ben megjelent *A sötét világ* inkább életrajzi és még inkább kortörténeti dokumentum, mintsem regény. A Móríc Zsigmond által átdolgozott *A nemes vér*, amelyet a Szépirodalmi Könyvkiadó jelentetett meg 1951-ben, eredeti művtől erősen kiforgatott alakban került az olvasóközönség kezébe. Nem jártak sokkal jobban a Tolnai-novellák sem, alig egy pár jelent meg belőlük, a sok száz közül. Mindez arra figyelmeztet bennünket, hogy a Tolnai-kiadások terén még sok a tennivalónk.

Igaz, sokak véleménye az, hogy nem nagy veszteség Tolnai műveinek nemismerése. Többen csak az antikapitalista írók látják benne, akit a narodnyik népi írók igyekeztek felfedezni, mások elismerik mondanivalójának jelentőségét, korleleplező erejét, de éppen az általa megrajzolt világ kiábrándító sivatágától rettennek meg, ismét mások főleg művészetének korlátaitól félnek. Kétségtelen, hogy Tolnai nem alkotott remekműveket, de többször igen közel járt ahhoz s számtalan remekműbe illő részlete van, műveinek összessége pedig a leghívebb megjelenítése korának. Hogy valójában milyen volt ez a rothadó kor, azt elsősorban az ő írásaiból tudjuk meg.

A Tolnaival szemben megnyilvánuló kétkedések legfőbb oka, hogy nem ismerjük eléggé, nem fordítottunk munkásságára kellő figyelmet, pedig megérdemelné nemcsak önmagáért, hanem a magyar realista regény útjának megismerése szempontjából is.

Tolnainak általában csak az a nyolc–tíz regénye ismeretes, amelyek működésének középső szakaszából, főleg a 80-as évekből valók, de hogy milyen úton jutott el idáig, hogy végigkísérte 48-tól a nemzeti lét minden fázisát s hogy belőle milyen új utak ágaznak, az elkerülte a kutatás figyelmét. Tolnai nem annak a 8–10 regénynek az írója, hanem 38-é, 600 novelláé és félszáz tanulmányé. A végső ítéletet csak ezek ismeretének birtokában mondhatjuk majd ki.

Nem valószínű ugyan ezek után sem, hogy teljesen meg fog változni a Tolnairól alkotott kép, de hogy alaposan módosulni fog, az az eddigi kutatások nyomán máris kétségtelen.

Kiderül, hogy fokról-fokra nyomon kíséri a 19. század második felének változásait, hogy nemcsak a pusztuló nemességet látja meg, és nemcsak leleplezi a polgárság és nemesség korrupt világát, hanem egy szakaszon igenli is a polgárság előtörését, nem antikapitalista, mint sokan vélték, hogy szükségesnek tartja a kapitalista átalakulást s hogy erről megvan a maga elképzelése. Ez a felfogás azonban igen bonyolult és ellentmondásos. A legrövidebben úgy jellemezhetnők, hogy nem a kapitalista átalakulást tartja károsnak, hanem — mint moralista — a polgári erkölcsöket, amiből az is következik, hogy az erkölcsök megváltozásától reméli a társadalmi átalakulást is, azért olyan kegyetlen leleplező s azért nyilvánul meg részvéte az elnyomottak iránt. Egész felfogásával kapcsolatban lehet csak megértenünk a kapitalizmusról vallott nézeteit, amelyek kétségkívül hibásak, de nem lehet rá mondani, hogy antikapitalista s még kevésbé, hogy romantikus antikapitalista.

Kiderül eltemetett írásaiból, hogy hangot adott a parasztság földéhségének, önálló gazdálkodás utáni vágyának, s hogy igen modern is tudott lenni, nem egy 20. századi problémát meglát és fölvet már a 80-as, 90-es évek fordulóján. Kiderül mindezekből, hogy Móríc nem ok nélkül fedezte fel benne a maga elődjét.

Tüzetesebb vizsgálat megmutatja azt is, hogy művészségében sincs olyan szakadék közte és Jókai—Mikszáth között, gyakran igen közel tud lépni hozzájuk, van önálló, külön világa, remek, papírról lelépő, kora köztudatában is átment figurája, vannak kitűnő, felejthetetlen helyzetei. A társadalmi hibákkal szemben gyűlöletéből művészi szempontból is fakadnak értékek s nem egészen alaptalan Adynak ama megállapítása, hogy: „Mellékesen pedig legelső íróembere volt ez országnak...”

Többet meglát már ebből az újonnan kialakulóban levő Tolnai-archból a most kiadott kötet bevezetőjét író Vajda Miklós is. Öröndetesnek kell tartanunk ezt az előszót, amely a mindkét irányban mértéktartó ítéleteivel a helyes úton jár. Szélesebb alapon vizsgálja Tolnai munkásságát s nem fél kimondani, hogy: „A tizenkilencedik század második felének vitathatatlanul Jókai és Mikszáth voltak a legnagyobb magyar prózaírói, de a kor képe sokkal igazabb és sokkal teljesebb, ha hozzátesszük azt is, amit Tolnai Lajos műve jelent.” (7. 1.)

Később, egy lépéssel tovább merészkedve, ugyanezt a gondolatot így fogalmazza meg: (Tolnai) „a magyar prózában micsoda remekeit teremthette volna meg, s Jókai, Mikszáth

¹ (Az ismertetés meglátja, akkor még nem jejt meg Marosvásárhelyen A: U. a., sem az Olcsó Könyvtárban A jub. lán ok.)

mellett is üresen maradt hézagait tömhetne volna be remekművekkel?" (13. l.) Ez burkoltan azt mondja, hogy Tolnai bizonyos kérdésekben többet mondott e nagy íróknál és hogy előbb észrevett egyet-mást, mint azok.

Helyes megállapítás az is, hogy Tolnai több művében *benne van* egy-egy remekmű, hogy Tolnai „túlírja” műveit, a sok személyes vonatkozás, az érzelmi túlfűtöttség sallangjai eltakarják a remeket s ha lehántanók ezeket róla, sokkalta jobb műveket kapnánk. Ezt vette észre Móricz is s ezért kezdett Tolnai néhány regényének átdolgozásához; ez azonban mindenkor kétes értékű eredményre vezet s így történt most is, — nemigen segített Tolnain. Nem egy másik írónak kell kihamozni egy műből az értékeket, hanem magának az olvasónak.

Helyesen ágyazza bele a bevezetés Tolnai emberi és írói magatartását a korb, családi és egyéni viszonyaiba. Hangsúlyozza Tolnai szemléletének a reformkori haladó nemesi gyökereit. Tegyük hozzá, hogy Tolnaira, nemesi származása ellenére is, inkább illik a honorárióri meghatározás, hiszen már apja életében teljes mértékben érezte a helyzet megaláztatásait s maga is háromszorosan honorárior volt, mint tanár, mint lelkész és mint író is. Gondolkodásának kétségtelenül vannak a nemességhez fűződő száalai, de azok nem származásából fakadnak, hanem elsősorban magából a korból, hiszen még a plebejus származású Vajda János is a nemesség megjavításától várta egy időben a nemzet sorsának megjavulását.

A bevezetés csak röviden futhatott végig Tolnai művein s ez menthetetlenül torzításokhoz vezetett. Nem lehet most itt cél ezeknek a kiszedegetése, de van egy-két olyan megállapítás, amelyet ki kell egészíteni vagy vitázni kell vele. Igaz, hogy Tolnai Bach-korról szóló regényei a legmerészebb hangok közé tartoznak irodalmunkban s már magáért ezért is figyelemre méltók, de észre kell vennünk azt is, hogy nemcsak annak a korszaknak a leleplezése Tolnai célja, hanem annak kimutatása is, hogy a saját kora egyenes folytatása a Bach-világnak. És ebben van igen nagy jelentőségük ezeknek a regényeknek.

A bevezetés figyelemre méltatja Tolnai eddig elhanyagolt ars poétikáját is, amely szinte kulcsot ad kezünkbe nemcsak Tolnai műveinek megértéséhez, hanem olykor bevilágít a kor irodalmi életébe is, annak harcaiba, a realizmus diadalra juttatásának küzdelmeibe. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy téves és helytelen az a megállapítás, mely szerint „az *Irodalom* számaint majdnem teljesen ő maga írja tele.” (16. l.) Ez ellen már Móricz is felemlte szavát annak idején a Kelet Népeben s felsorolta, hogy mennyien írták a lapot, s tegyük hozzá, hogy nem egy kitűnő

kritikus, költő, fordító dolgozott bele, hogy csak a legjelesebbeket említsük, Palágyi Menyhért, Reviczky Gyula, Szabó Endre, aki Puskin-fordításokat közölt.

Az általános részhez még annyit, hogy a Benedek Elektől idézett részletet nem tartjuk szerencsésnek, vagy ha idézzük, jobban meg kell magyaráznunk, de olyan kitélt szöveg nélkül hagyni, hogy Tolnai regényének még „a lelke is oszmány”, nem lehet. Ezt igazán nem lehet Tolnai regényeiről elmondani, sőt éppen ellenkezőleg, ha van valahol morális tisztaságért folytatott harc, akkor éppen nála van.

Az új főispán értékelésével egyet lehet érteni. Fő ereje a kor társadalmának sokoldalú leleplezésében van. De meg kell jegyeznünk, hogy ugyanebből adódik fő gyengesége is, hogy e leleplezések olykor már unalomig ugyanazt ismétlik el több variációban. Nem érthetünk azonban egyet azzal a megállapítással, hogy az „új főispán”, a népi származású főhős csak „eszköz” a leleplezésekhez. Az igazság az, hogy Tolnai itt (és *A polgármester úr-ban*) pozitív vonású hősöket állít a regények középpontjába, akik szembe mernek és tudnak szállni a korrupt világgal. Bennük arról tanúskodik Tolnai, hogy a népből jövő emberekben látja azt az erőt, amely szembe képes szállni ezzel a renddel. Hogy ez nem a valóság ábrázolása, hanem „vágy” kifejezése, az igaz, de ez a vágy ott égett minden jobbérzésű emberben és ennek ad hangot Tolnai s kora is így értékelte. Palágyi Menyhért kritikája is azt mondja a regényről, hogy ennek a hősnek nem szabad elbuknia. Az viszont kétségtelen, hogy a miniszter deus ex machinaként avatkozik a dolgokba, ami művésziileg is hibás megoldás.

Jól elemzi a bevezetés az alakokat. Helyesen veszi észre, hogy e regényben a Széchenyi útját követő nemesekkel találkozunk s hogy ezzel szemben a dzsentíriőr kapunk kiábrándító, züllöttségét minden oldalról bemutató, szatirikusan kiélezett képet. Ez a szatirikus ábrázolás el is torzul a regényben s így sokat veszít realitásából. Egyik nagy hibája a műnek az is, hogy viszonylag igen sovány a cselekménye, alig elégséges egy ilyen méretű regényhez.

Talán nem lett volna érdektelen felhívni az olvasó figyelmét a regényben jelentős szerepet betöltő magyar–román kapcsolat szép példájára.

A bevezetés kapcsán felmerül a Tolnai-kutatás néhány hátralevő fontos feladata, amelyekre a kor irodalmi irányzatainak megismerése szempontjából igen nagy szükség volna, mint pl. a realizmus és romantika viszonyának tisztázása, valamint a naturalizmus szerepének megvizsgálása, beható stíluselemzés útján.

Jegyezzük meg végül, hogy a könyv kiállítása, szövegképe gondos munkára vall, de nem lett volna érdektelen megjegyezni, hogy a kiadás az 1886-ban megjelent szöveg alapján készült. (Ugyanis először a *Gondúzó*ben jelent meg 1885-ben.) Egy-két elírásra is figyelmeztetnünk kell: Tolnai, ahogyan végezt, nem mindjárt került a református gimnáziumba tanárnak, előbb egy ideig Török Pál mellett káplánkodott. (8. l.) A *lutris mester* először nem 1866-ban jelent meg, hanem 1862-ben Arany szépirodalmi Figyelőjében. (9. l.) — Tolnai Pestre visszatérte után csak jóval későbbben lesz fővárosi tanár és a Képes Családi Lapok szerkesztője is csak évek múlva, az 1887-ben megszűnt *Irodalom* után. (18. l.)

A könyvhöz csatolt Jegyzetszótárt korrektnek kell mondanunk, bár megjegyezzük, hogy a közkeletű, idegen eredetű szólásokkal, közhelyekkel kapcsolatban nem ártott volna megjegyezni, hogy melyik nyelvből valók. Egy szót azonban kétségkívül másképpen kellett volna magyarázni. „Kiméra — tűzokádó szörny az ógörög mitológiában — mondja a jegyzet, ehhez hozzá kell tenni a szó általános jelentését is.

Mindent összevéve, örülni lehet ennek a kiadványnak, amely egy igen érdemes, nagy jelentőségű íróval ismerteti meg a magyar olvasóközönséget s az irodalmi közvéleményt eddigi Tolnai-képét újabb vonásokkal gazdagította.

Gergely Gergely

GÁLOS REZSŐ: SZENTJÓBI SZABÓ LÁSZLÓ!

Művelt Nép, Bp. 1955.

Fél évszázaddal ezelőtt Szentjóni Szabó László költészetének vizsgálatával kezdte munkásságát Gálos Rezső s ez volt pályája záróköve is. 1905, 1906, 1908, és 1911 jelzik (1954 előtt) azokat az éveket, amelyekben Gálos Rezső behatóan foglalkozott Szentjóni Szabó László életével és költői pályájával. Ezek a munkák elsősorban adatfeltáró vállalkozások voltak és természetüknél fogva az adatszűréség került előtérbe az értékeléssel szemben. A kor nézeteire jellemző módon, szinte valamennyinek közös vonása az a megállapítás, amely Szentjóni Szabó László költészetének értékét majdnem kizárólag a Vergilius-, Horatius-, Ovidius- vagy éppen Gellert-, a göttingiaiak, esetleg Rousseau-hatások erejében mérte le. Volt cikke (ItK. 1908.), amelyben Szentjóni költészetét egyenesen a Musenalmánach és a Hainbund költőinek munkáiból eredeztette.

Jogosan volt várható, hogy legutolsó (1955-ben megjelent) munkájában az addig feltárt adatok birtokában — összegezi addigi saját véleményét Szentjóni pályájáról. Sajnos, nem egészen ez történt. A most megjelent „Szentjóni Szabó László”-tanulmány sokban ismétlése az 1911-es kiadás előszavának („Szentjóni Szabó László költeményei”. Bevezetés, 1911.) Igaz, nem válthatta valóra azt a szándékát, hogy a „korról adott képet kiegészítse” — halála megakadályozta ebben. Igaz az is, hogy néhány fontos helyen korrigálta az azóta tévesnek bizonyult vagy éppen avulttá vált nézeteket és torzításokat. (Elsősorban a Martinovics-mozgalomhoz való viszonyát igyekezett teljesen új szempontból magyarázni.)

A könyvet — sok kedvező vonása ellenére — bizonyos hiányérzettel tesszük le. Minde-

nekelőtt nem adja meg Szentjóni költészete fejlődésének teljes képét. Filológiai módszere mintha egyenesen gátolná, hogy a költő pályáját egészében láthassuk. A részleteket magyarázza és nem láttatja a teljes képet. Másrészt viszont az egyes fejezeteken belül rajzolt Szentjóni „részletkép” sokkal elevebb, mint az ezek összegéből megalkotott vagy megalkotható „teljes” portré. Mintha az olvasóra bízna a végső értékelés munkáját. (Ilyen pl. az a kissé merev szembeállítás, amelyben egyfelől a kispolgári-plebejus Rousseau tanítványa Szentjóni Szabó, ugyanakkor keresi a főnemesi kapcsolatokat: Gálos Rezső mindig azt hiteti lényeges vonásnak, amelyikről éppen ír.) Értékelésében (ill. előbbi nézeteinek korrigálásában) gyakran találunk felületes és formális megoldásokat. Ilyenre gondolunk: a *Kívánság*-ból idéz és megjegyzi: „Magja még a nálunk élő feudális humanizmusra emlékeztet, de a francia forradalom idején leírva, az egésznek van valamelyes nyomatéka.” (18. o.) Szentjóni Szabó *esetleges* célzásaira Gálos Rezső is célozgat, de nem mondja ki határozottan gondolatát. Lehetséges bizonyos keveredése a feudális humanizmusnak és a rousseau-i felfogásnak, mégis éppen a körülötte levő szövegrészek hangja miatt több van benne, mint „valamelyes nyomaték”. Egy másik megállapítás Szentjóninak a martinyesti csatára írt verseiről szólva hangzik el: „... dicsőíti Koburg és Laudon tábornokokat. Úgy festene, mintha dicsőítő költeményeket írta. Valójában mindegyiknek érzik valami éle is.” (27. o.) A végleges döntést részben az olvasóra bízta, részben maga magyarázza meg. Nem szabad elfelejteni, hogy az erősen jozefinista Szabó László Koburgban és Laudonban

II. József hadvezéreit látja elsősorban. Azét a Józsefét, akiről „Halálára” írt versében úgy beszél, hogy „nagyobb volt az egész századánál”. Az efféle ki nem fejtett vagy félbe-maradt megjegyzések és magyarázatok meglehetősen homályosítják Szentjóni Szabó László pályájának helyes értékelését.

Gálos Rezső — nagyon helyesen — kezdettől fogva pontosan figyeli azokat a körülményeket, amelyek alapját és anyagát képezik Szentjóni felvilágosult gondolkozásának. A debreceni légkör és könyvtár már diák korában megteremtik a lehetőséget az angol és francia felvilágosult frók és gondolkozók megismerésére (Newton, Locke, Bayle, Voltaire, Montesquieu, és töredékesen Rousseau). Teljesen helytállóan lehet tartani Gálos Rezsőnek azt a megállapítását, amely szerint Szentjóni már ekkor (az 1770-es évek végén, a 80-as évek legelején) „racionalista frók gondolatai környékeztek tanulmányaiiban.” (11. old.) Nagy gonddal és szeretettel bontja ki a debreceni diákköltészet munkáját és Szentjóni részvételét abban. Egyben mint Szentjóni későbbi „népies” dalköltészetének egyik forrására utal ezzel. Ezért ér váratlanul egy későbbi fejezetben ennek a költészetre a Hainbund-éban való oly erős (szinte egyoldalú) gyökereztetése.

Minden bizonnyal itt, Debrecenben találkozott először Rousseau műveivel, elsősorban az *Emile*-lél, amely későbbi munkásságában oly fontos helyet foglal majd el. Azonban nem mutatja be Gálos Rezső, hogyan válik Rousseau kispolgári-plebejus eszméje valószínűs vezérfonalává Szentjóninak; eszmeileg és művészileg hogyan vezeti ki költészetét a formakísérletek bizonytalanságából az érett költői alkotásokig és prózai törekvésekig. Igazában — bármely korán olvasta is — Rousseau teljesebb megértéséhez nem egyszerűen jutott el. Az eszmei radikalizálódásnak és formai tökéletesedésnek viszonylag hosszú útja előzte ezt meg. Hiszen Szentjóni is Homeros-, Horatius- és Ovidius-szövegek óvatos fordítójaként kezdte költői pályafutását (1786 táján). Olyan — a korban divatozó konvencionális — témák és tárgyak ezek, amelyeket nem kerülhetett el szinte egyetlen — főleg kezdő — költő sem. Szentjóni ekkoriban még a horatiusi közepszer hirdetője, minden merészebb lépéstől óvakodó: „Part alatt sem jársz, de be sem bocsátod, A zajos tenger veszedelme közzé Büszke hajódat.” A politikai élet „zajos tengeré”-től valóban messze volt még.

De nem kerülhették el a fiatal költők a korban szintén erősen divatozó rokokó pástori-idilleket sem (mint erre Gálos Rezső is rámutat). Szentjóni is hódolt e konvencionálnak. Nagy elődje és mestere ebben — legalább oly mértékben mint a Hainbund és a

Musenalmanach költői! — Faludi. Nem egy ilyen versének hangja, végkövetkeztetése éppen Faludié. Szentjóni azonban csakhamar nemcsak a göttingaiak formai varázsa alól, de Faluditól is igyekezett szabadulni, „s mint minden igazi költő, a maga külön útját járta”. Más helyütt helyesen jegyzi meg Gálos Rezső, hogy „Szabó már forrásától eltér és maga kedvére alakítja a folytatást” a későbbi versekben (53. old.). Régebbi tanulmányaihoz képest az egyik határozott előre-lépés Gálos Rezsőnek, hogy szembezáll a Szentjóni Szabó költészetét lebecsülő irodalomtörténeti hagyományokkal és meggyőződen igyekszik bizonyítani igazi értékét. E ponton kerülnek előtérbe Gálos Rezső könyvében a verstani és formai elemzések, amelyek több fejezetben keresztül — különféle vonatkozásban — összefüggő egészet alkotnak. Viszont ugyanitt legerősebb a kísértés saját múltbeli kutatásainak és értékelésének fenntartására (a sokat emlegetett Musenalmanach és a Hainbund-költészet). Igen meggyőzően és nagy hozzáértéssel mutatja be Szentjóni megérkezését az ún. „népies” műdalokhoz. E „népies-ség” felé való fejlődésében látja költészete csúcspontját, mivel Szentjóni az 1793–94-es verseket megsemmisítette. „Így a forradalmi vonal fejlődésében inkább prózai munkáira vagyunk utalva” — állapítja meg Gálos Rezső. Annyiban lehet ez igaz, amennyiben a kimondottan forradalmi-politikai, de elvesztett költeményeket vesszük tekintetbe. Ámde Szentjóni radikalizálódása már jóval 1793–94 előtt megkezdődött.

Éppen Szentjóni szentimentalizmusa mutatja megmaradt versein keresztül ezt a radikalizálódást. Szentimentalizmusát pedig Gálos Rezső éppenséggel tagadja: „Sem egyéniségében, sem költészetében igazi szentimentalizmus nincs”. (48. old.) Vagy miféle szentimentalizmust látott Szentjóni Szabó költészetében Kazinczy és milyen érzékenységről beszélhetett Csokonai a *Tempefői*-ben Szentjóni Szabó korai verseivel kapcsolatban? — II. József halála után Szentjóni sok társával együtt állás nélkül maradt. Látnia kellett, hogy Lipót és Ferenc zsarnoki uralma áthatolhatatlan, hatalmas egészet, összefüggő rendszert képez. Párizsban viszont a ledől romok omladékaiból a *közbizalom* oszlopát építik. (Ezt meg is énekli „*Mirabeau*” halálára írt rövid versében.) Az 1790–91-es országgyűlés munkái valószínű komédiává torzulnak. Lipót, de még inkább Ferenc módszeről mindinkább lehullt a lepel és bebizonyosodott az uralkodóról, hogy gyáva, hitszegő politikát folytatott, visszaélt a bizonkodók hitével.

Nem véletlenül tolódik Szentjóni Szabó egyre inkább balfelé. A haladó értelmiség tagjai egyre inkább érezték azt az irtózatot

ellentétet, amely a forradalmi Franciaország és a feudális Magyarország között feszült. Szentjóni is egy ideig bizakodik és drámát ír Ferenc koronázására. Hatalmas figyelemztetés az uralkodó felé a „Mátyás király”. Mátyásban a magyar nemzeti királyt támogatja fel, másrészt elveti azt a korban igen népszerű elméletet, amely szerint az uralkodó jó, csak a tanácsosok gonoszak. Világosan bemutatja, hogy az uralkodó személyes felelőssége dönt. Kétségtelen, a darabnak — túl ünnepi aktualitásán — határozott politikai értelme és jelentősége volt —, mint erre Gálos Rezső részletesen rámutat.

Szentjóni szentimentalizmusa radikalizálódásának jele volt. Gálos Rezsőnek itt jó alkalma lett volna a mélyebb összefüggésekre felhívni a figyelmet. Éppen szentimentalizmusa győz meg arról, hogy a jakobinus mozgalomnak igenis volt hazai talaja és nem francia „import” volt csupán, mint sokáig szerették hirdetni. Nem azért maradt elszigetelt, mert a „magyar nemzetiségétől” idegen mozgalom lett volna. Szentjóni határozottan kívánta a zsarnoki rendszer megdöntését egy ilyen mozgalomtól. Ennek érdekében a „legbelsőbb” ember, a természet szerinti ember emeli fel szavát. Rousseau-nál is, nálunk is a „természeti ember” lázadása gyakran radikalizáló állapotot jelez. Lázad a rossz jelen ellen és elvágyik belőle. Befelé fordul és a legszubjektívabb érzések között keresi a boldogságot. Így fejlenek ki Szentjóni „boldogság”-versei, amelyek jellegzetes hordozói szentimentalizmusának. Boldogság, szerelem és igaz barátság hármass motívuma szövi át ezeket a darabokat. Hirdeti a csüggedhetetlen szív örömet. Feltűnik a „kötelesség kielégít”-motívuma is, amely világot vet arra, hogy Szentjóni nem véletlen és nem minden átmenet nélkül fordította Senecát — mint a sztoicizmus jelentős képviselőjét — a börtönben. A boldogság és szeretet egyaránt egyéni és társadalmi érvényű ezekben a versekben. Feltűnik az „arany szabadság” képe is (amely már Ányos költészetében is ott kísért). Saját életében is van egy pont: a boldog gyermekkor, s az emberiség történelmében is van egy kor: az arany szabadság kora, az egyenlőség és közjó ideje — ahová ő visszavágyik. A *Kívánság*-ban a leghatalmasabb szentimentális vágy kap erőteljes hangot abban a feszültségben, amelynek egyik pólu-

sán az a rousseau-i felismerés áll, hogy „az isten boldogságra teremtett mindent...”, a másikon pedig a valóság keserves képe, hogy „ez az egész rajzolásom, csak — kívánság”.

Az egyéni és társadalmi élet boldogtalansága a legteljesebb elvágódást váltja ki belőle. A *Gyermekkori idők emlékeztet*-ben, de főleg A *Tavas*-ban az arany szabadság, a gyermekség, a tavasz képe már több mint szimbólum: teljes azonosulás. A felfüggesztett kis kard képébe egész boldog gyermekkorát sűrítette bele. A *Tavas* visszavágódása sokkal szubjektívabb Ányos visszavágódásánál az „Arany századok”-ba.

Az említett verseket (Az igaz világi boldogság; A mai világ; A gyermekkor idők emlékeztet; A *Tavas*) Gálos Rezső mint „legjobb népess” alkotásokat tartja számon. — Bizonyos formai elemzésnél marad meg az „*Első Mária magyar király élet*”-nek tárgyalásakor is. Néhány értékes szempontot megemlít, de még néhányat jobban kiaknázhatott volna. (A közös teherviselés gondolata túl —, amelyet Gálos Rezső említ — az uralkodó Társadalmi Szerződés szerinti kötelessége, a felvilágosult ember öntudata a XVIII. század „bölcsességéről.”) Ebben a prózai töredékében is van egy mélyebb összefüggés, amely szintén a szentimentalizmus felé mutat. Máriaiban összeütközés van egyéni és közéleti szerepe között. Uralkodnia kellene, hiszen apja, Nagy Lajos szánta erre, és Máriát a vágyakozás, a reménytelen szerelem emészto gondolata tölti el. — Még egy szempont a töredékekkel kapcsolatban: a műfaji probléma. Szentjóni Szabó kísérlete új utat nyithatott volna meg a regény, a történelmi regény fejlődésében. Sajnos, hatás nélkül maradt, de még olyan magyar regény is, mint a Fanni hagyományai. Hosszú ideig nem történt e műfaj fejlesztése terén szinte semmiféle kísérlet.

Gálos Rezső be nem fejezett tanulmánya megmutatja, mik a tennivalók Szentjóni Szabó László költői hagyatéka körül. Megmutatja, hogy mindenekelőtt szükség van a versek meglehetősen pontos keletkezési időrendjének összeállítására, s hogy mindenekelőtt hasznos lesz — akár önálló tanulmány, akár összefoglaló munka keretében — Szentjóni Szabó László életművének megfelelő értékelése.

Kovács Győző

TÁRSASÁGI HIREK

Az Irodalomtörténeti Társaság tagdíját 1957. augusztus 1-ig a következők fizették be:

Angyal Endre (25 Ft)
Ardó Mária (25)
Ascher Oszkár (10)
Barta András (20)
Barta János (50)
Beke Albert (10)
Belia György (10)
Benda Kálmán (25)
Benedek Marcell (25)
Bikácsi László (25)
Bodor Sándor (10)
Bögel József (10)
Dénes Szilárd (10)
Dienes András (25)
Dankó Imre (10)
Eckhardt Sándor (25)
Elek László (10)
Fazekas László (10)
Földessy Gyula (25)
Gellért Oszkár (25)
Gráf Rezső (10)
Horváth János (25)
Illés Endre (25)
Imre Lajos (30)
Joós Ferenc (10)
Juhász Géza (25)
Kállai Gyula (100)
Katona Béla (10)
Klaniczay Tibor (50)
E. Kovács Kálmán (25)

Kőhalmi Béla (25)
Kőpeczi Béla (25)
László József (10)
Lengyel Béla (25)
Makay Gusztáv (10)
Margócsy József (10)
Nagy Péter (25)
Nagyajtői István (10)
Némédi Lajos (25)
Némédi Lajosné (10)
Oltványi Ambrus (25)
Orosz László (10)
Pais Dezső (40)
Pataky László (25)
Péczeli László (25)
Rónay György (50)
Rubinyi Mózes (50)
Ruttkay Kálmán (25)
Salyámosy Miklós (10)
Sáfrány Györgyi (25)
Scheiber Sándor (25)
Szabó Gyula (10)
Takács Béla (10)
Törő Györgyi (25)
Vargha Kálmán (30)
Vincze Géza (25)
V. Kovács Sándor (25)
Vörös Márton (25)
Zsadányi Nagy Árpád (10)

СОДЕРЖАНИЕ

Д. Гелеи: ДВА ПИСЬМА ОБ ЯНОШЕ АРАНЬ ОТ ЕГО СОВРЕМЕННИКА ИЗ Г. НАДЬСАЛОНТА

Литературовед профессор Фридьеш Ридл 70 лет тому назад в 1887 году опубликовал свою выдающуюся книгу об Яноше Арань. Однако и после появления своей знаменитой работы он продолжал собирать данные о жизни Яноша Арань. Дьердь Розвань, бывший адвокат в г. Надьсалонта, также написал несколько статей, посвященных жизни Яноша Арань, и по просьбе Ридл он в двух письмах резюмировал свои воспоминания об учебных годах Яноша Арань. Эти письма были найдены в наследстве умершей столичной преподавательницы Илона Гелеи Яулус.

Ш. Шейбер: НЕИЗВЕСТНАЯ САТИРА ЯНОША АРАНЬ: ПОДЕНЩИКИ НАЦИИ

Приблизительно четыре месяца до смерти Яноша Арань к нему обратились в письме из г. Коложвар с просьбой написать стихотворение для альбома, посвященного памяти Яноша Криза. Ссылаясь на ослабление своего зрения Арань телеграммой отказался в содействии, но на обратную сторону упомянутого письма он написал карандашом сатиру в прозе о благодарности нации писателям. Эта сатира теперь впервые публикуется из коллекции рукописей Академии Наук Венгрии.

Ш. Сабади: О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЯНОША АРАНЬ В Г. НАДЬКЕРЕШ

Сообщенные в статье данные распределяются на две части: в первой части одно до сих пор неизвестное письмо Яноша Арань до некоторой степени бросает свет на душевный кризис поэта после революции. Вторая часть предоставляет данные к его преподавательской деятельности: память о его воспитательной работе сохраняют те школьные письменные работы, которые он исправлял и снабжал своими замечками. Некоторые письма, написанные Яношом Арань как секретарем Академии своему бывшему ученику Арон Силади свидетельствуют о связи, которая создалась в годы его пребывания в г. Надькереш и углублялась в позднейший период. Другим документом его воспитательной деятельности — это несколько критик баллад, опубликованных в вышедшем в эпоху абсолютизма журнале студентов: «Часы перерыва» (Szünőrák). В данном журнале появились две стихотворческие попытки Лайоша Толнаи из его школьных годов, на которые Арань отозвался неблагоприятной критикой.

Л. Пок: ПРЕДШЕСТВУЮЩИЕ СОБЫТИЯ ИЗДАНИЯ ЖУРНАЛА «ЗАПАД» (NYUGAT)

Современная венгерская литература разворачивается в журнале «Ньюгат» и в литературных движениях, имевших место вокруг этого журнала. Настоящая статья является одной частью готовящегося к изданию труда, в котором излагается в широких рамках развитие современной венгерской литературы. В статье анализируется литературный процесс, приведший к появлению журнала «Ньюгат», и исследуется литературоведческое значение, мировоззрение, общественный характер, и зарубежные связи четырех

журналов («Венгерский Гений» [«Magyar G6niusz»], «Наблюдатель» [«Figyel6»], «Среда» [«Szerda»], «Будущность» [«J6v6end6»]) которые играли значительную роль в подготовке эстетических и общественных предначертаний и борьбы журнала «Ньюгат».

П. Панди: ДОБОР В ТРАНСИЛЬВАНСКИХ АРХИВАХ II.

1. В статье публикуются и излагаются два антиклерикальных стихотворения, которые представляют сильный антиклерикальный голос в начале XIX. века. На неизвестного автора стихотворений ощущаемое действие оказала поэзия Чоконани.

2. Излагается до сих пор еще не появившееся в печати письмо Верешмарти, написанное им Габору Тэрэк, по случаю смерти Кароля Кишфалуди.

ДИСКУССИЯ

Иштван Бори: К первому тому критического издания сочинения Яноша Арань.

ДОКУМЕНТАЦИЯ

Эндре Чаткаи: Кем был «великий Шимон», о котором писал Янош Арань.

Калман Варга: Данные к путешествиям и связи Жигмонда Мориц в Чехословакии.

Андраш Кубиньи: Выпады комитатов против Жигмонда Мориц в 1931 г. — Шесть неопубликованных писем Жигмонда Мориц. (На основании сообщения *Геза Хедьальяи Киши*).

Мариа Таусиг: Записки к некоторым письмам Жигмонда Мориц.

Силард Денеш: Что говорится об учебных годах Жигмонда Мориц в его школьных свидетельствах.

Корнелшу Кодарчеа: О пребывании Жигмонда Мориц в Трансильвании.

Жужа Д. Зэлдхелы: Об источниках двух рассказов Кароля Зилахи.

Иштван Еленич: Проза и стихи в драматическом языке Йожефа Катона.

Шандор Шейбер: Сын Гога и Магога.

ОБЗОР

Дьёрдь Ронаи: Избранные сочинения Пала Дьюлаи I. II.

Ласло Орос: Ласло Немет.

Марцелл Бенедек: Аурел Карпати: После генеральной репетиции.

Миклош Надь: Примечания к новейшим сочинениям Аладара Комлош

Миклош Коваловски: Нандор Хегедюш. Ади в г. Надьварад.

Дьёрдь Раба: Дьёрдь Ронаи: Поэты эпохи французской Возрождения.

Густав Макаи: «Великие венгерские рассказчики».

Миклош Шальмаошии: Элек Гожду: Благородная ржавщина.

Йожеф Фюши: Шандор Броди: Орел в Пеште.

Гергель Гергель: Лайош Толнаи: Новый феишпан (Губернатор комитата в Венгрии).

Дьёзё Ковач: Режё Галош: Ласло Сентьеби Сабо.

CONTENU

Dezsd6 Geleji: DEUX LETTERS D'UN CONTEMPORAIN DE NAGYSZALONTA SUR J4NOS ARANY

Frigy6s Riedl, historien de la litt6rature, professeur de l'Universit6 a publi6 il y a 70 ans en 1887, son excellent ouvrage relatif 4 J4nos Arany. Apr6s l'apparition de ce fameux volume il n'a pas cess6, cependant, de recueillir assid6ment tous les renseignements se r6f6rant 4 la vie de J4nos Arany. Aussi Gy6rgy Rozv4ny, ancien avocat de Nagyszalonta avait r6dig6 plusieurs essais sur le po6te, 4 l'invitation de Riedl, a r6sum6 ses souvenirs de l'6poque scolaire de Arany, dans deux lettres. Les lettres viennent d'6tre retrouv6es dans l'h6ritage de Ilona Geleji Jaulusz, feue institutrice 4 Budapest.

Sándor Scheiber : LA SATIRE INCONNUE DE JÁNOS ARANY : «LES JOURNALIERS DE LA NATION» (A NEMZET NAPSZÁMOSAI)

János Arany, à peu près quatre mois avant sa mort, reçoit une invitation de Kolozsvár, dans laquelle il est prié de contribuer un poème pour un album en commémoration de János Kriza. Se référant à l'affaiblissement de ses yeux, il refuse par télégramme sa collaboration, il ne manque pas cependant, de rédiger au crayon au verso de la lettre d'invitation une satire en prose sur la gratitude de la nation à l'égard des écrivains. La satire qui se trouvait au Département des Manuscrits de l'Académie des Sciences de Hongrie voit le jour maintenant pour la première fois.

Sándor Szabadi : REMARQUES A L'ACTIVITÉ DE JÁNOS ARANY A NAGYKÖRÖS

Les données publiées dans l'article se divisent en deux parties : Une lettre de Arany, jusqu'à présent inédite, publiée dans la première partie, nous permet d'examiner de près la crise morale éprouvée par la poète après la révolution. La seconde partie fournit des renseignements relatifs à son activité, comme professeur de lycée : des devoirs corrigés et marginés par Arany conservent les souvenirs de son activité pédagogique. La relation avec un ancien élève, Áron Szilády, commencée au cours des années de Nagykörös et approfondie plus tard, est témoinnée par quelques lettres, lui adressées par János Arany en sa qualité de secrétaire de l'Académie. Les critiques, relatives à quelques ballades, parues pendant les années de l'absolutisme, dans un journal d'étudiant, intitulé «Szünórak» (Heures de loisir) représentent un autre document de son activité éducative. Pendant ses années d'études, Lajos Tolnay a fait paraître dans ce journal deux de ses expériences en vers, lesquelles ont reçu une critique défavorable de la part de Arany.

Lajos Pók : LES PRÉCURSEURS DE LA REVUE «NYUGAT» (L'OCCIDENT)

La nouvelle littérature hongroise se développe dans la revue «Nyugat» et dans le mouvement littéraire, lequel se constitue autour d'elle. L'étude, la partie d'une oeuvre en préparation, qui traitera l'évolution de la nouvelle littérature hongroise dans des cadres plus larges, analyse le procédé littéraire, qui a abouti à cette revue ; elle examine ensuite l'importance du point de vue de l'histoire littéraire, le caractère social et les relations étrangères de quatre revues : Magyar Géníusz, Figyelő, Szerda et Jövendő (le Génie Hongrois, l'Observateur, Mercredi et L'avenir) qui jouent un rôle considérable dans la préparation des buts et des luttes esthétiques et sociaux de «Nyugat».

Pál Pándi : GLANEMENT DANS LES ARCHIVES DE LA TRANSYLVANIE, II.

1. L'étude publie et commente deux poèmes anticléricaux qui reflètent le ton vigoureux du XIX^e siècle se dirigeant contre le clergé. Il est aisé à constater que la poésie de Csokonai a exercé une influence sur l'auteur inconnu. 2. La publication rend compte d'une lettre inédite de Vörösmarty, écrite à Gábor Török à l'occasion du décès de Károly Kisfaludy.

DÉBAT

**István Bory : LA IÈRE VOLUME DE L'ÉDITION CRITIQUE DE ARANY.
NOTES ET DOCUMENTS**

Endre Csatkay : Qui était le «grand Simon», chanté par János Arany? — **Kálmán Vargha :** Sur les voyages et relations en Tchécoslovaquie de Zsigmond Móricz. — **András Kubinyi :** Les attaques des comitats contre Zsigmond Móricz en 1931. — Six lettres inédites de Zsigmond Móricz (d'après les communications de Géza Hegyaljai Kiss). — **Mária Tauszig :** Notes relatives à quelques lettres de Zsigmond Móricz. — **Szilárd Dénes :** Ce que nous racontent les bulletins scolaires des années d'études de Zsigmond Móricz. — **Corneliu Codarcea :** Le voyage de Zsigmond Móricz en Transylvanie. — **Zsuzsa D. Zöldhelyi :** Les sources de deux nouvelles de Károly Zilahy. — **István Jelenits :** La prose et le vers dans la langue dramatique de József Katona. — **Sándor Scheiber :** Les fils de Gog et Magog.

REVUE

György Rónai : Les oeuvres choisies de Pál Gyulai, T. I.—II. — *László Orosz* : László Németh. — *Marcell Benedek* : Aurél Kárpáthy : Après la répétition générale (Főpróba után). — *Miklós Nagy* : Notes sur les dernières oeuvres de Aladár Komlós. — *Miklós Kovalovszky* : Nándor Hegedűs : Ady à Nagyvárad. — *György Rába* : György Rónay : Les poètes de la renaissance française. — *Gusztáv Makay* : «Grands narrateurs hongrois.» — *Miklós Salyámosy* : Elek Gozdsu : La rouille noble (Nemes rozsda). — *József Fűsi* : Sándor Bródy : L'aigle à Pest (A sas Pesten). — *Gergely Gergely* : Lajos Tolnai : Le nouveau préfet (Az új főispán). — *Győző Kovács* : Rezső Gálos : László Szentjóbí Szabó.

INHALT

Dezso Geleji : ZWEI BRIEFE EINES ZEITGENOSSEN ÜBER JÁNOS ARANY

Frigyes Riedl, Literaturhistoriker und Universitätsprofessor, hat vor 70 Jahren, in 1887, sein hervorragendes Buch über János Arany veröffentlicht, jedoch die Sammlung der Angaben über das Leben des Dichters auch nach Erscheinen des berühmten Werkes fleissig fortgesetzt. Der ehemalige Advokat in Nagyszalonta, György Rozvány, schrieb gleichfalls mehrere Studien über Arany, und fasste auf Riedl's Anregung seine, von der Studentenzeit des Dichters stammenden Erinnerungen in zwei Briefen zusammen. Die Briefe sind im Nachlass der Frau Ilona Geleji-Jaulusz in Budapest aufgefunden worden.

Sándor Scheiber : JÁNOS ARANY'S UNBEKANNTE SATIRE : DIE TAGLÖHNER DER NATION (A NEMZET NAPSZÁMOSAI)

Etwa vier Monate vor seinem Tode wurde János Arany aus Kolozsvár ersucht für ein zum Gedächtnis von János Kriza herauszugebendes Album ein Gedicht zu verfassen. János Arany berief sich auf seine verminderte Sehkraft und sagte telegrafisch ab, auf die Rückseite des an ihn gerichteten Briefes schrieb er jedoch mit Bleistift eine Satire in Prosa über die Dankbarkeit der Nation den Schriftstellern gegenüber. Die Satire befindet sich im Handschriftenarchiv der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und wird jetzt zum ersten Mal veröffentlicht.

Sándor Szabadi : ZU JÁNOS ARANY'S TÄTIGKEIT IN NAGYKÖRÖS

Die im Artikel veröffentlichten Angaben zerfallen in zwei Gruppen : Der bisher unbekannte Brief von Arany in der ersten Gruppe gestattet einen gewissen Einblick in die seelische Krise, in welche der Dichter nach der Revolution geriet. Die zweite Gruppe enthält Daten über seine Tätigkeit als Professor : die Erinnerung an seine erzieherische Tätigkeit wird von den Schularbeiten aufbewahrt, die Arany eingehend korrigiert und mit Randbemerkungen versehen hat. Von den Beziehungen zu seinem gewesenen Schüler, Áron Szilády, welche auf die Jahre in Nagykőrös zurückgehen, und sich später vertieften, zeugen einige Briefe, die János Arany als Sekretär der Akademie an Szilády gerichtet hat. Weitere Dokumente zu seiner pädagogischen Tätigkeit bilden die, in den Jahren des Absolutismus in der Studentenzeitung »Szünórák« (Musstunden) erschienen Balladenkritiken. In diesem Blatt veröffentlichte Lajos Tolnay einige seiner Gedichtsversuche aus seiner Studienzeit die von Arany ungünstig beurteilt wurden.

Lajos Pók : DIE VORLÄUFER DER ZEITSCHRIFT »NYUGAT« (DER WESTEN)

Die moderne ungarische Literatur entfaltet sich in der Zeitschrift »Nyugat« und in der sich um diese entwickelnden, literarischen Bewegung. Die Abhandlung, die einen Teil eines, in Entstehung begriffenen Werkes bildet, das die Entwicklung der modernen ungarischen Literatur auf einer breiteren Basis behandeln soll, analysiert den literarischen Vorgang, der in dieser

Zeitschrift gipfelte, und untersucht die literaturgeschichtliche Bedeutung, den weltanschaulichen und sozialen Charakter, sowie die ausländischen Beziehungen von vier derartigen Zeitschriften: Magyar Génusz, Figyelő, Szerda und Jövendő »Ungarischer Genius«, »Beobachter«, »Mittwoch« und »Zukunft«) die eine beachtungswerte Rolle in der Vorbereitung der ästhetischen und sozialen Zielsetzungen und Kämpfe von »Nyugat« erfüllen.

Pál Bándi: NACHLESE IN SIEBENBÜRGISCHEN ARCHIVEN II.

1. Die Abhandlung veröffentlicht und erläutert zwei antiklerikale Gedichte, die der, am Anfang des XIX. Jahrhunderts wahrnehmbaren pfaffenfeindlichen Einstellung kraftvoll Ausdruck geben. Der unbekannte Dichter wurde begreiflicherweise von der Dichtung Csokonai's beeinflusst. 2. Die Mitteilung befasst sich ferner mit einem bisher noch ungedruckten Brief von Vörösmarty den der Dichter gelegentlich des Todes von Károly Kisfaludy an Gábor Török gerichtet hat.

DISKUSSION

István Bory: ZUM I. BAND DER KRITISCHEN ARANY-AUSGABE DATEN UND BEITRÄGE

Endre Csatkai: Wer war der von János Arany besungene »grosse Simon«? — *Kálmán Vargha*: Beiträge zu den Reisen und Beziehungen Zsigmond Móricz' in der Tschechoslowakei. — *András Kubinyi*: Der Angriff der Komitate gegen Zsigmond Móricz in 1931. — Sechs un veröffentlichte Briefe von Zsigmond Móricz (nach den Angaben von Géza Hegyaljai Kiss). — *Mária Taussig*: Anmerkungen zu einigen Briefen von Zsigmond Móricz. — *Szilárd Dénes*: Was erzählen die Schulberichte über Zsigmond Móricz' Studienjahre. — *Corneliu Codarcea*: Über die Reise von Zsigmond Móricz in Siebenbürgen. — *Zsuzsa D. Zöldhelyi*: Über die Quellen von Károly Zilahy's zwei Erzählungen. — *István Jelenits*: Prosa und Vers in József Katona's dramatischer Sprache. — *Sándor Scheiber*: Die Söhne Gogs und Magogs.

RUNDSCHAU

György Rónay: Pál Gyulay's ausgewählte Werke, B. I.—II. — *László Orosz*: László Németh. — *Marcell Benedek*: Aurél Kárpáti: Nach der Generalprobe (A főpróba után). — *Miklós Nagy*: Anmerkungen zu den neuesten Werken von Aladár Komlós. — *Miklós Koválovsky*: Nándor Hegedűs: Ady in Nagyvárad. — *György Rába*: György Rónay: Die Dichter der französischen Renaissance. — *Gusztáv Makay*: »Grosse ungarische Erzähler«. — *Miklós Salyámosy*: Elek Gozdsu: Der edle Rost (Nemes rozsa). — *József Füsi*: Sándor Bródy: Der Adler in Pest (A sas Pesten). — *Gergely Gergely*: Lajos Tolnai: Der neue Obergespan (Az új főispán). — *Győző Kovács*: Rezső Gálos: Szentjóni Szabó László.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Szöllősy Károly

Kézirat beérkezett: 1957, VII. 2. — Terjedelem: 12,8 (A/5) ív + 9 melléklet

42770/57 Akadémiai Nyomda, V., Gerlőczy u. 2. — Felelős vezető: Bernát György

IRODALOMTÖRTÉNET

1957.

3. SZÁM

<i>Geleji Dezső</i> : Egy nagyszalonta! kortárs két levele Arany Jánosról.....	267
<i>Scheiber Sándor</i> : Arany János ismeretlen satírája : A nemzet napszámossai.....	274
<i>Szabadi Sándor</i> : Arany János nagykrősi működéséhez.....	276
<i>Pók Lajos</i> : A Nyugat előzményei	285
<i>Pándi Pál</i> : Tallózás erdélyi levéltárakban II.	304

VITA

<i>Bory István</i> : Az Arany kritikai kiadás I. kötetéhez	308
--	-----

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Csatkai Endre</i> : Ki volt az Arany megénekelte „nagy Simon”?	312
<i>Vargha Kálmán</i> : Adalékok Móricz Zsigmond csehszlovákiai útjaihoz és kapcsolataihoz	313
Hat kiadatlan Móricz-levél. (Hegyaljai Kiss Géza közlései nyomán)	342
<i>Tauszig Mária</i> : Jegyzetek Móricz Zsigmond néhány leveléhez	346
<i>Codarcea Corneliu</i> : Móricz Zsigmond erdélyi útjáról	351
<i>Dénes Szilárd</i> : Mit beszélnek Móricz Zsigmond tanulóveiről az iskolai értesítőkönyvek?	354
<i>D. Zöldhelyi Zsuzsa</i> : Zilahy Károly két elbeszélésének forrásáról	360
<i>Jelenits István</i> : Próza és vers Katona drámai nyelvében	365
<i>Scheiber Sándor</i> : Góg és Magóg fia	372

SZEMLE

<i>Rónay György</i> : Gyulai Pál válogatott művei I., II.	373
<i>Orosz László</i> : Németh László : Égető Eszter	376
<i>Nagy Miklós</i> : Jegyzetek Komlós Aladár legújabb műveihez	380
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Hegedüs Nándor : Ady Nagyváradon	384
<i>Rába György</i> : Rónay György : A francia reneszánsz költői	388
<i>Makay Gusztáv</i> : „Nagy magyar elbeszélők”	390
<i>Salyámosy Miklós</i> : Gózdú Elek : Nemes rozsa	393
<i>Füsi József</i> : Bródy Sándor : A sas Pesten	397
<i>Benedek Marcell</i> : Kárpáti Aurél : Főpróba után	399
<i>Gergely Gergely</i> : Tolnai Lajos : Az új főispán	401
<i>Kovács Győző</i> : Gálos Rezső : Szentjóni Szabó László	403

TÁRSASÁGI HÍREK

Ara : 8,— Ft

Előfizetés egy évre : 24,— Ft

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1957.

1—2. SZÁM

TARTALOM

<i>Bóka László</i> : A XX. századi irodalomtudomány problémái ..	1
<i>Klaniczay Tibor</i> : A magyar reformáció irodalma ..	12
<i>V. Kovács Sándor</i> : Garázda Péter ..	48
<i>Gyenis Vilmos</i> : Bethlen Miklós Imádságoskönyve ..	53
<i>Kiss Ferenc</i> : József Attila ritmikája II.	79

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>Scheiber Sándor</i> : Adatok Arany János ifjúkori olvasmányaihoz ..	99
--	----

EMLÉKEZÉSEK

<i>Zolnai Béla</i> : Emlékezés Juhász Gyulára ..	112
--	-----

VITA

<i>Szif Rezső</i> : Megjegyzések Wittmann Tibor Csombor tanulmányához ..	121
--	-----

ADATTÁR

<i>Mráz Vera</i> : Egy Zrínyi-irat ..	125
<i>Hegedűs Nándor</i> : Hét ismeretlen Ady-vers és néhány ismeretlen Ady próza ..	126
<i>József Attila</i> : Irodalom és szocializmus (Közlő : Szántó Judit) ..	134

SZEMLE

<i>Bölöni György</i> : Bóka László Ady-monográfiája ..	147
<i>Ortutay Gyula</i> : A magyar Simplicissimus ..	151
<i>Pálffy Endre</i> : Eugén Jebeleanu, a költő és műfordító ..	156
<i>Wéber Antal</i> : P. Kádár Jolán : A drámaíró Csokonai ..	160
<i>Dömötör Tekla</i> : Magyar népköltészet ..	163
<i>Kovács Győző</i> : Batsányi János válogatott művei ..	165
<i>Fenyő István</i> : Fejős Imre : Vörösmarty arca ..	168
<i>Hegedűs Éva</i> : Komját Aladár (bibliográfia) ..	170
Idegennyelvű ismertetések ..	181

AZ IRODALOMTÖRTÉNET és az IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK számonként is vásárolható és előfizethető az Akadémiai Kiadónál (Budapest, V. ker., Alkotmány u. 21.) és könyvesboltjában (Budapest, V. Váci utca 22.)

E. 41.

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1957.

4. SZÁM

TARTALMÁBÓL

SZEKERES LÁSZLÓ: Jókai és Petőfi szakítása

NEMESKÜRTY ISTVÁN: A XVI. század utolsó három
évtizedének postillairodalmából

ZIMÁNDI P. ISTVÁN: Péterfy Jenő utolsó éve

VITA

ADATOK ÉS ADALÉKOK

SZEMLE

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ,
KIRÁLY ISTVÁN, KOCKÁS SÁNDOR, TÓTH DEZSŐ

Felelős szerkesztő:

BÓKA LÁSZLÓ

Segédszerkesztő:

VARGHA KÁLMÁN

E szám munkatársai: Szekeres László tudományos kutató, Nemeskürty István könyvkiadóvállalati lektor, az irodalomtudomány kandidátusa, Zimándi P. István középiskolai tanár, Barta János egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora, Rubinyi Mózes ny. egyetemi tanár, az irodalomtudomány kandidátusa, Zoványi Jenő ny. egyetemi tanár, a történettudományok doktora, Garamvölgyi József akadémiai szaktitkár, Rózsa György könyvtáros, Oltványi Ambrus, az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Kovács Győző aspiráns, Rónay György író, műfordító, középiskolai tanár, Stoll Béla, az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Görgey Gábor író, műfordító, Makay Gusztáv gimnáziumi vezetőtanár, V. Kovács Sándor, az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Hopp Lajos középiskolai tanár, az Irodalomtörténeti Intézet tisztviselője.

A következő számok tartalmából: F. Ambrus Gizella: Ambrus Zoltán, a színikritikus, Basch Lóránt: Két literátor (Osvát és Babits), Bohuniczky Szeffi: Emlékezés Szabó Dezsőre, Czine Mihály: Móríc Zsigmond parasztábrázolásának kezdetei, Vargha Kálmán: Móríc Zsigmond kritikai fogadtatása, Zolnai Béla: Ady-émlékek. *Vita:* Vita József Attila betegségről (Szabolcsi Miklós—Varga Ervin), Tiborc Zsigmond: A magyar szocialisták líra előzményei és kezdetei, Komlós Aladár: Válasz Tiborc Zsigmondnak, Mezősi Károly: Petőfi szülőhelyének kérdése, V. Kovács Sándor: Pándi Pál tallózásaihoz. *Adatok és adatlékek:* Adamová, Zuzana: Magyar drámák a cseh színpadon a múlt század második felében, Benedek Marcell: Benedek Elek és Ady Endre, Bródy Árpád: Tóth Árpád gyerekkoráról, Busa Margit: Tompa Mihály ismeretlen versei, Csekey István: Liszt Ferenc Baranyában, Dienes András: Egy békési Petőfi-legenda, Dobossy László: Adalék Az ember tragédiája falanszter-jelenetének magyarázatához, Fenyő István: Kihagyott részletek Kisfaludy Károly naplójából, Berkovits Ilona: Zichy Mihály ismeretlen János vitéz illusztrációi, Grezsa Ferenc: Egy Juhász Gyula-vers története, Hegedűs Nándor: Juhász Gyula ismeretlen bökversei, Kovács Győző: Ady és Ányos „piros szekere”, V. Kovács Sándor: Grell János irodalmi munkássága, Kunszery Gyula: „Csokonainak egy ismeretlen költeménye”, Mezősi Károly: Móra Ferenc ismeretlen ifjúkori költészetéből, Nagyrevi György: A Vörösmarty-árvák javára indított gyűjtés története, Szabó György: Benedetto Croce megiegyvzése József Attila egy verséhez, Vincze Géza: Jókait követnek jelölők Komáromban, D. Zöldhelyi Zsuzsa—Köllő Miklósné: Vörösmarty Szózatának első orosz fordításai, D. Szemző Piroska: Adatok Tömörkény István életéhez, Bory István: Jókai házasságlevele, Scheiber Sándor: Arany János ifjúkori elégiája: Gabuz Istók halálára, Scheiber Sándor: Két Móríc Zsigmond-dokumentum, Branyiczky Dezső: „Emlékek Annabálja”, Boros Lajos: Kiegészítések A magyar irodalom helyi hagyományai c. füzethez, Fülöp Géza: Gárdonyi Géza levelei id. Szinnyei Józsefhez, Vargha Kálmán: Sebők Zsigmond meséi egy posthumusz Móríc-kötetben, Bodolay Géza: Adatok a soproni Magyar Társaság szabadságharc előtti életéből. *Szemle:* Eckhardt Sándor: Horváth János: A reformáció jegyében, Benedek Marcell: Csathó Kálmán: Ilveneknek láttam őket, Fenyő István: Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai, Fenyő István: Trócsányi Zoltán: A nagyenyedi kollégium történetéhez, Hegedűs Géza: Kalauz a magyar ifjúsági irodalom történetéhez, Jávör Ottó: Kardos László: Száz vers, Rónay György: Lovik Károly: A néma bűn, Rónay György: Jékely Zoltán: Tilalmas kert, Makay Gusztáv: Két tanárregény, Belia György: Lengyel Géza: Ady a műhelyben, Lengyel Dénes: Móra Ferenc: A világ így megyen, Cs. Gárdonyi Klára: Mikszáth Kálmán: Összes művei, Sik Csaba: Nemes Nagy Ágnes: Szárazvillám, Kiss József: Virágénekek és mulattatónóták a XVII—XVIII. században, Péter László: Röpülj páva, röpülj, Németh G. Béla: Sziklay László: Gáspár Imre, Belia György: Füst Milán: Emlékezések és tanulmányok, Szijgyártó László: Szücs Sándor: Pusztai szabadok, Bán Imre: Tolnai Gábor: Vázlatok és tanulmányok, László Gyula: A legendák Petőfije, Bikácsy László: Komlós Aladár: Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében, Nagy Péter: Illés Endre: Krétarajzok, Kovalovszky Miklós: Ady Endre válogatott levelei, Törő Györgyi: Czuczor Gergely válogatott művei.



SZEKERES LÁSZLÓ

JÓKAI ÉS PETŐFI SZAKÍTÁSA

1

A nagy forradalmár költőt éveken át szoros baráti szálak fűzték Jókaihoz. 1848-ban azonban eltávolodnak egymástól s szeptember elején végleg szakítanak. Az elhidegülés menete és ténye Jókai szabadságharcos szereplésének lényeges — mind ez ideig feldolgozatlan — összefüggéseire világít rá, s éppen ezért a meg hasonlítás körütekintő vizsgálata fontos helyet foglal el Jókai 1848-as munkásságának felmérésénél. A szakítás ugyanis nemcsak berekesztője egy folyamatnak, hanem nyitánya is a radikális őszi időszaknak. Előkészítője s ugyanakkor szer ves tartozéka is Jókai szeptember utáni tevékenységének.

Jókai 1841-ben Pápán ismerkedik meg Petőfivel. Kapcsolatuk már ekkor több mint iskolatársi ismeretség, s a nyári szünidőben hosszú időt töltenek együtt Jókaiék családjá nál Komáromban. A következő tanévben már Kecskeméten találkozik Jókai Petőfivel, mint hányatott sorsú vándorszínésszel, ki új világot, egy életteli valóságot képvisel a fiatal író szemében. Rövid időn belül meghitt baráti kapcsolat épül ki közöttük. Petőfi az irodalom felé fordítja Jókai érdeklődését, felkelti írói ambícióit. Nagy része van abban, hogy Jókai 1845 tava szán Pestre kerül, ő vezeti be a Fia tal Magyarorszá g mozgalmába. Level ei és költeményei beszédes bizonyítékai a forró barátságnak.¹ Házassága után 1847. november 4-e óta egy helyen laknak a Dohány utca 373. sz. alatti ház első emeletén levő háromszobás lakásban. Március 23-tól együtt szerkesztik az Életképeket. A kölcsönös barátságot azonban veszélyezteteti s zavarja, hogy Jókai 1848 tavaszán beleszeret Laborfalvi Rózába. Amikor június elején össze zördül barátjával, elköltözik Petőfiéktől a Hatvani és a Magyar utca sarkán levő hónapos szobába.

A fővárosban hamarosan megbotránkoztató hírek terjednek el az egy házban lakó fiatal író és a 31 éves, tapasztalt színésznő kapcsolatáról. Petőfi is határozott ellenszenvvel figyeli kapcsolatukat. Feltételezhető, hogy Laborfalvi Róza iránti ellenszenv még fiatal korából származik, amikor mint lenézett statisztá találkozott a híres színésznővel, ki 1837-től egyfolytában tagja volt a Nemzeti Színháznak.² Lehetséges, hogy a „főúri összekötteté seket” gondosan ápoló „gőgös királynő” már ekkor sértette Petőfi plebejus önérzetét s az arisztokrácia iránti rajongása különösen akkor bősztítette fel Petőfit, amikor az egész váro sban azt beszélték, hogy Laborfalvi Róza — akinek házasságon kívül született leánygyereke is volt már — „behálózta” barátját. A kezdeti időszakban elsősorban nem Jókait hibáztatja Petőfi s mindent megtesz Jókai és Laborfalvi Róza kapcsolatának felbontására. Amikor június végén Laborfalvi Róza és Jókai kiköltöznek egy svábhegyi kis vincellérházba nyaralni, igen hatá rozottan fellép a készülődő házasság megakadályozására. Ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy a szí-

¹ Mikszáth Kálmán: Jókai Mór élete és kora. Bp., 1910. 119. l.

² Szabó László: Jókai élete és művei. Bp. 1904. 112. l. — Hegedűs Sándorné: Jókai és Laborfalvi Róza. Bp. 1927. 238. l. — Vadnay Károly: Jókainé. Fővárosi Lapok. 1886. nov. 21. — Kőrösi László: Jókai Mór. Bp. 1904. 40. l.

nésző szépsége annyira elbűvölte Jókait, hogy az egybekelés — melyet Petőfi az író élettragédiájának tekintett — elmaradhatatlan. Előbb személyesen próbálja lebeszélni Jókait, majd közös barátaik meggyőzésével kísérletezik. Miután egyik sem használ, „kétségbeesett levélben” Pestre hivatja Komáromból Jókai édesanyját és Eszter nővérét, hogy „segítsenek neki egyetlen barátját olyan veszedelemtől megmenteni, mely annak egész életét tönkretevéseivel fenyegeti”. Jókai anyja is úgy látja, hogy Mór fia „raffinált kezek által szőtt hálóba keveredett”. Hiába mutatják be azonban Jókainak a színésznő leányát, hiába ígértetik meg vele, hogy elhagyja a „vén személyt”, a fiatal író a svábhegyi nyaralóból Piliscsabára szökik Laborfalvi Rózával, s tüstént meg is esküsznek. Szigligeti Ede küldi utánuk a házassághoz szükséges iratokat, majd hamarosan visszatérnek a Hatvani utcai lakásba. Hiába ígéri közben Petőfi, hogy „amint előkerül Marci, azonnal megyek én vele Komáromba, bármily nagy szükségünk volna is reá itt Pesten”.³ A fiatal házast már csak Jókai édesanyja szeretné ezután elválasztani.⁴

Petőfi nem azért avatkozik be Jókai házasságába, hogy ürügyet keressen az összeveszésre. Jókainak is megmutatja az augusztus 27-én (s nem 21-én, mint Mikszáth írja)⁵ kiadott Vörösmartyhoz címzett költeményét, melyet az augusztus 21-én a hadsereg magyar lábra állítása ellen szavazó nagy költő ellen írt. Jókai tiltakozik a vers megjelentetése ellen, Petőfi azonban — szerkesztőtársa távollétében — egyedül állítja össze az Életképek augusztus 27-i számát s közli is a költeményt.⁶ Szeptember elején még Jókai anyja is Petőfitől érdeklődik fia iránt s a költő szeptember 6-i válaszelevele számol be a szakításról.⁷ Jókai Pestre érkezve valóban ürügyet keres a baráti viszony megszüntetésére. Visszaemlékezései, illetve Petőfi fennmaradt levele és szeptember 10-i hírlapi „fölszólalása” is ezt bizonyítják. Örökre végeszakad a barátságnak Jókai két Petőfi-ellenes nyilatkozatának közzétételével.

A polgári irodalomtörténetírás leszűkítve tárgyalja a szakítás létrejöttét. Minden Jókai monográfia foglalkozik ugyan ezzel a kérdéssel, gyakran az író szabadságharcos szerepének jelentős hányadát kitevő terjedelemben, de a megnyugtató megoldás mindig elmarad. Elsősorban azt kutatják, hogy kinek volt igaza az összekülönbözésben s végeredményben sajnálják, hogy Petőfi ilyen lényegtelen ügy miatt fordult szembe egyik legjobb barátjával. Az első jelentősebb Jókai monográfia összeállítója, Szabó László 1904-ben nem foglal állást, hanem Jókai kései emlékiratai alapján összegezi az eseményeket s röviden megemlíti: „Az igazi ok az volt, hogy Petőfi látta, hogy Jókai el akarja venni Laborfalvi Rózát, s ezen nagyon fel volt háborodva, Jókainak meg nagyon fájt az, hogy még legjobb barátja is oly szörnyű módon fölháborodik a tervezett házasság miatt.”⁸ A centenáriumi ünnepély évében „Az igazi Jókai” c. tanulmányában már jól átgondolt elvi fejtegetések közt kísérli meg a probléma megoldását.⁹ Véleménye szerint a meg hasonlítás közvetlen kirobbanásakor „Jókai kereste az ürügyet, hogy Petőfivel szakítson”. Még Petőfi „gorombaságait” figyelembe véve sem tartja elfogadhatónak, hogy „Jókai, a komáromi kurtanemes úrfiú, odavágja a nyilvánosság előtt

³ Váli Mari: Emlékeim Jókai Mórról. Bp. 1955. 52. l. — Jókai Mór levele anyjához. 1848. június 15. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. (A továbbiakban OSZK). 167. l. — Hegedűs Sándorné, Jókay Jolán: Jókai és Laborfalvi Róza. Bp. 1926. 12. l.

⁴ Laborfalvi Róza levele Jókai Mórhoz. OSZK — Az Est Hármaskönyve. Bp. 1925. 135—136. l. — Tábori Kornél: Jókai regénye. Bp. 1925. 28—31. l.

⁵ Mikszáth Kálmán i. m. 182. l.

⁶ Életképek 1848. aug. 27. 271—272. l. — Petőfi Sándor összes művei (a továbbiakban Petőfi ÖM.) III. 100—101. l.

⁷ Petőfi levele Jókai anyjához. 1848. szept. 6. Jókai Mór levelezésének kiadásához készült anyaggyűjtemény. OSZK. Fol. Hung. 2261. — Az Est Hármaskönyve. 136—137. l.

⁸ Szabó L. i. m. 108. l.

⁹ Az Est Hármaskönyve. 206—209. l. — vö. Krudy Gyula: Jókai boldog ifjúsága. OSZK. Quart. Hung. 2637. 1.

a paraszti sorban felnőtt s emiatt parasztszármazásának vélt Petőfinek: „Kíméletlen, de nem tehet róla, mert ő úgy született.” Téves tárgyi alapon nyugvó lélektani indokot keres állítása alátámasztására: „Jókai és Petőfi csak képzelte, hogy szeretik egymást. Kossuth és Petőfi lenézte és gyűlölte egymást. Petőfi nem nézte le Jókait, de önmagánál nagyon sokkal kisebb tehetségnek tartotta, s Jókai, aki ezt jól tudta, a maga nagy szerénységében is fájdalomosan érezte ezt a kicsinylést. Az Életképeknél társszerkesztő volt ugyan Petőfi, de csak névleg; a valóságban Jókai volt a szerkesztő, s tőle függött a honorárium, — Petőfiék családi létének alapja. Ezt viszont Petőfi fájlalta nagyon, de méginkább Petőfiné. Megvolt tehát a konfliktus magva s megvolt a kifejlődéshez szükséges atmoszféra is: úgy Jókai, mint Petőfi végtelenül elkeseredett amiatt, hogy ők, akik hitük szerint elsősorban csinálták a forradalmat, semmi szerephez nem jutottak, s ugyanekkor, miként ez a forradalmaknál történni szokott, kalandorok és tehetségtelen emberek szép számban jutottak hatalomhoz és jövedelemhez, sőt hírnévre is tettek szert egészen hitvány emberek. A legnagyobb mértékben irritált s szinte a mizantrópiáig gyanakvó volt már mind a kettő, — most már egymással szemben is”. Ennek ellenére Szabó véleménye szerint ez a „konfliktus kitört volna akkor is, ha Petőfi soha nem avatkozott volna is bele Jókai házassági ügyébe”. Szabó László megelégedezik arról, hogy Petőfi előre megszabva, az Életképek megjelenési példányszámától függetlenül kapta a társszerkesztői fizetést.¹⁰ A konfliktus magvát nem „anyagi érdekeltségek képezték” s kifejlődéséhez sem a Szabó László merész pszichológiai hipotézisében kifejtett tényezők járultak hozzá. Az ellentét nem Petőfi és Jókai között, hanem sokkal inkább Jókai és Petőfiné, Laborfalvi Róza és Petőfi, illetve Laborfalvi Róza és Petőfiné között állt fenn.¹¹

Mikszáth Kálmán megítélése alapján Petőfi, Jókai anyjának írt levelében „durván és kegyetlenül” támadja barátját s „a becsmérlő kifejezések egész raktárát zúditja” rá.¹² A Szabó László által említett sértést (Kíméletlenségéről „nem tehet, ő úgy született”)¹³ „gerinces nyilatkozatnak” tartja s egyaránt kiáll Jókai és Laborfalvi Róza mellett, kinek „az volt az összes bűne, hogy 31 éves volt”. Véleménye szerint „Petőfi álláspontját lehetetlen indokoltnak tartani. A barátságnak is vannak határai. Hogy éppen egy költő ne akarja elösmerni a szerelem hatalmát, az legalábbis különös. Egy Petőfi sohasem ítélhet meg úgy efajta dolgokat, mint egy filiszter, vagy gouvernante. Jókai végre is szerelmes volt Laborfalvi Rózába és Laborfalvi Róza végre is nagy művésznő volt. A szellem birodalmában egyenrangúak. Hogy öregebb volt, az igaz, de ha Jókait mégis lángra lobbantotta. Hogy félrelépett, az is igaz, de ha Jókai ezt megbocsátotta, mi köze hozzá Petőfinek?”¹⁴

Zsigmond Ferenc kizárólag a költőt hibáztatja a szakítás miatt: „Petőfi összeférhetetlen természete, mely a legellentétesebb hangulatok végletei közt hanyódott, talán csak Jókaival szemben tudott évekig tartó barátsággá szelídülni, ami különben legnagyobb részt Jókai érdeme. Jókai egyéniségében a legtisztább arany puha fémje kínálkozott idomítható, engedelmes anyagként Petőfi lelkének tüzes kohója számára. Egy tekintetben csakugyan Petőfi lett véglegesen a Jókai *lélekidomárja*: a költészet közéleti vonatkozásainak és politikai fontosságának szentté emelésében.”¹⁵ Ezen az alapon természetesen az elhidegülés folyamatának lélektani megfigyelése is téves: „A március 15-iki nagy nap estéje óta Jókaival szemben megszűnt Petőfi egyéniségének addigi — mondhatni — hipnotizáló hatalma, vagy legalább is

¹⁰ Arany János levele Petőfi Sándorhoz. 1848. nov. 19. OSZK. — Arany János hátrahagyott iratai és levelezése. III. Bp. 1888. 163. l.

¹¹ Beöthy Zsolt: Jókai emlékezete. Bp. é. n. 16—18. l. — Feszty Árpádné: A tegnap. Bp. 1924. 48., 54. l.

¹² Mikszáth Kálmán: i. m. 181., 183. l.

¹³ Életképek 1848. szept. 17. 379. l. — Endrődy Sándor: Petőfi napjai a magyar irodalomban. 1842—1849. Bp. 1911. 505 l.

¹⁴ Mikszáth Kálmán i. m. 183—185. l.

¹⁵ Zsigmond Ferenc: Jókai Mór élete és művei. Bp. 1924. 20. l.

olyan erős versenytársa akadt a Laborfalvi Róza iránti, egyre hevesebbé váló szerelmi szenvedélyben, hogy e két ellenkező irányú hatóerő küzdelme rövidesen az utóbbi győzelmével végződött.¹⁶ Konzervatív politikai álláspontból kifogásolja a Vörösmarty c. „végletes politikai elfogultság sugallta” költemény kiadását s úgy látja, hogy az Életképekben lefolytatott tollharc „az áldatlan torzalkodást áthidalhatatlan szakadékká növelte”.¹⁷ Az erőszakolt politikai ellentétet kreáló, konzervatív „mértéktartással” ítélkező szerző, a Vörösmarty ellen írt költeménynek túlzott jelentőséget tulajdonít: „Írónk (Jókai) szívében örök hála fakadt Vörösmarty iránt; ettől fogva „szellemi apjának” vallotta s iránta érzett kegyeletéről akkor is nyilvánosan hitet tett, mikor — 1848-ban — ezt csak a Petőfihez való barátságának feláldozásával tehette.”¹⁸ Figyelembe sem veszi Vörösmarty és Petőfi viszonyát s cáfolatra sem méltatja Petőfi szeptemberi nyilatkozatának azt a kitételét, hogy Jókai Vörösmarty melletti kiállásának „indoka minden inkább a világon, mint a Vörösmarty iránti tisztelet”. A szakítás okai között két helyen is említi a Jókai házasságában „kérelhetetlen bíróként fellépő” Petőfi eljárás módját, majd röviden kitér arra, hogy „e kínos összezőrdülés kétségtelenül csak múltó epizód lett volna”, ha Petőfi korai halála meg nem akadályozza a kibékülés lehetőségét. A meg hasonlós lényegének felfedése nélkül sajnálja, hogy barátja mellett anyja is kitagadja s hogy „ilyen mézeshetekkel kezdődött Jókai házassége”.¹⁹

A felszabadulás előtti vélemények lényegében az említett megállapításokat variálják, vagy — mint Pekár Gyula: Jókai házasodik c. megemlékezése, regénnyé színezi Jókai házasságkötésének körülményeit.²⁰ Újat lényegében csak Illyés Gyula — napjainkig ható — véleménye jelent, mely szerint Laborfalvi Róza miatt 1848 júniusában az elköltözköztet szakadt félbe a barátság s „Az elközösség a Vörösmarty-ügy kapcsán bomlott fel, mikor Jókai megindult a józan belátás útján, melyen többé soha meg sem állt.”²¹ Illyés sok szempontból kitűnő munkájában túllép ugyan Zsigmond és Szabó statikus szemléletmódján s helyes módszerrel keres kapcsolatot a szakítás és Jókai őszi szeplése között, de egyetlen mondatba zsúfolt, levegőben lógó megállapítását az író publicisztikai művei és visszaemlékezései egyaránt cáfolják. Szó sincs arról, hogy 1848 szeptemberében a „józan belátás” útjára tévedt volna Jókai s így aligha jöhet számításba az elvi szakítás lehetősége, de csínján kell bánnunk az augusztus végéig terjedő „elv-közösség” gondolatával is.

A felszabadulás után alig történt valami Jókai 1848—49-es munkásságának tisztázása érdekében, s így a vele kapcsolatos elvi megállapítások — közte a Petőfivel való szakítás értékelése is — nem nyugszanak elég szilárd tényanyagon, nem egyszer egymásnak is ellentmondanak, s jobb híján azt a sokszor elhangzott kijelentést variálják, hogy a felelőtlen Jókai csapongó fantáziájától a következetes elvi állásfoglalás távol állt. A polgári irodalomtörténet Jókai „józan mérsékletet” árasztó politikai írásait felmagasztalta s igyekezett elhomályosítani radikalizmusát, vagy — ha a felmentés eleve lehetetlen volt — legalább futó költői hangulattal magyarázni s az írói szabadság nevében megbocsátani „tapasztalathiányból fakadó forradalmi” kilengéseit. 1848—49-es szereplésében a fősúlyt rövid ideig tartó békepárti tevékenysége és az 1848 május körüli liberális szereplése kapta.

Élő irodalomtörténetírásunk lényegében elfogadta a polgári irodalomtörténet „tényanyagát” s ezen az alapon erőlyesen megróttá Jókai indokolatlan „pálfordulásait”. A Zsigmond Ferenc felállította politikai ellentét-sablont ellenkező előjellel megismételte, s ha

¹⁶ Zsigmond Ferenc: Jókai. Bp. 1924. 26. l.

¹⁷ Uo. 27. l.

¹⁸ Zsigmond Ferenc: Jókai élete és művei. Bp. 1924. 17—18. l.

¹⁹ Zsigmond Ferenc: Jókai. Bp. 1924. 27. l.

²⁰ Jókai Album. Bp. 1925. 29—56. l.

²¹ Illyés Gyula: Petőfi. Bp. 1936. 275. l. — vö. Móricz Zsigmond: Jókai a forradalomban. Pesti Napló. 1939. jún. 4. 126. sz. 29. l. — Sötér István: A márciusi barátság. Magyar Csillag. 1943. márc. 15. 6. sz. 318—321. l.

a konzervatív Zsigmond Ferenc a forradalmár Petőfit hibáztatta Jókaival szemben, a sematikus irodalomszemlélet — melynek nyomai még legkiválóbb irodalomtörténészeink munkáiban is elbukkannak — az ingadozó és megalkuvó Jókait marasztalta el Petőfivel szemben.

Az 1945 után keletkezett, Petőfi és Jókai szakítását érintő irodalomtörténeti tanulmányokban Révai József elvi megállapítása kerül a központba: „Ez a szembe fordulás Vörösmartyval, akit Petőfi apjaként tisztelt, szintén a katonai kérdésben történt. Vörösmarty az országgyűlésen a többséggel szavazott, amikor arról volt szó, hogy az újonnan szervezendő magyar haderő része legyen-e az osztrák kommandó alatt álló ezredeknek, vagy külön, önálló, tehát forradalmi, szabadságharcos magyar haderőként szerveződjék-e meg? Vörösmarty válaszolt a versre mondván: »Ez nem elv, hanem kivétel«, tehát taktika, gyakorlat, végrehajtás kérdése. Ebben a kérdésben szakította meg Petőfi Sándor — aki a baráti viszonyait is alárendelte a kérlelhetetlen elvhűségnek — baráti viszonyát örökre Jókai Mórral. Azt hiszem, ma már nem lehet vitás, hogy Petőfinak volt igaza Vörösmartyval szemben is, Jókaival szemben is. Elvi kérdés volt ez és nem „kivétel” kérdése.” Révai Józsefnek a végső konklúzió igényével készült összefoglalása nem veszi figyelembe, hogy az említett hadseregszervezési kérdésben Jókai nem Vörösmartyval, hanem Petőfivel értett egyet, s éppen ezért Petőfi szembeállítását Vörösmartyval, illetve Jókaival, nem lehet közös nevezőre hozni.

A tekintélyérvek tiszteletének büvkörében azonban nem a hozzáférhető dokumentumok analizálását tekintette irodalomtörténetírásunk feladatának, hanem kizárólag a politikai kérdések területéről gyűjtöttek „bizonyító” adatokat Révai általánosító tételeinek igazolására. Ezen eljárás eredményeként valósággal beivódott a köztudatba, hogy Petőfi elvi okok miatt került szembe Vörösmartyval is, Jókaival is.²² Waldapfel József „Költők a forradalomban” c. „Jókai szerepének reális megvilágítására” vállalkozó s az író „értékeinek bemocskolásától” tartózkodó tanulmánya elítéli Jókait, „az elkényeztetett úri fiút”, mert a szabadságharcban való „résztvétele nem volt más, mint egy parádés szerep eljátszása”. A meg hasonlással kapcsolatban megjegyzi, hogy „az elvszerűség és opportunizmus vitája minden bizonnyal megelőzte már Laborfalvi Róza miatt történt összetűzésüket”. Utána összefüggéseiből kiragadva megemlíti néhány életrajzi adalékot s hozzáfűzi: „Hogy Jókainak vagy Petőfinak volt-e igaza kettejük összetűzésében, azt ezek után aligha kell magyarázni, valamint azt sem, hogy Petőfi nem kicsinyes nyárspolgári szempontok miatt szakított Jókaival és bélyegezte meg jellemtelenségét, csak házassága miatt haragvó anyja előtt is, nyilvánosan is.”²³ Lengyel Dénes szerint Petőfi és Jókai között Laborfalvi Róza miatt csak megindul az elhidegülési folyamat: „A házasság már törést okoz Petőfi és Jókai között, de barátságuk egészen a *Vörösmarty kérdés* vitájáig a politikai felfogás egységét mutatja... A *Vörösmarty kérdés* csak ütközőpont, de nem magyarázata az összeütközésnek. Jókai a szélső baloldali iránytól elfordul, a forradalom köznemesi-polgári csoportjához csatlakozik, és így szükségképpen szembetalálja magát Petőfivel és a márciusi ifjakkal.”²⁴ Érdemes megemlíteni, hogy Waldapfel József úgy látja, hogy már 1848 májusában „áthidalhatatlan szakadék tátong” Petőfi és Jókai közt,²⁵ Lengyel Dénes viszont augusztusig tartó azonos politikai felfogásról emlékezik meg. Sőtér István fogalmazza meg legpregnansabban Jókai és Petőfi szakításával kapcsolatban az elmúlt években kialakult véleményt. A „Jókai útja” c. tanulmányában arra világít rá, hogy Jókai májusban kifejtett „forradalom-felfogásában már benn rejlik az elkerülhetetlen, szükségszerű szakítás Petőfivel. Jókai házassága csak következmény, járulékos-epizód — a szakítás gyökerei mélyebben rejlenek. A Révai József által jogosan döntőnek látott Vörösmarty-ügy egy olyan feszültséget

²² Révai József: Marxizmus, népiesség, magyarság. Bp. 1948. 369. l. — Nagy Miklós: Az újabb Jókai-kutatások problémái. Irodalomtörténet 1955. 4. sz. 491. l.

²³ Forradalom és szabadságharc. Bp. 1948. 543—544. l.

²⁴ Nagy magyar költők. II. Bp. 1955. 137. l.

²⁵ Forradalom és szabadságharc. Bp. 1948. 544. l.

robbant ki, mely a népi plebejus és a liberális forradalom-felfogás közt Petőfi és Jókai kapcsolatában már a tavaszi hónapok óta egyre fokozódhatott.”²⁶

Legutóbb — Hatvany Lajos mellett, ki nyitva hagyja, a kérdést²⁷ Nagy Miklós „Az újabb Jókai kutatások problémái” c. akadémiai vitaindító előadásában Sőtér István tanulmányát bírálva részletesen kitér a szakítás problémáira. Nem tartja lezártnak Jókai 1848—49-es politikai magatartásának megítélését, s rávilágít a további kutatások szükségességére. Nem fogadja el, hogy Jókai a szakítás után a békepárt felé sodródott, mert Sőtér István figyelmen kívül hagyta az október-novemberi hírlapi cikkeket, melyekben a „jakobinus köztársaságpártiságig jut el”. „Kétségbenvonható az is, hogy kettejük szétválásában olyan elsődleges és kirekesztő jelentőséget tulajdoníthatunk a politikai tényezőnek, amint ez ma általában szokásos. 1848 végétől kezdve valóban messze elkanyarodtak egymástól útjaik, de a 48 augusztusi összecsapás izzó forráságát a még lappangó közéleti ellentétek nem indokolhatják, annál kevésbé, hiszen Jókai puhább egyénisége, mint máskor, bizonyára most is alkalmazkodott volna Petőfi követelményeihez, ha... Ha nincs ott a háttérben Jókai házassági terve, amit a jóbarát oly makacsul, s valljuk meg: nem is mindig a legrokonszenvesebb eszközökkel ellenzett.”²⁸ Csak helyeselhetjük Nagy Miklós értékes, feladatokat kijelölő megállapításait, bár sok fontos kérdést csak félig kimondva vet fel, vagy egyáltalán nem érint. Azzal, hogy 1848 augusztusában „még lappangó közéleti ellentétekről” beszél, feltételezi a Petőfi és Jókai közti elvi különbségek fokozatos csökkenését. E feltételezés azonban kevés, mert az elhidegülés idején Jókai nem Vörösmartyval, hanem Petőfivel értett egyet a kettős szakítást lezáró hadseregszervezési kérdésben. Jókai őszi radikalizmusa is lényegében augusztusban lendül előre (a félreérthetetlen kibontakozás már júliusban megindul) s decemberig tart. Nagy Miklós tehát indokolatlanul szűkíti le a radikális őszi időszakot, amelynek nem „köztársaságpártiság” a lényege, hanem a honvédő harc szükségességének felismerése és az önvédő háború melletti jakobinus kiállás. Különben is 1848-ban egyedül Petőfi republikánus, míg a legradikálisabbnak tekinthető Birányi Ákosk és Ábrányi Emilék (köztük egy pap is) csak üres általánosságok közt hirdetik a köztársaság eszméjét²⁹ s Jókai is hasonló módon áll ki a reszpublika mellett.

Az irodalomtörténetírás Jókai és Petőfi szakításával foglalkozó tanulmányai kronológiai sorrendben három egymást kiegészítő kérdést vetnek fel: 1. Növekszik-e az elvi távolság Petőfi és Jókai között 1848 tavaszától a szakításig? 2. Valóban elvi okok miatt kerül-e egymással szembe a két márciusi fiatal? 3. Békepárti tevékenységét készíti-e elő a szakítás? Aligha hibázunk, ha Petőfi és Jókai viszonyát nem elszigetelt mozaikként, hanem végső fokon az általános európai és magyarországi politikai helyzetbe ágyazva, a márciusiak mozgalmán belül polarizálódó irányító erőként fogjuk fel, hiszen a Fiatal Magyarország gazdag színárnyalatú elvi vitáiból s március 15-e utáni cselekedeteiből két lényegében különböző vélemény elemezhető ki. Az elvi és politikai harcokban a márciusiak táborán belül is felfedezhetők a jakobinusok és a Petőfi által lafayetteknek nevezett liberálisok.³⁰

2

Az első kérdésre Jókai „publicisztikán lemérhető” politikai fejlődés-vázlata adhat választ. Jókai közvetlenül március 15-e előtt csak a francia forradalom hírére volt hajlandó a jakobinus javaslatot magáévá tenni.³¹ Nem kétséges, hogy a közös akciók lehetősége fennáll

²⁶ Sőtér István: *Romantika és realizmus*. Bp. 1956. 390. l.

²⁷ Hatvany Lajos: *Így élt Petőfi*. IV. Bp. 1957. 506. l.

²⁸ Nagy Miklós i. m. 491. l.

²⁹ *Köztársaság*. 1848. nov. 11. — *Jövő*. 1848. nov.

³⁰ Fekete Sándor: *A márciusi fiatalok*. Bp. 1950. 56. l. — Petőfi ÖM. 85. l. — vö. Frankenburg Adolf: *Emlékiratok III*. Pest, 1868. 197. l.

³¹ Fekete Sándor: i. m. 37. l. — vö. Hamary Dániel: *Március 15-ike, 1848-ban*. Hazánk V. 1886. 311. l., VI. 470. l.

Petőfi és Jókai lazán körvonalmazható táborra között március 15-én, hiszen mindkét szárny egyaránt látja a társadalmi harc megindításának szükségét.³² Ezért tud Jókai Petőfivel a leg-szorosabban együttműködni a forradalmi napok eseményeiben. Közbelépésükre írja alá Rottenbiller Lipót polgármester a 12 pontot. A városi tanács miután legalizálta a mozgalmat „a rend fenntartása érdekében” követelte a 14 tagú Közcseudi Bizottmány megalakítását, melyben a márciusi fiatalok és liberális nemesek fele-fele arányban voltak képviselve.³³ A márciusiak kénytelenek voltak Klauzál Gáborékkal és Nyáry Pálékkal együttműködni. Petőfiék jól látták, hogy a márciusi bizottsági tagok fő feladata a nemesi liberalizmus ellensúlyozása. Jókait, bár maga 25 év múlva úgy emlékezik vissza, hogy tagja volt a „közbiztonságra felügyelő bizottmánynak”, nem delegálják Petőfiék. Aligha tekinthető véletlennek, hogy míg Petőfi, Vasvári, Irinyi, Irányi és Egressy helyet kapnak a bizottságban, addig Jókai kimarad.³⁴ Nem lehetetlen, hogy épp a jakobinusok tartották veszélyesnek Jókai bevonását a márciusiak és a liberálisok közötti első politikai harcba. Igaz, Petőfi is kimarad március 15-én a sajtót ellenőrző bizottságból, de kizárólag Klauzál Gáborék manőverezése miatt.³⁵

Jókai 1873-ban akaratlanul is érinti mellőzésének okát, amikor a „historia által el-felejtett eseményre” emlékeztet: „Délben egy levelet kaptam, melyen egy kiszolgált császári tiszt volt aláírva (később szomorú emlékezetű alak, mint hírhedt feladó — utoljára öngyilkos) ebben az volt velem tudatva, hogy az általunk csinált paraplue-forradalom nem ér semmit. Fegyver kell a nép kezébe. Ott volt aztán egy egész stratégiai terv. A jövő éjen tíz helyen meggyújtani a várost, a támadt zavarban megrohanni a Neugebäudet, ott a gyenge helyőrséget lefegyverezni, az ágyukat elfoglalni, azokkal a Károly-kaszárnyán rést törtetni, azt megostromolni. Az üllői kaszárnya felől torlaszokat emelni, a lovasság elé tört üvegdarabokat hinteni, az olasz katonákat haranguirozni, egy pár generálist kezesül letartóztatni stb. stb., hogy én nekem a hajam szála mind az ég felé állt bele. Még akkor volt. Sietve hívtak Rottenbillerhez, még nem is közölhettem senkivel a borzasztó haditervet. Ott találtam nála a tüzérség főparancsnokát Budáról. A kis köpcös úr szörnyű haragos képet mutatott, azt mondta, hogy ő be nem ereszt olyan nagy népsokaságot Budavarába, mint amennyi bevonulni szándékozik. Ő becsukta előttük a kaput. Rottenbiller figyelmeztet, hogy ez nagy baj lenne a kapura nézve, mert azt akkor bizonyosan betörnék. — »Akkor én össze fogom önöket kartácsolatni!» kiáltá a vitéz alezredes. Erre én azt mondtam neki: »Azt teheti ön, hanem ha mi kiejtjük a kezünkől a háromszínű zászlót, akkor majd jön utánunk más, aki a vörös zászlót emeli fel.« S azzal megmutattam neki a kapott haditervet, eltakarva az aláírást. A becsületes főtiszt azt mondta ennek felolvasására, hogy »ez nem tréfa« s aztán ő kezdett el bennünket kérni, hogy csak vezessük hát okosan a népet, majd ő is rajta lesz, hogy semmi baj ne történjék. Ez volt Budavár második vérnélküli bevételének (először a törökök foglalták így el) genesise, melyhez a haditervet mi hárman csináltuk: Rottenbiller, a tüzér alezredes meg én: bármennyire igyekeznék is e körülményt a historikusok agyonhallgatni.”³⁶

Az említett eset március 15-én játszódik le abban a kritikus időpontban, amikor Jókai kiszorul a közcseudi bizottmányból. Az emlékiratban már a királyhű Jókai nyilatkozik, akinek

³² Jókai Mór (a továbbiakban J. M.): Észarisztokratia. Életképek 1847. júl. 4. 1—3. l. — Sükei Károly: Irodalmi ellenőr. uo. 20—22. l. — Királyi Pál: A martiusi napok Pestén. Jelenkor. 1848. márc. 21. 139. l., ápr. 6. 167. l. — Vahot Imre: Örömhangok. Pesti Divatlap. 1848. márc. 19. 12. sz. 353—365. l. — Nyári Albert: A magyar forradalom napjai. Pest, 1848. 13. l. — Pálfi Albert: Egy lap keletkezése, 1848-ban. Ország-Világ. 1884. márc. 15. 11. sz. 171. l. — Hamary Dániel: Március 15-ike 1848-ban. Hazánk V. 1886. 309—311. l. — Irányi Dániel: Adalékok a márciusi napok történetéhez. Ország-Világ. 1884. márc. 15. 170. l.

³³ Szilágyi Sándor: A magyar forradalom története 1848 és 1849-ben. Pest, 1850. 15. l. — Gracza György: Az 1848—49-iki magyar szabadságharc története. Bp. 1894. 50. l.

³⁴ Szilágyi Sándor: i. m. 15. l. — Petőfi ÖM. V. 83. l. — Fekete Sándor i. m. 41. l.

³⁵ Fekete Sándor i. m. 42. l. — Hatvany Lajos: i. m. IV. 378. l.

³⁶ J. M. Életemből I. Bp. 1911. 97—98. l. — vö. Tábori K. i. m. 12—14. l.

alig van szó szerint elfogadható visszaemlékezése, bár valamennyinek megvan a kifejthető, részben az elvi vonatkozásokat, részben a tényleges adatokat illető reális alapja. Elsőnek Fekete Sándor a Valóság 1947. novemberi számában közli Vasvári Pálnak az „Indítvány az iparüző és kézműves ifjúság ügyében” c. a megyei választmányban 1848-ban előadott beszédének vázlatát, amely csaknem egy évszázadon át kéziratban porosodott s amely Jókai idézetének tényanyagával lényegében egyező adatokat tár fel: „A forradalom legelső napján számos iparüző nevében jelenti egy lelkes hazafi, miszerint ő a bizalmát bíró kézművesekből egy külön sereget alkot, mely három nap alatt ágyúkkal bánni megtanul, s akkor ha kell, az új épületet a forradalom számára lefoglalja.”³⁷ A két idézett szövegrész egybevetése műfaji és elvi különbségek ellenére is tanulságos. Mindkét szerző azonos eseményről emlékezik meg, bár Jókai hosszadalmasabban és rémisztőleg tárja fel azt, amit Vasvári a beszédvázlatban szűkszavúan és helyeslőleg lejegyez. Az időpont megjelölése azonos: Vasvári szerint „a forradalom legelső napján”, Jókai szerint pedig március 15-én a múzeum előtti népgyűlés után a budai helytartótanács meglátogatása előtt történt az eset. Mindkét közleményből a tömegek felfegyverzésének igényéről van szó. Vasvári szerint az „újépületet” Jókai szerint pedig a „Neugebäudet”, vagyis ugyanazt az épületet akarják lefoglalni a forradalom számára. Vasvári utal arra is, hogy honnét fakad az említett mozzanat elhallgatása: „Én a tervnek lelkemből örvendék, de az akkori éji választmány többsége nem helyeslé, sőt veszélyesnek tartá, s a jegyzőkönyvből is kitörültet.” Jókai feljegyzéséből az derül ki, hogy az említett titkos ülés vitáján nem volt jelen, de még 25 év után is kénytelen elismerni, hogy a polgármesterrel való tanácskozás idején számolni kellett a fegyveres beavatkozással. Petőfi két nappal az események után a következőket jegyzi naplójába: „Egyszerre az a hír szárnyal, hogy katonaság jön... Körülnéztem, hogy az arcokat vizsgáljam, egyetlenegy ijedt arcot sem láttam... minden arcon e kiáltás: fegyvert! fegyvert!”³⁸ Jókai március 19-én csak általánosságban említi meg a fegyverkövetelést s maga csendesíti a tüntetőket. Hat évvel Jókai visszaemlékezései előtt közli Vértesi Arnold a szabadságharchoz tapadó élményeit feldolgozó „A honvédszázló alatt” c. elbeszélését, melyben francia jakobinus eszméken nevelkedett „Marat és Robespierret” istenítő tanítót szerepeltet, ki bízott a március 15-i véres események kiobbantásában.³⁹ Petőfi és Vasvári nyilatkozatai alapján félreérthetetlen, hogy a márciusi jakobinusok készek lettek volna fegyveres harcra is.

Eddig szinte megbélyegezték Jókai visszaemlékezéseit, mint alaptalanságot s már azt is gyanúval fogadták, ha igazat sejtettek benne.⁴⁰ Nem lehetetlen, hogy a fegyveres erőszaktól mindig irtózó Jókai valóban jobbnak tartotta a liberalizmustól segítséget kérni a rend fenntartása érdekében s nem bízott a márciusiak hatékonyságában. Rottenbillerék a hír kézhezvétele után éji ülésen lepték meg határozati javaslatukkal a márciusiakat, akiket Jókai — feltételezhetőleg — nem értesített s akik nem tudták, hogy Nyáryék is ismerik a kézművesek tervét s így a forradalom továbbvitele meghiúsult. A márciusiak meglepetésére váll, hogy Petőfiék nem tudtak egységesen állástfoglalni a választmányi ülésen. Vasvári Pál szerint ugyanis kifejezetten a többség követelte az ismertetett terv elvetését, márpedig a liberális nemesek és a Pilvax-fiatalok egyaránt heten voltak a Közcseudi Bizottmányban. Nem lehetetlen az sem, hogy Jókai éppen ez ügyből kifolyólag nem került be a bizottságba. Az azonban mindenképpen bizonyos, hogy a március 15-i események kellős közepén a forradalom kérdésében a liberalizmus oldaláról kerül szembe Petőfiékkel. Erre vall az 1875-ös kiadás-

³⁷ Országos Levéltár Vasvári iratok. Agitációi. — 839. Valóság 1947. nov. — Mérei Gyula: Munkásmozgalmak 1848—49. Bp. 1948. 51. l. — Vasvári Pál válogatott írásai. Bp. 1956. 289. l.

³⁸ Petőfi ŐM. V. 82. l.

³⁹ Vértesi Arnold: A dicsőség tengeréből Bp. 1869. — Magyarország és a nagyvilág. 1867. márc. 6. 11. sz. 123. l. i.

⁴⁰ Hatvany Lajos: Így élt Petőfi III. Bp. 1956. 214. l. — vö. Jókai Erdélyben. Arad. 1925. 15. l. — Czunya Miklós: Jókai török tárgyú regényei. Bp. 1934. 5. l.

hoz készült széljegyzete, amikor arról számol be, hogy mivel akarták az „igazi forradalom ellenségei” túllicitálni a márciusiakat : „azon vettük észre, hogy a conservatív Bánffy Pál báró kilép a casino erkélyére s a »papi jószágok elvétele« indítványozza 13-ik pontnak, a hű katolikus Török János a »forradalmi klub«-ban a respublica mellett agitál ; s a jámbor helytartósági titkár Vanczák a múzeum lépcsőkorlátjáról a communismusra haranguiroz. Az egyiket belöktük, a másikat kilöktük, a harmadikat lelöktük ; ez volt legnagyobb érdemünk.”⁴¹ Jókai emlékezései szerint a márciusiak egésze állt szembe a különakciókkal, jóllehet történeti tény, hogy a márciusi jakobinusok is követelték a papi birtokok szekularizációját.

Közvetlenül a márciusi események után is megfigyelhető már a Pilvax-fiatalok közötti különbség a forradalom felfegyverzését, illetve békés mederbe szorítását illetően. Március 15 után Petőfiék a forradalom felfegyverzésével a mozgalom továbbfejlesztését, Jókaiék pedig a széles alapon megvont nemzeti együttműködéssel a 12 pont biztosítását és gyakorlati megvalósítását kívánták elérni. Már április 9-én kifejezésre juttatja Jókai, hogy visszaborzad az „európai méretű háborútól”. 1848 márciusában, amikor a győztes forradalmát vívó Milánót Radeckzy csapataival szemben segíti Szardinia, Jókai félve gondol a francia forradalmi kormány intervenciójára. Attól tart, hogyha Franciaország is beavatkozik az Ausztria elleni harcokba, minden addigig felülmúló vérengzés következik be : „Sardinia beleavatkozott a milánói dolgokba. Ha ez a francia inspiratio következtében történt, akkor isten legyen irgalmas, kegyelmes az európai békességnek ! Hogy fognak Európa minden népei egymás ellen uszulni ; hogy fog Európa fenekestül felfordulni ! Ugyan szerencsénk most : hogy Ázsiában vagyunk”.⁴² A közlemény szűkszavúsága miatt nem eléggé félreérthetetlen. Ha azonban a nagyszámú olaszokkal rokonszenvező cikkeken kívül tekintetbe vesszük Jókai azon utólagos megjegyzését, hogy tavasszal a márciusi fiatalok IX. Pius pápát — ki kezdetben szimpatizált a monarchia ellen harcba szálló „keresztes” felkelőkkel, sőt fegyveres segítséget is nyújtott nekik — beválasztották „a forradalmi fiatalság klubjába”, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy Jókai nem az olasz szabadságharc ellen foglal állást, hanem a népek hatalmas véráldozata miatt aggódik. Ebben az esetben is nyilvánvaló ugyan a Petőfiék és Jókai közti különbség, de április 11-ig, a márciusi eredmények törvényes biztosításáig, a közös akciók lehetősége félretolja az elvi különbségeket, hiszen mindkét csoport a 12 pont alapján cselekedhet. Az áprilisi törvények királyi szentesítését Petőfi bizonytalan értékű kényszerengedmenynek, Jókai pedig szilárd alapnak tekinti. Azért fordulhat elő, hogy 1848 őszén, amikor a törvénysértés napnál világosabban beigazolódik, Petőfinek szinte szava sincs a „hamis eskű” miatt, Jókai munkáiban viszont a leggyakrabban szereplő motívum a „királyi törvények lábbaltiprása”.

Jókai márciusi publicisztikai cikkei a mozgalomba való bekapcsolódás, a felelősségre ébresztés jegyében születnek. A napok hangulata c. április 2-án megjelent, romantikus motívumokkal teli glosszája figyelmeztető jellegű s a király ígéretének törvényes betartását sürgeti. Charivari cikkei, apró hírforgácsai is a forradalomtól félrehúzódotokat bélyegzik meg. Martinovicsék hóhéraival is a törvényes rend alapján fordul szembe.⁴³ A kétségtelen elvi különbségre és az együttműködésre való hajlamra vall egy április 23-i híradása : „Az »ellen-

⁴¹ Jókai Mór Forradalom alatt írt művei. 1848—49. Bp. 1875. 36—37. l. — Jókai Mór hátrahagyott művei. VI. Bp. 1912. 9. l. — vö. Oroszlán Dániel : A papi javak ... Népelem. 1848. aug. 5. 122. l. — Herceg Victor : Forradalmi káté. Pest, 1848. 14. l.

⁴² Életképek. 1848. ápr. 9. 477. l.

⁴³ J. M. : Forradalom vér nélkül. OSZK. Quart. Hung. 2036. — Életképek 1848. márc. 19. 377. l. — Jókai M. Forradalom alatt írt művei. 35—42. l. — Jókai hátrahagyott művei VI. 7—15. l. — 1848 napi sajtója. Bp. 1948. 13—20. l. — J. M. : Nyílt szavak honunk fiatal-ságához. Életképek. 1848. márc. 19. 381. l., Jókai Forradalom alatt írt művei 43—45. l. Jókai Hátrahagyott művei VI. 16—18. l., — 1848 napi sajtója 20—23. l. — J. M. Nőszabadság. Életképek 1848. márc. 23. 385. l., Jókai Forradalom alatt írt művei 46—48. l., Jókai hátrahagyott művei VI. 19—21. l. — vö. Gerando Ágost levele Vasvári Pálnak. 1848. ápr. 13. Országos Levéltár Vasvári iratok. Agitációk 225—256. l. — Vadnay Károly : Irodalmi emlékek.

zéki kör» nevét »radical körré« változtatta. E tény magában egy perseverans forradalom; ezzel egyúttal ki van mondva: hogy eddigi moderatus pietast ismerő, tekintélytartó ellenzéki elv füst és pára, a táblalírást eszméje le van guillotinálva. Fogjunk kezét, hiszen mi most egyet akarunk! Vigyétek elől a radicalizmus zászlóját, mi megyünk utánatok. Tudjátok mi a radicalizmus zászlaja? Tabula rasa! Aláírtatók? úgy egymáséi vagyunk. Az egyetértés istene van velünk. El ne felejtsetek: hogy a radicalismus fehér papirosra ír. Nem másol, hanem új dolgokat ír, nem a régiakat corrigálja, nem hivatkozik a multakra, nem tud semmit arról, ami volt, nem *elégzik* meg azzal, ami *van*, nem *remél* semmit, ami *lehet*; hanem *kívívja* azt, aminek kell lenni.⁴⁴

Bár az elvi ellentétek kirobbanását megakadályozza a Fial Magyarországi egységes nemzetöri szervezetének áprilisi feloszlata, a politikai gyakorlat talaján bontakoznak ki a márciusiak két szárnya közötti elvi különbségek, amelyek májusban éleződnek ki legjobban s a júniusi események hatására fokozatosan csökkennek. Míg a gyakorlati cselekvés törvényei kiélezik és felnagyítják, addig a márciusiak egésze ellen irányuló kormányakció hátterbe szorítja és szűkíti a nézeteltérések realizálódását. Amikor a márciusi eredmények vesztélybe kerülnek s a király „a közös adósságok” egy részének kifizetését követeli Magyarországtól, Petőfi és Jókai egy úton halad. Petőfi egyik legnyersebb költeményét írja meg a „Mit nem beszél az a német?” címen („Ha csináltad, fizesd is ki!”⁴⁵) Jókai hasonló nyíltsággal száll szembe a követelés teljesítésével: „A magyar kormánynak 30 év alatt 1200 millió pengő forintnyi adósságot csinálni semmi oka nem volt, nem is lehetett; ha az ausztriai császár csinálta azokat, fizesse az ausztriai császár.”⁴⁶

Az európai reakció előretörésekor, a forradalmi apály idején döbbennek rá Petőfiék a radikálisok és a tömegek közötti szakadékokra s az erőszakos kormánybeavatkozás miatt a márciusiak egészének központi feladata lesz a politikai modus vivendi megmentése. Befolyásuk növelését a nyári képviselőválasztások eredményétől várják és éppen ezért politikai energiájuk nagy részét a választások előkészítésére fordítják. A Batthyány kormány opportunista tagjai széleskörű mozgalmat indítanak a képviselőként fellépő márciusiak ellen. Zavarkeltéssel, „rendtöréssel” vádolják őket.⁴⁷ Petőfi választási kudarcának előkészítése mintegy összesűrítője a fiatalok elleni rágalomhadjáratnak. Petőfiék a nemzeti együttműködés szükségességének felismerése mellett taktikai okokból is nagyobb közszereplést igyekeznek biztosítani a márciusi liberálisoknak, míg maguk gyakran kényszerülnek hangfogóval nyilatkozni. Csak helyeslik, hogy Jókai a pillanatnyi politikai helyzetnek megfelelően emel szót a királykérdésben s a közvéleményhez igazodva sürgeti V. Ferdinánd Magyarországra költözését,⁴⁸ hiszen a köztársaság melletti kiállás ebben az időben veszélyes még Petőfi szerint is.⁴⁹

Bp. 1905. 464. l. — Életképek 1848. 442—443. l., Jókai Forradalom alatt írt művei. 49—51. l., Jókai hátrahagyott művei VI. 22—24. l., 1848 napi sajtója 42—44. l. — Életképek 1848. márc. 19. 382. l., Jókai Forradalom alatt írt művei. 161—164. l., Jókai hátrahagyott m. VI. 171—177. l. — Életképek 1848. márc. 23. 394-től 397. l., Márc. 26. 413—415. l., Ápr. 2. 444—446. l. — J. M. A világhírű Martinovics-összeesküvés pör részletei. Életképek 1848. ápr. 2. 417—422. l., Ápr. 9. 449—452. l., Jelenkor 1848. ápr. 21. 192. l., Ápr. 26. 198. l. Ápr. 28. 204. l. — Jókai Forradalom alatt írt művei 20—32. l.

⁴⁴ Életképek. 1848. 538—539. l.

⁴⁵ Petőfi ÖM. III. 63. l. — Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára I. Bp. 1952. 108. l.

⁴⁶ J. M.: (Nem! soha! semmit!) Életképek. 1848. ápr. 23. 536. l.

⁴⁷ Hatvany Lajos: i. m. IV. 515. l. — Névtelen levél. Orsz. Levéltár. Vasvári iratok. Agitációi. 163., 205., 246. l. — Orsz. Levéltár 1848. Min. lvt. OHB. 227, 240, 256, 275, 279, 332. — Paskay Gyula: A jurátus élet, 1847—48-ban. Bp. 1885. 5. l.

⁴⁸ Mi hír Budán? Életképek. 1848. márc. 19. 382. l. — Táncsics Mihály: Politikai hitvallásom. Munkások újsága. 1848. júl. 9. 15. sz. 225. l.

⁴⁹ Életképek 1848. máj. 27. 737. l., Hatvany Lajos: i. m. IV. 519. l. — Endrődy Sándor i. m. 436. l., Petőfi ÖM. V. 93. l. — vö. Oroszhegyi Józsa: Újra forradalom. Népelem. 1848. júl. 22. 19. sz. 73—74. l.

A márciusi jakobinusok taktikázásához nem férhet kétség, hiszen maga Petőfi is csak augusztusban hozza nyilvánosságra a májusi népgyűlésen tett kormányellenes kijelentéseit.⁵⁰ A márciusi ifjak c. áprilisban keletkezett költeményében pedig — bár az országot érintő kérdésekben a szabadságharc folyamán mindig előtérbe helyezi a jövőnek szánt útmutatást — a forradalmi fiataloknak csak a korábbi tevékenységét mutatja be s az előttük álló feladatok mellőzésével lényegében deffenzívába vonul a kormány támadása elől, hogy erősítse a márciusiak iránt a tömegek szimpátiáját. Csak naplójában jegyzi meg, hogy kényszerűségről vonultak vissza s szükség lesz még a márciusiakra.⁵¹

A védekező taktika még élesebben jelentkezik Vasvári Pálnak a Pestre érkező kormány fogadásakor tett áprilisi beszédében, mely szerint a fiatalság vezette pesti nép „nemcsak lázongani, hatalmaskodni tud; hanem várni és tűrni ott, hol azt a körülmények igénylik”. „A márciusi ifjúság” c. politikai cikkének bevezető sorai is elárulják, hogy a választások sikerét igyekszik előmozdítani: „Hazánk több vidékein keserű kifakadások történnek a pesti fiatalság ellen. Zavargás és rendtöréssel vádolnak bennünket. Amint magasztalják a márciusi napokat: úgy kárhoztatják a pestieknek minden utóbbi lépéseit.”⁵² A márciusi ifjak táborának „Jókai vezette jobbszárnya”⁵³ azonban végső célként fogadja el a jakobinus fiatalok taktikáját. Jókai ebben az időszakban írja azokat a sokszor idézett cikkeket, amelyek igen távol mutatják Petőfiék határozottságától. A május 18-i vezércikkében a forradalom elvi jelentésének kifejtése közben épp lényegétől fosztja meg a forradalmat. Humanizmusának csaknem egésze belefér az általa pozitíven értékelt forradalomba: „Ne ijedjetelek meg e szótól: forradalom. Nem villám ez csak napsugár, mely szemetekbe süt. Minden mi szép, minden mi fontos, e szóban benne van. — Istenirgalom és emberszeretet, férfierény és nőszerelem, nép-hatalom és világszabadság; — minden, minden e szóban: forradalom.”⁵⁴ Az utolsó fejedelem c. novellisztikus víziójában a romantikus elemek halmozása elvi bizonytalanságot fejez ki.⁵⁵ Jókai általában elítéli a zsarnokságot, sőt az antik korszakra vonatkozó királygyűlölete már áprilisban fellobban az „Egy római polgárnő halála” c. novellájában, de — Petőfi királyellenes verseivel (Bánk-bán, A király esküje, Ausztria) ellentétben — hiányoznak a magyarországi helyzetnek megfelelő utalások.⁵⁶ Humoros cikkei is általános emberi és politikai hiányosságok miatt emelnek szót s a törvényesség megtartását sürgetik.⁵⁷ A Charivari rovatban jórészt indifferens anekdotákat, érdekes jeleneteket és furcsa kuriózumokat közöl.⁵⁸

⁵⁰ Március Tizenötödike. 1848. aug. 11. 515. l. — Petőfi ÖM. V. 113. l.

⁵¹ Petőfi ÖM. V. 85. l.

⁵² Életképek. 1848. jún. 4. 705. l. — Vasvári Pál i. m. 298. l. — Áldor Imre: A forradalom költészete. Pest, 1867. 330. l.

⁵³ Fekete Sándor i. m. 171. l.

⁵⁴ Életképek 1848. máj. 18. 641. l. — Jókai Forradalom alatt írt művei 55. l. — Jókai hátrahagyott művei VI. 33. l.

⁵⁵ Életképek 1848. máj. 18. 643—647., máj. 28. 677—679., — Jókai Forradalom alatt írt művei. 11—20. l. — Áldor Imre i. m. 316—329. l.

⁵⁶ Életképek 1848. márc. 23. 388—390. l.

⁵⁷ J. M.: (Egy szót se tessék hinni) Életképek 1848. ápr. 16. 507. l., Jókai Forradalom alatt írt művei. 169—172. l., Jókai hátrahagyott m. VI. 179—180. l. — J. M. (A minisztérium erőlyesen kezdett) Életképek 1848. ápr. 9. 476. l. — J. M. (Négyezer fiatal házasulandó férfi nemzeti összeesküvése) Életképek. 1848. 477—478. l. — J. M. Népszónok és a nép. 478—479. l.

⁵⁸ J. M.: (Milánói dolgok) Életképek. 1848. ápr. 23. 535. l. — J. M. (Metternich creaturái az udvari ágensek) uo. 1848. ápr. 30. 562. l. — J. M. (Pozsonyban a canaille) uo. 1848. máj. 7. 604. l. — J. M. (Egy mese ami egyébiránt igaz) uo. 1848. máj. 14. 631—632. l. — J. M.: Ördög vagyok papot viszek. uo. 1848. máj. 14. 632—634. l. — J. M.: (A nemzetőrség eszméje) uo. 1848. ápr. 23. 535—536. l. — J. M. (A színek politikai jelentései) uo. 1848. ápr. 30. 568. l. — J. M. (Vidéki levelezőknek) uo. 1848. 568. l. stb.

Bár Waldapfel József kétkedéssel fogadja,⁵⁹ az adott politikai helyzetben egyáltalán nem lehetetlen, sőt nagyon is valószínű, hogy Jókai 1875-ben tett megjegyzése szerint a „forradalmi fiatalság klubja” őt bízta meg májusban a közvéleményt tájékoztató, elvi jellegű cikksorozat megírásával⁶⁰ annak ellenére, hogy Petőfiék ismerték Jókai korábbi véleményét is a forradalomról.⁶¹ De nemcsak az általános politikai helyzet magyarázza a forradalmi fiatalok megbízását. „A mi politikai catechizmusunk” c. április 16-i vezércikkben ugyancsak Jókai fejt ki a „fiatalság klubja” nevében a márciusiak elvi véleményét s összetartásra szólít fel a fiatalok elleni átfogó támadás idején: „Egy erős akarat, egy szent lelkesülés, egy közös cél köti össze a háromszínű és három jelszavúak táborát. Közös halálunk, ha veszünk, közös új életünk, ha győztünk.”⁶² Kifogásolja, hogy „egy hónap alatt különvált clubokra szakadtunk”. Petőfi költeményéhez hasonlóan szögezi le, hogy „Elsők akarunk lenni, hol a dicsőség kivívásáért vért, életet kell áldozni, utolsók ott: hol a kivívott dicsőség koszorúit osztogatják. Mindent a hazáért, semmit az egyesekért, ez örök jelszavunk, mely polgári catechizmusunk vezérfonalát teszi.”⁶³ A védekezés természetesen már ekkor is kitűnik: „Az ellenvéleményeket tiszteletben tartjuk, s kívánjuk, hogy a miénk is tiszteletben tartassanak... Kezetnyújtunk minden becsületet szándék kivívására s elvárjuk, hogy igaz ügyeinkben nekünk is segédkezek nyujtassanak.”⁶⁴ Szó sincs azonban ebben a cikkben a rendtörés vádjá miatti félreállásról („nekünk az élet és a nyugalom nem drágább kincsünk a hazánál”) sőt határozottan hirdeti, hogy „szeretetet ígérünk mindenkinek, ki a hazát szereti, üldözést annak, ki azt üldözi.”⁶⁵ E cikk Petőfiék helyeslésével találkozott s ezért kerülhet sor a második megbízásra. De a jakobinusok azt is világosan látják, hogy az áprilisi támadáshoz a márciusiak egy részének ingadozása is hozzájárult s — bízva a liberálisok személyes jószándékában, ismerve egyéni kvalitásaikat — azért is fokozottabb mértékben vonják be őket a politikai harcokba, hogy az ármánykodás s a várható események hatására még közelebb kerüljenek hozzájuk. Joggal remélik, hogy a kedvező objektív és szubjektív feltételek kihasználása a márciusiak két szárnya között közeledést eredményez.

A „Congrev rakéták pillanatnyi fényű némely sötétebb helyekre” c. május 21-én megjelent értekezés már címével is elárulja felvilágosító jellegét.⁶⁶ Ismét a Pilvax-fiatalság nézeteit fogalmazza meg Jókai a központi politikai kérdésekről s egyúttal eddigi szereplésükről, majd célkitűzéseikről is összefoglaló képet fest. Élesen elkülöníti a márciusiakat „a mindenáron békét és mindenáron zavargást” előidézni szándékozó fiataloktól. A forradalmi fiatalok elvei a cikk közölte sorrendben a következők: hasznos áldozat, rend, egyéni becsület, egyetértés, nyílt őszinteség. A Jókai által pozitíven értékelt forradalomnak eme kritériumai távolról sem a forradalom lényegét fejezik ki s szinte tetszés szerinti csoportosulás nézetei lehetnek. Még a márciusi jakobinusok kezdeményezte Lederer-féle május 10-i „macskazenés incidens” rendzavaróit is a forradalmi fiatalság nevében bélyegzi meg.⁶⁷ A továbbiakban a nép lebecsülése mellett az „áldozatot hozó”, kiváltságairól „önként és ingyen” lemondó

⁵⁹ Waldapfel József: Költők a forradalomban. Forradalom és szabadságharc. 1848—49. Bp. 1948. 559. l.

⁶⁰ J. M. Congrev rakéták. Életképek. 1848. máj. 21. 657—660. l., Jókai Forradalom alatt írt művei 57—61. l., Jókai hátrahagyott m. VI. 36—41. l.

⁶¹ J. M. A forradalom költészete. Életképek 1848. máj. 18. 641. l., Jókai Forradalom alatt írt művei 55—56. l., Jókai hátrahagyott m. VI. 33—35. l.

⁶² J. M. A mi politikai catechizmusunk. Életképek. 1848. 505. l. — vö. Szilágyi Sándor: Az emberiség ébred. Hazánk, 1848. júl. 13. 21. l. — J. M.: Talpra magyar! Hazánk, 1848. máj. 3. 211. sz. 843—844. l.

⁶³ Életképek 1848. 506. l., vö.: Petőfi ÖM. III. 77—78. l.

⁶⁴ Életképek 1848. 503. l., vö.: Frankenburg Adolf i. m. III. 197. l.

⁶⁵ Életképek 1848. 506. l.

⁶⁶ Életképek 1848. 657. l.

⁶⁷ Életképek 1848. 658. l. — vö. Sárosy Gyula: A zsidó hölgyhöz. Hazánk, 1848. jún. 1. 219. sz. 876. l.

nemesség védelmére kelve bélyegzi meg a táblabírók gúnyolódásait. Az Életképekben azt ígéri, hogy a cikksorozatnak folytatása lesz,⁶⁸ ez azonban elmarad. Még a taktikázó Petőfiék sem lehettek megelégedve Jókai állásfoglalásával s ezért kerül nyilvánosságra a folytatás helyett június 4-én Vasvári Pálnak a Jókaival mintegy polemizáló, helyesbítő jellegű munkája.⁶⁹ A „vidéki atyafiakhoz” szóló Vasvári is érinti a márciusi eseményeket s ő sem áll ki a republika mellett, de csak taktikai okokból, mintegy védekezésből: „A pesti forradalom merészebbjei ezen alternatívát vallották: vagy vér nélkül felelős minisztérium a király mellé: vagy ha vért kell ontani, ez folyjon a republikaért. — Az előbbi teljesült. A második csak egy terrorisztikus eszme, mely Damokles kardjaként függött a bécsi burokrácia hatalombitorló felett. S azért vidéki atyánk fiai! miért ijedtek el oly iszonyuan ezen egy szótól?” A márciusi forradalom bemutatásában a Petőfi elleni rágalmakra válaszol s nincs szó nála a forradalom eszméjének megszelídítéséről vagy megtagadásáról. Más dolog taktikai okokból bevonni egy jelszót, s más dolog szembehelyezkedni vele. „A márciusi ifjúság” c. cikk arra vall, hogy a jakobinus fiatalok még taktikai okokból sem fordulnak szembe elvi meggyőződésükkel. Vasvári még ekkor is kifejezésre juttatja, hogy a Pilvax-fiatalok főérdeme a szilárd elvi meggyőződés, a tettkezség, valamint az, „hogy kebleikben meg vannak érve a szabadság-eszmék”. Jókai alig veszi figyelembe a paraszti tömegeket, Vasvári azzal is közelebb áll a jobbágysághoz, hogy nyíltan érezteti a „vidék” felelősségét a forradalmi lendület hanyatlása miatt: „A pesti nép márciusban a taktust veri s intéseire az egész haza figyel. Utóbb a vidék a pesti mozgalmakat megsokallá s ellene kezdett nyilatkozni. Ez szabott határt a mozgalmaknak.”⁷⁰ Petőfi naplójához hasonlóan Vasvári is rámutat arra, hogy a fiatalok „kedvezőbb időkre várnak” s felelősségre ébresztő bizalmat akar kelteni, amikor az értekezés befejező soraiban a nemzeti összefogás szükségességére figyelmeztet: „Ha mi barátaink s honfitársainktól nem akarunk ébresztő szót hallani: majd fülcinkbe dörge az ellenség. — De akkor talán már későn lesz!” A márciusiak taktikai elgondolása mellett kiderül az is, hogy míg a választások előtt a félreszorított, megrágalmazott márciusi jakobinusok elvi engedményeket nem tesznek, addig a „nemességet magasztaló” Jókai sem korábban, sem későbbben írt cikkeiben nincs semmi nyoma annak, hogy Petőfiék taktikáját ne saját elvi céljának tekintette volna.⁷¹ Hogy Petőfiék csupán taktikai okokból „pillanatnyi fényül” az akkori politikai helyzetben tartják hasznosan felhasználhatónak Jókai nézeteit, az a március 31-i forradalmi hangulat élesen szemben álló megítélése mellett, a május 10-i és június 11-i események különböző értékeléséből is kiderül.

Március 31-én az elvi különbségek felfakadását a forradalmi hangulatot lefékező királyi leirat akadályozza meg. Május 10-én, amikor a márciusiak irányításával a nemzetőrség számára fegyvert követelő tömeg macskazenét ad Lederer budai katonai parancsnoknak s az altábornagy előre megfontolt szándékkal véres bosszút áll,⁷² a rend és békés együttműködés alapján álló Jókai a zavargás miatt elsősorban nem a generálist ítéli el, hanem a kormányt riasztja a vérontás megakadályozására,⁷³ míg Szilágyi Sándor szerint a résztvevőkkel „ gondatlanságuk, a fiatal hév feledteté... mi egy katonának becsülete”.⁷⁴ Petőfi az események után ismét népgyűlést hív egybe s tiltakozik Lederer embertelensége, s a minisztérium tétlen-

⁶⁸ Életképek 1848. 660. l.

⁶⁹ A márciusi ifjúság. Életképek 1848. 705—710. l. — Vasvári Pál. i. m. 298—303. l.

⁷⁰ vö. Vas Gereben: Öreg ABC vén emberek számára. Győr. 1848. MTA Könyvtárának kéziratára.

⁷¹ vö. Március Tizenötödike. 1848. márc. 20. — Reform. 1848. ápr. 6.

⁷² Papp Dénes: Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez. Bp. 1868. I. 104—107. l.

⁷³ J. M. Kifolyt az első polgári vér. Életképek. 1848. máj. 14. 637—638. l.

⁷⁴ Szilágyi Sándor i. m. 46. l.

sege ellen.⁷⁶ Jókai pedig azt igyekszik bizonyítani, hogy a macskazenés tüntetéshez a márciusiaknak nem volt köze s a rendbontást az ifjúság egésze nevében bélyegzi meg.⁷⁶

Májusi állásfoglalásától eltérőnek látszik a reális és romantikus, a satirikus és ironikus elemeket keverő „Déliab” c. értekezése, mely tartalmában, hanghordozásában a későbbi Charivari satírák és paródiák előfutárának tekinthető.⁷⁷ A kétélű alkotás első elolvasásra romantikus pátozzsal átitatott, megkapó sodrású hűségeskünek látszik a költészet istene mellett, melyben a szerző véres csatákra s a szabadság dicsőítésére lelkesít. Egyenes kiállásnak tűnik a csaták költészete, a szabadság ügye mellett. Így értelmezhetette Bisztray Gyula is, amikor 1954-ben megjelent válogatásában Jókai egyetlen szabadságharcos írásaként adta ki.⁷⁸ Már csak azért is figyelmet érdemel, mert széles körben kedvezőtlenül befolyásolhatja az író 1848-as politikai magatartásáról alkotott véleményeket. Bisztray megállapítása szerint” a „Déliab” c. cikk kitűnően tükrözi Jókai egész 48-i lelkiállapotát. Küzd benne a kettős kötelességtudat: fegyverrel vagy tollal szolgálni a hazát? Ragaszkodik a tollhoz, semmi körülmények között sem akarja megtagadni a Múzsát (mint éppen a Délibáb fogadkozásai mutatják), de a veszély óráiban a fegyver az elsőség! Ezt 1848. október 1-én mondja határozottan.”⁷⁹ Hogy Jókai a költészet és a fegyverek mellett áll ki, Bisztray Gyula egy októberi cikkel igyekszik bizonyítani.⁸⁰ Jókai azonban egészen más történelmi és politikai körülmények közé kerül a szeptemberi fordulat után s így helyesebb és meggyőzőbb, ha a „Déliab”-ot május 7 körüli írásaival vetjük össze. Április 30-án írja a „Szomorú idők” c. regény előszavát,⁸¹ melyet a május eleji mozgalom hatására félbehagy („Beszélyemnek egész második részét kitörültem”).⁸² Elgondolkoztató, hogy Jókai akkor tesz hitet a költészet istene mellett, amikor saját maga „megtagadja”, azaz félbeszakítja szépirodalmi munkáját.

Lényegesen többről van szó, mint a Bisztray Gyula jelezte „belső küzdésről”. E belső bizonytalanság mellett a satirikus, illetve önironikus jelleg is bonyolíthatja a cikk értelmezését. Jókai májusi cikkeiből egyértelműen kiérződik a rendbontástól, a véres harcoktól, a forradalomtól való irtózás. A forradalom megszelídített értékelése az Életképek következő számában is kifejezésre jut. A Jókait fellelkesítő forradalomban alig történik más, mint az, hogy a szellemi sötétség helyett „a pacsirta zengi énekét”.⁸³ A csatáktól való félelem, az együttműködésre törekvés a Congrev rakéták c. elmefuttatásban is jelentkezik. Az erdélyi küldöttség nevében a radikális kör április 30-i bankettjén Wesselényi Miklós már a hadsereg megerősítése érdekében szólal fel.⁸⁴ Május elején megindulnak a toborzások.⁸⁵ Nem indokolt tehát Jókainak a kardot ragadó költő elmarasztalása, amivel a Délibáb c. cikk kezdődik. „Én nem tagadlak meg költészet istene! elpártolt mindenki tőled, fölkenetied, kiknek fejére magad tevőd fel a koszorút, kihagyták aludni oltárodon a Veszta-lángot, elszórták lantjaikat és kardot ragadtak s arcodat elfeledék.” Jókai mindig élesen elítéli azokat, akik Magyarország helyett a szabadság honát választották s e cikkben mégis első személyben jelenti ki:

⁷⁶ Március Tizenötödike. 1848. aug. 11. 515. l. — Endrődy Sándor i. m. 487—488. l. — Petőfi ŐM. V. 113. l.

⁷⁶ Életképek. 1848. 657. l., Jókai Forradalom alatt írt művei 57—58. l., Jókai hátrahagyott m. VI. 37. l.

⁷⁷ Életképek. 1848. máj. 7. 577—578. l., Jókai Forradalom alatt írt m. 52—54. l., Jókai hátrahagyott m. VI. 30—32. l.

⁷⁸ J. M.: Írói arcképek. Bp. 1955. 78—79. l.

⁷⁹ Uo. 312. l.

⁸⁰ J. M. (Rövid időre közönségünkől búcsút veszek.) Életképek 1848. okt. 1. 444—445. l.

⁸¹ Életképek. 1848. 549—551. l., Jókai hátrahagyott m. VI. 26—29. l.

⁸² Életképek. 1848. dec. 31. 860. l., Jókai hátrahagyott m. VI. 256. l.

⁸³ Életképek. 1848. máj. 18. 641. l., Jókai Forradalom alatt írt m. 55. l., Jókai hátrahagyott m. VI. 31. l.

⁸⁴ Szilágyi S. i. m. 48. l. — vö. Egy „bombászkari főtüzer” nyilatkozata Jelenkor. 1848. máj. 2. 52. sz. 216. l.

⁸⁵ Pesti Hirlap. 1848. máj. 1., máj. 4.

„Ahol szabadság van, ott van a mi hazánk.” Eleve gyanús, hogy a kardot kötő költők elítélése után romantikus képekben buzdít egy osztrák—magyar háborúra : „Dalt, dalt! a szabadság istenének. Acélok énekét, halálhörgést, lovak nyerítését. Csátára! A keleti párdúc küzd az északi sassal, vérük festi a földet, karmaikat egymás csontjaiba vágják. Ne hagyj magad te keleti oroszlán, leharaptad egyik fejét a sasnak, harapd le a másikat is, hadd folyjon el a vére, ami még el nem folyt. Csátára!”

Elgondolkoztató Jókai stílusa is. Máskor a legmozgalmasabb események bemutatásakor is távol áll a romantikus képek ilyen fokú halmozásától és bonyolításától. Amikor iszonyattal fordul el az „alulról jövő” plebejus forradalom következményeitől, zsúfolt romantikus képei is a jelenségek átérzését könnyítik meg : „ki tudja, hogy a megrázkodó föld (ti. forradalom esetén) nem úgy fogja-e ledönteni a templomokat és a hegyek koronáit, a várpalotákat, mint a polgár hajlékát, melynek gazdája vérével festette a küszöböt?”⁸⁶ Most az irreális látomások egész sora fut tolla alá. Saját halálát a következőkben festi le : „Megcsókolom a földet, mely megissza vérem és el fog feledni.” A halála utáni állapotot áttekinthetetlen, reális értelmében megingott képsorozatban vetíti elénk : „S majd eljönnek az erdők madarai és eltemetnek szépen. Eljönnek a hegyek viharai és megsiratnak. Eljön éjenként a holdvilág, s elbeszéli mik történnék naponta idefenn.” A cím fnár csak azért is meggondolkoztató, mert „A rációk Magyarországon” c. „látványos spektakulumban” is pejoratív értelemben használja a délibáb szót.⁸⁷

Ilyen megfontolások után jelenthetjük ki, hogy a Délibáb c. cikk paródia, bár szembeötlő a kiforrotlansága mind tartalmi, mind formai szempontból. Első személyben szerepeltet egy „vad bárdot”, aki halálba hajló hangulatot árasztva, üres pátozzsal harsog a költészet hűsége mellett. A műlelkesezés, a groteszkig fokozott képek, illogikus helyzetek tudatos egymás mellé helyezése az abszolút következtetlenségig, egyaránt paródiára utal. A szöveg idézőjeleinek tanúsága szerint az első személyben szerepeltetett parodisztikus figura, mintegy szembeszáll Jókainak „a forradalom költészetéről” vallott felfogásával s a „vértelen forradalom” győzelmében bízó íróval szemben még a harcok megindulása előtt a nemzethalállal felérő vereség utáni állapotokat rajzolja meg. A hazaszeretetre nevelő Jókai parodizált hőse fennhangon hirdeti a haza elhagyását akkor, amikor a bukásnak még a lehetősége sem merül fel : „Jertek el innét, hadd omoljon össze az apai ház, hadd teremjen küszöbén vad virág, hadd legeljenek utcáinkon nyájak, ne nézzetek vissza, töröljétek ki a könnyet szemeitekből. Nagy a világ. A sir még nagyobb. Egyik vagy másik majd csak ad hazát!” Az irracionálisba hajló, földöntúli szereplőket felvonultató bizarr képek érzékeltetik a nagy küzdelmet. A makrokozmosz felvonultatása is csak azért fordul elő, hogy a műoptimizmus költői frázisaival mutassa ki a tett alaptalanságát : „Reggeltől estig vittatok, piros volt a nap mikor föl-kelt, most a föld piros, a nap sápadtan megy nyugedni, ki tudja feljön e számunkra többé? Ha lemegy a nap, majd feljön a hold, holdvilágnál fogunk tovább vívni. Csátára, csátára!” Az ellentétes képek és hangulatok összeházasításával a romantika kedvelt technikai fogásához híven a véres, zajos csatákban bekövetkező halált csendes, virágoskerti idillként ábrázolja. Jókai azokat a költőket teszi felemás gúny tárgyává, akik maguk nem harcolnak, de romantikus küzdelemre buzdítanak. Azokat a pcétákat gúnyolja, akik a költői célkitűzések gyakorlati megvalósításától visszariadnak, sirhangulatot terjesztenek s a halálos vész elsíratását tartják feladatuknak. Csak a sivár vereség idején akar lantolni a paródiái hős, amikor már egymás húsába mar a két ellenfél. A vést megelőző politikai akcióktól távortartja magát, s nem tesz semmit, annak érdekében, hogy — Jókai politikai gyakorlatához hasonlóan — a „polgárháború” pusztítását megelőzze. Azokat gúnyolja, akik a távoli célt képező republi-

⁸⁶ Életképek. 1848. ápr. 2. 443. l., Jókai Forradalom alatt írt m. 45. l., Jókai hátrahagyott m. VI. 24. l.

⁸⁷ Életképek. 1848. júl. 30. 151—152. l., Jókai Forradalom alatt írt m. 191. l., Jókai hátrahagyott m. VI. 217. l.

káról tudnak csak énekelni. Május elején még egyáltalán nincs meggyőződve arról, hogy a fegyveres mérközés elkerülhetetlen s már azt is gúnynak szánja, hogy az első személyben nyilatkozó bárd kész tényként kezeli a háború kitörését és borzalmas befejezését. Jókai akkor még a királyban is azért bíz, hogy a délvidéki vérengzést megakadályozhatja.

Nem tartom lehetetlennek, hogy a kétélű önironikus hangulatú paródia megszűléséhez Petőfi költeményei is alapot szolgáltathattak. A szabadsághoz c. költeményében írja Petőfi márc. 27-e előtt:

„S ha elesnénk egy szálig mindnyájan,
Feljövünk a sirbul éjfél tájban,
S győztes ellenségednek megint kell
Küzdeni... kísértő lelkeinkkel!”⁸⁸

Az áprilisban keletkezett „Van e mostan olyan legény...” kezdetű versében fordul elő: „Ha elesünk, uj sor áll föl Utánunk”. Ugyanezt a versét a magyar zászlóról írva így fejezi be:

„Ellenséged előbb meg nem
Taposhat,
Mig vérünkkel be nem festett
Pirosra!”⁸⁹

Csak egyetérthetünk Sőtér Istvánnal, ki éles különbséget lát Petőfi és Jókai múlthoz fordulása között: „Ahogyan Petőfi a Kont-témát, illetve Arannyal és Szigligetivel együtt a Rákóczi-témát eleveníti, úgy Jókai a Martinovics-témához nyúl. (*Életképek*. 1848, IV. 2—9.). De igazuk van azoknak a kutatóknak, akik arra figyelmeztetnek, hogy Jókai fátylat is akar borítani a „szörnyű emlékekre”; míg Petőfi a *Vérmezőben* egy megrendítő vádnak ad hangot — addig Jókai a Martinovics-cikk végén a kiengesztelődés fehér zászlaját lengeti.”⁹⁰ Petőfi a Rákóczi c. versében is „új ütközetről” emlékezik meg s azzal lelkesít, hogy ha „lesz előttünk száz halálnak képe: Nem lesz köztünk, aki visszanéz”, akkor is „rohanunk az ellenség elébe”.⁹¹

Jókai májusi működése arra vall, hogy elvileg is legmesszebb jut Petőfiéktől. Az eltávolodást kiadatlan és eddig fel nem használt levelezése is alátámasztja. Intim elvi titkaiba enged bepillantani a Károly bátyjához 1848 májusában írt levele,⁹² melyből az derül ki, hogy már ekkor is szoros kapcsolatot tart fenn Nyáry Pállal és Kovács Lajossal, a békepárt későbbi vezetőivel. Károly bátyja cikkét is felolvassa Nyáry Pálnak, mielőtt az *Életképekben* megjelentetné. Az általános politikai helyzet megítélésében sincs nyoma a helyzet radikális felismerésének: „Nem veszed-e észre mostani kormányunkon azon újabb nisust, mely a mult terroristicus törekvéseit mellőzve, a vallás, az erkölcsök által akar hatni a népre. Tudhatod: a szabadság templomának kitisztításában én vettem erőmhöz mért részt.” Aligha hihető, hogy Nyáry Pál, a békés átalakulás őszinte híve, szokásos cikkellenőrzése mellett kiadhatta volna a „vad”-nak minősített „Délbábot”. A jövő politikai arculatát is érintő levélben már-már a márciusi jakobinusokat is vádló sorokban jelenti ki, hogy: „a tett mezejét nem azok fogják többé elfoglalni, kik tótágast tudnak állni a nép előtt és szájokat a piacra viszik

⁸⁸ Petőfi ÖM. III. 41. l.

⁸⁹ uo. 45. l. — vö. Jenőfi: Forradalmi szikrák. Pest. 1848. 9. l.

⁹⁰ Sőtér István i. m. 388. l.

⁹¹ Petőfi ÖM. III. 50. l.

⁹² J. M. levele Károly bátyjához. Pest, 1848. máj. 26. OSZK. Fol. Hung. 2261. 241. l. — vö. J. M. levele anyjához. 1846. dec. 3. uo. 148. l. — Kovács Lajos: Az 1849-iki pártok és az „Esti Lapok”. Házánk I. 1884. 196. l.

árulni, hanem azok, kik szeretnek becsületes emberek lenni s szakmaikhoz értenek". Akaratlanul is eszünkbe jut e sorok után, hogy a szakmához értést követelő Jókai mellett Petőfi mint társszerkesztő dolgozott, de a beküldött verseken kívül — az augusztusi alkalomtól eltekintve — nem avatkozott be a szerkesztés munkájába. Különbö is Petőfinak egész életében ez volt az egyetlen „hivatala”, szakmája. Nehéz lenne megfelelőbb személyeket kiválasztani a népgyűléseket szervező Petőfin és főleg az eddig ismeretlenségben felejtett, kisebb tehetségű márciusi jakobinusokon kívül, akik — Jókai szavai szerint — „tótágast tudnak állni a nép előtt és szájokat a piacra viszik árulni”.⁹³ A levél folytatásából kiderül, hogy komoly alapja van annak a Jókai-féle visszaemlékezésnek is, hogy fiatal kora miatt nem léphetett fel képviselőnek: „Engem fölszólítottak Kovács Lajosék: hogy lássak követség után. Én (jó okaimnál fogva) inkább szeretnék tégedet e minőségben látni. Nézz körül, ha van rá kilátás: hogy magadat megválasztathatod add tudtomra én mindent el fogok követni hogy célt érni lássalak.” Az idézet tanúsága szerint egy egész politikai csoport áll Jókai mögött, s a márciusiak közül őt is be akarják juttatni a képviselőházba, nyilván azokkal szemben, akik ténylegesen is felléptek. A levél egésze mintegy előre vetíti annak árnyékát, hogy Petőfiék képviselőválasztási kudarca nem helyi incidens volt, s nem is csupán a radikálisok hibája miatt következett be, hanem a már komoly erővel szervezkedő Kovács Lajoséknak, a későbbi béképártnak is jelentős része lehetett benne.

Nem tudjuk elfogadni Bisztray Gyula értékelését azért sem, mert Jókai nemcsak ebben az időben, hanem a Pesti Hírlap szerkesztői programjában az év végén is magáénak vallja Victor Hugo 1848 forradalmi napjaiban hirdetett költői felfogását. Hugo 1848-ban azt énekelte, hogy a költő másutt keresse tárgyát, ne a forradalom küzdéseiben. Az utcai torlaszharcokban úgy vegyen részt, hogy menjen a küzdők közé meztelen mellel, szóljon, esdekелjen, segítse a gyöngéket, vesse meg a golyózáport és sirassa meg a holtakat, — és azután nyugalmas magányába visszavonulván szolgálja a békét és rendet, mert son rôle est d'avertir et de rester pensif (Az ő dolga óvni, figyelmeztetni és gondolkodva nyugton-maradni).⁹⁴

Reális alapja van Waldapfel József túlzó megállapításának, melyben azt jelzi, hogy „áthidalhatatlan szakadék van már ekkor Petőfi és Jókai között”. Az idézett szövegrészben azonban a *már* szócska tévesen utal arra, hogy a későbbiekben fokozódik majd ez a különbség. Míg májusban a kibontakozás fel nem ismeréséből fakad Jókai elvi bizonytalansága, tehetetlenségének nyomasztó hatása alatt nem tudja elkülöníteni magát a bírált jelenségektől (Lederer-ügy, táblabírói kritika), addig júniusban már határozott tisztulási folyamat kezdődik. Szemtanúként vesz részt a Károly-laktanyai „vérbotrány” eseményeiben,⁹⁵ amikor a sor-katonák — nagy részben olaszok — és az önkéntesek összetűznek s a pesti tömeg a rosszul felfegyverzett nemzetőrség segítségére sietett.⁹⁶ A pünkösdi összeütközésről megjelent hivatalos hirdetmény igyekszik politikai jelentőséget nem tulajdonítani a történeteknek. A kormány és Jókai álláspontja csak általános kérdésekben azonos. „Midőn a haza veszélyben van, csak a hazafiak egyetértése mentheti meg azt” — hirdeti a plakát.⁹⁷ A következmények megítélésében Jókai már eltér a hivatalos állásponttól. Míg a hirdetmény úgy látja, hogy „a tegnapéji szerencsétlenségnek politikai jelleme nincs”,⁹⁸ Jókai Vasvári Pál véleménye felé közeledve, szükségesnek tartja, hogy fegyveres erővel is meg kell védeni a márciusi eredményeket. Úgy látja, hogy a vérengzést „királyunk környezői s királyunknak s nemzetünk ellenségei” idézték elő azért, hogy az ellenségeskedés magvait hintsék el az olasz és a magyar

⁹³ Pesti Divatlap. 1848. ápr. 1. 16. sz. 417. l.

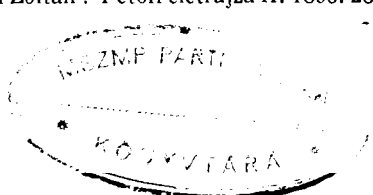
⁹⁴ Imre Sándor: Irodalmi tanulmányok II. Bp. 1907. 190—191. l.

⁹⁵ J. M. levele anyjához. OSZK. Fol. Hung. 2261. 166. l.

⁹⁶ J. M. Életemből. Bp. 1911. 237. l. — Ferenczi Zoltán: Petőfi életrajza II. 1896. 285. l.

⁹⁷ Szilágyi Sándor i. m. 60. l.

⁹⁸ uo. 61. l.



katonák között s „kitűnjék, hogy Pestnek nincs ereje”, a minisztériumnak nincs tekintélye, valamint az, hogy „a királynak oka legyen félni a Pestre jöveteltől”.⁹⁹ Vasvári a bujtogatók között nem különbözteti meg a kamarillát és a király érdekeit, hanem határozott „ellenforradalomról” beszél.¹⁰⁰ Jókai nem jut el eddig, de az kétségtelen, hogy a honvédelem szükségességének felismerésével távolodik a nemesi liberálisoktól s fokozatosan közelebb kerül a márciusi jakobinusokhoz.

Májustól elszaporodó cikkei szerint nem elégzik meg már a külföldön állomásozó magyar katonák hazatérését helyeslő bécsi ígérettel, hanem Petőfihez hasonlóan, nem egyszer a kormánnyal szemben foglal állást a külföldön tartózkodó magyar katonák hazahozatala mellett: „A hadügyminiszterünket pedig Radeckzy nem akarja haza ereszteni. Mészáros Károly most ezredesi hivatalát visel Radeckzy alatt. Ha én neki volnék, Radeckzyt táborostul együtt elhoznám, úgy jönnék haza, — cum gentibus.”¹⁰¹ A kormánnyal ellentétben ünnepli a hazatért katonákat: „A hadügyminiszter úr mély fájdalommal teszi közhirrre, hogy a Würtemberg huszárezrednek Galiciában tanyázó egy része — se tette-se vette — hazajött Magyarországra. Vannak, kik e miniszteri fájdalomban megbotránkoznak; — mi nem. Mi ezt úgy értelmezzük magunknak: hogy miniszter úr fájlalja: miszerint azon ezrednek csak egy része és nem az egész jött haza. Valóban mi is fájlaljuk: hogy mit a nemzet elhatározott: katonáinknak hazahozatalát ily vészterhes időkben sem látjuk teljesítve.”¹⁰² Később még világosabban nyilatkozik Jókai: „Azon hirre, hogy Magyarország veszélyben van, egy osztályhuszárság Lengyelországban felkerekedett, felnyalábolta a tisztjeit és ájtott a határon. Dicsőséges fiúk! Mint katonák vétettek a fegyelem ellen, de mint hazafiak koszorút érdemelnek!”¹⁰³ Ugyancsak hazatérő honvédeket üdvözlő „A Nádor huszárok” c. cikke.¹⁰⁴ Tiltakozik az ellen, hogy „A magyar katonaságot még mindig hordják ki az országból, s minket magunkat száz oldalról fenyeget a veszély.”¹⁰⁵

Több, mint száz cikk tanúskodik arról, hogy Jókai egyre határozottabban áll ki a hadsereg megerősítése, a nemzetőrség felfegyverzése mellett. A hadseregszervezéssel kapcsolatos hírei lelkesítenek s optimizmust sugároznak.¹⁰⁶ Lelkesen üdvözlí, hogy az országgyűlés Kossuth indítványára egyhangúlag megajánlotta a 200 ezer katonát s a 42 millió adót. „A perc nagyszerű volt. Egy egész nemzet ajka szólt és kimondá magára az élet-halál kérdésben az ítéletet.”¹⁰⁷ A kormányt főleg a hadseregszervezés terén elkövetett mulasztások miatt bírálja.¹⁰⁸ Petőfihez hasonlóan¹⁰⁹ követeli, hogy a fegyveres erőket a magyar alkotmányra eskettessék fel: „A miniszteri rendelet azt írja elő, hogy a katonaság május 11-ki déli 12 órától számítandó 24 óra alatt fel fog esküdni az alkotmányra. S egy május 14-ről szóló miniszteri kegyes rendelet azt tartja: hogy e felesketés legközelebbi *ünnepélyes* alkalommal fog megtörténni. Mi az az ünnepélyes alkalom? Ilyen szent nincs a kalendáriumban.”¹¹⁰ Szinte egyetlen Charivari alkalmat sem mulaszt el, hogy a katonai kérdésekbe be ne avatkozzék:

⁹⁹ Életképek 1848. jún. 18. 786. l., Jókai Forradalom alatt írt m. 181. l. Jókai hátrahagyott m. VI. 205. l.

¹⁰⁰ Vasvári Pál: Az ellenforradalom bujtogatásairól. Orsz. Levéltár. Vasvári iratok. Agitációi. 187. l., Vasvári Pál i. m. 296. l. — vö. Jelenkor. 1848. máj. 14. 57. sz. 235. l.

¹⁰¹ Életképek. 1848. ápr. 16. 508. l.

¹⁰² A hadügyminiszter jelentése. 1848. június 21. Orsz. Levéltár 1848. Min. lvt. OHB. 325. — Életképek. 1848. jún. 11. 762. l., vö. Petőfi S.: Lenkei százada. A nép barátja. 1848. aug. 20. 12. sz.

¹⁰³ Életképek. 1848. jún. 11. 761. l., vö. Orsz. Levéltár 1848. Min. lvt. OHB 69.

¹⁰⁴ Esti Lapok. 1849. jún. 14. 37. l.

¹⁰⁵ Életképek. 1848. máj. 14. 636. l.

¹⁰⁶ Életképek. 1848. 633. l. máj. 18., 655. l. máj. 28. 689. l.

¹⁰⁷ Életképek. 1848. jún. 16. 87. l.

¹⁰⁸ Életképek. 1848. máj. 21. 667. l.

¹⁰⁹ Petőfi OM. V. 87—88. l.

¹¹⁰ Életképek. 1848. máj. 14. 655. l.

„A katonaságnál egy hónap óta el van törölve a huszonöt bot. Ezt úgy kell érteni, hogy jelenleg 40 boton alul le sem fektetik az embert. Hát az *ünnepélyes alkalom*? Jön-e már, melyben a katonaság fel fog az alkotmányra eskettetni?”¹¹¹

Fokozatosan szaporodnak el az ellenséget apró Charivari-fricskákon keresztül támadó gúnyiratok. Július 9-én a Táblabíró hiszekegyében már félreérthetetlen a tétlenkedő nemes-ség elleni fellépése: „Hiszek egy minisztériumban, mindenható atyában, hivataloknak és püspökségeknek osztogatójában. És a corpus jurisban. Ő egy született fiában, mi urunkban, ki fogantaték Verbőczitől, született szűzvállu nemes táblabíráktul, szenvedett sok szolgálónak alatta, megtanultaték Ensel Sándor táblabírától könyv nélkül, s meghala és spirítusba téteték. Szálla a zöld asztal alá. Harmadnapon azonban ismét elővételék, felméne Budára, üle a sajtótörvények készítőjének jobbára, onnan lészen eljövendő agyba főbe verni republicanusokat és vörös tollasokat. Hiszek a szent pragmatica sanctioban és az arany bullában, hiszek egy közönséges municipális Eldorádót, kaputosoknak egységét, urbarialis kármentesítést, testünknek meghizását és a sültgalambokat Amen.”¹¹² A hiszekegy-paródia formailag is átmenetet képez a pozitív politikai állásfoglalás felé. Az augusztus 13-án keletkezett „Országgyűlési firkákban” már sokkal közelebbről és élesebben ítél: „... y... y táblabíró úr számadása, mellyel ő saját magának szokott az elköltött idővel beszámolni: Bevétel 24 óra. Kiadás... Reggelizni, a miniszterelnök ablaka előtt elmenni, annak, vagy van ott, vagy nincs alászoigáját mondani 1/2 óra. Frizérnél, ujságokat, pletykákat hallgatni 1/2 óra. Gyerekeket felpozozni, kik az utcán a Mártiust árulják 35 perc... A ministeri képeket sorra nézni az auslágoiban 2 és 1/2 óra. Várni míg a bankót felváltják 1/2 óra... Öfelségéért és magas családjáért reggel és este imádkozni 12 perc... Negyed fél óráig ásitottam a redoutban. Három percig mondtam azt, hogy »pártolom« és közbe-közbe »halljukot« kiabáltam: hogy el ne aludjam.”¹¹³ Főbb vonásaiban már az őszi szatírák kiméletlenségével és nyíltságával lép fel a gyorsan „radikalizálódó” pecsovicso¹¹⁴ és a katonai ellenség ellen.¹¹⁵ Az Életképek humoros rovatában fokozatosan valósítja meg az április 30-án a vidéki levelezőknek kiadott jel-szavát: „Éles satyrát a megkövesült társadalmi előítéletek ellen.” A szatíráról Lessing hatására keletkezett véleményét — amelyet „A magyar nép humora” c. akadémiai székfoglaló értekezésében fejteget¹¹⁶ — már a szabadságharc idején magáénak vallja: „gyökerestől kell kiirtani a megrögzött gonoszt s azt csak a guny és nevetség gyógyíthatja ki leghatályosabban.”¹¹⁷ A nagy hatással alkalmazott paródiák lényegében nem-irodalmi, politikailag közömbös szövegeket — az eredeti jellemző szófordulatainak ügyes felhasználásával — formálnak át jórészt politikai jellegű írásokká. Nagy számban jelennek meg biblikus szövegek, profétikus jóslások, imák, tízparancsolatok, szakácskönyvek, királyi felhívások, országgyűlési leiratok, minisztériumi rendeletek, akadémiai határozatok, törvényt magyarázatok, szónoklatok, levelek, sakkfelad-

¹¹¹ Életképek. 1848. jún. 4. 721. l.

¹¹² Életképek 1848. jún. 9. 56. l., Jókai Forradalom alatt írt m. 184. l., Jókai hátra-hagyott m. VI. 209. l., — vö. Dienes Lajos: Miatyánk. Orsz. Levéltár, Vasvári iratok. Agitációi. 223—224. l. — Táblabíró cantate. Dongó 1848. jún. 15. 1—2. l. júl. 1. 1—2. l. — OSZK. Jókai Analekták III. 152. l.

¹¹³ Életképek 1848. aug. 13. 217—218. l. — vö. Szombathelyi Eteika: A táblabíró alakja a magyar irodalomban. Bp. 1928. 20—21. l.

¹¹⁴ Életképek 1848. jún. 18., Jókai Forradalom alatt írt m. 177—179. l., Jókai hátra-hagyott m. VI. 201—202. l.

¹¹⁵ J. M. (Rémjelenetek a horvát földön) Életképek. 1848. jún. 25. 815—16. l., J. M. (Egy dühös vén illir hat leánya) Életképek. 1848. jún. 25. 817. l. — J. M. Tót prédikáció. Életképek. 1848. júl. 16. 84. l. — vö. Reviczky Gyula: A humor pszichológiája. Reform. 1874. júl. 30. Reviczky Összegyűjtött művei. Bp. 1944. 465—473. l.

¹¹⁶ J. M. A magyar néphumorról. Vasárnapi Ujság. 1860. 61—63. l., 75—78. l.

¹¹⁷ Életképek. 1848. ápr. 30. 568. l. — vö. Mészáros István: Szatíra és valóság. Bp. 1955. 15., 29. l. — Gábor Béla: Jegyzetek a komédiáról. Élet és Irodalom. 1957. jún. 21. 8. sz. 6. l.

vány, nemeslevél, királyi kitüntetés, vásári kikiáltók szózata, előfizetési felhívás, katekizmus, lexikon stb. travestiái. Jókai paródiái gyakran közismert mondókákat, drámához csatolt szerzői utasításokat öltöztetnek át csúfondáros formába vagy alkalmaznak egy-egy politikai kérdés mondanivalójának elmélyítésére. A paródiák nagyfokú szerepeltetése az írói képesség fokozott kiélését jelzi, bár nem egyszer különösen június körül az elvi kifejezni valók rovására. Augusztusban az ironikus esetleg szatirikus leleplezés változatos formái között gyakran cáfolja a közvéleményt foglalkoztató híreket és pletykákat abban a formában, hogy a rövid híreस्कékhez egy-két soros, írói beavatkozásra mutató szellemes megjegyzéseket csatol. A júliusi és kisebb mértékben az augusztusi cikkek is előkészületi jellegűek. A bizonytalanság, a kiütkeresés tárgyszerinti heterogénéitás és sokirányú formai próbálkozásban jut kifejezésre. Az eseményekkel való lépéstartás igénye mellett minduntalan jelentkezik az általános elvi nézetéhez, a békés progresszióhoz való ragaszkodása. A tavasszal különös gonddal alkalmazott romantikus megoldásai fokozatosan tisztulnak, egyre inkább pozitív politikai színezetűek lesznek, bár egyelőre még főleg a nagy általános elvi kérdéseket érintik vagy megrekednek a tehetetlenség és bizonytalanság érzetéből táplálkozó önironikus írói magatartásnál.

Májustól szeptemberig a Jókai vezette márciusi liberálisok a hadsereg kérdésében közelednek Petőfickhez. A gyorsan pergő történelmi események menete nemcsak Kossuth, hanem a márciusi jobboldal és a nemesi liberálisok egy része előtt is bebizonyítja, hogy első számú feladat a nemzeti függetlenség megvédése. „1848-ban az volt a történet logikája, hogy annak, aki felelősséggel, következetesen kiáll a függetlenség mellett, elkerülhetetlenül meg kellett találnia az utat a márciusi baloldalhoz, még akkor is, ha lényeges kérdésekben nem értett egyet velük.”¹¹⁸

A márciusiak egységes politikai fellépésére vall, hogy — bár Petőfi és Jókai közti barátság felbomlóban van — a nyári választási kudarc után Jókai és Pálfi Albert, a Március Tizenötödike szerkesztője, lesz Petőfi párbajsejéde Nagy Károly nevű ellenlábásával szemben.¹¹⁹ A választások után a márciusiak politikájának központjába a függetlenségi harc kérdése kerül. Ezért juthat Jókai elvileg közelebb a márciusi baloldalhoz annak ellenére, hogy Petőfivel összekülönbözve, május és augusztus között fokozatosan lazul baráti kapcsolatuk. Ezért lehet júniustól Petőfivel együtt tagja az Egyenlőségi Társulatnak, mely „összefogta a magyar demokratizmus legkiválóbb erőit s a márciusi baloldal egységes szervezetének” tekinthető.¹²⁰ Jókai és Petőfi közt 1848 nyarán a „publicisztikán lemérhető” elvi különbségek nem növekszenek, hanem csökkennek s az események Petőfit igazoló menete juttatja Jókait a honvédő harc elkerülhetetlenségének felismeréséig. Az elvi kérdésekkel párhuzamosan halad a baráti kapcsolatok romlása.

3

A dolgozat során következő feladataként nézzük át a meg hasonlással kapcsolatos dokumentumanyagot, Jókai visszaemlékezéseit s vizsgáljuk meg az író elvi állásfoglalását a szakítás kirobbanásakor, 1848 augusztus második és szeptember első felében. Bizonyítékérvenyű következtetéshez juthatunk, ha a Petőfi és Vörösmarty összekülönbözését is figyelembe vesszük.

A „tollharc” idejéből származó dokumentumokat Petőfi, Vörösmarty és Jókai hírlapi nyilatkozatai, illetve Petőfinek Jókai anyjához írt levele képezik. Vörösmarty augusztus

¹¹⁸ Fekete Sándor i. m. 129. l.

¹¹⁹ Március Tizenötödike. 1848. jún. 8. 396. l., Endrődy Sándor i. m. 476. l. Ferenczi i. m. 256. l. — vö. Vajda János: Nemzetgyűlés után. Népelem. 1848. aug. 4. 30. sz. 120. l.

¹²⁰ Fekete Sándor i. m. 113. l.

21-én az országgyűlés többségével szavaz, „amikor arról volt szó, hogy az újonnan szervezendő magyar haderő része legyen-e az osztrák kommandó alatt álló ezredeknek vagy külön önálló, tehát szabadságharcos magyar haderőként szerveződjének-e meg?”¹²¹ Jókai ellenzésére közli Petőfi augusztus 27-én a Vörösmartyhoz c. költeményét.¹²² Írónk az Életképek következő számában „rosszallását” fejezi ki amiatt, hogy távollétében Vörösmartyt „a haza előtt meggyalázta”.¹²³ Petőfi közvetlenül a nyilatkozat megjelenése után, szeptember 6-án számol be Jókai anyjának a szakításáról.¹²⁴ Vörösmarty ugyancsak szeptember 6-án a Kossuth Hírlapjában „A magyar hadseregről, Petőfihez” címen válaszol.¹²⁵ Petőfi két nap múlva „Válasz Vörösmartynak” címen reagál e nyilatkozatra,¹²⁶ majd szeptember 10-én „Első és utolsó fölszólalásom egy igen piszkos dologban” címen Jókainak válaszol.¹²⁷ Vahot Imre „Egy önkéntes” álnéven szeptember 10-én Jókai nyilatkozatának egyes részeibe kapaszkodva vádolja Petőfit,¹²⁸ majd Jókai szeptember 17-i rövid nyilatkozata zárja le a tollharcot.¹²⁹

A végső értékelés igényével készült szeptember 10-i nyilatkozatában Petőfi világosan kifejti a szakítás kirobbanásának okát: „Ha én e nyilatkozat indokát nyilvánosságra hoznám a közönség azonnal tudni fogná, hogy mit tartson Jókai felől? mert annak indoka minden inkább a világon, mint Vörösmarty iránti tisztelete... de én nem hozom napfényre azon indokot, mert nem elvem magánügyeket közrebecsátani...”¹³⁰ Petőfi tehát határozottan leszögezi, hogy Jókai szubjektív, magánjellegű okok miatt szállt vele szembe. A meghasonlást okozó „magánjellegű” tényezőket mellőzi s ezen elhallgatott okokkal szemben utal kizárólag elvi-politikai természetű kérdésekre („Elhagyom tehát a nyilatkozat indokát, csak a nyilatkozatra magára teszem meg észrevételeimet.”) Petőfi szeptember 6-i levelében — melyet apró filológiai pontatlanságokkal az Est hármaskönyve „Jókai ismeretlen levelei” között hozott nyilvánosságra, holott már 15 évvel korábban is megjelent¹³¹ — írja meg Jókai anyjának, hogy „Laborfalvi Mórícrról nem sokat tudok, a régi barátság tökéletesen kettészakadt köztünk és örök időkre.”¹³² Kifogásolja, hogy „egyetlen barátja” kétszeri üzenet ellenére sem ment el hozzá. A levél további részében elárulja, hogy a házasságról visszatért Jókaival fontos dolgokat akart közölni, melyet egy azóta elveszett levélben írt meg neki. Petőfi beszámolójából kiderül, hogy Jókai kereste az összeveszésre az ürügyet s a költő szubjektív okok miatt szakítja meg vele a kapcsolatot. „Szomorú vigasztalás, de én egyébbel nem vigasztalhatom Asszonyonénemet, mint azzal, hogy elvesztette ugyan a fiát, de igen rossz fiút vesztett, ki után nem méltó bánkodni” — fejezi be Petőfi Jókai anyjához írt levelét.

Jókai már szeptember 3-i nyilatkozatában azt fejtja ki, hogy egy-párthoz tartozónak tartja magát Petőfivel: „Nekem rosszul esik e nyilatkozat közlése, mert pártunk ellenei örülni fognak a vizálgkodásnak, mely köztünk létrejött.”¹³³ A Petőfi válaszára írt szeptember 17-i nyilatkozatában már félreérthetetlenül jelenti ki, hogy a baráti kapcsolatok felbomlásának elvi vonatkozása nincs: „Én sem elveit, sem személyét soha nem bántottam.”¹³⁴ Néhány

¹²¹ Révai József i. m. 396 l.

¹²² Életképek 1848. 271. l., J. M. Önmagáról. Bp. 1904. 132—133. l.

¹²³ Életképek 1848. szept. 3. 315. l. — Endrődy Sándor i. m. 491—492. l.

¹²⁴ OSZK Petőfi S. levele Jókai anyjához.

¹²⁵ Kossuth Hírlapja. 1848. szept. 6. 58. sz. 265. l.

¹²⁶ Kossuth Hírlapja. 1848. szept. 9. 60. 275. l.

¹²⁷ Életképek. 1848. 351. l.

¹²⁸ Nemzetőr. 1848. szept. 10. 169. l.

¹²⁹ Életképek. 1848. 379. l. — 1848. napi sajtója. 83—95 l.

¹³⁰ Endrődy Sándor i. m. 499. l.

¹³¹ Az Est Hármaskönyve, 1925. 136—137. l. — Badics Ferenc: Petőfi levelei. Bp. 1910. 152—154. l.

¹³² Az Est Hármaskönyve, 1925. 137. l.

¹³³ Endrődy Sándor i. m. 491. l.

¹³⁴ Uo. 505. l.

sorral később azt is kifejti, hogy a szakítás után sem akar elvileg szembekerülni vele: „Petőfi engem sohasem szeretett, én szerettem őt, s azért az ő kiméletlen szavai legfellebbezést bántanak, de ellenségévé nem tesznek.” Ha a nyilatkozatokban elvi különbségekre terelődik a szó, kizárólag a korábban keletkezettekhez vonatkoznak s semmi nyoma annak, hogy a szeptemberi fordulat idején lettek volna legélesebbek. Petőfi azon kijelentése, hogy az Életképek és Jókai elveit nem azonosítja („Hát állítottam én azt, hogy azon elvek (ti. Jókai elvei) lapunk elvei?”)¹³⁵ a március 23-tól kezdődő időszakra értendő. A szeptemberi fordulat előtti fejlődésbeli fáziskülönbségre vall a költőnek az a megjegyzése is, hogy Jókai „az én kisöcsém volt . . . az én szárnyaim alatt nőtt fel”.¹³⁶ Vahot Imre Petőfi elítélésével együtt Jókai mellé áll elvileg a tollharcban, de Jókai elutasítja ezt a támogatást.¹³⁷ A Petőfi véleményét mindig nagyra értékelő Arany János 1848. november 19-én keletkezett levelében röviden érdeklődik barátjától: „Kibékültél-e már Jókaival? Az olyan furcsa kis processus volt, kivált a posteriori, az ördög is nevetne rajta.”¹³⁸ Petőfi a rendelkezésünkre álló anyag alapján nem válaszol a kérdésre, de ez a rövid megjegyzés önmagában is nagyon értékes, mert a nagy költő elvi meggyőződését szentnek tekintő Arany János sem lát komoly akadályt a kibékülésre.

A szakítás a forradalmi fejlődés csomópontján magánügyek következményeként jött létre, s a politikai eltérések csak fokozták a szubjektív ellentéteket. De nem azért, mintha az elvi különbségek ekkor törtek volna nagyobb mértékben felszínre, hanem azért, mert a forradalmi válság időszakának kezdetén Jókai még nem érkezett fel a márciusi jakobinusok képviselte elvi magaslatra, s Petőfi az önvédelmi harc kérdésében feltétlen azonos elvi álláspontot követelt Jókaitól is, Vörösmartytól is. Petőfi akkor szakít Vörösmarttyal, amikor első ízben válik nyilvánvalóvá az élet-halál harc elkerülhetetlensége, amikor nincs helye a további taktikázásnak, vélemény-elhallgatásnak s a forradalom, a haza megmentése egyértelmű tetteket követel. Ebben az időszakban kerül szembe Petőfi nyíltan és visszavonhatatlanul a Batthyány-kormányval is. Ekkor közli, hogy lényegében már május 10 óta ellentétben állt a kormánnyal s a „veszett dühében” tett kijelentését („E minisztériumra nem a hazát, de egymagammat, sőt a kutyámat sem bízom”¹³⁹) továbbra is helytállónak tartja s a Március Tizenötödikében nyilvánosságra is hozza.¹⁴⁰ Amikor már Petőfi világosan látja, hogy „e minisztérium az, amely legbizonyosabban eltemet,”¹⁴¹ akkor szavaz Vörösmarty „bizalmat a hadügyminiszternek.”¹⁴²

Petőfi csak a felszínen szemlélő előtt kerül azonos okok miatt szembe Jókaival és Vörösmarttyal. A történeti anyag alapján határt kell vonni a Vörösmarty- és a Jókai-kérdés közé, mert az ügy előzményeiben, a kirobbanás okaiban és következményeiben éles különbség figyelhető meg. Vörösmartyt, kit Petőfi apjaként tisztelt, kizárólag elvi okokból kifolyólag támadja meg s szigorú hangon bár, de elvi alapon vitatkozik vele.¹⁴³ Szeptember 8-án felel válaszára s — elvi vitáról lévén szó — eredeti véleményének feltárása mellett is belátja, hogy esetleg hibázott a vers közzétételével.¹⁴⁴ Jókaihoz írt cikkében azonban ilyen beismerő hangot sehol sem használ. Maga Jókai is elismeri többek között a Petőfi és ellenségei c. visszaemlékezésében, hogy a republikánus költő „rabszolgája volt elveinek”, sőt éppen a Vörösmarty-ügyre emlékezve jelenti ki, „hogy az ő egyenes útját a nemzetiség és szabadság felé akárminő

¹³⁵ Életképek, 1848. 351. l.

¹³⁶ Endrődy Sándor i. m. 500. l.

¹³⁷ Uo. 505. l.

¹³⁸ Arany János i. m. 178. l.

¹³⁹ Endrődy Sándor i. m. 488. l., Petőfi ÖM. V. 113. l.

¹⁴⁰ Március Tizenötödike, 1848. aug. 11. 515. l.

¹⁴¹ Petőfi ÖM. V. 112. l. — Endrődy Sándor i. m. 487. l.

¹⁴² Kossuth Hirlapja, 1848. szept. 6. 265. l. — Endrődy S. i. m. 495. l.

¹⁴³ Kossuth Hirlapja, 1848. 275. l.

¹⁴⁴ Endrődy Sándor i. m. 498. l.

kerülő kedvéért meggörbitse, nem bírta őt rá se a hatalmasok haragja, se a közönség elhidegülése, se a kiadó felmondása, se a jóbarát esdeklése.”¹⁴⁵

Vörösmartyval hamarosan kibékül Petőfi. Gyulai Pál megemlíti, hogy „ez elég éles polémia után sem szakadt meg közöttük a jóviszony. Petőfi ezután is eljárt Vörösmartyhoz s úgy viselte magát, mintha egy betűt sem írt volna ellene, soha sem említette a vita tárgyát.”¹⁴⁶ Jókai szerint „baráti viszonyuk ezután is folytatódott”.¹⁴⁷ 1849 júliusában Petőfi maga számol be a „Zoltán fiam életrajza hét hónapos koráig” c. naplószerű feljegyzésében, hogy Vörösmarty-né márciustól kezdve otthonos náluk s elkényezteti a kisfiát.¹⁴⁸ A Vörösmartyval való összekülönbözés elvi természetű volt, éppen ezért a kibékülésnek — legalábbis kezdeti fokon — elvi alapon kellett létrejönnie. Vörösmarty számos alkalommal bizonyította hűségét a szabadságharchoz s radikalizmusára mutat, hogy Görgeyt „hitvány gazembernek” nevezi egyik nagyhatású költeményében.

Jókai szubjektív okokra vezeti vissza a szakítást, pedig politikai visszaemlékezéseiben mindig nagy szerepet játszik a „józan megfontolás”. A felkutatható reális mag köré úgy csoportosítja emlékeit, hogy a történeti tényeket is pillanatnyi állásfoglalásának hatására, nem egyszer bizonyítására módosítja, torzítja s még a kevésbé elvi természetű ügyeket is politikai jellegűekké színezi. Ezért fordul elő, hogy ugyanazon jelenségről a különböző időpontokban egymástól eltérő politikai színárnyalattal nyilatkozik, egyes „kényelmetlen” eseményekről pedig egyszerűen megfedlekedik. Ha a Petőfivel való szakítás okai elvi jellegűek lettek volna, minden bizonnyal igyekezett volna politikai tőkét kovácsolni belőlük. A barátság felbontására vonatkozó visszaemlékezései — ellentétben az elvi kérdések utólagos fejtegetéseivel — lényegében azonos beállítottságúak. „1848—49” c. emlékiratában megemlíti, hogy a Vörösmarty-ügy csupán elősegítője volt a barátság felbomlásának : „De a valódi oka szakításunknak az volt, hogy Petőfi oly erőszakos és rám nézve oly kínos módon akarta házasságomat megakadályozni.”¹⁴⁹ Elfogadható utóértékelése fő vonásaiban megegyezik Petőfi 1848 szeptemberében tett megjegyzéseivel : „Most már, negyvenkét év múlva, hidegvérrel tekintve vissza a történetekre, nyugodtan mondhatom ki, hogy ebben hibáztam. De hibázott Petőfi is. Petőfi hibázott abban, hogy jó barátjának szívviszonyába, családi ügyeibe beleavatkozott. De én is hibáztam, midőn ahelyett, hogy „ezért” a sérelemért mint férfi férfi ellen, léptem volna vele szemben : mint szerkesztő bántottam meg a szerkesztőtársat a költeményéért.”¹⁵⁰ A „Petőfi eszmecsírái” c. visszaemlékezésében pedig meggyőző érvekkel bizonyítja az elvi szakítás alaptalanságát : „Valami mélyebbre ható, erősebb vérmérgezésnek kellett itt működni, mint egy halvány politikai nézetkülönbség. Hiszen saját, akkor írt cikkeim állnak mint terhelő tanuk ellenem, akik szemembe mondják, hogy én éppen olyan vakbuzgó, gyökérírtó voltam, mint Petőfi.”¹⁵¹

Jókai augusztusban és szeptemberben írt publicisztikai cikkei valóban „terhelő tanuként” bizonyítják, hogy nem az „olasz kérdés” miatt különböztek össze, hiszen mindig lelkesen áll ki Jókai az olasz nép szabadsághozza mellett. Már márciusban vádként említi, hogy „A pesti forradalomnál az olasz katonák tömegestül orditák : Evviva l’Ungharia! a milánói forradalomban a magyar katonák 6000 olaszt gyilkoltak le. Közülük is elesett egy pár-ezer.”¹⁵² Az április 16-i híradása is félreérthetetlen : „Radeckyt pedig úgy püfölik Olaszországban : hogy csak úgy zúg. Ütik ötöt, mint a kétfenekű dobót, Ausztria minden héten egy-millió

¹⁴⁵ J. M. : Életemből I. 215. l.

¹⁴⁶ Gyulai Pál : Vörösmarty összes munkái I. Bp. 1884.

¹⁴⁷ Waldapfel József i. m. 540., vö. Garai levele Petőfinek, 1848. dec. 25. OSZK.

¹⁴⁸ Petőfi ÖM ; V. 148. l. — vö. Adatok Petőfi halálához. Vasárnapi Ujság, 1860. 507. l.

¹⁴⁹ J. M. Önélet írásom. 145. l.

¹⁵⁰ Uo. 135. l.

¹⁵¹ J. M. Őszi fény. Bp. 1904. 75. l.

¹⁵² Életképek, 1848. márc. 26. 444. l.

pengőt elkölt e háborúra. Ez aztán igazán készpénzen veszi a gyalázatot.”¹⁵³ Április 23-án az osztrákbérenc Vida Károly reakciós hírlapjával vitázva utasítja el az olaszok elleni katonai segítséget.¹⁵⁴ Május 28-án a „szabadság szellemének” itáliai győzelmét ünnepli s a császáriak ellen tüzeli az olasz szabadsághősöket.¹⁵⁵ Június 4-én a kormány tétlenkedésének elítélése mellett példaként említi a Triesztet ágyúzó olaszokat.¹⁵⁶ Június 11-én ugyancsak a Budapesti Híradóval szemben védi meg az olasz katonákat.¹⁵⁷ A Jövendőmondások július hónapra c. cikkében már Radeckzy halálát is megjósolja.¹⁵⁸ Június 9-én az olaszok ellen hősöködő „illireket” gúnyolja.¹⁵⁹ Augusztus 6-a után¹⁶⁰ szeptember 10-én is az olaszok mellett áll ki: „Azt beszéljük, hogy Majlandot Radeckzyvel együtt — levegőbe vetették. Noha ez igaz, akkor, akik az olaszhoz győzelméért Te Deum laudamust tartottak, nem fognak-e Te Deum vituperamust tartani?”¹⁶¹

Jókai egyik lappangó karikatúrája arról tanúskodik, hogy augusztus 20-án a szavazást megelőző napon a kormánytöbbséggel (közte Vörösmartyyal) szemben áll ki a hadsereg magyar lábra állítása mellett: „Biztos kútfők után állíthatjuk: hogy a magyar ministériumnak csakugyan erős okai voltak arra: hogy a kiállítandó hadsereg magyar lábra ne állíttassék. Ugyanis 1. Nincsen annyi magyar szabó sem Magyarországon, sem egész Európában, amennyi kétszáz-ezer atilla-dolmányt és detto magyar nadrágot ki birjon állítani, tehát várni kell, még megszületik. 2. A veres és zöld selyem rendesen hamar elhagyja a színét s így jobb és célszerűbb a zászlókat sárgára és feketére festeni, mely színek mint tudva van, sokkal tartósabbak. 3. Magyar hadtudomány még nem létezik a világon; egyhirtelen pedig teremteni nem lehet. Így például annak elhatározása: hogy a katonák jobb vagy ballábbal lépjenek-e ki a glédából? behunyják-e az egyik szemüket, mikor lőnek? vagy mind a kettőt? Szurjanak-e vagy üssenek a puskával, hidat csináljanak-e, ahol vizen kell átmenniök, vagy hólyagot kössenek a hónuk alá s úgy usztassanak át, pipázzanak-e, mikor semmi dolguk sincs, vagy tubákoljanak? ezt a marsot verjék-e: „feküdj, feküdj lompos német?” vagy pedig emezt: „retirálj, retirálj, Komáromig meg se állj?” az ágyuk magyarul szóljanak-e, vagy németül, a kanonier csóvával süsse-e el a mozsarat, vagy tüzkövel és acéllal? s a tisztek állig viseljenek-e csak szakállt, vagy azon alul is? mind ezeknek elhatározása irtóztató időbe és megfontolásba kerül s mint minden józan hazafi átláthatja, nagyokat változtathat a dolgok állásán. Várni kell tehát, míg valaki magyar hadsereg nélkül magyar hadtudományt fog kidolgozni. 4. Minthogy a magyar embereket, kiváltképp pedig a magyar katonákat isten jó egészséggel, következképp hatalmas étvággyal áldotta meg, nagyon piffig és fáin fogás, ha e kétszáz-ezer izmos strucc fajta gyomor az ország határain kívül tápláltatik, s helyettük kétszáz-ezer soványabb gyomor hozatik be az országba, cserepárok és vasas németek mundérjában és ez diplomaticai calculus. Ha a haza eképp minden cserében adott katonán naponként csak egy váltó garast gazdálkodik is meg, egy év alatt 3 milliót nyer és még tudja isten mennyit (calculálja ki Dusek ur, ugy sincs egyéb dolga). 5. Et ultimo, *minthogy* 2 hét óta eső nem esett, *minthogy* Erdélyben a sáskák beütöttek s ott nagyon pusztítanak, *minthogy* Moldvában a cholera veszettül dühöng, *minthogy* Párisban

¹⁵³ Életképek, 1848. 508. l.

¹⁵⁴ Életképek, 1848. 535. l. — vö. Vida Károly levele Toldynak. 1848. nov. 12. MTA. Könyvtárának kéziratára. Toldy Ferenc levéltárcája 47. köt. Országos Levéltár. 1848. Min. lvt. OHB. 461.

¹⁵⁵ Életképek, 1848. 691., 692. l.

¹⁵⁶ Életképek, 1848. 220. l.

¹⁵⁷ Életképek, 1848. 761. l.

¹⁵⁸ Életképek, 1848. júl. 2. 22. l.

¹⁵⁹ Életképek, 1848. 58. l.

¹⁶⁰ Életképek, 1848. 186., 187. l. — vö. P. S. (Petőfi?) „Törpüljön le a minoritás” Népelem. 1848. júl. 26. 22. sz. 87. l.

¹⁶¹ Életképek, 1848. 349. l. — vö. Madarász József: Olasz ügy. Népelem, 1848. júl. 21. 18. sz. 69. l.

tizenkétezer embert halomra lőttek, *minthogy* Radeczky elfoglalta Milanot, *minthogy* Perzsiában a népség fellázadt, *minthogy* kövecses Arábiában egy tevehajtót megevett a crocodilus s *minthogy* a *pragmatica sanctio* így meg amúgy; *tehátlan* mindezen veszedelmek logikai concatenatiojából végzetlenül következik: hogy a magyar hadsereg ezután is legyen német, a magyar nemzeti szín ezután is legyen fekete-sárga, s több aféle csekélység: — akinek azután tetszik játszhatik idehaza nemzetiséggel, hazafiusággal, magyar dicsőséggel, tragoédiát, comodoeciát, melodramát, vagy minisztériumot, amint kedve tartja.”¹⁶² E szatíra távólról sem elszigetelt jelenség Jókai augusztusi publicisztikájában. Őszi radikalizmusának kezdeteire már augusztus elején figyelhetünk. A hadsereg fejlesztése kapcsán kerül fokozatosan szembe a dinasztíával s már a nyár folyamán elszaporodnak királyellenes megnyilatkozásai. Az augusztus 6-án megjelent két ironikus írása azt mutatja, hogy a király hitszegő magatartásának lelepleződése nyomán ismét egyre közelebb jut Petőfihez. „A bécsiek is fényes deputációt lóditottak Insbrucknak” kezdetű glosszájában a romantikus elemek a mesterségesen kihegyezett, összevont ellentétpárok, a véletlenség merész kibontása pozitív elvi mondanivalót fejeznek ki.¹⁶³ A másik királyellenes cikk indítékául két röpke ellentétes hír szolgál: „A bécsiek három tonna aranyat és 15 tonna ezüstöt küldtek szerb elleneinknek. Azonban Pesten lefoglalták a felfedezett küldeményt.”¹⁶⁴ Ehhez fűzi Jókai a „Készül hazám” és „A király esküje” c. Petőfi költeményekből leszűrt tanulságként önironikus megjegyzéseit s neveltségessé téve leplezi le a *pragmatica sanctio*t, a terjengős királyi leiratokat és V. Ferdinánd szószegését. Szeptember 10-én a táblabíró gúnyolódások lezárásaként bélyegzi meg az „Extra Hungariam non est vita” nemesi jelmondat alaptalanságát.¹⁶⁵ A következő héten a „Variációk e thema fölött: a király beteg” c. visszájára fordított szatírájában szélsőségekben csapongó látszat-szillogizmusok alapjául szolgáló, groteszk hipotézisekkel operálva ítéli el a beteg király népellenességét: „Ne érezzék-e a népek keservesen: hogy a király beteg? Ne folyjon-e a népek szivéből piros vér, szemeikből égő könny, ne legyen-e szabadságuk letiporva, mert a király beteg?”¹⁶⁶ Ugyanezen a napon jelenik meg egy másik nagyhatalmú királyellenes szatírája, melynek központjában szintén V. Ferdinánd betegsége áll. A népköltészetből táplálkozó, egy irányba vágó forradalmi hév formailag is méltó prózai párja Petőfi királyellenes szatíráinak. Az ironia bizonytalanságából kiemelkedő mű ábrázolásmódjában megközelíti Petőfi „Nyakravaló” c. forradalmi gúnyolódását s egyenes és kíméletlenül szellemes választ ad a császár azon üzenetére, hogy azért nem jön Pestre, mert beteges. „Mert beteges” — hangsúlyosítja Jókai a kérdést, majd a kérdés parafrázisából kiderül, hogy a felelet elsősorban a magyar népnek szól: „Hát minálunk nincsen patika? nincsen doctor, feltser, bába, kirurgus, vagy amire szüksége van a jó fölségnek? Ugyan mi baja lehet a jó fölségnek, amiből mi ki ne tudnók őt isten segítségével gyógyítani? Minden nyavalya számára termett fű a földön, minden fűben fában van bizonyos gyógygyerő, még a mogyorófában is.”¹⁶⁷ Felsorolja a király lehetséges betegségeit s Petőfi királyellenes verseire jellemző hetvenkedő, nyers, népies okoskodással hatékony népi gyógymódokat is javasol: „Ha rossz tanácsadások feküsznek a jó fölség gyomrában, vannak nekünk jó *hajtó* szereink, miket a jó fölségnek be sem kell venni, még is kihajtana nemcsak belőle, de még az országból is azt a schwarzgelb pántlika férget. Ha a kamarilla gyöttri az áldott jó fölséget, hozza ide, terem itt minálunk olyan áldott kenőcs, mellyel ha meg-

¹⁶² Életképek, 1848. aug. 20. 252. l. — vö. Szabó Károly: Magyar ezredeinknek magyar nevet Kossuth Hirlapja. 1848. júl. 11. 9. sz. 33. l.

¹⁶³ Életképek, 1848. aug. 6. 187—188. l., Jókai Forradalom alatt írt m. 194—195. l., Jókai hátrahagyott m. VI. 220., — vö. Arany János: Mentsük meg a hazát. A nép barátja. 1848. szept. 17., 16. sz. 249—251. l.

¹⁶⁴ Életképek, 1848. aug. 6. 185. l.

¹⁶⁵ Életképek, 1848. szept. 10. 348—349. l.

¹⁶⁶ Életképek, szept. 17. 378. l., Jókai Forradalom alatt írt m. 206—207. l., Jókai hátrahagyott m. 235. l.

¹⁶⁷ Életképek, 1848. szept. 17. 377. l.

kenjük azt a camarillát, nem lesz több szüksége az utolsó kenetre.” A cikk zárótanúságaként a királyriasztás is helyet kap : „Szegény XVI. Lajos ha tudta volna, minő betegségben fog meghalni! De ő is későn kezdte magát gyógyíttatni. Annak most 52 esztendeje, hogy az ő királyi feje a vérpadról lehullott.”¹⁶⁸ Üdvözlí a hazatérő katonák királyellenességét : „Egész bataillonok a rendes katonaságtól térnek át honvédi zászlóink alá. Letépi a feketesárga zsinórait a sárba tapodják. Bécsből a testőrök is megindultak a haza testét védeni. Helyesen, ha már az ellenség a király *lelkét* elfoglalta, őrizze meg a *testét*.”¹⁶⁹ Szeptember 24-én már jelzi, hogy „a királyi eskü lábbaltiprása mindennapi tünemény.”¹⁷⁰ A Kossuth-bankók megjelenése is okot ad V. Ferdinánd gúnyolására : „Őfelsége a király minthogy beteg, rosszalja a magyar bankjegyek kibocsájtását.”¹⁷¹

A kétségtelen előrejutás a publicisztikai cikkek formai és műfaji változásán is lemérhető. Jókai kedvenc műfaji megnyilatkozásai nemcsak elvi tisztázódáson mennek át, hanem formailag is többirányú fejlődést mutatnak. A romantika útvesztőjén bolyongó, a táblabíró gúnyban kicsúcsosodó paródiák és humoreszkek ironikus reflexiókon és polémiákon keresztül fokozatosan levetkezik a romantikus lepellel álcázott glosszák-sejtelmességét. Az általános emberi és politikai hibák helyett egyre inkább leszűkített, időhöz és helyhez kötött, konkrét feladatok kerülnek a gúnyiratok központjába. A romantikus külső egyre inkább pozitív belső értékkel telítődik meg. A romantikus fogások helyett részben népies, részben szubjektív elemeket alkalmaz s ezáltal az elvi vélemény intenzívebb megfogalmazást nyer. Az anekdotákat napi történetek, a belső vívódást tükröző felemás önróniákat előbb a király személyéhez fűződő reménykedéseit kikezdő iróniák, majd az egyértelmű satírák, a visszájára fordított gúnyiratokat a tömegagitáció szempontjából hatékonyabb pamfletek és a királyt személyesen felelősségre vonó forradalmi gúnyolódások váltják fel. Fokozatosan szaporodnak a viták, a szónoklatok, a vezércikkszerű értekezések s ismeretközlő műveiben is az érzelmi elem dominál. Szeptember közepéig, az összekülönbözés lezárásáig a szubjektív eltávolodás mellett jóval nagyobb súllyal jelentkeznek a fokozatos elvi közeledés. A döntő kérdésekben azonos véleményre jut Jókai a márciusi jakobinusokkal, bár az elvi távolság fokozatos leszűkülésén belül is kifejezésre jut egy bizonyos fázis és intenzitásbeli különbség. Petőfiék előbb és a forradalom elvi alapjáról ismerik fel a tennivalókat. Ez a minimumra csökkent elvi lemaradás azonban távolról sem szolgáltathat alapot a szakításhoz. Jókai augusztusi és szeptemberi radikalizálódása épp a személyi ellentétek elmérgesedése miatt nem tudta megakadályozni a két márciusi fiatal közötti meghasonlást.

4

Jókai radikalizálódásának lesz az eredménye, hogy tettleg is bekapcsolódik a honvédő harc előkészítésébe. Nála is jelentkezik a „politikai meggyőződésének egész a tettvágyig való megérlelődése.”¹⁷² Augusztus közepén Radeczky csapatai elfoglalják Milanót. A fegyverszünet megkötése lehetővé teszi, hogy a bécsi ellenforradalom nyíltan lépjen fel Magyarország ellen. Megszüntetik a magyar pénz és hadügy önállóságát, mely már nemcsak a pesti nép, hanem az egész kormány jogos felháborodását váltja ki. Augusztus 16-án írja Aranynek Petőfi, ki elsőként ismerte fel a fenyegető veszélyt : „Mi jól vagyunk, egészségihiány és pénzhiány nem háborgat. De a haza cudarul van ; vagy jön egy mindent felforgató, de mindent megmentő forradalom, vagy elveszünk, de oly gyalázatosan, mint még nemzet nem veszett el. Én hiszem, hogy roppant forradalom előestéjén vagyunk, s tudod, nekem nincsenek vaksejtelmeim. Akkor

¹⁶⁸ Uo.

¹⁶⁹ Életképek, 1848. szept. 17. 379. l.

¹⁷⁰ Életképek, 1848. 412. l.

¹⁷¹ Életképek, 1848. szept. 24. 413. l.

¹⁷² Horváth János : Petőfi 1848—49-ben. Irodalomtörténet. 1917. 476. l.

aztán első dolgunk egy óriási akasztófát állítani s rá 9 embert!” (ti. a minisztereket -Sz. L.).¹⁷³ Kossuth kijelenti, hogy a haza önvédelmi eszközeiről az uralkodóval szemben is gondoskodni kell a nemzetnek.¹⁷⁴ Széchenyi naplójának tanúsága szerint már szeptember 3-án tragédiát lát a készülődő eseményekben: „48 órán belül minden tűzben, lángban áll! és senki sem akarja elhinni nekem! Irtozatos hangulatban vagyok. — Pisztolý . . . és mégsem.”¹⁷⁵ Szeptember 4-én az addig titokban támogatott Jellasicsot nyíltan helyezi vissza a király minden addigi méltóságába, amely egyenértékű a horvát lázadók melletti kiállással és a magyar kormány semmibevevésével. Petőfi hangja viharként süvít a „félrevert harangok zúgásába”: „Bánat és harc szól belőlünk . . . Tűz van, tűz van . . . nem egy falu, nem egy város, hanem az egész ország ég. Fölharangozzuk az egész nemzetet. Talpra legények! Ha most fel nem keltek, fekünni fogtok a világ végéig.”¹⁷⁶

A Honvédelmi Bizottmány elnökét önként követi Jókai alföldi toborzó útjára, amit Kossuth hátrahagyott levele is bizonyít.¹⁷⁷ Minden addiginál közelebből látja a nép életét s tapasztalatai tovább erősítik azon meggyőződését, hogy egyetlen járható út a fegyveres ellenállás. Halálra elszántan búcsúzik október elsején az Életképek olvasóitól „a csaták végéig.”¹⁷⁸ Lelkesítő beszámolóikban foglalkozik a toborzó körút tapasztalataival.¹⁷⁹ Kossuth Lajos is meg lehetett elégedve a „népfeltámasztó körúton”¹⁸⁰ Jókai politikai működésével, mert rövid időn belül újabb két fontos feladatot bíz rá. Rózsa Sándorhoz kell továbbítania a Honvédelmi Bizottmány üzenetét, hogy a híres rablóvezér csapatát nyerje meg a szabadságharc ügyének.¹⁸¹ Az író Rózsa Sándorhoz fűződő reménykedéseinek is megvan a nyoma az Életképekben. Jókai hivatalos jelentésében közli, hogy nem találkozott a rablóvezérrel,¹⁸² de Rózsa Sándorék, ha nem is a kívánt eredménnyel, de mégis csak részt vettek a szabadságharcban.¹⁸³ A bécsi forradalom kitörésének hírére Latour felkoncolása után Csernátonit és Jókait bízta meg Kossuth, hogy a Honvédelmi Bizottmány részéről a bécsi forradalom vezetőivel vegyék fel a kapcsolatot.¹⁸⁴ Kossuth a kormánybiztosok jelentései alapján nagy jelentőséget tulajdonít az ausztriai forradalmi erők és a magyar katonaság egyesülésének.¹⁸⁵ Jókaiék október 16-án — kissé megkésve — indulnak el a császárvárosba. A bécsi útról írt, Életképekben közölt beszámolóiban a későbbiekől élesen különbözve mutatja be a forradalmi eseményeket. Követendő példaként ábrázolja a bécsi nép küzdelmét: „Fegyverben járt a népnek ifja és véne minden ajak véres szabadságról beszélt, minden szögleten a harcok zászlója lobogott, az utcák torlaszokkal voltak elzárva, a bástyákon az ágyúk bösz hangja zengett. Dicső két-

¹⁷³ Arany J. i. m. 170—171. l.

¹⁷⁴ Kossuth Emlékkönyv I. 170—171. l.

¹⁷⁵ Széchenyi összeomlása. Az 1848-as napló. Bp. 1943. 101. l. — vö. Pulszky Ferenc: Journalista élményeim. OSZK. Fol. Hung. 1706. 11. l.

¹⁷⁶ Népelem. 1848. szept. 4. 273. l., Petőfi ÖM. V. 124. l.

¹⁷⁷ Waldapfel Eszter: A forradalom és szabadságharc levelestára II. Bp. 1952. 78. l. — Közlöny 1848. szept. 28.

¹⁷⁸ Életképek, 1848. okt. 1. 444—445. l., Jókai Forradalom alatt írt m. 209. l., Jókai hátrahagyott m. VI. 238. l.

¹⁷⁹ Életképek 1848. okt. 8. 475—476. l., okt. 22. 541. l., OSZK. Jókai Analekta., — Waldapfel E. i. m. 167. l.

¹⁸⁰ J. M. Önéletírásom. 146. l.

¹⁸¹ Kozina György: Az 1848—49-iki magyar szabadságharc szereplőinek lexikona. II. 326—327. l., OSZK. Fol. Hung. 2092.

¹⁸² Életképek, 1848. okt. 8. 476. l., Tábori K. i. m. 23, 24. l. — Szabó László i. m. 122—123. l., Waldapfel E. i. m. 166. l.

¹⁸³ A Rózsa Sándor-féle csapatról. 1848. nov. 30. Országos Levéltár 1848. Min. lvt. OHB 5469.

¹⁸⁴ Mikszáth K. i. m. 189—190. l., — Nógrády László: Jókai élete és költészete. Pozsony—Bp. 1902. 23. l.

¹⁸⁵ Kossuth Lajos összes munkái. XIII. Bp. 1952. 183—187. l. — Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harcának története. 1848—1849. I. 501—503. l.

ségbeesés. Irigylésreméltó forradalom. A nép halált ordított a zsarnok fejére.”¹⁸⁶ Az ellenség elleni egységes fellépés szükségességének felismerése után nyoma sincs már a tavaszi kétféle forradalom elméletének, mely a szabadságharc bukása után ismét átítatja a bécsi forradalom értékelését. Nem tudjuk, hogy milyen eredményeket ért el Jókaiék Bécsben — csak a forradalom vezetőinek túlzott óvatosságáról van tudomásunk¹⁸⁷ —, de a történelmi eseményeken kívül az a tény, hogy Csernátoni egyedül számol be Kossuthnak a küldetésről, arra mutat, hogy Jókai minden valószínűség szerint nem teljesítette feladatát.¹⁸⁸ Ez lehet az oka annak is, hogy a későbbiekben újabb megbízással nem látja el Kossuth; megmarad radikális újságírónak s az év végéig szerkeszti az *Életképeket*.

E vázlatos áttekintés is meggyőz arról, hogy a „Petőfivel versenyre kelő” Jókai ekkor jut radikalizmusa csúcsára. Irodalomtörténetírásunk egyik újabb terméke, a Nagy Magyar Költők (pedagógiai segédkönyv) tévesen állítja, hogy Jókai a forradalmár költővel való meghasonlás után „a szélső baloldali iránytól elfordul, a forradalom köznemesi-polgári csoportjához csatlakozik és így szükségképpen szembetárlja magát Petőfivel és a márciusi ifjakkal.”¹⁸⁹ Jókai radikális cikkeinek központjában a nemzeti függetlenség kérdése áll. A júliusi és augusztusi cikkek foglalkoznak ugyan ezzel a problémával, de azok mind extenzitás, mind intenzitás szempontjából előkészületi jellegűek. Már a szeptemberi fordulatig is fokozatosan kerül szembe a Batthyány-kormánnyal, de jogos kifogásai meg sem közelítik Petőfi megsemmisítő ítéletét.¹⁹⁰ Szeptember 4-e után lényegében megszűnik a tartalmi heterogénéitás kifejezte elvi bizonytalanság s a honvédő harc érdekeinek megfelelően a király, ill. a Jellasics elleni támadás határozza meg hírlapírói munkásságát. Cikkeinek értékét növeli, hogy formai megoldásaival is közel kerül Petőfihez. Igaz, ekkor írt radikális közleményei, főleg királyellenes glesszái máig kiadatlanul — nem egyszer Budapesten, Szegeden és Debrecenben különböző könyvtárakban szétszórva — lappanganak az egy két példányban meglevő folyóiratokban.

Őszi radikalizmusára a magyar politikai helyzet, Petőfi és a radikális újságírás mellett ösztönzőleg hathatott írói elődjének tekintett Victor Hugo hírlapíró tevékenysége, ki 1848-ban „Napoleon új császársága, annak erkölcstelen kényurasa és üldözései” ellen ír.¹⁹¹ Imre Sándor Petőfi és a franciák c. tanulmányában megemlékezik arról, hogy Petőfi tárgyában különbözött Victor Hugótól, mert „Hugo egy kalandornak tekintett, talán jóakarátú, de neki csak önzéséről, gonoszságáról föltűnt fejedelem, és annak környező hívei ellen szól az elnyomott szabadság érdekében.”¹⁹² Igaz, Imre Sándor nemcsak Petőfit „mentegeti”, hanem általánosságban jelenti ki, hogy Magyarországon „ebben nem volt a franciáknak utánzójuk”.¹⁹³ Jókai 1848-as munkáinak átlapozása azonban meggyőzhet bennünket arról, hogy Victor Hugótól nemcsak a költői feladatok megfogalmazását vette át és alkalmazta Jókai, hanem nagyon sokszor közvetlen gondolatokat is. A némi módosítással felhasznált részek elég széleskörű rokonságra vallanak. A király mindkét írónál egyaránt koldus és rabló, de a francia előd Napoleon-ellenes kifakadása sem idegen Jókaitól: „(gyászember! a történelem tanításaiban rád mutat mint bitófára, mely csontokkal van körülvéve)”. A háborút kirobantó V. Ferdinánd és majd 1849 tavaszán Ferenc József, illetve Napoleon bűnei Victor Hugo után Jókai feldolgozásában is rendkívül hasonlatosak: „(ölés által jutni trónhoz, lábbal taposni a jogot; gazembernek, orcátlannak, szemérmetlennek, kegyetlennek, ármányosnak lenni; azt mondani Caesar vagyok: holott nem vagy más mint sima család; megfojtani a gondolatot, az életet, a lélegze-

¹⁸⁶ *Életképek*. 1848. nov. 12. 630. l.

¹⁸⁷ Kossuth L. i. m. IV. 209. l., — Waldapfel E. i. m. 229. l.

¹⁸⁸ Jókai hátrahagyott művei. V. Bp. 1912. 19. l.

¹⁸⁹ Nagy magyar költők. Bp. 1955. 137. l.

¹⁹⁰ *Életképek*. 1848. aug. 20. 254. l., Jókai Forradalom alatt írt m. 197. l., Jókai hátrahagyott m. VI. 224. l.

¹⁹¹ Imre S. i. m. 185. l.

¹⁹² Uo.

¹⁹³ Uo. 172. l.

tet).¹⁹⁴ A rémséges despoták között mindkét szerző Néróhoz hasonlítja saját uralkodóját.¹⁹⁵ Victor Hugo Napóleont csalóka bohócnak (scapin), Jókai pedig Jellasicsot nevezi „véres bohócnak”.¹⁹⁶ Nisard: Chanson populaires c. kötete alapján kétségtelenül megállapítható, hogy a francia forradalmi hagyományokhoz való ragaszkodást jelentik az 1848 őszi keletkezett „gúnyos, piszkos dalok a királyi család tagjai ellen”.¹⁹⁷ Imre Sándor szerint Andrieux és Lebrun „gúnydalokkal és paródiákkal élesztik a nép szenvedélyének tüztét”.¹⁹⁸ E sorokban lehetetlen észre nem venni a Jókaira gyakorolt hatást.

Jókai a szabadságharc folyamán számos alkalommal saját cikkein keresztül kifejezésre juttatja, hogy a német, illetve osztrák sajtótermékek figyelemmel kísérése mellett állandóan tájékozódik a francia lapok közleményeiről is. Míg a bécsi tudósítók cikkei igen gyakran cáfolja, addig a francia hírlapoknak a magyarországi eseményekre vonatkozó híreit csak néha érinti. 1849-ben az Esti Lapokban „Mit beszél rólunk Európa?” c. glosszájában maga az író ad választ arra, hogy a francia lapok híryanaga miért szerepel olyan ritkán folyóirataiban: „Van-e rokonszenve irántunk? Fog-e bennünket segíteni? Nem akarjuk azokat a dícséreteket közleni, amiket a párisi lapok a magyar nemzetre halmoznak; ha azokat magyar ember olvasná, sohasem lehetne vele többet beszélni gyalog. Semmivel sem mondanak azok kevesebbet, minthogy a magyar nemzet az első hatalmassága a világon, és a magyar nép legdicsebb nép a kerek ég alatt. Kik eddig rólunk tudni sem akartak, kik előtt ismeretlen név volt Magyarország neve, most előveszik a mappákat és kikeresik benne azt a földszakaszt, hol egy maroknyi nép óriás lelkesedése a világ legnagyobb zsarnokainak fejére gázol, s figyelve számolgatják a csaták helyeit, mikben a magyar nyomrul-nyomra foglalja vissza szabadsága földét. A forradalmak hazája megvallja: hogy a világ legnagyobb, legnemesebb, a legokosabban vezérelt forradalma a magyar. Amit mi hiszünk, azt ők még jobban hiszik, a mi forradalmunk hősei nálunk mint félistenek tiszteltetnek. Kossuth neve, Görgey neve minden ajkon forog, ismerik a nép legszegényei és bíznak benne, ismerik a statusférfiak és bíznak benne. A magyar néptől Európa várja szabadságát. Ezt mi nem azért mondjuk: hogy azok, kik eddig is szerettek magyarok lenni, most elbázzák magukat, s kik szégyenlették e nevet, most pironkodva térjenek vissza hozzá: hanem azért, hogy tudja és érezze a magyar nép azon erőt, melyet a világ szemeláttára kifejtett s vigyázzon reá: hogy e nagyszerű diadalnak eredménye is nagyszerű legyen. Most Európa várja tőlünk szabadságát. S a legünnepeltebb nemzetek nem szégyenlik ezt nyíltan, őszintén bevallani.”¹⁹⁹

A francia lapok elhanyagolásában nyilván szerepet játszik az is, hogy a bécsi hírlapok „postafordultával” érkeznek Jókaihoz, a közleményeket jórészt ellenséges beállítású tudósítók és újságírók írják, míg a francia újságok és folyóiratok — feltételezésem szerint — lassabban érkeznek Magyarországra s a hazai lapokból és a szabadságharcosokkal szimpatizálók tollából (Pulszky Ferenc és Teleki László hatására) merítik anyagukat.²⁰⁰

Jókai radikális őszi írásainak többségét, mint említettem már, satirikus hajlamainak kielégítése táplálja. Egy Csongrád megyei ember mondja „a király az ország legelső cselédje. Ha az én cselédem lop, elküldöm. Miért nem küldi el az ország a királyt?” — írja Jókai.²⁰¹ Máskor közszájon forgó hírből indul ki és ahhoz fűz reflexiókat anélkül, hogy formálisan elfogadná vagy cáfolná. A látszatszánakozás gyakran lesajnálással, majd kiméletlen satírává válik a tolla alatt: „Azt beszélik: hogy a király lemondott koronájáról Ferenc herceg javára. Szegény öreg. Biz azt hiszi: hogy még van, aki hallgat a szavára. Okoskodhatol te már

¹⁹⁴ Uo. 193—194. l.

¹⁹⁵ Életképek, 1848. okt. 22. 513. l., Imre S. i. m. 200. l.

¹⁹⁶ Esti Lapok 1849. márc. 1. 9. sz. 4. l.

¹⁹⁷ Imre S. i. m. 172. l.

¹⁹⁸ Uo. 174—175. l.

¹⁹⁹ Esti Lapok, 1849. jún. 16. 47. l.

²⁰⁰ Pulszky Ferenc: Hírlapi cikkei, OSZK. Fol. Hung. 1706. 11. l.

²⁰¹ Életképek, 1848. okt. 22. 540. l.

édes jó királyom, hallottuk gyalázatos hitszegő szavadat, hallottuk ágyúid dörgését, mindketőt megszoktuk immár, s nem félünk és nem szeretünk többé. Akár lemondasz, akár nem mondasz, semmit sem mondasz vele. Szent voltál addig, míg kétszázezer zsoldos hirdette igédet, szeretett, aki félt téled, most szerencséd elhagyott, ember vagy, még annál is rosszabb, s kacag fölötted, aki nem gyűlöl. Vagy eszed, vagy szíved hiányzik; de annyi bizonyos: hogy koronádat elkártyáztad.”²⁰² Kidolgozatlan mitológia-parodiájában kiemeli V. Ferdinánd szerelmi kalandját gróf Zichynével, aki nem tudta a királyt „felgerjeszteni” s emiatt Ferdinánd — a bika alakjában szereplő Zeus mintájára — „birka képében bűdosott”.²⁰³ Az „utcanő fajta” Zsófia hercegasszony (ki férjét szerelmi kocódások következtében meg szokta pofozni) Jellasicsot gyakran összetévesztette férjével.²⁰⁴ Az országjárás c. rovatban is efféléket ír: „Poroszországban még mindig nem akasztották fel a királyt” vagy „A nápolyi király még máig *sincs felakasztva*.”²⁰⁵

Míg Petőfi kisebb mértékben alkalmazza 1848 őszén a satíra fegyverét s minduntalan fellobban benne a lírikus szubjektív szenvedélyessége, addig Jókai ősi cikkeinek többsége gúnyos hangú. Szeptember végétől november közepéig egyetlen Életképek-szám sem jelenik meg anélkül, hogy vázlatosan feldolgozott, esetenként nagyon szellemes gúnyolódással ne karikírozná a magyar szabadságra támadó Jellasicsot. Nyoma sincs itt a későbbi békepárti tagokra jellemző óvatosságnak s a kamarillát mentegető szándéknak.²⁰⁶ „Az ildomos szélkakas-ban” a horvát bán pályafutásának kiemelkedő állomásait gúnyolja.²⁰⁷ Szeptember 24-én „Jellasics közlönye” címen új rovatot indít, s október végéig, a bán kiűzéséig itt közli nyers szarkazmussal írt politikai satíráinak nagy részét. A „Korszerű és népszerű minisztériumban” triviális gúnyolódással ítéli el Jellasics tevékenységét.²⁰⁸ Az ellenség iránti gyűlöletet szító gúnyiratokban az antidinasztikus érzelmeinek megnyilvánulása, valamint Jellasics és a császári hadvezérek megvetése szorosan kapcsolódik egymáshoz. Október második felétől egyre nagyobb számmal bukkannak fel a császári hadvezéreket megbélyegző apró kitételek. Nyílt becsületsértéssel ér fel útlevel-paródiája, melyben Zsófia hercegnő, „Hollenbuth Sophie” útlevelét „állítja ki”.²⁰⁹ Jókai a király leleplezése után is bízik István nádorban,²¹⁰ de október 8-a után már őt is elítéli²¹¹ s novemberben már a hazaárulókkal egy-sorban gúnyolja.²¹² Ismeretlenül lap-pangó „Mi az a republika” c. október 15-i vezércikke a köztársaságot kevésbé megalapozott érvekkel magyarázó és dicsőítő keretben tör pácát a Habsburg királyság felett, bár e sorok között kimondatlanul is ott büjkál, hogy egy esetleges személycsere esetén bízni tudna a királyban.²¹³ A „beteges, gyámolatlan, elméjében tökéletesen megfogyatkozott” V. Ferdinánd bűneinek felsorolása mellett kimondja, hogy a „Köztársaság az: amikor egy nép saját maga által választott kormányra bízta külső és belső ügyei elintézését, olyan kormányra, mely mind arról, amiket cselekszik, tartozik szigorúan számot adni.”²¹⁴ Ez a megfogalmazás nem nyújt

²⁰² Uo. 542. l.

²⁰³ Életképek, 1848. okt. 29. 569. l., Arad 1848. szept. 15. 21. sz. 163.

²⁰⁴ Életképek, 1848. okt. 29. 568—570. l.

²⁰⁵ Életképek, 1848. okt. 29. 573—574. l.

²⁰⁶ Szathmáry Károly: A camarilla politikája. Kossuth Hirlapja, 1848. okt. 8. 86. sz. 386. l. — Március Tizenötödike, 1849. febr. 24. 10. sz. 37. l. — Kovács Lajos: Történelmi tanulmányok. Budapesti Szemle 1883. 74. sz. 218. l.

²⁰⁷ Életképek. szept. 17. 376—377. l.

²⁰⁸ Életképek. 1848. szept. 24. 407—410. l. — vö. Kossuth Hirlapja 1848. okt. 8. 386. l.

²⁰⁹ Életképek, 1848. okt. 22. 540. l.

²¹⁰ Életképek, 1848. szept. 24. 412. l. — vö. Gelich Richárd: István főherceg életéből. Hazánk II. 1884. 61. sz. 186. l.

²¹¹ Életképek, 1848. okt. 8. 475. l. — vö. Országos Levéltár 1848. Min. lvt. OHB 2003.

²¹² Életképek, 1848. nov. 19. 667. l. — vö. Hatvany L. i. m. IV. 535. l.

²¹³ Életképek, 1848. 482. l. — vö. Kazinczy G.: Eszmék. MTA. Könyvtárának kéz-irattára. Tört. 2r—86.

²¹⁴ Életképek, 1848. 481. l. — vö. Herceg Victor i. m. 5. l.

többet, mint Birányi Ákosnak az októberi bécsi felkelés hatására keletkezett, tiszavirágéletű Köztársasági Lapok c. orgánumának „Győzzön a jobb” c. nyitó vezércikke: „Hagyjátok behozni a jobb rendszert, ahol önmaguk a népek igazgatják és kormányozzák magukat. Hagyjátok behozni a *köztársaságot*.”²¹⁵ Ugyanebben a lapban egy Barsi József nevű lelkész magyarázza hasonló „egyszerűséggel” a reszpublika fogalmát.²¹⁶ A következő számok legfontosabb cikkei (A királyság ártalmai; Ki kell kiáltani a köztársaságot!; Le a királyokkal! V. Ferdinánd bűnei; Miért féltek a köztársaságtól?) nagymértékben felhasználják Jókai királyellenes nézetét, amely végül is elvi alap nélkül torkollik a reszpublikába: „fogunk választani magunknak ősi törvényeink szerint egy kormányzót, ki mindazon kötelességeket teljesítse, melyek egy király kötelességei... Mondjuk ki: hogy istenen kívül senkit sem imádunk... Így béke lesz velünk és örök boldogság. A népek sohasem indítottak egymás ellen háborút. Egyik király a másik ellen hadakozott mindig, és a népek vére folyt mindíg érettségük. E vér ne rútítsa a földet. A népek szeretni fogják egymást, ha királyaik nem lesznek, mert mindenik boldog lesz a maga földén. Éljen a köztársasági kormány!”²¹⁷ Jókai napi politikai kérdésekben használja fel a májusban keletkezett „Egy római polgárnő” c. novellájában alkalmazott kifejezéseket, bár ez az idillivé szelidített köztársaság távol áll Petőfi Reszpublika c. költeményének követelményeitől. Petőfi szerint a reszpublika „a véres porba” sűjtja ellenségeit:

„Kit meg nem térít szép szelid szemed,
Hol a szeretet oltárlángja csillog,
Majd megtéríti azt szilaj kezed,
• Melyben halálos vésznek kardja villog.”²¹⁸

Távol áll a Jókai-féle köztársaság az Ábrányi Emil hirdette eszméktől is, mely szerint „az újjá alakult Európának más jövője nem lehet, mint socialis demokrátiára alapított köztársaság”.²¹⁹ Nem kétséges Szabó Ervin igaza, aki az egész őszi időszakban keletkezett köztársasági gondolat értékét nem sokra becsüli.²²⁰

Október végén, miután a honvédelmi bizottmány elrendeli, hogy a magyar honvédség vegye fel a háromszínt, esküdjék fel az alkotmányra, s Kossuth meghirdeti a népfelkelést, Jókai királyellenes cikkeiben megsemmisítő bírálatot mér V. Ferdinándra. Az uralkodó pipogyaságával Kossuth Lajost mint a nemzet képviselőjét állítja szembe.²²¹ Az október 22-i „Szegény király!” c. cikk Petőfihez hasonló radikális leszámolás Rousseau „társadalmi szerződésének” királyszemléletével.²²² A Jókai-féle formai megoldások egész sorát mutatja be, s még a korábbi bizonytalan elvi állásfoglalásának jeleit magánviselő technikai fogásokat is felvonultatja. (A Jókai-féle 1875-ös kiadásban még a szerkezeti egység rovására is találkozunk szöveg-csonkítással, a legradikálisabb részek mellőzésével). Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azokat az áruló nyomokat sem, amelyek látszatkövetkezetlenségükkel mindúntalan kilógnak az értekezés alaphangulatából. Jókai radikális állásfoglalását bizonyítja az a tudatosan alkalmazott következetlenség, hogy Petőfi mintájára²²³ a vérrel, vassal kegyetlenkedő király és a nép

²¹⁵ Köztársasági Lapok, 1848. okt. 11. 1. sz. 1. l. — vö. Nincs király! Kossuth Hirlapja 1848. dec. 6. 136. sz. 590. l. — Reform 1848. jún. 11. 20. sz. 157—158. l.

²¹⁶ Köztársasági Lapok, 1848. okt. 17. II. sz. 4. l. — vö. Forradalom. Magyarázza s fejtegeti Táncsics Mihály, 1849. 5. l.

²¹⁷ Életképek, 1848. okt. 15. 485. l.

²¹⁸ Petőfi ÖM. III. 95. l. — Bölöni György: Hallja kend Táncsics. Bp. 1946. 316. l.

²¹⁹ Jövő. 1848. dec. 2. 2. sz. 5—6. l.

²²⁰ Szabó Ervin: Társadalmi és pártharcok a 48—49-es magyar forradalomban. Bp. 1949. 124. l.

²²¹ Életképek, 1848. okt. 29. 572. l.

²²² Életképek, 1848. okt. 22. 513. l., Jókai Forradalom alatt írt m. 62—64. l., Jókai hátrahagyott m. VI. 42—44. l., — Országos Levéltár Vasvári iratok. Agitációi. 290. 805. l.

²²³ Március Tizenötödike. 1848. aug. 11. 515. l., Petőfi ÖM. V. 112. l.

iránti szeretetét filantróp kesergéssel kifejező jó király tettének eredménye azonos. Maga a cím is határozottan „sajnálkozó”, pejoratív értelmű. Petőfi „Dobzse László” c. versében is ebben a beállításban szerepel a „szegény király” kifejezés.²²⁴

A király iránti hűség elevenen ható erőt képvisel ebben az időben s az értekezés súlyponti részét ezért foglalja el a király elleni agitáció. A paródia szélsőségekben csapongó eszközeihez fordul Jókai, hogy bebizonyítsa a királyhűség tarthatatlanságát. A Délibáb c. cikkével rokon módszerrel egy királyhívót beszéltet s úgy parodizálja e fiktív szereplő érveit, hogy a lojális állásfoglalás értelmetlensége beigazolódjék. Az ellentétes képek és jelenetek sűrű egymás mellé helyezése formailag is ríktó kontrasztot s távolról sem logikusan összekapcsolt gondolatsort képez.

A múltat, jelent és jövőt, élénk vetítő, hármas szerkezeti egységre tagolódó értekezés nyitánya mozgalmas képbe sűríti a királyság kialakulását: „Midőn a királyok a népek fejére ültek, s isten nevében nyomorú életet és nyomorú halált osztogattak édes fiaiknak, — midőn a királyok kivették a nép szájából a kenyeret, szívéből a vért, s adtak nekik helyette rabszolgaságot és koldusbotot, — midőn a királyok játszottak a nemzetek fejével, adták, vették, osztották az országokat, — a jó királyok akkor sem feledkeztek el keresztyén voltukról, s kiket nyomorékká tevének, megsiratták és mondák: szegény nép! A nép éhezett, a nép sírt, a nép elvérzett. Szegény nép! Azt mondá a király. A nép viselte láncait, viselte koldusbotját, gályát húzott, vagy földönfutó lett. Szegény nép! azt mondá a király.” Az éles fogalmazásból kiderül, hogy a jó királyok is nyomorékká tették a népet, de utána megsiratták. A fiktív beszélő szerint ez az erkölcsi alap arra, hogy sajnálkozzunk a királyon s mentsük meg az „új idők” viharától. A múltat idéző bevezető kép után a jelen, illetve a közeljövő hasonlóan mozgalmas megjelenítésébe csap át az író, mintegy bizonyítva, hogy több pozitív érvet nem tud megemlíteni a jó király mellett: „Fordult a kocka. Jön az idő! Jön megállíthatatlanul, midőn a bálvány imádásoknak vége szakad, a nép nem fog aranyos fejű bornyúk előtt térdelni többé, nem csókolandja a tigriskörmöket, mikén önvérének szagát érzi, hanem ledobja nyakáról alszeniteit. Semmik vagytok! Dicsőségték álom. Volt és nincs és nem lehet többé. Jön az idő, melyben a népek hajtóvadászatot tartandanak a királyokra, üldözni fogják a koronás vadakat, egyik ország szélitől a másikig s nem lesz azoknak maradásuk sem e földön, sem a másvilágon. Ez az idő nem messze van. Talán már benne is vagyunk. Illő: hogy a népnek is jusson eszébe keresztyén volta. Legyünk emberek! s midőn e fölkenet szerencsétleneket bűjdosni eresztjük, ne múlasszuk el őket megsiratni; szegény király, szegény koronás király!” Jókai rejtett egyházellenes álláspontja is előbukkan, mert az irtalmasságot csak a „keresztyén” felebaráti szeretettel indokolja: A „jó királyok sem feledkeztek meg keresztyén voltukról . . . amikor kivették a nép szájából a kenyeret, szívéből a vért”. Amikor nagy általános történeti fejtegetésekbe bocsátkozik, Petőfi királyportréihoz hasonlóan, az uralkodó apró-cseprő gondoljaival bibelődik. „Kiknek üldöszéke népek sírja, kiknek itala vér, kiknek a nemzetek nyögése dajka-ének, kiknek nyugalma a rablancok zörgése, játéka háború. — Hová fogsz menni? Étlen, szomjan, álmatlanul, örömtelenül. Mert a te életed nem emberi élet, álmod nem emberi álom, örömöd nem ember öröme. Ez a világ nem a te világod. Az emberiség nem fogad fiává.” A lépcsőzetesen fokozódó ellentét adva van: a parodizált figura kénytelen belátni, hogy a király a népek sírját, italát, a rablancok zörgését, a háborút saját kényelmére, szórakozására használja, tehát elvetemült, *embertelen* lény, mégis merő filantrópiából csak mint *emberért* aggódik.

A király sorsát a távol jövőben bemutató befejezés még tovább bővíti a kontrasztot. A szélsőséges képek fokozásával mutatja ki, hogy a halál után senki, tehát még egy paródiatalany sem lesz, aki szánja a királyt. A természet is megbélyegzi, mert még századok múlva sem fog teremni semmi a sírján, mégis mint teljes lehetetlenséget fűzi a cikk végére a gépies refrénként visszatérő sóhajt: „És ha meghalsz? Ha isten megengedi, hogy olyan halálad

²²⁴ Petőfi ŐM. III. 82. l.

legyen, minő embereknek szokott lenni, ha a föld beveszi csontjaidat, azon a helyen nem fog megteremni istennek semmi virága, pusztá lesz az; megátkozott porod miatt messze téren kivesz minden, ami zöld, s századok múlva a késő nemzedék, hol kopár fűtelen tért talál, arról fogja tudni, hogy oda egy király van temetve. Mert átkozott lesz a fű, mely sírodon gyökeret ver, és áldott lesz az, amely palotád köveit fogja lepni. A népek is boldogok leendenek, s örömeik zaja nem hagyand aludni sírod fenekén. A templomokban sokáig fogják nevedet az imádságban emlegetni, ott hol az árvívről, dőghalálról s az isten egyéb csapásairól van szó. És senki, senki nem fog megsiratni téged. A gyávák megszűnnek élni, a bátrak gyűlölni tégedet, rokonaid megszűnnek szeretni, és megtagadnak. Elfeled mindenki, elmúlsz, elenyészel. Szegény király, szegény kőronás király!” A premisszák bizonyítása helyett látszólag logikátlanul csapong Jókai képzelete a megsemmisítő kancsal-szillogizmusok között, amikor egy kiválasztott szemzőből elveti a király iránti humanitást. Logikai rendbe igazodnak azonban gondolatai, amikor a király emberségét cáfolja. Nem elégszik meg azzal, hogy bemutassa a király embertelenségét, hanem ad abszurdum végig viszi a megkezdett gondolatmenetet. Eljut egész addig, hogy a király halála után sem a menyországban, sem a pokolban nem lesz helye (oda is emberek jutnak ugyanis). A cikk állásfoglalása határozott, radikális. A főhangsúlyt a király embertelenségét bemutató szakasz kapja, hiszen Jókai célja nem az volt, hogy az uralkodó hazafiatlanságát karikírozza, (azért zárja le ezt a szakaszt másfél sor után) hanem azokat akarja meggyőzni álláspontjuk helytelenségéről, akik merő emberszeretből a király egyéni sorsán aggódnak.

A harmadik részben a jelen állapotokat bemutató kép hangulatába belejátszanak a francia forradalom Lajos Fülöpöt előző jelenetei, de azzal is fokozza az erőteljes hatást, hogy nem választja külön (mint 1848 első felében) a francia és a magyar király politikai szerepét. Itt már a királyok általános és sommás elítélése jelentkezik. A negyedik szakaszban a nép fájdalmaival semmit sem törődő uralkodó alakja jelenik meg, majd a rövid ötödik részben az öröm és remény nélkül tengődő királyt mutatja be. A hatodik rész a jelen és a közeljövő felvázolásával fokozatosan jut el arra a gondolatra, hogy a király embertelen. A zárószakaszban a király távoli jövője Petőfi „Akasszátok fel a királyokat” c. költeményének átkára emlékeztet. Jókai és Petőfi királyátkában egyaránt megtalálható az a motívum, hogy a király sírján még a föld sem fog virágot növeszteni. Petőfi tovább fejleszti és tömöríti Jókai hasonlatát, amikor megállapítja a királyról, hogy „szemétől a levegő fekete, s megromlik a föld, melyben elrohad.”²²⁵ Nem lehetetlen, hogy Petőfi Sándor december 2-a után keletkezett versében felhasználta Jókai királyellenes cikkét, de az is lehet, hogy közös francia forrásból merítettek mind a ketten.

Az október 29-én megjelent „Nem szeretem a sápadt arcokat” c. cikkében is az agitativ szempontok foglalják el a központi helyet.²²⁶ Kevesebb romantikus fogást használ. A szatirikus elemek mellőzésével első személyben szólítja csatasorba a fiatal költőket s szenvedélyes hangú, meggyőző erejű kiáltványban bélyegzi meg a megalkuvást és a félrehúzódat. „Túl vagyunk azon, hogy még valaha alázatos, hűséges, királyokban hívó nép legyünk” — jelzi első hangleütésében, hogy Magyarország történetében új korszak kezdődik. A racionális és emocionális tényezőkre egyaránt súlyt helyező cikk sokoldalú példákon mutatja be a mozgalomba való bekapcsolódás szükségességét. Rövid utalás formájában világítja meg, hogy élet-halál küzdelmünkben: „Számunkra csak kétféle jövő lehet hátra”; „Ha veszünk, sorsunk két szóban le van írva, e két szó: halál és rabszolgaság. Akkor sem lesz királyotok többé: szívtelen zsarnok fog ülni vérrel festett széken, s azt a koronát, mit eddig szentelt fején viselt,

²²⁵ Uo. 205. l.

²²⁶ Életképek, 1848. okt. 29. 545—547. l., Jókai Forradalom alatt írt. m. 65—67. l. Jókai hátrahagyott m. VI. 45—48. l.

zsákmányul fogja tenni jogtapadó sarkai alá s féreg éltet élő alattvalóival lelke meztelen szennyét fogja imádatni, nem azon magasztos eszmét, mely mint isten képe trónol eddig a szívekben. Nem az isten képét fogjátok imádni, egy hóhérét, ki megengedi, hogy éljete, míg neki tetszik, s haljatok meg, ha nektek nem tetszik az élet. Ki példával fog előmenni az esküszegésben, orozva gyilkolásban, Istenkáromlásban, ki védeni fogja azokat, akik őt bűneiben követik s felszabadítja az ország minden ádáz bűnöseit: hogy üldözzenek mindenkit, aki náloknál jobb.” „De ha nyertünk . . . akkor . . . Akkor eljönnek a számolás napjai. A büntetés nem érheti azon népeket, kik ellenünk támadtak, hanem azokat, kik őket ellenünk vezették.” Két irányba ható érvekkel számol le a felvilágosodás híveinek a király jószágáról szóló elképzelésével. A márciustól szeptemberig tartó „hiszékenység” bírálatával egyidejűleg bizonyítja, hogy a király nem lehet a nép „szerető atyja,” elveti a megalkuvás lehetőségét. A történelemre és Martinovicsék példájára apellálva akarja felrázni a királyban bizakodókat. A törzszakasz tudatos felszólítás a királyellenes harcra. Nem véletlen, hogy Vasvári Pál az 1849 eleji katonai kudarckok idején a cikk címével igyekszik lelkesíteni a csüggedőket, közte Jókait is.²²⁷

Jókai őszi időszakban keletkezett írásainak csaknem egészét átforrósítják a Kossuth toborzó körútján szerzett élmények. November elején leszögezi, hogy a „császár és Magyarország két ellenséges tábor”,²²⁸ majd Petőfire emlékeztető triviális gúnnyal fakad ki a király ellen: „Indiában a barmok részesülnek isteni tiszteletben. Csuda: hogy egynémely elcsapott király nem szökik Indiába, még ott valahogy avancirozhatna.”²²⁹ November 12-én közöl három hosszabb lélegzetű értekezést, melyben a főhelyet a királyellenes motívumok foglalják el. A „Keserű hangok” c. kétségbeesett hangú kiáltványban szubjektíve legélesebben bélyegzi meg V. Ferdinándot s áll ki a szabadságharcosok mellett.²³⁰ Az értekezés nyitánya fokozódó lendületű patetikus közlemény: „A császár kirúgta maga alól a trónust. A császár halomra lövette a birodalom fővárosát. A császár aláírta végpusztulása ítéletét. Véres hajdankor, amelynek rémeseményei a mesevilággal határosak, mutass fel egy példát, mely e királyi örültséghez hasonlatos legyen! Hidd elő néróidat, a pogány hódítókat, kik emberáldozatokat vittek hadisteneik véres oltárára, Timurt, Dsingszskánt, Caligulát, Heliogabalust. Melyik tett örültségében ahhoz hasonló borzalmakat, minőket e gyöngefejű ember cselekszik? Mire tartogatja még őt a sors? Elke már félig halva van, mire kell neki tovább lézengeni trón és ravatal közt? Annyira elszaporodott-e már a földön az emberi faj, hogy e koronás döghalált kellett reá bocsájtani?” A szubjektív felkiáltás szerkezeti keretet feloldó pátosza, a superlativuszba rögtönzött, egymásba torkolló reflexiók, a választ magukban hordozó kíméletlenül nyílt kérdések a polgárháborútól irtózó író felfokozott szenvedélyességének, szubjektív őszinteségének hiteles bizonyítékai. Nem csoda, ha 1875-ben épp a hangulat alapját képező kezdő szakasz mellőzésével csonkítja meg az értekezést. November végén a Figyelmező c. lappal polemizálva számos adattal bizonyítja: nem igaz, hogy „útban vagyunk a lotharingi házzal kibéküléshez.”²³¹ Válasz májusi királyvéleményére az V. Ferdinándnak adresszált november 9-i üzenet.²³² Közvéleményben élő hír — mely szerint a király békülni akar — képezi a satíra kiinduló pontját. Ez az abszurd pletyka csak ürügy, hogy egy különös fejtegetés meginduljon. Jókai, hogy intenzív királygyűlöletét és radikális állásfoglalását kifejezze tüstént közli is a „békekötés pontjait”: „Beszélük, hogy a felséges udvar hajlandó volna Magyarországgal

²²⁷ Jókai hátrahagyott m. V. Bp. 1912. 46. l.

²²⁸ Életképek, 1848. nov. 5. 603. l. — vö. Irányi Dániel: Megjegyzések br. Kemény Zsigmond emlékirataira. Bp. 1883. 13. l.

²²⁹ Életképek, 1848. nov. 12. 631. l.

²³⁰ Uo. 609—610. l., Jókai Forradalom alatt írt m. 68—69. l., Jókai hátrahagyott m. VI. 49—50. l.

²³¹ Életképek. 1848. nov. 26. 701. l. •

²³² Életképek. 1848. 639. l.

kibékülni. Szívesen, miért ne? Akár mindgyárt tegyük fel a békekötés pontjait. 1. A felséges lotharingi családból soha senki sem lábát, sem semmiféle igényét e jó Magyarországba be ne hozza. 2. Vigyen ki innen mindenféle külföldi katonát s küldje haza a magyarokat. 3. Akasztassa fel Jellasicsot, — Puchnert nyúzzassa meg, a többi pajtások nyakára kössön malomkővet s eressze a Balatonba. 4. Katonaságát eressze szét, ágyúit öntesse meg harangoknak, az elszedett fegyvereket küldje el Kossuthnak és Nyárynak. 5. Fizesse ki a státusadósságokat, váltson be minden papíros pénzt aranyra, ezüstre. 6. Építtesse fel a városokat, miket leágyúztatt, engesztelje ki a népeket, akiket legyilkoltatott. 7. Vallja be ország, világ előtt, hányszor szegte meg esküjét? s válasszon : örültségből, vagy gonoszságból tette-e azt? 8-szor és végtére : pusztuljon ki Európából minden pereputtyával egyetemben s soha még csak képpel sem forduljon (vissza). Ha ezek a pontok tetszenek akkor írjuk alá.”

November 26-án „Egy zsák hír” között közli : „A császárt megütötte a guta. Ha tette nagyon jól tette, bár a többit is megütötte volna.”²³³ November 5-én kezdi közölni és december 31-én az utolsó számmal fejezi be „a legkacagtatóbban tiszteletlen magyar írást.”²³⁴ a „Pán Jellasics” c. komikus eposzát. Waldapfel József közölte először 1848-ban a Csillag áprilisi számában — sajnos, indokolatlan rövidítéssel — a Csokonai „Béka-egér harcának” technikai fogásait utánzó szatírt, mely mintegy összegezője Jókai legélesebb királyellenes megnyilatkozásainak. A „hősköltemény” erőltetn semény fonatra felfűzött alkotóelemei szórványosan, szinte teljes egészükben megtalálhatók Jókai antidinasztikus cikkeiben. A véletlenül épített s laza szerkezetével is az eposzi „deus ex machinát” karikírozó, obszcén népi elemekkel telítődött mű elsősorban Zsófia hercegnő és Jellasics közötti „szerelmi titkokat” s a király pipogyaságát mutatja be a korabeli sajtóban jelentkező hírek és pletykák alapján.²³⁵ „A király leköszönt” kezdetű december 10-i Charivari cikk céltáblája Ferenc József, a „Josephus sine terra. A kedves kisfiú.”²³⁶ A közvetlenül az új királynak címzett, a francia arisztokrácia „sine macula” titulusa²³⁷ helyett „sine terra” ranggal felruházott Ferenc Józsefnek szóló szubjektív hangú cikk vállveregetve oktatja ki a „koronát és státusadósságot öröklő” fiatal királyt : „Haj fiatal barátom, míg az ember a császárságot megtanulja, sok szép víz lefolyik addig a Dunán. Nagyot kell még magának nőni, míg azt mind megeszí, amit ura bátyja megevett.” Míg V. Ferdinándot gúnyoló írásaiban konkrét bűnökre utal, itt romantikus pátosz nélkül, általános érvénnyel mondja ki, hogy „amikor az egyik császár tolvaj, a másiknak orgazdának kell lenni”. Egész sereg kérdést vet fel a „királyi porontynak” olyan formában, hogy a kérdés parafrázisa választ is jelent : „Tudja-e maga : mi az a heraldica? Tud-e maga hamisan esküdni koronájára, címerére, evangéliumára, s azt mondani : hogy mikor esküdött nem volt esze? Tudja-e maga, mi az a jus gentium? Össze tudja-e ön veszteni a népeket, tud-e Ön polgárháborút csinálni, falvakat égetni, népfajokat irtani?” A zárószakasz kettős befejezésű : „Míg maga fiatal barátom mind ezen tudományokból az exament le nem teszi, addig ne neveztesse ki magát császárnak. — De csakugyan látszik : hogy ért hozzá a kis császár. Azt mondja : hogy ő felült a trónra. Az isten növelje magasra. — Azt mondja : hogy legelőször is azon kezdi kegyosztogatásait : hogy bennünket tövestül, gyökerestül kipusztít a földszínéről. Azt mondja : hogy ő Magyarországtól elrabolja a Banatust, Erdélyt, a bányákat s az ausztriaszéli megyéket. A példabeszéd azt tartja felséges császárkám : hogy aki gyermekkorában ilyen okos, nem fog hosszú életet élni.”

²³³ Életképek. 1848. 702. l.

²³⁴ Csillag, 1948. ápr. 5. sz. 33. l.

²³⁵ Köztársasági Lapok, 1848. okt. 11. 2. l. — Hőke Lajos : A pozsonyi országgyűlés. Hazánk. 1886. 423. l.

²³⁶ Életképek, 1848. dec. 10. 760—761. l., Jókai Hátrahagyott m. VI ; 254—255. l. — vö. Hőke Lajos : A függetlenségi harc 1848—49-ben. Hazánk VI. 1886. 726. l. — Pulszky Ferenc : A forradalom. Hazánk I. 1884. 8. l.

²³⁷ Vértesi Arnold : A commune harca. Ország-Világ. 1871. szept.

A forradalom metempsychosisa c. novemberi glosszájában²³⁸ kimutatja Jókai, hogy az 1789-es francia és az 1848-as osztrák, ill. magyar forradalom azonos okokból fakadt s mind-ez ideig azonos következményekkel zárult. A két forradalom oka az arisztokrácia züllöttsége, az udvar zsarnoksága és a nagy államadósság. XVI. Lajos és V. Ferdinánd egyaránt „korona alá született, különben gyöngfejfű, ingatag ember satyrája minden felségi eszmének, környezetének bábja, gyermek, kinek kezébe kést adtak”. Az 1789-es és az 1848-as országgyűlési küldöttek egyaránt „a szegényebb rendből” származtak. „Amott Foulont, itt Latourt akasztotta fel a nép a forradalom előtt, mindkettőt lámpásfára, mindkettőt a városház előtt. XVI. Lajos Versaillesben, V. Ferdinand Innsbruckban zárta el magát népeitől, mindkettőt kényszeríteni kellett: hogy fővárosába visszatérjen. Október hatodika volt 1789-ben, midőn a párisi nép reggeli 5 órától déli 12-ig XVI. Lajos testőrségét felkoncolta. Október hatodika volt 1848-ban, midőn a bécsi nép reggeli 5 órától déli 12-ig ugyanazt cselekedte Ferdinand zsoldosaival... XVI. Lajos úgy futott, mint V. Ferdinand. Hátuk mögött a népek átka. E perctől fogva respublica volt mind a két ország. Ötszázhetvenhét nap múlva XVI. Lajos a guillotin alatt elvérzett...” Eddig tart az összehasonlítás. Közvetlenül ezután hangzik el a királyt riasztó figyelmeztetés: „Királyok! koronás emberek! Miért nem olvassátok a történeteket, miért nem olvassátok azon rémséges sorokat, mik egy koronás király vérével vannak írva? Hajh, e sorok után hány vörös lap van még! A vörös sorokban mennyi polgári vér, a fehér sorokban mennyi keserű könny.” A befejező sorok fejezik ki a cikk lényegét s a királyellenes részek a végső tanulságot készítik elő. Kétségtelen, hogy Jókai eddigi királyellenes cikkeinek is volt számonkérő és felelősségre-ébresztő íze. A király legnagyobb bűne eddig is a véres belháború kirobbantása volt, de itt tükröződik első ízben, hogy a felelősségrevonásról a hangsúly, a felelősségre ébresztésre tolódik. Ez a királyriasztás már magában hordozza azt a lehetőséget is, hogy a vérontás elkerülése érdekében — ha arra alkalom kínálkozik — kész minden eszközzel megakadályozni a harcot. Még világosabban fogalmazódik meg ez az elvi állásfoglalása a november végén keletkezett „A Pesti Hírlap programja” c. cikkében.²³⁹ Év végén ugyanis Csengery Antal és Kemény Zsigmond helyett „Nyáry Pál közremunkálása mellett” Jókait bízzák meg a Pesti Hírlap szerkesztésével. 1849. elején három szám hivatalosan még őt tekinti szerkesztőnek, de január 6-tól az addig segédszerkesztőként feltüntetett Szilágyi Sándor szerepel a lap vezetőjeként.²⁴⁰ „Nem egy *kalandos epizódot*, hanem egy új életre hívó epochát akarunk előkészíteni nemzetünk számára. Terveink alapokra vannak építve” — írja Jókai a szerkesztői nyilatkozatában. A bátor harci kiállás mellett ebben az időben is a törvényes rend alapján lép fel az együttműködést akadályozó társadalmi és politikai erők ellen: „Békét, rendet szerezni saját földünkön, áldozattal s ha úgy nem lehet fegyveres erővel, de békét és nem terrorizmust, mint amazok ott Bécsben s Lembergben és mindenütt: hol lábaiknak véres nyoma látszik.” Elvi meggyőződésénél fogva radikalizmusa csúcán is szembehelyezkedik a forradalmi diktatúrával: „Előre határozottan kimondjuk: hogy bárminő áldozattal küzdendjük is le a terroristicus absolutista pártot, új *terrorizmust nem fogunk tanácsolni soha*.” A Pán Jellasics c. művében is gúnyolja, hogy a rend fenntartása helyett a bécsi forradalmárok elkergették a minisztereket s a királyt elzárták a külvilágtól.²⁴¹ Ez a vélemény a márciusi jakobinusoktól különböző forradalom felfogásból származik s többek közt ez az álláspont képezheti alapját a békepárt későbbi

²³⁸ Életképek, 1848. nov. 12. 610—611. l., Jókai Forradalom alatt írt m. 70—71. l., Jókai hátrahagyott m. VI. 51—52. l.

²³⁹ Életképek, 1848. dec. 3. Borítólap., Pesti Hírlap, 1848. nov. 20., Jókai hátrahagyott m. VI. 51—58., — vö. Országgyűlés-e vagy diktatura. Népelem. 1848. júl. 19. 16. sz. 61. l. — „Forradalmi faszor”. Dongó, 1848. szept. 9. 21. sz. 83. l.

²⁴⁰ Pesti Hírlap, 1849. jan. 3. 254. sz. 1. l., jan. 6. 257. sz. 1. l., — vö. Gyulai Pál: Birálatok, 1911. 139. l.

²⁴¹ vö. Despotia és demokrácia. Reform. 1848. jún. 25. 24. sz. 187—188. l.

befolyásának s nagyban megmagyarázza, hogy a Madarász-perben mért válhatott az egyezkedők eszközévé.

Jókai szeptember utáni publicisztikai munkásságának áttekintése, irodalomtörténetírásunk eddigi megállapításaival szemben azt bizonyítja, hogy a Petőfivel való szakítás nem békepárti szereplését készíti elő, s e publicisztika művelése közben kerül elvileg legközelebb a márciusi jakobinusokhoz. Egész életpályájának ez a legradikálisabb szakasza.

Hasznos kiegészítéshez jutunk, ha Jókai Petőfivel való szakítása utáni Petőfire vonatkozó megjegyzéseit vizsgáljuk meg. Október elején, amikor Petőfit a reakciós újságok — a Nemzetőrrel az élen — azzal vádolják, hogy nem akar fegyvert fogni hazájáért²⁴² egyedül Jókai közli,²⁴³ hogy „Petőfi is elutazott kötelességét mint becsületes hazafi teljesíteni.” A félreértések elkerülése végett még a kézjegyet is aláírja a bejelentés szövege alá.²⁴⁴ Joggal teszi fel Petőfi a kérdést a szeptember 17-i hírlapi cikkében: „S mostan én, ki hat hónappal ezelőtt ezt írtam, hogy „nincsen többé szeretett király”, s kit ezért a Kárpátoktól Adriáig elvetemült hazaárulónak kiabáltak magyar testvéreink, most én azt kérdezem: „hát van-e még szeretett király?”²⁴⁵ A Petőfivel való egyetértésre vall a következő december 10-i Jókai híryanag: „Telegraph. A királynak megjött az esze. — Felfogadta, hogy nem lesz többet király. — Mező Dániel urat Hajdú Bőszörményen bizodalmasan felszólítjuk, szíveskedjék nekünk azon korszerű versét megküldeni, melyben minden strófa ezen végződik: „*van oh, van kegyes, jó, szeretett királyunk!*” — Kiadjuk!”²⁴⁶ Petőfi királyellenes költeményének egyik támadója ugyanis Mező Dániel hajdúbőszörményi nemzetőr volt, aki ellenverset is jelentetett meg.²⁴⁷ Október 29-én írja Jókai: „Az a híre, hogy Olmützben rá is lőttek a királyra, hanem helyette Ferenc Károlyt találták vállba. Tehát sehol sincs többé szeretett király!”²⁴⁸ A szegény király! c. októberi cikkében kitűnően alkalmazza Petőfi híres augusztusi politikai cikkének cáfoló módszerét. Igen gyakori, hogy Jókai Petőfi 1848 tavaszán és nyarán írt királyellenes költeményeit, többször hangoztatott szófordulatait használja fel őszi cikkeiben. Október 29-én az egész időszak programadó „Nem szeretem a sápadt arcokat” c. értekezése és Petőfinek az április 1-i tömegdemonstráción a forradalomtól húzódók elleni kijelentése („láttam remegést, láttam sápadt arcokat”)²⁴⁹ közti elvi és formai rokonság kézenfekvő. Igen hosszadalmas feladatra vállalkoznánk, ha Jókai és Petőfi írásainak formai rokonságát akarnók felvázolni. Csak ízelítőként érdemes megemlíteni, hogy a királyellenes cikkek szintézisét képező Pán Jellasics c. „hősköltemény” igen nagy mértékben használja fel „A helyiség kalapácsának” komikus elemeit, vaskos népi gúnyolódásait (pl. Jellasics „feje rúdját megfordítva”). 1849 tavaszán is jelentet meg Jókai olyan cikkeket, amelyek közvetlen Petőfi hatást mutatnak.²⁵⁰ Egész életműve tanúskodik a Petőfi-kultusz ápolása mellett.²⁵¹

²⁴² Nemzetőr. 1848. szept. 10. 169. l., Hatvany L. i. m. IV. 542, 544--545. l.

²⁴³ Ferenczy Z. i. m. 276--277. l.

²⁴⁴ Életképek, 1848. okt. 1. 445. l.

²⁴⁵ Március Tizenötödike, 1848. szept. 18. 160. sz. 642. l.

²⁴⁶ Életképek, 1848. dec. 10. 263. l.

²⁴⁷ Honfi szózat. Endrődy Sándor i. m. 411--412. l.

²⁴⁸ Életképek, 1848. 572. l.

²⁴⁹ Buljovszky Gyula: Áprilisi gyűlés a megyeházánál. Nemzeti Ujság 1848. ápr. 4. 671. sz. 1084. l.

²⁵⁰ (Emlékszünk Petőfinek) Pesti Hírlap, 1849. júl. 23. 177. l., Pesti Hírlap jún. 19. 161. l.

²⁵¹ J. M. Petőfi Sándorról. Bp. é. n. — Kortársak nagy írókról. Bp. 1954. 145--158. l. — J. M. összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye. OSZK. Quart. Hung. 3070. 11. l. — Barta István levele Jókai Mórhoz. OSZK.

Jókai és Petőfi — mint kifejtettem — szubjektív okok miatt szakított egymással. Jókai és Petőfi 1848—49-ben gondosan kerülte mindazoknak a részletkérdéseknek az említését, amelyek a meghasonlás előzményeit képezték. Az előforduló utalások azt bizonyítják, hogy sem Petőfi, sem Jókai nem nyilatkozott az egyéni ügyre vonatkozó apró mozzanatokról. Az író visszaemlékezéseiben is csak általában emlékezik meg (pl. a Holt költő szerelmében. Vasárnapi Ujság 1874.) olyan kérdésekről, amelyek a két barát és közvetlen családtagjaik viszonyára engednek következtetni. A Politikai divatok c. regényében pedig ellenkező előjelűvé változtatja Petőfi és Laborfalvi Róza kapcsolatát, mert a költőt a házasság lelkes támogatójaként szerepelteti.

Az irodalomtörténet feltételezések közepett kutatta az érdekes „lélektani talányt” s nagyszámú furcsaságot gyűjtött össze, különösen Jókai hétköznapijairól készült családi megemlékezések alapján. Váli Mari, Hegedűsné, Fesztyné, valamint Tábori Kornél az író magánéletéből vett apró hírei azonban nem hiteles filológiai értékek s szempontjaik korlátozó hatása vagy esetlegességük mindenütt kiütközik. Az irodalmi feldolgozások közül legjelentősebb Színi Gyula munkája, melyben rendkívül részletesen boncolja Petőfi és Jókai viszonyát.²⁵² Általános módszere, hogy sokoldalúan, de újat nem mondvá felhasználja, párbeszédre tördeli és visszavetíti Jókai kései megemlékezéseit, valamint Petőfi nyilatkozatait. Igen gyakran azonban erősen módosítja forrásait s nagyon sok közhelyet és téves ítéletet vegyít megállapításaiba. Hasonló módon jár el Tábori Kornél lényegesen igénytelenebb munkájában; Tábori ismeretlen motívumokat is bemutat. Találomra megragadott adatokon keresztül fut végig Jókai ifjúkorán, majd felhagyva ezzel a módszerrel — Az Est Hármaskönyvének eljárásához hasonlóan — furcsa kuriózumokat szed tűhegyre az író hagyatékából. Teljes egészében ismeret kiadatlan Jókai leveleket, de az író „házassági titkaiból” úgyszólván semmi új, vagy ismert adatot megerősítő mozzanat nem derül ki. Később interjúszerű esetlegességgel közli egymás után a ma is élő Feszty Masa kisgyermekkori megemlékezését, illetve Fesztyné két kötetében ki nem adott, apró életrajzi adalékait a nagy író öregkori hétköznapijairól. Révai Mór János ugyancsak olyan mozzanatokat bocsát Tábori rendelkezésére Jókai pontosságáról és Habsburgkapcsolatairól, melyeket kötetéből (Írók—Könyvek—Kiadók) kihagyott. Rákosi Szidi is ellenőrizhetetlen, „soha meg nem írt intimitásokat”, azaz pletykaértékű közleményeket igyekezett feltárni, „Jókai titkos szerelmeiről”, majd az író egy-két „ismeretlen” munkájának közlésével és egy sereg anekdotával zárul a kötet.²⁵³

Hegedűs Sándorné (Jókai Jolán) a gyermekkori komáromi környezetben, Jókay Károlynak lévén a lánya, eleve más beállításban látja az eseményeket, mint Váli Mari. Apja ugyanis a család egyetlen olyan tagja volt, aki nem Petőfinek, hanem Jókainak adott igazat már 1848-ban is. A két testvér levelezése azt bizonyítja, hogy egyedül Károly támogatta öccsét anyagiilag, amikor az anyja kitagadta. Kár, hogy Hegedűsné Jókai és az apja utólagos megjegyzéseit nem veszi figyelembe s csak 1849 utáni időkről számol be részletesen, amikor már Jókai anyja és Laborfalvi Róza közti averzió megszűnt.²⁵⁴

A családi visszaemlékezések közül adataiban kiemelkednek Fesztyné és Váli Mari egymást kiegészítő köteteti. Váli Mari felszabadulás után kiadott emlékirataiban sokkal többet elárul Petőfi és Jókai viszonyáról, de a komáromi családi ház hangulatától és anyjának álláspontjától nem tudja elkülöníteni magát. Váli Mari megjegyzései elsősorban nem a tényeket, hanem a tényeknek a szülői házra tett hatását tükrözik.²⁵⁵ A másik fél környezetében élő Feszty Árpádné, Jókai fogadott lánya jóval az író halála után számol be Petőfiék és az apja

²⁵² Színi Gyula: Jókai. Egy élet regénye. Bp. é. n. 57—102. 1.

²⁵³ Tábori Kornél: Jókai regénye. Bp. é. n.

²⁵⁴ Hegedűs Sándorné, Jókai Jolán emlékiratai. Jókai és Laborfalvi Róza. Bp. 1927.

²⁵⁵ Váli Mari i. m.

közti kapcsolatról.²⁵⁶ Valószínű, hogy Jókai öreg korában, különösen Laborfalvi Róza, a „gyengeséget nem ismerő nagy asszony” halála után a saját gyermeke, a „pápi állandó kedvence”²⁵⁷ előtt a valóságos helyzetet őszintébben tárta fel. Sajnos Jókai Róza amolyan „asszonyi pszichológiával” itatja át az író megjegyzéseit, a saját lélektanitapasztalatai alapján sok mindent belefoglal a Jókai által elmondottakba, melyek már az író előadásában is bizonyos fokú szubjektív torzulást szenvedtek. Erre maga a szerző is utal, amikor kifejti, hogy a hézagos adatokat „összekombinálta” illetve „összeérezte.”²⁵⁸ Az 1923-ban megjelent „Akik elmentek” c. munkájában alig egy-két mozzanatot említ Petőfi és Jókaiék viszonyáról, de jóval többet ad a következő évben kiadott „A tegnap” c. kötetében, amelyet eredeti elképzelés szerint csak a halála után akart közzévetetni.²⁵⁹ A „Jókai Petőfiékről” c. alfejezet számos apró mozzanata emeli a visszaemlékezés lélektani hitelét és őszinteségét. Jókai ugyanis egész életében a legnagyobb csodálat és tisztelet hangján emlékezik meg feleségéről,²⁶⁰ de Fesztyné megvilágítja azt is, hogy Laborfalvi Róza „a gögös hiú asszony” nem szerette, ha Petőfiről szeretettel beszéltek jelenlétében, s férjével szemben is mindig elítélte a költőt: „Akármilyen nagy genie is — embernek kellemetlen, rossz modorú, szálkás ember volt.” — mondogatta az emlékirat szerint.²⁶¹ Az íróról készített portréja is a leghitelesebbnek látszik. Reálisan mutatja be, hogy milyen hatást tettek Jókaira „a majdnem naponta érkező hírek” arról, hogy Petőfi él. Jókainé „sértett hiúsága” miatt nem tudott Jókai Róza szerint megbocsátani Petőfinek. Komoly lehetősége van annak is, hogy Jókai jobban gyűlölte Petőfinét, mint Laborfalvi Róza: „Jókait csak három nőről hallottam gyűlölettel beszélni. Gizella királynéről, mert a németeket betelepítette Magyarországra, Zsófiáról, a magyargyűlölő szép asszonyról, és Szendrey Júliáról. Mind a három esetben egyezett a véleményük Laborfalvi Rózával, főleg a harmadikban. De különös, hogy a szelíd, puha férfi ebben az egy dologban (s életében ez volt az egyetlen eset), még keményebben ítélkezett, mint az a büszke, férfias, kötelesség-rab asszony. Jókai csak elítélte, ő védte is.”²⁶² Jókai „hideg hisztériának” tartotta Petőfinét, ki csak játszott a férfiszívekkel. Fesztyné hozzáfűzi, hogy Júlia érzéki nő lehetett, mert mint az öreg Jókai elmesélte neki, Júlia egy „kis gróf”-ot, majd Petőfiutánőt, a velük együtt lakó „szépszelíd, tiszta, jómodorú szőke fiút” is „megkivánta”. Jókai ellenállt a kísértésnek, de Szendrey Júlia még férje életében megcsalta Petőfit egy „ünnevelt humoristával”. Fesztyné határozottan állítja, hogy Jókai közölte vele s csak hosszú töprengés után hajlandó nyilvánosságra hozni. Lehet, hogy e megállapítások túlzók, de némi szerelmi bonyodalomnak szükségszerűen be kellett következni a hármas együttélés idején, hiszen maga Jókai mindig bizarr ötletnek tartotta, hogy két jóbarát és egy feleség együtt lakjon.²⁶³ A Laborfalvi Róza és Szendrey Júlia közti ellentét ezek után érthető. Ez eredményezhette, hogy Jókai Petőfiéktől épp Laborfalvi Rózához költözik egy házba. A színésznő ugyanis így sokkal biztonságosabb helyzetben tudhatta Jókait, mint Szendrey Júlia közvetlen közelében. Szini Gyula azt a lehetőséget veti fel, hogy azért neheztelt meg Jókai Szendrey Júliára, mert meg akarta házasítani. Igaz, csak regényírói technikai fogásként alkalmazza Szini ezt a lehetőséget s tüstént könnyedén el is ejti. Petőfinéről írja, hogy minden „áron meg akarja házasítani Jókait és felsorolja valamennyi szatmári barátnőjét, akiket csak feleségül ajánlhat, de talán csupán azért, hogy Jókaitól ezt a bókot csikarja ki: — Nem, Szatmárba nem megyek, onnan Petőfi már elhozta a legszebbet, a legjobbat!”²⁶⁴

²⁵⁶ Feszty Árpádné: Akik elmentek. Bp. 1923. 5—24. l. — Feszty Árpádné: A tegnap. 43—59. l.

²⁵⁷ Tábori Kornél: i. m. 99. l.

²⁵⁸ Feszty Árpádné: Akik elmentek. 14. l.

²⁵⁹ Uo. 5. l., Feszty Árpádné: A tegnap. 3. l.

²⁶⁰ Tolnai Lajos: Jókai Mór levele. Ország-Világ. 1894. jan. 7. 2. sz. 23. l.

²⁶¹ Feszty Árpádné: A tegnap. 47. l.

²⁶² Uo. 48. l.

²⁶³ Jókai Mór önmagáról. 101—102. l.

²⁶⁴ Szini Gyula: i. m. 240. l.

Váli Mari és Fesztyné memoárjai végeredményben kiegészítik egymást. Váli Mari sokkal inkább Petőfi Sándor, Fesztyné pedig Jókai Mór oldaláról láthatta az eseményeket. Éppen ezért nyilvánvaló túlzással következtetheti Fesztyné, hogy a Jókai és Petőfi közti szakítás végső oka az volt, hogy a „hiúságban feneketlenül megsértett” Petőfiné „örök, ördögi asszony-trükk szerint : férjét használja fel a rajtaesett sértés megtorlására.”²⁶⁵

Aligha hibáznak ezek után, ha Nagy Miklóssal értünk egyet, ki Fesztynével szemben elsősorban a Petőfi közvetlen megnyilatkozásait ismerő Váli Mari feljegyzései nyomán állapítja meg, hogy „Petőfi nem valamiféle féltékenységből igyekezett távoltartani az ünnepelt színésznőt barátjától, hanem végső fokon nagyonis világnézeti-erkölcsi motívumok alapján. Attól tartott, hogy a fiatalember függetlensége valamiképpen csökken majd, sőt esetleg kitartott férjé válik az arisztokrata kegyeket sem megvető művésznő oldalán.”²⁶⁶

Petőfi határozottan elítélte Laborfalvi Rózát is, Jókait is, a házasság miatt. Beavatkozását a házasságba a közügy őszinte féltése vezette. Jókai jellemének ismeretében aggódott amiatt, hogy az új körülmények közé kerülő barátja nem lesz teljesértékű harcosa a szabadság ügyének. Petőfi 1848 augusztusában jogosnak látszó aggodalmait azonban nem egészen bizonyultak reálisaknak. Jókai igen komoly erőfeszítések árán, barátjától elhagyatva érkezik élete legradikálisabb időszakához, bár kétségtelen, hogy az Életképek visszaesése, majd megszűnése után Kossuthtól elfeledve, a családi örökségből kitagadva, Petőfi iránymutatása nélkül nem tud megbirkózni a decembervégi és januári katonai kudarcok, illetve egzisztenciális gondok fakasztotta pesszimizmusával s valósággal prédaként hull a békepárt kezei közé.²⁶⁷ Egy-két hetes megtorpanás után azonban 1849 tavaszán saját erejéből érkezik el — a békepárti erősráhatások ellenére — a márciusi jakobinusok honvédő politikájának igenléséig. Jókaiszabadságharcos pályája azt mutatja, hogy erőfeszítései végeredményben sikerrel jártak.

A szakításban egyiküknek sem lehetett igaza, mert az elhidegülés következtében a márciusi fiatalok táborára határozottan gyengül, hiszen Vasvári Pál még 1849-ben is félszívvvel Jókaihoz húz. Személyes kapcsolatának fenntartása és Jókai hírlapjainak küldött cikkei ezt mutatják.²⁶⁸ Petőfinél a meg hasonlítás az 1848 nyarán lejátszódó, a Felhők korára emlékeztető — ha nem is válság —, de egy kiegyensúlyozatlan időszak egyik tünete volt. Másrészt Jókait Laborfalvi Róza mellett Kovács Lajos, a békepárt későbbi vezetője, már májusban is tüzelhetett Petőfi ellen. Nem kétséges, hogy a házasodó Jókai sokkal inkább személyes ügyet látott a szakításban, mint Petőfi, de talán Fesztyné elferdített, s mindeddig eléggé rejtve maradt ellenőrizhetetlen megemlékezései arra is rádőbbsenhetnek, hogy Szendrey Júliának jó okai lehettek elhallgatnia férje előtt a szakítás ránézve terhelő vonatkozásait.

²⁶⁵ Feszty Árpádné: A tegnap. 53. l.

²⁶⁶ Nagy M. i. m. 491. l.

²⁶⁷ Kacziány Géza: A magyar memoire-irodalom 1848-tól 1914-ig. Bp. 1917. 42. l.

²⁶⁸ Vasvári Pál: A Rákóczi csapat egyik kirándulása. Pesti Hírlap. 1849. jún. 3. 109—110. l. — Vasvári Pál beszámolója Erdélyből. Pesti Hírlap. 1849. máj. 1. 22. l. — Vasvári Pál: Naplóból. Pesti Hírlap, 1849. jún. 3. 110. — Vasvári Pál: Írjunk memoire-okat! Pesti Hírlap, 1849. jún. 12. 138. l. — Esti Lapok. 1849. ápr. 23.

²⁶⁹ Zsigmond Ferenc: A szabadságharc hatása Jókai írói egyéniségére. Irodalomtörténet. 1918. jan.—febr. 1—2. füzet. 40. l. — Bognár Cecília: Jókai lélekrajza. Komárom. 1925. 13. l.

A XVI. SZÁZAD UTOLSÓ HÁROM ÉVTIZEDÉNEK POSTILLAIRODALMÁBÓL

A rohamosan terjedő könyvnyomtatás a XVI. század második felében Magyarországon is meghozta gyümölcsét: széleskörű olvasóközönséget nevelt, ebben a közönségben igényeket támasztott és ennek folytán a közönséggel a középkorinál jóval közvetlenebb kapcsolatot tartó literátus-réteget hozott létre. Ezek az írók, költők tudtak egymásról, érintkeztek egymással, felhasználták egymás műveit, számontartották a sikereket, tekintélyeket ismertek el maguk között, leveleztek egymással.

A magyar írók közül sokan, sikerrel művelték a prózát, különösen a vallásos prózát. Nagy érdeklődés volt a prédikációsgyűjtemények iránt. Egyre-másra jelennek meg az ilyen gyűjtemények, *postillák*: ezek szerzői ismerik egymás műveit. A prédikációs könyv kiadása kínálkozott a naptárcsinálás mellett a legjobb üzletek egyikének is: már csak terjedelme révén is viszonylag jó pénzért lehetett eladni és mint műfaj, úgyszólván korlátozás nélkül mindent elbírt: elbeszélést, anekdotát, pletykát, elmélkedést, személyes sérelmek felhánytorgatását, a nagyurak bűneinek kitergetését, és így tovább. Az új közönséget, mely a század végére már kialakult — írni-olvasni tudó „gazdákat”, városi polgárokat, kereskedőket — érdekelte a prédikációs könyv, mert vallásos igényeit is kielégítette és megfelelő színvonalon a világ eseményeiről is, az általános műveltség alapjairól is tájékoztatta. A postillák afféle miniatűr enciklopédiák is voltak egyben: hasznos ismeretek és érdekes történetek tára.

A postilla szó rövidítés. A *post*: „után” és *illa*: „az” szavakból tevődik össze és arra utal, hogy a szentbeszédet az evangélium felolvasása *után* mondták el. Mivel az evangélium Krisztus szavait tartalmazta, a prédikáció e szavak magyarázatából állt. S mivel a biblia szavai, Krisztus tanítása az emberi élet csaknem minden területét felölelik, a kommentátor is beszélhet lényegében mindenről, amiről csak akar a szöveg magyarázásának ürügyén.

A postilla tehát szónoklatok gyűjteménye. Igen gyakran azonban olvasmány-prózává válik.

A postilla érdekes olvasmány volt. Maga az elmondott szentbeszéd is érdekes volt, illetve kellett hogy legyen, hiszen abban a korban a prédikációra való járás társadalmi eseményszámba ment. A hívek e beszédekből értesülhettek a világ folyásáról. Szokás volt, hogy a szónok vagy a szerző az érdeklődés ébrentartása céljából nem szigorúan a tárgyhoz szólt, hanem azzal kapcsolatba hozható tanulságos történeteket, anekdotákat adott elő. Erre a hivatalos egyházi gyakorlat is bátorította a papokat. Ezek a történetek sokszor az európai mesekincs önállóan is élvezhető, értékes alkotásai. Már a XV. században Temesvári Pelbárt is közölt több érdekes mesét. Ma is szokás, hogy a pap ilyen történetekkel fűszerezi szónoklatát. Ennek folytán egy-egy postilla mind irodalmi, mind művelődéstörténeti szempontból becses adatokat őriz meg az utókor számára. Többet kellene foglalkoznunk a postillákkal: minden utólagos kommentálásnál világosabban, érthetőbben bontakozik ki előttünk a kor képe a prédikációs könyvek olvasásakor. Megismerjük belőlük a XVI. századi ember igazi hétköznapijait.

A magyarországi postillairódalom felvirágzása a XVI. század utolsó három évtizedére esik. Ezért e három évtizedben kiadott művekkel foglalkozunk most. Természetesen előbb is megjelentek már postillák. Ezek közül legfontosabbak Melius Juhász Péternek 1561-ben és 1563-ban kiadott prédikációskötetei. Melius prédikációi azonban inkább teológusokat, egyháztörténészeket érdekelhetnek, valamint nyelvünk állapotának vizsgálóit. Válogatott prédikációskötete például (1563) szigorúan vett szakszöveg, beavatottak számára készült biblia-magyarázat — bár az előszóban a szerző mást ígér s ez az előszó irodalomtörténetünknek is becses darabja.

Szintén a hetvenes évek előtt íródott Dávid Ferenc fontos prédikációsgyűjteménye. (1569-ben jelent meg.)

A hetvenes évek legfontosabb postilláit Bornemisza Péter írta. E postillákkal külön dolgozatban foglalkoztam,¹ illetve foglalkozom, s ezért ebben az írásban nem ismertetem Bornemisza hatalmas életművét, hanem a megfelelő helyen csupán hivatkozom rá.

Kultsár György postillája 1574-ben jelent meg. Kultsár alsólvindvai lelkész volt, Bánffy Miklós pártfogoltja. A Bánffy-család jeles mecénásokat adott: ők pártolták Tőke Ferencet, az északi ág pedig, mely Bánffy László házassága révén szakadt a Felvidékre, Bornemisza Pétert támogatta.

Az előszóban Kultsár a Melius óta hagyományos érveket pendíti meg: „Sok atyafiakat látok, kik írást tudnak olvasni”: ezeknek az olvasgató polgároknak írta művét a szerző, „miérthogy egyéb nemzet bévölködik az Istennek ígéjének világosságával, az szegény magyar nemzet se fosztassék meg attól”. A szerző írásával „a távolvalóknak is, meg ezvilágból kimúlása után is” szeretne szolgálni. Tehát az utókorra is, a messzi vidékek közönségére is számított Kultsár.

A postilla beosztása a szokásos. A fejezet elején dőlt betűkkel az evangélium szövege, utána maga a prédikáció. Kultsár szem előtt tartotta a szószéken beszélő papot, nem lépte túl magaszabta kereteit, nem törekedett kimondott olvasmányprózára. Tudatosan vallásos szöveget alkotott. Gyakoriak az „először, másodsor, harmadsor” szavakkal bevezetett bekezdések; jellemző a szabatos, tagolt előadás.

Fontos tanulság számunkra, hogy a szerző által felhozott különféle tekintélyek azonosak Bornemiszáé is, Kultsárné is. Ez nem azt jelenti, hogy egymásból merítették anyagukat — hiszen körülbelül egyidőben írták műveiket —, hanem hogy a magyar postillairók citátumai, főleg a teológiai citátumok, egyházatyákból például, *közös forrásra* mennek vissza, mégpedig évszázadokon át a teológiai fakultásokon tanított és a hallgató által nyilván saját füzetébe írott forrásokra; illetve, azonos tartalmú, XVI. századi gyűjteményekre. Bornemisza, Kultsár és mások citátumai e korban már közkinccsek, az általános műveltséghez tartoznak s nagyon nehéz, néha fölösleges is forrásaikat kutatni, hiszen egymásból is, meg többféle, azonos anyagot tartalmazó kompendiumból is meríthették ismereteiket.

Lássunk példákat.

Kultsár és Bornemisza azonos sorrendben sorolják föl a különféle eretnkségeket, mindegyikük Eusebiushoz küldi az olvasót, mintha magából az ókori egyháztörténetíró művéből merítették volna adataikat, pedig: legalább három XVI. századi és Magyarországon is forgatott kompendiumban megtalálhatók, így például a Carione-ban, vagy Melanchton-Manlius közhelyeiben.² (K: 53/b, B: P. III. ggggij; Carione: II XIIIb).

Ugyanígy azonos sorrendben olvashatunk Ágoston, Cyrillus, Hilarius nyilatkozatairól. (K: 55, B: P. IV. 562)

¹ „Bornemisza Péter stílusa”, ITK 1955. I.

² A Carione-t, valamint Manlius közhelygyűjteményét, mint Bornemisza Péter forrásait, Eckhardt Sándor mutatta ki az Ördögi Kisértetek kritikai kiadásában. (Akadémiai Kiadó, 1955.) Saját, további kutatásaim azt mutatják, hogy nem csupán Bornemiszáé, hanem a többi postillaszerzőknek is ezek a művek voltak fő-forrásaik.

Eusebiusból mindketten pontosan ugyanazokat a helyeket tartják fontosnak és más, hasonló módon érdekes vagy fontos eseményeket elhallgatnak. Persze: mert ugyanígy van meg mindez például a Carioneban, vagy Chytreaeus Dávid Kronológiájában. De ettől függetlenül nyilván ismerték — mert tanulták — Eusebiust is. Cherintus nevű istenkáromló eretnek esetét például csaknem azonos szavakkal adják elő:

„Történék pedig egykorban, hogy szent János a fürdőbe menne az ő társaival; hogy látná az Cherintust is ott fürödni, mind az övéle valókkal kiméne a fürdőből azon órában, mondván:

— Jertek ki gyorsan ez istenkáromló mellől!

S mihelyen kimenének az fürdőből, az fürdőház Cherintusra reáomla és nagy szörnyű halállal megölé. Vide Eusebium, Eccl. Hist. lib. 4. Cap. 14.” (362/b).

Bornemiszanál ugyanez így olvasható:

„Cherintus nevű eretnek... egy fürdőházban János előtt csufolván azokat, kik a Krisztust istennek mondanák, János inté az ő társait és barátait, hogy jönnének ki a fürdőházból: mert isten az ő fiának káromlását tovább nem szenvedné. És ő kijövé, mindjárt Cherintusra szakada a fürdőház.” (P. I. CXXXIV; FolP CCLXXV)

Ugyanígy gyakran hivatkoznak Josephusra és Kultsár sem tud ellenállani a csábításnak: hosszan közli Jeruzsálem pusztulásának históriáját, pontosan úgy, mint Bornemisza. (451-től 458-ig).

Míg azonban Bornemisza a maga korának magyar viszonyaival hasonlítja össze Jeruzsálem vesztését:

„Nemde, így járt-e Magyarország is, kinek sok erős várát mikor látjuk, fejünk csóválván sűvöltjük és óhajtvá mondjuk:

— Vajh, jó régi Magyarország!” (P. IV. 59/b-től).

Addig Kultsár semmiféle párhuzamot nem von.

Megint csak közös vonás, hogy a nem egyházi jelentőségű klasszikus auktorok közül Pliniust olvassák, vagy legalábbis Pliniusra hivatkoznak legszívesebben. Bornemisza Péter minduntalan Pliniust kérdezi, valahányszor természettudományos aggálya támad valamely bibliai csodatétellel kapcsolatban (Pl. IV. 130). Kultsár ezt írja: „Egy madár még harmadnappal odarepöl azelőtt, minekelőtte dögöt érzene lenni, mint Plinius írja”. (561.)

A régi ünnep-elnevezéseket is meg szeretné változtatni Kultsár, éppúgy mint Bornemisza, az 500/b oldalon vasárnap helyett „űrnapja” szót ajánl; ezt teszi a semptei prédikátor is több ízben, például az első kötet előszavában.

Kultsár viszont nem bocsátkozik a bibliai események novellisztikus feldolgozásába, mint Bornemisza, sőt, míg az jól ismert nyilatkozatában azt írja, hogy az evangelisták „nem írtanak meg mindent”, de ő majd megmagyarázza az eseményeket (P. III. dd), addig az alsó-lindvai prédikátor óvakodik a túlzott aktualizálástól, sőt nem is érez rá kedvet:

„Mi módon lett kedig história szerént az Krisztus feltámadása: a négy evangelisták azt *mind szépen megírták*, azért mostan azról többet nem szólok”. (260/b).

Mégis fel-felbukkannak szép novellisztikus fordulatok, sőt egy ízben kénytelen ő is türelmetlenül kiegészíteni a bibliát a saját fantáziája szerint.

Kultsárt legjobban a karácsony körüli események érdeklik. Megszólaltatja a pásztorkat, mutatva, hogy milyen értelmesen viselkedtek. Nem mondták ezt:

„— Mit gondolunk mi véle, hogy Betlehemben gyermek született. Mi itt, a mi nyájunk mellett maradunk, mert ha valami kár legyen benne, *az gyermek mást nem ad érötte!*

Mint mostan némely hitványtermészetű pórok szoktanak mondani:

— Mit gondolok — úgymond — én az prédikációval, jószágomra kell énnékem gondot viselnem, marhámat kell szaporejtanom, mert ha mindennap prédikációt hallgatok is, semmi jószágom nem öregbedik véle” (866/b).

Kultsár véleménye egyezik Bornemiszával abban is, hogy a pásztorok Jézus születésekor „Nem mennek az korcsomára, mint az mi polgárink, paraszt-népeink és szolgálégyink, hogy még az innepnap is az borházhoz sietnek” (86).

Bornemiszá :

„Ha — [az olaszok] — az mi kapásainkat ünneppnap az korcsomán látnák, hol ki imide dült, ki amoda : mit mondanának?” (IV. 545/b).

Midőn Kultsár azon töpreng, vajon hány napig lehettek úton a napkeleti bölcsek, megszólal az újkori, modern író hangja :

„Vetekődnek az doktorok az üdőről, hogy tudniillik mikor jöttek legyen az bölcsek Jeruzsálembe? De *én azt mondom*, hogy az Krisztus születése után tizenharmad nap felé jöttek” (124).

Ez az „*én azt mondom*” elképzelhetetlen volt alig néhány évtizeddel ezelőtt irodalmunkban. A szerző most már büszkén hirdeti a saját nézetét s függetleníti magát tekintélyektől. Hogy mennyire általánossá vált az írói egyéniségnek ez az újszerű megnyilatkozása, mutatja Bornemiszá nyilatkozata :

„*Én azt vélem*, az Úr édesdeden mosolyodott . . .” (FolP XVI).

A maga fejével gondolkozó, töprengő és új eredményekre jutó modern ember szólal meg e sorokban.

Heródes figurája is nagyon érdekli Kultsárt.

„Hamisan és nagy vérontással jutott vala az királysághoz és nyilván tudja vala, hogy az ország ötet nem szeretné” (129.). S mikor azon töpreng : miért hagyta s nézte tétlenül a nép Heródes dühöngését a kiseddel miatt : pontosan ugyanarra a magyar helyzet-sugallta következtetésre jutnak mindketten :

„Már egy-néhány esztendővel annelötte sok sanyarúságot, vérontást, mit szenvedtenek vala az rómaiaknak reájok való törések miatt és az Heródesnek kegyötllensége miatt immár ugyan rettögnek vala az sok nyomorúságtul és félnek vala, hogy . . . nem lészen a fejedelemségnek elfoglalása (t. i. a gyermek Jézus fejedelemségéről van szó) háború nélkül.” (129/b).

Bornemiszával ugyanez így :

„Megrémulének . . . hogy majd az két király [tudniillik Jézus és Heródes] között nagy háború, hadakozások támadnának és azok között ők is elvesznének” (P. I. 420) — Így aktualizálódik a biblia szövege.

Kultsárt Heródesnek a mágusokkal szembeni ravaszsága is ugyanúgy izgatja, mint semptei kollegáját és nem tudja megállni : megszólaltatja Heródest, elfelejtkezve könyve más helyén tett kijelentéséről, hogy az evangélisták mindent megírtak :

„Mert noha kevés szóval él az evangelista, . . . de *hiszöm mindazáltal*, hogy így szöölötek nekik :

— Jól cselekedtetek atyámfiak ezt, hogy hozzám jöttetek. Ím, én előmbbe gyűjtöttem vala az bölcs népeket és az várost, megértém tőlök, hogy Betlehemben kellett születettni annak az új királynak . . .” (130/b).

Bornemiszá jellemzése :

„*Én hiszem*, hogy ily szóval bocsátja el a papokat :

— Énnem erre semmi gondom sincs, csak akarám értenem, mit mondtok felöle. Azért menjetek hozzám, tartsátok dolgotokat, én nem félek senkitől, tudom az én dolgomat ; meghalljuk végre, mi kel ki belöle!” (P. I. 420)

Heródes kegyetllensége Kultsárt is (130/b), Bornemiszáat is (P. I. CLXVIII) a XVI. századbéli gonosz fejedelmekre emlékezteti.

Találkozik a két író a gazdag és a szegény Lázár példázatának előadásában is. Megróják a gazdagot, természetesen a maguk korának gazdag embereire gondolva és egyszerre vált gondolatuk : mire való a gazdagság? „Isten igéjének szolgáltatására, az *polgári szertartásnak*

megmaradására ; részögösködésre, tobzódásra és cifrára el ne költsük, sem pedig játékokra.” (370/b) — (B. : III. B/b.)

Társadalombírálatuk is hasonló. Károlyi Gáspárnak 1563-ban kiadott alapvető fontos-ságú könyve óta³ szinte hagyományos irodalmunkban a feudális bűnöknek a biblia ürügyén való ostromozása :

„[Sokat panaszkodunk] az hamis, vesztegheverő, és nyúzó-fosztó fejedelmek felől az istentelen tisztartók, tanácsadók és bírák felől, kik külömb-külobbféle elszenvedhetetlen ostor-adókkal, munkákkal, törvénytelen-ségökkel nyúzzák-fosztják és vesztegetik a szegény községöt” (440) — kiált fel Kultsár a hűtlen sáfár példázatának ürügyén.

*

Míg Kultsár György esetében csak feltételezhetjük, hogy Bornemisza és ő tudtak egymásról, addig a másik dunántúli postillairól, *Beythe István*ról tudjuk, hogy személyesen ismerte a semptei prédikátort, néhány esztendeig püspökét és előljáróját. Bornemisza mint szuperintendens, bizonyítványt küldött a soproni tanácsnak⁴ Beythe feddhetetlen jelleméről. Beythe később a Batthyányiak szolgálatába állott és Németújvárott működött.

Beythe postillája 1584-ben jelent meg.⁵

Beythe annyira a teológiai lényeg kifejtésére törekszik, hogy egész vaskos kötetét katekizmus-szerűen osztja be. A fejezet elején adja az evangéliumot, ezt aztán rövid, velős mondatokban, kérdés-felelet alakjában feldolgozza. Például a konkolyhintő példázatával kapcsolatban : „Mit jegyez az konkoly? Mit értsönek az embörön, ki az jó magot veti? Mit példáz az ellenségös ember? Kicsodák az szolgák?” stb. Ezekre a kérdésekre négy-ötsoros feleleteket ad az író. A kérdéseket címként a lap közepére helyezi, ily módon még szembeötlőbbé téve a katekizmus-jelleget. Az irodalmi jellegű tünődésekre csábító helyek őt nem vonzzák : az egész evangélium vallásos szöveg, erkölcsi tanulság számára. Különben Beythéről tudjuk, hogy nagy botanikus és főleg természettudományos érdeklődésű ember volt.

Beythe kötetében újabb bizonyosságot találunk arra nézve, hogy a magyar postillairók citátumai azonos forrásból fakadnak. Beythe teológiai utalásai, históriái ugyanazok a köz-helyek, mint Bornemiszáéi és Kultsáréi.

Így Beythénél pontosan Bornemisza előadása szerint olvashatunk arról, hogy mit mondott a császár Heródesről : inkább lenne disznaja, semmint gyermeke. (I. 47/b ; B : I. 445) — Cyrus, Augustus a jó fejedelem példái. (163. ; B : IV. 540) Jeruzsálem pusztulásának fél oldalt szentel, persze Josephusra hivatkozva. (247/b és 310/b).

Beythe némelyik ősi, a nép által kedvelt katolikus ünnepről is írt prédikációt : például Szent György, Szent Iván, Szent Lőrinc, Szent Márton, Szent Katalin napjára. Néhány szót ír magukról a szentekről is, de nem mulasztja el kételkedését kifejezni :

„Ki volt az a Szent György? Nem vélem, hogy valami szent volt volna. Hanem *például hozta be* azt a régi körösztység.” (III. 31.)

Figyelemre méltó ebben a kísértőktől és kísértésektől zaklatott korban Beythe felvilá-

³ Károlyi Gáspár könyvével e helyen, tekintettel a választott témára, nem foglalkozhatom. Meg kell azonban jegyezni, hogy az egész későbbi vallásos ihletésű prózairodalom, egészen Magyarig bezárólag Károlyi Gáspár könyvének *lényegét* ismétli és variálja, akár Bornemisza, akár Magyar István is legyen az az író. Károlyi könyvében szólal meg először *prózában* Szkhárosiék *költeményeinek* társadalombírálata, az utolsó ítélet várása, itt jelentkezik először a Carione kincsesbányájának, mint illusztratív idézettárnak, módszeres feltárása, és így tovább.

⁴ Beythe és Bornemisza kapcsolatáról Schulek Tibor : Bornemisza Péter, 1939, Sopron—Budapest—Győr. 57. old. és Bornemissza Péter levele 367. old.

⁵ Beythe István, Kultsár György, Decsi János működését ismerteti Horváth János *A reformáció jegyében* című könyvében. (Akadémiai Kiadó, 1952.) Kultsár György és Decsi János esetében olyan részleteket idézek, melyeket már Horváth János közölt és több megállapítását is átveszem.

gosult, szabatosan megfogalmazott véleménye a kísértésekről. A németújvári prédikátornak eszébe sem jut a kísértés szóval kapcsolatban az ördögre gondolni :

„Az kesértet szorgalmaztatás avagy izgatás az binökre és nyomorúságokra, ki támadott az emberi erőtlenségből. Tudniaillik az kétségökből és elmének tévölégésiből és vétkök indulatökből.” (II. 175/b).

*

A század időrendben utolsó postillája : *Sóvári Sós Kristóf* nemesúr könyve egyben bizonyosság is, hogy a prédikációskönyv bevett prózai műfaj volt. (1594) Sós Kristóf irodalmi ambícióit élte ki postilláírással ; a XIX. század elején ugyanő bizonyára Himfy-dalokat küldözgetett volna a lapok számára. Sós az előszóban beismerte műkedvelő voltát és azt, hogy vállalkozását sokan „csúfságnak, bolondságnak” tartották.

Sós Kristóf postillája olvasmányos, gonddal fogalmazott, jó könyv. Nem érdemli meg a teljes feledést.

Mondanunk sem kell, hogy az idézetek megint csak ugyanazok, mint kortársai műveiben.. Xenophonra, Bernárd doktorra, Ágostonra, Nagy Sándorra, Gergely doktorra történik gyakran hivatkozás. A koncepció is ugyanaz, mint a többiekénél ; nemesember létére inti saját osztályát, hogy tartsanak oskolákat, ne legyenek kevélyek, ne nyúzzák a népet.

„Nagy hatalmas császárok, királyok, hercegek, grófok és urak, sok püspökök, papok isznak az babyloniai paráznának borában.” (105)

„Kevélyek, akik az ő alattok valókat nyúzzák, fosztják, hamisan róják, alitván az ő együgyű községöket nem embernek, hanem barmoknak lenni.” (110. old.)

Sós Kristóf néhány érdekes históriát is előad, eleget téve a közizlés kíváncsainak. Egy XVI. századi vonatkozású története :

„Láttam oly embereket is sokszor és hallottam, kiváltképpen amaz 1585. esztendei drága esztendőben : bément házába az éhező, az Alföldről felfutván ; nem hogy adtak volna neki, de sőt nagy pironzással kibocsátá házából :

— Elúntam teljességgel ezeket !

Másfelől, nem únta el pénzét uszorára kiadni és hamisan bévenni, nem únta el az sok borhordást Lengyelországba és ott borát sok hamis hitmondással nem únta meg árulni!” (58)

Ez a kis történet — jellemző a kötet többi történetére is — hasonlóságot mutat Bornemisza Péter történeteivel, mind stílusában, mind tartalmában.

Bornemisza is ilyenféleképpen számol be az éhínségről, ugyanígy aktualizálja a bibliai példázatokat. Több beszámolója közül az 1582-es éhínséggel kapcsolatban azt írja le, hogy a szegény nép az utak mentén ódöngve leste-várta valamilyen nagyúr feltűntét, hogy aztán elébeborulva könyörgőjön valami élelmet magának. De azok könyörtelenül elzavarták maguk előtt a szerencsétleneket (FolP DCCVI). Bornemisza 1585-ben, mikor Sós Kristóf tapasztalta az éhínséget, már nem élt ; de a világ ugyanúgy forgott tovább s az urak éppúgy nem törődtek az éhezőkkel.

A „Láttam oly embereket is sokszor és hallottam” — a bevezetés is egészen Bornemiszára emlékeztet. Mivel Sós Kristóf Sáros megyében élt, ugyanott, ahol Bornemisza barátai terjesztették postilláit, például gyermekkori barátja, Kapy Ferenc és a hatalmas Máriássy Pál :⁶ joggal gondolhatjuk, hogy Bornemisza művei hatottak Sós Kristófra. Sós könyvének egész beosztása, felépítése a Bornemisza-postillát látszik nyomon követni. Valószínűleg a Foliópostilla nyomán dolgozott ; ez 1584-ben jelent meg, Sós viszont 1594-ben, az előszóban azt írja, hogy műve már három esztendeje készen van ; tehát a nyolcvanas évek végén fogott munkához.

Bornemisza igen sokat, több mint százszor emlegeti Zakheust az új testamentumból ; mások szinte soha nem említik, csupán Sós Kristóf. (93).

⁶ Kapy Ferencről és Máriássy Pálról Schulek, id. mű 372.

A kevélyekről emlékezve, Sós Kristóf leírja, hogy soknak jószága idegenre szállott. (110) A büntetésnek ez a fajtája Bornemisza kedvenc szavajárása.

„Ez mostani ifjak a paráznságot illő-fillő bűnnek tartják, az duchák azonképpen a fösvényiséget” (201) — fakad ki bosszankodva a sárosi nemesúr Bornemisza nyomán. Liviuszt idézve pedig ezt írja: „Csak egy punktnyi időben is nagy dolgok megváltozhatnak.” (120)

Nézzük még meg Sós Kristófnak egy tipikus „históriáját”, régiektől átvett meséjét. Bár ez nincs meg Bornemisznál, jellemző rá, annál is inkább, mert ő sok aesopusi mesét közöl. (Pl. IV. 372/b).

„Szép pogány históriát olvastam az Aesopus felől, kinek ura Xanthus vala. Melynek midőn vendégi jöttek volna, meghagyá az Aesopusnak, hogy valamellik legjobb tag — elede-lül önekik azt vennéje. Aesopus semmi egyebet nem vásárla, hanem csak mind tehénnyelveket vőn és azt elkészítötte és az vacsorának idején ura és vendége elejbe raká. És minden két ven-dég elejben egy-egy sült nyelvet raka. Ezt cseleködétét dicsérék Aesopusnak, ítélvén, hogy az nyelv minden bölcseségnek kimagyarázója volna. Más étkeket is hozata Xanthus ; az sem egyéb lőn, csak sóban nyelv. Harmadszor Xanthus jöllehet ezen megháborodván, még azt parancsolá nekic, hogy azmi leghitvánb, azt készítené elede-lül : akkor is Aesopus csak mind tehénnyel-veket főzete. Kire midőn az ura haragunnék, mondá :

— Uram, megbizonyíthatom, hogy minden gonoszság az emberek közt légyen az nyelv által.” (281. old.)

Ez a kis történet is egyik bizonyossága annak, hogy irodalmunkban hogyan jelentkeznek széprózai törekvések prédikációk, vallásos szónoklatok ürügyén.

*

Bornemisza Péter mellett a legjelentékenyebb postillairó *Telegdi Miklós*. Ez a jobbágy-
gyerekből magasratört, tehetséges, széleskörű műveltséggel rendelkező egyházi férfiú ízesen,
élvezetes magyarsággal szolt a nép nyelvén, csiszoltttá, műveltté segítette finomodni a „lingua
volgare”-t. Tiszteletre méltó ambícióval törekedett arra, hogy a királyi Magyarország területén
a katolikus parókiákon is a kor szellemét ismerő, kulturált, értelmes papok működjenek.
Ráncbaszedte a tunya, ország-világ által gúnyolt szerzetesrendeket s noha nem rettent vissza
a reneszánsz fejedelmek Macchiavelli-tanácsolta kormányzási módszereitől, ez nem változtat
a többi tényen, például azon, hogy igen jó író volt s ez önmagában sem kevés. Telegdinek fájt
hazája siralmas állapota és a maga módján javítani is szeretett volna rajta. Meg akarja terem-
teni az *egy aklot* — amit persze ő a katolikus valláson belül képzel el. Ennek az egy akolnak
megteremtésében elsősorban Bornemisza Péter akadályozta Telegdit. Éppen ezért harcolt
Bornemisza ellen, kegyetlenül, már-már öncélú szenvedéllyel, felismerve benne az igazi nagy
ellenfelet. E harc eredményeképpen születtek meg postillái.

Azzal, hogy a két nagy író mint ellenfél talált egymásra, a magyar irodalom csak nyert.
Mint ellenpólusok vonzották egymást és vitáikkal nagy feszültséget s e feszültség eredménye-
képpen kiváló műveket teremtettek. Telegdi és Bornemisza kiváló irodalmi alkotásokat csi-
holtak ki egymásból szenvedélyük tüzeiben.

Bornemiszt Telegdi ismerte legjobban. Hibáit a nagy közelség ellenére olyan tisztán,
olyan messziről látta, hogy a kései kutató sem tudja jobban összefoglalni azokat. Bornemisza
elveszett Fejtegetésére írott Feleletében szellemesen mutatja ki ellenfelének hibáit, fogyaté-
kosságait. Mindez lényegében már Rupp Kornél⁷ írásai óta világos dolog : mégis rá kell mutat-
nunk, mert Telegdi és Bornemisza között lényegében nem csupán hitvitával, hanem az első
írók közötti irodalmi vitával állunk szemben. Ez a két férfi irodalmi ellenfél is volt, kétféle,
maig meglevő írói módszer tudatos alkalmazói, ráadásul féltékeny „üzleti” vetélytársak,
mert egyazon közönséget akarták egyidőben meghódítani.

⁷ Rupp Kornél : *Telegdi és Bornemisza*, Budapest, 1898.

Bornemisza képviselte a lírai ihletésű író. Tollát nagy belső szenvedélyei vezetik, mindent a dolog érzelmi oldaláról fog föl, drámai erővel, színesen, érzelmi elfogultsággal ír.

Vele szemben Telegdi csiszolt stílusú, hűvös, értelmes, ésszel író, józan, sokáig fontolgató, nagy műgonddal alkotó egyéniség, aki élvezettel kapja rajta ellenfelét bizonyos pontatlanságokon, ezzel szerezve elégtételt magának azért, hogy neki nem sikerült akkora lírai hitellel megszólalnia.

Vitájuk nem csupán könyvek lapjain zajlik: kiterjed a közönség körébe és társadalmi ügyvé válik. Fehér asztalnál beszélnek meg az emberek Telegdi csufondáros pirongatását, amivel Bornemisztól illette és kíváncsian lesik: miképpen ugrik ki a nyúl a bokorból, hogyan fog erre Bornemisza Péter válaszolni? (ÖK 180)

Telegdi és Bornemisza vitája nem csupán két nevezetes iratukban zajlott.⁸ Bornemisza postillái nélkül nem is képzelhetnők el Telegdi prédikációskönyveit: egyik feltételezi, meghatározza a másikat. A két író működése igen fontos pillanat irodalmunk történetében: első eset, mikor nyilvánvalóan hat egymásra két író, mikor ebből nem csinálnak titkot s mikor ez a hatás nem csupán szitok-özön, mint annyiszor később, például Sámbar meg Matkó között, hanem szövevényes, filológiaiilag lemérhető kölcsönhatások sorozata.

Nézzük Telegdi postilláit. (1577, 1578, 1580)

A postillákban Telegdi nem igen nevezi néven ellenfelét. (A Feleletben természetesen megnevezte. Mégsem kétséges, hogy írás közben minduntalan rágondol. Az első kötet előszavában például „némelyekről” beszél, akik „a tudatlan községnél bölcsőbbnek akarnak látszani. Előveszik, ki a Georg Maior postilláját, ki valami egyebet: toldoznak-foldoznak rajta...” Ezek a „némelyek” éppoly hibákkal rendelkeznek, mint amilyeneket a Feleletben sült Bornemiszára Telegdi: „még a közepire se jutnának, addig ellefejtének az elejét az olvasók” ... és az író „imide-amoda hányja az egy napra rendeltetett tanúságot.” — „Azok nem tetszenek énnekem, kik az ő könyvöknek egyfelől oly végzést tesznek, mintha az együgyű keresztyéneknek írának, másfelől addig bölcselkednek, úgy zavarják és keverik be azt, amit beszélnek a sok rend nélkül való szók közibe, hogy ő maguk is alég tudnak kigázolni belőle. Az együgyű olvasók peniglen a véghetetlen prédikációktól ki nem találhatják az ünnekek ígértetett tanulságot.” (Előszó)

Íme tehát egy postilla, melynek szerzője már az előszóban *riválisa találó portréját kénytelen megrajzolni*, természetesen nem minden malícia nélkül, *csak hogy magához hódíthassa a közönséget*. Telegdinek eleve Bornemisztól, az ő módszereit kell szem előtt tartania s vagy alkalmazkodnia kell fogásaihoz, vagy jobbakat kell kitalálnia.

Telegdit szemmel láthatóan bosszantja, furdalja az a felismerés, hogy Bornemisza mást, többet nyújt, mint vallásos elmélkedő iratot. Nem tud zöldágra vergődni ezzel a felismerésével; nyugtalanítja, hátha elmulaszt valamit, ha ő nem tesz így. Telegdi felismerte, hogy mást, többet, világi olvasmányt is nyújt ellenfele, amiben nem mindig fedezhető fel a vallásos bölcséleti mag.

Még az ünnepek nevével kapcsolatban is replikázik Telegdi, pedig ez igazán nem lenne szükséges. Fejtegetni kénytelen, hogy miért tartja ő mégis a húsvét, a karácsony, a vasárnap régi nevét fontosnak Bornemiszával, Kultsárral, pontosabban ahogy ő mondta: „egyesekkel” szemben.

Ennél is érdekesebb azonban az, hogy Telegdi postilláinak gondolatvilága mennyire hasonlít a Bornemiszáéra. Még az időjárás is rosszabb manapság, mint régen, télen nyári idő van, nyáron téli idő — állítják mindketten (T: 19; B: pl. V. 556-tól). Nagy áhítatosan és szent borzalommal emlékezik meg Telegdi az üstökös csillagról is, mely a világ közeli elmúlását jelenti talán. (T: 19; B.: V. 556)

⁸ B. P.: *Fejtegetés* és T. M.: *Felelet*. A Fejtegetés elveszett, a Feleletet kiadta Rupp Kornél, Régi Magyar Könyvtár, 12. kötet, 1898.

Mindez persze nem szándékos utánzás. Erről szó sincs. Hanem annak bizonyosága, hogy azonos földrajzi területen, azonos atmoszférában, azonos erkölcsű és politikai indulatú emberek között, azonos események hatására még különböző alkatú írók is hasonló gondolatmenet szerint alkotnak, különösen, ha számontartják egymást. Amiről a Felvidék postillairói még tudnak — az már nem érdekes a dunántúliak számára; és fordítva. Az 1561-es nagy földindulásról például Telegdi is, (21. old.) Bornemisza is megemlékezik. (I. XLVI) Más viszont nem! Ugyanígy az árvizekről, melyek nyilvánvalóan a Duna menti lakosokat háborgatták:

„Ezelőtt egynéhány esztendőben mely ártalmas árvizek voltak nálunk, jól tudjátok. Akik az Duna-közbe lagnak peniglen, azok károkkal is érzették.” (22. old.)

Bornemisza:

„1574. esztendőbe sok vizek kiáradván, a kévüket, asztagokat elvitte a mezőről, udvarról. És sok faluba, városba házhéjára szorultak Morva felé és a Duna közibe.” (V. 70/b, de már I. XLVI is.)

Azonos gondolatffúzésüknek már-már mulatságos következményei vannak. Amíg ugyanis Bornemisza váltig erősítgeti, hogy a törökök között is jó dolguk vagyon a protestáns felekezeteknek, mivel ők az isten választott edényei, addig ezt a kétes dicsőséget Telegdi a szerzeteseknek vindikálja:

„Még az törökök közül is támasztana minekünk táplálókat... kit meg is kezdett immár cselekedni. Mert az szerzetes, jámbor barátoknak, (kiket az hittől szakadtak Erdélyből és egyéb helyekről kikergetnek) az törökök között szerzett a szent fölsége nyugodalmas szállást.” (194.)

Bornemiszánál:

„Váradon, Budán és Esztergomba és egyéb helyeken az istenkáromló és bálványimádó népek égetéssel, börtönözéssel akarják vala eloltani az Jézus Krisztusnak drága szent igéjét. De íme, mint járanak: őket onnan mind kiprengerezette az Úristen... — [tudniillik a szerzeteseket] — és őhelyettek megtartotta ugyanazon helyeken az ő szent igéjét és a pogány törökkel oltalmaztatja — mint a pásztor a juhokat komondorokkal.” (II. 180.)

Fel-fel villan Telegdi postilláiban is a XVI. századi társadalom élete; a többiekhez — Beythéhez, Kultsárhoz, Sósához képest határozottabban és gyakrabban.

„Ó, részegesek, oh torkosok, oh ti fasangosak, micsoda szemmel, micsoda orcával mertek ti az Krisztusra tekinteni? Gondoljátok meg azt is, méltó-e tinektek kártyát, házsártot, verfelvét játszanotok?” (348) Értessülünk az ispotályok sanyarú helyzetéről, arról, hogy az adományok „Isten tudja hová kelnek, az ispotálymesterek és egyéb ragadozók osztznak vele és vendégeskednek belőle.” (353)

De nem csupán a téma közös e postillairókban — hiszen így vélekedik minden lelki-pásztor, — hanem az ábrázolás módja is, a leírt dolgok zsánerképszerű bemutatása:

„Az ördög az leányokat táncolásra, tombolásra szoktatja; bokkrétát, koszorót kötött, keszkenőket varrat vélek az ifjaknak: utól aztán oly dolog következik efféle játék és barátkozás után, kit holtig megsiratnak az szülék.” (388)

Az ördög tehát személyesen is körbejár a világban és kísért. Érdekes, hogy még hasonlatukban is egyezően jellemzik a sátánt; nyilván egyazon ősi forrásból merítették:

„Az ördög hasonlatos az varjúhoz, mert miképp a varjú az akasztott embernek szemét vájja ki először, azután úgy kezd az több testének megéltéhez, az ördög is mindenneknek előtte az hitnek világosságátul erőlködik megfosztani az embert.” (399)

Bornemisza hasonlata:

„Az ördög mint egy fekete madár, nagy hosszú orral vagdacsolja és el-benyújtja az fülén szívéig, mint egy harkály, és csipten csipi és nyelten nyeli az igét.” (FolP CXXX)

Az ördög ezenkívül elsősorban a három fő bűnre izgatja áldozatait: „Torkosságra, kevélységre és fősvénységre” (378) — éppúgy, mint a hagyományos prédikatori-ördögök.

De nem áll meg Telegdi ilyen általános megállapításoknál ; még ő is kifakad egyszerű kétszer hagyományos módon a nyúzó fejedelmek ellen :

„Vaj Pilátus, Pilátus, micsoda lelkiismerettel kárhoztatod azt, kinek ártatlanságáruul egynéhányszor ezelőtt bizonyoságot töttél? De ilyenek ezvilági emberek, gyakorta hogy zana-bona ne induljon a község között, hogy császár vagy egyéb fejedelmek meg ne bántassanak : nem csak eltérnek, hanem meg is cselekednek ugyan nagy gonoszságokat . . . Ez a gonosz fejedelmek szokások. Azt alétják, hogy mindent szabad művelnie, valami ünnekeik tetszik.” (582)

„[A gonosz nemesúr] hejába mutogatja az ő eleinek címerét, ha valaki a féle jóságos cselekedetekül üres, melyekért az címer és az nemesség adatott volt azoknak. Azt alétják némelyek, hogy elég az nemességnek megbizonyítására az, hogy jobbágyok vagyon. Vaj bizony nem elég, több kell annál az igaz nemességnek bizonyítására.” (175)

Ez a néhány kifakadás elárulja Telegdi jobbágyi származását. S mi hatalmazza föl milderre? A biblia kommentálása. Érdekes, hogy valamennyi postillaszerzőt leginkább a karácsony és a húsvéti passió indít olyan gondolatokra, melyek túlszárnyalnak a szorosan vett vallásos bölcselkedéseken. A betlehemi pásztorok őt is éppúgy felbuzdítják az írói ábrázolásra, éppúgy megindítják fantáziáját, mint Kultsárét és másokét :

„De mégis ne bocsássuk el hertelen előlünk az goromba pásztorokat, hadd tanuljunk ötülök valami emberséget. Vannak, sokan közülünk, kik mikor valami újságot hallanak, alég várják, hogy azt ki ne fecseghessék. Még azt sem tudják, ha úgy vagyon-é, vagy nincsen — és immár házonként hordozzák, oly bizonnal beszélnek, mintha szemökkel látták volna : talán az oldalakon is kifakadna, ha hamarsággal szájokon ki nem szalaszthatnáják.” (84)

Bár ez nem Bornemisza féle „novella”, nem is Kultsár igazi „epikus” érdeklődése, mégiscsak korkép, pillanatkép a kor emberének életéből, s ezekkel tele van Telegdi postillája, mint a legtöbb postilla. Mint Bornemisza — (pl. V. 371., 233/b stb.) — Telegdi is kiszól könyvéből és frappáns módon rögzíti a templomi prédikációk örök-egy képét :

„Ím, most is prédikálok, és hányadrésze vagyon itt az prédikáción az váras népének? Azkik itt vagytok is, hány jött előbb ide nálamnál közületek? Sőt — némelyetek még most jű be az szentegyház ajtaján, mikor immár meg is kezdtem fáradni.” (I. 420)

Néhány lappal ezután pedig amiatt panaszkodik, hogy az utca népe „még az kőfalakat is pápákrul, kardinálokrul, pispökökrul, papokrul, barátokrul, apácákrul költött hazugsággal mázolja be”. (436)

Vessünk egy pillantást Telegdi citátumaira is. Ő is, az ellentáborhoz tartozó létre, ugyanazokkal az egyházatyákkal, ugyanazokkal a művekkel érvel igen gyakran, mint kortársai ; a korszellem bűvöletéből senki sem szabadulhat. Ágoston, Alexandriai Kelemen, Krizosztómus, Basilius Magnus, Cyrill, Tertullianus, Jeromos, Ambrus, Nagy szent Gergely a fő tekintélyek. Mondhatnók : természetesen, ki más lenne a tekintély egy keresztény pap számára? Csakhogy Telegdi hatásosan ellenfele fejére olvashatta volna a középkorban kedvelt Aquinói Tamást vagy más középkor- és újabbkori szerzőket. Ezekről azonban szó sincs. A humanizmus iskoláját megjárta ember számára, legyen az bár katolikus vagy protestáns pap : a klasszikus műveltségű, választékos stílusban író római vagy görög írók jelentették az igazi tekintélyt, akik mintaszerűen fogalmaztak. Nemhiába botrányozott meg Ágoston az újszövetségi szentírás parlagi stílusán ; sokáig az tartotta vissza a megtéréstől, hogy felháborodott a silány, gondatlan fogalmazás miatt s képtelen volt elmélyedni a szövegben!⁹

Végeredményben tehát Telegdi postillája is a XVI. századi magyar prédikációk szellemében fogant. Nála is megtalálhatók a közös jellegzetességek.

Míg azonban Kultsár, Beythe, Telegdi és a többiek postillái csak til-tul villantják fel ezeket a közös jellegzetességeket, a széppróza felé való fordulás jeleit : addig Bornemiszáé aránytalanul nagyobb számban, tökéletesen mutathatók ki ezek a jelek.

⁹ Szent Ágoston Vallomásai Vass József fordításában, Budapest, 1917. III. könyv, V. fejezet 80 l. „A szentírást egyszerű nyelvezete miatt félredobja.”

Egy vonás pedig valamennyi szerzőből hiányzik, Bornemisztát kivéve: a leplezetlen kitarulkozás, a szó ágostoni értelmében vett önvalloások sorozata.

Telegdi postillájának külön érdekessége, hogy részletesen foglalkozik a magyar szentekkel. Szent István, Imre, László, Márton (akit pannóniai származása miatt a magyar szentek közé soroltak), Erzsébet asszony érdemeit méltatja. Érdekes, hogy Árpádházi Szent Margitot egy szóval sem említi, aki igaz ugyan, hogy még nem volt szentté avatva, viszont nagy tiszteletnek örvendett. Forrásként Bonfiniut és Ranzanot említi Telegdi, mást nem. (A magyar szentekkel kapcsolatban.)

István királyunk anekdotahősként jelentkezik Telegdinél, mint jámbor alamizsnás öregúr, aki mást se tudott, mint imádkozgatni:

„A szegényekhez, szűkölködőkhez és nyomorultakhoz oly igen irgalmas volt, hogy gyakorta tulajdon kezeivel osztogatta az alamizsnát a koldusoknak. Történék azért egy olykor, hogy midőn éjjel a sötétben pénzt osztogatna nekik, egybeveszének az alamosnán a koldusok és egymáshoz kapdosván, a szent királynak szakállát alkalmasan megtépék. Kin ű ingyen meg sem busula, hanem a Bódogasszony egyházába bemenvén, csak ezt mondá:

— Látod-e, asszonyom, mit mivelének a te szolgálád?” (III. 53.)

Ez az igazságtól messze járó István-portré érdekes módon megint csak XVI. századi jellegzetesség. Míg Lászlót, a katonakirályt, férfias hősnek tisztelték és rajongtak érte, addig ez az erősebb, könyörtelen fejedelem, István, csak pipogya, alamizsnás öregúr például Heltai krónikájában is: pityeregve kéri Vazul fiait meneküljenek a felesége elől...¹⁰

Fentiekből következik, hogy hosszan és érdekesen írja le Telegdi a Szent László-legendát. Mikor a holttestet Váradra vitték, és éjszakára megpihent a menet, a lovakat kifogták a szekérből: a szekér magától ment tovább Váradra, hogy minél hamarabb odaérjen a szent tetemmel. A koporsó felbontásakor csodás illat szállt ki belőle; csak egy bámszokódó akadt, aki szerint „bűdös és dohos” volt a test, de ennek is büntetésből kificamodott a nyaka.

Igen érdekes a László-ereklyék XVI. századi sorsára vonatkozó közlés.

„Egynéhány álnak szolga *koporsóját töből kirontá és csontjait sok káromlással és csúfolással tétova hányá*. De aznap fogva, hogy azt mielék, nem sokáig éle — (de még éle is, kedig ingyen sem éle, hanem vajuvék) — az, aki fő oka lön a szent koporsó törésének. És úgy hala meg, hogy benne szakada magva az ő nemzetségének. Mely nemzetségben találtattanak ugyan, kik egyházakat raktanak a szenteknek tisztességekre, de ennél az utolsónál több soha senki nem volt oly istentelen, ki ilyen bosszúsággal illetve volna valamely szentnek, avagy csak közönséges keresztyénnek is koporsóját.” (III. 361—365)

Ez a leírás hű képe a XVI. századi magyarországi képrombolásnak, ami a protestantizmus elterjedésével nálunk együtt járt.

Szó szerint értelmezték a tízparancsolat megfelelő pontját: „ne csinálj magadnak faragott képeket”. Bornemisza ki is fejt erre vonatkozó, képek iránt könyörtelen nézeteit több helyen, például a Négy Könyvecske 8/b oldalán, elismerve, hogy azért „Augustinus... mást ért” e parancson, 1564-ben oltárrontással is vádolták Bornemisztát. (ÖK 179) Nemhiába nevezte őket Telegdi „képutáló gonosz keresztyéneknek”. (I. 85.)

Minket most nem is annyira azért érdekel ez a közlés Telegdi postillájának László-legendájával kapcsolatban, hogy pro vagy kontra állást foglaljunk a kérdésben, hanem hogy lássuk: milyen fontos kortörténeti és művelődéstörténeti dokumentumokat tár fel egy-egy postilla. Ez a részlet például hozzájárul a magyar képzőművészet XVI. századi nagy hanyatlásának megmagyarázásához. (Csak hozzájárul természetesen, de nem ad kielégítő magyarázatot.)

*

A teljességre törekvő, szó szoros értelmében vett postillákon kívül megjelent a század utolsó három évtizedében több prédikációskönyv is. Ezek némelyike nem tartozik az általunk

¹⁰ Magyar Krónika, Ardói Könyvkiadó, Budapest, 1944. Varjas Béla gondozásában. 72—73. l.

most vizsgált tárgykörbe. Ilyen például Károlyi András sokat ígérő című, de nagyon keveset nyújtó vékonyka kis könyve: Ez mostani visszavonásokrul (1580); aztán Sibolti Demeter szép, de alig fél ívnyi kis kötetkéje (Lelki Harc). Viszont szólani kell Károlyi Péter és Tolnai Decsi Gáspár prédikációskönyveiről.

Károlyi Péternek a haláláról írott prédikációit sokan, haszonnal forgatták ebben a pestises korban. Bornemisza is öt idézi legtöbbször magyar kollégái közül, pedig Károlyi Péter a messzi Erdély területén működött! Bornemisza Műve V. kötetének 506/b oldalán jegyzetben közli forrását: „melyek mind az Caroli Péter istenfélő tanyitotársamnak írási szerint lesznek.”

Károlyi könyve 1575-ben jelent meg.

Ez a könyv értelmesen, szépen, felvilágosultan beszél a pestissel kapcsolatos magatartásról és vigasztalja a váratlanul lecsapó haláltól rettegő hívőt. Károlyi Péter szerint helyesek a józan emberi óvintézkedések, nem kell a prédikátornak a halál torkában maradnia, bár mindig a helyzet egyéni megítélésétől függ, hogy ottmarad-e a fertőzött helyen, vagy elmene-kül. Károlyinak ezt a nézetét annyira szóról-szóra átvette Bornemisza, hogy még az egyes szám első személyt is megtartotta, ami különösen megtévesztő:

„Jóllehet tudom, hogy nagy sok emberek külön értelemben vadnak ez dolog felől, mindazáltal az *én* szentenciám és értelmem ez: . . .” (Bornemisza: V. 511/b; Károlyi Péter: 89/b)

Természetesen a citátumok is egyeznek. Szóról szóra. Bornemisza a Pindarosra, Demokritosra, az epikureusokra való hivatkozást, mondásaikat *magyar kollégájának művéből vette át*, noha megtalálhatók ezek más, külföldi gyűjteményekben is.¹¹

Ezekután annál érdekesebb, hogy viszont Károlyinak magyar kollégáiról való nézeteit Bornemisza *nem* veszi át kritikátlanul, holott ez megnehezítette dolgát, mert a nyomdának nem adhatta át változtatás nélkül Károlyi jónéhány oldalát, hanem ki kellett húznia a szerinte szükségtelen utalásokat. Károlyi Dávid Ferencet, Heltai Gáspárt szidja, Meliust, Sztárait emlegeti.

„Valaki az Varga Dávid Ferenc, Blandta, Heltai Gáspár undok eretnekségben megmarad, az ő bűneiben megholt (vagyis elkárhozik) (25/b).”

Bornemisza, aki protestáns lelkésztársait *ilyen módon* soha sem tette nevetségessé, most sem akarta kipellengérezni társait, noha Dávidot máshol ő is megszólja, viszont Heltait soha; meg aztán nem is volt mindez aktuális kérdés a Felvidéken. Károlyiéknál, Váradon annál inkább:

„Emlékszem reá, hogy az visszavonás nagy gyűlölséggel és az szenteknek botránkozásokkal agitáltatott, forgattatott az mi megholt atyánkfiái között, Petrus Melius és Sztárai Mihály között . . .” (89/b)

Tehát sok szóbeszédre okot adó hitvita volt Sztárai és Melius között. Érdekes, hogy még Bornemisza 1578-ban úgy emlegeti Sztárait, mintha még élne, addig Károlyi 1575-ben határozottan kijelenti, hogy *meghalt*. Ez valószínű is: Sztárai az első generációhoz tartozott.

*

Tolnai Decsi Gáspár művének — Az utolsó üdöben regnáló egynehány bűnökről — (1582) már a címe is figyelemre méltó, tudniillik az „utolsó üdö” nem azt jelenti, hogy „legújabb”, hanem azt, hogy „az utolsó ítélet előtti időben.” Ami azért érdekes, mert a kor sok prédikátora valamiféle világkatasztrófától remélte a nehezen elviselhető élettől való megváltást. Bornemisza csaknem ötven oldalt írt tele jóslásaival, melyeket persze külföldi forrásokból merített, de melyek között olyan dátum is van, amit már Dézsi András is tudott: 1656,¹² s ezek a jóslások mind a világ végére vonatkoznak. (P. V. 570 s köv.)

¹¹ Károlyi Péter és Bornemisza között az összefüggést Schulek Tibor, id. mű 327. l. mutatta ki.

¹² Dézsi András Világ kezdetitül lött dolgok című énekében (RMKT V. 7. l.) azt írja, hogy a világ végének „híját lölék háromszáz negyvennégynek” a kettőezerhez. Vagyis 1656-ra várja, éppúgy, mint Bornemisza.

A könyv az ismerős méltatlankodással kezdődik :

„Ennekelötte való üdőkben az mi nemzetünk tisztább életű volt, annyi gyilkosság, fertelmes élet, paráznaság (Vö. Bornemisza énekének befejezését : Isten Városáról : „Ez utálatos, fertelmes élet, gonosz paráznaság . . .”), részegség és egyéb sokféle éktelenség nem hallatott az mi országunkban . . .” (A3)

Ezután rátér a derék Decsi János a nagy nemzeti bűnök ostromozására. Elveti ugyan a sulykot, mert a táncolást legalább akkora bűnnek tartja, mint a tobzódást, de ezenközben megint csak értékes művelődéstörténeti adatokat közöl, akárcsak társai. S ezek az adatok szépen, irodalmi színvonalon megfogalmazott megfigyelések. Látszik, hogy az írók érdeklődése az egyházi téma, az erkölcsi oktatás ürügyén a mindennapi élet apró eseményei felé fordul. Decsi Gáspár leírja a duskaital átkos szokását, csaknem úgy, mint Bornemisza is teszi. Ivás közben

„gyakorta üstökvonásra, gyakorta fegyverre is kelnek”. (D2) Bornemisza :

„Végül üstökvonások, zsitkok, gyolkosságok” (ÖK 210)

Decsi Gáspár rigmust is tud ; leírja a poharát fény felé fordító s a csillogó nedűben élvezettel gyönyörködő polgárt, amint így szól :

Vinum de Baronya
Sicut Isten aranya (D3)

Ennek a részegeskedés-leírásnak egy másik részlete Heltaival rokon : „lantoló inakról és pecsenyész szemekről” beszél (D3), akárcsak a kolozsvári prédikátor a „Részegségről és tobzódásokról” írott dialógusában.

Ha megnézzük a citátumokat : megint ugyanazok! Alexander megöli legkedvesebb szolgálját és igen bánja (E ; B : FoIP CCLXXXIV/b) Ágoston, (12), Krizosztómus stb ; Aegistus bűnei : mind XVI. századi közhelyek, többnyire a Carione-ban vagy Melanchton környezete által kiadott kompemdiumpokban találhatók meg.

Decsi Gáspár áhitattal emlékezik meg nagy kortársáról, Szegedi Kis Istvánról :

„Az magyar nemzetből való bölcs emberek közül penig az megholt Krisztus szentelt vitéze, Szegedi Kis István, mely erős rontója lött légyen az éktelen játéknak : *mind írási, mind élő tanítványi bizonyítják.*” (12)

Ez a megemlékezés igen fontos számunkra. Mutatja, hogy egyrészt : a magyar írók, literátus emberek számontartották egymást és tekintélyeket ismertek el maguk között ; másrészt, hogy a század végén íróink már nem csupán külföldi tekintélyekre hivatkoznak, hanem vannak már elismert magyar *tekintélyek* is.

Ha Decsi Gáspárnak ezt az adatát, valamint könyvének más részleteit és a többi postillairók megjegyzéseit, nyilatkozatait egybevetjük : világosan kirajzolódik előttünk egy eleven irodalmi élet képe.

Károlyi Péter Dávid Ferencet, Heltait emlegeti és tartja számon ; *Bornemisza* átveszi Károlyi Péter könyvének egész fejezeteit ; kikérdezi a tragikus végű Pécs környéki hitvitára utazó s nála megszállt Alvinczi Györgyöt Dávid Ferenc felől (ÖK 189) ; Szikszai Hellopoeus Bálinthoz, Félegyházi Tamáshoz utasítja olvasóit (FoIP DCXL/b) ; Károlyi is, Bornemisza is tud Sztáraiáról és Meliusról ; *Telegdi* Bornemiszával mint *irodalmi ellenféllel* vitázik : mindez arra mutat, hogy a három részre szakadt országban *földrajzi elkülönülés nélkül*, egységes, egészséges irodalmi élet zajlott — persze a körülményekhez képest.

Az írók figyelik egymás műveit s ha nem is mindig nevezik meg egymást, ha nem is mindig hivatkoznak egymásra, egy-egy utalással elárulják, hogy olvasták kollégájuk művét s az hatott rájuk. Bornemisza egyenesen párhuzamba állítja saját üldöztetését Sztáraiával : „mely dolog énrajtam is, Sztárai Mihályon is 1579. esztendőbe soknak keserves sirására . . . lön” (FoIP IX/b), sőt egész mártír-triászt emleget Szegedi Kisre, Sztáiraire, Huszár Gálra hivat-

kozva, de magát is hozzáértve ehhez a triászhoz (FolP LXXIII). Ha meggondoljuk, hogy Bornemisza, kinek postilláirói működését tizenöt esztendőn át nyomomonkövethetjük, csak 1578-tól, de főleg 1580 körül, a Foliópostilla írásakor kezdi egyre sűrűbben kortársait emlegetni, még pedig irodalmi jellegű hivatkozásokban, megállapíthatjuk, hogy ez a tünet a XVI. század utolsó három évtizedének sajátja.

Ezek az írók nem úgy körmölgették már műveiket istenhátamögötti parókiájukon, hogy a többiekéről mit sem tudtak. Meg kell illetődnünk, ha arra gondolunk, micsoda katasztrofális történelmi viszonyok között sikerült lépést tartanunk az európai fejlődéssel.

S ne felejtkezzünk el a közönségről, arról a tényről, hogy egyáltalán volt közönség, hogy a „*honn lakó gazdáknak*” (Bornemisza post. IV. 524/b)¹³ volt kedvük olvasni, könyvekre költeni szakadatlan zaklatások, háborúk, járványok végtelen sorában! Adózzunk tisztelettel a XVI. századi magyar olvasóközönségnek, mely már valóban nem csak a kiválasztott kevesekből állott: nélküle ma nem lenne magyar irodalom. Adózzunk tisztelettel annak az ismeretlen magyarnak, aki összerakta és odaadta a forintokat a vándorló könyvtárosnak s aki Beythe István postillájába minden második lapra búzavirágot préselt.¹⁴

1594-ből fennmaradt egy vámkimutatás: ebből kiderül, hogy a hódoltságok török vásznat — értékes árut! — adtak cserébe *magyar nyelvű postilláért*.¹⁵ Ez a kis adat igen fontos: tárgyi bizonyíték az imént emlegetett közönség létezése mellett. A szerző: Bornemisza Péter, aki pedig ekkor, 1594-ben már tíz esztendeje halott s ebben a korban igazán könnyen megfeledkeztek valakiről az emberek.

Ezek a legfontosabb tanulságok a XVI. század utolsó harmadában megjelenő postillákkal kapcsolatban. A postillák elmélyült, komoly tárgyalást kívánó könyvek, prózánk kialakulásának vizsgálatakor pedig éppenséggel nem lehet figyelmen kívül hagyni őket. Míg a következő XVII. század sok postillája — a legfontosabbakat kivéve — inkább csak kortünet, vallásos, hitbuzgalmi irat, addig ezek értékes irodalmi alkotások. Lemérhetjük belőlük, mint fejlődik szépprózánk és miképpen hatnak egymásra az első prózaírók.

¹³ Bornemisza nyilatkozata világosan értésünkre adja, hogy igenis új közönségnek ír, az olvasgató, böngészgető *polgároknak*. Külön választja őket az „*ertelmesektől*”, kiknek más, latinul írott műveket ajánl. Egybevetethetjük ezt az adatot Kulcsár e cikkben idézett előszavával is, Melius híres ajánlásával is (az „*áros népekhez*”).

¹⁴ Apró érdekesség, hogy a botanikus Beythe postillájának az Akadémiai Könyvtárban őrzött példánya telistele volt lepréselt virágokkal; egykorú kéz *stilizálva* le is rajzolta némelyiket, feltehetően *hímzésmintának*.

¹⁵ Takács Sándor: Rajzok a török világból, I. 70. lap, jegyzet.

PÉTERFY JENŐ UTOLSÓ ÉVE*

„Beszéld el a valót nekem. Mint
halt meg ő?” (Sophoklész: Elektra)

1

(Az utolsó esztendő. 1899. jan. 1. — okt. 20.)

Esős, enyhe napokkal köszönt be a tizenkilencedik századnak, egyben Péterfy életének utolsó esztendeje. Péterfyt a tavasziasra hajló idő — 12—13 fok van, nyílik az ibolya — sem tudja felderíteni. „Nálam, tudja isten, valami láthatatlan szellem költözött be, fáradt vagyok, rossz kedvű, mintha influenzám volna, nátha nélkül. Kevés étvágy s még kevesebb jó kedv... De in fine finali ne panaszkodjék kedves komám: szeret dolgozni, van kedves felesége, lesz háza, van és lesz kedves gyermekecskéje. Én nem szeretek dolgozni, nincs kedves feleségem, nincs házam stb. csak spleenem s fejem fájása azért mégis élek. Je marche...” (Haraszi Gyulának, 1899. jan. 28.). Görög irodalomtörténetén nyüglődik, és „volt szíves elvállalni” a tartandó főigazgatói értekezlet tárgyaúl kitűzött tétel előadását „a művészeti érzék fejlesztése”-ről az iskolában.¹

Február elsején ő is elmegy a Kisfaludy Társaság tagválasztó ülésére az Akadémia képes termébe, hogy Haraszi Gyula érdekében ő is bedobja szavazócéduláját „Gyulai cilinderkalapjára”-ba. „Csoportok képződtek itt is, ott is, sugtak-bugtak, kapacitáltak mindenfelé. Nagy éljenzéssel fogadták Jókait, aki eljött a »fiatalok« támogatására. A »mezei hadak« [= a vidéki tagok] Gyulai és Szász Károly körül foglaltak állást.” — A 31 „elektor” névszerinti felsorolásában az egyik újságban a 29-ik helyet tartja Péterfy, a másikon a 21-ikre lépett elő. Ebben akaratlanul is a hírlapírók véleménye húzódik meg a pályája végére ért Péterfy Jenőről. És nem róla, de az újonnan megválasztott Ambrus Zoltánról írják: „kritikusaink között ő a legmélyebben járó elme”. Haraszi nem jut be, Ambruson kívül még Alexander Bernát, Berzeviczy Albert, Szabolcska Mihály és a műfordító Jánosi Gusztáv az új kisfaludysták (Budapesti Napló és Pesti Napló, 1899. febr. 2.). Berzeviczy a nagygyűlést követő szokásos lakomán az István szálló emeleti termében örömmel regisztrálja, hogy „a mai modern irodalmi pesszimizmus eddig csak nagyon kevésbé tudott nálunk tért foglalni”, ugyanakkor a „kiábrándulások korának” nevezi a századvéget, és úgy látja, hogy „talán soha a nemzetek élete annyi ideált nem pusztított el, mint a mi napjainkban” (Vasárnapi Újság febr. 12.; Bp. N. febr. 6.).

Ilyenkor, a februári nagygyűlések idején, mérhető le évről évre a közvélemény magatartása a Kisfaludy Társaság és rajta keresztül a lassan kialakuló „hivatalos irodalom” iránt. „A legutóbbi évtizedekben egy kicsit méltóságosabb, mint kellene... mintha többet gyűtene, mint amennyit befektet” [?]. Első célja „figyelemmel kísérni a magyar szépirodalom fejlődését, s megvitatni szükségait és hiányait”. Hol? Minden évben „az elnök egy kicsit megkritizálja az egész világot, s marad minden a régiiben”. Jutalmak közelednek „egy kissé a nem ignorálható jelenhez”, egyébként nemigen állják ki a kritikát; „ezenkívül évenként

* Részlet a Péterfy Jenő és kora c. készülő monográfiából.

¹ A VIII. ker. főreáliskola jan. 4-i jegyzőkönyve. Az iskola (ma: Vörösmarty gimnázium) irattárában a többi, később idézett jegyzőkönyvvel együtt.

tíz felolvasó ülés, husz-huszonöt felolvasással, legkivált pedig a tagválasztás mozgalmaságai: ebből áll ma a társaság egész aktivitása” (P. N. febr. 5.). És a közönsége? „Tömérdék diák a karzatokon, sok elegáns hölgy a földszint széksorain”, Görgy Artur („e gyűlések rendes látogatója” [V. U. febr. 12.]), Wlassits Gyula miniszter. „Nagyon szép közönség.” „De ne áltassuk magunkat. Ebből a közönségből még mindig hiányzik a nemzet komoly értelmisége, hiányzanak a művészek, a tudósok, hiányzik a magasabb közhivatalok képviselője, hiányzik a politikai világ, hiányzanak a társadalom előkelőségei.” „Nálunk még most sem érzik, hogy a szépirodalom a nemzeti műveltség virága.” Nem lelki szükséglet az irodalom. Amíg ez meg nem változik, „addig a mi ünnepélyes szépirodalmi közléseink hallgatósága is mindig az lesz, ami harminc-negyven évvel ezelőtt volt. Lesz tömérdék kiskorú gimnazista, és imitt-amott egy csapat egyetemi hallgató a karzatokon, lesz egy raj bájos kisasszony a földszinten, akik nevétől szemekkel és virágos kalapjaikkal tavaszt varázsolnak a Muzsák márvány csarnokába”, de a felnőttek, az ország vezető rétege, hiányzik (Bp. N. febr. 6.).

Ballagi Aladár kíméletlen és okvetetlenkedő támadása a Nyelvtörténeti Szótár ellen (februárban) némileg fölkelte a figyelmet, melyet azonban inkább az időjárás köt le: az idei télen még nem hullott hó, míg végre február 23-án este fölszakad az ég dunyhája. A februári hónap krónikájához tartozik még az influenzajárvány és a belpolitikai béke megszületése.

*

Febr. 27-én tartja meg Péterfy előadását a művészeti oktatásról iskolája tanári értekezletén, a főigazgató látogatása kapcsán. A téma előzménye gazdasági természetű. A század végére túltermelés állott be festményekben, szobrokban és általában műtárgyakban, ezeknek azonban nem volt vásárló közönsége. Megszületett a diagnózis: hiányzik a művészi érzék, — és az orvosság: az ifjúságban ki kell fejleszteni a művészi érzéket. A miniszter ez irányú rendeletét a kérdés tanulmányozásáról (P. N. 1898. okt. 20.) követte a fővárosi tanács — Péterfy iskolájának fölöttes hatósága — rendelete, mely sürgeti, hogy a jövőben gyakrabban látogassák a múzeumokat, tárlatokat. A kérdést minden tanári karban meg kellett beszélni.

Péterfy elutasítja „a divatos műkiállítások látogatását”, a műtörténeti előadásokat és esztétizálást, „a „híg dicséretetek”-et. Nem tartaná helyesnek „új disciplina”, új tantárgy becsempészését sem, még csak új anyagot sem szabad bevinnünk a tantervbe. „A művészeti oktatás célját azonossá kell tennünk a középtanoda általános céljával... itt is arra kell törekednünk, mint a többi tantárgyaknál, hogy a tanulónak, amennyire lehet, megadjuk azt a *belső képességet* [kiemelés tőlem], hogy aztán a művészet kérdésében is a maga lábán tudjon egy-két lépést előrehaladni, ha hozzá képessége, kedve van. Röviden: a művészi oktatás célja ne legyen más, mint a szemnek, a látásnak methodikus gyakorlása.” „Tisztán a methodus kérdésévé kell tennünk a művészi oktatást.” „A szabadkézi rajz tanárának kell kérdésünkben a karvezetőnek lenni, akihez alkalmazkodnak e részben a nyelvek és a történet tanárai.” Néhány ötletet ad. Természet után egy-egy részletet, ékítményt lerajzoltatni a tanulókkal a város stílszerűbb épületeiről; így gyakorolja emlékezését s tapasztalásai lesznek eredeti épületi formákról. Ezek után „a tanár alkalomadtán — néhány fővonással megadhatja az egyes építészeti stílusok jellegét, részleteinek összefüggését”. Ez „eleven műtörténet”. A „festmények olvasásában, felfogásában is” ilyen eljárást kell követnünk, nem sok képen, csak egy-kettőn, esetleg az országos képtárban. A tanulóval rajzkönyvébe bevezettjük néhány vonással a kép alaprajzát, azután elmondjuk, mit látott a képen. Ugyanígy a szobrokkal. A történet és irodalom tanára szintén „leirathat pontosan történeti festményeket, arcképeket, épületeket... [és az] oktatás menetén felmutatja azt az összefüggést, — de csak röviden, tipikus vonásokban, — mely a művészi formák és stílusok s a művelődés egyéb jelenségei között fennáll.” Tankönyvcinket ilyen irányban ki kell egészíteni.

Láthatjuk, mennyire törekszik a szintézisre Péterfy. Fontos szerepet játszanak továbbá a reprodukáló művészetek. „Képtárunk egyes jelesebb képéről, melyet a tanuló már ismer, mutathat rézkarcot; fotografiát, fametszetet, heliogravure-t; ezzel élesíti a tanuló szemét, megkülönböztető képességét s ugyanakkor néhány szóval — csak kezdetétül egy későbbi tájékozódásnak — megmagyarázhatja, mennyi e különböző reproduktív eljárásokban a mechanikai munka; mi bennük az, ami a művész egyéniségétől s szabad akaratától függ.” Végül „hatni kell egyrészt a tanároknak ez irányban való általánosabb pedagógiai képzetére”, másrészt „iskolai célokra szabott gipszmuzeum s fotografiai és metszet gyűjtemény”-ről kell gondoskodni.

Ez a kis előadás az iskolai év végén jelent meg a „VIII. kerületi községi nyilvános főreáliskola 28-adik tudositványá”-ban („az 1898/9. tanévre”. 3—7. l.), majd szerzője halálának másnapján, némileg megrövidítve, a Budapesti Naplóban (1899. nov. 6. IV. évf. 307. sz.).

Ugyanez évben nem kevesebb, mint 28 azonos tárgyú írás látott napvilágot — többek közt Alexander Bernáttól, Mitrovics Gyulától, Solymossy Sándortól —, olyik azonos címmel is. Alexander Bernát már 1898. dec. 29-én az Orsz. Középisk. Tanáregyesület gyűlésén lándzsát tör amellett, hogy a művészeti oktatás nem lehet külön tárgy, és Péterfy gondolatainak egy része már a kultuszminiszter előző évi októberi rendeletében is föltalálható. Nem is eredetisége a figyelmet keltő Péterfy e cikkének, mely oeuvre-jében nem foglal el jelentős helyet, hanem inkább az a szinte ideges ingerültség, amellyel visszautasítja a fővárosi tanács rendeletét az ifjúság tárlatokra való vezetéséről, és amit ilyen erőteljesebb kifejezésekkel árul el: „Ez a legkülönbözőbb értékű, különböző irányú és technikájú képekkel telerakott termeken átvonuló sáskajárás... ez az egy-két órai bámulás”; „összehabart műtárlatokon... keresztül nyargalunk” (kiemelések tőlem). Erős gyakorlati érzékkel, szintézisre való hajlammal, módszeresen szól hozzá a művészeti oktatás problémájához. Hangjának frissége itt-ott a java erejében levő Péterfy stílusára emlékeztet. Kifogásolja a tanterv kuszáltságát, tarkaságát, és hiányolja benne az egységet. Végül utal arra, miben látja a középiskola általános célját: nem az ismeretek halmozása a fontos, hanem bizonyos „belső képesség” kifejlesztése.

„A [kiváló tudással és meggondolással megírt] értekezés általános tetszéssel találkozott és főigazgató [elkes szavakban] fejezte ki elismerését” — mondja a Péterfytől is aláírt iskolai jegyzőkönyv (febr. 27.), de a [] közé tett magasztaló szavakat áthúzta egy későbbi kéz. Péterfyé?

*

„A szabadság bajnokának” — helyezik le babérkoszorújukat a munkások Petőfi szobrára márc. 13-án. A Városháza dísztermében március idusán maga Ábrányi Emil olvassa fel obligát versét („Miért vetjük meg e hálátlan időt?”), és az ünnepélyt rendező egyetemi ifjúság a vállán viszi ki szónokait a teremből. „A fővárosban kevesebb volt a házakra kitűzött zászló”, de „a benső érzés nem csökkent”, iskolai szünet van, és e napon jelenik meg először Rákosi Viktornek a 48-as időket idéző könyve, a Korhadt Fakeresztek (P. N. márc. 13. és 16.; V. U. márc. 19.).

Virágzó fák jelzik a tavaszt, ám 23-án már „hó borít erdőt, mezőt s Budapest utcáin is hóba vész a kocsi dübörgése”. A tél visszajött, „az influenza újra teljes erővel Budapestre vetette magát s minden harmadik ember krákog és tüsszent”. Dunántúlon nagy hóviharak akadályozzák a forgalmat, a fiumei gyorsvonatok 4—5 órát késnek. Fehér virágvasárnapra ébred a város (26-án). „Mindenütt fehérség és hó, a telegráfdrótra fehér hermelinként tapad a sok apró pihe”, „fehér háztetők, zuzmarás fák” (P. N. márc. 22 — apr. 1.).

Péterfy már nincs Pesten. Márc. 24-én mint osztályfőnök kiosztja a IV. osztályban a húsvéti értesítőket (az iskola 563 tanulója közül csak 3 a színjeles, 35,7% bukott meg, Bp. N. márc. 25.), azután Lederer Béla társaságában a fiumei gyorsal Olaszországba utazik, elmulasztva az épp akkor Pestre érkező Mark Twain előadását. Toscanában, Umbriában

tölti a húsvéti vakációt. A tél utánament. „Urbinóban talpig hóban jártunk, küldeni is akartam belőle, de hamarabb olvadt, mint az emberi jóindulat” — írja némi malíciával (Goldziher Ignácnak, márc. 30.).

Utolsó találkozása ez az olasz művészettel. Lelki depressziójából kiemelkedik egy időre, főleg Siena ragadja magával. Egy hűvös, holdas éjjeli órán — írja kísérője — „a sienai sikátorok homályából kibukkanva, egyszerre csak a városháztér felső szegélyén a fonte Gaja mellett találtuk magunkat. Lebilincselő látvány. Egy darab hamisítatlan középkor a maga komor merevségében. A legkísértetesebb rablóromantika köben. Olasz lovagvilág káprázatos operadíszlete, valóra válva. Barátunk [Péterfy] percekig állott mozdulatlan... Csak nézett, nézett s forgolódott. Majd, mintha hőség bántaná, szétlebbentette felöltője szárnyait s törölgette homlokát. Sokára szólalt meg s tudakolta a feltűnőbb paloták neveit. — Ezzel látszólag meg is szűnt a varázs. Fölvetette magát egy kőkorlátra, szivarra gyújtott s miközben hátradőlt, izgatottan lóbálta lábait s nagy elégyűlten fűtta a füstöt maga elé. S széles jó kedvében, kissé csúfolkodva ismételte egy közös ismerősünk szavait, melyekkel a megtetszett dolgokat dicsérni szokta.” [Valószínűleg ezt: Je suis content.] A Dóm-téren tört ki ajkain a magába fojtott lelki izgalom a nála szokásos csonka mondatokban, „melyeknek java nem magukat a látottakat, hanem a tőlük keltett benyomásokat színezték”. „Sienát különben e pár nap alatt nagyon megszerette. Nemcsak mert olyan kedvenceitől, minők Pinturicchio, Donatello és Peruzzi, szebb alkotásokat talált annál is, a mit remélt, hanem mert oly művészekkel ismerkedett meg, kikkel addig alig találkozott: Jacopo della Quercia-
val, a szobrásszal, ki Bolognában nem tett rá akkora hatást, s a festők közül Duccio di Buoninsegnával, a Lorenzettikkel, Pacchiával, meg a Burckhardtól lenézett bravuros Beccafumival, kinek modoráról igen találó meghatározást adott. De valamennyinél jobban a kéjes Sodomát zárta szívébe, Sodomát, kinek frescoi egy szerelmes olasz leány rózsás álmaihoz hasonlók. Ez egészen elbűvölte. Különben is oly nagy hatást tett rá az egész város, a hármás dombtarajon emelkedő büszke Siena, régi polgárháborúk képét felidéző zordon palotáival, a Lizza-sétánynak kiszőkellő hegyfokával, továbbá a XIV. század czéheire emlékeztető szorgalmas iparosaival, kivált azonban Erato kegyeltjével, Sodomával, hogy miatta lemondott a volterra-san-gimignanói kirándulásról is, e rég becézett forró vágyáról.”²

*

Az államhatalom biztosnak érzi magát: kilenc év óta először engedélyezi máj. 1. megünneplését és „a tervezett tüntető körmenetet”. Május elseje már nem a polgári szíveket remegtető, forradalommal vemhes munkásünnep, mint 1890-ben, az első május elsején, de nem is a polgárok kedélyes kiránduló napja. „Nem ünnepli már igazán senki [a polgárok közül], virágos szokásai kimentek a divatból. A kirándulások helyett hurcolkodnak ezen a napon, zöld galyat pedig legfeljebb a szemetes kocsikon látunk” (P. N. ápr. 30.). Péterfy is hurcolkodik, bár néhány nappal később, május 6-án.³ Őszi hidegben (reggel 7 órakor csak 5 és fél fok van), konok esőben viteti át könyveit és szegényes bútorait a Vásárcsarnok melletti Mátyás u. 6. sz. alól a közeli Üllői útra (16/a. II. em. 6.). Utolsó lakása ez, két év alatt a harmadik. Belső nyugtalanságának a mutatója ez a sűrű lakáscsere.

Ugyanebből a belső nyugtalanságból vagy csak határozatlanságából fakad, hogy Aristophanesének a Kisfaludy Társaságban való felolvasásától el akar állani. „Nálam van még Péterfy Jenő *Aristophanes* című tanulmánya, — írja Gyulai Pál Beöthy Zsoltnek — a mely a Szemlében majd másfél ívnyi dolgozat. Ennek felolvasását ő megengedte s akkor

² Lederer Béla: In memoriam. Emlékezések Péterfy Jenőre. L. B. Összegyűjtött munkái. 1906. I. k. 232—5. l.

³ A rendőrségi bejelentőhivatal és az iskola irattárának adata.

be is jelentettem önnek. Most arra kér, hogy, ha akad másunnan dolgozat, mellőzzük, ha pedig épen nem lehet, akkor ő rövidítve ohaítja felolvasatni" (máj. 21.). A felolvasás mégis elhangzik „meggyérült közönség” előtt máj. 31-én, úgy látszik rövidítve, mert nincs nagy visszhangja.

A májusi Budapesti Szemle közli Péterfytől Léway József: Újabb Költeményeinek bírálatát is. De nem is bírálat ez, hanem inkább ismertetés. Bár megjegyzi, hogy a Léway boltjának kirakata „igaz, nem fényeskedő”, egyébként azonban nem bocsátkozik a kirakat cikkeinek megbírálásába, e helyett a bennük jelentkező „érzések őszintesége”-re, „egy férfias lélek költői megnyilatkozása”-ra hívja fel a figyelmet. Néhány kedves vers „kiemelése” és „boncolata” után a költő művelt ízléséről, igaz magyar érzéséről, tapasztalt koráról és költői fogékonyságáról ejt néhány szót. Az ítélobíró helyett a gavallér küldi el itt utolsó üdvözlését a „tapasztalt kor”-nak, a Budapesti Szemle 74 éves, rokonszenves egyéniségű házi poétájának.

*

Június elején kedélyes, évődő hangon ír Péterfy „Kedves Komá”-jának, Haraszti Gyulának Kolozsvárra, röviden, hiszen benne van levelében „Sok egyéb dolog, mi nincs megírva a papíron, de önnek mégis olvasni kell tudni”. A tréfálkozó sorok grafológus szemmel nézve lehangelőek, alig van egy rendesen leírt szava, csupa törés. Félévvel ezelőtti levelének kézírása szerint (1898. dec. 24., szintén Harasztnak) analitikus hajlama már kétkedő hajlam, de ott még kifejezetten kóros jelenségek nincsenek. Nagy az ugrás a két levél írása között, valami történetet közből, ami ellenálló erejét megtörte. Itt — jún. 4-i levelében — az írása már teljesen feldúlt lelkivilágról árulkodik, a lelki felbomlás teljes, mégpedig nem külső, de belső események hatása alatt. Szívműködési zavarai voltak, alighanem lelki okból. A Heinrich Gusztávnak megígért készülő görög irodalomtörténetének talán legszebb gyöngyszemét, Aristophanesről szóló tanulmányát a Budapesti Szemle júniusi száma közli, de Péterfyben a nagy lendülettel megindított munka után most következik be a visszahatás. „1899 júniusában... Teljesen elvesztette kedvét s azzal a megokolással, hogy nincs megelégedve munkájával, abba akarta hagyni az egészet. Természetes, hogy a szerkesztő [Heinrich] nem fogadta el a lemondást.”⁴

A belváros képe hű tükre lelkének: ott is bomlik minden. A régi belváros már el is tűnt, a Kígyó utcát most bontják, aztán kerül sor a régi városházára. (Tervbe volt még véve a belvárosi templom és a piaristák épülete is.) A nyáron eltűnik a Kossuth u. utolsó kinyúló házhomlokzata, a Dréher-palotáé. A hírhedt Neugebäude már egy esztendeje csak a múlté. A Károly-kaszárnya — a leendő városháza — hosszú ideje üres. Lebontották a Citadella kőbástyáit is, hogy ezzel elvegyék erőd jellegét, hiszen most már (jún. 21-én) végre átadják a városi hatóságnak (V. U. jún. 25.).

A hó közepén hirtelen komor őszi idő váltja fel a szép júniusi napokat. „Szombat óta folyvást felhők közt bujkál a nap s hideg szél borzongatja meg a járó-kelőket. A főváros utcáin őszi ruhában járnak az emberek, a vidékről pedig jégesőt és hideg időt jelentenek” (P. N. jún. 12.).

Jún. 29-én osztják ki a bizonyítványokat a középiskolákban. Péterfy a IV. osztálynak a főnöke. Saját osztályán kívül még az ötödikben tanította a magyart, a németet pedig a VI.-ban és a VIII.-ban. Ez utóbbi osztályt bölcsészetre is ő oktatta. A heti 16 óra már nem vehette nagyon igénybe, legfeljebb a sok dolgozat javítása: a IV.-be 69 diák, az V.-be 57 járt. Az érettségén sablonos tételeket tűzött ki a német nyelvből (1. Brief an einen Freund von der Maturitätsprüfung. — 2. A dalnok átka, fordítás a tankönyvből). Az írásbeli érettségi eredményei jobbakként az átlagnál, a jeles és jó dolgozatok száma majdnem eléri a felét, elégtelen egy sincs. Saját osztályában osztályozott a legszigorúbban. Magyarból szebb eredménye-

⁴ Angyal Dávid: Péterfy Jenő élete. P. J. Összegyűjtött Munkái I. k. 1901. LIV. l.

ket ért el — az osztályzatok képe szerint —, mint a német nyelvben. Irodalmi működésük szerényen csak ennyit vététt be az iskola Tudósványába : „tanulmányt írt a görög tragikusokról és Aristophanesről a Budapesti Szemlében” (42. l.).

A belváros bontásával párhuzamosan nagy lendülettel folyt a város szépítése, építése is. Az Eskü téri-híd [Erzsébet-híd] „két parti oszlopának főmunkáját már elvégezték”, maga a híd 1902-re készül el. A központi egyetem épülete már kész. Az Andrássy út végén is nagyban dolgoznak az ezredévi emlékművön, a közelben fog emelkedni a Szépművészeti Múzeum (V. U. 1899. jún. 25.). — Péterfy is visszanyeri egy időre munkakedvét, és július első napjaiban „azzal a szándékkal hagyta el Budapestet, hogy a következő iskolai évre szabadságot kér munkája befejezése végett”.⁵

*

Utolsó németországi útja ez. Angyal Dáviddal, aki ezt a nyarat Londonban történeti bűvárlatokkal tölti, együtt utazik Drezdáig, onnan már egyedül indul egy tíznapos körútra, melynek állomásai : Lipcse, Magdeburg, Braunschweig, Hildesheim, Goslar, Kassel, Eisenach, Ehrfurt, Weimar és ismét Drezda.

Az időjárás Európa-szerre esős, borús. Péterfy kedélye is felhős, magányosságának érzése is el-eluralkodik rajta. Drezdában „egy hotelben laktunk — emlékszik vissza Angyal Dávid — s éjjel hallottam, hogy Péterfy nyugtalanul fel alá járkált szobájában. Nappal érdeklődött Drezda műkincsei iránt, aztán útjaink elváltak.”⁶ E tíznapos körútján sem pihenni vagy szórakozni vágyik, nyakig veti magát a „Kunst”-ba, a városok érdeklik és bennük is a „társókat, képeket, dómokat” keresi.

Július 4-én „kedves barát”-ját, Goldziher Ignácot már Magdeburgból (a Central Hotelből) köszönti, „mely azóta, hogy Tilly leldőzte, egész modern város. Lipcsében, jövet, megálltam : megnéztem a gyönyörű új aulát, s ott volt a rectori díszhely mellett az öreg Fleischer mell szobra.⁷ Nevedben mély reverenciával hajoltam meg előtte. Idő : esős.” — Másnap Angyalnének, még mindig Magdeburgból, „röpíti” első születésnapj jókívánságát, de 6-án már Braunschweighből ír. Ugyancsak innen számol be hildesheimi kirándulásáról Goldziheréknek, akik Sebnitzbe készülnek, és Péterfyt is odavárják. „Most jövök Hildesheimből s annyit gyűjtöttem a begyembe torsokból, giebelekből, köpüspökökből s festett fagerendákból, hogy szinte sokallom. Holnap megyek Goslarba s most csak azt kívánom, hogy szép idős utatok legyen Sebnitzbe. Majd oda írok ezentúl. 15-ike körül valószínűleg ott leszek. Addig is minden tőrsónál jobban üdvözlő Jenő.” (Goldziher I.-nak, 1899. júl. 7.). — Miért, miért sem, de Riedlt érzi közelebb magához ez este, nem Goldzihert. Érzi az „egyedüliséget” (Péterfy szava!), elfogja a közlési vágy, még fáradtságát is leküzdi, és hosszú levélben számol be hildesheimi kirándulásának élményeiről. Mennyi tanulni vágyás, mennyi szeretet a művészet iránt még most is, amikor már tört lélekkel járja a kedves, meghitt német városkát, és bújja múzeumaikat! Még jegyzeteket is készít, és egy filológus gondosságával másolja le egy románstíliú ércgyertyatartó fölíratát. Megérdemli a levél, hogy teljes egészében idézzük :

„E pillanatban érkezem vissza hildesheimi kirándulásomból braunschweigi hotelembé. Reggeltől estig mászkáltam, fáradt vagyok, de *beszélnem kell* [kiemelés tőlem] s ne mosolyogjon, hogy épp Önt választom ki támadási pontnak.

Az a tisztelt hildesheimi Bernnard püspök a XI. század elejéről nagyon érdekes figura. Majd utána járok, szeretnék tudni róla. Lehetetlen, hogy ne járt légyen Olaszországban. Vagy Hildesheimben újra ad oculos bebizonyult előttem, hogy a régi görög—római művészet ismerete a középkorban soha teljesen ki nem veszett. Bernnard sajtáságos ember lehetett,

⁵ Angyal i. m. LVI. l.

⁶ Angyal Dávid : Emlékek. Kéziratban.

⁷ Heinrich Fleischer (1801—1888) orientalista, lipcsei egyetemi tanár.

mit einem Anflug von Renaissance-Charakter. Drága kereszteteket, finom kelyheket, Traján-oszlop-imitatiokat készített, hatalmas templomokat emel, az ércöntést virágzásra hozza s rávéseti — mint magam olvasám — a román stílusú ércgyertyatartóira :

Bernnardus praesul candelabrum
hoc, primo hujus artis flore
non auro, non argento at tamen
ut cernis, conflare jubebat.

Büszke volt rá.

A hildesheimi s braunschweigi német házak meg igazi gyerekörömet okoztak [kiemelés tőlem]. A magas gíplik, a faművek, festett gerendák, primitív faragványok, a piros, barna színek, a mint néha egy-egy zöldelő fa mögül a szemet megcsapták, igazi szüret volt a phantasiámnak. Szinte szégyellem, hogy a ki az urbinói palotát s. t. b. az olasz építészet begyembe vettem, most ezen a primitív, kedélyes barbarismuson gyönyörködöm. De ländlich, sittlich. Az ember érzi, hogy az önkényben, kezdetlegességben, rendtelenségben, naiv tehetetlenkedésben is van magja egy szabad, népies stílnak, s ha német építész volnék ebből indúlnék ki. Csakhogy a régi pallérok, építő mesterek okosabbak, mint a maiak. — Megtanultam, hogy a mai németeskedők a figurális, festői elemét az építészetnek oly szervesülően alkalmazták, mint a hogy a régiek sohasem tették. Egy hildesheimi ház egy egész képeskönyv. Egyik ház frisein találtam a hét erényt, a második emeletén czéhjegyeket, a harmadik emeleten arató, vető, szüretelő [itt beszúrva egy olvashatatlan szó], disznóölés, lakmározás jelenségeit, még fölnebb a nap és hold emblemáit. Vagy száz alak és kép. De mindez mind az architekturális részek keretében s alárendelésében. Az élesen tagolt fries szakaszaiban, vagy mint consol diszítést, vagy mint szalagövet. — Van mérték a homlokzatok gazdag kifestésében.

Holnap reggel még egyszer a Muzeumba megyek. A képtárban egy legeslegesőbb rendű Rembrandt van s hozzá még két méltó társ. Ösmeri Palma Vecchio Ádám és Éváját? Az is első rendű olasz kép. Megvettem photographiáit. — Így folytathatnám, de félek, hogy in effigie kidob a szobájából. Azért hallgatok ; egy kissé úgy is megkönnyebbültem s holnap délután Goslarba megyek.”

Utolsó születésnapját Goslarban tölti. Negyvenkilenc éves. „Születésnapos a születésnaposnak e szép helyről üdvözlötet küld” — veti egy levelezőlapra Angyal Dávidnének. Mindketten júl. 8-án születtek.

Rövid körútján Kassel kapta meg leginkább százados fáival, hársfa illatával (Angyal Dávidnének, 1899. júl. 10.). Itt hipochondriája is elhagyja egy kissé : „15-én mindenesetre Sebnitzben leszek, egészségesen s helyreállítva” (Goldzihernek, 1899. júl. 10.). Bensőbb hangú levelet innen is Riedlnek ír : „Goslarban két napig voltam. A Harzba nem mentem beljebb. Két okból. 1) Esős idő volt. 2) Annyi turista megy párosan, hogy melacholikusnak találtam a solo vándorlást. Ez olyan családias romantikus vidék, mely megkívánja, hogy a deutsches Gemüth társaságban nyilvánuljon. Most Kasselben vagyok, napsugaras, még esőtől párás levegőben. Hogy ön nincs itt! Százados fák, gyönyörű vidék. Eine Rotbuche, melynek szépségét úgy élveztem, hogy Ruisdael megirigyelhetne. Kassel nagyszerű multszázadi residentia. Van egy nagy tere, melyet most egészen előnt a hársfa illat. Az öreg Landgraf [II. Frigyes] szobra szinte tüszköl tőle. Holnap reggel megyek a galériába. Hogy ön nincs velem! E pillanatban balkonos szobából élvezem az estét, mint *anno dazumal* — eheu! — Romában.” (Kassel, júl. 10. Aláírás nincs, de áthúzgálások sincsenek, míg előbbi Riedlhez címzett levelében bőven találhatók.)

Csak úgy kiált e levélből egy magányos lélek társ utáni vágya! De ki hinné, hogy az, akiben ekkora a fogékonyság az élet és művészet szépségei iránt, akiben ekkora a vitalitás, az élet élvezése, négy hónap múlva önmaga emel kezét maga ellen.

Riedl Budapesten ragadt, és innen számol be barátainak az otthoni eseményekről, így Angyalnak a szokásos, római számjegyekkel parcellázott kurta stílusában: Pesten nagy a hőség. „III. A Bristolba csak Tarnay és Hümpner jár egyelőre. Goldz. [iher] igen búslult Kaufmann [Dávid rabbiképzőintézeti tanár] halálán és tegnap elutazott. IV. Tegnap jelen voltam, midőn Gyulai a phonographba bekiáltott, mely hangját a késő századok számára megőrzi. Petőfiről beszélt. Meglepő találmány. De mért nem találnak fel semmit, a mi az emberi boldogságot és megelégedést öregbítené? ... VII. Pét.[erfy] el van ragadtatva utazásától (oly dolgoktól, melyeket Olaszországban tán meg sem néznének)” (1899. júl. 13.).

Péterfy utazásának további állomásai: Júl. 13-án: „Már Eisenachban vagyok. Holnap Weimar. ... Torsókban, képekben, psychológiában, élet- s emberismeretben sokat tanultam e kis uton. De hajh! »Fájdalom né(l)kül nincs élet.« ...” (Lap Goldzihernek). Közben Ehrfurtban is kiszállt. „Elment még egyszer Weimárba is. Goethe karján lépett az irodalomba, elment hozzá búcsulátogatásra.”⁸ Különben is Németország az írófejedelem születése (1749. aug. 28.) 150 éves fordulójának megünneplésére készült. Júl. 14-én, pénteken, ismét: „Ime már Dresdában. Telerakottan torsóval, képpel, nagy dómokkal. Még az Albertinát s a kiállítást kell nézmem — hihetetlen, mennyi Kunstot *emésztettem!* — Vasárnap délután indulok Schandau-ba, hová vasuton 5 óra 52 perczkor érkezem s onnan megyek az ismeretlen Villa Elsába, a hol avec délices ölelek meg valakit, a kit ép úgy szeretek, mint a torsókat, képeket, dómokat összesen.” (Lap Goldziherhez.)

Ismét Riedl az, akivel ugyanaznap, az este méla csöndjében, melegebben szól. Szinte sóhajtásként szakad ki belőle az első mondat: „Már nap a nap s éj az éj» (Hamlet citatum) jobban tudom, mint azt hogy mért kell nekem Önnek írni! De hát — hagyjuk ezt! — Tegnap voltam a Wartburgon,⁹ Ehrfurtban meglátogattam a dómot, Weimarnban a Kranach képet s a parkot (mennyi nagy fát láttam benne most először!) átadtam Weimarnak az ön üdvözlését s éjjel még Dresdába vasutaztam. Ma az Albertinumban nagy meglepetésért! A bolognai fej kétségtelen a Lemniához tartozik. Mindakét szobron már rajta van. Hogyan? Az egyikről levetették a sisakot, a száját s orrt úgy a hogy restaurálták s előállott a bolognai fejnek egy — úgy látszik — késői római copijája. Mi multkor nem vettük észre a fejtypus azonosságát, de még Furtwängler sem. Vagy ő talán igen, s csak most *post festa* szólt. Isten Önnel, csak olvasson Budapesten!!” (Drezda, júl. 14.). — Az aláírás most is hiányzik.

*

„Négy napi Dresda után ma megyek pihenni — Sebnitzbe” (Angyalnének, 1899. júl. 16.). Kis iparvároska ez a Sebnitz a szász—cseh határon, az ún. Sächsisch-Böhmische Schweitz-ban, 314 méter magasságban a tenger színe fölött. Itt a Goldziher-család várja Péterfyt. Volt ott egy pisztrángtenyésztő telep — Péterfy tréfásan pisztráng-szemináriumnak nevezi — ennek a tulajdonosa adott nekik villájában lakást. Péterfy az emeleten kap egy erkélyes szobát, mely épp a kellemetlen szagot árasztó pisztrángos tavak felé néz. „A házam előtt van öt mocsár: itt tónak nevezik” („Szilasi Legkisebb kisasszonynak”, 1899. júl. 19.). „Sebnitzből is küldök Ansichtet, a hol most egyelőre megvonulok. Szép és csupa erdő.” (Angyalnének, 1899. júl. 19.) „Én Sebnitzben meglehetősen kényelmetlen szobát (entre nous), de nagy olcsóságot és elég nyugalmat találtam. De nem inspiráló hely. — írja Angyal Dávidnak Londonba — Levegő jó, de nincs fürdő. — Itt maradok aug. 4-éig [pedig eredetileg aug. 21-ig akart maradni] aztán Berlinbe rándulok vagy tíz napra. A többi a pénzes zacskótól függ, mely utazásom alatt nagyon leapadt. ... A londoni melegekről az újságban is olvastam. Itt Sebnitzben inkább esős volt.” (júl. 27.). A rossz időre Riedlnek is panaszkodik. „Hihetetlen rossz idő jár” — írja ceruzával a címlapjára egy, a sixtusi Madonnáról írt monog-

⁸ Patthy Károly: Péterfy Jenő emlékezete. Nyugat. 1918. XI. évf. II. k. 105. l.

⁹ Középkori eredetű festői vár egy hatalmas sziklán, Eisenachtól délre.

ráfianak, mellyel barátjának kedveskedik.¹⁰ Ugyanitt azzal is elárulja, hogy nem tetszik neki Sebnitz, hogy az érkezendő Lederernek „Goldziher háta mögött” azt üzeni: „Schandauban szálljon meg”, ne Sebnitzben.

A kocsmában, ahova ékeznii járnak, egy huszadrangú vándorszínész együttes ütött tanyát. Műsoruk a legváltozatosabb, egyik nap klasszikus darabot játszanak, másik nap valami értéktelen művel igyekeznek szórakoztatni gyér közönségüket. Péterfy ez előadásoknak szorgalmas látogatója. Egész odaadással hallgatja őket végig, bármilyen kezdetleges az, amit nyújtanak. Sőt a próbákön nagy hévvel, jobbkezével erősen gesztikulálva magyaráz a színészeknek a darabról, ha klasszikust adnak, és utasításokat ad, hogyan kell az egyes jellemeket alakítaniok. A társulat aztán műpártolás híján eladósodik, és hirtelen eltűnik.

A minden iránt érdeklődő Péterfy figyelmét a művirág-készítő telep is nagyon leköti. Házigazdájuk húsz év körüli igen szép leányánál a gavallér szerepét játssza. Sokat sétálnak kettesben, Péterfy nagyon finoman udvarol a leánynak, és a kislány nagy zavarára úgy és olyan szertartásos tisztelettel bának vele, mint egy komoly, társaságbeli hölgyvel. Péterfy itt is szalonképesen öltözik, és úgy, hogy Pesten is bármikor végigmehetne, akkor is, amikor a többiek kiránduló ruhát öltenek magukra. Ezt azonban hihetőleg már nem gavallér hajlama határozza meg, mint inkább ruhatarának korlátai.¹¹

Itt Sebnitzben írja utolsó könyvismertetését is, mégpedig Werner Gyula képviselő-író két regényéről. A két regény közül az egyik már két éve megjelent, a másik még 1898-ban, Péterfy csak Gyulai többszörös sürgetésére szánja rá magát végre a bírálatra. A szellemi fáradságnak — amiről pedig ez idő tájt már annyit panaszkodik — nyoma sincs ebben a kis írásban. Szellemes, friss és — mint mindig, ha gyöngé művet ismertet — gúnyosan fölényes. Mintha egy parányit önmagával is gúnyolódniék. Werner Gyula nagy optimizmusát fejtegetve ugyanis hozzátűzi: „Szép ez a világ, élvezni kell”.¹² Nincs meglegedve azzal, amit írt. A Goldziher-fiúk a papírkosarában bukkannak rá a könyvismertetésre, tőlük kerül Riedl közvetítésével Gyulaihoz, aki a novemberi Budapesti Szemlében adja ki.

Bár Goldziheréket, társaságukat nagyon szereti, sebnitzi pihenőjét „már nem tudta nyugodtan élvezni. Kedvetlen volt, betegségről panaszkodott. Mintha már sejtette volna a véget”¹³ „VII. Lederer holnap utazik Csehországba, onnan Goldziherhez — értesíti Riedl Angyalt —. VIII. Péterfy a jövő héten Berlinbe utazik. Sebnitz nem lelkesíti” (1899. júl. 26. Bpestről).

„Augusztus elején nyúlt arczczal és sápadtan bejött Drezdába, hogy a sebnitzi »piszt-ráng-szemináriumban« kivigyen — beszél el Lederer — és siránkozó hangon panaszkodott, hogy úgy érzi magát, mint a kit megmérgezték”.¹⁴ Nem is marad már soká Sebnitzben. Hirtelesen utazik el Ledererrel együtt, mégpedig Berlinbe.

E nyáron sűrűbben vált levelet Angyallal. Az utolsó években meglehetősen eltávolodtak egymástól, és most Péterfy megpróbál ismét közeledni a jó baráthoz, ahhoz az emberhez, aki egy másik súlyos lelkiválságában egykor (1885—87) az egész emberiséget jelentette számára. Angyal tartózkodó, sőt bizalmatlan. „Óhajtanám, hogy leveledben említett meleg barátságod télire is melegítsen sértettség nélkül. Eddig inkább az utóbbit éreztem.” (Angyal Péterfynek, 1899. aug. 8.) Ennyi a levél egész személyi tartalma, a többi műtörténeti beszámoló. „Nem illik csúfolkodni — panaszolja Angyálnak jóvialisan Péterfy, aki közismert volt Angyal és többi barátai előtt határozatlanságáról — a »jewel of constancy and virtue« és a

¹⁰ „Madonna Sistina. Eine monographie von Dr. Ludwig Jelinek. Dresden A. 1899.” Orsz. Széchényi Könyvtár kéziratára.

¹¹ A sebnitzi tartózkodásáról Goldziher Károly szóbeli közlései.

¹² Péterfy Jenő Összegyűjtött munkái. III. k. 1903. 568. l. — Werner Gyula említett két regénye: Megvirrad még valaha. I—III. k. 1897. és Kendi Imre házassága. I—II. k. 1898.

¹³ Patthy Károly i. m. 105. l.

¹⁴ Lederer Béla i. m. 239. l.

»dearest of friends«-féle elnevezésekkel. Úgy viselkedel, mint valami »Tausendsassa«, kinek »Bismarkelve« vannak az emberekről s ki még azokkal szemben sem feledkezik meg róluk, kikkel annyi napot s évet együtt töltött. That is not of my taste.” (1899. júl. 27.) Angyal imént említett levelének egy-két részletével érdemes megismerkedni a kor, a művelődéstörténet miatt: milyen élénken foglalkoztatta a kor embereit, köztük nem utolsó sorban nemcsak Péterfyt, de baráti körét is a műértés. „Napok óta nézegetek s gyönyörködöm. Rendkívül érdekes dolog az angol festészet. A régi nem egészen érdemi meg hírért. Utánzáson kezdődik németalföldi és olasz után. Azután erősödik. Most van igazi fényében.” Következik egy kis művészettörténeti fejtegetés az új angol festészetről, majd utóiratában: „Pour la bonne bouche. A National Gallery tudós katalogus szerzője azt írja, hogy Correggio Montegna hatását érezte egy időben. Én tehát Drezdában öntudatlan érzékkel kiéreztem abból a képből ezt a közvetett Montegna hatást. (Itt a deák szörnyet prüsszente reá.) Láthatod ebből, mit nem lehet e téren leistolni. Nem kell a szerint az embereket mérni. Még a német romantika Kunstuselája sem mérte a műértés mértékével az embereket. Jaj, de mikor a *műértés divatzik lett, előkelő emberek monoklija*. [Kiemelés tőlem.] Szegények! Én itt egyedül divat után nem járva oly boldog vagyok a szép képek előtt, mint soha sem. — Petőfi ünnepéről a Globe is irt egy pár sort.”

*

Aug. 14-én már Berlinből ír Péterfy. Lapján sem dátum, sem aláírás. Az első sorokat áthúzgálta. Ezt is: „Jetzt bin ich aber allein”. Ami megmaradt, az a szokványos udvariassági formula sebnitz-i házigazdájá, Goldziher részére: „Wehmüthig denke ich an meinen arabischen Scheik, und an die schöne Gegend! . . . Bin bei Fredrich; ob er nicht eben billig. Ein Zimmer 3 Mark 50 pf.” (1899. aug. 14. postabélyeg kelte). Nem lényegtelen körülmény, mert ettől függ berlini útjának időtartama. Eleinte mindennap ír, aztán hirtelen elhallgat. „Tegnap voltam a secessióban is . . . remek dolog volt. Ma a Torsókhoz megyek, szóval jól érzem magam s *maradok*, a meddig az aranycsikók zsebemből el nem mentek.” (Goldzihernek, 1899. aug. 16-án). Hogy mikorra fogytak el az aranycsikók, nem tudjuk. Aug. 27-én Lederer ezt írja Goldzihernek Ótátrafüredről: „Péterfy felől ide semmi hír sem érkezett 10 nap óta. Őt is, Angyal is már Pesten sejtjük.”

Mikor Angyal Londonból hazatért, Péterfyt „nagyon érdekelte, hogy mit tudok beszélni Angliáról. De már nem igen figyelt arra, amit beszéltem.”¹⁵ „Nagyon rossz színben volt ekkor s úgy látszott, hogy eddig oly ruganyos egészsége hanyatlóban van.”¹⁶

*

A körülöttük levő világot akkoriban a Dreyfus-pör köti le. Míg Péterfy Németországban bújja a „torsókat”, és hasztalan áhítja a megnyugvást, idehaza a kánikulát kevés esemény élénkíti. Július 30-án országszerte, főleg Segesvárott és Pesten ünnepségek Petőfi halála 50. évfordulóján. Aug. elején országos jégeső és vihar „roppant pusztításokat okozva a még lábon levő gabonában és a gyümölcsfákban” (P. N. aug. 10.). Pár nap múlva a honfikelekben kél vihar az uralkodó újabb tapintatlansága miatt. Aug. 12-én ugyanis Hentzi szobrát és földi maradványait társaiéval együtt a „lipótmezei hadapród iskola” udvarára helyezik át katonai parádéval „a király személyesének a jelenlétében”. Tiltakozásul „százakból álló lelkes tömeg” helyezi el koszorúját „Hentzi diadalmas legyőzőinek” felirattal a budai honvédszobornál. „Szombat lévén hetivásárt tartottak a várban és a szobrot körülvevő vasrácsot kofák és vásáros asszonyok ülték körül. Csak nehezen lehetett utat törni a rendező-bizottságnak.” Az első szónok Eötvös Károly. Az utána sorra kerülő kisebb arányú tüntetést lovasrendőrökkel kergették szét (P. N. aug. 13.). Újabb szenzációt egy háromemeletes ház

¹⁵ Angyal: *Emlékek*.

¹⁶ Angyal i. m. LVI. l.

leégése okoz a „Ferencz József rakodóparton” a délutáni órákban. „A hatalmas tüzet rengeteg nagy közönség nézte, főképp a budai oldalról, a Várból és a Gellérthegyről” (P. N. aug. 15.).

Az iskolai beíratások szept. 1-én és 2-án, péntek-szombaton zajlanak le. A Pesti Napló vasárnapi mellékletének két Ady-versét már a Tátrában olvassa Péterfy, ha ugyan olvassa. Ami a 22 éves kezdő költőnél csak felvett póz, az az élete végére ért reálskolai tanárnál hiteles helyzetkép: „Reám szakad lelket zaklatva — Egy eltévesztett élet vádja.” — „Beteg vagyok, az élet megtört, — Anyám.”¹⁷

Ez a négynapos vakáció-meghosszabítás, amit Péterfy Riedl és Lederer társaságában tölt Tátrafüreden, egyelőre kiemeli lelki depressziójából. „A szerencse is kedvezett neki. Alig hogy megérkezett, a sok esőt és hideget, mely a közönséget szétrebbentette, verőfényes napok váltották fel. Szélcsend, tiszta ég felhőtlen hegycsúcsokkal, napfényben csillogó hómezők és balzsamos fenyőillat szerteszét. Péterfy, ki évek óta nem járt a Tátrában, sugárzott az elégedettségtől. Champagneinak mondta ő is a levegőt s szinte megittasult, midőn kitágult tüdővel magába szíttá. Hosszabb, rövidebb kirándulásokat tett, napestig a szabadban bolyongva; szökdelő léptekkel haladt át az erdei utakon, dicsérve mindent, a mit látott. Emlékszem, hogy az utolsó délelőtt egy tisztás harmatos fűvén végiglejtve, szinte tombolt örömeiben s pajzánul tréfálkozott, mint egy iskolás gyerek. Majd a bokrok közé futott s sokáig, bevárhatatlanul szedegette egy hosszú s nyalánk pajtásával a hamvas szedernek s a málnának édes »aromás« bogyait. Boldognak látszott. Aztán leült egy padra az erdőszélen. Egy lélek sem volt közel... Az ájtatos csendet épen nem zavarta, hanem inkább mélyítette egy-egy erősebb fuvalom, mely a távol zenének ütemeit elvétele belésodorta. Nem mozdult semmi a légben, csak itt-ott röpködött egy elkésett lepke lomhán s erőtlenül a fonnyadt virágú, haragoszöld növényzet fölött, melyre a bágyadt őszi napfény ibolyaszín sugarakban szűrődött a fenyők korhadó galyain keresztül. Péterfy ama könyvek, füzetek s hírlapok felé nyult, melyeket egyikünk magával hozott. Köztük volt a feléledt provencai lyra egyik legkedvesebb alkotása, a szivárványszínekbe öltözött Mireio is. S felszólítás nélkül olvasni kezdte lassan és hangosan a második éneket, a levélszedésnek azt a víg, kaczer és naivul incselkedő, majd bánatos, fojtó és szenvedelmes jelenetét, melyben már-már félelmes erővel ébred a Crau ártatlan gyermekeiben, a tündérszép Mireioban s az alig serdülő Vincénben a legszűzibb s már is legizőbb szerelem. Annyi lélekkel olvasta, szavalta, nem is szavalta, hanem csicseregte, dalolta és ujjongta, sóhajtotta, dadogta meg sikoltotta az egyik hangulatból a másikba átiramló egyszerű történetet; s hangjában, szemében annyi volt az életkedv és tréfa, szemérem és hízélgés, remény és aggodalom, majd meghatottság, fuldoklás és előre sejtett szenvedés; lehelleltében annyi tűz, eszközeiben discretio, a tengersok modulatió oly biztos uralom, hogy Mistral megijodott s meggazdagodott Péterfyben. Barátai pedig csodálkozva néztek egymásra. Érezték, hogy ez ritka pillanat; a költészet ihlete érintette meg őket.”¹⁸ — Riedl is megerősíti Lederer leírását, de ő az első ének felolvasására emlékszik, mint „felejthetetlen jelenet”-re, és mint „a régi lelkesedés lángjának egyik utolsó föllobbanása”-ra.¹⁹

*

Az iskolaévet hivatalosan 5-én kezdik. Péterfy a magyar és német nyelvet taníthatta a II. A. és az V. osztályban, mert Balásy Dénesnek, aki „Dr. Péterfy Jenőnek évközben megüresedett tanszékére... helyeztetett át”²⁰ is ezek az órái. Szeptemberben iskolájában kétszer is összegyűl értekezletre a tanári kar, 11-én és 22-én; Péterfy mindkettőn jelen van, az értekezleti jegyzőkönyveken azonban, főleg a 22-in, aláírása már nagyon kuszált.

¹⁷ A Pesti Napló 1899. szept. 3-i számának A Tűzhely c. melléklete közli a *Versek* c. kötetből Ady e két költeményét: *Itthon és Jobb nem vagyok*.

¹⁸ Lederer i. m. 227—9. l.

¹⁹ Riedl Frigyes: Péterfy Jenő. 1900. Olcsó Könyvtár 1166—1167. sz. 62. l.

²⁰ A VIII. ker. főreálisk. Tudósítványa, 1899/1900. 25. l.

Szűkebb társaságában, a Bristolban is élénken tárgyalják a felújított Dreyfus-pört. Szept. 9-én hirdetik ki az ítéletet Rennes-ben. Őt szavazattal kettő ellenében tízévi fogságra marasztalták el a kémkedéssel vádolt francia tisztet. „A század legnagyobb igazságtalansága» tehát ismétlődött” — kezdi cikkét a Pesti Napló (szept. 10.). A pör iránti érdeklődés szokatlanul nagy. A Vasárnapi Ujság egyáltalán nem nagyozol ezzel a megállapításával: „A világ figyelmét hetek óta Rennes, a Bretagne egyik régi városa vonja magára” (szept. 10.). Még Ponori Thewrewk Emil is, aki pedig naplójában az általános politikai helyzetet nem szokta regisztrálni, szept. 10-én ezt jegyzi be: „Dreyfust elítélték. Erről foly most minden felé a beszéd.” 20-án pedig hírt ad arról is, hogy „Dreyfusnak megkegyelmeztek”.²¹

A következő szennzációról, a 74 éves Jókainak a 20 éves Nagy Bellával szept. 16-án kötött házasságáról a figyelmet az árvíz fordítja maga felé. Szept. 17-én a margitszigeti lejáró híd építkezései is megszakadnak, 21-én pedig a Csallóköz egy része, összesen majd 100 ezer hold kerül víz alá, és már Budapest alatt is árad a Duna. Egy hét múlva elvonulóban van az ár (P. N. szept. 16—28.).

*

Rómában orientalista kongresszust tartanak. A zár ülésre okt. 16-án kerül sor. Goldziher Ignác már szept. 24-én leutazik feleségével együtt. Távollétük idejére megkéri Péterfyt, hogy legyen gondja két nagydiák fiára. Még lent sincs a Goldziher-pár Rómában, Péterfy máris egy lapot küld utánuk, illetve eléjük. E sokat és sokszor idézett sorokból a Goldziher Ignáchoz való ragaszkodásán kívül egy elhibázott élet fölismerése árulkodik. Olyan lélek szólal itt meg, amely már befejezettnek érzi pályáját. Aki hajlandó az apróbb tényeknek is jelentőséget tulajdonítani, megfigyelheti, hogy a lap dátumnélküli — a postabélyegzőről szept. 24-e olvasható le — és hogy a címzés Rómájában az R helyett eredetileg más volt írva. „Kedves s legtiszteltebb barátom! Ez a levél veled egyidejűleg indul Rómába s arra kér, hogy minden földi bajt feledve add át magad »to the spell of the eternal city«. A Pincion emlékezzél meg rólam elkárhozotról, ki szívesebben lennék ott egy pinián fenyőtoboz, mint Bpesten reáliskolai professor. — Arról meg vagyok győződve, hogy atomjaim addig nem fognak nyugodni, míg majd post mortem Olaszországba nem szállottak. Most még élve küldöm kézsókomat nődek, ... neked pedig »idegtelen« jó érzést óhajt the italian Slehmil. ... A fiúkat majd megnézem.”

Meg is nézi őket. A három hét alatt majd mindennap elmegy a Holló utcába az öreg szakácsnéhoz, kifaggatja, mit főz, és mikor jöttek haza a fiúk. Ha déltájt megy, minden ételt megnéz, számol a szakácsnővel, vajon van-e még elég pénze a háztartáshoz. Mindez annál meghatóbb, mert nem ő az egyedüli, aki a fiúk gondját viseli (Goldziher lapja Rómából, 1899. okt. 11.). Ennyire komolyan veszi megbízatását. Vagy ez is a menekülés egyik formája? Menekülés önmagától?

Az idézett levél aláírása, a Chamisso híres elbeszélésének hősére, Peter Schlemihl-re való utalás is súlyos lelki problémája elől vonja félre egy kissé a kárpitot. Mindig is szeretett irodalmi utalásokkal könnyíteni lelkén. Ő is gyökértelen, otthontalan, talaját vesztett, kétlaki, mint Chamisso. Ő is elvesztette valahol valamikor „árnyékát”, neki is teher az emberek közé menni. Szomorú és magányos, nagyon magányos. „... und hör ich von Rom, geht durch meine traurige, einsame Seele ein glücklicher Hauch.” — írja pár nap múlva ugyancsak Goldzihernek (kiemelés tőlem). Nincs meg már benne a régi keménység, egyre érzelmesebb lesz. „Azért azt hiszem, most már a budapesti kellemetlenség legutolsó nyomocskája is künn van lelkedből. — Különben, ha az ily terheket át lehetne venni, tőled magamra vállalnám; nálam az ilyen sok elfér. — De annál melegebben hatott belém az az öröm, hogy észrevetted, mily szeretettel gondolkodok rád. — Különben most veszem észre, hogy babonás is vagyok — : azt mondtad, hogy néha eszedbe jutottam; folytasd Roma köveinél s »törsőinál« e szép

²¹ Orsz. Széchényi Könyvtár kéziratára.

szokást, ki tudja, üdvökre lesz. — Ha tudnád, mennyire örülök a Römische Briefé-knek, írnl sűrűn. — Aventini kocsmá? Moroni vendéglő? — keine Ahnung. In diese Tiefen Roms ist Riedl nie hinabgestiegen! —” Oldalt még odaveti: „Van-e nap? Szép idő?” (Goldziherhez, 1899. szept. 29.). A torzóknak ez a gyakori emlegetése leveleiben mintha utalás volna önmagára.

*

Érzelmessége tűnik föl Lederernek is, aki két nap múlva, okt. 1-én, a vasárnap délutánt tölti vele a Margitszigeten. E sétára maga Péterfy hívja. Ez alkalommal nagyon szomorú és levert. „A sziget ekkor már nem volt az az örök tavasz pompájában ékeskedő lomb-, gye- és virág-elysion, a milyennek képzelni szoktuk. Virágágyait, pázsítszőnyegeit borongós őszi hangulat feküdte meg. Egy pár tót napszámoson kívül, ki a kertészlak körül otromba tréfákban gyönyörködött, egész délután senkivel sem találkoztunk ez elhagyott szigeten, csak egy fiatal párral, mely ölelkezve s szótlanul andalgott fel s alá a keleti part mentén elnyúló töltéseken. A hervadás és pusztulás érzetét fokozták a nem régi áradás iszapos nyomai. A mélyebben fekvő pázsitot és utakat kövér sárréteg borította, mely beszennyezte volt a fatörzsek, lámparudak s épületek alját is, egyforma magasságban.

A mint a szigetre értünk, Péterfy elkomorodott, és oly hangon szólalt meg, a mely szokatlan volt előttem. Beszédje híjjával volt annak a kitörő erőnek, mely azt különben oly érdekessé tette, híjjával azoknak a praegnans kifejezéseknek is, melyeket ha írásban ritkán alkalmazott, társalgás közben, főképp sétákon, szeretett és apprecziált. E helyett érzelgős volt és vontatott.”

„: : . félderklődéssel Wagnerről, Nietzschéről, a pessimismus üdvös és káros befolyásáról folyt a szó.” Péterfy azt fejtegette a többek között, „hogy a pessimismus annyira lefokozza az élethez fűzött várakozásainkat, hogy szépről, magasztosról, rendkívülről immár a költő sem mer álmodozni”. Beszélgetésük közben „a szigetnek Budára néző oldalán néhány fa kopár lombjai mögül hirtelen kibukkant az izzó fémkorong, a mint a biborfelhőkkel megszaggatott sötétké háttérben leáldozni készült. A part felé siettünk, átgázolva néhány bozót, hogy valahogy el ne mulasszuk a természet ez ünnepélyes pillanatát. Mindenkit áhítat és gyönyör fogott volna el s megvillant volna lelkében a sóvár kívánság: Verweile noch, du bist so schön.

Péterfy azonban e jelenséget másképp érezte át. Őt a nap feltarthatatlan süllyedése bilincselte le. »Hogy vérzik és merül« — csak e pár szó tört ki szorongatott kebléből.”²²

*

„A háboru előestéjén.” — írja egyik cikkének címéül ugyanezen a békés vasárnapon a Budapesti Napló (okt. 1.). Már mindenki tudja, hogy a harc „Angolország és Transvaal közt elkerülhetetlen” (P. N. okt. 2.). Néhány nap múlva ki is tör az az egyenlőtlen küzdelem, mely a búr-háború néven vonult be a mi történeti emlékezetünkbe. Ugyanezekben a napokban indít erősebb mozgalmat a szociáldemokrata párt itthon. A közvetlen cél most az általános szavazati jog. Okt. 1-én feloszlatnak egy munkágyűlést, másnap este 1/2 8-kor ismét az Andrássy útra vonulnak ki a munkások „tüntető sétára”. Lovasrendőrök vágatnak közjűk.

A tüntetés ragadósak bizonyul. Okt. 6-án Péterfy iskolája, a Zerge utcai főreáltanoda mozdul meg, mint a bolygó méhkas. Ürügyl az szolgálta, hogy az aradi vértanúk kivégzésének 50. évfordulója napján — amelyről országszerte, elsősorban Aradon és Budapesten nagyszabású kegyeletes ünnepségeken emlékeznek meg — a fővárosi iskolákban rendes tanítás folyik, míg az államiakban szünetelnek az előadások. Tetejében az igazgató a Zerge utcában

²² Lederer i. m. 239—41. l.

elmulasztotta kitétetni a gyászlobogót. A diákok e miatt „a tüntetést már előadás közben kezdték. Tizenkét óra után akkora volt a zaj, hogy Felsmann József igazgató kénytelen volt az előadást, mely különben egy óráig tartott volna, félbeszakítani. A diákság az utcára érve, észrevette, hogy nincs gyászlobogó az iskola épületén. Abcugolni kezdett és hangos szóval addig-addig követelte a zászlót, míg végre kitétték a gyászlobogót. A diákok ezután a Szózatot énekelve elvonultak az iskolától.” (P. N. okt. 7.).

Egyébként ez az egész hónap nyugtalan légkörben zajlik le. A szociáldemokraták meg-megismétlik „tüntető sétájukat”. A „hier” és „jelen” katonai jelentkezési formula körül kitört vihar már a nem sovíniszta elemeket is lázba hozza. A szabadságharcát veszített magyarság együttérzéssel figyeli a maroknyi búr telepes küzdelmét az angol világhatalommal. Az okt. 6-i évforduló pedig nemcsak a Zerge utcában kelt vihart, hanem az irodalom berkeiben is, olyan tölgyet döntve ki, mint maga Gyulai Pál.

A dolog úgy kezdődött, hogy Bartók Lajos, a Kisaludytársaság szept. 27-i gyűlésén azt indítványozta, küldjön a Társaság kegyelete kifejezésül koszorút az aradi vértanúk okt. 6-i emlékünnepeére. Gyulai, mint elnök, ellenzi ezt a javaslatot, azt állítva, „hogy Társaságunk, ha alapszabályainak szellemében kíván eljárni s hű akar maradni hagyományaihoz, csakis irodalmi célokra áldozhat”. Gyulainak betű szerint igaza volt, de az alapszabályoknak ez a kicsinyes értelmezése inkább a felelős pozícióban levő ember féltelme és túlzó lojalitása volt az uralkodó iránt, mintsem a hagyományok iránti hűség. Gyulai elutasító állásfoglalása persze a vértanúit ünneplő ország előtt népszerűtlen lépés volt, viszont azok számára, akik a hivatalos irodalmon belül már szabadulni óhajtottak a 73 éves diktátortól, kitűnő ürügyül szolgált a „vitéz kis úr, Gyulai Pál úr” elleni hajszá megindításához. Az ülésen még csak annyi történt, hogy szótöbbséggel elfogadták Hegedűs István közvetítő indítványát: „A tagok közt gyűjtő ív fog köröztetni s a koszorú a Kisaludytársaság tagjai nevében küldetik Aradra”.

Október 2-án, kedden délután négy órára az egyetemi előadótermébe iparkodó Gyulait 500 főnyi tüntető diák ilyen kiáltásokkal fogadja: „Le a hazaárulóval!” — „Abcug Gyulai Pál!” — „Éljen Bartók Lajos!” — Másnap a Kisaludytársaságnak „azok a tagjai, kik a Gyulai-ellenes mozgalmat megcsinálták”, értekezletet tartanak a Knézich u.-i polgári iskola tanácstermében. Tolnai Lajos elnököl, ott vannak még a két fiatal Ábrányi, Bartók, Bárony István, Endrődi Sándor, Somló Sándor, Szigeti József, Rákosi Viktor és Váradi Antal. Elhatározzák, hogy az elnökségről való lemondásra szólítják fel az öreg „harcos Gyulai Pál”-t, ha önként le nem mondana. Nem kerül rá sor. Gyulai még aznap elhatározza lemondását, és egy hét múlva levélben közli a Társasággal, mely 18-án ül össze rendkívüli gyűlésére.

A „legérdekesebb tagválasztásokra” szoktak csak ennyien összegyűlni: 32-en jelentek meg Gyulai „végtisztességének” megadására. Zichy Géza levélben kérte, tartsák vissza az ősz irodalmi vezért elnöki tisztében. Óhaját egyszerűen tudomásul vették. A gyűlés jegyzőkönyvének végigvonul a „végre” farizeusi szövegekbe burkolt, óvatos fogalmazású, fellélegző öröme. A lemondó levél e kitételébe kapaszkodnak: „visszavonhatatlan”, és Beöthy (!) indítványára elismerésüket, hálájukat hangoztatva, legmélyebb sajnálattal bár, de elfogadják a lemondást. Gyulai lakásán búcsúzik másnap „tizedfél órakor” a Társaság Szász Károly patetikus szavaival. Az agg elnök maga sem számított arra, hogy ilyen könnyen és szinte sietve elengedik. Egy héttel ezelőtt még egész pályájával összhangban lévő kemény levélben mond búcsút. „Kötelességemnek tartottam meggyőződésemet őszintén kimondani — írja — s ahhoz szilárdan ragaszkodni, mert én magammal akarok békében élni, s nem másokkal... A támadásokat és gyanúsításokat volt időm hosszú irodalmi pályámon megszokni s van elég erőm nyugodtan elviselni.” Most mégis elérzékenyült a keménykötésű öreg úr: „mélyen megatva hallgatta a búcsúzó beszédet s lassankint könny lepte el a szemét. Meg akart szólalni, de kitörő zokogása elfojtotta a hangját, s csak pár perc múlva tudta elmondani köszönetét.”

Míg saját környezete is így ellene fordult, Osvát Ernő Gyulaival rokonszenvező cikket írt a Budapesti Naplóban.²³

Péterfy egyik alkalommal sem jelenik meg. Fölénnyel és undorral a távolból szemléli az eseményeket, és még jobban kiábrándul az emberekből. Az Eötvös-kollegisták előtt a diáktüntetésről szólva megjegyzi: „Miért bántják szegény öreget?” (Horváth János szóbeli közlése). „Gyulait letették a Kisf. Társaság elnökségéről, Demetzky párbajozik s. t. b. Ugy-e érdekes hírek? Nincs igazam, hogy jobb egy piniátoboznak lenni Rómában, mint gyarapuló, virágzó, szellemszikrázó...?” (Lapja Goldziherhez, a postabélyeg kelte 1899. okt. 12.) Az eredetiben is így, befejezetlenül. Élőszóval is szeretett befejezetlen félmondatokkal nyilvánítni véleményét. „Gyulai a körülményekhez képest jól érzi magát; mint derék katona, úgy tesz mintha »nem fájna«. Pedig ha öreg korunkban valami játékszerünk eltörik, az jobban sajgatója a szívet mint valami komoly csapás tenné. Vegyen példát a nagy eseményről, milyen a befolyásos nagyfejű barátok hűsége... Mind meghajtják a lobogót előtte, de ők is érzik mint a többiek, hogy »szabadultak«. Az egyik majd lesz elnök, a másik alelnök, a harmadik szerkesztő stb. Mert így vagy on sora a világi dolgoknak. Tout comprendre... c'est tout mépriser.” (Haraszi Gyulának, 1899. okt. 22. — Talán utolsó levele.)

*

„Októberi késő délután, az Üllői-ut egyik csinosabb bérházának olcsó hónapos szobájában ültünk néhányan szilágyságiak, a zilahi református Wesselényi-kollégium akkor végzett növendékei. — — — Egyszerre hegedűszó surrant be a nyitott ablakon. Szép, tiszta, nemes hangok. Bihari »Primaatialis magyar«-ja, aztán Rameau »Gavotte«-ja s egy Bach-adagio. Megkerestem, honnan vág a hang? A második emeleti udvari lakásból. Rozsdás zöld vadszőlő sűrű indái folyták körül földszinttől tetőig a falat. A levelek bekívánczoltak a nyitott ablakon, mintha eleven borostyánnal akarnák övezni a könyvekkel s kótákkal tömött lakást és magános lakóját: Péterfy Jenőt.

— Naphosszat hegedül, — mondja házigazdánk. — Néha már reggel kezdí... —

Ez Péterfy öngyilkossága előtt pár héttel történt.” (Papp Viktor, Budapesti Hírlap, 1931. aug. 2.)

Mint mindig, ha lelki válság gyötri, most is a zenéhez menekül. „Utolsó éveiben heteken át ismét teljes szenvedélyvel adta át magát a hegedű varázásának.”²⁴ Szerény bútorzatú szobája közepére teszi kottaállványát, és pongyola öltözékben, ahogy otthon szokott tartózkodni, rongyos kabátban, gallér nélkül órákon át hegedül. Annyi elmélyedéssel, lelkének teljes átadásával, hogy meghal számára a világ. Ilyenkor csak hosszas csöngtetésre nyit ajtót, kissé bosszankodva is, hogy miért zavarják. Így találja őt kevéssel halála előtt Horváth János is, a későbbi nagy irodalomtörténész. Az Eötvös-kollégium kirándulásaira Péterfyt is meg szokták hívni. Mindig nehezen szánta rá magát a részvételre, de mikor mégis elment, nagyon jól érezte magát. Halála előtt nem sokkal az Eötvös-kollégium ismét rendez egy kirándulást, és Bartoniek, az igazgató, elküld Péterfyhez egy kollégistát, hogy hívja meg. Péterfy ezúttal végképp nem hajlandó elmenni. De Bartoniek, tréfának szánva, több egyetemistát is küld egymás után, hátha Péterfy végül is megunva a követjárást, teljesíti kérésüket. Az alkalmi követek közt van Horváth János is. Évtizedek múlva röstellkedve emlékezett vissza erre, mert Péterfynek visszatetszik a szeretettől sugallt erőszak, és idegesíti is őt. Ekkortájt már különben is idegeskedik (Horváth János szóbeli közlése).

Gyenes István a Riedlről írt értekezésében minden további magyarázat nélkül azt állítja, hogy „Péterfy lelki életében a zene kimutathatólag egyensúlybontó, romboló szerepet

²³ Gyulai lemondásáról: Kisfaludy Társaság Évlapjai 34. kötet. 34—7. és 47—8. l. — Vasárnapi Ujság, 1899. okt. 22. — Pesti Napló, 1899. okt. 4., 5., 6., 19. és 20. — Budapesti Napló, 1899. okt. 19 és 25.

²⁴ Riedl i. m. 34. l.

játszott.”²⁵ Ilyesminek nincs nyoma. Angyal Dávid érdeklődésemre határozottan cáfolta is. Papp Viktor, a későbbi zenekritikus inént idézett adata az egyetlen arra, milyen darabokat szokott Péterfy játszani. Ugyancsak ő adja az utolsó leírást Péterfy külsejéről. 1899 őszén az egyetemista Papp Viktor meglesi a vele egy házban lakó Péterfyt: „A lépcsőházban találkoztam vele. Középtermetű, inkább karcsu, izmos, gyorsjárású, idegesmozgású, tömött feketebajuszú barna ember volt. Kalapja, botja a kezében. Tiszteletet parancsoló alakján hatalmas feje uralkodott. Felfelé fésült, ezüstöződő sűrű hajától aránytalanul széles és magas homloka jól látszott. Arcának nemes vonásai jóságot tükröztek. Szemének tűzét nem lehet elfelejteni. »Mindent tudok, mindent látok«, — ez áradt sugaraiból.” (Budapesti Hirlap, uo.)

„Több hónappal halála előtt panaszkodott Péterfy, hogy úgy érzi, mintha stylje szárazabb lett volna . . . az ilyféle aggodalmak folyton s már régóta háborgatták.”²⁶ Az a gondolat is kínoztá, „hogy tehetségében nem volt eléggé kifejlődve az, a mit Bacon a szárazfényű értelmenek nevez”. „Októberben fáradt agygyal hiába erőltette magát az írásra.”²⁷ „Mindinkább nyugtalan lett. Majd bágyadság váltotta föl izgatottságát . . . Idegbaját erőltetett munkával akarja legyőzni. Hiába!”²⁸ Egyre jobban hatalmába keríti az az érzés, hogy többé képtelen írni, ami nélkül pedig értelmetlenné válik számára az élet. E napok egyikén a tanári szobában kettesben van Böhm János nevű kartársával. Péterfy, mert itt ritkán ül le, fel s alá sétál a hosszú asztal mellett. Böhmnek feltűnik, hogy az az ember, aki különben a tanári-ban nagyon kedélyes, most morózus, sőt nagyon rosszkedvű. Érdeklődésére ez a válasz: „Nem látok már este dolgozni se, mit ér az ilyen élet. Mikor az ember a lámpásnál sem lát már írni . . .” Ismét — szokása szerint — gesztusokkal fejezi be mondatát (Böhm János szóbeli közlése). Kereken húsz évvel előbb írta le Munkácsy Miltonját ismertetve: „E vézna testet nem érheti baj, míg agya működik; az utolsó nagy gondolat lesz nála szíve utolsó dobbanása is”. Ugyanitt idézi a Faustból:

Es ist die Zeit für mich vorbei.²⁹

*

Erős félelem, szinte az irtózásig menő aggodalom gyötörte mindig az öregkor és a vele járó tehetetlenség miatt is. Talán az is hozzájárult ehhez, hogy családtalan lévén, magányos öregség várt volna rá. Gyakran és sokat beszélt a tehetetlen öregségről, színes aprólékos részletezéssel. Valósággal beteges tünet volt ez nála.³⁰ „1899-ben már valóban meglátszott rajta, hogy hosszas fiatalság után az öregkor küszöbére jutott. Idegrendszer kimerült a súlyos küzdelmekről.”³¹

Amikor a Goldzihernek küldött lap végén az itáliai Schlemihlnek nevezte magát, talán eszébe ötlött Chamisso későbbi verséből, amit „öreg barátomhoz, Peter Schlemihl-hez” írt:

Öreg vagyok, hajam is szürke lett.

— — — — —

Hisz int a végső cél már odaát,

S bántson gonosz, gúnyoljon ostoba —

Vihar után, sajkánk a révbé ringat,

S ott jóízűn alusszuk álmainkat.³²

²⁵ Gyenes István: Riedl Frigyes. Bp. 1937. 87. l. Az idézet a 34. lapról.

²⁶ Angyal i. m. LVII. l.

²⁷ Angyal i. m. LVII—LVIII. l.

²⁸ Riedl i. m. 62. l.

²⁹ Ö. M. III. k. 306. és 307. l.

³⁰ Angyal i. m. LVIII. l. és szóbeli közlése.

³¹ Angyal i. m. LVIII. l.

³² Benedek György fordítása. Német eredetiben:

Október folyamán fizikai ereje is megtört. E hó „közepe táján álmatlanságról panaszkodott”.³³ Ekkor „már föltűnően mutatkozott nála valami idegbaj: . . . — — — Csak annyit láthattunk, hogy testi és lelki bajok összefolytak nála kölcsönös hatásukat öregbítve: . . . A szép görög stílű váza finom repedése egyszerre végig hasadt. Szokatlan apathia jelentkezett nála.”³⁴

*

„Nap nap után kopárabb, sivárabb, zordonabb lesz minden. A fákról már jórészt lepergett a sok levél és pusztá ágak meredeznek az égnek. Egyik virág a másik után lehull, lefomnyad és csakhamar nem marad dísz a földnek. Az elmúlt éjszaka hideg szárnyain végigsuhant az első dér . . . A dér a halál első lehellete.” (P. N. okt. 13.)

*

Péterfy érzi, hogy itt a vég. „Es sei die Zeit für mich vorbei”. Életösztöne menekülne végzete elől, és Zubriczky Aladárt, iskolája hittanárát több ízben kérleli, ostromolja: „Tisztelendő úr, mentsen meg! Tisztelendő úr, mentsen meg!”³⁵

*

Október huszadika táján öreg barátjától és tanártársától, Orbán Antaltól, pisztolyt szerez.³⁶

2.

(A vég. 1899. okt. 20 — nov. 5.)

Az utolsó hónapokban a szokottnál is visszahúzódozóbb. Még kedves asztaltársaságát, a Bristolt is elhanyagolja. Haraszti Károly okt. 23-án tréfás hangú „okirat”-ban veti szemére immár négyhónapos távolmaradását.³⁷

Az ittjáró nagy külföldi művészeket sem nézi meg, „kiknek vendégszereplését más körülmények között izgatott örömben nem győzte volna bevárni”.³⁸ Sarah Bernhardt október közepén lép föl a Magyar Színházban, mégpedig a Kaméliás Hölgyn kívül oly szerepben is, ami mind szokatlanságánál, mind pedig főleg tárgyánál fogva máskor bizonyosan fölkelte volna Péterfy érdeklődését: kétszer is eljátssza a Hamlet címszerepét. (Nem kap jó kritikát.) Novelli Ermete társulatával együtt csak nov. 2-án érkezik Pestre, közben azonban okt. 26—

Ich bin ein alter Mann in grauen Haaren,

Wir gleiten so schon näher unserm Ziel,
Ob jene lachten, ob die andern schalten,
Nach allen Stürmen wollen wir im Hafen
Doch ungestört gesunden Schlafes schlafen.

(A. von Chamisso's sämtliche Werke, Leipzig, II. Band. 152—3. l. — Magyar kiadása: Chamisso Slemil Péter csodálatos története, Officina k. 6. 1941. Bp. 8. l.)

³³ Patthy i. m. 106. l.

³⁴ Riedl i. m. 67—8. l.

³⁵ Péterfy egy tanártársa leányának írásbeli közlése Bodnár Gyula közvetítésével. — Zubriczky Aladár igen képzett teológus volt, akit éppen abban az évben avattak doktorrá sub auspiciis regis, Navratil Ákos jogással együtt (Budapesti Napló, 1899. már. 13.)

³⁶ Angyal i. m. LVIII. l. és Petrovics Elek szóbeli közlése.

³⁷ A kézirat Péterfy hagyatékából Angyal Dávidhoz került. A két filléres okmánybélyeggel, Angyal Dávid és Szilasi Mór hamisított aláírásával ellátott miniszterpapír-íven írja Haraszti Károly: „Hogy mi volt a társaságnak a Tanár úr becses személye? Hát ami a só a levesben, ami az Auflag a cuspájon, ami a fáklya a sötétségben . . .” Egyúttal meghívja vacsorára Szilveszter estére.

³⁸ Lederer i. m. 239. l.

31-ig Duse Eleonora aratja sikereit a Népszínházban.³⁹ Ő is a Kaméliás Hölgy-gyel kezd, és Péterfy máskor bizonytalannal nem mulasztotta volna el annak a lehetőségét, hogy két ilyen nagy művésznőt ugyanabban a szerepben ilyen rövid időn belül összehasonlíthasson. „Utolsó levelében . . . még hívott, nézzük meg együtt Duset.” (Haraszti Gyula Riedl Frigyesnek 1899. nov. 7.) „Szerzett ugyan belépőt Duse meg talán Novelli előadásaihoz, de kedvetlenség ürügye alatt jegyeit az utolsó órákban elajándékozta.”⁴⁰

Okt. 25-én a Kisfaludy Társaság megalakítja a bíráló bizottságokat az okt. 31-én lejárató pályázatokra. A „Petőfinek, mint költőnek jellemrajza” c. pályázat elbírálására Alexander Bernátot, Bartók Lajost és Péterfy Jenőt küldi ki.⁴¹ Két nappal később, pénteken, Péterfy részt vesz iskolája ellenőrző értekezletén, ennek jegyzőkönyvén azonban az aláírása már hiányzik.

*

Derűs, napfényes, enyhe őszi napok vannak. Péterfyt hipochondriája teljesen hatalmába keríti. Ez októbertévi napok egyikén öreg házvezetőnője, Anna asszony, egyszer észreveszi, „hogy vizes borogatást rak a fejére.

— Talán beteg a nagyságos úr? — kérdezte tőle.

— Igen, azt hiszem megrepedt valami az agyamban, felelt neki Péterfy.” (Budapesti Hirlap nov. 6.)

Gyötrő gondolatát a tíz nappal halála előtt történt érpattanásról barátai is megerősítik. Azonkívül kínzó fejfájásról és álmatlanságról is panaszkodik.⁴²

A riporterek tájékoztatnak bennünket házvezetőnője és a házmester elbeszélései nyomán az otthonában töltött utolsó napjairól. Főbb vonásokban azonban kiemelhetők belőlük a hitelesnek látszó mozzanatok. Így mindenekelőtt idegbajának nagymérvű fokozódása. Néha egész éjjel nem alszik. Szobájában jár-ke, fején borogatással, miközben úgy érzi, meg-
hasad a feje a nagy fájdalomtól. Máskor viszont a munkához menekül. Íróasztala mellett ül csaknem megszakítás nélkül, éjt nappallá téve, étkezését elhanyagolva, és lázas erőltetéssel dolgozik görög irodalomtörténetén.⁴³ Úgy érzi, hogy látása is gyöngül. Bizonyosfokú nyugtalanság, idegesség kínozza, néha alig képes nyugton megmaradni egy helyen (Ez ugyan korábbi éveire is jellemző, de nem ilyen mértékben). Környezetének feltűnik ingerültsége és feledékenység is.

„A minap meghagyta gazdasszonyának, hogy déli egy órára fűtsön be. Péterfy már tizenkét órakor hazajött és mikor látta, hogy még mindig nincs befűtve, szemrehányást tett érte az öreg asszonynak.

— De hiszen nagyságos úr, még nincs egy óra, védekezett az asszony.

— Hát nem látja, hogy félkettő! — dorgálta a tanár és rámutatott az órára, melyen tényleg csak 12 óra volt. De ha gazdasszonya erről meg akarta őt győzni, akkor dühbe jött.” (P. N. nov. 6.)

Minduntalan elfelejtí lakásának házszámát, és nem tudja, hányadika és milyen nap van. „Érpattanása” óta a viselkedése gazdasszonya és házmestere előtt olyan, mintha „kissé zavarodott volna.”⁴⁴

Mindez nagy lelkitusának külső vetülete. Sajátságos hirtelen hangulatváltozása is. A legmélyebb deperszióból pillanatok alatt féktelen jókedvbe tud átsapni és fordítva. Társa-

³⁹ Sarah Bernhardt, Eleonora Duse és Ermete Novelli vendég szerepléseiről a napilapok, elsősorban a Budapesti Napló beszámolóiból.

⁴⁰ Lederer i. m. 239. l.

⁴¹ A Kisfaludy Társ. Évlapjai. Új Folyám. 34. k. 38. l.

⁴² Angyal i. m. LVIII. l., Patthy i. m. 106. l.

⁴³ Riedl i. m. 68. l.

⁴⁴ Utolsó napjairól a Budapesti Hirlap, Egyetértés, Magyar Nemzet, Neues Pester Journal, Pester Lloyd és Pesti Napló 1899. nov. 6-i számai.

ságban a lelkét körülvevő sűrű ködből ki-kidugja a fejét. Így az iskolában is. „Kedélye lát-szólag friss maradt ; óráközökben most is tréfált, pajzánkodott s elérgette a tréfát, csipkedést, csakúgy, mint azelőtt”.⁴⁵

*

Lelkiállapota azonban ekkor már melankólikus. „Azon a gyönyörű őszi [vásár]napon, midőn utoljára rándultunk ki a budai hegyekbe, gondolom október 29-ike volt ez a nap — szótalanul ballagott közöttünk, szórakozottan hallgatva közömbös dolgok körül csapongó beszélgetésünket. Éppen csak ebéd ideje alatt vidult fel kissé. Így szebb szőlőfürtökért maga sietett a vendéglő gádjára [előterébe], bohókás buzgalommal. De asztalbontáskor visszaesett komor hangulatába, s amint felkerekedtünk, útközben el-elmaradt.”

Az egyik nyaraló kapujánál „felséges bükkfa ötlött” a szemükbe, „csudálatos faóriás”, mely ellentétben a szomszédfákkal, megőrizte vöröses arany lombkoronáját. „Máskor ily látvány egy pillanat alatt szélnek szórta volna Péterfy legsötétebb gondolatait . . . Most alig méltatta figyelemre, s így indultunk tovább a Jánoshegy tetejére, honnan különben oly szívesen tekintett körül. Néha szólt csak, épp annyit, hogy magatartása fel ne tűnjék, aztán ismét csöndes merengésnek adta át magát. Hallgatott akkor is, midőn egyik társunk a Lipótmező vörösfedelű kaszárnyájára mutatva, kesernyés humccal ördögöt festett a falra.”

Öt óra körül már sötétedett, „s nekünk hazafelé kellett igyekeznünk. Egy fordulónál a hegyoldalon hirtelen roppanás, majd tompa zuhanás hallatszott hátunk mögött . . . ama kamasz mögött tört le az ág, kit az imént egy magas fa tetején himbálózni láttunk . . . Mire kötelességünkre eszméltünk, eltűnt közülünk [Péterfy] . . . Egy pár szökkenéssel fönn termett a lejtőn, s már ott térdelt a pázsiton eszméletlenül elterült ifjú mellett, gondosan vizsgálva és tapogatva törött csontjait. Majd élesztgetni kezdte s cselekvésre unszolta a boldogtalannak két játszótársát . . . Majd lesietett a legközelebbi házba, fölverte a lakókat s intézkedett, mint valamely hatóság. Maga választotta ki a szőnyeget is, melyen az ifjút levitette. Gondossága még ezzel sem ért véget. Megszólított fűt-fát, tudakolt lakást, orvost, rendőrt”. Közben egészen besötétedett, de „nem nyugodott, míg valamely jószívű nő telefonjához nem férközött, hogy előhívja a mentőket”.⁴⁶

A Bristol-kávéházban fejezi be a napot a kiránduló társaság. Vasárnap lévén, az asszonyok is eljöttek. Péterfyn csapongó jókedv uralkodik, pedig ekkor már egyre jobban érlelődik benne a szándék, hogy megöli magát. De hajlamos a hirtelen hangulatváltásra, hajlamos a végletes kedélyállapotokra. Most tréfákat csinál. Így Haraszi Károlyné kesztyűjét megpróbálja ujjára húzni, és amikor ennek feltűnik a jókedve, és okát tudakolja, üres választ ad : „Olyan jókedvem van”. Harasztinénak már elárulja, hogy elutazik, de a viszontlátásra búcsúzik. (Haraszi Károlyné szóbeli közlése.)

Ugyanezen az estén Szilasi Móríc feleségének a kezébe nyomja az Ellinger-féle mellképét e szavakkal : „Tartson meg jó emlékezetében, és bocsássa meg bűneim!” Szilasiné nem tudja, hogy ez már búcsúzás, hiszen éppen most fognak a Zerge utca közvetlen közelébe hurcolkodni, és örömmel tervezgetik, hogy Péterfy lyukas óráiban iskolájából föl-fölmegy majd hozzájuk. Azt hiszi, hogy Péterfy szavai a szokásos tréfálkozásai közé tartoznak, és csak annyit mond neki, hogy sose vétett ellene (Szilasi Mórícné szóbeli közlése).

Mindez egy héttel Péterfy halála előtt történik. De ott a kávéházban a friss lapokat böngészve akkor még igazán egyikük sem gondolhat arra, hogy a Vasárnapi Ujság aznapi számában már láthatják is Péterfy majdani síremlékének fényképét, a halottak napjára írt cikk egyik illusztrációjaként. „Donáth Gyula szobrász műtermében pedig három síremlék készült el — írja a lap — . . . A második emlék *Pulszky* Ferencz sírját fogja jelölni. Minervát, a bölcsesség istennőjét ábrázolja stilizált öltönyében. Egyik kezében fákltyát tart, a másikban

⁴⁵ Patthy i. m. 106. l.

⁴⁶ Lederer i. m. 249—50. l.

pajzsát, a melyen domborműben van megörökítve *Pulszky* Ferencznek az arcmása.” (V. U. okt. 29.) A *Pulszky*-család azonban nem vette át a *Minerva*-szobrot, mely végülis Péterfy sírjára került, és pajzson *Pulszky* Ferenc arcmása átadta a helyét a Péterfyének.

*

Úgy látszik, hogy Péterfy ezekben a napokban már eldöntötte magában, hogy öngyilkos lesz.

Angyal Dávid, a jóbarát így emlékszik utolsó találkozásukra: „Szilasiékhoz mentem, ő onnan volt távozóban, Ez időben már oktanul érzékeny volt. Mondta, hogy elutazik. Nem gondoltam semmi rosszat, szárazon elbúcsúztam, azt hittem, hogy pár nap múlva visszajön.” (Angyal Dávid szóbeli közlése.)

Az Eötvös-kollégiumban Bodnár Gyulának csoportjában „felejthetetlen volt utolsó órájának befejezése: a könyvtárban voltunk vele négyen-öten, az óra után már az ajtóban volt, de visszafordult, félkarral egyenkint átölelt minket és mindegyikhez volt egy biztató búcsúszava. Ő már tudta, hogy nem fog visszajönni.” (Bodnár Gyula írásbeli közlése.) Az idősebb Eötvös-kollégisták csoportjától nem köszönt el külön, de utolsó óráin izgatottnak látszott, mintha nem lett volna egész lélekkel jelen. Például, amit egyébként sosem tett, égő szivarral ment be az órára, ugyancsak a könyvtárterembe. Bartoniek igazgató a szokásos óralátogatását végezte, és Péterfy zavartan letette a szivart az asztal szélére. Látszott, hogy valamiben nagyon el van már mélyedve, és nincs ott lélekben, mint máskor. (Horváth János szóbeli közlése.)

*

Hétfőn, 30-án, közölte Riedl-lel, hogy lekíséri őt Abbáziába. Az iskolában még nem árulta el tervét. Volt egy tarka úti köpenye, néha az iskolába is fölvette. Ezen a napon is ez volt rajta. „Déltájban, mikor már indulóban volt kifelé a tanári szobából, miért, miért nem, leült egy székre a szoba közepén, köpenyben, kalappal a fején s bottal a kezében. Mi, öten-hatan, rögtön körülfogtuk, s szokás szerint incselkedni kezdtünk vele, mert mindnyájan nagyon szerettük. Csúfolódva dicsértük, simogattuk a szép köpenyét. Ő fejét leeresztve, komolyan és némán tűrte az incselkedést. Ez a helyzet eszembe juttatott egy groteszk jelenetet, melynek néhány év előtt tanúja voltam a Városligetben. Hozzáfogtam, hogy elmondjam. Péterfy feje is félrebillent: figyelni kezdett. Egy őszi vasárnapon, a kora délutáni órákban, pisztolydurranást hallottam a fenyves felől. Mire odaértem, már jókora csoport állotta körül az öngyilkost, ki már meg volt halva, de megmaradt ülő helyzetében. Megkezdődött az ítélkezés. Egyik sikkasztót gyanított az úriasan öltözött halottban, másik boldogtalan szerelmet; ez a fiatal-ságát sajnálta, az meg a csinoságát emlegette. E közben megérkezett a rendőr és kikutatta zsebeit. Tarcáját felnyitotta és tizenhatszáz—húsz forintot szedett ki belőle. Mikor az egyszerű, többnyire munkás emberek ezt a sok pénzt meglátták, még nagyobb lett a rejtély, hangzott újra az ítélet. »Nem is érdemli meg az életet, aki ennyi pénzzel még is eldobja magát!« — »A bolond! hát mért nem mulatott rajta legalább egyet!« S több efféle. S a halott, mellére horgasztott fejjel, hallgatta némán, komolyan, mint most a Jenő. »Így történt?« csak ennyit kérdezett, s azzal, többé egy szót sem szólva, kiment a szobából. Látszott, hogy hatott rá a történet, de mi tovább nem gondoltunk a dologra.”⁴⁷

Az utcán Marczali Henrikbe botlott. Egy kicsit eltréfálkoztak. Marczali azt állította Péterfy bajuszáról, hogy két mókus farka, „ő pedig lehetetlennek mondta, hogy valaha szobrot kapjak, annyira hegyesre fent a bajuszom. Kármán Mór azidőben nagybeteg volt, Jenő félt, hogy hasonló sorsra jut.”⁴⁸

⁴⁷ Patthy i. m. 106. l.

⁴⁸ Marczali Henrik: Emlékeim. Nyugat, 1929. XXII. évf. II. k. 480. l.

Míg Péterfy sötét gondolatokkal küszködik, az idő körülötte szokatlan, szinte ragyogó. A nappali felmelegedés helyenként elérte a 20 C°-ot. Elérnek-e vajon még hozzá a külső világ napi eseményei? A király Gödöllőről Pestre érkezik ; a New-York kávéház előtt egy iparos külsejű ember agyonlövi magát ; Négyesy László emlékbeszédet mond Volf Györgyről az Akadémián ; a Népszínházban Duse vendégszerepel, végül este többszáz egyetemista nem messze Péterfy lakásától lovasrendőrök kíséretében első ízben tűntet „séta alakjában, épp úgy mint a szocialisták szokták”, a német nyelvű katonai jelentkezési formula, a „hier” ellen (P. N. és Bp. N. okt. 31)..

Másnap igazgatójától szabadságot kér péntekre és szombatra, hogy így megtoldva a november eleji szünetet négy—öt napra lemelessen Riedlrel az Adria mellé. Tanártársai iparkodnak lebeszélni őt az utazásról, „hogy nem érdemes, kár a pénzért, de nem lehetett”.⁴⁹ (Abbáziába a menettérti jegy gyorsvonat második osztályra 37,28 Ft P. N. 1899. máj. 28.) Tíz óráig tanított. „Tíz órákor távozott a tanári szobából, a nélkül, hogy valakitől csak egy szóval búcsúzott volna. De bement egy meghitt jóbarátjának — [Orbán Antalnak] — a dolgozó szobájába, akit nagyon szeretett és becsült határozott jelleméért, azt — [könnyek között] — megölelte, többször megcsókolta, de anélkül, hogy egy szót szólt volna. Az, mint rendesen, megkínálta egy jó szivarral. Péterfy Jenő rágyújtott s azzal távozott az intézetből, barátja előtt egy szóval sem említve a kirándulást.”⁵⁰ „Péterfy tudta, amit akkor még nem sejtett senki, hogy kedvelt hőse Hamlet szerint „oly tartományba megy, melyből nem tér meg utazó.”⁵¹

Anna asszonynak meghagyja, ne mondja el senkinek, hova utazott (Bp. N. nov. 6.), és kiviteti vele kézi táskáját a keleti pályaudvarra (Bp. H. nov. 6.).

Még aznap, kedden, délután három órákor a fiumei gyorsvonattal elutazik.

*

Mindenszentek napján Anna asszony koszorút visz Péterfy Józsefné sírjára, amint ezt előző nap Péterfy Jenő a lelkére kötötte : „El ne felejtse, . . . hogy holnap koszorút tegyen édesanyám sírjára.” (Bp. H. nov. 6.).

„Verőfényes őszi időben kereste föl a főváros közönsége a sírokat” (V. U. nov. 5.). A nevesebb halottak sírjánál egyetemista ifjak beszédet mondanak, így a kerepesi-temetőben Klapka György honvédtábornokénál Móra Ferenc. A munkások „négyes sorokban mintegy ezren vonultak ki piros csinált szegfű virággal gomblyukaikban”, és „piros szalaggal díszített” koszorúkat helyeznek el Táncsics Mihály és a kommün-per halottainak, Eisele Károlynak és Szalay Andrásnak a sírhalmán (Bp. N. és P. N. nov. 2.). Mire leszáll az alkony, kigyúlnak a kandeláberek, és gyertyák meg mécsek százai küzdenek a félhomállyal.

Ezalatt Péterfy már Fiumében van. A jelek azt mutatják, hogy már odalent az adriai tengerparton végre akarta hajtani szomorú szándékát, de nem sikerült elszakadnia barátaitól. „Mikor megérkeztek, minden áron Fiumében akart maradni.”⁵² Barátai unszolására átment velük Abbáziába, de itt is magukra akarta őket hagyni. „A naptól ragyogó exotikus abbáziai parkban sötét gondolatoktól gyötörve el akart válni két útítársától. [Egyikük Riedl, a másik nem ismeretes]. „A természet szépsége fáj nekem” így szólt. Mégis engedett kérésöknek és velük kirándult két napra Lussin szigetére.”⁵³

„Barátja [Riedl], ki az utolsó napokat vele töltötte, beszéli, hogy jókedvű volt, tréfált, csak a rendesnél is nyugtalanabb volt, s tőle mindenütt szabadulni akart.”⁵⁴ „Der schleicher Tod,

⁴⁹ Patthy i. m. 106. l.

⁵⁰ Patthy uo. Vö. még Angyal i. m. LVIII. l., Riedl i. m. 68. l. —. Hogy Orbán volt a jóbarát, akitől búcsúzott, és akit életrajzírói nem emlitenek névül, Petrovics Elektől hallottam.

⁵¹ Riedl i. m. 68—9. l.

⁵² Patthy i. m. 107. l.

⁵³ Riedl i. m. 69. l.

⁵⁴ Patthy i. m. 107. l.

der Schattenmann — Macht unsrem Muth nicht bange" (Az árnyéklovag, a halál— Nem rémít meg, ha rántör⁵⁵) — írta egykor Optimismus c. versében.

Abbáziából Angyal Dávidnak levelezőlapot küldött, „melyre csak kevés volt írva, azt hiszem ez : Isten veled. A tengert ábrázoló kép fölé pedig Péterfy keresztet rajzolt, valószínűen a tenger partján akarta magát agyonlőni.”⁵⁶

Fiumétől délre, a Quarnerói-öböl bejáratánál, a dalmát part mellett keskeny szalag nyúlik el. Hossza 30 kilométer, de szélessége alig több ötnél. Az enyhe éghajlatú Lussin szigete ez. Keleti partjának egy öblében terül el fővároskája : Lussinpiccolo. Ide rándultak ki Péterfyék, alighanem péntek reggel. Odautaztukban a „hajón Chateaubriand hátrahagyott *Emlékiratait* olvasta. Olvasás közben oda nyújtotta nekünk a könyvet és látszólag egészen közömbösen rámutat egy Catullus idézetre : »Nem beszélek veled többé, nem hallom már szavad? Soha nem látlak már?« Ez az idézet burkolt czélzás volt szörnyű szándékára.” „*A Mémoires d'outre tombe* (Emlékiratok a síron túlról) cím olvasásánál megjegyezte : „Én írhatnék *Mémoires d'une autre tombe* — című könyvet.”⁵⁷ Azaz : Emlékiratok egy másik sírról.

Lussinpiccolóban „is megpróbálta magára maradni, de feltűnés nélkül nem lehetett. Ment tehát sétálni, gyönyörködni a tengerben, élcelt, nevetett.”⁵⁸ Nov. 4-i kelettel Goldziher Ignácnak „Lussinpiccolóból szíves üdvözlétét küldi a Bristol egy rendes tagja” : Riedl, Péterfy nem írta alá a lapot. Ugyanezen a szombati napon, „Élete utolsó napján [Péterfy] egyik kísérőjével [Riedlle] nagy gyalogsétát tett Lussin szigetének északi részén a régi Ossero felé — [egykor püspöki székhely] —, ahol a különben karsztjellegű sziget a déli vegetatio bájait kezdi kibontani. Az utóbbi napok lázas ingadozó, fájdalmas hangulata mintha egyszerre elhagyta volna. Kissé komoly volt, kedve fátyolos, de látszólag teljesen nyugodt.”⁵⁹ Riedl máskor is foglalkoztatta ez a furcsa nyugalom. Egy, csak kéziratban maradt följegyzésében olvashatjuk : „Utolsó napi magaviselete érthetetlen : annyira nyugodt és ckos volt. Egy sphinx, ki a mélységbe dönti magát, mielőtt bárki talányát megfejti.”⁶⁰ „Minő nyugalom volt ez? Egy lucidum intervallum? Vagy csak tettetés? Vagy a közel sir nyugalma?”⁶¹ — Az eltökéltség nyugalma lehetett az.

„Délután hajón visszaindult Lussinból Fiume felé. Kinéztünk az egyhangúan zakatoló hajó fűdélzetéről a nyáriasan meleg alkonyba, mely a Quarneróra borult. A tenger üde illata, a hanyatló nap szelíd fénye, a levegő kékes párája andalító harmoniában áramlott felénk. Miért nem juthatott neki e harmonia-áramból egy csepp? Nézte, mohó gyönyörrel nézte a nap lementét, . . . nézte, jól tudván, hogy az neki utolsó napestéje.”⁶² Elérkezett oda, ahhoz a pillanathoz, amelyről valamikor ugyancsak Optimismus c. versében írta : „Am letzten Tag, am letzten Strahl . . .”, az utolsó nap utolsó sugarához, amikor

Egy angyal jön az emberért,
Ha kialszik a napja
És fénysugaras szekeren
A lelkét elragadja.

És fölviszi az égbe, föl
Az Isten közelébe,

⁵⁵ Rónay György fordítása.

⁵⁶ Angyal : Emlékek. Azonkívül többszöri szóbeli közlése.

⁵⁷ Riedl i. m. 69—70. l.

⁵⁸ Patthy i. m. 107. l.

⁵⁹ Riedl i. m. 70. l.

⁶⁰ Orsz. Széchényi Könyvtár kéziratára. A sphinx-hasonlatát l. még Riedl i. m. 63. l.

⁶¹ Riedl i. m. 70. l.

⁶² Riedl i. m. 70—1. l.

Hol még az ateista is
Rátalál rejtekére.⁶³

„Midőn . . . a tengerihajó fedélzetéről a napot először az egyik sziget hegyormo mögött, néhány percczel később a tova sikló gőzhajóról nézve másodsor ugyancsak a szigetnek lapályos része mögött és csakhamar a hajóval változó szempont következtében harmadszor átlátszó fényzőn közepett most már a nyílt tengerbe lehúyni látta — Péterfy egyik kísérője [Riedl] Moor Károly szavait idézte : „Így hal meg a hős!” Péterfy erre megjegyezte : „De csak harmadízben sikerül!” Másnap délbén a robogó gyorsvonaton hajthatatlan elszántsággal háromszor lőtt Péterfy magára, de csak harmadízben sikerült az óhajtott halállal halnia.”⁶⁴

„Aztán a tengerre ereszkedett a lágyan borongó este ; felénk villant az áttetsző ködből a távol világító torony forgó fénysávja, végig rezgett a sötét habokon, de csakhamar vissza szűkött, oda ahonnan jött s ismét körülvett a komor tenger, a világ nagy éjele.

Késő este kikötőtűnk Abbáziába, melyet az elektromos lámpák egész kaczer gloriolája koszorúzott. Ekkor ő, ki már az önválasztotta sírnak mintegy szélén állott, szíves mosollyal és kézszorítással elvált tőlem, a gőzös fűtytye átrezgett a langyos levegőn és közzénk feküdt sűrű, oszlohatatlan, rejtelmes ködével — az örökkévalóság.”⁶⁵

Most már végre sikerült Péterfynek magára maradnia. Riedl is hétfőre szándékozott visszautazni Budapestre. Angyal Dávidnak írja Lussinpiccolóból nov. 4-én : „Ide jöttem 1 1/2 tavaszi napra novemberben. Ez az első valóban meleg climaticus gyógyhely, melyet látok. Úti társam [Péterfy] üdvözlétét meg az enyimet ő N[agysá]gának. Hétfőn már tanítok.” Goldzihernek Abbáziából küld képeslapot a „Hétfői viszontlátásra” (a budapesti postabélyeg kelte nov. 6.), de Péterfy azzal az ürüggyel vált el tőle, „hogy neki hétfőn már reggel nyolc órakor dolga lesz”.⁶⁶

Oly makacsul kereste napokon át a halált! Miért nem még Fiumében ölte meg magát?!

„November 5-én, egy ragyogó szép vasárnapon a reggeli gyorsvonattal — [7 óra 20 perckor] — egyedül indult hazafelé.”⁶⁷ Van Riedl hagyatékban egy följegyzés, Mihály Józsefnek Riedl kollégájának véleménye : „*Ha Bpestig lett volna jegye*, [kiemelés tőlem], Kelenföldön ölte volna meg magát.” Nem vág Péterfy egyéniségéhez ez, az adott helyzetben értelmetlen, amellet kicsinyes takarékoság. Vagy a pénze fogyott volna el? Ha hiteles adatra támaszkodik Mihály József, már kész tervvel ült be Péterfy a vonat másodosztályú fülkéjébe. Inkább a felé a nézet felé hajlunk azonban, hogy legalább a hely és körülmény megválasztásában, mint Péterfy annyi tettében, volt valami ötletszerűség, a pillanatnak hatása, talán valami hirtelen föltámadó lelki kényszer, különben ő, aki annyira finom és tapintatos tudott lenni, észrevétlenebbül állott volna félre. Szokta volt mondani barátainak, amikor Olaszországból vissza-visszatért : „A gyönyörű olasz színek után erre a fekete Budapestre kell visszajönnöm” (Mika Sándorné szóbeli közlése). Vonatja most dél felé ért Dugarésába, a hegyes-dombos tájak

⁶³ Rónay György fordítása. Az eredetiben :

Am letzten Tag, am letzten Strahl
Ein Engel kommt geritten
Und nimmt dann unsre Seele fort
Auf seinem Strahlen-Schlitten
Und schiebt sie in den Himmel 'nauf
In Gottes nächster Nähe
Wo selbst der grösste Atheist
Sich wohlgeborgen sähe.

⁶⁴ Riedl Frigyes : Péterfy Jenőről. Budapesti Szemle 1911. 146. k. 465. l. — Hogy Péterfy háromszor lőtt magára, egyedül Riedl állítja, mástól senkitől se hallottam, kissé hihetetlennek is látszik.

⁶⁵ Riedl : Péterfy J. Olcsó könyvtár. 71. l.

⁶⁶ Patthy i. m. 107. l.

⁶⁷ Uo.

és az Adriai tenger kék ege után előtte állott őszi kopárságában a horvát alföld. Talán ez villanthatta föl lelkében „a nagy magyar parlag”-ot, „a fekete város”-t és benne — ahogyan ő látta — foltozó szabóvá [szintén az ő szavai önmagáról] nyomorított életét. Nem volt lelkierője Budapestre visszamenni és folytatni életét ott, ahol hat nappal előbb abbahagyta, de arra sem tellett erejéből, hogy megszakítsa útját egy városkában, és ott hajtja végre szándékát. Értelmetlenné vált tehát minden újabb halogatás, tűnődés, nem igen volt más választása. Fülkelt, elhagyta fülkáját, hogy — amint tréfálkozva annyiszor emlegette : — „nyomorúság hátrahagyása nélkül”⁶⁸ távozzék az életből. A folyosó végén levő kis helyiségbe ment, és ott jobb halántékán fejbőlötte magát.

Dél volt. A vonat Dugarésa és Károlyváros között robogott.

*

De azokat siratni nem szabad,
Akik emelt homlokkal halni mennek,
Merész hajósai a végtelennek,

Kik látva a tolongást itt alant :
Közönnyel félreállnak s mosolyogva
Elindulnak szebb fényű csillagokba.

(Juhász Gyula : Öngyilkosok)

3

(Miért lett öngyilkos Péterfy Jenő?)

Miként vélekedtek a kortársak?

Az újságok egy része megvallja, hogy nem lehet tudni „a szomorú titok okát” (Bp. N. nov. 6.). Többségük a szokványos üres megokolást választja : idegbaj, idegroham a megfeszített munka eredményeként, elmezavar. Ambrus Zoltán ellenvetést jelent be : „Senkit se eresztett magához egészen közel ; ki tudhatná tehát, hogy mi tette öngyilkossá? Csak találgatni lehet. De bizonyosak lehetünk egyben : hogy nem az elmezavar s nem az idegbaj.” (A Hét, 1899. nov. 12.) Már Ambrus rámutat, hogy Péterfy élete „már csak rendkívüli érzékenységnél fogva is, folytonos szenvedésből állott” (uo.). Zilahi Kis Béla is kiemeli Péterfy érzékenységet : „Az ő tragédiáját csak érzékenysége és magánösszaga magyarázhatja, . . bizonyos, hogy fájt neki a mellőzés. . . Körülötte . . . ügyességgel vézna szellemek, silány lelkek magasra hágnak ; s ő áll deres fővel azon a helyen, ahova ifjan került”, följebb nem juthatott, mert méltatlannak érezte magához az érvényesülés eszközeit : érdekbarátkozás, „a reklám, a minden lében kanalaskodás, a hatalom tömjenezése, az előszobázás, saját érde-meinek hánytorgatása, a jól kiszámított szerénykedés, amely gögöt palástol” (P. N. nov. 12.).

„Csak találgatni lehet.” És megindultak a találgatások. „Némelyek azt mondják, hogy epileptikus volt. Nem tudom : igaz-e vagy sem.” (Tóth Béla, Pesti Hírlap, nov. 6.). Volt, aki vérbajra gyanakodott (Dormuth Árpád, Riedl tanítványa írásbeli közlése). Föltevések. Egyiket sem támogatja semmiféle adat. Patthy Károly, aki két évtizedet töltött mellette, három elképzelést kockáztat meg. Vagy örült volt, vagy „nem akarta a nagyközönség szájaíze szerint csinálni a befejezést” ahhoz a „műhöz”, melyben egész életén át a legnagyobb gonddal dolgozott : saját énjéhez, és így „a művészeti fanatizmus monomániája volna a kulcsa tragikumának?” Végül úgy véli Patthy, hogy talán így akarta felhívni a figyelmet magára. „Vajjon édesanyja utolsó ábrándját akarta erőszakos halálával biztosítani? Az édesanyja által gyermek-kora óta táplált dicsőségvágyának lett volna áldozata?”⁶⁹ Az előbbi elképzelés fantasztikus és

⁶⁸ Angyal Dávidné : Péterfy Jenő sírjára. Szerda, 1906. okt. 31. I. évf. 5. sz. 211. l.

⁶⁹ I. m. 108. l.

erőltetett, az utóbbi méltatlan Péterfyhez. Mindenképp elgondolkoztató, hogy Patthy, noha Péterfy legszűkebb környezetéhez tartozott, ilyen föltevéseket kockáztatott meg. Nem valószínűsíthető a rokonságában kialakult és a problémát túlságosan leegyszerűsítő vélemény sem : azért ölte meg magát, mert nem lett egyetemi tanár (Bózóky Mátyásné szöbeli közlése).

Riedl Frigyes „közvéleménykutatást” végzett a Bristol-társaságban. Mivel a lehető teljességre törekszem, közlöm mindegyik elgondolást teljes szövegében és az eredeti sorrendben, ahogy Riedl sajátkezűleg leírta 1899. nov. 24-én.⁷⁰ Balogh Ármin, a rabbiképző tanára és Riedl jóbarátja szerint — aki egyébként Péterfyvel keveset érintkezett — : „P—y régóta meg akart halni. Elégedetlen volt életével. P—y meg akarta menteni P—yt, de nem sikerült. Zenével, tudománnyal, írással, utazással akarta magát megmenteni. Ő lenézett bennünket. Mi csak árnyékok voltunk. Végül már föladta önmagát : az élet nem adott neki eleget.” — Riedl a sajátjává tette e tetszetős rövid fejtegetést, és beolvasztotta a Péterfyról írt székfoglalójába.⁷¹ Heinrich Gusztáv ebben látta az öngyilkosság okát : „Okvetlen nő vagy nők vannak a dolog mögött. Mire költötte volna az utóbbi években jóvedelmét.” — Gyulai Pál idegenül állt a tragikus esemény előtt : „Olyan volt, mint Dörmötör. Volt benne valami unheimlich. Tettét valami idegroham alkalmával követte el. Ehhez az emberhez nincs kulcsom. Ment volna orvoshoz.” Riedl, akinek volt hajlama a pointe-hez, mindjárt hozzáfűzte : „Oda ment.” — Lederer Béla fölkiáltott : „Ő csak játszott velünk : a halál gondolata praeoccupálta.” — Mihály József : „Idegen földön akart meghalni : az a gondolat, hogy a VIII. ker. reáliskolába vissza kell térni, erőt vett rajta. Ha Bpestig lett volna jegye, Kelenföldön ölte volna meg magát 100 év múlva visszahozták holttestét.” — Angyal Dávid csak röviden nyilatkozott : „Valami testi baj emészthette. Nő nem valószínű (de nincs egészen kizárva).” — Végül Tarnai kúriai tanácselnök, aki többször volt együtt Péterfyvel, úgy vélte, hogy „Az ifjúkori gyötrő benyomások elrontották életét.”

Mindezekhez Riedl is hozzáfűzte a saját megjegyzését : „Apjától örökölt dispositiót az elmebajokra. Midőn valami idegbaja támadt, nem tudott e dispositionál fogva ellentállani. Utolsó napi magaviselete érthetetlen : annyira nyugodt és okos volt. Egy sphinx, ki a mélységbe dönti magát, mielőtt bárki talányát megfejti.” Majd kevéssel utóbb e sorait megtoldja egy fejtegetéssel, melyben levélrészletekkel illusztrálva kiemeli Péterfy magánosságát, „melyet nem bírt könnyen túrni”, és édesanyja hiányát. „Egyetlen meghitt barátja [Angyal Dávid] megnősült s így megszűnt vele magányát megosztani, enyhíteni : ha fényes elméjét nem engedte érvényesülni az élet, most már teljesen széttépve, üresen s minden jöltevő melegtől megfosztottan érezte szívét . . . Most már nem fáj neki többé a magány, a sír magánya . . .”

Egy évtized múltán, Rédey könyvét ismertette, így foglalja össze Péterfy halálának hátterét Riedl Frigyes : „Valószínű, hogy nem is valami épp akkor felmerült egyes ok, hanem az okok egész hosszú szövedéke magyarázza végső tettét. Az idegekre való hatások egy élet alatt felhalmozódnak mint latens bántalmak és azután alkalmmilag egyszerre teljes összegyülemlett erővel törnek ki. Úgyis nagyon ki volt benne fejlődve a művészek érzékenysége, mely szomorú ifjúkorának megrázó eseményeit mint általában az élet bajait még nagyította és ki volt benne fejlődve a költői képzelet, mely azután az elmúlt bajokat is nagy élénkséggel visszavisszaidézte. Szellemében különben is némi discrepantia volt a művész és a tudós tehetségek közt. . . . Az élet egy másik megzavarója volt kritikai hajlama önmagával és másokkal szemben. . . . alkalmasint ott szerepel önválasztotta halálának okai közt az élet hiúságának tudata, értékének bölcsészeti keveselése. És tán sokat várt az élettől, az élet pedig éppenséggel nem adott sem önelégültségben, sem dicsőségben, sem gazdagságban, sem szerelemben annyit, amennyit ez a szerény, genialis, szép és vagyonosnak született, de mások hibája miatt elszegényedett ember méltán elvárhatott volna. A végzetes gondolat mindinkább nőtt szívéből és

⁷⁰ Orsz. Széchényi Könyvtár kéziratára.

⁷¹ Riedl i. m. 67. l.

agyeveleiből táplálkozva, míg végül tán valamely, a jövőjére vonatkozó sötét képzelet teljesen erőt vett rajta és iszonyatos tettben explodált a bánat, a keserűség, a csalódás és megbántódás anyaga, mely egy életen át száz echós lelkében felgyűlt.”⁷²

És hadd szólaljon meg végül és újra az „egyetlen meghitt barát”, aki a haláleset után négy évtizeddel egy élet emlékein eltűnődve ezeket a tárgyilagos sorokat rótt a füzetébe: „Sok alaptalan történetet találgattak ki, hogy megmagyarázzák a megdöbbentő katasztrófa okát. Beszéltek szerelemről, meghiúsult világi ambíciókról, csak az igazi okot nem akarták elismerni. Péterfy az olyan emberek közé tartozott, akik teremtvé vannak az öngyilkosságra. Van valami idegrendszerükben, ami a megsemmisítés felé vonszolja őket. Rendkívül kedvező körülmények, mint anyagi függetlenség, előkelő társadalmi helyzet, a világot betöltő hírnév dicsősége, nem egyenként, hanem lehetőleg együtt véve talán visszaránthatják az öngyilkosságra hajlamost az örvénybe szédüléstől, de csak talán. És Péterfyt a magyar olvasó közönbössége, az anyagi gondok és különösen az a gondolat, hogy amit ír, az messze elmarad művészi és tudományos ambíciói eszményképétől, nem vonták vissza az örvény felé vezető úttól, hanem inkább biztatták, hogy le ne térjen arról.”⁷³

Hogy mennyire benne élt Péterfy az öngyilkosság gondolatában, arra jellemző adalék Goldziher Miksa naplófeljegyzése 1899. nov. 14-ikéről: „P. halála óta ma volt nálunk először Riedl és vacsora után sok mindenféle részletet mesélt benső barátjának impresszionista természetéről (sőt mesélte, hogy Rómában évekkel ezelőtt sírt is P., midőn egyszer R. problematikus természetűnek nevezte), hogy P. évek óta foglalkozott öngyilkossági szándékkal, hogy egyszer Rómában R.-t sírva ölelte meg mondván, hogy őt R. megmentette a haláltól, hogy egyszer P. azt mondta, hogy egy olasz város, másszor hogy anyja léte tartotta vissza az öngyilkosságtól.” (Goldziher Károly szíves közlése.)

*

Kétségtelenül konkrét, kézzelfogható és egyszeri okot, mint aminő egy gyógyíthatatlan betegség vagy szerelmi csalódás vagy hirtelen és nagy vagyoni romlás, nem lehet felhozni Péterfy erőszakos halálának magyarázására. De aki figyelmes lélekkel végigkísérte őt élete során, és megfigyeléseit kiegészítette a Péterfyt körülvevő világnak, a kornak az öngyilkosságra kedvező hangulatával, légkörével, az, ha nem érzi is természetesnek Péterfy Jenő életének a befejezését, de bizonyára nem találja meglepőnek, váratlannak. Ha azonban valaki mégis pontosabban körülhatárolt választ vár erre a kérdésre: miért lett öngyilkos Péterfy, azt az ismertett vélemények közül Riedl Frigyesnek a későbbi évekből való finom fejtegetésére utasítjuk, továbbá Angyal Dávid megállapításaira és nem utolsósorban Zilahi Kis Béla éles szemű észrevételére, aki a kortársak közül legelsőnek és csaknem egyedül ismert föl két feltétlenül döntő tényezőt: az érzékenységet és magánosságot.

Ha összegezni akarnók ennek az öngyilkosságnak valószerű okait, a túlságos érzékenységen és — főleg édesanyja halála óta — gyötrő magányossági, társtalansági érzésen kívül elsősorban az *öngyilkosságra hajló lelki alkatára, diszpozíciójára* kell rámutatnunk. Ezekhez járultak még a következők: sötét ifjúkor, szülei áldatlan családi élete, mely éppen a legfogékonyabb korszakában, a serdülő korban ért véget válással, az elzúllott és szegényházban meghalt apának a teherétele, ez a szomorú „apai örökség”, ifjúkorának anyagi nélkülözései, férfikorának állandó pénzügyi zavarai, fizetésének többszöri lefoglalása, az egész életét végigkísérő adósságok, belső elégedetlensége önmagával, munkájával, az életben elért pozíciójával. Mindez együttesen, ahogy „egy életen át száz echós lelkében felgyűlt”. Vegyük mindehhez a kort, melyet maga Péterfy mondott ideálnélkülinek, a kort, amely ha nem predesztinálta is az embereket az öngyilkosságra, hiszen akkor mindenki az lett volna, de kétségtelenül alkalmas légkört teremtett azok számára, akiknek hajlandóságuk volt az öngyilkosságra.

⁷² Riedl: Péterfy Jenőről. Budapesti Szemle 146. k. 464—5. l.

⁷³ Angyal: Emlékek.

BARTA JÁNOS

ARANY JÁNOS ÉS KOMMENTÁTORA

(Megjegyzések Hermann István : Arany János esztétikája c. könyvére)

A kommentálás szép dolog,
Én attól sose fádom;
Mit ki nem magyarázhatok,
Azt belemagyarázom.

(Goethe, Kosztolányi fordításában)

Nehéz helyzetben vagyok, amikor Hermann István könyvéről bírálatot kell írnom. Annyi minden van benne, mind módszerében, mind eredményeiben, amivel nem tudok egyet-érteni, érzésem szerint annyira tele van a félreértések és félremagyarázások, tévedések és önkényességek szövevényével, hogy mindezek cáfolatára és helyreigazítására csaknem ugyan-ilyen terjedelmű könyvet kellene írnom. De mivel időm sincs, folyóiratunk kerete sem elég ilyesmire, vigasztalom és kimentem magam azzal, amit egyik írónk pörbeli szakértői véle-ménye indokolásában mondott: nem kell az egész tengert kiinnom, hogy vizének milyen-ségéről meggyőződjek. Talán nem szükséges Hermann művének valamennyi tévedését és torzítását felsorolnom; az olvasó már ítélhet, ha mindezek gyökerére rámutatok és az elsik-lások típusait egy-egy, lehetőleg beszédes példával illusztrálom.

Régebben, a ma társadalomtudományoknak nevezett tudománycsoporttal kapcsolat-ban, sokat írtak és elmélkedtek arról, hogy ezeknek a tudományoknak központi módszer-tani problémája a *megértés* kérdése. A társadalomtudományok tényei és adatai nem olyan természetűek, hogy műszerekkel és mérőeszközökkel megfoghassuk és elemezhezzük őket, hozzájuk valami másféle, nem mechanikusan feldaraboló, hanem éppen egészben befogadó, megértő, hozzáidomuló magatartással kell közelednünk. Hermann művének olvasása eszembe-juttatta ezt a régi követelményt; az irodalomtörténész, a műbíró, az esztétikus nem vindi-kálhatja magának sem az alkotó, sem a természettudományos kísérletező, sem a deduktív logikus vagy matematikus szerepét — neki először és elsősorban befogadónak, megértőnek kell lennie, azt a magatartást kell magában kialakítania, amely képes egy idegen alkotás-hoz vagy alkotóhoz hozzáismulni, annak mivoltába és valódi összefüggéseibe magát, szinte önmegtagadó módon beleélni. Első tanulmánykötetének előszavában Babits idézi az angol Arnoldot, aki szerint a kritikus első kötelessége az alázatosság. Arnold is alkalmasint ezt a magatartást illette az „alázatosság” szóval.

Nos, Hermann Istvánt ilyen értelemben valóban nem lehet alázatosnak mondani. Elég fejtegetéseiből néhány fejezetet végigvizsgálunk, hogy meggyőződjünk róla: valami olyan szemlélettel közelít Arany Jánoshoz, amely a megértést nemcsak hogy megnehezíti, hanem döntő pontokon éppenséggel lehetetlenné teszi. Nem arra figyel, amit Arany mond vagy mondani akar, nem is azt hallja, hanem azt, amit ő maga önkényesen, bizonyos elő-feltevések alapján beleképzel. Tudom: súlyos a fogyatékoság, amelyet megneveztem; kötelességemnek is érzem, hogy a szűk keretek közt minél több példával bizonyítsam. Sajnos, példákat egyáltalán nem nehéz találni. Természetesen nem számítom ide a helyi-közzel előforduló ténybeli tévedéseket, aminő az, hogy a Bolond Istók II. énekének A nagyidai cigányokat értelmező szakaszait (a 147. lapon) 1873-ból keltezi, holott azok már pontosan tíz évvel előbb megjelentek a Koszorúban — vagy az olyan önkényes szóhasználatot, amikor a 49-re következő két-három évet, a katonai kormányzat időszakát nevezi provizórium-nak, holott ezt a nevet a történetírás már régen az 1861-re következő Schmerling-korszakra foglalta le. Az már további kérdés, hogy ennek az elhurcolásokkal és kivégzésekkel teli kor-

szaknak (ti. a Haynau-félének) volt-e olyan némiképp is reménykeltő színezete, mint azt szerzőnk megállapítja.

De térjünk rá az ígért bizonyítékokra. Hermann konstrukciójába belevág az az elképzelés, hogy Arany közvetlen 49 után is még egyideig az osztrák hatalom és az egész európai reakció megdőlését a „népmozgalom”-tól, vagyis magyarul egy újabb forradalomtól várta. Így mondja ezt a 99. lapon ; a 100.-on némi óvatos korrekcióval Arany szájába adva is „távoli reménynek és nem konkrét lehetőségnek” mondja a várt „népmozgalmat”. Mi a bizonyítéka Arany e várakozásának ? Egyetlen szó a *Gondolatok a béke-kongresszus felől* c. versben :

Nem lehet-e ismét egy új -
Népáradás e földön ?

Ezt a szót : „népáradás” — aztán minden habozás és vizsgálódás nélkül azonosítja a népmozgalommal, tehát a forradalmi megmozdulással ; bele is kapaszkodik ebbe az így értelmezett szóba és lapokon át el nem engedi ; a 103. lapon, és még több helyen, megismétli, hogy Arany a népáradástól reméli a helyzet megváltozását. Ez a szép építmény azonban egy fuvallatra összedől, ha a „népáradás” szót Arany nem így értette. A vers megfelelő szakaszai azt bizonygatják, hogy naiv dolog az örök békében hinni — mindig lesz ok, amely háborúkat robbant ki :

Mióta és míg a világ,
Nem volt-e, nem leend-e
Erős, ki nyomni mindig kész,
S ki elnyomassék, gyenge ?
Amazt mikép mérséklitek
Hogy enyhe légyen láncra ?
Mikép ezt, hogy nagyon súlyos
Békóit meg ne rázza ?

Avagy ki fékezendi meg
Az ember szenvedélyét,
Midőn iszappal hányja fel
Háborgó lelke mélyét ?
Midőn az Ész, a Bölcseség
Megbántva, meggyalázva,
Mint a hajdan profétái,
Vonul remeteházba ?

Nem lophet-e megint egy új
Prometheusz égi lángot,
Kinek fénylő szövétneke
Felgyújtja e világot ?
Nem lehet-e ismét egy új
Népáradás e földön ?
Nézzétek a történetet
S mondjátok, képzeldőm...

mindig lesznek, kik népeket elnyomni vágnak, és népek, amelyek láncaiktól szabadulni akarnak, mindig lesznek alantas emberi szenvedélyek, amelyek felülkerekednek, s meggyalázzák az Észet és a Bölcseséget. Jöhet új Prometheus, kinek fénylő szövétneke (égből lopott lángjával) felgyújtja a világot. Ez sem értendő okvetlenül népmozgalomra, népi forradalomra, inkább olyan nagy, akár politikai, akár vallási vagy más mozgalomra, amelyet valami kiváltáságos lángelme szít fel. A hangsúly a nagy ember szerepén van. A következő sorokban azonban a költő új témára tér, a háborúk egy újabb okát nevezi meg : ez az a bizonyos népáradás, azaz közkeletűbb nevén : népvándorlás, — amelyben új népek tűnnek fel, de egész, már elvirágzott népek alámerülnek. Így folytatja ezt a következő szakasz, bizonyítván a „népáradás” ilyen értelmezését :

Óh, a világ története
Szomorú egy tanulmány !
Mint buborék tűnik fel ott
Nép, nép után kimúlván ;
Jaj annak, mely már tündökölt
Annak közelg halála,
Elsimul a víz tükre és
Új hab tolul reája.

Az utolsó kép : az elsimuló víztükör, a nép-„áradás” szóban foglalt képcsíra teljesebb kibontása. Arany itt évszázadokban, sőt évezredekben gondolkodik ; szó sem lehet arról, hogy szavai valami, ha nem is közeli, de időszerű változásra céloznának.

Fentebb szóltam már arról, hogy Hermannak megvan a maga elgondolása a 49 után közvetlenül következő néhány évről, amelyet ő provizóriumnak nevez. „Ez a kor a jobb lehetőségek várásának kora” — jelenti ki a 101. lapon. Ezt természetesen bizonyítani is kell. Így folytatja tehát :

„A múlt idézésébe sokszor bele-belevegyl egy lemondó, desperált hang. Viszont Arany világosan kifejti, hogy ez a letargikus hang és az alapját képező hangulat nem feloldhatatlan. Az ötvenes év végén így biztat pohárköszöntőre:

„Hajrá fiúk! ez a pohár
Azért, ki bujdoskolva jár
Hajrá fiúk! ez a pohár...
Föl a kehelyt, koccantsatok!
Csörgése szóljon, hogy kikért,
És szóljon az, hogy hallgatok.”
(Szilveszter-éjen)

És Arany azt is elárulja, hogy ez a felköszöntés kiknek szól. Elmondja azt ars poetica jellegű költeményében: A költő hazájában:

„S a nyílt szívű nép, melyet ott talál,
Vele érzésben és nyelvben rokon;
Dala e nép közt ajkukra száll,
Örül vagy sír az édes hangokon;
Fogékony ott minden kebel
A dalra, melyet énekel, —
S hogy ebből semmi hang el nem veszett,
Tudnia biztosan, mily boldog élvezet!
Ameddig ily nép fogja őt körül,
Nép, melynek érzi keble, zengi szája
A költő énekét, — addig terül,
Ott éri végét a költő hazája;
Azontul maga jövevény,
Dala üvegházi növény,
Legszebb illatja, színe kárba megy;
Széles világon nincs népe s hona — csak egy!”

Ennyire világos még ekkor Arany előtt, hogy kiknek akar énekelni, merre kell orientálnia költészetének.”

Ezután komolyan érdekel bennünket: kiknek szól hát a *Szilveszter-éjen* pohárköszöntője, és valóban ki lehet-e belőle olvasni a letargikus hang feloldódását? Voinovich jegyzetében a következőket olvassuk: „A bujdosók emlegetése, a szabadon mozgó lábak és főképp a pohár csörgése mindenki előtt világossá tette a vonatkozást, mert, mint Szilágyi S. írta, a pohár cseng, csak a lánc csörög.” Vagyis: Arany a bujdosókat, Haynau üldözöttjeit és láncravert bebörtönzöttjeit köszönti fel, nem a letargia feloldódásaképp, hanem valami dacossá fokozódó részvéttel, — megnevezni nem lehet őket, de lehet rájuk célozni a beszédes hallgatással. Így aztán Arany csakugyan elárulja, hogy a felköszöntés kinek szól, csak meg kell érteni — s nem kell a másik verssel, *A költő hazája*-val erőszakos kapcsolatot teremteni, mintha Arany ezzel a felköszöntővel az egész „nyílt szívű nép”-hez fordulna, mintha azt akarná hangsúlyozni, hogy ő egyes-egyedül a népnek (azaz a parasztságnak) akar énekelni.

A felremagyarázásnak legalábbis fattyútestvére a szimplifikálás, a mondanivaló leszűkítése, valamely önkényes eszméláncolat kedvéért. Lássuk a 249. lapon: „Arany a frázisos eszményesítéssel szemben meghirdeti az irodalmi jogfolytonosságot, és a kor irodalmát, illetve a kor igazi irodalmi tendenciáit úgy fogja fel, hogy azoknak példaképe a népköltészet és Petőfi.” Így mondja Hermann. Hogy mondja Arany maga? „Mindenekelőtt hiszünk az irodalmi jogfolytonosságban. Nem tartunk azzal a néhánnyal, ki szeretné az utóbbi 10—12 év összes irodalmára, minél vastagabb daróc-fátyolát borítani a feledésnek... E jogfolytonosság annak is, mi a hirhedett 12 esztendő alatt történt, megköveteli érvényét irodalmi fejlődésünk folyamában.” (*Irodalmi hitvallásunk*, 1863.) A folytatásból csakugyan úgy látszik, mintha a „konvencionális eszményítő”, Bajza és Kunoss utódai ellen kellene a Bach-korszak irodalmát elsősorban megvédeni, de amit védeni kell és Arany védeni akar, az nem a népköltészet meg a Petőfi-hagyomány, hanem az, ami új e 12 és elsősorban Arany termelésében: az eszményítésnek és a realizmusnak új, a 49 előtti költészetén, de nemcsak Bajzaékon, hanem Eötvösn és Petőfin is túlmenő változata, „így kitágulván európaszerte az eszményítés fogalma”, „az eszménység nem áll bizonyos szűkkörű formákban, s minden igazi költészet eszményít.” Ebből csak annyit hoz ki kommentátorunk, hogy ez az eszményítés voltaképp nem eszményítés, hanem „realisztikus tendencia”, és hogy Arany „a népköltészet alapból indul ki”. Az esztétikai problémát sem fogja meg igazában, a történetét pedig

figyelemre se méltatja. A társadalomtörténetnek általában azt az arcát fordítja kifelé, amely a maga interpretációját támogatni látszik. „Paraszti alap”-ról milyen lehetett az Anjouk kora? „Ebben a korban még megvannak bizonyos mértékig a patriarkális viszonyok, amelyek lehetővé teszik az ilyen paraszti fölemelkedést, ... ebben a korban a paraszt és nemes távolsága még nem teszi lehetetlenné a parasztság egyes egyedeinek részvételét az ún. nemzeti életben...” (50—51. lap). A régi szájkás lelkű filológus szívesen venne egy csomó adatot ennek bizonyítására; polgári történetírókban lapozgatva inkább ilyesmiket olvashat: (IV. Béla és I. Károly) „tiszttség, birtok, kiváltságok adományozásával mozdították elő új arisztokrácia kialakulását, mely rövidesen születési főnemességgé alakult át, s ugyanőly mozdították elő a köznemesség alsó határán mozgó elemek pártfogásával a köznemesi osztály kialakulását és az alsó néprétegeknek egy nagy paraszti osztályba való összeolvadását is... A személyi kapcsolatokon alapuló, vérségi és hűbéri természetű középkori társadalom a földbirtokon nyugvó újkori rendi társadalomnak adott helyet, mely a földhöz való viszonyuk minősége által élesen elhatárolt két nagy rétegre — a földesurak és más földjén élők rétegére — és ezeken belül a vagyon s a jogok és kötelességek mennyisége által meghatározott osztályokra tagozódott.” (Hóman — Székfű 7. kiadás II. 267—268.) Mindez nem a patriarkális közlésre és a felemelkedési lehetőségekre utal, inkább az osztálytagozódás és a korlátok erősödésére. Pláne, ha még azt is tudjuk, hogy Nagy Lajos döntő lépést tesz a jobbagyság intézményesítésére: törvénykönyve 6. cikkében „a jobbagyságot azelőtt nálunk teljesen ismeretlen földesúri adóval terheli meg, amelyet nem pénzben, hanem terményben, az összes termények és a bor kilenced részében kellett fizetni”. (Acsády: A magyar jobbagyság története, 4. kiad. 107.)

Ismétlem: ilyen belemagyarázást össze lehetne szedni vagy egy tucatot a könyvből. Hitelét már ezek is megingatják; pedig ez a legendyebb hibatípus; a megmemértés és önkény számos esetben fokozódik egész művek helytelen, hamis értelmezésévé. Ezt a szintén elég hosszú sort, amelyet Arany érdekében több példán szeretnék bemutatni, a *Murány ostroma* nyitja meg. Meglepetéssel értesülünk róla (az 55. lapon), mégpedig mindjárt Petőfi Szécsi Máriájára is kiterjesztve: „Az ő alapproblémájuk annak a folyamatnak bemutatása, hogyan vált Szécsi Mária a későbbi összeesküvés (ti. a Wesselényi-összeesküvés) részesevé.” Övatosságból mégis hozzátesszi: „Bár ezt ebben a történetben nem lehet művészileg ábrázolni, de a történet értékelése, és így a cselekmény egész felfogása, a szerelem problémájának ábrázolása is ezzel a kérdéssel függ össze.” Kénytelen vagyok a teljes megvilágítás végett még az egész következő bekezdést idézni: (55—56. lap).

„Aranynak 1848. január 27-én kelt, Szilágyihoz írt levele jelzi, hogy ebben a tekintetben mennyire egyetértettek. Arany János beszámol Petőfi szalontai látogatásáról, elmondja, hogy amikor Petőfi elolvasta a *Murány ostromát* és Arany a Szécsi Máriát: „bámulva tekintettünk egymásra s Petőfi lélekrokonságot velt fölfedezni ebben is, mint újabb bizonyosságát máskori mondanásának: »Te, ebadta, te sokszor olyat gondolsz és mondasz, hogy nekem úgy tetszik, mintha én mondtam volna vagy gondoltam volna«; én pedig azt válaszoltam: mindketten meglettük az egyetlen arkhimédészi pontot, melyből Szécsi Máriát művészileg felfogni lehet és kell; (ha az ember úgy nem akar vele járni, mint Tompa Miska)”. S mi ez az arkhimédészi pont? Az, hogy Szécsi Mária átállását nem árulásnak fogják fel, hanem olyan tettnek, amely természetes és szükségzerű. Míg a hadvezéri póz Szécsi Máriánál természetellenes, a szerelem természetes. Míg az egyik kényszeredett, a másik spontán. S ez egybehangzik Petőfi esztétikájával, mely megismétlése a felvilágosodás esztétikai felfogásának: „ami természetes, az jó és szerintem szép is”. A természetességnek ez a felfogása, amely a népi esztétika egyik alappillére, áthatja a két költő Szécsi Máriáját. Nincs itt sem lelki vívódás, mint ahogy nincs a János vitézben vagy a Toldiban sem. Szécsi Mária átállása természetes, de ebben az átállásban nem állhatatlanság, hanem igen komoly állhatatosság fejeződik ki. Nem elárulása ez a Habsburg-ellenes harcnak, hanem új, az adott helyzetben — mint erre Arany levelében utal — természetesebb, megfelelőbb formák közötti folytatása.”

Ahány mondat, csaknem annyi torzítás. Arany, egy előbb már idézett levelében, Tompa Szécsi Máriáját bírálja, éppen a téma felfogása szempontjából: Tompa a nő lelkében pozitív törvényt (eskü) hoz összeütközésbe a szerelemmel, ez a konfliktus tragikus megoldást kívánna,ilyent azonban Tompa a történelem adatai ellenében nem adhat. Egészségebbnek tartja Arany a konfliktusnak azt az alakítását, amelyet ők ketten műfvők központjába állítottak: „önkéntesen felkarolt pártérek és önkéntelenül támadó szerelem” közt; ez az a később említett arkhimédészi pont. Következik-e ebből az, hogy Mária átállásában „nem állhatatlanság, hanem igen komoly állhatatosság fejeződik ki” — és hogy átállása az erdélyi fejedelem oldaláról a Habsburg-uralkodó oldalára — Arany szemében — „nem elárulása a Habsburg-ellenes harcnak, hanem az új, az adott helyzetben... természetesebb, megfelelőbb formák közötti folytatása”? Arany levelében azért utal Mária későbbi élet-sorsára, a Wesselényi-összeesküvésben való részvételére, hogy a történet tragikus befeje-

zésének lehetetlenségét megokolja — csze ágában sincs a maga ábrázolásába beiktatni azt a perspektívát, hogy Mária már itt, az ő művében kezd összeesküvővé átfejlődni. Nincs is ennek a szövegben más alapja, mint Máriának egyetlen mondata :

Most legyőzeténk, de csak azért hódolunk,
Hogy biztosabb legyen egykor diadalunk.

Ez valóban oda céloz a Wesselényi-összeesküvésre; Arany maga mondja ezt a kéziratra tett jegyzetében : „később az úgynevezett Wesselényi összeesküvésben, amint tudom, nem kis szerepet játszott Murány és asszonya” — a jövőnek ez a felvillantása azonban, nem is annyira Kádas, mint inkább az olvasó számára, egyáltalán nem jelenti azt, mintha Mária fejlődése kimutathatóan az összeesküvés felé tendálna, mintha hirtelen átállásával már az összeesküvést akarná előkészíteni, mintha ez valóban „új harc kezdete” volna. A jelzett végső perspektíva elégtétel a történelemnek, de nem következik a mű alkatából, amelynek hősnője mondja : „Pártomat elhagyom, hogy kövessek férjet”. Mint láttuk, Arany maga is „önkéntesen felkarolt pártérdek”-et helyez a nő lelkébe, nem valami mélységes szenvedélyű meggyőződést.

Szerzőnk konstrukciójából következik, hogy a murányi kalandban valahol a népnek is jelen kell lennie. Hol is találhatná meg másutt, mint a vörösségben ? Nem tudom, hányan lehettek, de mindjárt „várvédő tömegekké” lépteti őket elő ; az ő magatartásuk akadály a szerelem kibontakozásának. „A várvédő tömegeket a költeményben a vén Kádas képviseli”, „a vén Kádas tiltakozása a nép tiltakozása”

„Mert, bár tied a vár, az őrség is tiéd,
De Rákóczi birja a katonák szívét :
Csak egy lázasztó kell... aztán ki bír velek ?
Isten óhat ugyan, de én nem felelek.”

(*Murány ostroma*)

„S Kádas csak akkor nyugszik meg végképp, amikor Szécsi Mária ismét felvillantja előtte a Habsburg-ellenes harcok perspektíváját. Miután visszaadja Kádasnak a kardját, így beszél :

„Kösd fel öreg — monda Mária nevetve,
Most legyőzeténk, de csak azért hódolunk,
Hogy biztosabb legyen egykor diadalunk.”

Arany itt is meglát valami igen jelentőset. Murány ostromát valóban Venus döntötte el, de felvillantja, hogy Murány eleste a harc új kezdete. Venus eldöntheti, merre forduljon Szécsi Mária szíve, de a szerelem istennője sem dönt az ország sorsának kérdésében, mert itt a végső szót a néptömegek mondják ki. „Még alább : ez voltaképen Arany színvallása a népmozgalmak és a nemesi vezetés kérdésében : a Murány ostromában „a népnek a nemzeti érdekek mellett önálló szerepét hangsúlyozza”. Arany soraiból ezt kiolvasni kb. annyit jelent, mint mázsás súlyt akasztani egy cérnaszálra. Nem is szólva, hogy Kádas, a néptömegek képviselője, mikor Wesselényi diadalát látja, siet megtenni maga is hűségnyilatkozatát, — s csak ezután hangzanak el Mária jövőt sejtető szavai.

Hermann szerint Arany 49 utáni magatartását olyan kérdések mozgatják, amelyeknek, „alapja, talpköve éppen a nép viselkedése, a plebejus tömegek mozgása”. „Az, hogy a paraszti tömegek most forradalmi demokrata vezető nélkül maradtak, súlyos teherként nehezedik Arany lelkére. Ugy érzi, hogy még Petőfi is sok mindenben csalódott volna. Talán éppen úgy csalódott volna egyes politikai elképzeléseiben, a népmozgalmak erejébe vetett hitében, ahogy feleségében, a halála után máshoz nőül ment Szendrey Júliában. S Arany így szólaltatja meg A honvéd özvegye c. versében Petőfit :

„De nem vádollok... oh e vádat
Inkább magamra emelem :
Annyi őszinte érzemenyért,
Mit eltékozla kebelem,
Annyi reményért, mely csalárd lőn,
És annyi esztelen hitért,
Szerelmemért, mely végtelen volt...
És íme most itt van : mit ért!”

Kétségtelen, hogy itt nemcsak a szerelmi csalódás problémáját pendíti meg Arany, hanem az általános csalódását is. De miben csalódott volna Petőfi is? Nyilván a nemzetközi népmozgalmak erejében.” Petőfinek ezt az esetleges nagy csalódását, illetve Arany ilyen sejtelmét kár

A *honvéd özege* idézett szakaszával bizonygatni: a szövegben nyilvánvalóan a szerelmi csalódás, illetve a Szendrey Júlia alakja és viselkedése körüli kételyek szólnak meg, Petőfi szájába adva. Csak meg kell nézni az összefüggést: az előző szakaszt, amely a nő elleni vádak fel is sorolja:

Eldobtad a tiszteletes gyászt,
Korán vetéd el azt, korán,
Maglehet, e gyász néha-néha
Emlékeztetett volna rám:
És eldobád — hajh, mint csalódtam —
Azt is, aminél egyebet
Alig szeretnél bennem: egykor
Hiú bálványod... nevemet.

Ahány sor, mind a nő, a hitves iránti csalódást sugalmazza.

És így lehetne még sorolni a példákat tovább. A *hamis tanú*ban is konkrét társadalmi mondanivaló van: a parasztok fő problémája ekkor a tagosítás; ennek segítségével, t. i. a birtokaik közé beékelt parasztparcellák kisajátításával a földesurak kárpótlást szereztek maguknak a jobbágyfelszabadításért. „Ez a ballada tehát tiltakozó ellentmondás azzal a rendszerrel szemben, mely hamistanúk segítségével fosztja meg a parasztot létalapjától, a földtől.” (169. lap). Minderről a költeményben egy hang sincs; a kiindulás két parasztfalu, Köröstarcsa és Körösladány határpöre; földesurat nem látunk, parasztokat sem; azt se tudjuk meg, kinek a tulajdonában van a vitás földdarab. — A *Keveházában* Arany „a szabadságharc ellenpéldáját igyekszik megmutatni. Egyfelől azt ábrázolja, hogy a húnok és magyarok alárendeltsége a németeknek — melyből egész ideológiát teremtettek Deákék, s később folytatói egészen Prohászka Lajosig, mintegy hivatkozva az európai statusquóra — nem volt meg mindig. Éppen ellenkezőleg. A húnok több ízben győzelmet arattak a szászok felett, viszont, szemben az osztrákoknak 1849-ben az osztrák győzelem után követett eljárásával, kezét nyújtottak a harcosszász Detrének. Így válik azután a hún mondakör is Arany költészetében rendkívül fontos politikai tartalmak hordozójává, és így kerül a hún mondakör tengelyébe negatív figuraként a szász Detre, akinek tevékenysége az egész Csaba-trilógián végigvonul.” Itt nem is maga a belemagyarázás döbrent meg, hanem az a szemlélet, amely ennyit tud csak kiszűrni Aranyak ebből a csodálatos költeményéből. Egy könyv, amely címűl Arany esztétikáját írta, mintha észre se venné a költemény megalkotásában zsúfolódó esztétikai problémákat: az újszerű és mégis ódon epikus műformával való kísérletezést, ősi epikus szemlélet és hangnem megújítását, a hangot, a nyelvet, a verselést — mindazt, ami nyomatékosan jelzi, hogy Arany, ha talán nem teljes tudatossággal is, költői-esztétikai szempontból már maga mögött hagyta a Toldi korszakát. Hogy lehet fejlődésrajzot adni Arany epikai szemlélete alakulásának érzetése nélkül?

Csak ilyen szűk látókörű esztétikai felfogásról érthetjük azt meg, hogy a Katalint, Arany első epikus művét a nagy katasztrófa után, elhibázott alkotásnak minősíti. Magára a Katalinra nem akarok dicsérő jelzőket aggatni; talán elfogulttá tesz a számos olvasásémlék, amelyek elseje még diákkoromban nyúlik vissza; — gondolom mégis: nem én vagyok az egyetlen, aki ebben a műben Arany tehetségének egyik legnagyobb diadalát látja. Legelőször is helyre kell igazítanom Hermannnak azt az állítását, hogy „a Katalin balsikerét” Arany „maga is érezte”, s hogy Erdélyihez írt ismeretes levelében „bírálja is saját művét”. Arany ezt mondja: „byroniassá akarván tenni, nagyon elhalmoztam képekkel”; de különben az önmaga iránt mindig túlzottan szigorú Arany éppen az a költőnk, akinek műveivel való, sokszor hangoztatott elégedetlenségét nem kell komolyan venni. Persze érdekes kérdés: hogy lehet ezt a kis remekművet úgy olvasni, hogy remek voltát ne vegyük észre? Hermann akadnak, legalább egy-egy részletmozzanatban elődei: Salamon Ferenc, aki talányosnak érzi azt, hogy a költő, szerinte, egy letűnt irodalmi korszakhoz tér vissza, Erdélyi, aki nem veszi észre, hogy a költemény jambusokban van írva, és Péterfy, aki szerint „Arany sehosem annyira pusztán virtuóz, mint e beszélyében”. Persze, furcsa dolgok sülnek ki abból, ha valaki ragaszkodik ahhoz, hogy itt is mindenképpen valami konkrét társadalmi mondanivalót találjon, ha nem tud elképzelni műalkotást „leleplezés”, „bírálat” nélkül. „Le akarja leplezni az apa, egyben feudális várúr kényúri hatalmát”. „Arany itt a verses-regény műfajában még egyszer megkísérli, hogy a feudalizmusról a népi világkép és esztétika nevében mondjon kritikát.” Most már csak egy mondvincsinált elmélet kell, amely szerint „erre a kritikára a verses regény műfaja kevésbé alkalmas” és kész az ítélet: „így jön létre törés a téma és a műfaj közt, s ezt a törést a legnagyobb művészet sem tudja áthidalni”. Aranyak nem is illik a verses regény műfaja, mert ez „nemcsak a kapitalizmus kialakulása révén létrejött helyzetképet vetíti elénk”, hanem „a polgári alapra orientálódó nemesi fiatalság” problematikáját; „mármost

mit kezdjen ezzel a műfajjal Arany? Ő nem nemesi költő, hanem paraszti". A szép okoskodás összeomlik: a Katalin műfaja nem verses regény, nem is akart az lenni, s Aranynak nem az volt a szándéka, hogy a feudalizmus rémségeit leleplezze, annál kevésbé a nép nevében. A szolgák lázadásának jelene, bármily figyelemre méltó, Hermann szerint is csak epizód; Aranyt, aki eszme, anyag és műfaj egységének művésze, bizonyára semmi nem gátolta, hogy ezt a motívumot végigvigye a cselekményen — ha csakugyan ilyesmi lett volna a szándéka. Őt azonban, mint már korábbi méltatói kifejtették, inkább érdekelték a bőszenvenedélyek, a hullámzó lelkiállapotok, amelyeket mély beleérzéssel tud festeni; érdekelt a téma és a forma azért is, mert módot nyújtott szubjektivitásának, líraiságának lappangó, a tárgy és a művészet mögé rejtett kisugároztatására. Tárgy és műfaj közt sem érzek ellentmondást, sőt feszültséget sem; a kisebb költői elbeszélésnek ezt a változatát Byron éppen az ilyen történetek számára alkotta meg. Lehet beszélni feszültségről a tárgy és a költő szemléletmódja kivitelezése között (lovagromantika-lélektani realizmus); ezúttal azonban Arany maga kereste ezt a diszharmoniót, hogy művészte teljes latbavetésével legyőzhesse.

További részletezés helyett csak utalás még néhány képtelenségre. Petőfi *Az apostolban*, „azzal, hogy in medias res kezd az eseményeket, arra készíti az olvasót, hogy helyeselje Szilveszter útját”. Miért? *Az elveszett alkotmány* is „in medias res”, azaz keretszerűen, a cselekmény közepetáján kezdődik, tehát Arany arra készíti az olvasót, hogy helyeselje Rák Bendéék útját, még akkor is, ha a pocsolyába vezet. A *Bolond Istókkal*, pláne az I. énekkel kapcsolatban, ahol Istók még csak párnapos csecsemő, hosszú fejtegetést hallunk arról, hogy Istók azonos magával Arannyal: „Arany 1850-ben úgy látja, hogy ő maga képtelen kibontakozni a feudális Magyarországon, s ez a helyzet Istókkal is.” A költő azonosítása főhősével nemcsak itt, hanem a II. énekben sem felel meg a tényeknek; mint másutt kifejtettem, Arany művészi humorral festi meg saját torzképet. — Nagyida hős cigányai maguk árulják el a németnek gyöngeségüket: odakiabálják, hogy elfogyott a puskaporuk. Hermann értelmezése:

„Mindenesetre azonban ezzel a befejezéssel kapcsolatban el kell gondolkoznunk a nemesi tiszteteknek a szabadságharc alatt minduntalan megismétlődő érvelésén. Ez az érvelés azon alapult, hogy arra hivatkoztak: kellő fegyverzet hiányában a magyar hadsereg nem sokra mehet Windischgrätz vagy Haynau állig felfegyverzett seregével szemben. Mint történelmi dokumentumok is bizonyítják, a schwechati katasztrófát megelőző időben ezt a hangulatot terjesztették a magyar tiszték. Ilyen fajta magyarázattal indokolták azt, hogy nem vonultak a szorongatott forradalmi Bécs felmentésére.

Ez persze csak egy epizód. Aki azonban Görgey váci kiáltványától kezdve megvizsgálja, hogy milyen volt a szabadságharc tisztikarának hangulata, vagyis a magyar hadsereg nemeseinek közhangulata a forradalom idején, látni fogja, hogy ez döntő kérdés. S különösen fontos azokban az időszakokban, amikor az ellenséget sikerült visszaszorítani. Ebben az összefüggésben tűnik ki, hogy Arany János kritikája mennyire konkrét. Az osztrák csapatok visszavonulásáról beszél, s ugyanakkor a fáraó utódját úgy ábrázolja, hogy az elvonuló ellenség figyelmét ő maga hívja fel seregének hiányosságára. Ezzel Arany éppen a szabadságharc legkonkrétabb és legégetőbb, mondhatnók centrális kérdéséhez nyúl. Szatirikus formában ábrázolja a szabadságharc bukásának egyik leglényegesebb belső okát.”

Vagyis: Aranyt e mozzanat megírásakor az inspirálta, hogy a szabadságharc nemesi vezetői állandóan rámutattak a magyar hadsereg fogyatékos felszerelésére, felhánytak, túlzottan is a hiányokat, maguk árulták el gyöngeségüket az osztrákoknak. Érdemes-e szót vesztegetni rá, hogy a mű maga semmi támpontot sem nyújt ehhez a belemagyarázáshoz? Ha lappang ebben a mozzanatban kritika, az mindenesetre máshova vág, mint Hermann gondolja. És végülis, ez esetben hagyományos mondai mozzanatról van szó, amelyet Arany készen kapott.

Ennyi félreértésnek, 270 lapon végighúzóódó tévedések sorozatának kell hogy valami nagyon mély alapja legyen. A szerző maga ezt nem veheti észre, mert ő maga szilárdan erről az alapról okoskodik; a kívülállónak azonban nem ad nehéz munkát a diagnózis. Csak a dogmatikus előítéletek képesek az ember látását ily nagy mértékben megzavarni, elhomályosítani. Ezek az előítéletek lépten-nyomon elárulják magukat Hermann fejtegetéseiben; egyáltalán nem lappanganak; — talán le lehet számolni velük, ha odaállítjuk őket sorjában az értelem világosságába. Hadd említsem meg mindjárt, hogy nemigen van köztük olyan, amelyért Hermann a maga személyében lenne felelős.

Leginkább áll ez arra a történet szemléletre, amelynek talajáról Aranyt, Keményt, valamennyi Bach-korszakbeli írónk működését megítéli. A vezértéma itt: forradalom és forradalomellenesség, írók magatartása a bukott forradalom után. Ebből születik meg Keménnyel, Gyulaival kapcsolatban a forradalomellenesség vádjai. Pedig vitatható már a kiindulópont is: 49-ben nem arról van szó, hogy egy társadalmi forradalom elbukott, hanem arról, hogy egy nemzeti függetlenségi harcot levertek. Sem Kemény, sem Gyulai, sem Jókai nem

tagadták meg a polgári forradalmi követeléseket, március ilyen vívmányaival nem fordultak szembe, — ami bírálat bennük felbuzog, az a függetlenségi harcnak szól, annak vezetéséből, realitásából meríti táplálékát. 49 után bizonyos aggályokban, nemcsak a nemesi vezetésre, hanem az egész harcra vonatkozóan Arany is osztozott utólag; gondoljunk éppen Nagyidára, majd később a Keményi-versre és a Széchenyi-ódára; a zsarnokgyűlölet a Zord idő-ből épp olyan megdöbbenő erővel árad, mint Arany balladáiból — a szakadék tehát Arany és Kemény közt nem olyan óriási; azt, hogy Arany hogy gondolkozott 49 után a társadalmi forradalomról, hiteles adatok és vallomások híján nemigen tudjuk; az, hogy egyideig paraszti-plebejus alapon maradt, aztán lassan időszakoktól, nem egyéb föltevésnél. Ellenben valószínűsíthető az, hogy újabb függetlenségi felkelés esetleges kitörését aggasztónak, végzetesnek tartotta talán már 57—60 közt, de még 1861 táján is.

No de vitatható történetiszemlélet még nem zárja ki egy költői lángelme alkotásainak esztétikai megértését. Nyilvánvaló, hogy Hermann sajátos módszere mögött jellegzetesen esztétikai előítéleteket is fölfedezhetünk, — nem saját termése ezek sem; örökölte őket. Így mindjárt korunk művészetelméletének legkevésbé tisztázott pontját: lángelme, művészi alkotóerő és tudatos ideológia, politikai-társadalmi elmélet viszonyáról, ill. kapcsolatáról. Vajon csakugyan alapföltétele, vagy döntő tényezője-e a művészi alkotásnak az igaz, a helyes, a tudatos politikai ideológia? Teljes kizárólagossággal Hermann sem állítja ezt. Nézzük csak az idevágó nyilatkozatokat könyve 96. lapjáról:

„Ilyen átható és átfogó elmélet híján ment végbe az Arany-tragédia. Petőfi azért válik Arany számára olyan pótolhatatlanná, mert még a 48-as korszak sem nyújtott neki olyan ideológiai támaszt, amely eligazította volna a 49 utáni magyar élet útvesztőiben. Arany minden küzdelme, minden elméleti lépése arra irányul, hogy valamilyen módon sikerüljön egy új elméletnek, ha csak a csiráit, egyes vonásait is megadni, mely azután elméleti alapot adhatna a költői gyakorlat számára.

Mindezt két sajátosság tudomásulvételével kell tárgyalnunk. Az egyik az, hogy bár voltak és vannak művészek, akiknek ilyen elméleti alap nem áll rendelkezésükre, mégis igen komoly népi alkotásokat tudnak teremteni. Tehát ebből az következik, hogy ilyen jellegű elméletnek nem kell minden esetben a művészi alkotás hátterében, annak gondolati alapjaként jelen lennie. Pusztán arról van szó, hogy bizonyos művészi utak és bizonyos korszakok — első sorban a reakció nyílt támadásának korszakai — megköveteltek egy ilyenfajta ideológiai, elméleti alapot. Ennek híján a haladó költő mindig tévelygésekre ítéltetett ezekben a korszakokban.”

Tehát Aranynak, mivel a reakció nyílt támadásának korában élt, okvetlen szüksége lett volna az ideológiai, elméleti alapra, tragédiájának egyik oka éppen ennek hiánya. Ahogy később olvassuk: „Arany szinte élete végéig nem találta meg azt a talajt, amelyre szilárdan állhatott volna. Nem lelte fel azt a biztos világnézetet, amelynek nyomában költői alkotása kitereltesedhetik.” (111. l.) Maga a ténykérdés is kételyeket ébreszt: ennyire bizonytalan és gyámoltalan aligha volt Arany. A kérdésnek mindenképpen van egy elvi oldala: mi az, amit a műalkotás kifejez, és hogyan fejezi ki? A nagy lángelme nyilvánvalóan kifejezi önmagát egész világával, egész korával együtt, de mindenesetre az esztétikum konkrét nyelvén és síkján. Tartalmazza tehát a művész világnézetét is, társadalmi-politikai állásfoglalását, helyesebben magatartását is, de a műalkotás szempontjából nem szükséges az, hogy ezeket tudatosan kifejecesedtetten, fogalmi tisztázottságban tartalmazza. Sőt az sem szükséges, hogy a művész maga tudatosítsa őket. A múltból nagy alkotók és nagy művek sokaságát lehetne példának idézni — s az ideológiai tudatosság szerepe mindjárt problematikusává válik, mihelyt az irodalomból a festészet vagy a zene területére lépünk. A festő Feuerbach és társai nem lettek attól jobb művészek, mert munkájukhoz imádsággal és böjtöléssel készültek.

Ami pedig magát Aranyt illeti, politikai és társadalmi nézeteit 49 után egyre fokozódó homály borítja; lehettek ingadozásai-átalakulásai, de ami a szó igazi értelmében vett világnézetet illeti, az Aranyban időleges ingadozásai ellenére is mindvégig szilárd maradt; beszél erről egy aránylag korai költemény: a *Gondolatok a békekongresszus felől* — meg egy kései: a *Honnan és hová?* A politikai nézeteiben beállt változások, majd a végső politikai passzivitás nem áll útjában olyan remek megalkotásának, mint a Buda halála vagy az Öszikék. Egyébként már egyike 1956-os irodalomtörténeti ankétunk helyesbítette a gyakran előforduló vulgáris felfogást: az író magát a kort tükröztesse, ne a kor társadalmi-politikai tudatát.

Értsünk szót mégis. A tudatos és határozott politikai állásfoglalás nem *conditio sine qua non*-ja az irodalmi és művészi remekek létrejöttének. Ha megvan, a valódi tehetséget támogathatja ilyenek alkotásában; de a kontárból semmiképpen sem tud nagy művészt elővarázsolni. A határozott és tudatos, helyes elmélet követelményének felállítása nem is önmagában hibás, hanem következményében: aki ehhez ragaszkodik, igen könnyen eljut oda, ahol Hermann áll: a műalkotásban csak ideológiai szócsöveget lát, s amikor elemzi, nem keres

és nem tud találni mást benne, csak ideológiát. Hallatlan szimplifikálás születik ebből, nemcsak egyes művek magyarázatában, hanem az egész fejlődésrajzban is. Mindkettőre röviden utaló példa:

A *Török Bálint*ban Arany „nemcsak a maga, hanem a magyar haladás problematikájáról is vall”. „Ebben a versben ugyanis éppen az a probléma, hogy a magyarok hogyan tudnak politizálni akkor, amikor két ellenség kétfélel szorítja őket”. Ezért kár volt Aranynak verset írni, elmondhatta volna vezércikkben is.

Ami a fejlődést illeti, azt a valóban sokrétű, világnézeti, magánéleti, kortörténeti és esztétikai, alkotásbeli problémákkal terhes időszakot, amelyet Arany életében a Bach-korszak jelent, Hermann levetíti arra az egyszerű kérdésre: vajon Arany paraszti alapon maradt-e, plebejus demokrata alapon maradt-e, mint 49 előtt. Ez a közelebről ki nem fejtett paraszti szemlélet és paraszti esztétika olyan bűvös kulcsa válik, amellyel Arany minden művét és minden nyilatkozatát meg lehet fejteni. (Nehogy a fejemre olvassák, hadd térek ki zárójelben Hermannnak e szóhoz fűződő félreértésére (173. l.). Arany Pákhhoz intézett levelének van egy mondata, amely így kezdődik: „Én, paraszt esztétikámmal...” Milyen könnyű erre a két szóra lecsapni, ahogy Hermann teszi: Arany esztétikája „paraszt esztétika” — saját szavai szerint. Pedig Arany csak azt akarja mondani, hogy az ő esztétikája nem könyvek-ből tanult, nem rendszeres, nem elvontan teoretikus; pusztán a maga józan érzékéből fakad.) A *nagyidai cigányok* „a szabadságharc plebejus kritikája”, Aranyt 1849 után „a paraszti felfelétörés problémái töltik el, ezek determinálják művészetének alapjait”; az elbeszélő költemény a paraszti felemelkedés ábrázolásának szükségszerű terméke; Arany 49 után „ugyanannak az osztálynak a kifejezője, mint 1849 előtt volt” s így halljuk ezt még jónéhány változatban. Maga az alaptétel is vitatható — hát még, ha elgondoljuk: mi mindent szorít háttérbe ez a formula, ami mind motiválta Arany Bach-korszakbeli költészetét.

Szabad legyen végül ennek a pánideologizmusnak a legvésebb következményére, Hermann könyvének legártalmasabb előítéletére rátérnem. A 153. lap táján szól arról, hogy 1852 elején leplezték le és fojtották el Erdélyben a Mack-féle összeesküvést; Aranyak is tudni kellett róla, sőt talán visszhangot is adott rá költészetében. Miért nem lehetne ez a visszhang az *Enyhülés* című vers. Idézem:

„A történelem felvetette új problémára mindjárt ebben a korszakban keletkezett első költeménye is utal. Ennek a címe: *Enyhülés*. A vers nyilvánvalóan 1852 januárjában keletkezett. Először az *Értesítő* közölte 1852 február 5-én. A kéziratban csak az 1852-es dátumot olvashatjuk a vers alatt. Valószínűleg éppen a székelyföldi összeesküvés leleplezése után íródhatott, talán csak egy nappal a hír vétele után.

„Tegnap a remény is eltört,
Az utolsó árboc,
Csupán a kétség kötött egy
Gyarló deszka-szálhoz:”

Ezek a sorok világosan mutatják, hogy az előző korszak utolsó reményszikrája is elveszett. Elveszett azzal, hogy ezt a mozgalmat vérbefojtották.”

De akkor miért „*Enyhülés*” a vers címe és témája, ha azt akarja mondani, hogy az utolsó reményszikra is elveszett? És ha a vers egy nappal a hír vétele után keletkezett („Tegnap...”), mi vigasztalhatta meg oly hirtelen a költőt, hogy az előbbi sorokat így folytassa:

Ma fölöttem és alattam
Ég és tenger síma,
Zöld ligetnek lombja bókol
Felém, mintegy híva.
Nem török a szenvedő szív
Oly könnyen darabbá...

Nyilvánvaló, hogy a versnek a Mackék leveréséhez való kapcsolása merő önkény; néhány vers-sornak összefüggéséből kiragadott torz interpretálása, mindjárt ki nyíltan, skolasztikus módszer.

De nem ez a módszer mégsem a legmegdöbbentőbb, hanem a mögötte rejlő dogma: az, hogy a költeménynek mindig föltétlenül azt a két-három hetet vagy hónapot, esetleg csak két-három napot kell kifejeznie, amelyben keletkezett. Főlölslegesen tartom esztétikailag cáfolni ezt a követelményt; nyilvánvaló, rajta lehet a művön keletkezése idejének közvetlen bélyege is, de el is maradhat, és jaj neki, ha csak az van rajta és semmi több. Inkább Hermann ilyenirányú gyakorlatát, amelyet annakidején Az ember tragédiáján is kipróbált, szeretném illusztrálni.

A *Bolond Istók*ban a „korproblémák” jelennek meg; érdekes, hogy mindig csak problémák, sohasem érzelmek, élmények, hangulatok, helyzetek stb. A balladának is megvan mindnek „a konkrét társadalmi mondanivalója”. Aranyt, „a paraszti költőt, az epikus

állandóan a konkrét napi feladatok kötik le". A mintapéldányt ehhez az elmélethez a *Toldi Estéje* elemzése szolgáltatja. Idézni kellene az egészet; de talán néhány kiragadott mondat pótolhatja ezt. „A konzerváló törekvés, ami már 48-ban jelentkezett, még tovább erősödött 48 után, amikor az egyre fejlődő kapitalista viszonyok talaján a magyar nemesség a leggőrcsösebben ragaszkodott régi létformájához, a külsőségek megtartásához. S ezt a ragaszkodást ábrázolja egészen világosan és finoman Arany a Toldi estéjében, elsősorban azért, hogy a Toldival szembenálló embereként éppen az apródokat ábrázolja.” „De a problémák nemcsak ebben az irányban bonyolódnak. Bonyolódnak a parasztság szempontjából is. Az, hogy a parasztság nem a fejlettebb termelést képviseli az előző társadalmi renddel szemben, szükségszerűen problematikussá teszi a parasztság helyzetét is. A lovag-paraszt Toldi halálakor Lajos király utal a puskapor feltalálására. Arra irányítja a figyelmet, hogy új korszak következik, ahol az ész fog uralkodni.

„Toldi vagy nem Toldi... hull előtte sorban!
Az ész ereje győz abban a kis porban!”

Ami a pesti plebejus tömegek számára csak örömdetes, s amiért Petőfi így lelkendezik

„Tenger-kéj veszen körül,
Közepében lelkem fürdik...
A madár röpköd csak eddig,
Most az ember is röpköd!”

(*Vasúton*)

— az Toldi számára új problémát, új nehézséget vet fel. A technikai fejlődés mást jelent a városi plebejus és mást a paraszt számára. A harc újra kezdődik: vagy a paraszti Magyarország veszi kezébe az új technikát, de ez esetben le kell számolnia régi illúzióival, vagy az uralkodó osztály helyezkedik az új technika alapjára.” A Toldi Estéje tehát, legalábbis részben, „a parasztságnak a technikai fejlődéssel kapcsolatos belső problematikáját” szövegezte meg. A mű humora abból adódik, hogy Arany „maga is jól látja a parasztság helyzetének fonákságát, amikor az a 48-as forradalomba nemesi vezetéssel kénytelen beleemenni.” Nem méltatlan ehhez a szemlélethez az a tömör líraelmélet, amelyet Hermann a 95. lapon ad.

„Az egyes műfajoknak pedig megvannak a bizonyos határai. A társadalmi tudat egyes területei, elemei, megjelenési formái más-más módon adnak irányítást a társadalmi élet és a valóság egészének kérdéseiben. Közülük éppen a líra az, mely egy korszakhoz, egy speciális korszakhoz kötődik. Egy meghatározott időszaknak belső problematikájára ad választ, és nem tűzheti ki a maga hatásának szükségszerű keretei között azt a célt, hogy bizonyos legáltalánosabb, legvégső problémák megoldását nyújtsa. A líra éppen szubjektivitásában — mely objektivitásától elválaszthatatlan —, és ebből kifolyólag naphoz kötöttségében él, csak így válik elevevé, s éppen ebben a mai-napiségében tartalmazza egy korszak sajátos lírai általánosítását.”

Ezt még Petőfi lírájára sem lehet egyetemesen elmondani, annál kevésbé pl. Berzsenyiről, Vörösmartyról, Vajda számos művéről, sem a világirodalom nagy lírikusairól.

Az eddig elmondottak alapján egyáltalán nem lep meg, hogy egy címében az „esztétika” szót viselő mű éppen esztétikai szempontból a legbizonytalanabb és semmitmondóbb. Adós marad legalapvetőbb, únos-untig emlegetett alapfogalmának, a „népi esztétiká”-nak közelebbi kifejtésével, még azokban a fejezetekben is, amelyeknek címül írja ezt a varázsszót. „A népi esztétika fogalma az 1849 előtti Aranytól” — olvassuk az első fejezet élén — maga a tárgyalás inkább Arany politikai nézeteivel foglalkozik. Elméleti alapvetését még bizonytalanabbá teszi az, hogy hamis értelmezést tulajdonít a „nemzeti költészet”-nek, Arany döntő elvének és költői célkitűzésének. Nem igaz az, hogy Arany a politikai tartalommal telített népköltészetet hívja nemzeti költészetnek. A „paraszti szemlélet” szóval a könyvben nagyarányú visszaélés folyik. Az irodalmi népiességről nem tud többet mondani, mint amit eddig is már a vulgarizáció számtalan változatában hallottunk és ismételtünk. Talán éppen egy ilyen igényű monográfia továbbjuthatott volna annál, hogy „népies”-nek nyilvánítsa nemcsak Aranyt és Petőfit, hanem Adyt és József Attilát is (39. lap); ilyen hígításban legfeljebb Gyöngyösi, Kemény Zsigmondot, no meg Gyulai Pált szabad kizárnunk a népiesek sorából.

Arany esztétikájának és költői gyakorlatának kétségtelenül legkorszerűbb, legtöbb tanulságot ígérő fogalma az *eszményítés*; ezzel kapcsolatban nyer értelmet az is, amit legnagyobb epikusunk realizmusáról kideríthetünk. Hermann számára az egész problémakörben csak egy az izgalmas, csábító feladat: választalat emelni Arany és Gyulai közé, hangoztatni Gyulai kisebbségét, s akárhogyan is, kimutatni, hogy Arany eszményítés-elméletében még mindig van haladó társadalmi mag, sőt, hogy ez az elmélet „a forradalmi

hullám utórezgése”. Talán fel is ujjongott, amikor a *Vojtina ars poëtikájában* felfedezte a „forradalmas ár” kifejezést, meg Arany jegyzetét arról, hogy az a bizonyos tabáni toronygomb 1849-ben volt fényes.

Alant a zölden tiszta nagy folyam;
Mint egy smaragd tő bércek közt, olyan;
Meg nem legyinti szellő s fecske szárnya,
Csak mélyén lüktet forradalmas árja...

Lenn a Tabánban egy toronytető
Gombjának fénye majdnem égető...

(„Ez 1849-ben volt így”. Arany jegyzete)

„Éppen ebben az időszakban és ebben a viszonylatban nem véletlen, hogy a természeti kép felidézése is 49-ről beszél. A külső színen nyugalmas folyó, melynek mélyén a forradalmas ár lüktet, arra vár, hogy ábrázolják. Nem az utca látszólagos hangulatát kell ábrázolni” — azaz: ime Arany is azt kívánja, hogy az életet, a társadalmat forradalmi mélységeiben ábrázoljuk. (243. lap.) Nos, merész képzelet felfedezheti a 49-ben fényes, azóta (1861-re) elfakult toronygombban a forradalmi gondolat szimbólumát; hogy az életből, a valóságból mit és hogyan kell ábrázolni, azt elég világosan megmondja maga Arany, a költemény egyéb soraiban. „Az utcán por, bűz, német szó, piszok” — de a folyó tükreben

... mikép

Tündéri álmom, az előbbi kép
Tisztára mosdva, felfordítva ring...
Ábrándos lelkem a hullámba mélyed,
Vágyban elúszva bűvárlom a mélyet...

no most kellene a mélyben a forradalom utórezgését megtalálnia — de nem:

Itt, itt, a nimfák, itt a kháriszok...

S a döntő sorok

Nem a való hát, annak égi mása...
Ez önmagánál szebb, dicsőbb természet:
Egy szóval ... a költészet.

„Idea: eszme. Nem szó, nem modor” — tiltakozik Arany, „hogy némi kőszá föllengésben áll a híres eszmény, vulgo: *ideál*”; s miközben a leghatározottabban elutasítja a „konvencionális”, az üres, a klasszicizáló eszményítést, számos prózai nyilatkozatában próbálja pozitíven is megmondani, hogy az igazi eszményítést milyennek gondolja. Való igaz, hogy különbséget tesz felszíni valóság és mélyebb igazság között, de ez utóbbinak közelebbi körülhatárolását nem adja; a Bulcsu-bírálatban olyasféle meghatározást ad a költészet céljáról, hogy azt Gyulai is elfogadná: „az emberi szív rejtélyeit akár alanyilag (líraban), akár tárgyilag (epikai költeményben) minél igazabb kifejezés által feltüntetni”. A szociális irányzatossággal kapcsolatban kételyei vannak, lásd a Hebbel-bírálatot, még az irányregényről is azt vallja: „dobhat föl megoldatlan társadalmi kérdéseket, ámbár itt is áll az, hogy a regény nem *mivel*, hanem *dacára* hogy ilyenekkel foglalkozik, lehet jó költemény”. Már Mitrovics észrevette Arany prózájában azt a példát, amelyen maga a költő szemléltető oktatásként mutatja meg, milyen bőven értelmezi az eszményítés fogalmát. Petőfi Ebéd után c. versét elemzi a *Töredékes gondolatok* III. szakaszában, s kiderül, hogy ez az „eszme” mint esztétikai valami, lehet akár valami egységes hangulat vagy szemlélet is. A Szeptani Jegyzetekben is annyit kíván csak, hogy az eszme a „jó és igaz” legyen, de körét ennél jobban szűkíteni nem kívánja. Természetesen ragaszkodik a „reál”-hoz, az eszmény konkretizálásához; ennek kifejtésére szenteli a II. és III. „Töredékes gondolat”-ot. Jellemző, hogy míg a „nemzeti”-t a konkretizálás elengedhetetlen fokozatának tartja, a népit már mellőzhetőnek is véli: „A szépnek tehát nem lehet megtagadnia, büntetés nélkül, a *nemzetit*; de a népiesre nem szorul okvetlen”. „Azon költészet, mely reál vegyületűnek mondatik, elfogadja az időbelit, az esetlegest, a különöst, például: nemzeti, népi, sőt egyénit is, de nem mint *lényeg*et, mert akkor megszűnnék költészet lenni, hanem mint formát, melyben nyilatkozik.” Ennyi önvalomással szemben aligha nyom valamit az Ars poëtika „forradalmas ár”-ja; lehet, hogy a hasonlat politikai éle bújkált a költő agyában — de csak mint felvillanó ötlet, semmiképp sem eszményítés-elméletének alapvető gondolata nyánánt.

Egy szót még, mielőtt befejezném, Hermann művének legfőbb mondanivalójáról, amelyet még fejezetcímeivel is oly meggyőzően akar sugalmazni. Volt-e hát Arany-tragédia, és olyan volt-e, ahogy ő elképzelte? Ilyesféléről nem most esik először szó, Tragikus hősnék

látja Aranyt már Riedl, folytonos belső küzdelmeire célozva ; a népiek és Németh László áttolják a hangsúlyt a 65 utáni idősakra, a hallgatás éveire, amikor Arany az Akadémia „foglyává” lesz, és nem tud többé szabadon kibontakozni. Az irodalomtörténeti közvélemény azóta is ezekhez a hallgató évekhez kapcsolja a tragédiát, s okai között rendre megnevezi leánya elvesztését, a nyűgös titkári hivatalt, legfőképpen mégis azt, hogy a kibontakozó dualista-kapitalista rendszerben nem lehetett őszinte : amit vártak tőle, nem hangzott össze azzal, amit mondani tudott volna. Amíg azt hiszi Arany, hogy ez összhang nélkül nem tud költeni, addig el is hallgat ; végülis lebűvészkedi magáról a vélt és valódi társadalmi követelményeket, s magának, közönség nélkül írva megalkotja az Őszikék remekeit.

De Hermann István nem így gondolja. Nála a Világostól a Buda haláláig terjedő időszak az Arany-tragédia lassú kibontakozásának kora, s tetőpontját éppen a Buda halálában éri el. Furcsa módszerrel jut el szerzőnk erre az eredményre. Jóformán csak Arany ideológiáját vizsgálja, azt is, mint láttuk, elég vitatható módszerekkel, s miután, úgy véli, csalhatatlanul megállapította, hogy Arany fokozatosan letér a „népi” alapról, fokozatosan közeledik Deákékhöz, ezekből a vélt vagy valódi ideológiai tévelygésekből könnyű meghozni az elmarasztaló ítéletet a költő Arannyal szemben is : hiszen az ideológiai hanyatlásból mi következhetneek egyből költői hanyatlásból? Mindez azonban nem egyéb a szuralizmus vulgarizáló látásánál. Maga Arany politikai eszméiségének fejlődése is megoldatlan kérdés még, s ha valaki komoly tudományos módszerekkel nekifog egyszer, annak a kiegyezés egész problémakörével kell szembenéznie, s azt sem szabad elfelejtenie, hogy a kiegyezésben létrejött új államalakulat lenini bírálata sem tisztán negatív.

No de a költőnek legpozitívabb eredményeit mégiscsak műveiben kell keresnünk, nem politikai eszméinek vagy esztétikai elveinek alakulásában, amely nem okvetlen párhuzamos és nem is feltétlen egyrangú művészi alkotásaival. Addig pedig, amíg a költő remekműveket hoz létre, nem lehet komoly baj elméletével sem. Ha tehát — Hermann nyomán — úgy fogunk fel, hogy Arany, politikai és esztétikai nézeteinek hanyatlása folytán költőileg is csökkent értékű műveket hoz létre, akkor a leghatározottabban ki kell jelentenünk, hogy ilyen Arany tragédia sem 1865 előtt, sem azután nincsen. Van mindenesetre többször is irányvesztettség, iránykeresés, meg hasonlottság — de van, különösen éppen a Buda haláláig, hősies küzdelem, a költő és ember Arany hatalmas erőfeszítése, amely éppen a kritikus évtizedben nagy diadalokat, nagy művészi pozitívumokat is tud teremteni. Szinte megfelfejthetetlen, hogy jut Hermann odáig, hogy ezeket nem veszi észre.

Ekkor alkotja meg Arany a realizmus új változatát, az eszményítő realizmust, amely éppen nem marad el a magyar realizmus 48 előtti szintje mögött, sőt erkölcsi eszméiségben, lélektani mélységben, a nemzeti jelleg kiemelésében, a műforma erejében és a művészi hagyomány megelevenítésében vetekszik vele. Éppen a Buda halála ennek az eszményítő realizmusnak a tetőpontja és reneke, s ezen nem változtat az sem, hogy az epigonok kezén ez a szemlélet elsekélyesedett. Más nagy stílusoknak is ez a sorsuk.

Eddig kellőképp nem becsült nagy diadala Aranynak a Bach-korszak alatt alkotott új típusú lírája : egy lépés előre a Petőfi-típusú közvetlen, lazább kötésű lírától a rejtőzködő, többszólamú, műalkotásjellegű lírához. (Erről Baránszky-Jób László sajtó alatt levő tanulmánya szól bővebben.)

Utat tör a nagykorúsi Arany számos elméleti-esztétikai kérdésben ; az *Irányok*, a Frankl-bírálat, a Tisza Domokoshoz írt levelek fejtik ki ma is helytálló gondolatait eszme, tárgy, műfaj, forma szükségyszerű összhangjáról s a lírai igazság követelményéről és változatairól. Hogy ez a tizenegynéhány év termett töredéket, talán selejtet is, mindez csak emeli a nagy alkotások értékét, pláne ha hozzávesszük Arany emberi nagyságát, aki éppen a töredékek tanúsága szerint mindig a legszigorúbb bírása önmagának.

Nagy alkotók sorsához hozzátartoznak nemcsak a nagy diadalok, hanem a nagy félreismerések is. Aki a Dante- és Faust-kommentárok extravaganciáit ismeri, az nem lepődik meg Hermann skolasztikus módszerén sem. Mégis : irodalomtudományunk jelenlegi helyzetében nehéz elnyomni a kérdést és az aggályt : vajon méltó-e ez az eljárás a marxista szemlélethez, amelyet a valóság és a tények tisztelete jellemez, s amely minden jelenséget a maga helyén és a maga idejében igyekszik megmagyarázni?

Bírálatomat verses idézettel kezdtem, hadd fejezzem is be verses utalással. Szeretném a megbírált könyv szerzőjét Goethe versikéjére emlékeztetni, amely e szavakkal kezdődik :

Gedichte sind gemalte Fensterscheiben . . .

A vers, de a költő életműve is olyan, mint a színes üvegablakú középkori épületek. Aki csak a küszöbről pillant beléjük, homályt és sötétséget lát. Ahhoz, hogy a teljes színpompát észrevegyük, be kell jutnunk egészen — ezek Goethe szavai — a szent kápolnába.

ADATOK ÉS ADALÉKOK

RUBINYI MÓZES

MIKSZÁTH RIMASZOMBATI DIÁKÉVEI

Tudjuk, hogy Mikszáth az 1857—58., 1858—59., 1859—60., 1860—61., 1861—62., 1862—63. években a rimaszombati gimnázium tanulója volt. Rimaszombati diákéletéről kevés konkrét és helyes adat került be a Mikszáth-irodalomba. Várdai Béla 1910-ben megjelent Mikszáth-monográfiájában írja: „Elmult tiz éves Mikszáth, mikor szülei 1857 őszén beadták a rimaszombati egyesült protestáns gimnáziumba. Kijárt ott hat osztályt, többet nem járhatott, lévén az az intézet akkor még csak hatosztályu.” Várdai Törs Kálmánnak, Mikszáth iskolatársának életrajzi följegyzéseit idézi, midőn megállapítja, hogy Mikszáth „bizony gyenge tanuló volt egész diák-pályáján”. Rimaszombati tanárai közül Várdai Baksay Istvánt említi, aki a matematikán kívül tanította a történelmet is. Említi Várdai Szeremley Károlyt is, „kinek frappáns, eredeti beszédén, képein, hasonlatain a bölcs humor derűje ragyogott, egy-egy találó hasonlattal jobban fején találta a szöveget, megértette a szóbanforgó dolgot, mint mások hosszú, száraz magyarázatával”. Egy évvel Várdai könyvének megjelenése után írta Gyöngyösy László 1911-ben Mikszáthról szóló könyvét. Ő írja ebben a könyvében (22. lap): „1860. év őszén (!) került a kis Kálmán Rimaszombatba. Mikszáth 1867-ig (!) volt itt. A gyenge tanulók közé tartozott. Egy osztályt meg is ismételt. De innen datálódik az irodalom iránt való első gerjedelme. Mikszáthra mérhetetlen hatást gyakorolt egyik tanára, Szeremley Károly. Mindig kegyelettel őrizte szívében a kitűnő tanár emlékét, kinek értelem- és kedélyfejlesztő magyarázatai saját állítása szerint íróvá kellett lennem.” Feltűnő, hogy se Várdai, se Gyöngyösy nem ismerik *Fábr Jánost*, aki először írta volna be a gimnáziumba s kinél az úgynevezett „felvételi vizsgát tette” (i. Mikszáth Kálmán élete és művei az összes művek bibliográfiájával c. könyvem, Budapest. 1917. 11. lap). A vizsga nem nagyon sikerült: „*Az írásban is igen gyenge*” — mondta Fábr. „De hát gazda lesz belőle, arra jó lesz, ugysem lesz ebből akadémiai tag.”

Fábr János kitűnő, lelkes pedagógus volt (1830—1907). Halála alkalmából írt róla Mikszáth a Vasárnapi Ujságban, s nekrológját a Franklin Társulat Mikszáth Kálmán Hátrahagyott Munkái 1. kötetében (167—176. lap) adta ki. Mikszáthnak Fábr tanárról írt nekrológja mutatja, hogy Fábr tanár úr mély hatással volt a költő gyermeki lelkére. Ez a nekrológ irányított bennünket Fábr tanár egyéniségéhez és följegyzéseire, melyek konkrét számszerű adatokkal világítják meg a költő rimaszombati diákéveit. Fábr tanár úr egyszer Teleki László halálát adta fel, „hogy írjuk meg vagy prózában, vagy versben, akinek hogy adatott”. „Én” — írja a költő — „ahelyett a *Teleki mennybemenetelét* írtam meg. Istentelen, merész ötletem volt, nem tudom, honnan szedtem s éppenséggel nem állt a Pestalozzi által helyeselt alapon.

Az Isten kényelmes hálókabátban ül trónusán, midőn Szent Péter jelenti, hogy Teleki László érkezését jelzik neki a földről. Az Ur élénken rendeli el, hogy egy sereg angyal repüljön jó messze elejbe s kísérik be illő tisztelettel, sőt a klapanciáim szerint gróf Széchenyinek is két szárnyat rendelt, mondván:

*Ime, Uramöcsém, a szárnya itt vagyon
De igyék egy kicsit, majd mehet oszt nagyon.*

Addig-addig beszélgetnek, politizálnak ezenközben Széchenyivel, hogy eltelik az idő s Szent Péter riadtan fut be, hogy itt jön már, most lép be a kapun, mire az Ur bosszankodva néz végig magán: „Ejnye, a kutyafáját és én slafrokban vagyok itt. Hamar ide a mentémet!”

Fábr tanár ur nemhogy összeszidott volna a versért, pedig el voltam rá készülve, hanem beszaladt a szomszéd osztályba a nagyhasu Miklovics tanár urért, hogy jöjjön az is

1857—8. isk. év. I. félév

Mikszáth Kálmán rimaszombati diákévei

I. osztály	Természettudj.: Állattan			Magyar nyelv			Írásbeli feltevények
	teffogás	előadás	tárgyismeret	olvasás	előadás	nyelvtan	alkalmazás
43. Mikszáth Kálmán	0.5.5. : 7.7	0.4.3 : 6.6	2.7.	3.4.4.	4.	9.6.7.5.	8.9.8.5.

tűrhető

II. félév

Természettudj.: Állattan							k/ő
47. Mikszáth Kálmán	teffogás	előadás	tárgyismeret	akadozó	egy- hangú	3.9. jártas	kielégítő --/J
	3.5. 0 semmi	3. 5. 9 semmi	2.0. járatlan				

1858—9. isk. év. I. félév

II. félév

II. osztály	Állattan			Növénytan			gyűjt.
	tárgyismeret	előadás-leírás	osztályozás	hely	növényismeret	leírás-előadás	osztályozás helyszám
22. Mixádt Kálmán	orthonos 2.1.2.	folvó 3.2.3.		17	0. kielégítő	0.9.7. kielégítő	18

1859—60. I. félév

II. félév

III. osztály	Ásványtan			Természettan		
	ásványismeret	előadás	jegye m.	előadás	timetfejtetés	kísérlet
33. Mixádt Kálmán	0.4.2. kielégítő	9.2.5.5.9 nem eléggé biztos		7.5.5.3.6.	helyes	6.6.4.7. kielégítő

részben 6.

1860—61. I. félév

IV. osztály	Német nyelv			Természettan		
	sókokos	fordítás	elemzés	fogalmazás	timetfejtetés	előadás
17. Mixádt Kálmán	0.9.4.	6.5.3.	9.8.4.	6.6.	6.0.0.0.0 csekély szorg.	5.0.0.0.0 nehéz

figyelem-isnétlés

kísérletek

visclet

nem

Mikszáth Kálmán rimaszombati diákévei

1860—61. II. félév

IV. osztály	Német nyelv			Természettan		
	szókincs	fordítás	elemzés	fogalmazás	tünt. fejtegetés	előadás
17. Mixádt Kálmán	0.6.7.	0.2.4.	0.5.0.	1	6.0.0.0.0. csekély szorg.	5.000.0 nehéz
					nem	0

1861—2. I. félév

V. osztály	Ásványtan			Német nyelv		
	szemlélet	általános	részletez.	ism.	elmélet nyelvt. elem.	alkalmazás ford. emlékezés
11. Mixádt Kálmán	6	6.0.	5.8.9.	7.20	5.9.5.8.0	2.5.7.9.40.
					szept. 30. 5.7.11	8
						12

1861—2. II. félév

V. osztály	Növénytan				
	szemlélet	általános	részletes	növ. gyűj.	vázlat
12. Mixádt Kálmán	7	2.6.	8.5.6.		igen kielégítő siker
					mulasztott ó.
					1111
					viselet

1862—3. I. félév

VI. osztály	Állattan					
	szemlélet	általános	részletes	osztályozás	erk. viselet	figyel.
Mixádt Kálmán		5.0.	9.6.		1.1.	1.
II. félév	0.6.	8.6.5.0.9.:7		dics. kevés	Helyszám 17. kielég. dicséretes	1.1.1.

meghallgatni s mikor mégegyszer felolvastam, csak annyit jegyzett meg dicséretül: »No amice, frater, te se fogsz ágyban meghalni.« Fábry János szép kort ért, 77 évet. Rendkívül szorgalmas, precíz, kitűnő tanár volt, több ízben igazgató, 47 éven át tanított, mikor a gimnáziumból visszavonult, magán leányiskolának alapját vetette meg. Megszervezte a Gömör-megyei Múzeumot, melynek haláláig igazgatója volt. Írt növényi és állattani tankönyveket. De minket itt közelebbről is érdekel, hogy Fábry János tanár úr rendkívül pontos feljegyzéseket készített tanítványairól, így Mikszáth Kálmánról is, kinek neve nála még efféle alakokban szerepel: *Mixadt*, illetve *Mixádt*. Kedves barátomtól, Szombathy Viktortól, aki rimaszombati származású, értesültem arról, hogy fennmaradtak az iskola és a gimnázium írásai között Fábry János tanár úrnak följegyzései Mikszáthról. Kérésünkre Holéczy Miklós tanár, a Múzeum vezetője, pontosan lemásolta a Mikszáth diákéletére vonatkozó följegyzéseket, melyeket betű szerinti hűséggel közlünk. Itt mondok köszönetet *Szombathy Viktornak* és *Holéczy Miklós* főgimnáziumi tanár és múzeumi vezető barátunknak közvetítő és közvetlen fáradozásaiért.

Mikszáth Kálmán rimaszombati diákévei

Külön feljegyzések a tanulókról.

Ad 1860—61. IV. oszt. Mixádt-ról: gyenge alap, kevés haladás. (Németnyelv)

ad	„	„	„	„	„	felméleti alkalmazás: silány, kevés siker (a német nyelvben)				
„	„	„	„	„	„	<table border="0"> <tr> <td>tünetfejtegetés: zavart</td> <td rowspan="3">} a természettanból</td> </tr> <tr> <td>előadás: szaggatott</td> </tr> <tr> <td>kísérletek: nem érti</td> </tr> </table>	tünetfejtegetés: zavart	} a természettanból	előadás: szaggatott	kísérletek: nem érti
tünetfejtegetés: zavart	} a természettanból									
előadás: szaggatott										
kísérletek: nem érti										

Ad 1861—2. I. félév	„	csekély szorgalom, kevés haladás, kevés érdekeltség
		tűrhető eredmény.

A tanulók száma az egyes osztályokban Mikszáth gimnazista korában R. Sz.-ban

I. oszt.	71 az első, 73 a második félévben.	Helyszáma a II. f. é.-ben 36.
	* → (1—12 : 1 ^{**} 13—36 : 1 37—57 : 2 58—70 : 3)	
II. „	30	Helyszáma az I. f. é. 17. II. f. é. 18.
III. „	34 az első 33 a, második félévben.	Helyszáma 12.
IV. „	28 „ „ 28 „ „ „	12.
V. „	20 „ „ 20 „ „ „	nincs megjelölve senkinél.
VI. „	19 „ „ 19 „ „ „	17.

* valószínűen az *érdemjegyek* számszerűen összegezve?

** nem egymás mellett, de ferdén egymás fölött van a két 1-es.

SZABADI SÁNDOR

KÉT MÓRICZ-LEVÉL

A Kecskeméti Katona József Társaság 1936-ban nagyszabású irodalmi estet rendezett, melyen Móricz Zsigmond, Sárközi György és Németh László tartottak előadást. Móricz a Társaság elnökének meghívását a következő feltétel mellett fogadta el:

1

Kedves Barátom!

A Podeszta parancsol, a gondoliere engedelmeskedik. Március 10. du. 5.30. Rendben van. De nekem is van kérésem:

A „Nem élhetek muzikaszó nélkül”-t új formájában Lili lányom főszereplésével, — ő a kecskeméti földesnőcske, — szeretném, ha Kecskemét megnézné. Légy jó, üzenj rá a színházra, hogy csinálja meg. Both Béla már írt a színháznak.

Szeretettel a viszontlátásig

Bp. 1936. febr. 24.

igaz híved és barátod;
Móricz Zs.

A másik levelet Deseő Kázmér nagykőrösi polgármesternek írta. Ennek irodalomtörténeti érdekessége az az utóirat, amely Tolnai Lajossal foglalkozik:

Kedves Barátom,

a Turul meghívott, hogy 16-án menjek el velük Nagykőrösre, hogy Erdélyről én is szóljak nektek. Ha szívesen láttok, hogyne.

Ma Kőrmöczy Lászlónak elküldtem a Kelet Népe mai számában megjelent Magyar Elektrát, amiből ő kőrösi bábjátékot akar csinálni. Érdekes volna, s szívesen adom neki. Egy úttal megírtam, hogy foglalkozzon azzal a gondolattal, hogy a Kelet Népeinek néhány barátot szerezzen s a Magvetőből az ifjúságnak minél többet eladjon.

Ne tekintsd kis dolognak, de én Téged is megkérlek ugyanerre. A Kelet Népe zárt társaság. Annyi példányban nyomom, ahány tényleges előfizetője van. Elküldetem Neked az eddig megjelent számokat s kérlek nézz bele.

Viszontlátásig szeretettel köszönt

régi barátod

Leányfalu 1940 XI. 3.

Móricz Zs.

(A géppel írt levél végén következik az alábbi kézírásos utóirat):

A Kelet Népe dec. 1. számában egy volt nagykőrösi diákot fogunk dicsőíteni, *Tolnai Lajost*. Nagyon leköteleznél, ha valami adatot tudnál róla. Azt se tudom mért volt ő kőrösi diák? Volt ott valaki rokona? vagy szülei ott tartózkodtak? 1850—55 év közt lehetett ott. Az iskolai anyakönyveket meg kellene nézni. Családi neve *Hagymássy*.

ZOVÁNYI JENŐ

JAVÍTÁSOK PILCIUS GÁSPÁR ÉLETRAJZI ADATAIBAN

Midőn Pilciusnak Dobsina 1584. okt. 14-i pusztulásáról és lakosainak a betörő török előli meneküléséről írt kézíratos művét 1671-ben Wittenbergben közrebocsátotta Klesch Kristóf Dániel¹, ez a könyv címlapján dobsinai lelkésznek mondta a szerzőt. Vele ellentétben Laucsek Márton érvelése alapján egész határozottan állította Pilciusról Bartholomaeides László, hogy sohasem lelkészkedett Dobsinán.² Viszont Klanicza Márton kifejezetten „protocollumok” nyomán a legelső helyen említé az ismeretes dobsinai papok névsorában, mégpedig éppen 1584-ről,³ és ugyanakkor azt is megírta, hogy az otthon maradt dobsinaiak az elmenekült Pilcius helyébe 1585-ben az addigi rektort, Pezelius Zsigmondot választották, aki azután évtizedeken át volt a lelkészök.⁴ Majd Ráth György ismét a Bartholomaeides-féle álláspontra helyezkedett és szintén tagadásba vette, hogy ott bármikor is működött volna Pilcius.⁵

Mind Bartholomaeides, mind Ráth abból indult ki, hogy 1586-ban vesztette el Pilcius a nagysárosi lelkési állást. Ez év szerepelt ugyanis egyetemesen elfogadott időpontjául mindeddig ennek az eseménynek. Ráth ezt akként tünteti fel, mint ami az esperesnek és szigorúan lutheri elvű lelkészfarsainak unszolására történt a világi hatóság ténykedései következtében.⁶ Am egy ilyen tárgyú és irányú intézkedés előidézésére az esperes sem egymagában, sem néhány társával együtt nem volt illetékes, hanem valójában csupán maga az egyházmegye, mint testület, az is csak a hivatalos eljárás megtartásával, a rendes úton egybehívott zsinaton volt rá jogosítva, amennyiben tankérdés, hitelvi meggyőződés elbírálása forgott szóban. Márpedig nem más mint maga Ráth megállapította, hogy Bels Benedek 1588-ig terjedő espereskedése alatt 1584-ben tartotta az utolsó zsinatot.⁷ És tényleg — miként ugyanó megírja — ez a zsinat adott Pilciusnak négyheti gondolkodási időt arra, hogy döntsön állásfoglalása felől, már ott kimondván, hogy ha ennek elteltével végleg elutasítja a zsinat vélekedését, világi hatóságára bízzák a megmarasztása vagy elbocsátása iránti intézkedést.⁸ Vagyis a gyülekezetnek a saját jogkörében évente rendszeresen gyakorolt eljárásától tették függővé állásában való maradását kérdésé.

Csak hogy a Pilcius döntése és gyülekezetének, illetőleg talán az ennek jogát gyakorló városi tanácsnak annak folytán ellene való intézkedése a dolog természetes rendje szerint is

¹ Régi Magyar Könyvtár III. k. 2579. sz.

² Notitia comitatus Gömöriensis... 1806—8 424. l.

³ Fata aug. conf. ecclesiarum... (Fabó: Monumenta... III. k.) 21. l.

⁴ Hornyánszky: Beiträge zur Geschichte ev. Gemeinden 43. l. szerint is 1627-ig, haláláig.

⁵ Pilc Gáspár és ellenfelei. 1893. 29—30. l.

⁶ Uo. 29. l.

⁷ Uo. 39. l.

⁸ Uo. 6. l.

ily előzmények után teljességgel nem következhetett be két év múlva, 1586-ban, mint ahogy Ráth után indulva, újabban Bruckner Győző is véli.⁹ Kétségbevonhatatlan adatok feltétlen cáfolatát nyújtják a kétévi halasztásnak. Ezek szerint Pilcius 1585. jún. 19-én és augusztus 18-án valamint 31-én a nemkülönben sárosvármegyei Kőczerpeklénben lelkészkedett.¹⁰ „Bieltz” Gáspárnak van ugyan írva, de a német kiejtés tekintetbe vételével biztos megállapítható, hogy okvetlen ő róla szól az írás. Tehát már az 1585 júniusát megelőző időben el kellett távoznia Nagysárosról. Elcsúszva így az annak idejéről felvett 1586. év, el kell esnie az egyedül erre épített következtetésnek is. Ennél fogva semmi sem szól ellene, viszont — nem is véve figyelembe a Klanicza protocollumait — minden mellette szól annak, hogy lehetők tartasuk 1584 őszéig való dobsinai papságát, s azt is elfogadjuk egyúttal, hogy akkor szűnt meg nagysárosi hivataloskodása, amikor a zsinat végzéséhez képest bekövetkezendő volt az. Különben Dobsina pusztulásának a leírásából is határozottan az tűnik ki, hogy szemtanúja és áldozata volt annak.

Egészen rövid idei dobsinai lelkészkedése és onnan való elmenekülése után e szerint — mint láttuk — Keczerpeklénben kapott lelkészi állást. Itt azonban már 1586. szept. 28-án más volt a lelkész,¹¹ neki tehát az 1585. szept. és 1586. szept. közti egy év alatt más állásra kellett innen távoznia. Eddigi tudásunk szerint Sárospatakra ment lectorsnak, azaz másodtanárnak. Különösnek tűnt ugyan fel azok előtt, akik ismerik a 16. századi állapotokat, hogy egy nagysárosi és dobsinai plébánosságot viselt s közvetlenül akkor is lelkészi hivatalban, habár szerényebb jövedelműben működött egyén nemcsak lectorsi, hanem akár rectori tisztségre is vállalkozzék. De még más nehézségek is merülnek fel ezzel szemben. Minthogy ti. az ezt megelőző időről lectorsnak tudott Thoraconymus Mátyás már 1584 tavaszán rectori lectorsnak lépett elő s a Pilcius pataki tanárságának egyetlen forrása és tanúja, Deidrich György az ő „Hodoeporicon” (1589) című művében Kassai Császár Györgyön és Thoraconymuson kívül egyedül Pilciust (kereszt-név nélkül) említi ottani tanárnak¹²: föltehető, hogy az ő ott tanulása alatt nem is működött ezeken kívül más tanár. Már pedig 1584 tavasza és 1585 ősze között nem lehetett ott Pilcius Gáspár, ezalatt ennél fogva vagy üresedésben volt az állás, vagy mással volt betöltve. Hogy ezt a másik tanárt miért ne említette volna Deidrich, annak csupán azt az okát adhatnók, hogy az nem tanította őt. Ám ha előbb akként voltak beosztva a tanítanivalók a két tanár között, hogy mindkettőnek (Kassainak és Thoraconymusnak) kellett övele foglalkoznia, nehezen képzelhető el, hogy ettől fogva másfél évig egyedül a rector tanítson neki mindent, azontúl pedig, újból olyan változás álljon be, hogy vagy egyedül a lectorsról vagy pedig mindkettőtől részesüljön oktatásban. Erre csak egy mód lehetett volna: az, ha közben huzamosabban, vagyis 1584 tavaszától 1585 őszéig üresedés lett volna a lectorságban.

Ily esetben mégis előtérbe léphetne az a feltevés, amire én gondoltam volt korábban,¹³ hogy ti. Pilcius Gáspár 1585 őszétől 1586 ősze közeledéig tanárkodott Sárospatakon. Csakhogy akkor miként lett volna lehetséges az, hogy Thoraconymus az 1586. újév táján írt Strenae... című művében¹⁴ nagysárosi lelkésznek emlegetse Pilciust, mikor mindenkitől láthatóan és tudhatóan ott volt az oldalán? A Pilcius Nagysárosról eltávozása felőli tájékozatlansága megeshetett más körülmények közt, elsősorban, ha nem hallott a Pilcius sorsának változásairól. De megeshetett, még ha tudott is rólok, ebben az esetben azzal a céllal, hogy félrevezesse a világot az ők netaláni rendszeres összeköttetésükről. Ha azonban éppen kollégája volt amaz, ez sem történhetett.

Mindezeknél fogva a Kassai helyibe lépő Thoraconymus utódja semmiesetre sem kereshető Pilcius Gáspárban. Minthogy azonban bizonyos Pilcius nevű volt az illető, alkalmasint Bálintban kell azt megtalálnunk, aki természetesen nem a Gáspár ottlétének esetében feltételezett interregnum után, hanem még 1584-ben követte amazt. Abban a Bálintban ti., aki 1574. ápr. 3-án Gáspárral együtt iratkozott be Wittenbergben, éppen 1584-ben pedig gyulafehérvári lectorsi minőségben az irodalom mezején adott magáról életjelt.¹⁵ Önhelyette tette meg Bod és Szombathi pataki tanárnak Gáspárt, jöllehet ő róla éppenúgy tudott mindkettő.¹⁶

Igy aztán Pilcius Gáspár Kőczerpeklénből 1585 ősze és 1586 ősze között nem Sárospatakra ment el, hanem máshova. És pedig, ha adható hitel annak az állításnak, hogy Késmárkon prédikátorrá tette Ambrosius Lam Sebestyén plébános,¹⁷ ezt az állást foglalta el.

⁹ A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen I. k. 1922. 133. l.

¹⁰ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. 1929. 67. l.

¹¹ Uo.

¹² Sárospataki Füzetek 1864. 522. l. E könyvet egyébként magam is láttam.

¹³ Pilcius Gáspár sárospataki tanársága címmel (Protestáns Tanügyi Szemle 1930.)

¹⁴ Régi Magyar Könyvtár III. k. 759. sz. a. a 3. mű.

¹⁵ Uo. II. k. 180. sz. a.

¹⁶ Bod: Magyar Athenas 225. l., illetőleg Sárospataki Füzetek 1864. 527. l.

¹⁷ Creutzer „Senbrief...” (1587) című műve szerint, amely azonban olyan adatot is tartalmazván, mely kétségtelenül téves, ebben a tekintetben sem teljes hiteltű.



MAGYAR KIRÁLYI KINCSTÁRI
JOGÜGYI IGAZGATÓSÁG
BUDAPESTEN

16001 szám.
1915. M. I.

Kincstári Könyvtáros	
1023	1023
KIR. KINCSTÁRI JOGÜGYI IGAZGATÓSÁG BUDAPESTEN	
1915. VI. 25.	
1023	1023
kevelési köszvény	előjáróságnak

A tekintetes

rendőrkapitányi hivatalnak

Csicsa
Polgári megye

A kir. kincstári jogügyi igazgatóság tisztelettel megkéri Cimedet, hogy a

AK OT - út - utca - kör - szám - em. - fiz. - név - alatt
köszvény

lakó, állítólag

születési, körülményei, évek.

Arny György

illetőleg, az alábbi kérdésekre nézve

jelen lapon válaszolni szíveskedjék.

I. Abban az esetben, ha nevezet: a város területtől eltávolított volna, szíveskedjek a jelen kérdőívet — nevezettnek ottan lakó hozzátartozói, lakásadója, esetleg munkaadója útján megtudandó — jelenlegi tartózkodási helyének illetékes rendőrkapitányi hivatalhoz rövid úton, közvetlenül áttenni és erről ide értesítést adni.

II. A körületnek téves megjelölése esetén, szíveskedjék a kérdőívet az illetékes körület előjáróságához közvetlenül áttenni.

Budapest, 1915. évi *május* hó 22. napján.

KÉRDÉSEK:

1. Név, születésének helye, éve, hónapja:

Arny György

2. Családi állása:

nős, nőtlen, özvegy, elvált.

3. Állása (foglalkozása):

iro.

4. Állandó lakása (illetékesi helye):

Csicsa 16001

99

Ad

T

5. Apjának neve, foglalkozása, lakhelye: *Ady Lorincz Budapest*
 6. Anyjának neve, foglalkozása, lakhelye: *Reizler Káris Ecsendgyes*
 7. Szülei elhalálozása s illetve kiskorúsága esetén, gyámjának neve, foglalkozása, lakhelye:

8. Apjának v. anyjának vagyona van-e: *Van. Erőmind -*
 Ha ingatlana van, hol fekszik az s milyen terjedelmű: *gyerten 100*

9. Katona volt-e? *non* Ha igen, hol, melyik ezrednél, mikortól meddig:

10. Mennyi évi, havi vagy heti fizetése vagy keresete: *helyesen*
alkalmi fizetésekből, munkából, egyeztetésig és igazgatásból

11. Van-e mellékjövedelme (provízió [jutalék], borra való stb.) mennyi: *gyerten*
gyerten

12. Szabad lakása, ellátása van-e: *Nincs*

13. Munkaadójának neve, foglalkozása, lakhelye (az üzlet, gyár stb. szerint): *Kü-*
lönféle feladatokból s munkából, melyek közül

14. Van-e ingó vagyona s ha igen, hol? *Ruhák*

15. Van-e ingatlan vagyona s ha igen, hol fekszik, milyen terjedelmű és milyen számú telekjegyzőkönyvben van fölvéve?

Kelt *Budapest* 1915 évi *augusztus* hó *15* napján.

Fölvette:

Ady Endre

(aláírás)

Viktor Salus

Máskülönben közvetlenül a márkusfalvi tekintélyes egyháznak lett elsőpapja, ahova egyébiránt amonnan is esetleg rövidesen eljutott. Minden arra vall, hogy ezután kedvező és kedvezőtlen körülmények között egészen haláláig, 1605-ig volt itt. Keczerpekklébnél pontosabban 1586 folyamán jött el. Tudva van ugyanis, hogy a Szepességre került előtti helyéről már ellátogatott volt oda s eközben vette magának azt a fáradságot, hogy választ írjon Creutzer György nagyőri elkésznek egyik könyvére, amely pedig 1586-ban látott napvilágot.

Az előadottakon kívül nem felelhet meg a valónak az a történetíróinknál általános hiteltre talált állítás sem, hogy ő 1593 aug. 6-án egy nyilatkozatban visszavoná helvét irányú elveit s egyszersmind a sárga földig legyalázta azokat.¹⁸ Szerintem ennek végképpen nincs történeti alapja és az egész nyilatkozat nem egyéb, mint részben satyrikus, részben gyűlölködő kirohanás a helvét irány ellen, ennek egyik híve szájába adva. Nem lehet pedig igaz a visszavonás azért, mert Scultati Severin Erotemata... című munkájának 1593. aug. 30-án kelt ajánlólevelében megemlékezvén Pilciusnak a bártfaiakkal folytatott polémiajáról, őt ekkor is fanatikusknak mondta, pedig semmiesetre sem illette volna ezzel a jelzővel, ha éppen azon hónap 6-a óta már nekik párhívók. Ennek a híre futótűzként terjedt volna el azon az egész vidéken s 24 napnál jóval kevesebb időbe kerül vala, hogy Scultati Bártfán nem is egy úton értesülést szerezzen róla. És mennyi elégtétellel jegyezte volna fel egyenesen a lefolyt polémia emlegetésekor! Az is ellene szól, hogy Pilciusnak Gera Konráddal néhány év múlva folytatott vitájában ez utóbbi, midőn felhányta neki most említett korábbi polémiaját s fel az ő „istenkáromló” műveit, egy betűvel sem veté szemére akkori nézeteinek közben való megtagadása utáni megint hozzájuk való visszatérését, akármennyire kiaknázhatta volna is azt. Nem is lett volna különben Márkusfalván semmi értelme sem az egész átpártolásnak, hiszen éppen ez juttatta volna ellentétbe földesurával. Meggyőződés sem vezethette, amint megmutatódott később. Egyházmegyéje, a felsőhernádi sem kényszerítette rá, amennyiben ez tervszerűen távoltartotta magát ezektől a küzdelmektől. Egyetlen tanú szól mellette az állítólagos események: János testvére. Ám, aki annyira téved a testvére életkorában, hogy „majdnem nyolcvanévesnek” teszi meg, midőn még hatvanon is alul kellett lennie, egyébben sem érdemel hitelt. Frölich Tamás ugyanis 1574-ben, egyetemi beiratkozása évében ifjúnak mondá Pilcius Gáspárt.¹⁹ Már pedig ha 1605-ben, „majdnem nyolcvanéves” lett volna, 1574-ben is jó távol áll vala már attól, hogy ifjúnak tekinthesse valaki, kivált olyan, aki ebben az esetben alighanem fiatalabb is volt volna nála.

GARAMVÖLGYI JÓZSEF

ADY ÉS A HIVATAL

A — facsimiléken bemutatott — kérdőívet a Magyar kir. Kincstári Jogügyi Igazgatóság felszólítására és a csucsai előjáróság megkeresésére állította ki Ady Endre 1915. május 25-én Csucsán, röviddel házassága után.

1915. március 27-én kötött házasságot Boncza Bertával. Ekkor keres menedéket a háborús eseményektől lelkiileg és testileg szenvedő ember és költő a falusi udvarház csendjében. A csucsai „kastély”, e vidéki „földesúri rezidencia” lett új otthona, itt talált védő és oltalmazó fészekre a megbolydult világban.

Vár-úrrá lett Ady, beült az úri kastélyba a „kaszás lázadó vezér”, hogy aztán innen küldje a pesti folyóiratokhoz táviratilag a verseit, cikkeit, pénzt, koronákat várva, hogy ezekkel enyhítsen anyagi gondjain. Barátain keresztül is állandóan pénzért kopogtat a folyóiratok és lapok szerkesztőseiben.

A háború miatt krajcáros gondokkal küzd a „csucsai várúr” akkor is, amikor az ingó és ingatlan vagyonát firtató kérdésekre kell válaszolnia. Szülei vagyonáról még számot tud adni, de sajátjának csak a „ruhát” vallhatja, no meg a tollát, amely elég megbízhatatlan és változékony jövedelmet biztosít a háborús hisztériában.

Mint „szabadfoglalkozású értelmiségi” tette meg adóbevallását. Csak néhány száraz, látszólag érdektelen kérdésre válaszol 1915 tavaszán, de szófukar válaszai, mint a csepp a tengerben, hűen tükrözik ekkori életét, nehéz lelkiállapotát.

A közölt okmány a volt Magyar kir. Kincstári Jogügyi Igazgatóság egyik aktacsomójában volt, s nehogy egy későbbi selejtezésnek és a papírzúdzdának essék áldozatul, dr. Szabady Ferenc ügyész — Mócsy János akadémikus sógora — kiemelte onnan. A kéziratot Mócsy akadémikus bocsátotta az irodalomtörténészek rendelkezésére.

¹⁸ Latinul közölte Breznyik János: A selmechányai ág. hitv. ev. egyház és lyceum története I. k. 1833. 263—6. l. magyarul Ráth: i. m. 25—8. l. és Hradszky: A 24 kir. plébános testvérvétele... és a reformáció a szepességen. 1895. 189—191. l.

¹⁹ Ráth: Két kassai plébános a 16. században. 1895. 29. l.

SZEMLE

IRODALOMTÖRTÉNET ÉS IKONOGRÁFIA

Megjegyzések Fejős Imre: Vörösmarty arca című tanulmányával kapcsolatban.¹

Az irodalomtörténeti kutatás elsősorban szövegekkel foglalkozik. Irodalmi művek szövegének sorsát, változásait a filológia egyik ága, a nagy múltra visszatekintő szövegtörténet sajátos tudományos módszerrel vizsgálja. Az írók életére és az irodalommal kapcsolatos történeti viszonyokra forrásértékű írott emléktanyag csak a történeti forráskritika szűrőjén átbocsátva kerülhet felhasználásra. Az irodalom történetére vonatkozó ismereteink azonban sajnálatos egyoldalúságban szenvednének, ha kizárólag ezekre az írott forrásokra támaszkodnánk és az ábrázolt források tanúvallomását figyelmen kívül hagynók. Képek közlése nagymértékben növeli az irodalomtörténeti mű szemléletességét. A felhasználható képanyag nemcsak egyes írói egyéniségek hiteles arcképeiből, a velük kapcsolatban állott személyek képmásaiból, az életük folyamatában szerepet játszó helyek és események képeiből tevődik össze. Ide tartoznak az egyes irodalmi alkotások illusztrációi is, amelyeken a mű tartalmának tükröződését tanulmányozhatjuk a különböző művészeti iskolák, stílusok és művészek felfogásában.

Irodalomtörténeteszeink régóta tisztában is vannak elméletileg a képek közlésének jelentőségével és általában élnek is azzal a lehetőséggel, amit a kép a szöveg „megvilágosítása”, illusztrálása szempontjából jelent. Gyakorlatilag azonban az a helyzet, hogy amíg a szövegkritikát következetesen alkalmazzák, addig a képek közlésénél nem járnak el hasonló gondossággal. Nem egy, a legutóbbi években megjelent tudományos vagy népszerűsítő könyvben találkozunk a történeti ikonográfia követelményeit ki nem elégítő közlési móddal. Nem lehet most célunk az irodalomtörténeti művek illusztrációival kapcsolatos tévedések és pontatlanságok összegyűjtése és messzire vezetne felrolásuk. Hogy témánktól ne kalandozunk nagyon messzire, egy, a Vörösmarty-jubileum évében megjelent, egyébként igen hasznos és érdekes kiadványból vett néhány

példa felemlítésére szorítkozunk. (Lukácsy Sándor—Balassa László: Vörösmarty Mihály. 1800—1855. Bp. 1955.) Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a könyvvel csak az illusztrációk közlési módja szempontjából foglalkozunk, bírálata egyébként nem feladatunk. Másrészt nem is soroljuk fel minden hibáját, csak néhányat, amelyek módszertani tanulsággal szolgálnak.

Teljesen indokolatlan Ágotha János olajfestményének közlése (144—5. l. között), amely Barabás akadémiai olajfestményének egyszerű másolata. Barabás képeknek reprodukciója pedig a kötet borítólapján és 5. lapja előtt is megtalálható. Történeti hitelességre igényt tartó kiadványban csak hiteles kép kerülhet közlésre, tehát olyan, amely az ábrázolttal egykorú és természet után készült. Csak ennek hiányában válhat a hiteles kép másolata forrásértékűvé. A reprodukció kiállítása technikai szempontból is kifogásolható, mivel nem fénykép, hanem raszteres nyomtatás után készült s ezért igen gyenge. A pontos megjelenési, vagy őrzési hely közlése elengedhetetlen ahhoz, hogy az érdeklődők az eredetét megtalálhassák. Ez ellen a szabály ellen vét a könyv 304. lapja melletti 41. kép. Az acélmetszet 1864-ben jelent meg, nem 1837-ben, mint az aláírás mondja. De az utóbbi időpont a kép keletkezési idejét sem határozza meg helyesen, mivel Barabásnak a képhez előképként szolgáló rajza 1857-ben keletkezett. Hogy a művészi technikák ismerete mennyire fontos, arra jó példát nyújt a 496—7. l. közötti 62. sz. kép, az aláírás szerint „Barabás utolsó képe Vörösmartyról.” Valójában Barabásnak a képhez semmi köze sincsen. A reprodukció eredetije Tiedge 1854-ből származó fényképezés 1900-ban készült fényképmásolata, de azt is a Pesti Hírlap reprodukciójának közvetítésével hozza. Így a kép közlése ikonográfiai szempontból nem indokolt, technikai megoldása sem kielégítő.

Az ábrázolt irodalomtörténeti források felhasználása tehát sok gondosságot és szak-

¹ Fejős Imre: Vörösmarty arca, Akadémiai Kiadó 1956. Irodalomtörténeti Füzetek.

értelmet kívánó, de semmiképpen nem megoldható feladat. Az irodalomtörténész számára ezért igen nagy segítség a magyar írókra vonatkozó képes dokumentumok lehetőség szerint teljes összegyűjtése, tudományos feldolgozása és közzététele. Ezért kell nagy örömmel üdvözlőnk Fejős Imre vállalkozását, aki a Vörösmarty-ábrázolások összegyűjtését és rendszerezését tűzte célul maga elé, kiegészítve vallomásukat a költő testi és lelki valójáról szóló írott források feldolgozásával.

Egykorú leírások alapján megismerjük a költő külsejének változásait, ruházatát, magatartását életének különböző korszakaiban. De összegyűjtötte a szerző azt is, hogy jelleme milyen benyomást keltett kortársaiban, akik hozzá közelebb vagy távolabb állva különféle nézőpontból többféle módon látták. Ezeknek a véleményeknek mozaikjából a történeti személy valóságos mivolta rajzolódik ki. A leírások szélesebb keretet adnak a költőről fennmaradt arcképeknek, szavakkal egészítik ki azt, amit azok a művészi kifejezés eszközeivel állítanak elénk, bár kétségtelen, hogy a tanulmányban bizonyos fokú eltérést tapasztalhatunk a biográfia irányába.

A képmásokat Vörösmarty életútjának menetébe állítva tárgyalja. Megismerjük a tanulmányból a képek keletkezési körülményeit. Kinek a megrendelésére készültek, milyen rendeltetéssel, reprezentatív céllal-e vagy sokszorosított formában, szélesebb körben való terjesztésre. A közönséggel kapcsolatban álló író esetében ezek a szempontok mind fontosak és érdekes eredményeket hoznak. A képek azonban nemcsak mint Vörösmartyra vonatkozó források jelentősek, hanem alkotójuk művészi fejlődésének is

egy-egy állomását jelentik. A szerző éppen ezért mindazt elmondja a művészekről, ami a Vörösmarty-képek művészettörténeti vonatkozásainak megértéséhez szükséges. A szemléletes képleírások az anyagban való szeretetteljes elmélyülésről tanúskodnak. De a szerző ítéletét nem zavarja elfoglaltság, a képek hiányosságairól is tud beszélni.

Az ízesen megírt szöveget értékesen egészíti ki a pontosságban mintaszerű katalógus, amely a költő művészi és mechanikus eljárásával készült képmásain kívül néhány, életére vonatkozó más ábrázolást is felsorol. A katalógus az anyagot ikonográfiai típusok szerinti csoportosításban tartalmazza és az egyes darabokra vonatkozó minden lényeges adat megtalálható benne (felirat, szignatúra, technika, méret, keletkezési idő, őrzési vagy megjelenési hely, esetleges egyéb adatok, irodalom). Egyetlen megjegyzést tehetünk a katalógussal kapcsolatban: még áttekinthetőbb lett volna, ha a csak irodalomból ismert, elveszett vagy jelenleg lappangó ábrázolásokat a ma is hozzáférhetőktől elkülönítve, önálló csoportba sorolta volna.

Örvendetes tény az is, hogy ikonográfiai érdekű dolgozat az „Irodalomtörténeti Füzetek” sorozatában helyet kapott. Reméljük, hogy ezzel megtört a jég s megváltozik az eddigi helyzet, amikor — tisztelet a kivételnek — az irodalomtörténeti vonatkozású ikonográfiai tanulmányokat sem a művészettörténeti, sem az irodalomtörténeti kiadási fórumok nem fogadták szívesen. Kíváncsian lenne, hogy hasonló természetű feldolgozások minél több nagy magyar íróról megjelenjenek.

Rózsa György

SZÖVEGGYŰJTEMÉNY A REFORMKORSZAK IRODALMÁBÓL

Szerkesztette: Szauder József, Tóth Dezső és Waldapfel József. Tankönyvkiadó, Budapest, 1955.

A „Magyar Irodalmi Szöveggyűjtemény” című, az egyetemi oktatás segédeszközeként szolgáló sorozat jelen, negyedik kötetének összeállítása meglehetősen nehéz feladat terhét róta a szerkesztőkre. Hiszen a reformkor irodalmi termése mind mennyiségben, mind műfaji sokoldalúságban jóval felülmúlja az előző periódusokét — s nekik e gazdag anyag legértékesebb (s egyúttal a fejlődés fővonalait is érzékeltető) részét kellett egy antológia szükségképpen korlátozott keretei közé sűríteniök. Némi könnyítést jelentett ugyan, hogy e kötetnek nem kell az egész reformkor irodalmáról képet adnia: Petőfi nemzedék-társai s általában azok az írók, akiknek

munkássága főleg a forradalmat közvetlenül megelőző évekre esik, külön kötetben kapnak majd helyet — s természetesen ugyancsak egy későbbi kötet fogja bemutatni azokat az alkotókat, akik műveik java részével már az 1849 utáni korszakba tartoznak. (Az ilyenfajta cezúrákat persze aligha lehet teljes pontossággal megvonni, a több periódust átfogó életművek elhelyezése szinte mindig problémákat vet fel. Kétségteljesen vitatható pl., hogy a centralisták közül Eötvös és Lukács Móric ebben a kötetben szerepelnek, Szalay László viszont nem.) Mellőzték a szerkesztők a Magyar Klasszikusok sorozatban már megjelent munká-

kat : Kisfaludy Károly, Kölcsey, Vörösmarty műveit, valamint Eötvös két legjelentősebb regényét, *A Jalu jegyzőjét* és a *Magyarország 1514-bent* is. Még helyesebb lett volna szerintünk, ha nem csupán a Magyar Klasszikusok eddig megjelent köteteit veszik tekintetbe, hanem az ezután megjelenendőket is, és elsősorúleg kirekesztenek a „Szöveggyűjtemény”-ből minden olyan klasszikusnak számító, kiemelkedő alkotót, akiktől a magyar szakos egyetemistáknak feltétlenül többet kell ismerniök, mint egy-két rövidebb-hosszabb szemelvényt — s csupán azokra a kisebb, de a kor irodalomtörténeti összképébe szervesen beletartozó írókra szorítkoznak, akiknek művei különben talán teljesen ismeretlenek maradnának az egyetemi hallgatók többsége előtt.

Semmiképpen sem tartjuk indokoltnak, hogy a jelen kötetben két teljes regény: az *Abafi* és *A karthauzi* is helyet kapott. Nem tudjuk, hogy közlésük a szerkesztők vagy a kiadó kívánságára történt-e, ám ez az eljárás két szempontból is kifogásolható. Először is azért, mert e két (viszonylag könnyen hozzáférhető) mű helyett, melyek együttesen a könyv terjedelmének mintegy harmadrészét veszik igénybe, számos kevésbé ismert, viszont érdekes és fontos szemelvényt lehetett volna bemutatni. Másrészt pedig — s e szempontot legalább ugyanolyan lényegesnek tartjuk — az a szerkesztési elv, mely szinte valamennyi, az egyetemi tananyagban szereplő olvasmány egyetlen kiadványba való összezsúfolására törekszik, pedagógiailag is rendkívül káros, minthogy az „egykönyvűségnek”, a tárgy elmélyült tanulmányozásáról való kényelmes lemondásnak (felsőoktatásunkat amúgyis erősen fenyegető) veszélyét idézi fel; holott az egyetemenk — éppen ellenkezőleg — minél alaposabb anvagismeretre, minél szélesebbkörű tájékozódásra kellene nevelnie a jövő tanárait és kutatóit.

Ám ha a gyűjtemény szerkesztésének alapelvei egyben-másban kifogásolhatók is, egészében véve a szerkesztők az adott keretek között sikeresen oldották meg feladatukat. Válogatásuk mind irodalmunknak a szóbanforgó periódusban végbement tartalmi gazdagodását, mind pedig a művészi ábrázoló módszerek fejlődését jól érzékelteti, kellő helyet biztosítva egyúttal a kor köztudatát leginkább foglalkoztató, gyakran feldolgozott, jellegzetes témáknak (mint pl. a feudális parlagiság bírálata, a választási visszaélések leleplezése, vagy a városi-polgári életforma kialakulása), melyek reformkori kultúránk valóságos „vezérmotívumai” tekinthetők. Olyan antológia, melynek összeállítása minden igényt kielégítene, természetesen eleve elképzelhetetlen; s ha az alábbiakban,

részletesebben szemügyre véve a kötet anyagát, némely kisebb-nagyobb hiányosságra is rámutatunk, ezt elsősorban azért tesszük, hogy e megjegyzésekkel is hozzájáruljunk a következő kiadás tökéletesebbé tételéhez.

A lírikusok közül Czuczor, Bajza, s az 1830-as években fellépő nemzedék tagjai: Garay János, Tárkányi Béla, Kunoss Endre, Szentiványi Mihály, Váchoti Sándor, Kerényi Frigyes és Pap Endre szerepelnek a kötetben. Hiányzik viszont a névsorból Kriza János, akinek helyét a szerkesztők a következő kötetben jelölték ki — indokolatlanul, hiszen verseinek nagyobb és értékesebb része (s köztük az irodalmi népiesség történetében tisztes helyet elfoglaló népdalok sora) még az 1830-as és 40-es évek fordulóján keletkezett. Egyébként a versek válogatása szerencsésnek mondható; Garay *Az obsitos*-ának azonban mindkét részét közölni kellett volna. (Itt jegyezzük meg, hogy a Garayt bemutató szemelvények közé nem értett volna valamit felvenni dramaturgiai írásaiból is; ezek ugyanis eléggé jellemzőek az 1830-as évek irodalomszemléletére.)

Az elbeszélő prózát Fáy András, Jósika, Gaál József, Frankenburg Adolf, Nagy Ignác, Kuthy Lajos, Eötvös és Vajda Péter írásai képviselik. A reformkori novellisták sorában Kovács Pál, és különösen a modernebb, differenciáltabb lélekrajz úttörője: Csató Pál is helyet érdemelt volna. Fáy *A különös végrendelet*-ének, az első eredeti (s naiv bája és humora révén mindmáig frissen ható) magyar novellának nem csupán egy lapnyi apró részletével, hanem teljes egészében kellene szerepelnie a gyűjteményben. Nem érthetünk egyet azzal sem, hogy Eötvös pályájának 1849 utáni szakaszát mindössze két lapnyi naplórészlet mutatja be. Feltétlenül szükséges lett volna *A XIX. század uralkodó eszméi* egy részletének közlése, és talán valamelyik novelláját is közölni kellett volna.

A kor drámairodalmával elég mostohán bántak a szerkesztők, mindössze négy mű: Gaál *Peleskei nótáriusa*, Nagy Ignác *Tisztújítása*, Czákó *Leonája* és Obernyik *Főúr és porja* rövidebb-hosszabb részleteire szorítkozva. (Szigligeti nyilván egy későbbi kötetbe kerül.) Az 1830-as és 40-es évek egyik jellegzetes, különös buzgalommal ápoltt műfaja: a romantikus történelmi dráma (amelyből Teleki László *Kegyencének* vagy akár Tóth Lőrinc valamelyik színművének egy-két jelenete adhatott volna izeltűt) ílv módon teljesen kiszorult az antológiából. A társadalmi dráma művelői közül is hiányzik a *Bankár és báró* írója, Hugó Károly. Czákótól (a korábbi irodalomtörténetírásban méltatlanul aláértékelt, s újabb kutatóinktól joggal kiemelt *Leonán* kívül) a *Kalmár és tengerész*

vagy a *Végrendelet* egy részletét is közölni lehetett volna, ezzel is érzékeltetve a francia romantika magyarországi hatását.

A reformkor ideológiai fejlődéséről eléggé átfogó képet ad a kötet. Viszonylag sok helyet kaptak benne ugyanis a politikai, filozófiai és esztétikai gondolkodás legjelentősebb eredményei: Széchenyi, Wesselényi, Horvát István, Bajza, Toldy, Szontágh Gusztáv, Eötvös, Lukács Móric, Tarczy Lajos és Vajda Péter írásai. (E szemelvények némelyike igen érdekesen világít rá egyes nagy európai eszméramlatok — mint pl. a hegeli filozófia vagy az utópista szocializmus — hazai fogadtatására is.) Annál sajnálatosabb, hogy a szerkesztők megelégedtek a kor egyik legnagyobb hatású, a demokratikus elvek elterjesztésében roppant szerepet játszó könyvéről, Böllöni Farkas Sándor *Utazás Észak-amerikában* c. művéről. Széchenyit 165 lapnyi, jó érzékkel összeválogatott szöveg képviseli — csupán az egyéniségének megértéséhez nélkülözhetetlen naplókiből kellett volna sokkal többet közölni. (Különösen kíváncsot lett volna a kortörténeti szempontból is oly fontos 1848-as napló minél részletesebb bemutatása.) Am meg kell itt jegyeznünk, hogy véleményünk szerint Széchenyi feltehetően azon auktorok közé tartozik, akikkel a magyar szakos egyetemistáknak nem kiragadott szemelvények, hanem teljes művek olvasása útján kell megismerkedniük.

Hiányosnak érezzük azt a Bajza-képet is, mely a kötet szemelvényeiből kirajzolódik. Bajza életművének — akár csak a leglényegesebb vonásokra szorítkozó — bemutatása műhatatlanul megkövetelné a *Nemzetiség és nyelv* c. tanulmányának, valamint a Csató Pállal folytatott polémia legalább néhány részletének közlését is. Alighanem célszerűbb lett volna Bajza kritikai és publicisztikai munkásságát teljesen mellőzni, s a hallgatókat *Válogatott cikkei és tanulmányai*-nak 1954-ben Lukácsy Sándor szerkesztésében megjelent kitűnő kiadásához utasítani. Toldy Ferenc életművét a gyűjtemény teljesen egyoldalú, s ezért hibás megvilágításba helyezi. A közölt szemelvények: A *nemzeti költészet történetének* részletei és a Bajza felett mondott emlékbeszéd jól jellemzik ugyan pályájának a szabadságharc utáni periódusát, s az utóbbi emellett személyes, önéletrajzi vonatkozásai miatt is különösen tanulságos — semmiképpen sem indokolható viszont a fiatal Toldy nagyfontosságú kritikai tevékenységének teljes elhanyagolása, mely abban a kétségtávolú paradox jelenségben nyilvánul meg, hogy a reformkor szöveggyűjteményében Toldy egyetlen reformkori írásával sem szerepel. Pedig nyilván a szerkesztők is érezték, hogy egész munkássága, irodalomszemlélete alapjában véve a reform-

kor gondolatvilágához kapcsolódik — különben bizonyára nem vették volna fel őt éppen ebbe a kötetbe. Toldynak az új, romantikus és nemzeti költészet elismertetéséért vívott harcát feltétlenül szemléltetni kellett volna, még pedig vagy az *Aesztetikai levelek* (amelyről a szemelvényeket megelőző, a 349. lapon olvasható életrajzi bevezetés csak annyit tud mondani, hogy „a romantika álláspontjáról kritikátlanul tulzással méltatja Vörösmarty eposzait”, s egyetlen szót sem ejt a *Zalán* költője mellett elvszerűen kiálló tanulmány történeti jelentőségéről) egy részletének, vagy az 1833-i akadémiai nagyjuttalom vitájához kapcsolódó cikkének közlésével.

A szerkesztők — igen helyesen — a kor kulturális életének, az írók életkörülményeinek s a különféle irodalmi mozgalmaknak bemutatására is törekedtek. Bő részleteket adnak Bártfay László forrásértékű naplójából (melynek teljes terjedelmében való kiadását nem sürgethetjük eléggé), és szerencsés kézzel kiválasztott szemelvényekkel érzékeltetik az 1840-es évek divatlapjainak tónusát. Am a Pesti Divatlapról a 639. lapon adott jellemzést, mely szerint Vahot Imre „az ellenzéki politika harcos irodalmi orgánumává” tette folyóiratát, ki kellene egészíteni azzal, hogy e lap az ellenzék mérsékeltébb, a táblabírói észjáráshoz alkalmazkodó árnyalatának volt — parlagi népieskedésével gyakran nem éppen rokonszenves — szövivője. Vahot alakját a róla szóló rövid jellemzés mintha egyébként is a kelleténél némileg kedvezőbb fénybe állítaná. Utal ugyan arra, hogy Petőfi népszerűségét Vahot „alaposan kihasználja vállalkozása anyagi sikere érdekében is”, de említést sem tesz arról az eléggé tisztességtelen eszközökkel vívott hadjáratról, melyet később Petőfi és a köréje tömörült fiatal írónemzedék ellen folytatott. Az 1840-es évek irodalmi küzdelmeinek jobb megvilágítását az is elősegítette volna, ha Frankenburg emlékiratainak (a közölt részeken kívül) azt a fejezetét is felveszik, mely az Életképeknek Jókai és a „Tizek” csoportja kezébe való átjátszásáról számol be. Ha már az emlékiratoknál tartunk, hadd jegyezzük meg, hogy talán ebbe a kötetbe kívánczotak volna egyes olyan emlékiratok is, amelyek ugyan már a következő korszakban keletkeztek, de mind élményanyaguknál, mind íróik szemléleténél és érzésvilágánál fogva még a reformkor talajában gyökereznek. (Déryné, Barabás Miklós, Ujfalvy Sándor memoárjaira gondolunk elsősorban.)

Szóvá kell tennünk a szövegközlés néhány hibáját is. A Horvát Istvántól közölt szemelvény címe pontatlanul van megadva: híres értekezésének, melyből néhány passzust

olvashatunk az antológiában, címe ugyanis nem egyszerűen *Rajzolatok* (ahogyan a 72. lapon áll), hanem *Rajzolatok a magyar nemzet legregyebb történeteiből*. A németből fordított Szechenyi-szövegeknél nincs feltüntetve a fordító neve, így a kevésbé figyelmes olvasó (amennyiben nem olvassa el az életrajzi bevezetést) esetleg észre sem veszi, hogy e művek eredetileg nem magyar nyelven íródtak. A *Blick* közölt részleteinek szövege egyébként megegyezik K. Papp Miklós fordításával, csaknagym két helyen (a 253. l. utolsó és a 258. l. utolsó előtti bekezdésében) néhány szó kimaradása miatt értelmetlenül torzult. A Vajda Péter *Erkölcsei beszédeiből* vett szemelvényeket Kemény Gábor kiadása alapján közlik; ám (forrásokkal ellentétben) eimulasztják megemlíteni, hogy a — meglehetősen nagy számban előforduló — zárójeltek tulajdonképpen az eredeti kézirat azon helyeit jelölik meg, amelyeket az 1840-es évek cenzúrája kihagyandóaknak minősített. Néhány esetben megfélekedeztek a közölt szövegek pontos lelőhelyének feltüntetéséről: így Vachott Sándor feleségéhez írt levele mellől az első publikáció helye, Frankenburg *Nyílt levele* és Petrichevich Horváth Lázár cikkei mellől pedig a megjelenés (újságcikkekneként egyáltalán nem közömbös) évszáma hiányzik. Ezeket az apró fogyatékoságokat főleg azért érezzük zavaróknak, mert véleményünk szerint minden egyetemi tankönyv és segédkönyv egyik feladata a hallgatóknak a lehető legnagyobb filológiai pontosságra való szoktatása lenne.

Az egyes írókról szóló rövid életrajzok általában megfelelnek rendeltetésüknek. (Bár Toldyba — talán sajtóhiba következtében — egy tárgyi tévedés csúszott: *A magyar költészet története* nem 1851-ben, hanem 1854-ben jelent meg.) Annál kevésbé mondhatjuk el ugyancsak a jegyzet-szótárról, melyben — mind a név-, mind a szó-magyarázatokban — rengeteg hiány és következetlenség

akad. Először is teljesen helytelen, hogy a szöveggyűjtemény előző, a felvilágosodás korát bemutató kötetéhez tartozó magyarázatokat is a jelen kötet apparátusa tartalmazza — hiszen e két testes kötetet többnyire nem együttesen használják. Azon sem éppen könnyű eligazodni, hogy milyen szempontok alapján határozták el a szerkesztők a kötet végén álló jegyzet-szótár anyagát a lapalji lábjegyzetekétől; egyes dolgokat ugyanis itt is, ott is megtalálhatunk, míg másokat mindkét helyen hiába keresünk. A jegyzetapparátus kirívó hiányosságait csak néhány, teljesen találomra kiválasztott példán szemléltetjük. A Petrichevich Horváth Lázár *Egypár komoly szó a maga idején illetőleg a magyar szépirodalmat* c. alig 5 lapnyi cikkében (652—656. l.) található nevek és fogalmak közül a következők maradtak magyarázat nélkül: Chateaubriand, Engel, Rotteck, Tocqueville, catoí, chimaera, caudinaí kapuk, kottéria. Jósika *Iff. Bekesi Ferenc kalandjai* c. művéből közölt részlet egyetlen lapjáról (490. l.) jegyeztük ki az alábbi, a jegyzet-szótárból hiányzó neveket és idegen szavakat: Archimedes, corregens, demonstráció, lapiták, vielle garde, phlegmatic. Bosszantó az idegen keresztneveknek a jegyzet-szótárban megfigyelhető következetlen írásmódja: az eredeti formájukban meghagyott nevek ugyanis itt a Ravailiac Ferenc, Sismondi János-féle elavult, ma már komikusan ható alakokkal keverednek. Mellesleg megjegyezve: a jegyzetkészítés kérdéseit, a különféle típusú kiadványok jegyzetelésének módszereit ideje volna egyszer már elvszerűen tisztázni. — A képmellékletek összeválogatása igen jól sikerült (külön elismerést érdemel, hogy a szerkesztők a változatos képanyagon keresztül nemcsak az irodalom, hanem a többi művészetágak fejlődésének érzékeltetésére is törekedtek), technikai kivitelük viszont meglehetősen gyarló.

Oltványi Ambru

FAZEKAS MIHÁLY ÖSSZES MŰVEI

Sajtó alá rendezte Julow Viktor és Kéry László. A bevezetést Julow Viktor írta. — Magyar Klasszikusok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1955.

Fazekas Mihály életének és műveinek a lehető legteljesebb feltárásával több mint száz évig maradt adós a magyar irodalomtörténetírás. A Fazekas-életmű is olyan sorsra jutott, mint korának nem egy írójáé: egy-egy művük igen ismertté vált, de életük és munkásságuk egy része körülhomály derengett. Bizonyos egyszerűsítéssel mondva: a *Ludas Matyi* és néhány vers

jelezte hosszú ideig Fazekas helyét irodalmunkban. Móríc Zsigmond 1905-ben azt írta Fazekasról és „neveletlen fiáról”, hogy „... folyton olvasva és mégis ismeretlenül élte Ludas Matyi első száz évét. Írójáról egészen elfeledkezett a történet... Csak félhomályban látszott előttünk életének ködén át a költő alakja.” (Uránia, 1905.) Ez az egyáltalán nem hízlgő — de nagyon

igaz — megállapítás most végre érvényét vesztesítette Julow Viktor és Kéry László Fazekas körül végzett munkásságával, akik egyszerre négy Fazekas- (illetve róla szóló) kötettel vizsik közelebb a költő életéhez és irodalmi működéséhez a szakembereket és a nagyközönséget egyaránt. A Szépirodalmi Könyvkiadónál, a Magyar Klasszikusok sorozatban megjelent Fazekas-kötet bevezetője mögött Julow Viktor több mint kétszáz oldalas monográfiája, a versek, prózai művek, műfordítások, levelek és a jegyzet-apparátus mögött pedig a két kötetes szövegkritikai kiadás áll. A Magyar Klasszikusok sorozatban megjelent kötet értékét növeli, hogy — időben megelőzve a kritikái kiadást és a monográfia megjelenését — *először* teszi közzé Fazekas összes műveit. A feltáró munka, mint mindig, itt is különös jelentőséggel bír, hiszen ennek a munkának több évtizedes komoly szakvéleményt kellett helyesbítene. Ahogy ezt a monográfiában Julow Viktor meg is fogalmazta: „Fazekas kevésművű, de szemben minden eddigi véleményel: nem egyművű író. Hogy ezt csak a költészetéhez igazi megértéssel közeledő néhány méltatója (Illyés Gyula, Horváth János, Kovács Máté, Szauder József és Waldapfel József) tudta éreztetni, de igazában senki sem bizonyította: ennek az az oka, hogy ezidáig nem készült el a Fazekas-versek keletkezésének időrendje, s így költői fejlődéséről nem lehetett képet alkotni... Így zsongók, Fazekas út- és hangkereső alkotásai elkeveredtek az érett remekművekkel és elhomályosították őket” (121. old.).

Fazekas jelentős költője korának, aki Faludi és Amadé költészetén tanulja a poézist kollégiumi éveiben, azután Földi kezét fogja, Csokonai egyik legbensőbb költőbarátja, a XIX. század tízes éveiben pedig már Petőfi felé készíti az utat (Ludas Matyi, Hortobágyi dal, A krumppli). Bizonyos egyszerűsítéssel mondva, két helyen játszódik le ennek a nagyszerű költőnek és embernek az élete: a debreceni gyermek- és diákkort az ifjúkori külföldi katonáskodás váltja fel, amelyet ismét a debreceni férfi- és öregkor évei követnek.

A debreceni kollégium tanáraitól éppúgy a felvilágosodás eszméit veszti át, mint egy évtizeddel később a Martinovics-per egyik költő vértanúja, Szentjóni Szabó László. Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Diderot és D'Holbach tanításai, eszméi mindkettőjüket a felvilágosodás magyar harcosává nevelték. Am kettőjük útja mégsem volt egy. Fazekas, ha át lépi is a debreceni „civis közfarsaság” határát, és messzi külföldet jár be, visszatér falai közé, Szentjóni messzi túlhaladja, és vissza sem tér többé. Fazekas, noha visszariad, kiábrándul a harcokból a

Németalföldön, a felvilágosult császár híve marad, jozefinista álláspontját mindvégig megtartja, a jakobinus forradalmat nem érti meg; Szentjóni viszont 1791 után *ittthon* találja meg elégedetlenségének kivételét Martinovicsék gyakorlati jelentőségének szánt mozgalmában. Fazekast a felvilágosodás eszméi mellett mindvégig kötötte a debreceni hagyományok provinciális öntudata (ezért harcolt Kazinczyval, félreértve őt), Maróthy, Hatvani, Sinai Miklós, Varjas tanárok működésének fölemelő példája is. Ez a kettős vonás határozza meg Fazekas számára a felvilágosodás eszméinek sajátos elfogadását. Konkrétta és gyakorlati jellegűvé váltak benne ezek az eszmék, elsősorban a felvilágosodás humanizmusát tette magáévá. Ennek a humanizmusnak — nem pedig radikális, társadalmat forradalmian átalakító eszméinek áll hatása alatt és irtózik el az embertipró háborútól, akárcsak előtte Ányos vagy Barcsay.

Julow Viktor bevezetőjében magának Debrecennek sajátos fejlődéséből eredezteteti Fazekas valóban ellentmondásos felfogását és életművét. A költő iránti szeretetéből következik, hogy olyan nagy melegséggel és közvetlenséggel rajzolja meg Fazekas ember-költői alakját. Mindamelllett tudományos pontossággal tárja fel és követi nyomon Fazekas fejlődését és pályáját. Ha (helyszűke miatt) néhol csupán egy-egy képet, mozzanatot villanthat csak fel Fazekas életéből, mindig igyekszik megmutatni, hogy az egyes tartalmi elemek és formai vonások hová és meddig fognak fejlődni, hogy az olvasó megtudja azt, hogyan teszi magáévá és módosítja a költő a rokokó alkotásait, vagy a pásztor idillek képei mennyire rejtik magukban a későbbi erőteljes vonású népi-paraszti alkotások realitásának csiráit. A bevezető egyik szép fejezetében azt vizsgálja, hogyan csillantja fel a szerelmes versek rokokójában a népdalok egészséges, tiszta erotikáját. Sőt, korai korszakának nyelvi és kompozíciós tömörsége egyben előlegezi a Ludas Matyi tömörségét is.

Fazekas fejlődéséhez szükséges volt az a kiábrándulás, amellyel megvált a hadseregtől 1796-ban. Nem utolsó sorban szentimentalizmusában jelentkezik ez a vonás. A bevezető nem foglalkozik Fazekas szentimentalizmusával. Azért tartjuk jelentősnek szentimentalizmusát, mert a mezővárosi polgár plebejus szentimentalizmusaként jelentkezett, amely 1795 után alakult ki, és igen messze járt az ugyanakkor kialakuló nemesi szentimentalizmustól. A bevezető ötödik fejezete és a hatodik fejezet első fele lehetőségeihez képest elég részletesen foglalkozik a szentimentalizmus elemeivel, Fazekas *természet- és barátszeretetével*. De hiányzik annak

a kifejezése — ha vázlatosan is —, miért, hogyan és milyen mértékben jutott el Fazekas a szentimentalizmushoz? Nagy csalódásban, kiábrándulásban volt része a költőnek, s ez bizonyos kritikai magatartást alakított ki benne társadalmi jelenségekkel szemben. Az 1790-es évek közepén a felvilágosodás humanizmusa jegyében kiábrándul a háborúból. Ez szükségszerűen vonta maga után, hogy elfordult a nemesi harci dicsőségtől is. Azonban ez az elfordulás nemcsak a felvilágosodás humanizmusának jegyében ment végbe, hanem a *racionalizmus* is erősen áthatotta. A *Józan ész* erejével veti el azt a harcot, amelyben „címeért” és „dicső nevéért” kell hadakozni, de nem az emberséget. A Katonai búcsúének-ben azt írja: „Józan eszem már sohasem győtrik bajnoki gondolatok.” Elveti a „Márs műhelyét” (a vers elején) és a „hérosságot” (a vers végén), a nemesi dicsőség hadi erényét. Nem ezektől búcsúzik, hanem a vitéz barátoktól, akikben az *ember-hóst* tisztelte: „Pálmáim s méltóságim Ti legyetek igaz barátim!” Az *Egy véres ütközet* estvéjén serkent gondolatokban a „hatalmas ember!”-hez szól, aki akkor érdemel „szebb nevet”, ha az érdeemesnek segít ügyén, s nem akkor, ha „... fel-fuvalkodásból százezer atyja fiát levágat.” — Azonban megtaláljuk versében annak a jelét is, hogy Fazekas a ráció erejétől többet várt. Mintha kételkedne a racionalizmus eredményeiben: „Oh, kedves élet legsanyarúbb neme! (t. i. az álom) ugyan mi szükség volna reád, ha az ember e jó kis világot s benne magát okosan szeretné?” Amit a vers végén mond a „vitéz karokról”, megismétli szó szerint az Oh, kannibálók...!-ban is, amely nemcsak a jakobinus forradalom iránti értetlenségét mutatja, hanem azt is, hogy Fazekas nem tesz különbséget küzdelem és küzdelem között. Embertelen vérontást lát igaz ügyért vagy zsarnoki kényért vívott harcban egyaránt (akárcsak alig két évtizeddel előtte Ányos). Innen fordul el az emberi érzélem és a természet világához. A kb. 1796 táján írt *Egy férje* elestén kesergő özvegy c. versében Fazekas gondolataira nem a ráció nyomja rá bélyegét, hanem az *érzés*, a *szeretem szenvedélye*. Az özvegy nem a tudáshoz, a rációhoz fordul segítségért, hanem a szív érzéseire: „Jer lelkem! nyomozzuk a halál völgyein... Ne félj, mert vezérem lévén a szerelem, Az színetlen árnyak között is meglelem... Oh jer, reppents hozzá utolsó lehellet! Hiszen itt rezeg ő csak a szívem mellett.” Az érzelmi hangulatot fokozzák a hasonlatok, amelyekben valósággal „egymásba játszik” a piros rózsza, a liliom, az ibolya és férje véreinek, szépségének, a hervasztó halálnak képe. Az ember belső érzésvilága és a természet összhangjának

folyamatát olvashatjuk a vers végén, amely átvezet Fazekas természet-verseinek sorába. — Ha szemügyre vesszük egymás után a költő természet-verseit, vajon nem szentimentalizmusát mutatják-e? (Ilyen értelemben is igaz, hogy Fazekas a kertész irodalmunkban. Nála is a lefojtott erők és szenvedélyek éppen ezeken keresztül találnak kiutat.) Vagy Az alpesi bölcs fordításának ezek a sorai:

A bölcs Alcidon, ott a szűz természet ölében
Sok gyönyörű napokat töltött; a városi
láрма
S udvari pompa fogák azelőtt zabolán;
a hiúság
És alacsony nagyság tetszett neki, a tunya
vétkek
Csalszavait követé;

A vers további részeit, akár Ányos, a „tipikus” szentimentálisan költő is megírhatta volna. Terminológiája az elvonulás eszméje, a természetben való gyönyörködése vajon nem a legerőteljesebb polgári szentimentalizmus-e?

Természet! ámbár rettenetes vagy is,
Mégis szeretlek, még haragod szavát,
S orcád komor tekintetét is
Tisztelem én, noha borzongva.

— illet csak az írhat (és fordíthat), aki a legmélyebben átéli a társadalmi élet fonákosságait, aki a társadalmi kényszert a legerősebben érzi az emberre súlyosodni. Elvonulni az emberektől (mint kollektívától) — nem mizantropia ez Fazekasnál (mint ahogy Rousseau-nál sem az), de egy igazabb világ keresése. Ilyen igazabb világot keres a Fazekasnak tulajdonított Különös történet és per c. prózai vázlat is, amely Rousseau Uj Heloise-ára emlékeztet. Ott is a feudális zsarnokság kényét messzi tudják maguktól az akkor még eszményképnek tartott Angliában (Bomston angliai birtoka). De a szerelem halálán is győzedelmeskedő erejének motívuma Ányos szentimentális költészetének vonásait, forró szenvedélyét idézi (pl. Titkos Polyxéna). A tüzes csók, a forró érzések hideg tagokat elevenítettek meg (érdemes megfigyelni a forró-hideg ellentétek szentimentális jelentőségét). A *tavaszele* pedig a legőszintébb és legforróbb szabadságvágy kifejezője. A természet, a tavasz, a szabadság szimbóluma (akárcsak Ányosnál vagy Szentjóni Szabónál). A szabadságszeretet mély átélése és átérzése végigkíséri Fazekast egész életén és egyik lényeges vonása a Ludas Matyinak, akit nem tud többé békóba verni semmiféle földesúri kényszer.

A versek — egy-két kivétellel — mind, a próza: művek, fordítások és levelek egy része

belekerültek a kötetbe a szövegkritikai kiadás anyagából. Természetesnek vehető, hogy a szövegkritikai kiadásból a kétesértékű verseket és prózai munkákat nem vették át ebbe a kötetbe a sajtó alá rendezők. — De nem érthető teljesen, hogy miért változtatták meg a szövegkritikai kiadáshoz képest néhány vers időbeli elhelyezését? Az indokolt lehet, hogy egy ilyen, nagyközönség számára készült kiadásban a versek legelőjére került az ismeretlen keltezésű. Az én poézisom c. költemény anélkül, hogy a Fazekas-életmű igazi egységén csorbát ejtene. „Mint Fazekas népies költői programját megfogalmazó verset hoztuk e kötet élére” — írják a Magyar Klasszikusok sorozatban megjelent kötet jegyzeteiben. De mivel magyarázható, hogy ezt a verset közvetlenül (az 1790—95 közötti) A szem tüze és a Mancihoz címűek követik, megelőzve a Feltette hatalmas... címűt, amelynek megjelenési helyét és idejét pontosan ismerik? Nemcsak az 1790—95-ös számok utalják, a jelzett két verset későbbi helyre, de az életrajzi adatok is ezt erősítik meg. Éppen a szövegkritikai kiadás és nem utolsó sorban a monográfia bizonyítja ezt a leghitelesebben. A kritikai kiadás e két vershez tartozó jegyzete még szorosabb határidők — 1791—1792 — közé helyezi keletkezésük valószínűlegese idejét.

Ugyanígy feltűnő, hogy az Exsurge cor meum — amelyről a kritikai kiadás jegyzete

azt mondja: „Keletkezésének ideje nem ismert. Stílusának egyszerűsége, higgadtsága, felvilágosult sztoicizmusa a DMK-ban (Debreceni Magyar Kalendárium, 1819—1828) megjelent versekéhez hasonló. Fazekas késői férfikorában keletkezhettek” (278. l.) — megelőzi az 1819 előtti, A *serdülo bajuszhoz* írt versét. Ez utóbbiról viszont ezt jegyzik meg: „Fazekas idősebb férfikorából való, de mivel a DMK-ban nem jelent meg, valószínű 1819 előttről.” (263. l.) A Magyar Klasszikusok sorozatban megjelent kötet egyik versjegyzete sem jelzi az ott felvett időrendi elhelyezés indokolását vagy egyáltalán a versek keletkezésének valószínű idejét. Ilyen módon ellentmondás van az egyes kötetek megállapításai között, és ez bizonytalanságot idézhet elő.

Arra a kérdésre pedig, hogy egy kétkötetes kritikai kiadás és egy terjedelmes monográfia mellett indokolt-e ez a kiadás — Fazekas költői népszerűségét figyelembe véve, igen lehet válaszolni. A kritikai kiadás csak szakember számára kezelhető könnyen, ugyanakkor nem adhat még csak néhány oldalas (a bevezetőhöz hasonló) *értékelő* magyarázatot sem. Fordítva viszont, a monográfia csupán a legszükségesebb Fazekas-művek részleteit idézhette. A Magyar Klasszikusok sorozatban megjelent kötet könnyen áttekinthető módon adja mindkettőt.

Kovács Győző

MOLIÈRE VÁLOGATOTT VÍGJÁTÉKAI

„A világirodalom klasszikusai.” A bevezető tanulmányt Illés Gyula, a jegyzeteket Süpek Ottó írta. Új Magyar Könyvkiadó. Budapest, 1954.

Kritikusok, esztétikusok, irodalomtörténészek Molière-portréiból egész arcképcsarnokot lehetne összeállítani. Molière, a pesszimista; Molière, a moralista; Molière, a polgárság szószólója; sőt, Molière, a romantikus — vagy ahogyan egyes romantikusok látták: Molière, a keserű, a rejtelmes, a tulajdon szíve sebei fölött kacagó *bajazzo*... De kérdés, lehet-e egyáltalán ezen a sokrétű, sokszínű, sokhangú életművön egyetlen eszmét számonkérni; lehet-e belőle egyetlen irányító gondolatot kielemezni? Lehet-e az egymás után következő (és nemegyszer megrendelésre írt) darabokat úgy tekinteni, mint egy bizonyos, esetleg fejlődő, fokozatosan kibontakozó középponti gondolat vagy élmény, határozott világnézet, sőt filozófia illusztrációit?

A kérdést sokan föltették már, sokan próbálták így vagy úgy megfelelni rá; a feleletek azonban nem meggyőzőek. Molière élet-

műve nem szisztematikus mű. Inkább azt mondhatjuk rá: rögtönzészerrű. És ez természetes is, hiszen ezeket a mindenestül színpadra kívánczoló darabokat nem holmi bölcselő, még csak nem is a szónak *racine-i* értelmében vett költő írta, hanem elsősorban és mindenekelőtt a színész és színigazgató, akinek szerep és siker kellett: — szerep, melyben sikert arathat, és siker, amiből társulatával együtt megélhet. Vígjátékainak jó része úgynevezett „kasszadarab” volt. Ő — ahogyan mondani szokták — nemcsak „az élet ütőerén tartotta rajta az ujját”, hanem a színházi életén is. Mi sem érthetőbb, minthogy — (figyelembe véve társulata körülményeit, színészei sajátos képességeit is) — olyan darabokat akart színre hozni, amelyekre „bemeleg a közönség”.

Ez a tizenhetedik századi közönség pedig aligha nézett volna békén olyan színművet, amely túlságosan kemény ítéletet mondott

volna róla, vagy olyasféléképpen „kongatta volna a halálharangot” a kor társadalma felett, ahogyan például Ibsen tette a maga korában. Ezt az akkori idők színjátszási viszonyai sem tették lehetővé.

Milyenek voltak ezek a színjátszási viszonyok? A nézők egy része — tudjuk — bent ült a színpadon (egészen 1760-ig); ezek voltak a legkeresettebb és legdrágább helyek, ezek jelentették a legbúsásabb jövedelmet; s az ott ülő előkelő közönség úgy vélte, jegyével együtt ahhoz is jogot szerzett, hogy hangos megjegyzéseket tegyen és belebeszéljen a darab előadásába. Ezt Molière szava is teszi a Tolakodók elején.

Nem volt fegyelmesezettebb a földszint álló-közönsége sem. (Padokat először 1782-ben helyeztek el a nézőtérén, az Odéon színházban). Katonák, testőrök sok rendetlenséget okoztak; jellemző, hogy 1673-ban, mikor Molière társulata új színnázba költözik, a király rendeletet ad ki, mely szerint „tilos a kóborlóknak és bármiféle szedett-vedett népségnek, akármilyen rendű és rangú legyen is, olyan helyek előtt és épületek környékén csoportosulni és tömörülni, ahol színdarabokat játszanak és tisztességes szórakozást folytatnak; tilos oda löfegyvert bevinni, erőszakosan betörni, tilos ott kardot rántani, bármiféle erőszakoskodást elkövetni, vagy bármi zavart kelteni, akár odabent, akár odakint”...

Ilyen körülmények közt modern értelemben vett társadalomkritikának a színpadon való gyakorlására nemigen lett volna mód; ami a földszintnek tetszett volna, a színpadi ülőhelyek közönsége, a „csupa-csipke márkik” nem bírták volna nyugodtan elviselni. Amilyen szívesen gyönyörködtek koruk galáns világának színpadi másában (például az Amphitryonban), amilyen szívesen kacagtak a mulatságos helyzetek komikumán, egy-egy groteszk alak vagy jelenség kifigurázásán (egy-egy „tolakodóé” például, különösen ha tudták, hogy a kigúnyolt figurán vagy dolgon az udvar is nevet), épp oly kevésbé tűrték volna el, hogy az író „frontális támadást” intézzon ellenük, vagy velük, osztályukkal szemben egy másik, feltörő osztály igazát hangoztassa.

Molière nem volt a polgárság szószólója; sem érdekeiben nem tartott vele közösséget, sem világnézetileg nem volt rokon vele. Színész volt; ez a tény eleve kirekesztette a polgárságból; mint polgárcsalád sarja, színész lett: ezzel kilépett osztályából, hátat fordított neki.

Mert mi volt a kor, mi volt a korabeli polgárok véleménye a színészekről? Néhány példa nyomban rávilágít arra, mekkora szakadék választotta el a színész Molière-t a polgári osztálytól. — Egy ügyvéd könyvet

ír arról, hogy a színészeket azért mégsem kellene kiközösíteni; erre a párizsi parlament törli őt az ügyvédek sorából, könyvét pedig nyilvánosan elégeti. A színészek jogi helyzetére vonatkozólag egy bizonyos La Tour abbé így összegezi az átlag-véleményt: törvénykezési szempontból, mint testület, a színészek egyszerűen nem léteznek; csak irgalomból tűrik el, hogy irataikon színészeknek nevezzék magukat, mivel ezt a foglalkozást a bíróság nem ismeri el. Amikor a „Comédie” épületének homlokzatára rávésték ezt a tényeknek pontosan megfelelő feliratot: „*Hôtel des comédiens entretenus par le roi*”, ugyanez a La Tour azzal tiltakozott ellene, hogy egy színésztrupp „csupa bűnös, alávaló, megvetésre méltó alakból áll, a színmű pedig nem egyéb, mint bolondságok, szenvedélyek és bűnök összessége; mindezeknél fogva a színészek pusztán csak megfert személyek”.

Már eleve is alig volna hihető, hogy Molière különösebben rokonszenvezett volna azzal a polgársággal, amely ilyen véleményt táplált róla és hívatásáról. Darabjai arra mutatnak, hogy valóban nem rokonszenvezett vele. Ha polgárokat mozgat a színpadon, azok többnyire nevetséges vagy korlátozott figurák. Egyetlen olyan polgár-alakot nem teremtett, akire néző úgy tekinthetett volna: ez az eszményem, ilyen szeretnék lenni. (Mint ahogyan később majd Diderot például teremt!)

Az ő polgárain általában két vonás uralkodik: kapzsis és gyávak. Anyagiakban is, mint a fősvény, s a szerelemben is, mint például Sganarelle a Férjek iskolájában, vagy Arnolf a Nők iskolájában. A férji zsarnokság, melyet oly szívesen pellengérez ki, voltaképpen — abban a formájában, ahogyan ő ábrázolja — álcázott gyávaság: a nő hatalmától való titkolt félelem leplezése; a világgal szemben érzett kisebbségi érzésüket féltékeny férjei zsarnoksággal kendőzik.

A polgár nem jár jól Molière-nél. Talán a nemes az eszménye? Korántsem! Legfőkébb óvatosabb, ha róla van szó. Mint osztály ellen, természetesen nem emel, kora körülményei közt nem is emelhet szót de egyes alakjait és típusait kigúnyolja. Kortárs ellenfelei sokféleképpen támadták; vádolták erkölcsatlansággal, vallástalansággal, istentelenséggel; azzal azonban nem vádolták, hogy aláássa a fennálló nemesi társadalmi rendet. Boileau ellen bírálói felfelhozták, hogy nagyon „polgáris” az ízlése; Molière-rel kapcsolatban ezt sosem említették. Amit ő a nemességben a tollára tűzött, azon az udvar is nevetett, azt a király sem nézte jó szemmel, mint a parlagi vagy az izgága márkít, vagy pedig a libertinus nemest.

amilyen Don Juan. Molière nemes-szemlélete nem általában nemes-ellenes, hanem egy bizonyos fajta nemesség típusai ellen irányul: a kialakult abszolutizmus modern szellemében azok ellen, akik a régi, a feudális, a központi hatalomtól független, sőt akár a központi hatalommal szembe is száll nemes-séget (s vele a történelmi fejlődésnek egy meghaladott fokát) képviselik.

Társadalomszemléletében Molière nem elővételezi a tizenhetedik századot, hanem a saját korának modern, haladó felfogását képviseli. Egy évszázaddal később a színarabíró (egy Beaumarchais például) már valóban számíthatott polgári közönségre, már valóban polgári közönségnek írhatott, mert akkor már volt öntudatos polgárság. Molière korában (a Law-infláció nagy gazdasági-társadalmi megrázkódtatásán még jóval innen) polgárság már volt, de megfelelően érett öntudata még nem volt. Adott egy sereg nagy író, tudós, művészt; nagy lehetőségek nyíltak számára (az abszolutizmus fellemlkedésével párhuzamosan) az érvényesülés terén; előzönlötte a hivatalokat, anyagilag is erősödött; de egyelőre legfőbb becsvágya (ami világosan rávall ösztály-öntudata hiányára) asszimilálódni a felsőbb rétegekhez, minél inkább lemásolni annak életét (amit Molière épp úgy kigúnyol, mint ahogyan mulatott rajta a korabeli udvar); legfőbb sarkallója az úrhatnamság, és legfőbb csillagzata az Udvar. Ne feledjük el: a tizenhetedik század közepén a „bourgeois” szónak még pejorativ értelme van, sértő és lenéző éle; a „bon bourgeois” kifejezés egyáltalán nem dicséret; polgárnak lenni alacsonyabbrendű dolog; és nemcsak a nemes nézi le a polgárt, hanem rendszerint a polgárban is van egyelőre valami alacsonyrendűségi érzés. Molière ezen a téren kora általános véleményét fejezi ki.

Annak, hogy mint író, másként nézze a társadalmat, még nem voltak kiérve a feltevélei. A francia polgárság csak a tizenhetedik század elején válik valóban jelentős osztállyá — készülve már arra, hogy mihamar a vezető szerepet is átvegye. Gazdaságilag egyre erősebb lesz: ez az egyetlen osztály, melyet anyagilag a Law-infláció nem rendített meg. Számbelileg túlsúlyba jut a nemességgel szemben, és kezdi magát a nemzet vezető rétegének tekinteni. Neve, a „bourgeois”, fokozatosan tiszteletreméltó értelmet kap, s ez a jelentés-árnyalati változás híven tükrözi az osztály fokozatos emelkedését; „vivre bourgeoisie!” annyit jelent: jól, gondtalanul élni. Szellemi téren is a polgárság veszi át a vezetést, és nemcsak mint író értelmiség, hanem mint olvasó és irodalmi igényeket támasztó réteg, mint „közvélemény” is. Jellemző: ekkor nyílnak

meg az első kávéházak; ez a divat a polgári fejlődésben előbb járó Angliából terjed át francia földre; a polgárok most már nemcsak a kocsmában jönnek össze, hanem a pezsgőbb szellemi életű kávéházakban is; élénk eszmecserék között vitatják meg itt anyagi és szellemi ügyeiket; ezek a „filozófus” polgári körök voltak, mint kimutatták, a készülő forradalom eszméinek legbiztosabb vidéki városi „támaszpontjai”.

De hol volt még mindez Molière idejében! Akkor még az Udvar a középpont, az izlés és az életstílus irányítója. A Molière eszméit képviselő Dorante mondja a *Critique de l'école des femmes*-ban: „A kurtizánoknak semmivel sincs rosszabb szemük, mint másoknak... Valamennyi komédiátok nagy próbaköve az Udvar ítélete; ennek ízlését kell tanulmányozni, hogy megtaláljuk a siker művészetét; nincs még egy hely, ahol az ítéletek oly találóak lennének, s nem is beszélve arról, mennyi bölcs ember él az udvarban, az egyszerű természetes józan érzékből és a művelt társaságból olyan szellemiség támad ott, mely hasonlíthatatlanul finomabban ítél a dolgokról, mint a pedánsok minden ócska tudománya”.

Ha fölteszük a kérdést, mint ahogyan annyian és annyiszor föltették már: mi volt hát Molière „világnézete”, e filozófia kulcsát alighanem ebben a pár elejtett szóban, ebben a „természetes józan érzékben”, ebben a „bon sens naturel”-ben találjuk meg.

Azt mondja az Embergyűlölő-ben Philinte:

Használható erény kell a társadalomnak: Az elvont értelem nagy vakságba sodorhat; A tökéletes ész szélsőséget kerül S a józan bölcséket tiszteli egyedül —

ami, sajnos, nem adja pontosan vissza a francia szöveg rendkívül fontos (de magyarul pontosan talán vissza sem adható) értelmét:

Il faut, parmi le monde, une vertu traîtable; A force de sagesse on peut être blamable; La parfaite raison fuit tout extrémité. Et veut que l'on soit sage avec sobriété.

S a hasonló kijelentéseket garmadával lehetne idézni Molière-ből. Ha azt kérdezzük: miben hitt hát? — azt feleltük: alighanem elsősorban (és lehet, hogy egyedül csak) ebben, a természetadta józanságban. Mit látunk darabjai világában, ember-galériájában? Azt, hogy kérelhetetlenül üldözte a jellem minden egyoldalú, torz kinövését, legyen az akár a fősvény szörnyeteg fősvénysége, akár a libertíns nagyúr minden kötöttséget megvető, minden keresztülgazoló önzése; azt, hogy könyörtelenül megbélye-

gezte a természet ellen alkalmazott kényszer minden formáját, legyen az akár apai zsarnokság, akár férji önkény. Nem erkölcsi kategóriákban gondolkodott, hanem, igazi realista módján, jellemben (innét látszólag egyszerű alakjaiban is a sokrétűség, az, amit az iskolás kategorizálás ellentmondásnak vél, ami azonban valójában éppen a jellem, az alak léttel telítettsége, realitása); s a jellem minden természetellenes torzulását, minden túlzását, *extremitását* nemcsak nevetségesnek ítélte, hanem bizonyos értelemben antiszociálisnak is. Ki volt rendkívül népes arcképcsarnokában az ő eszményi embere? Erre nehéz, majdnem lehetetlen felelni. De darabjaiban a legmaradandóbb hangsúllyal mindig a „józan” emberek, a „*bon sens naturel*” (de egyáltalán nem a „*bon sens bourgeois*”!) emberei beszélnek, azok, akiket a végén a kifejezett események igazolnak, s akik nyugodt fölényrel fordulhatnak oda egy-egy póruljárt „hőshöz”: lám, megmondtam!

Társadalmával szemben ez a „józan” ember nem lázadó. Beleilleszkedik a korába, hiszen „*il faut fléchir au temps sans obstination*”: makacskodás nélkül igazodni kell a korhoz, meg kell hajolni előtte, hozzá kell idomulni; — ez is a „*bon sens*” és a minden túlságot okosan elkerülő „*parfaite raison*” követelménye.

Sokan keresték már Molière darabjaiban, hogy vajon mi bennük a személyes, hogy vajon hol lehet meglepni, tettenérni e darabokban magát Molière-t — (főként sajnos azt a Molière-t keresték, aki csalódott a házasságában és rosszul él a feleségével). Az Embergyűlölő világot utáló Alceste-jában? Vagy ellenkezőleg, az imént idézett Philinte-ben? Vagy mind a kettőben? Ilyen értelemben a legtöbb „lira”, azt hiszem, Molière-nek éppen abban a gesztusában van, amellyel ezeket a bölcs. „józanjait” kelti életre. Az alkotás és ábrázolás bonyolult áttételei, objektiválásai mögött talán itt rejlik a legtöbb személyesség: ezeknek a bölcsnek nem is annyira a kimondott szavaiban, mint inkább a hangsúlyában, a helyzetében. Mintha mögöttük ott sejtethetnők annak a Molière-nek a kissé fanyar mosolyú arcát, aki értelmi és érzelmi nézeteiben

fölülhaladta a korát, mondhatnók *kinőtt a korából*, de a valóságban — ahhoz, hogy megéljen, hogy egyáltalán beszélhessen, illetve alakokat beszélthetessen, hogy a természet jogai mellett szót emelhessen — *tudomásul kell vennie korát*, kora igényeit és társadalmi helyzetét, „*il faut fléchir au temps sans obstination*”: azaz meg kell vetnie a lábát az uralkodó, a pártfogó, XIV. Lajos árnyékában. Ezt Molière természetesen sosem mondja ki. De valahogyan, valami finom árnyalásban megérezni bölcssei, *raison*-emberei szavaiban és helyzetében, abban, ahogyan a fiatalok mellett állnak — a fiatalok mellett, akik sokszor kiméretlenül, de mindig sikerrel képviselik a természet igazságát, és a természet szavának engedelmeskedő élet örömet.

Mert a „*bon sens naturel*” e filozófiája egyáltalán nem laps konformizmus, s egyáltalán nem olyan köznapi, szimpla világnézet, amilyennek az első pillanatra látszik. A tizenhetedik század nemcsak a galantéria, a mulatságok, a színpad kirkéi varázslataiban és proteuszi változásaiban való gyönyörködés kora, hanem a janzenizmusé is. A kort nem csupán az udvar csillogása jellemzi, hanem bizonyos szigor, ridegség is; a kettő egymás mellett él, ellenségesen. Pascal és Bossuet egyaránt elítéli a világot; az emberi természetről egyiküknek sincs valami magas véleménye; az „*il faut fléchir au temps*” világnézete egyaránt távol áll tőlük — hogy mennyire távol, arról bárki hamarosan meggyőződhetik, ha akár Pascal Gondolatait forgatja, akár Bossuet beszédeibe olvas bele. Olyan korban, amelyben a természetről így vélekedtek, hangoztatni — és művekben, színpadon ábrázolni — a természet értékét, a természetet tenni meg legfőbb értékmérőnek: nem konformizmus volt és nem közhely, hanem bátorság.

S még ha valami elvont természetről volna szó! Valami filozófiai eszméről! De nem: Molière szemében a természet a legkevésbé sem eszme, és a legteljesebben valóság; az ő fiataljai, amikor túljárnak a korlátolt szülők, önző gyámok, makacs öregek eszén és kivívják a maguk igazát, örömeikért, az élet élvezéséért harcolnak, azt vívják ki. Íme Ágnes válasza Arnolfnak:

- Arnolf: Ki hagyja, mert maga szintén epedve ég,
Hogy kezét csókolják s csiklandják a szívét,
Az a legfeketébb, halálos bűn edénye.
Ágnes: Bűné: mondja? De mért? miért, az ég kegyére?
Arnolf: Miért? Megíratott és megmondattatott,
Hogy ilyen tetteken a mennybolt háborog.
Ágnes: Háborog? De... de mért kell, hogy így háborogjon?
Hisz annyi édes és jó van e nagy dologban!
S mily öröm mind, milyen csoda gyönyörűség...

Mindez — Ágnes naiv vallomásától a Tar-
tuffeig, vagy a Tudós nőig, a szerelem
ellégiesítésének, eltestetlenítésének kigúnyo-
lásáig — „kétségtelenül filozófia, de nem
dogmatikus sohasem, mert nem is lehetett
az, és mert Molière komikái zsenije irtózott
mindenfajta értekezéstől. De olyan általános
léggör ez darabjaiban, (mint Paul Bénichou
írja), mely az életről egészen más benyomást
adott, mint aminőt a keresztény moralisták
tanítottak.”

Ahhoz, hogy Molière ezt a filozófiát kép-
viseltethesse egyes alakjaival, fedeznie kel-
lett magát; XIV. Lajos és az udvar nyúj-
totta neki ezt a „fedezéket”. Ennek term-
szetesen ára is volt: ki kellett szolgálnia
az udvar igényeit. Molière lángeszére vall,
hogy megtalálta helyzetében a megoldást:
tudott tetszeni az udvarnak, és ugyanakkor
— nem egyszer a kor ízlésének megfelelő
divatos formák keretei közt — „át tudott
beszélni” az udvar feje fölött a jövőnek.
S ha meggondoljuk, miben lelte gyönyörű-
ségét ez a kor, miféle balettokban, színpadi
bűvészkedésekben, látványosságokban, ga-
lantériákban, s ugyanakkor (miközben ilyen
látványosságok szerzésében is részt vett)
milyen darabokat írt számára, milyen víg-
játékokkal szórakoztatta Molière: — talán
nem tévedünk, ha azt mondjuk: nemcsak
kiszolgált a kora ízlését, hanem, és sokkal
inkább, rá is kényszerítette a maga egész-
sége, valóság-szerető ízlését színpadi illúziókat
kedvelő közönségére.

Programja, mondhatnók, az érzelmi sza-
badság programja volt. Ezt hangoztatja,
ennek győzelmét ábrázolja, akár társadalmi
hagyomány, akár anyagi érdek, akár család-
politikai megfontolások állnak a fiatalok
szerelmének, az érzelmi szabadságnak az
útjában. Természet és szabadság: ezt a két
szót írhatnók föl színházának homlokzatára.
Legtöbb komikus alakja: a pedáns, a kényes-
kedő, a kövedő filozófus, a paragrafusain
kérődző doktor, az ostobán feltékeny férj,
meg a többiek — zsúfolt világának máig
élő figurái mind a „*bon sens nature*” meg-
sértésében bűnösök, s e főbenjáró vétkük
miatt bűnhődnek nemzedékek során mind-
addig, amíg Molière-t játszani fogják, és
bizonyos, hogy játszani fogják, amíg színház
lesz. És amíg színház lesz, hirdetni fogják a
szív jogait, a természet igazát és az örömhöz
való jogot halhatatlan fiataljai, az Ágnesek
és Horace-ok, Izabellák és Valérok, Marian-
nák és Cléante-ok, egymásra következő
színész-nemzedékek ajkáról hirdetve új és
új koroknak Molière ma is friss, a maga
korában pedig forradalmian bátor üzenetét.

*

Szóljunk végezetül néhány szót a fordítá-
sokról is. Általában szépek és jók, noha

nem mindegyik sikerült egyformán kifogás-
talanul; nem minden fordítónak „feküdt”
egyformán Molière. Mint fordítói feladat,
Molière különben egyszerre nehéz is, meg
könnyű is. Könnyű: nyelvi, megértési
problémákat nemigen ad; stílusa látszólag
nem állítja különösebb erőpróba elé azt,
aki tolmácsolására vállalkozik. De épp itt
rejlik a „nehézsége”: úgy adni vissza a
magyarban ezt a molière-i stílust, hogy se
laposabb, prózaibb ne legyen az eredetinel,
se költőibb, meglegyen benne az eredeti
könnyed *parlando* modora, de ugyanakkor
az a szikrányi villamosság is, ami a francia
dialógusokban bujkál — mert azokban
mindig érezni olyasmit, hogy aki írta, majd-
nem sebbel-lobbal írta, de sietve is jökedvően,
szinte „mondva”, mint igazi színész, aki a
szónak nem a muzsikáját élvezi (mint Racine),
hanem a jellemzettségét, majdhogynem azt
mondhatnók: a mimikáját. Érzésünk szerint
ezt a hangot a legjobban Illyés Gyulának
sikerült etlalálnia; Tudós nőjke külö-
nösen jó; nagyon sikerült a két értő, tapin-
tatos Kazinczy-átigazítás is. A többi prózai
fordítás (Karinthy Ferenc, Mészöly Dezső)
is sikerült.

S a verses fordítások? Alexandrinusokat
fordítani, száz meg százszámra, s köztük
dialógusokat is, nem könnyű. Különösen
úgy nem könnyű, hogy ne legyen kopogósan
unalmas, de ne legyen „szabálytalan” sem,
hiszen Molière verselése korrekt, ha nem is
törekszik valamiféle művészi verskezelésre
(amilyen sokszor Corneille-é volt, és amilyen
moll hangnemben Racine-é). Ez a verses
darabok fordítóinak (Weöres Sándor, Kormos
István, Nemes Nagy Ágnes, Vas István,
Szabó Lőrinc, Kálnoky László, meg a munka
dandárját végző Illyés Gyula) általában,
ha nem is egyenletesen, eléggé sikerült,
többnyire olyan mértékben, amennyire hozzá-
hangolódtak a sajátos molière-i tónushoz.
Szövegük általában nemcsak „olvastatja
magát”, hanem *mondható* is; ez, mint-
hogy színpadi szerzőről van szó, egyáltalán
nem mellékes.

Néhány futólagos megjegyzést azonban
meg kell tennünk. Egyet a verselésre vonat-
kozólag, másokat a fordítás stílus-hűségéről.

Nem helyeselhetjük azt a gyakorlatot,
amely (akár lazaságból, akár elvből) a cezúra
előtti jambust rendszeresen elhanyagolja,
olykor sorokon át egymás után, úgy, hogy
a ritmus elmosódik, a vers erősen lelassul,
ellaposodik. A magyar nyelv sokkal gazda-
gabb, semhogy ezt a verselési pongyolaságot
el kerülhetnők.

Nem helyeselhetjük, ha a fordító idegen
szót idegen szóval ad vissza (hiszen azért
fordít, hogy magyarul írjon) s egyszerűen

perverznek fordítja a francia *perverse*-t, szolidnak a *solide*-ot, és így tovább.

Nem helyeselhetjük semmiképpen, ha a fordító stílusbelileg „tolja el” másfelé a szöveget, s így egész jelenetek hangulatát másítja meg. Például: Oronte egy magasztal szonettot szaval el. Philinte udvariasan dicséri; Alceste pedig ezt a dicsérő Philinte-et szidja, „halkan”, amiért hazudik, nem őszinte. Molière-nél azt mondja:

Quoi! vous avez le front de trouver cela beau — vagyis: van képed ezt szépnak találni! Ez a magyarban itt, sajnos, így hangzik:

Nem sül ki a szemed, *te hizelgő pimasz!* Folytatódik a párbeszéd. A franciában: Morbleu vil complaisant, vous louez des sottises? —

vagyis: a mindenit, hitvány megalkuvó, hát ostobaságokat dicsérsz? — ami a fordításban már így szól:

Pfuj, te, gyalázatos, tömjénezed a bárgyut?! Oronte szabadkozik: csak nem hízelegnek neki? Philinte tiltakozik: dehogy hízeleg! Erre Alceste „halkan”:

Et que fais tu donc, traître? — azaz: hát mit csinálsz, te áruló (legföljebb: te gazember, abban a félig-meddig kedélyesen korholó modorban, ahogyan olykor mondani szokták, például: ó te gazember!). Magyarul ez most már így torzul el:

Hát mit teszel, *te disznó!*

Nem is beszélve arról, hogy a „mit teszel” nem valami remek, gondoljuk el, milyen fűtyülésben tört volna ki erre Molière közönsége (legalábbis a hangadó közönség); akkor még vígjátékban sem illett ledisz-nózniuk egymást a szereplőknek. A magyarban sem éppen stílusos az ilyesfajta „ráduplázás” (és ez nem az egyetlen).

Rónay György

ŐSZI HARMAT UTÁN...

Szemelvények két ismeretlen XVIII. századbéli énekeskönyvből. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Kocziány László. Bukarest, é. n. Állami irodalmi és művészeti kiadó.

Az utóbbi években megsaporodtak a régi magyar költészetet bemutató válogatások. Kocziány kiadványa különleges helyet foglal el ezek sorában: népszerűsítő célzata mellett fontos forráskiadvány is, mert mindössze két kéziratos énekeskönyv legjellemzőbb anyagát közli. Nem egy bizonyos korszak irodalmát, vagy egy költői műfaj történetét ismerteti tehát, hanem a két énekeskönyv összeírójának irodalmi műveltségét és ízlését mutatja be. Kár, hogy az előző nem figyelmeztet erre, mert a cím után szokványos antológiát várunk. Ennél azonban sok szempontból többet kapunk.

Az egyik énekeskönyvet Bathó Mihály 1722 táján, a másikat Czombó Mózes 1772, illetve 1801 körül írta össze. Bár egyikükről sem ismeretes egyetlen életrajzi adat sem, mégis nehézkes ákombákomokkal és primitív helyesírással leírt kötetek közvetve annyi mindenről tudósítanak, hogy vázlatosan mindkettőjük életsorsa megrajzolható. Szegény származású unitárius diákok voltak, de számukra a tanulás nem jelentett társadalmi felemelkedést. Diák korukban is nagy nyomorban éltek (erről több panaszos deák-ének tanúskodik) s helyzetük tanulmányaik elvégzése után sem fordult kedvezőbbre. Éppúgy elcsalták vagy elhurcolták őket katonának, mint a jobbágyokat, sőt Czombó valószínűleg földműveléssel foglalkozott. Egy olyan réteg tipikus képviselői ők, melynek

fontos szerepe van a XVIII. század irodalmi életében és a néphez is igen közel állottak. Énekeskönyveik anyaga ezért nagy jelentőségű.

Az énekek két határozottan elkülönülő csoportra oszlanak. Egyik részük alkalmi verselmény: karácsonyi, újévi, húsvéti és pünkösdi köszöntők, névnap- és lakodalmi üdvözlőversek. Ezek valószínűleg a deákok saját szerzeményei. Művészi szempontból jelentéktelenek, verselésüket iskolás rutin jellemzi. Az unitárius iskolák „Poetica Classis”-ában szerzett verselési gyakorlatukat és mitológiai műveltségüket gyümölcsöztették ezekben a verselményekben, melyeket nem utolsó sorban anyagi helyzetük megjavítása céljából gyártottak. Többször történik ugyanis utalás az énekmondó üres erszényére. Az énekmondást tehát hivatásosan üzték s kéziratos köteteket gyakorlati céllal írták össze: a nem alkalmi énekek is nyilván előadásra kerültek és a közönség által kedvelt, népszerű darabok voltak.

A deákok e rétegének tehát kevés szerepük van a magyar költészet fejlesztésében, annál több az irodalmi hagyomány megőrzésében és továbbadásában. Első olvasásra szembeötlő a nem alkalmi énekanyag erősen konzervatív jellege. Különösen az 1801-ben összeírt Czombó-énekeskönyvben feltűnő, hogy az énekek túlnyomó többsége a XVII. században és a XVIII. század első felében

keletkezett. Régen kihalt műfajok (mint a bibliai história) élnek tovább és még a XVIII. században keletkezett katonanékek is az előző század kuruc bujdosóénekeinek hangját folytatják. A XVIII. század műköltészetének a névtelen kéziratos énekköltészetbe is beáramló újdonságai: az Amade nevéhez fűződő játékos, bonyolult strófaszerkezet, vagy a századvég érzelmes hangja alig hagyott nyomot Bathó és Czombó énekeskönyvében. Másrészt alig van énekeskönyv, melyet annyi szál fűzne a népköltészethez, mint e kettőt. A régi magyar irodalom számos alkotása a XVIII. század folyamán folklorizálódott a népi származású deákok közvetítésével s mivel ezek már akkor régies énekanyagot közvetítettek, érthető, hogy éppen Erdélyben került elő szövegben és dallamban a legarchaikusabb népköltési anyag.

A XVIII. század kéziratos énekköltésze még jórészt feltáratlan. Az előző század énekkéziratainak nagyjából egységes jellege ekkor kezd differenciálódni: az egyes vidékek és társadalmi rétegek irodalmi műveltsége és ízlése egyre eltérőbb jelleget mutat. Ez a sokszínű, egyre bonyolódó irodalmi élet csak úgy ismerhető meg, ha minél több kéziratot énekeskönyv jelenik meg modern kiadásban. Kocziány László kiadványa az egyik legérdekesebb rétegek, az erdélyi unitárius deákoknak költői műveltségéről tudósít. A kötet előszavának a deákokkal foglalkozó része a legsikerültebb. Az erdélyi kutatóktól — elsősorban Kocziány Lászlótól — várható, hogy alaposabban feltárják ennek a rétegek az irodalmi életben betöltött szerepét. Ez a munka csak Erdélyben végezhető el, ott van a legtöbb ilyen típusú énekeskönyv és a levéltárakban minden bizonnyal az énekeskönyvek összeíróiról is meg lehet közelebbit tudni.

Kevésbé sikerült a Bevezetésnek a versek szerzőségével, a szövegek rekonstruálásával és az énekeskönyvek egymáshoz való viszonyával foglalkozó része. Itt a régebbi kutatók téves szemléletből fakadó módszere kísért. A kéziratot énekköltészet kialakulásában számtalan egyenlőnek volt aktív vagy passzív része, akár úgy, mint névtelen, epigon szerzőnek, akár úgy, mint a szövegeket kisebb-nagyobb változtatásokkal továbbhagyományozónak. A kutatók ezt a közösségi jelleget figyelmen kívül hagyták és az énekeskönyvek szövegeit ismert nevű műköltők szerzeményeiként tárgyalták. Így a Teleki-énekeskönyv versei sokáig mint Barakonyi Ferenc életműve éltek az irodalomtörténeti köztudatban, Balassi verseinek száma pedig csaknem megkétszereződött. Ilyen szemlélet alapján próbál Kocziány egy feltehetőleg a XVIII. század első feléből

származó éneket, melynek versfőiben a Bornemisza név olvasható, valamelyik ismert Bornemisza nevű költőhöz kötni, s végül Bornemisza Péter XVI. századi prédikátor szerzeményének tartja. Pedig elképzelhető, hogy több ilyen nevű ember foglalkozott énekszerzéssel és szükségtelen egész sor igen bizonytalan alapon álló feltevést megkockáztatni annak érdekében, hogy a szöveget a XVI. századból eredeztethessük.

A szemléletmód másik hibája, hogy egyes kérdéseket olyan módon tárgyal, mintha abból állna a kor irodalma, amit ma ismerünk. Nem számol tehát az elvesztett énekek és énekeskönyvek tömegével. Pedig éppen a Bathó- és Czombó-énekeskönyveknek a közelmúltban történt felbukkanása — és még számos egyéb tény bizonyítja, hogy a kutató egy hatalmas, szerteágazó folyamatnak csak sajnos szórványosan megmaradt ritka emlékeiből próbálhatja rekonstruálni a kéziratot énekköltészet történetét. Ha ezt tudjuk, akkor eleve valószínűtlennek hatnak az olyan megállapítások, hogy „Bathó ék-e elsősorban a XVII. század végi Vásárhelyi-daloskönyvből és a Mátrai-kódexből merít”, meg hogy „a XVIII. sz. erdélyi énekeskönyvei közül számos a Bathó-ék. hatását tükrözi.” Bathó valószínűleg sohasem látta az említett énekeskönyveket. Már Szabó T. Attila, az énekeskönyvek legjobb ismerője megállapította, hogy nincs két olyan énekeskönyv, melyeknél a közvetlen egymásból eredés bebizonyítható lenne. Azóta ugyan előkerült két énekeskönyv, melyeket egymásból másoltak: az Erdélyi Múzeum Kismarjai énekeskönyve és a torockói múzeum Bartók-énekeskönyve, de ez a kivétel csak erősíti a fenti szabályt. Az énekek sorrendje e két énekeskönyvben ugyanis teljesen azonos, bizonyítékaul annak, hogy ha néha valaki mégis lemásolt egy énekeskönyvet, akkor úgy másolta le, ahogyan előtte állt. Bár még nem tudjuk minden részletében, hogy állt össze egy-egy énekeskönyv anyaga, mégis valószínű, hogy az emlékezetből való leírásnak nagyobb volt a szerepe, mint a másolásnak. Ez hosszabb szövegeknél is elképzelhető. Kodály Zoltán említi, hogy gyűjtőútjai során gyakran találkozott különlegesen nagy emlékezőtehetségekkel; olvasni nem tudó öregemberek pl. Kádár históriájából hosszú részeket tudtak. (A magyar népzene. Bp. 1952. 50.) Régen ez még általánosabb lehetett.

Ilyen körülmények között a szövegkritika csak nagy óvatossággal végezhető el, hiszen a legtöbb esetben nincs konkrét bizonyítékunk arra nézve, hogy melyik változat áll közelebb az eredetihez. Feltevéseket megkockáztatni csak a teljes fennmaradt anyag

ismeretében lehet, de még így is előfordulhat, hogy egy újonnan előkerülő változat megdönti a kutató véleményét. Kocziány pl. igen bonyolult szövegkritikai eljárással az egyik ének versfőiből a „bánatos Betsei I.” szöveget véli kiolvasni, holott ismeretes az éneknek egy olyan változata, melyből kiderül, hogy a szerző Baróti János. (Magyar Könyvszemle 1955: 221.) Kár, hogy a Historia Machabeorum öt másik változata közül, melyek mind Erdélyben vannak, egy sem került kezébe. (Mégvan az ének többek között a „Vegyes kolligátum”-ban, sőt a Kocziány által is ismert — mert idézett — Biró Mózes-féle énekfüzetben is.) Egyrészt kiegészíthető lett volna ennek az igen érdekes, nyomtatásban még meg nem jelent bibliai históriának a szövege, másrészt kiderült volna, hogy az éneket 1618-ban, a Szamos vize mellett szerezték, nem pedig II. Rákóczi György idejében.

Kevésbé lett volna zavaró, ha ezek a filológiaiilag kellően meg nem alapozott állítások nem a Bevezetésben lennének; különösen egy ilyen kiadványban, mely a szélesebb, nem szakember olvasóközönség

érdeklődésére is számíthat. A kötet ettől eltekintve mintaszerűen tesz eleget a népszerűsítés és a tudományos kutatás kettős követelményének. A két énekeskönyv anyagából csak olyan jelentéktelen szövegeket hagy el, melyeket a tudományos kutatás is könnyen nélkülöz (pl. nyomtatásban többször megjelent egyházi énekeket), bátran válogat azonban az olyan szövegekből, melyek művészileg talán gyengébbek, de valamilyen szempontból jellemzőek. Különösen örvendetes, hogy a deákok alkalmi verselményeiből sokat és sokfélélt közül, ilyesféle anyag modern kiadásban még alig jelent meg. Jó érzékkel javítja a romlott, vagy hiányos szövegrészeket is. Eljárása mindig ellenőrizhető, mert a lap alján betű szerint közli az eredetét. Alapos és pontos a két énekeskönyvről adott bibliográfiai leírás is. Kíváncsot lenne, hogy a „Haladó hagyományaink” című hasznos sorozat szerkesztői, melynek 22. köteteként jelent meg az ismertetett kiadvány, más erdélyi énekes könyvek kiadását is programjukba iktassanak.

Stoll Béla

THOMAS MANN: VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK

(Magvető, 1956)

Vannak, akik vitatkoznak vele, vannak, akik fenntartás nélkül csodálják. Mindkét tábor haszonnal olvassa hatalmas szépírói életműve mellett nem kevésbé hatalmas értekező prózáját, melyből meglehetősen csekély, de karakterisztikus válogatást nyújt ez a kötet. Mindenképpen érdekfeszítő, sőt izgalmas olvasmány. Ismerői számára ugyanaz a félreismerhetetlenül meghitt, de méltóságteljes hang csendül fel itt is, mint regényeiben, novelláiban. Akik vitatkoznak vele, itt sem csalódnak: gyengeségei — vélt vagy valódi hibák — az esszéket is ugyanazon törvények szerint formálják és maga Thomas Mann siet az ellene hadakozók segítségére, amikor egészen nyíltan éppen itt nyújtja alkotómódszerének, látásmódjának „ideológiáját”. Szinte páratlan, ahogy regényeiben bevált módszereit értekezéseiben is alkalmazza. A tudatosan felépített motívumszövs, mellyel — ahogy maga írta Wagner-ről — szinte belekalapálja az olvasóba legfontosabbnak tartott mondanivalóit; vagy előadásmódjának közvetett és burkolt célozgatása, sokértelműsége, ez a szinte polifón hangszerelés; és maga a stílus, mint ábrázoló erő — hiszen esszéiben is gyakran a puszta stílus jellemez.

Érdekes lenne egyszer feldolgozni, hogy mi és ki érdekli a világból, hiszen maga a tárgy-

választás egyben vallomás. Akkor válik igazán érdekfeszítővé egy regényíró esszévilága, amikor éppen ezt a vallomás-jelleget kutatjuk s tanulmányaiban teljes életműve és önmaga megértésének kulcsát látjuk. A művet éltető törvényszerűségek, belső indítékok, történelmi-társadalmi hatások, megtermékenyítő élmények és vonzalmak szinte teljes matematikáját éppen itt találjuk meg. E tanulmányokban értelmi és érzelmi organizmusának oly gazdag térképét nyújtja az olvasónak, hogy semmi különösebb megerőltetésünkbe nem kerül a felfedezés: egy Goethéről szóló tanulmányban mi az, ami nem is elsősorban Goethe-re vonatkozik, hanem a szelleme előtt tisztelgő Thomas Mannra. Ez pedig szinte regényszerűen érdekes folyamat: miként keríti be az író a világ néki szánt részét, miként sugározza be egyéni látásával azokat a tényeket, irodalomtörténeti alakokat, melyeket közelállónak érez, mégpedig hitelt érdemlő módon, anélkül, hogy egyénisége erőszakot követne el a valóságon. Ez a világirodalom folytonosságának legorganikusabb, természetes biztosítéka, így kapcsolódik, egymást gazdagítva, múlt és jelen.

Ha áttekintünk életművén, találunk néhány olyan központi problémát, melyek egész életében kísértették, mindig érdeklődésének

fókuszában maradtak, szinte monomániásan nem tudott szabadulni tőlük — s előfordul, hogy valamilyen megoldásra találva, szinte már terhesen ragaszkodik magyarázatához, szinte megrendítő makacssággal hajtogatja mindig ugyanazt. Megrendítő, mert aki oly megbízhatatlan és — saját ironizáló kifejezését idézve — „gyanús” életformának tart mindent, ami művészi, annak szüksége van még tévedéseire is, csak hogy talajt érezzen a lába alatt.

Thomas Mann gondolkozásában ilyen központi helyet foglal el élet és művészet, polgári és művészi életforma ellentéte. Már első regényének, a Buddenbrook-háznak egyik alapvető eszméi motívuma ez a kettősség, novelláiban is újra meg újra visszatér — Tonio Kröger, Halál Velencében stb. — és későbbi epikus műveiben is, szinte kivétel nélkül, megjelenik. Legintenzívebben a Varázshegyben kísérhetjük nyomon — s hogy mennyire nem hagyta nyugodni ez a problematika, nem csak szépírói, de kritikai fantáziáját sem, bizonyítja, hogy olyan tanulmányát is alig olvashatjuk, melyben ugyanez a motívum az epikus ábrázolás burka nélkül, meztelenül és racionális fogalmazásban fel ne bukkanna. Valószínűleg kevesen vannak, akik mindebben ne fedeznének fel valamit, ami szinte példaszzerűen tizenkilencedik századi s ezen belül jellemzően német. Egyre modernebb változatban más irodalmakban, nálunk is felbukkant és hatott ez a kettősség-probléma, de gyakran — Thomas Mannnál is — mintha inkább spekulatív úton jutottak volna hozzá, az elemi egzisztenciától fokozatosan elszakadva, egy önmagát biztonságba álmódó polgárság „ráérős” dilemmázásával. Mennyivel elementárisabb problémák magasodnak ma már a forrongó és kereső modern művészetek középpontjában!

Ha esszéinek témáin áttekintünk — s ez még a szűkmarkú magyar válogatásból is kitűnik — azonnal fel kell fedeznünk a választottak szellemi rokonságát a nagy polgárróval, vagy ha nem, maga Thomas Mann győz meg bennünket erről a rokonságról. Goethe, a polgári humanizmus és a szellem sokoldalúságának máig legmonumentálisabb képviselője; Tolsztoj, a mesélő és moralista, a nagy epika örösi; Cervantes, a tragikusképi humor s az ironizáló tragikum szinte modern mestere; Schiller, a szenvedő és büszke szellem férfias alakja; Chamisso, aki Peter Schlemihl-jének árnyékát az ördögnek adja — s nem kell-e a Doctor Faustusra gondolnunk, mikor Mann elragadtatással beszél Chamisso *modern* ördögéről? Csehov, aki még ha vidám vagy szórakoztató is, de „egyszersmind keserű és szomorú, az életet és társadalmat vádolóan nevetségessé tevő, szenvedően kritikai.” (Kiemelés tőlem. G. G.)

És folytathatók a sort, nem is beszélve mindarról, ami kimaradt e kötetből. Jellemző és tudatos szellemi találkozások ezek.

Különösen kedves témája a nagy alkotók öregsége. Az öregkor művészetének gazdagságát és érettséget előszeretettel tanulmányozza egész életében, s e korszak oly pontos szellemi anatómiáját tárja fel, melyre tán nincs is példa a világirodalomban. Szerepével, izgatott érdeklődéssel ír az öreg Goethéről, az öreg Tolsztojról, az öreg Fontanéről, az öreg Theodor Stroomról. Ez az érdeklődés — észre kell vennünk — intenzív vágy és nosztalgia az öregkor érettségének „ráérős” alkotásai iránt, hiszen egész életében különös gonddal készült a termékeny öregkorra. Vágya teljesült, s az életnek ezt az ajándékát olyan művekkel hálálta meg, mint a befejezett József, a Megtévesztett, vagy a Széfhámos Félix Krull vallomása. S bevonult a világirodalom „nagy öregjei” sorába.

Szellemét a legelvontabb problémák is a realitás síkján, mondhatni: politikailag érdekelték, ha nem tévesztjük össze a politikumot a napi zsurnál-politikával. (Bár erre is volt példa életében, hiszen a hitlerizmus származtatásában egy évtizeden keresztül szenvedélyes politikai agitátorként működött.) Goethe, Schiller, Tolsztoj vagy Csehov az ő szemlélete szerint legalább annyira művész, amennyire politikus, ha — ahogy Fontanéről írja — „politikai lelkülete művészileg komplikált . . . s valami egészen finom értelemben megbizhatatlan is”. Ami annyit jelent, hogy a műalkotás politikuma nem mindig mérhető a napi aktualitás mércéjével, nem feltétlenül azonos a legfrissebb programbeszéddel. Az európai művészetnek ezt a politikai színezetét együtt és összefüggően szemlélte a művész nagysággal, s ezt a tradíciót saját regényeiben is követte, akár bibliai volt ez a politikum, akár középkori, vagy éppen huszadik-századbeli.

Thomas Mann tanulmányait olvasva valóban közelebb jutunk nem csak azokhoz, akikről írt, de magához a mesterhez is, s ez talán még fontosabb számunkra. Itt ismerjük meg igazán életműve rugóit, a nemrég elhunyt veterán író belső világát, aki minden gyökerével a tizenkilencedik századhoz tartozott ugyan, de rugalmas és éber szellemét szakadatlanul a mi századunk minél teljesebb megértésére és kifejezésére ösztönözte. E tanulmány-kötet, vallomás-jellegén túl, kettős gesztussal fordul a nagy mesterek és az olvasó felé: hódolat és polémia szövetkezik benne.

A válogatás — Gera György munkája — amint már említettük, megközelítően sem nyújt teljes képet Mann érkező munkásságáról, de a szűk keretek adta lehetőségek között igyekezett minél kevésbé vázlatosnak

mutatkozni. Különösen hiányoltuk a Doctor Faustus keletkezéséről írott nagy tanulmányt, mely Thomas Mann életművében összefoglaló jelentőségű. A leglíraibb írást — Hajóúton Don Quijotéval — Lányi Viktor egy régebbi kiadásból már ismert fordításában olvashatuk; a lírai napló hangvételét, a tengeri

utazásnak stílusban is tükröződő élményét hajlékonyan és költőien követi e magyar változat. A kötet további része Szabó Ede érzékeny fordító-képességét dicséri. Az alapos — néha aprólékos — jegyzet-anyag hasznos segítője az olvasónak.

Görgey Gábor

FENYŐ ISTVÁN: AZ AURORA

Egy irodalmi zsebkönyv életrajza.

Irodalomtörténeti Füzetek, 4. szám. Akadémiai Kiadó 1955. 154 l.

Manapság, amikor a nagy írók újraértékelésének, a nagyvonalú irodalomtörténeti szintéziseknek és a mai irodalommal kapcsolatos vitáknak korát éljük irodalomkritikánkban, kétszeresen meg kell becsülni az irodalomtörténeti aprómunkát, a részletekig ható, az „irodalom szorgalmas napszámosait” is felölelő kutatást. Fenyő István füzeté ilyen irodalomtörténeti aprómunkának az eredménye. A cím nem is sejteti, milyen széleskörű kép bontakozik ki a füzetben a Kisfaludy Károly és később Bajza szerkesztette *Aurora* körül! Egy ilyen irodalmi zsebkönyv „életrajza” számtalan irodalomtörténeti és irodalomelméleti kérdést, egy sereg kisebb-nagyobb író, rengeteg ismert és új adatot érint. Persze, a szerzőtől függ, milyen széles alapokon rajzol, boncol, ismerteti. Fenyő nem elégedett meg azzal, hogy egyszerűen ismertesse, bemutassa a nevezetes zsebkönyv külső és belső történetét, hanem nagyarányú irodalmi korképet vázol fel. Az *Aurora* története tulajdonképpen a reformkor első évtizedeinek története is egyben — és Fenyő valóban azzá fejleszti monográfiájában: a cím látszólag szűk kereteit kitágítva, csaknem két fontos évtized irodalmi életének, harcainak és eredményeinek keresztmetszetét adja művében a marxi-lenini irodalomszemlélet módszereivel. Állandóan a fejlődés szempontja lebeg szeme előtt az 1820-as és 30-as évek bemutatása közben. Minden irodalmi jelenségben a régi és az új küzdelmének megnyilvánulását látja és mutatja meg, s a történeti-társadalmi viszonyokkal összefüggésben magyarázza. Művének egyik tanulsága irodalmi szempontból éppen az, hogy amit „meglepően új”-nak szoktunk mondani az irodalmi fejlődésben (pl. Petőfi népiességét), számtalan szerves előzményből alakult ki, s a merészen új utakat vágó költő is korának terméke, a történeti-társadalmi fejlődésnek csak bizonyos fokán születhet meg. A monográfia ilyen értelemben valóságos előtanulmány Vörösmartyhoz, Petőfihez.

Fenyő tanulmánya nem annyira vadonatúj eredményekkel, „fölfedezésekkel” lép meg, mint inkább a régi és új adatok egybefoglalásával értékes. A kép teljességének kedvéért természetesen köztudott adatokat is előad, részletez, megvilágít; de az *Aurora* témája alkalmat ad arra is, hogy a kisebb írókra vonatkozó új adatokkal egészítse ki a korról alkotott képünket, és a szétszórta adatok egybeillesztésével friss, érdekes mozaikká elevenítse fel a reformkorszak első évtizedeit. A művelt olvasók — tanárok, diákok — számára éppen azzal válik hasznossá műve, hogy részletesen bemutatja: mi rejlik a sokszor, részletesen feldolgozott nagy írók mögött, körül, irodalmunk múltjának egyik legfontosabb korszakában. Így a részletek tömégével és az összefüggések felvázolásával plasztikussá avatja számunkra az 1820-as és 30-as évek irodalmi életét.

A füzet az *Aurora* életrajzának fonalán halad. Gondosan részletezi a zsebkönyv megszületésének előzményeit (mint ahogy általában mindegyik fejezet élén az irodalmi életet befolyásoló történeti-társadalmi körülményeket elemzi): a meginduló polgáriásodás hatása alatt mint lendül neki Pest fejlődése, mint emelkedik a fejlett életszínvonalú pesti polgárság szellemi igénye, s egyrészt ez az igény, másrészt az 1820-as évek elején fellángoló nemzeti ellenállás, a gyarmati sors ellen megindult küzdelem mint teremti meg az írói csoportok és folyóiratok harca közepette Kisfaludy Károly zsebkönyvét. Az *Aurora* viszont — megszületése után — nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy Pest — ahol már nem egy íróknak élt akkoriban — irodalmi központtá váljék. A zsebkönyv mint „műfaj”, a XIX. század első évtizedeiben Európa-szerte divatos almanachok egy fajtája, de fejlettebb: nemcsak versek, hanem próza művek is szerepelnek benne. Az almanachok, zsebkönyvek népszerűségét Fenyő az olvasók szempontjából a német biedermeier polgárság kultúréhségével, a kiadók szempontjából a ha-

talmas nyereség csábításával magyarázza. „A zsebkönyvek divatja . . . alapjában véve az irodalom kezdődő kapitalizálódását mutatja” (18. l.).

A monográfia az *Aurora* életrajzát öt korszakra osztja. Az „alapítványi Aurora” (1821. novemberétől — 1823-ig, mialatt a zsebkönyvnek tulajdonképpen egy alapító társaság a tulajdonosa) jelentősége az, hogy a Kazinczy-féle klasszicizáló és a szentimentális művek mellett megindul két olyan irodalmi irányzat, amely már reformkori eszmiséget sugároz: a nemzeti múlt dicsőségét éneklő epika (Pázmándi Horvát Endrével és Horvát Istvánnal) és a maradi nemességet bíráló elbeszélő realizmus (Kisfaludy Károly novelláiban). Itt is, később is érdekesen rajzolja meg Fenyő, hogyan keverednek az *Aurora* első kötetében a régi és az új irodalom vonásai, és hogyan jut fokozatosan diadalra az új. A fejlődés útja a szűk nemesi patriotizmusból a nemesi liberalizmus felé vezet. Fenyőnek jó érzéke van a különféle irodalmi *ízlésirányok* sajátosságainak boncolásához. Művének egyik részlet-értéke, hogy jónéhány helyes, meggyőző jellemvonást gyűjt össze a klasszicizmusról, a romantika különböző válfajairól, a szentimentalizmusról és a realizmusról. (A romantika tartalmi összetevőit a következőkben látja: történetiség, múltbafordulás, keletiség, az érzelmek szabad áradása; a klasszicizmusét: hideg érzéstelenség, merev szoborszerűség, formai tökéletességre való törekvés, bölcse, általános emberi magatartás, mitológiai apparátus, tipikus műfajai az epigramma, az óda és a gondolati költemény, míg a dal és a szonett jellegzetesen szentimentális műfaj stb.) Azt hiszem, Fenyő megírhatná ezeknek a sokat vitatott stílusirányoknak összefoglaló jellemzését is, amelyet ma annyira nélkülöz az irodalomelmélet.

Érdekes megállapítása a tanulmánynak, hogy az *Aurora*-ban a romantika és a realizmus nem mond ellent egymásnak: mindkettő a reformkori harcok más-más oldalának irodalmi tükrözését szolgálja. „A reformkor osztrákelles, függetlenségi problematikájának ábrázolására kiválóan alkalmas a romantikus irány, de a társadalom visszasságait csakis realista módon lehet feltárni” (33. l.).

Nekivág Fenyő annak a kérdésnek is, amelyet Kisfaludy Károly monografikus feldolgozói sem tisztáztak világosan és egyértelműen: vajon Kisfaludy romantikus-e vagy sem? Válasza: „Bár a költő és szerkesztő Kisfaludy volt az, aki utat tört a romantikának, mégsem lehet egyértelműen romantikus írónak tekintenünk. Lírája túlzottan elméleti, reflexiós s kevésbé átélt ahhoz, hogy teljesen romantikussá váljék,

prózája pedig — a kiemelkedő alkotásokat tekintve — éppen nem az” (32. l.). A reflexió a klasszicizmushoz, a próza a realizmushoz közelíti. Egyébként a pozitív romantika vonásai mellett „a romantika eltorzítását, a borzalmak, az eltúlzott rémségek öncélú felidézését is Kisfaludy honosítja meg az *Aurora*-ban és így irodalmunkban” (A vérpohár stb.). Ezek meggyőző megállapítások. Nem pontos azonban az a megfogalmazása, hogy „zsebkönyvében ő (ti. Kisfaludy Károly) választja el a literatúrát a tudománytól” (16. l.), mert ezt elméletben már Kazinczy megtette Kisfaludy előtt. Legfeljebb azt lehet mondani, hogy a gyakorlatban az *Aurora* tudatosítja a szépirodalom mai fogalmát az irodalmi közvéleményben. Az is pontatlan megállapítás, hogy „a vidéki provincializmust Kisfaludy bírálja először” (52. l.), hiszen Bessenyeitől (Ponty stb.) Kármánig már sok minden elhangzott erről; a megállapítás legfeljebb a *szépprózára* érvényes. Túlzás az is, hogy „a vigjátékot, akárcsak a novellát, Kisfaludy Károly kezdeményezi a magyar irodalomban” (58. l.); ez legfeljebb az *egyfelvonásosokra* áll, hiszen a magyar vigjátéknak akkor már — Bessenyeitől Csokonain keresztül Kelemenék és más szintársulatok színdarabjaiig — tekintélyes múltja volt. Ezek a tévedések nyilván a megszokott szerzői elfogultságból származnak: mindig annak az érdemeit duplázzuk meg, akiről éppen írunk.

Az *Aurora* következő korszakát („Az új nemzedék megszerveződése”, 1824—26) az indítja meg, hogy Kisfaludy a maga tulajdonába veszi a zsebkönyvet. Ennek a korszaknak fő jellemvonásai: időszzerű nemzeti szándékú, romantikus múlt-idézés (Vörösmarty, Czuczor) és a feudális nemesség kritikája a nemesi liberalizmus szellemében. Fenyő itt érdekesen mutatja be, hogyan szorítja ki Kisfaludy fokról fokra a régebbi nemzedék (a klasszicizálók és a szentimentalisták) tagjait és a dilettánsokat, s hogyan juttatja diadalra az új romantikus költő-nemzedéket. Tanulságosan bontja ki, hogy mennyi új tartalmi, műfaji és stílus kezdeményezés fűződik az *Aurorához*, és becsületesen foglalkozik a kisebb, azóta már elfelejtett írókkal és költőkkel is. Az *Aurora* ebben a korszakban arat döntő sikert. A korszak legnevezetesebb alkotásai mind ebben a zsebkönyvben látnak napvilágot: a *Himnusz* és a *Zrínyi dala*, a *Zalán futása* részletei, a *Cserhalom* és a *Szép Ilonka*, a *Szózat*, Kisfaludy novellái és *Mohácsa* stb. s az *Aurora*-ban teret vissza az irodalmi életbe Kölcsey és Katona. Mint általában az akkori gyűjteményeknek, az *Aurorának* is az a jelentősége, hogy *hat* az írókra, ízlést, divatot alakít, *egyenirányítja* az irodalmi

ízlést és életet. Ebben rejlik a szerkesztő Kisfaludy jelentősége is.

A Kisfaludy szerkesztette további *Aurora*-kötetek (1827—31) vezérsugara: a romantika és a népiesség. Itt is vannak a füzetnek új megvilágításai. Az tudvalevő, hogy a nemesi költőket az 1820-as években mindekelőtt az osztályukból való kiábrándulás vezeti el a néphez (Fenyő a másik indítékot: a nép társadalmi problémáját előtérbe helyező reformszellemet némileg elhanyagolja); de az kevésbé köztudomású, hogy ez a folyamat legfőképpen az *Aurorában*, az *Aurora* körül megy végbe. Fenyő jól látja a most kibontakozó népiesség tartalmát és válfajait, de a népiesség múltjára nézve téved, vagy megint egyoldalú megállapításokkal magyaráz. (Pedig nem egyszer hivatkozik az irodalmi népiesség legkiválóbb szakértőjére, Horváth Jánosra is.) Ilyen egyoldalú kijelentése az, hogy „Kölcsy volt az első, aki meglátta a népet, s szerepet szánt számára a közéletben” (74. l.), hiszen ezt már Csokonairól is el lehet mondani. Ellentmondásnak tűnik, hogy egyik állítása szerint az *Aurora*-kör tagjait Toldy irányította a népiesség felé (76. l.), másutt viszont azt jegyzi meg, hogy Vitkovics Mihály figyelmét, aki először közölt népdalt (műnépdalt) az *Aurorában*, Kultsár István hívja fel a nép dalaira. Fenyő szerint Kisfaludy népiessége még nemesi népiesség, a politikai szempontból legfejlettebb népiesség viszont a Vörösmartyé az akkori *Aurorában*. (Ezt a véleményét főképpen *A bűvár Kundra* alapítja.) Kölcsy népiességét helyesen értékeli, de tévúton jár „módszereiről”, a népdal nemesítéséről nem szól. Persze, Fenyő ismertetésében is kiütözik irodalomelméletünknek az a műszó-használati pontatlansága, hogy népdalnak hívjuk a nép eredeti dalait is, meg a műköltők népdal-kísérleteit is.

Az *Aurora* Kisfaludy nevével jelzett korszakára vonatkozik a tanulmányunk az a megállapítás is, hogy „az *Aurora* metszetei a nemzeti romantika elindítóivá váltak a festészetben” (81. l.).

Az 1831-es *Aurora*-kötetet Kisfaludy már Bajzával együtt szerkeszti, 1832-től pedig teljesen Bajza veszi át a szerkesztést. Az új korszakban („Bajza Aurorája”, 1832—35) az *Aurora* nemzetfelrázó szerepe (mint általában az irodalomé is) megszűnik, de továbbra is az irodalmi élet vezető szerve marad. „Bajza irányításával az *Aurora*-kör egységesen támogatta Széchenyi, majd Kölcsy hazafias céljait” (84. l.). Bajza átveszi Kisfaludy elveit, de még nála is elvszerűbb, következetesebb szerkesztő, és tovább fejlesztí az *Aurorát* a nemesi liberalizmustól a demokratizmus, az irodalmi republikanizmus felé (*Aurora*-pör). Igen hasznos Fenyő

fejtegetése az almanach-líráról, amelyet sokszor emlegetünk, de pontos vonásairól — minthogy jelentéktelenebb költők lantján szólt meg — keveset tudunk. A tanulmány meggyőzően tisztázza Bajza viszonyát az almanach-lírához. A kemény, harcos kritikus szenvedő, bánatos alaphangú szentimentális líráját a német elemekből összetevődött pesti polgárság ízlésével magyarázza, társadalmi alapját pedig Bajzának a nemesi osztályból való kiábrándulásában találja meg. Így lehetséges, hogy a 40-es évek két, gyökerében ellentétes irodalmi iránya, a népiesség és a szentimentális almanach-líra, amely verseskötetekben, folyóiratokban állandóan küzd egymással, a zsebkönyvben még békésen megfér egymás mellett. Vajda Péter, aki a 30-as évek közepe táján tűnik fel az *Aurorában*, már a liberális nemesi szemléleten túl a demokratikus eszmeiséget is megszólaltatja elbeszéléseiben: a néphez nem lehajolni akar, hanem felszabadítani kívánja.

Az *Aurora*, utolsó köteteiben (1836—37), ismét nemzeti-politikai hivatást kap a hazafias tömegek egybefogásának és elnyomás-ellenes lelkesítésének formájában. Darabjaiban a nemzetfogalom kitágulása a dolgozó nép (a jobbágy) számbavételével, a nemzeti függetlenség és a jobbágyfelszabadítás összefüggésének felismerése, a kunyhó és palota motívum felbukkanása figyelhető meg. Írói között Garay János kereskedő család gyermeke, Czuczor Gergely, Kunoss Endre és Vajda Péter pedig már jobbágy származásúak. Kölcsy a hazafiságával, Vörösmarty a nyelvével, Bajza pedig a szentimentalizmussal hat a fiatalabb nemzedékre. Az utolsó kötetekben a megnövekedett prózai anyag már a regény felé mutatja az utat, s megkezdődik a nép életének, szenvedéseinek reális, politikai tartalmú ábrázolása. Az *Aurora* 1837-ben mégis megszűnik, mert „a kor szükségletei túlnőttek a zsebkönyv keretein”. Utóda a hetente kétszer megjelenő politikai és szépirodalmi folyóirat, az *Athenaeum*. Ennek munkatársai az *Aurora*-körből kerülnek ki, úgyhogy az *Aurora* tulajdonképpen nem szűnt meg, csak átalakult.

Fenyő István közel 10 éves füzete hasznos monográfiával járult hozzá ahhoz, hogy a reformkorra vonatkozó irodalomtörténeti adatokat egységben lássuk. A szerző ért ahhoz, hogy érdekesen, elevenen és mégis tudományos igényvel vezesse végig az olvasót az *Aurora* élettörténetén. A zsebkönyv egy-egy korszakát fölvezető fejezeteket újabb ügyes alcímek tagolják, s minden részlet anyagát, lényegét világos összefoglalás, értékelés summázza. Az utolsó két ívet — függelékként — az *Aurora* köteteiben megjelent művek listája, a kevésbé ismert munka-

társakra vonatkozó legfontosabb adatok, az érintett folyóiratok és zsebkönyvek jegyzéke, gazdag könyvészeti tájékoztató és névmutató töltik ki.

Fenyő művével legfeljebb néhány részlet-megállapításban lehetne vitába szállni. Néhány vitatható vagy nyilvánvalóan téves állítására már rámutattunk. Ilyen az is, hogy semmitmondónak értékeli Bajza *Esthajnal* című versét, amelynek motívumai tökéletesen azonosak a *Szeptember végén* motívumaival, — persze szentimentális feldolgozásban. (Kisfaludy helyesebben értékelte, amikor e vers alapján úgy vélte, hogy Bajzából lesz valami.) Fenyő túlzottan „a közönség egy részének” tulajdonítja, hogy az *Aurora* első kötetében gyengébb művek is megjelentek, holott másutt helyesen mutat rá arra, hogy Kisfaludy maga sem volt egyetlen ízlésirány híve, és különben sincs tökéletes szerkesztő a világon. Arról is vitatkozni lehetne, hogy Vörösmarty volt-e hatással Kölcsy-re (ahogy Fenyő állítja, pl. az *Alkonyi dal*t illetően), vagy pedig megfordítva.

Néhány ellentmondás és pontatlanság is előfordul a tanulmányban. Pl. a 85. l. szerint „az *Aurora* külső kiállítása (Bajza kezén!) még szebb, mint Kisfaludy idején”; a 100. l. szerint viszont az 1832/33-as kötetek nyomdása, „Károlyi nem teljesítette a vállalt feltételeket, rossz minőségű papíron, silány betűkkel szedte ki a zsebkönyvet”. Pontatlanság pl., hogy Kölcsy közismert *Zrínyi dala* csak a 70. lapon szerepel helyes címmel, a 119. lapon és a művek jegyzékében

viszont „*Zrínyi éneke*” változatban bukkan fel. Ugyanitt A *Tyrann*-t „*Zsarnok*” címmel emlegeti. A szerző műszóhasználatában hol — helyesen — *témát* emleget (pl. a 31. lapon), hol *tárgyat* (pl. a 30. lapon kétszer is). Egy fontos kérdést is válaszolatlanul hagy az egyébként kimerítő füzet: milyen példányszámban jelent meg évről-évre az *Aurora*? Erre vonatkozóan csupán egyetlen adatot kapunk (azt is csak érintve): a meginduláskor 700-as a példányszám.

Éppen azért, mert Fenyő munkája színvonalas, és stílusában is igényesnek látszik, s mert a szerzőtől bizonyára még nem egy értékes irodalomtörténeti művet várhatunk, nem hagyhatjuk említetlenül stílusbotlásait sem. Az olyanféle kifejezések, mint a *felhagy valamivel*, a *leközl*, a haza sorsa *feletti* borongás és fájdalom, valamint az azonos fajtájú mellékmondatokat halmozó összetett mondatok fölösleges *hogya*-i, *amely*-ei és *aki*-jei, az a csúnya kifejezés, hogy egy költő remekmű *tárgyal* valamit (akár a nemzeti múltat, akár a honfoglalást), s az olyan képzavarok, mint az „óda szárnyalásúvá izzik a hang”: kellemetlenül zavarják egy egyébként élvezetesen megírt munkában az olvasó fülét.

Ezeknek az apró botlásoknak ellenére Fenyő Istvánban gondos, igényes, a tudományosságot és az eleven feldolgozást szerencsésen egyesítő irodalomtörténészt ismertünk meg. Művének kutatók, tanárok, egyetemi hallgatók és középiskolai tanulók egyaránt jó hasznát vehetik.

Makay Gusztáv

KÉT TINÓDI-KÖNYV

Tinódi-Emlékkönyv. Összeállította, bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta Horváth István Károly és Naszádos István. Sárvár, 1956. 207 + 4 l.

Tinódi Lantos Sebestyén válogatott munkái. Magyar Könyvtár. Összeállította és a jegyzeteket írta Bóta László. Magvető Könyvkiadó 1956. 259 l.

Az elmúlt évben két kiadvány is felújította Tinódi Sebestyénnek, régi magyar irodalmunk jeles epikus költőjének emlékét. E két — nagyközönségnek szánt — kiadványban nemcsak értékes tanulmányok méltatták jelentőségét, de bőséges szemelvényekben megszólaltatták a költőt is azzal a céllal, hogy mennél közvetlenebbül megismertessék az olvasót Tinódi gazdag életművével.

A Tinódi-Emlékkönyv¹ bevezető írásai

¹ Megjelenését — mint az előszó jelzi — a Vas megyei és a Sárvári Községi Tanács több tagja segítette elő, a kötet pedig a Szombathelyi Nyomdaipari Vállalatnál készült — mintaszerű kivitelben.

eredetileg előadásként hangzottak el Sárvárott, az 1956-os januári ünnepségeken. Ez kitetszik témaválasztásukból is, mert egyes részletkérdések tárgyalása helyett inkább népszerű összegezést nyújtanak, semmint új eredményt.

A kötet megnyitó darabja Klaniczay Tibor Tinódi emlékezete c. tanulmánya. Az énekmondók történeti szerepének felvázolása után arra a megállapításra jut, hogy „voltaképpen mulattatók voltak”, de a XVI. századi korviszonyok hatására „mindjobban részt vállaltak a nemzet küzdelmeiből, s a maguk módján, tollukkal siettek karddal harcoló társaik segítségére.” Ebből a környezetből emeli aztán ki Tinódit mint a

korabeli legszámottevőbb históriás ének-költő. Részletesen foglalkozik működésének hazafias jellegével s többet lát benne valamely egyszerű, a valósághoz híven ragaszkodó históriás krónikásnál. Klaniczay bizonyos „átfogó politikai koncepció körvonala”-t fedez fel Tinódi műveiben, — szerintünk joggal —, mert noha „lelkesen magasztalja azokat a nemesi, vagy főúri kapitányokat, akik vállalták a hazaért való hősi harcot”, (a közkatonák apoteózisa mellett), végső fokon „az ország gyengeségének legfőbb okát az egység hiányában, az uralkodó osztály rablásaiban, vagyoni és hatalmi érdekeit szolgáló, önző pártoskodásában jelöli meg.”

Figyelmet érdemel a tanulmány Tinódi művészi eszközeit tárgyaló fejezete is. Klaniczay érzékkel emeli ki az egyes énekek kétségtelenül szép és sikeresen megformált részleteit, s mint egyetemi előadásaiban, itt is meggyőzően bizonyítja, hogy a közfelfogás szerint „sokszor monoton, sőt unalmas” költő „korántsem volt érzéktelen a költői alakítás iránt.” Végső összegezőképp tehát méltán állíthatja róla, hogy a magyar nyelvű vitézi költsétek későbbi felvirágzása idején, Balassi és Zrínyi tolla többek között „Tinódi alapvetésére is” támaszkodott.

Klaniczay tanulmánya a költő arcképét vázolta fel, Legány Dezső a muzsikus alakját állította elének A magyar zene Tinódiig c. áttekintésében. Helyeseljük, hogy Legány a magyar zene történeti fejlődésébe helyezve méltatja Tinódit, s az is kétségtelen érdeme, hogy tárgyalásában sohasem szakítja el dallamától az irodalmi szöveget. Elemzései során sok korábbi és későbbi összefüggésre utal, épp ezért csak sajnálni lehet szembezőkö vázlatosságát. Zavarólag hat Legány stílusának egyenetlensége. Ez annak tulajdonítható, hogy nem minden esetben tud megmaradni a népszerűsítő tudományos előadás határain belül, s egyes helyeken csaknem naiv (pl.: „Egyszerűen kezdtük — nem is történhetett másként.” 27. l.; „Élt akkor az udvarban egy királyi jegyző, magyar ember, akinek a nevéből csak a kezdőbetűt ismerjük...” 28. l.). Mindezek ellenére Tinódinak, mint a tudatos magyar művészi zene alapvetőjének zenei méltatása jónak mondható.

Gazdag anyagismeret és szép stílus teszi élvezetessé Horváth István Károly Sárvár szerepe a XVI. század magyar kultúrájában c. tanulmányát. Horváthnak szerteágazó, hatalmas anyagot kellett rövidre fogva ismertetnie s ezt a feladatát sikerrel oldotta meg. Sárvár múltjának rövid vázlata után hosszabban foglalkozik Nádasdy Tamás politikai, kulturális és gazdasági törekvéseivel. Mivel felveti felekezeti hova-

tartozásának problémáját is, mint nyílt kérdést, szeretnénk két nem ismeretlen, de talán kellően figyelembe nem vett adatra utalni ezzel kapcsolatban. Az egyik szerint Nádasdy 1539-ben a csornai prépostság kegyuraként szerepel,² a másik, 1553. május 18-ról keltezve a következőket mondja: „... et hoc anno fuisse confessum sua peccata, et Eucharistiam suscepisse.”³ Tekintettel arra, hogy Tinódi 1544-től állhatott a sárvári főúr szolgálatában, valószínű, hogy Nádasdy, az akkori idők kiegyensúlyozatlan körülményei következtében *de iure* katolikus hitű maradt, *de facto* a protestáns mecénásságot is gyakorlta.

Horváth, tanulmánya további részében említi Tinódi és Nádasdy kapcsolatát, aztán időz Sylvester és Abádi itteni működésénél,⁴ végül a XVI. század végi sárvári kulturális életéről szól, melynek központi alakja kétségtelenül Magyar István, s nagy eseménye az 1596-os csepregi zsinat.

Az emlékkönyv sorrendben utolsó tanulmánya Naszádos István tollából származik Tinódi rövid életrajza és énekeinek történeti háttere címmel. Naszádos röviden és kellő alapossággal foglalja össze a legszűkebbeket s a történelmi eseményekbe ágyazva sorolja fel a fontosabbnak tartott Tinódi-műveket. (Sajtóhibás azonban a „Szitnyát, Dévát...” felsorolás „Szitnyát, Lévát...” helyett, kimaradt továbbá a Hadnagyoknak tanúság megemlítése a 68. lapon.) Az általa adott kronológiával nem vitatkozunk, néhány merészebb változtatását azonban („Budai Ali basa históriája”, „Erdéli história”) hasznos lett volna alaposabban megindokolnia.

A Tinódi-Emlékkönyv nagyobb része (77—206. l.) válogatást közöl a költő műveiből. A szerkesztők szelektáló munkáját feltétlenül szerencsésnek kell ítélnünk. Szempontjaik ötletek (A múlt idők és messze történt dolgok krónikása; — A kortárs és szemtanú; — Boroskancs mellett), a szemelvények előtti summák és a lapalji szómagyarázó jegyzetek egyaránt kifogástalanok. A szövegek átírása azonban nem egységes. Horváth és Naszádos csaknem betű szerint hívek Tinódi sajátos szövegéhez („külemb–külömb” stb.), de kissé következtlenül. Ezért állhat

² Horváth Antal: A csornai konvent hiteleshelyi működése. 1943. 8.

³ Podhradszky József: Martinuziának. Történelmi Tár. I. 1855. 259.

⁴ Sylvesterrel kapcsolatban: disztichon-jait pontatlanul idézi, az 51. lapon pedig tévesen mondja, hogy 1543-ban hívják a bécsi egyetemre. Ez bizonyára tollhiba lehet, mert később, az 54. lapon Horváth 1544-et ír helyesen.

„tekinteti” (Jázon, 35. vszak; 86. l.) „tekénteti” helyett, vagy „könyvecskémet” (89. l.) „könyvecskémet” helyett, holott a szemelvények között „Erdéli” historiáról olvasunk, nem pedig „Erdélyi”-ről. A kevés szövegpontatlanságú emlékkönyvben sajnálatos a Ferdinándhoz intézett ajánlás címzésének elírása, ahol „holtomig” helyett „holtig” szerepel (83. l.).

Bóta László tavaly megjelent Tinódi-kiadványában elsősorban a szövegek változtatott és szemelvényes kiadását tűzte ki célul. Szöveggyűjteménye a széleskörű olvasókör számára készült — mint a Magyar Könyvtár darabjai általában —, szempontjait tehát ez határozta meg. Bóta, indokoltan, a kronológiai sorrendet vette alapul kötetében, az általa közreadott szöveget pedig „nagyreszt” Szilády kiadására alapozta. Kevesebb benne a pontatlanság az emlékkönyvbéli textusénál, de persze nem mentes tőle. A Cronica beköszöntőjének dátuma például hibás. Bótánál „Böjtmás hónap XIII. napján” áll „XIII. napján” helyett, vagy: „Varkucs Tamás idejében lött *doigok* Egerből” olvasható a 248. lapon az eredeti „... lött *csaták*...” helyett, pedig ezt máshol (86. l.) jól közli. Kötetének érdekessége, hogy az Iványi Bélától legutóbb (1954) felfedezett töredéket is felvette anyagába.

A szemelvények után csatolt tájékoztató (A törtéias ének és Tinódi Lantos Sebestyén) fejtegetéseivel egyetértünk. Az egyes énekkel kapcsolatos jegyzetekben Bóta — helyesen — mindent felhasznált a Tinódi-szakirodalom eredményeit, nevezetesen Sziládyt és Dézsit. Azt azonban már kevésbé helyesíthetjük, hogy Szilády sajtóhibáját is átvette (DÉEEAAK-ot tüntet fel akrosztichonként DÖEEAAK helyett).⁵ Ez a botlás

⁵ RMKT. III. 1881. 447. „Szitnya, Léva... stb.”

azonban nem jellemző munkájára, sőt azáltal, hogy a népszerűsítés érdekében nem félt egy kicsit filológus is lenni, apparátusa nagyon is jól használható.

Végezetül néhány szót a két kiadvány közös vonásairól és problémáiról. Egyik sem készült tudományos cézzal, épp ezért új eredményeket várni nem szabad. El kell ismernünk, hogy mind a két könyv a Tinódi-kutatás mai színvonalán áll, s mindenben megfelel rendeltetésének. Az emlékkönyv tanulmányai azonban helyel-közzel új megfigyeléseket is tartalmaznak.

Nem helyeseljük a — különösen Bótánál gyakorlattá vált, de Klaniczaytól eltérve az emlékkönyv minden írójánál fellelhető — Tinódi Lantos Sebestyén megnevezést. Maga a költő hivatalosan sehol, versfőiben mindössze kétízben („Szitnya, Léva...”; „Az szalkai mezőn...”) nevezi magát ekképp, különben megmarad Tinódi Sebestyénnek, vagy Tinódi Sebestyén deáknak.

Mind a két kiadvány közül több illusztrációt. Bóta László kiadása e tekintetben gazdagabbnak, az emlékkönyv viszont eredetibbnek mondható. Bóta ugyanis kivétel nélkül korábbi reprodukciókat vesz át — jó válogatásban (főleg Dézsitől). Horváth és Naszádos pedig a sárvári vár lovagtermének freskóit is közli más, Tinódi-vonatkozású faksimile mellett. A korábban már publikált képek beiktatása természetesen érthető és jogosult, az azonban furcsa, miért hagyták mind a két könyv kiadói kölcsönösen „Tinódi czimeré”-n a Dézsi-féle sorszámot az elavult „cz”-vel egyetemben. (Emlékkönyv, 207. l.; Tinódi vál. munkái, 236. l.).

Amint a felsorolt észrevételekből kitűnik, a Tinódi-évforduló két könyve nyereséget jelent irodalmunk számára, hiányosságai pedig olyanok, hogy értékükből semmit le nem vonnak.

V. Kovács Sándor

ANDRÉ STIL: PÁRIZS VELÜNK VAN

(Az első összecsapás III) 1954. Szépirodalmi Könyvkiadó. Ford. Révay József.

Eredeti vállalkozások, érdekes kísérletek gazdagítják a jelenkori francia művészetet. Az új törekvések egyik legjelentősebb irányát röviden jellemezhetnők úgy is, hogy a művész eleven kapcsolatot igyekszik teremteni a művészi alkotás és korunk társadalmi harcainak valósága között s cselekvő álláspontot foglal el azáltal, hogy a társadalom előrehaladásáért küzdő embert állítja műve talapzatára. A XX. századi francia irodalomban ez a törekvés nem általános jelenség.

Útvesztők, zsákutcák, megrekedt izmusok, tragikus írói sorsok, elfeledt művek szegélyezik ezt a kanyargós utat a XIX. század végétől. Legutoljára még a háború előtt Gyergyai Albert adott elfogulatlan képet „A mai francia regény” sorsáról. A költészet sem mutatott világosabb képet. Csak keveseknek sikerült kiemelkedni és időtálló alkotni. Egyesek merészen léptek új ösvényekre s a francia valóság leglényegesebb vonásait próbálták megragadni. Ara-

gon és Eluard a franciák sorskérdéseinek személyes átélésén keresztül jutnak el költészetük csúcára, Fougéron és Taslitzky a bányászok világánál vélik megtalálni művészetük üdítő forrását, André Stil a kikötők, a tenger munkásainak izgalmas életéből merit. A munkásosztály ábrázolásának a francia irodalomban Zolán kívül nincs számottevő előzménye. Ezért is jelentősek azok a művek, amelyek a francia irodalom új útjait egyengetik.

A Párizs velünk van c. kötettel fejeződik be „Az első összecsapás”, melynek első két kötete A víztoronynál és Az ágyú címen jelent meg magyarul Hubay Miklós és Révay József fordításában. A regény-trilógiában Stil is szakított a „történelmi távlat” legendájával s a jelenkor történetének megörökítésére vállalkozott. A harmadik kötet betetőzi az első összecsapás eseményeit, melyben az atlanti kikötő munkásainak tüntetése Párizs csatlakozásával nemzeti mozgalommá szélesül. Hogyan születik meg és töri át a megye határait a sztrájk és a tüntetés, hogyan szervezkednek, küszködnek a nyomasztó gondok özönében az emberek — ez a regény befejező részének alapanyaga. A cselekmény mindössze 36 óra leforgása alatt játszódik le 1950 decemberének végén. Ha már így választott az író, alkalma lett volna, hogy a történet magávalragadó sodrát, feszültségét is érzékeltesse. Ez a várakozásunk azonban kielégítetlen marad.

A köznapok szürke alakjait igyekszik megformálni az író, de nem az egymástól elszigetelten cselekvő embereket, hanem a francia munkásosztály tudatos küzdelmét, melyet egyre többen próbálnak megérteni a *Germinal* óta. Bonyolult feladatra vállalkozik, mikor kísérletet tesz annak bemutatására, hogyan tanul meg a párt szavára hallgatni és cselekedni a francia munkás. Megragadó az őszintén és bátran szókimondó munkás-ember morfondírozása, politikai okfejtése, a munkavállalásra kényszerítő családi okok és a sztrájkolókhöz húzó osztálytudat birkózása. Stil láthatólag küzd a tematikus megoldások ellen. Példa rá Lucien és Georgette nem egy jelenete. Kár, hogy nem tudja szándékát művészi következetességgel megvalósítani. A kibontakozni akaró jellemek természetessége elvész a taktikai célkitűzések útmutatószerű feldolgozásában. Mintha a gondolatok nem belső forrásból táplálkoznak, hanem kélső politikai sémákhoz igazodnának. Az életszerűség, az eredetiség oldódik fel. Ez az oka annak, hogy a belső monológ — mely Stendhalnál oly hitelesen hat — itt csak betét benyomását kelti. Az alakok nem tipikus jellemekként, inkább tipikus politikai jellemzéseként hatnak. Degand doktor minden megnyilatkozása a népfrontos

értelmiség hálás vagy hálátlan szerepének jegyét viseli magán. Paulette és Henri Leroy gyengédséget és kedvességet ígérő jelenetei pedig, melyekben Stil a magánélet és mozgalom egységének példáját mintázza, családi politikai iskolává válnak. A regény keretei elmosódnak, a történet ellaposodik, sablonossá válik a tartalom. Ilyen az ellentét ábrázolása is: néhány vázlatos alak, a zsandárok sorainak arcél nélküli fenyegető árnya, az amerikai páncélos hajó hatalmas szürke teste. A regény végén kirobbanó elsőprő erejű tüntetés az általánosan élesedő ellentétek bizonytalan talaján hitelességből is veszít.

A szovjet és a francia marxista kritika egyöntetűen a szocialista realizmus életerős hajtásának könyvelni el André Stil első regényét. Az első két kötetről nálunk is jelent meg hasonló szellemű ismertetés. A bírálatokban — Aragon egy elemzését kivéve — a mű politikai jelentőségének többoldalú megvilágítása mellett keveset hallottunk esztétikai szépségeiről s az új művészi felfogást eláruló részletekről. Valljuk be, a regény maga sem bővelkedik ezekben: Frázis lenne azt mondani, hogy Henri Leroy a mozgalom vezetőjévé emelkedve eszmeileg összefogja a regény kompozícióját és laza kereteit. A mű ugyan befejeződött, de a korábban is érzett szerkezeti, esztétikai hiányosságait a harmadik kötet sem tudta ellensúlyozni. Regényének megjelenése előtt írja André Stil „az új az, hogy ennek az egész könyvnek a témája, a főszereplője egy utcai tüntetés”. A regényhős ilyen személytelen, elvont értelmezése oda vezetett, hogy Henri Leroy, aki mégis a mű központi alakjául kínálkozik, nincs kellő műgonddal megformálva s nem tudja igazi helyét elfoglalni a többi szereplő között, akik szintén a kikötő jellegzetes alakjainak megjelenítői — hajóépítők, dokkmunkások, vasutasok, párttagok, szakszervezeti funkcionáriusok.

Stil módszerét nehéz meghatározni és jellemezni. Meglepő a tények bő ismerete, a megfigyelések apró mozzanatainak sokasága, stílusának eredetisége. A regény anyagát azonban terheli és elnyújtja a lényegtelen történeteknek és „politikus” beszélgetéseknek hosszú sora. André Stil kitűnő publicista, de könyvének olvasása közben is inkább annak érezzük, mint regényírónak. Ady is kiváló publicista, de költészetében verbeli lírikus volt. Stil trilógiáját viszont erősen jellemzi az újságszerűség. Ez a regény is egyike azoknak a pontosan meg nem határozott műveknek, melyeknek értékét úgy szokták megjelölni, hogy „a szocialista realizmus szellemében fogant alkotás”. Kétségtelen, hogy Stil a regényt a legészintébb írói szándékból alkotta. Ez a szándék azonban nem tudott testet öltetni. Részbe van ebben annak az

irányzatnak is, amely az írói tehetséget nem egyszer politikai tartalomjegyzék megírására ösztökélte. Vajon kevésbé jelentős-e a téma, mint Victor Hugónak, Barbusse-nak vagy Anatole France-nak a francia nép küzdelmeit megörökítő írásai. Nem éri-e el vagy nem szárnyalja-e túl a Germinal tematikáját ez a regénytéma, melyet Stil korunk egyik igen jellemző és fontos vonásaként választott ki. S mi az eredmény a regények olvasásakor vagy összehasonlításakor? Pedig irodalmi tanulmányai alapján nem lehet Stilt a szemantizmus képviselőjének tekinteni. Regénye miatt támadás is érte. Stil egyhelyütt a munkások habozásáról ír egy sztrájk előtt. „A proletariátus — mondotta Auguste Lecoq kritikusként — sohasem habozik, az ilyesmit csak maguk ismerik, maguk értelmiségek...” Ez a hozzá nem értő hang nem meglepő azok részéről, akik a művészi alkotómunkát azonosították a szakszervezeti funkcionáriusok munkájával. Igaza van Aragonnak, amikor azt mondja erről még 1954-ben „... csupán azért ruházták fel a tömeget a tévedhetetlenséggel, hogy személy szerint annál könnyebben irányíthassák felülről, megtagadva minden demokratikus gyakorlatot”.

André Stil mint novellista megcsillogtatta tehetségét. Első regényének azonban nem

lehet hiteles értékmérője a Sztálin-díj nyomában járó feldicsérő kritika, sem a szektás támadás, sem a polgári kritika hallgatása. Nem kitaposott út az, amire Stil lépett. Vállalkozása, erőfeszítése becsülendő. „S ki merné kárhozatni azért, hogy miközben szívvel-lélekkel belemerült annyi új téma feldolgozásába, nem első sorban veti fel az eszközök kérdését” — írja Stil A bányászok földje c. gyűjtemény előszavában Fougeronról. Bár ez inkább a polgári kritika elfogultságának szól, nem vagyunk biztosak abban, hogy regényének megírásakor nem befolyásolta-e őt a kelleténél erősebben ez a felfogás s Fougeronról beszélve Stil nem magára gondolt-e? „A kritika — mondotta ugyanott, — ha valóban segíteni akar, nem léphet fel azzal az igényvel, hogy utat mutat annak, aki előtte jár ezen az úton, vagy éppen néha maga törte az utat.” Valóban, nem lehet az új törekvéseket a formalizmus oldaláról elmarasztalni s lelkicsinylően bábkodni a maga útján járó, új elemeket kereső író fölött. A kritika azonban felelős egy művész fejlődéséért s az sem helyes, hogy hosszannával illessen olyan művet, mely valóságos érdemeinek elismerése mellett rászorul a bírálatra. André Stil kezdeményezését csak akkor becsüljük meg, ha komolyan, őszintén beszélünk róla.

Hopp Lajos

Az Irodalmi Figyelő 1957. 2—3. számának tartalma :

SZEMLE

Nyirő Lajos : Csernisevskij tragikum- és komikum-elméletéről

Lakits Pál : Az exemplum a középkor végén

Sziklay László : Svetozár Hurban Vajanský halálának negyvenedik évfordulója

Dobossy László : Petr Bezruč kilencven éves

Vajda György Mihály : Hat könyv Hermann Hesséről

MONOGRÁFIÁK

Denys Page : A homérosi Odyszeia (Ritoók Zsigmond)

Andrej Melichertik : A Jánošík-hagyomány Szlovákiában (Michna Sarolta)

R. W. Ketton-Cremner : Thomas Gray. Életrajz. (Ruttkay Kálmán)

Nyelv és irodalom (Gáldi László)

Philip Young : Ernest Hemingway (Sütkösd Mihály)

Malcolm Cowley : Az irodalom helyzete (Nagy Géza)

La Librairie Française (Az 1955. év könyvei) (Hopp Lajos)

FOLYÓIRATCIKKEK

Irodalomelmélet

Germán nyelvű irodalmak

Római nyelvű irodalmak

Szláv nyelvű irodalmak

Magyar irodalom

A külföldi irodalomtörténeti folyóiratok repertórium 1956.

СОДЕРЖАНИЕ

Л. Секереш: РАЗРЫВ МЕЖДУ ИОКАИ И ПЕТЭФИ

Автор следит с вниманием за ходом ссорой двух молодых героев 15 марта 1848 года, и представлением убедительных доводов опровергает, как будто прежние друзья в сущности противостояли бы друг другу из-за принципиальных политических разногласий. С помощью скрытых в разных архивах и журналах, и до сих пор еще не разработанных документов автор доказывает, что по отношению принципиальной позиции двух руководителей «мартовской молодежи» разрыв не удалял друг от друга; после превращения дружеских связей Иокаи доходил, так сказать, до самого радикальному периоду своей жизни, оказался вполне солидарным с делом отечественной войны и боролся, вместе с Петэфи, с императорской интервенцией контрреволюции. По возможности, предоставленным сохранившимися мемуарами автор высказывает и такое мнение, что в основе раздора лежит конфликт личного характера. Этой работой автор благоприятствует более полному и многостороннему пониманию важнейшей фазы творческого пути величайшего венгерского романиста, и тем самым предоставляет ценные сведения для решения т. н. «проблемы Иокаи», являющейся и в настоящее время историко-литературной задачей.

И. Немешкюрти: ЛИТЕРАТУРА Т. Н. «ПОСТИЛЛ» ПОСЛЕДНИХ ТРЕХ ДЕСЯТИЛЕТИЙ XVI ВЕКА

В XVI столетии содержащие проповеди книги получили распространение во всем мире. Начиная с 70-х годов XVI века и в Венгрии выходило в свет множество таких книг с проповедями, названных «постиллами». С точки зрения истории литературы они имеют важность, так как в них проявляются беллетристические стремления. Авторы таких книг не удовлетворяются толкованием библейских текстов исключительно только с нравственной точки зрения; они считают евангелие произведением романическим, их действующие лица поступают по законам внутренней логики и авторы этих работ дополняют лаконические сообщения евангелистов: они пишут «новеллы». Именно поэтому литература т.н. «постилл» является одной из колыбелей венгерской беллетристики.

П. И. Зиманди: ПОСЛЕДНИЙ ГОД ЖИЗНИ ЕНЭ ПЕТЕРФИ

В своей работе автор сообщает о событиях последнего года жизни одного из крупнейших очеркистов и критиков венгерской литературы конца XIX века; важнейшие происшествия следующие: последний его доклад (в коллегии профессоров) о художественном воспитании, весное путешествие в Италию, пребывание летом в Германии, и посещение гор Татры а затем курорта Аббация осенью того же года. Параллельно автор сообщает о постепенном ухудшении состояния здоровья Петерфи и о душевной прострации. В заключение автор занимается вопросом, по какой причине Петерфи лишил себя жизни.

ДИСКУССИЯ

Янош Барта: Янош Арань и его комментатор.

ДОКУМЕНТАЦИЯ

Мозеш Рубиньи: Школьные годы Миксата в г. Римасомбат.

Иожеф Гарамвельди: Ади и ведомство.

Енё Зованы: Поправки биографических данных Гашпара Пильциуса.

Шандор Сабади: Два письма Морица.

ОБЗОР

Дьёрдь Рожса: История литературы и иконография.

Амбруш Олтваны: Собрание текстов литературы эпохи реформ.

Дьёзз Ковач: Полное собрание сочинений Михаля Фазекаша.

Дьёрдь Ронаи: Избранные комедии Мольера.

Бела Штолл: За осенней росой.

Габор Гэргей: Томас Манн: Избранные очерки.

Густав Маккаи: Иштван Феньё: Аврора.

Шандор В. Ковач: Две книги о Тиноди.

Лайош Хопп: Андре Стиль: Париж с нами.

CONTENU

L. Szekeres: LA RUPTURE ENTRE JÓKAI ET PETŐFI

Dans cet article la brouille entre les deux jeunes héros du 15. mars est étudiée au fond. La supposition, que les deux amis se soient brouillés notamment à cause de questions politiques de principe, est réfutée par une argumentation convaincante. Sur la base d'un grand nombre de documents inédits, qui se trouvaient dérobés dans diverses archives et périodiques, des renseignements sont fournis, selon lesquels les deux meneurs de la révolution de Mars ne s'éloignaient pas en principe en conséquence de la rupture personnelle; Jókai, après avoir rompu les rapports amicaux avec Petőfi, entra dans l'époque la plus radicale de sa carrière, pendant laquelle il s'est identifié complètement avec la cause de la défense du pays, en conduisant une lutte acharnée commune avec Petőfi contre l'intervention impériale contre-révolutionnaire. Conformément aux possibilités offertes par les mémoires conservées du temps, la question est aussi traitée, jusqu'à quel point la rupture était causée par des froissements de caractère subjectif. Par cette étude le but est poursuivi de considérer une des plus importantes sections de la carrière du romancier éminent hongrois sous tous les rapports et de tous les côtés; ainsi l'article signifie une contribution importante à la solution du «problème Jókai» toujours existant dans l'histoire de la littérature hongroise.

I. Nemeskürty: LA LITTÉRATURE DES «POSTILLES» DANS LA DERNIÈRE TRENTAINE D'ANNÉES DU 16^{ème} SIÈCLE

Les livres de sermons ont été répandus dans le 16^{ème} siècle par le monde entier. Aussi en Hongrie à partir de 1570 parut un grand nombre de sermonnaires dit «postilles». Ces livres ont une certaine importance du point de vue de l'histoire de la littérature, puisqu'ils montrent des aspirations relatives aux belles-lettres. Les auteurs ne se contentent pas de commenter le texte biblique exclusivement du point de vue moral, mais l'Évangile y est considéré comme un œuvre romanesque et ses figures sont mis en mouvement par ces auteurs selon une logique intrinsèque, en suppléant au laconisme de l'Évangéliste, c'est à dire ils en rédigent des «nouvelles». Aussi la littérature des postilles doit elle être considérée comme un des berceaux des belles-lettres en Hongrie.

I. P.-Zimándi: LA DERNIÈRE ANNÉE DE LA VIE DE JENŐ PÉTERFY

Les événements de la dernière année de la vie d'un des plus grands essayistes et critiques de la littérature hongroise de la fin du dernier siècle sont communiqués, à savoir sa dernière conférence auprès de ses collègues-professeurs sur l'enseignement des beaux-arts,

son voyage de printemps en Italie, son voyage d'été en Allemagne, ses voyages d'automne dans la montagne de Tâtra et à Abbazia. Parallèlement à ces voyages des informations sont fournies sur la détérioration de l'état de santé et de l'écroulement psychique de Péterfy. Finalement les causes de son suicide sont traitées.

DÉBAT

János Barta : János Arany et son commentateur.

NOTES ET DOCUMENTS

Mózes Rubinyi : Les années d'étude de Mikszáth à Rimaszombat

Sándor Szabadi : Deux lettres de Zsigmond Móricz

Jenő Zoványi : Corrections des données biographiques de Gáspár Pilcius

József Garamvölgyi : Ady et la magistrature

REVUE

György Rózsa : L'histoire de la littérature et l'iconographie — *Ambrus Oltványi* : Une collection de textes de la littérature de l'époque des réformes. — *Győző Kovács* : Les oeuvres complètes de Mihály Fazekas — *György Rónay* : Les comédies choisies de Molière — *Béla Stoll* : Après la rosée de l'automne — *Gábor Görgey* : Thomas Mann : Essays choisis — *Gusztáv Makay* : István Fenő : L'Aurore. — *Sándor V.-Kovács* : Deux livres sur Tinódi — *Lajos Hopp* : André Stil : Paris avec nous.

INHALT

L. Szekeres : DER BRUCH ZWISCHEN JÓKAI UND PETŐFI

In diesem Aufsatz wird die Entzweiung der beiden jungen Helden des 15. März aufmerksam verfolgt. Die Annahme, dass die einstigen Freunde im Wesentlichen infolge prinzipieller politischer Fragen in Konflikt gerieten, wird mittels einer überzeugenden Beweisführung widerlegt. Auf Grund einer grossen Anzahl von bisher unbenützten, in verschiedenen Archiven und Zeitschriften verborgenen Dokumenten wird nachgewiesen, dass die beiden Führer der Märzrevolution infolge des Zerwürfnisses sich nicht grundsätzlich von einander entfernten; nach der Auflösung der freundschaftlichen Beziehungen zu Petőfi gelangte Jókai in die radikalste Epoche seines Lebenslaufes, in welchem er sich mit der Sache der Vaterlandsverteidigung vollständig identifizierte und mit Petőfi einen gemeinsamen Kampf gegen die kaiserliche gegenrevolutionäre Intervention führte. Den durch die erhaltenen Memoiren gebotenen Möglichkeiten entsprechend wird auch die Frage berührt, dass den Grund des Zerwürfnisses Reibungen subjektiven Charakters bildeten. Durch diese Arbeit wird das Ziel gefördert, einen der wichtigsten Abschnitte der Laufbahn des grössten ungarischen Romanschriftstellers in einem vollständigerem Zusammenhang und von mehreren Seiten beleuchtet betrachten zu können; damit liefert der Aufsatz einen wichtigen Beitrag zur Lösung des noch immer eine literaturhistorische Aufgabe bildenden »Jókai-Problems«.

I. Nemeskürty : DIE POSTILLENLITERATUR DER LETZTEN DREI DEKADEN DES XVI. JAHRHUNDERTS

Die Predigtbücher fanden im XVI. Jahrhundert eine weltweite Verbreitung. Auch in Ungarn erblickten von den siebziger Jahren des XVI. Jahrhunderts angefangen viele solche »Postillen« benannte Predigtsammlungen das Licht. Diese Bücher sind vom literaturgeschichtlichem Gesichtspunkt aus dem Grunde bedeutend, da in denselben belletristische Bestrebungen zum Ausdruck kommen. Die Verfasser begnügen sich nicht damit, den bibli-

schen Text lediglich vom moralischen Gesichtspunkt zu kommentieren, sondern betrachten das Evangelium auch als ein romanhaftes Werk, lassen die Figuranten nach einer inneren Logik Stellung nehmen und ergänzen die wortkargen Mitteilungen des Evangelisten: sie verfassen »Novellen«. Die Postillen-Literatur ist daher eine der Wiegen der ungarischen Belletristik.

1. *P.-Zimándi*: DAS LETZTE LEBENSJAHR VON JENŐ PÉTERFY

Es werden die Ereignisse des letzten Lebensjahres eines der grössten Essayisten und Kritiker der ungarischen Literatur des Jahrhundertendes mitgeteilt und zwar: sein letzter Vortrag vor seinen Professoren-Kollegen über die künstlerische Unterricht, seine Frühjahrsreise nach Italien, seine Sommerreise nach Deutschland, die Herbstreise in die Tatra und nach Abbazia. Parallel mit diesen Reisen wird über die fortschreitende Verschlimmerung des Gesundheitszustandes und über den seelischen Zusammenbruch Péterfy's berichtet. Schliesslich werden die Ursachen seines Selbstmordes erörtert.

DISKUSSION

János Barta: János Arany und sein Kommentator

DATEN UND BEITRÄGE

Mózes Rubinyi: Die Studentenjahre Mikszáth's in Rimaszombat

Sándor Szabadi: Zwei Móricz-Briefe

Jenő Zoványi: Korrekturen in den biographischen Daten des Gáspár Pilcius

József Garamvölgyi: Ady und das Amt

RUNDSCHAU

György Rózsa: Literaturgeschichte und Ikonographie. — *Ambrus Oltványi*: Eine Textsammlung aus der Literatur der Reformepoche. — *Győző Kovács*: Die sämtlichen Werke von Mihály Fazekas. — *György Rónay*: Die ausgewählten Lustspiele von Molière. — *Béla Stoll*: Nach dem herbstlichen Tau. — *Gábor Görgey*: Thomas Mann: Ausgewählte Aufsätze. — *Gusztáv Makay*: István Fenyő: Die Aurora. — *Sándor V.-Kovács*: Zwei Bücher über Tinódi. — *Lajos Hopp*: André Stil: Paris mit uns.

Irodalomtörténeti Közlemények 1957/3. szám

Pándi Pál : Petőfi és a „szerepjátászás”

Zolnai Béla : Pozsony és a jozefinizmus

Angyal Endre : Csúzy Zsigmond magyarsága

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Trencsényi-Waldapfel Imre : Petrarca szonettje Brodarics levelében

Hankiss János : Jókai hatása a magyar szabadságharc külföldi képére

ADATTÁR

Borsa Gedeon : Ismeretlen virágének töredéke

Domokos Pál Péter : Tatrosy György önéletírása és történeti feljegyzései

Bán Imre : Adalékok Földi János életrajzához

Gulya János—V. Kovács Sándor : Magyar írók ismeretlen kéziratai Tartuban

Fenyő István : Kihagyott részletek Kisfaludy Sándor „Hazafiúi Szózat”-ából

Scheiber Sándor : Arany János levele Ballagi Mórhoz a Hatvani-versről

SZEMLE

Sziklay László : A Štur-iskola költészete

Gáldi László : Elena Vianu : Racine

Dobossy László : Az irodalmak történetének új foglalata

IRODALOMTÖRTÉNET

1957.

4. SZÁM

<i>Szekeres László</i> : Jókai és Petőfi szakítása	413
<i>Nemeskürty István</i> : A XVI. század utolsó három évtizedének postillairodalmából....	453
<i>Zimándi P. István</i> : Péterfy Jenő utolsó éve	467

VITA

<i>Barta János</i> : Arany János és kommentátora	493
--	-----

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Rubinyi Mózes</i> : Mikszáth rimaszombati diákévei	505
<i>Szabadi Sándor</i> : Két Móríczt-levél	508
<i>Zoványi Jenő</i> : Javítások Pilcius Gáspár életrajzi adataiban	509
<i>Garamvölgyi József</i> : Ady és a hivatal	511

SZEMLE

<i>Rózsa György</i> : Irodalomtörténet és ikonográfia	512
<i>Oltványi Ambrus</i> : Szöveggyűjtemény a reformkorszak irodalmából	513
<i>Kovács Győző</i> : Fazekas Mihály összes művei	516
<i>Rónay György</i> : Molière válogatott vígjátékai	519
<i>Stoll Béla</i> : Őszi harmat után	524
<i>Görgey Gábor</i> : Thomas Mann : Válogatott tanulmányok	526
<i>Makay Gusztáv</i> : Fenyő István : Az Aurora	528
<i>V. Kovács Sándor</i> : Két Tinódi-könyv	531
<i>Hopp Lajos</i> : André Stil : Párizs velünk van.....	533

Ára : 8,—Ft

Előfizetés egy évre : 24,—Ft

Az Irodalmi Figyelő 1957/4. számának tartalma :

SZEMLE

Rónay György : A franciák és a barokk

Sziklay László : A régi szlovák irodalomról

Walkó György : Adatok Berthold Brecht írói arcképéhez

Lengyel Béla : A szocialista irodalom nemzeti sajátosságai

Nyirő Lajos : A realizmus kérdései a szovjet folyóiratokban

MONOGRÁFIÁK

L. Pralle : Tacitus újrafelfedezése (Borzsák István)

W. Bacher : Adalékok a nyelvi öntudat kérdéséhez a spanyol irodalomban
(Király Rudolf)

P. Reimann : A német irodalom főirányzatai 1750—1848 (Mádl Antal)

W. F. Mainland : Schiller és a változó múlt (Vajda György Mihály)

E. C. Pettet : Keats költészetéről (Vámosi Pál)

A. N. Szokolov : A romantikától a realizmus felé (Nyirő Lajos)

Fr. Marill-Albérès : A természetes Stendhálnál (Lakits Pál)

R. Martin du Gard : Feljegyzések André Gide-ről. 1913—1951 (Hopp Lajos)

Fr. Nourrisier : A drámaíró Federico García Lorca (Szilvás D. Gyula)

A. Momigliano : Utolsó tanulmányok (Gáldi László)

A Matica Srpska bibliográfiái (Vujicsics D. Sztoján)

FOLYÓIRATCIKKEK

BIBLIOGRÁFIA

Szabó György : A hazai világirodalmi tanulmányok, 1956.

HÍREK

Megjelent az ÚJ MAGYAR MŰZEUM első kötete :

Hegedűs Nándor

ADY ENDRE NAGYVÁRADINAPJAI

Korabeli váradi Ady-dokumentumok — Az Ady-irodalom nagyváradi vonatkozású anyagának kritikája — Ady nagyváradi évei eseményeinek dátumszerű feldolgozása — Új dokumentumok Lédáról